

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI

III.

HATÓSÁG- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

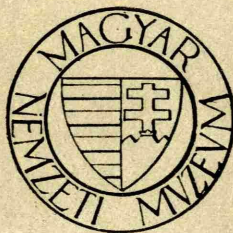
1.

AZ ÚJKORI MAGYAR KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE

MOHÁCS TŐL A TÖRÖK KIÜZÉSÉIG

ÍRTA

EMBER GYŐZŐ

»BUDAPEST« IRODALMI, MŰVÉSZETI
ÉS TUDOMÁNYOS INTÉZET

1946

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI

III.

HATÓSÁG- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

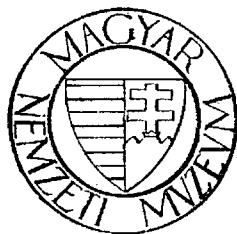
I.

AZ ÚJKORI MAGYAR KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE

MOHÁCS TŐL A TÖRÖK KIÜZÉSÉIG

ÍRTA

EMBER GYŐZŐ

»BUDAPEST« IRODALMI, MŰVÉSZETI
ÉS TUDOMÁNYOS INTÉZET

1946

Felőlős kiadó: dr. Jánossy Dénes

Budapest székesfőváros háziinyomdája — 69053 — Felőlős vezető: dr. Mihálik Gusztáv igazgató

Előszó.

A Magyar Országos Levéltár tudományos feladatai közé sorolja a hatóság- és hivataltörténet módszeres művelését, ami a levéltári munka sajátos természetéből következik. A levéltárnok ugyanis, aki az elmúlt idők közigazgatási és bírósági szerveinek iratait rendezi és a tudományos kutatás céljaira hozzáférhetővé teszi, rendszerező tevékenységéből kifolyólag alapvető ismereteket szerez az állam végrehajtó és bírói hatalmát gyakorló szervek életének egész folyamatáról. Olyan ismeretek ezek, amelyeket a levéltárnoki karon kívül álló kutató még hosszú évek fáradságos munkájával is alig sajátíthat el, mert a kutatás szabadsága ellenére is csak nehezen fejlődhetik ki közte és a nagytömegű forrásanyag között az a szoros szellemi kapcsolat, mely a hivatásos levéltárnokot a gondjaira bízott levéltári állagokkal való állandó foglalkozásánál fogva egybefűzi.

De egyéb megfontolások is arra készítetik az Országos Levéltárat, hogy tudományos programjának keretén belül foglalkozzék az államigazgatási és a bírósági szervek történetének művelésével. Ugyanis a modern kutatás módszerességéből következik, hogy a kutató a témájához szükséges forrásanyag gyakori hiányait csak akkor tudja kellőképpen betölteni, ha ismeri és tudományosan mérlegeli a korábbi századok állami organizmusának működését, az előadók vagy bírák közszolgálatát, az ügyek vagy perek tárgyalása során tapasztalható, sokszor változó felfogását. E szempontból a hazai szakirodalom vajmi kevésbé nyújt áttekintő tájékoztatást a kutatónak. A szakmunkák legtöbbje alkotmánytörténeti szempontból vizsgálja a rendi állam közigazgatási és bírósági szerveit, anélkül, hogy a kutatónak olyannyira fontos belső ügyvitel vagy eljárás módszeres ismertetésével foglalkoznék. Ez a hiány egyébként nemcsak a hazai, hanem a külföldi közigazgatási irodalomban is általában tapasztalható.

E régen érzett hiány pótlására az Országos Levéltár — mely írásos történeti forrásaink legjavát, többek közt az egykori kormánysszékek és a legfőbb bírósági szervek nagy levéltárait őrzi — egy kiadványsorozatot szándékozik sajtó alá rendezni, melynek egyes kötetekben elsősorban a rendi állam organizmusának teljes életműködését igyekszik megeleveníteni. A kötetek célja tehát, hogy kritikai alapon tárgyalják a végrehajtó és bírói hatalom fórumainak ügyvitelét és eljárási módszereit, a referátumok beosztását és időnkénti átalakulását, az előadóknak és bírácoknak az ügyvitel vagy eljárás során tapasztalható felfogását, kézírataiknak a történeti segédtudományok alapján megállapítható sajátos értékét, a fontosabb szerepet betöltő funkcionáriusok és bírák közszolgálatának alakulását. Mindezen szempontokon kívül, melyek a hivatali ügyvitel vagy a bírói eljárás belső történetének megelevenítésére irányulnak, e kiadványok kiterjednek majd a közigazgatási és bírói fórumok alkotmányos szerepének és működésük országos vagy partikuláris hatásának beható ismertetésére is. Figye-

lemmel kísérik továbbá a bécsi központi hatóságoknak a hazai közhatóságokra és bírósági szervekre gyakorolt hatását, ami a Habsburg-házzal való évszázados közjogi kapcsolatainkból következett. E kiadványok tehát a széleskörű módszeres kutatást lesznek hivatva előmozdítani és ennek érdekében — a történettudomány bármely ágával foglalkozzék is a kutató — a levéltári forrásanyagból származó eredményeket kimerítően feltárni.

A jelen kötet általános áttekintést kíván nyújtani a tervbevett kiadványokhoz. Szintétikus képet rajzol a rendi állam igazgatási szerveinek XVI. és XVII. századi alakulásáról, anélkül, hogy a levéltári forrásokban elmélyedve az egyes fórumok működését részletesen ismertetné, vagy a közfunkcionáriusok hivatali szerepét és életük folyását behatóan tárgyalná. Mindezek ellenére azt hisszük, hogy e bevezető kötet alkalmas lesz közigazgatástörténeti problémáink feltárására és a forrásokon alapuló részletes kiadványok iránti érdeklődés felkeltésére.

Midőn az Országos Levéltár e bevezető kötetet a tudományos kutatás elmélyítése érdekében nyilvánosság elé bocsátja, köszönetet kell mondania a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak és Budapest Székesfővárosnak, melyeknek áldozatkészsége e kötet megjelenését lehetővé tette.

Budapest, 1945. december hóban.

Jánossy Dénes

Bevezetés.

1. §. Az újkori közigazgatás kialakulása.

Az ember társas lény, életét nem egyedül, hanem embertársai körében éli. A családot összetartó szereteten kezdve az embereket sok-sok bennük és kívülük ható erő sok-sok közösséghez fűzi. Valamennyi közösséget jellemzi azonban, hogy tagjai közös célok elérésére törekcsenek. És hogy céljaikat minél könnyebben elérhessék, alárendelik magukat társaik közül azoknak, akiktől leginkább várják, hogy törekvésük tárgyát valóra tudják váltani. Az emberi közösségek ennek megfelelően mindig két rétegre oszlanak: vezetőre és vezetettre. A kettőnek egymáshoz való viszonya különbözőképen alakulhat és így különböző kormányformák jönnek létre. Minél nagyobb a közösség, céljai annál sokfélebbek, kormányzása annál nehezebb feladat. A vezetők egymagukban nem tudják ezt a feladatot megoldani, kénytelenek azt megosztani és a közösség vezetésében mások segítségét is igénybe venni. Így keletkeznek a hivatalok, az emberi közösség céljainak elérésére irányuló kormányzói tevékenység kisebb-nagyobb körei, amelyeknek középpontjában a fejlődés különböző fokain hol egy személy, hol egy egész testület áll,¹⁾ amelyeket előbb a szokás, majd a jog meghatározott keretekbe foglal.

Közigazgatástörténelem.

A hivatalok magyarázatával, legkülönbélebb viszonyainak boncolásával az emberi közösségek elméletét tárgyaló államtudomány megfelelő ága, a közigazgatástan foglalkozik. Fejlődésüknek leírása pedig a történettudomány megfelelő ágának, a kormányzás- és hivatal-, egyszóval a közigazgatástörténelemnek feladata. A két tudománynak azonban kéz a kézben kell haladnia, mert hiszen amit nem ismerünk, azt nem magyarázhatjuk és viszont magyarázat nélkül minden leírás homályos marad. Segítségül kell hívniok a társa-

¹⁾ A közigazgatás fogalmára és fejlődésére alapvető és még ma is legjobb összefoglalás Gustav Schmöller 1894-ben megjelent tanulmánya: *Über Behördenorganisation, Amtswesen und Beamtenthum im Allgemeinen und speciell in Deutschland und Preussen bis zum Jahre 1713.* (Acta Borussica, Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert. I. Bd.) Berlin. Az első fejezetben elmondottakhoz elsősorban ez a munka szolgált alapul. Schmöller megkülönbözteti egymástól az »Amt«-ot és a »Behörde«-t. »Das Amt ist ein durch das Recht oder die Sitte abgegrenzter Kreis von Gemeinde- oder sonstigen öffentlichen Geschäften.« (16. l.) »Die Personification des Amtes ist die Behörde.« (18. l.) A magyar nyelvben mindkét fogalmat a »hivatal« szó fejezi ki.

dalom- és történettudományok közül számos rokontudományt is, hogy a hivatalok szervezetét és működését megérthessék, elsősorban a jogtudományt, illetve az alkotmánytant, azután a történeti diszciplinák közül a jog- és alkotmány-, társadalom- és gazdaságtörténelmet, az oklevéltant, hogy csak a legfontosabbakat említsük a sok közül. Ennek a szoros kapcsolatnak a közigazgatástörténelem amennyire jó hasznát veheti és vennie is kell, annyira veszélyes is ez a viszony, mert önállóságának rovására lehet, azzal fenyegeti, hogy valamelyik rokontudományág magába olvasztja, hogy aki közigazgatástörténet írásához fog, akarva nem akarva jog- vagy gazdaságtörténetet ír, avagy a diplomatika területére téved. Világosan megfigyelhetjük ezt a veszélyt, ha a közigazgatástörténelem kialakulását és mai helyzetét Európa különböző országaiban szemügyre vesszük.¹⁾

Franciaországban, ahol pedig a nyugati országok közül legkorábban fejlődött ki az újkori hivatalszervezet, igazi közigazgatástörténeti irodalom, nem számítva egy-két inkább kivételnek tekinthető tanulmányt, még napjainkban sincsen. Ennek az az oka, hogy a francia történészeket elsősorban az alkotmánytörténeti fejlődés érdekelte és amikor a hivatalokat vizsgálták, a kérdésnek csak alkotmánytörténeti vonatkozásait kutatták, azokban is főleg azt, hogy a francia viszonyok mennyire egyeztek meg az angol parlament helyzetével, vagy tértek el attól. Ugyanis a népképviselőt kontinensi virágkorával egyidőben megélnékülő történeti érdeklődést olyan csodálattal töltötte el a parlamentarizmus korai megjelenése Angliában, hogy vizsgálódását úgyszólván kizárólag erre az egy témára irányította. Azon pedig, hogy az angolok ugyanígy cselekedtek, ilyen körülmények között nem is csodálkozhatunk. Ez a magyarázata, hogy amikor az angol és francia hivatalokról akarunk valamit megtudni, még ma is az alkotmánytörténeti összefoglalásokat kell elővennünk. Csak legújabbban indult meg a szigetországban a tulajdonképeni közigazgatástörténeti kutatás, amely az újkori fejlődés kezdeteit vizsgálva azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy az angol hivatalok alakulása sem volt valami specifikum, hanem lényeges vonásaiban megfelelt az európai viszonyoknak.

A közigazgatástörténelem önálló formában először Ausztriában és Poroszországban jelent meg. De még az osztrák történészek is inkább a hivatalok közjogi jellegét és jelentőségét domborították ki. Azt még megállapították, legalább is nagy vonásokban, hogy a fontosabb hatóságok szervezete milyen volt, de hogy ez a szervezet azután a gyakorlatban hogyan működött, milyen eredményeket ért el, vagy mi miatt mondott csődöt, a kérdésnek ezt az oldalát már nem tekintették meg. Mentés ettől a hibától a porosz közigazgatástörténelem, amely ennek a tudományágnak legnagyobb hatású művelője, mondhatjuk alapítója és irányítzója, Gustav Schmoller vezetése alatt és tanítása nyomán a hivatalok működésének megismerésére helyezte a súlyt. És minthogy működésük legnagyobb jelentőségét abban állapította meg, hogy a gazdasági életet fellendítették, eme szerepüknek hangsúlyozott kiemelésével erősen gazdaságtörténelmi színezetet nyert.

¹⁾ Az államtudomány és annak keretében a közigazgatástudomány alapelemeire, módszerére és más tudományokhoz való viszonyára kitévő tankönyv Georg *Jellinek*: Allgemeine Staatslehre, 3. Auflage, 4. Neudruck, Berlin, 1922. L. különösen a bevezető fejezeteket tartalmazó első könyvet (3—125. l.), azután a harmadik könyv tizenhatodik fejezetét (540—565. l.), amely az államszervekről szól. Jegyzeteiben rendkívül gazdag és kritikailag ismertetett irodalom.

Ami pedig Magyarországot illeti, a mohácsi vész óta idegen uralkodó alá és idegen országokkal szoros kapcsolatba kerülve, vezetőit állandóan az alkotmányos kérdések foglalkoztatták és történetírását is a közjogi irányú érdeklődés jellemezte. Az országgyűlések egyik törvényt a másik után hozták, de azzal már keveset törődtek, hogy a törvényeket ki és hogyan hajtja végre. A történetírók pedig az országgyűlési tárgyalásokra, a törvényekre, az alkotmányra irányították a figyelmet, a végrehajtó szervek csendes, de a nemzet életében a zajos törvényhozásnál sokkal fontosabb munkája a homályban maradt. Kivételek természetesen nálunk is voltak, a közigazgatástörténeti érdeklődés különösen a világháború óta egyre erősödik, a külföldi irodalom termékenyítően hat. De ha áttekintünk az eddigi eredményeken, meg kell állapítanunk, hogy nemcsak nagyon keveset tudunk, hanem még azzal sem vagyunk tisztában, hogy mi az, amit meg kellene ismernünk. Még a kérdések feltevéséig sem jutottunk el, nemhogy feleletet tudnánk adni. Pedig a francia, angol, osztrák és porosz irodalmat ennyiben, ha már követésre nem, legalább figyelemre méltathattuk volna. Mert a magyar közigazgatás, ép úgy mint a történeti élet többi területén látjuk, bár minden korban és minden fokon jellegzetes magyar vonásokat is mutat, nem volt önmagábanálló, páratlan jelenség, hanem ugyanazon a fejlődésen ment keresztül, mint Európa többi országának végrehajtó szervei. Erre a körülményre mindig figyelemmel kell lennünk, ami természetesen nem jelenti azt, hogy egyébbel se törődjünk, mint analógiák hajszolásával és a sokszor csak látszólagos idegen hatás erőszakos bizonyításával. A külföld közigazgatásának történetét ismernünk kell, hogy a magyart könnyebben megérthessük, de mindig arra törekedjünk, hogy a múltat olyanak ábrázoljuk, amilyen volt, nem pedig amilyen esetleg lehetett volna.¹⁾

Közigazgatási típusok.

Az emberi közösségek kormányzásának módja különböző korokban és különböző népeknél más és más volt. Ép így a közigazgatás, a hivatalviselés, amelynek az államtudomány a közigazgatástörténelem eredményei alapján különböző típusait állapította meg. Ezek a típusok bizonyos fejlődést mutatnak, de nem mindenütt haladt a fejlődés nekik megfelelően. Egymás mellett rendszerint különböző típusokat találunk, bonyolult szervezetű hatóságok mellett egyetlen személyből álló végrehajtó szervet. E típusokkal elsősorban az államtudomány megfelelő ága, a közigazgatástan hivatott foglalkozni, de a közigazgatástörténelemnek is ismernie kell azokat, hogy a hivatalok szervezetének leírásában és működésüknek magyarázatánál munkája rendszeres és módszeres legyen.

¹⁾ A közigazgatástörténelem fejlődésére, jelenlegi helyzetére, sőt feladataira is igen hasznos tanulmány *Szilágyi Loránd: A modern kormányzattörténet kialakulása, Századok, 1933.* (Különnyomatban is.) Benne a legfontosabb francia, angol, német, osztrák és magyar közigazgatástörténeti munkák is fel vannak sorolva. A német közigazgatástörténelemre l. még Georg v. Below: *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. 2. Auflage. München und Berlin, 1924.* (G. v. Below und Friedrich Meinecke: *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte.*) Az osztrák közigazgatástörténelemre és azzal kapcsolatban a magyar feladatokra alapvető *Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma. Történeti Szemle, 1912.*

A hivatalviselésnek legegyszerűbb formáját a legkisebb közösségeknél, vagy pedig olyan viszonyok mellett találjuk, amelyek a közösség vezetőjét nem állítják nehéz feladat elé. A primitív népeknél a közösség szellemi vagy testi tulajdonságokkal kimagasló egyedei egyénenkint vagy közösen irányítják a közösség sorsát, intézik el az esetenként felmerülő ügyeket. Ugyanezt látjuk a fejlettség magasabb fokán álló népeknél is, a kisebbkörű közösségekben, például a családban. De még a községeknél is ez a helyzet hosszú ideig, a magyar falubíró hivatala még ma is ilyen természetű. Az ilyen hivatalnoknak a hivatalviselés nem fő foglalkozása, arra nem készül, társai megbecsülésének tekinti a tisztséget, amelyet addig visel, amíg nem akad a közösségben egy nála kiválóbb, aki azután a közvélemény kívánságára örökébe lép. A hivatal nem is állít eléje különleges ismereteket igénylő feladatokat, józan belátása szerint, a közösség viszonyainak alapos ismeretével vezeti társait. Az egyéni rátermettség ezen a fokon érvényesül a legtágabb keretek között, de nem korlátlanul, mert a szokás és a jog már ekkor megszabják a tisztségviselő működésének körét és módját.

Nagyobb közösségeknél, vagy amikor a kormányzás már bonyolult feladat, a vezetők kénytelenek segítségül venni maguk mellé másokat, rendszerint nekik lekötelezett, hű embereiket. Ezekre bízzák az őket uráló közösség egy részének vezetését, vagy pedig a rájuk váró munkát annak módszere szerint osztják meg közöttük. A hatáskör területi megosztása rendszerint megelőzi a munka természetén alapulót, amely már bizonyosfokú különleges képességet kíván a kiválasztott tisztviselőtől s így a hivatalviselésnek magasabb fokát jelenti. De együtt is találkozunk velük, amint-hogy általánosan jellemző a hivatali típusokra, hogy fejlődéstörténeti osztályozásuk nem jelent időbeli meghatározást. Napjainkban is megtalálhatjuk a különböző hivatal típusok valamennyi fajtát, ha némileg módosult alakban is. Ma is előfordul, hogy az államhatalom képviselője kiküld valakit biztonságos területre, ahol tág rendelkezési joggal ruhazza fel. Vagy pedig bizonyos ügyek, például az élelmezésügy rendkívüli hatáskörű intézésével bízza meg. Ezekben az esetekben a hivatalviselésnek ugyanazzal a típusával van dolgunk, mint amikor a fejedelmek népük kimagasló férfait meghívják tanácsukba, vagy pedig rájukbízzák országuk egy-egy részének vezetését. A hangsúly mindig azon van, hogy a kiválasztott tisztviselő az államhatalom birtokosának megbízható, hű embere, akit személyesen ismer, akihez személyi szálak is fűzik. Az ilyen hivatalviselés rendszerint magánjogi természetű, de még ha közjogi formák között történik is, mindig megőrzi személyes jellegét. Éppen ezért személyhez kötött, magánjogi, vagy hűbéri hivatalviselésnek nevezhetjük. Előnye, hogy a kiválasztás, a megbízás egyénileg kiváló személyre esik, akiben a kiválasztó tökéletesen megbízhatik, aki a rábízott feladatkörben jártas. Hátránya, hogy hatásköre nincs pontosan meghatározva, így felelőssége sem teljes, az ilyen hivatalnok magántevékenysége többnyire összeolvad hivatalos működésével.

A hűbéri hivatalviselés további fejlődése a hivatalok örökléséhez, apáról fiúra szállásához vezet. A kiválasztott tisztviselő arra törekszik, hogy ideiglenes megbízatása állandóvá legyen, a tisztséget élete végéig viselje, sőt családjában is örökölhetővé tegye. Ha a központi hatalom gyenge, ez be is következhetik, a nagy birodalmak apró territóriumokra szakadnak, amelyeknek urai teljes önállóságra törnek. Amennyire előnyös az állam életére, ha vezetőjének állása állandósul és nincs kitéve a trónváltásokkal

járó megrázkódtatásoknak, annyira veszélyes egységes fejlődésére, ha az alsóbb tisztségeknél ugyanez a folyamat indul meg, amely végeredményben az államhatalom atomizálására vezet. Hogy ez bekövetkezzék, azt éppen az örökös fejedelemségek akadályozzák meg, szembeszállva a függetlenségre vágyó alacsonyabb méltóságokkal. Ezt a küzdelmet már új hivatalnokosztályra támaszkodva vívják és teremtik meg az újkor hatalmas államait. Ez a hivatalnokréteg egészen más természetű, mint az örökölhetővé fajult hűbéri hivatalviselés volt, amely az alsóbb fokokon mindenütt csak bomlásra vezetett, építőmunkára azonban alkalmatlannak bizonyult.

Az örökös hivatalviselésnek éppen ellentéte a meghatározott időre szóló hivatali megbízás, aminek klasszikus példái a római köztársaság hivatalai, de amire még napjainkban is számos példát találunk. Előnye, hogy az ilyen tisztviselő magántevékenysége élesen különvált hivatalos működésétől, hatásköre pontosan meg van állapítva, minden tettéért felelősségre vonható. Hátránya viszont, hogy nincs ideje arra, hogy hivatalát alaposan megismerje és amikor tapasztalatait hasznosítani tudná, helyét át kell adnia utódának. Ennek ellenére ez a hivataltípus kitűnően szolgálta hatalmas államok gépezetét, az újkori európai fejlődés azonban ennél is fejlettebb típuson, a hivatásos hivatalviselésen épült fel.

Ez a hivatalnoktípus tisztségét élete végéig, vagy legalább addig viseli, amíg munkakészségének hiánytalan birtokában van. Munkájáért rendszeresen megfizetik, élete egyetlen célja a hivatalviselés, amelyre tudatosan és alaposan készül. Az az állam, amelyben a fejlődés erre a fokra jut, a hivatalnokok egész seregét állítja szolgálatába, külön hivatali jogot fejleszt ki, amely pontosan körülírja a tisztviselők kötelességeit és jogait. A fejlődésnek ezen a fokon a munka még sokkal jobban megoszlik, mint akár a hűbéri, akár a meghatározott időre szóló hivatalviselésnél. A tisztviselő egész pályáján mindig ugyanazt a munkát végzi, amelyre tanulmányival készül és amelynek idővel minden apró részletét kiismeri. Ezzel természetesen az a veszély jár együtt, hogy elfásul, ellaposodik, elveszti munkaszeretetét, érdeklődését minden más iránt, ami nem vág szorosánvett munkakörébe. Ez ellen az egyetlen orvosság, ha munkáját rendszeresen megfizetik, nem kell állandóan gondokkal küzdenie, hanem módjában áll, hogy szabad idejében emberhez méltó életben nyerje vissza testi és lelki frissességét, hogy műveltségben kora és társadalmi állása színvonalán tudjon maradni, az összefüggést feladatköre és az élet egyéb vonatkozásai között állandóan elevenen és tudatosan érezze. Ezek a szempontok látszólag már a politika körébe tartoznak, de annak is figyelemmel kell rájuk lennie, aki hivatal-történetet ír, mert sohasem szabad elfelejtenie, hogy nem merev szervekkel, élettelen jogszabályokkal áll szemben, hanem élő emberekkel, akiknek magánélete, társadalmi, gazdasági és szellemi viszonyai mindenkor döntően határozták meg azt is, hogy hivatali életük hogyan folyt le. Aminthogy az egyes hivataltípusok, így a hivatásos hivatalviselés kifejlődése is csak a társadalmi, gazdasági és szellemi korviszonyok ismeretében érthető meg.¹⁾

¹⁾ E részben a közigazgatás legfontosabb történeti típusait ismertettem *Schmoller* idézett tanulmánya alapján. Az elméleti típusokra nem térhettem ki, ezekre l. *Jellinek* idézett munkájának harmadik könyvében a tizenhatodik fejezetet.

Az újkori európai közigazgatás alapjai.

Az európai hivatásos hivatalviselés kialakulásának ideje a római császárság kora. Gazdasági alapfeltétele a pénzgazdaság, csak ezen a fokon találkozunk fizetett hivatalnokokkal. A terménygazdaság korában a tisztviselő nem fizetést, hanem ellátást kap, ami a hűbéri, személyes (familiaris) jellegű szolgálat díja. Gazdasági helyzete meghatározza társadalmi állapotát is. Ameddig természetbeni ellátást kap, sokkal szorosabb viszonyban van urával és sokkal lazább kapcsolatban hivatalnoktársaival, mert a személyes hűbéri kapcsolatnak számtalan fajtája különbözteti meg őket egymástól. Így egységes hivatalnokosztályt és azzal kapcsolatban egységes hivatalnoki műveltséget és lelkületet is csak a hivatásos hivatalviselés korában találunk. A római császárság bukása után a birodalom területén alakuló új államok csak lassan jutottak arra a gazdasági és társadalmi fokra, emelkedtek olyan viszonyok közé, amelyek újra fejlettebb közigazgatási szervezetet kívántak meg. A principátus gigantikus hivataltestülete, amely századokon keresztül tartotta vállán a roskadozó birodalmat, szétbomlott, a népvándorlás új népei a maguk kezdetlegesebb állami életét élték, a régi kormányzási művészetnek csak csökevényes maradványai éltek tovább az olasz félsziget egyes pontjain. Csak egyetlen közösség rendelkezett ebben a korban is hatalmas méretű, jól szervezett és fegyelmezett tisztviselőtestülettel: az egyház.

Azt a korábban általános nézetet, hogy a római hivatalszervezet az egyházon keresztül érezte hatását az újkori hivatalszervezet kialakulására, az újabb kutatások eredményei nem mindenben igazolják. Ez a kérdés még eldöntésre vár. Annyi bizonyos, hogy a kereszténység a római birodalom területén terjedt el és ebben segítségére volt a római közigazgatás szervezetsége. Azonban az egyház feladata egészen más volt, mint a császárságé, szervezete az egyházi céloknak megfelelően épült ki, a birodalomtól legfeljebb a kereteket vette át, az egyházi igazgatás gócpontjai is azokon a helyeken keletkeztek, ahol az államhatalom hivatalai székeltek. Így alakult ki a birodalom székhelyén az újkor első és hosszú időn keresztül legfejlettebb hivatalszervezete, a pápai udvar, amely intézményeivel, közöttük tagadhatatlanul sok római eredetűvel, mintául szolgált majdnem mindegyik újkori állam központi kormányzata számára. A fejlődés természetesen belülről indult meg és a belső viszonyoknak megfelelően keletkeztek a szükségletek, amelyeket azután az idegenben látott eszközökkel elégítettek ki. A pápai intézmények hatását az is biztosította, hogy az új európai udvarokban mindig döntő szerepet játszott a papság, mint a legműveltebb, írni-olvasni hosszú időn keresztül egyedül tudó osztály.

Jelentősége különösen megnövekedett, amikor a gazdasági és társadalmi fejlődéssel kapcsolatosan az államélet egyre bonyolultabb lett és a szóbeli igazgatást az írásbeli váltotta fel. Annak a körülménynek, hogy az írásbeliség elterjedt és általánossá vált, az újkori történet minden vonatkozásában rendkívüli fontossága volt, de különösképpen fejlesztően hatott a közigazgatásra. Az írásbeliség a XI. és XII. századra eső ellanyhulása után a XIII. századtól kezdve rohamosan terjedt és egyre szélesebb körökben érezte hatását. Vele párhuzamosan fejlődött az oktatásügy, egyik iskola a másik után keletkezett és terjesztette az írás és olvasás művészetét, meg a magasabb tudományokat. Az iskolákat az egyház tartotta fenn, a tanítók és tanárok papok voltak. Az oktatás fő célja is a papnevelés volt, de csak-

hamar a világi elem is megjelent a padokban, hogy ott szerzett tudására támaszkodva azután a hivatalok ajtain is bekopogtasson.

Európa műveltségre vágyó fiai az egyetemeken, elsősorban a párizsin sajátították el a magasabb ismereteket, közöttük a római jogét, amely megismertette velük a rómaiak jogi és közigazgatási intézményeit is. Nem véletlen tehát, hanem a párizsi egyetem és a római jog tanításának eredménye, hogy az újkori hivatalszervezet először Franciaországban fejlődött ki és onnan terjedt el koncentrikus körökben egész Európában. A magyarok közül is igen sokan tanultak Párizsban, hogy csak a legismertebbet említsük, III. Béla királynak az ismeretlenség homályából ma már kibontakozó jegyzője, aki, mint annyi társa, országába hazatérve az udvari hivataloknál kapott állást és fordította külföldön szerzett tudását országa közigazgatásának fejlesztésére.

Az egyház, a római jog és az írásbeliség hatása lehetővé tette, hogy az államigazgatás művészete lépést tarthasson a gazdasági és társadalmi fejlődéssel, sőt fejlesztőleg hatott a gazdasági és társadalmi életre egyaránt. A hatás kölcsönös volt és szakadatlanul tartott, az elsőbbséget nehéz odaítélni valamelyik tényezőnek, de nem is szükséges. Az emberi élet teljességét szemléltetőbbé tehetjük azzal, hogy részekre tagoljuk, de az egyes részek között az élet lüktetésében mindig tökéletes az összhang. A pénzgazdaság gyors terjedése megváltoztatta, bonyolultabbá tette az államjövedelmeket is, kezelésük több és jobb tisztviselőt kívánt, akik újra továbbfejlesztették a gazdasági életet. A gazdasági fejlődés azután a társadalmi viszonyokat is megváltoztatta. A hűbériségen alapuló társadalmat a rendiség váltotta fel, természetesen csak fokozatosan és hosszú ideig megtartva a familiáris vonásokat. A rendiség kereteibe illeszkedtek a hivatalnokosztály tagjai is. Fizetésüket pénzben kapták, pályájukra az egyetemeken készültek, ahol azonos műveltséget szerezve lassankint homogén társadalmi osztályt alkottak. Azonban hosszú út vezetett ideig és ez az út mindig az uralkodói udvartól indult ki.¹⁾

Az újkori európai közigazgatás kialakulása.

Az újkori európai közigazgatás alapja mindenütt az uralkodói hatalom. E tekintetben tehát egyenes folytatása a középkori és az ókori közigazgatásnak, a különbség azonban mégis nagy és az uralkodói hatalom természetében rejlik. A középkorban az uralkodó hatalma a fejedelmi ház magánvagyonán épül fel. Amíg ez a magánvagyon ép, biztos támasza a fejedelemnek, aki hadseregét saját embereiből állítja ki, jövedelmét saját birtokai szolgáltatják, a magánjogi természetű hadsereg és jövedelem mellett a közjogi természetű katonaság, Magyarországon pl. a nemesség felkelése, továbbá a felségjogon szedett különböző adók és illetékek mellékes szerepet játszanak. Megváltozik a helyzet, amikor az uralkodói család magánvagyonra különböző okok következtében, rendszerint adományozás formájában, megoszlik az ország lakosai között. Ezáltal a hatalom is az új birtokos kezébe kerül. Az eladományozott birtok fejében az uralkodó alattvalójától hűséget kíván, arra azonban csak akkor számíthat, ha van reá ereje, hogy ki is kényszerítse. A hűbériség rendszerint odavezet, hogy a hűbérurak az uralkodótól elszakadnak, a maguk területén teljes függetlenségre törnek, az ország részekre szakadozik. Az egyes részekben belül vagy tovább folyik a bomlás, vagy

¹⁾ Ennél a résznél is *Schmoller* idézett munkáját használtam.

pedig az új úr a teljes fejedelmi hatalom és jog alapján erős központi kormányzatot épít ki. Mindkét változatra számos példát szolgáltat a német-római birodalom középső- és újkori története. Ha pedig erőskezű uralkodónak az utolsó percben sikerül országa egységét megmentenie, hatalmát egészen új alapokra kell fektetnie. Ezt látjuk Franciaországban, ahol a tartományokra töredezett országból uralkodói céltudatos és lankadatlan munkával Európa legegységesebb államát építették ki, s ezt a munkát végezték el Magyarországon Anjouházbeli királyaink, akik útját állták annak a folyamatnak, amely már független kiskirályságokra bomlasztotta Szent István örökét. Az uralkodói hatalom újjáépítése a királyi felségjog alapján a fejedelmi udvarból indul ki és első jelensége éppen az udvarnak átalakulása.

A középkori királyi udvar hű tükre az uralkodói hatalomnak. Amíg az uralkodói hatalom magánjogi természetű, ilyen az udvar is. Egyedül a fejedelemtől függ, hogy kiket hív meg tanácsába, hogy az ország kormányzásában kiknek a segítségét veszi igénybe. Udvarának tagjai megbízható, hű emberei, akikre rábizza magánvagyonának igazgatását és akik így, mint-hogy a királyi magánbirtok még nem különült el az államgazdaságtól, egyben tisztviselői az államnak is, azonkívül képviselik a királyt a nem királyi népekkel szemben, tehát hivatalviselésük ennyiben közjogi színezetet is nyer, mindamellett elsősorban magánjogi természetű. Az udvarnak és a tanácsnak nincsen állandó jellege, mindenüvé követi az uralkodót, tagjai az uralkodó közvetlen környezetéből kerülnek ki, a királyi birtok és a királyi népek központi és vidéki vezetői, akik jelentéstételre, elszámolásra és utasítás végett időnkint megjelennek uruk színe előtt. Megváltozik a helyzet, amint a királyi birtok felbomlik. A királyi népek felszabadulnak régi uruk hatalma alól és új birtokosok kezébe kerülnek, vagy pedig az ország szabad lakosságába olvadnak. Tisztviselőik már nem kizárólag a királyt uralják, hanem átalakulnak az új birtokosok és a szabad elemek képviselőivé az uralkodóval szemben. Ezt annál könnyebben megtehetik, mert szolgálataikért jutalmul maguk is hatalmas birtokokat kaptak és azokon függetlenül léphetnek fel korábbi parancsolójukkal szemben. Most már nem a király kitüntető kegye szólítja őket az udvarba, hanem saját érdekük képviseletében jelennek meg és mint az ország rendei részt kérnek a hatalomból. Legelőször a főpapi és a világi nagybirtokos rend alakul ki és tölti meg a királyi tanácsot, amely a fejlődésnek ebben a korszakában tisztán közjogi, rendi jellegűvé válik. Az ország főurai tovább viselik az udvari méltóságokat, de azokat közjogi természetű rendi tisztségekké alakítják át. A hűbéri viszonyt azonban csak felfelé lazítják meg, lefelé minél szorosabbra igyekeznek fogni. A korábban alattuk állott királyi hivatalnokokat, akik mint ilyenek részben közjogi funkciókat is végeztek, most a maguk embereivel cserélik fel, akik egyedül nekik felelősek és az ország lakossága, amennyiben nem tud autonóm testületekbe tömörülni, az országbárók magánszolgálatába kénytelen állni.

A rendiség kialakulását nyomon követi az uralkodói hatalom küzdelme a rendekkel, az úgynevezett rendi dualizmus, továbbá a rendek küzdelme egymás között. A fejedelem, ha erőskezű, nem nézi tétlenül hatalmának csorbulását, hanem igyekszik azt újból és szilárdabban megalapozni. Korábbi tanácsosait, az udvariból rendivé lett főméltóságokat ebben a törekvésében nem használhatja, bizalmas embereit mások közül választja. A királyi tanács átalakul, új elemek jelennek meg benne. Az uralkodó felhasználja a rendek egymás közötti torzsalkodását, a gyengébbel szövetkezik a hatal-

masabb ellen. Bizalmi embereit nem a főurak, hanem az alsóbb nemesség, vagy a tanult polgárság sorából szólítja udvarába. Ezekre bizza az udvarban, majd a vidéken újjászervezett királyi hivatalok vezetését. Ezek az új fejedelmi hivatalok már nem, vagy legalább csak részben a királyi földesúri, tehát elsősorban magánjogi hatalmán alapulnak, hanem az uralkodó felségjogain, tehát közjogi jellegük domborodik ki. Az uralkodót, mint népe Istentől hivatott, vagy választott vezetőjét megilletik bizonyos jogok országának lakosaival, a rábizott közösséggel szemben. Ennyiben ezek a jogok közjogi természetűek. Felsőjogaival szabadon élhet, gyakorlásukban tetszése szerint járhat el, etekintetben tehát azok magánjogi színezetűek is. A felségjogokon alapuló hivatalok jellege is ilyen kettős.¹⁾

A francia fejlődés.

A felségjogok sokfélék és különböző természetűek. Gyakorlásukban az uralkodónak különböző szervekre van szüksége, a korábban egységes királyi udvar részekre bomlik. A fejlődés menetét legtanulságosabban a francia hivatalszervezet kialakulása mutatja. Valószínű ugyan, hogy a fejlődés Európa más területein, így elsősorban az olasz félsziget déli részén és Szicília szigetén alakult királyságban II. Frigyes, majd az Anjouk alatt, azután a spanyol félszigeten hasonló jelenségeket mutat, mint Franciaországban, időben és egyes intézményekben a franciát talán meg is előzi, azonban az eddigi irodalom alapján a francia hivatalszervezet kialakulása a legvilágosabb és így legalkalmasabb arra, hogy rajta a tipikus vonásokat megismerjük, amiket azután Magyarországon is felismerhetünk. A fejlődés időbeli és területi összefüggése ma még bizonytalan. Feltehetjük, hogy Magyarországon a nápolyi Anjouk trónrakerülésével délitáiai eredetű intézmények honosodtak meg, de valószínű, hogy ezek, éppen az Anjouk francia eredete miatt, már nem közvetlen olasz, hanem csak közvetített francia hatások voltak. És az is bizonyosnak látszik, hogy a fejlődés lényeges vonásai minden idegen hatástól függetlenül Európa egész területén azonosak voltak. Ezért a francia példa megtekintése mindenképen indokoltnak látszik.²⁾

¹⁾ Az uralkodói hatalom és a rendiség szerepének vázolásánál értékesítettem a magyar fejlődésből levonható tanulságokat is.

²⁾ A francia fejlődésre, főleg alkotmánytörténeti vonatkozásra l. Robert Holtzmann: Französische Verfassungsgeschichte. München und Berlin, 1910. (G. v. Below und F. Meinecke id. Handbuch.) Az egyes fejezetek elején részletes irodalom, benne a közigazgatástörténeti munkák is. Rövid, de jó összefoglalást ad és az addigi irodalmat ugyancsak idézi Sigmund Adler: Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximilian I. Leipzig, 1886. 3—27. l. Az egyes szervek történetére l. Paul Viollet: Histoire des institutions politiques et administratives de la France. 4 t. Paris, 1890—1912. A francia hivatalnokosztály kialakulására és jelentőségére az újkori francia állam egységének és hatalmának megalapozása terén kitűnő tanulmány Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi-emlékkönyv. Bp., 1933. 206—209. l. Az általános európai fejlődésre pedig Hajnal István: Az újkor története. (A Magyar Szemle Társaság kiadásában megjelent Egyetemes történet III. kötete.) Bp., 1936. 44—68. l. Hajnal az uralkodói hatalom szerepét az újkori hivatalszervezet kialakulásában nem tartja olyan jelentősnek, mint a külföldi irodalom. Az új hivatalnokosztályban a társadalmi fejlődés eredményét, az írásbeliség, az intellektualizmus és az üzemszerűség gyermekét látja, amely nem eszköz az uralkodó kezében, hanem éppen ellenkezőleg korlátja annak, amely az uralkodói hatalmat a társadalom szolgálatába állítja. A rendi társadalom ugyanis kétféleképpen érvényesítette befolyását az államéletre, vagy képviseleti formában a rendi országgyűléseken, vagy pedig adminisztratív úton a hivatalokban. L. erre Otto Hintze értekezéseit: Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes és Weltgeschichtliche Bedingung der repräsentativen Verfassung. Historische Zeitschrift, 1929. és 1930.

Franciaországban a királyi udvar megoszlása a XIII. században kezdődik. Kiválik belőle az úgynevezett conseil vagy grand conseil, a tanács vagy nagytanács, amely átveszi a régi királyi tanács szerepét és mint legfőbb tanácsadó szerv működik, amelyet az uralkodó minden fontosabb kérdésben meghallgat. Tagjai sorában ott vannak az udvari méltóságok viselői, de a döntő szerepet már nem ők játsszák, hanem a király közvetlen környezetéhez tartozó bizalmiférfiak, akik gyakran az alacsonyabb társadalmi osztályokból emelkednek fel, hogy hűséges szolgálatukért bőséges jutalmat nyerve maguk is főrendi családok alapítóivá legyenek. A nagytanács szerepe így inkább formai, annál is inkább, mert a régi tanács hatáskörének lényeges részeit belőle kisarjadt új hatóságok osztják meg maguk között. Ezek közül legkorábban alakul meg a parlament, amely az uralkodónak igazságszolgáltatási felségjoga alapján mint legfelső udvari bíróság működik. Az uralkodó, mint népének bírója, egymaga nem ítéltet minden eléje hozott ügyben, bírósági helyettesítésével előbb udvarának magasabb tisztségviselőit bízza meg, akiknek bírói hivatala azután, amint a pörök száma az írásbeliséggel, a gazdasági és társadalmi fejlődéssel egyre növekedik, egyre tágabb szervezetté, az udvari, kúriai bírósággá terebélyesedik ki s mint az összes alsófokú törvényszékek felettes hatósága hozza ítéleteit. A rendivé alakult udvari főméltóságok korábbi hatáskörükből lassankint mindent elveszítene, csak az igazságszolgáltatást tartják meg. Így lesz a rendek szemében az udvari bíróság a legfontosabb hatóság. Az újkori hivatalok és az egész újkori államélet szempontjából azonban sokkal nagyobb a jelentősége a régi királyi udvarból kiváló harmadik hivatalnak, a kamarának (chambre des comptes), amely az uralkodó magánvagyonát és felségjogon élvezett jövedelmeit kezeli. Alatta működnek a különböző vidéki gazdasági tisztviselők, a regálejövedelmek behajtói, akiknek irányítása és ellenőrzése először egy udvari tisztviselő feladata, akinek tiszte a gazdasági élet fellendülésével és a felségjogon befolyó jövedelmek gyarapodásával egyre szélesedő hivatallá fejlődik ki. Ezáltal, ha nem is egyszerre, hanem a XIV. és XV. századon át tartó fokozatos fejlődés útján, az államügyek három nagy csoportra oszlanak, a kormányzás szálai a tanács kezében futnak össze, az igazságot az udvari bíróság szolgáltatja, a pénzügyeket pedig a különböző kamarák igazgatják. A szétválás természetesen nem tökéletes, még a legfelsőbb fokon sem. A tanács is ítélkezik közigazgatási kérdésekben, pénzügyekben pedig a kamaráknak is van bírói hatóságuk. Még teljesebb a hatáskör összeolvadása az alsó szerveknél. Közigazgatás és bíraskodás rendszerint egy kézben vannak és a pénzügyi hatóságok közigazgatási szerepe igen jelentékeny. A munkamegosztás a pénzügyek terén halad a leggyorsabb tempóban, különösen az udvari hatóságoknál. Legelőször a pénztári kezelés válik külön az irányítástól és ellenőrzéstől, azután ezek is szétszakadnak és más-más hivatal feladatává lesznek. Külön pénztár kezeli az uralkodó magánjövedelmeit, külön az állami bevételeket. Külön kamara irányítja a királyi birtokok személyzetét, külön rendelkezik a rendek által megajánlott és behajtott adó hováfordításáról. Az alsó szervek hatásköre már nem oszlik meg ennyire. A rendi eredetű adót külön személyzet juttatja az udvari központba, de irányítás, ellenőrzés és pénztár eleinte még egyetlen kézben összpontosulnak, hogy azután később már itt is szétváljanak egymástól.

A hatáskör kialakulása és megoszlása szükségszerűen megkívánta azt is, hogy az új hivatalok állandóan működjenek. Amíg egyetlen személy

intézte az ügyeket, az ügymenet szakadozott és bizonytalan képet mutatott. Ha a tisztviselőt magánérdeke másfelé szolgáltatta, megakadt a hatóság működése is, amelyet megszemélyesített. Előfordult, hogy a régi főméltóság halála vagy letétele után állását az uralkodó hosszú ideig nem töltötte be, mert az is megesett, hogy a hatalmas nagyurak tisztüket a fejedelmi hatalom gyengítésére és saját önállóságuk erősítésére iparkodtak felhasználni. Ilyen sedisvacantiák nem borították fel az államélet egyensúlyát, amíg az még fejlődésének kezdetén tartott. De amint a gazdasági és társadalmi kibontakozás az írásbeliséggel karöltve a hivatalos elintézésre szoruló ügyeket rohamos ütemben megszorította, lehetetlenné vált, hogy az egyre növekedő fontosságú hivatalokat egyetlen ember lássa el, akinek személyes akadályoztatása esetén az egész ügymenet fennakadjon.

Ezt a veszélyt azáltal hátrították el, hogy az új hivatalokat kollégialisan szervezték meg. Kollégiumokkal először római földön találkozunk, de nem szabad összetévesztenünk őket a több tagból álló magistratusokkal (pl. 2 consul). A kollégialitás csíráit az egyes hivatalnokokat körülvevő tanácsok, consiliumok hordozták magukban, de önálló hivatalokká a római császárság idején sem lettek. A régi udvari méltóságok viselői egymaguk döntöttek minden kérdésben, tanácsosaikat, akiket rendszerint hű familiárisaik közül választották, meghallgathatták ugyan, de nem voltak kötelesek szavukra hallgatni. Ezzel szemben az új hivatalok tanácsosait nem a hatóság feje hívja maga mellé, hanem az uralkodó nevezi ki. A tanácsosok fegyelmi téren alá vannak ugyan rendelve az elnöknek, de az ügyek intézésében véleményüket szabadon adhatják elő, sőt tartoznak is előadni és amikor mindegyikük kifejtette nézetét, a döntést az elnök mondja ugyan ki, de nem a maga meggyőződése szerint, hanem a tanácsosok többségének megfelelően.

A kollégialis szervezet sokkal jobban biztosította a szakszerű elintéztést, mint ahogy az a feudális méltóságok irányítása alatt lehetséges volt. Egy ember nem értett mindenhez, míg a tanácsosok közül minden ügynek megvolt a maga szakembere, akinek szavára társai rendszerint hallgattak is. De nem egyedül rendelkezett, hanem a kollégium ellenőrzése mellett, ami biztosította a kollégialis hivatalok pártatlanságát az egy személyben összpontosuló hatóság elfogultságával és részrehajlásával szemben. A feudális kormányzás teljesen ki volt szolgáltatva a tisztségviselő személyes adottságainak. Új tisztségviselő egészen megváltoztathatta elődének gyakorlatát, ami a közigazgatást esetlegessé, bizonytalanná tette. Ezzel szemben, ha a kollégiumba új tanácsos került, sőt ha maga az elnök cserélődött is ki, a régi tagok továbbra is a régi elvek alapján irányították a hivatal működését, amikhez azután az új tisztviselő is alkalmazkodott. Így lassankint mindegyik hivatalban hagyomány alakult ki, jellegzetes szellem fejlődött ki, amihez az utódok tisztelettel ragaszkodtak. A hivatali gyakorlatból szokás, a szokásból pedig jog lett, ami meghatározott keretekbe foglalta a hivatalviselésnek a hűbériség korában még önkényes módját. Az azonos hivatalviselés azonos életmóddal járt együtt, ugyanazt a tanulmányt kívánta meg és hasonló műveltséget adott. Egységes hivatalnokosztály szelleme tükröződött benne, amely nem merevedett meg, mert a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből került és egészült ki. Minthogy a tanácsosokat az uralkodó nevezte ki, igyekezett a legmegfelelőbb férfit kikeresni a betöltésre váró állásra. Azt pedig nem mindig a legmagasabb társadalmi osztályok

fiainak sorában találta meg. Így megváltozott a hivatalok rendi összetétele is, helyet kaptak bennük alacsonyabb osztályok tanult szakemberei is. Igaz, hogy szolgálatuk jutalmául rendszerint felemelkedtek a főrangú családok sorába. De a hivatali életben a friss vérkeringés biztosítva volt, habár mindig akadtak olyanok, akik a főbb tisztségeket családjukban örökletessé igyekeztek tenni.

Különösen nagy jelentőségük volt az új udvari hivataloknak azokban az országokban, amelyek az uralkodói hatalom bomlásával már részekre szakadtak, vagy amelyek különböző eredetű területekből alakultak ki. Ezekben az államokban az udvari hatóságok képviselték az egységet, mert az uralkodók alájuk rendelték a különböző helyi, rendi kormánysszerveket, amelyek az egységes irányítás alatt egységesen fejlődtek tovább és idővel rendi jellegüket elveszítve fejedelmi, egységes állami hivatalokká alakultak át.

Az angol fejlődés.

A királyi udvarnak ez a jellemző átalakulása, az újkori hivatalsszervezet kibontakozásának első csirája, nem francia jellegzetesség, kisebb-nagyobb eltéréssel jelentkezik az Európa mindegyik jelentékenyebb államában. Egyik területen már a francia fejlődéssel egyidőben, másutt csak később megy végbe ez a folyamat, aszerint, hogy a belső állapotok mikor érnek meg reá, vagy mikor siettetti a belső átalakulást valamilyen külső hatás. Angliában körülbelül Franciaországgal egyidőben ugyancsak elveszti a királyi udvar korábbi feudális, majd rendi jellegét és a királyi tanácsból egymásután kiválnak a kormányzás, igazságszolgáltatás és pénzügyigazgatás külön szervei, amelyek éppúgy, mint a kontinensen, a fejedelmi hatalom legerősebb fegyverei a rendek ellen folytatott küzdelemben, míg csak a parlament befolyása alá nem kerülnek, amint a rendi dualizmus története is mutat eseteket, amikor a királyi eredetű hivatalok rendi jellegét öltetik.¹⁾

Az angol fejlődés, amelynek a hagyományok tisztelete mellett, ami azonban sohasem jelentette a változatlan becsléssel átvett és továbbadott történeti intézmények idejétmúlt tartalmához való csökönyös ragaszkodást, a közigazgatás alsóbb ágaiban különösen érvényesülő önkormányzati elv, felsőbb fokon pedig, a törvényhozásban és az államkormányzatban, a rendek két házból álló képviseleti testületének, a parlamentnek a szerepe volt a legjellemzőbb vonása, a XV. század végén a Tudor-ház trónrajutásával érkezett fordulóponthoz. Az újabb angol alkotmánytörténeti munkák az első Tudor, VII. Henrik uralkodásának kezdetétől, 1485-től számítják az újkori elvek és

¹⁾ Az angol fejlődésre I. T. F. *Tout* tanulmányait, amelyekben az angol államkormányzás három fő szervének (wardrobe, chamber, small-seals) kialakulásával foglalkozik és megállapítja az újkori angol fejlődés középkori gyökereit. (Chapters in the administrative history of medieval England. I—VI. Manchester, 1920—1933.) V. ö. *Szilágyi* Loránd i. m. 14. I. Az angol közigazgatástörténet hiányait gyakran panaszozza Georg Burton Adams: *Constitutional history of England*, London, 1935., akinek könyve az alkotmányos fejlődésre a leghasználhatóbb, benne a legfontosabb irodalom is megtalálható. Adams könyve után Julius Hatschek munkája: *Englische Verfassungsgeschichte* (G. v. Below und F. Meinecke id. Handbuch), München und Berlin, 1913., valamint R. Gneist úttörő feldolgozása: *Geschichte und heutige Gestalt der Aemter in England*, Berlin, 1857., meghaladottnak tekinthető. Az újabb irodalom jelesebb termékei: J. E. A. Jolliffe: *The constitutional history of medieval England*, London, 1937; D. L. Keir: *The constitutional history of modern Britain 1485—1937*, London, 1938; M. A. Thomson: *A constitutional history of England 1642—1801*, London, 1938; valamint W. S. Holdsworth: *A history of english law* című folytatólagosan megjelenő többkötetes kézikönyve. I—XII. London, 1922—1939. Az angol alkotmánytörténetírást kritikailag ismerteti Bónis György: *Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma* című, a Századok 1940. évi kötetében megjelent igen hasznos dolgozatában, amely egyben bibliográfiát is ad.

módszerek érvényesülését Anglia államigazgatásában. Az új rendszert, miként Magyarországon Hunyadi Mátyás egykorú kormányzását, az uralkodói hatalom megerősödése és érvényesülése jellemezte az államélet minden vonatkozásában és az alattvalók életének olyan területein is, ahol azelőtt, a középkorban, nem lépett fel szabályozó szerepben. Az átalakulást a gazdasági és társadalmi viszonyok módosulása tette lehetővé. A korábban döntő befolyást gyakorló feudális arisztokrácia hatalmi alapja a XV. század második felének véres polgárharcjai közepette megingott, s az uralmat az önmarcangoló háborúk után diadalmaskodó királyság ragadta magához, új vezető réteget kristályosítva ki maga körül, amelyre támaszkodva népét kormányozta.

Az új vezető réteg a királyi hivatalokban, az uralkodói hatalom végrehajtó szerve gyanánt erősödött meg, eredetét és kialakulását tekintve hivatali arisztokrácia volt. Angliában a XV. század végén és a XVI. század folyamán figyelhetjük meg az újkor európai monarchiáiban mindenütt oly nagy szerepet játszó hivatalnokosztály megjelenését és kibontakozását. Ezt a hivatalnokot pályáján már nem gazdasági és társadalmi helyzeti energiája indítja útnak és viszi előre, hanem szaktudása, ami mellett azonban nem kevésbé fontos az uralkodói hatalom iránti feltétlen hűsége és a kormányzat új elveinek és módszereinek maradéktalan követése. Szolgáltatának jutalmául az új hivatalnokosztály nyeri el a régi arisztokrácia elvesztett birtokait, úgyhogy egy-két nemzedéken belül gazdaságilag és társadalmilag annyira megerősödik, hogy a királyi hatalomnak nemcsak végrehajtó eszköze, hanem egyben alkotmányos korlátja is lehet. Igen tanulságos lenne a magyar fejlődést ebből a szempontból összevetni az angollal, s a középkorvégi magyar nagybirtokos arisztokrácia oly gyors letűnését és helyén új birtokososztály megjelenését az analógiából nyerhető tanulságok figyelembevételével megvilágítani.

Hasonlóképpen magyar szemszögből is különös figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az államkormányzat új elvei a régi kereteken belül, a hagyományos multú kormányzervek megtartásával és továbbfejlesztésével érvényesültek. Az angol új monarchiának legfőbb kormányhatósága továbbra is a királyi tanács (King's Council) maradt, mellette azonban tovább működtek az eredetileg belőle kisarjadt kormányzervek, míg az államhatalom megnövekedésével kapcsolatban felmerült új kormányzati szükségleteket újonnan szervezett hatóságok elégtették ki, amelyek azután maguk is kiváltak a tanácsból és önálló életet éltek. Az angol jogtörténelem tanácsi eredetűnek tartja magát az országgyűlést, a parlamentet is,¹⁾ amelynek két háza ülésezett, s tényleges szerepe az államkormányzásban a rendi dualizmus hullámszához hasonlóan a dinasztia erejétől vagy gyengeségétől függött. A Common Law Courts, a három nagy központi bíróság (King's Bench, Common Pleas, Exchequer) — noha eredetileg ugyancsak a tanácsból kisarjadt udvari hatóságok voltak — már a rendiség érdekeit képviselték. A kancellária (Chancery) még megtartotta szoros kapcsolatát a tanáccsal, de a fejlődés irányát mutatja, hogy már inkább igazságszolgáltató szerv volt, s rendi színezete mellett tanuskodik, hogy az uralkodói bíráskodást a tanácsnak egy külön osztálya, a Star Chamber gyakorolta.

Az igazságszolgáltatással ellentétben a pénzügyi igazgatás még nem különült el oly élesen az újkor küszöbén a szoros értelemben vett államkormányzattól, központi szervei (Keeper of the Privy Seal, Treasurer and Comt-

¹⁾ In its origin, Parliament had been essentially an extension of the royal Council. Keir i. m. 39. 1.

roller of the Household) még szorosan a királyi tanács szervezetébe tartoztak. Természetes következménye volt ez annak a körülménynek, hogy az uralkodó magángazdasága és az államháztartás még nem vált el egymástól.

Az újkori fejlődés szempontjából azonban legnagyobb jelentősége egy új intézmény, a királyi titkárság (King's Secretary) megjelenésének volt a királyi tanácsban. A királyi titkárok, akiket az uralkodókhoz közvetlen kapcsolat fűzött, intézték mindazokat az ügyeket, amelyek az államhatalom egyre szélesebb körű kiterjesztésével kapcsolatban mint kormányzati feladatok felmerültek, s amelyeket a hagyomány nem utalt egyik régebbi hatóság hatáskörébe sem. Tisztségük idővel hivatallá bővült, a modern minisztériumok, mint mai napig is megtartott nevük mutatja, Angliában a királyi titkárságokból alakultak ki. Érdekes, hogy a titkári hivatal Magyarországon Hunyadi Mátyás királyi kancelláriájában hasonló körülmények között egy időben tűnt fel, mint a Tudorok országában, további sorsát azonban a Mohács után megváltozott viszonyok más irányba terelték.

Az osztrák fejlődés.

Német területen később érkezett a fejlődés az Angliában elért fokra, mégpedig francia hatás eredményeképpen. Az újkori hivatalszervezetet a Habsburg-tartományokban I. Miksa császár építette ki és ezt a szervezetet vették azután mintául az összes német tartományok, sőt I. Ferdinánd trónra-kerültével Magyarország uralkodója is. Miksa a francia példát Burgundiában ismerte meg, amely tartomány feleségével, Burgundi Máriával került birtokába. Burgundia és Flandria közigazgatását Merész Fülöp és utódai: Jó Fülöp és Merész Károly a XIV. és XV. században francia mintára szervezték meg, úgyhogy Miksa új tartományában közvetlenül tapasztalhatta az újkori kormányzat előnyeit a középkori rendi igazgatással szemben. De ha nincs is okunk tagadni a burgundi recepciót, mint ahogyan a francia eredetű németalföldi hivatalszervezet közvetlen hatását az osztrákra hosszú időn keresztül kétségbevonták, azt sem szabad feltételeznünk, hogy I. Miksa egészen új intézményeket honosított meg, először Tirolban, majd a többi Habsburg-tartományban. Ezeken a területeken ugyanaz a belső fejlődés ment végbe, bár lassúbb ütemben, mint a nyugati országokban és a kétségtelenül nagy szervezői tehetséggel megáldott Habsburg uralkodó csak a belső szükségletek időszerű kielégítésének megfelelő formáit teremtette meg, amikor a belső egységét már korábban elvesztett fejedelmi tanácsból, az államügyek természetes tagozódásának megfelelően és egyúttal a burgundi területen megismert francia szervek nyújtotta tanulságot értékesítve új központi hivatalokat állított fel.¹⁾

¹⁾ I. Miksa reformjaira és a burgundi recepció kérdésében lefolyt polémiára, amelynek egyébként a közigazgatástörténelem általános elvi szempontból igen sokat köszönhet, I. a következő munkákat: S. Adler i. m. Eduard Rosenthal: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. als Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien, Archiv für österreichische Geschichte, 69. Bd., 1887. U. a.: Zur Geschichte der burgundischen Zentralbehörden, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 9. Bd., 1911. A. Bachmann: Die Behördenorganisation Kaiser Maximilians I. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, V. 1900. Andreas Walther: Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V., Leipzig, 1909. U. a.: Die Ursprünge der deutschen Behördenorganisation im Zeitalter Maximilians I., Stuttgart, 1913. Felix Rachtahl: Die niederländische Verwaltung des 15—16. Jahrhunderts und ihr Einfluss auf die Verwaltungsreformen Maximilians I. in Österreich und in Deutschland, Historische Zeitschrift, 110. Bd., 1913. U. a.: Der Ursprung der monarchischen Behördenorganisation Deutschlands in der Neuzeit, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,

Az államélet fejlődése osztrák területen is oda vezetett, hogy a kormányzás, igazságszolgáltatás és pénzügyigazgatás szétváltak és külön kollégális hivatalok irányítása alá kerültek. Korábban valamennyi államügyet az uralkodó udvari tanácsa intézte, amely egyesítette magában a különböző udvari és vidéki tisztségek viselőit, továbbá a király legbizalmasabb tanácsadóit. Laza, hol tágabb, hol szűkebb, folyton változó keretbe foglalta a különböző méltóságokat, akik a rájuk bízott tiszteket familiárisaik közül választott hivatalnokokra támaszkodva látták el. Ez a hűbéri jellegű hivatalviselés nem tudott az extenzíven és intenzíven egyaránt rohamosan növekedő állami feladatoknak megfelelni, a királyi tanács részekre bomlott és a legfontosabb kormányzási ágak vezetésére állandó testületek alakultak. Legelőször a pénzügyek szakadtak el az egyéb ügyektől. A közigazgatás és igazságszolgáltatás, legalább formailag, a felső fokon sem különültek el, intézésük a szilárd vázat nyert udvari tanács (Hofrat) feladata lett.

Miksa 1518-ban 18 tanácsost nevezett ki, öt birodalmit, öt alsóausztriai, két tirolit, két elő-ausztriai, akikhez az udvarmester, marsall, kancellár és kincstartó járult. Jellemző, hogy a kinevezéshez ekkor még a rendek is hozzájárultak, Miksa utódai azután formailag is függetlenítették udvari tanácsukat az egyre gyengülő rendi befolyástól. A régi tanács tagjai mint rendkívüli tanácsosok megjelenhettek az üléseken, de nem voltak kötelesek állandóan együtt lenni és a rendszeresen üléselőző 14 tanácsos mellett nem is játszottak szerepet.

Miksának célja az új udvari tanáccsal elsősorban az volt, hogy birodalmának egységét megteremtse. Legfelsőbb hatóságnak szánta nemcsak az osztrák tartományok kormányai fölé, amelyek ugyancsak az ő uralkodása idején nyertek kollégális szervezetet, hanem hatáskörét az egész német-római császárságra is ki akarta terjeszteni. Ezt mutatja a tanácsosok kiválasztása, a birodalmiak mellett a három ausztriai tartomány képviselői kaptak helyet benne. Központosító és egységesítő hivatását még azzal is kidomborította, hogy tagjai közé bevette a kancellária és a kamara vezetőit is, amely hatóságok ugyancsak közösen intézték a német-római birodalom és a Habsburg-területek ügyeit. Hatáskörét tehát nem akarta az állami feladatok valamelyik speciális ágára korlátozni. A fejlődés azonban más irányban haladt és az udvari tanács elsősorban igazságszolgáltató szervvé alakult, tehát körülbelül a francia parlamentnek felelt meg, anélkül azonban, hogy ugyanolyan hatalomra és történeti szerepre emelkedett volna. Formailag ugyan a kormányzás területéről sohasem zárták ki, de a legfontosabb kül- és belügyi kérdésekben mindenkor a titkos tanácsnak volt döntő szava.

A titkos tanács az udvari tanácsból sarjadt ki, de azzal ellentétben meghatározott kereteket, szilárd vázat nem kapott. Már III. Frigyes udvarában feltűnnek első nyomai és jelentősége, történeti szerepe ettől kezdve egyre emelkedő ívet mutat. Az uralkodónak legbizalmasabb emberei, közvetlen környezetének tagjai tartoznak a titkos tanácsba, akiknek szavát, mielőtt döntene, minden kérdésben meghallgatja. Ennek megfelelően hatásköre sincs meghatározva, tagjainak száma is folyton változik. Az uralkodócsalád férfitagjai, az udvarmester, az udvari marsall azok, akik az

105. Bd., 1915. Theodor Mayer: Die Verwaltungsorganisationen Maximilians I. Ihr Ursprung und ihre Bedeutung, Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, 14. Bd., 1920. Fritz Hartung: Zur Frage nach den burgundischen Einflüssen auf die Behördenorganisation in Österreich, Historische Zeitschrift, 124. Bd., 1921.

uralkodó legszűkebb tanácsadó testületéhez tartoznak, továbbá a kancellár, akinek, mint például Berthold mainzi érseknek, aki Miksa reformjainak lelke volt, a befolyása igen jelentékeny. De rajtuk kívül tagjai lehetnek mások is, az éppen döntésre kerülő ügy természete szerint, többnyire az udvari hatóságok vezetői, vagy egyéb szakemberek. A titkos tanács javaslata alapján határoz az uralkodó minden fontosabb kül- és belpolitikai kérdésben, még az igazságszolgáltatási és pénzügyekben is, bár ez utóbbiakban rendszerint a kamara véleménye alapján, amelynek elnöke ilyenkor megjelenik a tanácskozásokon. Elsősorban azonban a kül- és belügyi kormányzatnak, az akkori aránylag még nem nagyigényű közigazgatásnak volt legmagasabb fóruma, s ha formailag nem is, de lényegében körülbelül a francia conseil-jel állítható párhuzamba.

A francia chambre des comptes szerepét pedig a kamara töltötte be, amely a pénzügyek egyre növekvő jelentőségének megfelelően a legkorábban alakult át a kincstartó rendi méltóságából állandó szervezetű kollégialis hivatallá, először Schatzkammer, majd Raitkammer, végül Hofkammer néven. Az egyes pénzügyigazgatási ágak azonban nem váltak külön olyan mértékben, mint a francia kamarák, bár már igen korán megtörténtek az első lépések ebben az irányban is. Az irányítás és ellenőrzés egyazon hatóság kezében maradt, külön pénztári hivatal sem alakult, ezeket az ágakat csak külön tisztviselők, de nem külön hivatalok igazgatták, a szervezeti specializálódás csak jóval később, a XVIII. században következett be. A rendi eredetű jövedelmek kezelésére sem alakult külön kamara, a francia fejlődés ezen a téren más volt, mint az osztrák. A német tartományok azután, bár egyebekben az osztrák példát követték, etekintetben a francia gyakorlatot honosították meg.

A német fejlődés.

A XV. és XVI. század fordulóján azonban még nem érkeztek el erre a fokra. Német területen hivatásos hivatalnoki szervezettel és osztállyal a legkorábban a német lovagrendnél találkozunk, a XIV. században itt már vége a hűbériségnek, amely másutt még a XV. század végéig küzd az új áramlattal. Az átalakulás egyes fázisait a német jogtörténet még nem tisztázta egész világosan, az egyes tartományokban hol később, hol korábban lett a hűbéresből hivatalnok, a beneficiumból és ministeriumból officium, a tisztviselés jellege fokozatosan alakult át magánjogiból közjogivá.

A központi (császári) hatalomtól függetlenül területiális (fejedelmi) hatalom birtokosai megakadályozták, hogy a hűbéri jellegű függetlenülés továbbterjedjen, saját hatalmukat hűbéreseikkel szemben egyre fokozták, míg végül teljesen közjogivá alakították át. Ez a folyamat természetesen nem ment simán, zökkenők nélkül, a fejedelmi hivatalnokok sokszor egészen független birtokuknak érezték a hivatalt, még az is előfordult, hogy örökül hagyták gyermekeikre. A hűbériséget közben a rendiség váltotta fel, a hűbérurak rendekbe tömörülve vették fel a küzdelmet a fejedelemmel és részt kértek a központi hatalom minden vonatkozású gyakorlásából. Nemcsak a helyi igazságszolgáltatást és közigazgatást tartották kezükben, hanem adómegajánló jogokra támaszkodva az országgyűléseken is hallatták szavukat, a külpolitikára, a hadi és pénzügyekre egyaránt befolyással bírtak. Megkezdődött a rendi dualizmus korszaka, amelyben a territoriumok végleg

függetlenné váltak a birodalom központi (császári) névleges irányításától. A rendiség azonban nem volt elég erős arra, hogy a territoriumok központi vezetését a fejedelemtől átvegye, erre csak az adóügy terén tett kísérletet. Az újkori államokat Németországban is mindenütt a fejedelmi hatalom teremtette meg. A fejedelmek a városokkal versenyeztek iskolák, egyetemek alapításában. Ezekben az iskolákban nevelkedett az új hivatalnokosztály. Az írásbeliséget a városoktól az állami közigazgatás is átvette. A római jog új megvilágításba helyezte az uralkodó és az alattvalók viszonyát és igazolta a fejedelmi hatalom térfoglalását. A hivatalokban megjelentek a polgári származású, de művelt szakemberek, a nemeseknek, ha állni akarták a versenyt, ugyanolyan ismeretekre volt szükségük, ők is beiratkoztak az egyetemekre, ahol merev rendi felfogásuk átalakult és alkalmazkodva a kor követelményeihez, feladták korábbi makacs ellenállásukat, az új fejedelmi hatóságok megbízható tisztviselőivé váltak.

Az egész állami életet új szellem hatotta át. Először a kancelláriák változtak meg. Korábban egyháziak vezették és az alacsonyabb tisztségeket is klerikusok viselték bennük, de nem hivatásszerűen, nem ez volt a főfoglalkozásuk, állásukat csak átmenetnek tekintették, jogcímnek és alkalomnak arra, hogy idővel valamilyen jóljövödelmező egyházi stallummal cseréljék fel. Amikor a világi elem megjelent a kancelláriákban, nemcsak futólag töltötték bennük egy-két évet, hanem egész életüket ott élték át, szakszerű ügyvitelt, hivatali hagyományt és szellemet honosítottak meg. Hasonlóképpen alakult át a fejedelmi tanács. Korábban a kormánynak nem volt állandó székhelye, így szervezete sem. Amint a fejedelem egyik helyről a másikra vonult, hol ezeknek, hol amazoknak tanácsát hallgatta meg, rendszerint az illető vidék vezetőit, tehát nem szakszerűség, hanem a területi kiválasztás alapján. A kancelláriának sem volt állandó helye és szervezete, megesett, hogy nem is működött, amikor vezetőjének valami más elfoglaltsága akadt. Mindez lassan megváltozott, a kormány állandó székhelyet nyert, a tanács tagjai megszakítás nélkül együttvoltak és az egyetemeken tanult, hivatásszerűen szolgáló szakemberek közül kerültek ki. A kancellária vezetője lett a tanács első tanácsosa, titkárai szintén helyetfoglaltak a referensek között. Minden kérdésnek megvolt a maga szakembere és az egyes ügykörök lassan elkülönültek egymástól. Ennek nem volt akadálya a kollégialitás, az, hogy a tanács együttesen határozott az eléje kerülő ügyekben. Amint hatásköre fokozatosan növekedett, teendői egyre szaporodtak, az a szokás alakult ki, hogy nem mindig ült össze a teljes tanács, hanem a tárgyaláson a tanácsosoknak csak egyrésze jelent meg, azok, akik a napirendre kerülő kérdésnek szakemberei voltak. A következő lépést azután azzal tették meg, hogy bizonyos napokon csak bizonyos ügyeket tárgyaltak. Ezzel adva volt a tanács megoszlásának további lehetősége, más-más tanácsosok intézték az igazságügyet, pénzügyet, közigazgatást, egyházi ügyeket, hadügyet, titkos házi és külügyeket stb. A tanácsosok több bizottságnak is tagjai lehettek, a plénum elé csak a legfontosabb kérdéseket terjesztették. Eleinte mindegyik tanácsrésznek közös kancelláriája volt, csak külön titkára. Amikor azután az egyes részek külön kancelláriát kaptak, egymástól független hivatalok lettek belőlük. Ez a folyamat természetesen igen lassan folyt le; s ha a fejlődés mozgó erőt kutatjuk, a politikai eseményekre, gazdasági és társadalmi változásokra, az uralkodói hatalom és a rendiség egymáshoz

való viszonyára, az uralkodók személyes adottságaira, kimagasló képességű államférfiak szerepére stb. egyaránt figyelemmel kell lennünk. Az újkor hivatalszervezet a birodalom egyes tartományaiban hol korábban, hol későbbben jelentkezett, a XV. század végétől a XVI. századon keresztül egészen a XVII. század első tizedéig.¹⁾

Az összefüggést az egyes területek fejlődése között megállapítani nem könnyű feladat. Idegen kölcsönhatásokat feltételezhetünk és ki is mutatunk, de ezen a téren nem szabad túlzásba esnünk. A fejlődés iránya mindenütt azonos volt, ütemét azonban a belső viszonyok, a gazdasági és társadalmi helyzet határozta meg. Kiváló uralkodók, tehetséges államférfiak gyorsították, míg azokban az országokban, ahol a rendiség befolyása erősebb volt, mint a fejedelmi hatalomé, az átalakulás sokkal lassabban haladt. A részletekben azután erősen érvényesült a helyi különbségek hatása és nemzeti jellegzetességekben a hivatalszervezetre is rányomta bélyegét. A közigazgatástörténet feladata épen az, hogy az egyes államok életében, az általános keretek szemmeltartásával, ezeket az egyéni vonásokat domborítsa ki.²⁾ Hogy ezt a feladatot az újkori magyar közigazgatástörténet területén megoldhassuk, vagy legalább is a feleletre váró kérdéseket felteheszük, ismernünk kell, ha csak főbb vonásaiban is, a középkori magyar államélet gépezetét.

2. §. A középkori magyar közigazgatás.

A magyar közigazgatás fejlődése nagy vonásokban megegyezett az általános európai fejlődéssel. Alapjait Szent István nyugati eszmék és intézmények átvételével vetette meg, de tiszteletben tartotta az ősi magyar társadalmi és gazdasági szervezetet is. Ez a kettősség mindvégig jellemezte a magyar fejlődést. Idegen hatások mindig csak hazai keretekben tudtak gyökeret verni és az átvett eszmék és intézmények további életét a jellegzetes magyar viszonyok határozták meg. Ez az oka és egyben magyarázata annak, hogy a magyar fejlődés nem felelt meg mindenben a nyugatinak és nem haladt állandóan párhuzamosan azzal. Volt idő, amikor századokkal elmaradt mögötte, máskor viszont sok mindenben megelőzte. Egy azonban bizonyos, hogy szolgálai módon, elvakultan, állami és nemzeti létének kárára és vesztére sohasem utánozta. Ha történtek ilyen kísérletek, azokat egészséges életösztönrel utasította vissza. Mindig voltak olyan eszmék és intézmények,

¹⁾ A német fejlődést kitűnően vázolja *Schmoller* i. m., továbbá *Der deutsche Beamtenstaat vom 16. bis 18. Jahrhundert. Umriss und Untersuchungen.* Leipzig, 1898. L. még *G. v. Below: Territorium und Stadt.* München, 1900. 283—298. I. U. a.: *Der deutsche Staat des Mittelalters.* Leipzig, 1914.

²⁾ Minthogy munkámnak az európai közigazgatás fejlődésének ismertetése csak annyiban feladata, amennyiben ez a magyar viszonyok megértéséhez feltétlenül szükséges, a többi nemzet hivatalszervezetének tárgyalására még ilyen nagy vonásokban sem térhetek ki. Csak utalhatok rá, hogy a környező államok közül különösen a cseh és lengyel közigazgatástörténete mutat fel a magyaréhoz sokban hasonló jelenségeket. L. *Peterka, Otto: Rechtsgeschichte der böhmischen Länder.* I—II. Reichenberg, 1923—1928. *Kutrzeba, Stanislaus: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte.* (Wilhelm Christiani fordítása.) Berlin, 1912. *Bezsák Miklós: A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal.* Pécs, 1939.

Meg kell továbbá említenem, hogy az 1939 utáni nyugateurópai irodalom a háborús események következtében már nem volt számomra hozzáférhető.

amelyeket magyar földbe átültetni nem tudtak és viszont olyanok, amelyeknek idegenben hiába keressük párját. Ebből azt a módszertani tanulságot vonhatjuk le, hogy amikor a magyar közigazgatás szerveinek történetét kutatjuk, mindig a magyar viszonyok ismeretéből induljunk ki. Emellett kísérjük állandóan figyelemmel a külföldi hatóságok történetét is, mert abban számos analógiát, sőt közvetlen hatást is fogunk találni. Ezek megállapításánál azonban legyünk nagyon óvatosak és ne keressünk okvetlenül idegen mintát olyankor is, amikor csak azonos okok egyező következményeivel állunk szemben. És óvakodjunk egy hibától, amely egész történetírásunkra általánosan jellemző, amelytől csak legújabban igyekeznek történezeink megszabadulni. Ne nézzük megbűvölten csak a német példát, hanem tágítsuk horizontunkat nyugat és kelet felé egyaránt. Nem csupán az angol-magyar alkotmánytörténeti analógiák kimutatására gondolok, hanem a francia és olasz, főleg pedig a kelet-európai fejlődés figyelemmel kísérésére. Különösen érdekes és tanulságos eredményeket várhatunk a cseh és lengyel viszonyok ismeretétől. Ezen az alapon ki fog derülni az is, hogy nem mindig csak kaptunk, hanem igen gyakran adtunk is, hogy történeti kultúránk nem minősíthető a német szellem bágyadt tükörképének, hanem önmagából fakadt fényét éltetően sugározta szét a határokon túlra is.

A fejedelmi hatalom korlátlan érvényesülésének kora.

A magyar állam kormányzásában épügy, mint Európa minden országában, az uralkodói hatalomnak volt döntő jelentősége. A fejedelmi ház erejének növekedése vagy csökkenése szerint változott az ország igazgatása is. Emellett természetesen a társadalmi és gazdasági fejlődés határozta meg a közigazgatás alakulását, de ez a fejlődés is szoros összefüggésben állott a királyi hatalom hullámzásával. Amikor Szent István Géza fejedelem munkáját befejezve az utolsó törzsfő lázadását is leverte, a királyon kívül számottevő hatalom nem volt az országban, amelynek legnagyobb része mint családi birtok, vagy mint meg nem szállott terület közvetlenül is az Árpád-ház fejét uralta. A király hatalma a fejedelmi család magánvagyonán nyugodott, ezen épült fel az ország igazgatása is, a központi udvarban és a vidéki megyékben, ispánságokban egyaránt. Árpádkori közigazgatásunk alapszínezete tehát épügy magánjogi volt, mint ahogy Európa nyugati felében az államokat feudális, hűbéri kapcsok tartották össze. Míg azonban nyugaton a hűbériség ebben a korban már a korábban egységes államok részekre bomlására vezetett s a hatalmas tartományurak az uralkodó főhatóságát csak névleg ismerték el, addig Magyarországon az Árpád-ház magánhatalmára támaszkodó középkori királyság virágkorát a XIII. század végén III. Béla uralkodása hozta meg. A keresztes hadakkal hazánkon átutazó német történetíró, Freisingi Ottó püspök csodálkozva látta és elismeréssel jegyezte fel, hogy a magyar király országának és népének korlátlan ura, akinek egyszerű üzenetére a legtekintélyesebb urak is engedelmesen járulnak színe elé, hogy rendelkezését meghallgassák és ellentmondás nélkül végrehajtsák.

A középkori Magyarországon az államhatalom minden szála, törvényhozás, törvénykezés, a törvények és ítéletek végrehajtása, a királyi udvarban, az uralkodó kezében futott össze, aki hatalmát magánbirtokára, magánföldesúri népére támaszkodva gyakorolta. Ebben a munkájában segítőtje, a középkori magyar állam kormányzásának központi szerve, a királyi tanács

volt. Tagjai sorában ott találjuk az egyházi méltóságok viselőit és az előkelő birtokosokat, akiket mint királysága oszlopaikat, Szent István is figyelmébe ajánlotta Imre hercegnek és akik társadalmi és gazdasági helyzetüknél fogva a magyar történet folyamán mindvégig megtartották helyüket az ország kormánya mellett. De nem tartózkodtak állandóan az udvarban, a püspökök egyházmegyéjükben, a birtokosok pedig jószágaikon végezték a maguk munkáját. Állandó udvar még nem is volt. A király országában utazva hol itt, hol ott jelent meg, magához szólította a vidék urait és vezetőit, akiknek szavát meghallgatva orvosolta az elébejárulók sérelmeit és rendelkezett a vitás kérdésekben. Azután elbocsátotta aláltvalóit, maga pedig továbbment, hogy másutt tegyen igazságot. Bizonyos időközökben pedig, rendszerint a Magyarok Nagyhatalmának napján, Székesfehérvárott országos törvénykező napot tartott, amelyre összegyűlt az egész királyi tanács és amelyen panaszával az ország minden szabad lakosa előállhatott. Ezeken a törvénynapokon kerültek tárgyalásra az egész országot érintő fontos kül- és belpolitikai kérdések, ezek tehát a későbbi országgyűléseknek feleltek meg, anélkül természetesen, hogy a tanácsosoknak a döntés kimondásában a király befolyásolására formai joguk lett volna. Az uralkodó véleményüket meghallgata és azután a maga meggyőződése szerint döntött. Javaslatukat elfogadhatta, ha helyesnek ítélte, de nem tartozott elfogadni. A királyi tanács befolyása ebben a formában elsősorban a külügyekben, a belügyek terén pedig a törvényhozásban és az igazságszolgáltatásban érvényesült. A közigazgatást pedig, amely eleinte — amíg az államgazdaság egyenlő volt a királyi magángazdasággal és amíg az ország védelmében az általános fölkelés mellett a királyi hadsereg jelentette a főerőt, — egybeolvadt a pénzügyigazgatással, azaz a királyi jószágok és jövedelmek kezelésével, továbbá a hadbavonuló királyi népek vezetésével, tehát a még szét nem ágazott belügyi igazgatást, az alsófokú törvénykezéssel együtt, az uralkodó magángazdaságának tisztviselői, a különböző ispánságok vezetői intézték. Ezeket az uralkodók rendszerint az előkelő birtokosok sorából választották, úgyhogy társadalmi és gazdasági helyzetüknél fogva is tagjai voltak a királyi tanácsnak, amelyben, s ez elsősorban az udvarispánság tisztjeire vonatkozik, ők képviselték az állandó elemet.

A királyi tanács összetételére és működésére az Árpádok korában az okleveleknek az a része nyújt felvilágosítást, amely megnevezi azokat, akik az ügyben a királynál közbenjártak és intézkedéséhez beleegyezésüket adták. A közbenjárók alatt referenseket kell értenünk, akiknek nevét az Anjouk óta az okleveleken az úgynevezett kancelláriai jegyzetek örökítették meg. Az árpádokori oklevelekből a kormányzásnak és közigazgatásnak tisztán személyes jellegű képe bontakozik ki. A királyi tanácsnak az a része, amely a mindennapi teendőket intézte, igazságszolgáltatást, közigazgatást és gazdasági ügyeket vegyesen, az uralkodó tágabb értelemben vett familiájával, kíséretének tagjaival volt azonos. Közöttük találjuk a fejedelmi ház sarjait, az udvar ispánját : a nádorispánt, ennek helyettesét : az udvarbíró, akiből később országbíró lett, azután a királyi uradalma és vármegyék ispánjait, továbbá az egyházi méltóságok viselőit. Rajtuk kívül azonban a királyi udvarnak alacsonyabb rangú emberei is szerephez jutottak, egyszerű milesek és ministerek, katonai és gazdasági, egyben közigazgatási tisztviselők. A tanács nem zárt testület, összetétele folyton változik. Országos ügyekben a tanácsosok nagy számban gyűltek össze, egyébként azonban csak néhányan

maradtak az uralkodó kíséretében. Az ügyek intézésének módja is elsősorban személyi jellegű volt. Akinek a tanácsban ismerőse volt, megkérte, hogy ügyét terjessze a király elé. De már igen korán nyoma van a területi (territoriális) ügyvitelnek is, amikor az ügyben az illető vidék főtisztviselője tett jelentést és az oklevél őt nevezi meg közbenjáró gyanánt. Az egyes kormányzati ágak még nem különültek el egymástól. Legkorábban az igazságszolgáltatás vált külön, amennyiben az uralkodó bírósági helyettesítésével udvarában a nádort bízta meg, aki a vidéki törvénykező gyűléseken is képviselte urát. De mások is kaptak a kúriában egyes pörök vitelére királyi megbízást, a nádornak pedig egyéb teendői is voltak. Elsősorban a királyi hadsereget vezette, azonfelül irányította a királyi gazdaságot is.¹⁾

Rendiség és fejedelmi hatalom küzdelme.

A XII. és XIII. század fordulója azután változást hozott nemcsak a gazdasági és társadalmi életben, hanem a királyi hatalom természetében, az uralkodói tanácsban és az egész államélet irányításában is. A fejedelmi ház magánvagyonára támaszkodó patrimonialis királyság III. Béla uralkodása alatt érte el fejlődésének csúcspontját, II. András korában gyors változáson ment keresztül. Az uralkodó nagyhatalmi törekvései, előbb bátyjával, majd fiával vívott áldatlan harcai, szétzillesztették az Árpád-ház családi birtokát és gyorsították a királyi adományokból gazdagodó egyházi és világi nagybirtokos osztály, a rendiség vezető rétegének kialakulását. Magyarország ekkor érkezett arra a pontra, amelyen nyugati szomszédai már századokkal azelőtt túlhaladtak. A rendiség kialakulásával megkezdődött az uralkodó és a rendek közötti küzdelem, amelynek hullámai egészen 1848-ig végigfutottak a magyar történeten. A gazdaságilag és társadalmilag megerősödött rendek részt kértek az államélet irányításából is.

A rendiség politikai érvényesülésének általában két útja volt. Az egyik az, hogy a maga számára foglalta le a korábban tisztán fejedelmi természetű állami hivatalokat, amire a legjobb példát Franciaország nyújtja. A másik pedig az, hogy nem a végrehajtó, hanem a törvényhozó hatalmat szerezte meg, nem hivatali, hanem képviseleti úton, a rendi országgyűlés formájában érvényesítette befolyását, amire viszont Anglia története szolgál mintával. Magyarországon a rendek mind a két utat megjárták. Először a fejedelmi hivatalokkal kezdték. Legkorábban a nádorság került sorra, hogy azután a többi királyi tisztség is egymásután rendi, azaz országos méltósággá alakuljon át.

Központi kormány.

A királyi udvarban az uralkodó és családja után az első hely az udvar ispánját, a nádorispánt illette meg. Az udvarispánság területén élő királyi népeknek volt háború idején vezetőjük, békében bírjuk és ügyes-bajos dolgaikban eligazítójuk. Négyes : gazdasági, közigazgatási, bírói és katonai hatósága közül a bírói és katonai volt az, amelyen további fejlődése alapult és amelyre támaszkodva udvari hivatalból már igen korán országos méltósággá alakult át. Eleinte csak az udvarispánság népe fölött ítélkezett, azután

¹⁾ Az Árpád-kori királyi tanácsról I. Váczy Péter : Központi igazgatás a XI—XII. században. Domanovszky-émlékkönyv, Bp., 1937. U. a. A királyság központi szervezete Szent István korában. Bp., 1938. (Szent István-émlékkönyv II.). Szilágyi Loránd : A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények, 1940—1941.

az udvarból távollevő, vagy egyéb teendőkkal elfoglalt királyt helyettesítette, majd az uralkodóhoz hasonlóan, előbb annak kíséretében, később egyedül, maga is beutazta az országot, hogy a vidék népének a hely színén szolgáltassa az igazságot. Az udvar gazdasági vezetőjéből így az országnak a király után első bírója lett, aki háborúban nemcsak a királyi, hanem az országos katonaság élén is méltósággal képviselte urát. Mint bíró már nem a királyi népek fölött ítélkezett, hanem a szabad foglalók pörös ügyeiben döntött, akik királyuk helyettesének készségesen elismerték azért is, mert a maguk sorából került ki, uralkodóink a leghatalmasabb és leggazdagabb családok fiait tisztelték meg a nádori méltósággal. Amikor azután a gazdasági és társadalmi fejlődés párhuzamosan a fejedelmi hatalom hanyatlásával a XIII. század folyamán Magyarországon is a rendiség kibontakozására vezetett, az uralkodó mellett az államélet irányításából részt kérő rendek élén a nádort találjuk, akiben az ország urai és nemesei már nem a király helyettesét, hanem a maguk jogainak első képviselőjét és védelmezőjét látták. Ez a magyarázata annak, hogy amikor a Habsburg-ház került a magyar trónra, a nádori tisztséget a rendek állandó sürgetésére is csak ritkán és akkor is meggyőződésük ellenére töltötték be, míg végül a XVIII. század végétől kezdve a kényes kérdést úgy oldották meg, hogy az uralkodóház tagjait választatták meg nádornak.

Párhuzamosan a nádori méltóság magánjogiból közjogivá alakulásával, hatásköre is megváltozott. Gazdasági jellegét egészen elveszítette, ezzel szemben katonai és igazságszolgáltatási jelentősége erősen megnövekedett. A XIII. század elején, amikor már nemcsak a királyi udvarban, hanem saját kúriáján is ítélkezett minden eléje hozott ügyben és amikor az uralkodó nevében már egyedül tartotta a vidéki törvénykező gyűléseket, bíróságával és irodájával együtt kivált a királyi udvarból. Ettől kezdve egészen a XIV. század közepéig önálló ítélőszéke volt, amelyen, szemben az udvari bírósággal, a vidéki törvénykezés összpontosult. Helyettesével is találkozunk, okleveleit különböző, elsősorban bírói működésével kapcsolatban külön nádori kancellária állította ki, Tehát Magyarországon is megtörtént, körülbelül Franciaországgal egyidőben, az első lépés a királyi tanács megoszlása és az igazságszolgáltatás különválása felé. A királyi hatalom azonban nálunk az Anjouk alatt újra megerősödött és útját állta a francia parlamenthez hasonló nádori törvényszék további fejlődésének. A nádor Nagy Lajos óta újra a királyi udvarban ítélkezett, de bírói működése már háttérbe szorult a távollétében szervezett új kúriai igazságszolgáltató hatóságok mellett. Vidéki törvénykezése is lassan visszafejlődött, míg végül Mátyás a kúriai bíraskodás állandósítása után megszüntette. A külügyek intézésében, követeségek vezetésében, külföldi tárgyalásokban azonban továbbra is jelentékeny szerepet játszott. Az Anjouk után a királyi hatalom hanyatlásának ideje a nádorság újabb virágkorát jelentette. Ekkor azonban a nádorok már hatalmas tartományurak, akik egész országrészek fölött parancsolnak és akik már nem a nádori méltóságból merítik erejüket és tekintélyüket, hanem családi hatalmukat öltöztetik a nádori címmel közjogi mezbe. Fokozatosan kiépül a nádori jogkör, amelyet különböző törvények, elsősorban Mátyás király nádori articulussai pontosan körül is írnak. A Jagellok idején a nádor állása már tisztán közjogi méltóság, az országot képviseli az uralkodóval szemben, akit a hadsereg élén, a kúria nyolcados ülésén, az országgyűléseken és általában a királyi teendőknél helyettesít és az országból távollétében, mint helytartója, képvisel.

Természetesnek találhatjuk tehát, hogy a szorosabb értelemben vett közigazgatásra, nem tekintve a közigazgatási és pénzügyi pöröket, az országos érdekű ügyek intézésén kívül egyre kevesebb ideje maradt. A királyi tanácsnak állandóan tagja és vezetője volt, de közigazgatási kérdésekben csak ritkán terjesztett elő javaslatot, a XV. század utolsó és a XVI. első tizedeiben már nem is szerepelt a relatorok között. A fejlődés természetesen csak lassan érkezett el erre a pontra, egyes szakaszai ma még nem eléggé világosak. Történetírásunk inkább hadi és bírói működésével foglalkozott, közigazgatási szerepét, azt, hogy ezen a téren milyen ügyeket intézett és hogy ilyen teendőit ki és mikor vette át, még behatóbban kellene megvizsgálni.¹⁾

A fejedelmi hatalom a feltörő rendiséggel szemben úgy védekezett, hogy azokat a hivatalokat, amelyeket a rendek birtokukba vettek, nem töltötte be, vagy pedig üres címmé változtatta, tartalmukat pedig újabb, az uralkodó iránt még hű tisztségek viselőire ruházta át. A nyugati országok jog- és közigazgatástörténete mindkét módra számos példát mutat. A magyar királyok ugyancsak alkalmazták ezeket az eszközöket, először a nádorral, majd a többi rendi méltósággal szemben is.

Amikor a nádor a XI. és XII. század folyamán udvari tisztségviselőből országos méltóság lett, helyét az udvarispánság élén korábbi helyettese, az udvarbíró foglalta el. Ő intézte a királyi gazdaság ügyeit, ítélkezett a királyi népek felett és kormányozta azokat. Amikor pedig a nádor a XIII. század elején annyira függetlenné vált, hogy a királyi udvart elhagyva bíróságát a saját kúriájába helyezte át, uralkodóink a királyi legfelsőbb igazságszolgáltatásban többé nem a nádor segítségét vették igénybe, hanem az udvarukba hozott pörök vitelével, személyes ítélkezésük számára csak a legfontosabbakat tartva fenn, az országbíróat bízták meg, aki ekkor még uradalmi tisztviselőjük s mint ilyen megbízható, hű emberük volt. Ezzel a nádori hatalom növekedését csak korlátozni tudták, megakadályozni azonban nem. Udvarukban pedig egy újabb országos rendi méltóság kialakulásának alapját vetették meg. Az udvarbíró, mint a királyi jelenlét (praesentia regia) elé terjesztett ügyek bírója, többé már nem az udvarnokokat irányította, hanem az ország minden lakosa fölött bíraskodott. Hatáskörének tágulását nevének alakulása is kifejezi, a XIII. század elejétől kezdve már az ország bírójának nevezték. A nádor után a legtekintélyesebb állás az övé volt, az országbírói méltóságért a leggazdagabb és leghatalmasabb családok versenyeztek. Természetesnek találhatjuk tehát, hogy a nádorhoz hasonlóan ugyancsak országos rendi méltó-

¹⁾ A nádorispáni méltóságról I. Szarka, Joannes: *Coniectura de origine, potestate et antiquitate nominis nádor-ispán. Sopronii s. a. Németh János*: A nádor-ispán szavaknak igaz eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1839. *Podhraczky József*: A nádori hivatal és név eredetéről. *Akadémiai Értesítő*, 1850. *Új Magyar Múzeum*, 1851. *U. a.*: A nádor-ispán eredete és egykori hatásköre 1492-ig. *Akadémiai Értesítő*, 1856. *Frankl Vilmos*: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. *Bp.*, 1863. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. *Bp.*, 1899. *Fraknoi Vilmos*: Az 1485-i nádori cikkelyek. *Századok*, 1899. *Molnár Kálmán*: A nádorispán az Árpádok korában. A kegyestanítórend kecskeméti főgimnáziumának értesítője az 1901/02. tanévről. *Fraknoi Vilmos*: Az 1485-i nádori cikkelyek. *Századok*, 1917. *Timon Ákos*: Az 1485-i nádori cikkelyek. *Századok*, 1917. *Szabó Dezső*: Az 1485-i nádori cikkelyek. *Századok*, 1918. *Kommer Magda*: A nádori oklevelek a XIII. században. (1925-ben készült, de ki nem nyomtatott doktori értekezés a Pázmány-egyetem bölcsészeti karán.) *Váczy Péter*: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI—XII. században. *Századok*, 1930. *Nyers Lajos*: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században. *Palaestra Calasanciana* 4. sz. *Kecskemét*, 1934.

ság lett belőle. Korán találkozunk helyettesével, az alországbíróval, ítélőmesterével és jegyzőivel, okleveleit külön kancellária állította ki. Jelentőségét akkor sem veszítette el, amikor a nádor Nagy Lajos uralkodásának kezdetén visszatért a királyi udvarba. Megnövekedett hatalmát azonban az erőskezü Anjouk a bevált módszer szerint korlátozták, bírói hatóságának nagy részét előbb a különös, majd a személyes királyi jelenlét (specialis és personalis praesentia regia) bíróságaira ruházták. Zsigmond uralkodása alatt és az oligarchia korában az országbírói méltóság is a hatalmas tartományurak rangját díszítette. Mátyás abszolutizmusa idején a nádorral együtt a nyolcados törvényszékeket vezette. Bírói hatósága a személyes jelenlét helytartója, a személynök (personalis) igazságszolgáltatási jelentőségének növekedésével párhuzamosan zsugorodott össze. Közigazgatási szerepéről, nem tekintve az ilyen természetű pörök vezetését, amióta az udvarispánság éléről elkerült, tudomásunk nincsen. A XV. és XVI. század fordulóján tagja a királyi tanácsnak, de nem szerepel a mindennapi ügyeket intéző referensek között.¹⁾

A rendiség nemcsak a királyi udvar vezető tisztviselőit: a nádort és országbírót vonta el az uralkodó személyes szolgálatából az országos igazságszolgáltatás élére, hanem az államhatalom vidéki képviselőit is. Az erdélyi vajda, a szlavón és horvát, majd a melléktartományokban a macsói, sói, ozorai és szörényi bánok kezdetben ugyanolyan királyi tisztviselők voltak, mint az udvarispánságban a nádor és az országbíró, vagy a vármegyékben a megyés ispánok. A fejedelmi hatalom gyengülése és a királyi birtok eladományozása kapcsán azután ugyancsak országos rendi méltóságokká alakultak át. Hatáskörük a nádoréhoz és az ispánokéhoz hasonlóan szintén gazdasági, közigazgatási, bírói és hadi feladatokat foglalt magában. Ezek közül a gazdaságiak és közigazgatásiak, amint a királyi birtok széttöltött és a királyi népek magánföldesurak uralma alá kerültek, megszűntek, illetve az igazságszolgáltatásiakkal és hadiakkal együtt megváltoztak. A gazdaságiak egyszerűen elmaradtak, a vajdák és bánok, akik az udvari méltóságokkal együtt a királyi adományokból a legtöbbet, egész ország-részeket kaptak, most már nem az uralkodó, hanem a maguk birtokait vezették, nem mint királyi tisztviselők, hanem mint magánföldesurak gazdálkodtak. Kimagasló gazdasági és társadalmi helyzetük is hozzájárult ahhoz, hogy azt a helyet, amelyet korábban mint királyi tisztviselők töltöttek be a királyi népek élén, továbbra is megőrizzék, de most már, mint az államhatalom képviselői a vidék lakosságával szemben, amelynek jelentékeny része nemcsak közjogilag állott vezetésük alatt, hanem mint földesurakhoz, magánjogi kapcsok is fűzték. Az országrész katonaságát továbbra is ők vezették a királyi táborba, zászlaik alatt nemcsak földesúri népük gyülekezett, hanem a független kisbirtokosok is bandériumaikban mentek harcba, amikor a véres kardot körülhordozták az országban. Bírói hatóságuk is csorbítatlan maradt és ítélőszékük döntése ellen magához az uralkodóhoz fellebbeztek. Teendőik így erősen megnövekedetek, úgyhogy csakhamar helyettesekről kellett gondoskodniuk. Az alnádorokkal és alországbírókkal egyidőben tűnnek fel az alvajdák és albánok is, a bírósági gyakorlat megkívánta, hogy ítélőmestereket is alkalmazzanak, okleveleiket pedig külön kancelláriák állították ki. Közigazgatási feladataikat is megőrizték, fejlődésük ezen a

¹⁾ Az országbírói méltóságra l. *Windisch, K. G.*: Der Reichs- und Hofrichter, itzt iudex curiae regiae. Neues Ungarisches Magazin, 1791., továbbá *Frankl, Hajnik* és *Váczy* az előző jegyzetben i. m.

ponton eltért az udvari tisztviselőktől, akiknek közigazgatási hatóságát, amint országos méltósággá alakultak át, új, alacsonyabb hivatalnokok örökölték. A vajda és a bánok országrészükben a közigazgatást is kezükben tartották, sőt a központi igazgatásban is résztvettek, a királyi tanácsban országrészük ügyeit, meg egyéb személyes vonatkozású ügyeket terjesztettek javaslatuk kíséretében az uralkodó döntése elé. Ilyen irányú működésük és jelentőségük ismertetésével még adós a magyar történetírás, amelynek közigazgatástörténeti hiányosságát nemcsak az újkorban, hanem a középkor mindegyik szakaszán is lépten-nyomon tapasztaljuk.¹⁾

A vajdai és báni hatóság országos méltósággá fejlődése nem jelentette azt, hogy az országrészek, amelyeket kormányoztak, leszakadtak az ország testéről. Erdély, Szlavónia és Horvátország továbbra is az egységes magyar állam szerves részei maradtak. Kormányzásuk a vajdák és a bánok feladata volt, akik azonban elismerték a magyar király főhatóságát és tagjai maradtak a királyi tanácsnak. Az oligarchia virágkorában természetesen közöttük is akadtak olyanok, akik teljes függetlenségre törekedtek. De ezt a törekvésüket, a többi tartományúrhoz hasonlóan, nem közjogi méltóságukra, hanem magánhatalmukra alapították. Amint erőskezü uralkodónak sikerült magánhatalmukat megtörnie, készségesen vetették magukat főhatósága alá. Tartományaik közigazgatása önkormányzati alapon épült ki, de ebben megegyezett az egész ország fejlődésével. Uralkodóink az oligarchiával szemben mindig jó szemmel nézték és támogatták a vidéki önkormányzatokat, amelyekben a főnemesi rend ellensúlyát látták. A megyei vagy városi önkormányzat még nem jelentette azt, hogy a megye vagy a város függetlenítette magát az államhatalom befolyása alól. Élükön továbbra is ottmaradtak a királyi főispánok, akik a vajdához és a bánokhoz hasonlóan jelentős szerepet játszottak a királyi tanácsban, amely szerv ilyenképen az ország egységét juttatta kifejezésre.

¹⁾ A vajdai és báni méltóságokról az általános jog- és alkotmánytörténeti, továbbá az Erdély, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, továbbá a székelyek és szászok történetével foglalkozó munkák tájékoztatnak. Ezeknek felsorolására e helyen nincsen tér. Az erdélyi vajdák 1526 előtti igazságszolgáltató és oklevéladó működését *Janits Iván* doktori értekezéséből ismerhetjük meg. (Bp., 1940.) Kár, hogy közigazgatási működésüket nem vonta vizsgálódása körébe. *Janits* szerint a vajdai intézményt bizánci mintára III. Béla honosította meg, bár elismeri, hogy Erdély külön kormányzata már korábban, a krónika szerint Szent István óta kimutatható. Maga a vajda szó szláv eredetű (voje-voda) és hadvezért jelent. A vajdai méltóság sohasem vált az erdélyi autonómia eszközévé, betöltése mindig az uralkodó joga maradt. Amikor Erdély élén királyi herceg állott, a vajdát ez nevezte ki. A XV. században egyszerre 2, sőt 3 vajdát is kineveztek királyaink, ennek oka egyelőre ismeretlen. Ugyancsak a XV. században olykor külön kormányzók is feltűnnek a vajdák mellett. — Alvajdát (vicevoivoda) 1221-ben említenek először az oklevelek. Mindig a vajda nevezte ki familiárisai közül, olykor 2 alvajdája is volt. Ugyancsak familiáris alapon szolgáltak a vajdai kancellária tisztviselői: az ítélmester (protonotarius), titkár (secretarius) és a különböző jegyzők (notarius specialis, notarius, subnotarius). Először Hunyadi János vajdasága idején 1441-ben, majd 1461 óta állandóan, a vajda egyben székely ispán is volt. Rendszerint a szolnoki ispánságot is a vajdák viselték. *Janits* dolgozatából a középkori közigazgatástörténet művelői módszertanilag is sokat tanulhatunk. A báni méltóságról l. *Hampel József*: A báni méltóság eredetétől kezdve napjainkig. Győri Történeti és Régészeti Füzetek, 1864. *Korbuly Imre*: A báni méltóság, tekintettel a horvát-, dalmát- és tótországi, nemkülönben a szörényi stb. bánóságok történeti s közjogi viszonyaira. Pest, 1868. *Kenézy Csátár*: A bánóságok eredete s a bánok hatásköre. Századok, 1869. *Edelspacher Antal*: A bán szó eredete. Századok, 1872. *Pesty Frigyes*: A macsói bánok. Századok, 1875. *U. a.*: Nándorfejérvári, szreberniki, jajczai bánok. Századok, 1875. *U. a.*: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története. 3 k. Bp., 1878. *Wertner Mór*: Az Árpád-kori bánok. Századok, 1909.

Hasonló volt a helyzetük a nem területi, hanem nemzetiségi alapon kialakult önkormányzatoknak. Az erdélyi székelyek, a szepesi és erdélyi szászok, a jászok és a kunok közigazgatása szintén önkormányzat volt, de élükön királyi tisztviselők, a jászok és kunok élén maga a nádor, állottak. A székelyek ispánja ugyancsak résztvett a királyi tanács ülésein és az oklevelek relációs jegyzetei azt mutatják, hogy jelentékeny szerepet játszott benne. A szász önkormányzat inkább a városokéhoz hasonlított, a szepesi és a szebeni grófok nem jelentek meg a királyi tanácsban, de azért, épúgy mint a városok, sokkal inkább függtek a királyi hatalomtól, mint a megyék, mert a többi renddel szemben sokkal jobban rászorultak a támogatására.¹⁾

A királyi tanács eddig megismert tagjai mind földesúri tisztviselőkből lettek országos méltóságokká. Mint az uradalmak vezetői gazdasági, közigazgatási, bírói és katonai feladatokat végeztek. Ezek közül a nádornál a bírói és hadi, az országbírónál a bírói, a vidéki hatóságoknál pedig a közigazgatási, bírói és hadi feladatok voltak azok, amelyek intézőiket kiemelték a magánjogon szolgáló hivatalnokok közül. Velük szemben a tárnokmestert és a kincstárnokot gazdasági hatáskörük juttatta országos jelentőséghez. A tárnokmester az Árpádok korában a tárnokok vezetője volt, akik az uralkodó magánföldesúri és felségjogon élvezett jövedelmét kezelték. Amikor a nádort az országos igazságszolgáltatás meggátolta abban, hogy az udvar gazdasági ügyeit is intézze, örökébe ezen a téren a tárnokmester lépett, aki az utolsó Árpádok alatt a pénzügyek legfelsőbb irányítója lett. Jelentősége az Anjouk alatt egyre fokozódott. Amikor Károly Róbert az államháztartást új alapokra fektette, ebben a munkájában jobbkeze Nekcsei Demeter tárnokmester volt, aki alatt a tárnokmesteri tisztség fontosságban még a nádori méltóságot is felülmulta. A tárnokmester kezében futott össze a pénzügyigazgatás minden szála, az államháztartást nemcsak irányította és ellenőrizte, hanem a pénzügyi alkalmazottak fölött bírói hatóságot is gyakorolt. Ítélszéke alá tartoztak a zsidók, továbbá a szabad királyi városok, amelyeket az uralkodók mindenkor királyi birtoknak (*peculium regium*) tekintettek. Hatásköre így jelentékenyen megnövekedett, úgyhogy egyedül nem tudta betölteni. Gazdasági és pénzügyi téren a kincstárnok lépett örökébe, akit az oklevelek először 1340-ben említenek és aki eleinte a tárnokmestert helyettesítette. A század végére azonban tiszte önállósult és különvált a tárnokmesteri hivataltól. A tárnokmester hasonló fejlődésen ment keresztül, mint a nádor. Igazságszolgáltató szerv lett belőle, a szabad királyi városok bírója. A nádorhoz hasonlóan kivált a királyi kúriából és eleinte Budán, majd ennek eleste után Pozsonyban tartotta a tárnoki széket, amelynek ülnökei, a tárnokmesternek bírótársai, a szabad királyi városok kiküldött polgárai voltak. Altárnokmesterrel már a XIV. század végén találkozunk, de jegyzője és külön irodája csak a XV. század végétől kezdve volt, amikor ítélszéke végleges formákat öltött. Pénzügyigazgatási szerepével együtt közigazgatási befolyását is elvesztette. Egyideig még képviselte a városok ügyeit a királyi tanácsban, de azután a kincstárnok erről a térről is kiszorította.²⁾

¹⁾ Az előző jegyzetben mondtak a nemzetiségi önkormányzatok vezetőire is vonatkoznak.

²⁾ A tárnokmesteri méltóságra I. Kassai Adolf: *Tárnokszék és tárnoki törvény-cikkek*. Pest, 1848. Wenzel Gusztáv: *A XV. századi tárnoki jog*. Bp., 1878. Ak. ért. a társ. tud. kör. V. Pór Antal: *A királyi tárnokmesterek a XIV. században*. Századok, 1891. Boreczky Elemér: *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig*. Bp., 1904. Ifj. Szentpétery Imre: *A tárnoki ítélszék kialakulása. Századok pótfüzete*, 1934.

Amikor a tárnokmester pénzügyigazgatási hatóságból igazságszolgáltatási szerv és mint ilyen rangban a nádor és országbíró után következő országos rendi méltóság lett, uralkodóink a pénzügyek központi igazgatását, irányítását és ellenőrzését a kincstárnokra bízták. A XIV. század közepétől kezdve a kincstárnok hatásköre egyre bővült, jelentősége egyre emelkedett és a XV. század végére már a királyi tanácsnak legbefolyásosabb tagja lett. Ő intézte a birtokadományok egy részét, kezelte az adó-, vám- és bányajövedelmeket, utalványozta a kincstár fizetéseit, referált a királyi városok és várak közigazgatási és hadi ügyeiben. Tehát kezében összpontosultak az összes felségjogon élvezett, azaz államinak mondható jövedelmek, míg az uralkodó magánföldesúri javait ekkor már a budai várnagy kezelte.

A kincstárnoki tisztség ilyen módon az igazságszolgáltató szervekhez hasonlóan ugyancsak országos méltósággá fejlődött ki. Mivel azonban a királyi magánháztartás még ekkor is szoros kapcsolatban állott az államgazdasággal, nem szakadt ki a kúriából és kimondottan rendi színezetet sem öltött, bár minden feltétel adva volt, hogy a nyugati kamarákhoz hasonlóan Magyarországon is kialakuljon a kincstárnokságból egy külön pénzügyigazgatási hatóság. A XV. század utolsó és a XVI. század első tizedeiben helyettesével (alkincstárnok), titkárával és jegyzőjével találkozunk az udvarban, sok esetben maga adott ki személyzetével oklevelet és csak a fontosabb, országos érdekű ügyeket iratta le a királyi kancelláriában. Tehát csak az utolsó lépést kellett megtenni a külön kamara felé, amit azután I. Ferdinánd mindjárt trónralépte után meg is szervezett. A rendek ez ellen nem is tiltakoztak, a kincstárnokot még nem tekintették a maguk emberének és azt is természetesnek találták, hogy az uralkodó saját és állami, azaz felségjogon élvezett jövedelmeinek kezeléséről a maga belátása szerint gondoskodik.¹⁾

A kincstárnokhoz hasonlóan Mohács előtt még megőrizték fejedelmi jellegüket a királyi udvarnak rangban az eddig felsoroltak után következő méltóságai: az ajtónállómester, az istállómester, a pohárnokmester, az étkehordómester, a kamarásmester és az udvarmester. Ezek az uralkodóház szolgálatában álló különböző udvarnokokat vezették, a XIII. század eleje óta fokozatosan kiemelkedtek társaik közül és felvették a magister címet. Eleinte egyszerű familiárisai voltak a fejedelmi családnak, de az uralkodó személye körül teljesített szolgálatuk bizalmas természete nagy befolyást biztosított számukra, úgyhogy csakhamar a legelőkelőbb családok fiai versenyeztek az egyes magisteri állásokért. A rendiség kialakulásával uralkodóink ezeket a méltóságokat is a főrendekkel töltötték be. Szolgálatuk azonban továbbra is személyes természetű maradt, az igazságszolgáltatásban szerephez nem jutottak s így nem is nyertek kimondottan rendi színezetet. Az uralkodó-

¹⁾ A kincstárnok hatáskörére a XV. század elején I. Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Bp., 1930. (Különlenyomat a Turul 1930. évi kötetéből 48.—51. l.) Szilágyi erősen hangsúlyozza a magyar fejlődés speciális jellegét, azt, hogy a pénzügyek igazgatására nem alakult külön hatóság külön kancelláriával, hanem a kincstárnok a királyi tanács keretén belül intézte azokat. De kénytelen elismerni, hogy a kincstárnoknak helyettese (alkincstárnok), titkára és jegyzője is volt, okleveleit egyes esetekben ez utóbbi állította ki, csak a fontosabb ügyeket adta ki a kancellárián keresztül, s gyakran előfordult, hogy az oklevelet alá is írta. Ami azt mutatja, hogy a kincstartóság külön hatóság volt, ha még nem is kollégiális szervezetű, mint XVI. századi utóda, a kamara.

hoz hű családok kapták ezeket a tisztségeket, akikre a fejedelmi ház a hatalmas tartományurak ellen vívott küzdelmeiben biztosan számíthatott. Ameddig a király bennlakott az országban és magyar udvart tartott, kúriájának ezek a nem igazságszolgáltató méltóságai, habár viselőik a rendek közül kerültek ki, a fejedelmi hatalom és a rendiség közötti harcban uruk oldalán állottak. Megváltozott azután a helyzet, amikor Mohács után a magyar trónra idegen uralkodó került, aki külföldön tartotta udvarát, amelynek idegen méltóságai mögött a magyarok háttérbe szorultak, sőt szóhoz sem jutottak. Ilyen körülmények között azután természetesen, hogy bennük is feltámadt a rendi ellenkezés, amelynek szellemét mindenben a magukénak fogadták el. Mohács előtt még másképp gondolkoztak. Idegen eredetű, de nemzeti királyok udvarában, az Anjouk, Zsigmond, Mátyás és a Jagellok alatt egyformán tagjai a királyi tanácsnak, címük nem üres dísz, hanem az ügyek intézésében, a központi kormányzás munkájában tevékenyen vesznek részt. Közigazgatási szerepük sokkal jelentékenyebb, mint a kincstárnok kivételével a többi udvari és tartományi főtisztviselőé, akiket ekkor már az igazságszolgáltatás vett igénybe.¹⁾

Ugyancsak közigazgatási ügyekben szerepeltek, mint referensek, a királyi tanácsnak főispán tagjai, akik közül rangban a pozsonyi és a temesi volt az első. A főispánok már az Árpádok korában sem tartózkodtak állandóan megyéjükben, hanem a királyi udvarban és tanácsban képviselték a rájuk bízott ispánság népét. Méginkább kifejlődött ez a közigazgatási gyakorlat a XIII. század, de különösen a XIV. század óta, amikor a királyi vármegye átalakult a nemesség önkormányzati szervévé, amelynek igazságszolgáltatási és helyi közigazgatási ügyeit az alispán és a szolgabírák, a főispán embere és a nemesi közösség választott tisztviselői irányították, ellenőrizve a községi és földesúri hatóságok munkáját. A főispánt tökéletesen helyettesítette a megye élén az alispán, vagy az alispánok, akiket legmegbízhatóbb emberei, familiájának hű szolgálói közül választott ki és akik a központi hatalmat mindenben uruk meghagyása szerint képviselték az autonómiára törekvő nemesi egyetemekkel szemben. A főispánra pedig az a feladat várt, hogy megyéje ügyeit az udvarban képviselje és a királyi tanácsban előadja. A királyi tanács így bizonyos tekintetben állandóan üléselőző felsőház szerepét töltötte be, amely mellett az országgyűlést, amelyen a köznemesség is megjelent, csak ritkán, elsősorban olyankor hívták össze, amikor vagy a király, vagy valamelyik hatalmas országbáró a köznemesi tömegre támaszkodva akart valamit elérni.

¹⁾ A magisterekre és általában a királyi tanács államkormányzati szerepére alapvető tanulmányok *Szentpétery* Imre: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. Károlyi-émlékkönyv, Bp., 1933. Mátyás és a Jagellok korára pedig *Szilágyinak* az előző jegyzetben idézett értekezése. Mindkettő a kancelláriai jegyzetek alapján készült, amelyeknek eredetéről, alkalmazásáról és a róluk szóló külföldi irodalomról *Szentpétery* kitérő összefoglalást ad. A régebbi irodalomból I. *Knauz* Nándor: Az országos tanács és az országgyűlések tört. 1445—1452. Pest, 1859. *Toldy* Ferenc: Országos tanács. Új Magyar Múzeum, 1860. *Schwartz* Gyula: A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténetben. Bp., 1883. *U. a.*: A király tanácsosainak felelőssége Arragóniában és Magyarországon. Bp., 1889. Akad. ért. a társ. tud. kör. X. *Schiller* Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp., 1900. *Szentpétery* Imre: Az országos tanács 1401-ben. Századok, 1904. R. *Kiss* István: III. Endre király 1298—1299. évi törvénye. Fejérpataky-émlékkönyv, Bp., 1917. *Knauz* és *Schiller* felfogását a tágabb királyi tanácsról *Szilágyi* Loránd cáfolta meg.

A királyi tanács a főrendek testülete.

Ez a magyarázata annak, hogy a magyar rendiség az uralkodói hatalom ellen vívott küzdelmében csak Mohács után vette igénybe az országgyűlések erejét, amit adómegszavazó jogára támaszkodva fejlesztett ki. Mohács előtt nem az országgyűlési képviselőt, hanem a hivatalnoki érvényesülés útját választotta. Igaz ugyan, hogy az országgyűlések igen korán, már a XIII. századtól kezdve igyekeztek a királyt megkötni, azonban a korlátozó hatalmat jellemző módon a királyi tanácsra ruházták. Az 1291. évi országgyűlés 9. törvénycikke mondta ki először, hogy a nádort, az országbírókat, a tárnokmestert és az alkancellárt a király a nemesek tanácsa alapján nevezze ki. A nemesek tanácsa pedig a gyakorlatban sohasem az országgyűlés, hanem mindig a királyi tanács volt. A köznemességnek még a XVI. század elején sem sikerült a királyi tanácsra befolyást szereznie, pedig akkor érte el egyik virágkorát és 1514-ben törvény mondotta ki, hogy 16 képviselője helyet kap az ország kormányában. Ezt a törvényt azonban magának Zápolyainak, a köznemesi párt fejének beleegyezésével, nem hajtották végre. Később pedig kísérletet sem tettek, hogy rendelkezésének érvényt szerezzenek.

A királyi tanácsban, amikor a rendiségnek sikerült az uralkodóval szemben hatalmát éreztetnie, mindig a főnemesség befolyása érvényesült. A tanácsnak a magját az Árpádoktól kezdve egészen a Habsburgokig mindenkor az egyházi és világi főurak (praelati et barones), az egyházi és világi tisztségek viselői alkották. Amikor az országgyűlés a nádornak és társainak kinevezéséhez a tanács hozzájárulását kívánta meg, a főnemesség tulajdonképpen függetleníteni akarta magát az uralkodó befolyása alól.

A tanács tagjainak számát a különböző korokban úgy lehetne megállapítani, hogy az egyházi főméltóságokhoz hozzászámítanók az udvari főtisztviselők viselőit (e két csoportot az oklevelek keltezése névszerint is feltünteti), azután a főispánokat s végül a mindenkori uralkodó olyan bizalmasait, akik országos rangra ugyan még nem emelkedtek, de szavuk mégis döntően esett a latba. Ezzel a számítással azonban csak keretet kapnánk, ez a teljes királyi tanács, (amit egyes kutatók tévesen nagyobb tanácsnak neveztek el) a legtrikább esetekben gyűlt csak egybe. Rendszerint egy-két tagja tartózkodott csak a királyi udvarában.

A királyi tanács magában foglalta az ország igazságszolgáltató, pénzügyi és közigazgatási hatóságainak vezetőit, tehát a rendiség hivatali érvényesülését biztosította. Egyben pedig azonos volt a politikai hatalom birtokosával, a főnemességgel, amelynek tagjai mint egy-egy vidék nagyhatalmú földesúrai, rendszerint valamelyik megyének, olykor többnek is, főispánjai, az ország lakosságát az uralkodó udvarában és kormányában képviselték. Tehát a királyi tanácsban a rendiség nemcsak hivatali, hanem képviselői úton is érvényt szerzett társadalmi és gazdasági hatalmának. A magyar fejlődés a rendiség politikai előretörésének nyugaton ismeretes mindkét típusát feltünteti, de mindkettőt a különös magyar viszonyoknak, az egyházi és világi nagybirtok hatalmi helyzetének megfelelően módosult formában. Franciaországban az önállósult királyi hivatalok a fejedelmi hatalom eszközéből annak irányítójává alakulva függetlenítették az uralkodót és egyben saját magukat a feudális főurak alól, amivel biztosították az ország egységes fejlődését, de egyben a hivatalnoki kormány zavartalan uralmát is megalapozták. Angliában ugyanezt a szerepet a parlament, az ország mindegyik társadalmi rétegének képviselőháza játszotta. Magyarországon Mohács előtt

a királyiból országossá alakult hivatalok a főnemesség kezébe jutottak, amely a királyi tanácsban, a főrendiház középkori elődjében, az országot is képviselte. Az országgyűlésen megjelenő tömegek azt határozták, amit főrendű irányítók, akikhez a társadalmi és gazdasági érdekszálak egész hálózata kötötte őket, a maguk hatalmának érdekében számukra előírtak. Mohács után azután megváltozott a helyzet. Az új királyi hivatalokból a rendiség kiszorult és politikai érvényesülésére csak a képviseleti út, az országgyűlés maradt nyitva.

Az uralkodói hatalom nem nézte tétlenül a rendiség előrenyomulását sem a képviseleti, sem a hivatali úton. Erőskezű királyok, amilyenek Magyarországon az Anjouk, majd Mátyás voltak, igyekeztek megtörni az oligarchák gazdasági és társadalmi hatalmát, a nagybirtokos osztállyal szemben más társadalmi rétegekben kerestek szövetségest és azokat gazdaságilag is, politikailag is erősítették, hogy rájuk támaszkodva sikerrel vehessék fel a küzdelmet a teljes függetlenségre törő tartományurakkal szemben. A központi kormányzatban mindig helyet adtak az egyházi tisztségek viselőinek, akik a királyi tanácsnak állandóan tagjai voltak és akik egyházi méltóságuk mellett a legmagasabb udvari és országos hivatalokat is viselték, az igazságszolgáltatásban, pénzügyigazgatásban és közigazgatásban egyaránt jelentékeny szerepet játszottak. Velük egyensúlyozták a világi nagybirtokosok befolyását, de mellettük a rendiség alacsonyabb osztályait sem hanyagolták el. A világi és egyházi nagybirtok érdekei azonosak voltak és közös céljaik követésében az egyházi méltóságok inkább támogatták világi társaikat, akikkel együtt alkották a királyi tanácsot és a főrendi képviseletet. Sokkal megbízhatóbb szövetségesekre talált az uralkodói hatalom a köznemességben és a királyi városokban.

Az oligarchia elleni harccal párhuzamosan az Anjouk is, Mátyás is céltudatos politikával segítették a vármegyei és városi önkormányzat kialakulását, amelynek első nyomai már a XIII. században feltűntek. Ezen a téren sokkal könnyebb volt a dolguk a városokban, amelyeket mindenkor királyi birtoknak tekintettek és amelyeknek rendszerint idegenből települő polgársága kezdettől fogva önkormányzati jogokat élvezett. Első városaink ugyan nem idegen településnek, hanem a római kori polgárosodás folytonosságának nyomait mutatják, a városi élet első kivirágása azonban IV. Béla uralkodásának idejére esik, amikor már külföldi telepes rajok nyertek hazánkban új otthonot. IV. Béla várospolitikájának nemcsak honvédelmi háttere és célja volt, hanem a királyi hatalom helyreállításáért folytatott küzdelmével is kapcsolatban állott. A királyi birtok visszaszerzése mellett az új városokat függetlenítette befolyásuk alól és különböző kiváltságokkal, elsősorban a szabad bíróválasztás és azzal kapcsolatban az önkormányzat jogával adományozta meg őket. Elgondolását az Anjouk, azután Mátyás is a magukévá tették. Gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt felkarolták a városokat, amelyeknek a rendi megajánlástól független adója, a királynak földesúri jogon élvezett jövedelme, a kincstárnak legdúsabb és legbiztosabb forrásai közé tartozott. A polgárság szívesen fizette az adót, mert annak fejében védelmet talált a vidék nagyuraival szemben, akik nem egy esetben kísérelték meg, hogy a gazdag telepeket földesúri hatalmuk alá vonják.

Még nyilvánvalóbb, mert közvetlen gazdasági indokai nem voltak, az uralkodók támogatásának politikai jellege a vármegyékkel szemben. A vár-

megyei önkormányzat első nyomai a XIII. század első felére nyúlnak vissza, de kibontakozásának ideje az Anjouk kora, akik szívesen látták a kisbirtokos nemesség önállóságát. Ez a függetlenülés látszólag ugyan a királyi hatalom rovására történt, hiszen a főispán jogilag az uralkodót képviselte a megye élén. A valóságban azonban a királyi megbízást is földesúri hatalmának elmélyítésére használta fel. Az alispánt földesúri familiájának tagjai sorából állította a megye élére, a közgyűlésen azt határozták, amit a főispán, akitől gazdaságilag és társadalmilag a közép- és kisbirtokos osztály is függött, jónak látott. A megyei önkormányzat gyenge uralkodók alatt nem a királyi hatalom támasza, hanem az oligarchia megfélemlített eszköze lett. Az önkormányzatokat támogató királyi politika kétélű fegyver volt, amelynek igazi ereje, igazi hatása Mohács után az idegen uralkodóval szemben mutatkozott meg.

Kancellária.

Jelentékenyebb eredményeket ért el az uralkodói hatalom, amikor nem a rendek egyensúlyozásával kísérletezett, hanem hivatali érvényesülését igyekezett megakadályozni, amit úgy valósított meg, hogy amikor a rendiség a maga számára szerzett meg valamilyen hivatalt, azt tartalom nélküli címmel változtatta, hatáskörét pedig új, a királyhoz hű udvari hatóságra ruházta. Ez természetesen nem ment símán, az egyes hatóságok hatásköre, miközben fejedelmiből rendi tisztséggé alakultak át, olykor többször is megváltozott. Ezt láttuk a nádornál, az országbírónál, a tárnokmesternél és a vidéki főméltóságoknál. Emellett az uralkodók bizalmas tanácsadóikat meghitt környezetükből választották, akikre a legfontosabb ügyek intézését is rábízta és akiknek a királyi tanácsban is helyet juttattak. Amikor pedig a királyi tanács a rendek befolyása alá került, az uralkodó a királyi kancelláriát fejlesztette ki a kormányzás, közigazgatás és igazságszolgáltatás központi szervévé, amely a tanáccsal párhuzamosan működve ellensúlyozta a rendiség megnövekedett hatalmát.

A királyi kancellária első nyomai, nem tekintve Szent István folytatás nélkül maradt kezdeményezését, a XII. század első felében, II. Béla uralkodása idején tűnnek fel, amikor az oklevelek írását és megpecsételését a notarius és a cancellarius végzi. Az oklevelek kiállítása azonban még hosszú ideig csak mellékes foglalkozásuk, egyébként udvari papok, akik az udvari kápolna vezetője, a comes capellae irányítása alá tartoznak. Legtöbbször maga a kápolnaispán pecsételi az okleveleket, akinek ilyen szerepe csak III. Béla alatt szűnik meg, amikor Adorján és Katapán kancellárok függetlenítik magukat. Ettől kezdve az oklevelek zárórészében a datum per manus formula, a miniszteri ellenjegyzésnek első formája, meg is nevezi a kancellárt, aki azonban nem az ügy intézéséért, hanem csak az oklevél kiállításáért vállalja a felelősséget. Az ügyeket a királyi tanács intézi, amelynek tagjait ugyancsak III. Béla óta az oklevelek végén a méltóságsor tünteti fel és akik annak jeléül, hogy az uralkodó intézkedéséhez hozzájárulnak, rendszerint pecsétjüket is ráfüggesztik az oklevélre. A kancellária még hosszú ideig csak segédhivatal marad a királyi tanács mellett. A kancellár udvari pap, aki ezt a tisztelet — épúgy mint nyugaton látjuk — rendszerint valamilyen magas egyházi méltósággal cseréli fel. Hivatalát elhagyva eleinte leveti a címet, később azután mint püspök vagy érsek is továbbviseli, úgyhogy utódát, a kancellária tényleges vezetőjét, alkancellárnak (vicecancel-

larius) nevezik. A XIII. század második felétől kezdve a kancellári címet valamelyik érsek vagy püspök viseli, tehát az udvari tisztségekhez hasonlóan ez a méltóság is rendi jelleget kap. Az oklevélkiállítás munkáját az alkancellár irányítja, aki rendszerint a székesfehérvári prépost és akinek tiszte az írásbeliség térfoglalásával és a pörös ügyek szaporodásával fontosságban és jelentőségben egyre emelkedik, úgyhogy a század végén a rendiség igyekszik azt befolyása alá vonni, amennyiben az 1291-i végzések kimondják, hogy az uralkodó — a nádorhoz, országbíróhoz és tárnokmesterhez hasonlóan — az alkancellárt is az ország nemességének tanácsára, tehát a királyi tanács javaslatára nevezze ki. Mellette a század végén már több notarius is szerepel, mégpedig nemcsak az oklevelek kiállításánál, hanem különböző megbízásokban, tehát az ügyek intézésében is. Különösen fontos és bizalmi állást tölt be a notarius specialis vagy notarius secretarius, a király titkárja és gyűrűs pecsétjének kezelője, a XV. század végén, majd a XVI. és XVII. században oly nagy jelentőségre jutott kancelláriai és királyi titkárok öse. Ezt a tisztséget az Árpádok korában a kápolnaispán látja el.

Az Anjouk alatt a királyi kancellária gyors ütemben fejlődött tovább és szervezett hivatalá alakult ki. Fejlődésében továbbra is az írásbeliség egyre nagyobb térfoglalásának és a kancelláriai tisztviselők külföldi iskolázottságának, egyetemi tanulmányainak kell a legnagyobb hatást tulajdonítanunk. A XIV. századtól kezdve az oklevelek számának rohamos növekedését nem magyarázhatjuk azzal, hogy akkor már kevesebb pusztult el közülük. Az írás az emberi élet minden vonatkozásában, különösen jogi téren, nélkülözhetetlen lett. A kancellária feladata továbbra is az oklevelek kiállítása maradt, ezzel kapcsolatban azonban jelentős szerephez jutott az igazságszolgáltatásban is. Tehát elvesztette kimondottan segédhivatali jellegét, udvari hatóság lett belőle. Kapcsolatban állott ez a változás a királyi hatalom és a rendiség között folyó küzdelemmel. A XIV. század elejére a nádor és az országbíró már a rendiséghez tartoztak és így az udvari és vidéki igazságszolgáltatás egyaránt kicsúszott az uralkodó kezéből. Az Anjouk azután a legfontosabb ügyekben az ítélezést a maguk számára tartották fenn, a királyi különös jelenlét bírósága elé utalták, amelynek vezetésével a kancellárt bízták meg. Tehát a bevált módszert alkalmazták, a rendi hatóság hatáskörét új fejedelmi hivatalra ruházták. A kancellária munkája így jelentősen megszorodott, amit nem ellensúlyozott az a körülmény, hogy az udvarban ítélező főbíráknak, az országbíróknak, Nagy Lajos óta a nádornak, később pedig a tárnokmesternek is külön bírósági és irodai személyzete volt. Az egyes irodák nem különültek el egymástól élesen, az ítélmesterek és jegyzők hol az egyik, hol a másik hatóságnál működtek.

Párhuzamosan a kancellária bírósági hatáskörének kialakulásával a nádor és az országbíró törvénykező szerepe fokozatosan visszafejlődött. A XIV. század közepén feltűnt a nagy vagy nagyobb (*cancellaria magna* v. *maior*) és a titkos (*c. secreta*) megkülönböztetés. A két kancellária működése főleg akkor vált el egymástól, amikor az uralkodó külföldön tartózkodott, ilyenkor a titkos kancellária követte. Mindkét kancellária foglalkozott kegyelmi (*de gratia*) és igazságszolgáltatási (*de iustitia*) ügyekkel egyaránt. Mellettük kimondottan igazságszolgáltatással kapcsolatos teendőket végzett a kápolnaispán (*comes capellae*) kancelláriája, valamint a XIV. század utolsó és a XV. század három első tizedében a királyi különös jelenlétet (*specialis praesentia regia*) képviselő kancellár külön kancelláriája, amelyet olykor

kisebnek (c. minor) is neveztek. A nagyobbak mondott kancellária, amelyet a XV. század végén minden jelző nélkül is említenek, a kormányzási, közgazgatási és pénzügyigazgatási ügyeket is ellátta. A kancellár Nagy Lajos uralkodása alatt a főkancellári címét vette fel (summus v. supremus c.), mellette az alkancellár továbbra is szerepelt, azonban jelentősége fokozatosan csökkent, a XV. század végén már nem is említik az oklevelek. A fő- és a titkos kancellárok a legelőkelőbb családok fiai közül kerültek ki, magas egyházi, olykor világi tisztségeket viseltek, a király lekötöztetett tisztviselőiből országos rendi méltóságok lettek. Érthető tehát, hogy az erőskezű Mátyás továbbment egy lépéssel és a törvénykezést az ő kezükből is kivette és új hatóságra, a személyes királyi jelenlét helytartójára (personalis praesentiae regiae locumtenens), a perszonálisra ruházta. A legfontosabb ügyek megítélését már az Anjouk is személyes bíróságuk számára tartották fenn (personalis praesentia regia), úgyhogy az udvarban a XIV. századtól kezdve két királyi bíróság működött, a különös és a személyes jelenlété. Amint a kancellárok udvariból fokozatosan országos méltóságokká alakultak, az uralkodók, hogy a rendi befolyást ellensúlyozzák, egyre több ügyet tartottak fenn személyes bíróságuk számára, úgyhogy — miként annak idején a különös jelenlétnél — a személyes jelenlétnél is helyettest kellett állítaniok. Mátyás ezt a helyettest a személynöki állásban szervezte meg és a perszonálisokat megbízható hű emberei közül választotta ki. Alatta már a személynök bírói hivatalt neveztek kisebb vagy titkos kancelláriának, míg a titkos kancellári méltóságot, amely így üres címmé foszlott, a főkancellár kapta meg. A személynöki bíraskodást állandósítva a királyi tábla alapját vetette meg, ahonnan a panaszosok magához az uralkodóhoz, a későbbi idők kúriájához folyamodhattak.

Ilyen módon az igazságszolgáltatás nemcsak elvált a kormányzás többi ágától, hanem, legalább is a legfelső fokon, a rendi befolyás alól is mentesült. Mindez pedig nem a királyi tanácsban, hanem, s ez jellemző a magyar fejlődésre, a kancellária keretein belül történt. Ugyancsak a kancelláriát választotta ki Mátyás arra, hogy a rendek, illetve a királyi tanács, hiszen a kettő akkor már jóformán azonos volt, hatalmát a közigazgatás terén is semlegesítse.

A XV. század derekán a központi igazgatást még teljesen a királyi tanács intézte, a kancellária csak írásbafoglalta az uralkodó önálló, vagy pedig valamelyik tanácsos javaslata alapján hozott döntését. Erről a kancelláriát az illető referens értesítette, akinek nevét az oklevélen az ügynevezett kancelláriai jegyzetben fel is tüntették, amiben a miniszteri felelősségvállalás középkori formáját figyelhetjük meg. A királyi tanácsban az ügyeket vagy területi alapon, vagy pedig hivatalból intézték. A területi ügyvitel mellett a tanácsos olyan kérdésekben terjesztett elő javaslatot, amelyek arra a területre vonatkoztak, amelynek népét a tanácsban képviselte, tekintet nélkül a kérdés természetére. A főispán például megyéjének minden dolgában eljárta, akár bírósági, akár pénzügyi vagy közigazgatási természetű volt az. Ide tartoztak a személyes, familiáris kapcsolat alapján vállalt és elintéztett ügyek is. A hivatali ügyvitel már nem területi, hanem tárgyi szempont szerint válogatott, a tanácsos csak olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyekben hivatalánál fogva szakértőnek számított, tekintet nélkül arra, hogy az ország melyik részéről volt szó. A kincstárnok például az állami és királyi pénzügyeket, a kamaraispán és a budai várnagy a királyi gazdaság,

a tárnokmester a szabad királyi városok ügyeit adta elő. Hivataltörténeti szempontból a hivatali ügyvitel jelentette a magasabb fejlődési fokot. De mindkét ügyvitel mellett a királyi tanács tagjainak kezében volt a kormányhatalom, akik ekkor már valamennyien a főrendek közé tartoztak. Tudatosan közösisítették ki maguk közül mindenkit, aki nem tartozott az egyházi és világi főurak, a praelati et barones sorába. Mátyás uralkodásának elején még helyet foglaltak a tanácsban alacsonyabb származású udvari emberek, az uralkodó bizalmasai is, akikkel ellensúlyozhatta a nagyurak egyoldalú érvényesülését. A hatvanas években azonban már nem találkozunk velük, a királyi tanács zárt testületté, a főrendek kiváltságos képviselőházává alakult át, amelybe hiába küldött az országgyűlés köznemesi képviselőket, az országbárok, akárcsak a királyi familiárisokat, azokat sem tűrték meg maguk között. Mátyás abszolutisztikus államkormányzásával ez a helyzet nem volt összeegyeztethető. A kényes kérdést úgy oldotta meg, hogy a királyi tanácsot nem bolygatta, ellenben az ügyek vitelét fokozatosan kivette kezéből és a kancelláriára bízta, amely így oklevélkiállító irodából központi kormányhatósággá alakult át. Azonban jellemző módon nem a kancellária vezetőinek hatáskörét növelte meg, hiszen azok maguk is a főrendek közé tartoztak, hanem a titkárokat, akiknek száma egyről-kettőre, majd négyre emelkedett és akik alacsony rangból felemelkedő képzett szakemberek, az újkori hivatalnoktípus megtestesítői voltak. 1458—1460 az ügyek 79%-át még territoriális ügyvitel alapján intézték, 21%-ot hivatali ügyvitel mellett, a kancellária ekkor még csak segédhivatalként működött. 1461—1470 a kancelláriai ügyvitel még csak 1%, de 1521—1526 már 78%-ra emelkedett a territoriális (10%) és a hivatali (12%) ügyvitel rovására. Ez azt jelentette, hogy a királyi tanács munkájának $\frac{3}{4}$ részét a kancellária vette át, s így az uralkodónak a rendiség túlsúlyát az államkormányzatban sikerült megszüntetnie. A kancellária lett az első újkori magyar hivatal. A fő- és titkos kancellár vezetése alatt a négy titkár (secretarius) relációja alapján számos jegyző (notarius) írta az okleveleket, amelyeket aláírásra és pecsételésre a pecsétőr (conservator sigilli) terjesztett az uralkodó elé és amelyekről a levéltár őrei (conservatores) regisztrumkönyveket vezettek, a fontosabakat pedig az úgynevezett királyi könyvekbe (libri regii) másolták be. Sajnos, a Mohács előtti királyi levéltár a török pusztításának esett áldozatul, úgyhogy a kancellária munkájáról csak a kiadványokra írt szűkszavú feljegyzések tájékoztatnak.

A XVI. század elején már a kancellária volt a magyar államkormányzat központi szerve, amelyben, épúgy mint nyugaton a királyi tanácsokban, megkezdődött az államügyek elkülönülése. Az igazságszolgáltatást a kisebb, a közigazgatást a nagyobb kancellária sajátította ki, míg a pénzügyigazgatás számai a királyi tanács keretén belül a kincstartó kezében futottak össze. A királyi tanács azonban nem bomlott részekre, aminek egyik magyarázata éppen az, hogy munkájának jelentékeny részét a kancellária vette át. Nyugaton a kancelláriák nem jutottak önálló szerephez, hanem segédhivatalok maradtak a szétváló királyi tanácsból alakult új hatóságok mellett. Mohács után azután a magyar kancellária jellegzetes fejlődése is megszakadt és egészen új irányban haladt tovább.¹⁾

¹⁾ A kancelláriára l. *Fejérpataky László*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp., 1885. *Eckhart Ferenc*: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása Árpád-kor i királyi okleveleink szövegezésében. Századok, 1910. *Gárdonyi Albert*: A királyi titkos

Vidéki szervek.

A királyi tanács és kancellária az államélet központi szervei voltak, a tanácsban az ország minden részének képviselői helyet foglaltak és a kancellária hatásköre is kiterjedt a nagy magyar birodalom egész területére, Erdélyt, Szlavóniát, Horvátországot, sőt a meghódított és bánságokban megszervezett melléktartományokat sem véve ki. Az államkormányzat minden szála az udvarban futott össze, az igazságszolgáltatásnak, pénzügy- és közigazgatásnak legfelső hatóságait egyaránt a királyi tanács fogta egybe és a kancellária szolgálta ki. Az államügyek még nem váltak teljesen széjjel, bár ezen a téren csak az utolsó lépés volt már hátra. Az igazságszolgáltatás a személynökből külön hatóságot, a kis kancelláriában külön irodát kapott. A pénzügyigazgatás élén külön segédszemélyzettel a kincstárnok állott. A közigazgatás pedig a nagyobb kancelláriában működő titkárok vállán nyugodott. A differenciálódás az alsó szerveknél is megindult, bár nem mindenben követte a központi kormány példáját.

A vidéki igazgatásban legelőször a pénzügyek váltak el az egyéb ügyektől, aminek magyarázatát a bérletrendszerben találjuk meg. A királyi, egyben állami jövedelmeket már az utolsó Árpádok is bérbeadták, a bérletrendszer kiépítése azonban Károly Róbert nevéhez fűződik, akinek példáját utódai egészen Mohácsig követték. Amikor a XIII. században a királyi magánbirtok szétfoszlott, szétzüllött a rajta felépült gazdasági szervezet is, amely a földesúri jövedelmek mellett a felségjogon élvezett, azaz állami bevételeket is kezelte. Ugyanakkor pedig az államháztartás súlypontja a magánjogi szolgáltatásokról a regálékra csúszott át, amiket uralkodóink fokozott mértékben használtak ki, beszedésükre azonban nem vállalkoztak, hanem bérbeadták azokat. A XIII. század rendszertelen kísérletei után Károly Róbert a bérletrendszer kitűnően működő szervezetté építette ki. A pénzverést, pénz- és nemesércbeváltást, a bányákat, a sómonopóliumot és a külkereskedelmi vámokat az uralkodótól a kamaraispánok, a pénzverő-, bánya-, só- és harmincadkamarák vezetői vették bérbe és a szerződésben meghatározott módon kezelték azokat. A szerződés megtartását az udvar gazdasági ügyeinek irányítója, az Anjouk alatt a tárnokmester, később a kincstartó ellenőrizte. A kamarák személyzete nem királyi, illetve állami hivatalnokokból került ki, hanem az ispánnal magánjogi alapon szerződött alkalmazottakból, akik fölött a központi hatalom nem rendelkezett, az ispán familiárisai voltak, akiket tetszése szerint fogadott szolgálatába, vagy bocsátott el. Károly Róbert korában 10 pénzverő- és bányakamara működött,

kancellária eredete és kialakulása Magyarországon. Századok, 1914. *Szentpétery Imre*: A királyi titkos kancellária történetéhez. Századok, 1914. *Hajnal István*: IV. Béla király kancelláriája. Turul, 1914. *Szentpétery és Szilágyi* i. m. Továbbá *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. A részletkérdésekre is kiterjedő teljes és pontos irodalommal. L. még *Szilágyi Loránd*: A miniszteri ellenjegyzés történetéről. Károlyi-émlékkönyv, Bp., 1933. *U. a.*: A német birodalom és Magyarország perszonális uniója 1410—1439. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, 4. k. Bp., 1934. Az igazságszolgáltató szervekre *Hajnik* i. m., továbbá *u. a.* A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában. Akadémiai értekezések a történettudományok köréből, XV. k. A XIV. és XV. századi kancelláriák körüli nagy homályban *Kumorovitz Lajos* Bernátnak a pecsétekből kiinduló tanulmányai derítették világot s a korábbi nézeteket helyesbítették. Az autentikus pecsét. Turul, 1936. A speciális praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában. Domanovszky-émlékkönyv, 1937. A m. kir. egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. Klebelsberg-Intézet évkönyve, VII. k., 1938.

Erdélyben sókamaráról, továbbá harmincadispánságról tudunk. Sajnos a XIV. század második felének és a XV. századnak pénzügyigazgatását teljes homály fedi, s így csak feltehetjük, hogy a bérletrendszer tovább is fennállott. Amint azonban a központi hatalom gyengült, a bérlők fölött az ellenőrzés is meglazult és a rendszernek alaphibája, a bérlők kizsákmányoló gazdálkodása, egyre károsabban éreztette hatását.

Az uralkodó csak a várbirtokokat és az adót tartotta meg állami kezelésben. A királyi birtok maradványait egy-egy vár körül ugyancsak az Anjouk szervezték meg és élükre várnagyot (castellanus) állítottak, aki az Árpádkori várispánokhoz hasonlóan vezette a gazdaságot, a jövedelemmel elszámolt és az uradalom lakossága fölött bírói hatóságot is gyakorolt. Az adó kivetésére és behajtására pedig a kincstartó küldte ki a rovókat, akik a megye embereinek segítségével írták össze a lakosság vagyonát, amin az adózás alapult. A befolyt összeget a kincstartónak adták át, akinek elszámolással is tartoztak. A városok adója ugyancsak a királyi kincstárba folyt be. A XIV. és XV. századi adózás története, az államgazdaság egész szervezetéhez hasonlóan, még megírásra vár.¹⁾

Vármegye.

Többet tudunk az igazságszolgáltatás és a közigazgatás vidéki szerveiről, a vármegyéről és a városokról, bár összefoglaló képet ezekről is csak részletes monográfiák alapján lehet majd festeni. Míg a központi kormányban legkorábban a törvénykezés különült el az államkormányozás többi ágától, addig az alsófokú hatóságoknál a kettő a legszorosabb kapcsolatban maradt egymással. Ennek magyarázatát a megyei és városi önkormányzatban találjuk meg.

A helyi önkormányzatok kialakulását az uralkodói hatalom már a XIII. század óta szívesen látta, mert bennük a túlerőre jutott főrendekkel szemben szövetségesre talált. A XIII. században a fejedelmi birtok eladományozásával a király uralma alól felszabadult és a magánföldesurak kapzsisága ellen védelmet kereső nemesség a királyi megyét nemesi megyévé alakította át és abból a maga önkormányzati szervét építette ki. A vármegye élén továbbra is az ispán állott, akit a XV. század elején főispánnak (supremus comes) kezdenek nevezni, de ez a cím csak a XVI. században lett általános. A királyi tanács vizsgálatánál láttuk, hogy a főispánok, akik több megyében is viselték ezt a tisztséget és akik a leghatalmasabb tartományurak közül kerültek ki, majdnem mindig az udvarban tartózkodtak, úgyhogy tulajdonképpen nem a központi hatalmat képviselték a vidéken, hanem a gondjukra bízott területnek, amelynek legnagyobb birtokú földesurai voltak, ügyeit intézték a kormányban. Helyettesítésükkel a vármegyékben az alispánt bízták meg.

Az alispán neve eleinte udvarbíró, vagy pedig megkülönböztetésül a királyi udvar bírójától, megyei udvarbíró volt (comes curiae, comes curiae parochianus). Már a királyi megyék ispánjai is tartottak megyei udvarbírókat, akikkel legkorábban a XII. század elején találkozunk. Nevezték még őket albiróknak (viceiudex), vagy egyszerűen helyetteseknek (vicesgerens, vicegerens), olykor aludvarbíróknak (viceiudex curialis), azonban a XIII. század végén feltűnt az alispán (vicecomes) név, amely lassankint a többi kiszorította és általánossá vált. A nemesi vármegyék alispánjait is ez a cím

¹⁾ A pénzügyigazgatásra alapvető munkák *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna. Bp., 1879. *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921.

illette meg. Az alispánok hosszú ideig nem a megyei önkormányzat választott tisztviselői, hanem a főispánnak bizalmas udvari emberei voltak, többnyire várnagyok (castellanus), vagy pedig gazdasági tisztek (officialis), akik urukkal magánjogi természetű szerződéses viszonyban állva kormányozták a gondjaira bízott megyéket. Működésük azonban ennek ellenére is közjogi volt, az államhatalmat minden vonatkozásban ugyanúgy képviselték, mintha megbízásukat nem földesuruktól, hanem a közhatalom birtokosától, az uralkodótól kapták volna. Az alispánt nem kötötte le teljesen a megye vezetése, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás és a pénzügyi hatóságok támogatása. Ezek mellett a közjogi feladatok mellett továbbra is szolgálta urát, irányította a gondjaira bízott vár életét, felügyelt az uradalom gazdálkodására, eljárta megbízójának ügyes-bajos dolgaiban. Egy megyében rendszerint egy-kettő, de olykor négy alispán is szolgált, aminthogy az sem volt ritka jelenség, hogy ugyanazt a megyét a királyi tanácsban több főispán képviselte, amikor tudniillik több főúri család birtoka feküdt területén. Ugyanezen az alapon egy alispán több megyében is szolgált urát. Így gyakran neki is helyettesekre volt szüksége, akiket ugyancsak magánjogi alapon a maga familiárisai közül választott és akiket a főispánok is elismertek a maguk képviselőinek.

Az alispáni állásnak ez a tisztán magánjogi természete ellentétben állott az önkormányzat szellemével. A megyék köznemesi közönsége természetesen igyekezett befolyását az alispánra is kiterjeszteni. Törekvésüknek első eredményével a XV. század végén találkozunk, amikor törvényben sikerült kimondaniok, hogy a főispánok ne idegen, hanem megyebeli, előkelőbb nemesek közül válasszák alispánjaikat (1486:60., 1492:80. t.-c.). Az 1504:2. t.-c. pedig kimondta, hogy az alispán választása csak akkor érvényes, ha ahhoz a megye közönsége is hozzájárult. Ezt a törvényt az 1548:70. t.-c. megerősítette, ami azt mutatja, hogy még hosszú időn keresztül megmaradt a régi gyakorlat, amelyet végérvényesen az 1723:56. t.-c. szüntetett meg, kimondva, hogy a főispán négy jelöltje közül a megye válasszon.

A megyei önkormányzat igazi képviselői a szolgabírák (iudex nobilium) voltak. Nevük azt mutatja, hogy tisztük nem sokkal a királyi vármegye felbomlása után, a XIII. század derekán alakult ki. Eleinte a királyi szervienseknek (serviens = szolga, de nem a mai értelemben) voltak a bírái, ez a társadalmi réteg a XIII. században összeolvadt a köznemességgel és annak gerince lett. Szolgabíró tehát egyenlő a nemesség bírójával. A szolgabírakat a megye közönsége választotta, rendszerint egy évre. Állásuk sok teherrel járt, úgyhogy elvállalására ismételten törvényben is kötelezni kellett őket. Elsősorban az igazságszolgáltatásban volt szerepük, résztvettek a nádori, főispáni és megyei bírósági közgyűléseken, de önállóan nem ítékeztek. Perenkívüli cselekményekben, birtokbaiktatásnál, határjárásnál stb. azonban önállóan is eljárak. Ők voltak a közigazgatás közegei és a pénzügyigazgatást is támogatták, az adókat és tizedeket nélkülük nehezen szedhették volna be. Számuk általában négy volt, a rájuk bízott járások a megyei törvényszék székhelyei szerint már korán, még a XIII. században kialakultak. A XV. században teendőik annyira megsaporodtak, hogy egyes helyeken alszolgabírákkal (viceiudium) helyettesítették magukat. Fizetésük nem volt, csupán a bírósági díjakból kaptak részt.

A nemesi vármegye kialakulásával egybeesett az írásbeliség elterjedése. Károly Róbert elrendelte, hogy a megyék a közgyűlésekről és az elintézett ügyekről jegyzéket (registrum) vezessenek és a felekkel írásban

érintkezzenek. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy máról-holnapra általános lett az írásos ügyvitel, annyi azonban bizonyos, hogy fokozatosan egyre nagyobb teret hódított. A fő- és alispánok már a XIII. században jegyzőket (notarius) tartottak, akiket familiárisaik közül választottak és akiknek legfontosabb feladatuk az volt, hogy a közgyűlések és az ítélőszékek végzéseit feljegyezzék és az azokról szóló okleveleket kiállítsák. A XIV. század elején feltűnik a vármegyei jegyző is (először 1325-ben említik az oklevelek), akit a megye fizetett, aki azonban nem tartozott a választott tisztviselők közé. Választására csak a XVI. században került sor, amikor jelentősége a megyei törvénykezésben annyira megnőtt, hogy az önkormányzat szükségesnek látta, hogy az alispánnal együtt a maga befolyása alá vonja. Mohács előtt még rendszerint az alispán fogadta fel és alkalmazta, szemben a meghatározott időre választott tisztviselőkkel, élete végéig. Jótollú nótáriust nem találtak egykönnyen, úgyhogy gyakran több megyében is ugyanazt a jegyzőt szerződtették. Elsősorban a megyei törvénykezésnél működött, úgyhogy hosszú ideig ítélőszéki jegyzőnek (notarius sedis iudicariae) nevezték és csak a XVII. században kezdték megyejegyzőnek (notarius comitatus) nevezni. A közigazgatásban már kevesebb tennivalója akadt, a megyei utasításokat, jelentéseket fogalmazta, összeírásokat állította össze.

Ugyancsak elsősorban a megyei igazságszolgáltatásban vettek részt az esküdtek és a megyei emberek. A megyei törvényszékeken a megye minden nemes lakosának joga volt megjelenie és a törvényt tartó főbíró, fő- vagy alispán, bírótársait ezek közül választotta ki. Megesett azonban, hogy nem jött össze elég nemes, ami zavarra és fennakadásra vezetett. Az 1444 : 10. t.-c. tehát elrendelte, hogy minden megye a szolgabírák mellé az igazságszolgáltatására négy derék embert válasszon. Ezeket azután esküdteknek vagy ülnököknek nevezték (iurati, assessores). Számukat az 1486 : 8. t.-c. 8—12-re emelte, de ezt a rendelkezést éppúgy nem hajtották végre, mint az 1492 : 53. t.-c.-ét, amely azt hatályon kívül helyezte, mivel nagy terhet jelentett a megye kisbirtokos lakosságára. Az esküdt ülnökök továbbra is résztvettek a megyei törvényszékeken, sőt mint megyei kiküldöttek is szerepeltek a perrel kapcsolatos, vagy a perenkívüli cselekményekben.

A megyei kiküldöttek azonban legtöbbször nem az esküdtek közül kerültek ki. A szolgabírák is kaptak ilyen megbízást, de voltak erre a célra a megyéknek külön embereik is, az úgynevezett megyei emberek, akik a királyi, nádori, vajdai stb. emberek mintájára, mint a törvénykező hatóság képviselői, vizsgálatot tartottak, határt jártak stb., s azután működésük eredményéről beszámoltak a közgyűlés vagy ítélőszék előtt. Az 1435 : 8. t.-c. kimondta, hogy az ilyen megbízás alól senkisésem vonhatja ki magát. Fáradtságuk jutalmául, az esküdtekhez hasonlóan, a megyei emberek is a bírságokból részesedtek.

A megyei hatóság munkakörét úgyszólván teljesen betöltötték az igazságszolgáltatással kapcsolatos feladatok. Törvénykező működése mellett a közigazgatási szinte eltörpült, nem is csodálhatjuk, hogy a megyei monográfiák rendszerint figyelmen kívül hagyják. Igaz viszont, hogy a mai értelemben vett közigazgatás csak jóval később, a XVIII. században fejlődött ki, amikor az állam az emberi élet minden vonatkozására kiterjesztette befolyását. Korábban a megye szerepe a törvények és királyi rendeletek kihirdetésére korlátozódott. Végrehajtásukat már a földesurakra bízta, akiknek hatalma olyan nagy volt, hogy ellenőrzésükre, vagy megbüntetésükre nem is gondolhatott.

Még leginkább ismerjük a megyék szerepét a pénzügyigazgatásban és a katonai igazgatásban. A felségjogon élvezett kamara hasznát, amely Károly Róbert alatt lett pénzverési haszonból állami egyenesadó (*lucrum camerae*, Mátyás alatt *tributum fisci regalis*), továbbá Zsigmond óta a rendektől megszavazott hadiadót (*dica*, *subsidium*, *taxa*, *contributio*) a kincstár adóközegei, a rovók és beszedők (*dicatores et exactores*) rendszerint a szolgabírák segítségével vetették ki, faluról-falura járva és megállapítva, hogy mindegyik község mennyit tartozik fizetni. A falvakban az adót a falubíró, rendszerint az uraság megbízottja, szedte össze és vitte a megyegyűlés székhelyére, ahol a beszedők átvették és a hátralékosok listáját átadták az alispánnak, hogy tartozásukat a törvényes büntetéssel együtt behajtsa rajtuk. Előfordult, hogy az országyűlés a hadiadó behajtását nem a kincstárra, hanem a megyékre bízta, akik ilyenkor maguk választották a rovókat a tehetősebb nemések közül.

Ugyancsak a megye írta össze a jobbágyok számát, amely Zsigmond óta a katonaság kiállításához szolgált alapul. A megyebeli kisebb birtokosok, ha nem tartoztak valamelyik tartományúr familiájához, katonáikat a megye zászlaja alatt küldötték harcba. A megyei bandérium vezetése és ellátása ugyancsak az ispánok feladata volt, akik mellé a megye közönsége hadvezetőket választott.¹⁾

¹⁾ A vármegyékre *Kollár*, Adamus Franciscus: *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*. 2 vol. Vindobonae, 1783. *Windisch*, K.G.: *Der Erb-Obergespan, comes perpetuus comitatus. Neues Ungrisches Magazin*, 1791. *U. a.*: *Der Obergespan, itzt comes comitatus*. U. o. *Kovachich*, Martinus Georgius: *Notitia comitatum*. Viennae, 1818. *Botka* Tivadar: *Notitia diplomatica veteris constitutionis comitatum*. Pestini, 1831. *Fejér*, Georgius: *De comitatibus regni Hungariae*. Buda, 1843. *Palugyay* Imre: *Megyerendszer hajdan és most*. 4 k. Pest, 1844—1848. *Botka* Tivadar: *Vázlatok a megyei alkotmányos élet multjából*. Akadémiai Értesítő, 1860. *U. a.*: *Jogtörténeti tanulmányok a m. vm-ék szervezetéről*. Bp. Szemle, 1865—66. *U. a.*: *A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről*. Századok, 1870—72. *U. a.*: *Történeti tanulmányok a m. vm-ék szervezetéről*. Bp. Szemle, 1886. *Pesty* Frigyes: *Az eltűnt régi vm-ék*. 2 k. Bp., 1880. *U. a.*: *A magyarországi várispánságok története*. Bp., 1882. *Balássy* Ferenc: *A megye és a várispánság*. Bp., 1893. Ak. ért. a tört. tud. kör. XVI. *Tagányi* Károly: *Valami a »Comes« szóról*. Századok, 1881. *U. a.*: *Szolnok-Doboka vm. monográfiája*. I. Ds, 1901. *U. a.*: *Vármegyéink eredetének kérdése*. Történeti Szemle, 1913. *U. a.*: *Felelet dr. Erdélyi Lászlónak*. U. o. 1916. *Pauler* Gyula: *Találunk-e egyidőben külön katonai és polgári ispánt?* Századok, 1882. *Csutórács* László: *A magyar vármegyrendszer történeti kifejlődése és politikai jelentősége*. Magyar Igazságügy, 1888—89. *Réső* Ensel Sándor: *Régi vármegyék, székek, kerületek és vidékek neveinek eredete*. Bp., 1894. *Wertner* Mór: *Az Árpád-kori megyei tisztviselők*. Történelmi Tár, 1897—98., 1905. *Somogyi* Zsigmond: *Magyarország főispánjainak története*. Bp., 1902. *Illés* József: *A jogtörténeti kutatás módszertani követelése* és a vármegyék eredete. Concha-émlékkönyv, Bp., 1912. *A nemesi vármegyéről: Tagányi* Károly: *Magyei önkormányzatunk keletkezése*. Akadémiai értekezések a történettudományok köréből. XVIII. k. Bp., 1899. *Török* Pál: *A nemesi vm. megalakulása*. Kolozsvár, 1907. *Steiner* Gyula: *A vármegyei közigazgatás multja, jelene és jövője*. Nyitra, 1908. *Erekly* István: *Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből*. Bp., 1908. *U. a.*: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. 2 k. Bp., 1908—10. *Rábel* László: *A vármegyék multja és jövő hivatása*. Sopron, 1911. *Gábor* Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése* Nagy Lajos alatt. Bp., 1908. *Osváth* Gyula: *A vármegyei autonómia és a vármegyei tisztviselők 1848 előtt*. Bp., 1911. *U. a.*: *A magyar vármegyei szervezet 1608-ig*. Bp., 1913. *Wertner* Mór: *Szolgabíró*. Századok, 1909. *Hóman* Bálint: *Szolgabíró*. u. o. *Török* Pál: *Szolgabíró*. u. o. *Holub* József: *Szolgabíró*. Magyar Nyelv, 1917. *U. a.*: *A főispán és alispán viszonyának jogi természete*. Különnyomat a Fejérvataky-émlékkönyvből. Bp., 1917. *U. a.*: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs, 1929. *Istványi* Géza: *A megyei írásbeliség első korszaka*. Századok, 1937. *U. a.*: *A generalis congregatio*. Levéltári Közlemények, 1939—41. *Az örökös főispánságról* *Hajnik* Imre írt. Ak. ért. a tört. tud. kör. XIII. 1888. *A megyei jegyzőre* I. *Föglein* Antal: *A vármegyei notarius*. Levéltári Köz., 1936. *A szolgabírói hivatalról* *Zsoldos* Ignác írt, Pápa, 1842. *A vármegyei monográfiák között*, amelyeket itt nem sorolhatunk fel, a régebbiek sokkal jobbák, mint az újabbak.

Város.

A szorosabb értelemben vett közigazgatás korábban kifejlődött a városokban, bár a helyi hatóság első feladata itt is az igazságszolgáltatás volt. A városi közigazgatás ismertetése ugyancsak a monográfiáfrókra vár, akik a múltban a városi életnek ezt az oldalát szinte teljes sötétségben hagyták. A városi önkormányzat régibb, mint a megyei, de kibontakozásának ideje egybeesik a nemesi közösségek kialakulásával. Uralkodóink IV. Bélától kezdve az Anjoukon és Zsigmondon át Mátyásig mindig támogatták a városokat, akikben az oligarchiával szemben szövetségesekre találtak. Városaink egyik kiváltságlevelét a másik után kapták, amelyek biztosították számukra a szabad társadalmi és gazdasági fejlődésen kívül az autonóm közigazgatást is. Az egyes városok szervezete különböző városi jogok szerint különbözően alakult, tisztviselőiket sem nevezték egyformán, nagy vonásokban azonban megegyeztek egymással. A város élén a bíró állott, aki mellett rendszerint 12 tanácsos vagy esküdt vett részt a kormányzás munkájában. Ezt a kisebb tanácsot évről-évre többnyire a nagyobb tanács választotta, a szenátorok, akiknek száma 60 és 100 között változott és akiket a tekintélyes idősebb polgárok közül a bíró és az esküdtek jelöltek ki. A város kormánya így tulajdonképpen egy kézben volt, a gazdag és előkelő patricius családok kezén, akik a kisebb tanácsban döntöttek minden városi ügyről. Feladatuk elsősorban a törvénykezés volt, ítélték a polgárság minden pörében és ítéletük ellen a szabad királyi városokban a tárnokmesterhez, a többiekben a személynökhöz, végső fokon pedig magához az uralkodóhoz lehetett fellebbezni. Ők vetették ki és szedték be az adót, amelyet a városok a királynak, mint földesuruknak, egy összegben fizettek. Az igazságszolgáltatáson és pénzügyigazgatáson kívül a kisebb tanács kezében volt a közigazgatás is, amelynek intézésével az egyes városrészekben, vagy egyes ügyekben külön tisztviselőket bíztak meg, amilyen volt például a pénzbíró; a piacbíró, vagy Budán a pesti bíró és a szentpéteri és tótfalvi (ma vízi-városi) városrészek esküdtei. A céheket a céhmesterek vezették, akiket meghívtak a tanácsba és ott közölték velük a város meghagyásait. Egyébként azonban meglehetősen önállóan intézték a céheken belül felmerülő különböző ügyeket. A bíró és az esküdtek választották ki a város jegyzőjét, aki tehát, a megyei jegyzőhöz hasonlóan, akkor még nem tartozott az önkormányzat vezető tisztviselői közé, hanem az alája rendelt irnokokkal együtt, ha ugyan voltak ilyenek, a városi kormányzat írásbeli teendőit látta el. A városok e korban még zárt testületeket alkottak, amelyekbe idegenek csak igen nehezen juthattak be, tisztségre pedig csak a legritkább esetben kerülhettek.¹⁾

Székely, szász, jász, kun székek.

Általában az alsófokú igazgatást az autonóm közösségekre bomlás jellemezte. Még szembetűnőbb ez a nemzetiségi területeken, az erdélyi és szepesi szásznoknál, a székelyeknél, a jásznoknál és kunoknál, amelyek az

¹⁾ A városokra a monográfiák adnak töredékes adatokat. Rájuk ugyanaz vonatkozik, amit az előző jegyzetben a megyei monográfiákról mondtunk. A magyar városok eredetére *Wenzel Gusztáv*: Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben. Bp., 1877. Akad. ért. a társ. tud. kör. IV. *Schünemann, Konrad*: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934. Az Árpád-kori várostörténetre *Szalay József*: Városaink a XIII. században. Bp., 1878. *Hóman Bálint*: A magyar városok az Árpádok korában. Bp., 1908. A későbbi fejlődésre az ország különböző részeiből egy-egy példa *Salamon Ferenc*: Budapest

élükre rendelt királyi tisztviselő, a szebeni és szepesi szász gróf, a székely ispán, a jászoknál és kunoknál pedig a nádor révén kapcsolódtak bele az országos kormányzatba, egyébként azonban függetlenül intézték a maguk ügyeit. Kormányzatuk a megyei és városi igazgatáshoz volt hasonló. Székekre oszlottak, amelyeket a székbíró és az esküdtek vezettek, akiket az előkelő és vagyonos öregek tanácsa választott. A vezetők hivatali megbízása meghatározott időre, rendszerint egy évre szólt. Feladatuk elsősorban az igazságszolgáltatás volt, de emellett, a városi kis tanácshoz hasonlóan, a pénzügyigazgatást is intézték és a közigazgatás is inkább igénybevette őket, mint a megyei tisztikart, amelyet ezen a téren, de egyébként is jelentéke-nyen megkönnyebbitett a földesúri hatóságok munkája.¹⁾

Földesúri tisztviselők.

Mert végső fokon a földesúron fordult meg, hogy abból, amit az ország kormánya a királyi udvarban végzett, lenn az eldugott falvakban mi valósult meg és mi maradt jámbor szándék. Így volt ez még századokkal később is, de különösen az oligarchák korában, akiknek birtokain egybeolvadt a központi és a földesúri hatalom. A falvak bíráit rendszerint a földesúr jelölte ki, akinek tisztjei nemcsak a gazdaságot vezették, hanem az úriszéken ítéleztek, az adót beszédték és a birtok népének ügyes-bajos dolgát is eligazították. Döntésük ellen nem igen fellebbeztek a vármegyéhez, mert annak ítélőszékén ugyancsak a nagybirtokos földesúr lekötelezett familiárisai, maguk is birtokos urak, mondtak ítéletet. Az uradalmi tisztek körülbelül azt a szerepet töltötték be a birtokon élő nép vezetésében, amit a királyság első két századában a királyi gazdaság ispánjai. Működésük még a közhatalmi jelleget sem nélkülözte, mert uraik, rendszerint a főispáni méltóság viselői, hivatalosan is őket bízták meg a gondjaikra adott terület igazgatásával. Közhatalom és magánhatalom továbbra is összefonódott, akár csak az Árpádok korában. Csak hogy most mindkettőnek forrása nem az uralkodói hatalom és vagyon, hanem a magánbirtok és annak alapján a királyi tanácsban és az ország kormányában betöltött méltóság volt.

Közigazgatási típusok.

Végigtekintve a Mohács előtti magyar közigazgatáson, a hivatalviselés különböző típusait figyelhetjük meg benne.

A legfelső fokon, az ország kormánya mellett az uralkodó udvarában a legelőkelőbb és leggazdagabb családok sarjai viselték a fejedelmiből országos rendivé alakult tisztségeket, a nádor, országbíró, tárnokmester, kincs-

története 1—3. Bp., 1878—85. *Szücs István*: Debrecen története. 1—3. Debrecen, 1871. *Hornyik János*: Kecskemét város története. 1—4. Kecskemét, 1860—66. *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1894. *Demkó Kálmán*: A felsőmagyarország városok életéről a XV—XVII. században. Bp., 1890. *Osváth Gyula*: Adalékok Kassa város közbizleti helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig. *Csontos József*: Városaink Mátyás korában. Sárospatak, 1893. *Nagy F.*: A magyar városi jog. Bp., 1912. *Szende Pál*: Magyar városok a középkor végén. Az összefoglalásra első kísérlet *Mályusz Elemér*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1928.)

¹⁾ A székekre a székely és szász történetek, a jászokra és kunokra *Horváth Petrus*: Commentatio de initiis ac maioribus jazygum et cumanorum, eorumque constitutionibus. Pestini, 1802. *Fekete Lajos*: A jász-kunok története. Debrecen, 1861. *Gyárfás István*: A jászkunok története 1—4. Kecskemét, Szolnok, Bp., 1870—85. *Kring Miklós*: Kun és z társadalomelemek a középkorban. Századok, 1932.

tárnok, kancellár, vajda, bán, a különböző mesterek és főispánok méltóságát. A magas polcra születés és vagyon emelte őket és amint családjuk birtokát elvesztette, ők is eltűntek a névtelen kisémberek szürke tömegében. Pályájuk során, amelyre a királyi és nagyúri udvarokban eltöltött évek alatt készültek, végighaladtak majd mindegyik udvari tisztségen. Különleges ismeretekre szükségük nem volt, megesett, hogy a nádor még írni sem tudott. De mindnyájan jó katonák voltak és a rájuk bízott feladatokat kemény, férfias kézzel oldották meg. Hivatalviselésük a rendiség tipikus kormányzása, amely a társadalmi és gazdasági helyzeten épült fel és a hivaltörténetnek arra a fokára emlékeztet, amelyen az emberi közösséget egyéni és családi kiválóságuk révén kiemelkedő tagjai vezetik, amíg nem akadnak náluk derekabbak, akiknek sokszor véres küzdelmek árán, gondoljunk a XIV. és XV. század főúri ligáinak harcaira, adják át helyüket.

Egy-egy ilyen tartományúr maga is külön udvart tartott, amelyben a különböző hivatalnokok egész serege élt és ahova egy-egy országrész vagy vidék kormányzásának szálai futottak össze. Innen kerültek ki a földesúr várainak várnagyai, jószágainak tisztviselői, akiket egyben a méltóságával járó közhatalmi teendők ellátásával is megbízott. Szolgáltatuk fejében fizetést és ellátást kaptak, legtöbbször maguk is birtokos nemesek voltak, akiket az úr, a dominus familiájához tartozásuk alapján familiarisoknak és servienseknek neveztek. Hivatalviselésük jellege magánjogi, hűbéres természetű volt, ami azonban nem zárta ki, hogy közjogi állásokat is betöltsenek. A familiáris viszony Mohács előtti közigazgatásunk legjellemzőbb vonása, s az marad Mohács után is még hosszú századokon keresztül. A familiárisok közül kerültek ki az országos méltóságok alhivatalnokai, az alnádor, alországbíró, alvajda, albán, alispán, a nádori és országbírói ítélmesterek, a különböző jegyzők stb. Rajtuk nyugodott a pénzügyigazgatás, amelyet a kamaraispánok emberei láttak el, rajtuk a várrendszer, a gazdaságok vezetése, ott találjuk őket az igazságszolgáltatás és a közigazgatás minden fokán.¹⁾

A familiárisok nem készültek hivatásszerűen meghatározott életpályára. Ugyanazt az embert ott találjuk a legkülönbözőbb állásokban, mint gazdasági, katonai, törvénykező és közigazgatási tisztviselők egyaránt megállották helyüket. Hivatalviselésük semmiben sem maradt az önkormányzatok, vármegyék, városok, szász, székely, jász és kún székek meghatározott időre választott bírái és esküdtei mögött. Ezeknél a hivataloskodás csak mellékfoglalkozás volt, amit gyakran nem is szívesen vállaltak, mert csak megzavarta őket a gazdálkodásban, vagy ipari és kereskedői mesterségük folytatásában. Inkább megtiszteltetésnek tekintették a választást, amit családjuk tekintélye érdekében elvártak. Különösen vonatkozik ez a megyei tisztviselőkre. A városokban már más volt a helyzet. Ott a bírói és tanácsosi tisztségek a patricius családokban apáról fiúra öröklődtek és tényleges hatalmat, nagy befolyást, a város életének teljes jogú irányítását jelentették. A patricius családok fiai már gyermekkoruktól kezdve tudatosan és rendszeresen készültek rá, hogy idővel a várost vezetni fogják. Igaz ugyan, hogy választásuk csak meghatározott időre szólt, de legtöbbször újra meg újra megválasztották őket. A familiárisok már életük végéig tartó,

¹⁾ A familiáris szolgálatra alapvető *Szekfü Gyula: Serviensek és familiarisok.* Bp., 1912.

de nem meghatározott szolgálatra készültek, a városi tanácsosok ezzel szemben előre választott pályán, habár csak bizonyos időre szóló megbízás alapján szolgáltak. Az újkori hivatásos hivatalviselés e két típus egyesítéséből keletkezett és nyomai már Mohács előtt kimutathatók.

A királyi kamaraispánokkal szerződő pénzverők és bányászok már egész életükben ugyanazt a munkát végezték, amelyre nemzedékeken keresztül készültek. De ők inkább munkások voltak, mint tisztviselők, bár a pénzverőműhelyekben és a bányákban társaikat irányították, sőt bizonyos fokig bírói hatóságot is gyakoroltak fölöttük, tehát pénzügyigazgatási hivatalnokoknak tekinthetjük őket. Az újkori hivatásos hivatalnok típusát azonban a közigazgatásban is megtaláljuk. A kancelláriai titkárokra gondolunk, akik a XV. század hetvenes éveitől kezdve fokozatosan átveszik a királyi tanács rendi méltóságaitól a belügyi igazgatás munkáját. Rendszerint az alsóbb nemesek, vagy a polgárok közül kerülnek ki, egyetemet végeznek, magas műveltségre emelkednek és pályájukon, amelyre alapos felkészültséggel lépnek, mint szakemberek haladnak előre. Egy-két nemzedéken belül rendszerint magas országos méltóságot is elérnek és családjukat felemelik az ország előkelő birtokosnemzetségei közé. Nyomukba alulról újabb és újabb családok nyomulnak és az uralkodók szívesen fogadják őket szolgálatukba, mert amíg meg nem gazdagodnak és a rendiség szellemét magukba nem szívják, hűen, megbízhatóan és a fejedelmi hatalom felfogásának megfelelően töltik be tisztüket.

Ha végül a Mohács előtti magyar közigazgatás képét a nyugateurópai-val hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy a jellegzetes magyar vonások mellett, amilyenek a királyi tanács főrendi jellege, a kancellária szerepe a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, a megyei önkormányzat stb., általában megegyezett azzal, ami lehetővé tette, hogy amikor 1526 után a Habsburg-ház került a magyar trónra, az osztrák tartományokban bevezetett újításokat Magyarországon is belső megrázkódtatás nélkül valósíthatta meg. A Habsburgok királyságával, a török hódoltsággal és Erdély különválásával a magyar közigazgatás történetében egészen új korszak kezdődött.

I. FEJEZET.

A bécsi központi hivatalok.

A rendi dualizmus, uralkodó és rendek között a küzdelem, Mohács után változatlanul tovább tartott. Lényeges különbséget jelentett azonban, hogy az egyik fél, a dualizmus egyik tényezője, idegen volt. Az örökösödési szerződésekben biztosított jogaira hivatkozó I. Ferdinándot a nemzet királyává választotta s ettől kezdve négy századon keresztül a Habsburg-ház leszármazói viselték Szent István koronáját. Idegen eredetű uralkodók 1526 előtt is ültek már a magyar trónon, sőt a Habsburgok közül sem I. Ferdinánd nyitotta meg a sort. Jogaruk alatt hatalmas országokat egyesítettek, a német-római császári méltóságot is elnyerték, de elsősorban mindenkor magyar királyok maradtak, hatalmuk súlya Magyarországon és melléktartományain nyugodott. Az erőviszonyok azonban a török térfoglalása következtében eltolódtak. A magyar királyság elveszítette melléktartományait, Erdélyt, Szlavóniát, Horvátországot, Dalmáciát, az ország szívébe a török telepedett. A Habsburgok kezére jutott keskeny sávon állandóan dúlt a harc, pusztult a nép. Természetes tehát, hogy I. Ferdinánd és XVI—XVII. századi utódai székhelyüket nem tették át Pozsonyba, hiszen hatalmukat a külföldi segítségre szoruló végvárakra nem alapozhatták. Birodalmuk középpontja Bécs maradt, erejüket a német és az örökös tartományokból merítették, politikájuk nyugat felé irányult. Az egész Európában általános rendi küzdelmet Magyarországon Mohács óta a nemesség idegen uralkodóval szemben vívta, ez ad a magyar rendi dualizmusnak különleges nemzeti jelleget. Ez magyarázza egyben a magyar rendiség páratlan életerejét, amely az államélet fejlődését minden tekintetben, a közigazgatás területén is, döntően határozta meg.

A közigazgatás fejlődése azonban, különösen a kormánysszervek alakulása, elsősorban az uralkodói hatalomtól függött. A Habsburgok trónrajutása a magyar központi kormányzatot gyökereiben változtatta meg. Magyarország az új király személyén keresztül igen szoros kapcsolatba került a Habsburg-ház ú. n. örökös tartományaival.¹⁾ Azok a központi hatóságok,

¹⁾ Az osztrák örökös tartományokat I. Ferdinánd az 1521-i és 1522-i szerződések értelmében kapta meg bátyjától, V. Károlytól, aki a Habsburg-birodalmon megosztozott öccsével. Két nagy csoportra oszlottak: Felső- és Alsóausztriára. Felsőausztriához (Oberösterreich) Tirol és az előausztriai területek (Vorderösterreich, Vorlande = Breisgau, Oberelsass, Bregenz, Bludenz, Feldkirch stb.) tartoztak. Alsóausztria (Niederösterreich) ugyancsak két részből állott: a szűkebb értelemben vett Alsóausztriából (Österreich ob und unter der Enns) és Belsőausztriából (Innerösterreich), amely alatt Stájerországot, Karintiát és Krajnát értették. Felsőausztriának Innsbruck, Alsóausztriának Wien, Belsőausztriának pedig Graz volt a székhelye. I. Ferdinánd halála után (1564) fiai megosztották, Belsőausztria 1619-ig, Felsőausztria pedig 1665-ig különvált Alsóausztriától. Nem számítva egyéb kisebb birtokokat (Friaul, Görz, Triest stb.), ez volt I. Ferdinánd osztrák öröksége, amelyhez azután 1526-ban megszerezte a cseh tartományokat (Csehország, Morvaország és Szilézia), 1527-ben pedig a magyarok is királyukká koronázták.

amelyeket a két nagytehetségű szervező, I. Miksa és I. Ferdinánd, figyelembevéve a francia eredetű burgundi kormányrendszert, az egyes tartományok helyi hivatalai fölé állított, rendelkezésükre állottak a Habsburg uralkodóknak akkor is, amikor nem az örökös tartományok, hanem Magyarország ügyeiben döntöttek. A magyar országgyűlések ugyan állandóan tiltakoztak az ellen, hogy a király idegen tanácsosaira és hivatalaira hallgasson, amikor magyar kérdésekben határoz. Álláspontjukat ismételten törvényekben is kifejezésre juttatták, az ellenkező gyakorlatot mégsem változtathatták meg. Államjogilag a magyar hatóságok a központi kormány szervezettől mindvégig függetlenek maradtak, fölöttük egyedül az uralkodó rendelkezett. Minthogy azonban Magyarország királya egyben más tartományoknak is ura volt, a magyar ügyekben is meghallgatta azokat, akikre az egész birodalom kormányzásában támaszkodott. Rendelkezni mindig a saját nevében rendelkezett, bár rendeleteit legtöbbször idegen bizalmasai fogalmazták.¹⁾ A Mohács utáni magyar közigazgatás történetének vizsgálatánál tehát elsősorban a Habsburg-birodalom központi hatóságait kell megismerni, még pedig nemcsak a magyar kérdésekben betöltött tényleges szerepük miatt, hanem azért is, mert az újkori magyar hivatalszervezet kialakításához mintául szolgáltak.

3. §. Udvari tanács.

Közülük az udvari tanács (Hofrat) tekintett vissza a legrégebbi múltra. Minden uralkodó udvarában találkoztunk tanácsosokkal, egyházi és világi férfiakkal, akik elsősorban az igazságszolgáltatásban segítik a fejedelmet, azonfelül külügyi és belügyi megbízásokat is kapnak. Számuk változik, nem tartózkodnak állandóan a király mellett. Ennek a laza szerkezetű intézménynek osztrák területen I. Miksa adott először szilárd vázat az 1490-es évek végén. Mintául a francia eredetű burgundi tanácsot vehette, amelyet felesége, Burgundi Mária révén ismert meg. Reformjával azonban nem szolgai módon utánozta az idegen példát, hanem a birodalom belső fejlődésének szükségszerű következményeit vontta le. Az apró fejedelemségekre és egymással viszálykodó tartományokra bomlott német császárságban a rendet csak erős központi hatalom tarthatta fenn. Az uralkodó ezt a feladatot középkori tanácsára támaszkodva nem vállalhatta.

Az újjászervezett fejedelmi tanácsot három alapvonás jellemezte: az állandóság, a központosítás és a kollégiumi szervezet. Az újkori osztrák közigazgatás ezen a három elven épült fel, I. Ferdinánd a magyar központi kormányzatot is ezeknek megfelelően alakította át. Továbbra is voltak ugyan a tanácsnak olyan tagjai, akik csak kivételesen jelentek meg a királyi udvarban, ezek azonban háttérbe szorultak azok mögött, akik állandóan együttmaradtak és az üléseken napról-napra rendszeresen megjelentek. Az állandó tanácsosok számát I. Miksa az 1518-i innsbrucki gyűlésen a rendek hozzájárulásával 18-ban állapította meg. Elsősorban az udvar vezető tisztviselői foglaltak közöttük helyet: az udvarmester, a marsall, a kancellár és a kincs-

¹⁾ A magyar és osztrák közjogi irodalom hosszú évtizedeken keresztül vitatkozott a bécsi központi hatóságok és a magyar kormány szervek viszonya fölött. Az osztrákok a tényleges függésből államjogi alárendeltséget akartak bizonyítani, a magyarok viszont nem ismerték el az alkotmánnyal ellenkező gyakorlatot. A kérdés a monarchia felbomlása után elveszítette politikai jelentőségét s ma már szenvedélyektől menten vizsgálható.

tartó. Öten-öten képviselték a német birodalmat és Alsóausztriát, ketten-ketten Tirolt és az előausztriai területeket. Az udvari tanács hatásköre ugyanis a Habsburgok valamennyi birtokára kiterjedt, a fejedelem központi hatalmát személyesítette meg. Az eléje terjesztett ügyekben testületileg, mint kollégium, szótöbbséggel foglalt állást és véleményét végső döntésre az uralkodó elé terjesztette, akinek nevében határozatait hozta.

Belső életének egyes részleteit egyébként még homály borítja, amelyet az osztrák hivataltörténet hivatott eloszlatni. Erre azonban csak akkor gondolhat, ha nemcsak az utasításokat veszi figyelembe, hanem a hivatal működése folyamán keletkezett és fennmaradt iratokat is vizsgálata körébe vonja. Hogy az utasítások és szervezeti szabályok szövegéből milyen homályos, zavaros, gyakran hamis kép bontakozik ki, azt az udvari tanács története is bizonyítja.¹⁾

Az I. Miksa halála (1519) után felbomlott központi hatóságot I. Ferdinánd a rendek kívánságára 1526 végén új életre keltette. Tagjait azonban már a rendektől függetlenül nevezte ki és közéjük új országainak, Csehországnak és Magyarországnak képviselőit is meghívta.

Az 1527. január 1-én kelt udvari szabályrendelet az udvari főméltóságokon, udvarmesteren, marsallon és kancelláron kívül 19 udvari tanácsosról emlékezett meg: 1 birodalmiról, 5 alsó-, 3 felsőausztriairol, 1 württembergiről, 5 csehrol, 2 magyarról és végül 2 polgári származású jogi doktorról. Az 1537. január 1-én kiadottban csehekről és magyarokról már nincsen szó, ez a szabályzat csak 4 birodalmi és 7 ausztriai udvari tanácsosról rendelkezett, nem tekintve természetesen azokat, akik hivataluknál fogva vettek részt az üléseken s fenntartva a jogot az uralkodó számára, hogy tetszése szerint másokat is meghívasson.

Az udvari tanács tehát továbbra is rugalmas keretű testület maradt, tagjainak száma hol csökkent, hol növekedett, aszerint, hogy az uralkodó bizalmát többen, vagy kevesebben élvezték. Az elnöki székben I. Miksa idejében még az udvarmester ült, akit I. Ferdinánd alatt rövid időre a kancellár váltott fel, 1528-tól kezdve pedig a marsall követett. Amikor azonban az uralkodó is megjelent az ülésen, a tárgyalást személyesen vezette. 1559-ben azután az elnöki tisztség különvált a marsalli méltóságtól és az elnök jogot nyert rá, hogy távolléte idejére a tanácsosok közül helyettest jelöljön ki.

A tanácsosok között eleinte az osztrák tartománybeliek voltak túlsúlyban a birodalmiakkal szemben. A birodalomban ugyanis hosszabb-rövidebb megszakításokkal működött a kamarai törvényszék (Reichskammergericht), az 1550-es években pedig külön császári udvari tanács is ülésezett. A császárság területén folytatott perek közül tehát nem mind került utolsó fokon az udvari tanács elé. Az osztrák tartományokban ezzel szemben egyedül képviselte az uralkodó legfelső törvénykezési hatalmát. Az arány azután a XVI. század folyamán fokozatosan a birodalom javára változott. A tanács hatásköre ugyan még a XVII. század közepéig kiterjedt a Habsburg-ház mindegyik német és osztrák tartományára, ez utóbbiak

¹⁾ I. Miksa és I. Ferdinánd korára legbővebb *Rosenthal*, Eduard: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. Archiv für österreichische Geschichte. 49. Bd., 1887. 55—79. ll. Eredményeit módosította és az udvari tanács történetét a XVII. század közepéig vázolta *Fellner*, Thomas—*Kretschmayr*, Heinrich: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. 1. Bd. Wien, 1907. 218—233. ll.

számára azonban 1620-ban külön udvari kancelláriát állítottak fel, amely nemcsak az írásbeli munkát végezte, hanem a tényleges ügyintézésben is szerephez jutott és a Habsburg-birtokon az udvari tanács örökébe lépett. Az 1654-i utasítás már csak birodalmi tanácsosokról beszél, az udvari tanács ettől kezdve a német-római császárság megszűntéig mint birodalmi törvényszék szolgáltatta az igazságot.

Feladata ugyanis elsősorban az volt, hogy az uralkodónak a törvénykezésben segítségére legyen. Emellett azonban tagjai egyéb megbízásokat is kaptak, a külügyek intézésében és a belügyi kormányzatban egyaránt résztvettek, sőt I. Miksa alatt a pénzügyigazgatási szerveket is ellenőrizték. I. Ferdinánd idejében azután a titkos tanács vette át az udvari tanács szerepének jelentékeny részét. Az utasítások és udvari szabályrendeletek alapján a két tanács hatáskörét pontosan megkülönböztetni nem lehet. Valószínű, hogy eleinte nem az ügyek tárgya, hanem fontossága határozta meg, hogy melyik tanács elé kerüljenek. A bizalmasabb természetű kérdésekben az uralkodó a titkos tanács véleményét kérte, a mindennapiakat pedig, amilyenek elsősorban a pörök voltak, az udvari tanács elé utalta, amely fokozatosan kimondottan igazságszolgáltató hatósággá alakult át. 1559-i utasítás, ellentétben a korábbiakkal, politikai feladatairól már nem emlékezik meg, ezek közül az általánosakat a szakhivatalok, a jelentékenyebbeket a titkos tanács örökölte. Tanulságos analógiát mutat ezzel kapcsolatban a magyar helytartótanács XVI. és XVII. századi története. Ezt a hivatalt I. Ferdinánd ugyancsak széles hatáskörrel ruházta fel, kezdetben, amint látni fogjuk, az igazságszolgáltatáson kívül a politikai kormányzatban, sőt a pénzügyigazgatásban is szerepet játszott. Később azonban, mégpedig szintén a XVI. század második felétől kezdve, közigazgatási jelentőségét fokozatosan elvesztette és mint helytartói törvényszék működött tovább.

Magyarországnak tehát megvolt a maga központi igazságszolgáltató hatósága, amely a király nevében az utolsó fokon ítélkezett. Magyar tagokra így az udvari tanácsban nem volt szükség, nem is valószínű, hogy megjelentek benne. Jelenlétüket egyedül az 1527-i udvari szabályrendelet említi, abban az időben, amikor a helytartótanács még nem ülésezett. Semmi alapja sincs annak a feltevésnek, hogy I. Ferdinándot központosító törekvések vezették, amikor az udvari tanácsba két magyar tanácsost is meg akart hívni. Ekkor is, mint minden kormányzati intézkedésében, egyedül a gyakorlati szempontok irányították. 1527-ben még úgy tervezte, hogy az udvari tanács a királyhoz föllebbezett magyar pöröket is átnézi, a helytartótanács megszervezése után azonban nem látta többé értelmét annak, hogy a tanácsot magyar ügyekkel is terhelje. Az udvari kimutatásokban előfordulnak ugyan továbbra is magyar tanácsosok, ezek azonban nem az udvari, hanem a magyar tanács tagjai, akik a kérdéses időpontban éppen fizetésüket nem a magyar kamarától, hanem Bécsben vették fel.¹⁾

¹⁾ Rosenthal szerint (i. m. 66—67. ll.) I. Ferdinánd csak tervezte, hogy az udvari tanácsnak magyar tagjai is legyenek. Azt nem vizsgálja, hogy ez a terv miért nem valósult meg. Fellner, Thomas: Zur Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung (1493—1848), MÜG. 8. Bd. (1887) 272—273. ll. azt állítja, hogy I. Ferdinánd uralkodásának első éveiben külön magyar udvari tanács is ülésezett Bécsben, ezt azonban bizonyítani nem tudja. Valószínű, hogy a magyar tanácsra (consilium Hungaricum) gondol, azonban téved abban, hogy ez később megszűnt. Kretschmayr (Fellner—Kretschmayr i. m. I. 1.

Igazságszolgáltatási szerepének megfelelően az udvari tanácsnak kezdettől fogva voltak polgári származású jogi doktor tagjai is. Számuk, amint a tanács hatásköre a törvénykezésre korlátozódott, fokozatosan növekedett, a nemesi származásúakét azonban elérni nem tudta. Rendi színezetét, bár kimondottan fejedelmi hivatal volt, az udvari tanács hosszú ideig megőrizte és csak a rendiség ellenállásának megtörése után veszítette el.

4. §. Titkos tanács.

Párhuzamosan az udvari tanács politikai jelentőségének csökkenésével fokozatosan növekedett a titkos tanács (Geheimer Rat) fontossága. Az uralkodók a legkényesebb államügyeket mindig csak egy-két bizalmas emberükkel beszéltek meg, akiket titkos tanácsosaiknak tekintettek. Mint szervezett, állandóan és rendszeresen üléselő hivatalról azonban, a Habsburgok titkos tanácsáról csak 1526 óta beszélhetünk. Bölcsője az udvari tanács volt, a XVI. század első felében az udvari szabályrendeletek még nem voltak éles határvonalat a két tanács feladata között, bár a titkos tanácsosokat a rangban utánuk következő udvariaktól már határozottan megkülönböztették.

Hatáskörét pontosan később sem határozták meg, mert hatósággá nem alakult át, mindvégig tanácsadó testület maradt. Formailag nem rendelkezett a központi hatóságok fölött, amelyeknek felterjesztéseit megtárgyalta, írásban nem is érintkezett velük. Javaslatait az uralkodó elfogadta, vagy módosított rajtuk, rendeleteit azonban saját nevében, az udvari kancelláriák útján bocsátotta ki. Azt, hogy a rendeleteket végrehajtják-e, nem a titkos tanács, hanem a megfelelő hatóságok ellenőrizték. A titkos tanács befolyása az egész államéletre kiterjedt, kül- és belügyekre egyaránt, minden kérdésre, amelyben az uralkodó véleményét kérte.

Tagjainak száma is esetről-esetre változott, elsősorban attól függött, hogy hányan élvezték az uralkodó feltétlen bizalmát. Tanácskozásait, ha az üléseken megjelent, ami gyakran megtörtént, maga az uralkodó vezette. Egyébként rendszerint a főudvarmester (udvarmester), akit ebben a minőségében a titkos tanács elnökének, Rudolf, II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd alatt pedig igazgatójának, olykor főigazgatójának neveztek. A legfontosabb szerepet azonban mindenkor a kancellár játszotta, mégpedig 1526—1527 az udvari kancellár, 1528—1538 az udvari főkancellár, 1539—1559 az udvari alkancellár, azután pedig 1620-ig a birodalmi alkancellár, aki egyúttal rendszerint az udvari kancellári címet is viselte. II. Ferdinánd 1620-ban külön titkos osztrák kancelláriát szervezett, amelynek vezetői, az udvari kancellárok, a birodalmi alkancellárokat a XVII. század végére egészen kiszorították a titkos tanácsból. Ugyancsak ekkor, II. Ferdinánd uralkodásától kezdve, váltották fel a birodalmi eredetű titkos tanácsosokat az osztrák és cseh örökös tartományok főrangú családjainak fiai. A Habsburg-

222. 1.) Fellner véleményét nem fogadja el és a magyar udvari tanácsosok elmaradását azzal magyarázza, hogy a magyar jogfejlődés nem ismerte a királyhoz való fellebbezést. Ennek a nézetnek tévedését felesleges bővebben cáfolni. Jellemző a még legfejlettebb osztrák közigazgatási irodalom hiányosságára, hogy a legjobb osztrák történeti kézikönyv azt állítja, hogy az udvari tanács hatáskörét csak 1537-ben korlátozták a birodalomra és az osztrák tartományokra. *Uhlirz*, Karl und Mathilde: *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn*. Graz—Wien—Leipzig. I. Bd. (1927) 198. l.

monarchia súlypontja ugyanis a birodalomról lassan az örökös tartományokra tolódott át, ami a legfelső tanácsadó testület összetételében is kifejezésre jutott. A XVII. század második felében különben is egyre többen nyerték el a korábban csak a legkülönbeknek járó titkos tanácsosi címet, ami azután a tanács munkájában is mélyreható változásokat vont maga után. Számuk 1600 körül még nem haladta meg a tizet, 1637-ben azonban már 14-re, 1669-ben 20-ra, 1676-ban 31-re emelkedett, I. Lipót halálakor (1705) pedig a 150-et is elérte. Nyilvánvaló, hogy a titkos tanácsosság ekkor már többnyire pusztán címet jelentett s a tanácsosok legnagyobb része sohasem jutott abba a helyzetbe, hogy az államügyek alakulására befolyást gyakoroljon.

A XVI. században és a XVII. század első felében azonban még valamennyien résztvettek a tanács ülésein. Ha nem is mindnyájan napról-napra, állandóan és rendszeresen, hiszen többnyire más magas tisztséget is viseltek, ami idejüket erősen igénybe vette, de legalább olyankor, amikor a hivatalukat érintő, vagy egyébként rájuk tartozó kérdések kerültek tárgyalás alá. Az ügyeket az elnök terjesztette elő, a tanácsosok elmondták véleményüket, nézeteltérés esetén szavazással határoztak. Az ülésekről a kancellária titkárai jegyzőkönyveket vezettek, amelyek az uralkodó elé kerültek. Ugyancsak a titkárok fogalmazták meg, a kancellária vezetőjének felügyelete alatt, az uralkodó döntése alapján a rendeletek szövegét, amelyet jóváhagyás után a kancellária irnokai tisztáztak le. A kancellária tehát kezdettől fogva a legszorosabb kapcsolatban állott a titkos tanáccsal. Ez magyarázza vezetőinek nagy befolyását és teszi érthetővé, hogy idővel egyszerű irodából befolyásos hatósággá tudott átalakulni.

A titkos tanács üléseire nem titkos tanácsosok is kaptak meghívót. Elsősorban a központi hatóságok vezetői és főbb tisztviselői, de magán-személyek is; ha olyan kérdésekről tanácskoztak, amelyekben szakvéleményükre szükség volt. Az is előfordult azonban, hogy a titkos tanácsnak csak az a tagja fordult hozzájuk, akit az ügy előkészítésével megbíztak, aki tanácskozásainak eredményéről azután beszámolt és határozati javaslatot terjesztett elő. Az is gyakori volt, különösen a XVII. század második fele óta, amikor a titkos tanácsosok száma rohamosan emelkedett, hogy egy-egy ügy előkészítésére külön bizottságot küldtek ki, amely azután épúgy jelentést tett, mint az egyes előadók. I. Lipót korában a titkos tanács üléseit már rendszeresen bizottsági tárgyalások, ú. n. konferenciák előzték meg, amelyeket többnyire a főudvarmester házában, annak elnöklete alatt tartottak. Közülük 1669 óta állandósult és jelentőségben a titkos tanács korábbi szerepét vette át az ú. n. titkos konferencia (Geheime Konferenz).

5. §. Titkos konferencia.

Amikor a titkos tanácsosságot címként osztogatták, a tanácsban nem tárgyalhatták többé a titkos ügyeket. A tanács ettől kezdve kegyelmi kérvényeket bírált felül és átnézte azokat a pöröket, amelyeket a birodalom-ból és a cseh-osztrák tartományokból terjesztettek végső döntésre az uralkodó elé. 1697-ben az adóügyet is kivették hatásköre alól. A XVIII. század első felében már csak ünnepélyes alkalmakkor, a külső fény emelésére hívták össze a titkos tanácsosokat. A legfontosabb államügyeket pedig, elsősorban a külpolitikai tárgyalásokat, az uralkodó a titkos konferenciára bízta,

amelynek első tagjai a főudvarmester, a főkamarászmester, az udvari tanács elnöke, a haditanács elnöke és az osztrák kancellár voltak. A birodalmi alkancellár ekkor már elveszítette korábbi befolyását, a konferencia határozatait, amelyeket az uralkodó elé terjesztettek, az osztrák kancellária egyik titkára fogalmazta, aki mint jegyző vett részt az üléseken.

A titkos konferencia azután hasonló fejlődésen ment át, mint a titkos tanács. Már a XVII. század hetvenes éveiben ugyancsak bizottságokra, ú. n. deputatiokra oszlott. Az ügyeket ezekben egy-két titkos tanácsos készítette elő, s a konferencia, vagy egyenesen az uralkodó elé terjesztette. I. Lipót uralkodásának végén a titkos konferenciát már nem is hívták egybe, hanem mindent a bizottságokban intéztek el, amelyeket commissióknak, sőt conferentiáknak is neveztek. I. József azután 1705-ben intézményessé tette a bizottsági rendszert, amennyiben a titkos konferenciát feloszlatta és a külügyeket 3—5 titkos tanácsosból álló bizottságok között osztotta szét. 33 tanácsosból 7 bizottságot szervezett és munkájukba azáltal szándékozott egységet vinni, hogy a főudvarmestert és a két osztrák kancellár egyikét mindegyikbe kinevezte. Ez a rendszer azonban nehézkesnek és bonyolultnak bizonyult, úgyhogy még 1709-ben visszatért a konferenciára, amelyet »állandó« (Ständige Konferenz) néven állított fel újra.

6. §. Miniszteri konferencia.

Az új konferencia, amelyet leggyakrabban miniszterinek¹⁾ neveztek, a XVIII. század közepéig az uralkodó tanácsadó testülete maradt és a titkos tanács korábbi szerepét játszotta. Tagjai valamennyien titkos tanácsosok voltak és megkülönböztetésül a »valóságos« jelzõt viselték. Számukat az uralkodó most sem korlátozta, általában merev szabályok nem irányították e legfelső bizalmas szerv működését. Nem voltak kötelesek minden ülésen megjelenni, csak azokon, amelyeken őket érintő kérdések kerültek tárgyalás alá. Ugyanis majdnem mindegyikük valamelyik központi hatóságnak állott az élén. Ezzel szemben továbbra is meghaligattak olyanokat is, akik nem voltak a konferencia tagjai, de véleményüket az egyes ügyeknél figyelembe kellett venni.

Általában megállapíthatjuk, hogy 1526-tól a XVIII. század közepéig a titkos tanács és különböző néven szereplő utódai elsősorban a külügyeket intézték. A belügyek közül csak a legfontosabbak kerültek elébe, az államjogi vonatkozásúak. A szorosabb értelemben vett közigazgatás és pénzügyigazgatás kérdései csak egészen kivételes esetekben jutottak az uralkodó döntése alá s kellett velük a titkos tanácsnak foglalkoznia.

Ami pedig magyar ügyekben betöltött szerepét illeti, ez a kérdés még megoldásra vár. Annyi azonban a különböző munkákban szétszórtan található adatokból és a XVI. századi országgyűlések kiadott irataiból is kitűnik, hogy a fontosabb kérdésekben, elsősorban a diplomáciai és országgyűlési tárgyalásoknál döntő szerepet játszott. Magyarországának önálló külpolitikája, kivéve az erdélyi fejedelmeket és a Habsburg-uralom ellen felkelőket, egészen 1848-ig nem volt. De a belpolitikában is a bécsi tanácsosok szava érvényesült. Az egykorúak ezt tudták és az országgyűléseken állandóan tiltakoztak is

¹⁾ Fellner—Kretschmayr ezt a nevet nem említi.

ellene, de eredménytelenül. Az uralkodót nem korlátozhatták abban a jogában, hogy tanácsosait tetszése szerint választhassa meg, hiszen az idegen befolyásnak a királyi döntések formái részében, ha a magyar kancellária készítette azokat, semmi nyoma sem maradt. A panaszok nem is annyira a titkos tanács ellen irányultak, hanem elsősorban a központi hatóságok, az udvari kancellária, haditanács és főleg a kamara illetéktelen beavatkozását kifogásolták, hiszen a mindennapi élet fájó kis ügyei, mint a birtokadományozások kérdése, nem is kerültek az államkonferenciák elé.

Más kérdés, hogy a magyarok bekerültek-e s ha nem, miért zárták ki őket a titkos tanácsból. E kérdés tisztázása, mint a magyar közigazgatástörténet annyi problémája, ugyancsak a jövő feladatai közé tartozik. A titkos tanácsosi címet először¹⁾ gróf Pálffy Pál nyerte el 1646-ban, tehát abban az időben, amikor a méltósággal legtöbbször semmilyen hatáskör sem járt együtt. Pálffy szerepét közelebről nem ismerjük, rokoni kapcsolatait²⁾ és politikai pályafutását³⁾ alapján azonban feltételezhetjük, hogy az üléseken rendszeresen résztvett. Láttuk azonban, hogy a titkos tanácsban a főbb hatóságok vezetői, sőt befolyásos magánszemélyek is megjelentek és meghallgatásra találtak. A magyar ügyek tárgyalásához elsősorban a kancellárt hívták meg, rajta kívül azonban az egyházi és világi méltóságok viselői, az érsekek, püspökök, nádor és társai ugyancsak előadhatták véleményüket. A XVIII. század huszas éveiben nem egy miniszteri konferencián többen voltak a magyarok, mint a bécsi kormányférfiak. Részvételük azonban mindig az uralkodó külön meghívásán alapult, akinek jogában állott, hogy a kényesebb kérdésekben a magyarok kizárásával határozzon és ezzel a jogával igen gyakran élt is. Annak viszont semmi nyoma sincs, bár eddig tüzetesebben nem is vizsgálták, hogy bizalmas magyarjait, mert ilyenek is voltak, a birodalom és az örökös tartományok dolgaiban meghallgatta-e és hallgatott-e rájuk?⁴⁾

7. §. Udvari kancellária.

A két királyi tanács mellett nem kevésbé jelentékeny szerepet töltött be a kancellária (Kanzlei). Eredetét tekintve az uralkodó irodája, amelyben a fejedelmi határozatokat fogalmazták, letisztázták, megpecsételték és kiadták. Minthogy pedig az uralkodó határozatai legtöbbször az udvari és a titkos tanács ülésein születtek meg, a kancellária képviselői résztvettek azokon és munkájuk szervesen egészítette ki a tanácsosokét, akiknek feladatát idővel átvették és mint kancelláriai tanácsosok intézték az államügyeket akkor, amikor az udvari és titkos tanácsosság pusztá címmé zsugorodott össze.

A Habsburgok kancelláriájának fejlődését és működését egészen a XIX. század elejéig, az osztrák császárság megalapításáig, döntően befolyásolta az a körülmény, hogy egyszemélyben német-római császárok és királyok vagy birodalmi helytartók, továbbá osztrák főhercegek is voltak. 1526 óta pedig a cseh és magyar királyi koronát is viselték, ami még bonyolultabbá tette udvarukban a kancelláriai munkát.

¹⁾ Lippay György 1637-ben előforduló címe kétséges. *Fellner—Kretschmayr* i. m. I. 1. Bd., 44. l.

²⁾ Sógora, Trauttmanstorff Miksa gróf, 1637—1650 főudvarmester és első miniszter volt.

³⁾ Magyar kamaraelnöki, Esterházy Miklós után pedig nádori méltóságot viselt.

⁴⁾ A titkos tanács történetére leghasználhatóbb összefoglalás *Fellner—Kretschmayr* i. m. I. 1. Bd., 37—67. ll.

Gyakorlatilag a legkézenfekvőbb megoldásnak az kínálkozott és a Habsburgok törekvése minden célzatos központosítási szándék nélkül is oda irányult, hogy az uralmuk alatt álló egész területtel közös udvari kancellária útján érintkezzenek. Ezt a megoldást azonban eleve megghiúsította az a körülmény, hogy mindegyik országnak megvolt a maga külön kancelláriája, amely hosszú történeti multra tekintett vissza s amelynek fennmaradásához a rendek, mint állami önállóságuk egyik biztosítékához és szimbólumához, kitartóan ragaszkodtak. Ezen a nehézségen a Habsburgok kompromisszum útján segítettek. A különböző kancelláriákat nem szüntették meg, az egyes kancelláriai állásokat rendszeresen betöltötték s ezáltal az alkotmányon formai sérelmet nem ejtettek. Emellett azonban egyik országuk kancelláriáját központi udvari irodává építették ki, amelyben valamennyi többi kancellária képviselőt kapott. Erre a szerepre a XVI. században legalkalmasabbnak a birodalmi kancellária kínálkozott, annak a súlynak megfelelően, amellyel a német-római császárság a Habsburgpolitikában ekkor még érvényesült.

A birodalmi kancellária feje, hosszú történeti fejlődés és nagy küzdelmek eredményeképp, a mainzi érsek volt s mint ilyen, az érsekkancellári címét (Erzkanzler) viselte. A tulajdonképeni kancelláriai munkában már rég nem vett részt, állása közjogi méltósággá alakult át és a birodalmi rendeket vezette az uralkodó elleni küzdelemben. Jogai közé tartozott a kancellária tényleges vezetőjének, a birodalmi alkancellárnak (Reichsvizekanzler) és többi tisztviselőjének kinevezése. Ezzel a jogukkal azonban csak erélyes érsek tudtak élni, a gyakorlatban a kinevezéseknél többnyire a császárok akarata érvényesült. Sőt, voltak korszakok, amikor külön birodalmi kancellária nem is működött, vagy ha működött is, a császárságra vonatkozó iratoknak csak jelentéktelen részét állította ki.

Ez volt a helyzet I. Miksa császársága alatt is. A tehetséges és energikus Bertold mainzi érseknek, aki egyébként az uralkodó reformjait sugalmazta, csak hosszú tárgyalások árán sikerült 1498-ban kimondatnia, hogy a birodalmi (Reichskanzlei) és az udvari (Hofkanzlei), azaz házi kancellária hatáskörét különítsék el és a birodalmi ügyekben csak az előbbi fogalmazza és tisztázza a kiadványokat, Alsó- és Felsőausztria, Németalföld és Burgund számára pedig az utóbbi adja ki az iratokat. A történeti kutatás még nem vizsgálta meg, hogy ezt a rendeletet mennyiben hajtották végre. Annyi bizonyos, hogy az innsbrucki gyűlés 1518-ban éppen ellenkezően határozott, kimondva, hogy a kancellár a birodalom és az örökös tartományok ügyeiben egyaránt illetékes. A két ügykör mégsem olvadt teljesen egybe, ugyanis külön titkárt bíztak meg a birodalom, Alsó- és Felsőausztria levelezésének intézésével. A kancelláriát ezáltal három osztályra (expeditio) bontották, egységét mégis fenntartották, mert mindegyik osztály élén a kancellár állott.

A titkárok és expeditiók.

A kancelláriai titkárok (secretarii) az újkori közigazgatás legjellegzetesebb alakjai. A titkári intézmény gyökerei a pápai kancelláriába nyúlnak vissza, kb. egyidőben, a XIV. században, az angol és francia udvarban is megjelennek, igazi jelentőségük azonban csak a XV. század végén és a XVI. század elején kezd kibontakozni. Feladatuk a királyi határozatok megfogalmazása s hogy ezt megtehessek, a királyi tanácsba is bebocsátást nyernek. Eleinte csak egyszerűen feljegyzik a tanácsülések döntéseit, később

azonban szavazati jogot is kapnak és a rendi eredetű tanácsurakkal szemben a fejedelmi hatalom szempontjait képviselik. Rendszerint polgári származású hivatalnokok, kinevezésükkor emelkednek a nemesek sorába, ez azonban nem kapcsolja őket a rendi érdekekhez. Egész életüket az állam szolgálatának szentelik és az uralkodók bizalmának birtokában, mint királyi titkárok (the kings secretaries, secrétaires des commandements du roi et des finances) egyre magasabbra emelkednek, napjainkban pedig, mint államtitkárok, az angol és francia kül- és belügyeket irányítják. Számuk Angliában kettő, Franciaországban négy volt, munkakörük eleinte területileg oszlott meg, később tárgyilag. Angliában 1781-ig külön államtitkár intézte az északi, külön a déli grófságok és külföldi államok ügyeit. 1781-ben azután egyik a külügyek, másik a belügyek élére került. Franciaországban a két szempont keveredett, a titkárok területi és tárgyi alapon osztoztak meg a munkán. Mindegyiknek megvolt a maga kerülete, emellett bizonyos ügykör az egész országban alája tartozott.¹⁾

A kancelláriai munkának titkárok szerinti megosztása, ami a magyar és a német gyakorlatban sem volt ismeretlen, lehetővé tette I. Ferdinándnak, hogy udvari kancelláriájában mindegyik országa számára külön osztályt (expeditio) állítson fel. 1526 elején, amikor még nem volt Cseh- és Magyarország birtokában, úgy rendelkezett, hogy a három titkár közül egyik az igazságügyet intézze, birodalomban és örökös tartományokban egyaránt, a másik a kamarai és az alsóausztriai, a harmadik pedig a birodalmi, württembergi, felső- és előausztriai expediciót lássa el. A munkát tehát részben területi, részben tárgyi alapon osztotta meg közöttük. Ugyanígy járt el 1527. január 1-én kibocsátott udvari szabályrendeletében, amelyben már az új birtokokkal is számolt. A kamarai ügyeket kivette az udvari kancellária alól, számukra, amint már I. Miksa is tette, az udvari kamara keretén belül külön irodát szervezett. Még így is 9 titkásra volt szükség, hogy minden országnak és ügykörnek meglegyen a maga előadója. Különkülön titkár készítette elő az igazságüggyel, a külüggyel (ez a latin titkár feladata volt) kapcsolatos, azután a birodalmi és felsőausztriai, a burgundi és francia, a cseh, a magyar és végül kettő a spanyol vonatkozású kiadványokat. Az 1527 végén kiadott udvarjegyzék pedig még egy tizediket is felsorolt, aki a lausitzi iratok kiadásáról gondoskodott.

Az így átszervezett udvari kancellária élére a titkos tanács elnöke, Cles Bernárd trienti érsek került, aki 1528-tól 1539 elején bekövetkezett haláláig a főkancellári címet viselte. Utódait azonban 1559-ig csak udvari alkancellároknak nevezték.

A 10 expedicióból álló udvari vagy házi kancellária látszólag arra enged következtetni, hogy I. Ferdinándot, amikor megszervezte, központosító törekvések vezették. Ennek azonban ellenemond, hogy az egyes országok kancelláriái továbbra is működtek. Így a magyar kancellária Várday Pál esztergomi érsek főkancellár és Szalaházy Tamás egri püspök kancellár vezetésével Pozsonyban a titkos pecsét alatt adott ki királyi okleveleket.

¹⁾ A titkárokra alapvető *Hintze, Otto: Die Entstehung der modernen Staatsministerien. Historische Zeitschrift. Bd. 100. (1908).* A magyar kancellária titkáraitra *Szilágyi Loránd: A német birodalom és Magyarország personalis uniója 1410—1439. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1934. U. a.: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Turul, 1930. U. a.: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. Domanovszky-émlékkönyv, Bp., 1937.*

I. Ferdinánd a magyar kancelláriát nem akarta az udvariba olvasztani, legjobban azt szerette volna, ha az érsek és a püspök Bécsbe költöztek volna. Ezek azonban nem voltak hajlandók a szabályokhoz kötött államszolgálatot a független nagyúri életmóddal felcserélni, amint az első helytartók sem tudtak a rendszeres hivatalviselés igájába beletörődni. Ferdinánd viszont nem küldhetett minden egyes ügyet megfogalmazásra, letisztázásra, aláírásra és megpecsételésre Bécsből Pozsonyba. Inkább külön magyar titkárt alkalmazott, aki őrnökával állandóan kéznél volt, mert az uralkodói udvart mindenhova követte. Valószínű, hogy ez volt a helyzet a többi expedíciónál is, bár ezeknek egymáshoz és a főkancellárhoz, illetve 1539 óta az alkancellárhoz való viszonyát még részletesebb kutatás hivatott tisztázni.

Annyi bizonyos, hogy a magyar expedíció megőrizte függetlenségét és vezetőjét, Ujlaky Ferenc titkárt, 1540-ben már alkancellárnak címezték. Ezt a címet azután utódai továbbra is megtartották, a tulajdonképeni munkát azonban nem az alkancellár végezte, hanem a titkár, akit, jelentőségének megfelelően, tanácsosnak is neveztek. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a királyi határozatokat minden magyar ügyben a magyar expedíció fogalmazta és tisztázta. A külügyek intézésére a magyar államférfiaknak alig volt befolyásuk, ami abban is kifejezésre jutott, hogy a diplomáciai iratokat kivétel nélkül a latin titkár készítette el. De még a tisztán magyar belügyekben is gyakran előfordult, hogy az uralkodó az udvari kancellária valamelyik másik expedícióján keresztül intézkedett. Valószínű, hogy így volt ez a többi ország kancelláriájával is. Az uralkodó közössége hozta magával, hogy az egyes kancelláriák alkotmányosan biztosított hatásköre ismételtelen sérelmet szenvedett. Ezen a tényen az sem változtatott, hogy az udvari kancelláriát 1559-ben a birodalmiba olvasztották.

A birodalmi és udvari kancelláriák egyesítése.

I. Ferdinánd 1558-ban a lemondott V. Károly örökébe lépett. A mainzi érsekkel az augsburgi birodalmi gyűlésen folytatott hosszas tárgyalásai a két kancellária egyesítésére vezettek. Ettől kezdve egészen 1620-ig a Habsburgok házi ügyeit is a német-római császárság birodalmi kancelláriája látta el. Tagjait az érsekkancellár a császárral egyetértésben, annak kívánóságait figyelembe véve nevezte ki. Tényleges vezetője, a birodalmi alkancellár, ebben az időben az osztrák kancellári címét is viselte és a titkos tanácsban, ahol a Habsburg-ház minden ügyében határozta, döntő befolyásnak örvendett.

A birodalmi kancelláriát szabályozó rendeletek ugyan határozottan kimondták, hogy a birodalmi és az osztrák tartományok ügyeit ne keverjék össze, amit azzal igyekeztek biztosítani, hogy külön expedíciókat állítottak fel és külön lajstromvezetést írtak elő. A kancellária vezetője azonban közös volt, takarékosági szempontból külön alhivatalnokokat nem tartottak, így az érsekkancellár ismételt tiltakozásai ellenére is napirenden volt, hogy az egyes titkárok átlépték hatáskörüket. Az sem tartozott a ritka események közé, hogy magyar vonatkozású iratokat is kiállítottak, bár az 1559-i rendelet ezt határozottan megtiltotta. A külön osztrák osztály kialakulását azután erősen siettetette, hogy I. Ferdinánd halála után tartományain fiai megosztottak és II. Miksa kezén csak Alsó- és Felsőausztria maradt. Erre a két tartományra vonatkozó iratokat már könnyebben elkülöníthették, amit az

1570-i rendelet külön osztrák lajstromozói (registrator) állás létesítésével biztosított. A XVII. századi külön osztrák kancellária kezdetét éppen ezért az 1570-i rendeletben figyelhetjük meg.

Rudolf székhelyét mindjárt uralkodása kezdetén, 1578-ban Prágába tette át, amivel az egész központi kormányt, a kancelláriát is, megosztotta. A prágai hivatalokon kívül Bécsben külön, ú. n. hátrahagyott (hinterlassene) hatóságok működtek. A Bécsben maradt birodalmi kancelláriai osztály természetesen csak az osztrák tartományok ügyeit intézte, a birodalmiakat nem. A bécsi főhercegek magyarországi szerepe érthetővé teszi, hogy kancelláriájuk magyar vonatkozású iratokat is kiállított. Mátyás főhercegnek emellett személyes kancellárja is volt, aki a XVII. század első éveiben befolyását a hátrahagyott kancelláriára is érezte. Rudolf lemondása után pedig, 1608-ban a birodalmi kancellária bécsi osztálya beleolvadt Mátyás személyes irodájába, amelyet »a királyi felség osztrák udvari kancelláriájának« neveztek. 1612-ben azután, amikor Mátyás elnyerte a császárságot, ez a rövidéletű hivatal megszűnt, teendőit újra a birodalmi kancellária vette át.

Az osztrák és cseh kancellária.

Az osztrák osztály önálló élete azonban nem mult el mélyreható következmények nélkül. 1612 után már a főszerepet játszotta a birodalmi kancelláriában, nemcsak az örökös tartományok, hanem magának a császárságnak ügyeiben is. A fejlődésnek ezt az irányát Mátyás mindenható tanácsosa, Khlesl is jó szemmel nézte. A titkos tanács is Khlesl alatt alakult át birodalmiból osztrák tanácsadó testületté, amelynek szolgálatára külön osztrák kancelláriára volt szükség. Ez azután 1620 elején ki is vált a birodalmi kancelláriából, amellyel hosszú évtizedeken keresztül hullámzó küzdelmet folytatott s annak során olykor még a diplomáciai levelezést, a birodalmi kancellária legjellegzetesebb feladatát is a maga hatáskörébe vonta.

Nem sokkal az osztrák kancellária különválása után, 1624-ben a cseh expedíció is önálló, szerves hivatallá alakult át. Fejlődése az osztrákét meg is előzte, amennyiben a cseh tartományok 1627-i új alkotmánya (Verneuerte Landesordnung) értelmében megkapta az udvari kancellária címét. Ami pedig még fontosabb volt, feladata nem korlátozódott az irodai munkára, hanem mint az ország legfelső törvényszéke igazságszolgáltató hatóság lett. Ennek megfelelően szervezete is megváltozott. Élén a kancellár és az alkancellár állott, a törvénykezésben pedig az uralkodó által kiválasztott tanácsosok vettek részt. A titkárok szerepe így háttérbe szorult, a tanács testületi határozatait fogalmazták meg, amelyeket az iroda személyzete tisztázott le és adott ki.

Az osztrák kancellária csak a század nyolcvanas éveiben érkezett el a fejlődésnek erre a fokára. Korábban mint egyszerű iroda dolgozott, még pedig külön alsó-, felső- és belsőausztriai titkárok irányítása mellett, külön személyzettel. Az egyes expedíciók között a laza összefüggést csak a közös kancellár személye biztosította. Az 1683-i utasítás a három osztályt még változatlanul meghagyta, az öt titkárt azonban a kancellár és az alkancellár vezetése alatt, mint előadókat (referendarij), közös tanácsba foglalta össze és a kancellária ügyeinek testületi megtárgyalását és elintézését bízta rájuk. Ezzel a lépéssel az osztrák kancelláriát is az udvari hatóságok sorába emelte. Ez a rendelkezés ugyancsak a kancellária igazságszolgáltató szerepével állott kapcsolatban.

A XVII. század első negyedében még a legfelső törvénykező hatóság nemcsak a birodalom, hanem az osztrák tartományok számára is az udvari tanács volt. Hatásköre azonban fokozatosan a birodalomra korlátozódott. Valószínűleg már a külön osztrák kancellária megszervezése után, de III. Ferdinánd óta rendszeresen szokásba jött, hogy az uralkodó a pörök felülvizsgálatával (revisio) egyes biztosokat, majd bizottságokat bízott meg, akik a titkos tanácsban tettek jelentést, amelynek alapján az uralkodó döntését a kancellária fogalmazta meg. Ezeket a felülvizsgáló bizottságokat, minthogy munkájuk összefüggött, a kancelláriához kapcsolták. 1683-ban azután úgy határoztak, hogy ne külön bizottság, hanem maga a kancellár alkancellár és a kancelláriához kinevezett tanácsosok ítélkezzenek, illetve döntsenek a fellebbezések fölött, még pedig testületi alapon, szótöbbséggel. Ezáltal az udvari kancellária is igazságszolgáltató hatóság lett. Emellett azonban továbbra is kibocsátotta az egyéb természetű rendelkezéseket is, amelyeket ettől kezdve ugyancsak a tanács készített elő. A régi titkárok szerepét a tanácsosok örökölték, az új titkárok pedig csak egyszerűen megfogalmazták a határozatokat. Magyar ügyekben ez az új kancellária nem játszott szerepet, mert, amint látni fogjuk, a magyar expedíciót 1690-ben a cseh és osztrák kancelláriák mintájára ugyancsak udvari hatósággá szervezték át. A magyar vonatkozású külügyeket továbbra is a birodalmi kancellária expediálta.¹⁾

8. §. Udvari kamara.

Az uralkodó irodáiból fejlődött kancelláriák tehát csak a XVII. század folyamán lettek testületi (kollégialis) hatóságok, amikor az igazságszolgáltatásban szerepet kaptak. Ugyanakkor azonban fejedelmi jellegüket fokozatosan elvesztették és rendi hivatalokká alakultak át. Az újkori hivataltípus nem a kancelláriák, hanem a kamarák képviselték, amelyek mindvégig a király jogait és érdekeit szolgálták.

Szervezete és feladata.

Az államügyek közül legkorábban az igazságszolgáltatás és a jövedelmek kezelése vált külön a többitől és került a fejedelmi tanácsból kiváló külön szervek irányítása alá. A pénzügyek önállósulása Franciaországban már a XIII. században megkezdődött, a XIV-ben német területen is előre haladt. I. Miksa, aki a francia gyakorlatot németalföldi és burgundi földön ismerte meg, Tirolban hasonló szervezetű kitűnő hivatalokat talált, amelyeket továbbépítve először kísérelte meg az osztrák tartományok egységes központi igazgatását. Reformjaiban külön pénzügyi hatóság megszervezését is tervbe vette, sőt egyik legfontosabb feladatának tekintette.

1491-ben külön általános kincstartót (Generalschatzmeister) bízott meg összes tartományaiból befolyó jövedelmei kezelésével. 1496-ban pedig, amikor már valamennyi osztrák terület a birtokában volt és a császári címet is viselte, a tiroli kamarát Innsbruckban általános osztrák kincstári kamarává

¹⁾ A kancelláriákra I. *Fellner—Kretschmayr* i. m. I. 1. Bd., 139—217. I. A birodalmi kancellária történetére alapvető *Gross, Lothar*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien, 1933. s az ott idézett irodalom. A magyar expedícióra jellemző adatokat hoz *Szilágyi Loránd*: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. Domanovszky-émlékkönyv. Bp., 1937.

(Schatzkammer) szervezte át, amelynek hatáskörét a birodalomra, sőt Németalföldre is kiterjesztette. Az általános kincstartót, aki ekkor már csak az alsóausztriai jövedelmeket kezelte, az új kamara alá rendelte. Az innsbrucki kamara központi szerepe azonban csak rövid ideig tartott. 1498-ban felügyeleti jogát Tirolra és Előausztriára korlátozták, a pénzügyek egységes irányítását pedig külön e célra felállított udvari kamarára (Hofkammer) ruházták, végső fokon azonban az udvari tanács számára tartották fenn. A kamara feladata pedig inkább a pénztári teendőkre szorítkozott, míg a kebelébe tartozó birodalmi és osztrák kincstartók (Schatzmeister) elszámolással az innsbrucki kamarának tartoztak, amely 1499-ben a Raitkammer nevet vette fel, amelyet tehát központi számszéknek tekinthetünk. A pénzügyigazgatás három ága: irányítás, pénztári kezelés és ellenőrzés tehát három külön hatóság: az udvari tanács, az udvari és az innsbrucki kamara között oszlott meg. I. Miksa ezzel az intézkedésével korát jóval megelőzte. Utódai a pénzügyek vezetését ismét egybevonták, külön pénztárt és számvevőkamarát csak a XVIII. század hatvanas éveiben állítottak fel újra.

I. Miksa pénzügyi reformjai különben sem voltak hosszúéletűek, jelentőségük inkább elvi, mint gyakorlati. Az udvari kamara nem működött rendszeresen, hiszen nem sokkal létesítése után az összes rendes bevételek zálogba kerültek, a rendkívüliek, amik alatt a hadiadót értették, beszedésére pedig 1502-ben külön pénzügyi és hadi kamarát (Finanz- und Kriegskammer) szerveztek, de ennek tagjai sem maradtak állandóan együtt. Az 1510-es években azután újra az udvari kamara kezd szerepelni, míg 1514-ben az uralkodó szakított a testületi rendszerrel és pénzügyeit egyetlen ember kezébe adta, aki a régi általános kincstartói címet örökölte. Működésével I. Miksa tökéletesen meg volt elégedve, az udvari kamarával élete végéig többé nem kísérletezett. A pénzügyi elvi kérdésekben ettől kezdve az udvari tanács határozott, amelynek az általános fizetőmester is tagja volt. I. Ferdinánd 1527-ben felállított udvari kamarája tehát nem a Miksa-kori kamara közvetlen folytatása, hanem új, bár részben azonos elveken felépült intézmény volt.

Az 1527 január 1-én kiadott udvari szabályrendelet az udvari kamara személyzetét a következőképpen állapította meg:

1 kincstartó (Schatzmeister),	1 titkár (Secretär),
2 tanácsos (Kammerrat),	1 lajstromozó (Registrator),
1 pénztáros (Pfennigmeister),	írnokok (Kanzleischreiber).

1537-ben kelt első utasításában pedig a következő tisztviselők munkakörét szabályozták:

1 elnök (Superintendentens),	2 titkár (Secretär),
4 tanácsos (Kammerrat),	1 lajstromozó és díjszedő (Registrator
1 pénztáros (Hofzahlmeister),	und Taxator),
1 számvevő (Buchhalter),	írnokok (Kanzleischreiber).

Szervezetének fejlődésére vonatkozólag jellemző és tanulságos adatokat tartalmaznak az úgynevezett személyzeti jegyzékek (Hofstaatenverzeichnisse), amelyek bizonyos időközökben az udvarban szolgáló tisztviselők fizetését állapították meg. Az udvari kamara felállításától a XVII. század közepéig terjedő időszakról áttekinthető képet ad a következő táblázat:

Év	Elnök	Tanácsos	Titkár	Fogalmazó	Pénztáros	Ellenőr	Számvevő	Lajstromozó és díjazó	Kiadó	Irnok	Kapus	Szolga
1527—1528.	1	2	2	—	1	—	—	1	—	3	1	—
1528—1536.	1	5	2	—	1	—	1	1	—	5	1	—
1539—1541.	1	4	2	—	1	—	1	1	—	9	1	—
1544—1545.	1	4	2	—	1	1	—	1	—	8	1	—
1545—1550.	1	3	3	—	1	1	—	1	—	8	1	—
1550—1551.	1	3	3	—	1	1	—	1	—	10	1	—
1553—1554.	1	4	4	—	2	—	—	1	—	9	1	—
1557—1558.	1	5	5	—	2	—	—	1	—	13	1	—
1559.	1	4	3	—	1	—	—	1	—	12	1	—
1563—1564.	1	5	6	—	1	1	—	1	1	13	1	1
1567.	1	4	4	2	—	—	1	1	1	11	1	1
1576.	1	5	5	3	—	—	1	1	1	13	1	2
1588.	1	7	5	3	—	—	—	3	3	?	1	?
1615.	1	5	5	5	—	—	—	3	3	14	1	2
1637.	1	6	5	7	—	—	—	2	2	9	1	5
1655.	1	16	4	4	—	—	—	3	3	10	1	?

1655-ben már alelnököt is feltüntet a kimutatás, hogy mikor nevezték ki először, nem tudjuk. A titkárok közül kettőt 1637-ben előadónak (referendarius) nevez a jegyzék. A lajstromozók és kiadók közül csak egy viselte ezt a címet, a többi segédnek (adiunctus) nevezték. A XVII. század második felének fejlődését meglehetősen homály borítja. A személyzeti jegyzékek 1655 után egy-két megjegyzésre szorítkoznak, az első nyomtatott schematismus pedig csak 1702-ből maradt fenn. I. Lipót alatt 1680 körül az udvari kamara tisztikara a következő:

1 elnök,	1 díjazó,
1 alelnök,	1 segédlajstromozó,
16 tanácsos,	1 kiadó,
6 titkár,	1 segédkiadó,
7 fogalmazó,	13 irnok,
5 kamaraszolga,	1 kapus,
1 lajstromozó,	irodászolgák.

A pénztár és a számvevőség ebben a kimutatásban nincs feltüntetve.

Az udvari kamara levéltárának tanulmányozása természetesen eloszlattá ezt a homályt, az eddigi kutatás azonban csak a legfontosabb utasítások kiadásáig jutott el, de még ezek feldolgozásával is adós.

Amikor a magyar közigazgatástörténet hiányait panaszoljuk, szomorúan tapasztaljuk, hogy az osztrák irodalomban is rengeteg a hiány, temérdek a még megoldásra váró feladat. Tanulságos példája ennek az udvari kamara története. Az a nagyszabású munka, amely Thomas Fellner és Heinrich Kretschmayr szerkesztésében, az »osztrák központi igazgatás« (Die österreichische Zentralverwaltung) büszke címen 1907-ben indult meg és az udvari hatóságok történetének tisztázását, a rájuk vonatkozó legfontosabb iratok kiadását tűzte ki céljául, napjainkban új munkatársak bevonásával már 1780-ig eljutott. A vállalkozás alap gondolata, az utasítások szövegének kiadása, kétségtelenül helyes, hisz nemcsak hivataltörténeti adatokat tartalmaznak, hanem a történettudomány igen sok más ágának művelője is értékes anyagot talál bennük. A bevezető tanulmány módszere azonban súlyos kifogásokra ad alkalmat. Elsősorban azért, mert csak a kiadott

szövegekre támaszkodik, holott célja éppen az lenne, hogy megértésüket és használhatóságukat rájuk vonatkozó, de bennük nem található ismeretek nyújtásával segítse elő.

Egy-két példa mindennél többet mond. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy az a munka, amely közli az udvari kamara utasításait és megkísérli vázolni fejlődésének főbb vonásait, nem tudja felsorolni a monarchia kétségkívül legfontosabb és legjellegzetesebb hatóságának vezetőit, a kamara-elnököket. Egy pillantást vetve a fenti táblázatra, amely a kérdéses munka adatai alapján készült, azonnal feltűnik, hogy 1576 után, tehát Rudolf uralkodása óta, az udvari kamara tisztviselői között nem szerepelnek pénzkezelő hivatalnokok (pénztáros, ellenőr, számvevő), holott korábban éppen a pénzkezelés és számvitel volt elsődrendű feladata. Ha ennek a jelenségnek okát keressük, Fellner—Kretschmayr könyvében még említését sem találjuk. Mert a bevezető tanulmány — s ez második, még az elsónél is súlyosabb hibája — nem hivataltörténeti szempontok szerint készült. Nem azt vizsgálja, hogy a kérdéses hivatal szervezete milyen volt és hogyan működött, hanem általános alkotmánytörténeti szempontból igyekszik magyarázni viszonyát az uralkodóhoz, rendiséghez és a többi hatósághoz. Kétségtelen, hogy ez is fontos szempont, bár a könyv etekintetben sem kifogástalan. Azonban csak ezen az alapon nem lehet közigazgatástörténetet írni. Pedig, sajnos, az eddigi magyar hivataltörténeti irodalomnak is ez a legjellemzőbb vonása.

Az újkori magyar közigazgatástörténetnek legtöbbit tárgyalt és leghesebben megvitatott kérdése a magyar kamara viszonya az udvari kamarához. Magyar és osztrák közjogászok és történészek hosszú sora foglalkozott vele, az egyik aprólékos gonddal, a másik merész feltevésekkel próbálta megoldani, mindmáig eredmény nélkül. Sokáig csak a törvényeket magyarázták, csavarták jobbra, csavarták balra. Azután az utasításokat vették elő, egy-egy kifejezést oldalakon keresztül fejtegettek, értelmezték az egyik, értelmezték a másik kamara javára. De arra egyikük sem gondolt, hogy legegyszerűbb lenne megnézni a két kamara levéltárát és abból mindjárt kiderülne, hogy a törvények és utasítások egymásnak ellentmondó rendelkezéseiből a gyakorlatban mi valósult meg. Először tehát hivataltörténeti szempontból kellett volna feleletet keresni és csak azután levonni a közjogi tanulságokat, amelyeket, ha csak törvényekre és utasításokra támaszkodnak, többé-kevésbé valószínű feltevéseknél egyebeknek nem tekinthetünk.

Érthetővé teszi a magyar közigazgatástörténet egyoldalúságát a világháború előtti közvélemény elvakult közjogi érdeklődése. A régi hatóságok történetét vizsgálva magyar és osztrák részről egyaránt a kiegyezés utáni helyzet alakítására kerestek érveket. A monarchia felbomlása azután kiküszöbölte a kérdés politikai vonatkozásait, egyben azonban a további kutatás végét is jelentette. Holott a probléma közjogi következmények nélkül nem-kevésbé érdekes és fontos. Az udvari kamara nemcsak a magyar kamarára gyakorolt kétségtelen befolyása miatt, hanem mint a közös uralkodó legjelentősebb hivatala önmagában is megérdemli, hogy szervezetét alaposabban megismerjük. A XVI. és XVII. században igen gyakran előfordult, hogy az udvari viszonyokkal ismerős folyamodók ügyeikkel a magyar kamarát megkerülve egyenesen az udvarhoz fordultak. Az is kétségtelen, hogy a magyar kamarák szervezésénél az udvarit vették mintául úgy, hogy működésének ismeretéből az előbbiekre nézve is értékes tanulságokat vonhatunk le. Meg-

kíséreljük tehát, sajnos csak a kiadott utasítások alapján, megvizsgálni az udvari kamara XVI—XVII. századi ügyintézését.

Az első utasításokból kitűnik, hogy az udvari kamarát ebben az időben nem tekinthetjük még mai értelemben vett állami hivatalnak. Az uralkodó személyével a legszorosabb kapcsolatban állott, ha az valahova hosszabb időre elutazott, az udvari kamara is velement. Még Rudolf uralkodása alatt is ez volt a helyzet, az udvari hatóságok valamennyien Prágába költöztek. Ekkor azonban Bécs már a monarchia középpontja volt, a bécsi hivatalokat nem szüntethették meg, úgyhogy a prágaiakkal párhuzamosan azok, mint »hátrahagyott« (hinterlassene) szervek, a helytartó főhercegek oldalán továbbra is működtek. 1583-ban az udvari kamara is Prágába követte az uralkodót, helyét a bécsi »hátrahagyott« kamara foglalta el, amelyet ugyan alája rendeltek, de sok tekintetben, így a magyar kérdésekben, mégis fontosabb szerepet játszott nála. Rudolf halála után a két kamarát egyesítették, korábbi hatáskörét azonban nem nyerte korlátlanul vissza. A pénztári és számvevői tisztviselők hiánya az 1576 utáni személyzeti jegyzékekben legalább is arra mutat, hogy a pénztárosi tisztségből külön hivatal fejlődött ki, a számvevést pedig valószínűleg az alsóausztriai számvevőség intézte.

Az udvari kamara legfontosabb feladata a tanácsadás volt, még pedig elsősorban az uralkodó kamarai javaira vonatkozó kérdésekben. Minthogy azonban az államháztartás még nem különült el élesen a fejedelmi magánháztartástól; kamarai vagy kincstári javak alatt a magán- és a felségjog alapján élvezett jövedelmeket egyaránt értették. Ennek megfelelően a kamarák mai értelemben vett állami feladatokat is végeztek, a hangsúly azonban mindig a fejedelmekhez való személyes kapcsolatokon nyugodott. Jellemzően fejezi ki ezt a viszonyt, hogy az uralkodók állandóan mint sajátjukról szóltak a kamarákról (camera nostra aulica, Hungarica, unsere Hofkammer stb.). Az udvari kamara tanácsadói szerepe kiterjedt az uralkodó minden birtokára, tekintet nélkül arra, hogy mint német-római császár, osztrák főherceg, magyar vagy cseh király uralkodott fölöttük. Legfőbb rendeltetése éppen az volt, hogy a különböző országokban fekvő kamarai javakat, értve alattuk az állami jövedelmeket is, központilag áttekintse és a fejedelem nevében egységesen irányítsa. Központi helyzete mellett az állandóság volt másik jellemző vonása, a harmadik pedig a testületi (kollégiális) szervezet.

A fenti értelemben vett kamarai ügyeket, akár szóbeliek voltak, akár írásban érkeztek, az udvari kamara készítette elő a legfelső döntésre. Az uralkodóhoz címzett felterjesztések és folyamodványok közül azokat, amelyekről azonnal láthatták, hogy kamarai természetűek, egyenesen az elnöknek kézbesítették, az bontotta fel. Azokat pedig, amelyekről csak felbontásuk után derült ki, hogy a kamara illetékessége alá tartoznak, a kancellária ugyancsak az elnökhöz továbbította, hogy azonnal tárgyalás alá kerüljenek.

Az elnöki méltóság, mint minden hivatalnál, az udvari kamaránál is, döntő súllyal bírt. Az 1537-i utasítás még tanácsosnak és felügyelőnek (Rat und Superintendent) nevezte viselőjét, az 1568-i azonban már elnöknek (President, Prefekt) címezte és mindvégig ez a cím maradt használatban. Az a hiányos névsor is, amit Fellner—Kretschmayr közöl, azt mutatja, hogy betöltésénél, legalább is a XVI. és XVII. században, mindig tekintettel voltak arra, hogy hozzáértő szakemberre essék a választás. Egy-két egyházi férfiú mellett ugyanis többnyire alulról emelkedő világi hivatalnokokat állítottak az udvari kamara élére, akik kitüntetésüket nem családjuk nevének

köszönhatték, ellenkezőleg nemzetségük jövőjét maguk alapozták meg. Érdekes, hogy I. Ferdinánd Thurzó Ferenc személyében magyar emberre bízta udvari kamarája vezetését. Thurzót Fellner—Kretschmayr listája nem említi, működésének ismertetése az osztrák és magyar közigazgatástörténetnek egyaránt megoldásra váró feladatai közé tartozik.

A XVII. század közepén az elnök mellett alelnököt is feltüntetnek az udvari szabályrendeletek. Egyes korszakokban igazgató (Direktor) irányította az udvari kamarát. Az 1681-i utasítás azután eltörölte az alelnöki és igazgatói állást, ami azonban nem zárta ki, hogy a vezetőket olykor más címmel (Oberinspektor, Verwalter) ne illessék, elsősorban a végleges megerősítésüket megelőző időben.

Az elnök vezette a tanácskozásokat, mondotta ki a határozatokat, amelyeknek hozatalát tehát jelentékenyen befolyásolhatta, bár a döntést a tanácsosok testülete, a tanács szótöbbséggel szavazta meg. A testületi határozathozatal, a kollégialitás elvét már az 1537-i utasítás hangsúlyozta és az udvari kamara működése mindvégig ezen alapult. A kollégialitás elve biztosította a kiegyensúlyozott munkát, egyesek tévedéseit és túlkapásait, legalább elméletben, kiküszöbölte és hagyományos, nemzedékről nemzedékre öröklődő hivatali szellemet fejlesztett ki. Amint azonban az elintézésre váró ügyek szaporodásával párhuzamosan a tanácsosok száma is egyre növekedett, kétségtelenül vált, hogy a tanácsülés minden kérdést teljes részletességgel nem vitathat meg. Az 1655-i udvari személyzeti jegyzék már 16 kamarai tanácsost tüntetett fel, s ez a szám a következő években folyton emelkedett, úgyhogy 1681-ben az addig rendezetlen kérdés szabályozására került sor. Az ezévi utasítás kimondotta, hogy a kamarai tanácsnak az elnökön kívül csak 10 tagja lehet, akiknek rendi állását is megállapította. Öten a főnemesek (Herrenstand), hárman a középnemesek, (Ritterstand), ketten pedig az egyetemet végzett szakemberek (Gelehrtenstand) sorából kerültek ki. A korábbi utasítások a tanács rendi összetételét nem határozták meg, ennek a társadalomtörténetileg is rendkívül érdekes kérdésnek megvizsgálása még ugyancsak a jövő feladatai közé tartozik.

A tanács keretének bővülése, akárcsak az udvari és a titkos tanácsnál, maga után vont, hogy a legkényesebb kamarai kérdéseket nem vitték a teljes ülés elé. Az 1681-i utasítás etekintetben úgy rendelkezett, hogy ilyen esetekben az elnök jelentésére az uralkodó jelöli ki azokat a tanácsosokat és titkárokat, akikben feltétlenül megbízik. Ez a gyakorlat azután a XVIII. században külön pénzügyi konferencia kifejlődésére vezetett, a XVII. végén azonban még kivételnek számított. Annak sincsen nyoma, hogy a tanács már a XVII. században bizottságokra oszlott, bár bizonyos, hogy egyes ügykörök korán különváltak, elsősorban területi, de tárgyi alapon is. Egy 1627 és 1628 közötti címjegyzék szerint a titkárok négy expedíciót intéztek, az első a birodalmit és a magyart, a második a csehet, morvát és sziléziait, a harmadik az osztrákot, a negyedik a bányavárosokra és a katonaságra vonatkozó ügyeket. A tanácsosok megoszlását azonban ez a jegyzék sem említi.¹⁾ Az expedíciók (deputációknak is nevezték) száma 1674-ben 5, 1677-ben 4, 1702-ben 6.

Az viszont természetes, hogy mindegyik tanácsosnak megvolt a maga területe, amelyen a legotthonosabban mozgott és az elnök az odavágó ügyeket előkészítésre neki osztotta ki. A tanácsüléseket ugyanis megelőzte a tanács-

¹⁾ Fellner—Kretschmayr a tanácsosokat összetéveszti a titkárokkal. V. ö. i. m. I. 1. Bd., 86. és 2. Bd. 212. I.

sok magános munkája, az iratok áttanulmányozása, tárgyalás a személyesen megjelenő folyamodókkal. Ennek a rendszernek a helyességét az utasítások is elismerték, amikor azt tanácsolták az elnöknek, hogy a határozathozatalnál először mindig az előkészítő tanácsos véleményét hallgassa meg. Figyelmébe ajánlották azonban, hogy az előadókat bizonyos idő elteltével cserélje ki, hogy egyoldalúakká ne váljanak, hanem az egész birodalom kamarai ügyeiben jártasak legyenek. Az előadói rendszerrel kapcsolatban, amely mellett a kollégialitás elvét mindig tiszteletben tartották, már a XVI. század közepére kialakult az a szokás, hogy a hét bizonyos napjain bizonyos területre vagy árgykörre vonatkozó ügyeket vettek tárgyalás alá.

Az ügyintézés.

Az 1537-i utasítás még csak heti két ülésnapról szólt, az 1568-i azonban már úgy rendelkezett, hogy a tanácsosok az ünnepnapokat kivéve a hét mind-egyik napján összejöjjenek és csak kivételes esetben, az elnök engedélyével maradhassanak távol. A hivatalos idő az 1568-i utasítás szerint délelőtt 7-től 10-ig, délután 1-től 5-ig tartott. Az 1681-i utasítás a délelőtti munka idejét 8-tól 11-ig állapította meg és a délutáni megjelenést csak rendkívüli esetekben kívánta. Az alhivatalnokok azonban bejártak délután is, de csak 3-tól 6-ig tartoztak bennmaradni. Rendkívüli alkalmakkor ünnepnapra is összehívták a tanácsot, olykor az elnök lakására, akit akadályoztatása esetén a legidősebb tanácsos helyettesített.

Az üléseken az elnök, vagy megbízására valamelyik titkár, bemutatta az új ügyeket. Az egyszerű kérdésekben azonnal határoztak, mégpedig a kollégialitás elvének megfelelően, szótöbbséggel. A bonyolultabbakat pedig kiosztotta előkészítésre a tanács tagjai között. Azután rátértek az előadói jelentésekre. Az 1537-i utasítás szerint a titkárok az előadók, az elnök közöttük osztja szét az ügyeket, szerepük tehát ekkor még megfelelt a kancelláriai titkárokénak. Az 1568-i utasítás azonban feladatuknak már csak a fogalmazást említi, míg az előadói munkát a tanácsosok vállára helyezi. Időközben zehát helyzetük lényegesen megváltozott. Ennek az átalakulásnak részleteit ts okait ma még nem ismerjük. Annyi azonban bizonyos, hogy a kamarai ügyintézés leglényegesebben ezen a ponton tért el a kancelláriabelitől, amelyben a titkárok, az angol és francia államtitkároknak megfelelően, egész a XVII. század végéig döntő szerepet játszottak. A kancelláriák igazságszolgáltató hatóságának kifejlődésével azonban, amint láttuk, működésük eltért a nyugateurópai fejlődéstől és ettől kezdve a kamaráival párhuzamos vágányon haladt tovább.

A munka lényegét tehát már a XVI. század közepe óta a tanácsosok végezték, akiket az elnök előterjesztésére az uralkodó nevezett ki. Titoktartásra és lelkiismeretes munkára az elnök előtt esküdtek meg, aki viszont magának az uralkodónak tett fogadalmat. Gondos kiválasztásukat az utasítások külön is az elnök lelkére kötötték. Elsősorban a szakértelemre kellett tekintettel lennie. A kinevezésnél előnyben részesítették azokat, akik már valamelyik országos kamaránál szolgáltak és kitűntek társaik közül. Általános elvül mondták ugyanis ki, hogy a megürült állásokat érdemes kebelbeliekkel töltsék be, hogy így hűséges szolgálatuk elnyerje megérdemelt jutalmát. Az utánpótlásról pedig úgy gondoskodtak, hogy a tehetséges fiatalembereket vidékre utazó bizottságokhoz osztották be. Elsősorban régi tisztviselők gyermekeit alkalmazták, idegen országbelit csak kivételes esetben fogadtak

szolgálatba. Hogy azután ezeket a szép elveket miként valósították meg, az utasítások alapján nem lehet megmondani. Tény, hogy a már kinevezett tanácsosoktól is állandó továbbképzést kívántak meg. Az 1681-i utasítás figyelmükbe ajánlotta, hogy a legkülönbébb kamarai iratokat, utasításokat, rendeleteket, kimutatásokat, jelentéseket, számadásokat állandóan tanulmányozzák, de csak a hivatali helyiségekben, haza nem vihetek egyetlen darabot sem. Különös súlyt helyezett a jogi ismeretek megszerzésére, elsősorban az osztrák szokásjogra. E célból tanácsolta, hogy amikor tehetik, jelenjenek meg az udvari kancellária és az alsóausztriai kormányzóság ülésein és ha ott azt látnák, hogy az uralkodó érdeke valamiben csorbát szenved, tegyenek azonnal írásbeli jelentést. A tárgyalás menetébe azonban ne avatkozzanak, sose ragadtassák el magukat. Jellemző etekintetben, hogy az utasítás meghagyta az elnöknek, hogy a kinevezésnél békés, nyugodt egyéneket hozzon javaslatba.

Egyéb megkötésekkel is igyekeztek a hivatal tekintélyét emelni és működését eredményesebbé tenni. Ha a tanácsban olyan ügyet tárgyaltak, amelyekben valamelyik tanácsos anyagilag, vagy családi kapcsolatai révén, másodfokú rokonságig, érdekeltnek számított, becsületbeli kötelessége volt az ülést elhagyni, vagy legalább is a véleménynyilvánítástól és szavazástól tartózkodni. Ugyancsak szigorúan megtiltották minden tisztviselőnek, hogy a felektől bármilyen ajándékot elfogadjanak. Ez ellen azonban nehezen védekezhetek. Az 1681-i utasítás, amikor a tilalmat indokolta, megállapította, hogy egyeseknél csak megvesztegetéssel lehetett valamit elérni. Kamarai alkalmazott, az utasítások értelmében, más tisztséget nem viselhetett, társulatoknál érdekeltiséget nem vállalhatott. A rendeletek ellen vétőket az elnök tartotta nyilván, a büntetésül kilátásba helyezett elbocsátás jogát azonban az uralkodó a maga számára tartotta fenn.

A visszaélésekre annál több alkalom nyílt, mert a folyamodók ügyük elintézését személyesen sürgették, még pedig vagy az elnöknel, vagy a titkároknál. Fontosabb esetekben a tanács előtt is megjelentek, az 1681-i utasítás azonban ezt megtiltotta és inkább azt ajánlotta, hogy külön bizottság előtt adják elő érveiket, amelynek tagjai az elnök, egy tanácsos és egy titkár legyenek. Ez az egyetlen nyoma annak, hogy a kamara már a XVII. században bizottságot küldött ki a tárgyalás anyagának előkészítésére.

A tanácsülésen tárgyalásra kerülő iratokat eleinte egész terjedelmükben felolvasták. Később a kevésbé jelentékenyeket már csak kivonatossan ismertették. Amint azután az ügyek száma rohamosan szaporodott, az 1681-i utasítás felhatalmazta az elnököt, hogy egyes kevésbé fontos kérdésekben a tanács külön megkérdezése nélkül utasíthassa a titkárokat a fogalmazatok elkészítésére. Ugyancsak ez az utasítás említette először, hogy az elnök minden iratra vezesse rá a kézhezvételt jelző »praesentatum« szót és a kézhezvételt napját. A fogalmazatokon pedig a »placet« vagy »scribatur« szavakkal jelezze, hogy lemásolhatók és kiadhatók.

A tárgyalásra kerülő iratot az a titkár olvasta fel, aki azután a fogalmazatot készítette. Az elnök először annak a tanácsosnak a véleményét kérdezte, aki a kérdéses ügy szakemberének számított. Azután meghallgatta a többi tanácsost is, majd az elhangzott hozzászólások alapján kimondta a határozatot. Ha a nézetek eltértek egymástól, elrendelte a szavazást, amit, ha annak eredménye a maga meggyőződésével ellenkezett, új tárgyalás kíséretében kétszer megismételhetett. Ha a döntéssel még így sem volt

megelégedve, vagy ha a szavazatok körülbelül egyformán oszlottak meg, az ügyet függőben hagyta és mindkét pártnak a véleményét az uralkodó elé terjesztette, aki végső fokon határozott.

A legfelső hely hozzájárulásának egyébként az volt a módja, hogy a titkár a tanács döntése után írásbeli előterjesztést készített, amit a kamara-elnökkel, arra kijelölt időben, olykor a titkos tanácsban, bemutatott az uralkodónak, akinek jóváhagyása után a fogalmazatot a tanácsülésen is ismertette és csak azután adta tisztázásra az irodába. A kevésbé fontos ügyeket azonban később már nem vitték másodszer is a tanács elé.

Az ülésekről eleinte a legfiatalabb tanácsos vezetett jegyzőkönyvet, az 1681-i utasítás azután külön tanácsjegyzői állást szervezett.

A tanács határozatai alapján a fogalmazatokat a titkárok készítették el. Állásuk a legfontosabbak közé tartozott, ha hatáskörben nem is, de a tényleg végzett munkát tekintve megközelítette a tanácsosokét, olykor felül is multa. Feladatuk ugyanis nem korlátozódott az egyszerű stilisztikai fogalmazásra. A kiosztott iratokat nemcsak felolvasták az üléseken, hanem kikeresték a rájuk vonatkozó előiratokat és azok, vagy más adatok alapján részletesen ismertették is. Ha formailag nem is, a valóságban irányt szabtak a tanácskozásoknak, sőt igen sokszor a döntést nemcsak fogalmazták, hanem sugalmazták is. Ennek megfelelően kialakult az a gyakorlat, hogy egy titkár csak egyfajta ügyeket intézett, mégpedig, amint láttuk, részint területi, részint tárgyi felosztás alapján. Az így kialakult ügyköröket expedíciónak nevezték, mindegyik expedíciót külön titkár vezette. Idővel azután már csak azokon az üléseken jelentek meg, amikor a tárgykörükbe vágó kérdések kerültek tárgyalás alá. Az 1681-i utasítás szerint a tanácskozásokon csak egy titkár vett részt, a többiek pedig előkészültek arra a napra, amikor rájuk került a sor. Hogy munkájukat megkönnyítsék és gyorsabbá tegyék, még azt is megengedték, hogy az iratokat lakásukra vigyék és ott dolgozzák fel. Kiválasztásukra nagy gondot fordítottak. Az elnök időnként megvizsgálta az alsóbb személyzet képességeit és a tehetségesebbeket próbaszolgálatra egy-egy titkár mellé osztotta be, hogy idővel azután fennakadás nélkül léphessenek helyükbe. Ugyancsak a titkárok könnyítésére létesítették a fogalmazói állásokat.

A fogalmazók elsősorban a beérkezett iratok áttanulmányozásában és kivonatolásában voltak a titkárok segítségére, de résztvettek a fogalmazásban is. Már az 1568-i utasítás megemlékezett róluk, számuk idővel egyre növekedett.

Segédhivatalok.

Az ügyintézésnek további részleteit már nehéz az utasítások alapján nyomon követni, ez csak a fennmaradt segédkönyvek és elsősorban maguknak az iratoknak tanulmányozása útján lenne lehetséges. Annyi azonban így is látszik, hogy a fogalmazatokat az irodában írások tisztázták le, a tisztázásokat pedig az uralkodó, az elnök, az előadó tanácsos és titkár írták alá. A megpecsételés pedig valószínűleg a lajstromozó feladata volt, aki egyúttal megállapította, hogy a felek milyen illetéket tartoznak fizetni.

Az irodát tehát a lajstromozó vezette, s egyben készítette a lajstromkönyveket, amiben valószínűleg az írások is segítségére voltak. Eleinte a kiadói teendőket is végezte, az 1563-i udvari személyzeti jegyzékben azonban már külön kiadóval találkozunk, a tisztázó írások ellenőrzése,

a letisztított iratok összehasonlítása és szétküldése ettől kezdve az ő vállára nehezedett. Az ügyiratok számának növekedésével a lajstromozó és a kiadó rangban egyre emelkedett, a XVI. század végén már mindkettőnek két-két segéd állott rendelkezésére, akik valószínűleg az írnokok közül kerültek ki. A kapuson kívül, aki minden bizonnyal a fűtői teendőket is ellátta, néhány szolgálta egészítette ki az irodai tisztviselők létszámát, akiknek munkáját részletesebben az udvari kamara története lesz hivatva tisztázni.

Még sűrűbb homály borítja az udvari kamara két másik tisztviselőjének sorsát: a pénztárosét és a számvevőét. Az 1537-i utasítás szerint a kamara nemcsak irányította az állami jövedelmek kezelőszemélyzetét, hanem ellenőrizte is és egyben központi pénztár is volt. Ezt a két feladatot a kamara kebelén belül két külön tisztviselő, a számvevő és a pénztáros látta el. Idővel azután két pénztáros működött, az egyik a német-római birodalomból, a másik pedig az örökös tartományokból befolyó jövedelmeket kezelte. A pénztáros az 1563-i udvari személyzeti jegyzékben szerepel utoljára, az 1568-i utasítás már nem említi. Valószínű tehát, hogy kivált a kamara keretei közül, tisztsége önállósult, külön hivatallá fejlődött ki, amint maga a kamara is ilyen fejlődés eredményeképpen jött létre a század elején a kincstartói méltóságból.

Hasonló fejlődésen mehetett keresztül a számvevőség, amelynek története ugyancsak ismeretlen. Az utasítások ugyan mindvégig megemlékeznek róla, feladatát azonban csak nagy általánosságban írják körül. Hatáskörébe tartozott az országos kamarák számadásainak felülvizsgálása, célja azonban ezzel nem az volt, hogy ellenőrizze és mulasztás esetén felelősségre vonja azokat, hanem hogy az egész birodalom pénzügyi helyzetéről áttekintő képet nyerjen, amelynek alapján az udvari kamara legfontosabb feladatának, a tanácsadásnak eleget tehessen. Azt már a részletes kutatás hivatott tisztázni, hogy az országos kamarák a kimutatásokat egyáltalában elkészítették-e, s ha igen, milyen formában és időközökben terjesztették elő. Ugyancsak megvizsgálásra vár a számvevés technikája, valamint az a kérdés, hogy mióta és milyen tisztviselők voltak a számvevő segítségére. Az a körülmény, hogy az 1576 utáni udvari személyzeti jegyzékek a számvevőt az udvari kamara tisztviselői között nem sorolják fel, valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy amikor Rudolf udvari kamarájával Prágába költözött, a számvevést a Bécsben maradt kamara, attól pedig az ú. n. alsóausztriai számvevőség vette át. Ezzel szemben az 1681-i utasításban újra szerepel a számvevő, az alsóausztriai számvevővel, akinek hivatala valószínűleg ugyancsak az udvari kamara főhatósága alá tartozott. I. Lipót alatt 1680 körül az udvari kamara számvevősége 1 igazgatóból, 2 számvevő tanácsosból és 2 számtisztból állott. Az alsóausztriai számvevőségnél, amely ugyancsak az udvari kamara alá tartozott, 1 számvevő, 5 tanácsos és 16 számtiszt dolgozott.

Meg kell végül említeni a kamarai ügyészt (Kammerprokurator), akit az 1681-i utasítás sorolt fel először az udvari kamara tisztviselői között. Feladata körülbelül megfelelt annak a hatáskörnek, amelyet a magyar királyi jogügyigazgató (causarum regalium director) töltött be, mint a magyar kamara jogtanácsosa. Hogy a magyar jogügyigazgató hatáskörének másik része, amely a mai államügyészi teendőket foglalta magában, mennyiben tartozott az osztrák kamaraugyészre, ugyancsak az osztrák közigazgatástörténet hivatott tisztázni.

Az udvari kamara szerepe a magyar ügyekben.

Hátra lenne még annak a sokat vitatott kérdésnek az ismertetése, hogy az udvari kamara főhatósága mennyiben terjedt ki a magyar kamara fölé és a rendi dualizmus hullámzásának megfelelően különböző korszakokban hogyan érvényesült. Minthogy azonban ez a kérdés szorosan összefügg a magyar kamara történetével, alkalmasabbnak látszik a magyar kamara szervezetének vizsgálatával kapcsolatban foglalkozni vele.

Az udvari kamarának Magyarország életében játszott szerepére a XVI. századi országgyűlések kiadott iratai vetnek némi világot. Kiténik belőlük, hogy az uralkodó úgyszólván minden magyar ügyben kikérte udvari kamarájának véleményét, még akkor is, ha a határozatot más hatóság, legtöbbször a magyar kancellária útján adta ki. Az elnök, sőt a tanácsosok is, rendszeresen megjelentek a titkos tanács ülésein, azokon a napokon, amelyeket kamarai vonatkozású kérdések tárgyalására jelöltek ki. Az elnök különben rendszerint tagja is volt a titkos tanácsnak. De ha nem szóbelileg, írásban véleményt adott az udvari kamara minden fontosabb kérdésben, úgyhogy jelentősége méltán állítható párhuzamba a titkos tanácséval. Ezt a tanulmányt vont le a magyar országgyűlések emlékeiből Károlyi Árpád, a XVI. és XVII. század történetének egyik legalaposabb ismerője.¹⁾ És ez tűnik ki Takáts Sándor munkáiból, aki az udvari kamara levéltárának anyaga alapján e két század magyar életének csodálatosan színes részleteit varázsolta olvasói elé. Ha nem is tekintjük, hogy a magyar bányaművelés és a harmincadhivatalok egy része hosszú időn keresztül közvetlenül irányítása és ellenőrzése alatt állott,²⁾ hanem csak az uralkodó mellett betöltött tanácsadói szerepét nézzük, nyugodtan állíthatjuk az első hallásra meglepő tételt: a XVI. és XVII. század magyar vonatkozásban legfontosabb hivatala az udvari kamara volt.

9. §. Udvari haditanács.

A török hódoltság korszakában, amikor az ország szünet nélkül dúló harcok színtere volt, a magyarság sorsának alakításában az udvari kamarához hasonlóan döntő szerepet játszott egy másik központi hatóság: az udvari haditanács (Hofkriegsrat). Hatása még közvetlenebbül érvényesült, mint a pénzügyi hivatalszervezeté, mert a török elleni védekezésben a nemzet idegen segítségre szorult, s így annak megszervezésében az uralkodót még kevésbé befolyásolhatta, mint a kamarai jövedelmek felhasználásában. A katonai felségjogot a rendek különben is mindig tiszteletben tartották.

Az udvari haditanács szervezete és működése ugyanazokon az elveken alapult, mint a Habsburg-ház többi központi hatóságáé. Eredete ugyancsak I. Miksa idejére nyúlik vissza, aki 1500-ban a pénzügyi kamarával együtt hadi kamarát (Kriegskammer) is szervezett, de egyik számára sem tudott hosszú életet biztosítani. I. Ferdinánd néhány eredménytelen kísérlet után 1556-ban öttagú tanácsot bízott meg a katonai természetű ügyek egységes irányításával és a hadsereg kiállításával és fenntartásával kapcsolatban működő tisztviselők ellenőrzésével. Korábban a hadügy terén is az udvari kamarának volt döntő szava, hiszen a zsoldos seregek korában a katonai

¹⁾ Magyar Országgyűlési Emlékek. XI. k. Bp., 1899. 12. l.

²⁾ E kérdés tisztázása ugyancsak külön tanulmányra vár.

kérdés pénzügyi vonatkozásai állottak az első helyen. Ezzel az összefüggéssel I. Ferdinánd is számolt, amikor elrendelte, hogy a haditanács ülésein egy udvari kamarai tanácsos is résztvegyen.

Az új hivatal hatásköre a Habsburg-ház kezén levő valamennyi területre, Magyarországra is kiterjedt, sőt az uralkodó legfontosabb feladatául éppen a török elleni védelem megszervezését jelölte ki; így a végvárak, a török korszak legjellegzetesebb és legjelentékenyebb magyar intézményei is rendelkezése alá kerültek.

A többi udvari hivatalhoz hasonlóan ugyancsak szoros kapcsolatban állott az uralkodó személyével, annak udvarát mindenhová követte. Tagjai az ünnepeket kivéve minden nap összeültek, nyáron 6, télen 7 órák és körülbelül 10-ig maradtak együtt. Rendkívüli esetekben délután is folytatták a tanácskozást, amit az elnök vezetett és aminek eredményét javaslat formájában döntésre az uralkodó elé terjesztették. A határozatot a testületi elvnek megfelelően szótöbbséggel hozták, az elnök irányító szerepe azonban, akárcsak az udvari kamaránál, itt is döntően érvényesült. Az iratokat a titkárok mutatták be, ők készítették a fogalmazatokat is. Számukat az első utasítások nem említik, valószínűleg ketten voltak. Felügyeltek az irodára, amelynek tisztviselői számára II. Miksa 1564-ben külön utasítást adott.

Az irodai munka szintén megegyezett az udvari kamara ügyintézésével. A titkárokkal együtt az alhivatalnokok délután is bejártak és 1-től 5-ig dolgoztak. Szükség esetén éjjelre is bennmaradtak, de az iratokat haza nem vihették. A szigorú fegyelemre a titkárok vigyáztak, a titoktartást mindnyájan esküvel fogadták. A tisztázatok az írások másolták és a lajstromozóval hasonlították össze, mielőtt a fogalmazó titkár, az elnök és az uralkodó aláírta. Ugyancsak a lajstromozó gondoskodott róla, hogy az aláírt tisztázatok késedelem nélkül szétmenjenek. Ebben a munkában a kiadó segítette, aki a kiment iratokról vezetett jegyzéket, míg a lajstromozó az általános lajstromkönyveket készítette. A fogalmazók a titkárok munkáját könnyítették meg, sőt az utasítás azt is megengedte, hogy fogalmazó-gyakornokok segítségét is igénybe vegyék. Az irodai személyzethez tartozott végül a hivatalszolga.

Akárcsak az udvari kamaránál, a felek a haditanácsnál is személyesen sürgették ügyük elintézését. Azt, hogy hatásköre Magyarországra is kiterjedt, többek között bizonyítja, hogy magyar tolmácsot is tartott. Az udvari kamara mellett a haditanács az a központi hatóság, amelynek magyar vonatkozású szerepét a magyar közigazgatástörténet hivatott megvizsgálni. Annál is inkább, mert a hadügy a XVI. és XVII., sőt még a XVIII. században is a legszorosabb összefüggésben volt nemcsak a pénzügygel, hanem a mai értelemben vett közigazgatással is. A végvárak parancsnokai a védelmük alatt álló vidék népe fölött minden vonatkozásban rendelkeztek. A katonaság ellátása mindenkor a legfontosabb közigazgatási feladatok közé tartozott.

A haditanács hivataltörténetével egyébként még az osztrák közigazgatástörténet is adós. E tartozás törlesztését méginkább sürgeti az a tény, hogy 1720-ig az orosz és 1742-ig a török diplomáciai levelezést e hivatal irodája bonyolította le.

I. Ferdinánd halála után fiainak osztozkodása a haditanács hatáskörét is megsűkítette. Belső- és Felsőausztria önálló kormány alá került, Grazban 1578-ban felállították a belsőausztriai haditanácsot, Felsőausztriában pedig a titkos tanács intézte a hadügyet.

Amikor Rudolf Prágába költözött, a többi központi hatósághoz hasonlóan valószínűleg a haditanács is kétfelé vált. A Bécsben hagyott osztály azonban mindig fontosabb maradt, sőt az 1600-as évek elején a prágai haditanácsnak már nincsen nyoma. Ebben az időben csak az elnök tartózkodott Rudolf udvarában, a tanács Bécsben működött, de legtöbb tagja mint királyi biztos a végvidék várait látogatta.

Napirenden voltak a hatásköri összeütközések a többi központi hatósággal, elsősorban a birodalmi kancelláriával és az udvari kamarával. II. Mátyás 1608-ban, amikor Rudolf Magyarországról és Ausztriáról lemondott, legelőször a haditanács és az udvari kamara viszonyát szabályozta. A helyzet azonban továbbra is zavaros maradt. Elméletben ugyan könnyen kimondhatták, hogy a kamara a hadügynek csak pénzügyi részét intézi, a gyakorlatban azonban ezt a határvonalat megállapítani igen nehéz feladatnak bizonyult. A katonaságot és a végvárat ellátó legkülönbébb tisztviselők továbbra is mindkét hatóságtól függtek, rendeleteket mindkettőtől kaptak, számadással azonban csak a kamarának tartoztak. A pénzügyi intézkedés joga csak 150 forintig illette meg a haditanácsot, azon felül már az uralkodón keresztül a kamarához kellett fordulnia. Az 1615-i utasítás azt ajánlotta, hogy a közös ügyek elintézésére vegyes üléseket tartsanak, felváltva a két hivatal helyiségeiben.

Ugyancsak ez az utasítás, melyet Mátyás császárrá koronázása után adott ki, a tanács tagjainak számát, beleértve az elnököt is, hétre emelte fel. Az ügyintézésen nem változtatott, jelentékenyen kiterjesztette azonban a haditanács befolyását a határvidék parancsnokai fölé, amennyiben csak a kimondottan katonai tisztségek betöltését hagyta kezükben, a várparancsnokok és egyéb tisztviselők kinevezésének jogát azonban az uralkodó számára tartotta fenn. Ez a rendelkezés nemcsak a királyi ezredtulajdonosokat, hanem a magyarországi főkapitányokat is érzékenyen érintette. Más kérdés azután, hogy a gyakorlatban keresztül tudták-e vinni.

Az osztrák állandó hadsereg születésének évében, 1650-ben a haditanács is új utasítást kapott, lényegében azonosat a korábbiakkal. A tanácsosok száma időközben erősen megnövekedett, de a legtöbb csak a címet viselte. A rendes hivatali munkában, amely 8-tól 11-ig tartott, továbbra is csak az elnök és a hat tanácsos vett részt, akik közül az egyik ettől kezdve alelnöki rangban helyettesítette az elnököt. A kamarával ezután is együttes üléseken vitatták meg a közös kérdéseket, az elnök és egy-két tanácsos a titkos tanácsban is megjelent, amikor a hadsereg ügyei kerültek szőnyegre. A fontosabb ügykörök ekkor már bizonyos fokig különváltak, külön tanácsos adta elő a hadsereg felszerelésére, élelmezésére, a legénység és a lovak sorozására és végül a végvárok karbantartására vonatkozó ügyiratokat. A kancellária munkáját 1686-ban szabályozták újra, ez az utasítás azonban még másolatban sem jutott korunkra.

10. §. Főhadbiztosság.

Az 1650-i utasítás említi először a főhadbiztosságot, amely a mustramesteri tisztségből fejlődött ki önálló hivatallá. A mustramester ellenőrizte, hogy az ezredek hogyan teljesítették szerződésileg vállalt kötelezettségüket, milyen ezredek állítottak ki és hogyan szerelték fel. Az új hivatal, amely a katonai számadásokat ellenőrizte, eme hivatásának megfelelően a hadi-

tanács és az udvari kamara közös felügyelete alatt állott, azonban meglehetősen önállóságot élvezett, míg 1746-ban formailag is elnyerte a függetlenséget jelző »udvari« címet. Alatta a hadbiztosok kiterjedt szervezete a vidéki kerületekben működött. Amióta az állandó hadsereg élelmezése az elszállásoló vidék vállára nehezedett és az adóban számolták el, a magyarság életében különös fontosságot nyert a hadbiztosai intézmény, amely mellé 1723 óta a tartományi biztosságot állították a polgári lakosság védelmére és a katonai túlkapások megakadályozására. A főhadibiztosság szervezetének és működésének magyar vonatkozású megvizsgálása nemcsak had-, hanem közigazgatástörténetünknek is elsőrendű feladatai közé tartozik.

11. §. Deputáció.

A főhadibiztosság megszervezése a haditanács ügymenetét még vontatottabbá tette. Ezen ügy akartak segíteni, hogy 1697-ben az ú. n. deputációt jelölték ki a pénzügyi vonatkozású katonai kérdések megtárgyalására. A deputáció tagjai a haditanács, a főhadibiztosság, az udvari kamara és az udvari kancelláriák elnökei voltak. Az ú. n. vegyes üléseket azonban továbbra is megtartották. Az egységet így sem sikerült biztosítani, csupán a hivatalos fórumok számát növelték eggyel. Savoyai Jenő a XVIII. század elején zavaros helyzetben vette át a haditanács vezetését.¹⁾

¹⁾ Az osztrák központi hatóságok XVI. és XVII. századi történetének fontosabb irodalma a következő. S. Adler: Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximilian I. Leipzig, 1886. Andrássy Gyula gróf: A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. I—III. Bp., 1901—1911. Apponyi Albert gróf: Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. Österreichische Rundschau 28, 1912. A. Bachmann: Die Behördenorganisation Kaisers Maximilian I. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum 5, 1900. Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. 3 k. Bp., 1900. H. I. Bidermann: Die Geschichte der österreichischen Gesamtstaatsidee. I—II. Innsbruck, 1867, 1889. U. a.: Die staatsrechtlichen Wirkungen der österreichischen Gesamtstaatsidee. Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht 21, 1894. Dedk Ferenc: Ein Beitrag zum ungarischen Recht. Pest, 1865. U. a.: Közjogi és jogtörténeti észrevételek Lustkandl munkájára. Bp. Szemle, 1865. U. a.: Adalékok a magyar közigazgathoz. Pest, 1865. Th. Fellner: Zur Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte (MIÖG) 8, 1887. U. a.: Bidermann művének bírálata. MIÖG 15, 1894. Th. Fellner—H. Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. I. 1—3. Wien, 1907. Ferdinandy Geyza: Magyarország közigazgathoz Ausztriához. Bp., 1892. F. Firnhaber: Der Hofstaat des Königs Ferdinand I. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen (AÖG) 26. U. a.: Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. AÖG 30. L. Gross: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei 1559—1806. Wien, 1933. I. Grossmann: Die Geschäftsordnung in Sachen der äusseren Politik am Wiener Hofe zu Kaisers Leopold und Lobkowitz Zeiten. Forschungen zur deutschen Geschichte 12, 1872. F. Hartung: Zur Frage nach den burgundischen Einflüssen auf die Behördenorganisation in Österreich. H. Z., 124., 1921. Herchenhahn: Geschichte des kaiserlichen Reichshofrates. 1792—1793. O. Hintze: Der österreichische Staatsrat im 16. und 17. Jahrhundert. Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte 8, 1899. U. a.: Der österreichische und preussische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert. Historische Zeitschrift (H. Z.) 86, 1901. A. Huber: Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Innsbruck, 1884. U. a.: Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. MIÖG 4. Ergänzungs-Bd. 1893. Kallenbaeck: Zur Finanzgeschichte Österreichs unter Kaiser Leopold I. Austria, Österreichischer Universal-Kalender, 1851. H. Kretschmayr: Das deutsche Vicekanzleramt. AÖG 84, 1898. A. H. Loebel: Der Sieg des Fürstenrechtes auf dem Gebiete der Finanzen vor dem 30-jährigen

Kriege. Schmollers Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen 187, 1916. *U. a.*: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Zentralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert. *MIÖG* 27, 1906. A. *Luschin v. Ebengreuth*: Geschichte des älteren Gerichtswesens in Österreich ob und unter der Enns. Weimar, 1879. *U. a.*: Grundriss der österreichischen Reichsgeschichte. Bamberg, 1899. W. *Lustkandl*: Das ungarisch-österreichische Staatsrecht, Wien, 1863. *U. a.*: Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrechte. Wien, 1866. *U. a.*: Zentralstellen in Österreich-Ungarn. E. Mischler—I. Ulbrich: Österreichisches Staatswörterbuch. 1. Aufl. Wien, 1894. *Malbank*: Anleitung zur Kenntniss der deutschen Gerichts- und Kanzleiverfassung und Praxis. 4 Bd. 1791—94. *Mangold Lajos*: A cs. kir. haditanács volt elnökei. Hadtört. Közl., 1893. Th. *Mayer*: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. *MIÖG* 9. Erg.-Bd. 1915. *U. a.*: Die Verwaltungsorganisation Maximilians I. Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs 14, 1920. *Megerle* cikke az udvari kamaráról, Hormayr: Archiv für Geschichte. 1829. F. *Menčík*: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter. *AÖG* 88, 1900. *U. a.*: A cs. kir. titkos tanácsban tárgyalt magyar vonatkozású ügyek. 1701—1705. *Tört. Tár*, 1897. H. *Meynert*: Geschichte der k. k. österreichischen Armee. 4 Bd. Wien, 1852—54. M. I. *Neudegger*: Geheime Ratsordnung und Hofexpeditions-reformation in Österreich unter Kaiser Mathias I. München, 1899. K. *Oberleitner*: Beiträge zur Geschichte des 30-jährigen Krieges mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen Finanz- und Kriegswesens. *AÖG* 19. *U. a.*: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. *AÖG* 22. *U. a.*: Finanzlage Niederösterreichs im 16. Jahrhundert. *AÖG* 30. *Österreichischer Erbfolgekrieg 1740—48*. 9 Bd. Wien, 1896—1914. A haditanácsról I. 299—357. *Polner Ödön*: Magyarorszáig és Ausztria közjogi viszonya. Bp., 1891. F. *Rachfahl*: Zur österreichischen Verwaltungsgeschichte. Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft 23. *U. a.*: Die niederländische Verwaltung des 15—16. Jahrhunderts und ihr Einfluss auf die Verwaltungsreformen Maximilians I. *H Z* 110, 1913. *U. a.*: Ursprung der monarchischen Behördenorganisation Deutschlands in der Neuzeit. *Jahrbücher für Nationalökonomie* 105, 1915. *U. a.*: Behördenrecht u. Behördenorganisation zum Beginn der Neuzeit. *Jahrbücher für Nationalökonomie u. Statistik* 121, 1923. E. *Rosenthal*: Die Behördenorganisation Kaisers Ferdinand I. *AÖG* 69, 1887. *U. a.*: Zur Geschichte der burgundischen Zentralbehörden. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 9, 1911. I. H. *Schwicker*: Nochmals der österreichische Kaisertitel. *Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht* 26, 1899. G. *Seeliger*: Kanzleistudien. *MIÖG*, 1887. *U. a.*: Erzkanzler und Reichskanzleien. Innsbruck, 1889. G. *Seidler*: Studien zur Geschichte und Dogmatik des österreichischen Staatsrechtes. Wien, 1894. E. *Strobl-Albeg*: Das Obersthofmarschallamt. Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs 4, 1908. *Tanárky Gedeon*: Ausztria pénzügyi történetéből I. Ferdinánd alatt. *Budapesti Közlöny*, 1867. Fr. *Tezner*: Landesfürstliche Verwaltungsrechtspflege in Österreich vom Ausgang des 15. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. 2 Bd. Wien, 1897, 1902. *U. a.*: Der österreichische Kaisertitel, seine Geschichte und seine politische Bedeutung. *Grünhuts Zeitschrift* 25, 1898. *U. a.*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik. *Grünhuts Zeitschrift* 26, 1899. *U. a.*: Technik und Geist des ständischen—monarchischen Staatsrechtes. Schmollers Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, 1901. *U. a.*: Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien, 1907. *U. a.*: Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen; Der Kaiser. Wien, 1909. *U. a.*: Das ständisch-monarchische Staatsrecht und die österreichische Gesamt- oder Länderstaatsidee. *Grünhuts Zeitschrift* 42, 1916. V. *Thiel*: Die Hof- und Zentralverwaltung Innerösterreichs 1564—1625. *AÖG* 105, 1917. *Uffenbach*: *Tractatus de consilio aulico*. 1683. A *Walther*: Kanzleiordnungen Maximilians I., Karls V. und Ferdinands I. *Archiv für Urkundenforschung* 2, 1909. *U. a.*: Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V. Leipzig, 1909. *U. a.*: Der Ursprung der deutschen Behördenorganisation im Zeitalter Maximilians I. Stuttgart, 1913. G. *Winter*: Der Ordo consilii von 1550. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichshofrates. *AÖG* 79. A. *Wolf*: Die Hofkammer unter Leopold I. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse 2, 1853. I. von *Zolger*: Der Hofstaat des Hauses Österreich. *Wiener staatswissenschaftliche Studien* 14, 1917. V. ö. *Szekfű Gyula*: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma. *Történeti Szemle*, 1912. Továbbá *Szilágyi Loránd*: A modern kormányzattörténet kialakulása. Századok, 1933.

II. FEJEZET.

A magyar királyi központi hivatalok.

12. §. A magyar tanács. (Consilium Hungaricum.)

A Mohács előtti államkormányzat központi szerve az uralkodó mellett működő királyi tanács és királyi kancellária volt. Az eredetileg fejedelmi jellegű tanács a rendiség politikai súlyának növekedésével párhuzamosan fokozatosan rendi színezetet nyert, a királyi tisztségek legnagyobb része már jóval Mohács előtt országos méltósággá alakult át. A tanács az egyházi és világi főurak (praelati et barones) testülete lett, akik Mátyás alatt kiközösítették maguk közül az uralkodó alacsonyabb származású bizalmasait, sőt a Jagello-kori országgyűlések által kijelölt köznemesi tanácsosokat is teljesen háttérbe szorították.¹⁾ A kormányzat és az igazságszolgáltatás központi hatóságait, a nádori, országbírói stb. méltóságot egymásután kezükbe kerítve, a rendiség érvényesülésének a francia fejlődésben kimutatható azt az útját járták meg, amely a hivatalokon keresztül vezetett. Ugyanakkor azonban az országgyűlési tárgyalásokra is döntő befolyást gyakoroltak, a későbbi főrendiház mintájára a főnemesi osztályt képviselték, tehát az angol rendek hatalmi eszközét is igénybe vették. Mohács után pedig, amikor az új uralkodó központi hivatalaiból kiszorultak, egyedül az utóbbi lehetőség maradt számukra nyitva.

A királyi tanács Mohács utáni történetében ez a döntő mozzanat, amit az eddigi irodalom, amely a kétféle, tágabb és szűkebb tanács elméletét vallotta, nem hangsúlyozott, sőt észre sem vett. A királyi tanács Mohács után sem vesztette el rugalmasságát, tagjai közül hol többen, hol kevesebben gyűltek össze a király udvarában, ebből azonban kétféle tanácsra következtetni nem lehet. Amit legjobban az a tény igazol, hogy az elmélet egyik hirdetője azt vallja, hogy Mohács után a tágabb tanács elvesztette tanácsjellegét, a másik viszont éppen ellenkezően úgy látja, hogy a szűkebb tanács

¹⁾ A királyi tanács köznemesi tagjainak szerepét, illetve háttérbeszorulásuk okait külön tanulmányban kellene megvizsgálni. Kérdés, hogy a vonatkozó törvény-cikkeket (1458 : 32., 1498 : 7., 1500 : 10., 1507 : 3., 1518 : 40., 1525 : 1.) egyáltalában végrehajtották-e? A királyi tanács történetével foglalkozó legújabb és legalaposabb munka (Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, Bp., 1930.) ezt nem vonja kétségbe és a tanács címében szereplő »caeterique consilarii« is erre utal, másrészt azonban éppen Szilágyi mutatta ki, hogy az oklevelek relációs jegyzeteiben 1458 és 1526 között egyetlen egyszer sem fordul elő köznemesi tanácsos neve, ami azt bizonyítja, hogy a tényleges munkában nem vettek részt. I. m. 40. l.

olvadt bele a tágabba.¹⁾ Mert azt egyikük sem vitathatja, hogy a források csak egyféle szervre vonatkoztathatók, amelyet az uralkodó idegen tanácsaitól idővel magyar tanács (consilium Hungaricum) néven különböztetnek meg és amelynek tagjait közösen továbbra is régi címükkel (praelati et barones caeterique consilarii) jelölnék meg, egyénenként pedig tanácsosnak (consilarius) neveznek.

Hasonlóan erőszakos az a magyarázat, amely szerint a tanácsosság (consiliariatus) jogi alapja 1526 után megváltozott. Ez a felfogás azt vallja, hogy Mohács előtt a királyi tanácsba a tanácsost hatalmi helyzete juttatta, Mohács után pedig a király kegye, mert »a Habsburgok felfogása nem tűrhette, hogy akaratuknak erősen befolyásoló intézménye tovább fejlődjék«. Ez a különbség az elmélet hirdetője szerint a tanács címében is kifejezésre jutott, amennyiben a praelati et barones kifejezést, amelyet fokozatosan az országgyűlési főnemesség vett át, kiszorította a consilarii megjelölés, amelyet csak a kinevezett tanácsosok viselhetek.²⁾

Tény, hogy a kialakuló főrendiház tagjait »praelati et barones«-nek nevezték, ami a királyi tanács és a főnemesség kapcsolatából logikusan következett. A Mohács utáni fejlődést éppen a királyi tanács országgyűlési szereplése jellemzi, ami megfelelt a rendiség új érvényesülési útjának. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a továbbra is működő, most már magyar-nak mondott tanács jogi alapja megváltozott. A consiliarius szó miatt kár ilyen nyakatekert magyarázatot keresni. Különösen ha tekintetbe vesszük, hogy például a magyar kamara számadásai a magyar tanács tagjait az egész XVI. és XVII. századon keresztül továbbra is praelati et barones-nek nevezték, tehát ugyanúgy, ahogy a kialakuló főrendiház hívta magát. A régi és az új helyzet között nem volt közjogi különbség. Mohács előtt sem a születés, hanem a király kegye szolgált a királyi tanácsba és a magyar tanács tagja Mohács után is csak az lehetett, akit erre az állásra hatalma, anyagi vagy szellemi javai alkalmassá tettek és akit az uralkodó azután ki is nevezett.

Az viszont bizonyos, hogy ha alkotmányjogi alapját nem is, de korábbi jelentőségét a magyar tanács elveszítette, vagy legalább is csak igen kis mértékben tudta megőrizni. De nem azért, mert címe és jellege megváltozott, mert a főnemesség elveszítette születési jogát a királyi tanácsossághoz. Ez részben nem így volt, részben nem új volt. Hanem egyszerűen azért, mert az idegen uralkodó az államkormányzatban nem vette magyar tanácsát oly mértékben igénybe, mint ahogyan azt a nemzeti királyok tették. A fejlődés már Mátyás idejében ebben az irányban indult meg. A királyi tanácsot az államkormányzathoz fokozatosan kiszorította a királyi kancellária, amely 1521 és 1526 között az összes ügyeknek már 78%-át titkársaival intézte el,

¹⁾ A kettős tanács elméletét *Hajnik Imre* gondolata alapján (Egyetemes európai jogtörténet, Bp. 1899. 239. l.) *Schiller Bódog* fejtette ki (Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Bp., 1900.) és *Szilágyi Loránd* i. m. cáfolta meg. *Schiller* szerint a tágabb királyi tanács Mohács után megszűnt. I. m. 178. l. *Márk László* szerint viszont (A királyi tanács átalakulása és története 1526 után, Századok, 1917. 475. l.) a szűkebb szűnt meg, illetve beleolvadt a tágabba. Ezt a király állandó távollétével magyarázza, mert szerinte a szűkebb tanács létalapja az uralkodóval való szoros és állandó kapcsolat volt. Figyelmen kívül hagyja azonban, hogy azokat a méltóságokat, amelyeknek viselői az ú. n. szűkebb tanácsot alkották, a király 1526 után is betöltötte, sőt, amint a magyar kamara számadásai bizonyítják, fizetést is adott nekik. A szűkebb tanácsot tehát, ha értelme lenne, hogy az országos méltóságokat így különböztessük meg, a Habsburgok alatt is ki lehet mutatni.

²⁾ *Márk* i. m. 475—8. l.

a tanácsosokra csak 22% maradt.¹⁾ Mohács után a magyar kancelláriának ez a jellegzetes szerepe megszűnt, azonban a Habsburg-uralkodóknak egész sereg megbízható hivatal állott rendelkezésükre, amelyekre támaszkodva a rendi jellegű tanácsot az államügyek intézéséből kiszorították. A rendiség, illetve a főnemesség, mert a köznemesség ekkor még akaratnélküli eszköz volt egy-egy hatalmas nagyúr kezében, átvonult az országgyűlésekre, amelyeknek virágkora a Jagellok alatt kezdődött és a XVI. századon keresztül húzódva Bocskay gyűlésein érte el fejlődésének csúcspontját.

Összetétele.

A Habsburgoknak még csak azt sem lehet szemükre vetni, hogy a magyar tanácsot a fejlődésnek erre az útjára rákényszerítették. Mindjárt I. Ferdinánd trónralépése után 13 főpap és 38 báró tette le előtte a tanácsosi esküt, köztük az országos méltóságok viselői: a nádor, országbíró, tárnokmester, vajda, bán, a különböző udvari tisztségek hordozói stb.²⁾ Természetes, hogy valamennyien nem tartózkodtak a király mellett, de Mohács előtt sem voltak állandóan az udvarban. I. Ferdinánd azáltal akarta együttmaradásukat biztosítani, hogy rendszeres fizetést utalt ki számukra. A magyar kamara korunkra jutott számadáskönyveiben állandóan szereplő tétel a főpapok és bárók (praelati et barones) fizetése. Ezekből a számadásokból a magyar tanácsnak tanulságos képe bontakozik ki. Tagjai közé tartoztak az egyházi és világi főméltóságok, az érsekek, püspökök, kancellárok, a nádor, helytartó, országbíró, tárnokmester, személynök, nádori helytartó, ajtónállómester, étekhordómester, pohárnokmester, asztalnokmester, lovászmester, udvarmester, a magyar kamara elnöke, aki a Mohács előtti kincstartó örökébe lépett. Feltűnő ellenben, de könnyen érthető a vajda és a bánok hiánya. Előfordul azután egy-két olyan név is, amelynek viselője nem országos méltóság, akiket az uralkodó kegye tüntetett ki azzal, hogy felvette őket tanácsába, mielőtt még az országbárók sorába emelkedtek volna. A sajnos csak töredékesen fennmaradt névsorok korántsem adják a teljes tanács képét, mert hiányzanak belőlük azok, akik fizetést nem kaptak. Valószínű azonban, s az illetők általánosan ismert történeti jelentősége is azt bizonyítja, hogy ha a tanács keretei tágak voltak is, fizetést csak azok a tanácsosok élveztek, akik az uralkodót az államkormányzat nehéz munkájában csakugyan támogatták is. Az 1549-i számadáskönyv a következő főpapokat és bárókat sorolja fel:³⁾

Várday Pál esztergomi érsek, helytartó,
Oláh Miklós egri püspök, kancellár,
Ujlaky Ferenc győri püspök,
Bornemissza Pál veszprémi püspök,
Sbardelato Ágoston váci püspök,
Gregoriancz Pál zágrábi püspök,
Nádasdy Tamás országbíró,
Révay Ferenc nádori helytartó,

Nyáry Ferenc lovászmester,
Balassa Imre,
Mérey Mihály személynök,
Sibrik Gergely,
Istvánffy Pál,
Werner György sárosi kapitány,
Reichersdorffer György.

¹⁾ Szilágyi i. m. 60. l.

²⁾ Kovachich: Supplementum ad vestigia comitiorum. III. 123. l.

³⁾ Nem mindegyiknél tünteti fel külön, hogy tanácsosok is. Nem valószínű azonban, hogy akiknek neve mellett nem szerepel a consiliarius szó, azok ne lettek volna a tanács tagjai, hiszen így pl. a helytartó, a kancellár, az országbíró stb. tanácsosságában kellene kételkednünk, aminek lehetetlensége egészen nyilvánvaló. Orsz. Levéltár, Múz. lvt. Kamarai iratok. Fol. Lat. 921. l. A névsort közli, de hiányosan, Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888., 182. l.

1555-ben a következő tanácsosok kaptak fizetést :¹⁾

Oláh Miklós esztergomi érsek, főkancellár,	Bánffy István étekhordómester,
Draskovich György alkancellár,	Batthyány Kristóf pohárnokmester,
Kövesdy András veszprémi püspök,	Tahy Ferenc lovászmester,
Gregoriancz Pál győri püspök,	Mérey Mihály személynök,
Nádasdy Tamás nádor,	Kamarjay Tamás alnádor,
Báthory András országbíró,	Tharnóczy András kassai kapitány.
Perényi Gábor tárnokmester, országos főkapitány,	

Az 1559-i névsor a következő :²⁾

Oláh Miklós esztergomi érsek,	Bánffy László ajtónállómester,
Draskovich György pécsi püspök,	Bánffy István étekhordómester,
Kövesdy András veszprémi püspök,	Batthyány Kristóf pohárnokmester,
Gregoriancz Pál győri püspök,	Macedóniai Péter asztalnokmester,
Forgách Ferenc váradi püspök,	Tahy Ferenc lovászmester,
Bornemissza Pál nyitrai püspök,	Desewffy János udvarmester,
Ujlaky János tinini püspök,	Mérey Mihalyszemélynök,
Nádasdy Tamás nádor,	Kamarjay Tamás,
Báthory András országbíró,	Zay Ferenc.
Zrinyi Miklós tárnokmester,	

A Miksa-kori (1566) tanács képe :³⁾

Oláh Miklós esztergomi érsek, helytartó,	Pethő János asztalnokmester,
Bornemissza Pál erdélyi és nyitrai püspök,	Tahy Ferenc lovászmester,
Forgách Simon váradi püspök,	Desewffy János udvarmester,
Dudics (Sbardelato) András pécsi püspök,	Mérey Mihály nádori helytartó,
Báthory András országbíró,	Thurzó Ferenc,
Zrinyi Miklós tárnokmester,	Listhius János tanácsos és titkár.

Rudolf uralkodása alatt a helyzet látszólag nem változott. 1584-ben :⁴⁾

Radéczy István egri püspök, helytartó,	Báthory Miklós országbíró,
Telegdy Miklós pécsi püspök,	Zrinyi György tárnokmester,
Fejérvány István veszprémi püspök,	Batthyány Baltazár étekhordómester,
Mossóczy Zakariás nyitrai püspök,	Istvánffy Miklós nádori helytartó,
Mathesi István csanádi püspök,	Alszászy András személynök.
Heresinczy Péter tinini püspök,	

1594-ben pedig :⁵⁾

Fejérvány István nyitrai püspök, helytartó,	Forgách Simon pohárnokmester,
Kutassy János győri püspök, kancellár,	Nádasdy Ferenc lovászmester,
Báthory István országbíró,	Istvánffy Miklós nádori helytartó,
Zrinyi György tárnokmester,	Joó János személynök.
Pálffy Miklós asztalnokmester,	

A XVII. században azután erősen megapad a fizetéses tanácsosok száma. 1616-ban :⁶⁾

Lippay János személynök,

Pálffy István.

¹⁾ U. o. Fol. Lat. 921., II.²⁾ U. o. Fol. Lat. 921., V.³⁾ U. o. Fol. Lat. 920., VIII.⁴⁾ U. o. Fol. Lat. 920., XI.⁵⁾ U. o. Fol. Lat. 921., VII.⁶⁾ U. o. Fol. Lat. 921., IX.

1622-ben :¹⁾

Piber János váradi püspök,
Balázsffy Tamás pécsi püspök,
Dallos Miklós váci püspök,
Sennyey István boszniai püspök, kancellár,

Thurzó Szaniszló nádor,
Erdődy Tamás tárnokmester,
Pákay Benedek személynök.

1637-ben :²⁾

Esterházy Miklós nádor,
Bánffy Kristóf,
Draskovich János,

Mikulich Tamás,
Tonkó János boszniai püspök.

1675-ben :³⁾

Szelepcsényi György esztergomi érsek,
Pálffy Tamás nyitrai püspök, kancellár,

Forgách Ádám országbíró.

1687-ben :⁴⁾

Esterházy Pál nádor,
Draskovich Miklós országbíró,
Zichy István,

Erdődy Antal Kristóf,
Korompay Péter nyitrai püspök, kancellár,
Maholányi János titkár és tanácsos.

A fejlődés menetét jól mutatja a következő táblázat :⁵⁾

É v	Tanácsosok.		
	Egyháziak	Világiak	Összesen
1549	6	9	15
1555	4	9	13
1556	5	12	17
1553	7	12	19
1559	7	12	19
1566	4	7	11
1576	5	10	15
1583	6	7	13
1584	6	5	11
1586	3	3	6
1594	2	7	9
1596	5	4	9
1616	1	2	3
1622	4	3	7
1635	1	6	7
1637	1	4	5
1638	1	3	4
1675	2	1	3
1687	1	4	5

A tanácsosi cím.

Ismételten hangsúlyozzuk azonban, hogy ezek az adatok csak a fizetéses tanácsosokra vonatkoznak. Rajtuk kívül bizonyára még sokan mások is megkapták és viselték a tanácsosi címet. Vonatkozik ez elsősorban a XVII. századra. A Királyi Könyvek tanúsága szerint, amelyekbe a XVII. század eleje óta rendszeresen feljegyezték, hogy kik kaptak tanácsosságot, 1600 és 1636 között harminckilencen részesültek ebben a kitüntetésben.

¹⁾ U. o. Fol. Lat. 921., X.

²⁾ U. o. Fol. Lat. 921., XI.

³⁾ U. o. Fol. Lat. 921., XVI.

⁴⁾ U. o. Fol. Lat. 921., XVII.

⁵⁾ U. o. Fol. Lat. 920. és 921. alapján.

Mégpedig, s ez igen jellemző, elsősorban nem az országos méltóságok viselői, hanem alacsonyabb rangú emberek, főleg katonák és tisztviselők. Így például 1608-ban Pogrányi Benedek újvári alkapitány, 1621-ben Szentkereszthy Jakab magyar kamarai titkár, 1627-ben Patatic István szlavón ítélőmester, 1636-ban Csáky László pápai kapitány, hogy csak egy-két nevet ragadjunk ki a sok közül. Feltűnő továbbá, hogy a világiak mennyivel többen vannak, mint az egyháziak. Az említett 36 esztendő alatt a feljegyzett 39 tanácsos közül csak öt tartozott az egyházi rendbe. Valószínű ugyan, hogy a Királyi Könyvekbe sem jegyezték fel minden egyes kinevezést, az arány mégis tanulságos. Nem szabad azonban ennek alapján arra következtetnünk, hogy az uralkodó környezetében a világi elem az egyházit háttérbe szorította. Különösen valószínűtlen ez II. Ferdinánd uralkodása alatt, pedig az adatok túlnyomó része oda vonatkozik. Közlebb járunk az igazsághoz, ha feltesszük, hogy ezek a tanácsosok sohasem kerültek abba a helyzetbe, hogy a király tanácsukat meghallgatta, arról nem is szólva, hogy hallgatott is rájuk. Tanácsosságuk csak címet jelentett, amivel az uralkodó érdemeiket jutalmazta s amiért bizonyára megfelelő díjat fizettek a magyar kancelláriában. Az igazi tanácsadók továbbra is a főpapok és az országbárok maradtak, akiknek méltóságával együttjárt a tanácsosi cím és kinevezésükkor annak viselésére is jogot nyertek. Más kérdés azután, hogy mennyiben játszottak tényleges szerepet az államkormányzatban. Ezt a kérdést külön tanulmány hivatott megvizsgálni, amely a magyar tanács szervezetére is bővebb fényt fog vetni. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy általános véleményt a két századról nem mondhatunk. A magyar tanács államkormányzati jelentősége koronkint változott és mindig az uralkodók és a tanácsosok egyéniségétől függött.

I. Ferdinánd viszonya magyar tanácsához.

I. Ferdinánd még gyakran magához hívatta magyar tanácsosait, hogy véleményüket meghallgassa. A magyar kamara számadáskönyveinek tanúsága szerint például 1556-ban Thurzó Ferenc kamaraelnök, Desewffy János udvarmester, Bánffy László ajtonállómester, Bánffy István étekhordómester, Tahy Ferenc lovászmester és Mérey Mihály kaptak külön napidíjakat azért, hogy rövidebb-hosszabb ideig, olykor több hónapon keresztül is, Bécsben tartózkodtak a király tanácsában. 1558-ban pedig Desewffy Jánoson, Bánffy Lászlón és Istvánon, valamint Tahy Ferencen kívül Bornemissza Pál nyitrai püspök, Gregoriancz Pál győri püspök és Zay Ferenc jártak hasonló okból a király székhelyén.

Egyébként azonban a magyar tanács nem volt állandó jellegű, újkori értelemben vett hivatal. Tagjait egyéb feladatok is lekötötték, elsősorban a török elleni állandó küzdelem. Az országos méltóságok egyben hadvezérek is voltak, kisebb-nagyobb csapatokat személyesen vittek a harcba. A felsőfokú igazságszolgáltatás is vállukra nehezedett, hiszen egyben az ország főbírái is voltak. Amellett még a régi feudális szellemben nevelkedett független nagyurak, akiket rendszeres hivatalnoki életre szoktatni hiábavaló kísérletnek bizonyult. Ferdinándnak ilyen irányú kísérlete, amint a helytartótanács sorsa bizonyítja, kudarccal végződött.

Ferdinánd tehát még nem lépett rá arra az útra, amelyen utódai jártak, nem zárkozott el magyar tanácsosai elől. Uralkodása idején az országgyűlések még nem panaszkodtak a magyar tanács háttérbeszorulása miatt, egyedül

a várakat ellepő idegen kapitányok és tisztviselők ellen zugolódtak. Pedig úgyszólván minden esztendőben összehívta a rendeket, köztük a főpapokat és országbárokat, tehát magyar tanácsának tagjait is. A magyar tanácsosok az országgyűlések idején gyűltek egybe, a legfontosabb kérdéseket ekkor tárgyalták meg. Éppen ez a körülmény, hogy testületileg az országgyűléseken voltak együtt, határozta meg döntően a tanács újkori fejlődését. Tapasztalniok kellett ugyanis, hogy az országgyűlési tárgyalásokon, hátuk mögött a köznemesség tetszésük szerint irányítható tömegével, befolyásukat sokkal erősebben tudják érvényre juttatni, mint az uralkodóval Bécsben, esetleg idegenek jelenlétében folytatott megbeszéléseken. A király kénytelen volt a rendeket gyakran összehívni, mert csak a megszavazott adót hajthatta be és adót csak egy évre szavaztak meg. A rendek pedig adómegszavazó jogukat arra használták fel, hogy sérelmeikre orvoslást keressenek. Vezetők a főpapok és országbárok, azaz a magyar tanács tagjai voltak. Érthető tehát, hogy az uralkodó kísérletet tett arra, hogy felhasználva a magyar tanács és az országgyűlés kapcsolatát, az adómegajánlást függetlenítse a hosszadalmas és gyakran eredménytelen rendi tárgyalásoktól.

Rendkívül érdekes, jellemző és hatásaiban döntő fontosságú vita folyt le ebben a kérdésben uralkodó és magyar tanács között az 1559. évi pozsonyi országgyűlést megelőző tanácskozások során. I. Ferdinánd kérdést intézett a magyar tanácshoz, hogy a török váratlan támadása esetén milyen segílyt várhatna az országtól, azon kívül, amit az országgyűlés megszavazott és anélkül, hogy a rendeket összehívna. A kérdés kétségkívül időszerű volt. A török támadása előre nem látható feladatok elé állította az ország védelméről gondoskodó uralkodót, aki méltán elvárhatta, hogy ebben a munkájában az ország is támogassa. A rendes hadiadó a védelem költségeit nem fedezte, nem is folyt be rendszeresen, úgyhogy I. Ferdinánd előtt az a megoldás merült fel, hogy rendkívüli esetekben rendkívüli segílyt vesz igénybe. Arra természetesen nem is gondolhatott, hogy minden egyes ilyen esetben összehívja az országgyűlést, hanem azt a módot választotta, hogy a magyar tanácstól kért javaslatot, s egyben hozzájárulását is az adóztatásnak ehhez a formájához.

A magyar tanácsban a rendiség képviselőjét látta, s hogy nem alap nélkül, azt maga a tanács is elismerte azzal, hogy amikor az uralkodó az országgyűlési előterjesztések felől javaslatát kérte, nem szívesen és csak egészen elnagyolt véleményt adott, azzal a megokolással, hogy az országgyűlésen maga is tárgyalja majd azokat, s így nem kötheti le magát előre mellettük. A fejlődés idővel csakugyan oda vezetett, hogy a hadiadót nem a csak ritkán tartott országgyűlések, hanem az úgynevezett concursusok, az országgyűlés által kiküldött bizottságok szavazták meg évről-évre. Ekkor azonban a magyar tanács még nem vállalkozott arra, hogy az országgyűlés nevében határozzon.

Határozottan kijelentette, hogy tanácsi minőségében az országgyűlésre tartozó ügyekben nem dönthet. Rendkívül érdekes azonban, ahogyan ezt az állásfoglalását megindokolta. Leszögezte ugyanis, hogy a tanácsosok nem az ország nevében, hanem csak mint magánemberek vannak a király mellett.¹⁾

¹⁾ Imprimis, quod non publico regnicolarum, sed privato nomine saltem consiliiarii hic penes maiestatem suam adsint. *Fraknoi Vilmos: Magyar Országgyűlési Emlékek.* IV., 147. l.

A tanács tagjai valószínűleg nem is gondoltak arra, hogy ezzel a kijelentésükkel lemondtak a magyar tanács közjogi jellegéről, amit pedig az uralkodó hajlandó lett volna elismerni. Hogy elszakították a szálakat, amelyek őket tanácsosi minőségükben az országgyűléshez fűzhatték volna, s a magyar tanácsot tisztán az uralkodó személyéhez kötötték. Eredetileg a tanácsnak nem is volt más jellege, de ekkor, amikor a trónra idegen uralkodó került, amikor a török veszély a királyt és a rendeket egyaránt fenyegette, alkalom kínálkozott arra, hogy közjogi jelleget nyerjen, hogy az országgyűléssel kapcsolatba kerüljön, hogy bizonyos tekintetben felelős magyar minisztérium szerepét játssza a király mellett. Az uralkodó hajlandó lett volna erre, mert a tanácscsal könnyebben elfogadtathatta volna kívánságait, mint az országgyűléssel, amit csak ügyvel-bajjal hívhatott össze, pedig a török a késedelmet vérrrel és földdel fizettette meg. A magyar tanács is érezte, hogy így szorosabb függésbe kerülne az uralkodóval, s éppen ezért zárkózott el mereven ez elől a fejlődési irány elől. Pedig talán rosszul cselekedett. Mert így lemondott róla, hogy az uralkodó benne használható szervet lásson. Szinte kényszerítette a királyt, hogy magyar tanácsosai elől elzárkózzék, hogy pusztán formailag hallgassa meg és azután saját titkos tanácsosai véleménye alapján intézkedjék. Talán nem tévedünk, amikor a magyar tanács hanyatlásának kezdetét erre az időpontra tesszük és okát így magyarázzuk.

Igen jellemző egyébként és a magyar tanács további sorsára éles fényt vet az az eltérő szemlélet, amellyel uralkodó és tanácsa a törvények és a közjő egymáshoz való viszonyát megítélte. A királyi válasz hangjából szemrehányás és szomorúság cseng, amikor azt mondja, hogy »Őfelsége azt remélte, hogy hű tanácsosai olyan ügyben, amely az egész ország üdvét és megmaradását célozza, s így tisztességükre és hűségükre semmiképen sem vehet foltot, nem fognak törvényekre és kiváltságokra hivatkozni, hiszen azoknak szükség idején a közösség érdeke előtt meg kell hajolniok, mert céljuk és rendeltetésük nem az, hogy az ország közös javát bármikor is elgáncsolják. Őfelsége sohasem akart, nem is akar hű tanácsosai és alattvalói közül jogaiban és szabadságaiban bárkit is megsérteni, mégis úgy gondolja, hogy nem szabad a kiváltságokhoz, szabadságokhoz és a régi törvényekhez mindig oly mereven ragaszkodni, hogy azokat a közösség hasznánál és javánál többre becsüljék. Mert az olyan szabadság, amely a köz javával ellenkezik és megakadályozza azt, nem szabadság, hanem szolgaság.« Mire a tanács hűvösen és szárazon csak annyit felelt, hogy »a hű tanácsosok legfontosabbnak mindig a köz javának megóvását tartották, de úgy gondolják, hogy az együttjár a szabadsággal, amiért őfelsége védelmébe ajánlották magukat és ott mindörökké megmaradni akarnak.«⁴⁾

Ismerve az előzményeket kissé csodálkozunk kell, hogy éppen az 1559-i országgyűlésen hangoztatták a rendek először azt a kívánságukat, hogy a király magyar ügyekben magyar tanácsosaira hallgasson, mert, mondotta a lendületes, szépszavú indokolás, azok, akiknek fejük, életük és vagyonuk forog kockán, akik napról-napra élet es halál mesgyéjén járnak, mégis csak inkább adhatnak tanácsot minden dologban, mint az idegenek, akik a magyar ügyeket nem ismerik és a más veszedelme nem aggasztja

⁴⁾ U. o. IV., 149. l.

őket.¹⁾ Ebben a rendeknek kétségkívül igazuk volt, de igaza volt a királyi leiratnak is, amikor azt válaszolta, hogy a magyar tanácsosokat a magyar kérdésekben eddig még mindig meghallgatták.²⁾

Azon viszont nem csodálkozhatunk, hogy ilyen tapasztalatok után az uralkodó nem rendelte tanácsosait minduntalan Bécsbe, nem fizette a külön napidíjakat, amikor a tanács éppen a legfontosabb kérdésekben nem foglalt állást, hanem azt kívánta, hogy vigyék azokat az országgyűlés elé, akkor majd, háta mögött a zugolódo nemességgel, kezében az adómegajánlás jogával, határoz fölöttük. Az uralkodó számára sokkal kényelmesebb megoldásnak kínálkozott, hogy igénybeveszi bécsi központi hatóságait, katonai ügyekben a haditanácsot, pénzügyekben az udvari kamarát, a legfontosabb kérdésekben pedig a titkos tanácsot.

Tiszta és vegyes magyar ügyek.

A rendek csakhamar rádöbbsentek az új helyzetre, egyelőre azonban tájékozatlanul és tanácstalanul állottak vele szemben. Csakis így magyarázható az a végzetes tévedés és hiba, amibe a magyar tanács jogainak védelme közben beleestek. Az 1559-i tárgyalások során ugyanis azzal a kéréssel állottak elő, hogy amiként a magyarok tanácsát sohasem kéri, amikor tisztán idegen országok ügyeiben döntenek, hasonlóképpen azokban a kérdésekben, amelyek tisztán és határozottan Magyarországon szabadságaira és kiváltságaira vonatkoznak, idegeneket ne hallgassanak meg.³⁾ Az uralkodó ezt a kívánságot teljesítette és az 1559. évi VIII. t.-c. szóról-szóra törvénybe iktatta. A rendek ezáltal hallgatólagosan elismerték az idegen befolyás jogosságát mindazokban a kérdésekben, amelyek nem vonatkoznak tisztán és határozottan az ország szabadságaira és kiváltságaira. A híressé vált és sokat idézett 1569. évi XXXVIII. t.-c. csak részletesebben fejtette ki a 10 évvel korábban elfogadott elvet, amikor kimondotta, hogy az igazságszolgáltatásra, az ország jogaira és szabadságaira vonatkozó ügyeket a magyar tanács, a kamaraiakat a kamara, a hadiakat pedig a haditanács tárgyalja. Hogy pedig az ügyintézés megkönnyítsék, a jövőben az udvari kamaránál és a haditanácsnál 2—2 tolmács fog a felek rendelkezésére állni.

A magyar országgyűlés ezáltal elismerte a tisztán magyar (*negotia mere Hungarica*) és a vegyes ügyek (*negotia mixta*) megkülönböztetését, s a magyar tanács illetékességét csak az előbbiekre tudta biztosítani. Jellemző a kor felfogására, amelyben ez az államkormányzati önállóságunk szempontjából jogi mélypontot jelző törvénycikk megszületett, az a vélemény, amit a rendek panaszára a magyar kamara adott. Minthogy, mondotta a felterjesztés, Magyarország sorsa úgy fordult, hogy nemcsak idegen segítségre szorul, hanem az idegen tanácsot sem nélkülözheti, a magyar tanácsosok nem csodálkozhatnak azon, hogy a külföldön élő uralkodó tanácsosai távollétében a fontosabb kérdésekben meghallgatja német tanácsadóit. Azt sem kifogásolhatják a rendek, hogy a magyar ügyeket különböző

¹⁾ U. o. IV., 220—221. l.

²⁾ U. o. IV., 242. l.

³⁾ *Videretur statibus et ordinibus iustum esse, ut quemadmodum Hungari nunquam adhibentur negotiis et consiliis pure aliena regna concernentibus, sic etiam alieni iis, quae pure et praecise ad libertates et privilegia regni Hungariae spectant, non adhibeantur.* U. o. IV., 257. l.

hatóságok tárgyalják. Ezt azért teszik, hogy tárgyilagosan intézkedhesenek, nem pedig a felek zaklatására. Így kerülnek a hadi vonatkozású ügyek a haditanács, a kamarai természetűek pedig az udvari kamara elé. Így volt ez már I. Ferdinánd idejében is, anélkül, hogy valakin sérelem esett volna.¹⁾

Kétségtelen, hogy a magyar kamara álláspontja közigazgatási szempontból, nem pedig közjogiból, helyes volt. A rendek a középkori helyzetet akarták visszaállítani, amikor minden ügyet a királyi tanács intézett. A fejlődés azonban már Mátyás és a Jagellok alatt túlhaladt ezen a fokon, ha az egyes ügykörök számára külön hivatalok még nem is alakultak ki. De a kancelláriában már megtették az első lépést a dikasztériális ügyintézés felé. Ezt a fejlettebb formájú ügyintézést honosították meg azután a Habsburgok. A rendeknek azt kellett volna követelniük, hogy az uralkodó magyar haditanácsot állítson fel és a magyar ügyeket csak a magyar haditanács és a magyar kamara útján intézze. Az udvari hatóságok befolyását azonban addig nem szüntethették meg, amíg az ország idegen segítségre szorult.

Kérdés azután, hogy a magyar tanács mennyiben tudta befolyását még az úgynevezett tiszta magyar ügyekben, azaz igazságszolgáltatási téren és az ország jogaira vonatkozó kérdésekben, érvényre juttatni. Bizonyos, hogy addigi formájában, távol az uralkodó székhelyétől, még ezt sem tehetette meg. Ehhez az lett volna szükséges, hogy állandóan és rendszeresen ülésező újkori hivatallá alakuljon át. Az uralkodó ebben az irányban az első lépést meg is tette, amennyiben az említett 1569. évi XXXVIII. t.-c.-be belevétette, hogy a magyar tanácsosok közül egy egyházi és egy világi állandóan az udvarban tartózkodjék, hogy velük a tisztán magyar ügyeket megtárgyalja, sőt véleményüket az országot érintő hadügyekben is meghallgassa. Arról azonban lemondott, hogy az egész tanácsot testületileg vonja bele az államkormányzatba. Amikor a rendek az 1563-i országgyűlésen, ahol a tanácsosok együtt voltak, ez ellen kifogást emeltek, saját korábbi érvüket fordította ellenük, mondván: úgy gondolta, hogy a tanácsosoknak az országgyűlés tanácskozásain kell résztvenniük.²⁾

A rendek viszont az uralkodó ajánlatát nem fogadták el, nem választottak és nem küldtek Bécsbe tanácsosokat. Amikor az 1578-i országgyűlésen a királyi leirat újra azt kérte, hogy jelöljenek ki két-két tanácsost, akik állandóan a király, illetve távollétében helyettese, Ernő főherceg mellett tartózkodjanak, a lényegét megkerülve azt válaszolták, hogy öfelsége a tanácsosok számát növelje, az üres egyházi és világi méltóságokat töltsse be, hogy azután választhassanak. Tehát azt tartották a legfontosabbnak, hogy a tanácsosi fizetést minél többen megkapják, az uralkodó tervével szemben bizalmatlanok voltak. Nyíltan meg is mondták, félnek, hogy a magyar ügyeket még akkor is idegenek fogják intézni, ha két tanácsost Bécsbe küldenek. Mert mi inkább és igazabban magyar ügy, mint a törökkel kötött fegyverszünet és arról mégis mit sem tudnak azok, akiknek életéről és vagyonáról döntenek. Vagy a végvárok ügye, vagy a kihalt családok birtokainak eladományozása.³⁾

¹⁾ U. o. V., 235—236. l.

²⁾ U. o. IV., 575. l.

³⁾ U. o. VI., 252—253. l.

A magyar tanács tehát nem vállalkozott a rendszeres hivatalnoki életre, amit tagjainak társadalmi és gazdasági helyzete könnyen érthetővé tesz. Hiszen valamennyien birtokos nagyurak, bírák és hadvezérek, egész országrészek népének parancsolói és gondviselői. Egész életmódjukkal szakítaniok kellett volna, ha elhatározzák, hogy állandóan az udvarba költöznek. Amellett joggal tarthattak attól is, hogy ha csak ketten képviselik a magyar érdekeket, az idegen tanácsosokkal szemben háttérbe szorulnak. Tehát inkább kitartottak a régi álláspont mellett, továbbra is azt követelték, hogy az uralkodó az egész magyar tanácsot meghallgassa. Minthogy pedig a teljes tanács rendszerint csak az országgyűlések idején volt együtt, ez a kívánságuk lényegében azt jelentette, hogy a király minden magyar ügyet az országgyűlés elé vigyen. Ebbe viszont, ismerve a rendi tanácskozások természetét, az uralkodó nem egyezett bele.

Miksa és Rudolf viszonya a tanácshoz.

A helyzet így hosszú ideig nem változott. A sűrűn összeülő országgyűlések ugyanazokkal a panaszokkal álltak elő, a királyi leiratok ugyanazt a választ ismételték. Annak semmi nyoma sincs, hogy két tanácsos állandóan Bécsben tartózkodott volna. Valószínű ugyan, hogy egyes főpapok és országbárok gyakran megfordultak az uralkodó udvarában, aki véleményüket olykor meg is hallgatta, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a magyar tanács, mint hivatali testület, Miksa és Rudolf uralkodása alatt nem működött, politikai szerepet, mint a rendiség vezetőrétege, csak az országgyűlések idején játszott. Befolyásának érvényesítésére, a rendi tárgyalásokon kívül, még kevesebb alkalma nyílt, amikor Rudolf székhelyét Bécsből Prágába tette át. Ha a tényleges viszonyokat nézzük, azt kell tehát megállapítanunk, hogy a XVI. század utolsó negyedében még a tisztán magyar ügyek sem tartoztak a magyar tanács hatósága alá, amit állandó panaszaikban maguk a rendek is elismertek. Más volt azonban a jogi helyzet.

Közjogilag az országgyűlések a magyar tanács illetékességének sértetlenségét mindvégig megőrizték. Sőt, nemsokára az 1569. évi XXXVIII. t.-c. törvénybeiktatása után, ráeszméltek arra, hogy az idegen hatóságok befolyásának elismerésével milyen hibát követtek el. Már 1578-ban hangoztatták, hogy katonai ügyekben a magyar tanács, kamarai kérdésekben pedig a magyar kamara véleménye a döntő. A királyi leirat meg is ígérte, hogy ha két tanácsost küldenek Bécsbe, azokat egyes esetekben (pro qualitate rerum et negotiorum) a vegyes ügyek tárgyalásába is bele fogják vonni.¹⁾ Láttuk, hogy a rendek ezt a kívánságot nem teljesítették, megragadták azonban az alkalmat, hogy a vegyes ügyeket kiragadják az idegen befolyás alól. Már az 1578. évi XV. t.-c.-be belevétették, igaz csak mint óhajt, hogy a katonai helytartókká kinevezett főhercegek, (Szlavóniában Károly, Magyarországon Ernő) a magyar vonatkozású hadügyekben magyar tanácsosokat is meghallgassanak.²⁾ Kívánságuk azonban nem járt eredménnyel. Szomorúan tapasztalták, hogy a magyar tanácsot még az 1580-i országgyűlés ideje alatt is mellőzték, pedig a tanácsosok mind együtt voltak. Az országot csak tartománynak tekintik, panaszoják, régi szabadságának nyoma is

¹⁾ U. o. VI., 296. l.

²⁾ U. o. VI., 323—324. l.

alig van.¹⁾ Ugyanekkor felajánlották, hogy a tanácsosok készségesen megjelennek Bécsben, ha fizetésükön kívül napidíjakat is kapnak. Az uralkodó azonban csak két tanácsos kiadásait volt hajlandó fedezni, úgyhogy minden a régiben maradt.²⁾ A rendek azonban nem csüggedtek, továbbhaladtak a megkezdett úton.

Nem elégedtek meg az uralkodó újabb ígéretével, hogy a két állandó tanácsosnak a hadi és kamarai kérdésekben is szerepet juttat,³⁾ hanem a tisztán magyar és vegyes ügyek közötti megkülönböztetés jogosságát vonták kétségbe. Az 1583-i országgyűlésen egyik feliratukban ugyanis kimondták, hogy minden olyan ügyet, amely Magyarországra vonatkozik, nem vegyesnek, hanem tisztán magyarnak tekintenek, amilyenek az állami jövedelmekre, a végvárakra, az igazságszolgáltatásra, a hadseregre, a kamarára, a bányászatra, az egyházi és világi hivatalok betöltésére és a fegyverszüneti tárgyalásokra vonatkozó kérdések.⁴⁾ 1587-ben pedig egyenesen kétségbevonták az 1569. évi XXXVIII. t.-c. érvényét, mivel, mondták, ellenkezik a gyakorlattal, továbbá az ország szabadságával sem egyeztethető össze. Hangoztatták ugyanis, hogy az államügyeket, amelyeknek három csoportját: belügyet, hadügyet és a jövedelmek kezelését különböztették meg, néhány évvel ezelőtt még a magyar tanács intézte. Nemrég azonban, ellentétben az egész keresztény világ gyakorlatával és a rendek szabadságának nagy sérelmére és gyalázatára, idegen hatóságok kezére adták. Azóta az országgyűlések egyebekben sem fáradnak, mint a régi szabadság helyreállításán, amelynek alapfeltétele, az ország üdvének és megmaradásának legfőbb biztosítéka az, hogy a magyar tanács régi hatáskörét és tekintélyét állítsák helyre.⁵⁾

Ez az érvelés szépen hangozott ugyan, de amint láttuk, a történeti fejlődést erősen a maga javára magyarázta. Az idegen hatóságok beavatkozása a magyar ügyekbe sokkal régibb keletű volt és érte a felelősség nem kis mértékben a rendeket is terhelte. Mert ha megnézzük, hogy mit tettek a magyar tanács annyit hangoztatott befolyásának biztosítására, meg kell állapítanunk, hogy elégedetlenségük a meddő panaszkodásban merült ki. Állandó tanácsosok kijelölése elől következetesen elzárkóztak, eredeti elgondolással viszont adósak maradtak. 1583-ban az I. Ferdinánd alatti helytartótanácsot akarták új életre kelteni. Azt javasolták ugyanis, hogy a király mindenekelőtt több tanácsost nevezzen ki. Ezeknek egy része maradjon állandóan a helytartó oldalán és intézze a kevésbé jelentékeny ügyeket. Ha pedig fontosabb, az ország védelmére és fennmaradására vonatkozó kérdések kerülnek szőnyegre, öfelsége hívja egybe az egész tanácsot, amely így minden magyar ügyet megtárgyalhat és amelynek tagjai rendszeres fizetést és napidíjakat kapjanak.⁶⁾

Az uralkodó ezt a megoldást, okulva a múlt tapasztalatain, természetesen nem fogadta el. Előrelátható volt ugyanis, hogy a magas napidíjak mellett ülésező teljes tanács a fontosabb esetekben nem fog önállóan határozni, hanem az országgyűlés elé viszi az ügyeket, hogy ott felfogását sokkal

¹⁾ U. o. VI., 390—391. l.

²⁾ U. o. VI., 407. l.

³⁾ U. o. VII., 148. l.

⁴⁾ U. o. VII., 151—152. l.

⁵⁾ U. o. VII., 249—255. l.

⁶⁾ U. o. VII., 151—152. l.

sikeresebben védhesse meg. Egyébként pedig az udvari kamara és a haditanács jól működő hivatalairól nem volt hajlandó lemondani egy bizonytalan sikerű, a múltban már kudarcot vallott, magyar helytartótanácsi kormány kedvéért. Ellentétben a rendek állásfoglalásával, továbbra is ragaszkodott az 1569. évi XXXVIII. t.-c. végzéseéhez, amelyek e központi hatóságoknak befolyást biztosítottak a magyar államkormányzatra. Csak azt az engedményt helyezte kilátásba, hogy ha a rendek két tanácsost Bécsbe küldenek, azokat nemcsak a tisztán magyar, hanem a vegyes ügyekben is meghallgatja, sőt súlyosabb kérdésekben több tanácsost is magához rendel.¹⁾

Állandó tanács terve.

Negyedévi tanácskozás.

Az 1587-i országgyűlésen azután végül mégis találtak a rendek olyan megoldást, amely az 1588. évi III., VIII. és IX. törvénycikkekbe iktatva alapja lett a magyar tanács további fejlődésének. Gondolatuk azonban nem eredeti volt, hanem némileg módosított formában az uralkodó ismételtén kifejezett óhaját fogadták el. Belenyugodtak ugyanis abba, hogy néhány tanácsos állandóan együttlegyen, mégpedig nem a helytartó mellett, ahogy első feliratukban tervezték,²⁾ hanem a király, vagy távollétében a helyettesítésével megbízott főherceg oldalán. Ezek a tanácsosok tárgyaljanak meg minden országos kérdést, a kamarai és hadi ügyeket is. Emellett azonban továbbra is biztosították a teljes tanács működését is, amennyiben kimondták, hogy a fontosabb kérdések megvitatására negyedévenként mindegyik tanácsost hívják össze és aki személyesen nem jelenhetik meg, véleményét írásban terjessze elő.

Kevésbé sikerült a rendeknek a magyar tanács hatáskörét biztosítaniok. Az 1588 : III. t.-c. ugyan elrendelte, hogy a tanácsnak »az őt megillető, hozzáillő és szükséges« hatalmát állítsák helyre,³⁾ ezeket az üresen kongó szavakat azonban mindenki úgy értelmezte, ahogy akarta. Kísérletet tettek ugyan arra, hogy a törvénycikkek szövegébe belevegyék, hogy a tanácsosokat nemcsak a tanácsadás, hanem a határozathozatal joga is megilleti,⁴⁾ az uralkodó azonban ezt a szövegezést nem fogadta el. Hasonlóképpen nem tudták kiküszöbölni a tisztán magyar és a vegyes ügyek közötti különbségtételt. Határozottan leszögezték ugyan újra, hogy minden magyar ügyet tisztán magyarnak tekintenek és a magyar tanács mindegyikben illetékes, azt azonban kénytelenek voltak elismerni, hogy vannak olyan kérdések, amelyek az uralkodó többi országát is érintik. Ezekre nézve azt ajánlották, hogy tárgyalásukkor a magyar tanácsban német tanácsosok is megjelenhessenek.⁵⁾ Ezt azonban természetesen nem sikerült keresztülvinni, aminthogy az 1588. évi törvénycikkek a haditanács és az udvari kamara magyar szerepét sem tiltották meg. Hiába iktatták tehát törvénybe hogy a magyar tanács minden magyar kérdésben illetékes, az idegen hatóságok befolyásának nem tudtak gátat vetni.

Az évnegyedes ülések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Már az első gyűlés eredmény nélkül oszlott szét, utána pedig nem is kísér-

¹⁾ U. o. VII., 159—160., 163—164., 245—246. l.

²⁾ U. o. VII., 263. l.

³⁾ . . . sua competens et pro ratione decens ac necessaria autoritas reddatur.

⁴⁾ U. o. VII., 300—301. l.

⁵⁾ U. o. VII., 306. l.

letezték többé. Az 1593-i országgyűlésen a rendek hallani sem akartak felőle.¹⁾ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a teljes magyar tanács feloszlott vagy megszűnt. Tagjai időnkint, rendszerint az országgyűléseken, továbbra is összegyűltek. A rendek ezentúl is állandóan követelték, hogy a magyar ügyeket kizárólagosan a magyar tanács intézze. Erről azonban szó sem volt. Maguk a tanácsosok sem fektettek súlyt tanácsbeli szerepükre. 1603-ban pl., amikor az országgyűlési előterjesztésekről kellett volna véleményt mondaniok, a helytartó összesen két püspököt tudott összehívni.²⁾ És ha egybegyűltek is, alapos és eredményes tárgyalásra akkor sem került sor. Károlyi Árpád, Bocskay korának legalaposabb ismerője, akihez az elfogultságnak még csak az árnyéka sem férhet, így ítélte a XVII. század eleji magyar tanácsról: »Annak, aki, mint e sorok írója, az ez időbeli magyar királyi tanács oly sok silány operatumát, oly sok szintelen — ha akarom, vemhes, ha akarom, nem vemhes — véleményét volt alkalma átolvasni s így talán jogot szerzett magának ezt a testületet lelkéből vilipendálhatni, szinte jólesik, ha néha-néha fölcstillámlani lát egyik-másik opinióban férfias hangot, férfias nézetet.³⁾ E hanyatlás magyarázatát pedig abban találja meg, hogy bár a magyar tanács, vagy legalább a tanácsosok egy részének véleményét az uralkodó, a kamarai és katonai kérdések kivételével, minden egyes esetben meghallgatta, mégis alárendelt szerepet játszott, mert javaslatát azután még egész csomó udvari hatóság felülbírálta, míg végül a fejedelmi döntés megszületett.⁴⁾ Nem idegenkedik Károlyi attól a vádtól sem, amit az erősen protestáns színezetű korponai országgyűlés rendei hangoztattak 1605-ben s amelyet egy egykorú katolikus olasz pap emlékiratával erősít meg, amely szerint t.-i. az alacsonyszármazású magyar főpapok teljesen a német tanácsosok befolyása alatt állottak, akik azt tették velük, amit csak akartak.⁵⁾ Ezt a kérdést alaposabban meg kellene vizsgálni, mert ha a vád igaznak bizonyulna is, ami nem valószínű, a tanács hanyatlását nem magyarázná, hiszen ha csakugyan olyan akaratnélküli báb lett volna a német tanácsosok kezében, akkor befolyását nem csökkentették, hanem ellenkezőleg növelték volna.

Bocskay a főpaptanácsosok ellen.

Tény, hogy Bocskay országgyűlései erős ostromot indítottak a főpaptanácsosok ellen, ez azonban tisztán vallási okokból is érthető. Eleinte a püspököket egyszerűen ki akarták zárni a tanácsból, azután csak a megyés püspökök tanácsosságát voltak hajlandók elfogadni, végül pedig azt követelték, hogy a király csak nemes eredetű püspököket nevezzen ki. Az 1608. évi koronázás előtt hozott VI. t.-c. ki is mondotta, hogy csak székhellyel és birtokjoggal rendelkező püspök bocsátható a tanácsba. Ezt a rendelkezést azonban a XVII. század folyamán nem mindig tartották meg.⁶⁾ A 10. t.-c. pedig azt kívánta, hogy az uralkodó a tanácsosok kinevezésénél a valláskülönbségre ne legyen tekintettel és ne csak főurakat nevezzen ki, hanem nemeseket is. Valószínű, hogy a tanácsosi címet protestánsok és nemesek is

¹⁾ U. o. VIII., 4. l.

²⁾ U. o. X., 108. l.

³⁾ U. o. XI., 27. l.

⁴⁾ U. o. XI., 326. l.

⁵⁾ U. o. XI., 286—288. l.

⁶⁾ L. pl. *Márk* i. m. 596. l.

megkapták, de hogy a katolikus megújulás korában tényleges szerephez nem jutottak, szinte bizonyosnak tekinthetjük.¹⁾ A tanács hatásköréről viszont a XIX. t.-c. csupán annyit mondott, hogy a magyar ügyeket kizárólagos joggal intézze, címébe azonban belecsúsztattak egy »etiam« szócskát, ami egész értelmét megváltoztatta.

Lényeges változást tehát összetételében és államkormányzati jelentőségében a századforduló rendi virágkora sem hozott. Tagjait továbbra is az uralkodó nevezte ki, a rendeknek az a törekvése, hogy az országgyűlés válassza őket, kudarccal végződött. A XVII. század folyamán azután egyre többen megkapták a tanácsosi címet, amiért folyamodni is lehetett. Minden főpap és országbaró természetszerűleg tanácsos volt, rajtuk kívül azonban egész sereg katonai vagy polgári tisztviselő is részesült ebben a kiténtetésben, amellyel az 1687 : VIII. t.-c. értelmében együttjárt a főrendiházi tagság. Ez a törvénycikk tetőzte be a jóval Mohács előttre visszanyúló folyamatot, amelynek eredménye a királyi tanács és a főrendiház összeolvadása lett.

Amint a tanácsosok száma fokozatosan szaporodott, megkülönböztették a címzeteseket (consiliarius titulus) a valóságosaktól (c. intimus), akik a magyar tanács munkájában tényleg részt vettek.

A tanács a XVII. században.

A magyar tanács továbbra is a király, olykor a nádor meghívására gyűlt össze, nem ugyan negyedévenként, ahogy az 1588 : VIII. t.-c. rendelkezett, hanem hol sűrűbben, hol ritkábban, amint a szükség kívánta. De nem valamennyi tanácsos jelent meg ilyenkor. Az uralkodó rendszerint nem is hívta valamennyit, de a hívottak sem jöttek mind, hiszen messze laktak, az utazás pedig nagy fáradsággal és költséggel járt. Ha sürgősen kellett határozni, csak a közelben lakók véleményét kérték ki. Aki nem tudott személyesen megjelenni, javaslatát írásban terjesztette elő. A gyűlésen többnyire csak az előre kitűzött kérdéseket tárgyalták, de a tanácsnak jogában állott önálló kezdeményezéssel fordulni az uralkodóhoz.

A XVII. században sokkal kevesebb országgyűlést tartottak, mint a XVI. században. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a magyar tanács jelentősége az előző század utolsó negyedéhez viszonyítva jelentékenyen megnövekedett. A főrendek sem akartak mindent az országgyűlés elé vinni és az uralkodó is szívesebben tárgyalt az egyes tanácsosokkal, mint a hajthatatlan rendekkel. Ha megnézzük, hogy a tanács pl. a század közepén milyen kérdéssel benn adott véleményt, azt látjuk, hogy olyan ügyekben is meghallgatták, amelyekben Rudolf uralkodása alatt még mellőzöttnek érezte magát. Nemcsak az országgyűlések összehívása és a királyi előterjesztések felől kérték javaslatát, hanem szava volt a követutasításokban, a béketárgyalásokban, a végvárok gondozásában, a török elleni harcban, a katonai és polgári tisztségek betöltésében, jogi kérdésekben, a szabad királyi városi cím adományozásában, városok és vármegyék különböző sérelmeinek orvoslásában stb. Továbbra is ki volt zárva azonban az úgynevezett vegyes ügyekből, amelyek külön szakhivatalok, a haditanács és az udvari kamara hatáskörébe tartoznak. A katonai sérelmek orvoslása is a haditanács feladata volt, a magyar tanács csak tolmácsolta és pártfogolta a panaszosokat. A nemesi felkelések azonban ki voltak véve a haditanács illetékessége alól. Még kevesebb

¹⁾ V. ö. Márk i. h.

befolyása volt a magyar tanácsnak a kamarai kérdésekre. Csupán a szabad királyi városok adóját állapította meg közösen az udvari kamarával, valamint kamarai sérelmek orvoslását sürgette.

A kancellária melletti tanácsosok.

Teendője még így is elég maradt, s ha csak időnkint ül össze, nem végezhette volna el. Ezért sürgették az uralkodók már a XVI. században egy-két állandó tanácsos kiküldését, amit az 1588: IX. t.-c. azután el is rendelt. Ennek a rendelkezésnek megvalósulását még homály fedi. Tény, hogy a XVI. század óta a magyar kancellária mellett állandóan tartózkodott egy-két tanácsos, akik a kancelláriát mindenhova követték. Ezeknek személyét az eddigi kutatás még nem állapította meg. Kapcsolatuk a magyar tanáccsal kezdetben nyilvánvaló, idővel azonban egyre szorosabb összefüggésbe kerültek a kancelláriával, úgyhogy bennük tulajdonképpen nem is annyira a magyar tanács képviselőit, hanem a kancellária tanácsosait kell látnunk. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy minden olyan irat, amely a kancelláriába érkezett, még a vidéki tanácsosok javaslatái is, továbbá a főméltóságok (nádor stb.), kapitányok jelentései, vármegyék és városok megkeresései, magánosok folyamodványai stb., kivétel nélkül hozzájuk jutott és mindegyik mellé feljegyezték véleményüket (opinio), mégpedig ha nem tudtak megegyezni, mindnyájan külön-külön. Ezek a opiniók azután az uralkodó elé kerültek, aki határozott felőlük és döntése alapján a kancellária fogalmazta meg a leiratokat.

Az állandó tanácsosok működése tehát megteremtette azokat a feltételeket, amelyek végeredményben oda vezettek, hogy a magyar kancellária egyszerű expedícióból önálló hatósággá alakult át, amely az uralkodó rendelkezéseit nemcsak formába öntötte, hanem tanácsosai révén azok előkészítésében is részt vett. Hasonló volt a fejlődés iránya, amint láttuk, az osztrák és a cseh kancelláriánál. A kancellária mellett működő tanácsosokban az 1690-ben átszervezett kancellária tanácsosainak elődeit kell látnunk, akik ekkor még nem testületileg határoztak, hanem véleménykülönség esetén valamennyien feltüntették javaslatukat.¹⁾

A magyar tanácsosok szerepe az udvarban.

Miközben a királyi tanácsnak állandóan az udvarban tartózkodó képviselői a magyar kancellária keretei közé illeszkedtek, a XVII. század hatvanas éveitől kezdve a magyar tanács működésében is változás állott be. Ezóta mint önálló testület csak kivételes ünnepélyes alkalmakkor szerepelt, mint pl. 1724-ben a magyar királyi helytartótanács elnökének eskütételekor. Tagjai azonban továbbra is részt vettek az államkormányzatban, de nem mint a magyar tanács, hanem csak mint magyar tanácsosok. Az uralkodó hívására megjelentek az úgynevezett miniszteri konferenciákon, amikor ott a magyar ügyeket tárgyalták. Ezeken az értekezleteken rendszerint maga az uralkodó elnökölt és részt vettek bennük az udvari hatóságok vezetői és magasrangú tisztviselői, polgáriak és katonaiak egyaránt, hol többen, hol kevesebben. A magyar tanácsosok közül a kancellár, alkancellár, kancellár

¹⁾ A XVII. századi magyar tanácsra *Márk* i. m. sokkal használhatóbb, mivel elsőrendű levéltári anyag alapján dolgozott. E részben eredményeit átvettem. A kancellária melletti tanácsosokban mindvégig a magyar tanács képviselőit látja, etekintben némileg eltértem tőle.

láriai tanácsosok, a főpapok és az országbárok kaptak meghívót. Itt határoztak a legfontosabb kül- és belpolitikai kérdésekben, míg a mindennapi ügyeket a különböző szakhivatalok intézték el. A magyarokat természetesen csak akkor hívták meg, amikor az országról tanácskoztak, de akkor sem mindenkor. A miniszteri konferenciák jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy a legkényesebb kérdéseket az uralkodó egy-két legbizalmasabb tanácsosával tárgyalta meg. Ezek között rendszerint volt egy, aki a magyar ügyek szakemberének számított, az 1720-as években pl. gróf Sinzendorf Lajos. Ennek viszont megvoltak a maga magyar bizalmasai, így Sinzendorfnak gróf Erdődy Ádám nyitrai és gróf Esterházy Imre zágrábi püspökök. A magyar tanácsosok ilyen módon közvetve mégis megtalálták azt az utat, amelyen az uralkodó döntésére befolyást gyakorolhattak. Ezt azonban csak akkor teheték meg, ha szakítottak a rendi felfogással és államelméletüket a fejedelmi hatalom szolgálatába állították. Esterházy Imre pl., aki később kancellár és esztergomi érsek lett, a törvények és a közjó viszonyát ugyanúgy ítélte meg, mint a XVI. század országgyűlésein a királyi leiratok, a közösség javát ő is fontosabbnak tartotta, mint a törvények betűjét.

Minden uralkodónak volt azután egy-két egészen meghítt embere, ezek a magyar ügyekben ugyancsak döntő szerepet játszottak. Az 1720-as években III. Károly udvarában Mannagetta János György, a titkos tanács előadója és titkára volt az, akinek befolyása még a magyar tanácsosokét, sőt az államminiszterekét is túlszárnyalta. Végeredményben pedig az uralkodók egyéni tulajdonságai is döntő súllyal estek a latba, mert a sok tanácsos egymásnak gyakran ellentmondó véleményén eligazodni nem volt könnyű feladat.¹⁾

A magyar tanácsosok résztvétele a miniszteri konferenciákon egész a XVIII. század közepéig kimutatható, de a magyar tanács nevével ebben az időben már nem találkozunk. A miniszteri konferenciák anyagát a magyar kancellária készítette elő, amelynek tanácsosai a tárgyalásokon is döntő szerepet játszottak. A XVI. és XVII. század jellegzetes magyar szervének, a középkori királyi tanácsból kifejlődött consilium Hungaricumnak örökébe a kancellária lépett, amelynek tanácsosai, amint láttuk, eredetükben a magyar tanács állandó képviselőivel megbízott tagjai voltak.

13. §. A helytartóság.

A magyar államkormányzatnak központi szerve, amint láttuk, az egész XVI. és XVII. században, sőt még a XVIII. század első negyedében is a magyar tanács néven szereplő királyi tanács maradt. Jellegzetes középkori vonásait mindvégig megtartotta, nem alakult át újkori értelemben vett, rendszeresen működő hivatalná. Ellentétben a fejedelmi hatalom szolgálatába szegődő nyugati központi hatóságokkal, mint a főnemesi osztály képviselője, az idegen uralkodóval szemben rendi jellegét mindvégig megőrizte, döntő szerepet játszott az országgyűlési tárgyalásokon, működését a szorosabb értelemben vett közigazgatás helyett közjogi téren, az alkot-

¹⁾ Az 1720-as évek viszonyaira l. *Ember Győző*: A commissariatatus provincialis felállításása Magyarországon 1723-ban. Kny. a bécsi Gr. Klebelsberg K. M. Történetkutató Int. 1934. évkönyvéből. 9—11. l.

mányos kormányzás biztosításában fejtette ki. Az újkori államkormányzat igényeit azonban ilyen módon nem tudta kielégíteni. Ez a feladat a nyugati országokban mindenütt állandóan ülésező hivatali testületek vállára nehezedett. A Habsburg-birodalom közigazgatását újjászervező I. Ferdinánd Magyarországon is kísérletet tett, hogy a királyi tanácsot újkori hivatallá, állandóan ülésező testületté alakítsa át. Célja elérésére a helytartói tisztséget választotta.

Az országból távollevő uralkodót a királyi tanács élén, amelyet ilyenkor országtanácsnak neveztek, már Zsigmond óta helytartó (locumtenens) helyettesítette, akinek tisztét az 1485 : X. t.-c. a nádori méltósághoz kötötte. Ugyanez a t.-c. hatáskörét úgy állapította meg, hogy a király legszemélyesebb jogait kivéve, amilyen volt pl. a kegyelmezés és a birtokadományozás, az államkormányzat minden ágában intézkedhetett. Minthogy I. Ferdinánd és utódai rövid megszakításokkal állandóan külföldön tartózkodtak, a helytartóság is állandósult és alkalmasnak látszott arra, hogy a királyi tanács néhány tagját egyesítve, az ausztriai tartományok élére állított kormányzóságok (regimen-ek) mintájára, az ország kormányának irányítását a szétszórt magyar tanács helyett kezébe vegye. Ez a gondolat természetesen csak fokozatosan bontakozott ki I. Ferdinánd uralkodása folyamán. Első helytartói mellett még a királyi tanácsot találjuk és a később kialakuló helytartótanács, ha ugyan szabad ezt a kifejezést használnunk,¹⁾ a magyar tanáccsal mindvégig a legszorosabb kapcsolatban állott.

Mária királyné helytartósága.

Amikor a rendek I. Ferdinándot magyar királlyá választották, az uralkodónak Csehországba kellett utaznia. Helytartójává, az országgyűlés beleegyezésével II. Lajos özvegyét, Máriát nevezte ki, bár a nádor élt, s így a törvény szerint a helytartóság őt illette volna meg. Külön magyar tanácsosokat nem rendelt melléje, valószínű, hogy az egész királyi tanács, illetve annak jelenlévő tagjainak segítségével kormányzott. Átküldött azonban Pozsonyba, ahol Mária tartózkodott, három német biztost, Rauber Kristóf laibachi püspököt, Dornberg Rézmánt és Pemflinger Istvánt, akik a királlyal és az alsóausztriai kormánnyal állandó összeköttetést tartottak fenn. Feladatát és hatáskörét csak általánosságban jelölte meg, amikor a rendeket felszólította, hogy mindenben engedelmességeskedjenek neki.²⁾

Báthory István nádor helytartósága.

Mária helytartósága 1527 közepén ért véget, amikor Ferdinánd bejött az országba. A következő év tavaszán azonban újra eltávozott, de Mária a terhes feladatot nem vállalta megegyeszer. A helytartói megbízást így a nádor, Báthory István kapta. Kinevező oklevele és a benne foglalt utasítás

¹⁾ Hivatalos neve Locumtenens et consilarii regiminis Hungarici volt, tagjai magukat legtöbbször Locumtenens et consilarii-nak nevezték és ehhez a címhez különböző jelzőket fűztek (suae maiestatis, regni, Hungarici, sui stb.). Az országgyűlési iratok locumtenentia-nak is hívják, egy esetben a consilium locumtenentis kifejezés is előfordul. R. Kiss István (A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveles könyve, Bp., 1908.) a magyar helytartótanács szót választotta (IX. l.), amit az irodalom is elfogadott, bár a XVIII. századi helytartótanácsból való megkülönböztetés kedvéért helyesebb lenne helytartóságnak fordítani, ha már a kormány vagy kormánytanács szavaktól, az örökös tartományok regimenjeivel való párhuzam miatt, idegenkedünk.

²⁾ I. m. XV. l., II. függelék.

azt mutatja, hogy az uralkodó már ekkor elhatározta, hogy a helytartó elnöklete alatt állandó jellegű tanácsot alakít, amelynek tagjaivá az ország legelső egyházi és világi főméltóságait szemelte ki: Várday Pál esztergomi érseket és főkancellárt, Szalaházy Tamás egri püspököt és kancellárt, Gerendy Miklós erdélyi püspököt és kincstartót, Thurzó Elek országbíró és Báthory András tárnokmestert. Megengedte azonban, hogy tanácskozásain, ha kedvük tartja, a királyi tanács többi tagja is részt vegyen. A kormány székhelyéül, mint arra legalkalmasabbat, Budát jelölte ki. Hatáskörét már pontosabban körülírta, mint az özvegy királynéét. Megbízta a tanácsosokat, hogy minden eléjük hozott ügyet intézzenek el, ha nem mernek dönteni, tegyenek írásban jelentést, de csak akkor, ha a késelem nem jár veszedelemmel. Egyebekben okosságukra, hűségükre és becsületükre bízta, hogy mit cselekszenek. A tanács egyes tagjai a méltóságukkal járó teendőket továbbra is ellátták. Az ország rendes bírái épúgy ítélték, mint ha a király az országban lett volna. A nádor ezenkívül 32 jobbágytelken alul birtokot is adományozhatott, ezen felül azonban már az egész tanácsot illette ez a jog, de csak azokkal szemben, akiknek az uralkodó már ígéretet tett. A királyi jövedelmeket a kincstartó és a kamara kezelte, a tanács csak támogatta ebben a munkájában. A tanácskozások módjáról, s általában az ügyintézésről az utasítás nem rendelkezett. Etekintetben valószínűleg a királyi kancellária állott a tanács rendelkezésére, kiadványaira pedig a kancellár őrizetére bízott titkos pecsétet függesztette.¹⁾

Újkori hivatalnak ezt a helytartó mellé rendelt tanácsot még nem tekinthetjük. De már jelentős lépést jelentett a fejlődés új irányában, amikor szemben a határozatlan keretű királyi tanáccsal az ország hat legfőbb méltóságát közös szervezetbe fogta össze és arra kötelezte, hogy a rendszertelenül üléselő királyi tanács feladatát átvéve állandóan együttmaradjanak. A kancellárok, nádor, országbíró, tárnokmester és kincstartó amellett továbbra is megtartotta a maga hatóságát, sőt a tanács tekintélyére támaszkodva eredményesebben gyakorolhatta. A tanács pedig egyesítette tagjainak igazságszolgáltatási, közigazgatási és pénzügyi hatáskörét, azaz a belügyi kormányzat három jelentős ágát. Feltűnő viszont, hogy a nádor legfontosabb jogáról, az országos katonaság vezetéséről, hallgat az utasítás, amit csak úgy magyarázhatunk, hogy az országba vezényelt idegen seregek miatt a király ezt a kényes kérdést megkerülte.

Szalaházy Tamás kancellár és Thurzó Elek országbíró helytartósága.

Báthory helytartósága rövid életet ért meg, a tanács 1529-ben a török elől Esztergomba, Pozsonyba, Bécsbe, majd Budweisbe menekült. 1530-ban azután visszatért Pozsonyba, de ez év tavaszán a nádor meghalt. A tanácsot egyelőre külön megbízás nélkül Szalaházy Tamás kancellár és Thurzó Elek országbíró vezették tovább. A formai felhatalmazást csak 1531 közepén kapták meg. Kinevező oklevelük nem maradt fenn, így nem tudjuk, kik voltak azok a tanácsosok, akiket az uralkodó állandóan melléjük rendelt. Az ország bíráinak és a királyi tanács többi tagjának most is megadta a jogot, hogy amikor Pozsonyba jönnek, a tanácskozásokon résztvegyenek. Szalaházy és Thurzó megbízatása csak a következő országgyűlésig szólt,

¹⁾ I. m. VI. függelék.

érthető tehát, hogy hatáskörüket még általánosabban állapították meg, mint Báthory tanácsáét. Az oklevél, amely kinevezésüket a rendek tudomására hozta, csak annyit mondott, hogy feladatuk az igazságszolgáltatás és az ország ügyeinek intézése. Jelentős újítást is tartalmazott azonban, mert lovas és gyalogos katonaság élén egy kapitányt bocsátott a tanács rendelkezésére, hogy a rendet fenntartsa és a bíróságok ítéleteit végrehajtsa.¹⁾ Erre a zavaros viszonyok között nagy szükség volt. Mert hiába hozták a tanács tagjai egyik határozatukat a másik után, végrehajtó hatalom nélkül jóakaratauk kárba veszett. Még így is nyílt kérdés, hogy mit, hol és hogyan tudtak elérni.

Thurzó Elek országbíró helytartósága.

A tervezett országgyűlés elmaradt, a nádori méltóságot nem töltötték be, rendezték ellenben a helytartóság kérdését. A király 1532 őszén Thurzó Elekét nevezte ki helytartójává, mégpedig pontosan meghatározott jogkörrel. Felhatalmazta, hogy azoknak, akik pártjára állanak, kegyelmet adjon, hogy szükség esetén országgyűlést hívjon össze, hogy 32 jobbágYTELEKNÉL KISEBB JÓSZÁGOKAT adományozhasson, hogy azokon a területeken, amelyeken a főpapoknak nincs kegyúri joguk, a nagyobb apátságokat és prépostságokat kivéve, az egyházi állásokat is betölthesse. Fő feladatául az igazságszolgáltatást jelölte meg, ítélete ellen nem volt helye fellebbezésnek. Közigazgatási rendeleteit minden tisztviselő tartozott végrehajtani, még a végvárok parancsnokai is. A katonai kérdéseket azonban az utasítás most sem említette. Úgyszintén nem bocsátott rendelkezésére fegyveres végrehajtó hatalmat, bár Thurzó kinevezése előtt azt kívánta, hogy a királyi sereg fölött ilyen értelemben rendelkezessék.²⁾

Feltűnő, hogy Thurzó kinevező oklevelében a király egyetlen szóval sem emlékezett meg a tanácsosokról és hogy Szalaházy és Thurzó megbízásakor is csak nagy általánosságban szólt róluk. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy amikor Báthory meghalt, vagy még előbb, amikor a tanács Budáról elmenekült, felbomlott az a keret, amit az 1528-i utasítás megállapított. Valószínű, hogy ettől kezdve a főméltóságok nem maradtak Pozsonyban állandóan együtt, a török elleni harc és magánügyei egyiket jobbra, másikat balra szólitották. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tanács munkája szünetelt. Amikor Thurzó Pozsonyban megjelent, mindig volt mellette egy-két tanácsos, de nem ugyanazok, nem állandóan és nem rendszeresen. Thurzó helytartósága alatt tehát helytartói tanácsról, mint újkori hivatalról, nem beszélhetünk, ebben a korban a helytartó a királyi tanács tagjaival kormányozta az országot. Ezt bizonyítja az az előterjesztés is, amit Várday Pál érsek 1535 novemberében intézett az uralkodóhoz. Ebben arra kérte a királyt, hogy miként többi országában tette, Magyarországon is állítson fel kormánytanácsot (regimen), mégpedig úgy, hogy a kiválóbb főpapok és országbárok, azaz tanácsosai közül jelöljön ki néhányat, akik, mint a kormánytanács tagjai, állandóan maradjanak együtt és őfelsége nevében, tekintélyére támaszkodva az ország védelméről, szabadságának biztosításáról, az igazságszolgáltatás zavartalanságáról és a belső rend fenntartásáról gondoskodjanak.³⁾ Nyilvánvaló, hogy Várday regimen alatt azt

¹⁾ U. o. IX. függelék.

²⁾ I. m. X. függelék, XXXII. 1.

³⁾ *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek. I., 537. 1.

a helytartói tanácsot értette, amely Báthory alatt működött, hiszen kíván-ságai pontosan megegyeznek az 1528-i utasítás rendelkezéseivel. Ez a tanács tehát 1535-ben, de valószínűleg már 1529 vagy 1530 óta nem állott fenn, különben a javaslatnak semmi értelme sem lett volna.¹⁾

Várday fellépésének annyi eredménye lett, hogy a helytartói tanácsot törvénybe iktatták. Az 1535. évi XVI. t.-c. kimondotta, hogy őfelsége a helytartó mellé a főpapi és főnemesi rendből hét tekintélyes tanácsost nevezett ki, köztük a nádori helytartót és a kapitányt. Állásánál fogva az esztergomi érsek is tagja volt a tanácsnak (1535: XV. t.-c.). Többi tagját azonban nem ismerjük. A kapitány azt a megbízást kapta, hogy lovas katonáival a helytartó és a tanácsosok rendelkezésére álljon az ítéletek végrehajtásában (1535: XVIII. t.-c.). A tanácsosok főfeladatának ugyanis a törvény az igazságszolgáltatást jelölte meg, hatáskörüket azonban nem vonta meg.

Kérdés, hogy ezek a rendelkezések mennyiben valósultak meg? A jelek arra mutatnak, hogy minden a régiben maradt. A rendek, valószínűleg Thurzó óhajára, azt kívánták, hogy az ország kormányának székhelyét Nagyszombatba helyezték át. Az uralkodó azonban ragaszkodott Pozsonyhoz.²⁾ Thurzó mégsem ment Pozsonyba, Várday viszont ragaszkodott a királyi döntéshez. Az ellentéteket az érsek és a helytartó között az uralkodó követe, Herberstein Zsigmond sem tudta elsimítani.³⁾

Ezek az ellentétek azonban nemcsak a személyes ellenszenvből fakadtak, hanem közjogi színezetet is öltöttek. Thurzó egyre jobban a rendekre támaszkodott és függetlennek tekintette magát az uralkodótól, akinek pedig helytartója volt. Ezt bizonyítják az 1537. évi pozsonyi országgyűlés és nyitrai részgyűlés végzései. Az 1537: IX. t.-c. elrendelte, hogy a nemesség által kiállított katonaság fölött a helytartó és a tanácsosok rendelkezzenek, a XIV. t.-c. szerint pedig a megyésispánok a nemesi felkelésről ugyancsak nekik tettek jelentést. Ezt a rendelkezést a nyitrai részgyűlés megerősítette, de már nem a tanácsosokra is, hanem egyedül a helytartóra vonatkoztatta, akinek kapitánykinevező jogát a rendek hozzájárulásához kötötte.⁴⁾ Tehát a helytartó hatáskörét a hadügyre is kiterjesztették, amit a korábbi utasítások, amint láttuk, gondosan megkerültek. Bírói hatáskörét ugyancsak kibővítették. A XXIV. t.-c. kimondta, hogy a sürgős (hatalmaskodási és megszakadási) perekben, ha a rendes bíróságok szünetelnek, a helytartó az országban bárhol, megszakítás nélkül ítélkezhetik. Ezt a határozatot a nyitrai részgyűlés

¹⁾ R. Kiss arra nem is gondol, hogy Thurzó alatt a helytartótanács nem működött. Várday javaslatát szerinte úgy lehetne értelmezni, hogy »egyes tanácsosok elhalálózása után a rendes tanács kiegészítésére« tett indítványt. Maga is érzi azonban, hogy ez nagyon gyenge magyarázat, ezért merész feltevéshez folyamodik. Néhány adatra hivatkozva, amelyek azonban feltevését egyáltalában nem bizonyítják, megállapítja, hogy I. Ferdinánd elhatározta, »hogy ő nem kilődik többé a nehéz természetű magyarokkal, hanem az országot kormányzatilag örökös tartományaihoz csatolva, az udvari tanács alá helyezi, amelyben érdekeit négy magyar tag által képviselteti. Az udvari tanács utasításai nyomán pedig német kormányzó által kormányoztatja az országot«. Ez az országgyűlésen óriási vihart keltett (az országgyűlési emlékek mit sem tudnak róla) és ez ellen tiltakozott Várday javaslata. I. m. XL—XLV. l. Erre a légbőlkapott, nyakatekert magyarázatra semmi szükség, ha az érsek indítványát szó szerint értelmezzük.

²⁾ M. Országgyűlési Emlékek. I., 559. l., 1535: 49. t.-c.

³⁾ R. Kiss (i. m. XLVII. l.) mindenben Thurzónak ad igazat. Ellenszenv Várday és általában a főpap-helytartók iránt egész leplezetlen. Ilyen elfogultsággal természetesen nem látja világosan az összefüggéseket.

⁴⁾ M. Országgyűlési Emlékek. II., 31. l.

ugyancsak a magáévá tette, sőt egy lépéssel újra továbbment. Thurzó hozzájárulásával, valószínűleg kezdeményezésére is, az adókezelésből a magyar kamarát kizárták, az összeírást és a behajtást tisztán a megyékre bízták, akik Forgách Zsigmondnak tartoztak volna elszámolni. A katonaságot Forgách fizette volna, aki egyedül Thurzótól függött.¹⁾

A magyar tanácsosok, akiket Thurzó nem hívott meg Nyitrára, élükön az érsekkel, tiltakoztak ezek ellen az önkényes döntések ellen. Fellépésük eredménnyel is járt. A megyei adószedők mellé a kamara is küldött dicatorokat, Forgách mellé is rendelt egy ellenőrt. Az igazságszolgáltatásra vonatkozóan az uralkodó úgy határozott, hogy az a régi szokás szerint történjék. A nemesi felkelés kapitányának kérdését pedig úgy oldotta meg, hogy Thurzó a király nevében nevezze ki.²⁾

Végeredményben tehát a királyi hatalmon nem esett csorba, de Thurzó sem szenvedett vereséget. Hatalma ekkor még oly nagy volt, hogy a tanácsosok sem tudták megdönteni. Ez csak öt év múlva sikerült, amikor Perényi Péter szerinte törvénytelen elfogatására hivatkozva lemondott a helytartóságról. Hogy ez alatt az öt esztendő alatt a viszony közte és a tanácsosok között nem javult, azt Nádasdy Tamáshoz írt szenvedélyes hangú levelei bizonyítják.³⁾ Ebben az időben tehát a helytartói tanács rendszeres működéséről szó sem lehetett.

Tanusítja ezt az 1542. évi pozsonyi országgyűlés 30. t.-c.-e, amely azt hívánja, hogy az uralkodó 4 főpapot és 4 országbárót rendeljen a helytartó mellé és hogy ezeknek fele, tehát legalább négyen állandóan mellette legyenek Pozsonyban. Ha ugyanis a tanács működött volna, nem kellett volna felállítását kérni. Thurzó ekkor már végleg visszavonult birtokára, ahonnan eddig is nehezen mozdult ki. Feudális nagyúr volt, a rendszeres hivatali életbe nem tudott, nem is akart beleilleszkedni.

Várday Pál érsek helytartósága.

Utódává az uralkodó 1542 végén személyes ellenfelét, Várday Pál esztergomi érseket és főkancellárt nevezte ki, aki ekkor ugyanazt az utasítást kapta, mint annak idején Thurzó.⁴⁾ A következő évben azonban újra szabályozták a helytartó és tanácsa hatáskörét. Feltűnő, hogy befolyását az egész belügyi kormányzatra kiterjesztették, sőt a külügyi képviselőre is, amennyiben felhatalmazták, hogy a pápához, a császárhoz és a birodalom rendjeihez követeket küldjön. Hasonlóképpen megnövekedett hadügyi jelentősége is. Gondoskodni tartozott a végvárok megerősítéséről és fizetéséről, a főkapitányt és a horvát bánt alája rendelték. Ellenőrizte, hogy a kamarai jövedelmek rendszeresen befolyanak-e és rendelkezett hováfordításukról. A hanyag tisztviselők és adófizetők ellen a főkapitány segítségét vehette igénybe. Tehát egyben a pénzügyeket is irányította. Emellett főfeladata továbbra is az igazságszolgáltatás maradt, elsősorban hatalmaskodási, zálog- és tizedügyekben ítélkezett, az ország egész területén, amikor a rendes bíróságok szüneteltek. Eléje tartoztak végül a szorosabb értelemben vett közigazgatási kérdések is.⁵⁾

¹⁾ U. o. II., 30. l.

²⁾ U. o. II., 37—40., 50—51. l.

³⁾ R. Kiss i. m. LII. l.

⁴⁾ I. m. XX. függelék.

⁵⁾ I. m. XXIII. és XXIV. függelék.

Várday kinevezésével a helytartóság történetében új fejezet kezdődött. R. Kiss István szerint azért, mert ő volt az első a főpaphelytartók sorában, akik (Várday, Ujlaky Ferenc, Oláh Miklós, Bornemissza Pál, Verancsics Antal, Radéczy István, Draskovich György, Fejérkövy István, Kutassy János, Pethe Márton, Forgách Ferenc) »engedelmességben nőtt, előregedett, erélytelen, fáradt emberek«,¹⁾ akiknek nemzeti jellemvonásaik papi hivatásuknál fogva elszintelenedtek, ²⁾ akik alatt a helytartóság »gyöngeség, erőtlenség, meghunyászkodás.«³⁾ Ezt az átlátszóan célzatos, rosszindulatú beállítást a források nem igazolják. Várday utasítása éppen ellenkezőleg arra mutat, hogy alatta a helytartóság új életre támadt és fejlődése azon az úton haladt tovább, amely Báthory halálával megszakadt. A kérdést a bécsi állami levéltár magyar anyaga alapján alaposabban kellene megvizsgálni, mint ahogyan R. Kiss tette.

A helytartó hatásköre.

Az ugyan nem valószínű, hogy a küllügyek irányításába követek küldésével beleszólhatott, ilyen irányú működése a király pártjára térő hűtlenek visszafogadására, határviszályok eligazítására, az ausztriai tartományokkal és a török basákkal a lakosság érdekében folytatott levelezésre korlátozódott.⁴⁾

A pénzügyigazgatásra már erősebb befolyást gyakorolt, de nem hosszú ideig. Elsősorban az adóbehajtásra felügyelt, még pedig nemcsak a kamarai, hanem a megyei adószedőket is felelősségre vonta. E célból állott rendelkezésére a főkapitány, aki katonáival a helyszínen megjelenve érvényt szerzett a tanács rendeleteinek. De nemcsak ellenőrzött, hanem irányított is, pl. utasítást adott harmincadhivataloknak. Továbbá rendelkezett a kamarai jövedelmekkel, illetve utasította a kamarát, hogy milyen célokra fordítsa a bevételeket. Ez a függő viszony természetesen sértette a kamara önállóságát, úgy, hogy igyekezett alóla szabadulni. Törekvését siker koronázta. Az uralkodó 1548 végén elrendelte, hogy a helytartótanácsnak semmilyen rendelkezési joga sincs a kamara fölött, amely egyedül a királytól függ. Ettől kezdve a pénztáros csak azokat az utalványokat vette figyelembe, amelyeket két kamarai tanácsos aláírt.⁵⁾ Ez nem a helytartók erélytelenségéből következett, hanem abból a körülményből, hogy a magyar kamara jelentősége egyre növekedett és a század második felében átvette azokat a közgazdasági és közigazgatási jellegű feladatokat is, amiket 1550 körül még a helytartótanács intézett.⁶⁾

Hasonló alakuláson ment át a tanács hadügyi hatásköre. Kimondott illetékessége a hadsereg fölött nem volt, minthogy azonban a főkapitányok is tagjai közé tartoztak, rajtuk keresztül érezte befolyását, s bennük egyben támaszt nyert a belső rend fenntartására, az igazságszolgáltatás és a pénzügyigazgatás zavartalanságának biztosítására. Tehát minden attól függött, hogy milyen viszony alakult ki a helytartó és a főkapitány között. Thurzó pl. Katzianer Jánossal nem tudott megegyezni, ami odavezetett, hogy nemcsak a katonai ügyekből szorult ki, hanem az ország egyes részein a polgári kor-

1) I. m. LXXXIII. l.

2) I. m. LXII. l.

3) I. m. LXIV. l.

4) I. m. CLIV—CLXV. l.

5) I. m. XXIX. függelék.

6) I. m. CLXVI—CLXXXIX. l.

mányzatból is. Megváltozott a helyzet, amikor 1537-ben egyben főkapitánynak is kinevezték és a kettős hatalmat egy kézben egyesítette. Várday, majd Ujlaky idejében Nádasdy Tamás, majd Salm Miklós került a főkapitányi tisztre. A főpaphelytartóknak mindenben segítségükre voltak, amit azok bizonyára nem »meghunyászkodásuknak«, hanem mérsékelt és tapintatos fellépésüknek köszönhettek. Ilyen módon elérték, hogy a végváratokat együtt erősítették meg, sőt a fontosabb tiszti állásokat is közös megegyezés alapján töltötték be. Nádasdy Tamás azután mint nádor a főparancsnoki jogokat is zavaratlanul gyakorolta. Megváltozott azonban a helyzet halála után. Ekkor már működött a haditanács, amely, miként a kamara a pénzügyigazgatásból, egyszerre kiszorította a helytartótanácsot a hadügyi kormányzatból.¹⁾

Háborítatlanul csak bírói hatóságukat gyakorolták a helytartók, továbbá adományjogukat a 32 teleknél kisebb jöszágok fölött.²⁾ A rendek kezdettől fogva erre helyezték a súlyt, s amikor Nádasdy halála után a szakhivatalok a tanácsot háttérbe szorították, a helytartóság mint igazgatószolgáltató szerv működött tovább.

A helytartói tanács szervezete.

A XVI. századi helytartóság nemcsak hatáskörét, hanem szervezetét tekintve is, Várday Pál esztergomi érsek idejében érte el fejlődésének tetőpontját, újkori értelemben vett, állandóan ülésező és testületileg határozó hivatal lett belőle. Hogy az átalakulás kinek az érdeme, nem tudjuk. A fejlődés már 1528-ban ebben az irányban indult meg, Thurzó Elek alatt azonban megakadt, az uralkodó és az érsek ismételt kezdeményezései egymásután kudarcot vallottak. Valószínű, hogy Várday mindjárt kinevezése után átszervezte a tanácsot, utasításának azonban éppen az a része nem jutott korunkra, amely a tanácskozási rendjével, a tanács belső életével foglalkozott. Szervezetére az a részletes ordo vet világot, amelyet I. Ferdinánd 1549. január 1-én adott ki és Ujlaky Ferenc kinevezése után 1550. április 12-én újított meg.³⁾ Ebből a két utasításból a Habsburgok újonnan szervezett központi hatóságainak mintájára működő hivatal képe bontakozik ki, ami indokolja azt a feltevést, hogy szerkesztésükben Ujlaky Ferencnek is tevékeny része volt, aki, mint az uralkodó magyar titkára, hosszabb időt töltött Bécsben és az ottani hatóságokat jól ismerte. Utóbb, mint győri püspök, a helytartóság tagja lett, Várday halála után félévig mint legidősebb tanácsos elnökölt az üléseken, míg 1550. tavaszán a király helytartónak nevezte ki.

Mint minden újkori hivatalnál, a helytartótanácsnál is az elnöknek volt döntő szerepe, akit azonban mindvégig helytartónak címeztek. A király nevezte ki, eleinte távolléte idejére, Ujlaky óta visszavonásig (usque ad beneplacitum). A helytartó tűzte ki az ülések idejét, állapította meg a tanácskozás napirendjét, szólította fel véleményadásra a tanácsosokat és mondta ki szótöbbség alapján a határozatot, amit szükség esetén a tanács rendelkezésére álló főkapitányok segítségével hajtatott végre. Ha az ülésen nem jelenhetett meg, vagy ha olyan ügyet tárgyaltak, amelyben érdekelve volt, az elnöklést a legtekintélyesebb tanácsosnak adta át. A tanácsosok fölött hivatali kérdésekben fegyelmi jogot is gyakorolt.

¹⁾ I. m. CXXVIII—CXLIII. l.

²⁾ I. m. CX—CXXVII, CXLIV—CLIII. l.

³⁾ I. m. XXX. és XXXIX. függelék.

A tanácsosokat a királyi (magyar) tanács tagjai közül az uralkodó jelölte ki, fizetést adott nekik és kötelezte őket, hogy állandóan a kormány székhelyén tartózkodjonak. Távollétük idejére nem kaptak fizetést. A tanács kereteit rugalmasan állapították meg. Az állandóan együttmaradó tanácsosok számát az 1549-i és 1550-i utasítás egyaránt tízben állapította meg. Az egyházi és világi elem arányosan oszlott meg közöttük. 1549-ben az érseken kívül 4 püspök és Bornemissza Pál budai prépost képviselte a főpapságot. 1550-ben Ujlakyval együtt 5 püspök vett részt a kormányzás rendszeres munkájában. Feltűnő ezzel szemben, hogy a világi tanácsosok nem az országbárok közül kerültek ki. 1549-ben Révay Ferenc nádori helytartót, Balassa Imrét, Mérey Mihályt, Sibrik Gergelyt és Istvánffy Pált nevezi meg az utasítás, mint akik állandóan a helytartó oldalán maradnak. 1550-ben az előbbiekhöz még Kechethy Márton udvarmester járult. Ez is azt bizonyítja, hogy ebben az időben a helytartótanács korszerű hivatallá alakult át, amelyben a születés és rang kiválasztottjain kívül a hozzáértés emberei is helyet kaptak, sőt vezető szerepet játszottak. Az országbárokat elsősorban hadi feladatok kötötték le, de ha idejük engedte, ők is megjelentek a tanácsban. Így a három főkapitány: Salm Miklós, Nádasdy Tamás, aki egyben országbíró is volt, valamint Báthory András. Továbbá a kancellár és a különböző udvari méltóságok viselői. Az utasítások általában a királyi (magyar) tanács mindegyik tagjának megadták a jogot, hogy a helytartótanács ülésein résztvegyen. Jogilag tehát a két tanács között nem volt különbség. Köz-nemesi ülnökökkel, akiknek tanácsba bocsátását az országgyűlések olykor hangoztatták, a helytartótanácsban sem találkozunk.

A helytartóság pénzügyi hatásköréből következett, hogy a kamarával egyetértésben kellett működnie. Ezt legegyszerűbben úgy biztosították, hogy a kamara elnöke, így pl. Thurzó Ferenc nyitrai püspök, tagja volt a helytartótanácsnak is. Szükség esetén pedig egy-két kamarai tanácsost is meghívtak a tanácskozásokra, amelyekben ilyenkor a XVIII. században rendszeressé vált concertatiók korai elődeit figyelhetjük meg.

Az ügyintézés.

A helytartóság székhelye 1529 óta Pozsony volt. Thurzó ugyan Nagyszombatba akarta áttenni, az uralkodó azonban ebbe, amint láttuk, nem egyezett bele. A tanácskozások rendje megegyezett a nyugati testületi hatóságok gyakorlatával. Az elnök a tanácsosokkal minden hétköznap összeült, nyáron reggel 6 órától 9-ig, télen 7-től 10-ig. Délután 3-tól 6-ig tartott a hivatalos idő. Rendkívüli esetekben azonban a hivatalos órákon kívül is tanácskoztak. Az üléseket az elnök vezette, ő terjesztette elő az egyes ügyeket. Nyoma van annak is, hogy egyes kérdéseket kiosztott a tanácsosok között, akik áttanulmányozták az előzményeket és azután tájékoztatták a tanácsot. Valószínű, hogy az előterjesztésnél a titkár segítségét vette igénybe. A tárgyhöz mindegyik tanácsos hozzászólt, mégpedig a rangsor alapján megállapított ülésrend szerint, az elnök felszólítására. A többiek figyelemmel kísérték szavait, beszélgetni, járkálni vagy más módon zavart okozni nem volt szabad. Az utasítás azt is megtiltotta, hogy közben saját ügyeikkel foglalkozzanak. Amint a vélemények sorban elhangzottak, akinek még utólag valami hozzátennivalója volt, előadhatta. Azután az elnök a többség határozata alapján kimondta a döntést, amit a titkár, aki az üléseken szavazati jog nélkül volt jelen, jegyzőkönyvbe foglalt.

Szigorúan ügyeltek arra, hogy a tanácsosok pontosan megjelenjenek. Évenként két hónapi szabadságot adhatott az elnök, de ezen felül minden fél napi fizetést levontak. A hiányzókat a kamara elnöke, vagy a titkár tartotta nyilván. A beteg elnök véleményét, ha állapota megengedte, a fontosabb kérdésekben távollétében is kikérték. A tanácsosok gyakran vettek részt követségekben, vagy mint királyi biztosok, különböző küldetésekben; ilyenkor külön napidíjakat kaptak.

A feyelem ellen vétőket az elnök vonta felelősségre, súlyosabb esetekben pedig a tanács véleményét az uralkodó elé terjesztve, annak intézkedését kérte. Maga is tartozott azonban a tanácsosokkal illő tisztelettel bánni.

Tanácsosok csak katolikusok lehettek, hogy, mondotta az utasítás, munkájukat az Úr haragja hiábavalóvá ne tegye. A hivatali titkot kötelesek voltak megőrizni, idegent az ülésekre nem bocsátottak be.

A tanács munkáját a titkáré és az irodáé egészítette ki. Báthory István helytartósága alatt még a magyar kancellária állott a tanács rendelkezésére, kiadványait a király nevében itt fogalmazták, tisztázták és az uralkodó titkos pecsétjével a kancellár pecsételte meg. Thurzó idejében a helytartói levelezést magántitkára, Szerémi Sebestyén deák bonyolította le. Várday ugyancsak magántitkáraitra támaszkodott, Ferrari Márk Antalra, majd Malatesta Frigyesre. 1549-ben azután rendszerezítették a helytartó-tanácsi titkári állást s arra Malatestát nevezték ki. A titkár fogalmazta a kiadványokat, a tisztázásban irnokok segítettek, róluk azonban közelebbit nem tudunk. A tisztázásokat az elnök és a jelenlevő tanácsosok pecsételték meg, külön hivatali pecsétje a tanácsnak nem volt. A megpecsételés előtt a kiadványokat az ülésen felolvasták, hogy akinek valami észrevétele volt, az elküldés előtt még megtehesse. A szétküldésnél a helytartótanács is a kamara futáiraival (equites) rendelkezett, akiknek száma 1550-ben már hatra rúgott.¹⁾

Az iratkezelésről aránylag keveset tudunk. A beérkezett iratokra a dátumot, a kézhezvétel napját, a levélíró nevét és a tartalmi kivonatot jegyezték fel, olykor az elintézését is, de egyiket sem következetesen és rendszeresen. A fogalmazatok nem maradtak korunkra, a tisztázatok diplomatikai feldolgozása az újkori oklevéltan megoldásra váró feladatai közé tartozik. Eredményei majd a tanács hivataltörténetét is gazdagítják, esetleg új megvilágításba is helyezik.²⁾

Nádasdy Tamás nádor helytartósága.

Azt viszont a helytartóság történetének megírója lesz hivatva tisztázni, hogy a tanács fejlődését az 1550-es évek elején mi szakasztotta meg. Leveleskönyve, amelybe kiadványait másolták, 1551 februárjában megszakad. Ujlaky helytartóságának későbbi idejéből csak egy-két darab irat maradt fenn, ezekből következtetni nagyon nehéz feladat. Annyi bizonyos, hogy Nádasdy Tamás helytartósága, akit 1554-ben választottak nádorrá, fejlődésének nem kedvezett. Nádasdy nemcsak helytartó volt, hanem egyben nádor és országos főkapitány is. Mint ilyet elsősorban a katonai feladatok kötötték le. Az általános nemesi felkelést személyesen vezette, a részleges felkelések élére azonban jogában állt valamelyik tanácsost állítani. Rendelkezett az ország egész katonaságával, a végvárok parancsnokaival, sőt a

¹⁾ R. Kiss tévesen értelmezi az utasítást, amikor azt állítja, hogy a 6 futár egyedül a tanácsot szolgálta. I. m. XCII. l.

²⁾ I. m. XXX. és XXXIX. függelék, LXXXV—CIX. l.

királyi hadimarsallal is. Az idegen seregekre vonatkozóan azonban az uralkodó csak annyit ígért, hogy parancsnokaik mindenkor összhangban fognak vele működni. 1556-tól kezdve ezek fölött a haditanács rendelkezett és főhatóságát a végvárakra is kiterjesztette. A helytartóság hatáskörének hadügyi részét az uralkodó új központi hatósága vette át.

A pénzügyek irányításából pedig a kamara már Ujlaky idejében kiszorította. Nádasdy utasítása a helytartóság és a kamara viszonyáról már egyetlen szóval sem emlékezett meg.

Ezzel szemben érintetlenül hagyta korábbi jogai közül a kegyelmezésit, (kivéve azokat, akik a király személye ellen vétettek) az adományozásit, (egyházi és világi javakra egyaránt, a szokásos megkötésekkel) a részgyűlések összehívására vonatkozót, végül a közigazgatásit (amelynek értelmében rendeleteket bocsáthatott ki) és az igazságszolgáltatásit.

Megváltoztatta azonban a tanács szervezetét. Meghagyta ugyanis, hogy 2 főpap, 2 főúr és 2 nemes legyen állandóan mellette s ha Pozsonyból távozik, ezek közül valaki helyettesítse. A királyi tanács többi tagjának most is megadta a jogot, hogy a helytartói tanács ülésein, ha Pozsonyba jönnek, mindenkor megjelenhessenek.

Arról azonban semmi tudomásunk sincsen, hogy ez az újonnan szervezett tanács valaha is működött volna, hogy a két köznemesi tanácsos helyét csakugyan elfoglalta. A kérdés korántsem olyan egyszerű, mint ahogyan R. Kiss látta, aki szerint a tanács szervezete 1867-ig lényegében alig ment át változáson.¹⁾ Ezzel szemben a XVI. század második felének törvényei és az országgyűlések tárgyalási iratai a helytartó mellett működő kormánytanácsról mit sem tudnak. A helytartói tisztséget ugyan rendszeresen betöltik, hatásköre azonban az igazságszolgáltatásra és a 32 teleknél kisebb jöszágok adományozására korlátozódik.²⁾ A rendek is csak arra törekszenek, hogy ezt a jogát fenntartsák, arra azonban kísérletet sem tesznek, hogy korábbi hadi és pénzügyi illetékességét visszaszerezzék. A helytartóság tisztán igazságszolgáltató hatósággá válik. A helytartói bíróság lesz az ország legfelső törvényszéke, amely elé minden pörös ügyet fellebbeznek, kivéve azokat, amelyek kifejezetten a nádor vagy az országbíró végső döntése alá tartoznak.³⁾ A helytartói bíróságot a nádorítól határozottan megkülönböztetik, amit legtisztábban akkor figyelhetünk meg, amikor a nádor tölti be a helytartói tiszte.⁴⁾

¹⁾ I. m. LXXXIV. l.

²⁾ Locumtenentiae officium nonnisi in expeditione mandatorum iudicorum, iure dicendo, et rararum donationum expeditione versari, mondja a rendek 1580-i föllirata. M. Országgyűlési Emlékek. VI., 376. l.

³⁾ Az 1574: 18. t.-c. szerint: Locumtenens, cum sit primarius iudex, et in absentia maiestatis suae caesareae et regiae omnium iudicum regni iudicia, per viam apellationis in sui praesentiam deducta, approbare vel emendare consueverit, deinceps omnes causas etiam ratione haereditatis quorumlibet bonorum et iurium possessionariorum, instar aliorum iudicum ordinariorum (demptis causis inter regem et regnicolas motis, quae iudicio palatinali subiectae sunt, item causis defectus seminis et transmissionibus ex regnis Sclavoniae et Croatiae, quas dominus iudex curiae regiae, etiam in termino octavorum locumtenentiae ex decreto regni adiudicare debet) tempore generalium iudiciorum, quorumlibet terminorum, in sede iudicialia maiestatis suae adiudicare possit. M. Országgyűlési Emlékek. VI., 120. l.

⁴⁾ Így pl. Nádasdy Tamás kinevező oklevelében: Idem Thomas Nádasdy ultra ordinariam ex officio palatinatus iudicandi auctoritatem in absentia nostra, vel alterius ex filiis nostris, etiam auctoritate locumtenentiae nostrae habeat facultatem administrandi iustitiam citra omnem appellationem. R. Kiss i. m. 407. l.

A helytartók szerepe az államkormányzatban és az igazságszolgáltatásban.

A helytartóság történetének vizsgálata tehát Nádasdy Tamás kinevezése óta nem annyira a közigazgatás, mint inkább az igazságszolgáltatás történetének feladatai közé tartozik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a helytartók ettől kezdve az államkormányzatban nem vettek részt. Továbbra is tagjai voltak a magyar tanácsnak, annak ülésein az uralkodó távollétében elnököltek s általában úgy vezették, mint Várday és Ujlaky a kormánytanácsot. Azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy a magyar tanács nem ülésezett rendszeresen, nem vált állandó újkori hivatallá, így szervezete sem öltött határozott formákat. Javaslatait valószínűleg a helytartó magántitkára fogalmazta meg és azok az irnokok tisztázták le, akik a helytartó bírósági rendeleteit és ítéletleveleit is kiállították. A helytartóság irodájának szervezetéről, hasonlóképen a többi országos bíróság oklevéladásáról, a magyar igazságszolgáltatás története, karöltve az újkori diplomatikával, hivatott többet mondani. A magyar közigazgatás vázlatos ismertetésének keretében erre nem nyílik lehetőség, e munkának meg kell elégednie a helytartók névsorának közlésével.¹⁾

Báthory István nádor 1528—1530.
 Szalaházy Tamás kancellár és
 Thurzó Elek országbíró 1530—1532.
 Thurzó Elek országbíró 1532—1542.
 Várday Pál esztergomi érsek .. 1542—1549.
 Ujlaky Ferenc győri, majd egri
 püspök 1550—1554.
 Nádasdy Tamás nádor 1554—1562.
 Oláh Miklós esztergomi érsek . 1562—1568.
 Bornemissza (Abstemius) Pál
 erdélyi püspök 1568—1572.
 Verancsics Antal esztergomi
 érsek 1572—1573.
 Radéczy István egri püspök .. 1573—1585.
 Draskovich György kalocsai
 érsek 1585—1587.
 Fejérváry István nyitrai püspök,
 majd esztergomi érsek 1587—1597.

Kutassy János esztergomi érsek 1597—1602.
 Pethe Márton kalocsai érsek... 1602—1605.
 Forgách Ferenc nyitrai püspök 1606—1608.
 Illésházy István nádor 1608—1609.
 Thurzó György nádor 1609—1617.
 Forgách Zsigmond nádor 1618—1622.
 Thurzó Szaniszló nádor 1622—1625.
 Esterházy Miklós nádor 1625—1645.
 Draskovich János nádor 1646—1648.
 Pálffy Pál nádor 1649—1654.
 Wesselényi Ferenc nádor 1655—1667.
 Nádasdy Ferenc országbíró ... 1667—1670.
 Szelepcsényi György esztergomi
 érsek 1670—1681.
 Esterházy Pál nádor 1681—1713.
 Pálffy Miklós nádor 1714—1732.

A helytartó bírói hatóságának megkülönböztetését a nádortól azért tartom fontosnak, mert az általános vélemény szerint a nádori méltóságnak a helytartói csak egyik része volt. *Károlyi* Árpád ezt úgy magyarázza, hogy a nádornak, mint egyetemes helytartónak, a hatásköre három részre oszlott. Politikai (közigazgatási) tekintetben a helytartó, az igazságszolgáltatás terén a nádornak igazságügyi helytartója (locumtenens officii palatinalis in iudiciis), s végül a honvédelem élén (a törvények ellenére) az udvari haditanács helyettesítette. M. Országgyűlési Emlékek. X., 107. I. XI., 267—268. I. Az idézett helyekből azonban kitűnik, hogy a helytartót nem tekinthetjük a nádor politikai helyettesének. A helytartó feladata elsősorban nem közigazgatási, hanem igazságszolgáltatási volt. Ez nem zárta ki, hogy az ország kormányzatában is résztvegyen, hogy pl. a magyar tanács ülésein elnököljön. De ezt nem mint a nádor helyettese, hanem mint a király képviselője tette. Mint bíró azonban fölülte állott a nádornak, akit a törvénykezésben külön helytartó képviselt. *Károlyi* magyarázata félreértésre ad alkalmat, azt a látszatot kelti, mintha a helytartó nem a királyt, hanem a nádort helyettesítette volna. Hogy nem így volt, legjobban bizonyítja, hogy a helytartóságot akkor is betöltötték, amikor volt nádora az országnak. Ilyenkor a nádor egyben a helytartói tisztséget is viselte.

¹⁾ Az Országos Levéltárban őrzött Liber dignitariorum saecularium alapján. A névsort 1608-ig közölte, de hibásan, *Vinkler* János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. I. Pécs, 1921. 131—132. I. *Vinkler* a törvények alapján dolgozott, eredményei nem világosak. A helytartói bíróság szervezetét nem tisztázza.

A nádor-helytartók.

Nádasdy Tamás halála után 1608-ig egyháziak, főpapok voltak a helytartók. 1608 óta rendszeresen betöltötték a nádori méltóságot, kivéve az 1667-től 1681-ig terjedő korszakot. Ettől kezdve a törvény rendelkezésének megfelelően a nádor viselte a helytartói tisztséget is, 1667 és 1681 között pedig az országbíró, majd az esztergomi érsek látta el a helytartói feladatokat. A helytartóság XVII. századi története tehát szorosan összefügg, szinte egybeolvad a nádorság történetével.

A nádori szék betöltése 1608-ban az uralkodó és rendiség között váltakozó sikerrel, de állandóan folyó küzdelemben a rendek diadalát jelentette. A magyar rendiség újkori fejlődésének egyik virágkorát Bocskay István felkelése készítette elő, országgyűlései juttatták kifejezésre és a bécsi béke, illetve az 1608. évi koronázás előtti és utáni törvénycikkek tetőzték be.

Bocskay közjogi követelése között a nádorválasztás kezdettől fogva az első helyen szerepelt. Az udvar azonban, érthető okokból, idegenkedett e kérés teljesítésétől. Még pedig nemcsak Rudolf prágai környezete, hanem a Bécsben hagyott Mátyás főherceg is, aki az uralkodót, mint magyar királyt is helyettesítette. Mióta ugyanis Rudolf Prágába tette át székhelyét, tulajdonképpen két helytartója volt az országnak. Az egyik a törvényes locumtenens, a másik pedig valamelyik főherceg (Károly, Ernő, majd Mátyás), akinek hatáskörét azonban semmiféle törvény sem korlátozta, aki egyedül az uralkodótól függött, sőt, mint Mátyás tette, egészen önállóan tárgyalt a rendekkel. Érthető tehát, hogy a főherceg ellenezte a nádorválasztást, ami kivételes helyzetének véget vetett volna.

Főherceg-nádor gondolata. Kormányzóság terve.

A tárgyalások során Mátyás környezetében két érdekes gondolat merült fel. Az egyik, hogy válasszák meg Mátyást nádornak. Ezt a megoldást, amihez az uralkodóház azután 1790-ben fordult újra, ekkor még elejtették. Bizonytalan volt ugyanis, hogy a rendek hajlandók lesznek-e belemenni, hiszen a főherceg ellen a sérelmek egész sorát hozták fel. Az uralkodónak pedig el kellett volna ismernie, hogy az 1485. évi nádori cikkelyek törvény erejével rendelkeznek, amit eddig következetesen kétségbevonott és amit még az 1681 : I. t.-c. sem erősített meg. A bécsi udvar másik terve pedig az volt, hogy az uralkodó Mátyást teljhatalmú kormányzóvá nevezze ki. A rendek ezt először elfogadták, Rudolf a kinevezést alá is írta, de az országgyűlésen később az a nézet kerekedett felül, amely ragaszkodott a nádorválasztáshoz. Hosszas alkudozások után végül úgy egyeztek meg, hogy a nádori széket betöltik és a főherceg a nádor és a magyar tanács útján fogja az országot kormányozni, de csak a legfontosabb kérdéseket terjesztik eléje, egyebekben pedig a nádor a magyar tanácsosokkal önállóan intézkedik.¹⁾

A nádort azután Illésházy István személyében, aki Bocskay részéről a tárgyalásokat vezette, 1608-ban meg is választották és Mátyás, aki ekkor már magyar király volt, helytartójává is kinevezte. Utána pedig egészen Wesselényi Ferenc haláláig rendszeresen betöltötték mindkét méltóságot.

¹⁾ Károlyi Árpád: Magyar Országgyűlési Emlékek. XI., 267—270., XII., 21., 194., 298., 315., 411. l.

Esterházy Miklós nádorsága.

A nádorság és helytartóság XVII. századi történetét külön részlettanulmányok hivatottak tisztázni. Általános ítéletet a fejlődésről egyelőre nem mondhatunk, valószínű ugyanis, hogy az egyes nádorok hol több, hol kevesebb sikerrel érvényesítették befolyásukat az államkormányzatra. Sikerük azonban nem egyedül rajtuk múltott, hanem a kor viszonyain, amelyben éltek, az uralkodó egyéniségén, udvari tanácsosai képességén, jószándékán vagy rosszindulatán, de nem utolsó sorban a magyar államférfiak magatartásán is. Rendkívül jellemzőek és tanulságosak etekintetben Hajnal István eredményei és megállapításai, aki a XVII. század egyik legjelentősebb nádorának és helytartójának, Esterházy Miklósnak államkormányzati szerepére derített világot.¹⁾

Esterházy a nádori hatáskört tágítani akarta, a nádorságot a hadügyekben és az azokkal kapcsolatos pénzügyekben önálló központi hatósággá igyekezett tenni. Törekvéssel nem az udvarral került elsősorban ellentétbe, hanem magyar kortársaival. Így Pázmány Péterrel, aki a nádor befolyását a külügyekre és az igazságszolgáltatásra is céltudatosan csökkentette. Kemény küzdelmet vívott továbbá a magyar kancellárokkal, elsősorban Lippay Györggyel, a későbbi esztergomi érsekkel. Gyűlölte a magyar kamara elnökét, Pálffy Pált, aki Trautmanstorffnak, az uralkodó első miniszterének sógora, az első magyar titkos tanácsos volt és utóbb a nádori székben Esterházy utóda lett.

Az ország vezetői között tehát nem volt meg a tökéletes összhang, még akkor sem, ha Béccsel kellett szembefordulniok. Talán nem tévedünk, ha ezt a feltűnő jelenséget azzal magyarázzuk, hogy ebben a korban, a XVII. század második negyedében, a bécsi kormánynak még nem volt kimondottan magyarelles, abszolutisztikus vagy centralisztikus programja, amely a magyar államférfiakban természetes ellenhatást váltva ki, közös nevezőre hozta volna őket, amint az a század második felében, majd a XVIII. században történt. Jellemző, hogy valamennyi magyar azt veti az udvar szemére, hogy a török ellen nem tesznek semmit, nem pedig azt, hogy a magyar állam ellen cselekszenek vagy terveznek valamit.

Esterházyt éppen az udvar tehetetlensége sarkalta arra, hogy a hadügyet és a pénzügyet, a török elleni küzdelem szempontjából legfontosabb kormányzati ágakat, függetlenítse a bécsi befolyás alól s az előbbit a nádor, utóbbit az országgyűlésen választandó kincstartó hatáskörébe vonja. Elgondolását azonban már csak a magyar államférfiak ellenzése miatt sem tudta megvalósítani. Tagadhatatlan, hogy a nádori méltóság olyan értelmezése, ahogyan Esterházy felfogta, nem volt összeegyeztethető az államhatalom és államkormányzat újkori fejlődési irányával, amely minden téren testületi hivatalok felé vezetett. A nádor törekvései középkori, feudális jellegűek voltak. Ha azonban nemzeti szempontból értékeljük őket, meg kell állapítanunk, hogy ha a központi kormányzat elvével ellentétben állottak is, az idegen uralkodóval és kormányával szemben mégis a magyarság érdekét célozták.

¹⁾ Esterházy Miklós nádor lemondása. Bp., 1929. Az 1642. évi meghiusult országgyűlés időszaka. Bp., 1930.

A legnagyobb baj az volt, hogy sem a nádornak, sem a többi kormány-szervnek hatásköre nem volt pontosan meghatározva. Esterházy sokirányú küzdelmet vállalt, amikor a maga hatóságát tágítani akarta. Béccsel, az osztrák központi hivatalokkal, a magyarokkal, a főpapokkal, országbárókkal és köznemességgel, kormányzervekkel és országgyűléssel egyaránt ellentétbe került. Népszerűségét felfelé is, lefelé is kockára tette, nem is tudott eredményt elérni.

A külügyekre ugyan sikerült befolyást gyakorolnia, külföldi államokkal állandóan tárgyalt, ez azonban nem a nádorság, hanem hordozója személyes sikerének tulajdonítható.

Kudarca a hadügyek terén volt a legsúlyosabb. Az 1634—35-i országgyűlésen a főkapitányok fölött való rendelkezés joga a haditanács kezébe jutott, a törvény csak azt kívánta meg, hogy a nádorral egyetértve járjon el. A haditanács irányította a török diplomáciai tárgyalásokat és a háborút elkerülésére törekedett, amiért Esterházy állandóan támadta, de eredmény nélkül.

Korlátozta az országgyűlés a nádor és a főkapitányok törvénykezési jogát is, igaz, hogy nem a bécsi hatóságok, hanem a vármegyék javára. Esterházy állandóan sürgette az igazságszolgáltatás rendezését. Azt akarta, hogy a nyolcados törvényszékeket szabályosan megtartsák, hogy a nemesség pörös ügyeivel ne az országgyűléseken álljon elő, amivel más, sokkal fontosabb, országos érdekű kérdések tárgyalását akadályozta meg. Nem kímélte a rendiséget, különösen a megyei nemességnek vetette szemére, hogy a törvények végrehajthatatlanul maradnak, hogy egyedül arra törekszik, hogy a főúri befolyás alól szabaduljon. Ez is azt mutatja, hogy ez a kor a köznemesség politikai megerősödésének volt az ideje, amikor a megyék szerepe és jelentősége lépésről-lépésre növekedett, ami Esterházyt állandóan idegesítette. Nem nézte jó szemmel az egyre általánosabbá váló partikuláris országgyűléseket, amelyekben a köznemesség vitte a hangot, az országbárók, így elsősorban a nádor-helytartó politikai befolyásának a rovására.

Esterházy nemcsak a nádorság hatásköréért küzdött. Memorandumaiában állandóan megismétlődő kívánságok, hogy a magyar tanácsot meghallhassák, a magyar kancelláriát függetlenítsék, az országos méltóságok jogait ne csorbítsák, a magyar kamarát önállósítsák, a harmincadokat vegyék ki az udvari kamara alól, válasszanak kincstartót, bizzanak meg külön magyar portai követet. Mindez arra mutat, hogy a külügyön, hadügyön és pénzügyön kívül az ú.-n. tisztán magyar ügyek is az uralkodó és szűkebb környezetének, titkos tanácsának irányítása alá kerültek.

Magyar ügyek intézése az udvarban.

Ha a magyar hivataloknak szerepéről tiszta képet akarunk nyerni, tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy bár a törvények, országgyűlések, főméltóságok és rendek állandóan hangoztatták, hogy a magyar hatóságok minden idegen befolyástól függetlenek, hogy a magyar ügyeket egyedül ezek intézhetik, éppen az a körülmény, hogy ezt a függetlenséget annyit emlegették, mutatja, hogy a közjogilag tökéletesen alátámasztott thesis-szel szemben a gyakorlat, a kényszerítő körülmények hatása alatt, más-ként alakult. Ami azonban, nézetem szerint, nem jelentette azt, hogy a nádor,

a kancellár, vagy a magyar tanács valamelyik más tagja befolyását a magyar ügyekben nem tudta érvényrejuttatni. A magyar történet úgyszólván megszokottan sorban hozza elének a kimagasló egyéniségeket, akik ezt megtették. De ebben nem láthatjuk a magyar tanács, vagy a magyar kancellária függetlenségét, bár tagadhatatlan, hogy egyéniségük ereje hivataluk tekintélyét is emelte.

Az ügyeket legfelső fokon az uralkodó legszűkebb és legbizalmasabb tanácsosaiból álló titkos tanács intézte, amelynek legtekintélyesebb tagja e korban Trautmanstorff volt. Esterházy csak akkor jelent meg a titkos tanács előtt, ha Bécsben járt, vagy ha az udvar lejött az országgyűlésre. Memorandumait egyébként a magyar kancellár, Lippay György olvasta föl, aki a magyar ügyekben referált. Valószínű, hogy rajtuk kívül másokat is meghallgattak a magyarok közül, így pl. korábban Pázmányt, ebben az időben azonban ők ketten játszották a legnagyobb szerepet. Mégpedig, s ez nagyon jellemző, a kancellár befolyása, aki sokkal többet tartózkodott az udvarban, a nádorhelytartóét fokozatosan háttérbe szorította. Esterházy arról panaszkodik, hogy a kancellár a magyar tanács fölött állónak tartja magát, javaslatait önállóan terjeszti az uralkodó elé, tőle függ méltóság- és birtokadományozás, nemesítés, a bírósági ítéleteket ő vizsgálja felül. A törvény szerint két tanácsosnak kellene mellette lennie, de ezt a rendelkezést nem hajtják végre.

A kancellár jelentőségének növekedése a nádoréval szemben azt eredményezte, hogy a titkos tanács befolyását egyre jobban kiterjesztette a magyar ügyekre. Ugyanis a kancellár az uralkodó és a titkos tanács előtt referált. Minél fontosabb és több ügyben, annál több és fontosabb ügy került a titkos tanács elé. Amint azután a kancellár befolyása egyre növekedett, a magyarok ügyeikkel nem a nádort, hanem őt keresték fel, ami újra a nádori hatalmat sülyesztette.

Az ügyintézés módja az volt, hogy a fontosabb kérdéseket írásban a magyar tanács elé terjesztették, annak ugyancsak írásbeli javaslatát a titkos tanácsban a magyar kancellár adta elő és ő ismertette azokat az ügyeket is, amelyekben a magyar tanács véleményét nem tartották szükségesnek megkérdezni. A döntést a titkos tanács mondta ki, legtöbbször a kancellár indítványát fogadva el. Tehát minden azon múlt, hogy a titkos tanácsnak milyen tehetséges tagjai voltak. Lippay szerint csak a birodalommal törődtek, magyar dolgokhoz nem értettek. Esterházynek is rossz véleménye volt róluk, léháknak tartotta őket. A kancellár gyakran rá tudta venni az uralkodót, III. Ferdinándot, hogy a titkos tanács ellenére, magyar szempontból kedvezően döntsön.

Megváltozott azonban a helyzet, amikor a titkos tanácsba olyan államférfiak kerültek, akik a magyar kérdésekhez, ha nem is jobban értettek, de többet törődtek velük és amikor a magyarság vezetői az uralkodó bizalmát, ha nem is mindnyájan saját hibájukból, eljátszották. Ez következett be Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvésekor, amikor az ország legfőbb méltóságait, köztük a király képét viselő országbíró, Nádasdy Ferencet is vérpadra hurcolták. A véres események újra időszerűvé tették a központi magyar kormány Nádasdy Tamás nádorsága óta megoldásra váró problémáját.

14. §. A kormányzóság. (Gubernium.)

Szelepcsényi György érsek helytartósága.
Az alkotmány felfüggesztése.

A helytartói tisztséget újra főpapra, a hű, de már agg Szelepcsényi György esztergomi érsekre ruházták, ugyanakkor azonban megkezdték a tanácskozásokat, amelyek végül 1673-ban a magyar alkotmány felfüggesztésére vezettek.¹⁾ Tagadhatatlan, hogy a központi kormány reformra szorult. Sem a helytartó, még ha nádor volt is, sem a magyar tanács nem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket az újkori kormányzat támasztott a hivatalokkal szemben. Már a XVI. század első felében sem felelt meg, amikor I. Ferdinánd állandó, testületi kormánytanácsot szervezett, az osztrák tartományokban működő kormányzóságok mintájára. Jobb megoldást I. Lipót miniszterei sem találtak, nagy különbség volt azonban az I. Ferdinánd-korabeli helytartótanács és az 1673-ban felállított kormányzóság között. I. Ferdinánd a magyar törvényeknek és jogszokásnak megfelelően járt el, amikor megbízta a nádort, illetve a helytartót, hogy a legfontosabb országos méltóságok viselőivel, illetve a magyar tanács kiválasztott tagjaival állandóan együttmaradjon és az ország ügyeit testületileg tárgyalják meg, utána pedig szótöbbséggel határozzanak. I. Lipót és tanácsosai azon a véleményen voltak, hogy Wesselényi és társainak összeesküvése a királyt föloldotta az alkotmányra tett esküje alól és hogy az ország kormányát korlátlan fejedelmi hatalma alapján, tetszése szerint megváltoztathatja, amint azt a század elején a leigázott Csehországban tette. A meginduló tanácskozásokba a magyar államférfiakat nem vonták bele, a terveket az uralkodó legszűkebb környezete, legbizalmasabb tanácsadói dolgozták ki és beszélték meg.

Kormányzóság terve.

Hogy a kormányzóság felállításának eszméje kinek a fejében született meg, egész határozottan megállapítani nem lehet. Lobkowitz Vencel sagani herceg, főudvarmester és br. Hoher János Pál osztrák kancellár fáradoztak megvalósításán legtöbbit. Lobkowitz 1672 februárjában részletes javaslatot terjesztett az uralkodó elé, amelynek alap gondolatain a hosszú tárgyalások során sem változtattak. Abból indult ki, hogy a Wesselényi-féle összeesküvésekhez hasonló megmozdulások megelőzésére, az állam nyugalma, az egész kereszténység békessége, valamint Magyarország lakosságának jóléte is azt kívánja, hogy a nádorságot eltöröljék és helyébe testületi királyi kormányzszervet állítsanak az ország élére. Vezetésével egy német nemzeti-ségű, fejedelmi méltóságú, háborúban és békében egyaránt kipróbált, teljes hatalommal felruházott királyi biztost vagy kormányzót bizzanak meg, melléje 4 magyar és 4 német tanácsost rendeljenek. Mindjárt megnevezte a személyeket is. Kormányzónak Ampringen János Gáspárt, a német lovagrend nagymesterét ajánlotta, magyar tanácsokknak pedig az ország legfőbb méltóságait, Szelepcsényi György esztergomi érseket és helytartót, Forgách Adám országbíró, Kolonich Lipót magyar kamaraelnököt és Majthényi János személynököt. A német tanácsosokat névszerint nem jelölte

¹⁾ A következőkben *Károlyi* Árpád tanulmányára: A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban, támaszkodom. Akadémiai Értekezések a Történelmi Tudományok köréből. XI. k. Bp., 1884.

meg, csak annyit mondott, hogy egyet az udvari haditanács, egyet az udvari kamara jelöljön ki, kettő pedig jogtudós legyen. Az új hivatal feladatát csak általánosságban körvonalazta a vallás és a fölségjogok védelmére, az igazságszolgáltatásra, katonai és kamarai ügyekre, azaz úgy gondolta, hogy a belügyi kormányzat minden ága alája fog tartozni. Sürgős esetekben azonnal rendelkezhetik s ilyenkor az uralkodó utólagos jóváhagyását kéri, egyébként azonban javaslatát a magyar kancellária útján a király elé terjeszti és annak döntése alapján intézkedik. Az eléje kerülő iratokat az elnök nyitja fel és rájukvezeti a kézhezvétel napját, majd kiosztja a két titkárnak. Az egyik titkár a latin-, a másik a németnyelvű expedíciót vezeti. A fontosabb kérdésekben az elnök előzőleg tájékoztatja a tanácsosokat, egyébként azonban a titkárok ismertetik az ügyeket. Ezután előbb a magyar, majd a német tanácsosok kifejtik véleményüket és szavaznak. Ha a szavazatok száma két egyenlő részre oszlik, az elnök szava dönt. A fogalmazatokat a döntés alapján a titkárok készítik el. Az alhivatalokokról és az ügyintézésről Lobkowitz bővebben nem szólt, a kormányzóság fizetésére a megszüntetendő nádorság jövedelmeit szánta.

Feladata.

Lobkowitz tervezete, amely az uralkodó tetszését mindenben megnyerte, a miniszteri konferencia elé került, amely egy bizottságot küldött ki a kormányzóság részletes utasításának elkészítésére. Az utasítást azután a miniszterek megegyeszer átnézték, egyes helyeken változtattak rajta, így alakult ki végső formája, amit I. Lipót minden változtatás nélkül elfogadott.

Az utasítás első helyen ugyancsak a vallás kérdésével foglalkozott. Az állandóan Pozsonyban székelő kormány kötelességévé tette, hogy az istentiszteletek megtartására, a jó erkölcsökre az egész országban gondja legyen, a káromkodókat büntesse meg. Elsősorban pedig arra törekedjék, hogy a római katolikus vallást arra a fokra emelje, ahonnan az idő viszonyosságai letaszították. De ne alkalmazzon erőszakot, hanem az ige erejével térítsen, derék lelkeseket alkalmazzon, ifjak és öregek taníttatásával nyerje meg a lelkeket. Eredetileg azt is bele akarták az utasításba venni, hogy a kormány tegyen lépéseket az eretnek tanok kiirtására, féltek azonban az akatolikusok elkeseredésétől és zavargásától, ezért inkább elhagyták azokat a részeket, amelyek a protestánsok érzékenységét méltán sértették volna. Vallási téren tehát azt a szerepet szánták a kormányzóságnak, amit 1690-ben az átszervezett magyar kancelláriára bíztak s amit azután az 1724-ben felállított helytartótanács örökölt.

Rendkívül fontos és jellemző vonása az utasításnak, hogy határozott lépéssel haladt tovább azon az úton, amely az újkori államkormányzat egyik leglényegesebb elve, a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása felé vezetett. Az I. Ferdinánd-korabeli helytartótanács főfeladata az igazságszolgáltatás volt, szorosabb értelemben vett közigazgatással csak Várday és Ujlaky helytartósága alatt foglalkozott. Utóbb pedig a helytartóság az ország első bírói méltóságává alakult át. A kormányzóság szervezői ezzel szemben mint elvet mondták ki, hogy az új hivatal igazságszolgáltatással nem foglalkozik. A törvénykezést az ország rendes bíróságainak hatáskörébe utalták, sőt még abba is beleegyeztek, igaz, hogy főleg az agg Szelepcsényi érzékenységének kímélésére, hogy a helytartóság, mint

bírói méltóság, továbbra is megmaradjon és az érsek az igazságügyi helytartói (*locumtenens in iudicialibus*) címet viselje és fizetést húzza. A szép elvet azonban már az utasításban kivételekkel gyengítették, amit érthetővé tesznek azok az elkeseredett hangú panaszok, amelyek éppen magyar részről, tehát nem elfogult helyről, hangzottak el a kor bírósági gyakorlata ellen. Az udvar már ekkor tervbevette az igazságszolgáltatás reformját, amit azonban csak 1723-ban, tehát félszázaddal később valósított meg. Egyelőre pedig azt a megoldást választotta, hogy a törvénykezés terén előforduló panaszok megvizsgálásával és a visszaélések orvoslásával a kormányzóságot bízta meg. Meghagyta ugyanis, hogy ha igazságtalanul elnyomottak, árvák, özvegyek, idegenek, szegények fordulnak hozzá segítségért, vagy ha úgy találja, hogy a közbékét veszély fenyegeti, küldje ki egy-két tanácsosát, rendeljen melléjük néhány megyei vagy városi tisztviselőt, hogy a vizályt elsimítsák, a törvényszékeket kötelességük teljesítésére intsek. Ha figyelmeztetése nem használ, forduljon az uralkodóhoz, akinek különben is tegyen az ilyen esetekről negyedévenként jelentést. Azokban a pörökben, amelyek eddig a nádor kizárólagos ítélkezése alá tartoztak, ne bíraskodjék, hanem bízta azokat a rendes bíróságokra vagy a magyar kancelláriára. Egyedül a nádor gyám- és gondnoknevező jogát gyakorolja, aminek különösen akkor van fontossága, amikor nem katolikus kiskorúak neveltetéséről kell gondoskodnia. Ilyen esetben befolyását a katolikus vallás érdekében használhatja fel. Igen előkelő gyermek gyámjának kinevezésénél azonban előzőleg kérje ki az uralkodó hozzájárulását. Tényleges bírói hatóságot csak politikai pörökben gyakoroljon, lázadások, összeesküvések esetén, továbbá a főurak nagyobb bűnügyeiben, de akkor is minden egyes esetben külön királyi megbízás alapján, mint *iudicium delegatum*, amely ítéletet csak az uralkodó előzetes hozzájárulása alapján hozhat. Valószínű, hogy az udvar ezeket az országos jelentőségű pöröket, amilyen nemrég a Zrinyi-Nádasdy-Frangepán-féle volt, nem merte magyar bíróságra bízni, amelynek tagjait sokféle érdek köthette a vádlottakhoz, teljesen idegenre sem akarta hagyni, ami nagy megütközést keltett volna, ezért választotta ezt a közvetítő megoldást. A kormányzóságban helyet foglaltak az ország legelső bírái, a helytartó, az országbíró, a személynök, ellene tehát a magyarok nem emelhetek, legalábbis Lobkowitzék így gondolták, kifogást. A német tanácsosok viszont, élükön a kormányzóval, többségben voltak, úgyhogy mégiscsak idegenek döntöttek volna a magyar főurak sorsáról.

A nádor bírói jogkörét tehát csak részben vették alapul a kormányzóság hatáskörének kiéptítésénél, annál inkább a hadügyit. Az új hivatal egyik legfontosabb feladatának azt szánták, hogy rendezze az országban elszállásolt katonaság és a polgári lakosság közti viszonyt. Ezen a téren is olyan megbízást kellett vállalnia, amelyet félszázaddal később, Thököly és Rákóczi éppen a katonai sérelmek miatt kitört felkelésének leverése után, a helytartótanács csak külön hivatal, a tartományi biztosság segítségével tudott megoldani. 1671 tavaszán császári nyiltparancs rendelte el, hogy minden megye és város köteles a területén állomásozó csapatokat természetben ellátni. Megállapította a heti porciót, amennyit lakásban, fűtésben, világításban, élelemben és takarmányban egy-egy katona ellátására szolgáltatni kellett. A porciókat a lakosságra az ezredparancsnokok vetették ki és hajtották be. Megkezdődtek a katonai túlkapások (*excessus*), egymást követték a véres jelenetek és nem volt hatalom, amely a lakosság sérelmeit

orvosolta volna. A haditanács messze volt és inkább az ezredeseknek adott hitelt, mint az eléje merészkedő panaszosoknak.

A katonai visszaélések jelentőségével az udvarban is tisztában voltak. Tudták azt is, hogy a haditanácstól erélyes fellépést nem várhatnak. Ezért akarták a hadsereg ellátását és a katonai sérelmek orvoslását az országban székelő polgári hatóságra, a kormányzóságra bízni. Az utasítás meghagyta, hogy gondoskodják a katonaság elszállásolásáról, pontos fizetéséről, a szükséges élelem előteremtéséről és árának igazságos megszabásáról. A panaszokat azonnal vizsgálja meg és szolgáltatson igazságot, az erőszakos katonát el is fogathatja és ha nem ezredbeli, hanem csak martalóc, azonnal ítélkezhetik fölötte. Pontosabban azonban nem határozták meg sem a haditanácshoz, sem az ezredesekhez való viszonyát. Ez volt az oka, hogy a jószándék frott malaszt maradt, a parancsnokok a kormányzóság rendeleteivel mit sem törődtek, az elégedetlenség napról-napra nőtt, míg végre a jóakarató és a magyarsággal szemben nem bizalmatlan Ampringen megúnta a szégyenteljes tehetetlenséget és búcsút mondott a szerencsétlen országnak.

Kamarai ügyekben ugyancsak ellenőrző és egyeztető szerepet szánt az utasítás a kormányzóságnak. A pénzügyigazgatásba nem avatkozott, ezt a magyar kamara 1672-ben kapott utasítása értelmében látta el, hanem arra tartozott vigyázni, hogy a fiscus jogai csorbát ne szenvedjenek és hogy másrészt a kamara jogtalanul senkit se zaklasson.

Feladatának nem kis része a szorosabb értelemben vett közigazgatás körébe tartozott és olyan területekre is kiterjedt, amelyeket az államhatalom csak jóval később vont gondoskodása alá. Elsősorban a belső békére és nyugalomra kellett ügyelnie. Külön lelkére kötötték, hogy a titkos vármegyei összejöveteleket, az ú.-n. conventiculumokat, akadályozza meg. Ezek különösen a Felvidék északkeleti részén voltak szokásban és az elégedetlenséget állandóan szították. Már Esterházy Miklós is küzdött ellenük, úgy látszik azonban, kevés eredménnyel. Utóbb a haditanács próbálkozott elfojtásukkal, de ugyancsak sikertelenül, mert a magyar hatóságok inkább jóakaratólag nézték őket. A katonaság támogatását a guberniumnak is rendelkezésére bocsátották, hogy a részgyűléseket szétszórja, a törökkel, Erdéllyel és Lengyelországgal folytatott tárgyalásokat, tatár csapatok behívását, a török területre gyakori átköltözéseket lehetetlenné tegye. Ismerve azonban a rossz viszonyt, amelybe a parancsnokokkal került, nem valószínű, hogy ezek közül a feladatok közül egyet is meg tudott oldani.

Ugyszintén kétséges az utasítás azon rendelkezéseinek a sorsa, amelyek a közerkölcsök gondozásáról, súlyokra és mértékekre felügyelő vásári biztosok kinevezéséről és az országban vándorló idegenek ellenőrzéséről szóltak. Utóbbiakra vonatkozólag minden községtől írásbeli jelentést kellett volna kérnie arról, hogy hányan, honnan jöttek, hova mentek és mit csináltak a község területén. Elméletben ez nagyon szépen festett, de a gyakorlatban még napjainkban is naiv kívánság.

Általában a gubernium elgondolói a kor követelményeinek minden tekintetben megfelelő, sőt korukat sokban megelőző mintahivatalt akartak életrehívni. Ha terveiket a magyar alkotmány keretei közé illesztették és úgy tudták volna megvalósítani, az ország javát szolgálták volna. A legnagyobb hibát azonban ott követték el, hogy a nádorságot megszüntetve törvénytelen úton jártak el. Szelepcsényit és társait sikerült ugyan lefegyverezniök, de az ország kezdettől fogva bizalmatlan volt a német színezetű

kormányzósággal szemben. Minthogy a hadsereggel sem tudott együttműködni, sorsa kezdettől fogva meg volt pecsételve. Pedig az utasítás az ügyintézés egyes részleteit is pontosan kidolgozta.

Szervezete.

A két titkár alá két lajstromozót és kiadót, két-két irnokot, egy-egy kapust és egy fütőt rendeltek. A kormányzó a hivatali esküt a titkos tanácsban az uralkodó előtt tette le, a tanácsosok és titkárok pedig a beiktató királyi biztosok előtt. Az alhivatalnokokat a titkárok eskették fel, ők ügyeltek ugyanis az irodai munkára. Ők vezették továbbá a jegyzőkönyveket, készítették a fogalmazatokat, amelyeket fontosabb ügyekben letisztázás előtt a tanácsban fel is olvastak. A kiadványokat egyedül az elnök írta alá, távollétében a jelenlevő tanácsosok és a fogalmazó titkár. A hivatal pecsétje a birodalmi sást ábrázolta, mellén a magyar, kiterjesztett szárnyain a melléktartományok címereivel. Az uralkodóhoz intézett felterjesztéseket azonban nem a hivatali pecséttel látták el, hanem a kormányzó és a tanácsosok gyűrűs pecsétjével, valószínűleg azért, hogy kitűnjék, hogy kik voltak az ülésen jelen. A felterjesztéseket a magyar kancellária továbbította, a királyi végzésekről is ő tudósította a kormányzóságot, amely tehát etekintetben is előképe volt az 1724-ben felállított helytartótanácsnak. Az ügyintézés egyes részleteit a gubernium hivataltörténete hivatott tisztázni, amely azt is meg fogja állapítani, hogy az utasítás rendelkezéseinek mennyiben tudott, vagy nem tudott eleget tenni, s hogy bukását milyen erők okozták.

A német tanácsosok kiválasztását hosszas viták előzték meg, míg végül sikerült megegyezni br. Spankau Páris udvari haditanácsos, dr. Pötting János Sebestyén udvari kamarai tanácsos, dr. Erhard Ágoston és dr. Hoffmann János alsóausztriai kormánytanácsosok személyében, akiket a már említett magyar tanácsosokkal együtt az uralkodó biztosai a kormányzóság beiktatásának napján, 1673. március 23-án eskettek fel. Ugyanekkor kezdte meg az új hivatal működését. Szervezetéről tanulságos képet nyújt a magyar kamara 1675-i számadása, amely egyben azt is feltünteti, hogy az egyes tisztviselők abban az évben mennyi fizetést vettek fel.¹⁾

Ampringen János Gáspár kormányzó	6.000 fr
Szelepcsényi György esztergomi érsek	1.950 «
Forgách Ádám gr. országbíró	500 «
Hoffkirchen Károly Lajos gr. tábornok	750 «
Pötting János Sebestyén gr.	750 «
Majthényi János személynök	750 «
Hoffmann János György	900 «
Dilenschneider János Claudius	500 «
Földvály András magyar titkár	300 «
Kirchmayr János Albanus német titkár	400 «
Gingel György magyar lajstromozó	200 «
Zauer Miksa Lipót német lajstromozó	250 «
Kuttich János magyar kiadó	150 «
Bidermas Zsigmond János német kiadó	200 «
Liebhard György magyar irnok	100 «
Eisforth Pál magyar irnok	100 «
Weiss János Tamás német irnok	150 «
Franck Ferenc Herman német irnok	150 «
Stangh György magyar kapus	50 «
Kofflsperger Jakab német kapus	75 «
Mosgrabmer Miklós fütő	50 «
Összesen	14.275 fr

¹⁾ Orsz. Lev. Múz. lvt. Kamarai iratok. Fol. Lat. 921., XVI.

Az alhivatalnokok tehát, a magyar titkár kivételével, akit azonban nem is számíthatunk a segédhivatalnokok közé, mind németek voltak. Feltűnő, hogy a kamarai számadás nem latin, hanem magyar expeditióról beszél. Merész feltevés lenne ebből arra következtetni, hogy a hivatalos nyelv részben magyar volt, bár valószínű, hogy magyaryelvű iratok is érkeztek a gubernium elé. A német expeditio munkája több lehetett, amit az mutat, hogy tisztviselői magasabb fizetést kaptak. Rendkívül tanulságos lenne a kormányzáság működését nemcsak közjogi, hanem hivataltörténeti szempontból is részletesen megvizsgálni. A XVIII. századi helytartótanács előfutárát mindenesetre benne kell látnunk. Jelenleg csak annyit tudunk róla, hogy 1677-ben, amikor Ampringen a pestis elől távozott az országból, a gubernium is föloszlott.

A kormányzáság gondolata és vele együtt az állandó, rendszeres, testületi, központi hivatal eszméje tehát újra megbukott. A felelősség ezért ezúttal kétségtelenül az udvart terheli, amelynek miniszterei, az újkori abszolutizmus első ausztriai képviselői, azt gondolták, hogy a történeti magyar fejlődést figyelmen kívül hagyhatják, törvényekre, jogszokásra nem kell figyelemmel lenniök. Mindennek az ellenkezője bizonyosodott be. De nem tekintve a törvénytelen jogi alapot, az új hivatal számára a megfelelő végrehajtó hatalmat sem tudták biztosítani, amelynek birtokában az eléjétűzőt hasznos és az ország javát célzó feladatokat megoldhatta volna. A népet tovább sanyargatta a katonaság, a katolikus megújulás harcossai nem azzal a kímélettel térítették, amit utasítása a guberniumnak ajánlott. A Felvidék nemsokára lángokban állt és megkezdődött a nemzet élet-halál-harca, ami csak a szatmári békével ért véget.

Az alkotmány helyreállítása.

Az általános elégedetlenségen nem sokat segített, hogy az alkotmányt 1681-ben helyreállították és a nádori méltóságot Esterházy Pállal betöltötték. A nádor-helytartó ettől kezdve tovább játszotta azt a szerepet, amit XVII. századi elődei vállaltak és több-kevesebb sikerrel becsülettel töltöttek be. Elsősorban, mint az ország első bírái, az igazságszolgáltatásban vettek részt. Hadügyi téren a haditanáccsal szemben tétlenségre voltak kárhozzátva. Politikai, illetve közigazgatási tevékenységük az országgyűlések, illetve az azokat helyettesítő nádori gyűlések (concurusok) vezetésére és a királyi rendeletek továbbítására korlátozódott. Ebben a munkájukban a nádori irodára támaszkodtak, amelynek szervezetét és működését az újkori hivataltörténet és oklevéltan hivatott megvizsgálni. Ilyen irodája mindegyik nádornak volt, ezt a nagyszámú, elsősorban bírósági vonatkozású nádori oklevelek bizonyítják. Élén valószínűleg az alnádor és a nádori titkárok állottak. Keretébe tartoztak a nádori ítélmesterek, akik a törvénykezésben vettek részt és az irnokok, akik az okleveleket tisztázták és a különböző segédkönyveket készítették. A nádori levéltárakból az ország levéltárába elsősorban ezek a leveleskönyvek kerültek, a többi iratot az illető családok levéltárai őrzik.

A központi kormányt azonban a nádorság ezután sem tudta pótolni. A XVII. század utolsó és a XVIII. század első negyedében egyik reformtervet a másik után készítették, míg végre 1724-ben felállították a magyar királyi helytartótanácsot. Addig a magyar kancellária intézte az ország ügyeit, amely fejlődésének XVI. századi mélypontja után a XVII. század folyamán jelentőségében egyre emelkedett és 1690-ben, az udvari hatóságok mintájára, egyszerű expeditióból testületi hivattallá alakult át.

15. §. A kancellária.

A XV. század utolsó és a XVI. első negyedében a királyi kancellária államkormányzati jelentősége, amint láttuk, fokozatosan növekedett és az 1520-as években már a királyi tanácsét is túlszárnyalta. Ez a fejlődés, amelynek folyamán a magyar kancellária, hasonlóan a nyugati uralkodói tanácsokhoz, újkori testületi hivatallá alakult volna át, a Habsburgok trónraléptével hirtelen megszakadt és csak másfél századdal később folytatódott. A kancellária történetét 1526-tól 1690-ig sűrű homály fedi. Az a néhány töredékes adat, amely az eddigi irodalom alapján rendelkezésünkre áll, csak feltevésekre nyújt támpontot, amelyeknek helytállóságát a hivatal módszeres története hivatott tisztázni.¹⁾

Főkancellár.

A kancellária névleges feje a főkancellár (cancellarius summus) volt, ezt a címet a mindenkori esztergomi érsek viselte. Minthogy az esztergomi érsekséget, hogy jövedelmeit ezalatt a kincstár élvezze, gyakran nem töltötték be, ezekben az időkben főkancellárja sem volt az országnak. Ennek azonban a hivatal nem látta kárát, mivel vezetésében a főkancellárok amúgy sem vettek részt. Névsoruk a következő: ²⁾

Várday Pál	1527—1549.	Fejérvölgy István	1596.
Vacat	1549—1553.	Vacat	1601—1607.
Oláh Miklós	1553—1568.	Forgách Ferenc	1607—1615.
Verancsics Antal	1569—1573.	Pázmány Péter	1616—1637.
Vacat	1573—1578.	Lósy Imre	1637—1642.
Draskovich György	1578—1587.	Lippay György	1642—1666.
Vacat	1587—1593.	Szelepcsényi György	1666—1685.
Kutassy János	1593—1601.	Széchenyi György	1685—1695.

Kancellár.

A kancelláriát, mint hivatalt, a kancellár (cancellarius ordinarius) irányította, már amennyiben hivatali életről a XVI. és XVII. századi kancelláriával kapcsolatban beszélhetünk. A kancellárok, az egy Perényi Péter kivételével, 1706-ig ugyancsak az egyháziak közül kerültek ki, rendszerint püspökök voltak. A XVI. században gyakran előfordult, hogy a kancellári tisztséget is üresen hagyták, amint a következő névsor tanúsítja: ³⁾

Szalaházy Tamás	1527—1535.	Pethe Márton	1598—1602.
Ujlaky Ferenc	1535—1540.	Forgách Ferenc	1603—1607.
Perényi Péter	1540—1542.	Lépes Bálint	1608—1622.
Vacat	1542—1546.	Sennyey István	1623—1635.
Oláh Miklós	1546—1553.	Lippay György	1635—1642.
Vacat	1553—1572.	Bosnyák István	1642—1644.
Listius János	1572—1577.	Szelepcsényi György	1644—1666.
Vacat	1577—1586.	Szegedy Ferenc	1666—1669.
Heresinczy Péter	1586—1590.	Pálffy Tamás	1669—1679.
Vacat	1590—1592.	Gubasóczy János	1679—1686.
Kutassy János	1592—1593.	Korompay Péter	1686—1690.
Vacat	1593—1598.		

¹⁾ Ennek megjelenése Szilágyi Loránd tollából várható.

²⁾ Orsz. Lev. Liber dignitariorum saecularium alapján.

³⁾ U. o.

Alkancellár.

A kancellár mellett az alkancellári (vicecancellarius) állást is betöltötték, de azt sem rendszeresen. A következőket ismerjük: ¹⁾

Ujlaky Ferenc	1533—1535.	Domitrovich Péter	1613.
Vacat	1535—1539.	Vacat	1614—1622.
János leleszi prépost	1539—1542.	Sennyey István	1623.
Oláh Miklós	1543—1545.	Vacat	1624—1627.
János leleszi prépost	1545.	Lósy Imre	1628.
Vacat	1546—1556.	Vacat	1629—1631.
Draskovich György	1557—1560.	Dávid Pál	1632.
Forgách Ferenc	1560—1563.	Draskovich György	1633—1638.
Dudich András	1564—1566.	Vacat	1639—1640.
Vacat	1567.	Bosnyák István	1641—1644.
Listius János	1568—1572.	Széchenyi György	1645—1648.
Fejérvány István	1573—1579.	Vacat	1648—1685.
Telegdi Miklós	1580.	Dvornikovich Mihály	1686—1689.
Vacat	1581—1612.		

Magyar expeditio.

II. Lajos kancelláriájának sorsáról a mohácsi vész után nincs tudomásunk. Valószínű, hogy egy ideig még rendelkezésére állt a Báthory István nádorsága alatt üléselő kormánytanácsnak. A török elől azonban 1529-ben neki is menekülnie kellett Budáról. Annak semmi nyoma, hogy Pozsonyban újra felállították, hiszen Szalaházy és Thurzó idejében a helytartótanács sem működött rendszeresen. Amikor pedig Várday a helytartóságot újjászervezte, külön irodát bocsátottak rendelkezésére. Lehetséges ugyan, hogy a kancellár tartott egy-két írnokot, ezek azonban magánalkalmazottai voltak. A kancelláriai munka természete azt kívánta, hogy az iroda állandóan az uralkodó szolgálatára álljon. Minthogy I. Ferdinándnak megvolt a maga udvari kancelláriája, nem szervezett külön magyar kancelláriát, hanem, ahogy többi országában tette, az udvari hatóság keretében külön expediciót rendelt a magyar ügyek intézésére. Élére pedig egy királyi titkárt (secretarius) állított.

Első titkára Macedonai László nagyváradi püspök volt. 1528 tavaszán azonban már azzal a kéréssel fordult Szalaházy Tamás kancellárhoz, hogy ajánljon valakit a titkári állásra. Szalaházy a sziléziai Logschan Györgyöt ajánlotta, aki II. Lajos udvarában is mint titkár szolgált és az ország lakosságát, intézményeit és szokásait kitűnően ismerte. I. Ferdinánd Logschant inkább cseh alkancellárnak nevezte ki, magyar titkárául pedig Ujlaky Ferencet, a későbbi alkancellárt, kancellárt és helytartót választotta.²⁾

A magyar kancellária XVI. és XVII. századi történetében a királyi titkárok játszották a legfontosabb szerepet. A kancellárok és alkancellárok nem tartózkodtak állandóan az uralkodó udvarában, úgyhogy a titkárok nem annyira tőlük, mint inkább az udvari kancellária vezetőjétől függtek, akinek utasítása azonban hangsúlyozta, hogy csak a király nevében rendelkezhetik velük. Vagy tőle, vagy az uralkodótól személyesen kapták a megbízást az oklevelek megfogalmazására. A tisztázásnál egy-két írnok volt segítségükre. A tisztázatok aláírták és aláírásra, ha nem voltak Bécsben, a kancellárokhöz is elküldötték. Gyakran előfordult azonban, hogy az oklevélre csak a király és a titkár aláírása került.

¹⁾ U. o.

²⁾ Bidermann i. m. I. k., 64. l.

Az uralkodót útján mindehova elkísérték. Bennük kell látnunk az állandóan, rendszeresen, hivatásszerűen szolgáló újkori magyar hivatalnok egyik jellegzetes típusát. Ujlaky utódai már inkább világiak, s a XVII. században nem emelkednek magas főpapi vagy országbárai méltóságra, hanem egész életüket az iroda falai között élik le. Himmelreich Tiburtius és Ferenczffy Lőrinc pl. több, mint harminc évig szolgáltak az uralkodó mellett.¹⁾ Egy-kettőnek nevét a rendelkezésünkre álló kamarai számadások alapján érdemesnek tartjuk megörökíteni, feltüntetve mellettük a számadás évét.

Malatesta Frigyes (1555, 1556),

Listius János (1566),

Bocskay György (1566),

Istvánffy Miklós (1576),

Jóó János (1583, 1584),

Verancsics Faustus (1583, 1584, 1586, 1594),

Himmelreich Tiburtius (1586, 1594, 1596),

Lippay János (1594, 1596),

Ferenczffy Lőrinc (1616, 1622, 1635, 1637, 1638),

Oroszy György (1638),

Orbán István (1675),

Maholányi János (1687).

Egyesek közülük a tanácsosi (consiliarius) címet is magkapták. Ilyen rangban szerepel 1566-ban Listius János, aki két év múlva alkancellár lett, 1596-ban Himmelreich Tiburtius, 1687-ben Maholányi János. Volt idő, amikor ketten, sőt 1594-ben hárman látták el a titkári teendőket. Oroszy György 1638-ban Ferenczffy Lőrinc mellett mint altitkár kapott fizetést. Ezeket a töredékes adatokat, amelyek mégis jellemzőek, mert a titkári intézmény állandó szervezetét bizonyítják, a részletes kutatás hivatott kiegészíteni.

Ugyancsak tisztázásra vár az a kérdés, hogy a magyar expedíció milyen viszonyban állott az udvari kancelláriával. Szorosabb függésbe nem került, amit az is bizonyít, hogy az udvari hivatalnoki kimutatások mindig külön tüntetik fel. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az udvari kancellária többi expedíciója magyar ügyekben nem állított ki okleveleket. Különösen a latin expedíciót vette az uralkodó igénybe, elsősorban a diplomáciai levelezés lebonyolításában.

A magyar expedíció meglehetősen független életet élt a bécsi, illetve prágai udvarban. Különösen amióta vezetését átvette a kancellár, illetve az alkancellár, ami már az 1530-as évek közepén, Ujlaky alkancellársága, illetve kancellársága idején történt.²⁾

Semmi alapunk sincsen annak a feltevésnek az elfogadására, hogy ettől kezdve egészen a XVII. század végéig az udvarban két magyar iroda működött: a magyar expedíció és a magyar kancellária és hogy ez utóbbi csak a kegyelmi és igazságszolgáltatási (de gratia et de iustitia) ügyeket intézte, míg a politikai, azaz külügyi vonatkozású levelezést az udvari kancellária keretébe tartozó magyar expedíció bonyolította le. E felfogás szerint a magyar expedíció a XVII. század folyamán került az udvari kancell-

¹⁾ Malatesta Frigyes érdemeit az 1550:73. t.-c. sorolja fel. Verancsics Faustus életrajzát l. Kovachich Márton György: *Scriptores minores*. II., 426—429. l. Himmelreich Tiburtius és Ferenczffy Lőrinc jellemzését l. Szilágyi Loránd: *A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam*. Domanovszky-émlékkönyv. Bp., 1937. 556—581. l.

²⁾ Ez a kérdés nagyon zavaros. *Fellner-Kretschmayr* szerint Oláh Miklós volt 1544-ben az első alkancellár. Ebben nyilvánvalóan téved. Téves az a megjegyzése is, hogy a külön magyar kancellária Cles Bernát trienti érsek, udvari kancellár halála (1539) után kezdett kialakulni. *Szilágyi* sem tisztázta teljesen a magyar kancellária első éveit. *l. l. m.* 555—556. l.

lária főhatósága alól a magyar alá, minthogy ennek jelentősége ebben az időben egyre fokozódott.¹⁾ A források kétféle magyar irodáról mit sem tudnak. A magyar expediciót ettől kezdve kancelláriának nevezik, így tüntetik fel az udvari hivatalnokjegyzékek is. Valószínű, hogy a kancellárok, illetve alkancellárok most már gyakrabban megfordultak az udvarban, az év nagy részét azonban továbbra is egyházmegyéjükben vagy birtokukon töltötték. A hivatali munkát pedig ezután is a királyi titkárok végezték, egy-két irnok segítségével.

A magyar kancelláriában, amelyet a királyi leiratok jellemző módon öfelsége udvarának magyar kancelláriája (*Hungarica suae maiestatis aulae cancellaria*) néven neveztek, elsősorban bírósági leveleket állítottak ki. Az igazságszolgáltatás volt a belügyi igazgatás legfontosabb ága, a rendek érdeklődése kizárólag erre összpontosult, ezt szerették volna minél gyorsabbá tenni. Igen érdekes törekvésüknek maradt nyoma az 1542. évi pozsonyi országgyűlésen előterjesztett XLII. törvénycikkben. Ebben, hivatkozva az általános panaszra, a törvénykezés lassúságát kifogásolták és arra kérték a királyt, hogy elődeinek példájára nevezzen ki egy külön bírósági kancellárt, aki a bírósági leveleket olyan esetekben, amikor nincs szükség a magyar tanács meghallgatására, vagy az uralkodó külön felhatalmazására, azonnal kiállítsa.²⁾ A király azonban nem állított fel külön bírósági kancelláriát, sőt ellenkezőleg, az ügynevezett tiszta magyar ügyekben is mindgyakrabban vette igénybe udvari irodájának más expedícióit.

A rendek küzdelme a magyar kancellária mellözése ellen.

Az országgyűlés ez ellen természetesen tiltakozott. 1546-ban I. Ferdinánd megígérte a rendeknek, hogy figyelmeztetni fogja kapitányait és egyéb, bármely nemzethez tartozó alattvalóit, hogy a tisztán magyar, azaz igazságszolgáltatási ügyekben engedelmessé legyenek a magyar kancellária rendeleteinek.³⁾ A magyar kancellária illetékességét tehát, akárcsak a magyar tanácsét, a tiszta magyar ügyekre, azaz az igazságszolgáltatásra és az alkotmányra vonatkozó kérdésekre akarta korlátozni. A rendek azonban ebbe nem nyugodtak bele, hanem azt követelték, hogy minden magyar vonatkozású iratot a magyar kancellária állítson ki és azokat öfelsége minden nemzetbeli alattvalója érvényesnek tekintse. Újra az idegen katonaságra és tisztviselőkre panaszkodtak, akik Győrben, Komáromban, Szlavóniában, de másutt is mindenütt, a magyar kancellária kiadványait semmibe sem veszik.⁴⁾ Sőt, 1559-ben már a várakban szolgáló magyar tisztekre és hivatalnokokra is kiterjesztették panaszukat, mondván, hogy a magyar kancellária leveleibe bele sem néznek, nem hogy elolvassák azokat. Azt állítják,

¹⁾ Ezt a feltevést először *Bidermann* (i. m. I. k., 91. l.) kockáztatta meg, aki a *Kovachich*nál (*Formulae Solennes Styli*, Pest, 1799. 51., 56. l.) előforduló *cancellaria maior* kifejezést csak úgy tudta értelmezni, hogy szembehelyezett vele egy *cancellaria minor*-t, s az egyiket a magyar kancelláriával, a másikat pedig a magyar expedícióval azonosította. Holott a forrásokban kisebb kancelláriának semmi nyoma sincs, azok csak irodáról tudnak, amit a *Formulae* összeállítója valószínűleg a bírósági kancelláriáktól akart a Mohács előtt szokásos maior jelzővel megkülönböztetni. *Bidermann* feltevéseit azután *Fellner-Kretschmayr* minden további kritika nélkül átvette.

²⁾ M. Országgyűlési Emlékek. II., 448—449. l.

³⁾ U. o. III., 26. l.

⁴⁾ U. o. III., 48. l.

hogy azok rájuk nem vonatkoznak, ők csak a német kancellária és kamara rendeleteinek engedelmeskednek.¹⁾ A rendek hiába foglalták álláspontjukat törvénybe (1559: IX. t.-c.), négy év elteltével óhajukat meg kellett újítaniok, (1563: XXXV. t.-c.) ami azt mutatja, hogy a helyzet semmit sem javult. 1567-ben ismét leszögezték tiltakozásukat, (XL. t.-c.) de újra eredmény nélkül. A sokat vitatott 1569: XXXVIII. t.-c.-ben pedig elismerték, hogy vannak tisztán magyar és vegyes ügyek és látszólag belenyugodtak, hogy a magyar hatóságokat csak az előbbieken köteles az uralkodó meghallgatni és igénybe venni. Ami a kancelláriát illeti, a tényleges helyzettel szemben még ez a törvénycikk is eredményt jelentett, hiszen az országgyűlési fölíratok állandóan szemére vetették az uralkodónak, hogy még a tisztán magyar ügyekben sem magyar kancelláriája útján intézkedik. A rendi dualizmus korszakában az 1569. évi XXXVIII. t.-c. a rendiség egyik mélypontját jelöli. Természetes, hogy amint az erőviszonyok megváltoztak, a megerősödött rendek nem ismerték el ennek a törvénycikknek az érvényét és újult erővel folytatták küzdelmüket a magyar kormányiszervek érvényesüléséért.

Ez a küzdelem csak lassan hozta meg gyümölcsét. 1580-ban az országgyűlés még mindig azt panaszolja, hogy a magyar kancellária régi jelentőségét majdnem teljesen elveszítette. Csak néhány általános vonatkozású rendeletet ad ki, minden fontosabb ügyet vagy az udvari kamara, vagy a haditanács elé utalnak, úgyhogy ilyenekben a királyi kapitányok a magyar írodában kiállított iratokat egyáltalában nem veszik komolyan.²⁾ Legfeljebb formailag tesznek eleget a törvény rendeletének, amennyiben az udvari kamara és haditanács határozatait a magyar kancelláriában foglaltatják írásba. Még a kiváltságok megerősítését, az úgynevezett nova donatiókat is az udvari kamara intézi.³⁾ 1587-ben a helyzet még mindig változatlan volt.⁴⁾

Bocskay országgyűlései azután követeléseik közé a magyar kancellária hatáskörének és tekintélyének biztosítását is felvették; de különösképen nem küzdöttek érte, úgyhogy a koronázás előtt hozott 1608. évi IX. és X. törvénycikkek a kérdést nem oldották meg. Csak annyit mondtak ki, hogy a kancellár magyar legyen és hogy az idegen hatóságok kiadványai magyar ügyekben érvénytelenek. Azt azonban nem szögezték le, hogy magyar ügy alatt minden magyar vonatkozású kérdést értenek, úgyhogy az udvar ezt a rendeletet továbbra is vonatkoztathatta az úgynevezett tisztán magyar ügyekre, az igazságszolgáltatásra, kegyelmi és adományozási oklevelek kiállítására. Különben maguk a rendek is ezeket tartották a legfontosabbaknak, amit mutat az, hogy az adomány- és zálogleveleket (donationes et inscriptiones) külön is megnevezték a törvény szövegében.

A kancellária szerepe a XVII. században.

A XVII. század országgyűlései azután szinte kivétel nélkül foglalkoztak a magyar kancelláriával is. A törvénycikkek azonban csak pár szóban emlékeztek meg róla, rendszerint azt hangoztatva, hogy a korábbi törvények

¹⁾ U. o. IV., 218—220., 257. 1.

²⁾ U. o. VI., 376. 1.

³⁾ Cancellaria vero Hungarica in eum statum redacta est, ut camerae aulicae et consilii bellici imperium sequi et veluti scriba eorum esse debeat, mondja egy 1583. április 14-én kelt felirat. U. o. VII., 151. 1.

⁴⁾ U. o. VII., 249—255. 1.

rendelkezéseit hajtják végre. Az országgyűlési tárgyalási iratokat az 1606 utáni évekből még nem adták ki, úgyhogy a kancellária történetét a XVII. században még a XVI. századnál is sűrűbb homály borítja.

A magyar tanács történetének ismertetésénél láttuk, hogy az uralkodó ismételt felszólítására az 1588: III., VIII. és IX. törvénycikkek végre elrendeltek, hogy néhány tanácsos állandóan az udvarban tartózkodjék. Ezt a rendeletet a XVII. századi törvények ismételten megújították, ami azt mutatja, hogy nem következetesen és rendszeresen hajtották végre. Márk László szerint¹⁾ ugyan ezek a tanácsosok a XVI. század végétől egészen a XVII. század végéig állandóan a kancellária mellett működtek, hol erősebben, hol lanyhábban, legtevékenyebben pedig 1638 és 1658 között. Valószínű azonban, hogy ő azokat az előterjesztéseket és javaslatokat (propositiones et opinioniones)²⁾ is a magyar tanácsosoknak tulajdonította, amelyeket a magyar titkárok készítettek.³⁾ Emellett szól az is, hogy amikor az Ampringen-féle kormányzóságról tárgyaltak, a magyar kancellária reformját is tervbevették, minthogy, mondták, a kancellár és a titkár egymaga nem győzi a sok munkát.⁴⁾

Minden adat azt bizonyítja ugyanis, hogy a magyar kancellária a XVII. század első évtizedeiben túljutott történetének XVI. századi mélypontján és jelentősége, államkormányzati szerepe ettől kezdve fokozatosan emelkedett. Láttuk ezt, amikor Esterházy Miklós nádor helytartóságát vizsgáltuk, aki gyakran tapasztalta, hogy a kancellárnak, Lippay Györgynek sokkal nagyobb befolyása van az udvarban. Hogy ez a fejlődés az egyes kancellárok alatt milyen ütemben haladt előre és hogy mennyi része volt benne az intézménynek és mennyi a vezetők egyéniségének, azt a részletes kutatás hivatott eldönteni.

A már említett kancelláriai előterjesztések és javaslatok arról tanuskodnak, hogy a XVII. század közepén a magyar kancellária hatásköre az államkormányzat sokkal több ágára kiterjedt, mint a XVI. században. Nemcsak kegyelmi (de gratia) és igazságszolgáltatási (de iustitia) ügyekre, hanem az Erdéllyel, Lengyelországgal, Moldvával, Havasalfölddel folytatott diplomáciai tárgyalásokra, a török követ jelentéseire, az osztrák és cseh hatóságoknak a magyar királyhoz intézett különböző előterjesztéseire is. A magyar tanács írásbeli felterjesztései is a kancellárián keresztül kerültek az uralkodó elé. Mégpedig abban a formában, hogy a titkár az egyes ügyekről tartalmi kivonatokat készített és utánuk írta az opiniót, amelyet a hét bizonyos napján vagy a kancellár, vagy ő maga, a titkos tanács ülésén az uralkodó elé terjesztett. A király döntése alapján azután a kiadványt ugyancsak a titkár fogalmazta meg, az irnokok tisztázták le és az uralkodó, a kancellár és a titkár írták alá. Előfordult azonban, hogy a kancellár távollétében egyedül a titkár neve került a királyé mellé, sőt olykor a középkori formák szerint kiállított ünnepélyes kiváltságlevelek dátumsora is őt nevezte meg a kancellár helyett.⁵⁾

¹⁾ A királyi tanács átalakulása és története 1526. után. Századok, 1917. 593—594. l.

²⁾ L. az Országos Levéltárban a kancelláriai levéltár ilyen című gyűjteményét.

³⁾ L. Szilágyi Loránd i. m. 558. l.

⁴⁾ Károlyi Árpád: A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Ak. ért. a tört. tud. köréből. XI. k., 39. l.

⁵⁾ Szilágyi i. m. 558—561. l.

Mindez nemcsak a királyi titkárok rendkívüli fontosságát bizonyítja, amit a hozzájuk írt levelek is tanúsítanak, hanem érthetővé teszi, hogy a kancellária jelentőségének emelkedésével párhuzamosan szaporodó munkát egymaguk nem tudták elvégezni. A század 70-es éveiben mindgyakrabban került szóba a magyar kancellária reformja. A tárgyalások 1690-ben vezettek eredményre, amikor az egyszerű irodát az udvari hatóságok mintájára testületi hivatallá alakították át. Történetében ekkor új fejezet kezdődött, ennek ismertetése azonban már a következő korszak keretébe tartozik.

16. §. A magyar kamara. (Camera Hungarica.)

A magyar közigazgatás legfontosabb szerve a XVI. és XVII. században a magyar kamara volt. A magyar tanács nem működött állandóan és rendszeresen, a helytartótanács csak rövid ideig állott fenn, a kancellária hosszú időn keresztül egyszerű iroda szerepét töltötte be. Ezzel szemben a magyar kamara 1528-tól, illetve 1531-től kezdve megszakítás nélkül vezette a királyi és az azzal szorosan összefüggő államgazdaságot, hatásköre nemcsak a pénzügyigazgatásra, hanem a szorosabb értelemben vett közigazgatás területére is kiterjedt.

Felállítása 1528-ban.

A magyar kamarát I. Ferdinánd az osztrák és cseh tartományokban bevált testületi hivatalok mintájára szervezte meg. Alapul azonban a magyar kincstartói méltóságot választotta, amikor 1528. jan. 8-án kiadott utasításában Gerendi Miklós erdélyi püspök kincstartó mellé 4 tanácsost rendelt, Nádasdy István budai várnagyot, Pemflinger István budai udvarbíró, Sibrik Oszvaldot és Török Istvánt.¹⁾ Az új hivatalt egyszer kamarának (camera), máskor kincstartóságnak (thesaurarius) nevezte, vezetője a kincstartói (thesaurarius), társai pedig a tanácsosi (consiliarius) címet viselték. Feladatukul az utasítás a királyi jövedelmek kezelését (administratio aerarii) jelölte meg.

Ez a feladat Mohács előtt is a kincstartó vállán nyugodott. A kincstartói méltóságból Magyarországon — ellentétben a nyugati államokkal — ekkor még nem alakult ki önálló hivatal, bár a fejlődés csírái már bontakoztak. A főkincstartó (summus, supremus thesaurarius) oldalán már alkincstartóval (vicethesaurarius), titkárral (secretarius) és jegyzővel (notarius) találkoztunk, akikkel sok kérdésben önállóan intézkedett, a fontosabb ügyekben azonban a királyi kancellárián keresztül adta ki rendeleteit.²⁾

A kincstartó intézte a királyi jövedelmekkel kapcsolatos összes ügyeket, s minthogy az uralkodó magángazdasága ebben a korban még nem különült el az államgazdaságtól, egyben ezt is irányította. A királyi jövedelmek két részre oszlottak, a rendesekre és a rendkívüliekre. Rendkívüliek voltak a rendek által az országgyűlésen meghatározott célra és időre megszavazott adók, a rendes jövedelmeket a királyi uradalmak és a felségjogok alapján élvezett szolgáltatások adták. Ez utóbbiakra a rendeknek semmi befolyásuk

¹⁾ Az utasítást kiadta Kérészy Zoltán: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp., 1916. Függlék. I. sz.

²⁾ Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Kny. a Turul 1930. évfolyamából. 48. l.

sem volt, az adók felhasználását azonban ellenőrizték, s kötelezték a kincstartót, hogy hováfordításukról ne csak az uralkodónak, hanem az országgyűlésnek, illetve a királyi tanácsnak is elszámoljon. A gyenge Jagellók alatt, a rendi hatalom egyik virágkorában, az 1518-i bácsi országgyűlésen két külön országos kincstartót választottak és az adó kezelését, elválasztva a többi királyi jövedelemtől, ezekre bízták. 1521-ben pedig 4 kincstartót jelöltek ki, kettőt az országbárok és kettőt a nemesek közül. Sőt, kísérletet tettek arra is, hogy a királyi kincstartót a rendes jövedelmek felől is számadásra vonják, s e célból egy rendi ellenőrt rendeltek melléje.¹⁾

A rendiségnek nem sikerült a királyi jövedelmek kezelésére befolyást szereznie. A rendi kincstartók működését közelebbről nem ismerjük, de nem valószínű, hogy eredménnyel járt volna. A fejlemények legalább is ezt bizonyítják. Az 1526: I—III. t.-c.-ekben a rendek teljesen a király tetszésére bízták, hogy jövedelmeit hogyan és kik által kezeltesse.²⁾ János király 1527-i budai országgyűlésén hasonló szellemben nyilatkoztak. Kijelentették, hogy a hadi célokra megszavazott tizednek sem kivetésébe, sem behajtásába nem akarnak beleszólni, hogy az országgyűlés által választott kincstartó valamiképpen kárt ne okozzon az országnak. Teljesen a királyra bízták, hogy hány embert és kiket biz meg ennek a feladatnak megoldásával. Tehát maguk is elismerték, hogy a rendi kincstartó nem alkalmas az adóügy intézésére. Egyedül azt kötötték ki, hogy az uralkodó és emberei a megszavazott adót a kitűzött célra fordítsák, ellenkező esetben soha többé nem fognak adót megszavazni.³⁾ Ugyancsak hangoztatták, hogy a kincstartók állandóan a király mellett tartózkodjanak, hogy távollétük miatt az országot vagy az uralkodót valami baj ne érje.⁴⁾ Vagyis Zápolyai János és hívei is átlátták, hogy a rendi pénzügyigazgatás a kor követelményeinek nem felel meg. A legfontosabbnak azt tartották, hogy a pénzügyigazgatás szerve állandóan működjék. I. Ferdinánd reformja tehát nem idegen minta szolgálai átültetése volt, hanem a magyar fejlődés korszerű követelményének kielégítése, ami egyben az ország óhajának is megfelelt. E célra legmegfelelőbbnek az ausztriai tartományokban már bevált kamarai igazgatás bevezetése látszott. Mindenestre sokkal magasabb fejlettségi fokot jelentett, mint a kincstartóság. A rendek egyelőre nem is tiltakoztak ellene, később sem magát az intézményt, hanem túlkapásait kifogásolták.

Az új kamara újkori hivatal.

Az 1528 elején felállított magyar kamara székhelye az ország fővárosa, Buda lett. Az új hivatal a kincstartó elnökleite alatt testületileg tanácskozott és határozott. A tanácsüléseket a kincstartó vezette, ő tűzte ki a tárgyat, az ülés idejét, ő hívta össze a tanácsosokat. Az 1528-i utasítás az ülések rendjéről részletesebben nem szólt, de valószínű, hogy a többi központi hatóság mintájára hetenkint többször, szükség esetén minden nap, sőt napjában kétszer is összejöttek. Azt sem említette az utasítás, hogy az egyes ügyeket ki ismertette, de valószínű, hogy ez az elnök, illetve a titkár feladata

¹⁾ 1518: 20., 21., 1521: 33. t.-c. *Kérészy* i. m. 25—27. l. V. ö. *Acsády* Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888. 17—18. l.

²⁾ *Kérészy* i. m. 27—28. l. szerint ezek a törvénycikkek rendkívüli jellegű intézkedések voltak. Érvelése azonban nem meggyőző.

³⁾ 1527: 1. t.-c.

⁴⁾ 1527: 6. t.-c.

volt. Annak még nincs nyoma ebben a korban, hogy a bonyolultabb kérdéseket az elnök előzetes tanulmányozásra szétosztotta volna a tanácsosok között. Az utasítás csak annyit rendelt el, hogy hallgassa meg a véleményeket és mondja ki a határozatot. Azt is csak következtethetjük, hogy a többi testületi hivatalhoz hasonlóan a határozatot a tanács szótöbbség alapján hozta.

A testületi szervezet mellett az állandóság jellemezte az új pénzügyi hatóságot. A kincstartó lehetőleg mindig a hivatal székhelyén tartózkodott, ha pedig távoznia kellett, valamelyik tanácsost bízta meg helyettesítésével. A kamara akkor sem szakította meg működését, ha egy-két tanácsosa hiányzott, ami gyakran előfordult, hiszen jóformán állandóan bizottságok járták az országot, hogy a királyi jövedelmek és birtokok kezelését a helyszínen ellenőrizték. Ezekben a bizottságokban pedig mindig volt egy-két kamarai tanácsos is.

A kamara lett ugyanis az országban szétszórta működő összes királyi gazdasági és pénzügyi tisztviselők központi fölöttes hatósága. I. Ferdinánd tehát az újkori közigazgatás harmadik követelményének, a központosításnak, nemcsak az udvari, illetve birodalmi szerveknél tett eleget, hanem egyes országain belül is megvalósította azt. A magyar kamara hatáskörét a szűkebb értelemben vett Magyarországon kívül kifejezetten kiterjesztette Erdélyre, Szlavóniára, Horvátországra és minden más tartományra és helyre, amely hozzája tartozott. A vidéki tisztviselők eddig szinte teljesen függetlenül látták el hivatalukat, ami természetesen nagy rendetlenségre és sok visszaélésre vezetett. Az uralkodó ennek a zűrzavaros helyzetnek azáltal akart véget vetni, hogy meghagyta a kamarának, készítsen az alsófokú hivatalok számára pontos és részletes utasításokat és kötelezte azokat, hogy számadásikat évről-évre a kamara elé terjesszék.

A kamara feladata.

A kamara feladata ugyanis három részre oszlott, a központi igazgatásra, a befolyó jövedelmek pénztári kezelésére, s végül az ellenőrzésre, azaz a számadások felülvizsgálására.

Hogy első feladatának eleget tehessen, először is tiszta képet kellett nyernie az összes királyi javakról és jövedelmekről. Ez korántsem volt egyszerű dolog, éppen mert korábban a központi ellenőrzés teljesen hiányzott. A Jagellók felületese és rendszertelen gazdálkodása a királyi, illetve az azzal azonos állampénztárt kiürítette, e kor történetéből eléggé ismeretes, hogy még az udvar napi szükségleteit is nehezen tudták kielégíteni. A jövedelmi források szinte kivétel nélkül zálogba kerültek, az uralkodók állandó zavarukon kisebb-nagyobb kölcsönök felvételével segítettek. A hitelezők II. Lajos halála után I. Ferdinándot rohanták meg, aki a magyar kamarát legelőször azzal bízta meg, hogy ezeknek a követeléseknek jogosságát megvizsgálja és az adósságok kiegyenlítéséről tárgyaljon. Másodszor az elzálogosított javak és jövedelmek számbavételét kötötte lelkére és felszólította, tegyen javaslatot, hogyan lehetne azokat visszaváltani. Minden záloglevelet külön meg kellett vizsgálnia, s ha érvénytelennek vagy hamisnak bizonyult, a zálogot azonnal visszakövetelte. Ha pedig érvényét elismerte, lemásoltatta, hogy feledésbe ne merüljön, s hogy alkalomadtán kiváltására lépéseket tehessen. Harmadszor pedig jelentést kellett tennie az összes királyi jószágok, halász- és vadász-helyek, szőlők, várak, bányák, harmincadok, vámok, révek, tizedek és

egyéb földesúri és felségjogon élvezett szolgáltatások és illetmények állapotáról, továbbá a pénzverésről, valamint arról, hogy miként lehetne mindezeket gyarapítani és jövedelmezőbbé tenni. Az uralkodó őszintén elismerte, hogy az országot nem ismeri, de tudta, hogy természeti kincsekben rendkívül gazdag területnek jutott birtokába és kamarájától várta a szétzúllott királyi és államgazdaság rendbehozatalát.

Mindez körütekintő, hosszadalmas munkát igényelt, amelynek eredményét csak évek vagy évtizedek múltán várhatták. Valószínű, hogy egyelőre minden a régiben maradt és a kincstárba kevés pénz futott be. Az utasítás mégis körütekintő gondossággal szabályozta a pénztári kezelés részleteit. A kamara keretén belül külön pénztárosi állást szerveztek, akit ekkor még kamaramesternek (magister camerae) neveztek. A kamaramester tanácsosi rangot kapott, s amikor ideje engedte, jogában állott az üléseken megjeleni és résztvenni a tanács munkájában. A kamarához befolyó összegeket a kincstartó vette át, nyugtát adott róluk, amelyet a pénztáros is aláírt. Azután, ugyancsak nyugta ellenében, átadta a pénztárosnak, aki a bevételekről (perceptiones) és a kiadásokról (erogationes) rendszeres számadáskönyvet (liber computorum) tartozott vezetni. A kifizetésekre a kincstartótól vagy a tanácsosoktól kapott rendeletet, akik az uralkodó által évenként előre megállapított költségvetés (status) kereteit csak akkor léphették túl, ha erre a királytól külön felhatalmazást kaptak. A kifizetésekről szintén nyugtákat kért és azokat mellékelte a számadáskönyvhöz. Készen kellett állnia, hogy bármely pillanatban elszámolhasson, év végén pedig a kincstartóval együtt a tanács előtt tett jelentést működéséről.

Minden számadást ugyanis, amely a kamarához befutott, elvben a tanács vizsgálta felül. Ebben a munkában külön tisztviselő állott rendelkezésére, a számadásmester (magister computorum), akit a számadáskönyvek őrének (custos librorum) is neveztek. A beterjesztett számadáskönyveket oldalról-oldalra átnézte, összehasonlíttotta a mellékelt igazoló iratokkal és ha valami eltérést talált, értesítette róla a tanácsot. A tanács azután ezekről is, meg a rendben találtokról is jelentést tett a királynak, amelyhez vagy az eredeti számadáskönyveket, vagy róluk a számvevő által készített kivonatokat is csatolta. A számadások jóváhagyásának vagy elvetésének joga ugyanis nem a kamarát illette meg, hanem az uralkodót. A felmentőleveleket (literae computorum) a számvevő készítette el, a többi kiadvány mintájára a kincstartó, egyik tanácsos és a titkár írta alá, majd felküldték az udvarba, ahol a király kézjeggyével megerősítette, megpecsételtette és továbbítás végett visszaküldte a kamarához. A számadásra vonatkozó összes iratokat, könyveket és igazolásokat a számvevő őrizte meg, s lajstromkönyvet vezetett róluk. A külön számvevőhivatal feltételei tehát már 1528-ban adva voltak. Az utasítás Kisseényi Ferenc személyében az első számadásmester nevét is megörököltette.

Ugyancsak megnevezte az első titkárt, Thury Ferencet. A kamara ügyintézésében a titkár játszotta a legfontosabb szerepet. Jelen volt a tanács ülésein és feljegyezte a határozatokat. Arról nem szólt az utasítás, hogy neki is szavazati joga lett volna, bár a tanácsosi címet ő is megkapta. Jegyzetei alapján azután megfogalmazta a kiadványokat. Az utasítás nem részletezte, hogy a fogalmazatokat ki nézte át és hagyta jóvá. Valószínű, hogy ez az elnök feladata volt, a fontosabbakat pedig a titkár felolvasta a tanácsban. Ügyelt arra, hogy az iratok a fogalmazatokat helyesen és rendesen tisztázzák le. A letisztázott kiadványokat, amelyek az utasítás szerint a király nevében

keltek, a kincstartó, az egyik tanácsos és a titkár írták alá, majd megpecsételték a kamara őrizetére bízott királyi titkos pecséttel. Ezt a pecsétet kettős zárú dobozban őrizték, amelynek egyik kulcsát a kincstartó, a másikat pedig a titkár tartotta magánál. A fontosabb kiadványokat azonban, adomány-, hűbér- és zálogleveleket, kötelezvényeket, utalványokat, számadások jóváhagyását stb., a kincstartó és a tanácsos aláírásával felküldték az udvarba, ahol az uralkodó is aláírta és megpecsételtette. Így kerültek vissza a kamarához, illetve a titkárhoz, aki utolsónak írta rájuk nevét, mielőtt postára bízta őket.

Hogy mindezek az intézkedések mennyiben valósultak meg, nem tudjuk. Erre a kérdésre a kamara kiadványait vizsgáló újkori oklevéltan hivatott feleletet adni. A kamara levéltára csak 1531-től kezdve maradt fenn, amikor Pozsonyban újrászervezték. Az 1528-i utasítás az alhivatalnokokról nem emlékezett meg, bár külön irodáról (cancellaria) és lajstromhelyről (registratura), azaz irattárról, említést tett. Mindkettőnek élén a titkár állott, akit tehát e segédhivatalok vezetőjének tekinthetünk, már amennyiben a tisztázó és lajstromozó írnokokat segédhivatalnak nevezhetjük. Az utasításból következtethetjük, hogy a kamarához érkezett iratokat és a kiadványok fogalmazatait gondosan megőrizték és lajstromba foglalták. A titkár feladata volt, hogy az irattárat időnkint átnézze és ha úgy találta, hogy valamilyen ügy elintézetlenül maradt, vagy hogy az uralkodó érdekét valamilyen veszély fenyegeti, jelentést tegyen a tanácsnak. A szolgaszemélyzetről az utasítás ugyancsak hallgatott, de feltehetjük, hogy egy-két futár, kapus és esetleg fűtő már ekkor rendelkezésére állott az új hivatalnak.

Közigazgatástörténeti irodalmunk ezekkel a szervezeti kérdésekkel ezideig csak mellékesen foglalkozott, ami annál feltűnőbb, mert a leggyakrabban a magyar kamarát választotta vizsgálata tárgyául. Igaz viszont, hogy szinte kizárólag egyetlen szempontból nézte, abból t. i., hogy milyen viszonyban állott az uralkodóhoz és az udvari kamarához. De még erre a kérdésre sem tudott megnyugtató feleletet adni. Vizsgálata alapjául ugyanis kizárólag a törvényeket és az utasításokat vette meg, amelyeknek homályos, ellenmondásokkal teli szövegében bőven talált érveket a jogi függetlenség, meg a tényleges függés bizonyítására is. A probléma módszeres megoldása csak akkor várható, ha a kutatást a törvényeken és szabályzatokon kívül a tényleges gyakorlatot megmutató ügyiratokra is kiterjesztik. De itt is két lényeges körülményre kell ügyelni. Először, hogy a magyar kamarához a király nevében érkező rendeleteket kik sugalmazták és fogalmazták. Másodszor, hogy a kamara ezeknek a rendeleteknek mennyiben engedelmeskedett. Csakis így remélhető, hogy sikerül majd minden kétséget kizáróan megállapítani a kamara tényleges helyzetét egyrészt az uralkodóval és az udvari hatóságokkal, másrészt az alá rendelt alsófokú hivatalokkal szemben. A törvények és az utasítások csak jogi helyzetét világítják meg. Egyelőre meg kell elégednünk ennek ismertetésével.

Az 1528-i utasítás egyetlen helyen sem említi, hogy a magyar kamara az udvarinak alája lenne rendelve. Annál erősebben hangsúlyozza azonban az uralkodótól való függését. A király a végső döntés jogát minden jelentősebb kérdésben magának tartotta fenn. A fontosabb kiadványokat, amint láttuk, sajátkezűleg írta alá és az udvarban pecsételtette meg. A kamara csak olyan célokra fizethetett ki, amelyeket vagy a költségvetés tüntetett fel, vagy külön rendelet állapított meg. Az alsófokú tisztviselők számadásait végső

fokon a király hagyta jóvá. Kinevezésüket sem bizta a kamarára, bár valószínű, hogy előterjesztéseikhez hozzájárult. A kamara köteles volt működéséről év végén kivonatos jelentést tenni, a kincstartó és a pénztáros elszámolását ilyenkor ugyancsak az uralkodó elé terjesztette. Még a bonyolultabb kamarai pörökben is a király mondta ki a végső szót.

Nem volt tehát a kamara hatáskörének egyetlen olyan része sem, az igazgatásban, pénztári kezelésben és ellenőrzésben egyaránt, amelyben teljesen önállóan intézkedhetett volna. Igaz ugyan, hogy csak az uralkodónak volt alárendelve, ez az uralkodó azonban idegen volt, nem tartózkodott az országban. Központi hatóságait, így pénzügyi kérdésekben az udvari kamarát, természetesen meghallgatta a magyar kérdésekben is, s tanácsuk szerint rendelkezett, bármennyire tiltották ezt az ország törvényei. Más kérdés azután, hogy a királyi rendeleteket, amelyek minden bizonnyal az udvari kamarában készültek, a magyar kamara mennyiben vette figyelembe, s a törvényekben biztosított függetlenségét meg tudta-e őrizni.

A budai kamara vége 1529-ben.

A budai kamara működését, akárcsak a helytartótanácsét, nemsokára felállítása után megzavarta a török. 1529 őszén kénytelen volt a Buda felé közeledő seregek elől elmenekülni. Másféléves fennállása alatt kevés eredményt tudott felmutatni, Bécsbe küldött jelentései állandó pénzzavarokról panaszkodtak. I. Ferdinánd mégis ragaszkodott a testületi pénzügyigazgatás elvéhez, amiben magyar tanácsosai is megerősítették. 1531 júliusában újraszervezte a kamarát, most már Pozsonyban, az ország új székhelyén.

Újjászervezése Pozsonyban 1531-ben.

Az új kamara szervezete ugyanazon alapokon nyugodott, mint a régié, bár az új utasítás csak igazgatóságnak (administratio), vezetőjét felügyelőnek (superintendens), tanácsosait pedig igazgatóknak (administratores, coadministratores) nevezte. Felügyelővé a király Pemflinger István bárót, a budai kamara tanácsosát nevezte ki, igazgatók Sibrik Oszvald, Serényi Ferenc és Pichler Farkas lettek, a titkári megbizatást pedig Albert deák kapta. A régi tisztviselők közül tehát hárman az új tanácsban is helyet foglaltak. A többi tisztség viselőjét az utasítás nem nevezte meg, de valószínű, hogy azokat is betöltötték, mert az új igazgatóság feladata ugyanaz maradt, ami a régié volt, sőt még bővült is, amennyiben az uralkodó az üresedésben lévő egyházi javak kezelését is rá bízta. A pénztárosi és számvetői teendőket Serényi Ferenc látta el, aki valószínűleg azonos az 1528-i utasítás számadásmesterével, Kisserényi Ferencel. Az ügyintézés is a régi maradt, e tekintetben az utasítás csak annyi újat tartalmazott, hogy hangsúlyozta a hivatali titoktartást és kimondta, hogy az üléseken az igazgatók többsége legyen jelen. Ami azt mutatja, hogy a tanácsosok továbbra is gyakran vettek részt a királyi javak és jövedelmek megvizsgálására kiküldött bizottságokban.¹⁾

Az újonnan szervezett kamarának meg kellett küzdenie minden új hivatal kezdeti nehézségeivel. A kétéves szünet még növelte a pénzügyigazgatásban uralkodó zavarokat. Maguk a rendek is azon voltak, hogy a kamara működését megkönnyítsék. Az 1535: XXIX. t.-c. lázadás bűnének minősítette, ha valaki az adót önkényesen behajtotta a maga, vagy mások birtokán.

¹⁾ Az utasítást kiadta *Kérészy* i. m. Függelék. II.

Kimondotta, hogy az adó beszédésére egyedül a kamara jogosult és akinek a királytól valami járandósága van, azt a kamarai pénztártól vegye fel, hogy a kamara, azaz az államháztartás pénzügyi egyensúlya fel ne billenjen. A török veszély állandóan fenyegetett és nem engedte meg, hogy király és rendek között a pénzügyigazgatás kérdésében ellentétek merüljenek fel. Az országgyűlések csak azt kívánták, hogy az adót hadi célokra fordítsák, az adókezelés terén nem támasztottak nehézségeket. Ezzel azonban nem tudták biztosítani, hogy az önkényre hajló birtokosok a törvény rendelkezésének tényleg eleget is tegyenek. A kamarai adókezelés sem bizonyult kifogástalannak, úgyhogy szinte minden esztendőben más megoldással kísérleteztek. 1537-ben például az országgyűlés két adókezelőt (dispensator) választott, egyet a főurak és egyet a nemesek közül. Melléjük a király is kirendelt egy kamarai tanácsost, hogy az adó beszédését és hova fordítását közösen intézzék.¹⁾ Ugyanebben az évben, a nyitrai részleges gyűlésen, a rendek, Thurzó Elek helytartó kezdeményezésére, egészen a maguk kezébe akarták keríteni az adóügyeket, a magyar tanács azonban, élén Várday Pál esztergomi érsekkel, tiltakozott a magyar kamara hatáskörének megsértése ellen, hiszen, mondták, az ország csak a kamarához köteles az adót beszedeltetni.²⁾ Az uralkodó a kényes kérdést úgy oldotta meg, hogy a rendi adóbiztos mellé kiküldötte a kamara egyik tanácsosát is.³⁾ Az 1542-i besztercebányai országgyűlésen megint új gondolat merült fel. A főurak országos kincstartókat akartak választani, a köznemesség pedig megyénként 2—2 nembest bízott meg, hogy a befolyó adón mindjárt katonákat fogadjanak. A király mindkét tervhez hozzájárult. A főurak a kincstartóknak fizettek, a nemesség a megyei adószedőknek. Az uralkodó pedig ellenőröket (lustratores) küldött ki, akik a rendi katonaságot számbavették.⁴⁾

Az állandó török veszély tehát az adókezelésnek jellegzetes magyar fajtát hozta szokásba. A rendek eleinte hajlandók voltak az adó kezelését teljesen az uralkodóra, illetve a kamarára bízni. Feltehetjük azonban, hogy a kamara a pillanatnyi szükségnek nem tudott azonnal eleget tenni. Így a rendek arra az elhatározásra jutottak, hogy saját maguk fogadjanak az adón katonaságot. Ezt az uralkodó sem ellenezte, csak azt kötötte ki, hogy a rendi adószedőket ellenőrizhesse. A lustratorok személyében ekkor találkoznak először hadibiztosokkal. A rendi adókezelőkben viszont a tartományi biztosok őseit figyelhetjük meg. A helyzet azonban óráról-órára változott. Egyik pillanatban a rendi, a másikban újra a fejedelmi adóigazgatás látszott célravezetőbbnek.

Az 1542-i pozsonyi országgyűlés újra úgy határozott, hogy az adót a megyei adószedők a főispánok útján a kamarához szolgáltatassák be, a kamarát pedig a rendek által választott főúr és köznemes ellenőrizze.⁵⁾ Az 1543-i besztercebányai országgyűlésen viszont ismét a rendi adókezelés mellett döntöttek. A X. és XI. t.-c.-ben úgy rendelkeztek, hogy az adót a főurak maguk, a nemesek pedig e célra választott esküdtek útján hajtsák be, 20%-át szolgáltatassák be a kamarának, 75%-án fogadjanak katonákat, 5%-át pedig a megyei költségek fedezésére fordítsák.⁶⁾ 1546-ban sem

¹⁾ 1537: 8, 11. t.-c.

²⁾ ... cui uni nos tributarios esse oportet... Magyar Országgyűlési Emlékek. II., 37. l.

³⁾ U. o. II., 30., 37., 39—40., 50—51. l.

⁴⁾ U. o. II., 398. l.

⁵⁾ U. o. II., 411. l.

⁶⁾ U. o. II., 556. l.

a kamarában, sem a rendi kiküldöttekben nem bíztak, hanem külön királyi emberre ruházták a befolyó összegek kezelését, csak azt kötve ki, hogy magyar legyen (XV. t.-c.).¹⁾ 1547-ben ismét két rendi kincstartót választottak, egy főurat és egy nemest, akiket egyben a hadsereg számbavételével is megbíztak. Melléjük az uralkodó ellenőrül egy kamarai tanácsost rendelt.²⁾

Az országgyűlési emlékek tehát azt bizonyítják, hogy a kamara döntő szerepet játszott a hadiadó, azaz a rendkívüli királyi jövedelmek beszedése és felhasználása körül is. Ezen a téren azonban a rendekkel karöltve járt el, azok felügyelete alatt állott, sőt olykor csak ellenőrzésükre szorítkozott. Más volt a helyzet a rendes királyi jövedelmek igazgatásában. A rendek csak egy ízben (1545: XLII. t.-c.) kísérelték meg, hogy a kamara helyére kincstartóságot állítsanak, I. Ferdinánd azonban kísérletüket a felségjogokba való illetéktelen beavatkozásnak minősítette és erélyes hangon szögezte le, hogy miként minden magánembernek, a királynak is joga van hozzá, hogy jövedelmeivel korlátlanul rendelkezék.

A kamara 1548-iki utasítása.

A kamarai pénzügyigazgatás a Habsburg-birodalom egész területén bevált és egységes elvek alapján irányította az államgazdaságot. 1537-ben az udvari, 1539-ben az alsóausztriai, 1548-ban pedig a cseh és a magyar kamara számára adott ki az uralkodó új utasítást, amely az ügyintézés minden fontosabb mozzanatára kiterjeszkedett és amelyen a magyar kamara működése az egész XVI. és XVII. századon keresztül alapult.

Kétségtelen, hogy egy hivatal szervezetét és működését egyedül az utasítások alapján ugyanúgy nem lehet tökéletesen megismerni, ahogyan felsőbb hatóságokhoz való viszonyának felderítésére sem elegendő a törvények és szabályrendeletek ismerete. Az utasítások mindig csak azt mutatják meg, hogy a hivatalnak milyenek kellett volna lennie; hogy milyen volt, az csak akkor állapítható meg, ha az utasításokon kívül a működése során keletkezett és korunkra maradt iratokat is megvizsgáljuk. Erre a feladatra azonban csak a rendszeres részletkutató vállalkozhatik. Minthogy ez a magyar kamarával eddig még nem foglalkozott, meg kell elégednünk az utasítások felvilágosításával. Jelentőségüket különben sem szabad lebecsülnünk. Mert ha a gyakorlat nem is követte mindenben az elmélet által kitűzött irányelveket, többé-kevésbé mégis hozzájuk igazodott, hiszen azokat is a mindennapos tapasztalat alapján állapították meg. Továbbá azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy hivatal működésének nem minden részletéről maradt írásos nyom, s azok közül sem mind jutott korunkra. Az utasítások világot derítenek a hivatali ügyintézés olyan mozzanataira is, amelyekről mit se tudnánk, ha csak a fennmaradt iratokból kellene következtetnünk.

A magyar kamara 1548-i utasítása sokkal részletesebben és szabatosabban rendelkezett, mint a korábbiak, bár a testületi igazgatás már 1528-ban lefektetett alapelvein semmit nem változtatott. A kamara hatáskörét, legalább is elvben, továbbra is kiterjesztette Szlavóniára, Horvátországra, sőt Erdélyre is; feladatául ezúttal is azt jelölte ki, hogy minden királyi birtokot, az összes rendes és rendkívüli jövedelmeket számba vegye és azoknak minél gazdaságosabb igazgatására vonatkozólag intézkedjék, illetve fontosabb kérdésekben javaslatokat terjesszen az uralkodó elé.

¹⁾ U. o. III., 48. l.

²⁾ U. o. III., 136—137., 156. l.

Lelkére kötötte, hogy gyűjtse össze és állítsa egybe a régi és új törvényeket és az országos határozatokat, azokat gondosan tanulmányozza át, hogy működése során velük ellentétbe ne kerüljön. Ha pedig úgy látja, hogy a régi gyakorlaton az idők folyamán a kamara kárára változtattak, vagy valamilyen előnyös intézkedés feledésbe merült, a kérdést alaposan vizsgálja meg és azután adja elő véleményét, hogyan lehetne a kincstáron esett sérelmet orvosolni.

Pontosabban szabályozta az utasítás a tanácskozás rendjét és a határozathozatal módját is. A hivatalt most már határozottan kamarának, vezetőjét elnöknek (praefectus), a tanács tagjait tanácsosoknak (consiliarii) nevezte. Az elnöki tisztséget Thurzó Ferenc nyitrai püspökre bízta, a tanácsba Pétervárady Balázs jászói prépostot, egyben pénztárost, Werner György sárosi kapitányt, Kisserényi Ferenc számvevőt, Dessewffy Jánost és Szerémi Sebestyén titkárt nevezte ki. A tanácskozás ideje d. e. 6-tól 9-ig, d. u. 1-től 4-ig tartott. Vasár- és ünnepnapokon csak akkor ültek össze, ha rendkívül sürgős ügyben kellett határozniok. Minden tanácsost egyhavi szabadság illetett meg, amit két részletben is kivehetett. A távozásra az elnök adott engedélyt, aki ügyelt arra, hogy a hivatal működése a szabadságok miatt fenn ne akadjon. Az elnököt a rangidős tanácsos helyettesítette. Aki megengedett időn túl távolmaradt, fizetéséből a megfelelő napidíjakat levonták.

A tárgyalás alá kerülő ügyek sorrendjét az elnök határozta meg. Először a legfontosabb és legsürgősebb kérdéseket tűzte napirendre, a titkárral és a számvevővel folytatott megbeszélés alapján. Ha azonban a tanácsosok többsége nem volt jelen, a fontosabb ügyeket félretette. Minden ügyet az elnök terjesztett elő, majd a tanácsosok véleményét kérte. Még pedig először azét, aki a kérdést legjobban ismerte. Az utasításból nem tűnik ki, hogy a tanácsosok az ügyiratokat tárgyalás előtt áttanulmányozták, de ez megtörténhetett. Abból, hogy először az a tanácsos szólalt fel, aki az ügyet legközelebről ismerte, teljes határozottsággal még nem következtethetünk arra, hogy az előadói (referensi) rendszer a magyar kamara ügyintézésében már ekkor kialakult,¹⁾ bár kétségtelen, hogy a fejlődés kezdettől fogva ebben az irányban haladt. Egész biztosnak vehetjük pl., hogy a pénztári kérdésekben a pénztárnok, a számviteli ügyekben pedig a számvevő adta le elsőnek véleményét és szavazatát. A többi tanácsos azután rangsor szerint nyilatkozott, majd végül az elnök megtette utólagos észrevételét. A határozatot azonban nem a saját ítélete, hanem a tanács többségének döntése alapján mondta ki. Ha pedig a szavazatok száma megoszlott, a tanács nem határozott, hanem az ügyet, mindkét rész részletes indokaival együtt, az uralkodó elé terjesztette, még pedig vagy szóban vagy írásban. A kamara elnöke, sőt a tanácsosok is, igen sűrűn megfordultak a királyi udvarban.

A tanácsjegyzőkönyveket a titkár vezette, ő készítette a fogalmazatokat is. Munkájára nézve az utasítás lényeges újítást nem tartalmazott, legfeljebb annyit, hogy a fontosabb ügyekben szerkesztett jelentéseken fel kellett tüntetnie, hogy az ülésen kik voltak jelen. A titkár ügyelt fel az irodára és az irattárra, az utasítás azonban sem a segédhivatalnokok személyére, sem feladatukra bővebb rendelkezést nem tartalmazott. Új volt azonban az a meghagyása, hogy a királyi aláírásra felküldött kamarai kiadványokat a

¹⁾ Ezt vallja *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888. 58. l.

magyar kancellár is aláírja. Kérdéses, hogy ez az intézkedés megvalósult-e? Hasonlóan meg kell majd vizsgálni, hogy a kamara használta-e s ha igen, milyen esetekben, azt a külön titkos pecsétet, amelynek gondos megőrzéséről az utasítások olyan részletesen szóltak. A kamarai kiadványok ugyanis azt mutatják, hogy az utasításoknak az aláírásokra vonatkozó pontjait csak a királyi aláírásra és pecsételésre felterjesztett fontosabb iratokon tartották meg. A kevésbé jelentékeny kiadványokat pedig legtöbbször nem írták alá, hanem az irnok rájuk vezette, hogy őfelsége magyar kamarájának elnöke és tanácsosai, (*Sacrae regiae maiestatis camerae Hungaricae praefectus et consilarii*), azok pedig, még pedig az ülésen jelenlévők valamennyien, gyűrűs pecsétükkel igazolták az iratban foglaltak hitelét.

A pénztár kezelőjét az 1548-i utasítás már pénztárnoknak (*perceptor generalis*) nevezte és ez a név a kamaramesteri elnevezést lassan kiszorította. Kimondta az utasítás, hogy a pénztárnok által a bevételekről adott nyugtákat a számvevő is írja alá, hogy így a pénztárt könnyebben ellenőrizhesse. Megszüntette továbbá a helytartó és a helytartótanács utalványozási jogát, hangoztatva, hogy a kamara teljesen független a közigazgatás magyarországi központi szervétől. Egyebekben csak megújította a korábbi utasítások pénztári vonatkozású pontjait.

A számvevőre vonatkozóan sem tartalmazott lényeges újítást. Munkájába rendszert igyekezett vinni azáltal a meghagyás által, hogy mindegyik számadással tartozó alsó hivatalnok számára jelölje ki az évnek bizonyos napját, amikor az könyveivel és igazoló irataival köteles a kamara előtt megjelenni. Hangoztatta továbbá, hogy minden fontosabb tisztviselő mellé ellenőrt állítson és hogy kinevezésre csak olyanokat ajánljon, akik hűséges sáfárkodásukra biztosítékot (*cautio*) tudnak letétbe helyezni.

A tisztviselők kinevezésének jogát az uralkodó most is a maga számára tartotta fenn. A kamara önállóságát semmiben sem növelte, sőt az udvari kamara központi helyzetét és irányító szerepét sokkal erősebben hangsúlyozta, mint a korábbi utasítások. Ebből azonban a magyar kamara jogi alárendeltsége egyáltalában nem következett, sőt az udvari kamara jelentőségének tényleges megnövekedését sem szabad belőle feltétlenül kiolvasni. A magyar kamarához 1549-ben és 1550-ben érkezett királyi rendeleteken látható aláírások azt bizonyítják, hogy ezeknek az uralkodói leiratoknak nagy részét, — ép úgy, mint 1531 és 1548 között — nem az udvari kamarában állították ki, közülük igen sokat a magyar titkárok és alkancellárok írtak alá, sőt némelyiken a birodalmi alkancellár és az udvari kancellária titkárainak ellenjegyzései olvashatók. A különbség a rendeletek nyelvében is kifejezésre jutott. Az udvari és a magyar kancelláriában fogalmazottak latinul szóltak a kamarához, az udvari kamarában keltek pedig németül. A magyar kamara ügyintézésének nyelve azonban a latin maradt.

Újabb utasítások.

A magyar kamara működése a XVI. és XVII. században az 1548-i utasításon alapult. Az 1561-ben, 1569-ben és 1672-ben kiadott új utasítások csak egy-két pontban változtattak rajta.¹⁾ Így már 1561-ben elrendelték, hogy az elnök állandóan a kamara székhelyén tartózkodjék és onnan csak

¹⁾ Ezeket az utasításokat kiadta Mayer, Theodor: *Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias* (Mitteilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung, IX. Erg.—Bd. 1. Heft) c. munkája függelékében.

a király engedélyével távozhassék. Valószínű azonban, hogy ezt a rendeletet ilyen szigorúan sohasem tartották meg. Figyelmeztették a kamara tisztviselőit, hogy a hivatali titkot lelkiismeretesen megőrizték, az ügyiratokról senkinek se adjanak felvilágosítást és másolatot csak az uralkodó beleegyezésével állítsanak ki. Meghagyták az elnököknek, hogy az irodát minden hónapban vizsgálja meg, az irattár vezetésével pedig külön hivatalnokot bízták meg, a lajstromozót (registrator).

A kamara keretén belül lassan bontakozni kezdtek három egymástól meglehetősen független alhivatal körvonalai: az irodáé, a pénztaré és a számvevőhivatalé. Mindegyik egy-egy tisztség körül alakult ki, az irodát a titkár, a pénztárt a kamaramester, a számvevőhivatalat pedig a számadásmester vezette. Ezek eleinte a tanácsnak is tagjai voltak és a határozathozatalban is résztvettek. Az 1561-i utasítás azonban másként rendelkezett. Kimondotta ugyanis, hogy a három tisztség viselőjét a tanácsban szavazati jog nem illeti meg. A tanácsosi címet ugyan többnyire megkapták ezután is, az üléseken is megjelenhettek, sőt a titkárnak állandóan jelen kellett lennie. A kamara- és a számadásmester tanácsbeli szerepe ettől kezdve a szükséges felvilágosítás megadására korlátozódott. Érthetővé teszi az utasítás rendelkezését a kamara fokozatosan növekvő munkája, amiről az utasítások is tanuskodnak.

Az államgazdaság zavarait a kamara rendszeres működése, ha nem is minden tekintetben, erősen csökkentette. A kamarába jelentékeny összegek folytak be és sokféle kiadás talált bennük fedezetre. A kamaramester munkája így erősen megnövekedett, amihez még az is hozzájárult, hogy nemcsak év végén, hanem negyedévenként, sőt az 1672-i utasítás értelmében minden hónap elteltével, kimutatást kellett készítenie a kamarai jövedelmek hovatartásáról. Egy ember kevésnek bizonyult a megnövekedett munkára. Az 1561-i utasítás már két kamaramestert, illetve egyre általánosabbá vált néven pénztárost (perceptor) említ. Az 1569-i utasításból pedig az tűnik ki, hogy az egyik pénztárosi állást ellenőri (contrascriba) tisztséggé szervezték át. A pénztárosi nyugtákat ettől kezdve az ellenőr is aláírta. Több segéderőt a pénztáros mellett nem alkalmaztak, legfeljebb 1—2 irnokot fogadhatott a saját fizetéséből. Annál több segédhivatalnokra volt szüksége a számvevőhivatalnak.

A kamara hármassal: igazgatói, pénztári és ellenőri feladata közül a pénzügyigazgatás állandósulásával és rendszeressé válásával kapcsolatban különösen az utóbbi növekedett meg. A kamara fokozatosan ellenőrzése alá vonta a királyi jószágokat és jövedelmeket kezelő vidéki tisztviselőket, a fontosabb állások mellé ellenőröket küldött ki. Az 1569-i utasítás már nem elégedett meg azzal, hogy a vidéki hivatalok csak év végén számoljanak el, hanem azt kívánta, hogy számadásaikról a kamara minden negyedév (quarta) elteltével jelentést tegyen az udvarnak. A számadásmester mellett több segéd (coadiutor) nézte át és ellenőrizte a számadáskönyveket, a kimutatásokat és jelentéseket, felmentőleveleket stb. külön irnokok (scribae, iurati notarii officinae rationariae, officinistae) tisztázták, akiknek néha fizetéses gyakornokok (tyrones) segítettek. A számadásmester vezetése alatt külön számvevőhivatal (officina rationaria) alakult ki, amelynek irattárát kezdettől fogva külön kezelték a többi kamarai irattól.¹⁾ Nyoma van annak is, hogy a XVII. század második felében a számvevőhivatalban külön kezelték a latin és a német nyelvű iratokat.

¹⁾ Ez a levéltár, sajnos, a XIX. században barbár selejtezésnek esett áldozatul.

	1549.	1556.	1558.	1566.	1571.	1576.	1584.	1586.	1594.	1616.	1622.	1635.	1638.	1662.	1666.	1669.	1675.	1687.	1704.	1708.	1713.	1717.	
Elnök (praefectus, praeses)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	1	1	
Alelnök (vicepraefectus)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—
Tanácsos (consiliarius)	2	5	2	5	4	4	2	5	3	2	4	4	4	5	4	4	5	5	14	11	7	7	
Titkár (secretarius)	1	2	1	1	2	2	2	2	2	2	—	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	
Altitkár (vicesecretarius)	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	1	1	—	
Lajstromozó (registrator)	—	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Lajstromozó segéde (adiunctus registratoris)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	
Fogalmazó (conciipista)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	2	2	1	1	2	2	2	1	—	2	
Pénztáros (perceptor)	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Ellenőr (contrascriba, contralor)	—	—	—	1	1	1	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	1	1	1	
Számadásmester (magister rationum)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Alszámadásmester (vicemagister rationum)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	1	1	1	1	—	—	
Számadásmester segéde (co- adiutor magistri rationum)	—	1	—	3	3	3	2	2	2	1	1	2	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	
Irnok, esküdt jegyző (scriba, iuratus notarius)	2	6	8	6	7	8	8	5	6	8	6	12	11	9	10	10	13	11	10	11	14	13	
1. Irodai (cancellista)	—	2	4	2	3	4	4	3	3	4	3	6	7	—	—	—	9	5	—	5	7	6	
2. Számvevői (officinista)	—	2	2	2	2	4	4	2	3	4	3	6	4	—	—	—	4	6	—	6	7	7	
a) latin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	—	—	—	—	
b) német	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	
Futár (posta, cursor, eques, veredarius)	4	6	6	6	4	4	4	4	3	4	5	5	5	5	5	4	4	4	4	4	4	4	
Kapus (ianitor)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Fűtő (calefactor)	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Összesen	15	26	23	28	26	28	25	25	22	24	24	32	33	31	30	29	36	35	42	39	37	38	

A pénztári és ellenőri munkával párhuzamosan növekedett a szorosabb értelemben vett igazgatási feladat, azaz a tanács munkája is. A titkár mellé szintén segédeket, altitkárokat (vicesecretarius), fogalmazókat (conciipista) rendeltek, olykor két titkárt bízta meg az iroda (cancellaria) és az irattár (registratura) vezetésével. Fokozatosan emelkedett az irodai irnokok (scribae, iurati notarii cancellariae, cancellistae) száma is. Az irattárban már 1549 óta külön lajstromozó (registrator) készítette a segédkönyveket és rendezte az iratokat. Külön kiadói állást azonban a XVI. és XVII. században nem szerveztek, a kiadói teendőket ugyancsak a titkárok látták el.

A kamara házának, amelyet eleinte béreltek, majd a kincstár részére megvásároltak, külön kapusa (ianitor) és fűtője (calefactor) volt, ez utóbbit

olykor gondnoknak (curator) is nevezték, néha takarítóasszonnyal helyettesítették. A Béccsel és a vidéki szervekkel való érintkezést pedig azáltal gyorsították, hogy kamarai futárokat (postae, cursores, equites, veredarii) bocsátottak rendelkezésére, úgyhogy nem volt a rendszeres, de sürgős ügyekben lassú postajáratokhoz kötve.

A szervezet fejlődése.

A kamara szervezetének fejlődéséről 1720-ig, amikor III. Károly új utasítással szabályozta az ügyintézés, áttekintést nyújt az előző táblázat, amelyet a kamarai számadások adatai alapján állítottam össze.¹⁾

Megpróbálom, a rendelkezésemre álló töredékes adatok alapján, összeállítani a magyar kamara XVI. és XVII. századi főbb tisztviselőinek névsorát 1720-ig, amikor a hivatal történetében új korszak kezdődött. Ez az összeállítás nem teljes, mivel nem részletes kutatómunka eredménye. De csonkágában is jellemző képet ad arról a tisztviselőosztályról, amelynek vállán e két század magyar közigazgatása nyugodott.

Elnökök : ²⁾

Gerendy Miklós erdélyi püspök	1527—1529.
Pemflinger István	1531—1536.
Pereghi Albert pécsi prépost	1537—1546.
Pétervárady Balázs jászói prépost	1547—1549.
Thurzó Ferenc nyitrai püspök	1549—1556.
Dessewffy János udvarmester	1557—1561.
Ujlaky János váci püspök	1561—1568.
Radéczy István. váradi, majd egri püspök, helytartó	1568—1586.
Fejérváry István nyitrai püspök, majd esztergomi érsek, hely- tartó	1587—1596.
Szuhay István váci, majd egri püspök, kalocsai érsek	1596—1608.
Vízkelethy Tamás	1609—1611.
Hethesi Pethe László	1612—1617.
Véglai Horváth Gáspár	1619—1624.
Pálffy Pál	1625—1646.
Lippay Gáspár	1646—1652.
Rakoviczky György senior con- siliarius, mint director	1653—1654.
Majthényi Mihály	1655.
Zichy István	1655—1671.
Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök	1671—1684.
Erdődy Kristóf Antal	1684—1704.
Volkra Ottó Kristóf alelnök	1705—1708.
Erdődy Sándor	1709—1718.

Thavonath Lajos	1718—1720.
Viechter János Ignác	1720.
Erdődy György	1720—1748.

Tanácsosok : ³⁾

Nádasdy István	(1528)
Pemflinger István	(1528)
Sibrik Oszwald	(1528, 1531)
Török István	(1528)
Serényi Ferenc	(1531)
Pichler (Putler) Farkas	(1531)
Pétervárady Balázs	(1532, 1558)
Rayck István	(1536)
Polyány Ferenc	(1536)
Francisci Tamás	(1536, 1558)
Reicherstorffer György	(1537)
Kisserényi Ferenc	(1538, 1549)
Werner György	(1539, 1556)
Sibrik Gergely	(1549)
Szerémi Sebestyén	(1549, 1556)
Dessewffy János	(1549, 1556)
Tapolcsányi Tamás	(1553, 1556)
Hosszutóthy György	(1557, 1586)
Zermegh János	(1558, 1576)
Prandorffer Tamás	(1559)
Thorda Zsigmond	(1560, 1566)
Armbruster Pál Kristóf	(1562)
Sinzendorff János	(1565, 1568)
Karlingh János	(1565, 1571)
Ribisch Szigfrid	(1568, 1571)

¹⁾ Orsz. Lev. Múz. lvt. Kamarai iratok, Fol. Lat. 920. és 921., továbbá u. o. Kam. lvt. Libri proventuum et erogationum alapján.

²⁾ Orsz. Lvt. Liber dignitariorum saecularium, *Bél* Mátyás: Notitia Hungariae Novae, I. Viennae 1735., 450—455. l., *Thallóczy* Lajos: A kamara haszna története, Bp., 1879., 225—226. l. alapján.

³⁾ *Bél* M. i. m. I. 455—462. l. és az idézett kamarai számadások alapján. A zárójelben lévő számok azokat az éveket mutatják, amelyekben az illető tanácsosságára adataim vannak.

Usaly Péter	(1572, 1576)	Wagele Ferenc Bernát	(1675)
Ankerraith János Péter	(1572, 1576)	Angarány Tamás	(1676)
Kamper Ferenc	(1572)	Gans Ferenc Menyhért	(1677, 1687)
Ernleutner Bálint	(1576, 1594)	Thavonath Lajos Albert	(1678)
Illésházy István	(1577, 1583)	Mednyánszky Pál	(1678, 1687)
Nosticz György	(1577, 1583)	Majthényi György	(1678)
Bezenczy Kelemen	(1579, 1586)	Madarász András	(1678)
Baranyay Bálint	(1586)	Majthényi Gergely	(1678)
Kubinyi László	(1586, 1594)	Fischer Mihály	(1684)
Ebeczky Mátyás	(1589)	Behr Henrik	(1685)
Sándorffy Miklós	(1594)	Franck János	(1685, 1687)
Nutzl Károly	(1595)	Niedermann János Mihály	(1686, 1687)
Loránth Ferenc	(1596, 1622)	Eiselsberg Ferenc	(1687, 1704)
Armbruster Pál	(1597)	Seer Vilmos	(1687)
Porsio Henrik	(1601)	Schrötter Vilmos	(1687)
Witmayer János	(1601)	Lövenburg János Jakab	(1688)
Perkedy Miklós	(1602)	Stubik János Keresztény	(1688)
Innhoff Károly	(1603)	Sbarra Fülöp	(1689)
Dulersberg Fülöp Jakab	(1604)	Szunyogh János György	(1691, 1713)
Nagymihályi Ferenc	(1610, 1616)	Kurcz János Ignác	(1691)
Beck Lipót	(1610)	Olbern János Ferenc	(1692)
Andreasicz Mátyás	(1613)	Theilliers Pál Márton	(1692, 1708)
Kerekes János	(1616)	Szentiványi László	(1693)
Hermann Frigyes	(1616, 1622)	Tenturicz István	(1693)
Kittonics János	(1618)	Várady László	(1693, 1704)
Hillebrandes Menoldus	(1621, 1622)	Palugyay Gábor	(1694, 1704)
Szentkereszthy Jakab	(1621, 1622)	Dauber Péter Kristóf	(1695)
Partinger Gáspár	(1622)	Bornemisza János	(1695, 1713)
Hoffmann György	(1622)	Valentini Domokos	(1695)
Ebeczky Imre	(1624)	Talhaim József Domokos	(1695, 1717)
Szombathelyi György	(1624, 1635)	Fraienfels Ferenc	(1695)
Ordódy Gáspár	(1626, 1638)	Rutkay István	(1696)
Dubniczay János	(1627, 1638)	Zbiskó György	(1696, 1708)
Péchy Zsigmond	(1628)	Hirschberg Fülöp Jakab	(1696, 1704)
Nagovith István	(1630)	Viechter János Ignác	(1697, 1717)
Rakoviczky György	(1630, 1638)	Venier Bernát	(1697, 1717)
Paczoth Sándor	(1630)	Salvay József András	(1697)
Hirsch Pál	(1631)	Messin János Rihárd	(1697, 1713)
Corbely János	(1631)	Rátkay Antal Péter	(1697, 1704)
Bercsényi Imre	(1633, 1638)	Engelsheim János Adolf	(1697, 1708)
Pispeky Jakab	(1635)	Brean Lipót Ignác	(1697, 1717)
Ecker Lukács	(1635)	Brankovics János Pál	(1698)
Törös János	(1635, 1638)	Mednyánszky Pál	(1698, 1708)
Majthényi Mihály	(1636, 1638)	Péterffy János Ferenc	(1698, 1717)
Módossy Imre	(1639)	Rauch János Jakab	(1698, 1708)
Szombathelyi Márton	(1640)	Schad Ádám Xavér	(1698)
Móroczy Farkas	(1640)	Reiter János György	(1700)
Szapáry András	(1642)	Nakevil Ferenc	(1701)
Vattay Lukács	(1649)	Hillebrand Péter Antal	(1702)
Aszalay István	(1652)	Lindvay Ferenc	(1702)
Kerekes András	(1655, 1666)	Stipticz György	(1703)
Ordódy Imre	(1655, 1662)	Branck György	(1703)
Senkvicz Mátyás	(1657, 1669)	Dullersberg Fülöp Jakab	(1703)
Partinger Mihály	(1660, 1675)	Mednyánszky Pál Lipót	(1708, 1717)
Szentbenedeky Márkus	(1660, 1669)	Majthényi János	(1717)
Horváth-Kissevich György	(1669, 1687)	Montelli Károly	(1718)
Ghyllány György	(1670, 1687)	Mednyánszky Ferenc	(1718)
Mócz Lőrinc	(1672, 1675)		
Kunevald Coequolsqui Gáspár	(1674)	<i>Titkárok :</i>	
Bornemisza Ferenc	(1675)	Thury Ferenc	(1528)
Eisforth Tamás János	(1675)	Albert deák	(1531)
Hartyány András	(1675)	Szerémi Sebestyén	(1549, 1556)

Zermegh János (1556)
 Hosszúóthy György (1558)
 Farkas Péter (1566)
 Váraljay Ferenc (1571, 1586)
 Ebeczky Mátvás (1571, 1586)
 Loránth Ferenc (1594, 1596)
 Lippay János (1594)
 Kerekes János (1616)
 Szentkereszthy Jakab (1616)
 Rakoviczky György (1635, 1638)
 Horváth György (1662, 1666)
 Görgey Márton (1669)
 Mednyánszky Pál (1675, 1678)
 Behr Henrik (1675, 1685)
 Bornemisza János (1687)
 Péterffy János Ferenc (1698, 1708)
 Mecsery Adám (1713, 1717)
 Timon János (1717)

Altitkárok :

Váralyay Ferenc (1566)
 Rakoviczky György (1622)
 Orosz György (1637, 1638)
 Bidermas Zsigmond (1687)
 Wernekingh Joahim Gáspár .. (1704)
 Rauch János Jakab (1708)

Fogalmazók :

Enczenbeis György (1616)
 Nagovith István (1622)
 Veszeniczky János (1635, 1638)
 Ferenczffy Miklós (1635, 1637)
 Rutkay András (1637, 1638)
 Pongrácz Zsigmond (1662, 1666)
 Pákay Benedek (1662)
 Görgey László (1669)
 Ordódy Ferenc (1675)
 Bornemisza János (1675)
 Gullik Mátvás (1687)
 Péterffy János Ferenc (1687)
 Grinavszky Mihály (1708)
 Péterffy József (1713)
 Gyungel Dániel (1713, 1717)
 Csanda István (1717)

Pénztárosok :

Serényi Ferenc (1531)
 Pétervárady Balázs (1532, 1549)
 Mossóczy László (1555, 1571)
 Armbruster Kristóf Pál (1555, 1562)
 Nagyváthy Ferenc (1572, 1574)
 Aichinger Mihály (1574, 1576)
 Wiener András (1577, 1586)
 Szentenyicsnyaky Mihály (1586, 1594)
 Beck Lipót (1610)
 Schifferer Mátvás (1616)
 Partinger Gáspár (1622)
 Ebeczky Imre (1623, 1624)
 Corbely János (1631)

Kecskés János (1635, 1638)
 Partinger Mihály (?)
 Palugyay Gábor (1660, 1662)
 Bornemisza Ferenc (1666, 1675)
 Fischer Mihály (1684)
 Frank János (1685, 1687)
 Várady László (1687, 1693)
 Danchy István (1707, 1708)
 Csernyánszky Ferenc (1713)
 Mednyánszky Ferenc (1717)

Pénztári ellenőrök :

Forsteter János (1565, 1566)
 Wiener András (1571, 1576)
 Szentenyicsnyaky Mihály (1578, 1586)
 Kecskés János (1629)
 Dobrasowsky Venceszláv (1637, 1638)
 Geisler Frigyes (1673, 1675)
 Hofbauer György (1682)
 Metz Márton (1685, 1687)
 Danchy István (1704)
 Mednyánszky Ferenc (1707, 1713)
 Pongrácz Ferenc (1717)

Számadásmesterek :

Kisserényi Ferenc (1528, 1549)
 Eördög Péter (1555, 1556)
 Zermegh János (1558)
 Ernleutner Bálint (1565, 1584)
 Armbruster Pál (1585, 1597)
 Hermann Frigyes (1612, 1616)
 Dubniczay János (1624, 1638)
 Lethenyey Imre (?)
 Franck János (1660, 1666)
 Angarány Tamás (1669, 1676)
 Eisforth Tamás (1675)
 Szalay Jakab (1687)
 Zbiskó György (1696, 1708)
 Csernyánszky Ferenc (1717)

Alszámadásmesterek :

Kisserényi Pál (1549)
 Mossóczy László (1549)
 Armbruster Pál (1583)
 Dubniczay János (1622)
 Reiter Ferdinánd (1662)
 Tamásfalvy István (1666)
 Csernyánszky Miklós (1669, 1675)
 Várady László (1687)
 Zbiskó György (1687)
 Csernyánszky Ferenc (1704, 1708)

Számadásmester segédei :

Vizkelethy Tamás (1556)
 Kremmer Mihály (1566)
 Feczér János (1566)
 Reichenbach Sebestyén (1566)
 Fueger Kristóf (1571)
 Wartnschobicz Péter (1571)

Markoviczky Kristóf	(1571)	Danchy István	(1687)
Schmoll Éliás	(1576)	Keresztessy Márton	(1708, 1713)
Kunich Antal	(1576)	Handler Tamás	(1708)
Nigri Lőrinc	(1576)	Pongrácz Ferenc Ferdinánd ..	(1713)
Armbruster Pál	(1583, 1584)	Sauska János	(1717)
Straipérger Salamon	(1584, 1594)		
Zeller Lukács	(1586)	<i>Lajstromozók :</i>	
Böhm Tamás	(1594)	Kisserényi Pál	(1555, 1584)
Klesel György	(1616)	Ebeczky Mátyás	(1586)
Kecskés János	(1622)	Beck Lipót	(1594)
Lethenyey Imre	(1635, 1638)	Szerdahelyi György	(1616)
Ordódy Imre	(1635)	Szkolek Imre	(1622)
Szentbenedeky Márkus	(1637, 1638)	Dobrasowsky Venceszláv	(1635)
Tamásfalvai István	(1662)	Ordódy Imre	(1637, 1638)
Csernyánszky Miklós	(1662, 1666)	Kreskó András	(1662, 1675)
Czengell Kristóf	(1666, 1669)	Kollár Kristóf	(1687)
Pottmayr Péter	(1669, 1675)	Branck György	(1703)
Plas Henrik	(1675)	Pákay István	(1708)
Zbiskó György	(1687)	Timon János	(1713)
Csernyánszky Ferenc	(1687)	Péterffy József	(1717)

Újkori hivatalnok-osztály.

Kockázatos és hálátlan kísérlet lenne, ha valaki e pusztánév sorok alapján akarna általánosító következtetéseket levonni a magyar kamara tisztviselőinek gazdasági és társadalmi helyzetére vonatkozóan. Egy-két tanulság azonban így is megállapítható. Feltűnő, hogy a XVI. század elnökei, két kivétellel, egyháziak, prépostok, püspökök, érsekek. Ugyanezt figyelhettük meg a helytartóság történetében. Érdekes, hogy a Habsburg-uralkodók éppen a XVI. században, tehát a protestantizmus legnagyobb arányú elterjedése idején, amikor maga Miksa császár is az új tanok felé vonzódott, országuk kormányát a katolikus főpapság kimagasló képviselőire bízták. A katolikus megújulás kezdete óta viszont, amikor pedig az uralkodói hatalom minden rendelkezésére álló eszközzel a katolicizmus megerősítésére törekedett, a helytartói székben is, a magyar kamara élén is sorra világiakat találunk. Ez a fordulat a XVII. század elején a rendiség hatalomrajutásával függ össze és Bocskay országgyűlésein következett be. A századforduló protestáns rendisége nem elégedett meg a nádori méltóság betöltésével és azzal, hogy a főpapságot a királyi tanácsból ki akarta zárni. A fiskális pörök miatt felháborodott urak dühe elsősorban a pozsonyi és a szepesi kamarák püspökelnökei, a jobbágyorsorból felemelkedett Szuhay István és Migazzi Miklós ellen irányult. Sikerült is mindkettőt megbuktatniok és az 1608. évi koronázás előtt hozott 5. tc.-ben kimondták, hogy az országok kincstartó (a kamara helyébe ugyanis a régi kincstartóságot szerették volna visszaállítani) csak világi lehet. A XVII. századi Habsburgok a törvénynek ezt a rendelkezését a kamaraelnökökre nézve is megtartották. Egyedül a Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után tértek el tőle, amikor I. Lipót abszolutisztikus tanácsadóinak javaslatára Kollonich Lipót bécsújhelyi püspököt állította a magyar kamara élére.

Más kérdés azután, s egyelőre még eldöntetlen, hogy a kamara egyházi vagy világi elnökök alatt működött-e eredményesebben és hogy önállóságát a XVI. század püspökei, vagy a XVII. század főurai tudták-e jobban megőrizni? Annyi bizonyos, hogy a XVI. század második felének kamaraelnökei, mint érsekek, püspökök, egyben helytartók is, sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint például a XVII. század második negyedében Pálffy Pál, akinek

nemcsak az udvari kamarával, hanem az esztergomi érsekkel és a nádorral is küzdenie kellett. És az is feltűnő, hogy a magyar kamara függőségét az udvarival szemben a XVII. századi utasítások (1616., 1653., 1672., 1696.) sokkal erősebben hangsúlyozzák, mint a XVI. századiak.¹⁾

A tanácsosok társadalmi helyzetéről még kevesebbet tudunk. Acsádynak az a megállapítása, hogy a tanácsosi rang előkelőbb egyházi és világi uraknak volt fenntartva, amelybe alulról, tisztán tehetsége révén csak kivételes esetben emelkedett valaki, helyesbbitésre' szorul.²⁾ A közölt névsorok azt bizonyítják, hogy nem volt ritka az olyan hivatali pályafutás, amikor a fiatal fogalmazó vagy számvevősegéd fokról-fokra haladva érte el a tanácsosi címet. Különösen vonatkozik ez a pénztárra és a számvevőségre, ahol első-sorban volt szükség szakemberekre.

Az újkori magyar hivatalnokosztály a magyar kamara szolgálatában alakult ki. Ennek a folyamatnak a megvizsgálása a magyar közigazgatás-történet legszebb feladatai közé tartozik. Annyi már a közölt névsorokból is látszik, hogy egyes családokban a kincstári szolgálat apáról-fiúra öröklődött. Tanulságos lenne annak a megállapítása, hogy a tisztviselők milyen iskolát végeztek, továbbá, hogy a nemesség vagy a polgárság, esetleg a jobbagyság fiai közül kerültek-e ki. Az bizonyos, hogy már írkokok is csak nemesek lehettek, kérdés azonban, hogy eredetileg is azok voltak-e, vagy pedig kinevezésükkor kapták a nemességet.

Ugyancsak tájékozatlanok vagyunk a kamarai tisztviselők nemzetiségét illetően. Tagadhatatlan, hogy sok közöttük a nem magyar hangzású nevű, ebből azonban legfeljebb családjuk eredetére következtethetünk. Korunk szempontjait vetítendő a múltba és meghamisítanók a régi századok nemzet-személetét, ha különbséget tennénk a magyar, német vagy lengyel hangzású nevek viselői között, akik mindannyian magyaroknak vallották magukat és kortársaiknak eszükbe sem jutott, hogy származásuk szerint itéljék meg őket. Az egész monarchia egységes pénzügyigazgatásának volt a következménye, hogy az örökös tartományok-kamaráiból Magyarországra is kerültek tisztviselők, amint az sem tartozott a ritkaságok közé, hogy a magyar kamarák tanácsosai pályájukat az uralkodó udvarában fejezték be. Thurzó Ferenc püspököt például a XVI. század közepén az udvari kamara élére juttatta a király bizalma. Természetes, hogy a két magyar kamara szorosabb kapcsolata a hivatalnokok pályafutására is éreztette hatását; Kassáról Pozsonyba és viszont, mindig nyitva állott az emelkedés útja a szorgalmas és tehetséges tisztviselők előtt.

A magyar kamara ügyintézésének részletes ismertetését e hivatal történetírója lesz hivatva nyújtani. Az általános utasítások alapján erre nem vállalkozhatom. Külön utasításokat kaptak azonban a pénztár és a számvevőség tisztviselői, akik a kamara keretén belül külön segédhivatalokat alkottak. A részletkutatás jelenlegi állapota mellett meg kell elégednem azzal, hogy e két segédhivatal működését a tárgyalt korszak (1526—1720) elejéről és végéről választott két-két utasítás alapján vázolom. Ismételten hangsúlyozom, tudatában vagyok annak, hogy az utasításokból nyert kép nem tükrözi feltétlenül a valóságot. Arra azonban munkám keretében nem vállalkozhatom, hogy az utasítások rendelkezéseinek sorsát az iratok segítségével ellen-ellen-ízzem. Ez a részletkutatás feladata lesz. És ha az utasításokból nem is

¹⁾ Ezek közül csak az 1672-it adta ki Mayer i. m. függelékében.

²⁾ Acsády Ignác: A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604. Bp., 1894. 50—51. l.

lehet pontosan megállapítani, hogy egy hivatal hogyan működött, azt megmutatják, hogy hogyan kellett volna működnie. A teljes homálynál ez is több.

A pénztár munkája.

A kamara pénztárát kezdettől fogva külön pénztáros (magister camerae, perceptor generalis), utóbb két pénztáros, majd az 1560-as évektől kezdve a pénztáros és az ellenőr (contrascriba, contralor) együtt kezelte. A kamara alá rendelt összes javak és jövedelmek kezelői a pénzben befolyt összegeket elvben a kamara pénztárába szolgáltatták be, mégpedig egyenesen a pénztáros és az ellenőr kezéhez. Sem az elnök, sem a tanácsosok nem avatkozhattak a pénzkezelésbe, bár bizonyos esetekben pénztári kérdésekben is a tanács határozott. Általános gyakorlat volt ugyanis, hogy a pénzbeli jövedelmek egy részét a vidéki tisztviselők királyi vagy kamarai rendeletre azonnal kifizették és a kamara pénztárába csak az utalványokat és a nyugtákat küldték be. Ezeket a pénztáros a tanácsnak mutatta be és csak akkor fogadta el, ha a tanács nem emelt ellenük kifogást. Egyébként is minden befizetés alkalmával értesítette a tanácsot, amely a hátralékok könyve (liber restantiarum) segítségével ellenőrizte, hogy az illető tisztviselő fizetési kötelezettségének mennyiben tett eleget. Csak a tanács engedélye után állíthatta ki a pénztáros a befizetésről a nyugtát, amelyet az ellenőr és a számadásmester is aláírt. A befizetésekről mindhárman külön könyvet vezettek.

A befolyt pénzt olyan szekrényben őrizték, amelyen két zár volt. Egyiknek kulcsát a pénztáros, a másikat az ellenőr tartotta magánál. Így a pénztárt csak együtt nyithatták fel és a fizetéseknel mindkettőjüknek jelen kellett lennie. Ha valamelyikük megbetegedett vagy eltávozott, helyettesítésével a tanács egy számvevőt (rationista) bízott meg, úgyhogy a pénztárt ilyenkor is csak ketten nyithatták fel.

A kifizetések alapjául a kamara évi költségvetése (status) szolgált. Ezenkívül csak királyi rendeletre fizethettek ki, vagy pedig sürgős esetekben kisebb összegeket a kamara meghagyására. Minden egyes kifizetést a kamara írásban rendelt el, a szóbeli meghagyásokat a pénztáros nem vehette figyelembe.

A költségvetésen kívüli fizetési meghagyásokat az elnök és egyik tanácsos, vagy az elnök távollétében két tanácsos írta alá. Az utalványokat (commissiones) a nyugtákkal (quietantiae) együtt a pénztáros gondosan megőrizte, mert azokat a számadásokhoz csatolnia kellett. A kifizetéseket az ellenőrrel együtt ugyancsak feljegyezte a pénztári naplóba, úgyhogy bármely pillanatban elszámolhatott a befolyt és kiadott összegekről. A pénztárból kölcsönt senkinek sem nyújthatott, fizetését előre fel nem vehette és a kamara többi tisztviselőjének sem adhatott előleget.

A bevételekről és kiadásokról minden negyedévben két példányban kivonatot (extractus) készített, bemutatta a tanácsnak, amely az egyiket felküldte az uralkodó udvarába. Év végén pedig számadását a számvevőmesterhez nyújtotta be. Tartozott ezenfelül minden félévben kimutatást készíteni azokról a rendkívüli kifizetésekről, amelyeket az uralkodó vagy a kamara rendeletére eszközölt és amely összegekről a felvevőknek utólag kellett elszámolniuk. Ezeket a kimutatásokat egyenesen az udvari kamarába küldte és onnan róluk elismervényt kapott. Ha ezt elmulasztotta, anyagilag felelősséget vállalt ezekért a

kifizetésekért még akkor is, ha szabályszerű utalványokkal és nyugtákkal tudta magát igazolni.¹⁾

Az első ellenőri utasításokban, amelyeket ugyancsak az udvari kamara állított ki, ugyanazok a rendelkezések voltak, mint a pénztárosnak adottakban. Ezek szerint az ellenőr feladata az volt, hogy ellenőrizze, hogy a pénztáros az utasításoknak megfelelően jár-e el. Szintén naplót vezetett a bevételekről és a kiadásokról, mégpedig függetlenül a pénztáros naplójától. Negyedévenként ugyancsak kettős kimutatásokat készített. Ezenkívül külön könyvbe lemásolta az adott és a kapott nyugtákat. Ez utóbbiakat eredetiben a pénztáros őrizte meg.²⁾

Valószínű, hogy a pénztárra vonatkozó iratokat, utalványokat, nyugtákat stb., a pénztáros külön helyen őrizte, annak azonban nincs nyoma, hogy külön pénztári levéltár kialakult volna. A pénztárt ugyan már korán külön hivatalnak (officium perceptoratus) tekintették, de a pénztároson és ellenőrön kívül segédhivatalnokokat pénztári munkára 1720-ig rendszeresen nem alkalmaztak. Ha pénztáros és ellenőr egy-két őrököt fogadott, azokat saját fizetéséből fizette.

A Dancsy István pénztáros részére 1707. aug. 1.-én kiállított utasítás,³⁾ amelyet már nem az udvari kamara vezetői, hanem a magyar kamara alelnöke és egyik tanácsosa jegyeztek ellen, különbséget tett a királyi és országos jövedelmek között, de minthogy mindkettő a kamarához folyt be, mindkettőnek kezelését a kamarai pénztárosra bízta. Fizetését évi 400 forintban állapította meg, helyettese számára pedig 80 forintot rendelt. Még erősebben hangsúlyozta, hogy minden kamarai jövedelem a pénztároshoz folyik be. Szakított, legalább elvben, a deputációk rendszerével, vagyis azzal a szokással, hogy egyes bevételeket, legtöbbször a harmincadokat, nem szolgáltatták be a kamara pénztárába, hanem mindjárt a helyszínen kifizették és csak a nyugtákkal számoltak el. Az ilyen deputációkat csak igen fontos és igen sürgős esetekben engedte meg, de ilyenkor is jelentést kellett tenni róluk a pénztárosnak és az összeget csak az ő nyugtája ellenében fizethették ki.

A befizetések alkalmával a pénztáros kimutatást kért a számvevőségtől arról, hogy a befizető hivataloknak mikor és milyen összeget kellett beszolgáltatnia. Ha az illető kötelezettségének nem tett mindenben eleget, az esetet jelentette a kamara tanácsának, hogy az a szükséges intézkedéseket tegye. Csak ezután állította ki a nyugtát, amit aláírt és megpecsételt. Mielőtt azonban kiadta volna, bemutatta a számvevőségnek, ahol vagy a számvevő, vagy a helyettese ugyancsak aláírta és a befizetést naplójába bevezette. Ebben az időben az ellenőr már nem a pénztárosi nyugtákat ellenjegyezte, hanem külön nyugtákat adott. Részletesebben szólt az 1707-i utasítás a pénztári napló vezetéséről. Meghagyta a pénztárosnak, hogy az egyes jövedelmi ágak, azokon belül pedig az egyes hivatalok részére a naplókban (libri, regesta) külön rovatokat nyisson.

Felhívta figyelmét arra is, hogy csak törvényes és jó pénzt fogadjon el. A gondatlanságból eredő károkat tartozott a kincstárnak megtéríteni. Azt a hasznot azonban, amely a pénztárba befizetett pénzek esetleges érték-

¹⁾ Az első korunkra maradt pénztárosi utasítást az udvari kamara állította ki és I. Miksa 1574. dec. 10-én írta alá. Eredeti példányát I. Orsz. Lev. Kam. lev. Libri Instr. III., 71. l.

²⁾ A legrégebb fennmaradt ellenőri utasítás 1565. márc. 10-én kelt és Forsteter János kapta. Másolatát l. i. h. Libri Instr. II., 90.

³⁾ Eredeti példánya i. h. Libri Instr. XIII., 120.

emelkedéséből származott, nem tarthatta meg. Nem volt szabad a pénztár vagyonát kölcsönzésre, vagy üzleti vállalkozásokra fordítania. Egyebekben az első utasítás rendelkezései maradtak érvényben.

Lényegében a kifizetések módja sem változott a másfélszázados gyakorlat alatt. A pénztáros csak a kamara-írásbeli meghagyására fizethetett, amit az elnök és az egyik tanácsos, vagy két tanácsos írt alá. Két forinton aluli utalványokon megelégedhetett egy tanácsos aláírásával. Minden kifizetésről szabályszerű nyugtát kellett kérnie. Ha a felvevő nem tudott írni, a nyugtát valamelyik titkár, vagy más hiteltérdemlő kamarai tisztviselő írta alá helyette. A hadicélokra történt kifizetéseknél mindig az udvari hadi fizetőmester nyugtáját kellett kérnie. Ha a felvevő ezt nem tudta bemutatni, megelégedhetett ideiglenesen az illető nyugtájával, ezeket a nyugtákat azonban tartozott a fizetőmesternél becserélni, vagy e célból felküldeni az udvari kamarához.

Negyedévenkinti kimutatásait az 1707-i utasítás szerint nem két, hanem három példányban készítette el. Ezek közül egyet az udvarba küldtek, egy a tanácsnál maradt, a harmadikat pedig a számvevőség kapta. Évvégi elszámolását három hónapon belül tartozott a számvevőségnek bemutatni.

A Mednyánszky Ferenc ellenőrnek 1707. jan. 31-én kiadott utasítás, amelyet a magyar kamara számvevőhivatala készített, bővebben írta körül a pénztári hivatal munkáját.¹⁾ Leszögezte, hogy az ellenőr, akinek fizetését ugyancsak évi négy részletben (angaria) felvehető 400 forintban állapította meg, a királytól, illetve a kamarai tanácstól függ és csak annak rendelkezéseit köteles figyelembe venni. Megszabta a pénztári hivatal munkaidejét, amely délelőtt 7-től (télien 8-tól) 11-ig, délután pedig 2-től 4-ig tartott. Az ellenőr az 1707-i utasítás szerint is ugyanazt a munkát végezte, amit a pénztáros. A be- és kifizetésekről naplót vezetett, negyedévenkint kimutatásokat, év végén pedig elszámolást készített. A naplót külön vezette, a kimutatásokat és a számadást a pénztárossal közösen készítette. A befizetésekről szintén nyugtát adott, amelyben tartozott a pénz fajtát és értékét is feltüntetni. Az utasításokból nem tűnik ki világosan, hogy külön nyugtákat állított-e ki, vagy pedig, mint a XVI. században, a pénztáros nyugtáit írta-e alá. A nyugtákat külön könyvbe másolta le. A pénztárért anyagilag felelt, ha kötelességét elmulasztotta, fizetésének, majd állásának elvesztésével bünhődött. Az ellenőri utasítás is hangsúlyozta, hogy a kamara jövedelmeit senki sem foglalhatja le, azokat csak a pénztár fizetheti ki. Meghagyta egyben a pénztár kezelőinek, hogy a jogos igénylőket, ha van rá fedezet, azonnal elégítsék ki és hivatali állásukkal ne éljenek vissza, méltatlan ajándékot kötelességük teljesítéséért ne fogadjanak el. Egyebekben pedig a korábbi rendelkezéseket újította meg, illetve a pénztárosi utasítás megtartását kötötte az ellenőr lelkére.

A számvevőhivatal munkája.

A pénztárost az ellenőrön kívül a számvevőhivatal is ellenőrizte. Mégpedig nemcsak úgy, mint a vidéki kamarai hivatalokat, a negyedévi kimutatások és évvégi számadások alapján, hanem közvetlenül is. A pénztáros nyugtái ugyanis csak akkor voltak érvényesek, ha azokat a számadásmester, vagy távollétében helyettese is aláírta. A számvevőhivatal így tudomást

¹⁾ U. o. Libri Instr. X. 50. Az utasítás szövege nincs meg; egy 1685-i ellenőri utasítás szövege mellé írták oda, hogy 1707-ben Mednyánszky Ferenc számára ugyanazt állították ki.

szerzett minden befizetésről és azokról ugyancsak külön könyvet vezetett (liber assignationum). Az évvégi elszámolásnál azután a pénztáros és ellenőr számadásának helyességét e könyv alapján ellenőrizhette.

Nehezebben tudta a vidéki hivatalok és tisztviselők számadásainak helyességét megállapítani. Pedig a kamara legfontosabb feladata éppen ez volt. Talán nem túlozunk, ha hármas: igazgatási, pénztári és számvevői hatásköre közül ez utóbbit tartjuk a legjelentékenyebbnek. Hiszen nagyszabású pénzügyi és gazdasági elgondolások megvalósítására a XVI. és XVII. században nem nyílt alkalom. Az államháztartás vezetői a mindennapi szükségletek fedezéséről is csak nehezen tudtak gondoskodni. Az államgazdaság decentralizálódott, a jövedelmeket rendszerint előre kiutalták. Minden azon múltott, hogy megbízható, lelkiismeretes hivatalnokok kezelik-e az egyes bevételi forrásokat. Márpedig szigorú ellenőrzés nélkül kevés hivatalnok lesz megbízható és lelkiismeretes, különösen, ha pénzt is kezel. A kamarai igazgatás jelentősége elsősorban abban állott, hogy ellenőrzés alá vonta és számadásra kötelezte a vidéki pénzügyigazgatási szerveket.

Az általános kamarai utasítások is hangsúlyozták, hogy a királyi javak és jövedelmek kezelésében azért olyan nagy a zavar és sok a visszaélés, mert a tisztviselőket nem kötelezték rendszeres és szabályszerű elszámolásra. Ennek megszüntetésére elrendelték, hogy a legkisebb hivatalnok is vezessen a bevételekről és kiadásokról pénztári naplót, a fizetési meghagyásokat és nyugtákat őrizze meg, hogy év végén a számvevőhivatalhoz felküldött számadását azokkal igazolja. Minden tisztviselő hivatalbalépésekor részletes utasítást kapott, amely ismertette az elszámolás módját is, úgyhogy senki sem vonhatta ki magát alóla. Ezeket az utasításokat vagy a király, vagy a kamara nevében adták ki, de mindig a számvevőhivatalban készítették. Valószínű, hogy a számadásmesternek a vidéki hivatalnokok kiválasztásában is döntő szava volt, legalább is a fontosabb tisztségek mellé rendelt ellenőrök kinevezésében, hiszen ezeket tulajdonképpen a számvevőhivatal helyi megbízottjainak tekinthetjük.

Minden kamarai tisztviselő éppúgy, mint a központi pénztár, negyedévenként két példányban kimutatást (extractus) készített a bevételekről és a kiadásokról. Egyiket az udvari, másikat a magyar kamarához terjesztette be. A magyar kamarában ezeket a kimutatásokat a tanácsosok, főleg azonban a számadásmester nézte át és ha bennük hibát talált, annak kijavítását rendelte el, kétes tételekről pedig felvilágosítást kért. Azután pedig félretette őket és megőrizte, hogy az évvégi számadásokkal összevesse.

Az évi számadások (rationes) a pénztári naplók (regesta) alapján készültek, amelyeket eleinte csak időrendben vezettek, később azonban, hogy a számadásokat könnyebben összeállíthassák, az egyes jövedelmi ágak szerint csoportosították. Külön jegyezték fel a bevételeket, külön a kiadásokat. A számadásokban minden oldalt és minden rovatot összegeztek, a bevételeket összevetették a kiadásokkal, így állapították meg a végső eredményt. Az utalványokat és nyugtákat megőrizték és az egyes tételek helyességét azokkal igazolták.

Idővel az a gyakorlat alakult ki, hogy a kamara tanácsa, minden bizonnyal a számvevőhivatal előterjesztésére, minden számadásra kötelezett tisztviselő részére előre kijelölte az év bizonyos napját, amikor az számadását benyújtani, illetve azzal személyesen megjelenni tartozott. A gyorsabb és könnyebb munka kedvéért ugyanis megengedték, hogy az elszámolásnál

(cumputus) az illető tisztviselők, illetve azok megbízottjai is jelen lehessenek, hogy kétes esetekben a felvilágosítást azonnal megadhassák. Ha azonban olyan kérdések merültek fel, amelyek megvizsgálásánál tanácsosabbnak látszott, hogy a tisztviselők ne legyenek jelen, a tanács bizonyos időre elküldhette őket azzal, hogy irataikat alaposabban nézzék át. Ha valamelyik hivatalnok a kitűzött határidőt elmulasztotta, vagy számadását hiányosan terjesztette be, a számadásmester azonnal jelentette a tanácsnak, hogy az illetőt rögtön felelősségre vonhassa és ellene az eljárást megindíthassa.

A számvevőhivatal ugyanis közvetlenül nem érintkezett a kamara alá rendelt hivatalokkal, rendelkezési jogot fölöttük nem gyakorolt. Minden felmerülő szabálytalanságot a kamarai tanácsnak jelentett, a továbbiakban az intézkedett. Sőt, legalább is elvben, a számadásokat is az egész tanács jelenlétében vizsgálták felül. Az utasítások úgy hangzottak, hogy ha nem is minden tanácsos, de akit egyéb kamarai ügyek nem akadályoztak, legyen ott az elszámolásoknál. Valószínű azonban, hogy ezt a rendelkezést csak formailag tartották meg, a gyakorlatban minden munkát a számadásmester és az alárendelt nagyszámú segédszemélyzet végzett el.

A számadások felülvizsgálásának módjáról főbb vonásokban a számadásmesteri utasítások tájékoztatnak. A számadásmester első feladata az volt, hogy a számadás alapján a végeredményt feltüntető kivonatot (extractus summarius) készített, amelyből kitűnt, hogy az illető tisztviselő mivel maradt hátrálékban. Erről azonnal jelentést tett a tanácsnak és csak ezután fogott hozzá az egyes tételek felülvizsgálásához. A tanács pedig lépéseket tett, hogy a hátrálékot a tisztviselőn behajtsák.

Ugyanis minden kamarai alkalmazott személyileg és vagyoniilag felelős volt a rábízott jószág vagy jövedelem kezeléséért. Ha lelkiismeretlenül gazdálkodott és az utasítás ellenére járt el, a kamarának jogában állott, hogy a kincstárnak okozott kár megtérítését követelje s azt, tekintet nélkül a hivatalnok rendi jogaira, a rendes törvénykezési út megkerülésével, rajta azonnal behajtsa. Az ilyen esetekben felmerülő nehézségeket úgy igyekeztek megelőzni, hogy a tisztviselőtől biztosítékot (cautio) kértek, a rábízott állás egyévi jövedelmét kellett volna letétbe helyeznie. Ezt azonban a legtöbb nem tudta megtenni. Így nem maradt más hátra, mint hogy az ellenőrzést szigorították és az évvégi számadásokon kívül negyedévenként is kivonatokat követeltek.

A számadásmester és segédei minden egyes számadást tételről-tételre, oldalról-oldalra és rovatról-rovatra haladva vizsgálták meg. A kiadások szabályosságát az utalványok és a nyugták segítségével könnyen megállapíthatták. Nehezebb feladat volt a bevételek ellenőrzése, vagyis annak megvizsgálása, hogy a számadásban minden befolyt jövedelmet feltüntettek-e. Ezt legtöbbször csak az ellenőrök igazolhatták, de ha összejátszottak a tisztviselővel, eltitkolhatták a bevételeket. A kamara igyekezett az ilyen visszaéléseket megakadályozni. A számvevőhivatal külön számadáskönyvet vezetett, amelyben minden egyes hivatalnok megvolt a maga rovata, amelyben feltüntette, hogy mikor, milyen összeget és hova fizetett ki, vagy honnan vett be. E könyv segítségével ellenőrizhette, hogy amikor egyik hivatal a másiknak fizetett, mindketten feljegyezték-e ezt pénztári naplójukba, illetve számadásukba, hogy ami az egyik hivatalnál mint kiadás szerepelt, a másiknál előfordult-e a bevételek rovatában.

Különösen tartozott ügyelni azokra a kifizetésekre, amelyeket olyan tisztviselők vettek fel, akik nem a magyar, hanem az udvari kamarának tartoztak számadással. Ilyenek voltak elsősorban a katonai fizetések, amelyek a hadi vagy udvari fizetőmester (solutor aulicus sive bellicus) intézett. Ezeket a kifizetéseket könyvében külön helyen tüntette fel és róluk minden negyedévben kivonatos jelentést készített, amelyben a nyugták keltét is megjelölte. E jelentéseket a tanács továbbította az udvari kamarához, hogy ott az illető tisztviselők számadásait azok alapján ellenőrizhessék. Hasonló célból az adószedők számadásaiból is kiírta és jegyzékbe (elenchus seu extarctus) foglalta, hogy mikor és milyen összegeket fizettek ki zsold fejében, vagy egyéb célokra, egyenesen a katonaság kezébe. Ezeket a jegyzékeket nem is negyedévenként, hanem havonként terjesztette fel, hogy elejét vehessék annak, hogy egyes parancsnokok vagy katonák fizetésüket kétszeresen is felvegyék.

Külön jegyzéket (extractus seu cathalogus) vezetett a számvevőhivatal azokról a tisztviselőkről, akik nem számoltak el és akik hátrálékban maradtak. Köteles volt a régi számadásokat is átnézni, az újakkal összevetni, hogy a hibát akár ezekben, akár azokban könnyebben észrevegye. A számadásra vonatkozó iratokat ezért külön irattárban őrizték, amelynek töredékesen korunkra jutott darabjai a XVI. és XVII. század történetének legbecesebb forrásai.

Kötelessége volt a kamarának, illetve a számvevőmesternek arra is ügyelnie, hogy a felesleges kiadásokat kiküszöböljék. E célból az ilyenekre figyelmeztette az elszámolókat, tehát nemcsak ellenőrzést, hanem bizonyos fokig irányítást is gyakorolt fölöttük.

A számadások jóváhagyásának joga azonban a királyt illette meg; a felmentőleveleket (litterae expeditoriae) az elnökön és egy tanácsoson kívül az uralkodó is aláírta és az udvarban pecsételték meg. Ugyancsak az uralkodó jogában állott, hogy méltányos esetekben a hátrálékot elengedje. A tisztviselők kinevezését és a fizetés megállapítását szintén maga számára tartotta fenn. Valószínű ugyan, hogy mindezekben a kérdésekben a magyar kamara véleményét nemcsak meghallgatta, hanem figyelembe is vette, de bizonyos, hogy az udvari kamara befolyása előtt az út nyitva állott s mindig az uralkodó egyéniségétől és a két hatóság vezetőinek erélyétől és tehetségétől függött, hogy ez a befolyás mennyire érvényesült.

Szabályozták a számadásmesternek adott utasítások a számvevőhivatal belső életét is. Kimondták, hogy a hivatal tisztviselői a kamara tanácsától függenek, a számadásra vonatkozó ügyekben azonban a számadásmesternek tartoznak engedelmisséggel. A számadásmester ellenőrizte, hogy pontosan megjelennek-e és munkájukat rendszeresen végzik-e. A hivatalos idő d. e. 7-től 10-ig, d. u. pedig 2-től 4-ig tartott, de ha sürgős munka akadt, éjjelt nappallá téve tartoztak elvégezni. Ha valaki kötelességét elmulasztotta, a számadásmester jelentése alapján a tanács büntette meg.

Amint a királyság megerősödött, a pénzügyigazgatás is rendszeresebben kezdett működni, a számvevőhivatalnak egyre több munkája akadt. A számadásmester oldalán 2—3 segéd, 4—6 irnok dolgozott, sőt gyakoronokok is jelentkeztek, úgyhogy az utasítás szavai szerint, szinte szemináriumi munka folyt. A XVI. és XVII. századi pénzügyigazgatás tisztviselői itt ismerték meg az ügyintézés módját, innen kerültek a vidéki és központi vezetőállásokba. A szigorú fegyelemre és rendre a számadásmester tartozott

ügyelni. A számvevőhivatalba idegeneket nem bocsáthatott be, a hivatali titkot megtartotta és megtartatta, az iratokat csak a tanács rendeletére mutatta meg, vagy adta ki.

A számadásmester vezette a számvevőhivatal levéltárát is, amelyet valószínűleg az irnokok kezeltek és amelyhez az utasítások tanúsága szerint lajstromkönyveket is készítettek. Itt őrizték a harmincadpecsétet is, amelyekkel a harmincadhivataloknak kiadott harmincadbárcákat (schaedae tricesimales) pecsételték meg. Ezekről pontos jegyzéket vezettek és segítségükkel ellenőrizték a harmincadosok számadásait. Hogy a folytonos török harcok és testvérküzdelmek korában a magyar kamara mégis eredménnyel tudott működni, az nem utolsó sorban a számvevőhivatal érdeme volt.¹⁾

A számadásmesteri utasítások és ezekből következően a számvevőhivatal munkája a XVI. és a XVII. században nem változtak. Franck János számadásmesternek eredetiben fennmaradt 1660-i utasítása ugyanazokat a pontokat tartalmazza, mint az 1565-i szabályzat. Az eltérés csak annyi, hogy ekkor már alszámadásmester is működött és a hivatalos idő d. e. 8-tól 11-ig, d. u. pedig változatlanul 2-től 4-ig tartott. A tanácsülések ideje alatt azonban a számvevőhivatalnak is készenlétben kellett állnia.²⁾

Az irattár munkája.

A magyar kamara többi tisztviselője nem kapott a XVI. és XVII. század folyamán a pénztárosokhoz és számadásmesterhez hasonlóan külön utasítást. Rájuk az általános utasítás rendelkezései vonatkoztak, amelyeket előttük minden negyedévben felolvastak. Közöttük kezdettől fogva meglehetősen önálló feladatköre volt a lajstromozónak (registrator), aki a kamara irattárát gondozta. Teendőit a számvevőhivatal 1718-ban külön utasításban foglalta össze, amelyből, ha nem is minden részletében, megismerhetjük az irattár munkáját.³⁾

Ekkor már ketten vezették az irattárat (registratura): a lajstromozó és segéde (adiunctus). Mindkettőt a király nevezte ki, a hivatali esküt a kamarai tanács előtt tették le. Feladatuk általában az volt, hogy a kamara működése során keletkezett iratanyagot, kivéve a számvevőhivatal iratait, amelyeket külön kezeltek, megőrizzék, hogy szükség esetén a tanács rendelkezésére bocsáthassák. A hivatalos idő d. e. 8-kor kezdődött s addig tartott, ameddig a tanács ülésezett. Délután pedig rendszerint 2-től 4-ig dolgoztak, de ha szükség volt rá, kötelesek voltak bármikor a tanács rendelkezésére állani. Az ünnepnapokat természetesen ők is megtartották.

Az utasítás elsősorban a hivatali titok megtartását kötötte a lajstromozó lelkére. Megtiltotta, hogy az irattár anyagáról a hivatalon kívülállókát tájékoztassa. Azt sem engedhette meg, hogy idegenek az irattárat megtekintésék. Másolatokat csak a tanács rendeletére állíthatott ki. Iratokat is csak akkor kölcsönözhetett ki, ha erre a tanács, lehetőleg írásban, felhatalmazta. A kiadott iratokról kölcsönkönyvet (libellus seu regestrum) vezetett, amelyben feltüntette az irat fajtát és tárgyát, a kikölcsönzés napját és azt, hogy kinek adta át. A kölcsönkönyv alapján kérte azután vissza az iratokat a késedelmeskedőktől.

¹⁾ Az első, 1565-i számadásmesteri utasítás fennmaradt másolatát l. u. o. Libri Instr. II., 91., V., 140.

²⁾ U. o. Libri Instr. XIII., 8.

³⁾ U. o. Libri Instr. X., 363.

Az ügyirat fogalmát e kor iratkezelése még nem ismerte. Kétségtelen ugyan, hogy valamely ügy tárgyalása idején a rávonatkozó összes iratok együtt voltak. Az elintézés után azonban az irattárban irattípusok szerint külön időrendi sorozatokba osztották őket szét. Külön őrizték a királyi leiratokat (benignae resolutiones, b. mandata), a kamarai kiadványok fogalmazatait (conceptus expeditionum), továbbá a kamarához érkező különböző fajú iratokat vagy a megkereső hatóság, vagy tárgyak szerint rendezett csoportokban. A legnagyobb gondot természetesen a királyi leiratokra fordították, amelyek vagy az udvari kamara, vagy a magyar kancellária útján érkeztek. Az 1718-i utasítás szerint ezeket kivétel nélkül lemásolták a kamarai királyi könyvekbe (libri regii). Azután hátukra írták a rövid tartalmi kivonatot (indorsare), amit a megfelelő címszavak alatt a mutatókönyvben (index) is feltüntettek. Rájuk írták továbbá a pontos dátumot is, amely szerint hónaponkénti csomókban helyezték el őket. A kiadványok fogalmazataihoz hasonlóképpen mutatókönyvet készítettek, amelyben ugyancsak a hátlapra írt tartalmi kivonatokat foglalták egybe. Ezeket azonban nem a napi dátum szerint, hanem az egyes hónapokon belül abc rendben azok szerint a hatóságok vagy személyek szerint csoportosították, akikhez a kamara kiadványai száltak. A többi irathoz már nem készültek ilyen rendszeres segédkönyvek. Az utasítás elrendelte ugyan, hogy minden iratcsoporthoz külön jegyzékeket (elenchi particulares), azok alapján pedig egy általános jegyzéket (elenchus generalis) készítsenek, elismerte azonban, hogy ezt a multban elmulasztották. E hiány fokozatos pótlását a lajstromozókra bízta azzal, hogy a folyó munka elvégzése után ezen dolgozzanak. Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a rendeletet nem tudták végrehajtani, hiszen például a kamarához intézett beadványok (litterae ad cameram exaratae) még ma is segédkönyvek nélkül fekszenek.

**A kamara jelentősége.
Népvédelmi törekvései.**

A hivatali ügyintézés egyes részleteire az utasítások nem vetnek bővebb fényt. E kérdésre a kamara hivataltörténete hivatott választ adni. Annyit azonban az ismertetett utasítások is mutatnak s ezt már az eddigi irodalom is megállapította,¹⁾ hogy a Mohács után következő két évszázadban a kamara volt az egyetlen állandóan és rendszeresen működő központi magyar hatóság, amelynek hatásköre a pénzügyigazgatáson kívül az államéletnek más területére is kiterjedt. Minthogy a magyar tanácsot csak a fontosabb ügyekben hívták össze, a helytartó főleg a törvénykezésben vett részt, a kancellária pedig az uralkodó udvarában tartózkodott, természetesen találhatjuk, hogy az ország lakossága a magyar kamarához fordult olyan kéréseivel és panaszaiival is, amelyek nem tartoztak a szorosabb értelemben vett pénzügyigazgatás körébe s amelyeket a kamarai utasítások sem említettek. Feltehetjük s ezt a feltevést a részletkutatás hivatott igazolni, hogy a XVI. és XVII. században a magyar kamara intézkedett sok olyan kérdésben, amely 1724-től kezdve a helytartótanács, tehát az ország közigazgatási központi hatóságának hatáskörébe tartozott. Ennek jellemzésére csak egy példára hivatkozom. A török hódítás korában az adóüggyel kapcsolatban a magyar kamara képviselte a rendekkel szemben az ural-

¹⁾ Főleg Acsády i. munkáiban.

codói hatalom népvédelmi politikáját, amit a XVIII. században a helytartótanács folytatott. Jelentősége sokkal nagyobb volt, mint ahogyan első pillanatra gondolnók. A XVII. század közepéig döntő szerepet játszott az adó kivetésében és behajtásában. A népre pedig — akkor is, mint ma — az adó kérdése rendkívül fontos volt. Az adón keresztül a nép sorsát is döntően befolyásolhatta, legalábbis addig, amíg a rendek az adóügyet a maguk kezébe nem ragadták. Az 1557-i országgyűlésen pl. részletes javaslatot terjesztett az uralkodó elé, amelyben az adókivetés szokásos módja ellen emelt kifogást. Úgy tapasztalta, hogy a mentességek igazságtalanok, a mentesek sokkal gazdagabbak, mint akik fizetni kötelesek. Védelmébe vette a szegényeket és Isten haragját is azzal magyarázta, hogy az adózás igazságtalan. Azt szerette volna, hogy az adókivetésnél ne egyesek önkényes önzése, hanem a köz java és az ország védelmének érdeke érvényesüljön. Ellenezte, hogy a lakosságot megeskessék arra, hogy ki adóköteles, ki nem, mert úgy találta, hogy ez sérti Istent és az emberi lelkiismeretet.¹⁾ Ha pedig arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy a kamarát a népvédelemnél milyen szempontok vezették, azt kell megállapítanunk, hogy nála is, miként a XVIII. században a helytartótanácsnál, a kincstár érdeke volt a döntő. Figyelembe kell vennünk azonban azt a mély emberi együttérzésről tanuskodó hangot is, amely pl. említett javaslatából kicsendül. Talán korai lenne még ebben felvilágosult humanitást keresni, de nevezzük akárminek, ezek a szavak többet árulnak el, mint egyszerű, számító fiskális nézőpontot.

Ugyanez a szellem vezette, amikor látva, hogy a rendek a jobbágyköltözésre vonatkozó törvényeket nem tartják meg, kérte az uralkodót, lépjen fel a szegény nép érdekében, különben az Úr nem veszi le sujtó kezét a nemzetről.²⁾ De nemcsak a jobbágysságot, hanem a szegény nemességét is védte. Felháborodva panaszkodta, hogy a bírák a bírságok kétharmadát a maguk számára tartják meg, a tárgyalást búsás haszon reményében elhúzzák és a bírósági iratokért aránytalanul magas díjakat kérnek. Azt ajánlotta, iktassák törvénybe, hogy a bíróságok tagjai meghatározott fizetést kapjanak és azon felül a peres felektől semmit se követelhessenek.³⁾

Hasonlóképpen megbotráncolt azon, hogy azok a nemes tisztviselők, akik tisztségük letétele után nem tudtak elszámolni, a kártérítésről hallani sem akarnak, hanem ügyüket a végnélküli peres útra terelik. Javasolta, hogy a kamara ezeken tartozásukat a peres út mellőzésével azonnal behajthassa, amint azt 1526 előtt a kincstartók tették. A legkisebb nemesnek is jogában áll, mondotta, hogy szolgálójától tartozását beszedje, mennyivel inkább megilleti tehát ez a jog az uralkodót.⁴⁾ Az utasítások csakugyan felruházták a kamarát a tisztviselők fölötti törvénykezés jogával. Az országgyűlési emlékek azt mutatják, hogy e jogával élt is.⁵⁾ Tanulságos lenne megvizsgálni, hogy milyen esetekben és milyen formák között gyakorolta.

Mindezekből érthető, hogy a kamara a birtokos nemesség körében nem örvendett népszerűségnek. Az elégedetlenség gyűlöletté fokozódott a XVI. század végén, a kincstár érdekében végrehajtott erőszakos, sokszor

¹⁾ Magyar Országgyűlési Emlékek, III., 40—41. l.

²⁾ U. o. III., 45. l.

³⁾ U. o. III., 46. l.

⁴⁾ U. o. III., 44. l.

⁵⁾ 1553 : 19., 1554 : 11. t.-c. M. Országgyűlési Emlékek, IX., 346., 349., X., 132., 345., 365. l.

törvénytelen birtokfoglalások korában. Bocskay protestáns rendjei a püspöki kamaraelnökök száműzetését, a kamarák eltörlését és a Mohács előtti kincstartóság visszaállítását követelték.¹⁾ Szuhayt és Migazzit meg is buktatták, azt is elérték, hogy ettől kezdve a kamarát világiak vezették, a kincstartóságot azonban nem tudták visszaállítani. A pénzügyigazgatást nem lehetett visszafejleszteni, az államháztartás egyensúlyának biztosítására a jól bevált kamarai hivatalszervezetet ebben az időben már nem nélkülözhatték.

Az udvari és a magyar kamara viszonya.

Meg kell végül emlékezni az osztrák és a magyar közjogi irodalom egyik legtöbbet vitatott kérdéséről: az udvari és a magyar kamara viszonyáról. Osztrák részről a legalaposabb tanulmányt Theodor Mayer írta,²⁾ akinek bizonyos mértékben túlzott megállapításait Kérészy Zoltán igyekezett megcáfolni, de tagadhatatlan, hogy magyarázatai sok tekintetben erőszakoltak.³⁾ Közös hibájuk, hogy csak a törvényeket és az utasításokat vonták vizsgálódásuk körébe, amelyekből a tényleges helyzetet nem ismerhették meg. Annyit azonban ezek alapján is meg lehet állapítani, hogy a két kamara viszonya a legszorosabb kapcsolatban állott a rendi dualizmus hullámzásával. A királyi hatalom erősebb ervényesülése idején az udvari kamara befolyása is megnövekedett, a rendek előretörése pedig a magyar kamarát is függetlenebbé tette. Nemzeti szempontból a mélypontot kétségtelenül az 1569:38. tc. jelentette, amely elismerte az udvari hatóságok illetékességét e nem tisztán magyar ügyekben. A későbbi országgyűlések azonban ez ellen a végzés ellen állandóan tiltakoztak. Az udvari kamara főhatóságát a magyar fölött sohasem ismerték el, úgyhogy Mayer sem tagadja, hogy jogilag a magyar kamara független volt. Minthogy azonban az uralkodóhoz intézett felterjesztéseit az udvari kamara véleményezte, a királyi leiratokat ez fogalmazta meg, tagadhatatlan, hogy a magyar kamarai kérdésekre döntő befolyást gyakorolt. Az uralkodó a költségvetés megállapításának, az utalványozásnak, a tisztviselői számadások jóváhagyásának és a kamarai hivatalnokok kinevezésének jogát a maga számára tartotta fenn, ami azt jelentette, hogy az udvari kamara hatáskörébe utalta.

Formailag a magyar kamara függetlenségét mindig tiszteletben tartották. Felterjesztéseit az uralkodóhoz intézte, nem pedig az udvari kamarához, a leiratok a király, vagy a helyettesítésével megbízott főherceg nevében rendelkeztek, bár az udvari kamara elnöke, egyik tanácsosa és titkára ellenjegyezte őket. Feltűnő, hogy míg I. Ferdinánd idejében igen sok királyi leirat a magyar kancelláriában készült, utódai csak ritka esetekben bízták a kamarához szóló felséghatározatok megfogalmazását a magyar titkára. Összefügg ezzel, hogy a rendek ettől kezdve panaszkodtak az országgyűléseken a magyar kancellária háttérbeszorulása és az udvari hatóságok térhódítása miatt. Formailag ugyan az udvari kamara sohasem lett a magyar-nak felettes hatósága, hozzá a magyar kamara intézkedései ellen nem fellebbez-

¹⁾ U. o. VIII., 329—330., IX., 201—202., XI., 274., 280., 365., 405., 694., XII., 413. l.

²⁾ Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. IX. Erg.—Bd.

³⁾ Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp., 1916: V. ö. Hóman Bálint bírálatával, Századok, 1917.

tek. Gyakran előfordult azonban, hogy a magyar kamara alá rendelt szervekhez az uralkodó közvetlenül intézett rendeleteket, ami azt jelentette, hogy az udvari kamara befolyása alá kerültek. Egyes jövedelmi ágakat pedig, amint a vidéki hivataloknál látni fogjuk, kivettek a magyar kamara alól és az utasítások ellenére közvetlenül az udvari, vagy az alsóausztriai kamara alá rendelték.

A magyar kamara formai alárendelésére az udvari alá csak a Lipót-féle abszolutizmus tett kísérletet, először 1672-ben, majd 1696-ban, de mindkétszer sikertelenül. A rendek az országgyűléseken sikerrel védték meg törvényes függetlenségét, újra meg újra leszögezve, hogy a két kamara egymással nem alárendelt (dependentia), hanem mellérendelt (correspondentia) viszonyban áll.¹⁾ Az 1672-i magyar kamarai utasítás ugyan nyomatékosabban kimondotta, hogy a királyhoz intézett felterjesztések az udvari kamarán mennek keresztül, egyébként azonban a két kamara viszonyán semmit sem változtatott. A magyar kamara jogi függőségét az utasítások sem igazolják, a tényleges helyzet megállapítására pedig egymagukban épügy elégtelenek, mint a törvénycikkék. Az osztrák és magyar közjogi irodalom évtizedes vitája a kérdést sok tanulságos szemponttal gazdagította, de nem oldotta meg. Ez a feladat, kapcsolatban a kamara szervezetének és hatáskörének tisztázásával, a magyar közigazgatástörténetre vár.

A jogügyigazgató.

A kamarai szervezet keretében kell megemlékezni az ú. n. királyi ügyigazgató vagy jogügyigazgató (causarum regalium director) rendkívül fontos tisztségéről. E tisztség eredetének és fejlődésének tisztázása még megoldatlan feladata a magyar jog- és közigazgatástörténet határterületének. Már a középkor korai századaiban szerepelnek a királyi ügyigazgatók, nevük eleinte: a királyi udvar jegyzői (notarii, notarii speciales aulae regiae), királyi ügyvédök (procuratores regum), a királyi ügyek védelmezői (defensores, definitores, syndici causarum regalium), a szent korona fiskálisai (fisciales sacrae coronae) s csak később állandósul végleges elnevezésük. Mindig a magisteri cím illette meg őket, ami azt mutatja, hogy egyetemet végzett férfiak voltak.

Jogi ismeretekre szükségük is volt, mert feladatukat: a szent korona javainak és a királyi érdekeknek védelmét a bíróságok előtt, csak így teljesíthették. Jogi véleményt adtak a királyi és koronajavakat kezelő kincstárnak, Mohács előtt a kincstartónak, a Habsburg-ház trónrajutása után pedig a kamarának, minden vitás kérdésben. Javasataikat (opiniones) vagy élőszóval terjesztették elő a kamarai tanács ülésein, vagy pedig írásban nyújtották be. A bírósági tárgyalásokon személyesen képviselték a kincstárt. Bizonyos tekintetben tehát a mai államügyészség elődjait láthatjuk bennük.

A maguk korában mindannyian híres jogászok, tekintélyes szakemberek voltak. Egy pillantás az 1526 és 1720 közötti ügyigazgatók névsorára, a legjobban bizonyítja ezt.²⁾

¹⁾ 1608: 5., 1609: 21., 1618: 15., 1622: 18., 1647: 146., 1655: 11., 1681: 13., 1715: 1., 1723: 161., 1741: 14. t.-c.

²⁾ A névsort az Országos Levéltár kamarai levéltárában őrzött világi méltóságkönyv alapján közlöm.

Sárközy Albert	1519—1527.	Krusely János	1618—1621.
Mikolay Gergely	1527—1528.	Püspöky Jakab	1622—1635.
Füzesmegyery Imre	1531—1533.	Majthényi Bertalan	1635—1636.
Pereghy Albert	1535.	Suppanich István	1636—1644.
Ravon Mihály	1536—1538.	Alvinczy Péter	1647—1650.
Laky Balázs	1538—1542.	Szelestey György	1650.
Szomor János	1542—1562.	Majláth Miklós	1650—1682.
Joó Balázs	1563—1579.	Horváth Simonchich János	1682—1700.
Perekedy Miklós	1579—1591.	Hrabovszky István	1700—1703.
Andreasich Mátyás	1591—1597.	Meskó Ádám	1703—1707.
Somogyi István	1597—1605.	Meskó Jakab	1707—1710.
Cziráky Mózes	1606—1608.	Tolnay Dániel	1710—1713.
Kithonich János	1609—1618.	Majthényi János	1713—1720.

Külön hivatallá a jogügyigazgatói tisztség csak később, Mária Terézia korában alakult. Amennyiben a jogügyigazgatónak segédszemélyzetre, titkára és irnokokra szüksége volt, ezeket maga fogadta, familiárisai voltak, nem pedig kamarai, azaz állami alkalmazottak. Kivétel csak az aligazgatói állás (vicedirectoratus caesarum regalium) volt. Amikor Felsőmagyarország 1567-ben külön kamara igazgatása alá került, a szepesi igazgatóság jogügyi tanácsosává és ügyvédjévé helyettes jogügyi igazgatót neveztek ki, ami annál is indokoltabb volt, mert ez a terület rendszerint külön bíróságok illetékessége alá tartozott.

17. §. A szepesi kamara.

A magyar kamarának adott királyi utasítások, amint láttuk, határozottan kijelentették, hogy e kamara hatósága a magyar korona egész területére kiterjed, s ezt az elvet következetesen vallották akkor is, amikor gyakorlati érvényesítéséről a változott viszonyok miatt le kellett mondani. Az ország közepe török uralom alá került, Erdélyben független fejedelemség alakult, a király kezén maradt Magyarország jövedelmeinek egy részét ausztriai hivatalok hajtották be. De a pozsonyi kamara egymagában még így is elégtelennek bizonyult a reá váró feladatok hiánytalan megoldására, aminek magyarozatát a török elleni állandó harcban találjuk meg. A bevételek és kiadások sorsáról azonnal határozni kellett, mert minden napi késedelem katonák és polgárok életét tette kockára. Nem volt idő arra, hogy a bevételeket a kamara pénztárába szállítsák, hogy a kiadásokat onnan fizessék, mindez a helyszínen történt. Ellenőrzésre és fegyelemre azért szükség volt, amit csak az biztosíthatott, ha az ellenőrző és irányító hatóság nem volt messze, ha azonnal rendelkezhetett. Az ország nyugati határán fekvő Pozsonytól az északkeleti, vagy amint akkor nevezték: a felsőmagyarországi részek (partes regni Hungariae superiores) nagyon távol estek, úgyhogy az itteni kamarai ügyek vezetésére már korán külön szervezet állítottak fel, amelyből azután a szepesi kamara fejlődött ki.

Werner György sárosi kapitány.

A gyermekcipőben járó magyar közigazgatástörténet még a szepesi kamara történetét sem tisztázta, annak kezdeteit is homály borítja. Valószínűnek látszik, hogy e kezdetek Werner György sárosi kapitány nevéhez fűződnek, akit a király 1539-ben magyar kamarai tanácsossá nevezett ki. A sok tekintetben kiváló Werner életrajza, ha egyszer elkészül, közigazgatás-

történetünket is elsőrangú adatokkal fogja gazdagítani.¹⁾ A nyomok arra mutatnak, hogy Werner nem költözött Pozsonyba, hanem továbbra is a felső részeken maradt, s ott a magyar kamara nevében kezébe vette a kamarai igazgatást. Az uralkodó korlátlan bizalmát élvezhette, amit az is bizonyít, hogy külön utasítást nem kapott, a magyar kamarához való viszonyát nem szabályozták. Fel kell azonban tennünk, hogy a magyar kamarával teljes egyetértésben járt el és működéséről rendszeresen számot adott. Erre enged következtetni az a korunkra maradt utasítás, amelyben az uralkodó 1554-ben a Werner mellé rendelt gyalui Thorda Zsigmond feladatát és hatáskörét állapította meg, s amelyben a szepesi kamarának, mint szervezett hivatalnak, első nyomaival találkozunk.

Werner György és Thorda Zsigmond igazgatósága.

Werner ekkor már idős ember volt, segítőtársra szorult, s előre lehetett látni, hogy a tulajdonképeni munkát Thorda fogja végezni. A magyar kamara tehát szükségesnek találta, hogy vele való viszonyát szabatosan körülírják. Az utasítás feladatukat a felsőmagyarországi királyi jövedelmek kezelésében jelölte meg (administratio proventuum regionum). Az administratio szó, amit a magyar hivatali szóhasználat igazgatóságnak fordított, mindvégig jellemző maradt, az ország második kamaráját felváltva nevezték szepesi (székhelye után kassai) kamarának vagy igazgatóságnak (camera v. administratio Scepusiensis v. Cassoviensis). Az igazgatóságot, amelynek körvonalai Thorda 1554-i utasításában bontakoztak ki először, mint felügyelő (superintendens), Werner vezette. Láttuk már, hogy a magyar kamara első vezetői ugyanezt a címet viselték. Mellette Thorda mint segítő (coadiutor) működött. Kollégialis tanácsot ekkor még nem szerveztek, az utasítás azonban hangsúlyozta, hogy Werner és Thorda mindenben teljes egyetértésben járjanak el. Az igazgatósághoz befolyó pénzt külön pénztáros (perceptor) kezelte, akit Thorda maga választott ki és érte teljes felelősséget vállalt. Ennek a pénztárosnak, valamint Thorda irnokának (scriba) állása érdekes és tanulságos átmeneti fokot jelent a középkori magánjogi és az újkori állami hivatalviselés között. Személyüket még fölöttesük jelölte meg, úgy, mintha saját szolgálatába fogadta volna őket. Működésükért vállalta a felelősséget, mint a középkori kamaragrófok a maguk szerződéses embereikért. De már az állam fizette őket és illetményüket nem Thorda, sem Werner, hanem a magyar kamara állapította meg. Innen már csak egy lépés volt hátra, hogy az utolsó magánjogi köteléket is levetve, szolgálatuk tisztán állami jelleget nyerjen.

Az utasításnak minden sorából kitűnik, hogy a magyar kamara a felsőmagyarországi igazgatóságot nem önálló hivatalnak szánta, hanem a különböző vidéki tisztviselők ellenőrzésére kirendelt, minden tekintetben a pozsonyi tanácstól függő, a kamara és a helyi hivatalnokok közé iktatott kisegítő szervet látott benne. Nem győzte ismételni, hogy Werner és Thorda nehezebb kérdésekben forduljanak a kamarához és annak határozataihoz mindenkor alkalmazkodjanak. Legfontosabb feladatában, a vidéki tisztviselők számadásainak ellenőrzésében is az igazgatóság csak előkészítő szerepet játszott.

¹⁾ *Bé* Mátyás szerint: fuit vir singulari praeditus doctrina. Hivatkozik De admirandis Hungariae aquis c. munkájára. Notitia Hungariae Novae. Tom. I. Viennae, 1735. 455. l.

Átnézte a számadásokat, a hibákat kijavította, de a végső döntés joga a kamarát illette meg. Mégis, az eleven életet a megsárgult papirossal téveszenénk össze, ha fontosságát és jelentőségét az utasítás betűi alapján csökkenti próbálnánk. A harmincadosokat és vámosokat, az adó-, tized- és bányabérszedőket, a sóhivatalnokokat, az uradalmak tisztviselőit, ha a kamara nevezte is ki, de Werner és Thorda választották ki, ők érintkeztek velük, számadásaik bizonyítékait ők minősítették hiteleseknek, s a pozsonyi kamara távol ülésű tanácsos urai aligha tehettek egyebet, mint hogy javaslaikhoz hozzájárulásukat adták.

Területileg nem jelölte ki pontosan az utasítás az igazgatóság hatáskörét. Csak annyit mondott, hogy a Tiszán inneni és túli megyék tartoznak illetékessége alá. Így csak feltehetjük, hogy a későbbi szepesi kamara területén képviselte az uralkodói hatalmat, mégpedig a királyi, azaz állami jövedelmek valamennyi ágában.

A hadi adó (subsídium) beszédére az adószedőket (dicatores) Werner és Thorda jelölték ki és küldték szét azokba a megyékbe, amelyeket a magyar kamara megnevezett. Megbízólevelüket azonban a királytól, utasításukat pedig a magyar kamarától kapták. Működésüket az igazgatóság ellenőrizte, számadásukat (ratio, regestum) itt nyújtották be. Thorda átnézte azokat, s ha hibát talált bennük, felszólította az adószedőket, hogy javítsák ki. Azután pedig a bizonyítékul mellékelt fizetési meghagyásokkal (commissiones erogationum) és nyugtákkal (quietantiae) együtt a magyar kamara elé terjesztette a számadásokat, a végső jóváhagyás és a felmentés joga ugyanis a kamarát illette meg. Thorda ügyelt arra is, hogy az adószedők a számadást ne halogassák, hanem az adó beszédése után azonnal számoljanak el. Az adószedéssel kapcsolatos minden vitás kérdésben a kamarához fordult és annak meghagyása szerint rendelkezett. A pénzben befolyt adót az adószedőktől átvette és a kamarának számolt el róla. A pénztár kezelésére a kamara költségén pénztárost tarthatott, de működéséért felelősséget kellett vállalni.

A királyi jövedelmek legdúsabb forrásai a külkereskedelmi vámok, a harmincadosok (tricesimae, vectigalia) voltak, érthető tehát, hogy az utasítás elsősorban a harmincadosok (tricesimatores) és a melléjük rendelt ellenőrök (contrascribae) gondos megválogatását és működésük szemmeltartását bízta az igazgatóság gondjára. Kinevezésük és elbocsátásuk jogát azonban a kamara számára tartotta fenn, utasításukat a kamarától kapták, fizetésüket, valamint azt, hogy hány lovas tarthatnak, a kamara állapította meg. Számadásukat minden negyedév végén az igazgatóságnak nyújtották be, ahol azokat ugyanúgy intézték el, mint az adószedők elszámolásait.

Keletmagyarországon az egyházi tized (decima) egy részét a kamara bérelte és jövedelmét a vidék várainak¹⁾ fenntartására fordította. A tizedsedőket (decimatores) a kamara hozzájárulásával ugyancsak az igazgatóság bízta meg, működésüket ugyanúgy ellenőrizte, számadásukat átnézte, mint az adószedőkéét és a harmincadosokéét. A természetben behajtott tizedet, bort, búzát stb., az élelmezőmesterek (magistri victualium) vették át, akik minden év végén az igazgatóságnak számoltak el róla, hogy mit mire adtak ki és mennyit raktároztak el.

A háborús időkben a magánföldesúri bányákat nem igen művelték, az utasítás ezért Thorda belátására bízta, hogy szükség esetén a kamara

¹⁾ Az 1554-i utasítás Sáros és Murány várakat, valamint Kassa városát említi.

hozzájárulásával küldjön ki valakit a magánosok által bányászott ércből a királynak járó rész (urbura) beszédésére (collector urburarum),¹⁾ s negyed-évenként, esetleg 4 vagy 5 hónaponként számoltassa el.

Sőt a tokaji sókamara szállított a felsőmagyarországi városokba, ahol az igazgatóság által megbízott kereskedők hozták forgalomba, akik ugyancsak számadással tartoztak.

A koronára háramlott jószágok (bona) tisztviselőit (officiales) szintén az igazgatóság jelölte, ellenőrizte és év végén elszámoltatta.

Feladatai közé tartozott továbbá a kassai lovas és gyalogos katonaság számbavétele és zsoldjának kifizetése. Előfordult végül, hogy a király vagy a kamara Thordát, mint biztost, kiküldte Máramarosba vagy Nagybányára, ilyenkor költségeit megtérítették.²⁾

Thorda György és Pesthy Ferenc.

A felsőmagyarországi igazgatóság további sorsát egyelőre nem ismerjük. Werner György nemsokára távozott, lehet, hogy a halál szőlította el. 1557. április 1-én már Thorda Zsigmond vezette az igazgatóságot, aki mellé a magyar kamara Pesthy Ferencet rendelte coadiutornak. Pesthy utasítása csaknem szösz szerint megegyezik azzal, amit 1554-ben Thorda kapott. Az igazgatóság szervezetében nem történt változás, feladata, hatásköre és a magyar kamarához való viszonya is a régi maradt. Pesthy fizetését évi 300, a pénztárosét 150, az irnokét pedig 100 forintban állapították meg.³⁾

A szepei kamara felállítása, 1567-i utasítása.

Tíz évvel később a részben még középkori jellegű és teljesen a magyar kamarától függő igazgatóságot a Habsburg-birodalom országos hivatalainak mintájára testületi (kollégiális) újkori kamarává szervezték át és jelentékeny önállósággal ruházták fel. Az új kamara számára 1567. április 1-én kiadott királyi utasítás,⁴⁾ amelyet az udvari kamara állított ki, felállítását azzal indokolta meg, hogy a felsőmagyarországi részekben, a Tiszán inneni és túli területeken, a királyi jövedelmek megszorodtak, várak, uradalmak és jószágok kerültek a király kezére, a török ellen harcoló katonaság ellátása egyre több gondot okozott. A távolesó pozsonyi kamara elégtelennek bizonyult e vidék kormányzására, ezért az uralkodó úgy határozott, hogy azt egy második kamarára bízza. Székhelyét egyelőre nem határozta meg pontosan, hanem csak általánosságban a Szepességben jelölte meg.

Szervezet. Ügyintézés.

Szervezetének is csak kereteit állította fel. Vezetését az elnökre (praefectus) bízta, a melléje rendelt tanácsosok (consilarii) számát később állapította meg. Meghagyta, hogy az elnök állandóan a kamara székhelyén tartózkodjék és onnan csak a király engedélyével távozhassék. Valószínű azonban, hogy ezt a rendelkezést nem vették szigorúan, hiszen pl. a püspök-

¹⁾ Az utasítás szerint Duk Sebestyén volt az utolsó urburaszedő az 1550-es évek elején.

²⁾ Az utasítás több másolatban maradt korunkra. Orsz. Lvt. Kamarai lvt. Libri Instructionum, I. 71., IV., 157., XI., 49.

³⁾ Ez az utasítás, amelyet ideiglenesen, amíg a királyt ki nem állították, a magyar kamara elnöke és négy tanácsosa irt alá és pecsételt meg, eredetiben is fennmaradt. Orsz. Lvt. Kamarai lvt. Libri Instructionum, V., 101.

⁴⁾ Eredetije Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7.

elnökök többet voltak távol, mint jelen. Az utasítás legtöbb pontja egyszerűen átírta a már működő ausztriai és magyar kamarák ügyintézésének szabályzatát. A tanácsüléseket a vasár- és ünnepnapok kivételével minden nap délelőtt 6—9-ig és délután 1—4-ig tartották, szükség esetén azonban, az elnök felhívására, máskor is összeültek. A tanácskozásokat az elnök vezette. Előterjesztette a kérdéses tárgyat, majd felszólította azt a tanácsost, aki a kérdéshez legjobban értett, hogy véleményét adja elő. Ezután rangjuk szerint a többi tanácsos is kifejtette nézetét. Utoljára az elnök szólott, majd, ha megegyezni nem tudtak, szavaztak és a többség döntött. A tanács határozatát a titkár (secretarius) azonnal írásba foglalta, s aszerint fogalmazta meg a kiadványokat. Szavazati joguk azonban csak a tanácsosoknak volt. Ha a szavazatok egyenlő arányban oszlottak meg, az ügyet a király, vagy a magyar kamara elé terjesztették, mégpedig vagy írásban, vagy személyesen. A tárgyalásra kerülő ügyek sorrendjét a titkár és a számvető bevonásával az elnök állapította meg, ügyelve arra, hogy először a legfontosabb és legsürgősebb kérdéseket intézzék el. A fontos ügyeket, ha sürgősségük megengedte, olyankor tárgyalták, amikor a tanács teljes számban együtt volt. Ilyen esetben a titkár feljegyezte a jelenlevők neveit is. Ha az elnöknek távoznia kellett, szerepét a rangban első tanácsos vette át, emiatt a hivatal munkája nem szünetelt. Az elnök gondoskodott róla, hogy az ügymenet a tanácsosok távolléte miatt se akadjon fenn. Minden tanácsost egy hónapi szabadság illetett meg, amit egyszerre vagy két részletben vehetett ki. Ebbe távozásának és visszatérének idejét nem számították be, feltéve, hogy naponta legalább 5 mérföldnyi utat megtett. Ezen felül csak hivatalos küldetésben utazhatott el, különben távolléte idejére nem kapott fizetést. A tisztviselőket a király nevezte ki, kinevezésük után esküt tettek, amelyben lelkiismeretes munkát és szigorú titoktartást fogadtak, amit az utasítás is lelkükre kötött.

Jelentékeny szerepet játszott a kamara életében a titkár (secretarius). Jelen volt a tanács ülésein, azokról jegyzőkönyvet vezetett, a kiadványokat megfogalmazta, ezzel azonban munkája nem merült ki. A hivatali ügyintézés menetére, egyes részleteire, sajnos, az utasítás nem derít fényt, ennek tisztázása csak a fennmaradt iratok és segédkönyvek alapján lesz lehetséges. Annyi azonban az utasítás szövegéből is kiténik, hogy az ügyintézés formai részét a titkár irányította. Tisztsége több később elkülönült állás teendőit egyesítette magában. Ő vezette a kamara irodáját (cancellária), ahol a fogalmazatokat letisztázták és ahonnan az aláírt és megpecsételt tisztázatokat elküldték. Az utasítás meghagyta, hogy az elnök az irodát minden hónapban vizsgálja meg. Az itt dolgozó személyzetről azonban csak annyit mondott, hogy a szükséghez képest fogják alkalmazni a titkár segítségére. Valószínű, hogy egy-két írnok és néhány futár, valamint egy szolga tartozott alája. Ezek az írkokok segítettek a titkárnak a lajstromozásban is. A titkár ugyanis, azonfelül, hogy a kiadást irányította, egyben lajstromozó (registrator) is volt. A lajstromozás módjáról az utasítás bővebben nem szólt, szövege csak azt árulja el, hogy minden olyan iratot, amelyet a kamara szempontjából fontosnak ítélték, különböző lajstromokba (codices, regesta, registraturae, volumina) vezettek, valószínűleg teljes szövegükben lemásoltak. Ezeket a másolati könyveket a kamara működése során keletkezett iratokkal és az ezekhez készült mutatókkal együtt őrizték. Az irattár ekkor még egybeesett az irodával. A fontosabb iratokat, pl. az utasítást, a harmincados pecsétet és cédulákat, külön ládában (arca) őrizték, amelynek egyik kulcsát az elnök, a másikat

a titkár tartotta magánál. Ennyi munka mellett az utasítás még azt is megkívánta a titkártól, hogy az irattárat állandóan tanulmányozza, s ha valamilyen adatra bukkan, amiből a kincstár hasznot remélhet, arra azonnal hívja fel a tanács figyelmét. Idegeneknek a kamarai levéltárba betekintést nem engedtek, másolatot nekik kamarai iratokról nem adtak ki.

Az államháztartás megszilárdulásával és a királyi pénzügyigazgatás kiépülésével kapcsolatban a bevételeket nem kötötték le mind előre, elég jelentékeny részük a kamara pénztárába folyt be. A főpénztáros (perceptor generalis) az 1567-i utasításban már mint tisztán állami hivatalnok jelenik meg, oldalán a pénztári ellenőrrel (contrascriba), akit ugyancsak a király nevezett ki. A kamara tisztviselői közül egyedül a pénztáros vehette át a bevételeket és fizethette ki a kiadásokat. Az átvett összegekről nyugtát adott, amit az ellenőr és a számvevő is aláírt, s mindhárman elkönyveltek. A kifizetések ugyancsak az ellenőr tudomásával történtek, aki a pénztároshoz hasonlóan minden bevételről és kiadásról naplót vezetett, év végén számadást készített és bármely pillanatban készen állt arra, hogy elszámoljon. A rendes kiadásokat a királyi udvarban készült költségvetés (status) előre megállapította. A rendkívülieket pedig a király, a magyar kamara, sürgős szükség esetén pedig a kamara írásbeli meghagyással (commissio) rendelte el, amit két tanácsos írt alá, és amit a kapott nyugtával együtt a pénztáros gondosan megőrzött és évvégi számadásához bizonyítékul mellékelte. Szóbeli meghagyást még az elnök részéről sem vehetett figyelembe. A kamara tisztviselőit a pénztáros fizette ki, amikor fizetésük esedékessé vált, de semmivel sem előbb. Az utasítás megtiltotta, hogy fizetésük fejében valamilyen jövedelmet, pl. harmincadot vagy valamelyik megye adóját, foglaljanak le. A pénztárost pedig szigorúan óvta attól, hogy a pénztár vagyonát kölcsönökbe fektesse.

A szepesi kamara alá rendelt hivatalnokok számadásait már nem mindig továbbították a magyar kamarához, felülvizsgálásukat külön tisztviselőre, a számvevőre (magister rationum) bízták. Hasonlóan a magyar kamaránál megfigyelt fejlődéshez, a számvevő tisztségét már az 1567-i utasításban bizonyosfokú különállás jellemezte, ami abban is kifejezésre jutott, hogy a számvevővel kapcsolatos kiadványokat a számvevő fogalmazta meg, az ilyen ügyiratokat és segédkönyveket külön helyen őrizte. A számadások elfogadásának vagy elvetésének joga azonban a tanácsot illette meg, a számvevő csak előkészítette a határozatot, szakértői véleményt adott. A döntő súly természetesen ezen a szakértői munkán nyugodott. A számadások (rationes, computus) elkészítésének pontos szabályait a kamara állapította meg, s minden számadásra kötelezett hivatalnokkal utasításban közölte. Így akart a pénzügyigazgatásba rendet vinni, s elejét venni annak a gyakori kifogásnak, hogy azért nem számoltak el, mert a számadás módjával nem voltak tisztában. Ezeket az utasításokat a király nevében állították ki, de a kamara elnökei és tanácsosai írták alá és pecsételték meg. A fontosabb jövedelmek kezelői mellett ellenőrök is szolgáltak és a számadásokhoz ezek naplóját is csatolták. A számvevő a számadást először az ellenőri naplóval vetette össze, majd megvizsgálta az egyes tételek igazolására csatolt bizonyítékokat, utalványokat, nyugtákat stb. Természetesen ellenőrizte a számtani műveletek helyességét is. Ebben a munkában segítségre volt szüksége, s már az 1567-i utasítás hozzájárult, hogy több alkalmas egyént, valószínűleg segédet és irnokot, bocsássonak rendelkezésére. Maga a számvevés, ezután

az előkészítés után, a kamarai tanácsban folyt le, s azon a számvevő is részt vett. Minden hivatalnok számára kitűztek egy alkalmas napot, amikor személyesen megjelent a tanács előtt, s a felmerült kifogásokra előadta védekezését. A számvevés eredményéről a kamara értesítette a királyt vagy a magyar kamarát, s hozzájárulásukat kérte. A fontosabb jövedelmeknél magát a számadást is felterjesztette. A felmentést ugyanis csak felsőbb jóváhagyás után adhatta meg, a felmentőlevelet az elnökön, egyik tanácsoson és a számvevőn kívül az uralkodó is aláírta, s az udvarban pecsételték meg. E leveleket (*litterae expeditoriae*) az udvar számára készített összegezõ kivonatokkal (*extractus summarii*) együtt a számvevő emberei fogalmazták meg és tisztázták le. A számvevőhivatal iratairól lajstromokat készítettek, továbbá különböző segédkönyveket is vezettek, így a kamarai főpénztáros bevételeiről, a számadással még hátralékos hivatalnokokról, a még be nem folyt jövedelmekről, a tisztviselők tartozásairól. A kamarának jogában állott, hogy a számadáskor elmarasztalt tisztviselőkön tartozásukat a pörös út mellőzéseivel és kiváltságaikra tekintet nélkül azonnal behajthassa. A hátralékokat csak a király engedhette el.

Hogy az udvar és a kamara állandóan tudja, hogy a bevételek hogyan folynak be, arra is kötelezték a hivatalnokokat, hogy minden negyedév végén két példányban kimutatást készítsenek és küldjék be a kamarához. Az egyik példány Pozsonyon keresztül Bécsbe került, a másikat a számvevő tartotta meg és felhasználta a számadások átnézésénél.

Az utasítás szerint a kamarai főpénztárnok és ellenőre számadásukat, valószínűleg a számvevő naplójával együtt, az udvarhoz terjesztették föl és a felmentést is onnan kapták.

A kamara hatásköre.

Területileg most már pontosan körülírták a szepesi kamara hatáskörét. Liptótól keletre a Tiszán innen és túl a következő megyéket utalták alája: Szepes, Sáros, Abaújvár, Torna, Gömör, Pest, Solt, Borsod, Heves, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Belső- (Közép-) és Külső-Szolnok, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál, Temes. Egy részük természetesen csak elméletben tartozott alája, mivel vagy a török tartotta megszállva, vagy Erdélyhez kapcsolták. Az utasítás ugyan kifejezte reményét, hogy ha Erdély visszakerül a királysághoz, a szepesi kamara veheti át a pénzügyigazgatás ottani irányítását is. A szabad királyi városok közül Kassa, Eperjes, Bártfa, Szeben (Kis-) és Lőcse feküdtek a szepesi kamara területén. A nagyobb várak és váruradalmak közül Eger, Sáros, Tokaj, Szerencs, Szendrő, Krasznahorka, Szárd, Szentmárton, Putnok, a lerombolt Bebek-féle Pelsőc és Gombaszeg, továbbá Kővár, a romokban fekvő Erdőd, Szatmár a kihalt Drágffy-család egész birtokával, Nagybánya, Munkács, Huszt (amennyiben királyi kézre fog kerülni) és végül a Perényi Gábornak zálogba adott Diósgyőr. A külkereskedelmi vámot a következő városok harmincadosai szedték: Késmárk, Lőcse, Lubló, Eperjes, Kassa, Bártfa, Sztropkó, Szikszó, Ungvár, Homonna, Kisvárda, Varannó és Tokaj.

Feladata.

Az átszervezett szepesi kamara feladata már sokkal szélesebb körre terjedt ki, mint a korábbi igazgatóságé, sőt a magyar kamaráé is meghaladta. Elsősorban tisztáznia kellett azt a zavaros helyzetet, amely Kelet-

Magyarországon a mohácsi vést követő évtizedekben előállott, amikor az országnak ez a része egyszer Ferdinándnak, máskor Jánosnak és fiának hódolt, s amikor, hogy híveket szerezzen, mindegyik fél bőkezűen és könnyelműen osztogatta a kincstár javait és jövedelmeit. Miksa uralkodása alatt a viszonyok állandósultak és sor került a mult mulasztásainak pótlására. Az 1567-i utasítás meghagyta a szepesi kamarának, hogy kutassa ki és írja össze a kincstár összes rendes és rendkívüli jövedelmeit, a királyi várakat, városokat, mezővárosokat, falvakat, birtokokat. Tanulmányozza át a törvényeket, a régieket és újakat egyaránt, vizsgálja meg, van-e bennük olyan rendelkezés, amely a király javára szól, de nem tartják meg, vagy olyan, amely kárára van, s amelyet az országgyűlésen meg kell változtatni. Javasatait és intézkedéseit mindig a törvények szemmel-tartásával tegye meg.

Azoktól, akik kezén királyi javak és jövedelmek vannak, követelje meg, hogy jogukat igazolják. A bemutatott iratokat gondosan vizsgálja meg, s ha kitűnik, hogy a jogot nem igazolják, a javakat és jövedelmeket azonnal vegye vissza és kötelezze a bitorlókat arra, hogy a jogtalan haszonélvezésről adjanak számot és a kincstárnak okozott kárt térítsék meg. Ha pedig igazolni tudják, hogy jogos birtokosok, de az elidegenítés káros, törekedjék minden rendelkezésre álló eszközzel arra, hogy azt megszüntesse, s a javakat és jövedelmeket kamarai kezelésbe vegye. Ez az elv nagyon bölcsen hangzott, de a gyakorlat egészen mást mutatott. A kincstár a pénznek mindig híjával volt, s szorultságában nem tehetett egyebet, mint hogy jószágait és jövedelmeit elzálogosította (*inscriptio*), vagy velük fizetett (*assignatio*). Ennek szükségét az utasítás is elismerte, amikor kijelentette, hogy a szepesi kamara csak a magyar kamara és a király tudtával és hozzájárulásával adhat zálogba vagy köthet le valamit.

Sokan, elsősorban a szabad királyi városok polgársága, visszaéltek a mentességekkel, azokra hivatkoztak akkor is, amikor érvényük már régen lejárt. A kamarának a mentességeleveleket is felül kellett vizsgálnia és megállapítania, hogy közülük melyek és még meddig érvényesek.

A kamaránál mutatták be adóslevelüket azok is, akiknek a királyok tartoztak. Miksa is vállalta, hogy elődeinek: II. Lajosnak és II. Ulászlónak is, adósságait, ha a hitelezők jogukat igazolni tudják, kifizeti, illetve a fizetés módjára nézve a kamara útján megegyezik velük.

Ezzel szemben szigorúan ragaszkodott a királyi jog, az *ú. n. ius regium* érvényesítéséhez. A kamara lelkére kötötte, hogy nyomozza ki, melyek azok a birtokok, amelyekre a *ius regium* vonatkozik, azaz amelyeknek a koronára kellett volna, vagy kell majd visszazállniok. Az ilyen jószágok igazoló iratait a kamara a királyi jogügyigazgató bevonásával vizsgálta meg, s másolatukat megőrizte, hogy szükség esetén felhasználhassa. Általában lemásolt és lajstromba vett minden olyan iratot, amely a kincstár érdekét a legtávolabbról is érintette. Amikor a tanács olyan kérdéssel foglalkozott, amelynek igazságszolgáltatási vonatkozásai voltak, a tárgyalásokba bevonták a királyi jogügyigazgatót is, aki a kincstárt a bíróságok előtt képviselte, s akit így félig-meddig kamarai tanácsosnak tekintettek.

A királyi birtokokra nézve az udvar általános elve az volt, hogy csak akkor adják, adományozzák vagy zálogosítsák el, ha kamarai kezelésük nem ígérkezik gyümölcsözőbbnek. De még messze volt az idő, amikor a kamarai gazdálkodást minden királyi jószágon bevezethették. A kincstárnak

ez elv alkalmazásáról — amit egyébként a rendek a leghevesebben elleneztek, vitatva, hogy a koronára háramlott javakat azonnal újra el kell adományozni — lépten-nyomon le kellett mondania. A kamarára ezen a téren az a feladat hárult, hogy megállapítsa e javak értékét, értékesítésükre nézve javaslatot tegyen s elidegenítésük esetén pontos leltárat készítsen róluk. Ezeket a leltárat két példányban állították ki, a kamara tanácsosai, nagyobb jószágok átadásánál külön e célra kiküldött királyi biztosok írták alá, az egyik példányt az új birtokosnak adták, a másikat az udvari kamarának küldték meg, másolatukat a két magyarországi kamara is megkapta. Amennyiben korunkra maradtak, a legbecsesebb történeti források közé tartoznak. Az összezárással azonban nem ért véget a kamara gondoskodása. Különösen a magánkézbe került megerősített helyeket tartotta számon és ügyelt rá, hogy gazdájuk jókarban tartsa. Hasonlóképen gondot fordított arra is, hogy a vadállományt ki ne pusztítsák és a vadaskerteket tönkre ne tegyék.

A királyi jogok felkutatása és érvényesítése mellett a kamara munkájának legnagyobb részét a felségjogon, valamint a rendek megajánlásán nyugvó rendes és rendkívüli jövedelmek kezelése, illetve a kezelő hivatalok és hivatalnokok ellenőrzése és irányítása adta. A főszempont, amely működését irányította, természetesen az volt, hogy a kincstári bevételeket minél inkább növelje, a királyi és az államgazdaság szoros kapcsolata révén azonban ezáltal az egész ország gazdasági életére döntő befolyást gyakorolt.

A bányaművelés segítségével például közvetlenül csak az urbura-jövedelmet akarta gyarapítani, közvetve azonban a bányászat fellendítésén dolgozott. A királyi bányákat vagy külön kamarák kezelték, vagy bérben voltak; a szepesi kamara utasítása főleg a magánföldesúri érctermelést ajánlotta a tanácsosok figyelmébe. A legsürgősebb teendő ezen a téren is az volt, hogy megállapítsák, hol, hogyan és milyen eredménnyel bányásznak ércet, abból mennyit szolgáltatnak be, vagy kellene beszolgáltatniok a kamarának. Továbbá, hogy hol és miért hagyták abba a bányaművelést, hol tiltják, s a bajokon miként lehetne segíteni. Az urburaszedőket a kamarának kellett volna kiküldenie, de az utasításnak általánosságban mozgó szövege is azt mutatja, hogy ez a jövedelmi ág nem nagy hasznot hajtott. A legtöbb földesúr ugyanis mentességet élvezett, amit ugyancsak a kamara volt hivatva felülvizsgálni. A törvény értelmében nyers, azaz a bányakamaránál be nem váltott aranyat és ezüstöt nem volt szabad az országból kivinni. Az utasítás felszólította a szepesi kamarát, hogy a törvény eme rendelkezésének a körmöci kamarától távoleső területeken is szerezzen érvényt. Gyakori jelenség volt az is, hogy magánosok a bányászott nemesércet nem szolgáltatták be, hanem maguk verték belőle pénzt, amit a törvény ugyancsak szigorúan tiltott. Ennek a visszaélésnek megakadályozására az ország keleti részein a szepesi kamara volt hivatva, sőt az utasítás azzal is megbízta, hogy a törvényes pénzverés jóságát is ellenőrizze. A király a bányaművelés általános szabályozását, úgynevezett bányarendelet (ordo montanorum) kiadását, vagy a meglévő átjavítását a szepesi kamara területén is tervbevette. Épp így bányamesteri (magister montium), bírói (iudices) és esküdti (iurati) állások szervezésével bányabíróságokat akart felállítani, amire, valamint egy erdőmesteri (magister silvarum) tisztség betöltésére nézve a kamara véleményét kérte.

A külkereskedelmi vámok, harmincadok, huszadok, nagyságát és szedésének módját a király az egész országra vonatkozó érvénnyel már

korábban szabályozta, felhatalmazta azonban a szepesi kamarát, hogy ha a helyi viszonyoknak megfelelően valamilyen változtatást lát jónak, annak életbeléptetését kérhesse. A király hozzájárulásával új harmincadhivatalokat is szervezhetett, vagy a régieket alkalmasabb helyre helyezhette át. A harmincadosi és harmincadellenőri állások betöltésére különösen nagy súlyt helyezett az udvar. Mint minden kamarai állásra, ezekre is a király nevezte ki a hivatalnokokat, figyelembe véve a kamara javaslatát. A kinevezett a kamara előtt tett esküt, s mivel a visszaélések nagyon elszaporodtak, biztosítékul tisztségének egy évi jövedelmét letétbe kellett helyeznie, vagy ha ezt nem tudta előteremteni, kezeseket állíthatott maga helyett. A tisztviselői fizetéseket a király jóváhagyásával a kamara állapította meg. Az utasítás hangsúlyozta, hogy ahol lehet, csökkentse az illetményeket. A harmincadosok utasításának általános tervezetét az udvari és a magyar kamara már korábban kidolgozta. A szepesi kamara is ezt a tervezetet vette alapul, amikor elkészítette a király nevében szóló utasításokat. Tekintettel volt azonban a helyi viszonyokra is, s azokhoz alkalmazkodva egyes pontokon változtathatók. Ezeket az utasításokat ekkor az elnök, egyik tanácsos és a titkár irták alá, s a kamara rendelkezésére bocsátott királyi titkos pecséttel erősítették meg, amely, amint az utasítás megjegyezte, némileg különbözött attól a pecsétől, amit a magyar kamara használt. Csak később alakult ki az a gyakorlat, amely szerint az utasítások a kamarai számvevőhivatalban keltek.

A királyi sóbányászat, úgy látszik, szünetelt a felsőmagyarországi részekben. Erre mutat az utasításnak az a rövid mondata, amely sókamarak felállítását ígéri és azok megszervezését a szepesi kamara feladatának szánja.

A különböző országos és helyi adók és illetékek (dica, taxa, census civitatum, lucrum camerae) behajtását, a korábbi igazgatóságához hasonlóan, továbbra is a szepesi kamara irányította. Visszaélések különösen az országgyűléseken megszavazott hadiadó (contributio dicae) beszédese körül voltak napirenden, annál is inkább, minthogy kamarai és rendi adószedők vegyesen kezelték, hatalmas földesurak seregük tartására maguk hajtották be. A kamara igyekezett legalább a maga embereit rendben tartani. Az adószedők utasításába belevette, hogy minden jobbagynak adjanak nyugtát (scheda), amivel igazolhassák, hogy az adót már megfizették és ami által magukat az adószedőket is ellenőrizni lehetett. Megtiltotta azt az általános szokást, hogy kamarai tisztviselők egyben adószedők is legyenek, vagy tizedet béreljenek azokon a helyeken, ahol a kamara szokott. A tisztviselői összeférhetetlenségnek, a hivatalnoki etikának egyik jellemző példáját figyelhetjük meg ebben a rendelkezésben.

A büntetésül elkobzott javak, áruk, továbbá a bírságok (mulctae) jövedelme ekkor még nem emelkedett arra a jelentőségre, mint a század végén, a nagy fiskális pörök korában. A kamara ügyelt arra, hogy a tisztviselők csak az őket megillető hányadot vonják le, a többit a kincstárnak szolgáltsák be.

Szemben a magyar kamarával, amelynek utasításai csak pénzügyigazgatási és azzal kapcsolatos közigazgatási feladatokat említenek, nem tekintve a kamarai birtokokon gyakorolt földesúri jogot, továbbá a kamarai ügyekben kamarai tisztviselők fölött gyakorolt bírói hatóságot, amely a szepesi kamarát is megillette, ez utóbbit az uralkodó kezdettől fogva Kelet-Magyarország összes ügyeiben, tehát a hadi vonatkozásaikban is, központi ellenőrző és irányító szervéül szemelte ki. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy

beleavatkozott a hadvezetésbe. Ez a felsőmagyarországi főkapitány és a kassai kapitány feladata volt, s a király megkívánta, hogy velük a legteljesebb egyetértésben járjon el, hiszen segítségükre, mint végrehajtó hatalom, szüksége volt, ha rendeleteinek bármely vonatkozásban is érvényt akart szerezni.

Voltak a hadügynek közigazgatási és pénzügyigazgatási vonatkozásai is, különösen a XVI. és XVII. században, amikor a katonaság a végvárakban, mégpedig többnyire királyiakban, lakott. Mindegyik végvár egy-egy királyi uradalom középpontja volt, esetleg távolabbi uradalmakat is a végvárak fenntartására jelöltek ki. A végvárak kapitányai (capitanei) és várnagyai (praefecti) nemcsak parancsnokok, hanem közigazgatási és pénzügyigazgatási tisztviselők voltak, nem is szólva a tiszttartókról (provisores), akik a várbirtokokat igazgatták. Mindannyian a kamarától függtek, a király a kamara javaslatára nevezte ki őket, tőle kapták utasításukat és neki számoltak el. A végvárak fölött, természetesen a kassai és a főkapitánnyal egyetértésben, a felügyeleti jogot a kamara gyakorolta. Ellenőrizte, hogy a kapitányok csakugyan annyi katonát tartanak-e, amennyi után a zsoldot felveszik, továbbá, hogy fegyelmet tudnak-e tartani. Az úgynevezett katonai szemlék (lustrationes militares) megtartására évenként legalább egyszer, s váratlanul, megbízható szakembereket küldött ki, különös esetekben és nagyobb erősségekbe pedig maguk a kamara tanácsosai mentek. Az is gyakori volt, hogy az uralkodó egész bizottságot bízott meg a végvárak megvizsgálásával, amelyben a kamarai tanácsosok is helyet foglaltak.

Mint hogy a kincstár nem mindig rendelkezett készpénzzel, gyakran előfordult, hogy a katonaság zsoldját csak utólag tudták kifizetni. A tiszttartók gondja volt, hogy élelmezésben ilyenkor se szenvedjenek szükségletet, az uradalomból élelmet és pálinkát, az állatok takarmányt kapjanak. Amikor azután a zsold megérkezett, az ellátás költségeit levonták belőle. A bormérésből eredő hasznot a várakban a kincstár a maga számára igényelte. A kamara belátására bízta, hogy a katonaság ellátásának intézésével külön élelmezési tisztet (praefectus annonae, victualium) bizzon meg, megfelelő fizetéssel és utasítással.

A várak építésére és jókarbantartására az utasítás szerint ugyancsak a kamara vigyázott. A szükséges ingyenmunkát (labor gratuitus) a megyék szolgáltatták, s ha vonakodtak, a kamara királyi rendeletet küldetett hozzájuk. Ágyuk, puskapor és egyéb hadianyag beszerzésében segítette, de egyben ellenőrizte a kapitányokat. Puskaporgyártásra salétromról és műhelyekről gondoskodott.

Nemesi felkelés idején a kamara is segített a kapitányoknak. Szükség esetén a kamarai birtokokon élő jobbágyokat is felszerelték és hadba küldték.

Viszonya a magyar és az udvari kamarához.

Ami végül a magyar és az udvari kamarához való viszonyát illeti, az utasítás határozottan kimondta, hogy közvetlenül a pozsonyi kamarának van alárendelve és azzal együtt az udvari kamarától, mint az összes kamarák főhatóságától függ, s minden jelentékenyebb ügyben, mielőtt rendelkeznek, véleményüket és jóváhagyásukat kéri. Az utasításnak eme sokszor idézett, és azt lehet mondani, agyonmagyarázott helyében találja az osztrák közigazgatási irodalom a magyar kamarák függéséről és alárendelt helyzetéről

vallott tanának, szemben a törvényekre hivatkozó magyar irodalommal, egyik legerősebb bizonyítékát. A kérdést a törvények és utasítások alapján eldönteni nem lehet. A magyar közigazgatástörténet kötelessége, hogy a megoldást a tényleges helyzetet tükröző ügyiratok megszólaltatásával kísérelje meg, s érdeme, hogy a pozsonyi és szepesi kamara XVI. századi viszonyának tisztázásával ezen az eddig járatlan úton az első lépést megtette.¹⁾ Az eredmény, amelyre jutott, igen érdekes és tanulságos, de csak azt lepi meg, aki a kor viszonyait mai szemüvegen keresztül szemléli, s a kiegészés utáni osztrák-magyar kapcsolat értelmezéséhez keres merev közjogi formalizmussal analógiákat és bizonyítékokat a múltban. De a történelem, ha le nem alacsonyítja és lényéből ki nem forgatják, nem szegődik a politika szolgálatába. Ha a maga nyelvén szólnak hozzá, egészen más választ ad, mint ha értelmetlen kérdésekkel zaklatják. A szepesi kamara, leküzdve a kezdeti nehézségeket, az 1570-es években egyáltalában nem játszott alárendelt szerepet a pozsonyival szemben. Az utasítás rendelkezése tehát a gyakorlat tanúsága szerint ebben az időben a papiroson maradt. A pozsonyi kamara nem is erőltette, hogy az utasításban biztosított jogait érvényesítse. A helyzet a század végére önmagától változott meg. A szepesi kamara vezetői nem tudtak, talán nem is akartak az önállósággal élni, s az 1600-as évek elején a két kamara viszonya már a valóságban is úgy alakult, ahogyan az 1567-i utasítás előírta. A két kamara kapcsolatának további alakulása még megvizsgálásra vár. Valószínű azonban, hogy a XVI. század utolsó negyedéhez hasonlóan nem merev elvek befolyásolták, hanem az eleven élethez igazodott. Önállósága vagy alárendeltsége elsősorban attól függött, hogy kik vezették, valamint attól is, hogy a pozsonyi kamara élén kik állottak. Hivatalok életét ma is a bennük dolgozó tisztviselők tehetsége, energiája és szorgalma határozza meg, s ezek az erők a múltban még inkább érvényesültek.

Hasonló megfontolással, ugyanilyen módszerrel lehet majd az udvari és a magyarországi kamarák viszonyára világot deríteni. Nyilvánvaló, hogy amikor az utasítások a döntést minden fontosabb kérdésben az uralkodó számára tartották fenn, ezáltal a királyi elhatározást sugalmazó udvari kamara befolyása előtt nyitottak kaput. Jellemző etekintetben, hogy a szepesi kamara 1567-i utasítása kimondta, hogy a magyar kancellária rendeleteinek csak akkor engedelmessékedjék, ha azokat a király, azaz az udvari kamara megerősítette. A szepesi kamarához érkező királyi rendeleteket nem a magyar kancellária, hanem az udvari kamara fogalmazta meg, annak elnöke, egyik tanácsosa és titkára írta alá. Ebből a gyakorlatból közjogi következtetést levonni azonban épp úgy nem lehet, amint felesleges a tételes közjogra hivatkozva az udvari kamara tényleges befolyását kétségbe vonni. A kamara a királynak tett jelentést, a döntésről a király nevében értesítették, akár a törvényeknek megfelelően a magyar tanácsban, akár azok ellenére az udvari kamara tanácsában született meg ez a döntés.

Székhelye.

A király leiratait már 1567. áprilisától kezdve a szepesi kamarához intézte, bár annak ünnepélyes beiktatására csak okt. 7-én került sor, addig még Pesthy Ferenc vezette az igazgatóságot. Közben döntöttek a székhely

¹⁾ Ifj. *Szentpétery* Imre: A pozsonyi és a szepesi kamara viszonya a XVI. században. *Domanovszky-émlékkönyv.* Bp., 1937. 534—546. l.

kérdésében és az első tisztviselőket is kinevezték. Az igazgatóság székhelye Eperjes volt, minthogy közel feküdt a sárosi kapitánysághoz, Werner várához. A magyar kamara azt ajánlotta, hogy a szepesi kamara is Eperjesen maradjon, az uralkodó azonban, Schwendi Lázár kassai főkapitány kérésére Kassa mellett foglalt állást. Schwendinek tagadhatatlan érdemei voltak az új hivatal felállítása körül, de csalódott, amikor azt hitte, hogy alkalmas esz- közt talál benne, amellyel tetszése szerint rendelkezhetik. A szepesi kama- rások első éveit a kassai főkapitány erőszakos fellépése keserítette meg, úgyhogy Eperjesre szerettek volna költözni. I. Miksa ehhez nem járult hozzá, Schwendit azonban ismételtlen rendreutasította, utóbb el is bocsátotta. Utódával, Rueber Jánossal, már teljes egyetértésben dolgozott a kamara.

Első tisztikara a következő férfiakkól állott: elnök volt Bornemisza Gergely csanádi püspök, tanácsosok gyalui Thorda Zsigmond pozsonyi kamarai tanácsos és Paczóth János tokaji tisztartó, főpénztárnok Lippay János, pénztári ellenőr Vizkeleti Tamás, számvevő Kremer Mihály, szám- vevői segéd Ernleitner Bálint. Rajtuk kívül még két irnok és egy kapus kezdte meg 1567-ben a szolgálatot. Bornemiszt 1573-ban Révay Ferenc követte, Thorda pedig, úgy látszik, már 1568 elején távozott, helyét Sycelius Mihály foglalta el. Ez minden, amit a magyar közigazgatástörténeti irodalom a szepesi kamara tisztviselőinek személyéről eddig megállapított.¹⁾ Azt, hogy titkárává kit neveztek ki, nem tudta kikutatni, holott a titkár, amint az utasításból kitűnt, a rendszeres hivatali munka szempontjából a leg- fontosabb szerepet játszotta.

Az 1571-i utasítás.

Az új hivatal működése eleinte nem volt ment a zökkenőktől és sok kívánnivalót hagyott hátra. A király 1570-ben bizottságot küldött ki Felső- magyarország viszonyainak és a szepesi kamara ügymenetének megvizsgálására, s e bizottság jelentése alapján 1571. aug. 8-án új utasítást adott ki, amelyből fény derül a kezdeti nehézségekre is.

A kamara szervezetén ez az új utasítás nem változtatott, ami érthető is, hiszen 1567-ben nem kísérleteztek, hanem már bevált rendszert homosítottak meg. Bornemisza Gergely püspök távolléte a kamara székhelyétől magyarázza, hogy a kollégiális tanácskozás és határozathozatal fontosságát újra hang- súlyozni kellett, kimondva, hogy se az elnök a tanácsosok tudta nélkül, se azok az elnök megkerülésével ne intézkedjenek. Előfordult, hogy a kamara nevében olyan rendelkezés történt, amelyről a tanácsosok egy része nem is tudott. A mulasztás valószínűleg a titkár lelkén száradt, mert az utasítás meghagyta, hogy a kiadványokat a titkáron kívül az elnök vagy helyettese is írja mindig alá, továbbá megtiltotta, hogy a kamarai pecsétet a titkár kezelje.

¹⁾ Legfontosabb munka etekintetben Acsády Ignác: A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604. Bp., 1894. Megállapításai, bár nem rendszeres és teljes kutatás eredményei, többnyire helytállóak. Érdeklődése inkább gazdaság-, mint közigazgatás- történeti. Korábbi munkája: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564. Bp., 1888. 62—64. l. csak a szepesi kamara előzményeivel foglalkozik. *Thallóczy* Lajos könyve: A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Bp., 1879. (a szepesi kamaráról a 134. lapon) — Acsády munkái után elavult. *Kérészy* Zoltán: Adalékok a magyar kamarai pénzügy- igazgatás történetéhez. Bp., 1916. — a szepesi kamaráról (70—76. l.) nem mond újat. Legújabbban I. ifj. *Szentpétery* Imre i. m.

Egyébként elrendelte, hogy az irattárat ne a tanácssteremben, hanem külön helyen őrizték.

A pénztárnoknak munkája sem fedte mindenben az eredeti elgondolást, de rajta kívülálló okok következtében. Az utasítás is elismerte, hogy az udvar az évi költségvetések kidolgozásával adós maradt, s a kifizetések mindig külön királyi rendeletek alapján történtek. Igaz viszont, hogy költségvetést kidolgozni nem is lett volna érdemes, hiszen sem a bevételekre, sem a kiadásokra nem lehetett előre számítani. A legtöbb bevétel be sem folyt a pénztárba, hanem rögtön a helyszínen kifizették. Hogy az elszámolás szabályszerűségét mégis biztosítsák, ezekről a hely színen kifizetett összegekről az illető adószedők, harmincadosok, tisztartók stb. a pénztárnok nevére szóló nyugtákat kértek, azokat készpénz gyanánt szolgáltatták be a pénztárba a pénztárnok nyugtái ellenében, amelyeket az ellenőr és a számvevő továbbra is aláírt.

A pénzügyigazgatás sikere természetesen azon múltott, hogy milyen tisztviselőket alkalmaznak. Az 1571-i utasítás etekintetben már szabadabb kezet engedett a kamarának. Sürgős esetben azonnal kinevezhette a hivatalnokot, a király hozzájárulását utólag is kérhette. A visszaélések megakadályozására három módot látott a királyi utasítás. Az egyik az volt, hogy a megbízhatóknak bizonyult hivatalnokokat állásukban hagyják meg, még akkor is, ha a szükséges óvadékot letenni, vagy kezeseket állítani nem tudnak. A másik, hogy a kamara időnkint váratlanul vizsgálta meg a pénztári naplókat. A harmadik pedig, amit már az 1567-i utasítás is ajánlott, hogy az új hivatalnoktól óvadékot követeljenek. Mert a tapasztalat azt mutatta, hogy azoktól, akik elszámolni nem tudtak, utólag a legkritkább esetben lehetett csak valamit behajtani. A király felhatalmazta ugyan a kamarát a csalárd hivatalnokok megbüntetésére, sőt a súlyosabb esetek megvizsgálását a maga számára tartotta fenn, a kincstár kárán azonban ez már nem segített. Azt sem lehet mondani, hogy a tisztviselőket rosszul fizették és ezért nyúltak a király pénzéhez, hiszen az utasítások a fizetéseket magasnak találták és állandóan sürgették a kamarát, hogy az állások megüresedésekor szállítsa le. A XVI. század a tág lehetőségek kora volt és sokan akadtak, akik előre törtetve nem válogattak az utak között.

Ilyen körülmények között természetes, hogy az ellenőrzésnek fokozott jelentősége volt. Minden fontosabb pénztár mellett ellenőri állást is szerveztek, s a kettős kulcsú ládát, amelyben a pénzt őrizték, a hivatalnok csak az ellenőr jelenlétében nyithatta fel. Az ellenőrnek minden be- és kifizetésnél jelen kellett lennie, naplóját nem készíthette utólag a pénztárkönyv alapján, hanem minden tételt azonnal fel kellett jegyeznie. Ha pedig azt vette észre, hogy a hivatalnok utasítása ellen cselekszik, rögtön értesítenie kellett a kamarát. Mindez nagyon szépen hangzott, de csak a papíron. Mert a valóságban pénztárnok és ellenőr rendszerint jól megértették egymást és a hasznot közösen vágták zsebre. Tudták ezt az udvarban is, ezért az ellenőrzésnek más módját is alkalmazták. Az 1571-i utasítás meghagyta, hogy valamelyik kamarai tanácsos minden negyedévben vizsgálja meg a végváratokat, elsősorban Szendrőt, Patakot és Tokajt. Ilyenkor a főkapitány is rendelt mellé valakit, hogy annál erélyesebben léphessen fel. Amint váratlanul megérkezett, azonnal átvette a tisztartó naplóját és megkezdte a vizsgálatot. Abból, hogy a naplóban pontosan fel volt-e tüntetve napról-napra minden bevétel és kiadás, következtetni lehetett az illető hivatalnok egész működésére.

Joggal mondta az utasítás, hogy arról a tisztviselőről, aki a napi eseményeket csak cédulára jegyzi fel és nem vezet gondos pénztárkönyvet, fel lehet tételezni, hogy amikor számadását elkészíti, nem a valóságnak, hanem saját érdekének megfelelően számol. Hasonló módon ellenőrizte a kamara a harmincadhivatalokat is, különösen a tokajit, szikszóit és bártfait, ahol, úgylátszik, a legtöbb panasz merült fel.

Fokozott munka várt a kamarai számvevőre és a melléje beosztott tisztviselőkre. Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy a számvevés volt a kamara legfontosabb feladata. Ennek megfelelően az 1571-i utasítás már kamarai számvevőhivatalról (officina rationaria) beszél, sajnos anélkül, hogy szervezetét pontosabban meghatározná. Így csak a magyar kamara számvevőhivatala alapján feltételezhetjük, hogy a számvevőn kívül egy-két segéd és néhány irnok dolgozott benne. Munkájának súlyát az utasítás azáltal akarta növelni, hogy a számadások átnézésénél, amennyiben a tanácsban nélkülözhető, valamelyik tanácsos is legyen jelen. Az építészeti vonatkozású számadásokat pedig az építészeti főtiszt (supremus aedificiorum praefectus) vagy helyettese jelenlétében nézték át. Magának a számvevésnek a módja némileg megváltozott 1567 óta. Az átnézés eredményéről továbbra is a tanácsot értesítette a számvevőhivatal, a hivatalnokokkal a tanács nevében levelezett. A tisztviselőknél azonban csak akkor kellett személyesen megjelenniük, ha a számadásban hibák és hiányok mutatkoztak, s azokat írásban kijavítani vagy pótolni nem tudták. Ha csak kisebb összeg hiányzott, a kamara megelégedhetett azzal, hogy az illető tisztviselő kötelezte magát arra, hogy bizonyos időn belül meg fogja téríteni. Erről ideiglenes elismervényt kapott, amit a megtérítés után végleges érvényű felmentőlevélre cseréltek ki.

Az évvégi számadásokon kívül nagy súlyt helyeztek a negyedévi kimutatásokra is. Ezeket a számvevőhivatal nemcsak az udvar számára készített és az egész országrészt felölelő összesített kimutatásokhoz használta fel, hanem tételről-tételre ellenőrizte, s ha valami szabálytalanságot talált bennük, azonnal értesítette a tanácsot, hogy a bajnak még idejében elejét vehessék. A tisztviselők késlekedését azzal büntették, hogy annak, aki a negyedévi kimutatásokat 14 napon belül nem küldte be, negyedévi, annak pedig, aki az évvégi elszámolással egy hónapnál többet késett, félévi fizetését levonták. A kamara a maga kimutatásait negyedévenként, valamint év végén is elkészítette, pontosan feltüntetve a jövedelmi ágakat, azokon belül a bevételeket, kiadásokat és hiányokat. A kimutatások eredményeit, a felmentőlevelek másolataival együtt, külön lajstromkönyvekben tartotta nyilván.

Már az 1567-i utasításból kitűnt, de még sokkal inkább az 1571-iből, hogy a szepesi kamara igazi rendeltetése a végvárok fenntartása volt. »Az a legfontosabb nekünk, mondta a király nevében szóló utasítás, hogy ezt a tartományt, t. i. Felsőmagyarországot megtarthassuk. Ezt pedig Isten után csak a végváraktól remélhetjük. Legyetek tehát, kötötte a tanácsosok lelkére, minden erőttökkel azon, hogy a végvárakat és a katonaságot mindennel ellássátok.« És ha elgondoljuk Kelet-Magyarország helyzetét a török és Erdély szomszédságában, ezt természetesnek kell találnunk. A szepesi kamara jövedelmeiből az udvar nem sokat láthatott, a folytonos háború, az állandó várvédelem valamennyit felemésztette. Ha a várbirtokok jövedelméből felesleg marad, mondta az utasítás, a kamara azon magyar lovasokat fogad-

jon,¹⁾ ha pedig abból nem telik, ígérte, máshonnan fog erre a célra pénzt teremteni.

Természetes, hogy a szepesi kamara ezt a feladatát csak úgy oldhatta meg, ha a katonaság parancsnokával, a felsőmagyarországi főkapitánnyal a legteljesebb egyetértésben járt el. Az utasítás ezt újból lelkére kötötte, meghagyva, hogy a kincstár helyzetét, a jövedelmeket ne titkolja előle, a közös ügyeket közösen tárgyalják meg. A király a főkapitánnyal is közölte, hogy amikor a kamara hozzáfordul, tanáccsal és fegyverrel egyaránt segítse. Azt, hogy a kamara ne csak végrehajtó szerv, hanem hatalom is legyen, csak így lehetett remélni. Rendeleteit különben senki sem vette volna komolyan. A közigazgatás gyakorlati eredményességét Magyarországon hosszú ideig az elszállásolt katonaság fegyveres ereje biztosította. A kérdésnek ezt az oldalát külön tanulmányok hivatottak megvilágítani.

Az 1567-i utasítás úgy rendelkezett, hogy a nagyobb várak szemlélénél valamelyik kamarai tanácsos is legyen jelen. A kamara ezt feleslegesnek találta és mentségére azt hozta fel, hogy az uralkodó a szemle megtartására külön lustramestereket és biztosokat szokott kiküldeni. A király ezt a kifogást nem fogadta el, hanem korábbi rendelkezését az 1571-i utasításban megújította. A szemléken, mondotta, a kiküldött tanácsos nemcsak a katonai ügyeket fogja megismerni, amire a kamarának nagyon is szüksége van, hanem egyben felhasználhatja az alkalmat arra, hogy a várak berendezését, a katonaság élelmezését és a tiszttartók gazdálkodását felülvizsgálja és ellenőrizze.

A végvári rendszer fokozatos felépítése során a várak gondozásával különböző tisztviselőket bíztak meg, akik részben a főkapitány, illetve az udvari haditanács, részben pedig a kamara irányítása alatt állottak. Ilyen volt az építészeti főtiszt (supremus aedificiorum praefectus), a főszertártiszt (supremus armamentarii praefectus), továbbá a várerődítési főbiztos (supremus munitionum commissarius), mindhárom katonai jellegű hivatalnok. Mint-hogy azonban nem tartózkodtak állandóan Felsőmagyarországon, a kamara továbbra is ellenőrizte az építkezéseket, ügyelt rá, hogy az építésre szánt fát, követ, cementet, vasat stb. más célokra ne használják fel, hogy a puszkaportgyártáshoz szükséges anyag kellő mennyiségben rendelkezésre álljon. Ha valamilyen visszaélésnek jött nyomára, arról értesítette a főkapitányt és a főbiztost, szükség esetén jelentést tett az uralkodónak.

Az élelmezési mesterek és tisztek fölött (magistri et officiales victualium) közvetlenül gyakorolta az ellenőrző hatóságot, utasításukat tőle kapták, az óvadékok nála helyezték el, a megbízhatatlannak bizonyultakat elbocsátotta, az okozott kárt behajtotta rajtuk. A kamara kiküldöttei a főkapitány embereivel minden év végén számbavették a magtárakat (granaria), valamint a szertárgondnokok (curatores armamentariorum) őrizetére bízott szertárakat (armamentaria), két példányban leltárt vettek fel, az egyiket az élelmezőtiszteknél és a szertárosoknál hagyták, a másikat a kamara levéltárában helyezték el.

A végvári rendszerben a legfontosabb gazdasági szerepet a váruradalmakat kormányzó tiszttartók (provisores) játszották. Az 1571-i utasítás legtöbb pontja velük foglalkozik. Úgy látszik, hogy a katonai hatóságok befolyást akartak rájuk gyakorolni, mert az utasítás azt mondja, hogy

¹⁾ Egy magyar lovas évi zsoldja az utasítás szerint 16 köből gabona, ugyanannyi zab, 1 kassai hordó bor és 16 forint volt.

hivatalbalépésükkor adjanak kötelezmenyt, abban ismerjék el, hogy egyedül a királytól és a kamarától függenek, neki minden hivatali ügyben engedelmességni fognak. A kapitányoknak nem voltak alárendelve, velük egyetértésben jártak el, éppúgy mint a kamara a főkapitánnyal. A kamara legelső feladataul az 1571-i utasítás is azt tűzte ki, hogy a várbirtokokat, ahol ez még nem történt meg, írja pontosan össze, készítse el az urbáriumokat, hogy így a jövedelmekkel előre számolhassanak. Hasonlóképpen meghagyta, hogy az összes királyi szőlőkről telekkönyveket vétesse fel, területük és határaik pontos meghatározásával (libri fundi seu vinearum). Arra is gondot kellett fordítania a kamarának, hogy a tisztartók minél jobban gazdálkodjanak, létesítsenek majorokat (allodia), azokat szereljék fel gazdasági épületekkel, állattalománnyal, használható magtárakról, pincékről és istállókról a várakban is gondoskodjanak. Építsenek sörfőzőket, emeljének malmokat, ássanak halastavakat, általában igyekezzenek a birtokot minden tekintetben kihasználni.

Igen jellemzőek és a fejedelmi hatalom népvédelmi politikájának korai kezdeteit bizonyítják az utasításnak azok a pontjai, amelyek a kamarai birtokok jobbágyait védik a tisztartók önkényével és kizsákmányolásával szemben. Ennek a népvédelemnek indítéka természetesen nem annyira az emberiség érzése volt, bár ennek jelentőségét sem kicsinyelhetjük le, mint inkább a kincstár jól felfogott érdeke. A kizsárolt jobbágy ugyanis állami kötelezettségének nem tudott eleget tenni, kezébe vette a vándorbotot s olyan földesúr birtokára költözött, hiába tiltották a törvények a költözést, ahol szelídebben bántak vele. Ezért tiltotta a kamara, hogy a tisztartók saját földjeiket kamarai alattvalókkal műveltesék, hogy őket ingyen munkára és fuvarozásra kényszerítsék, hogy borukat velük mérassék ki, ezért hagyta meg, hogy mindenütt egységesen a kassai ürmértéket használják. A tisztartókat és a népet egyaránt minél egyszerűbb életre akarta szoktatni, a felesleges vendégeskedést, nagy lakomákat, ivásokat helytelenítette. A tisztartónak előre ki kellett jelölnie azokat a földeket, amelyeket a kincstár saját kezelésben műveltetett, mert a jobbágyok csak így lehettek nyugodtak afelől, hogy fáradságos munkájuk gyümölcsét utólag nem foglalják egyszerűen le. Tizedet a tisztartó saját földjei után is tartozott fizetni. Másfelől azonban szigorúan megkövetelte a kamara, hogy a birtokok népe lelkiismeretesen teljesítse kötelességeit, amelyekkel urának, a kincstárnak, s hazájának tartozik. Felháborodva hallotta pl., hogy Szatmár vidékén a lakosság jószágait az erdőkben rejtette el, így akarva szabadulni a vármunka alól. A tisztartónak kellett ellenőriznie, hogy jogokat és mentességet csak azok élvezzenek, akik azt igazolni tudják. Felülvizsgálták pl. az italmérsi jogot is, amellyel sokan visszaéltek. Igen jellemző az a határozat, amely nemesek letelepedését kamarai birtokon általában tiltotta és csak abban az esetben engedte meg, ha kötelezték magukat a jobbágyi szolgáltatások vállalására. A pástorkodó rutének csak minden nyáj után akartak egy juhot adni tizedül, az uralkodó azonban úgy döntött, hogy ne részesüljenek kivételes elbánásban.

A tized beszédese, illetve a tizedszedők ellenőrzése sok gondot okozott a kamarának, hiszen jelentékeny jövedelemről volt szó, amit közvetlenül a katonaság élelmezésére lehetett fordítani. Egyesek azon a véleményen voltak, hogy külön tizedfelügyelői állást (superintendens aut inspector deci-

marum) kellene szervezni. Mások azt ajánlották, hogy a tizedszedőket a cséplők, azokat pedig a tizedszedők ellenőrizzék. A legtöbb visszaélést a cséplésnél követték el, ezért meghagyták a tizedszedőknek, hogy a tizedelés után próbacséplést tartsanak, aminek eredményéből azután következtetni lehetett a várható eredményre. Ott, ahol a tizedet valamely vár fenntartására rendelték, a tizedszedőket a tizttartó ellenőrizte.

A többi kamarai jövedelem közül a bányászattal foglalkozott még bővebben az 1571-i utasítás. A királyi és a magánföldesúri bányaművelés fellendítését egyaránt lelkére kötötte a kamarának. Az előbbi érdekében olyan birtokot, amelyben érc volt, nem adományoztak el, vagy a bányászás jogát fenntartották a kincstárnak. Tízteletben tartották a bányászok törvénykezési kiváltságait, első- és másodfokon a bányabírószágok ítélték fölöttük, a megyei igazságszolgáltatás alól mentesek voltak. Magánföldesuraktól a kamara csak a törvényes bányabéért hajtotta be. Általában minden téren segítette a bányászokat. A nemesérckivitel megakadályozására a király elrendelte, hogy Lócsén beváltói állást szervezzenek. A beváltott aranyat és ezüstöt azután a körmöci pénzverőkamarában verték ki.

Érdekes az utasítás utolsó pontja, amely az igaz hit védelmét is a kamara feladatául jelöli meg a kincstári birtokon, szemben az országban kóborló eretnek doktorokkal (*doctores Arrianae sectae*).¹⁾

A bécsi békéig.

Ami azután azt a kérdést illeti, hogy a két alaputasítás rendelkezései a kamarai igazgatás gyakorlatában hogyan valósultak meg, a választ csak alapos és módszeres részlettanulmányok adhatnák meg. A gyakorlati tapasztalat egyik legelső következménye az lett, hogy a szepesi kamara számvevőhivatalában külön ellenőrizték a latin- és külön a németnyelvű számadások helyességét. A végvárakban szolgáló különböző hivatalnokok ugyanis többnyire németül számoltak el. A számvevőhivatal külön őrizte a németnyelvű iratokat, sőt szokásban volt, hogy latin és német számvevőhivaltal különböztettek meg (*officina rationaria Latina, Germanica*). Hogy ez a megkülönböztetés takart-e valamilyen lényeges szervezeti változást, nem tudjuk, de nem tartjuk valószínűnek. A számvevés módját semmiesetre sem befolyásolta. Feltehetjük, hogy a számvevő segéde (*coadiutor*), vagy ha két segéde volt, közülük az egyik nézte át a német számadásokat.²⁾

A hivatali nyelv egyébként a szepesi kamaránál is a latin volt. Előfordult ugyan, hogy az udvari kamara a királyi leiratokat németül állította ki, a felterjesztéseket azonban latinul fogalmazták. Hasonlóképpen latinul levelezett a kamara a magyar hatóságokkal, valamint az alája rendelt hivatalnokokkal is. Kivételek természetesen mindig akadtak, így az is előfordult, hogy magyarul írtak. Jellemző erre az az utasítás, amelyet Mátyás főherceg biztosai, Illésházy István és Vizekety Tamás, 1608. augusztus 24-én adtak az akkor újra felállított kamarának. A nyelvkérdést akkor nem nemzeti, hanem tisztán gyakorlati szempontból ítélték meg, helyesebben nem is foglalkoztak vele.

¹⁾ Az 1571-i utasítás eredeti példányát használtam. Orsz. Lvt. Kamarai lvt. *Instructiones*, Fasc. 7.

²⁾ *Acsády Ignác* adatai legalább is erre mutatnak. A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604. Bp., 1894. 61. l.

Acsády Ignác megpróbálta, sajnos csak töredékes adatok alapján, összeállítani a szepesi kamara bevételeit és kiadásait 1572-ben, 1588-ban és 1592-ben.¹⁾ Szerinte ezekben az években a bevételek, amelyeknek fő forrásai a rovásadó, a városi taxa és census, a kamara haszna, a harmincad, a tized, a várbirtokok és a bányák voltak, sohasem fedezték a kiadásokat, amelyek elsősorban katonai célokat szolgáltak.

Az 1592. évi bevételeknek jelentékeny részét, egyharmadnál többet, az elzálogosított jószágokért befolyt összegek adták. A király ugyanis a koronára háramlott birtokokat nem adta örök adományba, hanem elzálogosította. Ez a jövedelem igen tekintélyes hasznot hajtott a kincstárnak, úgyhogy utóbb már nem is várták meg, amíg egyes családok kihaltak, hanem hűtlenségi pörököt indítottak ellenük és a vádlottakat jószágvesztésre ítélték. Ez az eljárás természetesen óriási elkeseredést és felzúdulást váltott ki, s egyik oka volt Bocskay felkelésének. A felkelők gyűlölete elsősorban a két kamaraelnök, Szuhay István egri és Migazzi Miklós váradi püspökök ellen irányult, akiket száműztek és törvénybe iktatták, hogy kamaraelnök csak világi ember lehet. A szepesi kamara 1604. október havától kezdve egészen 1607. áprilisáig nem is működött.²⁾

Az, ami a közigazgatástörténetet legjobban érdekelné, hogy a szepesi kamara szervezete az utasítások eléggé általános elvei alapján hogyan épült fel, fokozatosan miként fejlődött, egyelőre ismeretlen. Acsádyt a kamara működésének közgazdasági eredményei érdekelték csupán, az utána következő irodalom pedig a közjogi természetű kérdések meddő fejtegetésében merült ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a kamara beváltotta a működéséhez fűzött reményeket, az államhatalmat, a központi kormányt eredménnyel és méltóan képviselte a távoli felsőmagyarországi részeken. Jelentőségét nem ítélhetjük meg az elkeseredett rendek országgyűlési kifakadásai alapján, hanem azt kell tekintenünk, hogy e vidék végvárai felépültek, fennállottak, bennük katonák ezrei szolgálták a hazát, védelmükben hatalmas uradalmak és kis falvak lakossága találta biztonságát, dolgozhatott, gondoskodhatott védőinek ellátásáról. Hogy ez rendben és nagyobb zavarok nélkül évtizedeken keresztül így lehetett, az a kapitányok segítségével irányító és ellenőrző hatóság, a szepesi kamara érdeme volt. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy mindjárt a bécsi béke törvénybeiktatása után megjelentek Kassán az akkor még csak főherceg Mátyás biztosai és a régi, jól bevált hivatalt új életre próbálták támasztani.

Hoffmann György igazgatósága.

Illésházy István és Vizkelety Tamás magyarnyelvű utasításából³⁾ a szepesi kamara új képe bontakozik ki, amely azonban erősen hasonlít a régihez. A biztosok kassainak nevezték a kamarát és élére nem elnököt, hanem két tanácsost, Hoffmann Györgyöt és Daróczy Ferencet állították. Melléjük rendeltek egy pénztárost, egy számvevőt, egy számvevői segédet, három irnokot (scribae) és két futárt (postarii). A tanácskozás és az ügyintézés módjáról az utasítás hallgat, valószínű, hogy a régi gyakorlatot újították fel.

¹⁾ I. m. 119—133. l.

²⁾ I. m. 16—21. l. Magyar Országgyűlési Emlékek, VIII. 329—330., IX., 201—202., 346., 349., X., 132., 345., 365., XI., 274., 276., 280., 285., 365., 405., 694., XII., 413. l. *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pöre. Akadémiai értekezések a történettudomány köréből. XX., 1.

³⁾ Eredetije Orsz. Lvt. Kamarai lvt. Instructiones, Fasc. 7. Kiadta K. E. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897., 79—82. l.

A feladatok is a régiiek voltak, röviden : a végvárak és a végvári katonaság ellátása, a királyi jövedelmekből : adóból, harmincadból, tizedből, várbirtokból, bányabérből, városok béréből. Ezek a jövedelmek a felkelés zavarai között erősen lepadtak, birtokokat eladományoztak, tizedeket elengedtek, a harmincadokat, adókat nem hajtották be. Az új kamarának legelső teendője az volt, hogy a zavaros helyzetben rendet teremtsen. Különös súlyt helyezett az utasítás a tizedekre, valamint a váruradalmakra, a legtöbb visszaélést úgy látszik ezek körül követték el. Meghagyta, hogy minden várban töltsék be a gazdasági tisztségeket, az udvarbírák és kulcsárok vegyék át a gabona- és bortizedet, a katonaságot azzal fizessék. Ha a tizedbor nem elég, vásároljanak másoktól, mert a kocsmák jövedelme igen tekintélyes összegre rúgott. Elrendelte, hogy a szertárra és a puskapörházra is legyen gondja a kamarának. A főkapitánnyal teljes egyetértésben járjon el. A legnagyobb takarékoságot tartsa szem előtt. Feltűnő végül, hogy a magyar kamarához való viszonyáról egyáltalában nem szólt.

Két évvel később pedig, 1610. augusztus 18-án, gróf Thurzó György nádor és királyi helytartó, akit az uralkodó a felsőmagyarországi részek jövedelmeinek rendezésére, az itteni katonaság és tisztviselők fizetésének szabályozására teljes hatalommal küldött Kassára, Hoffmann György és társai számára adott utasításában úgy rendelkezett, hogy a királytól, utána pedig a nádortól és a kincstartótól függnék, s ezért mindenben az uralkodó meghagyása szerint járjanak el. A magyar kamaráról ez az utasítás egyetlen szóval sem emlékezett meg. Teljes határozottsággal ebből a magyar kamara befolyásának tényleges megszűnése nem következik, hiszen az uralkodó, amikor Hoffmann felterjesztései fölött határozott, a magyar kamarát is meghallgathatta, valószínűleg meg is hallgatta. Kérdés azonban, hogy a döntésben milyen szerepe volt az udvari kamarának, azt melyik kamara fogalmazta meg és állította ki. Minderre természetesen csak az ügyiratok áttanulmányozása után lehet majd válaszolni.

Feltűnő és a szepesi kamara XVII. századi történetére döntő fontosságú, hogy Thurzó utasítása nem kamaráról beszél, hanem az 1567 előtti állapothoz hasonlóan a felsőmagyarországi részek királyi jövedelmeinek igazgatóságáról (administratio proventuum regiorum partium Regni Hungariae superiorum), Hoffmann nem kamarelnöknek (praefectus), hanem igazgatónak (administrator) nevezi, melléje nem tanácsot (consilium) rendel, hanem Péchy Zsigmond személyében csak tanácsost (consiliarius). Ezáltal az 1567 előtti helyzetet állítja vissza, s egyben, bár még csak nem is céloz rá, a magyar kamara befolyásának nyit utat. Azáltal ugyanis, hogy az újjászervezett hivatalt nem kamarának, hanem igazgatóságnak, vezetőjét nem elnöknek, hanem igazgatónak nyilvánítja, lehetővé teszi, hogy a király, az 1567 előtti gyakorlatot felújítva, felsőmagyarországi jövedelmei igazgatójává a magyar kamara egyik tanácsost nevezze ki, s így az igazgatóságot a magyar kamarának rendelje alá. Lehet, sőt valószínű, hogy Thurzó szeme előtt nem ez a cél lebegett, ő talán arra gondolt, hogy a bécsi béke értelmében rendszeresen betöltött és új erőre kapott nádorság hatalmi körét a szepesi igazgatóságra is kiterjesztheti, ha azt kamarai címétől megfosztja. Az utasítás fentebb érintett szavai igazolni látszanak ezt a feltevést. Elgondolását azonban utódai nem tudták megvalósítani, s azon az úton, amelyet a nádorok számára nyitott, a magyar kamara elnökei jártak. A megfelelő részlettanulmányok tisztázni fogják ezeket a kér-

déseket, egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy felhívjuk rájuk a figyelmet. Tanulságos lenne a nádorság és a magyar kamara viszonyát nemcsak ebből a szempontból, hanem általában is megvizsgálni. A jelek arra mutatnak, hogy a XVII. század nádorai nem tudtak a magyar kamaraelnökökkel egyetértve működni.¹⁾ Annyi bizonyos, hogy a XVII. századi kassai adminisztrátorok egyben magyar kamarai tanácsosok is voltak.

A jól bevált kamarai szervezetet és ügyintézkést Thurzó utasítása sem változtatta meg. Pénztárnokká (perceptor) és egyben fizetómesterré (solutor, magister solutionum) Kiss Lukácsot, számvevővé (magister rationum) Than Antalt, segédévé (coadiutor) Hertely Pált, titkárrá (secretarius) Graniay Mátyást, lajtszromozóvá (regestrator) Raisz Jánost, irnokká (scriba) Feya Mátyást nevezte ki a király nevében, két futárt (postarius) bocsátott rendelkezésükre, utóbb pedig egy kapust (ianitor) is kapott az igazgatóság.²⁾

Felhívta Thurzó e tisztviselők figyelmét a szepesi kamara korábbi utasításaira, s azoknak a hűséges, buzgó és serény szolgálatra vonatkozó pontjait számukra is irányadóknak jelentette ki. Egyebekben megismételte az 1608-i utasítás rendelkezéseit. Legbővebben ugyancsak a tized kérdésével foglalkozott. Elrendelte, hogy a Bocskay által eladományozott, vagy a zavaros időkben eltulajdonított tizedeket az igazgatóság, ha másképpen nem lehet, katonai támogatással foglalja vissza. Általában a főkapitány és a kapitányok fegyveres segítségét továbbra is kilátásba helyezte. A tized körül többféle nehézség merült fel. Az egyik az volt, hogy az armális nemesek és a szabadosok nem akarták fizetni. Az utasítás kimondta, hogy amennyiben jobbágyföldeket és szőlőket művelnek, nem mentesek a fizetés alól. Az igazgatóság döntötte el, hogy a végvárok ellátására rendelt püspöki és káptalani tizedek közül melyeket érdemes kamarai kezelésben tartani, azaz királyi tizedszedők útján behajtani, s melyeket tanácsosabb inkább bérbeadni. A bérösszezből a végvári katonaságot fizették, s erre a célra fordították a természetben befolyt gabonát és bort is, bár a katonák a természetbeni fizetésért nem nagyon lelkesedtek, minthogy az árakat az igazgatóság állapította meg.

A tizedszedőkre a várak tisztartói és élelmezőtisztjei vigyáztak, a bort és gabonát átvették és kiosztották a katonák között. A várbirok majorjaiban gazdálkodtak, a birtokon is, meg a várban is kocsmákat tartottak.

A többi jövedelemről, harmincadról, adóról különösebb mondanivalója nem volt az utasításnak, amely a korábbi gyakorlatnak megfelelően a katonaság fizetését, posztóval való ellátását, a puskaporgyártást és a várak erősítésének ellenőrzését most is az igazgatóságra bízta.³⁾

Az 1611-i zárszámadás.

Hoffmann György irányítása alatt az igazgatóság minden tekintetben megfelelt a működéséhez fűzött reményeknek, a szepesi kamara méltó folytatójának bizonyult. Nem kis része volt ebben a pénztárnoknak, egyben a végvári katonaság fizetómesterének, Kiss Lukácsnak. Az a három számadása, amely

¹⁾ L. erre *Hajnal* István két szép tanulmányát: Esterházy Miklós nádor lemondása, Bp., 1929. és Az 1642. évi meghiusult országgyűlés időszaka. Bp., 1930.

²⁾ Az igazgató évi 1000, a tanácsos 400, a pénztárnok és fizetómester 400, a számvevő 300, segéde 200, a titkár 200, a lajstromozó 160, az irnok 100 forint fizetést húzott. Az arány jellemzi az egyes állások fontosságát.

³⁾ Az utasítást eredetiben használtam. Orsz. Lvt. Kamarai lvt. Instructiones, Fasc. 6. No. 168.

az 1610—12. évekről korunkra maradt, tanuskodik gondos és lelkiismeretes, a legapróbb részletre is kiterjedő, de amellet nagyvonalú munkájáról. A kassai igazgatóság mérlege ebben a három esztendőben egyszer sem zárult hiánnyal. Minthogy ezekből a számadásokból az igazgatóság életének valódi képe tükröződik, szemben az utasítások inkább elméleti jelentőségű megállapításaival, érdemesnek találom, hogy az 1611-i bevételeket és kiadásokat, Kiss Lukács rovatait véve alapul, röviden összegezzem, addig is, amíg e ritka becsű történeti forrásokat teljes szövegükben ki nem adják.¹⁾

Bevételek.			
1610. évi bevételi többlet	5.464	forint	28½ dénár
1610. évi adó-(dica-) hátralék	877	«	74 «
1611. évi adó (dica)	7.170	«	97 «
1610. évi harmincadhátralék	10.105	«	29½ «
1611. évi harmincad	42.113	«	5 «
Szabad királyi városok taxája	5.725	«	— «
Szabad királyi városok censusa	900	«	— «
Tized	8.797	«	24 «
Kölcson	15.889	«	65 «
Birtokadományozás	35.450	«	— «
Várbirtok, katonaelátás	23.326	«	41 «
Rendek hadi hozzájárulása	6.652	«	11 «
Az udvar átutalása	16.543	«	25 «
Posztókereskedés haszna	623	«	— «
Összesen	179.638	forint	— dénár

Kiadások.			
Nádor fizetése (1610, 1611)	44.000	forint	— dénár
Országbíró, egyben felsőmagyarországi főkapitány fizetése, 100 lovas és 50 gyalogos tartása	16.119	«	40 «
Királyi tanácsosok fizetése	1.562	«	50 «
Eperjesi nyolcados törvényszék költségei	410	«	— «
Mezei katonaság fizetése	38.133	«	54 «
Kassai várnagyok fizetése	800	«	— «
Várkatonaság és vártűzértség fizetése	55.031	«	1½ «
Katonai tisztviselők fizetése	675	«	83 «
Élelemvásárlás	450	«	— «
Hordóvásárlás	157	«	14 «
Tizedborszállítás az udvarba	251	«	57 «
Kassai ágyúműhely	617	«	70 «
Tizedbérlet	1.195	«	— «
Borvásárlás és szállítás az udvarba	1.925	«	3 «
Biztosok, útiköltségek	3.682	«	54 «
Szepesi igazgatóság fizetése	2.380	«	91½ «
Kassai élelmezőtiszt fizetése	19	«	— «
Királyi pintér fizetése	2	«	— «
Futárok, postaköltség	2.320	«	— «
Ónodi építész fizetése	145	«	— «
Nyug- és kegydíjak	59	«	80 «
Adósságok törlesztése	6.797	«	77 «
Jutalmak	535	«	— «
Rendkívüli kiadások	143	«	45 «
Zászlók, dobok	388	«	31 «
Építkezés	112	«	60 «
Hadi kár	1.553	«	86 «
Kamarai posta	19	«	50 «
Kiseb kiadások	149	«	53 «
Összesen	179.638	forint	— dénár

¹⁾ A fennmaradt kamarai számadások kiadását dr. Herzog József, az Országos Levéltár 1941-ben elhunyt főigazgatója tervbe vette.

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy ezek az összegek készpénzben mentek át a pénztáros kezén. A legtöbb jövedelmet mindjárt a helyszínen ki is fizették, természetesen az igazgatóság meghagyására, s a pénztárosnak csak a nyugtát mutatták be. De a nyugták alapján is el tudta készíteni az évi mérleget, s annak tételei így is tanulságosak. A bevételek között a harmincad áll az első helyen, több mint egyharmada (34·6%) az egész jövedelemnek. Feltűnő, hogy a birtokadományozás (inscriptio), amely ellen a rendek annyira kikeltek, most is igen jelentékeny összeget (19·7%) szerepel. Harmadik helyen (12·9%) a várbirtokok következnek. A sorrend ezután kölcsönök (8·8%), tized (4·8%), hadiadó (4·4%), városi adó és földbér (3·6%). Az 1611. évi erdélyi hadjárat költségeihez az udvar és a rendek is nagyobb összeggel járultak hozzá. A kiadások tanúsága szerint a várvédelem került a legtöbbe (30·5%). Mindjárt utána a nádor fizetése következett (24·4%), nagyobb összeg, mint az erdélyi hadjárat költségei (21·1%). Az országbíró és főkapitány fizetése már csak 8·9%-ot vett el, de abból katonákat is tartott. A kisebb tételek közül még az adósságok törlesztésére fordított a legnagyobb (3·7%). Feltűnő, hogy majdnem a teljes bevételt hadicélokra és a közigazgatásra fordították. Az udvarba (a borokon kívül) semmit sem szolgáltatottak be, sőt a mezei hadakat csak az átutalt segélyből tudták kifizetni.

Bethlen és a Rákócziak kora.

Amíg a rendszeres és módszeres részletkutatás meg nem vizsgálja a szepesi kamara XVII. századi történetét, a sűrű homályba csak egy-egy fennmaradt utasítás gyenge fénye vet halvány világot. A magyar kamara befolyása, úgy látszik, fokozatosan erősödött, ami szoros összefüggésben állott az erdélyi fejedelmi hatalom keletmagyarországi térfoglalásával. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György idejében, nem tekintve a már korábban Erdélyhez csatolt, vagy török kézre jutott magyarországi részeket (Partium: Csanád, Külsőszolnok, Békés, Csongrád, Bihar, Középszolnok, Kraszna, Máramaros, Zaránd és Arad megyéket, továbbá Kövár, Lugos és Karánsebes vidékét), az ú. n. hét vármegye (Ugocsa, Szatmár, Bereg, Szabolcs, Zemplén, Abaúj, Borsod) is, hosszabb-rövidebb időre, kikerült a magyar királyság kormányzerveinek hatósága alól. Maga Kassa, a szepesi kamara székhelye is osztózott a hét megye sorsában.³⁾ A politikai helyzet a közigazgatásra is éreztette hatását. Az uralkodó, illetve a bécsi és pozsonyi kamarák nem látták szükségesnek, hogy az erősen megcsappant felsőmagyarországi királyi jövedelmek kezelésére külön kamarát tartsanak fenn. Ezért visszatértek az 1567 előtti megoldáshoz, kamara helyett igazgatóságot szerveztek, amely ha Kassa királyi kézen volt, ott, ha nem, Eperjesen működött. Vezetőjét igazgatónak és tanácsosnak nevezték (administrator et consiliarius), olykor még egy második tanácsost is rendeltek melléje. Az igazgató egyben tagja volt a pozsonyi magyar kamarai tanácsnak is, az igazgatóság pedig a legszorosabb kapcsolatba, teljesen függő viszonyba került a magyar kamarával.

A levéltár.

A fejlődés menetét, egyes részleteit, ma még nem ismerjük. Az az utasítás, amelyet a Sopronban tartózkodó magyar kamara II. Ferdinánd nevében 1622. június 1-én állított ki Than Antal részére, még királyi szepesi kamaráról

³⁾ L. erre *Lukinich* Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában, 1541—1711. Bp., 1918. E munka adatai alapján nyomon lehet követni a szepesi kamara területi hatáskörének igen gyakori változását is.

beszél (camera nostra Scepusiensis), de az a körülmény, hogy az utasítást már nem az udvari kamara fogalmazta, mutatja az új irányt. Valószínű egyébként, hogy ekkor szepesi kamara alatt nem az intézményt, hanem csak annak épületét értették. Kassa ugyanis az 1621. december 31-én kötött nikolsburgi béke értelmében Bethlennek jutott. Az igazgatóság Eperjesen folytatta működését, de a kamara háza és levéltára Kassán a király birtokában maradt. Őrizetét a magyar kamara Than Antalra, mint kamarai és levéltári örre bízta (conservator camerae nostrae Scepusiensis eiusdemque archivi). A nikolsburgi békében külön cikk foglalkozott a szepesi kamarai levéltár kérdésével. Minthogy a levéltár anyaga egyformán vonatkozott a király kezén maradt területekre és a Bethlennek átadott hét vármegyére, úgy határozott, hogy maradjon Kassán, egy királyi és fejedelmi vegyes bizottság vizsgálja át, vegye leltárba, s adja át egy levéltárnoknak, aki a királynak is, meg a fejedelemnek is esküt tesz. A levéltárnok és a melléje rendelt segéd (coadiutor) fizetését II. Ferdinánd vállalta, s így utasítását, a nikolsburgi békecikkek alapján, a magyar kamara készítette el.¹⁾

Than Antal és segéde, majd 1626 óta utóda, Raisz János, átvették a kamarai iroda, irattár és számvevőhivatal összes iratait, s leltárt készítettek róluk.²⁾ A nikolsburgi békebiztosokban helyes történeti érzék nyilvánult meg, amikor úgy döntöttek, hogy a levéltár szerves egységét nem szabad megbontani, s ha a királynak vagy a fejedelemnek, illetve hivatalaiknak valamilyen régebbi iratra volt szükségük, a levéltárnokok azt nem eredetiben, hanem másolatban bocsátották rendelkezésükre, az eredetit pedig visszatették helyére és a leggondosabban őrizték.³⁾ Másoknak, főpapoknak, főuraknak, nemeseknek, városoknak csak az uralkodó tudtával, hozzájárulásával és írásbeli meghagyása alapján adhattak ki másolatot, vagy közölhettek valamit előszóval. A hivatali titkot, amire esküt is tettek, az utasítás külön is lelkükre kötötte. Kifejezetten hangsúlyozta, hogy a jövedelmek kezelésével egyáltalában ne törődjenek, bízzák azt az illetékes hivatalokra. Ha azonban észreveszik, hogy a jövedelmeket növelni lehetne, vagy hogy a tisztviselők rosszul gazdálkodnak, azonnal tegyenek jelentést. Hasonlóképpen járjanak el, ha a régi iratokból az derülne ki, hogy a multban követtek el valamilyen mulasztást az elszámolások terén.

Kamara helyett igazgatóság.

A kamara átalakulása igazgatósággá valószínűleg még Hoffmann György idejére esett. A változás lényegét, ami a szervezetet illeti, abban foglalhatjuk össze, hogy a kollégiális tanács helyére az igazgató került, aki a melléje rendelt tanácsossal, ha ugyan nem egyedül vezette hivatalát, megbeszélte az ügyeket, de saját belátása szerint, a maga felelősségére döntött. Ezt a felelősséget azonban nagyon csökkentette az a körülmény, hogy minden fontosabb kérdésben

¹⁾ A levéltárnok évi fizetése 200 magyar forint, 3 hordó bor és 20 köből búza, segédéé 100 forint, 2 hordó bor, 12½ köből búza, mindez az eperjesi harmincad jövedelméből. Az utasítást, valamint a kamarai levéltár ugyancsak 1622-ben készült, Raysz János segéd kezeirását mutató leltárát kiadta, előzményeit és körülményeit mintaszerű gonddal világítva meg, *Herzog József*: A szepesi kamara levéltárnokának 1622. évi utasítása és a levéltár ugyanazon évből való leltára. Levéltári Közlemények, 1923., 165—179. l.

²⁾ Az utasítás szerint két példányban, az egyiket az udvar, a másikat a magyar kamara számára. Az eredeti tisztázatok nem maradtak fenn, Herzog fogalmazatukat adta ki.

³⁾ A kiadott másolatokról külön jegyzéket (registum) kellett vezetniök.

a magyar kamarához kellett fordulnia, annak előzetes meghagyása, vagy legalább is utólagos jóváhagyása nélkül csak a legegyszerűbb esetekben járhatott el. A felsőmagyarországi pénzügyigazgatásban az 1610-es, de különösen az 1620-as évektől kezdve az 1567 előtti állapotok újraéledését figyelhetjük meg, Werner, Thorda és Pesthy igazgatóságának viszonyait, amikor az igazgatók és segédek teljesen a magyar kamarától függtek. A szepesi kamara félszázados önállóságának egyelőre végeszakadt. Ezt bizonyítja egy másik, igen jellemző szervezeti változás is. Az újkori pénzügyigazgatás tipikus szerveit, a kamarákat, a területi központosításon és a testületi tanácsrendszeren kívül elsősorban az jellemezte, hogy a pénzügyi kormányzat mindhárom ágát egyesítették magukban: az elméleti és gyakorlati irányítás, a pénztárkezelés és az alsófokú hatóságok ellenőrzésének munkáját egyazon testület végezte. Döntő szerepet eleinte mindhárom ágban a tanács játszott. Mellette azonban kezdetől fogva ott találjuk a pénztárnokot és ellenőrét, valamint a számvevőt és a segítségére rendelt személyzetet. A kamara alá tartozó hivatalnokok számadásainak bekövetelése, felülvizsgálása és jóváhagyása vagy elvetése, azaz a számvevői munka biztosította a kamarai pénzügyigazgatás folyamatosságát, rendszerességét és eredményességét. Azt is mondhatjuk, hogy ott, ahol számvevő nem volt, kamaráról nem beszélhetünk. A számvevő tisztségéből minden kamaránál már igen korán külön hivatal, a számvevőhivatal fejlődött ki. Ezt láttuk a szepesi kamaránál is. Az 1567-ben felállított kamara abban is lényegesen különbözött a korábbi igazgatóságtól, hogy tisztviselői sorában a számvevő is helyet foglalt, a kamara alá tartozó hivatalnokok számadásait ő nézte át, s eleinte a tanács előtt, utóbb egyre önállóbban határozott fölöttük. Segédeket és irnokokat osztottak alája, a magyar kamara mintájára kialakult a számvevőhivatal, amely a helyi követelményeknek megfelelően latin és német nyelven dolgozott. A magyar és az udvari kamara ellenőrző tevékenysége a számvevés terén egyre zsugorodott, az uralkodó névleges hozzájárulásánál és megerősítésénél többnek nem tekinthetjük. Ezzel szemben az 1567 előtti igazgatóságnak nem volt számvevője. Az alsófokú hivatalnokok számadásait maga az igazgató gyűjtötte össze, átnézte, szükség esetén kijavíttatta, de nem ítélkezett fölöttük, hanem felterjesztette a magyar kamara elé, ahol épúgy intézték el őket, mint a magyar kamara területéről közvetlenül beérkezett elszámolásokat. Ugyanezt figyelhetjük meg a XVII. század huszas éveitől kezdve, amikor a felsőmagyarországi pénzügyigazgatás szervét, érezve és tudva, hogy a kamara lényegéhez a számvevés elengedhetetlenül hozzátartozik, újra igazgatóságnak kezdik nevezni.

Péchy Zsigmond igazgató.

Hoffmann Györgyöt Péchy Zsigmond követte az igazgatói tisztségben. 1629-ben kelt, Bécsben kiállított utasítása kimondja, hogy a király után közvetlenül a magyar kamarától függ, minden fontosabb kérdésben ahhoz forduljon és annak határozatát kövesse. Az igazgatónak közvetítő szerepet szán a kamara és azon hivatalnokok között, akik annak idején a szepesi kamara illetékessége alá tartoztak. Ezek működését ellenőrizzé, a befolyt jövedelmeket tőlük vegye át, s a negyedévi kimutatásokkal, valamint az évvégi számadásokkal együtt továbbítsa Pozsonyba a magyar kamarához. A legfontosabb jövedelmi ág a külkereskedelmi vám, a harmincad volt, az utasítás elsősorban a harmincadosok ellenőrzését kötötte Péchy lelkére. Ő állította ki, írta alá, s a magyar kamarától kapott pecsétjével erősítette meg

az ú. n. királyi cédulákat (schaedae regiae), amelyeket kiosztott a harmincadosok között, akik azokkal ismerték el a harmincad lefizetését és számadásaikban elszámoltak róluk. A harmincadosok hűtlen sáfárkodásának egyik gyakori formája az volt, hogy a befizetett harmincadról a kereskedőnek nyugta fejében nem királyi cédulát adtak, hanem saját elismervényüket, s ezáltal kivonták magukat az elszámolás alól. Ha a magyar kamara erre rájött, büntetésül minden egyes esetben egyhavi fizetésüket levonta. Hatásosabbnak ígérkezett azonban a helyszíni személyes ellenőrzés, s ez lett a szepesi igazgató egyik legfontosabb feladata. A magyar kamara másolatban megküldötte neki a harmincadosok utasításait, meghagyta, hogy azokat tanulmányozza át, s ellenőrző útján vizsgálja meg, mennyiben tartják meg őket. Kisebb eltéréseket saját hatáskörén belül eligazíthatott, súlyosabb esetekben azonban a kamarához kellett fordulnia.

A harmincadokkal kapcsolatban említette az utasítás az elkobzott áruk (contrabanda) ügyét is, amikről a harmincadosoknak ugyancsak el kellett számolniuk. Az elkobzásnál gyakran merültek fel vitás kérdések, amikor a kereskedők nem akarták elismerni, hogy a harmincadosok árujukat jogosan foglalták le. Az utasítás felhatalmazta az igazgatót, hogy az ilyen vitákat, amennyiben jelentéktelenebb összegről volt szó, jogban jártas férfiakat véve maga mellé, eldönthesse. Fontosabb tételeknél azonban itt is csak a magyar kamara megkérdezése után intézkedhetett.

Hasonló feladat várt az igazgatóra a többi királyi jövedelem: hadiadó (dica), városi adó (taxa) és földbér (census), tized és várbirtokok kezelése terén. A megfelelő tisztviselőket ő választotta és nevezte ki, előzőleg azonban tájékoztatnia kellett a magyar kamarát, s a kinevezést, ha csak rendkívüli körülmények mást nem parancsoltak, addig függőben tartotta, amíg a kamara hozzájárulása meg nem érkezett. A kinevezettektől esküt és káptalan vagy ítélmester által hitelesített kötelezvényt (litterae reversales, obligatoriae) vett arról, hogy az esetleges károkat meg fogják téríteni. A térítvényeket a magyar kamarához küldte Pozsonyba, szükség esetén ugyanis a kamara lépett fel a hűtlen hivatalnokok ellen. Adószedőnek éppen ezért csak birtokos nemest nevezhetett ki. Különös gondot kellett fordítania arra, hogy a tisztviselők a befolyt jövedelmeket ne tartsák maguknál, ne helyezték kölcsönbe, hanem a megállapított időben, rendszerint minden negyedév végén küldjék be az igazgatóság pénztárába.

Az igazgatóság feladatának további jelentékeny részét a pénztári munka adta s abban a pénztárnok mellett maga az igazgató is tevékeny szerepet játszott. Minthogy külön ellenőri állást nem szerveztek, a pénztárnok ellenőrzését és irányítását is az igazgató végezte. Elvben ugyan az igazgatóság a befolyt jövedelmeket minden negyedév végén beszolgáltatta a magyar kamara pénztárába, minthogy azonban a felsőmagyarországi végeket továbbra is a helyszínen fizették, a gyakorlatban rendszerint csak a nyugtákkal számoltak el. Az udvari és a hadi fizetómester nyugtáit, amikor az uralkodó külön meghagyására az igazgatóság nekik fizetett, az igazgató azonnal továbbította a magyar kamarához, hogy a hadi fizetőhivatalnál rögtön beválthassa azokat. Az így kifizetett összegeket azután levonták a katonaság zsoldjából. Külön tartották nyilván az építkezésekre kiutalt pénzeket, ezekről a pénztárnok külön naplót (regestum) vezetett, s azt minden negyedév végén bemutatta a magyar kamarának. Ezáltal azt akarták megakadályozni, hogy az építések a király pénzét maguknak tartsák meg.

Az igazgató kísérté figyelemmel, hogy milyen családok haltak ki és milyen birtokok szálltak vissza a kincstárra. Az utasítás szerint politikai szempontból is megfigyelte az országrész felkelésekre igen hajlamos lakosságát, s ha valamilyen nyugtalanító hírt hallott, azonnal értesítette a királyt vagy a magyar kamarát. Mindezért évi 500 magyar forint fizetést kapott, két irnoka¹⁾ (amanuenses) részére 200-at, egy futár (cursor) tartására pedig 120-at. Székhelyét, amíg Kassa az erdélyi fejedelem kezén volt, Eperjesre helyezte át²⁾

Péchy alatt 1631-ben az igazgatóság a következő tisztviselőkből és altisztekből állott:

1 igazgató	1 pénztárnok
1 levéltári őr	4 jegyző (irnok)
1 levéltári segédőr	2 futár
	1 kapus ³⁾

Paczoth Sándor igazgató.

Péchy a halál nemsokára elragadta az igazgatói állásból. 1631. szeptember 30-án az udvari kamara már Paczoth Sándor számára állított ki utasítást, amely pontról-pontra megegyezett Péchyével. Különbséget csak abban figyelhetünk meg, hogy Paczoth mellé Tassy Gáspár személyében egy második tanácsost is kineveztek, kettejük viszonyát azonban nem írták körül.⁴⁾

Péchy igazgatósága nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Különösen a katonaság, elsősorban a felsőmagyarországi parancsnok (generalis) részéről hangzott el ellene sok panasz. A magyar kamara az 1630-as évek közepén egyik tanácsosát, Bercsényi Imrét volt kénytelen kiküldeni a kamarai és katonai természetű panaszok megvizsgálására.

Bercsényi utasításából⁵⁾ kitűnik, hogy az uralkodó már Hoffmann György idejében elhatározta a szepesi kamara megszüntetését, s szándékát azóta sem változtatta meg. Takarékosági szempont is vezette ebben az elhatározásában, amit azonban Paczoth nem vett figyelembe, s több hivatalnokot fogadott, mint amennyire utasítása értelmében joga lett volna. Egyebekben is önkényesen járt el. Az alhivatalnokokat, harmincadosokat stb., saját tetszése szerint nevezte ki, anélkül, hogy a magyar kamarát tájékoztatta volna. Álláshoz juttatott embereit nem ellenőrizte, előlegeket vett fel egyéni céljaira, a tartozásokat elengedte, a hátralékokat nem hajtotta be. Hatalmas napidíjakat számított fel olyan utakért, amelyekre megbízatása nem volt. Alapos gyanu merült fel arra nézve is, hogy nemcsak a melléje osztott tanácsossal, hanem a pénztárnokkal is megegyezett, s közösen elpalástolták egymás mulasztásait. A magyar kamara ezért megbízta Bercsényit és a segítségére rendelt Melith Györgyöt, hogy az összes jövedelmi ágakat, továbbá valamennyi végvárat vizsgáljanak meg és tapasztalataikról részletes jelentésben számoljanak be.

¹⁾ Ezek szintén hivatali esküt tettek.

²⁾ Péchy utasítása másolatban maradt fenn. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7.

³⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Számadások.

⁴⁾ Utasítását másolatban l. u. o., továbbá Libri Instr. V., 513., IX., 664. Lényegtelen eltérés, hogy az utasítás Paczoth részére, ha utaznia kell, napidíjakat helyez kilátásba. Jellemző, hogy utazásait lehetőleg előre be kellett jelentenie a magyar kamarának.

⁵⁾ Másolatban, keltezetlenül maradt fenn. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7. 1633. és 1638. között kelhetett, mivel Bercsényi 1633-ban lett magyar kamarai tanácsos és 1638-ban meghalt.

Bercsényi jelentését nem ismerjük, de a szepesi igazgatóság életére Bethlen és a két Rákóczi György korában jellemző fényt vet az az összeállítás, amelyben a magyar kamara számvevőhivatala foglalta pontokba a felsőmagyarországi pénzügyigazgatásra vonatkozó kívánságait.¹⁾ A zavaros viszonyokat egyes hivatalnokok ügyesen kihasználták és sem a kamarának, sem a fejedelemnek nem számoltak el. Ezért kívánta a számvevőhivatal, hogy a számadásokat 1619-től kezdve mindkét részről vizsgálják felül és ebben a munkában egymást kölcsönösen támogassák. A legtöbb visszaélést a harmincadoknál követték el, ami a kincstárt annál fájdalmasabban érintette, mivel ez a jövedelmi ág volt a legdúsabb. A számvevőhivatal szerette volna, ha Bethlen is hozzájárul annak a régi szokásnak a felélesztéséhez, amely szerint a két magyarországi kamara negyedévenként vagy év végén kölcsönösen kicserélte egymás királyi céduláit, amelyek mint a számadások mellékletei érkeztek be. A magyar kamara átküldte a szepesi eredetű királyi cédulákat, s viszont. A harmincadosok már ekkor sem számoltak el idejében és számadásaikhoz nem mellékeltek az igazoló iratokat. Egyéb visszaélések is elharapódtak. Egyes szabad királyi városok mentességet élveztek a saját használatukra behozott árukra. Ezt a mentességet arra használták fel, hogy vámmentesen kereskedjenek, amivel a kincstárt érzékenyen megkárosították. Sok zavar volt a lengyelországi borkivitel körül. Hordónként 2 forint vámot szedtek, tekintet nélkül a hordó nagyságára és a bor minőségére. A magyar kamara jobb szerette volna, ha a bor minőségét veszik alapul és minden forint után 2 dénár harmincadot szednek. Bethlen tisztviselői a királyi területet is külföldnek tekintették és az oda kivitt áruk után is megkövetelték a vámot. Igaz, hogy a királyi harmincadhivatalok is hasonlóképpen jártak el, bár azt hangoztatták, hogy csak a külföldre szállított borokat vámozták meg, s felháborodtak az ellen, hogy Bethlen emberei másodsor is megvették a harmincadot. A kereskedelemnek az országrész megosztása semmiesetre sem vált előnyére.

Az 1622. évi 68. t.-c. értelmében sószállításkor a kочи elé fogott 8 ökröt vámmentesen adhatták el. Ezzel a kedvezménnyel is sokszor visszaéltek, a megengedettnél több ökröt fogtak igába és vittek a nagyobb városok vásáraitra.

Hasonló bizonytalanság uralkodott két másik nagy jövedelmi ág: a megyei és a városi adók terén. A távolfekvő magyar kamara nemigen tehetett egyebet, mint hogy biztosokat és bizottságokat küldött ki, s azok jelentései alapján kicserélte a hanyagnak bizonyultakat.

A pénztár.

Az igazgató mellett a pénztárnok volt az igazgatóság másik vezető tisztviselője. Már 1567 előtt is pénztárnokot találtunk az igazgató oldalán, de állása akkor még erősen magánjogi jelleget mutatott, az igazgató vette maga mellé és működéséért felelősséget vállalt. A XVII. századi igazgatósági pénztárnokokat ezzel szemben a magyar kamara nevezte ki, külön utasítást adott számukra, amit a király nevében eleinte a kamara tanácsa, később pedig számvevőhivatala állított ki. A pénztárnok tehát éppúgy, sőt még sokkal inkább függött a magyar kamarától, amelynek elszámolással is tartozott, mint az igazgató.

Kiss Lukácsot 1624. október 31-én kelt utasítása a magyar kamara felsőmagyarországi jövedelmeinek pénztárnoki tisztségével (officium perceptora-

¹⁾ U. o. 1627. jan. 30.

tus proventuum camerae nostrae Hungaricae) ruházta fel. Ez az elnevezés is mutatja, hogy a magyar kamara hogyan fogta fel az igazgatósághoz való viszonyát. A pénztárnokban Felsőmagyarországra kirendelt kamarai tisztviselőt látott, aki az igazgató ellenőrzése alatt beszédte s a kamara rendeleteire kifizette a királyi jövedelmeket, a felesleget pedig, számadásaival együtt, időről-időre Pozsonyba küldte. Működését ugyanazok a szabályok irányították, mint a szepesi kamara s általában minden hivatal pénztárnokáét. Minden befolyt összegről nyugtát adott, amit ellenőr nem léteiben az igazgató is aláírt s külön könyvben tartott nyilván, hogy bármely időpontban számot adhassanak a pénztár állapotáról. A királyi jövedelmeket csak a pénztárnok vehette fel és adhatta ki. Az igazgató külön könyvet (*liber restantiarum*) vezetett az alhivatalnokok tartozásairól, s a befizetések alkalmával azt is ellenőrizte, hogy ne maradjanak adósak. A kifizetések előre megállapított kamarai költségvetés (*status*) szerint a kamara elnökének vagy tanácsosainak írásbeli utalványaira (*commissiones*), szabályos nyugták ellenében történtek. Kisebb, mindennapi vagy sürgős kiadásokat az igazgató utalványozhatott, ugyancsak írásban. A pénztárból kölcsönt senkinek sem adhattak, a fizetéseket nem előlegezhették. A pénztárnok csak törvényes pénzt fogadhatott el. A pénztár készpénzállományát minden negyedév végén be kellett szállítania a kamarai pénztárba. A rendkívüli utalványokat csak úgy válthatta be, hogy néhány ezer forintot mindig bekülldhessen. A kobzásokról és büntetéspénzekről a pénztári naplóban külön rovatot vezetett. Hasonlóképpen a rendkívüli kifizetésekről, amelyeket külön királyi leiratok rendeltek el, rendszerint az udvari vagy hadi fizetőmesterek (*solutor aulicus, bellicus*) kezéhez. Az ilyen kifizetéseket igazoló nyugtákat azonnal továbbította a magyar kamarához, az pedig az udvari kamaránál beváltotta, s így biztosította, hogy a kamarai jövedelmeket csak a kamarai költségvetésben megállapított szükségletek fedezésére fordítsák. A kor pénzügyigazgatása gyakran fordult ahhoz a segítséghez, hogy nem várta meg, amíg a jövedelmek befolynak, hanem mindjárt a helyszínen kifizettette azokat. Különösen gyakori volt ez a harmincadoknál, de más jövedelmeknél is. A király vagy a kamara egyszerűen értesítette az illető harmincadost, hogy ennek és ennek ennyit és ennyit fizessen. Az pedig készpénz helyett az utalványt (*assignatio, deputatio*) és nyugtát küldte be az igazgatóság pénztárába, ahol éppúgy könyvelték el, mintha pénzben folyt volna be.¹⁾

Kiss Lukácsot 1629 elején Nebest Mihály váltotta fel a pénztárnoki tisztségben. Fizetését a magyar kamara ugyancsak évi 200 magyar forintban állapította meg s azt szintén az igazgatóság pénztárából vehette fel. A pozsonyi kamara számvevőhivatalában február 16-án kelt utasítása²⁾ ugyanazokat a pontokat tartalmazta, mint elődéé, csak néhány helyen adott részletesebb útmutatást. A bevételekről adott nyugtákon pontosan fel kellett tüntetnie azt is, hogy milyen jövedelemből származtak. A pénz fejében beszolgáltatott utalványokat és nyugtákat be kellett mutatnia az igazgatónak, s csak akkor fogadhatta el, ha hitelességük ellen nem merült fel kifogás. Pontosabban körülírta Nebest utasítása a pénztárnok elszámolásának módját. Minden negyedév végén két példányban kimutatást (*extractus*) készített a bevételekről és kiadásokról. Az egyik példányt az igazgatónak nyújtotta át, a másikat a pénztár

¹⁾ Kiss Lukács utasítása eredetiben maradt fenn. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7.

²⁾ Másolatban maradt fenn. U. o. Instr. Fasc. 7., továbbá Libri Instr. V., 520.

egész állományával együtt a magyar kamarához küldte be Pozsonyba. Külön lajstromban (regestum) kellett feltüntetnie azokat a kifizetéseket, amelyeket elszámolásra kötelezett személyek vettek fel. Ezeket a lajstromokat ugyancsak negyedévenként juttatta el a pozsonyi kamarához. A késedelemből származó károkért anyagilag is felelős volt, büntetésül pedig fizetését levonták. A költségvetési év végétől számított 1 hónapon belül el kellett készítenie évvégi számadását (ratio integra seu anniversaria), mégpedig áttekinthetően, pontosan, tisztán, gyanus javítások és változtatások nélkül, aláírásával és pecsétjével megerősítve. Azt is ki kellett mutatnia, hogy milyen pénznemben történtek a be- és kifizetések, hogy a kincstárt ezen a réven se károsíthassa meg. Valószínű, hogy ezek a számadások évről-évre el is készültek, sajnos azonban, a szepesi kamara számvevési iratai csak töredékekben jutottak korunkra, s azokból ezideig csak néhány került elő. Pedig a kamara, illetve igazgatóság történetének megbecsülhetetlen forrásai.

Oroszlány Mihály pénztárnok 1642-i számadása szerint akkor a következők szolgáltak az igazgatóságnál:

1 tanácsos	1 levéltári segédőr
1 levéltári őr	2 jegyző (írnok)
1 pénztárnok	1 futár
	1 kapus ¹⁾

Mosdossy Imre és Duka István tanácsosok.

A felsőmagyarországi igazgatóság további fejlődésére az az utasítás derít némi világot, amelyet Rakoviczky György magyar kamarai tanácsos, Felsőmagyarország ügyeinek megvizsgálására és rendezésére kiküldött királyi biztos adott 1643. június 7-én Mosdossy Imrének és Duka Istvánnak, az igazgatóság akkori tanácsosainak. Ebből az utasításból kitűnik, hogy az igazgatóság ekkor már szilárdabb keretek között működött. A két tanácsos közül az egyiknek állandóan a hivatal székhelyén kellett tartózkodnia. A másik sem távozhathott tetszése szerint, hanem csak akkor, ha a hivatali munka ezáltal nem akadott fenn. Hosszabb távollétre csak a magyar kamara adhatott engedélyt. A két tanácsos a délelőtti órákban ült össze, sürgős ügyekben pedig már kora reggel megkezdték és délután is folytatták a tanácskozásokat. A hivatal élén a rangban első tanácsos állott, s mint ilyen a senior címet viselte. Meghallgatta a fiatalabb tanácsos véleményét is, de saját belátása szerint határozott. Résztvett az üléseken az igazgatóság titkára is, természetesen szavazati jog nélkül. A határozatokat feljegyezte s megfogalmazta a kiadványokat. A kiadás, azaz a fogalmazatok jóváhagyásának és a kiadványok aláírásának joga a seniort illette meg, távollétében a kisebb fontosságú vagy rendkívül sürgős ügyeket a fiatalabb tanácsos is kiadhatta. Külön pecsétje az igazgatóságnak nem volt, a kiadványokat a tanácsosok saját pecsétjükkel erősítették meg. A kiadványok fogalmazatait (minutae) az irodában (cancelaria) őrizték és a legidősebb írnok (senior cancellarista) lajstromkönyvet készítet hozzájuk. Az iroda személyzetéről bővebben nem emlékezett meg az utasítás, valószínű, hogy a titkár, olykor segédtitkár irányítása alatt 1—2 írnok végezte a kiadóhivatali és irattári munkát. Csak azt kötötte a tanácsosok lelkére, hogy alkalmas egyénekről előre gondoskodjanak s ezáltal az ügymenet zavartalanságát biztosítsák.

¹⁾ Orsz. Lvt. Kam. lev. Számadások.

Podbellány Mihály pénztárnok 1650-i számadása az igazgatóság szervezetét így tünteti fel:

2 tanácsos	1 titkár
1 levéltári őr	1 segédtitkár
1 pénztárnok	1 jegyző (írnok)
1 levéltári segédőr	1 kapus ¹⁾

A levéltárat (archivum), azaz a régi szepesi kamara iratanyagát, továbbra is külön levéltárnok, Raisz János kezelte, a nikolsburgi béke rendelkezésének megfelelően. Magánosok részére, értve alattuk a rendeket és a rendi hatóságokat is, másolatokat az irattár is, meg a levéltár is, csak a király vagy a magyar kamara engedélyével adhatott ki. Az utasítás meghagyta a tanácsosoknak, hogy az irodát és a levéltárat gyakran látogassák meg és ellenőrizzék, vajjon rendben tartanak-e mindent. A gondosabb és pontosabb ügyintézés érdekében bevezették azt a gyakorlatot, hogy a tanácsosok, ha valamilyen adatra volt szükségük, írásban kértek a pénztárnoktól vagy a levéltárnoktól felvilágosítást, s jelentésüket azok is írásban tették meg.²⁾ Ezáltal védekeztek az ellen, hogy különböző alkalmakkor különböző szempontok befolyása alatt más és más véleményt mondjanak.

Az írásbeliséget a pénztári utalványozásnál is szigorúan megtartották. Ha a tanácsosok királyi rendeletre vagy magyar kamarai meghagyásra utalványoztak valamilyen összeget, az utalványt olykor az eredeti, de inkább a lemásolt rendelet vagy meghagyás hátlapjára vezették, hogy így a pénztárnok számadásához egyben ezeket is csatolhassa. Rakoviczky azt is ajánlotta, hogy a nagyobb biztonság kedvéért külön könyvbe is lemásolják őket, amint az a magyar kamaránál szokásban volt.

Az igazgatóság főfeladata, a pénztár kezelésén kívül, továbbra is a kamarai alsóbb hivatalok és tisztviselők ellenőrzése maradt. Nagyobb önállósággal ezen a téren Rakoviczky sem ruházta fel. A kinevezés és elbocsátás jogát a magyar kamara ezután is a maga számára tartotta fenn. A tanácsosok tényleges befolyását mégsem kicsinyelhetjük le, mert az állások megüresedésekor nemcsak az ideiglenes helyettesítésről gondoskodtak, hanem a kinevezésre alkalmas egyéneket is előterjesztették. Érdekes Rakoviczky utasításának az a pontja, amely megkívánja, hogy a kamarai tisztviselők feddhetetlen életet éljenek és mocsoktalan hírnek örvendjenek. Felhatalmazta a tanácsosokat, hogy ellenkező esetben azonnal értesítsék a magyar kamarát, s a továbbiakban annak döntése szerint járjanak el. Ismételten figyelmükbe ajánlotta, hogy minden hivatalnok utasítást kapjon, s kötelezvényt (litterae reversales) állítson ki arról, hogy az esetleges károkért felelősséget vállal. Ezeknek a kötelezvényeknek másodpéldányait az igazgatóság Pozsonyba küldte. Arról, hogy pénzbeli óvadékot is kívántak volna, az utasítás hallgat.

A számadások felülvizsgálásában az igazgatóság továbbra is közvetítő szerepet játszott. Átvette a harmincadosok és a többi hivatalnok számadásait, mégpedig Rakoviczky utasítása értelmében 2 példányban. Az egyiket Pozsonyba küldte, a másikat irattárában őrizte, hogy szükség esetén azonnal felvilágosítást adhasson. Munkája ezen a területen nem korlátozódott a pusztá

¹⁾ U. o.

²⁾ Az utasítás számvevőt is említ, bár ebben az időben az igazgatóságnak nem volt külön számvevője.

közvetítésre. A számadásokat át is nézte, észrevételeit megtette, a döntés azonban a magyar kamarát illette meg.

A legtöbb gondot természetesen a harmincadosok okozták, az utasítás részletesen foglalkozott különböző visszaéléseikkel. Ezek közül is kiemelte a királyi cédulák körülieket, pl. azt, hogy a leányharmincadosok a náluk leadott cédulákat nem az igazgatóságnak mutatták be, hanem anyahivataluknak, amely azokat újra felhasználta. A fiókharmincadosokat (filialista) különösen gondjukba ajánlotta a tanácsosoknak, ezek ugyanis rendszerint összejátszottak a főharmincadossal, úgyhogy nem a kincstárnak, hanem csak a harmincadosnak voltak hasznára. Hasonló volt a helyzet a harmincadosok helyetteseivel. Rakoviczky úgy rendelkezett, hogy a jövőben az igazgatóság ezeket a helyetteseket ismerje meg, s főnökeik mulasztásáért ők is feleljenek.

A harmincadosok és kereskedők részéről gyakori visszaélések felsorolása után a tizedet és a várbirtokokat ajánlotta Rakoviczky hasonló részletességgel az igazgatóság tanácsosainak gondjába. Külön felhívta figyelmüket a szatmári erdőkre, amelyekben erdőfelügyelők (inspectores seu vigiles silvarum) alkalmazását ajánlotta. Szatmár város összeírását is elrendelte, mert a szokásos adót nagyon alacsonynak találta.

Érdekes, hogy az adóról és a bányászatról hallgatott Rakoviczky utasítása. Ezzel szemben új feladatként a felsőmagyarországi postások (veredarii) ellenőrzését is az igazgatóságra bízta.

Feltűnő végül az utasításnak az a pontja, amely azt ajánlja a tanácsosoknak, hogy megbízható és hű kémeket (exploratores) fogadjanak, főleg a harmincadosok szemmel tartására, valamint a politikai mozgalmak megfigyelésére.¹⁾

Hiába adták azonban a magyar kamara tanácsosai egyik utasítást a másik után, Kassa messze feküdt Pozsonytól, s amikor a biztos vagy a bizottság elhagyta a várost, minden a régi kerékvágásba zökkent vissza. A szepesi igazgatóság a papíron, utasításai alapján, önállóan semmit sem tehetett. A valóságban azonban a kassai tanácsosok igen könnyen kijátszhatták a magyar kamara ellenőrzését. S ha a kassai kapitány vagy az igazgatóság pénztárnoka olykor panaszt nem emelt volna, önző és gondatlan gazdálkodásukban senki sem zavarta volna őket.

Aszalay István küldetése.

1652-ben, Bélaváry Miklós pénztárnok ismételt panaszaira, a magyar kamara újra kiküldte egyik tanácsosát, Aszalay Istvánt, a felsőmagyarországi viszonyok megvizsgálására és rendezésére. A pozsonyi kamarások ekkor már lemondtak arról, hogy a szepesi igazgatóság jövedelmeiből valami is befolyjék a pozsonyi pénztárba. E jövedelmeket egészen a felsőmagyarországi végvárak fenntartására, a végvári katonaság fizetésére szánták. Aszalay főfeladata éppen az volt, hogy rábírja a szepesi tanácsosokat, vállalják el a fizetést, ha tovább nem, legalább két esztendőre, mert az uralkodó más forrásból nem tud meríteni. Utasításának tartalma és hangja azt mutatja, hogy Pozsonyban tisztában voltak azzal, hogy az igazgatóság helyzetével visszaél, a magyar kamara rendelkezéseivel nem sokat törődik, de erélyesebben fellépni mégsem mertek ellene, mert rá voltak szorulva, s a tapasztalat azt

¹⁾ Az utasítás másolatban maradt fenn. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. VII., 54., IX., 670.

bizonyította, hogy hiába bocsátják el a régieket, az új tanácsosok sem bizonyulnak megbízhatóbbaknak.

Az udvari haditanács 105.000 forintra becsülte a végvárak évi költségét. A magyar kamara azonban soknak találta ezt az összeget, s megbízta Aszalayt, hogy készítsen pontos költségvetést. Elrendelte, hogy az összes végvári katonák, tisztek, közlegények, hajduk és tűzerek (kivéve a főkapitányt, aki havi 1000 forintot vett fel) csak 10 hónapra kapjanak fizetést, abból is csak 4-re pénzben, 6-ra pedig posztóban. A posztókereskedésből ugyanis külön haszna volt a kamarának. Nagy szerepet szánt a magyar kamara a katonaság fizetésében a tizedjövedelemnek. A tizedből kétféle módon húzott hasznot a kincstár. Az egyik az volt, hogy magasabb áron újra bérbeadta a király részére kibérelt tizedeket. Ez a mód biztosabb volt, de kevesebb hasznot ígért. Különösen akkor, ha a tanácsosok a leggazdagabb területeket a maguk számára foglalták le, s az értéktelenebbekért magas bért kívántak. Ilyenkor természetesen nem jelentkeztek a bérlők, s haszon helyett kár fenyegetett. A magyar kamara ezért jobb szerette volna a korábbi gyakorlatot felújítani, a tizedeket természetben behajtani, a várakban elraktározni, s a katonák közt zsold fejében kiosztani. Mindjárt meg is hagyta Aszalaynak, intézkedjék, hogy a kassai és szendrői magtárakat hozzák rendbe, a kassaiban 1500 köböl rozsot, a szendrőiben pedig azonkívül még ugyanannyi zabot is tegyenek félre.

A tizedbort nem osztották ki zsold fejében, hanem a várbeli kocsmákban kimérték, s ezáltal a kereskedés hasznát is megtartották. Hasonló hasznot húzott a kincstár a hús- és sörmérésből is, úgyhogy ezekre a király jogokra (regale) a kamara mindig gondosan vigyázott, s nem engedte meg, hogy akár a katonaság, akár a polgárok gyakorolják. Azt szerette volna, hogy a regálék kassai jövedelméből legalább 200 katonát fizethessenek.

A tanácsosok rossz gazdálkodásának azáltal igyekezett gátat vetni, hogy a pénztárnokot felhatalmazta, hogy a félharmincad jövedelmét a törvény értelmében csak a végvárokra fordítsa, s az igazgatóság szabálytalan utalványait ne vegye figyelembe.

Megbízást kapott Aszalay a harmincadosok megvizsgálására is. A fontosabb harmincadhivatalokat felkereste, a kisebbek vezetőit magához hívatta. Utasítása azt bizonyítja, hogy a viszonyok ezen a téren semmit sem javultak. Hiába szólították fel a szepesi tanácsosokat a szigorú ellenőrzésre, minden harmincadhivatalt nem látogathattak meg, legfeljebb a nagyobbakat egyszer egy évben. A harmincadosok számtalan módot találtak rá, hogy az ellenőrzést kijátsszák s a kereskedőkkel egyetértve a kincstárt megkárosítsák.

Önkényesen jártak el a szepesi tanácsosok a harmincadosok kinevezésénél. Járay Lukácsot pl., akinek a király ígéretet tett valamelyik harmincadra, amikor a sztropkói állás megürült, azonnal kinevezték anélkül, hogy a magyar kamarát megkérdezték vagy értesítették volna. Így történt azután, hogy a király a magyar kamara javaslatára Holló Jánost bízta meg a sztropkói harmincad vezetésével, Járaynak pedig, a szepesi igazgatóság tekintélyének rovására, távoznia kellett.

Meg kellett vizsgálnia Aszalaynak a felsőmagyarországi városokat, továbbá a sóvári sóbányákat is, amelyeket Eperjes városa bérelt. Az a hír járta ebben az időben, hogy Ugocsa megyében gazdag sótelepekre bukkantak, s azokat a magyar kamara azonnal kincstári kezelésbe akarta venni, hogy az erdélyi só, amit az egész vidék fogyasztott, kiszoríthassa.

Elégedetlen volt a magyar kamara a szepesi igazgatóság tisztviselőinek létszámával is. Aszalaynak a fölösleges hivatalnokokat el kellett bocsátania, a hasznavehetetleneket pedig kicserélnie.¹⁾

A szepesi igazgatóság feladata tehát a végvárok fenntartása és a végvári katonák fizetése körül összpontosult. Bizonyítja ezt az az utasítás is, amelyet Aszalay adott 1652. szeptember 27-én Bélaváry Miklósnak, s amelynek 20 pontja közül 14 a katonafizetésekről, 3 a várakban gyakorolt hús- és italmérési jogról szól, s csak 3 foglalkozott a tulajdonképeni pénztárnoki teendőkkel.²⁾ Aszalay saját utasítását vette alapul, amikor meghagyta Bélavárynak, hogy a tanácsosokat tapintatosan figyelmeztesse, ha szabálytalan utalványokat állítanak ki. Elrendelte továbbá, hogy a pénztárnoki nyugtákat kiadásuk előtt a levéltárnok is jegyezze fel, külön könyvet vezessen róluk. Úgy látszik, hogy ebben az időben a levéltár öre részt vett a számadások ellenőrzésében is és ebben a minőségben számvevőnek (magister rationum) nevezték. Sőt társa (collega, valószínűleg = segéd) is volt ebben a munkában. Legalább is erre mutat az Aszalay részére adott utasításnak az a része, amely kifogásolja, hogy Nebest János szepesi harmincados egyben a levéltár őrének, a számvevőnek társa (collega magistri rationum seu conservatoris archivi), s mint ilyen, saját számadásait is ellenőrzi. Valamelyik állásáról le kellett mondania, mert a magyar kamara a két tisztséget összeférhetetlennek (incompatibilis) minősítette. A tisztviselői etika szempontjából is figyelmet érdemel tehát az idézett hely.³⁾

Az 1660-as évek.

Bélaváry egyébként később tanácsos lett, s a pénztárnokok is sűrűn váltakoztak. Egyiküknek, Danéczy (Danetius) Györgynek, korunkra jutott számadása szerint 1662-ben a szepesi igazgatóságnál a következő tisztviselői kar szolgált:

- 2 tanácsos (consiliarius),
- 1 pénztárnok és hadi fizető (perceptor et solutor bellicus),
- 1 titkár és helyettes királyi jogügyigazgató (secretarius et causarum regalum vicedirector),
- 1 levéltári őr (conservator archivi),
- 1 levéltári segédőr és altitkár (coadiutor archivi et vicesecretarius),
- 1 levéltári irnok (iuratus notarius archivi),
- 4 irodai irnok (iuratus notarius cancellariae),
- 2 futár (cursor),
- 1 kapus (ianitor).⁴⁾

Ugyanebből az időből részletesebb adatok világítják meg az igazgatóság belső életét, az ügyintézés menetét is. 1662 végén és 1663 elején újból királyi biztos járt Felsőmagyarországon, ezúttal is a magyar kamara egyik tanácsosa, Senkvicz Máttyás. Az igazgatóság tanácsosai ekkor Vas Márton és Bélaváry Miklós voltak. Senkvicz többek között arra is felhatalmazást kapott, hogy az igazgatóság és az alája rendelt hivatalok működését megjavítsa. Feladatát lelkiismeretesen fogta fel, 1663. január 27-én gondos

¹⁾ Utasításának eredeti példányát l. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 1. No. 46.

²⁾ Csak másolatban maradt fenn. U. o. Libri Instr. VII., 7., 8. Instr. Fasc. 1. No. 47. Fasc. 7.

³⁾ Az idézett utasítás 8. pontja.

⁴⁾ Orsz. Lvt. Múz. lvt. Kamarai iratok, Fol. Lat. 960. I.

utasításban foglalta össze a legfontosabb tennivalókat.¹⁾ Mintául a pozsonyi kamarát vette, elgondolása szerint a szepesi igazgatóság újra mint kamara működött volna, de természetesen továbbra is a legszorosabb függő viszonyban a magyar kamarával, külön számvevőhivatal nélkül.

Igen jellemző az a felfogás, ahogyan Senkviczy a kamara, s általában a kamarák célját értelmezi. Már nemcsak királyi jövedelmeket kezelő hivatalt lát a kamarában, rendeltetését nemcsak öfelsége hasznának szolgálatában (*commoda Suae Maiestatis Sacratissimae promovere proventusque eiusdem augere*) határozza meg, hanem a közösség javának (*bonum publicum*), az egész ország üdvének (*salus totius regni*) munkálását éppolyan fontos feladatának tartja. Ezeknek az új fogalmaknak igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk nemcsak a kamarák, hanem az összes hatóságok újkori történetében is. Az uralkodói hatalom magára vállalja az egész lakosság védelmét, ezáltal a királyi hivatalok egyben az ország hivatalai is lesznek. Talán nem tévedünk, amikor azt gondoljuk, hogy a fejedelmi hivatalok jellegének ebben a módosulásában nemcsak a rendiség előretörése, hanem az új közjóléti gondolatok lassú érvényesülése is érezteti hatását.

Senkviczy a magyar kamara ügyintézésének megfelelően úgy rendelkezett, hogy a két tanácsos minden hétköznap reggel 8 órakor üljön össze vagy a kamara tanácstermében (*consistorium camerale*), vagy az idősebb tanácsos (*senior*) szállásán, amint azt jónak látta. A kamarához érkező beadványokat az idősebb tanácsos bontotta fel, s rájuk vezette kézhezvételük napját (*praesentatio*). Tartalmukat közölte a fiatalabb tanácsossal, tárgyalásukat, ha sürgős ügyről volt szó, azonnal megkezdték, ha nem, a következő napra halasztották. Kölcsönösen előadták véleményüket és érveiket, alaposan megvizsgálták azokat, majd határoztak. A döntés természetesen az idősebb tanácsost illette meg. Jelen volt a tanácskozásokon a titkár is, távollétében a segédtitkár, akire az a feladat várt, hogy a kamara kiadványait megfogalmazza. E célból naplójába (*diurnum*) feljegyezte az elhangzott véleményeket és érveket, a határozatokat pedig jegyzőkönyvben (*liber consistorialis*) örökítette meg. A fogalmazatokat (*minutae*) még az ülésen, vagy az után elkészítette, s letisztázásuk előtt felolvasta a tanácsosoknak, hogy a szükséges javításokat és változtatásokat még idejében elvégezhesse. A tanácsosok hozzájárulása nélkül a legjelentéktelenebb kiadványokat sem küldhette el.

Ha olyan kérdés merült fel, amelyre nem tudtak azonnal válaszolni, mert előzőleg vizsgálatot kellett tartaniok, a végleges jelentéstétel előtt postafordultával értesíteni tartoztak a magyar kamarát arról, hogy levelét megkapták és a kérdéses ügyet minél gyorsabban el fogják intézni.

Hangsúlyozta Senkviczy, hogy a kamarai ügyintézés rendje (*stylus et ordo camerae*) minden téren az írásbeliséget követeli meg, mert a szavak idővel feledésbe merülnek. Ezért a kamara is csak írásbeli kérvényeket, felvilágosításokat és jelentéseket fogadhatott el, tájékoztatást a levéltárnoktól írásbeli meghagyásban (*decretum*), más hivatalnokaitól levélben (*litterae missiles*) kérhetett.

Írásban kért és kapott a kamara jelentést a helyettes királyi jogügyigazgatótól is, amikor a királyi kincstárt (*fiscus regius*) érintő ügyeket tárgyaltak. Minthogy az 1660-as években a kamara titkára egyben a helyettes királyi jogügyigazgató tisztségét is viselte, ilyenkor felszólalhatott az üléseken, szavazati jog azonban ekkor sem illette meg. A helyettes jogügyigazgató kép-

¹⁾ Az utasítás eredetije Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7. található.

viselte a kincstár érdekét a törvényszéki tárgyalásokon, valamint a kobzott jószágok fölötti ítélkezéskor is. Ezt az ítélkezési jogot mint közvetlen bírói hatóság, maga a kamara gyakorolta. A kobzott holmi egyharmadát az illető harmincados kapta, kétharmad részét pedig a kincstár foglalta le.

Senkvicz sem mulasztotta el, hogy felhívja a kamara figyelmét a különböző hivatalnokok pontos elszámoltatásának fontosságára. A harmincadosoknak minden negyedévben számadást kellett készíteniök, mégpedig két példányban, mindegyik kamara számára egyet-egyet. Ugyancsak két példányban készítették el számadásukat a tizedszedők, külön az aratás és külön a cséplés után. Az élelmezési tisztek (annonarii) negyedévenként kimutatást, év végén pedig számadást terjesztettek a szepesi kamara elé. A tanácsosok arra is tartoztak ügyelni, hogy az elszámolásnál senki se maradjon hátralékban. Csak kivételes esetben engedhettek néhány heti haladékosan azoknak a harmincadosoknak, akik igazolni tudták, hogy megbízható kereskedőknek hiteleztek. Ezen a téren sok visszaélést kellett kiirtani, Senkvicz ezért kíméletlen szigort ajánlott a tanácsosoknak. A számadásokat egyébként a szepesi kamara csak átnézte, Pozsonyban döntöttek fölöttük. Ugyancsak a magyar kamara mozdította el állásukból azokat a hivatalnokokat, akik a szepesi tanácsosok ismételt figyelmeztetésére sem hallgattak.

Sok panasz hangzott el a felsőmagyarországi postamesterek és postások ellen. A baj főoka az volt, hogy a postamesterek a postások fizetését is felvették, de nem adták ki nekik, úgyhogy nem tudtak lovakat tartani. Ezért elrendelték, hogy a jövőben közvetlenül a kamarától kapják fizetésüket, s ha még így sem teljesítenék kötelességüket, a kamara minden további nélkül elbocsáthassa őket.

A pénztár.

A pénztárnok továbbra is megtartotta független állását, ami formailag abban is kifejezésre jutott, hogy utasítását, akárcsak a tanácsosokét, az uralkodó nevében a magyar kamara tanácsa állította ki. Kinevezését ugyan csak a pozsonyi kamarások ajánlották a királynak. Tanulságosan erősíti meg azt, amit a tanáccsal kapcsolatban a királyi és az országos jövedelmek megkülönböztetéséről mondtunk, hogy az 1660-as években kelt pénztárnoki utasítások is élesen és határozottan különbséget tesznek az uralkodó és az ország pénze között. Mindkettőt a pénztárnok gondjaira bízzák, de meghagyják, amit már korábban is figyelmébe ajánlottak, hogy az egyes jövedelmi ágakról külön vezessen pontos pénztári naplókat (regesta). Egyebekben ezek az utasítások a korábbiak rendelkezéseit foglalják össze és ismétlik meg. Legfeltűnőbb eltérés, hogy a pénztárnok mellett az ellenőr szerepét az igazgatóság (a pénztárnoki utasítások továbbra is kassai igazgatóságról, annak tanácsáról, consistoriumáról beszélnek) első tanácsosától a levéltár vezetői vették át, ami a pénztárnokot az igazgatóságtól még jobban függetlenítette. A pénztárba készpénzben vagy utalványokban és nyugtákban befolyó jövedelmekről adott nyugtákat ettől kezdve a pénztárnokon kívül a levéltár őr, távollétében a segédőr is aláírta és megpecsételte. Külön könyvet vezetett róluk s annak alapján minden év végén kimutatást (regestum) készített a magyar kamara számvévhivatala számára, ahol a pénztárnok számadásait felülvizsgálták. Ezeket a számadásokat a pénztárnok a költségvetési év végétől számított 2 hónapon belül tartozott Pozsonyba küldeni. Azonkívül negyedévenként továbbra is 2—2 kimutatást állított össze a két kamarai tanács tájékoztatására.

Ismételten hangsúlyozták az utasítások, hogy minden bevétel és kiadás a pénztárnok kezén menjen keresztül. Azt azonban ezután sem tudták kiküszöbölni, hogy egyes bevételeket, legtöbbször harmincadokat, még a helyszínen kiutalványozzanak. Ilyenkor azonban a pénztárnok nevére szóló nyugtát állítottak ki, amit a pénztár, a megfelelő utalvánnyal együtt készpénz fejében tartozott elfogadni és nyilvántartani.

A befizetések alkalmával a pénztárnok felvilágosítást kért a tanácsosoktól vagy a levéltár örétől arra nézve, hogy az illető tisztviselő mennyivel tartozott, s ha kevesebbet fizetett, a tanács elé utasította. Ezáltal akadályozták meg a hátralékok felhalmozódását.

Kényes kérdés volt az utalványozás joga. A magyar kamara királyi rendeleten alapuló utalványait a pénztárnok mindig tartozott figyelembe venni. A szepesi tanácsosok utalványozási jogát azonban erősen megkötötték. Különösen szigorúan tiltották, hogy a jövedelmeket előre lekössék. De a már befolyt összegeket is csak a magyar kamara utasítása alapján utalhatták ki. A pénztárnokot azért is függetlenítették a tanácsosoktól, hogy a szabálytalan utalványok kifizetését, illetve elfogadását annál könnyebben megtagadhasssa. Egy 1669-i utasítás úgy rendelkezett, hogy a pénztárnok a fizetéseknel a következő sorrendet tartsa meg: 1. a kamara tisztviselői, 2. a postamesterek és postások, 3. a kassai gyalogosok, 4. a szendrői német őrség, 5. a műszaki személyzet. A többi utalványt a pénztár helyzetéhez mérten, fontosságuk és sürgősségük szerint válthatta be. A végvári katonaságot elsősorban a félharmincad jövedelméből fizette, ezt más célokra nem is fordíthatta. Mint fizetőmester az ekkor már 300 forintra rúgó pénztárnoki fizetésen kívül még 100 forintot kapott.

A rendkívüli utalványokra, építkezésekre, várerődítésre, salétromvásárlásra, puskaporgyártásra stb. kifizetett összegekről továbbra is külön jegyzéket vezetett. Ha a felvevők nem tudtak írni, nyugtájukat a levéltárnok, vagy valamelyik esküt tett kamarai tisztviselő írta helyettük alá.¹⁾

Az 1663-i zárszámadás.

Jó áttekintést nyújt az igazgatóság működéséről ebben az időben Danéczy György 1663-i pénztári naplója, amelynek főbb rovatai a következők:²⁾

Bevételek.			
Harmincad	25.322	forint 38	dénár
Félharmincad	16.006	« 55	«
Zemplén megye adóssága	450	« —	«
Koronapénz	174	« 81 ¼	«
Városi census	1.045	« —	«
Városi taxa	400	« 50	«
Szepesi prépostság	140	« 40	«
Kassai magtár	300	« —	«
Tizedpénz	53	« 37 ½	«
Nagybányai bánya	2.361	« 60	«
1662-i felesleg	9.632	« 08 ¼	«
Összesen	55.886	forint 70	dénár ³⁾

¹⁾ Danéczy (Danetius) György, Holló Zsigmond és Fabritius Mihály pénztárnokok (1662—1669) utasításmintája Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. I. No. 53. Potthurnyai Baltazár 1669. júl. 15-én kelt utasításának másolata u. o. Fasc. 7.

²⁾ Orsz. Lvt. Múz. lvt. Kamarai iratok. Fol. Lat. 960. II.

³⁾ A naplóban tévesen 55976 fr. 70 dénár.

Kiadások.			
Főkapitány fizetése	3.500	forint	— dénár
Alkapitány fizetése	1.500	«	— «
Kassai őrség fizetése	8.730	«	94 «
Tizedbérlet	1.814	«	— «
Kamatfizetés	1.800	«	— «
Kamarai tisztviselők fizetése	3.110	«	33 «
Műszaki kiadások	435	«	— «
Különböző tisztviselők fizetése	2.180	«	05 «
Postahivatalok fizetése	3.058	«	80 «
Különböző kiadások	4.848	«	14 «
Kamarai szükségletek	448	«	89 «
Útiköltségek, napidíjak	3.296	«	80 «
Műszaki személyzet fizetése	3.295	«	20 «
Szendrőlői német őrség	3.159	«	40 «
Deputációk	1.044	«	— «
Koronapénz	174	«	81 ¼ «
Összesen	42.396	forint	36 ¼ dénár ¹⁾

A szepesi kamara mérlege tehát 13.590 fr. 33¼ dénár bevételi többletet mutatott fel. ²⁾ A bevételek rovatában feltűnő a hadiadó hiánya, amit nem minden évre szavazott meg az országgyűlés. A kamarai jövedelemnek majdnem 90%-át a harmincadhivatalok, azaz a külkereskedelmi vámok szolgáltatták. A kiadások szinte kizárólag katonai és adminisztratív célokat szolgálták. Az udvarba semmit sem küldött be a kamarai pénztár.

Az 1670-es és 1680-as évek.

A politikai események a XVII. században egyetlen más magyar hivatal életét nem befolyásolták annyira, mint a szepesi kamaráét. Területe a királyi Magyarországnak Erdéllyel és a török hódoltsággal határos részén feküdt, székhelyéért állandóan küzdöttek a magyar király és az erdélyi fejedelem seregei, mert akinek Kassa hódolt, annak kezében volt Felsőmagyarország kulcsa. Bocskay, Bethlen és a két Rákóczi György hatalmát nem kis mértékben erősítették a magyarországi Részek, a felsőtiszai hét vármegye jövedelmei. A vidék urai, földesurak és kapitányok, papok és városok, váltakozva hódoltak a bécsi királyi és az erdélyi fejedelmi udvarnak. Minden eshetőségre készen kellett állniok, mert sohasem tudhatták, mikor fordul a kocka, mikor cserélnek megint gazdát. Nem csodálhatjuk, hogy a Wesselényi-féle mozgalomnak ezen a területen akadt a legtöbb híve. Amikor azután az összeesküvés vérbefojtása után Magyarországot előzönlötte a német katonaság, a hűtlenségi pörökben egyik birtokot a másik után kobozták el a kincstár javára, a magyar kamarák elé is új feladatok tornyosultak.

1670-ben I. Lipót gr. Rottal János titkos tanácsos, mint igazgató (director) elnöklete alatt egy bizottságot küldött ki Felsőmagyarországra az országrész lecsillapítására, közigazgatási, kamarai és igazságszolgáltatási viszonyainak rendezésére (commissio in politicis, cameralibus et iudicialibus). Katonai részről gr. Spork János tábornokot, a kamara részéről pedig gr. Volkra Ottó Ferdinándot, az udvari kamara tanácsosát, a magyar kamara alelnökét és szepesi kamarai igazgatót bízta meg azzal, hogy Rottalnak minden tekintetben kezére járjanak. Már Rottal utasításának, amelyet a

¹⁾ A naplóban 42349 fr. 31¼ dénár.

²⁾ A naplóban 13627 fr. 49 dénár

magyar királyi udvari kancellária állított ki, kamarai vonatkozású részeiből kitűnt, hogy ezen a téren a legfontosabb és legsürgősebb feladat az országban állomásozó hadsereg ellátása, valamint a kincstárra háramló (fiskális) birtokok gazdálkodásának megszervezése volt.¹⁾ Ezt mutatják a felsőmagyarországi kamarai igazgatóság vezetői részére az 1670-es és 1680-as években adott utasítások is.

A kassai kamarai igazgatók ebben az időben gyorsan váltották egymást. Volkrát 1675-ben br. Wallsegg Wagele Ferenc Bernát alsóausztriai kormánytanácsos és magyar kamarai tanácsos követte, utána br. Joanelli Szilveszter, majd br. Kriechbaum Frigyes következett, s 1685. március 20-án a pozsonyi kamara számvevőhivatala már br. Fischer Mihály magyar kamarai tanácsos utasítását terjesztette aláírásra Bécsbe az uralkodó elé. A hatáskörüket és feladatukat megszabó királyi utasítások²⁾ tanúsága szerint a szepesi igazgatóság szervezete, a magyar kamarához való viszonya, Thököly felkelésének zavaros idejében sem változott meg. Az utasítások igazgatóról és tanácsosokról beszélnek, ami arra enged következtetni, hogy a tanácsosok számát növelték. Egyébként azonban a szepesi kamara 1567-i alaputasítására hivatkoznak s annak rendelkezéseit egészítik ki, tekintettel a megváltozott körülményekre, újabb pontokkal.

Figyelmet érdemel ezek között mindjárt az első, amely istenfélelmet és az ősi katolikus vallás ápolását köti az igazgatóság tisztviselőinek lelkére, minthogy, mondja, ettől függ országok és tartományok sorsa. Kötelességükké teszi, gondoskodjanak róla, hogy az országrész mindegyik plébániáján derék papok tisztességes életkörülmények között ápolhassák a lelkeket. Ahol a plébánia jövedelmei ezt nem engedik meg, III. Ferdinánd alapítványából (cassa parochorum) fordítsanak erre a célra. Az utasításnak ebben a pontjában a katolikus hitújítás szelleme nyilatkozik meg, aminek gyakorlati jelentőséget az adott, hogy háramlás és főleg fiskális pörök révén nagy birtokok kerültek a kincstár kezére, amelyeken a földesúri jogot, a hittérítés leghatékonyabb eszközét, a kamarai igazgatóság gyakorolta.

Nem kis gondot okozott ezeknek a birtokoknak gazdasági megszervezése is. Eddig is voltak birtokok az igazgatóság kezén, a végvárok körül, tisztartók gondján, a végvári katonaság élelmezését biztosították. A XVII. század utolsó negyedében némileg megváltozott a helyzet. A hűtlenségi pörök útján igen sok kisebb-nagyobb, egymástól távolesó birtok került a kincstár kezére. A kihalt családok javai is állandóan gyarapították a királyi jószágokat. Az adományozások ebben a korban sem szüneteltek, sőt jelentékeny összegeket hoztak a legtöbbször üres fejedelmi pénztárba, az uradalmak tekintélyes hányadát azonban a kamarák továbbra is saját gazdálkodásban tartották. A kamarai gazdálkodás, ez a különbség, most már nem a végvárok körül összpontosult. A török veszedelem megszűntével a végvárok elvesztették korábbi nagy jelentőségüket, a végvári vitézek legnagyobb részét elbocsátották. Helyüket az országot előzőnlő idegen zsoldos seregek foglalták el, akiket nem a várgazdaságok élelmeztek, eltartásuk gondját az uralkodó a megszállott vidék lakosságára ruházta. A katonai parancsnokság

¹⁾ Rottal utasításának kamarai pontjait, továbbá a Sporkhoz és Volkrához intézett királyi rendeletek másolatait I. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. I. No. 58.

²⁾ Volkra 1673. okt. 10-én kelt utasítása Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. IX., 13., X., 99. Instr. Fasc. I. No. 62. Wallsegg 1675. aug. 2-i utasítása u. o. Instr. Fasc. 7. Fischer 1685. márc. 20-i utasítása u. o. Instr. Fasc. I. No. 63., Fasc. 7.

megállapította, hogy egy-egy személy és ló egynapi eltartására miből mennyi szükséges (portio oralis et equalis), ezután a megyékre és városokra kivetették, hogy hány ilyen adagot tartoznak beszolgáltatni (repartitio). A kivetés a porták száma szerint történt, a behajtás a megyei és városi biztosok feladata volt. A behajtott élelmet a hadi biztosok vették át és osztották ki a katonaság között. Ekkor alakult ki a közigazgatásnak egy új ága, az elszállásolt katonaság és a polgári lakosság között felmerülő ügyek, az úgynevezett biztossági feladatok (commissariatica) intézése, amely a katonaság részéről a hadi (commissariatatus bellicus), a polgári hatóságok részéről pedig 1723 óta a helytartótanács irányítása alatt működő tartományi biztosság (commissariatatus provincialis) vállára nehezedett. A XVII. század utolsó és a XVIII. század első negyedében még a kamarák illetékessége alá tartoztak a hadiadóval és a katonaság ellátásával kapcsolatos kérdések. Ellenőrizte a porták összeírását, a repartitiot, az adó és az élelem behajtását, és felhasználását.¹⁾ A kamarai gazdálkodást is a katonai célok szolgálatába állította.

Az apró, szétszórt birtokokat egységes, nagy uradalmakba tömörítette. A távolesőket pedig bérbeadta, vagy áruba bocsátotta. Az egyes uradalmak vezetésével tisztartókat (provisores) bízott meg, ellenőrzésükre pedig, minthogy a tanácsosok az állandó figyelmet és jelenlétet kívánó gazdasági felügyeletet nem vállalhatták, külön jószágkormányzót (praefectus bonorum) nevezett ki. A jószágkormányzó és a tisztartók feladata lett, hogy a kamarai tanácsosok irányítása alatt a kamarai gazdaságokat minél jövedelmezőbbé tegyék, anélkül azonban, ezt több ízben is kiemelték az utasítások, hogy a birtokon élő népet földjétől megfosztották, kiszarolták vagy elnyomták volna. Panaszait elsőfokon orvosolták, súlyosabb esetekben pedig az igazgatóság elé terjesztették. Lehetőség szerint kieszközölték, hogy a katonaságot kamarai birtokra ne szállásolják el, s ha ezt nem akadályozhatták meg, megvédték a lakosságot a katonai túlkapásokkal szemben. Az igazgatóság jó gazdák közül választotta ki a tisztartókat, hogy a korszerű mezőgazdaság minden előnyét gyümölcsöztessék a kincstári uradalmakon. A kincstári uradalmak termését a nagyobb helységekben emelt magtárakban (domus annonariae) halmozták fel, s a gabonatisztek (annonae officiales) őrizték. Ezáltal nemcsak a katonaság rendszeres és zavartalan élelmezését biztosították, hanem éhínség esetén az egész vidék lakosságának segítségére siethettek.

Az elkobzott jószágok között sok szőlő került a kincstár birtokába, a kamarának a szőlőművelésre is súlyt kellett helyeznie, mert a felsőmagyarországi borokat külföldön, különösen Lengyelországban igen kedvelték és jó áron vásárolták. A szőlőknél még fokozottabb mértékben mutatkozott az a hátrány, hogy nem egy tagban, hanem szétszórtan feküdtek. A silányabb földeket ezért a kamara itt is eladta vagy bérlőkre bízta, s csak az elsőrangú hegyeket tartotta meg saját kezelésben. A szőlőmunkások (vinitores) vezetésével és ellenőrzésével felügyelőket (inspectores) bízott meg, Kassán pedig, a Lengyelország felé irányuló kereskedelem csomópontján, külön pénztárnokot (perceptor) alkalmazott, aki a szakszerűen szüretelt és minőségileg osztályozott borokat forgalomba hozta.

Magukból az utasításokból is meg lehet állapítani, hogy a szepesi igazgatóság, s általában a magyar kamarák életében a XVII. század utolsó negyedétől

¹⁾ Az 1670-es években, tisztán hadi célokra, a szabad királyi városokban fogyasztási adót (accisa) is bevezettek. Ennek behajtására és felhasználására is a kamara ügyelt fel.

kezdvé a döntő súly az uradalmi gazdálkodáson nyugodott. A fejlődést ebben az irányban vitték tovább a felszabadító háborúk, amelyeknek eredményeképpen újabb hatalmas birtoktömbök jutottak a kincstár birtokába. A mezőgazdaság mellett azonban a többi királyi jövedelmet sem hanyagolták el.

A harmincadok terén még mindig az okozta a legnagyobb gondot, hogy a visszaéléseket hogyan akadályozhatnák meg. Elhatározták, hogy a határmenti harmincadhivatalok ellenőrzésére külföldön, elsősorban Lengyelországban, a nyugatmagyarországi gyakorlatnak megfelelően, külön pénztárnoki állásokat szerveznek a kivitt áruk vámcéduláinak összegyűjtésére (perceptores schaedarum). Szigorú rendelkezéseket hoztak a harmincadmentességet biztosító útlevelek (litterae salvi passus patentes) korlátozására, valamint a vétkesnek bizonyult harmincadosok büntetésére.

A tizedek közül csak azokat bérelte az igazgatóság, amelyek hasznot ígértek. Jövedelmüket az uradalmak terméséhez hasonlóan a katonaság élelmezésénél értékesítette. A salétromfőzés és árusítás jogát tovább is a kamara számára tartotta fenn. A sóvári sóbányászatra is nagy súlyt helyezett. Elrendelte, hogy Eperjes város erdeit is igénybe vehessék a bányaművelés céljaira. A bánya igazgatásával felügyelőt (inspector) szándékozott megbízni. Nagybányán nemesércebeváltó házat (domus pisetaria) tartott fenn a vidék arany- és ezüsttermelésének beváltására. Felügyelt rá, hogy az összes kamarai hivatalnokok pontosan és rendszeresen elszámoljanak, hátralékban senki se maradjon. A számadásokat Pozsonyba továbbította a magyar kamara elé, külön számvevőhivatala az igazgatóságnak még ekkor sem volt.¹⁾

Az igazgatóság pénztárnoka is a magyar kamara számvevőhivatalának számolt el. Újítást jelentett az utasításoknak az a rendelkezése, amely a pénztárnok ellenőrzésére a levéltárnok lajstromain kívül a kamarai hivatalnokoktól a pénztárnok nyugtáit is bekérte. A pénztárnok most már csak a csökkentett számú végvári katonaságot fizette, az idegen seregek zsoldját külön hadi fizetőpénztár (cassa solutoria bellica) osztotta szét. Továbbra is előfordult ugyan, hogy a kamarai pénztárból katonai személyek is felvettek kisebb-nagyobb összegeket, a helyszíni utalványozás sem ment ki a szokásból, ezeket a katonai nyugtákat azonban a hadi fizetőpénztárnál azonnal be lehetett, sőt be is kellett váltani.²⁾

A katonai parancsnoksággal az igazgatóságnak ezentúl különösen jó viszonyt kellett volna fenntartania, hiszen közösen örködtek az ország-rész sorsa fölött. Ez a kérdés még homályos, a századvég eseményei azonban azt mutatják, hogy az összhang a polgári és katonai hatóságok között korántsem volt olyan teljes, mint ahogyan az utasítások szerették volna.

Feltűnő, s a Lipót-féle abszolutizmus ellenhatásával magyarázható az 1685-i utasításnak az a pontja, amely hangsúlyozta, hogy a szepesi igazgató és tanácsosok az ország törvényeinek és szokásainak megfelelően (legibus et constitutionibus regni conformiter) intézzék a kamarai ügyeket. Az igazgatóság székhelyéül ez az utasítás, minthogy Kassa akkor Thökölyék kezén volt, Lőcsét vagy valamelyik másik biztos várost jelölte ki. A kollégiális

¹⁾A pozsonyi kamara felszólította a szepesi igazgatóságot, készíttessen levéltáráról részletes leltárt, hogy a számvevőhivatal szükség esetén tudhassa, milyen iratokat használhat fel a számadások helyességének megállapításánál.

²⁾Az 1865-i utasítás már nem említi a hadi fizető pénztárt. Lehet, hogy ekkor a zsoldos seregeket is a pénztárnok fizette.

ügyintézés felé való közeledésre mutat, hogy az utasítás szerint a tanácsosok az igazgatóság székhelyéről, kivéve a hivatalos kiküldetéseket, csak az igazgató engedélyével távozhattak, évi egy hónapnál hosszabb szabadságra pedig csak királyi hozzájárulással mehettek. A hivatásszerű hivatalviselés lassú ténfoglalásáról tanuskodik az a pont is, amely a kamarai tisztviselőktől, harmincadosoktól stb., jó híren, feddhetetlen életmódon és megfelelő vagyoni biztosítékon felül azt is megkívánta, hogy a kamarai ügyekben járatosak legyenek. Bővebben azonban nem részletezte, hogy ez alatt mit ért.

A Breiner-bizottság. Újra kamara.

A Thököly-mozgalmak elültével a felsőmagyarországi viszonyokat újból rendezni kellett. Ekkor került sor a szepesi kamara újjászervezésére is. Az 1680-as évek második felében folytatott vizsgálatok, tárgyalások és kiadott rendelkezések egyes részleteit ma még homály fedi, annyi azonban bizonyos, hogy a döntő szerepet az a bizottság játszotta, amely 1689-ben és 1690-ben Kassán tartózkodott. Ez a bizottság, amelynek gr. Breiner Szigfrid Kristóf¹⁾ és Mednyánszky Pál magyar kamarai tanácsos voltak tagjai, az akkor Fischer Mihály vezetése alatt álló szepesi kamarától kimerítő jelentést kért a kamara belső szervezetéről (status internus) és az igazgatása alatt álló összes jövedelmi ágakról (status externus). Személyesen is megvizsgálták és megbeszéltek mindent, s e tanácskozások eredményeképpen 1689. május 27-én kiadott határozatukban először a személyi kérdéseket rendezték, 1690. március 30-án kelt utasításukban pedig minden vonatkozásban szabályozták a szepesi kamara működését.²⁾

Szervezet. Ügyintézés.

A nagy gonddal és mintaszerű szakértelemmel szerkesztett és fogalmazott utasítás nemcsak az új helyzetet világítja meg, hanem a korábbi bűnökről, hibákról és mulasztásokról is lerántja a leplet. A szepesi igazgatóságot, az 1680-as évek szóhasználatának megfelelően, újra kamarának (camera Scepusiensis) nevezi. Vezetője azonban továbbra is megtartja az igazgatói (administrator) címet. Mellette három tanácsos³⁾ alkotta a kamarai tanácsot (consistorium). A kamara cím újjáéledése tehát nem lényegtelen címváltozás volt, hanem a kamarai ügyintézéshez való visszatérést juttatta kifejezésre. Az utasítás kifejezetten hangsúlyozta, hogy az ügyeket kamarai módra (cameraliter), a tanácsban hozott határozat alapján (consistorialiter) intézzék el. Meghagyta, hogy fontos ügyekben még a beteg tanácsosok véleményét is hallgassák meg. Az üléseken mindegyik tanácsos legyen jelen, kivéve azt, aki hivatalos kiküldetésben hosszabb útra távozott, szabadságra ment, vagy betegen fekszik. Az elnököt, távolléte esetén, a legidősebb tanácsos helyettesítse, hogy az ügymenet emiatt meg ne akadjon. Rendszert vezetett be a tárgyalásra kerülő ügyek sorrendjében is. A hétfői napot, ha hétfő ünnepre esett, a következőt, a királyi szolgálatot közvetlenül érintő közügyek (negotia publica) tárgyalására tartotta fenn, a szombatot pedig a kebelbeli segédhivatalok ellenőrzésével kapcsolatos kérdések számára jelölte ki.

¹⁾ Az Allgemeine Deutsche Biographie csak annyit tud róla, hogy 1716-ban a péterváradai útközetben, mint tábornok, hősi halált halt. III. k., 321. l. Az 1690-es évek elején az udvari kamara elnöke volt.

²⁾ Mindkét utasítás Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7.

³⁾ Holló Zsigmond, Szentiványi László és br. Sbarra Fülöp.

A többi hétköznapon az úgynevezett magánügyek (*negotia privata*), azaz a kamarai gazdálkodásra vonatkozó tárgyalni- és tennivalók kerültek sorra.

A kollégialis tanácskozási rendszer lényegét az 1567-i és 1571-i alaputasítások részletesen kifejtették. Breiner és Mednyánszky erre a két utasításra hivatkoztak, a XVII. század folyamán a különböző igazgatóknak adottakat, ez jellemző a kamarai igazgatáshoz való visszatérésre, nem is említették. A változott körülményeknek megfelelően azonban több pontban változtatniok kellett a 120 éves utasításokon, amelyek sok tekintetben kiegészítésre szorultak.

A tanácskozás rendje a régi maradt. A jegyzőkönyvet továbbra is a titkár vezette, ő készítette a fogalmazatokat, amelyeket a következő ülésen felolvasott.¹⁾ Ha azonban rendkívül sürgős ügyről volt szó, mondotta az 1690-i utasítás, még aznap letisztáztatta a kiadványt s a fogalmazó vagy valamelyik irnok útján az elnök és a tanácsosok lakására küldte, hogy aláírva azonnal a postára, vagy a futár kezébe kerülhessenek. A határozatot szótöbbség alapján hozták, a felséghez intézett felterjesztésekben azonban, ha a szavazatok megoszlottak, a kisebbség véleményét is fel kellett tüntetni.

Ezek a felterjesztések először Pozsonyba kerültek, a magyar kamara elé, onnan Bécsbe, az udvari kamarához. Ez azt mutatja, hogy a szepesi kamara még továbbra is függő viszonyban maradt a pozsonyival, ez a függés azonban korántsem volt olyan szoros, mint a XVII. századi igazgatóság idején, hanem etekintetben is az 1570-es évek viszonyai felé közeledést figyelhetünk meg. Az élelmezésügyre, azaz a gabonavásárlásra, őrzésre és eladásra, kapcsolatban a katonaság ellátásával, határozottan kimondotta a Breiner-bizottság 1690-i utasítása, hogy a szepesi kamara etekintetben közvetlenül az udvari kamarától függ. Amivel egyben elismerte, hogy más téren a magyar kamara főhatósága alá tartozik, ezt azonban külön sehósem hangsúlyozta. A részletkutatás hivatott az iratok alapján eldönteni, hogy a valóságban milyen befolyás érvényesült a szepesi kamara életében a XVII. század utolsó tizedében, amíg II. Rákóczi Ferenc fölkelése a viszonyokat újból meg nem változtatta.

Segédhivatalok.

Rendet teremtett a Breiner-bizottság a segédhivatalokban is, ahol nagy volt a zürzavar. Az iroda (*cancellaria*), kiadóhivatal (*expeditio*, *expeditura*) és az irattár (*registratura*) eddig egyetlen hivatali szobába (*hypocaustum*) volt összezsúfolva. Sőt, az 1680-as években két iroda is működött, egy latin és egy német (*cancellaria Latina*, *c. Germanica*), a kettőt csak nemrég olvasztották egybe, illetve a németet megszüntették. Az iratok szanaszét heverték, s ha valami elveszett, senkit sem lehetett felelősségre vonni. Breiner mindhárom segédhivatal részére külön helyiséget utalt ki, s pontosan elhatárolta teendőiket. Elrendelte, hogy az irodában ezentúl iratokat ne őrizzenek, az irnokok (esküdt jegyzők = *iurati notarii*) csak a fogalmazatok letisztázásával foglalkozzanak, a letisztázott fogalmazatokat a tisztázatokkal együtt adják át a lajstromozónak. Arra, hogy a tisztázatokat a fogalmazatokkal kikolvassák össze, nem tért ki az utasítás, ezt valószínűleg még az irodában

¹⁾ Az 1689-i utasítás szerint a német nyelvű kiadványokat német titkár (Hornik János Sebestyén) fogalmazta. Az 1690-i utasításban már nincs nyoma külön német titkárnak.

megtették. Azt sem tisztázta, hogy ki vigye őket aláírásra és megpecsételésre az elnökhöz és a tanácsosokhoz, valamint hogy elküldésükről ki gondoskodik. Feltehetjük, hogy mindez a kiadó (expeditor) feladata volt, aki ebben az időben egyben fogalmazói (conciipista) tisztséget is viselt, a fogalmazásban is segítségére volt a titkárnak, a segédhivatalok közvetlen főnökének, akít a szűkebb értelemben vett iroda élén is képviselt. Egyúttal pedig lajstromozta és őrizte a kamarához érkezett beadványokat, amelyeket ekkor még nem iktattak. Valószínűleg az elnök bontotta fel őket s vezette reájuk a kézhezvétel keltét. Tárgyalás után kerülhettek a kiadóhoz, aki Breiner utasítása szerint időrendi sorrendben kivonatolta s lajstromozta őket. Feltehetjük, hogy a tartalmi kivonatot és keltük pontos idejét is hátukra írta, azután pedig időrendben csomókba (fasciculi) kötötte, s úgy helyezte el. Minden év elején új lajstromkönyvet kezdett. Részletes tartalmi kivonatokat készített és a beadványok keltét is feltüntette. Az iratok könnyebb kikeresése végett az időrendi lajstromkönyvhöz külön abc szerinti mutatókönyvet is szerkesztett, amelyből a személyi vagy tárgyi címszó alatt a rövidre fogott tárgyat és az időrendi lajstromkönyv lapszámát lehetett megtudni. Ugyanilyen rendszer alapján lajstromozta és őrizte a kamarai kiadványok fogalmazatait (minutae) az irattárnok vagy lajstromozó (registrator). Mindketten felelősek voltak a gondjukra bízott iratokért. A segédhivatalok létszámát szolgálak (satrapae), futárok (cursores) és a kapus (ianitor) egészítették ki.

Számvevőhivatal.

Feltűnő, hogy a Breiner-bizottság 1690-i utasítása egyetlen szóval sem emlékezett meg a kamarai levéltárról, holott 1689-ben még levéltári segédrol (coadiutor archivi) és irnokokról (iurati notarii archivi) is rendelkezett, s a legfontosabb feladatok egyikéül jelölte meg, hogy a levéltár, amely, ha hivatásának megfelel, mintegy szeme az illető hatóságnak,¹⁾ elavult utasítását újjal helyettesítsék. Ezzel szemben a levéltár örét nem említette, beszélt azonban számvevőről (magister rationum), számvevőhivatalról és számvevő hivatalnokokról viszont ismét hallgatott. 1690-ben azután megjelent az utasításban a számvevőhivatal (officina rationaria), élén a számvevővel és a helyettes számvevővel (vicemagister rationum), kebelében 6 számvevői irnokkal (iurati notarii officinae rationariae, officinistae). Mégpedig nem mint új hivatal, hanem mint már működő szerv, amelyről az utasítás ugyanazt állapítja meg, amit 1689-ben a levéltárról mondott, hogy t. i. mintegy szeme a tanácsnak.²⁾

Nyilvánvaló ezek alapján, hogy Breiner és Mednyánszky a kamarai levéltárat számvevőhivatallá szervezték át. Hogy ez a két szerv egymással kapcsolatban állott, már korábban láttuk. A XVII. század első tizedeiben, amikor a szepesi kamara igazgatósággá alakult át s minden tekintetben függő viszonyba jutott a magyar kamarával, feleslegessé vált a számvevői és segédi állás, az alá rendelt hivatalok számadásait ugyanis a pozsonyi számvevőhivatal nézte át és bírálta meg. Az igazgató a benyújtott számadásokat csak alaki szempontból vizsgálta felül, szükség esetén elrendelte kiegészítésüket, majd felterjesztette a magyar kamarához. A pénztárnok

¹⁾ »... quod nimirum oculus quasi eiusmodi dicasterii esse deberet.«

²⁾ »... tanquam oculus consistorii cameralis.«

ellenőrzésével kapcsolatos számvevői teendőket is az igazgató látta el. Than Antal számvevőt és segédét, Raisz Jánost pedig, minthogy a nikolsburgi béke értelmében levéltárat állítottak fel, levéltári őrré, illetve segédőrré nevezték ki. A levéltár őre idővel, amint láttuk, átvette a számvevővel kapcsolatos feladatok intézését, ellenőrző naplót vezetett a pénztári bevételekről és kiadásokról, megállapította, hogy a számadásokat szabályszerűen készítették-e el és szerelték-e fel. Ennek megfelelően nemcsak levéltári őrnök, hanem számvevőnek is nevezték s a segéden kívül 1—2 irnokot (esküdt jegyzőt) is rendelkezésére bocsátottak.

Az 1680-as években a felsőmagyarországi királyi jövedelmek jelentősége fokozatosan növekedett, úgyhogy az igazgatóságból újra kamarát szerveztek. A kamarai pénzügyigazgatásnak pedig, amint megfigyeltük, a kollégiális ügyintézés mellett legjellemzőbb sajátása az volt, hogy a kamara alá rendelt hivatalok és tisztviselők számadásait a kamara számvevőhivatala hagyta jóvá, vagy vetette el. A kollégiális ügyintézésre való visszatéréssel párhuzamosan lépések történtek abban az irányban is, hogy a szepesi kamarát a számvevés terén kivonják a magyar kamara gyámsága alól. Az uralkodó 1680. nov. 29-én kelt elhatározása ilyen értelemben rendelkezett, a bekövetkezett zavarok közepette azonban minden a régiben maradt, illetve a számadások körül a legnagyobb rendetlenség lett úrrá.

Breiner és Mednyánszky azután gyökeresen segítettek a bajon. 1689-ben még úgy gondolták, hogy a régi rendszert megtarthatják, csak a levéltárnak akartak új utasítást adni. Közben azonban rájöttek, hogy a kamarai pénzügyigazgatás eredményességét csak úgy biztosíthatják, ha kebelbeli számvevőhivatalt szerveznek s azt szorosan összekapcsolják a tanáccsal. E célra a levéltár kiegészített személyzetét használták fel, a külön levéltárat pedig megszüntették. Egyben pontosan körülírták a számvevői munka menetét és szabályait.

A számvevőn és helyettesén kívül 6 irnokot bocsátottak a hivatal rendelkezésére, idővel pedig még növelni akarták a létszámot. Közülük kettőt a régi iratok és számadások rendezésével és elintézésével bíztak meg. A bizottság ajánlotta, hogy valamelyik irnokot küldjék ki a bányákhoz, hogy ott a gyakorlati szakismereteket megszerezze és a bányaszámadások adatait azok birtokában ellenőrizhesse. A pénztárnoki nyugtákat csak maga a számvevő vagy helyettese vezethette, mégpedig jövedelmi ágak szerint, gondosan és pontosan, javítások és törlések nélkül, az ú. n. nyugta- vagy utalványkönyvekbe (*libri quietantiarum, assignationum*), amelyeknek helyességéért személyesen felelt. Külön könyvekbe másolták az irnokok a felvilágosítást kérő kamarai meghagyásokat (*commissiones*), a jelentések (*informationes*) fogalmazatait (*conceptus*) pedig évről-évre egybekötötték és betűrendes mutatóval látták el, hogy a hivatal anyagáról és munkájáról az utódok is könnyen tájékozódhassanak.

A negyedévi vagy havi kimutatások és az évvégi számadások bekövetelésében és ellenőrzésében a kamarai tanács és a számvevőhivatal karöltve járt el. A számvevőhivatal végezte a számvevői munkát, a hivatalnokokkal azonban a tanács érintkezett, ellenőrző, feddő és büntető hatóságot gyakorolt fölöttük. Ha a kimutatásokat és a számadásokat a kitűzött határidőre nem nyújtották be, a számvevőhivatal azonnal értesítette a tanácsot, hogy az a szükséges intézkedéseket rögtön megtegye, az előre megállapított büntetést tüstént kirója. A benyújtott iratokat a tanács vette át, s azután

áttette a számvevőhivatalhoz, amely azonnal hozzáfogott megvizsgálásukhoz (*rationes examinare*). Az utasítás szigorúan meghagyta, hogy a munkát ne halogassa, mert minden napi késedelem jelentékeny kárt okozhatott a kincstárnak. Azokat a tételeket, amelyekre nézve kételyei voltak, kiírta (*difficultates eruere*) és a tanács elé terjesztette. A tanács a kifogásolt tételeket az illetők tudomására hozta, egyben határidőt tűzött ki a válasz (*replica*) beküldésére, késés esetére az állástól való felfüggesztést helyezve kilátásba. A határidőről a számvevőhivatalt is értesítette s annak jelentésére a anyagokat felfüggesztette, a makacsokat el is bocsátotta, mert, mondotta az utasítás, a király jövedelme szent dolog s aki saját hasznára fordítja vagy elpocsékolja, nem érdemel könyörületet. A válaszokat újra a számvevőhivatal vizsgálta felül (*replicas revidere*). Igazolásul csak sajátkezű aláírással ellátott és megpecsételt nyugtákat fogadhatott el. Ha valaki nem tudott írni, vagy nem volt pecsétje, maga helyett valamilyen hitelt érdemlő személyt kérhetett meg a nyugta hitelesítésére.

A számvevői munka pártatlanságát azzal is biztosítani akarta a bizottság, hogy megtiltotta a számadások hazavitelét, nem engedte meg, hogy számvevőhivatali tisztviselők a számadásokat bemutatásuk előtt átnézzék, vagy maguk készítsék el. Kamarai hivatalnokok érdekében nem is járhattak közben.

A számadások fölötti döntés joga (*rationes censurare*) a számvevőhivatal jelentése alapján a kamarai tanácsot illette meg. A kimutatások és számadások egy-egy példányát felküldte ugyan Pozsonyba a magyar kamarának, az utasítás szerint azonban ezzel csak tájékoztatás volt a célja, nem pedig a végső jóváhagyás kikérése. Élelmezési ügyekben pedig — az élelmezési tisztek számadásait külön élelmezésügyi számvevőhivatal intézte (*officina rationaria annonaria*) — nem is a magyar, hanem az udvari kamarát tájékoztatta, minthogy ezen a téren közvetlenül tőle függött.

Pénztár.

Leikiismeretesen megvizsgálta Breiner és Mednyánszky a kamara kebelén belül eddig meglehetősen önállósággal működött királyi pénztár (*perceptoratus regius consistorio camerali concreditus*) helyzetét is. Megállapították, hogy ámbár itt a királyi jövedelmeket mintegy szentélyben kellene őrizni és csak őfelsége szolgálatában vagy fejedelmi rendeletre szabadna kiadni, a valóságban a rendtelenség és a zavar épp olyan nagy, mint a levéltárban. A nemrég elhunyt pénztárnok, Pothurnyay Baltazár 14 évi hivatali működéséről egyetlen számadást sem készített. Özvegye és örökösei sem voltak hajlandók működéséért a felelősséget vállalni. Hogy a jövőben az ilyen eseteket megakadályozzák, a pénztárnok mellé ellenőrt (*contrascriba*) neveztek ki, s kötelezték őket, hogy minden szombaton jelenjenek meg a tanács előtt és írásban mutassák ki az aheti bevételeket és kiadásokat, továbbá, hogy a pénztárban milyen összeg maradt. Egyúttal pontosabban körülírták a pénztári munka szabályait.

A pénztárnoknak is, meg az ellenőrnek is, külön-külön naplót kellett vezetniök az összes bevételekről és kiadásokról, jövedelmi ágak szerinti rovatokat nyitva. Nem elégedhettek meg azzal, amint a korábbi pénztárnokok cselekedtek, hogy a különböző időben történt be- és kifizetéseket egy tételben könyvelték el, hanem napról-napra és hónapról-hónapra haladva tartoztak minden pénztári változást azonnal megörökíteni. Negyedévenként 3—3 példányban kimutatást készítettek, egyet-egyét az udvari, a magyar

és a szépesi kamara tájékoztatására. A befizetésekről adott nyugtákon pontosan feltüntették nemcsak a befizető nevét és a jövedelmi forrást, hanem azt is, hogy a befizetett összeg milyen időszakra eső jövedelem volt. A nyugtát most már a számvevő vagy segéde írta először alá, amikor bevezette a nyugták könyvébe. Az utólagos befizetéseket az elszámolás körüli zavarok elkerülése végett ettől kezdve a befizetés napja alatt könyvelték el, nem pedig annál az időszagnál, amelynek hátralékát kiegyenlítették. Rendkívüli bevételeket a pénztár csak a kamarai tanács meghagyása alapján vehetett át, ezekről a tanács a számvevőhivatalt is értesítette. A kifizetések ugyancsak a kamarai tanács írásbeli utalványaira történtek, mégpedig az előre meghatározott időben. Ez alól a szabály alól csak rendkívül fontos és sürgős esetekben tehetett kivételt a pénztárnok. A magyar kamara utalványozási joga az utasítás szerint teljesen megszűnt, az udvarié, a király nevében, természetesen továbbra is érvényben maradt. A jövedelmek helyszíni kifizetését még most sem tudták kiküszöbölni, bár lehetőleg korlátozni igyekeztek. Az ilyen kifizetések utalványait ettől kezdve nem az illető hivatalhoz küldték, azt az utalványozásról csak értesítették, hanem a pénztárnokhoz, aki a kiutaltösszegről nyugtát állított ki, amelyben megjelölte, hogy a kifizetés kinek a kezéhez történjék. Az illető azután a felvett összegegről nem a vidéki hivatalt nyugtatta, bár azt is megnevezte, hanem a pénztárnokot. Ezáltal akarták biztosítani, hogy az évvégi elszámolásokban, amelyeket a számvevőhivatal és a tanács vizsgált át, minden tétel úgy szerepeljen, mintha csak ugyan keresztülment volna a pénztáron.

Ellenőrzés.

Hogy a kamarai igazgatás zavartalan menetét biztosítsák, bevezették a segédhivatalok szigorú ellenőrzését. A számvevőhivatalt maga az igazgató és Holló Zsigmond, az élelmezésügyi számvevőhivatalt br. Sbarra Fülöp és Szentiványi László, az irodát és az irattárat Sbarra, a kiadóhivatalt Holló, a pénztárt pedig Szentiványi volt köteles minden hét valamelyik napján váratlanul meglátogatni és a tisztviselők munkáját személyesen megvizsgálni, szorgalmukat, tehetségüket megismerni. Ha valahol hibát találtak, a szombati tanácsülésen terjeszthették elő az orvoslásra vonatkozó javaslatukat.

Hasonlóképpen kijelölte a Breiner-bizottság azt is, hogy a külső kamarai hivatalokat hogyan ellenőrizzék és vizsgálják fölül a tanácsosok. Etekintetben már a korábbi utasítások is rendelkeztek, elsősorban a harmincadhivatalok látogatását kötve az igazgatóság lelkére, ezek a rendeletek azonban legtöbbször a papíron maradtak. Breiner és Mednyánszky rendkívül szükségesnek és hasznosnak tartották, hogy a harmincadokat, a kincstári birtokokat, a bányákat, a gabonaházakat, a tokaji sóhivatalt és a többi sólerakóhelyet, minden évben, ha lehet kétszer, de legalább egyszer felkeresse valamelyik kamarai tanácsos. 1690-ben Fischer igazgatót a szomolnoki réz- és a sóvári sóbányák, valamint az ottani kincstári gazdaságok meglátogatásával bízták meg, figyelmébe ajánlva az újonnan feltárt aranyitkai és telkibányai aknákat is. Br. Sbarra és Szentiványi tanácsosokat a Tisza jobbpartján fekvő harmincadhivatalokhoz és gabonaházakhoz küldték ki, ahonnan Sbarranak a tiszáninneri kincstári jószágokra, Szentiványinak pedig ugyancsak a tiszáninneri sólerakóhelyekre kellett mennie. Holló tanácsos számára a tiszántúli uradalmakat, harmincadokat, sólerakó-

helyeket, továbbá Nagy-, Felső- és Feketebányát jelölték ki. Váratlanul kellett megjelenniük, hogy a tisztviselőket készületlenül találják. A következő évben azután szerepet cseréltek, csak arra tartoztak ügyelni, hogy egyszerre csak egy tanácsos legyen távol, különben a tanács munkája megakadt volna. 1690-ben a gabonaházakkal még kivételt tettek, az élelmezésügy intézését akkor ruházták teljesen a szepesi kamarára, a kezdeti nehézségek leküzdésére ezért két tanácsos kiküldését találták célszerűnek. Intézkedési jog egyébként a tanácsosokat csak kivételesen sürgős esetekben illette meg, különben minden tapasztalatról a tanács előtt számoltak be, a szükséges intézkedéseket a tanács tette meg.

Ilyen módon remélte a Breiner-bizottság, hogy a külső kamarai tisztviselők hanyagságát, kihágásait és visszaéléseit még idejében leleplezhetik és orvosolhatják. A hivatalnokokkal szemben elsősorban erkölcsi követelményeket támasztottak, megkivánták, hogy derék, hű, józan és szorgalmas szolgálói legyenek a királynak. Szakismeretekre a bizottság utasításai nem helyeztek súlyt, valószínű azonban, hogy a pályázók mérlegetésénél ezekre is tekintettel voltak. Az uradalmi alsóbb tisztek, a kamarai kapus, futárok és szolgák kivételével minden tisztviselőt az uralkodó nevezett ki, a kamara csak jelölt, mégpedig minden állásra 3—3 pályázót, anélkül azonban, hogy a király kötelese lett volna a jelöltek közül választani. A kinevezettek kötelezvényt írtak alá, ha házasok voltak, feleségüknek is köteleznie kellett magát arra, hogy az esetleges károkat javaikon a kincstár a törvénykezési út mellőzésével megveheti. Különösen az ellen tiltakoztak az utasítások, hogy a kincstár pénzével kereskedjenek, azt kamatra kölcsön adják. A legnagyobb bűnnek pedig azt tartották, ha a tisztviselők feljebbvalóik elnézését ajándékokkal vásárolhatták meg, amiben méltán láthatták a közszolgálat teljes csődjét.

Feladat.

A kamarai jövedelmek főbb ágai a XVII. század végén a bányászat, a harmincad, a kincstári uradalmak és szőlők, továbbá a sómonopólium voltak. Az ezeknél alkalmazott tisztviselők alkották a kamara külső személyzetét (status externus), amelynek teendőit Breiner és Mednyánszky ugyancsak részletesen meghatározták. A hadiadót most már a megyék és városok vetették ki és hajtották be. A katonaságot a hadipénztárak fizették, ellátásáról a hadibiztosok, valamint a megyék és városok biztosai gondoskodtak. Élelmezésében jelentékeny szerepet játszottak a kamarai igazgatás alatt álló gabonaházak, amelyekben a kincstári uradalmak termését tárolták és értékesítették. A végvárok ebben az időben jelentőségüket majdnem teljesen elvesztették, amivel a szepesi kamara egyik legsúlyosabb korábbi gondjától mentesült.

A felsőmagyarországi bányaművelés aranyat, ezüstöt, rezet és sőt termelt. A bányák gazdagok voltak, inkább bányamunkásokban (laboratores fodinales) volt hiány, úgyhogy Breiner a bányafelügyelők (inspectores) és bányatisztek (officiales) legelső feladatául azt jelölte meg, hogy minél több munkást foglalkoztassanak. E célból néhány újítást vezettek be, elsősorban a munkások fizetése terén. Sóvárótt a munkásokat eddig csak hatheti munka után fizették ki, ami sok jobbágyot visszatartott a munkavállalástól, mert a földesúri robot és saját gazdaságuk sem engedte, hogy ilyen hosszú

ideig távol legyenek, meg szívesebben dolgoztak olyan helyen, ahol korábban bérükhöz jutottak. Ezért most elrendelték, hogy hetenkint fizessenek, bár ez több fáradságot okozott a bányaigazgatónak (praefectus) és a melléje rendelt ellenőrnek (contrascriba), mivel ettől fogva minden hét végén kimutatást kellett készíteniök a bevételekről és kiadásokról a kamarai tanács részére. Hasonlóképen szabályozták a nagy-, felső- és feketebányái aranybányászok fizetését. A szomolnoki rézbányákban azonban kivételt kellett tenniök, mert a réz kiválasztása és próbája hosszabb időt igényelt. Szomolnokon ezért havonként fizettek, az ottani igazgató és ellenőr is havonként tett jelentést a kamarának.

A bányaművelés javítását akarták elérni azzal az intézkedéssel, hogy a bányatisztek minél gyakrabban szálljanak le a tárnákba, oktassák a munkásokat, mert a rossz munka több kárt okoz, mint hasznot hajt. Készítsenek a bányákról térképeket, tegyék a művelést minél gazdaságosabbá.

A legtöbb bányatisztviselő annyi mellékes jövedelmet élvezett, hogy az fizetésüket is meghaladta. Breiner utasítása ezen a téren is rendet akart teremteni.

Bányatisztviselőnek kincstári bányák mellett bányája nem lehetett, saját borát, sörét, pálinkáját nem mérhette ki, úgyszintén csak kamarai húst és kenyeret árulhatott. Ezekről a jövedelmekről külön tartozott elszámolni, sőt a bizottság helyesebbnek tartotta volna, ha a gazdasági ügyek intézésével külön tisztviselőt bíznak meg.

Különös gondot kellett a bányák vezetőinek arra fordítaniök, hogy a bányák berendezését állandóan jó karban tartsák, a hibákat idejében kijavíttassák, s ezáltal a bányászat zavartalanságát biztosítsák. Rendkívül fontoságuk volt a bányaművelés szempontjából az erdőknek, amelyekben a szükséges fát vágták. A bányászat érdekei kívánták meg, hogy a kamara rendszeres erdőgazdálkodást folytasson, a fákat ne össze-vissza, hanem tervszerűen vágassa és az irtásokon új erdőt növeljen.

A harmincadosok ellen az volt a legsúlyosabb vád, hogy a bevételt nem szolgáltatták be pontosan minden negyedév végén a kamarai pénztárba, hanem kölcsönadták, kereskedtek vele, éveken keresztül hátralékban maradtak. A negyedévi kimutatásokat és az évvégi számadásokat gondatlanul szerkesztették, hiányosan szerelték fel és elkésve nyújtották be. Gyakran előfordult, hogy a végleges elszámolás előtt meghaltak, olykor meg is szöktek, a kincstárt súlyosan megkárosították.¹⁾ A Breiner-bizottság ezen a bajon úgy akart segíteni, hogy a szepesi kamara minden harmincados számára határidőt tűzzön ki, s ha azt elfogadható mérték nélkül nem tartotta meg, negyedévi fizetésének levonásával büntesse. A büntetett harmincadosnak azután nem negyedévenként, hanem havonként kellett a jövedelmet beszolgáltatnia és kimutatást készítenie, számadást pedig minden negyedév végén. Ha újból hanyagnak bizonyult, a kamara felfüggesztette állásától, s javaslatot téve alkalmas utód személyére nézve, az ügyet a magyar kamarán keresztül az udvar elé terjesztette. Felhatalmazta a Breiner-bizottság a kamarát arra is, hogy azt a harmincadosot, aki a negyedévi elszámoláskor hátralékban maradt, letartóztassa és fogvatartsa mindaddig, amíg a hátralékot ki nem egyenlítettte.

Gondoskodott a bizottság arról is, hogy a harmincadosok a kereskedőket se károsíthassák meg. A vámcédulákon pontosan fel kellett tüntetniök,

¹⁾ Mint pl. Cseréy Miklós újhelyi harmincados tette.

hogy a kereskedő milyen áruból hány darabért mennyit fizetett a rendes és mennyit a félharmincad fejében. Mellékes szolgáltatásokat nem követelhettek, hogy ezáltal a kereskedelmet ne fejlesszék vissza. Meg kellett a kamarának állapítania, hogy a harmincadosok tartanak-e az utak ellenőrzésére lovasokat (satrapae), s azok esküt tettek-e a királynak, mert különben összejátszhatnak a csempész kereskedőkkel. Újra javasolta a bizottság, hogy külföldön szervezzenek pénztárnoki állásokat a kivitt áruk vámcéduláinak összegyűjtésére és a kamarához juttatására.

A birtokáról távollévő gazda földjeinek tipikus képe bontakozik ki a Breiner-bizottság utasításának azokból a pontjaiból, amelyek a kincstári uradalmak helyzetén akartak javítani. A folytonos harcok, császári és kuruc seregek dúlásai, az északkeleti Felvidék egész gazdasági életét alapjaiban rendítették meg, a legsúlyosabb károkat mégis a mezőgazdaságnak okozták. A majorok parlagon heverték, Breiner megállapítása szerint a robot (labor fiscalis) és a természetbeni jobbágyszolgáltatások (victualia) jelentették az egyedüli jövedelmet. Ezt pedig a gondatlanul és hűtlenül sáfárkodó gazdatisztek vagy nem hajtották be, vagy a maguk és barátaik önző céljaira vették igénybe, illetve elajándékozták. A gazdasági és major-sági épületek, italmérések legnagyobb része romokban hevert, amit Breiner nem annyira a viszontagságos idők, mint inkább a hanyag hivatalnokok számlájára írt. Hiszen az erdők bőviben voltak a fának, a jobbágykéz is rendelkezésükre állt, mindkettőt fel is használták, de csak arra, hogy saját és hozzátartozóik jószágain hozassanak mindent rendbe. A halastavakról jelentéseikben és számadásaikban mélyen hallgattak, ami arra mutatott, hogy vagy nem törődtek velük, vagy azok hasznát is egyszerűen zsebre-vágták. Breiner és Mednyánszky világosan látták a bajokat, de egyelőre nem tehettek egyebet, mint hogy rájuk mutattak, elrendelték orvoslásukat és a rendeletek megszögőit súlyos büntetéssel fenyegették meg.

Az uradalmak szervezete is sok hiányosságot árult el. Sok volt a gazdatiszt, számukat csökkenteni kellett. A bizottság azt ajánlotta, hogy a kamara a kisebb birtokrészeket bizza kisebb tisztekre, vagy pedig adja bérbé, szükség esetén bocsássa áruba. Attól azonban óvta az igazgatót, hogy egy gazdatisztet egymástól távol eső birtokok vezetésével bízzanak meg, mert tudta, hogy a jó gazdálkodás állandó felügyeletet kíván.

A tisztartók számadásai körül is sok nehézség merült fel, velük szemben ugyanazokat a szabályokat alkalmazták, mint a harmincadosok ellen. Csak az elszámolások időpontja különbözött, ezt ugyanis a jobbágyszolgáltatások ideje határozta meg. Karácsony, Húsvét, Szent György és Szent Mihály ünnepe jelentették ezen a téren a legfontosabb határnapokat, amelyek után néhány nappal a gazdatiszteknek el kellett számolniuk, hogy a jobbágyok esetleges tartozásait még idejében megállapíthassák és behajthassák.

Rendkívüli fontosságot tulajdonított Breiner bizottsága a felsőmagyarországi szőlőművelésnek, amely szintén megsínylette a háborús időket. Pedig e vidék borai messze földön híresek voltak és jó áron keltek el, úgyhogy Breiner joggal nevezhette a szőlőket az ország legértékesebb drágakövének, de csak akkor, tette hozzá, ha megfelelően megművelik őket. Lelkére kötötte tehát a kamarának, hogy hűséges, megbízható, szorgalmas és a szőlőműveléshez értő felügyelőt (inspector) és munkásokat (vinicolae) alkalmazzon, a szükséges költségeket idejében bocsássa rendelkezésükre, hogy emiatt semmit se mulasszanak. Három esztendőre Szentiványi László

tanácsost bizta meg azzal, hogy személyesen ellenőrizze és irányítsa a kincstári szőlők ültetését, művelését és nemesítését. Felhatalmazta, hogy a sürgős intézkedéseket saját felelősségére megtehesse, egyebekben pedig a kamarai tanács döntése szerint járjon el. Szentiványinak a szüreteléskor is jelen kellett lennie, s ügyelnie arra, hogy a különböző mustokat ne keverjék össze. A megtöltött hordókat lepecsételte és egy esküt tett kamarai tisztviselő őrizete alatt Kassára küldte. A minőség biztosítására igen nagy súlyt helyeztek, a hordókon a hegy nevét és a szőlő fajtáját is feljegyezték. A kincstár munkásai magánosoknak nem szüretelhettek, kincstári borokkal magánosokét nem szállíthatták, hogy az összekeveredés lehetőségét is kiküszöböljék. Kassán a számvevő vette át és vizsgálta meg a hordókat, majd elhelyezte a kamara pincéjében, ahol csak kincstári borokat őrizhettek. Minthogy szüret idején a borokat olcsóbban lehetett vásárolni, a kamarának erre a célra bizonyos összeget készen kellett tartania. Az eladással azonban nem vártak sokáig, kivéve az udvarnak szánt és következő évre eltett hordókat, még ősszel, vagy legkésőbb tavasszal áruba bocsátották a termést, mert az árak emelkedése nem állott arányban az őrzési költségekkel. Az italmérés jogát kincstári birtokokon mindenütt a kamara gyakorolta. Szigorúan tiltotta, hogy a kamarai tisztviselők a kincstári pincékben saját borukat és sörüket tartsák és azt mérjék ki.

Bérletbe rendszerint csak a silányabb szőlőket adta a kamara, többnyire harmadában, néhány esztendőre, s amikor a bérlő rendbehozta a földeket, újra saját kezelésbe vette. Szigorúan tiltotta azt a gyakori visszaélést, hogy a bérlőkkel összejátszó tisztviselők akkor adták bérbe a szőlőt, amikor a termés jónak ígérkezett, s amikor kedvezőtlen idő járt, visszavették a bérlőtől.¹⁾

A sóvári sóbányák termése nem fedezte a felsőmagyarországi szükségletet, az országrész behozatalra szorult. Etekintetben elsősorban a mármarosi kősó jött számításba. A kincstár újra gyakorolta a királynak az ország törvényeiben is elismert, de hosszú időn keresztül nem érvényesített jogát, amely szerint magánosok sót nem hozhattak be és sóval nem kereskedhettek. A királyi sóbehozatalt és sókereskedést a kamarai sóhivatalok, az úgynevezett lerakóhelyek (loca depositionis) bonyolították le. Breiner bizottsága a sókereskedés kérdését is alaposan megtárgyalta a szepesi kamarával, e tárgyalás eredményét 1689. december 18-án külön rendeletben foglalta össze. Kijelölték a lerakóhelyeket, de a kamarának jogában állott, hogy belátása szerint változtasson rajtuk. A mármarosi kereskedőktől a só a tiszabecsi sóhivatal vette át, a kamarának ezért gondoskodnia kellett róla, hogy legyen nála mindig elég pénz a kereskedők kifizetésére. Tiszabecsről tutajokon Tokajra, a sókereskedés központi helyére szállították a só. A tutajok eleinte a tokaji élmezési tiszt gondjaira voltak bízva, 1690-ben azután az ottani sóigazgató (praefectus) és ellenőr (contrascriba) átvette tőle ezt a feladatot. Tokajból vitték szét azután a sókockákat a különböző lerakóhelyekre.

A szepesi kamarának kellett arról is gondoskodnia, hogy a puszkapor gyártásához szükséges salétromot ne kelljen külföldről behozni. Szabolcs megye kállói járásának lakosai voltak a legjobb salétromkészítők. Breiner

¹⁾ A szőlőművelésre v. ö. *Herzog József*: A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. Levéltári Közlemények, 1923.

meghagyta a kamarának, hogy a szükséges eszközöket bocsássa rendelkezésükre, továbbá nyújtson nekik kölcsönt is, hogy jószágokat vehessenek. Ezzel szemben a salétromot külföldre nem vihették és az országon belül is csak a kamarának adhatták el. Amit a leghatásosabban úgy biztosíthattak, hogy az átvételkor az árat azonnal kifizették.

Mindezekből a jövedelmi forrásokból, minthogy a katonaságot már nem fizette, az adminisztrációs költségek fedezésén kívül a szepesi kamara évi 100.000 forintot (quota annualis) tartozott az udvarba beküldeni.

A magyar kamara főhatóságának kérdése.

A Breiner-bizottság utasítása nagy megütközést váltott ki a magyar kamarában, amely nem az I. Miksa-kori, hanem a XVII. század folyamán kialakult helyzetet vette alapul, s a szepesi kamara fölött gyakorolt főhatóságát féltette. Még azt is kétségbevonta, hogy a bizottságnak joga volt utasítást adni. Hivatkozott arra, hogy a korábbi igazgatók utasításait mindig ő készítette el, aláírásra az uralkodó elé terjesztette, azután az őrizetében lévő királyi pecséttel megpecsételte, majd elnökével és tanácsosaival is aláíratta. Úgy találta, hogy a kassai igazgatóság, a magyar kamara hatóságának nem kis sérelmére, a függő viszony megszüntetésére törekszik, s a Breiner-bizottság utasítása ezt a szándékát hathatósan támogatja. Holott a két kamara között kialakult viszonyt őfelsége számos utasításban és országgyűlési végzéseiben is megerősítette. A Breiner-bizottságnak különben sem az volt a rendeltetése, hogy a kassai igazgatóság szervezetét megváltoztassa, hanem csak az, hogy megvizsgálja, a korábbi utasítást mennyiben tartotta meg. Etekintetben panaszait a magyar kamara a következőkben foglalta össze:

Elmulasztotta a szepesi igazgatóság a magyar kamara engedélyét kérni, amikor a levéltárában őrzött kincstári vonatkozású iratok tartalmát magánosokkal közölte, sőt még a közlés megtörténtét sem jelentette be. Nem értesítette a magyar kamarát arról, hogy a királyi adólevelek felülvizsgálása milyen eredménnyel járt, a hitelezőkkel hogyan egyezett meg, milyen új kölcsönöket, kiktől és milyen feltételek mellett vett fel. A legnagyobb sérelmet pedig azáltal követte el, hogy a kamarai tisztviselők számadásait nem terjesztette fel a magyar kamarához, hanem saját hatáskörén belül döntött fölöttük. Ezt az eljárását arra a királyi határozatra alapította, amelyet br. Wallsegg igazgató a magyar kamara háta mögött eszközölt ki az udvari kamara akkori elnökétől, gr. Abeletől, s amelyet a magyar kamara akkori alelnöke, gr. Volkra, a kamarai tanácsosok határozott ellenzése mellett továbbított Kassára. Br. Wallsegg egyébként is sok újítást vezetett be és sok visszaélést követett el, amelyek miatt vizsgálat folyt ellene és állásából elbocsátották. A kérdéses határozat tehát nem nyert a gyakorlat útján szentesítést, annál kevésbé, mert a magyar kamara sohasem nyugodott bele és állandóan sürgette az igazgatóságot, hogy a számadásokat küldje be. Kriechbaum és br. Fischer igazgatók szabályszerűen készült és őfelsége által jóváhagyott utasításai is a régi gyakorlat mellett foglaltak állást. Mindezzel nem törődve, az igazgatóság 1674 óta magánál tartja a kimutatásokat és a számadásokat, anélkül azonban, hogy felülvizsgálásukhoz hozzáfogott volna. Nem csoda, ha a hátralékok évről-évre emelkednek, hiszen az utolsó kimutatás szerint, amelyet a magyar kamara az igazgatóságtól 1670-ben kapott, már akkor érték a 20.000 forintot. Egyebekben is mulasztást mulasztásra halmozott

az igazgatóság. A tisztviselői karban mutatkozó bajokat elhallgatta. A harmincadhivatalokat nem vizsgálta meg, vagy ha meg is tette, a jelentéssel adós maradt. A csempészek fölött egész függetlenül ítélkezett, a csempészárúkról nem számolt el. Az elkobzott jószágok fölött önállóan rendelkezett, eladta, bérbeadta, elcserélte azokat. A háramlott birtokokkal hasonlóképpen cselekedett. A kincstári szőlőkön szabadon gazdálkodott, a borral kereskedett. A tizedbérletről sem tájékoztatta a magyar kamarát. Nem tett jelentést a salétromkészítésről, az országrész politikai eseményeiről, a levéltár leltárát sem készítette el.

Ezzel szemben a megürült belső és külső állásokat betöltötte, holott csak a jelölés joga illette volna meg. Az igazgató és a tanácsosok állandóan hivatalos úton voltak, úgyhogy Kassán legtöbbször csak egy tanácsos tartózkodott. Ezekért a fölösleges utakért túlságos magas napidíjakat vettek fel, a jelentésekkel azonban adósak maradtak. Az igazgatóság jövedelmeivel szabadon rendelkeztek, a magyar kamara utalványozási jogát semmibe sem vették. A kincstár érdekében folytatott pörökben önkényesen jártak el és a helyettes királyi jogügyigazgatóval végeztettek olyan jogi cselekményeket, amelyekhez csak magának a jogügyigazgatónak lett volna joga. Ezáltal a kincstárt felesleges kiadásokkal terhelték meg és a kincstári pörök eredményességét veszélyeztették.

Mindezek alapján a magyar kamara azt kérte az uralkodótól, hogy a régi függő viszonyt állítsák vissza, s kötelezzék a kassai igazgatóságot a korábbi királyi utasításokban foglaltak megtartására. Ha pedig mégis új utasítást akarnának kiadni, annak pontjait az udvari és a magyar kamara közös tárgyaláson állapítsák meg és a szokott módon állítsák ki és erősítsék meg. Egyben összefoglalta a Breiner-féle utasítás elleni legfőbb kifogásait. Megjegyezte, hogy Breiner a kassai igazgatósággal folytatott tárgyalásaira az igazgatóság tanácsosain kívül külső szakembereket is meghívott, azoknak a vitás kérdések eldöntésénél szavazati jogot adott, s igen sokszor leszavaztatta velük biztostársát, Mednyánszky Pált. Az utasítás azon pontjainak kihagyását vagy megváltoztatását követelte elsősorban, amelyek kimondták, vagy legalább is azt a látszatot keltették, hogy a szepesi igazgatóság nem a magyar, hanem az udvari kamarától függ. Ez tűnt ki például abból a szövegezésből, amely szerint jelentéseit a magyar kamarán keresztül kellett az udvar elé terjesztenie. Az élelmezésügyre vonatkozóan pedig, amelyet korábban az igazgató intézett, s csak most bíztak az egész igazgatóságra, az utasítás kifejezetten úgy rendelkezett, hogy az igazgatóság fölöttes hatósága közvetlenül az udvari kamara. A magyar kamara ezzel szemben arra hivatkozott, hogy nem valami rendkívüli, hanem rendes kamarai jövedelemről van szó, amit nem lehet befolyása alól kivonni. Helytelenítette, hogy Breiner a kamarai segédhivatalok ellenőrzésével és a külső tisztviselők működésének megvizsgálásával meghatározott tanácsosokat bízott meg, holott az utasítások az ilyen megbízásokról csak általánosságban szoktak megemlékezni és az alkalmas személyek kiválasztását a hivatal vezetőjére hagyták. Legfőbbképpen azonban az fájt a magyar kamarának, hogy Breiner a szepesi igazgatóság levéltárát számvevőhivatallá szervezte át s ezzel az egész számvevési munkát, a befolyásnak legbiztosabb eszközét, a szepesi kamarára ruházta. Ezt az intézkedést egészen feleslegesnek minősítette, mivel, mondotta, a költségeket tetemesen növeli. A számadásokat továbbra is a levéltárnok és segéde gyűjthetik össze, felülvizsgálatukat pedig elvégzi majd a pozsonyi

számvevőhivatal. Nem szükséges, hogy a számvevés Felsőmagyarországon történjék. Rendkívüli esetekben biztosokat küldhet ki a magyar kamara, azok napidíja még mindig kevesebbe fog kerülni, mint az állandóan működő számvevőhivatal. Az élelmezésügyi számadások megvizsgálására sem kell külön számvevő, a pozsonyi hivatal tisztviselői ezt a feladatot is vállalhatják. Semmi veszély sem rejlik abban, ha a pénztárnok a korábbi gyakorlatnak megfelelően ezentúl is személyesen jelenik meg Pozsonyban saját és a többi hivatalnok számadásaival, s azokat ott néhány nap alatt elintézik. A kivonatokat sem kell három példányban készítenie, elég ha egyet küld Pozsonyba, ahonnan azt Bécsbe továbbítják. A fogalmazói s egyben kiadói állást is fölöslegesnek minősítette a féltékeny magyar kamara, négy lovas és két futár helyett pedig csak három postát akart engedélyezni, minthogy a pozsonyi tanácsot is csak négy futár szolgálta. Abba sem tudott bele-nyugodni, hogy a sólerakóhelyeket a szepesi kamara saját belátása szerint jelölje ki. A tisztviselők kinevezési jogához is kitértőan ragaszkodott. Azt pedig, hogy a szepesi kamara évi 100.000 forintot szolgáltatson be az udvarba, ugyancsak sérelmezte, minthogy, mondotta, kamarai jövedelemről a magyar kamara megkerülésével nem határozhattak.

A részletek ismerete nélkül nehéz eldönteni, hogy a hosszúra nyúlt vitában melyik fél hivatkozott helytállóbb érvekre. Kétségtelen, hogy a bécsi udvar a szepesi kamarát ki akarta vonni a magyar kamara befolyása alól, amint a töröktől visszafoglalt területeket is külön, Pozsonytól független szervre, a budai kamarai igazgatóságra bízta. Nyilvánvaló, hogy a kérdés eldöntésénél közjogi szempontok is érvényesültek. Az 1681-i országgyűlésen a király kénytelen volt elismerni, hogy a magyar kamara független az udvartól, s hogy hivatalnokai csak magyarok lehetnek. Ha kérdéses is, hogy az országgyűlési végzések a való életben érvényesültek-e, annyi bizonyos, hogy 1690-ben a két kamara között Bécsben folyt tanácskozásokon a magyar elnök hivatkozott az 1681: XIII. t.-c.-re, ami valószínűvé teszi, hogy hivatalát annak szellemében próbálta vezetni. Így azután megérthetjük, hogy a bécsi udvar továbbra is kitértő Breiner elgondolása mellett, habár jelentékeny engedményeket is tett. A gabonaügyben úgy egyeztek meg, hogy az újonnan visszafoglalt területekről, vagy az udvari kamarától származó gabona tekintetében a szepesi kamara közvetlenül az udvari főhatósága alá tartozik és annak számol el. A rendes kamarai jövedelmekből eredő gabonáról azonban a magyar kamarának tartozott számot adni. Hasonlóképen az összes többi kamarai jövedelemről rendszeresen tájékoztatta a magyar kamarát, év végén pedig számadását is eléje terjesztette. A szepesi számvevőhivatalt nem fejlesztették vissza levéltárrá, a kamarai hivatalnokok számadásait első fokon itt nézték át és bírálták meg, a végső jóváhagyás joga azonban a magyar kamarát illette meg, amely szükség esetén biztosokat is kiküldhetett a bonyolultabb esetek megvizsgálására.

A magyar kamarának tehát sikerült a közjogi természetű sérelmeket orvosoltatnia, s a magyar pénzügyigazgatás egységét, ha a visszaszerzett területeken nem is, de legalább a régi királyi Magyarországon biztosítani. Ha pedig nem közjogi, hanem hivataltörténeti szempontból mérlegeljük a már-már elmérgesedéssel fenyegető vita eredményét, megállapíthatjuk, hogy az udvari kamara a szepesi igazgatóságot az I. Miksa-kori elgondolásnak és a Rudolf-kori gyakorlatnak megfelelően újra kamarává szervezte át, a pénzügyigazgatásra sokkal alkalmasabb szervezettel látta el, s ezt a köz-

igazgatásilag tagadhatatlanul fejlettebb fokot képviselő hivatalt a magyar kamara közjogilag érthető és menthető ellenvetéseire sem volt hajlandó visszafejleszteni.¹⁾

Az Aichpüchl-bizottság.

A zavarok az 1690-i tárgyalások végével sem szűntek meg. Breiner utasítását nem tartották meg, a felsőmagyarországi pénzügyigazgatást továbbra is fejletlenség jellemezte. Az uralkodó 1694-ben kénytelen volt újabb bizottságot kiküldeni a viszonyok megvizsgálására és rendezésére. E bizottság tagjaivá br. Aichpüchl Károlyt, gr. Löwenburg Jánost és Ferschner Györgyöt nevezte ki, a magyar kamara tanácsosait tehát mellőzte. A bizottság munkájának eredményeképpen 1695. jún. 20-án újabb utasításban foglalta össze a szepesi kamara működésének szabályait. Alapul minden tekintetben Breiner utasítását vette, s jóváhagyva a XVII. század elején megszokadt fejlődési vonal újrafelvételét, a magyar pénzügyigazgatás kassai szervét nem igazgatóságnak, hanem szepesi királyi kamarának nevezte, ami ellen pedig a magyar kamara 1690-ben élénken tiltakozott. A két kamara viszonyát egyébként Aichpüchl nem változtatta meg, úgyhogy a magyar kamara főhatósága, legalábbis elvben, továbbra is sértetlen maradt.

Megütközéssel volt kénytelen Aichpüchl megállapítani, hogy a tanácsosok közt a legnagyobb egyenetlenség uralkodik. Felszólította őket, hogy legalább hivataluk szolgálatában fekezzék indulatukat, a tanácskozáson egymás véleményét csendben és nyugodtan hallgassák meg. Amennyiben a szavazatok megoszlottak, s az elnök a többséggel nem értett egyet, mindkét rész javaslatát írásba foglalták és a magyar kamara elé terjesztették. Aichpüchl utasításából tűnik ki egyébként, hogy a kamarai tanácskozások, legalábbis ebben az időben, latin nyelven folytak. De az sem lehetetlen, hogy Aichpüchl csak a szenvedélyek csillapítására akarta a magyar tárgyalási nyelvet kiküszöbölni.

A kamara szemének nevezett számvevőhivatal működött ugyan, de olyan rendetlenül, hogy ebből a szemből nem fény, hanem csak homály és zavar áradt a tanács felé. Első feladatául ezért azt tűzte ki a bizottság, hogy tisztázzák végre a multa nézve, hogy ki mivel van hátralékban, s a hátralékokból mit lehet még behajtani, s miről kell végleg lemondani. A jövőben pedig szigorúan és részrehajlás nélkül ügyeljen a számvevőhivatal arra, hogy hátralékban egyetlen kamarai tisztviselő se maradjon. Ha valaki a kitűzött határidőre nem számolt el, azonnal értesítse a tanácsot, hogy az illető fizetését levonják, állásától felfüggeszék, sőt fogságban is tartásuk, amíg tartozását ki nem egyenlítette. A számvevés módjára nézve Aichpüchl mindenben jóváhagyta Breiner utasítását. A külön gabonaügyi számvevőhivatal beolvadt a rendes számvevőhivatalba, a gabonaügyi számadásokat azonban végső jóváhagyásra nem a magyar, hanem az udvari kamara elé terjesztették. Egyesítették továbbá a számvevőhivatallal a kincstári uradalmak igazgatóságát is (praefectura bonorum fiscalium), úgyhogy addigi szűk és homályos hivatali helyiségét a kamara régi tanácsstermével cserélhette fel.

A pénztár sem tartotta meg a Breiner-bizottság utasítását, úgyhogy Fabriczi György pénztárnok sem tudott elszámolni. Aichpüchl megújította

¹⁾ Az 1690. évi tárgyalások legfontosabb iratai Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7. alatt találhatók.

Breiner rendeleteit, s az ellenőrt anyagilag is felelőssé tette a pénztárnok működéséért. A pénztárhoz mindketten kulcsot kaptak s csak közösen nyithatták ki. Ha az év végétől számított három hónapon belül nem számoltak el, mindkettőjüket felfüggesztették állásuktól, s a pénztárt alkalmas helyet-tesre bízták.

A segédhivatalok tekintetében Aichpüchl mindenben jóváhagyta Breiner intézkedéseit, s csak annyit fűzött hozzájuk, hogy iratokat az elnök és a titkárok kivételével bárkinek csak a kamarai tanács meghagyására kölcsönözzenek ki, s a kölcsönkönyvben pontosan jegyezzék fel, hogy ki mikor és mit vitt el és hozott vissza. A szolgák számát Aichpüchl is négyben állapította meg.

A külső hivatalnokokra vonatkozóan elrendelte a bizottság, hogy azok, akik királyi megerősítést még nem nyertek, ezt haladéktalanul kérjék a magyar kamara útján. Valamennyien tegyenek esküt és kapjanak utasítást. A jövőben a szepesi kamara csak ideiglenesen nevezhet ki, s megerősítés nélkül ez a kinevezés érvénytelenné válik.

A kamarai jövedelmek közül a sókereskedés hasznát némileg csökkentette az a körülmény, hogy a király engedélyt adott Esterházy Pál herceg nádornak bizonyos mennyiség forgalombahozására. Ennél azonban sokkal nagyobb baj volt, hogy a szepesi kamara nem törődött azzal, hogy a lerakóhelyek részére idejében vásároljon és szállíthasson, úgyhogy a bizottság még a kereskedés két csomópontján, Tokajban és Debrecenben is üresen találta a raktárakat. Meghagyta tehát a kamarának, hogy a máramarosi és dési bányákból minél több sót rendeljen, az átvételkor azonnal fizesse ki és a szállítók bérével se maradjon adós. Az átvétel és szállítás körüli visszáóságokat szüntesse meg. Kilátásba helyezte, hogy a sókereskedés irányítását, egyetértésben a kamarával, külön sóigazgató (administrator salis) fogja átvenni.

Gondosan megvizsgálta Aichpüchl bizottsága a sóvári sóbányákat és részletesen intézkedett a bányaművelés és a sókereskedés fellendítése érdekében. Megparancsolta, hogy a szomolnoki igazgató és ellenőr gyakrabban látogassák meg a rézbányákat és ellenőrizzék, hogy a munkások rendszeren és szorgalmasan dolgoznak-e. Nagyobb befektetéseket csak a szepesi kamara tudtával és hozzájárulásával eszközölhettek. A bizottság a rézbányászat fejlesztésére és szabályozására vonatkozóan is alapos szakismereteket eláruló részletességgel rendelkezett. Minthogy Gölnicz környékén gazdag ereket találtak és nagy erdők is voltak, megbízta a kamarát, hogy mindenképpen szerezzék meg ezt a birtokot a kincstár számára. Gondjaiba ajánlotta, hogy a bányavárosokat a katonai megszállásoktól és kihágásoktól védje meg. Nagy- és Felsőbányát ugyancsak felkereste, a helyszínen tanácskozott a szepesi kamara igazgatójával és egyik tanácsosával, s megállapodásukat külön rendeletben szögezte le.

A harmincadmentességekkel is foglalkozott Aichpüchl bizottsága és a vitás kérdéseket eldöntötte. A vámtarifát ebben az időben akarták átjavítani, s amíg ez a munka el nem készült, a kétes esetekben a szepesi kamara határozhatott.

A kincstári uradalmak jövedelme még mindig nagyon csekély volt, aminek okát, a háborús időkkel járó katonai terhek mellett, Aichpüchl is a gazdasági tisztviselők hanyagságában és önzésében látta. Számadásaikban rendszerint arra hivatkoztak, hogy a jobbágy adós maradt a pénzzel, munká-

val és szolgáltatásokkal. Hogy ennek az állításnak valóságát megállapíthassák, a bizottság azt találta célravezetőnek, hogy minden esztendőben egy-két kamarai tanácsos keresse fel az uradalmakat és a gazdatisztek előttük számoljanak el a jobbágyokkal. A szőlőművelésre vonatkozó észrevételeit külön rendeletben közölte a kamarával.

A gabonaügy intézésével az uralkodó külön főgabonabiztost (superior annonae commissarius) bízott meg, akinek a kamarával egyetértésben kellett működnie, s ha Kassán tartózkodott, a tanácsüléseken is megjelenhetett. Úgy látszik, hogy a tanácsosok saját gabonájukat magasabb áron adták el a magtáraknak, amit azután Aichpüchl szigorúan megtiltott. A gabonatisztek ellenőrzését és elszámolását is megszigorította.

A szabad királyi városok, mint királyi birtok fölött mindig a kamarák gyakorolták a közigazgatási ellenőrzést. Aichpüchl 1695-ben az árak igazságos szabályozásával, a mértékek egységesítésének előmozdításával, a zsidók adójának emelésével, az uzsora üldözésével, valamint annak megakadályozásával bízta meg a szepesi kamarát, hogy a görög kereskedők városi polgárjogot kaphassanak.

Aichpüchl is helyesnek találta Breinernek azt az intézkedését, hogy a kebelbeli és külső kamarai hivatalok ellenőrzésével egyes kamarai tanácsosokat bízott meg. A felügyeletet a következőképpen osztotta meg a tanács tagjai között: a pénztárt Olasz Ferenc igazgató és gr. Szentiványi tanácsos, a számvévőhivatalt gr. Szentiványi és Kálmáncsai, az irattárat és a kiadóhivatalt gr. Oppersdorff és Rau, a kincstári uradalmakat br. Holló és Freyenfels, a gabonaügyet az igazgató és Rau, a sóügyet gr. Szentiványi és Kálmáncsai, a tizedügyet Freyenfels és Kálmáncsai, a harmincadügyet br. Holló, gr. Oppersdorff és Freyenfels, a szőlőket gr. Szentiványi és Kálmáncsai, a nagybányai és szomolnokai bányákat, valamint a pénzverést az igazgató és Rau, a sóvári sóbányákat gr. Oppersdorff és Kálmáncsai, végül a kassai malmot Freyenfels gondjaira bízta.¹⁾

Ekkor tehát már Olasz Ferenc igazgató elnöklete alatt 6 tagja volt a tanácsnak, mégpedig, amennyire a nevekből következtetni lehet, 3 magyar és 3 német eredetű. Valószínű, hogy a tanácsosok az üléseken is azokat az ügyeket adták elő, amelyeknek felügyelői (inspectores) voltak. A tanács munkájának ez a, ha nem is formai, de lényegi megosztása, rendkívül jellemző, s hivataltörténetileg igen fejlett fokra mutat, amelyre a szepesi kamara, az igazgatóság hanyatlásnak tekinthető korszaka után, rendkívül gyorsan, a XVII. sz. utolsó negyedében jutott el. Fejlettségének tetőfokán tisztikara az 1702-i számadás szerint a következő tisztviselőkből állott: 1 igazgató, 8 tanácsos, 1 titkár, 1 lajstromozó, 2 segédlaistromozó, 2 kiadó, 8 irodai jegyző (irnok), 1 számvévő, 1 gabonaügyi számvévő, 1 alszámvévő, 1 segéd számvévő, 6 számvévői jegyző (irnok), 1 gondnok, 1 kapus, 2 futár, 1 fűtő, 1 takarító, 12 hajdu.²⁾ További fejlődésének a század fordulóján II. Rákóczi Ferenc felkelése vetett egyidőre véget. Az 1700-as évek elején nem is működött. A szatmári békekötés után azonban újra átvette Felső-magyarország kamarai kormányzását, s az 1720-as évektől kezdve, kapcsolatban III. Károly nagy közigazgatási reformjával, újjászervezve folytatta munkáját.

¹⁾ Az utasítás másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 1. No. 74.

²⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Számadások.

II. FEJEZET.

A magyar királyi vidéki hivatalok.

18. §. Harmincadigazgatás.

A két magyarországi kamara főhatósága és irányítása alatt a királyi jövedelmeket különböző hivatalok és hivatalnokok kezelték. E jövedelmek közül a legfontosabbak közé tartozott a harmincad, aminek megfelelt, hogy a legfejlettebb hivatalszervezetet foglalkoztatta. A magyar gazdaság- és hivataltörténelemnek egyaránt legelső feladatai közé tartoznék, hogy a harmincadnak a magyar gazdasági életben játszott szerepét méltassa, a harmincadhivatalok szervezetét és működését ismertesse. Sajnos, mindkét tudományág késlekedik ennek a feladatnak megoldásával. A gazdaságtörténész, mint mindenben, itt is megelőzte a hivatalok multjának kutatóját. Domanovszky Sándor 1916-ban felolvasott akadémiai székfoglaló értekezésében tisztázta a harmincadvám eredetének kérdését. Kimutatta, hogy valószínűleg a XII. sz. végén vagy a XIII. század elején keletkezett, az Árpádok idején nem külkereskedelmi vám volt, mint a nyolcvanad, hanem a városok eladományozott vásárjövedelméből a királynak vagy a királynénak fenntartott hányad. Vásárpénzből, azaz belkereskedelmi illetékből, a XIV. században fokozatos fejlődés folyamán alakult át külkereskedelmi, azaz behozatali és kiviteli vámmá, amit az ország határán és a kereskedelmi útvonalak mentén fekvő városokban felállított harmincadhivatalok szedtek.¹⁾ Domanovszky tanulmánya folytatás nélkül maradt. A harmincad sorsát a mohácsi vészig teljes homály borítja. I. Ferdinánd korának viszonyaira Acsády Ignác könyve derített némi világot.²⁾ Sok értékes adatot közölt, de sem teljes, sem rendszeres munkát nem végzett. A harmincadkérdésnek őt is elsősorban gazdasági vonatkozásai érdekelték, de azokat sem merítette ki. A hivatali szervezetre, a hivatalnokok gazdasági és társadalmi helyzetére vonatkozó megállapításai is figyelemre méltók, mégis, ha a XVI. századi fejlődést, bár csak nagy vonalakban, vázolni akarjuk, kénytelenek vagyunk a nagy számban fennmaradt, de eddig még kiadatlan harmincadosi utasításokat alapul venni.

A kettős királyválasztás és a török hódítás a harmincadügy alakulására is döntően éreztette hatását. Az ország déli határán fekvő harmincadhivatalok

¹⁾ A harmincadvám eredete. Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből. XXIV. k. Bp. 1918.

²⁾ Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564. Bp., 1888.

megszűntek, Buda eleste után erre a sorsa jutottak e város körüliek is. Szlavóniát osztrák hatóságok kormányozták, Erdély és a keleti részek előbb külön királyság, majd önálló fejedelemség keretében váltak le az anyaország testéről. A nyugati és északi határon húzódó, s a pozsonyi majd szepesi kamarák igazgatása alatt álló királyi Magyarországon is rendkívül zavarosak voltak a viszonyok, s I. Ferdinánd uralkodásának egyik legnagyobb érdeme, hogy a közigazgatás minden ágában, így a harmincadok terén is rendet teremtett és megvetette a szilárd államháztartás alapjait.

A zálogrendszer.

Az 1530-as évek elején, amikor a Budáról Pozsonyba költözött magyar kamara megkezdte a pénzügyigazgatás megszervezését, a legnagyobb harmincadhelyek nem a kincstárt gyarapították, hanem zálogban voltak. Valószínű, hogy még II. Lajos kötötte le őket, amikor nagyobb kölcsönöket vett fel s ezen a káros pénzügyi politikán uralkodása első éveiben, a János király és a török ellen vívott állandó harcok idején, I. Ferdinánd sem tudott változtatni. Amint azonban a nyugati és északi országrészen sikerült uralmát biztosítani, azonnal hozzáfogott az orvosláshoz, amiben újonnan felállított pozsonyi kamarája támogatta. Az elzálogosított harmincadok jövedelmét a zálog tulajdonosa a királynak kölcsönzött összeg törlesztésére fordította és saját embereivel kezelte, akik elszámolással csak neki tartoztak. A harmincadhivatalok magánkézre kerültek, a harmincadhivatalnokok nem állami, hanem magánföldesúri tisztviselők voltak. A zálogrendszer a bérletrendszerből fejlődött ki, amelyet a magyar államgazdaságban az Anjouk tettek általánossá, annak hátrányaival, de előnyei nélkül. Egyetlen, bár csak látszólagos előnye az volt, hogy az uralkodó a zálog lekötésekor nagyobb összeghez jutott. Ezzel szemben hosszú évekre elvesztette bevételeit, mindaddig, amíg adósságát vissza nem fizette. A zálogos pedig a jövedelmi forrást épúgy kihasználta, mint a bérlő, miközben nem az állam, hanem csak saját önző érdekeire volt tekintettel. Amellett igyekezett a zálogot minél tovább megtartani, s ezért valódi jövedelmét lehetőleg eltitkolta. Ezen a bajon I. Ferdinánd és a magyar kamara fokozatosan segített. Először az elzálogosított vagy lekötött harmincadokat is kamarai ellenőrzés alá vonta, azután magánkezelésből részben, majd egészen állami igazgatásba vette át, miközben a hivatali szervezetet egységesíteni és központosítani törekedett.

A harmincadok államosítása felé az első lépést a pozsonyi kamara már 1531. őszén megtette, amikor az özvegy királynénak átengedett pozsonyi fő- és az alája tartozó soproni, zurányi (czurndorffi) és nezsideri leány-harmincadhivatalok ellenőrzésével Resman Kristófot bízta meg. Resman október 6.-án tett esküt a kamarai tanács előtt, s e napon kelt utasítása, amelyet Pemflinger István kamaraelnök és Peregi Albert titkár írtak alá.¹⁾ Ez az utasítás még szükséztől, Resman feladatát csak nagyjában határozza meg. Legelső kötelességévé azt tette, hogy mint ellenőr (contrascrība) a lehető legpontosabban és legpontosabban tartsa nyilván a harmincad jövedelmét. A harmincadossal (tricesimator) együtt naplót (regestum) kellett vezetnie, s abba a bevételeket napról-napra részletezve és összegezve feljegyeznie. Naplóikat minden este közös ládába (ladula) zárták el s onnan

¹⁾ Egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Ben. Res. 1. k., 4. 1. Ugyanott olvasható az eskü szövege.

minden reggel ismét kivették. Ennek a ládának egyik kulcsát a harmincados, a másikat az ellenőr tartotta magánál. Ebben őrizték a befolyó pénzt is, amelyet közösen vettek át, könyveltek el és helyeztek a pénztárul szolgáló ládába. Ha a harmincadosnak pénzre volt szüksége, csak az ellenőr tudtával vehette ki a ládából, elismervényt (*litterae recognitionales*) adott róla, amit az ellenőr is aláírt, naplójába másolt s ugyancsak a ládában őrzött. Minden negyedév végén elszámolt a harmincadossal, aki ilyenkor az egyes tételekről szóló összegyűlt elismervényeket (*quietantiae particulares*) összesítő nyugtával (*quietantia generalis*) cserélte ki. Valószínű, hogy ekkor tett jelentést fölöttes hatóságának, a kamarának, amelyhez, ha valamilyen nehézség merült fel, útmutatásért fordult, s amelynek engedélye nélkül hivatala helyét nem hagyhatta el.

Homályos az utasításnak az a része, amely a leányharmincadhivatalok ellenőrzéséről szól. Sopronban, Zurányban (Czurndorff) és Nezsideren egy-egy irnokot (*scriba*) tartott, akiket valószínűleg maga választott ki, évi 20—20 magyar forint fizetésüket azonban a harmincad jövedelméből kapták, ellátásukról pedig az illető harmincadosok gondoskodtak. Feltehető, hogy ezek az irnokok hasonló módon működtek a leányharmincadosok mellett, mint az ellenőr a főharmincados oldalán. Rajtuk kívül még 5 lovas (*eques, equus*) állott az ellenőr szolgálatában, akik a harmincados lovasaihoz hasonlóan a vidéket lovagolták s arra vigyáztak, hogy a kereskedők áruikkal tilos utakon a harmincadhivatalokat meg ne kerüljék. Fizetésükről, amelyet ugyancsak a harmincad pénztárából havonként osztott ki közöttük az ellenőr, az utasítás úgy határozott, hogy a harmincadosi lovasokéval legyen egyenlő. Maga az ellenőr évi 100 magyar forintot negyedévi részletekben vett fel a hivatal pénztárából, azonkívül a tilos helyen elkobzott áru (*accidentia*) értékének egyharmadában részesedett.

A harmincadosok utasítására a kamara nem is gondolt, ezeket a zálog tulajdonosa nevezte ki, neki számoltak el, vele állottak magánjogi viszonyban. Fizetésüket minden bizonnyal a harmincad jövedelméből élvezték, az ellenőrző tisztviselőkhöz hasonlóan. A királyné pozsonyi harmincadosa a három leányhelyen 1—1 szolgáló emberét (*servitor*) bízta meg a vám-szedéssel, s azok naplóikat neki mutatták be, a pénzt hozzá juttatták el. A csempészeket üldöző lovasok is a harmincados szolgálói voltak, az ellenőr példája bizonyítja, hogy Pozsonyban és környékén 5 lovas vigyázta az utakat.

A harmincadszedés módját nem kellett szabályozni, százados gyakorlat alapján kifejlődött szokás határozta meg. Már kényesebb kérdés volt a vámtarifáé, amit I. Ferdinánd a század közepén egységesen rendezett. Egyelőre még voltak különbségek a helyi vámtételek között. Általában az egész harmincadrendszer magánjogi színezet jellemezte, amely kétségtelenül az elmúlt századok bérletrendszerének öröksége volt. A király bérbe vagy zálogba adta a harmincadot, s a bérlő vagy zálogos kinevezte harmincadosnak a maga megbízható emberét, aki viszont az alsóbb tisztségekbe saját szolgálóit ültette.¹⁾ Ez a magánjogi felfogás érvényesült bizonyos fokig az államosítás felé vezető út első lépcsőjénél, a kamarai ellenőrzés bevezetésénél is. A kamara előtt csak az ellenőr tett esküt, felelősséggel a kamarának csak ő tartozott.

¹⁾ A szolgáló szónak értéke nem azonos a maival, annál jóval többet (*servitor*) jelent.

Irnokait és lovasait már egyedül válogatta meg, személyesen felelt értük. Az alsófokú állami szolgálatban ez a személyes jelleg még hosszú időn keresztül kimutatható.

Néhány hónappal a pozsonyi ellenőr kinevezése után a Dunántúl legnagyobb harmincadhivatala, az óvári mellé is ellenőrt (contrascriba seu rationista) küldött ki a király rendeletére a magyar kamara. Az óvári harmincadcsoport ebben az időben Bakics Pál kezén volt. Kocheim (Cokon) Farkas ellenőr ugyanazt a megbízást kapta, mint Resman Kristóf, 1532. május 29-én kelt utasítása csak annyival volt bővebb Resmanénál, hogy a harmincadcédulákra (cedulae) nézve is intézkedett. Ezeket a cédulákat a harmincados állította ki mint nyugtát, a befizetett harmincadról. A kereskedők szállítás közben ezekkel igazolták, hogy már fizettek vámot, s amikor árujukat eladták, a cédulákat beszolgáltatták az illető hely harmincadhivatalának. A magyar kamara meghagyta Kocheimnek, hogy a kiadott és benyújtott cédulákat egyaránt írja alá, s naplójába vezesse be. Ugyannyi fizetést kapott, mint Resman, a leányharmincadoknál irnokokat, az utak szemmeltatására pedig 2 lovast kellett tartania, a már ismertetett feltételek mellett.¹⁾

A királyi befolyás fokozatos erősödését a harmincadigazgatásra jól mutatja az a király nevében szóló, I. Ferdinánd és Pereg Albert magyar kamarai titkár aláírásával ellátott és a pozsonyi kamara pecsétjével megerősített utasítás,²⁾ amely az Ausztria és Morvaország felé irányuló kereskedelem harmadik nagy harmincadcsoportjának, a nagyszombatinak viszonyait rendezte 1534. június 20-án. A nagyszombati harmincad, amelyhez négy leányhivatal tartozott: Szokolca, Szempc, Szenice és Sassin, ekkor a hatalmas országbáró, Thurzó Elek királyi helytartó kezén törlesztette a kincstár tartozását. A tisztviselők fizetésének és a kezelési költségeknek kiegyenlítése után az egész behozatali vám, s a kivitelnek fele Thurzót illette meg. A kivitt állatok és áruk után szedett harmincadnak 50%-át azonban az uralkodó a maga számára tartotta fenn, amit a korábbi állapothoz viszonyítva jelentékeny eredménynek kell tekinteni. Ahhoz még kevés volt, hogy a kamara külön tisztviselőt küldjön ki a királynak járó rész behajtására, jogcímet adott azonban arra, hogy ne csak ellenőrző szervezetet létesítsen, hanem a kezelő személyzet irányításába is beleszóljon, ami azelőtt egészen a zálogos magánügye volt. A nagyszombati főharmincadost (tricesimator principalis) Thurzó továbbra is tetszése szerint saját emberei közül nevezhette ki, de fizetését és feladatainak egy részét már az uralkodó nevében intézkedő kamara határozta meg. Fizetés és élelmezés fejében évi 200 forintot vehetett fel a hivatal pénztárából, továbbá, a többi harmincadhivatalnokhoz hasonlóan, lakbérét is megtérítették. Ebből a 200 forintból Nagyszombatban egy számadót (rationista) kellett tartania, aki munkájában segítette és utazásaikor helyettesítette, s akit megegyezés szerint fizetett. Maga választhatta ki a leányharmincadokon szolgáló lovasokat is, számukat és fizetésüket azonban a kamara állapította meg. Szokolcán 1, Szempcen 2, Szenicén és Sassinban együtt 1 lovas tartózkodott, s kapott negyedévenként 9 forintot, ugyancsak a vámok jövedelméből. Eldöntetlenül hagyja az utasítás azt a kérdést, hogy

¹⁾ Utasítása Orsz. Lvt. Kam. lvt. Ben. res. 1. k., 6. l.

²⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. 9. k., 423. l. Tudtommal az első eredetiben megmaradt harmincadutasítás a XVI. századból.

a leányhivatalokban ezek a lovasok szedték-e a harmincadot, vagy pedig a főharmincadosnak külön megbízottai, mint Pozsonyban és Óvárrott. Lehet, hogy a költségkímélést, amire az utasítás mint a rendezés egyik okára hivatkozott, éppen azért akarták elérni, hogy a fiókharmincadosi állásokat megszüntették, s munkájukat a lovasokra bízták.

Emellett szól az a körülmény, hogy az ellenőr sem alkalmazott irnokokat a 4 fiókban, hanem csak ugyanannyi lovast, ugyanolyan feltételek mellett, mint a harmincados. Nagyszombatban szintén számadót tartott, akire szüksége is volt, hiszen az egész csoport működését figyelemmel kellett kísérnie, ami címében is kifejezésre jutott. Az utasítás ugyanis nemcsak ellenőrnek (olykor főellenőrnek), hanem felügyelőnek (superintendens et inquisitor) is nevezte. Szolgálatának anyagi feltételei a harmincadoséival voltak azonosak. Feladata megfelelt a pozsonyi és óvári ellenőrökének. Különösen lelkére kötötte az utasítás, hogy mindenkit elutasítson, aki igényeit a harmincadjövedelemből akarja kielégíteni. Minden második negyedév végén a harmincadossal együtt a kamara előtt tartozott számot adni.

Kamarai igazgatás bevezetése.

A magánkézen levő harmincadhivatalok kamarai ellenőrzése és irányítása után a következő fokot a harmincadügy államosítása felé az jelentette, hogy a kincstár a harmincadot saját kezelésébe vette vissza. Ennek első nyomával Pozsonyban találkozunk. A király 1536 őszén úgy döntött, hogy az úgynevezett alsó országrészek (partes inferiores, a török és János király uralma alatt álló területek) felől érkező áruk vámján nem osztozik az özvegy királynéval, Máriával, azt a maga számára tartotta fenn, s szedésére külön királyi harmincadost nevezett ki. Lerchenfelder György utasítását a magyar kamara 1536. november 8-án állította ki.¹⁾ Pozsonyon kívül az odatarozó leányhivatalokat is hatáskörébe utalta, de ezek alatt nem Sopront, Zurányt és Nezsideret értette, hanem egy új fiókot, Stomfát, amelyhez később egy második járult: Gajár. Pozsonyban maga Lerchenfelder vámolt, Stomfára egy szolgáló emberét (servitor) küldte, mindkét helyen egy-egy lovast is tartott. A befolyó jövedelemből csak a kamara írásbeli meghagyására és nyugta ellenében fizethetett ki, pontos naplót vezetett, s minden negyedévben elszámolt. Kétes esetekben nem intézkedhetett a saját feje szerint, hanem az ügyet a tanács elé kellett terjesztenie. Arról hallgat az utasítás, hogy a királyné harmincadosai mellé kirendelt ellenőr a király harmincadosát is ellenőrizte-e?

Nem érinti ezt a kérdést Posel Pál pozsonyi ellenőr 1538. május 5-én kelt utasítása sem.²⁾ Valószínű, hogy csak az elzálogosított jövedelmekre felügyelt. Ha olyan árut hoztak a királynéi harmincadhivatalba, amely az alsó országrészekről érkezett, nem engedte, hogy itt vámolják meg, hanem Lerchenfelderhez küldte. Posel utasítása már sokkal részletesebb, mint amelyet a korábbi ellenőrök kaptak, s a vámkezelés fokozatos fejlődéséről tanuskodik. Az árut a harmincados és az ellenőr együtt vizsgálták meg és vetették ki rájuk a harmincadot. Ha kételkedtek a kereskedő őszinteségében, jogukban állott minden csomagot darabról darabra átnézni.

¹⁾ Egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Ben. res. 1. k., 14. l. Utána az első fennmaradt XVI. századi vámtáblázat található.

²⁾ Egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Ben. res. 1. k., 29. l.

A harmincadcédulákat a hivatal pecsétjével erősítették meg, amelyet közösen őriztek. Hogy a kereskedőket a csempészséről leszoktassák, a rendszeresen fizetőknek mérsékelt kedvezményt adhattak. Az ismerteknek kötelezvény vagy más biztosíték ellenében a vámfizetésben hitelt is nyújthattak. A kamarának gondja volt rá, hogy az ellenőr ne csak a rideg fiskális érdeket nézze, hanem a kereskedelem fellendítését is szem előtt tartsa. Meghagyta, hogy a kereskedőket a harmincadosok visszaélései ellen részesítse védelemben. Hivatalából csak a kamara tudtával távozhattak, s be kellett jelentenie, hogy ki helyettesíti. A három fiókot évenként legalább kétszer-háromszor meg kellett látogatnia, hogy 3 irthokának és 5 lovasának hűségéről és szorgalmáról a hely színén is meggyőződjék.

A nagyszombati csoportnál Szempe önállósult, jövedelme még az anyahivatalét is felülmultra. 1537-ben Szentábrahámi Péter deák személyében külön ellenőr vezette 2 lovas segítségével. A többi három fiók (Sassin, Szokolca és Szenice) a nagyszombati főharmincaddal együtt 1537. június 21-én Francisci Tamás ellenőrzése alá került, aki 4 lovasat fogadott, a három leányhelyen pedig egy-egy emberét (homo, servitor) alkalmazta, akikkel együtt minden három hónap elteltével megjelent Pozsonyban a kamara előtt s bemutatta a naplókat. Egyben előadták a felmerült nehézségeket, hogy orvoslásukról a tanács gondoskodhassék.¹⁾

Egyedül az utasításokból a Buda körüli harmincadhivatalokról alig lehet valamit megtudni. Egy 1540 körül kelt utasítás Bornemisza Pált és társát (collega) bízta meg, hogy Budán, Pesten, Székesfehérvárott, Vácott és Kevi mezővárosban, valamint a szokott egyéb helyeken, szedje a harmincadot. Évi 200 forint fizetést utalt ki számára, ebből kellett volna a régi gyakorlatnak megfelelően 32 lovas tartania.²⁾ Buda eleste után Székesfehérvár és Óvár lettek a Dunántúl harmincadhelyei. Minthogy azonban a török terület felől és felé haladó kereskedők sokszor elkerülték ezt a két várost, a királynak járó vámot Győrött is lefizethették. 1543-ban mindhárom hivatal, továbbá a sági, bái, szécsényi, losonci és rimaszombati harmincadok Bornemisza Pál irányítása alatt állottak, akit ez év február 22-én kelt utasítása harmincadelnöknek (praefectus tricesimarum) nevez.³⁾ Sajnos, ez az utasítás csak a vámszedés módjával foglalkozik, a hivatalok szervezetére felvilágosítást nem nyújt. Nem is a kamara, hanem a helytartótanács adta ki, a hivatali hatalmával visszaélő harmincadost az illető hely bírójának jelentése alapján a helytartó bíraskodása elé utalta, aki kártérítésre és 15 napi elzárásra ítéltette.

Az elzalogosított harmincadokat a kincstár következetes politikája egymásután szerezte vissza. 1545-ben Pozsonyban és leányhivatalaiban már nemcsak a török kezén lévő terület felől hajtott állatok és hozott áruk után szedte a vámot a királyi harmincados, hanem a Székesfehérvár és Esztergom felé irányuló kereskedelemről származó haszon 80%-a is az uralkodót illette meg. A nyugatról érkező kereskedők azonban még mindig Mária királyné embereinél váltották ki a cédulákat. A nagyszombati csoportnál már csak az állatvám 20%-át élvezte Thurzó Elek özvegye. Ebben a csoportban Szempe után Szokolca is önállósult, Szenicén, Sassinban és

¹⁾ Francisci utasításának egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Ben. res. 1. k., 18. l.

²⁾ Utasításának keltezetlen fogalmazata vagy egykorú töredékes másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 15.

³⁾ Egykorú másolata u. o.

Holicson azonban már nem működtek fiókok. Ezzel szemben új hivatalokat találunk Trencsénen, Vágújhelyen és Verbón, ahol a teljes behozatali és az állatvám 40%-a Thurzóné követelésére volt lekötve, továbbá Rózsa-helyen, Stubnyán, Véglegesen és Turdossinban, amelyekről az utasítások büszkén állapították meg, hogy még senkinél sem voltak zálogban. A kamara részéről ügyes húzásnak bizonyult, hogy a magánkézbe került hivatalokat megszüntette és új helyeken állított fel harmincadházakat.

Harmincadigazgatóság.

Kapcsolatban a királyi harmincadhelyek számának növekedésével, felmerült a harmincadigazgatás egységesítésének és központosításának gondolata is. Megvalósítására két út kínálkozott. Az egyik az lett volna, hogy az összes harmincadhivatalokat közvetlenül a magyar kamara alá rendelik, irányításukat és ellenőrzésüket a kamarai tanácsra bízzák. A kamara alatt mindegyik hivatal önállóan működött volna, a pozsonyi központban megállapított egységes elvek szerint. A fejlődés útja később csakugyan ez lett, egyelőre azonban akadályok zárták el. A királyi helytartó vezetése alatt álló magyar kormánytanács (helytartótanács) Várday Pál esztergomi érsek helytartósága idején éppen az 1540-es években éledt új életre s kezdett tevékeny szerepet játszani az ország kormányzásában. Bornemisza Pálnak, amint láttuk, 1543-ban már a helytartó és a magyar kormány tanácsosai adtak utasítást. Nem valószínű, hogy a legjelentékenyebb állami jövedelem igazgatásáról a magyar kamara javára lemondtak volna. Arra pedig I. Ferdinánd nem is gondolt, hogy ezzel a feladattal a kamara kizárásával a kormánytanácsot bízta meg, hiszen a kamarai tanácsot éppen a királyi-állami jövedelmek kezelésére szervezte meg. A harmincadügy intézéséből egyik országos hatóságot sem rekeszthette ki. Hogy pedig az előre látható hatásköri összeütközéseket kiküszöbölje, azt a megoldást választotta, hogy külön harmincadigazgatóságot állított fel, azt névleg a helytartó és a magyar kamara alá rendelte, valójában azonban széleskörű önállósággal ruházta fel, középfokú királyi hivatallá tette, amit azáltal is kifejezésre juttatott, hogy utasítását a maga nevében a magyar kancellárián állíttatta ki, a magyar kancellár ellenjegyzésével sajátkezűleg írta alá.

Mintául ehhez a harmincadigazgatósághoz, amellyel különben II. Józsefnél fogunk újra találkozni, kétségtelenül az Anjouk alatt általánossá vált bérletrendszer jellegzetes intézménye, a harmincadispánság szolgált. A király a harmincadokat a harmincadispánnak adta bérbe, aki azokat a maga embereivel kezelte. Ezt a szerepet 1545-ebn, amikor nem bérletről, hanem a visszaszerzett harmincadok állami igazgatásáról volt szó, a harmincadigazgató vette át. A dunántúli és a Budától északra fekvő harmincadokat már hasonló minőségben (harmincadelnök) vezette Bornemisza Pál. 1545-ben pedig a 11 északnyugati harmincadhivatal élére I. Ferdinánd Sibrik Gergely királyi tanácsost állította, mint harmincadelnököt és felügyelőt (summus praefectus et superintendens tricesimarum). Feladatául az egységesítés és központosítás elvének megfelelően azt jelölte meg, hogy az összes tisztviselők munkáját figyelemmel kísérje, irányítsa, szükség esetén tanáccsal segítse, de ha kell, erélyes eszközökkel terelje a helyes irányba.

Mínthogy Sibrik az egész szervezetre és területre felügyelt, a jövedelem beszédésével, kezelésével és elszámolásával I. Ferdinánd két pénztárnokot (perceptor) bízott meg: Szerémi Sebestyént és Francisci Tamást, akik

mellé két ellenőrt (contrascriba) rendelt: Schreiber Farkast és Velkhel Györgyöt. A magyar kamara jelölte ki, hogy milyen harmincadok tartoznak az egyik, s milyenek a másik alá. A többi tisztviselőt azonban már a pénztárosok és az ellenőrök választották ki. Mindegyik harmincadhivatalnál egy-egy helyettes (vicegerens) pénztárost és ellenőrt alkalmaztak, a helyettes pénztárost számadónak (rationista) is nevezték. Rajtuk kívül még 40 lovasot fogadtak, akiket a helyi szükségletnek megfelelően osztottak szét az egyes hivatalok között. Néhány lovas Sibriket kísérte, amikor bejárta a gondjára bízott területet. A szervezet hasonlított a régi harmincadispánságra, de lényegében mégis különbözött tőle. A hivatalnokokat, kezdve a pénztárnokokon egész a lovasokig, nem magánjogi kapsok fűzték Sibrikhez, valamennyien a királyi szolgálatra tettek esküt, fizetésüket a kincstártól kapták.¹⁾ Állami és magánszolgálat még egybeolvadt a harmincadosok hivatalviselésében, de a fejlődés iránya már az előbbi felé mutatott.

I. Ferdinánd 1545. február 1-én kelt utasításában²⁾ részletesen szabályozta a vámszedés, kezelés és elszámolás módját, amint azt már a korábbi ellenőri és harmincadosi utasítások megállapították. Az egyes hivatalok vezetői a pénztárnokoknak és az ellenőröknek számoltak el, akik legalább egyszer minden hónapban váratlanul megjelentek, átnézték a naplókat és átvették a pénztárul szolgáló láda tartalmát, amihez nekik is volt kulcsuk. Hogy a kereskedőket a zsarolástól megvédjék, a harmincadcédula ellenében elismervényt (recognitio) kértek tőlük arról, hogy mennyit fizettek. A hivatalnokok ezeket az ellennyugtákat is csatolták aláírásukkal megerősített naplóikhoz. A pénztárnokok és ellenőrök e naplók tételeit azután átvezették saját könyveikbe. Szétosztották a fizetéseket, eleget tettek a királyi meghagyásoknak, a fennmaradt összeget pedig a kamarának szolgáltatták be, rendszerint minden negyedév végén, amikor számadásra megjelentek Pozsonyban. Az eredményről kimutatást is készítettek, s azt ugyancsak negyedévenként az udvari kamara elé terjesztették Bécsbe, anélkül, hogy külön felszólításra vártak volna.

El kellett számolniok a kobzott árukról is, amelyeknek felosztását új alapon szabályozta az utasítás. Az áru fele a királyt illette meg, a másik fél $\frac{1}{3}$ -át Sibrik, $\frac{1}{3}$ -át az illető csoport pénztárnoka és ellenőre, utolsó $\frac{1}{3}$ -át pedig a kérdéses hivatal tisztviselői kapták. Az uralkodó azonban fenntartotta jogát, hogy a büntetést elengedje. A kereskedőket védő korábbi rendelkezéseket is megújította. A bányaműveléshez szükséges cikkeket vámmenteseknek nyilvánította. A rossz pénz elfogadásából származó károkért a pénztárnokokat tette felelőssé. A bécsi vásárra hajtott állatok vámcéduláinak összegyűjtésével és havonkinti beszolgáltatásával az alsóausztriai Handgrafot bízta meg, s hasonló szervet szándékozott létesíteni a morvaországi Auspitzben is.

Sibrik egy évnél alig valamivel hosszabb ideig töltötte be a harmincadelnöki és felügyelői állást. 1546. májusában I. Ferdinánd, hivatkozva rá, hogy szolgálataira a magyar kormánytanácsban van szükség, felmentette. Ez nem azt jelentette, hogy működésével elégedetlen volt, sem azt, hogy Sibrik minden kapcsolata megszakadt a harmincadüggyel. A király úgy rendelkezett, hogy ha utóda olyan nehézségre bukkan, amellyel a kormány-

¹⁾ Sibrik évi 400, a pénztárnokok 350, az ellenőrök 200, a számvevők és a helyettes ellenőrök 48, a lovasok 36 forintot. Természetben semmit sem követelhettek a kereskedőktől, amint korábban tették.

²⁾ Másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. 5. k., 374. l.

tanács és a kamara segítségével sem tud megbirkózni, forduljon Sibrikhez, az személyesen jelenjék meg a helyszínen, s bocsássa tudását és tapasztalatát az új igazgató rendelkezésére.

Ez az új igazgató a korábbi első pénztárnok, Szerémi Sebestyén volt, aki pénztárnoki címét és feladatait is megtartotta (administrator et perceptor tricesimarum). A második pénztárnoki állást megszüntették, Francisci Tamást Szerémi mellé ellenőrnek nevezték ki, második ellenőrt pedig nem alkalmaztak, amivel jelentékeny összeget takarítottak meg.¹⁾ A változás lényege tehát az volt, hogy a harmincadhivatalok igazgatóját (ez a cím is új a korábbi elnök és felügyelő helyett) az irányításon kívül a jövedelmek kezelésével is megbízták, s pénztárnoki minőségében ellenőrt rendeltek oldalára. Az alsóbb szervezetet érintetlenül hagyták, csak arra hívták fel Szerémi figyelmét, hogy a lovasok számát lehetőleg csökkentse.

A harmincadhelyek is a régiék maradtak, csak Besztercebányán és Zólyomban állítottak fel új hivatalokat, úgyhogy számuk, Pozsonyt és fiókjait egynek véve, 13-ra emelkedett. Az uralkodó felhatalmazta Szerémit, hogy a helytartó és a kamara tudtával és hozzájárulásával a szükségnek megfelelően egyes hivatalokat máshova helyezzen át, sőt újakat is állíthasson fel.

Feltűnő, hogy Szerémi 1546. május 16-án kelt utasítása,²⁾ ellentétben Sibrik megbízólevelével, ismételten hangsúlyozza, hogy nemcsak a kamarától, hanem a helytartótól is tanácsot kérjen minden fontosabb intézkedés előtt és a nehézségek elsímításánál. Kifejezetten azonban nem rendelte sem a helytartó, sem a kamara alá. Megkérdezésük után még Sibrikhez, végső fokon pedig magához az uralkodóhoz fordulhatott. Ez azt mutatja, hogy I. Ferdinánd a harmincadigazgatóságot önálló országos hivatalnak szánta, amely inkább mellérendelt, mint alárendelt viszonyban állott a kamarai és a kormánytanáccsal. Bizonyítják ezt Szerémi utasításának azok a pontjai is, amelyek a harmincadjövedelem felhasználásáról szólnak. Ezek szerint a különböző pénztárakból befolyt vámból nemcsak a harmincadtisztviselőket fizette ki, hanem a helytartót, a kancellárt, a magyar és a kormánytanács, valamint a magyar kamara tagjait, sőt még másokat is, akik a királytól rendszeres kegydíjat kaptak. Azután eleget tett a királyi meghagyásoknak (commissiones) és beváltotta a különböző utalványokat (deputationes). A kamarához csak azt szolgáltatatta be, ami pénz még ezenfelül maradt.

A harmincad régi jövedelme ezeket a kiadásokat nem fedezhette volna. I. Ferdinánd azonban a vámtarifa egységes szabályozásával párhuzamosan új harmincad szedését is elrendelte, s azt a régiek kétszeresében állapította meg. Szigorúan meghagyta továbbá, hogy mentességet senkinek se adjanak, a királyi utalványokat pénzben váltsák be, ne pedig vámmentes szállítással egyenlítsék ki.

Vajjon mi indította a királyt arra, hogy a legfontosabb jövedelmi forrást a magyar kamara kezéből kivegye, részletesebb kutatás hivatott tisztázni. Annyi bizonyos, hogy ezáltal a harmincadigazgatóságot jelentőségben a kamarával egy szintre helyezte. Kifejezésre jutott ez abban is, hogy csak olyan fizetési meghagyásokat vehetett figyelembe, amelyeket a magyar

¹⁾ Szerémi évi 500, Francisci 350 magyar forint fizetést kapott. Hivatalos úti-költségeiket megtérítették.

²⁾ Az utasítást a magyar kancelláriában állították ki és pecsételték meg. A királyon kívül a kancellár és az udvari kamara egyik tanácsosa írta alá. Eredeti példánya Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 15.

kancellária állított ki és pecsételt meg s az uralkodón kívül a magyar kancellár és az udvari kamara egyik tanácsosa is aláírt. Lehet, hogy I. Ferdinánd az udvari kamarának akart ilyen módon nagyobb befolyást biztosítani. Erre mutat, hogy Szeréminek is negyedévenként kimutatásokat kellett az udvari kamara elé terjesztenie. Egyébként azonban az utasítás egyetlen mondatából sem lehet arra következtetni, hogy a harmincadigazgatóság függő viszonyba került volna a bécsi központi pénzügyi hatósággal. A király csupán közvetlen rendelkezési jogát hangsúlyozta, ami ellen a magyar alkotmány értelmében kifogást emelni nem lehetett, ami azonban idegen tanácsosoktól körülvevett, idegen udvarban székelő, idegen uralkodó esetében mégis a magyar államgazdaság és államháztartás önállóságának és öncélúságának gyengülését eredményezte, bár lehet, hogy gazdasági és közigazgatási szempontból magasabb fejlődési fokot jelentett.

A részletkutatás hivatott megállapítani, hogy Szerémi Sebestyén harmincadigazgatósága mennyiben váltotta valóra a működéséhez fűzött reményeket. Kérdés, hogy a magyar kamara tett-e lépéseket az ellen, hogy a legfontosabb jövedelmi ágat kezéből kivették. A fejlődés okait homály fedi, csak eredményeit mutatják, sajnos, esetlegesen és nem is pontosan, a fennmaradt utasítások, amelyeknek adataival egyelőre kénytelen vagyok megelégedni. Tény, hogy I. Ferdinánd 1549. január 1-én¹⁾ megszüntette Szerémi és Francisci igazgatóságát, a harmincadhivatalokat a magyar kamara alá rendelte és felhatalmazta, hogy a megbízhatatlannak bizonyult tisztviselőket cserélje ki. Széleskörű vizsgálatot indított, amelynek az országra legszomorúbb következménye az lett, hogy március 15-én²⁾ a pozsonyi csoportot az alsóausztriai kamara vezetésére bízta, hasonlóan az óvárihoz, amely már korábban erre a sorsra jutott.

A kamarai igazgatás visszaállítása.

Az új helyzetnek megfelelő új utasítást a harmincadhivatalok részére a magyar kamara tanácsa 1549. április 1-én adta ki.³⁾ Ekkor a következő helyek tartoztak alája: Nagyszombat, Szempc, Sassin, Holics, Szakolca, Szenice, Ujhely (Bossác és Liskó fiókokkal) és Verbó, továbbá Trencsén, Illava (abban az időben Lévának nevezték, Nemsova fiókkal), Puchó (Mesztecskó, Bellus, Krasznov és Richó fiókokkal), Zsolna és Turdossin. Mindenhol egy harmincados (tricesimator, rationista) és egy ellenőr (contrascriba) szolgált. Kinevezésük kérdését az utasítás nem érintette, valószínű, hogy ez a jog ekkor a kamarát illette meg, a király csak később tartotta fenn a maga számára. A kamara előtt tettek esküt, annak utasítása szerint működtek. Az utasítás a legteljesebb egyetértést kívánta a harmincadostól és ellenőretől. Lehetőleg egy házban kellett lakniok, mert mindent közösen intéztek, egyik a másik tudta és hozzájárulása nélkül semmit sem tehetett. Hivataluk helyét nem hagyhatták el, ha mégis távozniok kellett, helytettst állítottak, akiért felelősséget vállaltak. Hasonlóképen feleltek lovas és gyalogos szolgálóikért (servitores), akikkel a különböző utakat ellenőriztették és a csempészést igyekeztek megakadályozni. Fizetésükön kívül a

¹⁾ Acsády 1549 helyett 1548-at olvasott és írt. Ez is mutatja, milyen felületesen dolgozott. I. m. 134—136. l.

²⁾ Acsády itt is tévedett egy évvel. I. m. 128. l.

³⁾ Több egykorú másolatban maradt fenn. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 15. jelzet alatt található példányt használtam.

helyi viszonyoknak megfelelően több-kevesebb ló tartására kaptak hópénzt. Jó lovakat, erős szolgálókat, harcra kész fegyverzetben kellett tartaniok, mert a csempészekkel gyakran véres ütközetre került a sor. A szolgálók megválogatásába a kamara nem szólt bele, ezek a harmincadosok és az ellenőrök emberei voltak. Az alsó fokon tehát még megmaradtak a magánjogi kapcsolatok, amelyeket a hivatalok vezetőinél a királyi, azaz állami szolgálat már kiszorított.

Az 1549-i utasítás még a korábbiaknál is pontosabban és részletesebben írta elő, hogy a vámot hogyan szedjék, a kereskedőkkel hogyan bánjanak, a csempészeket hogyan üldözzék, a lefoglalt csempészárut hogyan jelentseék be a kamarának és a jutalékon hogyan osztozzanak. Rendkívül jellemző és tanulságos adatokat tartalmaz a kor gazdasági és társadalmi életére, a harmincadhivatalok monográfusa is elsőrendű hasznukat fogja venni, e munka keretei azonban szűkek ahhoz, hogy tárgyalásukba bocsátkozzék. Annyit azonban meg kell említenie, hogy a vámcédulákat (nevük ekkor scaedae) ez utasítás értelmében már nem az egyes hivatalok pecsételték meg, pecsétjük nem is volt, hanem a királyi pecséttel lebélyegezve és sorszámmal ellátva a kamarától kapták, s negyedévenként számoltak el róluk, amikor számadásaikat a befolyt jövedelemmel együtt Pozsonyban benyújtották. A kereskedők által beszolgáltatott cédulákat is mellékeltek, a kamara ugyanis azok segítségével tudta megállapítani, hogy a számadások tételei csakugyan a valóságnak felelnek-e meg.

Harmincadfelügyelőség.

A magyar kamara főhatóságát a harmincadügy terén az 1549. április 1-én kelt utasítás minden tekintetben kifejezésre juttatta. A helytartó és a kormánytanács befolyását, úgy látszik, a kamarai tanácsnak sikerült kiküszöbölnie. Az önálló harmincadigazgatóság megszűnt, illetve átalakult királyi harmincadfelügyelőséggé. Ezt az állást (superintendens tricesimarum regiarum camerae Hungaricae applicatarum) Francisci Tamással, a megszüntetett harmincadigazgatóság volt ellenőrével töltötték be. Jellege azonban egész más volt, mint a korábbi harmincadigazgatóságé. Kimondottan a magyar kamarától függött, utasítását tőle kapta, nem pedig a királytól. A magyar kamara megbízásából és nevében Francisci felügyelt a kétfelé osztott harmincadok egyik csoportjára, amelyhez a következő helyek tartoztak: Nagyszombat, Szempc, Sassin, Holics, Szakolca, Szenice, Varbó és Újhely. A másik, Trencsén körüli csoport élére külön felügyelőt akartak állítani, de nincs nyoma, hogy ezt a tervet megvalósították volna. A felügyelő a magyar kamarát képviselte a harmincadosokkal szemben, hatásköre azonban lényegesen szűkebb volt, mint a harmincadigazgatóé. Gyakran és váratlanul kellett a harmincadhivatalokban megjelennie, s működésüket megvizsgálnia. A tisztviselőkkel méltányosan és udvariasan bánt, de joga volt a hanyagokat megfeddeni, s a hibák kijavítására utasítást adni. Nemcsak saját tapasztalataira támaszkodott, hanem másokat is meghallgatott, panaszait figyelembe vette. Rosszindulatú rágalmaknak azonban nem adott hitelt. Tapasztalatairól gyakori jelentésekben számolt be a kamara tanácsának. Indítványozhatta, hogy a hanyag és haszontalan hivatalnokokat büntessék meg, esetleg bocsássák el, de ezt csak a magyar kamara tehette meg. A magánjogi természetű harmincadigazgatás ideje elmúlt, a felügyelő éppúgy kamarai, azaz állami (királyi) alkalmazott volt, mint a harmincadosok

és az ellenőrök, csak lovasaikat és szolgáltaikat fogadták fel továbbra is magánjogi alapon. Francisci évi 400 rajnai forint fizetéséből 5 lovast tartott, szükség esetén pedig a harmincadhivatalok is rendelkezésére bocsátották lovasaikat. Főfeladata, a hivatalok ellenőrzésén kívül, a csempészség megakadályozása és a csempészek üldözése volt. Sorra járta nemcsak a magyarországi, hanem az ausztriai és morvaországi vásárokat is, kinyomozta, hogy milyen utakon csempésznek, s megakadályozta, hogy a csempészarút büntetlenül forgalomba hozzák. A harmincadosok jegyzékbe foglalták, hogy ki, milyen és mennyi áruval hagyta el az országot, s e jegyzékek alapján a felügyelő és a handgravius könnyebben megállapíthatták, hogy kik követtek el visszaéléseket. A felügyelő feladatához tartozott még, hogy a magyar kamarától kapott megpecsételt vámcédulákat kiosztotta a hivatalok között, jegyzéket vezetett róla, hogy kinek mennyit adott, e jegyzéket negyedévenként Pozsonyba küldte, ahol a számadáskor ennek alapján ellenőrizték a tisztviselőket. Támogatásért és tanácsért, ha nehézségei támadtak, ugyan csak Pozsonyba fordult.¹⁾

Francisci nem sokáig töltötte be a harmincadfelügyelői tisztséget. Utóda Bornemisza Gergely lett, akinek 1550. május 14-én kelt utasításában a magyar kamara szinte szóról-szóra megismételte azt, amit Franciscinek meghagyott.²⁾

A harmincadüggyel az országgyűlések is foglalkoztak. A rendek felépésének volt az eredménye, hogy I. Ferdinánd 1553. március 12-én az udvari kamarából kelt rendeletével az óvári és pozsonyi harmincadhivatalokat leányhelyeikkel együtt az alsóausztriai kamara (camera Austriaca) alá a magyar kamara alá utalta. Úgy határozott, hogy kezelésük változatlan maradjon, a jövedelemről azonban a magyar kamarának számoljanak el. A magyar kamarát pedig kiküldött tanácsosok és biztosok révén szándékozott ellenőrizni és elszámoltatni.³⁾ Ez ellen a magyar kamara valószínűleg tiltakozott, de annak sincs nyoma, hogy a visszacsatolást végrehajtották. Az 1555. évi kamarai számadásokban⁴⁾ sem az óvári, sem a pozsonyi harmincad nem szerepel, ami azt bizonyítja, hogy továbbra is az alsóausztriai kamara alatt maradtak.

Közvetlen kamarai igazgatás.

Az 1555-ben kelt harmincadosi és ellenőri utasítások már nem említik a harmincadfelügyelőiséget, ami azt mutatja, hogy Bornemisza Gergely távozása után ezt az állást többé nem töltötték be. A harmincadhivatalokat a magyar kamara most már közvetlenül ellenőrizte és irányította. A részletkutatás hivatott eldönteni, hogy ezáltal javult vagy rosszabbodott a harmincadigazgatás. A harmincadosokat és az ellenőröket ekkor még valószínűleg formailag is a magyar kamara nevezte ki, utasításukat azonban az uralkodó nevében állította ki és a király aláírásával megerősítve adta át. A lebélyezett vámcédulákat is a magyar kamarától kapták, s elismervényt adtak róluk. A vámszedés terén kialakult gyakorlat változatlan maradt, csak egyes részleteiben módosult. A harmincados és az ellenőr továbbra is külön naplót (registum seu libellus) vezetett, amelybe napról-napra feljegyezték a kereskedő nevét, az áru mennyiségét és minőségét és a szedett

¹⁾ Francisci utasításának egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. 3. k., 332. l.

²⁾ Az utasítás egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. 4. k., 71. l.

³⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Cam. Hung. Ben. Res. 4. k., 229. l.

⁴⁾ Orsz. Lvt. Múzeumi lvt. Kamarai iratok. Fol. Lat. 921. II.

vám összegét. Ezeket az adatokat ugyanígy a vámcédulákon (schaedae regiae) is feltüntették, amelyeket mindkettlen aláírtak. Ha valamelyikük távol volt, a másik az aláíráskor neve után ezt a körülményt is megemlíttette. Távollétükben helyettesít tartoztak állítani, aki vezette a naplót. Az utasítások szigorúan tiltották, hogy egymás naplóját lemásolják, mert így, mondták, semmi értelme sem lenne az ellenőri állásnak. Minden negyedév végén lezárták a naplókat, új füzetet nyitottak, s hozzáfogtak a számadás (ratio) elkészítéséhez, amelyet a naplóval együtt 10 napon belül a kamara elé kellett terjeszteniük. Ugyancsak negyedévenként küldték be a kamara pénztárába a befolyt jövedelmet. Csak törvényes és jó pénzt fogadhattak el, amit azonnal beszolgáltattak, kölcsön nem adhatták, nem kereskedhettek vele. A vámot a kereskedőknek csak saját felelősségükre hitelezhatték. Szolgálóikról nem is tettek említést az 1555-i utasítások, amelyek egyebekben is sokkal szűkszavúbbak és kevésbé pontosak, mint a korábbiak.¹⁾ Valószínű, hogy továbbra is maguk választották ki és fizették őket. Egy 1555-i kimutatás szerint minden lovas után havi 4 forintot kaptak, s az egyes hivatalok a következő lovasokat tartották: ²⁾

Nagyszombat:		Trencsén:	
a harmincados	4	a harmincados	3
az ellenőr	3	az ellenőr	2
Szempe:		Illava:	
a harmincados	5	a harmincados	2
az ellenőr	3	az ellenőr	1
Szokolca:		Puhó:	
a harmincados	5	a harmincados	3
az ellenőr	5	az ellenőr	2
Varbó:		Zsolna:	
a harmincados	4	a harmincados	3
az ellenőr	3	az ellenőr	2
Újhely:		Turdossin:	
a harmincados	5	a harmincados	3
az ellenőr	3	az ellenőr	3
		Sellye:	
		a harmincados	5
		az ellenőr	3
		Összesen	72

A harmincadfelügyelőség megszüntetése kezdetben károsan érezte hatását. A harmincadosok azt gondolták, hogy a kamara nem fogja működésüket pontosan ellenőrizni, s ebben bizva, súlyosnál-súlyosabb visszaéléseket követtek el. Bűnük azonban nem maradt titokban, 1560-ban a király négytagú bizottságot küldött ki a harmincadügy megvizsgálására. A bizottságban az udvari kamara elnöke, a magyar kamara elnöke és két tanácsosa foglalt helyet, ez is mutatja, hogy az uralkodó milyen nagy fontosságot tulajdonított a kérdés rendezésének. A harmincadosokat kicserélték, sokat közülük fogságba vetettek.³⁾ A magyar kamara részére 1561-ben új

¹⁾ Egykorú másolatukat l. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 15.

²⁾ *Acsády* i. m. 270. l. A közölt kimutatás szerint a tisztviselők lakbért is kaptak.

³⁾ Az 1560-i vizsgálattal *Acsády*n kívül *Takáts* Sándor is foglalkozott, (A harmincadosok elleni vizsgálat 1560-ban, *M. Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899., 247—257. l.) a fejlődést azonban félreismeri, amikor »a harmincadosok történetében az első fordulópontnak« tekinti. *Acsády* (i. m. 138. l.) is félremagyarázza a bizottságnak azt az indítványát, hogy a harmincadfelügyelői tisztséget állítsák újra vissza és ruházzák a morvaországi handsgrafra. Ebből nem következik, hogy ezzel »az egész magyar harmincadügy idegen kézbe került volna«, hogy az összes harmincadhivatalokat ki akarták venni a magyar kamara hatósága alól.

utasítást készítettek, s közvetlenül azután, 1561. szeptember 4-én, az udvari kamara elkészítette azt a tervezetet is, amelyet a harmincadosok utasításánál a magyar kamarának alapul kellett vennie.¹⁾ Pozsonyban ezt a tervezetet 1563. március 31-én néhány új ponttal egészítették ki, s a harmincadosok és ellenőrök hivatalbaléptekor a helyi viszonyoknak megfelelő változtatásokkal állították ki.²⁾

A kinevezés joga az uralkodót illette meg, hasonlóképen az elbocsátásé, mindkettőt a magyar kamara előterjesztése alapján gyakorolta. Az utasítások mindig a király nevében rendelkeztek, a fennmaradt eredeti példányok azt mutatják, hogy eleinte a kamarai tanácsosok aláírásukkal és a kamara pecsétjével erősítették meg. Az uralkodó nem írta azokat alá. 1600-ból maradt fenn az első eredeti harmincadosi utasítás, amely nem a kamarai tanácsban, hanem a számvevőhivatalban kelt. Ezt is a tanácsosok írták alá, de nem a kamarai, hanem saját pecsétjükkel pecsételték meg.³⁾ Az is előfordult, hogy az utasításon csak egy tanácsos aláírása és pecsétje szerepelt.⁴⁾ A XVII. században a legtöbb utasítás a számvevőhivatalban készült és a kamara pecsétje adta meg erejét. A harmincadosok monográfusa hivatott ezeket tüzetesen megvizsgálni és megállapítani, hogy a harmincadkezelésben mikor és milyen újításokat vezettek be. Annyit részletesebb kutatás nélkül is lehet látni, hogy a hivatali gyakorlat főbb szabályai már a XVI. század első felében kialakultak, s lényegükben a XVIII. század elejéig változatlanok maradtak.

A pozsonyi kamara alatt működő harmincadhivatalok.

A következőkben megkísérlem összeállítani, hogy a XVI. és XVII. században a két magyarországi kamara, a pozsonyi és a szepesi főhatósága alatt hol és mikor működtek harmincadhivatalok. Az összeállítást a kamarai pénztárnokok és ellenőrök pénztári naplói (regesta), számadásai (rationes) és összefoglaló kivonatai (extractus), továbbá a számvevők feljegyzési könyvei (libri assignationum) alapján készítettem el, amelyek azonban sajnos csak néhány évből maradtak korunkra, úgyhogy csak töredékes képet nyújtanak. Kiegészítésül felhasználtam az utasítások adatait is. A pénztárkönyvek forrásértéke kétségtelenül nagyobb, mint az utasításoké, mivel nem a célkitűzést, hanem az elért eredményt, a való helyzetet mutatják. Bizonyos tekintetben az utasítások mégis többet mondanak. Olykor pl. felsorolják a harmincadhivatal alá tartozó leányhelyeket is, amelyeket a pénztárkönyvek csak ritkán említenek, mivel a leányhivatalok a jövedelmet a főharmincadnak szolgáltatták be, a kamarákkal csak annak kellett elszámolnia. Legbecsesebb források a harmincadosi naplók és számadások lennének, ezek azonban szinte kivétel nélkül elpusztultak, mint a történeti értékek iránt érzéketlen iratselejtezés áldozatai.

A pozsonyi kamara alá a XVI. században csak az Északnyugati Felvidék harmincadhivatalai tartoztak, kivéve az alsóausztriai kamara alá rendelt pozsonyi csoportot, továbbá azokat a helyeket, amelyeket a török

¹⁾ Egykorú másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. III. k., 60. l.

²⁾ Forma instructionis tricesimatorum és forma instructionis contrascribarum apud tricesimas. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. II. k., 82. és 83. sz.

³⁾ U. o. Instr. V. k., 186. l.

⁴⁾ U. o. Instr. V. k., 115. l.

tartott megszálva. A század első felében megfigyelt fejlődésnek megfelelően két csoportot különböztethetünk meg közöttük, az egyiknek Nagyszombat, a Vág völgyén vonuló másiknak pedig Trencsén volt a középpontja. Mindkettő az Alsóausztria, Morvaország és Szilézia felé, illetve felől haladó kereskedés hasznát biztosította a kincstár számára.

Nagyszombat neve csak az 1687-i és 1689-i számadásokban nem szerepel, ami valószínűleg csak azt jelenti, hogy jövedelme ezekben az években nem a kamarához folyt be.

Szered 1648-ban és 1651-ben mint Nagyszombat leányhivatala fordul elő. Lehet, hogy már korábban és még később is az volt, csak a számadások nem említik. Általában a részletkutatás bizonyára több leányhivatalt fog kimutatni, mint amennyi ebben a felsorolásban helyet kapott.

Szempe jelentősége idővel még Nagyszombatét is felülmúlta. A legtöbb jövedelmet ez a hivatal szolgáltatta.

Bazin 1582 óta mutatható ki a számadásokban.

Szentjános 1583-ban kapott harmincadhivatalt.

Sasvár (Sassin) 1571-ben már önálló hivatal volt.

Szenice 1588-ban nyert önállóságot. Korábban Sasvárral együtt Nagyszombat vagy Szokolca filialisá lehetett.

Szokolca mindvégig a legfontosabb helyek közé tartozott. Holics fiókja lehetett, bár a számadások nem tüntetik fel annak.

Turdossin volt a legészakibb vágvölgyi harmincad.

Zsolna állandóan működő hivatal székhelye volt.

Puhó csak 1559 és 1565 között hiányzik a számadásokból, ebből azonban nem okvetlenül következik, hogy ebben az időben a puhói állást nem töltötték be.

Illava (Lévának is nevezték) 1641 és 1651 között hiányzik, 1665-től kezdve a források Puhó filialisaként említik.

Trencsén megszakítás nélkül szerepel a számadásokban.

Ujhely (Vágujhely) csak 1687 és 1690 között hiányzik.

Verbó (Varbó) 1559 és 1569, 1600 és 1608 között hiányzik, 1648-ban Ujhely filialisá, 1651-ben újra önálló, 1666-ban ismét filialis, ettől kezdve önállósága megszűnt.

Galgóc 1557-ben jelenik meg, 1653 és 1669 között hiányzik, 1675 után is csak az utasítások említik, de 1708-ban újra feltűnik a számadásokban is.

Sellye (Vágsellye) hivatalát az 1560-i vizsgálat után megszüntették.¹⁾

A Nyitra völgyében csak egész rövid ideig szedtek harmincadot.

Zsámbokrét harmincadosa 1583-ban és 1584-ben számolt el a kamarának. 1683-ban újra említik az utasítások, kérdés azonban, hogy állását elfoglalta-e. Az 1687-i számadás nem sorolja fel.

Nagytapolcsány és

Nyitra az említett 1683-i utasítás szerint Zsámbokrétal együtt leányhivatalok voltak.

Ujvár (Érsekujvár) 1591-ben lett harmincadhely. 1594 és 1614 között, majd 1662-től kezdve hiányzik a számadásokból.

A két kamara területe közötti forgalom csomópontja a Garam mentén

Besztercebánya volt. Az első besztercebányai harmincados utasítása 1565-ben kelt, de a számadásokban csak 1569-től kezdve maradt nyoma a

¹⁾ Acsády i. m. 139. l.

hivatal működésének.¹⁾ 1600 és 1622 között sorsát egyelőre homály fedi, attól kezdve rendszeresen elszámolt a jövedelemmel.

Léva a Garam alsó folyásánál csak a XVII. század elején jelent meg a harmincadhivatalok sorában. Működése a rendelkezésemre álló adatok alapján 1615 és 1675 között mutatható ki. Valószínűleg a török hódoltság felé irányuló kereskedés hívta életre. Ugyancsak a török hódoltság magyarázza a következő harmincadhelyek működését:

Vác 1608 és 1619 között.

Nógrád 1622 és 1653 között.

Drégely 1596-ban és 1597-ben.

Szécsény 1622 és 1662 között.

Losonc, mint Szécsény filialis, 1641 és 1653 között. Korábban, mint önálló hivatal, később mint Rimaszombat leányhelye, a szepesi kamara alá tartozott.

Azokban az időkben, amikor az északkeleti megyékkel együtt a szepesi kamara is az erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kezére került, azokat a harmincadhivatalokat, amelyeknek jövedelmét a király nem engedte át, a pozsonyi magyar kamara igazgatta. Ilyenek voltak: *Rimaszombat* 1622-ben, azután 1645 és 1648 között.

Késmárk 1622-ben és 1652-ben.

Lőcse 1622-ben.

Palocsa 1650-ben,

Bártfa 1622-ben.

Szeben 1650-ben.

Eperjes 1622-ben.

Sztropkó 1650-ben.

Homonna 1641-ben,

Tokaj 1641-ben.

A Dunántúl és Szlavónia harmincadhelyei a pozsonyi csoporttal együtt a XVII. század 30-as éveitől ki voltak véve a magyar kamara hatósága alól, s részben a bécsi alsóausztriai, részben pedig (a szlavóniaiak) a gráci stájerországi kamara igazgatása alá tartoztak. Az Alsóausztria és Stájerország, továbbá a török hódoltság felé irányuló kereskedés vámjövödelme így nem a magyar kamara pénztárába folyt be, ami az ország érdekeit súlyosan sértette, s ami ellen a rendek az országgyűléseken ismételt szót emeltek. A harmincadok történetének feldolgozója hivatott megállapítani, hogy az uralkodót és az udvari kamarát a rendi panaszok, vagy más indokok bírták rá, hogy e régi sérelmet orvosolják.²⁾ Valószínű, hogy a végvárak ellátása döntő súllyal esett latba az elhatározásnál. A királyi kincstár eme legjelentékenyebb terhének viselésére a váruradalmak elégtelennek bizonyultak, a harmincadok készpénzjövödelmét a katonaság fizetésére és felszerelésére kellett fordítani. Az 1635. évi I. törvénycikk a rendes vámon felül külön félharmincad szedésére adott engedélyt, amit kizárólag a végvárakra költ-hettek. A félharmincadot is a harmincadhivatalok szedték, de külön számoltak el róla a kamarának. Az 1631-i számadásokban már szerepel a pozsonyi, óvári és nedelici főharmincad, 1648-tól kezdve pedig a Duna balpartján

¹⁾ Acsády szerint 1561-ben állították fel. I. m. 139. l.

²⁾ Takáts Sándor szerint a dunántúli harmincadok még 1653-ban is az alsóausztriai kamara alá tartoztak. A kérdést ő nem döntötte el. L. M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898., 446—447. l.

és az ország nyugati határán sűrű egymásutánban mutathatók ki a vámhivatalok. Jellemző, hogy jelentékeny részük a határon túl fekvő helységekből működött. E munka keretében meg kell elégednem pusztán felsorolásukkal, s annak megjelölésével, hogy a számadásokban mikor fordulnak elő.

Pozsony 1632 óta.

Stomfa 1645 óta.

Gajár 1648 óta.

Óvár 1631 óta.¹⁾

Köpcsény (Kittsee) 1648 és 1669 között, azután 1687 óta.

Gáta 1648-ban.

Zurány (Zurndorf) 1648-ban és 1662-ben.

Nezsider (Neusiedl) 1648 óta.

Rajka 1648 óta.

Győr 1648 óta.

Pápa, Győr filiálisa, 1662 óta.

Komárom 1648 óta.²⁾

Tata 1680 óta.

Esztergom 1686-ban és 1687-ben.³⁾

Veszprém 1651 óta.

Keszthelyt csak egy 1600-i utasítás említi. Nem biztos, hogy itt hivatal működött.

Vimpassing 1648 óta.

Kismarton 1648-ban, majd 1683 óta.

Rusztot egy 1698-i utasítás említi.

Büddöskút (Stinkenbrunn) 1648 és 1653 között.

Pecsenyéd (Pötschingen) 1648 és 1653 között.

Nagymarton (Martersdorf) 1648 és 1653 között.

Sopron 1648 óta.

Szentmárton 1648 óta.

Pilgersdorf 1648-ban.

Kőszeg 1648-ban.

Pinkafő (Pinkafeld) 1668-ban.

Ikervár 1648 óta.

*Körmen*d 1670 és 1675 között.

Az országhatáron túl:

Morava melletti Hoff (Hoff ad Moravam) 1666 óta.

Hainburg 1685 óta.

Prellenkirchen 1675 óta.

Bruck 1648 óta.

Lajta melletti Hoff (Hoff ad Laitam) 1648 óta.

¹⁾ Az óvári harmincad történetére vonatkozó egyes adatokat I. M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898., 423., 424., 446., 447. l. V. ö. még Takáts Sándor: A magyar-óvári harmincad bevételei és kiadásai 1631-ben. U. o. 1899., 89—90. l.

²⁾ Komárom elsősorban révhely volt, harmincadot, azaz külkereskedelmi vámot csak a XVI. század második felében kezdtek szedni itt. Mint leányhely az óvári főhivatal alá tartozott. Önállósulása valószínűleg egybeesett az óvári csoportnak a magyar kamara alá rendelésével. V. ö. Takáts Sándor: Komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században. M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898., 421—453. l.

³⁾ Az esztergomi harmincadhivatalt I. Ferdinánd 1535-ben állította fel. L. M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898., 422. l.

Ebenfurt 1662 óta.

Neustadt 1661 óta.

Hohenwolkersdorf 1648 és 1675 között.

A Nedelic körül csoportosuló harmincadhelyek egy része még a Drávától északra, más része a Dráva-Száva között és a Szávától délre, mindenütt közel a határhoz feküdt.¹⁾

Nedelic 1631 óta szerepel a számadásokban. A következő fiókok tartoztak alája:

Rada és Gyanafalva,

Polyánc (Polyanecz),

Räckanizsa,

Varasd,

Czvetlin,

Krapina,

Bezgan,

Bratikóc (Bratikovecz),

Klanyec,

Zágráb,

Szamobor,

Jaszka,

Berdóc,

Novigrád.

A szepesi kamara alatt működő harmincadhivatalok.

Az Északkeleti Felvidék harmincadhivatalainak történetét még sűrűbb homály borítja, különösen I. Ferdinánd korában, mint az északnyugati és dunántúli részekét. Ezt a homályt a részletkutatás hivatott, minden egyes harmincadhely sorsát megvizsgálva, eloszlatni. Valószínű, hogy a helyzet a mohácsi vész után itt is az volt, ami nyugaton, vagyis a harmincadok jóvedelmét a kincstár magánosoknak zálogba adta, adósságok törlesztésére lekötötte, vagy pedig különböző célokra, pl. egy-egy vár fenntartására, valamely város megsegítésére, bizonyos időre eladományozta.²⁾

Valószínű, hogy a király törekvése ebben az országrészben is arra irányult, hogy a harmincadokat állami, azaz kamarai igazgatás alá vonja, e törekvését azonban a terület különleges viszonyai, Pozsonytól való távol-sága, a török és Erdély felől fenyegető veszély következtében, csak jóval később koronázta siker. A részletkutatás hivatott megállapítani, hogy mikor és milyen harmincadok kerültek magánkézből kamarai kezelésbe.

Nyoma van olyan kísérletnek, amely a visszaszerzett harmincadokat közvetlenül a magyar kamara főhatósága alá akarta vonni. Fennmaradt egykorú másolatban az az utasítás, amelyet a magyar kamara I. Ferdinánd nevében 1552. április 6-án Sonnebroth Gallus kassai harmincados és Schayczlich Mátyás ellenőr részére adott, amelyben úgy rendelkezett, hogy a király után közvetlenül tőle függenek, kétes esetekben útmutatást tőle

¹⁾ Rauch Dániel nedelici főharmincados emlékiratát a harmincadok állapotáról 1655-ből l. M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898., 577—589. l.

²⁾ Erre nézve jellemző példák találhatók ifj. Kemény Lajos: A kassai harmincad története a XVI. század végéig c. kis dolgozatában, M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894., 303—309. l.

kérnek, a jövedelmet hozzá szolgáltatják be, kifizetéseket csak kamarai meghagyásra eszközölnek.¹⁾ A kassai harmincad a mohácsi véiszt megelőzően föléje volt rendelve a többi északkeleti hivatalnak, az eperjesi, bártfai és lőcsei fő-, valamint az ófalvi, lublói, sztropkói és homonnai leányhelyeknek.²⁾ Ezt a régi helyzetet akarta az 1552-i utasítás felújítani, amikor meghagyta, hogy a kassai harmincados »régi szokás szerint« felügyeljen a többi harmincadra, figyelmeztesse őket, hogy tisztüket kötelességtudóan töltsék be, hibáikat javítsa ki, ha pedig szavának nem engedelmeskednének, tegyen jelentést a kamarának vagy a királynak. Pénztári naplóikról minden negyedévben és minden év végén kérjen kimutatást, s azt a maga kimutatásaival együtt terjessze a kamara elé. Arra nézve nem döntött az utasítás, hogy a jövedelemről a harmincadosok Kassán keresztül, vagy pedig közvetlenül számoljanak el a kamarának. Az utasítás iránya az előbbit teszi valószínűvé.³⁾

A kassai harmincadfelügyelőség terve nem valósult meg. Működésének nyoma nem maradt; s két évvel az említett utasítás kiadása után, 1554-ben I. Ferdinánd már úgy határozott, hogy az Északkeleti Felvidék királyi harmincadhivatalait is Werner György és Thorda Zsigmond felsőmagyarországi igazgatóságára bizza. Kinevezésük és elbocsátásuk jogát a magyar kamara számára tartotta fenn, utasításukat innen kapták, fizetésüket, valamint azt, hogy hány lovas tartanak, itt állapították meg. Az alkalmas személyeket azonban a harmincadosi és ellenőri állásokra az igazgatóság szemelte ki, működésüket ellenőrizte, a jövedelemről neki számoltak el.

Ez a megoldás azután véglegesnek bizonyult. 1567-ben, amikor az igazgatóságot kamarává szervezték át, a területén fekvő harmincadokat teljesen alája rendelték, fölöttük ugyanazokat a jogokat gyakorolta, mint a pozsonyi kamara a nagyszombati és trencsényi csoport fölött. Az 1567-i utasítás a következő hivatalokat említi: Késmárk, Lőcse, Lubló, Bártfa, Eperjes, Kassa, Sztrópkó, Homonna, Varannó, Ungvár, Szikszó, Tokaj, Kiszvárd. A tisztviselők kinevezése, utasítása és esküje ugyanúgy történt, mint a magyar kamara területén. Az általános utasítás pontjai itt is irányadóak voltak, a szepesi kamarának is jogában állott azonban, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően néhány pontban változtasson rajtuk. A király hozzájárulásával új hivatalokat szervezhetett, vagy a régieket alkalmasabb helyre helyezhette át. Munkám keretei itt is csak azt engedik meg, hogy a hivatalokat felsoroljam és mellettük feltüntessem, hogy működésükre milyen években találtam adatokat.⁴⁾

Ófalu (Antiquavilla) 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.

Lubló 1567, 1604, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.

Palocsa 1629 (Szeben filialis), 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.

¹⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 16.

²⁾ M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894., 304. I.

³⁾ A kassai harmincados 4 lovas tartására évi 200 forintot kapott, az ellenőr 100 forintból 2 lovas tartott. Az utasítás pontjai egyébként megfeleltek az általános mintának.

⁴⁾ Az adatokat az 1567-i utasításból, az 1604-i, 1623—25-i, 1626—29-i, 1631-i, 1642-i, 1650-i, 1673—82-i, 1702—3-i számadásokból (Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 7.; Cam. Scep. Libri proventuum), valamint Takáts Sándor kis cikkéből vettem: Borkivitelünk Lengyelországba 1610- és 1611-ben. M. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899., 85—89.

- Szeben* (1597-ben állították fel), 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1673—82 (Palocsa filialisa).
Késmárk 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Lucz (Késmárk filialisa) 1673—82.
Lócse 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3:
Csütörtökhely (Lócse filialisa) 1673—82.
Bártfa 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Eperjes 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Kassa 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Szepsi 1623, 1629, 1631, 1673—82, 1702—3.
Jászó (Szepsi filialisa) 1623, 1629, 1673—82.
Szendrő 1623, 1629, 1631, 1650, 1673—82, 1702—3.
Pelsőc (Szendrő filialisa) 1673—82.
Kaza 1629.
Rimaszombat (1594-ben állították fel) 1604, 1623, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Putnok (Rimaszombat filialisa) 1673—82.
Losonc 1604, 1631, 1642, 1673—82 (Rimaszombat filialisa).
Szécsény (1595-ben állították fel) Hollókő filialisa volt.
Hollókő (1595-ben állították fel) 1604.
Ónod 1585, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Lucz (Ónod filialisa) 1673—82.
Szikszó 1567, 1595, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82 (Ónod filialisa).
Tokaj 1567, 1597, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Ujhely (Sátoraljaujhely) 1673—82, 1702—3.
Zemplén (Ujhely filialisa) 1673—82.
Kistárkány (Ujhely filialisa) 1673—82.
Ecsed (Ujhely filialisa) 1673—82.
Csertész 1604, 1623, 1629, 1631, 1642, 1673—82, 1702—3.
Kurima (1607-ben állították fel) 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Sztropkó 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Ladomér (Sztropkó filialisa) 1673—82.
Homonna 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Varannó 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Ungvár 1567, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Munkács 1582, 1604, 1610—11, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Alsóverecke 1629.

- Szőllős* (Nagyszöllős) 1584, 1604, 1623, 1629, 1631, 1642, 1650, 1673—82, 1702—3.
Rakász (Nagyszöllős filialisa) 1673—82.
Huszt 1604.
Kisvárdá 1567, 1604, 1609, 1673—82 (Kálló filialisa).
Kálló 1596, 1604, 1623, 1629, 1673—82.
Károly 1584, 1604, 1624, 1629, 1631, 1642, 1673—82, 1702—3.
Szatmár (Szatmárnémeti) 1584, 1604, 1610, 1623, 1629, 1631, 1642, 1673—82, 1702—3.
Szinyérváralja (Szatmár filialisa) 1673—82.
Szopor (Szatmár filialisa) 1673—82.
Újváros (Szatmár filialisa) 1673—82.
Nagybánya (1605-ben Erdélyhez csatolták) 1623, 1631, 1642, 1673—82, 1702—3.
Debrecen 1599, 1604, (1605-ben Erdélyhez csatolták) 1702—3.
Tasnád 1599, 1604 (1605-ben Erdélyhez csatolták).
Margitta 1702—3.
Székelyhíd 1599, 1604 (1605-ben Erdélyhez csatolták).
Bajom 1604.
Várad 1599, 1604, 1702—3.
Belényes 1604 (1605-ben Erdélyhez csatolták), 1702—3.
 Ismételten hangsúlyozom, hogy ez a felsorolás teljességre nem tart igényt. Csak keretet nyújt, amelyet a részletkutatásnak kell majd kitöltenie, tágitania, sok tekintetben bizonyára módosítania is.

A bécsi handgrófság.

A magyar harmincadhivatalok működését kiegészítették azok a szervek, amelyeket a közös uralkodó az örökös tartományokban megbízott azzal, hogy a magyarországi áruforgalmat ellenőrizzék, s a kincstár érdekét megvédjék. A veszély, amelynek elhárításáról gondoskodni óhajtott, két oldalról fenyegetett. Igen sok kereskedő, különösen az állattőzsérek, egész forgalmi tőkájüket befektették a vásárlásba, úgyhogy a vám lefizetésére már nem maradt pénzük. A kincstárnak alkalmazkodnia kellett a kor gazdasági viszonyaihoz, s a kamara józan számítással a forgalom növelésére, nem pedig a merev fiskális szempontra helyezve a súlyt, megengedte, hogy a harmincadosok a kereskedőknek hitelezzenek, s a vámot csak az eladás után, amikor hazatérnek, követeljék tőlük. A kedvezményvel sokan visszaéltek, s elkerülve a törvényes utakon fekvő harmincadhelyeket, a harmincadot maguknak tartották meg. A bajon segíthettek volna úgy, hogy kötelezővé teszik az azonnali fizetést, ezzel azonban a becsületes kalmárokat is sújtották, a forgalmat korlátozták, s közvetve a kincstár bevételeit is csökkentették volna. Inkább azt a minden tekintetben kielégítő megoldást választották, hogy a külföld nagy vásárhelyein már amúgyis működő kereskedelmi közegeket felhatalmazták, hogy a hátralekös vámot az eladótól az eladás után azonnal beszedjék. Egyben meghagyták, hogy a csempésztést is akadályozzák meg, a csempésztett árukat foglalják le. Ez volt ugyanis a második veszély, amellyel számolni kellett, s amit az elsőhöz hasonlóan csak úgy kerülhettek el, hogy az ellenőrzést a határokon túlra is kiterjesztették. De szükséges volt a külföldi vásárok ellenőrzése a harmincadosok visszaéléseinek meg-

akadályozása szempontjából is. Az sem tartozott ugyanis a ritka esetek közé, hogy kereskedő és harmincados összejátszottak, s a hasznon megosztottak. Mindeme feladatok megoldására a legalkalmasabbnak a handgrófi intézmény kínálkozott.

Ennek a jellegzetes német városi kereskedelmi hivatalnak eredete a középkorba nyúlik vissza. A kereskedők társulatának (Hansa) főnökét (Graf) nevezték Hansagrafnak, Hansgrafnak, Handsgrafnak, Handgrafnak, latinul handgraviusnak, magyarul handgrófnak. Majd minden városnak megvolt a maga handgrófja, aki embereivel a vásárookra felügyelt, rendet tartott, bíraskodott, a mértékeket hitelesítette, az elővásárlásokat (praemptio) megakadályozta, a lakosság és a kereskedők, valamint a kincstár érdekeit egyaránt szem előtt tartotta. A Magyarországgal szomszédos örökös tartományokban sem volt ismeretlen a handgrófság. Legnagyobb jelentőségre a bécsi emelkedett, nemcsak a város, hanem egész Ausztria kereskedelmi életét irányította. A XVI. században már fejedelmi hivatalnok, nem a város választja, hanem az uralkodó nevezi ki, nem is mindig a polgárok közül.¹⁾ Szervezetének és működésének történetét az osztrák irodalom, amelyre ez a feladat vár, eddig még nem tisztázta. Annyi bizonyos, hogy az udvari kamara alá tartozott, vagy közvetlenül, vagy az alsóausztriai kamara közvetítésével.

A magyar áruforgalom legjelentékenyebb külföldi piaca Bécs volt, s ennek megfelelően valószínű, hogy a bécsi handgróftól már igen korán, esetleg még a mohácsi vész előtt megbízták a magyarországi kereskedők felügyeletével és a harmincadhivatalok munkájának támogatásával. Amikor pedig Ausztria és Magyarország közös uralkodó alá került, ez a megoldás önként kínálkozott. A részletkutatás hivatott megállapítani, hogy a bécsi handgrófság ennek a feladatnak hogyan és milyen eredménnyel tudott eleget tenni. A fejlődés iránya arra mutat, hogy egyéb teendői túlságosan igénybevétték, ami szükségessé tette, hogy a magyar vonatkozású ügyek intézésére külön tisztviselőt rendeljenek melléje. Tudomásom szerint az első ilyen hivatalnok Reisinger János volt 1565-ben.²⁾ Utasítása, amelyet a király nevében az udvari kamara adott, még nem ruházta fel önálló hatáskörrel. A harmincadnyugtákat (schedae tricesimales) a hátralékos vámmal még a handgróf szedte be a kereskedőktől, a kereskedés fölötti felügyeleti jog is őt illette meg. A pénztárnok, az új tisztviselő ugyanis ezt a címet kapta (perceptor proventuum, p. scharum), csak segítségére volt ebben a munkájában. A handgróf elrendelte, hogy a vásárlók magyar kereskedőknek csak akkor fizessenek, ha erre tőle engedélyt kaptak. A pénztárnok sorra járta a piacokat, megvizsgálta a magyar kereskedők harmincadnyugtáit, s ha a vámmal még hátralékban voltak, azt a vásárlók az árból neki fizették le. Erről azonnal értesítette a handgróftól, aki azután írásbeli engedélyt adott a vételár kifizetésére. A magyar kereskedőnek pedig a pénztárnok adott elismervényt, amellyel a harmincadhivatalok előtt igazolta magát, s a letett biztosítékot visszakapta.

Biztosíték adására ezután már csak ritkán került sor, hiszen éppen a külföldi pénztárnoki intézmény volt hivatva azt helyettesíteni. Ettől kezdve a harmincadcédulák kiállítására még fokozottabb gondot fordítottak, a

¹⁾ Takáts Sándor: Az osztrák és morva handgrófság. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897., 196. l.

²⁾ Kamarai lvt. Instr. II. k., 92. l. Orsz. Lvt. Egykorú másolat.

kereskedő neve, lakása, az áru mennyisége és minősége, valamint a kivitel napja mellett azt is feltüntették, hogy a vámból mit fizettek le és mivel maradtak hátralékban. Amint a kereskedő a vásárra érkezett, a handgróf és a pénztárnok azonnal átvizsgálták az árut és összevetették a harmincad-cédulákkal. Azt, ami nem volt rajtuk feltüntetve, lefoglalták és csempészholminak nyilvánították. Ennél a vizsgálatnál lehetőleg mindketten, de egyikük legalább mindig személyesen volt jelen.

A befolyt pénzt a handgróf szekrényében őrizték. A pénztárnok háromféle naplót vezetett. Egy általános könyvet, amelybe minden harmincad-cédulát szóról-szóra lemásolt. Azután két jegyzéket (extractus), egyiket a beszedett harmincadról, a másikat az eladott csempészáruról. A lefoglalt holmit ugyanis, hacsak a kamara másképp nem rendelkezett, azonnal eladták. Ezeket a naplókat minden negyedév végén beküldte a magyar kamarához, ugyanilyen időközökben a pénztár állományát is átadta a kamara pénztárnokának. Év végén pedig, a magyarországi kamarai tisztviselőkhöz hasonlóan, összefoglaló elszámolással tartozott.

Működését tehát, bár utasítását az udvari kamarától kapta, a magyar kamara ellenőrizte. Kétségtelen, hogy magyar tisztviselő volt, amit az utasítás azzal is kifejezésre juttatott, hogy vitás kérdések eldöntéséért a pozsonyi kamarához utasította. Évi 48 forint fizetését valószínűleg a gondjára bízott pénztárból vette fel. Valószínű, hogy a bécsi harmincadpénztár a XVI. és XVII. században állandóan működött, párhuzamosan a handgrófsággal. A handgrófság mindvégig osztrák hivatal maradt, főhatóságát 1706-ban az udvari kamarától az udvari bankbizottság vette át, minthogy ekkor jövedelmét a bécsi városi bank rendelkezésére bocsátották, amelyre a bankbizottság felügyelt. A harmincadpénztár azonban magyar jellegét továbbra is megőrizte, ami abban is kifejezésre jutott, hogy későbbi utasításait már nem az udvari, hanem a magyar kamara fogalmazta és állította ki.

A morva handgrófság.

Még szorosabb kapcsolatban állott a magyar harmincadüggyel a morva handgrófság és a mellette működő pénztárhivatal. Történetüket még homály borítja, amelyet a részletkutatás hivatott eloszlatni. E helyen csak néhány támpontot adhatunk a további kutatás számára. Takáts Sándor szerint¹⁾ a morva handgrófságot I. Ferdinánd 1550-ben Auspitzban tisztán a magyar marhakereskedés megvámolása és ellenőrzése végett állította fel. Ennek megfelelően 1563-ban az udvari kamara alól a magyar kamara alá került. 1625-ben megszüntették, ettől kezdve a bécsi handgróf egyúttal a morva handgrófi címet is viselte. A morva pénztárhivatal felállítását már 1561-ben tervbevették, de Acsády Ignác szerint²⁾ működését csak 1565-ben, azaz a bécsi pénztárral egyidőben, kezdte meg. Mindkét szerv rendeltetésére fény derül azokból az utasításokból, amelyeket a magyar kamara tanácsa az uralkodó nevében a morva handsgraviusnak 1574-ben, a pénztárnoknak pedig 1577-ben adott.³⁾

Az utasítások erősen hangsúlyozták, hogy a handgróf és a pénztárnok a legteljesebb egyetértésben járjanak el. Ezért kötelezték őket, hogy ugyan-

¹⁾ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897., 197. l.

²⁾ Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888., 139. l.

³⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. III., 434. és V., 495. Mindkettő eredeti tiszta-
zatban maradt fenn.

azon a helyen lakjanak. Ezt a helyet az 1574-i utasítás még Hradistye mezővárosban jelölte meg, az 1577-i azonban már Auspitz városába helyezte át (lehet, hogy vissza) a hivatalok székhelyét. Kötelességük volt minden morvaországi vásáron vagy személyesen megjelenni, vagy embereiket kiküldeni. A handgróf 4 lovas és 3 servitor, a pénztárnok pedig 4 lovas tartására kapott a magyar kamara pénztárából havonként 10—10 rajnai forint fizetést. Azonkívül ugyanilyen feltételek mellett 4—4 úgynevezett satelles-t is fogadtak, akikre a határmenti csempészség megakadályozását bízta. Ezek bizonyos fokig még magánalkalmazottaik voltak, de részben már állami hivatalnokoknak tekinthetők, alkalmazásukkor és elbocsátásukkor ugyanis a magyar kamara hozzájárulását kellett kérniük.

A handgróf és a pénztárnok egymással párhuzamos teendőit két feladat határozta meg. Az egyik a vámszedés, a másik a csempészség megakadályozása volt. Mindkettő a magyarországi harmincadhivatalok munkáját egészítette ki, úgyhogy tulajdonképpen külföldön működő magyar harmincadosoknak tekinthetjük őket. A kereskedők, akik csak a törvényes utakon járhattak és árujukat csak az évi és heti vásárokon adhatták el, amint a vásár helyére érkeztek, azonnal jelentkeztek a handgrófnál és a pénztárnoknál vagy embereiknél, akik az árut számbavették, összehasonlították a harmincadhivatalok által kiállított sédákkal, csak azt bocsátották piacra, ami a sédákon fel volt tüntetve, a többi mint csempészetet lefoglalták. A kereskedésnek ezeket az általános szabályait külön uralkodói rendelet határozta meg, amelyet a handgróf minden évben és minden vásárhelyen német, magyar és cseh nyelven kihirdetett.

A sédák kiállítására, minthogy azok az áruk kísérőlevelei s egyben a kereskedők útlevelei is voltak, a harmincadhivataloknak igen nagy gondot kellett fordítaniuk. Gondoskodni tartoztak róla, hogy mindig elegendő számú üres sédát kapjanak a magyar kamarától. Ezeket a kamara elnöke és a számvevő vagy valamelyik kamarai tanácsos írta alá és a kamara pecsétjével erősítették meg. A harmincadhivatal rájuk írta a kereskedő vezeték- és keresztnévét, lakhelyét, az áru nemét és mennyiségét, a hivatal helyét és a kiállítás pontos idejét (év, hó, nap). Továbbá, hogy az esedékes harmincaddal a kereskedő mennyit fizetett le és mennyivel maradt még adós. Azután a harmincados és ellenőre is aláírták és a harmincadhivatal pecsétjével is ellátták. Ennek a pecsétnek felsőrésze koronát ábrázolt, pajzsába pedig a hivatal neve került. A handgrófnak és a pénztárnoknak ismerniük kellett a kamarai tisztviselők és a harmincadhivatalnokok aláírásait és pecsétjeit, azért ezeket a pecsétet viaszlenyomatban közölték velük, hogy a hamis sédákat a valódiaktól első látásra megkülönböztethessék.

A handgróf minden vásárra kerülő áru sédáját magához vette. Ha a kereskedő áruját nem tudta eladni, s továbbment a birodalom belseje felé, vagy visszatért Magyarországra, új sédákat állított ki, még akkor is, ha az árunak csak egy része maradt eladatlan. Korábban ilyen esetben a régi sédát adta vissza, feltüntetve hátlapján ezt a körülményt, de a pontosabb ellenőrzés kedvéért ezen a gyakorlaton változtattak. A birodalomba továbbvitt áru után a harmincadot természetesen csak egyszer kellett lefizetni. A Magyarországra visszavitt áru után is szedtek vámot, a kereskedőnek ilyenkor jogában állott legközelebb megfelelő mennyiséget vámmentesen vinni ki. Ez a rendelkezés azonban zavarokra vezethetett, amit az is mutat, hogy a későbbi utasítások már nem újították meg. A sédákat ugyanolyan

gondosan tartozott kiállítani, mint a harmincadosok, az eladó és vevő nevét egyaránt feltüntetve. A pénztárnokkal is aláíratta őket, s a hivatal pecsétjét függesztette rájuk.

Úgy az összegyűjtött, mint a kiadott sédákról naplót (registum) vezetett, amelyben minden harmincadhivatalnak külön rovatot nyitott s a sédák minden adatát gondosan lemásolta. A sédákat hivatalok szerint csoportosítva fonálra fűzte, s minden negyedév végén a naplóval együtt a magyar kamara elé terjesztette, ahol a harmincadhivatalok működését elsősorban általuk ellenőrizték.

Ugyanilyen naplót vezetett a pénztárnok is, akinek a handgróf minden sédát lemásolás végett átadott. A hátralékos vámot az eladás után azonnal behajtotta, a handgróf csak ezután szabadította fel az árut. A beszedett pénzekről külön naplót vezetett és negyedévenként Pozsonyban számolt el róluk. Év végén pedig összefoglaló számadással tartozott. Munkáját a harmincadhivatalok azzal könnyíthették volna meg, ha minden héten tájékoztatják a kivitelről. Nem valószínű azonban, hogy az utasításnak ezt a rendelkezését megtartották.

A csempészek üldözése még fárasztóbb munkát és nehezebb feladatot jelentett, mint a vásárok ellenőrzése és a vámszedés. A handgróf és a pénztárnok ezen a téren is szorosan együttműködött, s kölcsönösen támogatták egymást a harmincadhivatalokkal is. Hogy igyekezetüket serkentsék, jutalmul a lefoglalt áru egyharmadát kapták. Ha közösen jöttek rá a csempészésre, az egyharmadon megosztozkodtak. A csempészáruról a naplókban külön rovatokat vezettek. Minden esetben jelentést tettek a kamarának, s annak utasítása szerint az árut vagy Pozsonyba küldték, vagy, ami gyakoribb volt, a helyszínen értékesítették. Bármennyire éberek voltak is azonban, a kereskedők sokszor kijátszották őket, amit az is bizonyít, hogy a kamara olykor még a határmentén lakó nemeseket is felhatalmazta a csempészek üldözésére, számukra is biztosítva a szokásos jutalmat.

A részletkutatás fogja lépésről-lépésre haladva megállapítani, hogy az auspitzi hivatalok rendeltetésüknek mennyiben feleltek meg. A handgrófságnak több utasítása nem maradt fenn, s ha Takáts Sándor közlése, amely forrásra nem hivatkozik, helyesnek bizonyul, 1625-ben megszűnt. A pénztárnoki tisztség azonban jelentőségében egyre növekedett, az egész XVI. és XVII. század folyamán fennállott, sőt hatásköre is fokozatosan bővült. 1721-i utasítása ¹⁾ tanúsítja, hogy nemcsak a handgrófság korábbi teendőit vette át, hanem egyben harmincadhivatal is lett. A Morvaországból Magyarországra kivitt árukról sédákat adott, s a vámot, ha a kereskedő fizetni tudott, mindjárt be is szedte. A Magyarországból behajtott állatok után külön illetéket is szedett, juhok után 2, szarvasmarhák után pedig 6 krajcárt, amely összegnek felét az eladó, felét pedig a vevő fizette. Egyéb regale-t (Stückgeld) azonban nem követelhetett. Ezekről a bevételekről külön pénztárkönyveket vezetett, negyedévenként a magyar kamara számvevőségénél számolt el. A pénzt azonban ebben az időben nem a kamarához küldte be, hanem a bécsi bancalitis pozsonyi fiókjához, az úgynevezett bancalis repraesentatio-hoz, amelynek utalványaira köteles volt kifizetéseket is eszközölni. A pénztárállományról havonként tájékoztatta a repraesentatiót és a kamarát.

¹⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. X., 336/a.

A tescheni pénztárnok.

Bécs és Auspitz mellett a harmadik pénztári hivatalt Sziléziában, a tescheni hercegségben állították fel 1578-ban, a tescheni herceg támogatásával. Első utasítását¹⁾ az udvari kamara állította ki, de Pozsonyban fogalmazták. Ugyancsak a magyar kamara alá tartozott, feladata és hatásköre mindenben megegyezett az osztrák és morva pénztárnokokéval. 2 gyalogos és 2 lovas tartására a magyar kamarától kapott havi 3—3, illetve 10—10 rajnai forintot.

Határmenti felügyelők.

A XVII. század második felében sor került a határmenti forgalom ellenőrzésére még néhány új hivatal szervezésére is, mégpedig nem az országok belsejében, a nagy vásárok helyén, hanem közvetlenül a határokon. Főfeladatuk a csempészség megakadályozása volt, nemcsak a nagykereskedőket, hanem a határmenti lakosságot is szemmel kellett tartaniok. Arra is tartoztak vigyázni, hogy a nemesi kiváltságokkal vissza ne éljenek, a nemesek ugyanis csak saját szükségletük fedezésére vihettek vámmentesen árut. Az első ilyen hivatal egy felügyelő (inspector) vezetése alatt a Morava folyó mentén állították fel 1656-ban. Egyaránt függött az udvari és a magyar kamarától. Utasításában²⁾ külön pontokba foglalták az udvari és külön a magyar kamara kívánásait, fizetését is két helyről kapta. Osztrák viszonylatban a bécsi handgrófság működését egészítette ki, magyar viszonylatban perceptor feladatokat végzett. Évi 200 forint fizetéséből embereket is tartott.

Hasonló, de tisztán magyar kamarai szerv volt a hainburgi pénztárnokság, évi 50 forint fizetéssel. Első utasítása 1662-ből maradt fenn.³⁾ De nemcsak morva és osztrák területen, hanem a magyar határon belül is szerveztek egy külön csempészüldöző állást, valószínűleg 1673-ban,⁴⁾ supremus per Hungariam cameralis tricesimalis satelles (Landesüberreiter), azaz magyarországi kamarai főharmincadlovás címen. A magyar kamarától függött, fizetést nem kapott, csak a csempészáru egyharmadát. A morvaországi pénztár satellesei is önállósultak bizonyos fokig, továbbra is a pénztárnokkal karöltve jártak el, de a XVII. század vége óta a kamarától kapták utasításaikat. Ilyen satellesi, azaz határlovasi állások voltak Gödingben, Hradischban és Landshutban.⁵⁾

A legnagyobb kamarai jövedelemág hatalmas szervezetének hibáit a XVIII. század huszas éveiben új reformokkal igyekeztek kiküszöbölni.

19. §. Adóigazgatás.

Az adóztatás joga.

A harmincad után a királyi kincstár legjelentékenyebb jövedelmi forrása az adó volt. Az adóigazgatás, kivetése, behajtása, elszámolása szorosan összefügg a kor pénzügyi szemléletével, annak ismerete nélkül nem érthető

¹⁾ A fogalmazat Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. V., 505., a tisztázat másolata ú. o. VI., 124.

²⁾ Schwarz Vencel inspector utasításának latin és német nyelvű másolata Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. XI., 120., 121.

³⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. IX., 767.

⁴⁾ Első utasítása ebből az évből maradt fenn. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. IX., 562.

⁵⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. IX., 781., 782., X., 382.

meg. Az uralkodó jövedelmeit, amelyek a fejedelmi ház magángazdasága és az államháztartás azonossága következtében egyben állami bevételeknek tekinthetők, a középkorban két csoportba sorozták, s ezt a megkülönböztetést az újkorban is megtartották. Rendes jövedelmeknek (proventus ordinarii) mondták azokat, amelyek vagy magánjogi alapon, mint földesurat, vagy a felségjog (ius regium) alapján illették meg a királyt, amelyek fölött korlátlanul rendelkezett, amelyek állandóan folytak. Ilyenek voltak a királyi gazdaságok, várbirtokok termése, a különböző vámok, a bányászat és a pénzverés haszna, a királyi földön épült városok bére, az oda telepedett idegen népelemek türelmi illetéke. Kezelésüket az uralkodóház magánügyének (negotium regale) fogták fel, s amióta a kamarára bízta, összefoglalóan kamarai ügynek (negotium camerale) jelentették ki, amibe a rendeknek, azaz az országnak beleszólási joga nem volt. Hosszú időn keresztül a rendes jövedelmek fedezték a fejedelmi család magánszükségeit és az állami kiadásokat. Amikor azonban az utolsó Árpádok idején a könnyelmű birtokadományok következtében az államháztartás magángazdasági alapja megrendült, a fejedelmi hatalom kényszerült az ország terheire a lakosság hozzájárulását is igénybe venni. Ennek legegyszerűbb és egész Európában elterjedt módja a népesség megadóztatása volt. Az adóztatás joga azonban nem tartozott a felségjogok közé. A fejedelmi hatalom hanyatlásával párhuzamosan erősödő rendiség, bár maga nem adózott, az adómegszavazás jogát megszerezte, s azt, mint legerősebb fegyverét, egészen bukásáig nem engedte ki kezéből. Energikus uralkodók, amilyenek az Anjouk voltak vagy Hunyadi Mátyás, rövidebb-hosszabb időre megtörhették a rendi ellenállást, a gyakorlatban tetszésük szerint vetették ki az adót, de az elven ők sem tudtak változtatni. A rendek mindig csak bizonyos szükséglet (necessitas) fedezésére és csak egy alkalomra voltak hajlandók adót megajánlani. Ezáltal biztosították, hogy a király újabb és újabb szükség esetén kénytelen volt az országgyűlést újból és újból összehívni, s azon nemcsak az adó kérdését tárgyalták meg, hanem egyéb ügyeket, elsősorban panaszait és sérelmeiket is előadhatták. Így elérték, hogy az ország kormányzásában résztvehettek, s befolyásukat saját érdeküknek megfelelően érvényesíthették. Ez a magyarázata, hogy az adó egészen a rendi korszak végéig rendkívüli jövedelem (proventus extraordinarius) maradt, az adóügy (negotium contributionale) sohasem vált tisztán kamarai üggyé, hanem uralkodó és rendek között mint országgyűlési tanácskozások és alkudozások tárgya (negotium diaetale) szerepelt.

Az adóügy vegyes, fejedelmi és rendi jellege különös jelentőséget nyert a Mohács utáni magyar történetben, amikor a magyar rendiséggel idegen uralkodói hatalom került szembe. Mohács előtt a rendek, amint láttuk, hivatali és képviseleti úton egyaránt, a királyi hatóságok élén és az országgyűléseken is, alkalmat találtak akaratuk érvényesítésére. A Habsburg-ház trónra kerülése után a magyar főurak a bécsi udvarban a központi kormányserveknél nem tudták, de nem is akarták a vezetést kezükbe keríteni. Inkább a kényelmesebb és biztosabb képviseleti utat választották és a rendi dualizmus küzdelmeinek színterévé az országgyűléseket tették meg. Sikerre azonban csak akkor számíthattak, ha a királyt kényszeríteni tudják, hogy a rendi gyűléseket rendszeresen összehívja. Erre a célra használták fel adómegszavazó jogukat, amint az események bizonyítják, nem eredmény nélkül.

Adófajták.

Az adó, amely ilyen módon a rendi dualizmus korszakában nemcsak pénzügyi, hanem közjogi szempontból is fontos szerepet töltött be, elsősorban a hadiadó volt, amely katonai szükséglet fedezésére szolgált. Az egykorú szóhasználat magyarul rovásnak, latinul contributionak, dicanak vagy subsidiumnak nevezte. A Mohács előtti idők másik nagy adófajtája, a kamara haszna (*lucrum camerae*), amely a pénzverésért a királynak járó díjból, azaz illetékből fejlődött adóvá, Mohács után fokozatosan megszűnik, beleolvad a hadiadóba, amellyel együtt szavazzák meg, hajtják be s közös célra, a török elleni védekezésre fordítják. A hadiadót pénzben fizetik, de a várrendszerrel kapcsolatban, a várakban elhelyezett őrségek különleges szükségleteinek megfelelően, előfordult két természetbeni alfaja is: az élelmiszeradó (*annona*) és a vármunka (*labor gratuitus*). Mellettük ugyancsak az országgyűlés ajánlotta meg a királyi vagy királynéi ajándékot (*donativum*, *honorarium*) és a koronapénzt (*pecunia coronalis*), az előbbit koronázáskor, az utóbbit a szent korona őrzésére, jelentőségük azonban a hadiadóé meg sem közelítette. A szabad királyi és bányavárosok hadiadójának, szemben a földbér jellegű *censussal*, *taxa* volt a neve.

Az adók pénzügyi jelentőségével, az államháztartásban betöltött szerepükkel a gazdaságtörténelem hivatott foglalkozni. A magyar gazdaságtörténelem ezt a feladatot a 16. századra és a 17. század első felére nézve már megoldotta. E század második felének, továbbá a 18. és 19. század viszonyai azonban még tisztázatlanok, s a további kutatás számára tág lehetőséget nyújtanak. Thallóczy Lajosnak, majd Acsády Ignácnak még a mult század végén megkezdett munkássága csak legújában, az 1930-as években talált folytatókra. Tanulmányaik alapján az 1526-tól 1648-ig terjedő időszakról tudjuk, hogy mikor, kik, milyen alapon és mennyi adót fizettek. Ezek a kérdések különben a közigazgatástörténetet csak közvetve érintik. De feleletet adnak a munkák az adóigazgatás problémáira is, az adó kivetésének, behajtásának és elszámolásának módjáról is tájékoztatnak, ha az ilyen irányú alapos részletkutatást nem is teszik feleslegessé. A fejlődés főbb vonalainak vázolását mindenesetre megengedik, amivel e kor adóigazgatásának történetét előnyösen megkülönböztetik a magyar közigazgatás multjának egyéb, teljesen elhanyagolt területeitől.¹⁾

Az adókezelés szempontjából elsősorban különbséget kell tenni a városok és egyéb kiváltságos területek, másrésről a megyék adózása között. Az előbbieket az adót, nemcsak a földbért (*census*), amelyet a királynak mint földesuruknak adtak, hanem a hadiadót (*taxa*) is, egy összegben fizették, amit az uralkodó határozott meg. Ennek a fix összegnek szétosztása a kiváltságos terület lakossága között, azaz az adókivetés, azután a behajtás, s végül az adókezelő személyzet elszámoltatása, azaz az adóigazgatásnak mindhárom mozzanata, az illető hatóság belügyének számított, amibe az állami hivatalok, a kamarák nem avatkoztak bele. A fontos csak az volt, hogy a vezetőség az előre meghatározott időpontban az adót pontosan

¹⁾ Thallóczy Lajos: A kamara haszna. Bp., 1879. Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888. U. a.: A jobbágy-adózás 1564—1576-ban. Bp., 1894. U. a.: A jobbágyadózás 1577—1597-ben. Bp., 1896. U. a.: A magyar adózás története 1598—1604. Bp., 1906. Baráth Tibor: A magyar állam adóügye. Kny. a Századok 1930. évi folyamából. Juhász Lajos: A porta története 1526—1648. Századok 936. évi pótfüzeté.

beszolgáltassa. A kamarák csak ellenőrizték a helyi hatóságok munkáját, de ezt is inkább a 18. századtól kezdve, a népvédelmi gondolat fokozatosabb érvényesülése idején, valamint a városi háztartások egyensúlyának biztosítása érdekében. A városok és kiváltságos területek adóigazgatásának vizsgálata tehát az önkormányzatok közigazgatástörténetének feladatai közé tartozik.

A rendi dualizmus hatása az adóügyre.

Más volt a helyzet a megyei adózásnál, legalább is addig, amíg az országgyűlések az adót nem egy összegben ajánlották meg, hanem csak az adókulcsról és az adóegységről határoztak, tehát csak azt állapították meg, hogy ki, mi után és mennyit fizessen. Az adóigazgatás szempontjából ez a kérdés döntő fontosságú. Mindaddig ugyanis, amíg a király az országgyűlések bezárása után csak azt tudta, hogy mi az adóegység és az adókulcs, nem mondhatott le arról, hogy az adókezelés legfontosabb mozzanatában, a kivetésben résztvegyen, mert csak így lehetett biztos abban, hogy a rendek nem fogják megrövidíteni. Az adóügy fejlődésének ebben a korszakában az adót a király emberei, azaz állami hivatalnokok, a kamarák által kiküldött rovók vetik ki, akik egyben a behajtásban is résztvesznek és a befolyt összegekről a kamaráknak számolnak el. Más részről ugyancsak az adó megszavazásának ebből a módjából következett, hogy az adókezelésben a rendi közegeknek is tevékeny szerep jutott, ellenőrizték és kiegészítették a rovók munkáját. Ez magyarázza ebben az időszakban az adóigazgatás kettőséget, azt, hogy az uralkodó és a vármegyék közösen intézik az adóügyet.

Ez a helyzet Mohács után nem volt novum, hanem az 1526 előtti viszonyok folytatását jelentette. A Habsburgok, tehát idegen uralkodóház trónralépte etekintetben nem hozott lényeges változást. A rendi dualizmus korszaka Magyarországon is már a rendiség kialakulása óta tartott, s változatos hullámzást mutatott. Érdekesen nyilvánult meg ez a küzdelem az adóigazgatás terén. Jellemző, hogy egyik fél sem törekedett arra, hogy a másikat az adókezelésből kiszorítsa, sőt ellenkezőleg, hajlandó lett volna azt egészen átengedni, amit nem is csodálhatunk, hiszen nagy fáradságot és veszélyt jelentett. A király ismétlően az országgyűlés elé terjesztette azt az óhaját, hogy az adót a városokhoz hasonlóan a megyék népére is egy összegben ajánlják meg, ami azt jelentette volna, s a fejlődés a 17. század végén csakugyan oda vezetett, hogy az adókat a városi hatóság mintájára a vármegyei tisztikar is önállóan kezelje. A rendek ezt az indítványt következetesen visszautasították, amit nem minősíthetünk önzésnek, mert a török kor viszonyai, amikor egyik napról a másikra egész járások váltak pusztává, s a lakosság állandóan hullámzott, eléggé indokolják húzódozásukat a fix adóösszeg vállalásától. Az uralkodó közegeknek részvételét az adóigazgatásban nem kifogásolták, befolyásukat nem ebben az irányban, hanem a már befolyt adó felhasználásának kérdésében igyekeztek növelni. Legnagyobb sikerüket ezen a téren, legalább is elméletben, az 1518-i bácsi országgyűlés végzése jelentették, amelyek különválasztották a királyi udvartartás és az államháztartás költségeit, a jövedelmeket is megosztották, s az államháztartás irányításával két rendi kincstartót bíztak meg. A gyakorlatban ezek a határozatok megbuktak. A rendiség nem tudott a pénzügyek vezetésére megfelelő szervezetet felállítani. Mohács után is előfordult több ízben, hogy az adó hováfordítására kincstartókat (thesaurarii, dispensatores) jelöltek ki, ezek működése azonban mindig csalódást hozott. A kamarák

ezt a feladatot olcsóbban és jobban tudták megoldani. A védelem költségeire a befolyt adó különben sem volt elegendő, a király egyéb jövedelmeit is erre a célra fordította, a rendek maguk is belátták, hogy az uralkodó szerveiben megbízhatnak.

A török elleni harc hatása.

Az állandóan fenyegető török veszély, a folytonos harc minden tekintetben érezte hatását az adóügyre. Nemcsak abban, hogy egyes területek egészen elvesztek, hogy a hódoltságban nem mindig, csak katonai segítséggel s csak féladó folyt be, hogy Erdély leszakadt az anyaország testéről, hogy Horvátország és Szlavónia védelmével együtt adóztatása is Belső-Ausztria irányítása alá került, hanem a szűkebb értelemben vett magyar királyság viszonyaiban is. Nem vizsgálva a kérdés gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásait, hanem csak az adóigazgatás alakulását tartva szem előtt, a nagybirtok és a végvárak szerepére kell rámutatni. A török elleni hadviselés jellege, az, hogy a nagy hadjáratokon kívül a védelmi vonalon, sőt azon belül is, szünet nélkül helyi csatákat vívtak, lehetetlenné tette a védekezés központosítását, nemcsak hadügyi, hanem pénzügyi tekintetben is. Egy-egy vidék lakossága a legközelebb fekvő királyi vagy magánföldesúri várban keresett és talált oltalmat. Az ellenállást mindenütt a nagybirtok szervezte meg, akár az uralkodó, akár egyházi vagy világi főúr volt a tulajdonosa. Katonákat fogadott, gondoskodott ellátásukról és felszerelésükről. A költségeket természetesen egymaga nem fedezhette, a királytól, azaz az államtól erre a célra fizetést kapott. Az adónak rendeltetése éppen az volt, hogy a hadi kiadásokat belőle fizessék. A rendkívüli viszonyok, a késedelembe rejlő veszély, hiszen életről-halálról volt szó, nem engedték meg, hogy a fizetés a rendes úton, a kamara pénztárából történjék. Ha nem is mindig és mindenütt, de sokszor és sok helyen a hathatósabb, mert gyorsabb hadviselés érdekében az adóigazgatást decentralizálni kellett. Az adókezelés három mozzanata: kivetés, behajtás és elszámolás közül csak az elsőt intézték a központi kormány szerv közegei, a kamarák által kiküldött rovók, a behajtást a király a várkapitányokra, a nagybirtokosokra, olykor a vármegyékre bízta, meghagyva, hogy a befolyt összegben fogadjanak katonákat, bevételeikről és kiadásaikról utólag számoljanak el. A maga részéről ilyenkor csak arra szorítkozott, hogy működésüket kamarai kiküldöttek révén ellenőrizte.

A szabályszerű pénzügyigazgatásnak azt a tételét, amely szerint a bevételeket központi pénztár gyűjti össze, s a kiadásokat ez fizeti ki, az adóigazgatásnál még kevésbé lehetett megvalósítani, mint a harmincadénál. Elvben ugyan elítélték, a gyakorlatban azonban nem tudták kiküszöbölni azt az általános szokást, hogy a kincstár tartozásait utalványokban egyenlítették ki, ezeket az utalványokat az adószedők kamarai rendeletre a hely színén beváltották, s nem pénzzel, hanem a nyugtákkal számoltak el. Bizonyos, hogy a követelők ilyen módon sokszor könnyebben pénzükhöz jutottak, s ezáltal az adókezelés üteme gyorsult, másrészt azonban az elszámolás, de főleg az előzetes költségvetés bonyolultabb lett, számításba vettek és kiutaltak olyan jövedelmet is, amely a valóságban nem folyt be. Ezeken a nehézségeken addig, amíg a török benn ült az országban, államot és nemzetet megsemmisítéssel fenyegetve, még a leglelküismeretesebb és legszakoszerűbb ügyintézés sem segíthetett volna.

A rovók.

Az adóigazgatás szervezete, az adóügy kettős: fejedelmi és rendi természetének, továbbá az adómegajánlás kulcsszerű módjának megfelelően kétféle tisztviselőkből állott. A fejedelem érdekét a központban a kamarák, a vidéken pedig a rovók képviselték. A rendiségnek vidéki szervei a vármegyei tisztikarok voltak, a központi irányításra, nem annyira az adó kezelésére, mint inkább felhasználására, csak néha próbált befolyást szerezni kincstartók választása útján.

A rovói intézmény eredete visszanyúlik messze Mohács előttre, egyidős az adóval.¹⁾ Érdekes, hogy állandó szervezetet sohasem nyert, aminek magyarázatát az adó rendkívüli jövedelem jellege adja. Rovókra csak akkor volt szükség, amikor az országgyűlés adót szavazott meg, erre pedig még I. Ferdinánd idejében, amikor aránylag a legtöbbször hívták össze a rendeket, sem került minden esztendőben sor. Azonkívül a rovó feladata nem kívánt állandó munkát, megbízatása évében legfeljebb kétszer jelent meg a megye területén, összeírta az adózókat, illetve az adóegységeket, kivetette, majd mindjárt utána behajtotta az adót, azután elszámolt a kamarának. A hátralékot már a következő adó rovójának kellett beszednie. A kamara a megbízást csak egy adó kezelésére adta, s rendszerint csak egy megye területére. Csak kivételes esetekben foglaltak több megyét egybe, rendszerint olyankor, amikor valamennyi adóját közös célra, pl. egy vár fenntartására rendelték. Az Egernek és Gyulának adózó hódolt megyéket, amelyekben megyei tisztikar nem is működött, közös rovók írták össze, természetesen külön az egri, s külön a gyulai vár tartozékát. Az, hogy egy megyét több rovó között osztottak fel, a kérdéssel foglalkozó irodalom tudomása szerint csak egyetlen egyszer, Nyitra megyénél fordult elő. Ez is mutatja, hogy a rovói intézmény milyen szoros kapcsolatban állott a vármegyei szervezettel.

A rovó, Acsády Ignác helyes meglátása szerint, sohasem vált tisztán királyi tisztviselővé, hanem sajátos módon egyesítette a fejedelmi és rendi hivatalnok vonásait. Kinevezési joga ugyan mindenkor az uralkodót illette meg, aki ezt a jogát kamarái útján gyakorolta. A kinevező oklevelek a kamarákban keltek, ott fogalmazták az utasításokat is, eleinte a tanácsban, majd a számvevőhivatalban, rendszerint a kamara, csak ritkán a király nevében. A kamarák azonban nem járhattak el önkényesen sem az utasítások elkészítésénél, sem a megfelelő személyek megválogatásánál. Mindkét tekintetben alkalmazkodniok kellett a rendeknek az országgyűléseken elfogadott kívánságaihoz, illetve a szentesített törvényekhez. Az adóügy rendi vonatkozásai teszik érthetővé, hogy a 16. és 17. század törvénycikkelyei nemcsak az adó megszavazását örökítették meg, hanem részletesen foglalkoztak a rovóktól megkívánt tulajdonságokkal, valamint az adókezelés minden egyes mozzanatával is. Az utasítások körül nem merült fel nehézség, hiszen az adóigazgatás módja százados fejlődés eredményeképpen alakult ki, a kamara a régi gyakorlatot átvette, azon a rendek sem akartak változtatni. Annál több vita folyt a rovók kinevezése körül. A rendek azt kíván-

¹⁾ A rovás szó a pénzügyigazgatásnak az írásbeliséget megelőző korszakából származik, amikor az adókivető minden faluban egy fadarabra (rovásfej) róta fel az adóegységek számát. A rovásfejet azután kettéhasították, egyik fele a falubírónál maradt, a másikat a rovó magával vitte. Egy 1507-ből fennmaradt rovásfőt leír s használatát megmagyarázza *Thallóczy Lajos* a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1895. évfolyamának 118—120. lapjain.

ták, s óhajukat törvénybe is foglalták, hogy csak megyebeli birtokos nemes lehessen rovó. Az elv helyességét a kamarák sem vonták kétségbe, hiszen nyilvánvaló volt, hogy minél jobban ismeri megyéje viszonyait, annál kevésbé járhatnak túl az eszén, a kivetésnél az igazságot s méltányosságot annál jobban érvényesítheti. Ezzel szemben az a veszély fenyegetett, hogy rokonaival, barátaival és ismerőseivel nem tud tárgyilagos maradni. Birtokot azért követeltek tőle, hogy visszaélés esetén felelősségre tudják vonni. A kamarák e tulajdonságokon kívül arra is súlyt helyeztek, hogy az illető hozzáértő, rátermett ember legyen, tehát a hivatali szakszerűség elvét is érvényesítették. Ha a megyebeliek között nem találtak megfelelőt, nem riadtak vissza attól sem, hogy idegent nevezzenek ki. A rendek ez ellen élénken tiltakoztak, de az uralkodó mégis sokszor magáévá tette a kamarák közigazgatási szempontból helytállóbb érvelését. A fejlődés mégis oda vezetett, hogy a rovó megyebeli nemes lett, a rovói tisztség idővel megyei hivatallá alakult át, s mint adóügyi pénztárnokság élt tovább.

Bár esküt nemcsak a kamara, hanem a vármegye előtt is tettek, felelősséggel és számadással egyedül a királyi kincstárnak tartoztak. Ha működésükben beváltották a személyük iránt megnyilvánult bizalmat, a következő adó alkalmával újabb megbízást kaphattak. Mint a kamarák vidéki közegeit, sokszor felhatalmazták őket egyéb, nem adóügyi természetű feladatok megoldására is. Nem egy példát lehetne felhozni arra, hogy a vidéki birtokos mint rovó lépett állami szolgálatba, s azután lépésről-lépésre haladva előre a legmagasabb tisztségekbe is eljutott. A rovói állás mindenestre kitűnő iskola volt a közigazgatási gyakorlat megszerzésére. Másrészt viszont az sem tartozott a ritka esetek közé, hogy volt, sőt tényleges alispánok vállalták a nagy erélyt, határozottságot, amellet belátó megértést kívánó rovói feladatokat.¹⁾

Fizetésüket eleinte havidíj formájában kapták, külön hópénzt lovak tartására, mert sokat kellett utazniuk. Később meghatározott összeggel jutalmazták munkájukat, tekintet nélkül arra, hogy mennyi ideig tartott. A falvakban ingyen ellátást kaptak a bírótól, aki ennek fejében adómentességet élvezett. Az adóból azonban nem vonhatták le járandóságukat, hanem a kamara pénztárából kellett felvenniök.

A vármegye szerepe.

A rovó egymagában, bármilyen lelkiismeretesen járt is el, nem biztosíthatta az adógépezet zavartalan és szabályos működését. Igaz ugyan, hogy a szomszédos várak katonai segítségét is igénybe vehette, ennek azonban inkább a hódoltsági, török uralom alatt magyar részre is adózó területeken volt jelentősége. Az igazi biztosítékot a vármegyei szervezet nyújtotta, a rovó sikerre csak akkor számíthatott, ha a tiszttalrossal összhangban tudott működni. Elsősorban az alispánnal, aki ebben az időben, a megyei autonómia kifejlődésének korában, főispáni familiárisból a megye közönségének választott vezetőjévé válik. Az egyes járásokban a szolgabírák segítik munkájában, s mindenüvé elkíséri egy nemes esküdt, akit a megyei közgyűlés, amelyet minden adókiivetés előtt összehívna, külön erre a feladatra rendel melléje. Ez az esküdt a fejedelmi hatalom nevében működő rovó mellett a rendi

¹⁾ L. Föglein Antal tanulmányos cikkét: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok, 1923—24., 492—494. l.

megye képviselője, a közgyűlésen tesz esküt, annak tartozik felelősséggel. Eleinte csak ellenőrzi a rovót, azokban az években pedig, amikor a rendiség kísérletet tesz az adóigazgatás átvételére, helyettesíti is. Erre azonban a 16. században és 17. század első felében csak ritkán kerül sor. A kamarai adókezelés ekkor még célszerűbb és gazdaságosabb a király és a rendek szempontjából egyaránt. A rendi adóigazgatás kora csak a 17. század második felében következik el, amikor a megyei esküdt egészen átveszi a rovó szerepét, s esetről-esetre kiküldött biztosból állandóan és rendszeresen működő adóügyi pénztárnok lesz. A döntő fordulat ebben az irányban akkor következik be, amikor az országgyűlés az adót meghatározott összegben szavazza meg. Az említettekén kívül részt vesz az adóigazgatás írásbeli részében a megyei jegyző is. Valamennyien külön fizetést élveznek, amit az adó sikeres behajtása után a rovótól vesznek fel.

A falubíró feladata.

Legalsóbb fokon pedig a falubírót találjuk, akinek tiszte a legnehezebb és leghálátlanabb. Tőle függ végeredményben, hogy az összeírás adatai a valóságnak megfelelnek-e, hogy senkit se érjen méltánytalanság. Ő felelős azért is, hogy az adó a kitűzött időre valóban befolyjék, ő szedi össze s viszi a rovó által kijelölt helyre, rendszerint a megye székhelyére. A rovó és a megyei tisztviselők munkájuk végeztével távoznak, de a bíró ott marad falujában, kitéve társai haragjának és bosszújának. Mindezért kevés kárpótlást nyújtott az adómentesség, amelynek ellenében még az ott időző tisztviselők ellátásáról is gondoskodnia kellett. Nem csodálhatjuk, hogy huzódottak a falubíróságtól, hogy sok helyen sorsolással kellett a bírókat kijelölni, mert önként senki sem jelentkezett. Másrészt arra is akad példa, hogy egyes családok kedvezőbb anyagi helyzetükre támaszkodva s a bírói tisztséget használva eszközül, a városi tanács mintájára tetszésük szerint rendelkeztek a lakosság sorsa fölött, falujuknak valóságos zsarnokai lettek.

Királyi és rendi adókezelés váltakozása.

Ezután az általános áttekintés után mielőtt az adóigazgatás három mozzanatának, a kivetésnek, behajtásnak és elszámolásnak részletesebb ismertetésére térnék, röviden végigfutok az országgyűlési tárgyalások anyagán, s megkísérlem összefoglalni, hogy az adó kezelése és felhasználása kérdésében, a rendi dualizmus hullámvásának megfelelően, mikor érvényesült erősebben a fejedelmi s mikor a rendi befolyás, vagy mikor és milyen kompromisszumban egyeztek meg egymással.

I. Ferdinánd kora.

Azt, hogy a rendek közvetlenül Mohács után maguk is elismerték a rendi kincstartó alkalmatlanságát az adóügy — igazgatás (administratio) és felhasználás (expositio) — intézésére, s ezért ezt teljesen az uralkodóra bízták, János király 1527-i budai országgyűlésének végzése is bizonyítják. Az első törvénycikk úgy intézkedik, hogy öfelsége a megszavazott adó (tized) fölött szabadon rendelkezik, felhasználására annyi kincstartót (thesaurarii) jelölhet ki s olyanokat, ahányat s amilyeneket jónak lát. Csak azt köti ki, hogy mind öfelsége, mind az ország előtt keresztény hitük szerint vállalják a felelősséget, hogy az adót csak a meghatározott célra fogják

fordítani. Az adószedőket (exactores) a harmadik törvénycikk értelmében a király a kincstartókkal egyetértésben választja és küldi ki; ezek ugyancsak esküt tesznek a király és az ország (azaz a rendek) előtt, hogy az adót a kincstartóknak szolgáltatják be s hogy a kivetésben igazságosan járnak el. A hatodik törvénycikk azt kívánja, hogy a kincstartók állandóan a király mellett tartózkodjanak.¹⁾

Ennek a kívánságnak, a pénzügyigazgatás központosításának és állandóságának, ez a megoldás, rendi jellegű kincstartók kötelezése, hogy az uralkodó oldalán maradjanak, természetesen nem tudott megfelelni. I. Ferdinánd 1528-i budai országgyűlésén ugyan még az adóigazgatásnak régi szervezetével találkozunk, az adót a 8. t.-c. szerint a kincstartó emberei vetik ki és hajtják be.²⁾ Hogy ez alatt a kincstartó alatt nem rendi, hanem fejedelmi hivatalnokot kell érteni, az kitűnik az országgyűlésen egybegyűlt nemesség feliratából. A rendek ekkor még semmiképpen sem akarnak a királyi jövedelmek kezelésébe, sőt ellenőrzésébe sem avatkozni, az uralkodó önként ajánlja fel, hogy válasszanak maguk közül néhány derék embert, melléjük ő is rendel majd néhányat, ezek őrizték az adót addig, ameddig sor kerül hadi célokra fordítására.³⁾ Ennél a megoldásnál jobbnak ígérkezett nyugati példára a kincstartóság átszervezése kamarává, amely az 1528-i kísérlet után 1531-ben kezdte meg rendszeres működését.

A rendek nem kifogásolták, sőt helyeselték a kamara felállítását, amely ettől kezdve nemcsak a kimondottan királyi jövedelmeknek, hanem a re di szinezetű adónak is központi kezelő és felhasználó szerve lett. Uralkodó és rendek között a viszony ekkor még igen jó, amit legjobban bizonyít az a tény, hogy az új kamara mindjárt működésének kezdetén, 1532-ben anélkül küldi ki a rovókat a megyékbe az adózók összeírására és az adó behajtására, hogy az országgyűlés egybegyűlt és szavazott volna. Az idő rövidségére és a segély sürgősségére hivatkozik, valamint arra, hogy kímélni akarták a nemességet a pozsonyi út és időzés költségeitől.⁴⁾ A rendek elfogadták ezt az indokolást, mert a török veszedelem mindnyájuk feje fölött függött s minden más megfontolást háttérbe szorított. Az új kamara teljes hatáskörrel vette át az adóügy irányítását, a kamarai rovók önállóan vetették ki és hajtották be az adót, s csak a kamarának tartoztak számadással. A megyei tisztviselők, fő- vagy alispánok és szolgabírák, csak segítették őket munkájukban. Az utasítások hangsúlyozták, hogy a rovó minden idegen beavatkozást utasítson vissza, s egyedül a kamara rendeleteihez igazodjék.

A rovó ezekben a zavaros időkben, amikor I. Ferdinánd nem hívott össze országgyűlést, nemcsak mint kamarai hivatalnok, hanem mint királyi biztos is szerepelt. Mielőtt tulajdonképeni feladatához fogott volna, a király nevében összehívatta a megyegyűlést, azon, mint valami kisebb országgyűlésen, felolvasta a király levelét, majd saját szavaival is esetelte a helyzetet, amely az uralkodót arra kényszerítette, hogy újabb adó megajánlását kérje a nemességtől. Utasítása főbb vonásokban összefoglalta, hogy milyen érvekre hivatkozzék, egyebekben azonban ügyességére és erélyére bízta, hogy a rendeket minél gyorsabban rávegye a kért segély megszavazására,

¹⁾ Magyar Országgyűlési Emlékek (M. O. E.) I. k., 117—118. l.

²⁾ Corpus Juris Hungarici (C. J. H.) Millenniumi emlékkiadás. Az 1527:8. t.-c. csak az adóról szól, kezeléséről nem. U. o.

³⁾ M. O. E. I. k., 198., 204. l.

⁴⁾ Orsz. Lvt. Múz. lvt. Kamarai iratok. Fol. Lat. 757.

azonnali kivetésére és behajtására. Szükség esetén, ha makacs ellenállásra talált, Katzianer János kapitányhoz fordulhatott támogatásért. A megyei tisztviselők, akik között az 1533-i rovói utasítás a jegyzőt is megemlíti, továbbra is csak támogatták.¹⁾

Ez az exlex-állapot 1535-ig tartott. A rendek természetesen nem látták szívesen, amit bizonyít, hogy törvénybe iktatták: az 1536-ra megszavazott adó második részlete csak akkor hajtható be, ha az országgyűlés addigra ismét összeül. Kivételnek csak azt fogadták el, ha a király a török ellen harcba vonul. Ferdinánd erre azt válaszolta, hogy nem ellenzi az országgyűlések összehívását, de a körülmények nem engedik meg, hogy annak helyét és idejét előre meghatározza.²⁾ Ezen az országgyűlésen már részletesebben foglalkoztak az igazgatás kérdésével, a kialakult gyakorlaton azonban nem változtattak, csupán törvénybe foglalták a rovói utasításoknak fontosabb pontjait. A kamara illetékességét minden korlátozás nélkül elismerték, hasonlóképpen a rovókét is.³⁾

A rendi dualizmus hullámvásárát jellemzi, de egyben a török háborúkkal is magyarázható, hogy a következő évben, mellőzve a kamarát, két kincstartót (dispensatores) küld ki az országgyűlés, egyet a főurak, a másikat pedig a nemesek közül. Megengedi ugyan, hogy mellettük legyen a kamara egyik tanácsosa, aki azonban a megszavazott három forintnyi adóból csak a királynak járó egy forintot kezeli, azt is köteles a kincstartók ellenőrzése mellett a királyi sereg fizetésére fordítani. A másik két forintból pedig a kincstartók fizetik a rendek által kiállított katonaságot. Mellőzi ez az országgyűlés a rovói intézményt is, helyette minden megyében két helybeli birtokos nemest bíz meg a kivetéssel és behajtással, akik a megye által hitelesített lajstromokat, valamint a befolyt összeget is a kincstartóknak szolgáltatatták be.⁴⁾

A rendiség eme előretörésében nagy része volt Thurzó Elek helytartónak, aki az adóigazgatást egészen ki akarta venni a kamara kezéből. Ezt mutatják az 1537 végén tartott nyitrai részleges gyűlés határozatai, amelyekhez a jelenvolt Thurzó is hozzájárult, sőt valószínűleg ő kezdeményezte azokat. Ezek szerint a befolyt adót egyedül gyimesi Forgách Zsigmond kezelte, a megyei adószedőt pedig a közgyűlés választotta volna. Forgách pedig Thurzónak, mint helytartónak tartozott volna elszámolással és felelősséggel. Ez ellen azonban a magyar tanácsosok, élükön Várday Pál esztergomi érsekkel, erélyesen tiltakoztak. Ez arra vall, hogy nem az egész rendiség megmozdulásáról, hanem csak Thurzó egyéni törekvéséről volt szó. Ferdinánd a kényes kérdést kompromisszummal oldotta meg. Forgách mellé egy kamarai tanácsost rendelt, a rovókra nézve pedig úgy határozott, hogy a kamara és a megyék közösen válasszák. Ami valószínűleg úgy történt, hogy a megye jelöltjei közül a kamara választott.⁵⁾

A következő 1542-i beszercebányai országgyűlésen még nem állították vissza a kamarai adóigazgatást, hanem továbbra is kompromisszumot kötöttek. Az állandó török veszély az adókezelésnek speciális magyar fajtát hívta életre. A rendek, amint láttuk, eleinte hajlandóak voltak az adóügy intézését teljesen a királynak, illetve a kamarára bízni. Feltehetjük azonban, hogy a

¹⁾ Orsz. Lvt. Kamarai lvt. Instructiones. Dica, 1533. okt. 28.

²⁾ C. J. H. 1536: 20., 21. t.-c.

³⁾ C. J. H. 1536: 29., 33. t.-c.

⁴⁾ C. J. H. 1537: 3., 8., 10., 11. t.-c.

⁵⁾ M. O. E. II. k., 30., 37., 39–40., 50–51. l.

kamara nem tudott a pillanatnyi szükségnek azonnal eleget tenni. A rendek így arra az elhatározásra jutottak, hogy saját maguk fogadnak az adón katonaságot. Ezt az uralkodó sem ellenezte, csak azt kötötte ki, hogy a rendi adószedőket ellenőrizhesse. Jellemző, hogy a főrendek más módot ajánlanak és fogadnak el, mint a köznemesek. A törvény szövege homályos, csak az országgyűlési tárgyalások irataiból derül ki, hogy a főnemesség az adót, amelyet valószínűleg maga hajtott be, kincstartóknak (2 fő-, 3 köznemes) adta át, a megyei adószedők (nem kamarai rovók) pedig 2—2 erre a célra választott nemesnek. A katonaságot a kincstartók és a megyei nemesek fizették, a király pedig biztosokat — lustratores, valószínűleg kamarai tisztviselők — küldött ki ellenőrzésükre.¹⁾ Bennük láthatjuk a későbbi hadibiztosok őseit. A tartományi biztosság — commissarius provincialis — őseinek viszont a rendi kincstartókat tekinthetjük. A helyzet szinte óráról-órára változott. Egyik pillanatban a rendi, a másikban újra a fejedelmi adóigazgatás látszott célravezetőbbnek.

Még ugyanabban az évben, az 1542-i pozsonyi országgyűlésen visszatértek a kamarai adóigazgatáshoz. Úgy határoztak, hogy a rovókat újra a kamara küldje ki, a főispánok hivatalvesztés terhe alatt legyenek segítségükre, a befolyt adót a kamarának szolgáltassák be. A rendek csak azt kívánták, hogy két emberük, egy a főnemesek, egy pedig a köznemesek közül, a kamara mellett lehessen s ellenőrizhesse, hogy az adót csak hadi célokra fordítsák. Továbbá, hogy a kamara az adó felhasználásáról a királynak az országgyűlésen adjon számot. Ezzel szemben beleegyeztek, hogy a korábbi adót kezelő megyei nemeseket, valamint a kincstartókat is elszámolásra hívhassa fel.²⁾ Ez bizonyítja, hogy a rendi adókezelés nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.

1543-ban ismét új megoldással tettek kísérletet. A kivetést, azaz adókötelesek összeírását, most is a királyi rovókra bízták, akik mellé mind-egyik megye egy-egy esküdt nemest rendelt. A behajtást azonban a rendek intézték, a főnemesek saját embereik, a megyék választott esküdtek útján. A befolyt adónak csak 20%-át szolgáltatták be a kamarának, 75%-án maguk fogadtak katonákat, 5%-át pedig a megyei költségek fedezésére fordították.³⁾

Az 1545-i országgyűlés végzései a rendi befolyás érvényesülésének újabb hullámhegyét mutatják. A kamarának az adóból csak a *lucrum cameraenak* megfelelő 20 dénárt juttatják portánként, a többi felhasználására egy fő- és egy köznemest választanak, kötelezik őket, hogy csak hadi célokra fordítsák, s hogy az országgyűlésen a rendeknek számoljanak el. Sőt a király összes egyéb jövedelmeit is a végvárak megerősítésére és katonák fogadására rendelik, s eme rendelkezésük megvalósítására egy magyar nemzetiségű kincstartót akarnak választani.⁴⁾ Hogy ez a kincstartó a kamarával milyen viszonyban legyen, mellette vagy helyette működjék, arról nem szólnak. Úgyszintén nem foglalkoznak az adó kivetésének és behajtásának kérdésével sem. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy e kor törvényei sokszor nem király és ország közös megegyezését örökítik meg, hanem csak egyoldalúan a rendi kívánásokat foglalják össze, amiknek a gyakorlatban aligha lett foganatjuk.

¹⁾ C. J. H. 1542 (besztercebányai): 26., 36. t.-c. M. O. E. II. k., 398. l.

²⁾ C. J. H. 1542 (pozsonyi): 8., 10., 16., 17. t.-c. M. O. E. II. k., 411. l.

³⁾ C. J. H. 1543: 10., 11. t.-c. M. O. E. II. k., 556. l.

⁴⁾ C. J. H. 1545: 40., 42. t.-c.

Máskor viszont ugyanaz a törvénykönyv egyik cikkelyében a fejedelmi, a másokban pedig a rendi álláspontot szögezi le, anélkül, hogy a kettőt összeegyeztetné s az ellenmondást kiküszöbölné. Ezt látjuk pl. az 1546. évi decretumnál, amelynek 15. articulusa nyilvánvalóan a rendek óhaját fejezi ki, mondván, hogy öfelsége jelöljön ki egy alkalmas és derék magyar embert az adó kezelésére. A rendek a kamarában nem bíztak, saját embereikben csalódtak, ezért vetették fel most azt a gondolatot, hogy külön királyi biztos kerüljön az adóügy élére. Nem valószínű azonban, hogy a király tetszését ez a terv megnyerte volna. A törvény egyéb helyei ugyanis a kamarai adóigazgatás mellett foglalnak állást, sőt azt egy lényeges pontban a megyei, azaz rendi befolyással szemben erősítik is. A 10. t.-c. úgy rendelkezik, hogy a megyei közgyűlésnek nincs joga a királyi rovó adó kivételét helyesbíteni, azért rendel a megye minden rovó mellé egy esküdt nemeset, azért kísérik útján a szolgabírák, hogy igazságosan és méltányosan írja össze a portákat, amire különben a megye előtt tett esküje is kötelezi. A 9. t.-c. felhatalmazza a rovókat, hogy a korábbi évek rendi adókezelését is vizsgálják felül, a 12. t.-c. pedig a rendi adókezelőket a kamara előtti utólagos igazolásra kötelezi. Ezek a cikkelyek tehát az adóigazgatás mindegyik fázisát a fejedelmi hatalom szerveinek gondjára bízzák.

1547-ben, mintha csak szabályosan váltakoznék az adóigazgatás fejedelmi és rendi módja, újra két kincstartót választ az országgyűlés, az egyiket a főurak, a másikat a köznemesek sorából. Ezek küldik ki a rovókat, akik mellé, minthogy most nem királyi tisztviselők — bár királynak és országnak egyaránt esküt tesznek — megyei nemes esküdteket nem rendel a törvény. A rovók a kétforintos hadiadóból 40 dénárt a kamarának szolgáltatnak be, huszat a kamara haszna címén, huszat pedig követségekre és egyéb királyi költségekre, 160 dénárt pedig a kincstartóknak adnak át, akik abból a főkapitányok s mások által fogadott katonákat fizetik, miután személyesen megvizsgálták őket. A kincstartók tehát nemcsak adókezelők, hanem egyben rendi jellegű hadibiztosok is. Melléjük az uralkodó, aki a törvénycikkelyekre adott s ugyancsak a törvénykönyvbe foglalt válaszában a kincstartóválasztást csak ideiglenesen hagyta jóvá, a kamara egyik tanácsosát küldte ki ellenőrzésre, akit a rendiekkel párhuzamosan működő fejedelmi hadibiztosnak tekinthetünk. Bevonta a törvény az adóigazgatásba a főkapitányokat is, rájuk bízva, hogy a korábbi évek adóhátralékait hajtsák be. Arról azonban nem rendelkezett, hogy kinek számoljanak el, amint a kincstartók számadási kötelezettségét is csak általánosságban említette. A féligmeddig magánjogi alapon szolgáló rovók valószínűleg a kincstartóknak tartoztak számadással.¹⁾

Az 1548-i országgyűlés az adóigazgatásnak 1546-ban megállapított módját állította vissza.²⁾

1550-ben nem küldtek ki rovókat, azzal a megokolással, hogy fizetésük sokba kerül s hogy sok visszaélést követnek el. Helyettük az alispánokat bízták meg az adó kivételével és behajtásával. Az alispánok nem jártak faluról falura, mint a rovók tették, hanem összehívták a megyei közgyűlést és azon állapították meg, hogy ki s mennyit tartozik fizetni. Alapul az előző évi rovók lajstromait vették, amelyeket a kamarától megkaptak. Ezeket

¹⁾ C. J. H. 1547: 7., 8., 9., 10., 11. t.-c. U. o. a királyi válasz 16. pontja. M. O. E. III. k., 136—137., 156. l.

²⁾ C. J. H. 1548: 23., 26., 27. t.-c.

a közgyűlésen felolvasták s először azt ellenőrizték, hogy a rovók minden befolyt összegről pontosan elszámoltak-e. Ha kiderült, hogy valamit nem könyveltek el, értesítették a kamarát, hogy a bűnösöket azonnal felelősségre vonhassa. Azután felszóllították a megjelent birtokosokat, adják elő, ha birtokukon olyan változás történt, ami indokolja az összeírás kiigazítását. A birtokosok állítását egy-egy esküdt kíséretében a szolgabírák községről községre járva a helyszínen ellenőrizték. A hódoltsági falvakból, ahova a megyei tisztviselők nem mehettek, a bíró és két gazda jelent meg az alispán előtt, s eskü alatt tettek vallomást. A kiigazítás költségeit azok fizették, akik azt kérték. A szolgabírának 15 napon belül jelentést kellett tenniök. Ezután az alispán minden helységet értesített, hogy 15 nap alatt mennyi adót kell beszoigáltatnia. Ha a befizetéssel késtek, azonnal kivetette a bírságot is. A behajtásnál katonai segítséget is igénybe vehetett. A törvény felhatalmazta, hogy a korábbi rovók jelenlétében a hátralékok kérdését is tisztázza, s az esedékes tartozásokat is követelje. A befolyt adót személyesen vitte be a kamara pénztárába, s a tanács előtt számolt el róla. Működéséért anyagilag is felelősséggel tartozott, a felelősségrevonás joga azonban nem a kamarát, hanem a helytartót és a királyi tanácsosokat illette meg. Munkájáért, a szolgabírákhoz és a megyei jegyzőhöz hasonlóan külön fizetést kapott. Valószínű, hogy segédezőkre is szüksége volt, a törvény szövege is említi, hogy számtisztet (rationista) alkalmazzon. Ezeket familiárisai közül fogadta és saját járandóságából fizette. A magánjogi szolgálát nyomait tehát még az adóigazgatásban is megtaláljuk.¹⁾

1552-ben az adó első részletét a kamara által minden megyébe kiküldött királyi pénztárnokok (perceptores) hajtották be a korábbi összeírások alapján, amelyeket a falubírák eskü alatt tett vallomására kiigazíthattak. A második részlet kivetése előtt már királyi rovók írták össze a lakosságot, a befolyt adót ők szolgálatták be a kamara pénztárába.²⁾ 1553-ban megmaradtak a rovói adókezelés mellett.³⁾ 1554-ben hasonlóképpen, s I. Ferdinánd uralkodása alatt, ellentétben a korábbi évek kísérletezéseiével, többé nem változtattak rajta.⁴⁾ A rendek úgy látszik elismerték, hogy a kamarai adóigazgatás megbízhatóbb, mint a rendi, aminek nyomával ezekben az években csak akkor találkozunk, amikor a nemesség az országos hadiadón kívül szavazott meg saját zsebéből bizonyos összeget.

I. Miksa kora.

I. Miksa alatt az adóigazgatás állandóan a kamarai és rovói szervezeten nyugodott. A rendek kísérletet sem tettek arra, hogy akár az adó kezelését, akár felhasználását saját hatáskörükbe vonják. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az adóigazgatás iránt nem érdeklődtek, hogy befolyásukat ezen a téren nem éreztették. Ezt annál inkább megtehették, mert a rovó sohasem vált tisztán királyi tisztviselővé, részben mindig rendi, azaz megyei hivatalnok maradt. I. Miksa idejében a rendek törekvése elsősorban oda irányult, hogy a rovói tisztségnek ezt a megyei-rendi jellegét megőrizték, amit sikerült is elérniök. A vita a körül a kérdés körül folyt, hogy a kamara a rovót tetszése

¹⁾ C. J. H. 1550 : 21—33. t.-c.

²⁾ C. J. H. 1552 : 4. t.-c.

³⁾ C. J. H. 1553 : 6. t.-c.

⁴⁾ C. J. H. 1554 : 4. t.-c., 1555 : 3. t.-c., 1556 : 3. t.-c., 1557 : 3. t.-c., 1559 : 12. t.-c. 1563 : 2., 3. t.-c.

szerint, vagy pedig csak az illető megyében birtokos nemesek közül választ-hatja. Mindkét álláspont mellett és ellen nyomós érvek hangzottak el. A megye-beli nemes jobban ismerte szűkebb hazája viszonyait, viszont rokon és baráti kapcsolatai akadályozták a pártatlan tárgyilagosságban. Sokszor nem akadt megfelelő jelentkező, a kamara kénytelen volt olyanokat meg-bíznai, akik azután a népet zsarolták, a kincstárt pedig megrövidítették. Az országgyűlések a rovók visszaéléseiért a kamarát tették felelőssé, de az uralkodó ismételt előterjesztéseire sem járultak hozzá, hogy a kinevezésnél egyedül az alkalmasság szempontjait érvényesíthesse. A közigazgatás akkori érdekeit talán inkább szolgálta volna, ha a kamara felfogása jut diadalra, viszont a fejlődésnek egész más irányt szabott volna. Így ugyanis a rovóból nem állami, hanem megyei tisztviselő lett, az adóigazgatás a megyék kezébe került, ami a megyei autonómiát s azon keresztül a magyar alkotmány védelmét erősítette a későbbi központosító kísér-letekkel szemben.

Hasonló sikerként könyvelhették el a rendek annak a megakadályo-zását, hogy az adóigazgatásban résztvevő megyei közegeket esetleges vissza-éléseikért a királyi hatóságok, elsősorban a főkapitányok, közvetlenül von-hassák felelősségre, mellőzve a hosszadalmas és bizonytalan kimenetelű törvényszéki tárgyalást. A rovót ellenben, bár szintén birtokos nemes volt, nem részesítették ebben a védelemben, vele szemben a kamara a bíróságok mellőzésével közvetlenül léphetett fel és érvényesíthette kártérítési igényeit.¹⁾

Rudolf kora.

Rudolf uralkodásának első évei nem hoztak változást az adóigazgatás terén. A király és hatóságainak törekvése továbbra is három irányban nyil-vánult meg. Először a kamaráknak szabad kezét akartak biztosítani a rovók megválasztásában, másodsorban igyekeztek az adókezelésben résztvevő megyei tisztviselők felelősségét fokozni, megbüntetésük jogát az állami szervekre (kamarák, katonai parancsnokok) ruházni, harmadszor az adó behajtásában a katonaság segítségét kívánták igénybe venni. A rendek mindhárom kíván-ságnak élesen ellenszegültek és sikerült is érvényesülésüket megakadályozniok. A rendi dualizmus hullámszásában a XVI. század utolsó és a XVII. század első tizedei a rendiség előretörését mutatják, aminek hatása az adóigazgatás gépezetére sem maradt el.

A rovói intézménnyel, mint vegyesen királyi és rendi hivattal sem az udvarban, sem a megyékben nem voltak megelégedve. Pedig utólag megállapítható, hogy a zavaros viszonyok között — nem tekintve egy-két kivételes esetet — ez az intézmény aránylag jól oldotta meg nehéz feladatát. Azonban olyan bajokért is felelőssé tették, amelyek nem rajta múltak. Az udvar keveselte a befolyt adót, s ezt nem az ország elszegényedésével, hanem a rovók hanyagságával magyarázta. A rendek viszoft azt mondták, hogy ha rendi szervekre bíznák az adó kezelését, többet tudnának belőle az ország védelmére fordítani. A rendi adóigazgatás gondolata a század utolsó tizedé-ben ismét felmerült, s a rovói intézménnyel elégedetlen udvar nem gördített

¹⁾ Acsády Ignác: A jobbágy-adózás 1564—76-ban. Bp., 1894. (Két pénzügy-történeti tanulmány.) 145—150., 154., 155., 168., 169., 179., 187—189., 203—206., 215., 216., 223., 224. I. M. O. E. V. k., 61., 78., 83., 141., 209., 210., 223., 224., 232., 233., 241., 320., 337., 370. I. C. J. H. 1566: 4—9., 1567: 3—16., 1569: 6—16., 1572: 4—6., 1574: 1—4., 1575: 1—2. t.-c.

akadályokat az újabb kísérletek elé, amelyek most sem hoztak több sikert, mint az I. Ferdinánd-korabeliek.

A változtatásra a közvetlen okot a tizenöt éves török háború kitörése szolgáltatta. A veszély minél gyorsabb elhárítására a rendek fogadtak csapatokat, s ezek fizetésére óhajtották az adót fordítani, amelynek kezelését is saját kezükbe vették. Jellemző, hogy az udvari kamara és a haditanács, nem törődve a magyar kamarák tiltakozásával, nem a rendi adóigazgatást ellenezték, hanem amiatt aggódtak, hogy a rendi hadsereg esetleg az uralkodóház ellen fordul. Ilyen előzmények után jöttek létre az 1593. évi adótörvények, amelyek az adó kezelését és felhasználását három biztosra (deputati) ruházták. Az országgyűlés Felsőmagyarországra Rákóczi Zsigmondot, a dunáninnyi és túli részekre Illésházy Istvánt, Szlavóniába pedig Istvánffy Miklóst küldötte ki, 500—500 forint fizetéssel. Számadással a királynak és az országnak, azaz az országgyűlésnek tartoztak. Eleinte úgy tervezték, hogy az adószedőket (exactores) a biztosok nevezik ki, később azonban úgy határoztak, hogy a megyék választják és egy-egy birtokos nemest rendelnek melléjük. Az adószedők az adót a rovókhoz hasonlóan vetették ki és hajtották be, de nem a kamaráknak, hanem a biztosoknak számoltak el.¹⁾

Acsády Ignác szerint, aki tanulmányaiban évről-évre nyomon kísérte az adók sorsát, az 1593-i elgondolás nem bizonyult jónak, s az adóigazgatásba a régi rend helyett csak zűrzavart hozott. A következő évben már teljesen a megyék intézik az adóügyet, ők fizetik közvetlenül a katonákat is. 1596-ban ugyan újra visszatérnek a rovói rendszerhez,²⁾ azonban a gyakorlat még éveken keresztül azt mutatja, hogy az adóigazgatás decentralizálódott. A nagybirtokosok maguk szedték birtokukon az adót, maguk fogadtak rajta katonákat. A megyék önállósága is egyre fokozódott, az adóügyet külön statutumokban szabályozták, amelyek sokszor ellenkeztek a kamarák által a rovóknak adott utasításokkal. A fejlődés megindult abban az irányban, amely a megyei adóigazgatás felé vezetett. Addig azonban, amíg az adó-megajánlás módja a régi maradt, amíg nem egy összegben, hanem porták szerint szavazták meg az adót, a király nem mondhatott le az ellenőrzésről, amit csak a kamarák és a rovók által gyakorolhatott.

1598-ban a kamara küldött ki rovókat a megyékbe, azok azonban a befolyt adót nem a kamarának, hanem két biztosnak (commissarii Hungari) adták át. Ezeket a biztosokat ez alkalommal nem az országgyűlés választotta, hanem egyiket a főrendek, másikat a nemesek közül a király és a magyar tanács nevezte ki. Tudtuk és beleegyezésük nélkül az adót senki sem használhatta fel, a kiállított katonaságot megszemlélték és zsoldját kifizették.³⁾ Hogy számadással kinek tartoztak, arról a törvény nem rendelkezett. A háborús szükség az adóigazgatás gyorsítását követelte, ez magyarázza az 1598-i kísérletet, amely a rovói intézményt megtartotta, de a kamarát a felhasználásból kikapcsolta, s azt félig királyi, félig rendi biztosokra bízta.

1599-ben a kamara egyáltalában nem kapott szerepet az adó kezelésében. A rovók helyett a megyék pénztárnokokat (perceptores) választottak, akik a behajtott adót az országgyűlés által kijelölt személyeknek szolgáltatták be. Felsőmagyarországra és Dunántúlra egy-egy, a dunáninnyi

¹⁾ C. J. H. 1593 : 7—14. t.-c.

²⁾ C. J. H. 1596 : 5. t.-c.

³⁾ C. J. H. 1598 : 8—10. t.-c.

részekre pedig két biztost jelölt ki az országgyűlés számadási kötelezettséggel. A kerületek kapitányaival párhuzamosan működtek. A katonákat a kapitányok fogadták, a biztosok számbavették és fizették.¹⁾

1600-ban újra kamarai rovókat küldtek ki a megyékbe. Ebben az évben kétféle adót szavaztak meg a rendek. Az egyiket a jobbágyok, a másikat a földesurak fizették. Mindkettőt a rovók hajtották be, de nem egy helyre szolgáltaták. A jobbágyadót a kamara pénztárába fizették be, a földesúri adó felhasználására azonban két biztost választott az országgyűlés, s ezeket arra is felhatalmazta, hogy a kamarát ellenőrizzék, vajjon a befolyt jobbágyadót maradék nélkül katonaság fogadására fordítja-e. A király, amint a törvénycikk záradéka is hangsúlyozta, nem szívesen és csak kivételesen egyezett bele az adóigazgatásnak ebbe az újfajta megosztásába.²⁾

1601-ben nemcsak a jobbágyok, hanem a földesurak adójának felhasználását is teljesen a kamarára bízták, csak azt hangsúlyozva, hogy a pénzt a katonaságra költse.³⁾

1602-ben nem alkalmaztak rovókat, hanem a behajtást mint megyei pénztárnokokra (perceptores) az alispánokra bízták, akik ezért annyi fizetést kaptak, mint a rovók. A kamarát a felhasználásból ismét kizárták, az országgyűlés ezt a feladatot három főpénztárnokra (perceptores generales) ruházta. Felsőmagyarországon Bornemisza Györgyöt, Dunáninnen Ujfalussy Jánost, Dunántúl pedig Joó Lászlót választották meg kerületi főpénztárnoknak.⁴⁾

1603-ban megmaradtak az 1602-i rendelkezések mellett. Ha az alispánok vonakodtak a pénztárnoki állást elvállalni, a megyék külön pénztárnokokat választhattak. Dunántúl Joó László maradt főpénztárnok, Dunáninnen Bossány Baltazárt, Felsőmagyarországon pedig Kékedy Györgyöt választotta meg az országgyűlés.⁵⁾

1604-ben újra visszatértek a kamarai adóigazgatásra. A törvény szövege a rovót dicatornak is, meg perceptornak is nevezi. Valószínű egy személyről volt szó, nem pedig külön kivető rovóról és behajtó pénztárnokról.⁶⁾

A XVII. század.

Az 1606 utáni országgyűlések nem változtattak a kamarai adóigazgatáson. Kamara helyett ugyan kincstárnokot említenek, aki alatt a kamaraelnököt kell értenünk. A rendek előtt annyira ellenszenvenné vált a fiskális pörök miatt a kamarai intézmény, hogy ha tényleg nem is tudták rávenni az uralkodót, hogy megszüntesse, legalább névleg felújították a régi kincstárnoki méltóságot.⁷⁾ 1618-ban azután újra megjelent a kamara neve a törvénykönyvben is.⁸⁾

Rendi adóigazgatással 1630-ban találkozunk ismét. Ekkor a rovókat a megyék választották a birtokos nemesek közül, a befolyt adót pedig

1) C. J. H. 1599 : 6., 17. t.-c.

2) C. J. H. 1600 : 3. t.-c.

3) C. J. H. 1601 : 2. t.-c.

4) C. J. H. 1602 : 5. t.-c.

5) C. J. H. 1603 : 3. t.-c.

6) C. J. H. 1604 : 2. t.-c.

7) C. J. H. 1608 : 14. t.-c., 1609 : 62. t.-c., 1613 : 9. t.-c.

8) C. J. H. 1618 : 36., 42. t.-c., 1622 : 32. t.-c., 1625 : 8. t.-c.

Amade Lénárt, mint országos főpénztárnok (generalis regni perceptor) vette át, s fizette ki a nádor utasítása szerint a végvárok fenntartására.¹⁾

1635-ben a kamara adófelhasználási jogát helyreállították, a rovók megválasztását azonban a megyék jogkörében hagyták.²⁾ 1638-ban ugyanezt a megoldást választották. Ekkor azonban az adózásnak új fajával is találkozunk, amit, a korábbi kísérletekhez hasonlóan, ugyancsak a török elleni védekezés hozott létre. Felsőmagyarország a pénzbeli adó helyett két évre 400 jól felfegyverzett lovas kiállítását és fizetését vállalta. Hogy a rendek a szükséges pénzt kitől és hogyan hajtották be, az a törvénycikkből nem derül ki. A fejlődés irányát azonban a kamaraitól a rendi-megyei adóigazgatás felé az 1635-éhez hasonlóan ez a törvénycikk is jól mutatja.³⁾

1647-ben országos jövedelmi főigazgatót (generalis regni proventuum administrator) állítottak az adóügy élére.⁴⁾ Baráth Tibor szerint⁵⁾ ez maga a kamaraelnök, Lippay Gáspár volt. Valószínű, hogy a rovókat ekkor ez a főigazgató nevezte ki és látta el utasítással. De az sem lehetetlen, hogy egyes helyeken továbbra is a megyék választották. Baráth tanulmánya az adóigazgatás kérdésével részletesen nem foglalkozik, úgyhogy az egész XVII. századi fejlődést tüzetes vizsgálat alá kellene vetni. A század második felére nézve pedig nemcsak az adóigazgatásnak, hanem az egész adóügynek története teljesen ismeretlen.

A törvénykönyvből csak annyi tűnik ki, hogy a rendek 1649-ben már az egész országra nem adót szavaztak meg, hanem bizonyos számú lovas és gyalogos katonaság felszerelését és ellátását vállalták magukra.⁶⁾ Az uralkodó pedig a végvárok gondozását és a végvári katonaság fizetését. A pénzt erre már nem az adóból, hanem a nemrég bevezetett hadiadó-jellegű félharmincadból fordította. Hogy a rendek miből fizették a rendi katonaságot, milyen szervezet segítségével gondoskodtak ellátásáról, azt külön kutatásoknak kell majd megállapítaniok, az adó- és a hadügy szoros kapcsolatának szemmel-tartásával. Az 1655: 5. t.-c. szerint részben saját zsebükből, részben pedig a jobbágyokra porták szerint kivetett adóból tettek eleget törvényesen vállalt köteleességüknek. A hadiadónak tehát ebben az időben két faja volt. Az egyik a félharmincad, amit 1635 óta a rendek egyik országgyűléstől a másikig terjedő időre szavaztak meg, amelyet a kamarák a harmincad-szervezet útján hajtottak be, s a végvárokról tartoztak fordítani. Eredetere nézve rendkívüli jövedelem, mert az országgyűlésen ajánlották meg, igazgatását tekintve azonban rendes, azaz tisztán királyi szervek kezelése alá tartozó bevételi forrás. A másik a korábbi hadiadó, amely jellemző módon éppen 1635-től, azaz a félharmincad bevezetésétől kezdve fokozatosan kisiklik a kamarák, azaz a fejedelmi hatóságok befolyása alól, s tisztán megyei-rendi irányítás alá kerül. A rovókat most már inkább pénztárnokoknak (perceptores) nevezik, nem kamarai, hanem megyei tisztviselők, akik a jobbágyságra kivetett adót nem a kamaráknak, hanem a rendi katonaság kiállításával megbízott személyeknek szolgáltatják be. Ezeket nem a király ellenőrzi,

¹⁾ C. J. H. 1630: 5. t.-c.

²⁾ C. J. H. 1635: 1. t.-c.

³⁾ C. J. H. 1638: 5. t.-c.

⁴⁾ C. J. H. 1647: 25. t.-c.

⁵⁾ I. m. 54. l.

⁶⁾ C. J. H. 1649: 3. t.-c.

hanem az országgyűlés, illetve az általa időnkint kiküldött vizsgálóbizottságok, amelyeknek jogukban áll a megyei tisztviselőket is felelősségre vonni.

A részletkutatás hivatott megállapítani és megmagyarázni annak a folyamatnak egyes részleteit, amely a XVII. század harmincas éveitől kezdve az adóigazgatást a fejedelmiből rendi kézbe juttatta. Annyi bizonyos, hogy a hadügyi viszonyok alakulásának ebben a fejlődésben döntő szerep jutott. A Habsburgok török politikáját ebben az időben passzivitás jellemzi, ami az adóügyre is éreztette hatását. Az uralkodó meglepszik a végvárak fenn-tartásával, s erre a célra külön adót, a félharmincadot eszközli ki a rendeknél. Támadó sereg szervezésére nem gondol, hiába sürgetik az ország legjobbjai, Esterházy és Zrinyi szavai süket fülekre találnak. Ennek megfelelően a hadiadóról is lemond a rendek javára, akik annak fejében kötelezik magukat katonaság állítására. Minthogy ilyen módon nem érdeke, hogy az adó pontosan befolyjék, az adóigazgatás teréről is visszavonul, belenyugszik, hogy korábbi ellenőrző szerve, a rovói intézmény, megyei hivatallá alakuljon át. Mindenesetre szerepet játszott az a körülmény, hogy az ország nagyon elszegényedett, a népesség adózó része állandóan hullámozott, úgyhogy a hadiadó sem jelentékeny, sem biztos jövedelemmel nem kecsegtetett. Ezzel szemben a félharmincad sokkal megbízhatóbb bevételi forrásnak ígérkezett, kezelésére pedig készen állott a hatalmas harmincadosi hivatalszervezet.

Az 1659: 8. t.-c. egyik legjobb bizonyítéka annak, hogy az adóügy milyen rendezetlen volt, az adóigazgatásból mennyire hiányzott az egység ebben az időben. Eszerint a törvénycikk szerint az ország kétféleképpen adózik. Felsőmagyarország bizonyos számú lovas és gyalogos katona kiállítását vállalta magára. A szükséges költségek kivetéséről és behajtásáról a törvénycikk nem rendelkezik, valószínű, hogy ez tisztán rendi-megyei szervek által történt. A dunáninneni és dunántúli részek viszont portánként 10 forint hadiadót ajánlottak meg, felerészben a jobbágyság, felerészben pedig a földesurak terhére. Az országgyűlés ennek az adónak kivetéséről és behajtásáról sem határozott, felhasználására vonatkozóan azonban igen tanulságos utasításokat adott. A rendek nem akarták az adót a bécsi irányítás alatt álló kamarára bízni, a kamara gyakorlati tapasztalatait mégsem nélkülözhetnék. Ezért az 1647-i kísérletre visszatérve újra azt a megoldást választották, hogy Zichy Istvánt, a magyar kamara elnökét és Partinger Mihályt, a pénztárnokot bízták meg külön fizetéssel és utasítással, hogy a befolyt adót a nádor és a magyar tanács irányítása alatt az előre meghatározott hadi célokra fordítsák. Sajátos közigazgatástörténeti jelenséggel állunk itt szemben. Arra gyakran találunk példát a külföldi és a hazai történetben egyaránt, hogy az uralkodói hatalom rendi szervek segítségét veszi igénybe, ami a legtöbbször oda vezet, hogy ezek a rendi szervek fejedelmi hivatalokká alakulnak át. Azt azonban, hogy a rendek királyi tisztviselőket bíznak meg rendi feladatok elvégzésével, ebben az esetben látjuk először. A kamara elnöke eszerint a rendelkezés szerint egyben a rendek adóügyi megbízottja is volt, s mint ilyen nem az uralkodótól, hanem a rendiség vezetőitől, a nádortól és a magyar tanácstól függött. A részletkutatás hivatott ezt az érdekes kérdést bővebben felderíteni és megmagyarázni.

Azt, hogy a megyei rovókat ez alkalommal kí nevezte ki, a kamara-elnök vagy a megyék, nem tudjuk. Valószínűnek látszik, hogy a megyék, mert a kamara levéltárában az utolsó rovói utasítások 1647-ből maradtak fenn.

1662-ben az országgyűlés hadiadót nem is szavazott meg, hanem csak félharmincadot, továbbá katonaság állítását. A kamaraelnök és az új kamarai pénztárnok, Palugyay Gábor feladatául a hátralékok behajtását és felhasználását jelölte meg.¹⁾

A XVII. században még két országgyűlést tartottak: 1681-ben és 1687-ben. A hadiadó kérdése egyikén sem került szóba. Ennek magyarázatát a kor hadügyi viszonyai adják. A század második felében az a gyakorlat alakult ki, hogy vagy az ország, azaz a rendek vállalták a szükséges katonaság kiállítását, s annak költségeiről maguk gondoskodtak, vagy pedig, s a hatvanas évektől kezdve ez volt a gyakoribb eset, királyi parancsnokok vezetése alatt idegen zsoldos seregek árasztották el a megyéket. Fizetésükről a kincstár vagy rosszul, vagy sehogyan sem gondoskodott, ellátásuk annak a vidéknek a nyakába szakadt, amelyen éppen keresztül vonultak. Pénzbeli adó helyett bizonyos számú lovas és gyalogos eltartását vetették ki egy-egy falura, pontosan meghatározva a napi adagot (portio). Még jó eset volt, ha a kivetést (repartitio) megyei közegek végezték, a legtöbbször azonban maguk a katonai hatóságok határozták meg, hogy ki mennyit adjon. Könnyű elgondolni, hogy ez a természetbeni adózás mennyivel súlyosabb volt, mint a korábbi kamarai dica, hogy a lakosság és a zsákmányra éhes zsoldosok között a véres összetűzések napirenden voltak, s hogy ezekben melyik fél húzta a rövidebbet. A magyar történet eme gyászos korszakának ecsetelése más lapokra tartozik, de az adótörténetnek erre is ki kell majd terjeszkednie, amikor ezt az átmeneti időközt a XVI. és XVII. századi adórendszer és az 1715-ben megszavazott állandó adózás között fel fogja dolgozni. A fejlődést egyelőre homály borítja, ma még azt sem tudjuk, hogy az adóegység, a porta mikor alakult át olyanképen, hogy többé nem a jobbágygazdaság alapját, hanem az egy összegben megajánlott adónak bizonyos hányadát jelentette, amit arányosan vetettek ki a megyékre, szabad királyi városokra és a külön adózó úgynevezett kerületekre. A XVIII. századdal az adótörténetnek egészen új fejezete kezdődött, amelyben az adóigazgatást részben új szervek vették át, a régiek szerepe pedig lényegesen megváltozott.

Kivetés, behajtás és elszámolás.

Végül ami az adóigazgatás menetét illeti, ez fő vonásaiban változatlan maradt a XVI. és XVII. századon keresztül, akár kamarai-királyi, akár megyei-rendi szervek irányították és végezték. Három részre oszlott: az adó kivetésére, behajtására és az elszámolásra.

Amint az országgyűlés az adót megszavazta, a rovók, akár kamarai, akár rendi emberek voltak, azonnal megjelentek megyéjük székhelyén, jelentkeztek a megye vezetőjénél, a főispánnál vagy az alispánnál, bemutatották megbízólevelüket, s kérték, hogy a közgyűlést haladéktalanul hívja össze. A közgyűlés azután megbízta az alispánt, a jegyzőt és a szolgabírákat, hogy a kivetésnél és a behajtásnál legyenek a rovó segítségére. Sőt rendszerint kijelölt egy megyei nemest, akinek állandóan a rovó mellett kellett tartózkodnia. Ez a megyei ember esküt tett a közgyűlésen, amire sokszor magát a rovót is kötelezték. Amíg a rovó az esküdttel és a szolgabírákkal bejárta a falvakat és összeírta az adóköteleseket, a közgyűlés együttmaradt. Az összeírásnál a falubírák szerepe volt a legfontosabb, mert a községük

¹⁾ C. J. H. 1662 : 22. 23. t.-c.

viszonyairól ők tájékoztatták az összeírókat. Az elkészült lajstromokat a közgyűlés felülvizsgálta, s változtathatott rajtuk. E körül a kérdés körül heves viták folytak a kamara és a megyék között. A kamara ugyanis kétségbe vonta a közgyűlés változtatási jogát, hangoztatva, hogy azért van a megyei esküdt a rovó mellett, hogy utólagos kifogásoknak elejét vegyék. Álláspontját olykor érvényesíteni is tudta, a gyakorlat azonban ezen a ponton is hullámzást mutat, a rendi dualizmus erőviszonyainak megfelelően. A végleges érvényű lajstromok alapján azután az alispán a közgyűlés nevében felszólította a falvak biráit, hogy a kirótt adót bizonyos időn, rendszerint két héten belül, vigyék be a megye székhelyére.

Ezzel megkezdődött a behajtás, amit a megyei tisztviselők segítségével ugyancsak a rovó végzett. A befolyt összegekről nyugttát adott s könyvet vezetett, pontosan feljegyezve a fizetéseket és hátralékokat. A hátralékok és a bírságok behajtását azonban már nem várta meg, ez a következő adó rovójának feladatához tartozott. Pontos kimutatást készített az esetleges kifizetésekről is, majd a befolyt összeget minél gyorsabban rendeltetési helyére juttatta.

Elszámolással megbízójának, tehát a kamarának, vagy a rendi biztosoknak, a megyének, esetleg földesurának tartozott. A fennmaradt kamarai számadások szerint mindent írásbeli bizonyítékkal, meghagyással és nyugttával kellett igazolnia. Működéséért anyagilag is felelős volt, pör esetén nemesi kiváltságokra nem hivatkozhatott.

Főbb vonásokban ez volt az adóigazgatás menete. Ez azonban csak váz, amit a részletkutatásnak minden egyes adó esetében ki kell egészítenie és igazítania. Csak elegendő számú részlettanulmány alapján lehet majd végleges képet festeni és ítéletet mondani. Szintézisre jelenleg senki sem vállalkozhatik, legfeljebb, miként ez a munka is, vázlatos áttekintést nyújthat.

A hadiadó két természetbeni alfaja: az ingyenmunka (labor gratuitus) és az élelmiszeradó (annona) szoros kapcsolatban állt a várgazdálkodással, ezért velük annak keretében fogok foglalkozni. Az élelmiszeradó kezelésére és a katonaság ételmezésére a XVII. század második felében a kamara alatt nagy szervezetet létesítettek, amely raktáraival (domus annonariae) az egész országot behálózta. Az ingyenmunkát a vármegyék irányították összhangban a várparancsnokokkal. Mint a katonaság vezetőjének, ezen a téren a nádornak is jelentős szerep jutott. A kivételes alkalmakkor megszavazott királyi vagy királynői ajándékot (donativum, honorarium) mindig a kamarához juttatták, akár királyi, akár rendi rovók hajtották be. A koronapénzt (pecunia coronalis) és az országház építésére megszavazott adókat ellenben mindig az országgyűlés által választott biztosok kezelték.

20. §. Vár- és birtokgazdaság.

Várrendszer.

Már a harmincadnál és a hadiadónál láttuk, hogy sokszor nem folytak be a kamara pénztárába, hanem a helyi szükségletek fedezésére szolgáltak, s a kezelő személyzet csak a nyugtákkal számolt el a központi hatóságnak. Az állandó török veszedelem, a harcra való szakadatlan készülés és készenlét kívánta ezt így, ami a Mohács utáni két évszázad magyar életének minden vonatkozásában döntően éreztette hatását. Legjellegzetesebb megnyilvánulása azonban az úgynevezett végvári élet volt, színtere a hódoltság határán

húzódó, annak változását követő, kisebb-nagyobb erősségek láncolata, a végvonal.

A várak Magyarország történetében mindig nagy szerepet játszottak, nemcsak mint a honvédelem eszközei, hanem mint a gazdasági és a társadalmi fejlődés gócpontjai is. Szent István ispánjai a vármegyékre osztott királyi birtok népét háborúban hadba vezették, béke idején gazdálkodását irányították, igazságot szolgáltatottak, közös ügyét igazgatták.

A XIII. században a királyi birtok jelentékeny része magánföldesurak kezére jutott, a régi helyzetet IV. Béla és Károly Róbert birtokviszasszerző törekvései sem tudták helyreállítani. A királyi vármegye átalakult nemesi vármegyévé, a nemesség igazságszolgáltatási és közigazgatási önkormányzatává. A hadsereg alapja a banderális rendszer lett, zömét a királyi és királynői csapatok mellett az egyházi és világi földesurak és a nemesi megyék ispánjainak zászlai alatt gyülekező seregek alkották. A várak jelentőségét mindez nem csökkentette. A megmaradt királyi birtok középpontjai továbbra is a várak maradtak, de élükön már nem ispánok, hanem várnagyok állottak. Feladatuk és hatáskörük azonban, ha kisebb méretekben is, azonos volt az árpádkori ispánokéval, a birtok és lakossága, katonák és jobbágyok felett gazdasági és hadi, igazságszolgáltatási és közigazgatási, irányító és vezető hatalmat gyakoroltak.

A várbirtok-rendszert a magánföldesurak is átvették. A tatárjárás szomorú tanulságai alapján, majd az egyre fenyegetőbb felleépő török ellen, nem utolsó sorban pedig oligarchikus törekvések szolgálatára, egyre-másra épültek a várak, nemcsak a határokon, hanem az ország belsejében is. Az uralkodók a fejlődést megakadályozni nem tudták, de nem is akarták. Megelégedtek annyival, hogy az ellenük szegülő tartományurakat új, hű családok segítségével megtörték, s ezeket emelték örökükbe. Sokszor pedig a tartományúr hatalma az uralkodóét is meghaladta. Hunyadi Jánosnak 1446-ban 28 vár, 57 város, 930 falu, 4 millió katasztrális holdat meghaladó uradalmak népe engedelmessé lett és szolgált.¹⁾ Zápolyai János hasonló családi vagyon fölött rendelkezett. Az oligarchák egymás és a fejedelmi hatalom elleni küzdelmükben váraikra támaszkodtak, a várak pedig kisebb-nagyobb uradalmakra, vártartományokra, amelyeknek jövedelmei fedezték a katonaság szükségleteit. A magánföldesuri várnagyok ugyanazokat a jogokat gyakorolták a gondjukra bízott vártartomány fölött, mint a király kezén maradt várak vezetői.

A várrendszer fontossága hatványozott mértékben megnövekedett a török előrenyomulása idején. A déli védelmi övet, amelyet a gyengekező és szegény Jagellók nem erősítettek meg, az 1520-as évek elején különösebb ellenállás nélkül vették birtokukba a szultán seregei. Mohács után nyitva állott az út Budáig, 1541-ben Buda is elesett, majd a környező erősségekre került a sor. A várak jelentőségét a török is jól ismerte. Elsősorban azokat támadta, s ha sikerült elfoglalnia, azonnal kijavíttatta, erős őrséget helyezett beléjük, mert tudta, akié a vár, azt uralja az egész vidék.

I. Ferdinánd legnagyobb érdemei közé tartozik, hogy a török előrenyomulását új védelmi vonal szervezésével megállította. A feladat nehéz volt és gyorsan kellett megoldani. A várak egy része ugyan készen állott, ha nem is ostromra készen, mert többnyire hiányos felszereléssel, megfelelő

¹⁾ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. 2. kiad. II. k., Bp., 1936. 432. l.

számú katonaság nélkül. Másokat újonnan kellett felépíteni, az alkalmatlanokat lerombolni, békés rendeltetésű épületeket hadi célokra átalakítani. Védelmükről eleinte birtokosaik gondoskodtak, ez azonban elégtelennek bizonyult. Azután a királytól kértek és kaptak támogatást. Végül, s ez volt a leggyakoribb eset, váraikat átengedték az uralkodónak. A XVI. század közepén, amikor a helyzet a legválságosabbra fordult, egyedül az ország erőforrásai fölött központilag rendelkező fejedelmi hatalom vállalkozhatott az ellenállás egységes irányítására és biztosítására.

Kettős feladat előtt állott, de a kettő szorosan összefüggött egymással. Katonailag és gazdaságilag kellett a védelmet megszerveznie. A gazdasági szervezet gondoskodott a katonaság ellátásáról, amely viszont annak zavar-talan működését biztosította. A végvári étellel és a várbirtokrendszerrel tehát elsősorban a hadtörténet és a gazdasági élet multjának kutatói hivatottak foglalkozni. Vannak azonban a kérdésnek közigazgatástörténeti vonatkozásai is. Nemcsak azért, mert a várbirtokrendszer kamarai igazgatás és ellenőrzés alá került, a várbirtokok vezetői a kamarától függő, neki elszámolással tartozó királyi tisztviselők voltak, továbbá, mert a várak katonasága támogatta a pénzügyigazgatás vidéki szerveit a királyi jövedelmek behajtásában, sőt a hódoltsági területekről sokszor maga hajtotta be, hanem azért is, mert a várak és a várgazdaságok parancsnokai, illetve hivatalnokai nemcsak hadi, illetve gazdasági, hanem közigazgatási jellegű munkát is végeztek. A várat uraló vidék lakosságának biztonságán örködték, a várban szolgáló katonaság és a birtokon dolgozó jobbágyság minden ügyében rendelkeztek.

A végvárak katonai és a várbirtokok gazdasági jelentőségének köszönhető, hogy a kérdés történeti irodalma aránylag gazdag. Különösen sok és értékes forrásanyagot, várkapitányi és udvarbírói utasításokat, a végvárak megvizsgálására kiküldött bizottságok jelentéseit, a végvárak ügyében folytatott tanácskozások jegyzőkönyveit, kimutatásokat, számadásokat stb. adtak ki, 1888 óta a Hadtörténelmi Közleményekben, 1894 és 1905 között a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, a Magyar Történelmi Tárban és a Történelmi Tárban. Az adatközléshez viszonyítva az összefoglaló feldolgozások száma meglepően csekély. *Takáts Sándor*, akinek legkedvesebb témája a végvári élet, akinek sűrűn egymásután megjelent kötetiben a kapitányok és vitézek százai merülnek fel a feledés ködéből, megelégedett a regényes rajzokkal, a részleteket összefogó, a téma minden vonatkozását rendszeresen feldolgozó munka megírására nem tett kísérletet.¹⁾ *Salamon Ferenc* könyve Magyarországról a török hódítás korában az összefüggések meglátásában, általános értékelésben sokkal használhatóbb és még ma sem avult el, bár az adatközlés jóval megjelenése után indult meg. *Acsády Ignác*nak főleg kamarai számadások alapján írt tanulmánya inkább forrásközlésnek tekinthető, mert a mozaikszerű kimutatásokhoz fűzött magyarázatai nem világítják meg eléggé a fejlődés menetét.²⁾ Hasonló jellegű *Szendrei János* cikke is.³⁾ A szétszórtnan megjelent adatokat igen gondosan gyűjtötte

¹⁾ Foglalkozott pedig »A magyar erősségek« kérdéssel is. Rajzok a török világból. II. kötet. Budapest, 1915., 1—132. l.

²⁾ Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888.

³⁾ Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888.

egybe és áttekinthető rendszerbe foglalta *Szegő Pál* értekezése.¹⁾ Kár, hogy csak 1593-ig haladt, s a XVII. századot, a végvári élet hanyatlásának korát már nem tárgyalta. Munkájának azóta sem akadt folytatója. *Pataki Vidor* kitűnő dolgozata építészeti szempontból foglalkozott a XVI. századi vár-építéssel.²⁾ Legújabbán pedig *Ruzsás Lajos* doktori disszertációja gazdaságtörténeti érdeklődéssel vizsgálta az egri vár XVI. századi gazdálkodását, de a szervezeti kérdéseket sem hagyta figyelmen kívül.³⁾ Hasonló módszerrel kellene sorra venni a többi várbirtokot is. Mindezekből a munkákból azonban közigazgatástörténeti vonatkozásban csak a várbirtokrendszer szervezetét lehet, legalább nagy vonásokban, vázolni. Annak a kimutatása, hogy ez a szervezet működése során milyen közigazgatási természetű feladatokat oldott meg, további kutatásra és feldolgozásra vár.

Nádor és bán szerepe.

A végvonali katonai és gazdasági megszervezése párhuzamosan történt. Az irányító szálak mind a király kezében futottak össze, de más-más szerveken keresztül. Katonai kérdésekben az ország törvényei szerint, különösen az uralkodó távollétében, a nádort, Szlavóniában és Horvátországban pedig a bánt illette volna meg a vezetés joga. A nádori méltóságot azonban, valószínűleg éppen hadügyi hatásköre miatt, hogy az országba küldött idegen csapatok parancsnokaival összeütközésbe ne kerüljön, *Báthory István* 1530-ban bekövetkezett halála után, kivéve *Nádasdy Tamás* 1554-től 1562-ig tartó nádorságát, 1608-ig nem töltötték be. *Nádasdy Tamás*, mint nádor és helytartó rendelkezett a végvárak dolgaiban is. Igaz, hogy egyben az országos főkapitányi tisztséget is viselte. Elődei a helytartóságban csak akkor tudták befolyásukat a honvédelem terén érvényesíteni, ha főkapitányok voltak, mint *Thurzó Elek* 1537 óta, vagy ha a főkapitányokkal jó viszonyt tartottak, mint *Várdai Pál* és *Újlaky Ferenc* *Nádasdy Tamással* és *Salm Miklóssal*. Utódai még nehezebb helyzetbe kerültek, mert 1556 óta már működött az udvari haditanács, amely nemcsak a XVI. század főpaphelytartóit szorította ki a katonai ügyek intézéséből, hanem a XVII. század nádorainak kezét is megkötötte, amint az *Esterházy Miklós* és *Zrinyi Miklós* panaszaiból eléggé ismeretes.

Kedvezőbb körülmények között működhetett, legalább is 1578-ig, a bán. Igaz, hogy Szlavónia keleti és Horvátország déli részeit a török már korán elfoglalta s a megkímélt területeket is állandóan fenyegette, de éppen ez a veszély vezetett a védelmi rendszer kiépítésére, amiben eleinte a bánok játszották a vezető szerepet. A horvát-szlavón, vagy ahogy az egykorúak nevezték: a horvát-vend végvonali még a magyar előtt, a XVI. század második negyedében kiépült. A magánbirtokosok ereje itt sem volt elegendő, a költségek legnagyobb részét azonban nem az uralkodó, azaz a magyar állam, hanem a belsőausztriai rendek fedezték. Ez a körülmény döntően befolyásolta a végvidék további sorsának alakulását.

Belsőausztriát, amely elnevezés alatt az alpesi tartományokat: *Stájerországot*, *Karintiát*, *Krajnát*, *Görzöt*, *Triestet* és *Istriát* értették, a horvát-

¹⁾ Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. 1541—1593. Budapest, 1911.

²⁾ A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, 1931.

³⁾ Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Budapest, 1939.

vend várak védték a török ellen. A belsőausztriai rendek tehát saját biztonságukról gondoskodtak, amikor a védelmi terhek egy részét magukra vállalták. A többi részt a horvát-szlavón országgyűléseken megszavazott adó és az uralkodó által ideutalt birodalmi segély fedezte. Mégis, Szlavónia és Horvátország kapcsolatba került Belsőausztriával és amikor I. Ferdinánd halála után örökségén fiai megosztottak, az alpesi tartományokat öröklő Károly főherceg befolyása alá jutott. Ez a befolyás már korábban is érvényesült, formailag 1578-ban ismerték el, amikor a haditanács javaslatára és a magyar országgyűlés hozzájárulásával I. Rudolf a horvát-szlavon védelem irányításával Károly főherceget bízta meg.

A haditanács szerepe.

A bán hatásköre ettől kezdve egyre szűkült, ha jogilag nem is csorbították, a gyakorlatban csak a nemesi fölkelést vezette. A végvonaltényes igazgatásában a főherceg és utódai az ugyancsak 1578-ban szervezett belsőausztriai kormányzervekre, a gráci haditanácsra és kamarára támaszkodtak. Különösen a haditanács jelentősége volt nagy, hasonlóan ahhoz a szerephez, amelyet Magyarországon az udvari haditanács töltött be. A központi és a tartományi haditanácsokat elsősorban azért állították fel, hogy a török elleni védekezéssel, nevezetesen a végvárakkal kapcsolatos feladatokat megoldják. A belsőausztriai haditanács az utasítások rendelkezése szerint olyan viszonyban állott az udvarival, mint ahogyan a tartományi kamarák fügtek az udvaritól. Ez azonban nem zárta ki, hogy önállóan kezdeményezzen vagy hajtson végre valamit.¹⁾

A haditanács befolyása a horvát-szlavon végvidékre egyre növekedett, kapcsolatban azzal, hogy ez a terület fokozatosan ú. n. határvidékké alakult át. Szlavóniában és Horvátországban az apró várakhoz nem tartoztak gazdag uradalmak, egy-egy vár kerülete nem volt olyan nagy, hogy a lakosság adója, tizede, robotja és különböző szolgáltatásai, az erődök szükségletét legalább olyan mértékben fedezhették volna, mint Magyarországon. A zsoldosoknak mindent pénzben kellett volna vásárolniuk, ami feltételezte, hogy több zsoldot kapjanak és pontosan fizessék őket. Az egykorú pénzügyigazgatás azonban egyik feltételnek sem tudott eleget tenni. A vidék vezetői így inkább más megoldást választottak. Nem zsoldosokat fogadtak, hanem a katonákat letelepítették, földhözjuttatták, különböző kedvezményekben részesítették. A katonai szervezetnek a polgári életben is tagjai maradtak, mentesek voltak a polgári hatóságok alól, katonai igazgatás, azaz felső fokon a haditanács irányítása és ellenőrzése alatt állottak. A határőrök egy része a régi lakosságból került ki, másik részét a török elől menekülő balkáni népek adták. Jó és megbízható harcosoknak bizonyultak. A XVI. és XVII. században, amíg a török veszély állandóan fenyegetett, a magyarországi szervezethez hasonlóan várakban szolgáltak, amelyek vár csoportokra oszlottak és két főkapitányságot alkottak.

A várszervezet központi kormányzatát I. Rudolf 1578-ban Magyarországon is a Habsburg-ház egyik tagjára, Ernő főhercegre bízta. A magyar országgyűlés ehhez is hozzájárult, a főhercegekben ugyanis az uralkodó

¹⁾ V. ö. Thiel, Viktor: Die innerösterreichische Zentralverwaltung. I—II. Archiv für österreichische Geschichte. 105., 111. 1916, 1930. Loserth, Johann: Innerösterreich und die militärischen Massnahmen gegen die Türken. Graz, 1934. Vorschungen zur Verfassungsgeschichte- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark. XI. 1.

helyetteseit látta. A központi kormányzervek, elsősorban az udvari haditanács és az udvari kamara, a főhercegeknek is rendelkezésükre állottak, intézkedéseikben döntő szerepet játszottak. Kétségtelen, hogy a XVI. és XVII. században nemcsak katonai téren, hanem egyéb vonatkozásokban is, ennek a két bécsi hivatalnak befolyása Magyarország sorsának alakulására nagy mértékben érvényesült. A főhercegi kormányzat idején azonban a magyar vezetők könnyebben módot találtak arra, hogy elgondolásaikat kifejezésre juttathassák és terveiket valóra válthassák. Katonai dolgokban, így a végvonal kérdésében is, az országos főkapitányokat kell ebben az időben a nemzet vezetőinek tekintenünk.

Főkapitány.

A főkapitányi tisztség jelentősége megérdemelné, hogy történetét külön tanulmány tisztázza. Ismeretlen eredetének kérdése is. Különbséget kell tenni a királyi és az országos főkapitány között. Előbbinek latin neve generalis capitaneus, az utóbbié supremus capitaneus, legtöbbször supremus regni capitaneus. Az előbbit királyi, az utóbbit országos főkapitánynak nevezték. Mindkettőt a király nevezte ki, az országos főkapitányi tisztség betöltésének feltételeit azonban az országgyűlés határozta meg. A generális (amint röviden hívták) ugyanis az országba vezényelt idegen seregek parancsnoka volt, az országos főkapitány pedig a rendek által megszavazott hadiadón kiállított katonaságot és a nemesi felkelést vezette. Azt mondhatjuk, hogy a nádornak hadügyi helyettese volt. Ez magyarázza, hogy a rendek törvénybe foglalt kívánsága szerint magyarnak, a jogban jártas, birtokos főúrnak kellett lennie. Ezekkel a feltételekkel azt kívánták biztosítani, hogy hatalmával ne éljen vissza, s ha mégis megtenné, anyagilag is felelősségre vonhassák. Az országos főkapitányok sorában csakugyan az ország legelső embereit találjuk, Thurzó Eleket mint helytartót és országbíró, Nádasdy Tamást mint nádort és így tovább. Olykor nem magyar urakkal töltötte be az uralkodó ezt a tisztséget, különösen, amikor már több főkapitánya volt az országnak.¹⁾

A második főkapitányi állás szükségességét az 1547: XX. t.-c. állapította meg. Minthogy, mondták a rendek, az országos főkapitány nem tudja feladatát az egész királyi Magyarországon egyedül ellátni, kérik öfelségét, hogy a Dunántúl részére egy második főkapitányt nevezzen ki. Székhelyéül Kanizsát, Pápát, vagy Szigetet ajánlották, a gyakorlatban azonban nem volt a főkapitányoknak állandó székhelyük. Teendőik természete úgy kívánta, hogy a gondjukra bízott területet állandóan ellenőrizzék, mindig ott jelentek meg, ahol segítségükre és intézkedésükre éppen szükség volt.

Valószínű, hogy I. Ferdinánd a dunántúli főkapitányt még 1547-ben kinevezte. 1553-ban Nádasdy Tamást Tahy Ferenc váltotta fel a dunántúli főkapitányságban. 1553 március 1-én kelt utasítása megvilágítja a főkapitányi hivatal jellegét.²⁾ Feladata elsősorban természetesen katonai. 300 könnyű fegyverzetű lovas és 200 gyalogost kellett tartania, erre a célra,

¹⁾ Az a kérdés, hogy a generális gyakorolt-e befolyást az országos főkapitányokra, a két kapitányság hatáskörének pontos megállapítása még tisztázásra vár. Az azonban, hogy az országos főkapitányok »a rendszeren külföldön időző generális-kapitány helyettesei« (Szegő i. m. 76. l.) nyilvánvaló tévedés. Az idézett törvénycikk (1547: 19.) ezt nem mondja.

²⁾ Az utasítást tudomásom szerint eddig még nem adták ki, sőt fel sem használták. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Lib. Instr. IV., 86—89. Egykorú másolat.

nem számítva a katonaság zsoldját, havi 300 magyar forintot, (úgynevezett asztalpénzt, pecunia mensae) kémekek fizetésére pedig havi 40 rajnai forintot kapott. Minden 100 lovas élén egy-egy kapitány (capitaneus) állott, havi 50 magyar forint fizetéssel. A zászlós (vexillifer) 8, a dobos (timpanista) pedig 6—6 rajnai forintot kapott havonta. A gyalogságot vezető századosok (centuriones) fizetése havi 10 rajnai forint volt. A közkatonák zsoldja ebben az időben havi 3 magyar forintra rúgott. A zsoldot, a főkapitány fizetésével együtt, a királyi mezei fizetómester (magister solutionum campestris) fizette ki. A főkapitány volt érte felelős, hogy a vezetők vitéz, hű és becsületes emberek legyenek, hogy harcra alkalmas, jól felfegyverzett katonák, jó lovakon sorakozzanak a zászló alá. Az utasítás ugyan nem említi, de valószínű, hogy a királyi lustramesterek az országos főkapitányok seregét is megvizsgálták, s a fizetómesterek a zsoldot ennek alapján fizették ki. Tartozott a főkapitány arra is ügyelni, hogy a katonák a polgári lakosságot ne zaklassák, s mindenért, amire szükségük van, pénzzel fizessenek. Az utasításból ugyan nem tűnik ki, de a későbbi fejlődés alapján feltehető, hogy a főkapitány katonái felett bírói hatóságot is gyakorolt, sőt talán a katonaság és a polgárság közötti vitás kérdésekben is ítélkezett.

Felettes hatósága közvetlenül a király, illetve Miksa főherceg, a római királyi címet viselő trónörökös volt. A haditanácsot, amely később a főkapitányok fölött rendelkezett, csak 1556-ban állították fel. Az 1553-i utasítást még a magyar kancellária állította ki, ami arra mutat, hogy eleinte a magyar tanács érvényesíteni tudta befolyását a főkapitányok kinevezésére.

A királyi főhadimarsallal, a dalmát-horvát-szlavón bánnal és a stájer főkapitánnyal egyetértve kellett a török ellen működnie. Ezek vele párhuzamos tisztségek voltak. A végvárok parancsnokai már alája tartoztak, de a függő viszony, legalábbis az utasítás szerint, ekkor még eléggé laza. Győr és Pápa egészen ki vannak véve alóla, ez a két véghely ebben az időben a főhadimarsall alatt állott. A többi erőd őrségével is csak török támadás esetén rendelkezett, akkor is csak úgy, hogy biztonságukat ne veszélyeztesse. Arról, hogy a várkapitányokat és a várgazdaságok vezetőit ellenőrizte volna, nem szól az utasítás.

Jóviszonyt kellett tartania az országrész fő- és köznemességével is, felkelés idején ugyanis ő vezette a nemesi seregeket hadba.

Állandó székhelye a főkapitánynak nem volt. Az egy-egy vidéken űrködő várkapitányokkal szemben az egész országrész helyzetét kellett állandóan szem előtt tartania, a fenyegető veszedelemtől tudomást szereznie, a védelmet irányítania, a támadási lehetőségeket okosan kihasználnia. Ezért foglalták utasításába, hogy ha a török valamelyik várát ostrom alá veszi, nem köteles seregével a várba zárkózni, hanem maradjon mindig in campo, azaz készenlétben.

Ötszáz ember tekintélyes számú sereg volt abban az időben, nagy hatalmat és tekintélyt biztosított a főkapitánynak. Természetesnek kell találnunk, hogy az államhatalom a főkapitányok fegyveres erejét nemcsak a honvédelem céljaira vette igénybe, hanem a belső rend biztosítására, a jogrend helyreállítására, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás érdekében is felhasználta. Más végrehajtó eszközzel nem rendelkezett, a királyi bíróságok ítéleteinek és a központi hatóságok rendeleteinek csak így tudott érvényt szerezni. A főkapitányi hatalom ilyen irányú felhasználásának szükségességét maguk a rendek is elismerték, s az országgyűléseken törvény-

nyel szentesítették.¹⁾ A főkapitánynak helyet biztosítottak a helytartói tanácsban, majd amikor ez a tanács a XVI. század második felében felbomlott, az országos bíróságok támogatásával bízták meg. Az uralkodó pedig az országban rendszeresen és állandóan működő egyetlen központi királyi hivatal, a kamara segítségére rendelte az ország három részében ekkor már külön-külön parancsnokoló főkapitányokat. Ebből következik, hogy a főkapitányi méltósággal, mint a XVI. és XVII. század központi igazgatás legfontosabb végrehajtó szervével, a magyar közigazgatástörténetnek is foglalkoznia kell, annál is inkább, mert a hadtörténet ennek a fontos tisztségnek ismertetését eddig még, érthetetlen módon, nem tekintette feladatának.

Még I. Ferdinánd uralkodása alatt, a pontos dátumot az irodalom nem ismeri, a Dunától északra fekvő és kelet felé Erdélyig terjedő ország-rész főkapitányságát ketté osztották, Pozsonytól Murányig bezárólag a dunáninnyi vagy bányavárosi, attól keletre pedig a Tiszán innen és túl a felsőmagyarországi főkapitányi állást szervezték. Az 1550-es években a Tisza balpartján Gyulát és a tőle délre fekvő várakat mint az alföldi főkapitányságot emlegették. A török hódítása ennek a főkapitányságnak korán véget vetett. A Dráva és a Száva között Varasd központtal a szlavón vagy vend, a Szávától délre pedig Károlyváros körül a horvát főkapitányság feküdt. Közös parancsnokuk (Grenz-Oberkommandant) székhelye az 1580-as évektől kezdve Károlyváros. A parancsnok alatt 1—1 alparancsnok (Oberlieutenant) felelt meg a magyarországi főkapitányoknak. Az 1580-as években a horvát végvidéknek a Kapellától délre fekvő részét tengeri végeknek (confinia maritima) kezdik nevezni. Ugyanekkor a dunántúli főkapitányságnak is két részét különböztetik meg, a Balatontól északra esőt Győr, a délre fekvőt pedig Kanizsa székhellyel.²⁾

A XVII. század közepén Eszterházy Miklós nádor kimutatása szerint a következő főkapitányságok voltak az országban: a *felsőmagyarországi*, székhelye Kassa; a *bányavárosi*, székhelye 1663-ig Érsekújvár, azután Lipótvár; a *győri*, székhelye Győr; *Komárom* egyik főkapitányságához sem tartozott, a dunai naszádosok városa volt; a *dunántúli* vagy Kanizsa elleni a Muraközszel, állandó székhely nélkül; a *szlavóniai*, székhelye Varasd; a *horvátországi*, székhelye Károlyváros; a *báni*, székhely nélkül; s végül a *tengermelléki*, ugyancsak székhely nélkül. A dunántúli tehát, valamint a horvátországi részekre osztott, aminek kezdetei már a XVI. század végén jelentkeztek.³⁾

Tanulságos megvizsgálni egy főkapitányi utasítást a XVII. század második feléből is, amikor ez az intézmény elérkezett fejlődésének tetőfokára, hogy azután a török kiűzése után a végvári rendszerrel együtt jelentőségét veszítse s helyet adjon az országot előzőnlő idegen hadaknak, majd a XVIII. század elején az állandó magyar seregnek és a főparancsnokságoknak.

¹⁾ Az 1536: 18. t.-c. szerint, amely először említi a kapitányt, egyenesen az igazságszolgáltatás végrehajtására — pro executione iustitiae — szervezték ezt az állást. L. még 1542: 7., 21., (besztercebányai) 1542: 2., 4., (pozsonyi) 1547: 18., 1548: 48., 1550: 26., 1563: 29. stb. stb.

²⁾ A főkapitányságról az irodalomban és a forrásközlésekben található töredékes adatokat összeállította Szegő i. m. 76—82. l. Közli a XVI. században szereplő összes végvárak névsorát, a várakat térképmellékleten is feltünteti. A horvát-szlavón várakról Thiel i. m. is közöl térképmellékletet.

³⁾ A kimutatást felhasználta Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp., 1886., 116—117. l.

Wesselényi Ferencnek, korábban Fülek kapitányának, 1647-ben, majd pedig, már mint királyi helytartónak és az ország nádorának, 1663-ban kelt utasításai, amelyeket mint felsőmagyarországi főkapitány a király nevében az udvari haditanácstól kapott, megvilágítják az új helyzetet.¹⁾

Elsősorban feltűnik, hogy az utasításokat nem a magyar kancellária, hanem az udvari haditanács állította ki, továbbá, hogy az egyik pont határozottan leszögezi, hogy a király után az udvari haditanácstól függ, s hogy fontosabb dolgokban, amelyekben dönteni egyedül nem tud, a királytól vagy az udvari haditanácstól kérjen utasítást és aszerint cselekedjék. A fejlődés tehát oda vezetett, hogy az ország legfontosabb katonai hivatalai az idegen központi kormány szerv irányítása alá kerültek, még akkor is, ha a nádori méltóság, a törvények szerint az országban található összes katonaságnak a király után legfelső parancsnoksága, be volt töltve, sőt amikor az utasítás értelmében az udvari haditanács alá rendelt egyik főkapitányt maga a nádorispán viselte. Módszertani szempontból ebből a tényből is azt a már más téren is leszűrt tanulságot lehet megállapítani, hogy valamely intézmény történetének vizsgálatánál nem szorítkozhatunk egyedül a törvényeknek sokszor csak fiktív rendelkezéseire. De éppen ilyen módszertani hibát követ el az is, aki feltétlen érvényt tulajdonít az utasítások tartalmának. A tényleges állapotot csak a gyakorlat alapos és részletes megvizsgálása alapján lehet tisztázni. Mert hiába rendelte el az utasítás, hogy a haditanácstól függ, erélyes főkapitány, amilyen Wesselényi is lehetett, önállóságának minden bizonnyal érvényt tudott szerezni.

A Wesselényinek adott utasítások szerint a főkapitány legfontosabb feladata ebben az időben az volt, hogy a végvonaltól zavartalan biztonságát minden vonatkozásban biztosítsa, a végvári szervezetet irányítsa és ellenőrizze. Még mindig tekintélyes számú katonaság fölött rendelkezett, ötven lovas és ugyanannyi gyalogos tartására kapott állandóan zsoldot. Ez a szám azonban azt mutatja, hogy ennek a főkapitányi seregnek rendeltetése már nem annyira a török elleni harc, mint inkább az, hogy a főkapitány fellépésének kellő nyomatékot adjon. Teendői ellátása közben valószínűleg szüksége volt nemcsak fegyveres erőre, hanem adminisztratív személyzetre, titkára, irnokokra stb. is. Ezeket az utasítások nem sorolják fel, csak általánosságban említik, amikor a főkapitányi fizetést béke idején havi 500 magyar, háború esetére pedig 1250 rajnai forintban állapítják meg. Ez a személyzet a főkapitánnyal magánjogi viszonyban állott, familiárisai közül maga választotta, e kor általános gyakorlatának megfelelően, amit már más téren is megfigyelhettünk. Még maga a főkapitányi állás is erősen magánjogi színezetű, amit az mutat, hogy ha a király elbocsátotta, vagy ha hivatalától meg akart válni, egymást kölcsönösen három hónappal előbb értesíteni tartoztak.

A főkapitány középfokú hatóság szerepét töltötte be a király nevében intézkedő haditanács és a végvidék parancsnokai, valamint a várakba a haditanács részéről kiküldött tisztviselők között. A várak parancsnokait a király, azaz a haditanács nevezte ki. A főkapitány három alkalmas személyt jelölt, olyanokat, akik a végekben megfelelő gyakorlatot szereztek. Meghallgatta az uralkodó a magyar kamara véleményét is, a döntés azonban az udvari kamara és haditanács közös tanácskozásain született meg,

¹⁾ A két utasítás tudomásom szerint eddig még kiadatlan és felhasználatlan, eredeti példányai Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 1. No. 45., 55. jelzet alatt található.

amelyekre, de nem rendszeresen, a kérdéses országrész főkapitányát is Bécsbe hívták.

A kinevezéshez hasonlóan a parancsnokok elbocsátásánál is csak közvetve érvényesíthette befolyását a főkapitány, javaslatétel formájában. Az uralkodó a maga számára tartotta fenn azt a jogot is, hogy a várakban szolgálatra fogadott idegen és magyar katonaság számát meghatározza és a szükségnek megfelelően növelje vagy csökkentse. A főkapitány csak azt tehetette meg, hogy veszély esetén az őrség egy részét egyik erődől a másikba rendelte.

A végvári védelmi rendszer kiépítésével és fenntartásával kapcsolatban a bécsi központi hatóságoknak, a haditanácsnak és az udvari kamarának kiküldött tisztviselői, mérnökök, építésszek, tűzérési szakemberek, szemle- és fizetőmesterek stb. járták állandóan a várakat. Velük kapcsolatban a főkapitányok feladata kettős volt. Először biztosították, hogy munkájukat zavartalanul végezhesék, másodsor ellenőrizték, hogy kötelességüket lelkiismeretesen teljesítik-e, megakadályozták, hogy a várkapitányokkal összejátszva a kincstárt és közvetve az országot megkárosítsák és veszedelemnek tegyék ki.

A főkapitány gondjára volt bízva, hogy a várakat és erődöket a haditanács által jóváhagyott tervek szerint gyorsan építsék és javítsák, az erődítésekre szánt pénzt más célokra ne fordítsák. A várépítésnél igen fontos volt a környék jobbágyságának ingyen munkája, az ú. n. labor gratuitus, amelyet egyes helyeken pénzen váltottak meg. A főkapitány katonai ereje és tekintélye biztosította, hogy a labor gratuitus ügyét intéző megyei hatóságok a szükséges munkaerőt vagy annak váltságát késedelem nélkül a várak rendelkezésére bocsátották. Ugyancsak a főkapitány ügyelt arra is, hogy az ingyenmunkával se a várkapitányok, se a megyei tisztviselők ne éljenek vissza, a jobbágyot ne kényszerítsék arra, hogy magánépítkezéseiknél is segédkezzenek. Az állam népvédelmi politikáját, aminek nyomai már a XVI. és XVII. században is kimutathatók, ebben a korszakban nem utolsó sorban a főkapitányok voltak hivatva képviselni.

A várak felszerelését, a katonaság fegyverzetét is állandóan szemmel kellett a főkapitánynak tartania. Ha valamiben hiány mutatkozott, vagy maga intézkedett, vagy pedig felhívta rá az illetékes bécsi hatóságok figyelmét. A várak raktáraiban előírás szerint a katonaság egyévi élelmezését fedező készletnek kellett féltetve lennie. Szükség esetén ehhez a készlethez hozzányultak, — éhínség idején a vidék lakosságát ez mentette meg a pusztulástól — később azonban a hiányt, a főkapitány felügyelete alatt, pótolni tartoztak.

A legnehezebb főkapitányi feladatok közé tartozott a végvári katonaság körében a fegyelem és a rend biztosítása. Etekintetben nagy a különbség a XVI. és XVII. század között. Az előbbi a dicsőséges harcok kora, amikor a végvári vitézben a lakosság oltalmazóját látta és érezte. A helyzet a XVII. században fokozatosan romlott, s a század második felére sok helyen tűrhetetlenné vált. Az országgyűlési tárgyalások iratai, a törvéycikkek; egykorú írók, mint Esterházy és Zrinyi munkái, nem győzik ostorozni a végváriak féktelenségeit és kicsapongásait. A viszonyok megromlásában minden bizonnyal jelentős része volt a pénzügyi kormányzat mulasztásainak, amely a várakba fogadott idegen és magyar katonák fizetéséről sokszor hosszú hónapokra megfeledkezett. De megváltozott a katonaság jellege is

Az értékes elem, a magyar nemesség visszavonult a végvárakból, amint azt az írók keserűen panaszolják. Helyét idegen zsoldosok, kalandot és zsákmányt kereső szegénylegények, uruk birtokáról a terhes munka elől menekülő jobbágyok foglalták el. Ezzel a néppel, különösen ha fizetést nem kaptak, parancsnokaik csak nehezen boldogultak, s ugyancsak szükségük volt a főkapitányok támogatására. Az utasítások felhatalmazták a főkapitányokat, hogy a katonaság között felső fokon igazságot szolgáltatassanak, mégpedig a magyar őrségnek a magyar, a németnek viszont a német hadi jog szerint. Egyben lelkükre kötötték, hogy a katonai hatalmaskodásokat akadályozzák meg és szigorúan büntessék.

Utasította az uralkodó a főkapitányt egyúttal arra is, hogy ne csak a katonák, hanem a polgári személyek hatalmaskodásait is szigorúan üldözze. Ne engedje meg, mondotta az utasítás, hogy az ország valamelyik lakosa, bárki legyen is az, erőszakosan lépjen fel honfitársa ellen. Ha figyelmeltetése eredménytelen maradt, a hatalmaskodót, még ha főúr volt is, letartóztathatta és fogságba vethette. Az esetet azután jelentette a királynak, az ügyet ugyanis a királyi bíróságok vizsgálták meg és ítékeztek a bűnös felett. Természetes, hogy a főkapitány fellépése a hatalmaskodó nagyurak ellen csak akkor lehetett eredményes, ha a tisztséget Wesselényihez hasonló hatalmú és tekintélyű férfiak viselték, akik méltóságuk súlyát családi erejükkel is növelték.

A főkapitányok tehát a XVII. században ugyanolyan fontos szerepet töltöttek be a körend és a belső béke biztosításában, mint amilyennel az uralkodó és a rendek, e tekintetben egyetértve, már a XVI. század első felében felruházták őket. Ez a működésük az igazságszolgáltatás és a közigazgatás történetét egyaránt közelről érinti és még alapos és részletes feldolgozásra szorul, mert nem elég a bíróságok és a hivatalok szervezetét ismerni, kutatni kell azt is, hogy zavartalan és hatásos tevékenységüket milyen tényezők biztosították.

Az a kapcsolat, amelyet a főkapitányság és a közigazgatás szervei között már a XVI. század első felében megfigyeltünk, a XVII. század közepére, valószínűleg fokozatos fejlődés folyamán, egész szoros együttműködéssé alakult ki. Különösen szembeűnő ez a pénzügyigazgatás terén, amit a pénzügyeknek a hadüggyel való összefüggése eléggé megmagyaráz. A XVI. és XVII. század a török elleni állandó háborúk kora. A közigazgatás jellege hadviselés idején még napjainkban is megváltozik, alkalmazkodik a katonai célokhoz, mennyivel inkább a török korszakban, amikor az egyetlen állandóan és rendszeresen működő országos hivatalnak, a pénzügyigazgatásnak kívül közigazgatási természetű teendőket is ellátó kamarának kimagaslóan legfontosabb feladata az volt, hogy az állami költségvetés katonai kiadásaira fedezetről gondoskodják, a védelmi vonal kiépítését és fenntartását biztosítsa, a végvári katonaságot fizesse és ellássa.

E feladat megoldására a kamarai pénzügyigazgatás a siker reményével csak a katonai parancsnoksággal karöltve vállalkozhatott. Bécsben, az uralkodó udvarában, a fontos kérdéseket az udvari kamara és a haditanács együttesen tárgyalta meg és terjesztette döntésre a király elé. A szepesi kamara és a felsőmagyarországi főkapitány között hasonló viszony körvonalai bontakoznak ki Wesselényi utasításából. A főkapitány eszerint nemcsak végrehajtó hatalom, katonai erejével nem csupán érvényt szerez a kamara rendelkezéseinek, hanem tevékeny részt vesz ezeknek a rende-

teknek előkészítésében is. Hasonlóképpen meghallgatja a kamara vezetőjének véleményét a katonai kérdésekben. Az utasítás felhatalmazta a főkapitányt és a szepesi kamara igazgatóját, hogy sürgős esetekben, amikor a halogatás az ügy sikerét veszélyeztette volna, önállóan, a királyi jóváhagyás előzetes kérése nélkül is intézkedhessenek.

A kamarai szervek munkájába a főkapitány közvetlenül nem avatkozott, csak ellenőrizte azt, s ha valahol hibát vagy mulasztást észlelt, értesítette a kamaraigazgatót, esetleg jelentést tett az uralkodónak. Gondoskodott róla, hogy a kamarai igazgatás menetét az alája rendelt katonai személyek se zavarják meg. Másrészt arra is ügyelt, hogy a kamarai tisztviselők a katonaság érdekeit ne sértsék, s hogy hivatalos hatalmukkal a jobbagyság rovására ne éljenek vissza. A kamarai igazgatás pénztári része kivülesett a főkapitányi felügyeleten,

Egyelőre nem tudjuk megállapítani, hogy ez a rendkívül szoros viszony a pozsonyi kamara és az alája tartozó területeken működő főkapitányok között is megvolt-e? Az bizonyos, hogy a szepesi kamara, illetve kamarai igazgatóság helyzete más volt, mint a pozsonyié. Béctől távolabb, a török és Erdély szomszédságában inkább rászorult a katonai támogatásra. De az is kétségtelen, hogy a főkapitányok segítségét, ha rendeleteinek érvényt akart szerezni, a pozsonyi kamara sem nélkülözhetette. Ha pedig fegyverükre támaszkodott, nem kerülhette el, hogy tanácsukat is meghallgassa. Mindezekre a kérdésekre a részletkutatásnak kell majd feleletet adnia.

A főkapitány teendői közé tartozott még, hogy a törökkel kötött fegyverszünet vagy béke feltételeit katonáival és az alája rendelt katonasággal megtarttatta, továbbá, hogy a részleges vagy általános nemesi felkelést vezette. Hatáskörének ezeket a tisztán hadi vonatkozású részeit a hadtörténet hivatott tisztázni,

Minthogy a főkapitányok majdnem mindig egyéb országos méltóságot is viseltek, Wesselényi pl. egyben nádor és helytartó volt, gyakran előfordult, hogy helyettes főkapitányokat bíztak meg teendőik ellátásával. Így pl. Nádasdy Pál gróf dunántúli főkapitány, vagy amint magát nevezi: főgenerális kapitány, érdemes szolgáját, azaz familiárisát, nemes, nemzeti és vitéz Rattky Györgyöt, 1631-ben vicegenerális kapitányává nevezte ki és teljes hatalommal ruházta fel. Megyhagyta az egész katonaságnak és minden tisztviselőnek, hogy először mindig a vicegenerálishoz forduljanak, s csak abban az esetben, ha az ügyüket eligazítani nem tudná, keressék fel őt magát. A hadi bíraskodással is a vicegenerálist bízta meg, akinek ítéletei ellen hozzá, a főkapitányhoz fellebbezhetek.¹⁾ Rendkívül jellemző, hogy a helyettest nem az uralkodó nevezi ki, hanem a főkapitány. Ez is azt bizonyítja, amit fentebb a főkapitányság magánjogi jellegéről megfigyelhettünk.

Váradnak 1660-i eleste után a török terjeszkedni kezdett Erdély felé is, egyre-másra foglalta el az erősségeket, hódoltatta a falvakat. A fenyegető veszély arra kényszerítette a fejedelemséget, hogy Magyarország mintájára az erdélyi végvidéket is megszervezze. Ezzel kapcsolatban főkapitányságok felállítására is sor került. Kezdetben a kolozsvári főkapitány irányította a védelmet. 1666-ból és 1675-ből fennmaradt utasításai²⁾ azonban azt

¹⁾ Hadtörténelmi Közlemények, 1922., 166—167. 1.

²⁾ Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XVII., 475—479., XVI., 115—119. 1.

mutatják, hogy a főkapitányi cím ebben az esetben csak egyszerű várkapitányi tisztséget takar, tisztán katonai hatáskörrel. Már sokkal inkább hasonlít a magyarországi főkapitányokéhoz az 1675-ben szervezett somlyai főkapitányság feladata. Utasítása¹⁾ szerint a katonai jellegű teendőkhöz kívül jelentékeny szerepet töltött be az igazságszolgáltatás terén, mégpedig nemcsak a katonai, hanem a polgári bíraskodásban is. Azonkívül résztvett a pénzügyigazgatás munkájában is, az adókivetés és behajtás gyorsabbá és biztosabbá tételében. Tehát a közigazgatástörténelemnek az erdélyi főkapitányságokat is vizsgálata körébe kell vonnia.²⁾

Kapitány.

A várrendszer kisebb-nagyobb erősségek láncolatából állott, ezeknek parancsnokai, a védelem helyi szervei a kapitányok voltak. E munka keretében nem nyílik tér arra, hogy akár a főkapitányi, akár a kapitányi tisztség fejlődését lépésről-lépésre nyomon kísérjük, meg kell elégednünk azzal, hogy a korszak elejéről és végéről egy-egy utasítást vizsgálunk meg, s annak tanulságait foglaljuk össze. Ismételten hangsúlyoznunk kell, tudatában vagyunk annak, hogy az utasítások nem feltétlenül a való helyzetet mutatják. Különösen vonatkozik ez a főkapitányokra vagy kapitányokra, akiknek egyéni tulajdonságaitól rendkívül sok függött, erősekező parancsnok egészen másként tudott hivatalában eljárni, feletteseivel és katonáival szemben akarátának érvényt szerezni, mint a gyenge. Általában mégis elfogadhatjuk az utasítások adatait, amelyeket majd a monográfiák lesznek hivatva megerősíteni vagy módosítani,

A vár parancsnokát többféle néven nevezték. Leginkább kapitánynak, a század első évtizedeiben még porkolábnak,³⁾ azután várnagynak, bánnak, vajdának. Capitaneus, castellanus, praefectus a leggyakoribb latin kifejezések. Nagyobb várakban, pl. Szigeten, a főkapitány alatt helyettes kapitány (vicecapitaneus) és várnagy vagy várnagyok (castelalni, Szigeten kettő) szolgáltak.⁴⁾ Németül Burggraf volt a kapitány neve.

Előfordult, hogy a kapitány egyházi ember volt, pl. Sziszekén mindig valamelyik zágrábi kanonok parancsnokolt, általában azonban világiak viselték ezt a tisztséget, olykor köznemesek, a legtöbbször mégis vagyos nagyurak. Ezeknek volt a legnagyobb tekintélyük, szükség esetén még a zsoldot is előlegezhették a kincstárnak, birtokuk biztosítékul szolgált, hogy hatalmukkal nem fognak visszaélni, vagy ha mégis megtették, hogy az okozott károkat megvehetik rajtuk. A bécsi udvar gyakran idegen, főleg német kapitányokat nevezett ki a magyar várakba, ez ellen a rendek az országgyűléseken hevesen tiltakoztak, de panaszuikat nem mindig orvosolták. A kinevezésnél a vallási szempont is szerepet játszott, az udvar azt szeretne volna, ha a kapitányok gátat vetnek a protestantizmus terjedésének, ilyen

¹⁾ U. o. XVI., 180—184. l.

²⁾ V. ö. Lukinich Imre tanulmányával: Az erdélyi hódoltság és végvárai. Hadtörténelmi Közlemények, 1912.

³⁾ Később a kapuk vigyázóit hívták porkoláboknak, a főkapura a főporkoláb vigyázott.

⁴⁾ Olykor a tiszteket is kapitányoknak, a rangban első főkapitánynak mondták. A terminológiára éppen ezért nagyon kell vigyázni. Megfelelő szakszótára nagy szükség lenne. Lépten-nyomon érezhető hiány, hogy az újkori magyarországi latinságnak nincsen szótára.

irányú elgondolását azonban csak a XVII. század második felében tudta következetesen keresztülvinni. Addig nem mellőzhették a protestáns kapitányokat. Döntő szava a parancsnokok megválogatásánál természetesen elsősorban az uralkodónak volt, azután a főhercegeknek, a haditanácsnak, az udvari kamarának, de a magyarok véleményét is meghallgatták, főleg a főkapitányokét és a magyar kamaráét.

A XVI. század első felében, a régi hagyománynak megfelelően, még többnyire két kapitányt állítottak egy-egy vár élére. Később azután szakítottak ezzel a gyakorlattal, sőt az is előfordult, hogy a parancsnokot több erősség védelmével is megbízták.

A kapitányság, hasonlóan a főkapitánysághoz, erősen magánjogi színezetű vonásokat mutat, a kapitányok, bár kétségtelenül állami tisztviselők, még nem hivatásos hivatalnokok. Megbízásuk nem állandó jellegű, a szolgálati viszonyt nemcsak a király, hanem ők is felmondhatják. Kinevezésük előtt tárgyalásokat folytatnak az uralkodóval, illetve annak szerveivel, feltételeket szabnak, s csak ha megegyeztek, fogadnak hűséget és tesznek esküt, majd kapnak utasítást.

Ennek megfelelően, különösen a XVI. században, önállóságuk eléggé jelentékeny. Közvetlen fölöttesük a főkapitány, felső fokon a király vagy a védelem vezetésével megbízott főherceg rendelkezik. 1556 óta az udvari haditanácsos fokozatosan kiterjeszti befolyását a várkapitányokra is. Abban az esetben, ha a kapitány egyúttal a várbirtokot is kezeli, udvarbírói minőségében a kamarától függ.

A kapitány feladata elsősorban katonai, a gondjára bízott várat és a várat uraló vidék népét kell megvédenie a török ellen. Hivatalba lépésekor, amikor rendszerint királyi biztos vezeti be tisztébe, leltárt vesznek fel a vár minden tartozékáról, s arról, amit átvett, távozásakor számot adni tartozik. Bizonyos számú lovas és gyalogos katonát a kapitány személye mellé, a többi a vár szolgálatára rendeli a király, aki az őrség csökkentésének vagy növelésének jogát mindig a maga számára tartja fenn. A katonákat a kapitány fogadja fel, ő nevezi ki a tiszteket, valószínűleg familiárisai közül. Ellenőrzi, hogy felszerelésük kifogástalan-e, az alkalmatlanokat kicseréli. Az ellenség szándékának kifürkészésére kémeket fogad. A zsoldot a király állapítja meg, s vagy fizetőmesterek útján juttatja a kapitány és az őrség kezéhez, vagy pedig közvetlenül a várbirtok jövedelméből utalja ki. Háború idején vezeti katonáit, ügyel a fegyverszünet és a béke feltételeinek megtartására.

A várak építésével, javításával, felszerelésével külön műszaki személyzet foglalkozott. Ilyenek voltak az építésszek, a hadiszertárnokok, élelmesterek, megfelelő segédlettel. Ezek nem tartoztak a kapitányok parancsnoksága alá, bár egyetértésben kellett működniök. A kapitányok csak ellenőrizték munkájukat, amelyet országos központi szervek, az építkezési felügyelők, a főhadiszertárnokok, központi élelmesterek irányítottak. Ezek viszont az udvari hatóságoktól, a haditanácstól és a kamarától kapták utasításukat, azoknak számoltak el. Az építészeti és hadiszertárnoki szervezettel a hadtörténet hivatott foglalkozni, az élelmezési viszonyokat e fejezet végén fogom röviden ismertetni.

A hadi feladatok mellett a kapitányi hatáskör másik részét az igazságszolgáltatási teendők alkották. Első fokon ítélkezett a katonaság viszállyaiban, ítélete ellen a főkapitányhoz lehetett fellebbezni. De nemcsak a katonák,

hanem a várban vagy a környéken lakó polgári személyek is felkeresték és döntését kérték.*

Ezzel kapcsolatos közigazgatási működése. A rendet nemcsak a hadi nép között, hanem a vár és a hozzátartozó vidék, városok, falvak egész területén a kapitány biztosította, a zavargók ellen fegyveres erővel lépett fel. Különösen szembetűnő ez a szerepe a nagyobb városokban, amilyen pl. Kassa volt. A kassai fő- és alkapitánynak adott utasítások hangsúlyozzák ugyan a városi önkormányzat jelentőségét, de megengedik, hogy ha a polgárok ügyeikkel önként keresik fel, ítélkezzék felettük, s kötelességévé teszik, hogy a város biztonságát érintő kérdésekben a városi tanácsnál lépjen közbe s azzal egyetértésben rendelkezzen. Azt mondhatjuk, hogy a kapitány a rendőri hatóságot gyakorolta a város falain belül.

Az állandó háborús készenlét érthetővé teszi, hogy a kapitánynak az egész lakosság életének irányítására nagy befolyása volt. Egy-egy vidék biztonsága, nyugodt vagy zaklatott élete nem utolsó sorban attól függött, hogy milyen kapitány parancsnoksága alatt állott. A nemesség birtoka arányában katonaságot tartozott a várakba küldeni, a jobbágság ingyenmunkájával adózott a várépítéshez és javításhoz. A kapitánynak már csak ezért is ellenőriznie kellett az egész környék viszonyait. A sűrlődásra, összeütközésre állandó alkalom nyílt, nem egy esetben előfordult, hogy a kapitányok hatalmukkal visszaéltek, egyházi és nemesi birtokokat lefoglaltak, a jobbágyokat saját birtokukra rendelték munkára. A kamarai bizottságok állandóan járták az országot s a hely színén győződtek meg a panaszok alapos vagy alaptalan voltáról.

Pedig a kapitány egyik fontos feladata éppen az lett volna, hogy a népet a katonaság visszaélései és a tisztviselők önkénye ellen megvédje. Népvédelmi feladatuknak természetesen csak a feddhetetlen kapitányok felelhettek meg, kiválasztásuknál erre a szempontra is tekintettel voltak.

Közigazgatási téren legfontosabb szerepe az volt a kapitánynak, hogy fegyveres erejével az állami és törvényhatósági szervek zavartalan működését biztosította, továbbá, hogy ellenőrizte őket, mulasztásaikról felettes hatóságokat értesítette, szabálytalanságaikat megakadályozta. A nagyobb várak kapitányai rendszerint a környező megye, olykor megyék, főispáni tisztségét is viselték, ami tekintélyüket emelte, s elejét vette a katonai és polgári közigazgatás közötti esetleges ellentéteknek.

Az utasítások szerint a kapitány várát csak az uralkodó külön engedélyével hagyhatta el, ilyenkor az alkapitány helyettesítette. Fizetését részben meghatározott összegben kapta, részben pedig a bírságokból és a zsákmányból részesedett.¹⁾

Igen gyakori eset volt, főleg a XVI. században, hogy a kapitány egyben a várbirtok gazdálkodását is irányította, az udvarbírói (provisor) hivatalt is magára vállalta. Ezáltal biztosították az egész vártartomány egységes vezetését és kiküszöbölték a katonai és a gazdasági érdekek és személyzet összeütközését. Ilyenkor a kapitány rendszerint aludvarbíró (viceprovisor) állított a gazdaság élére, akit számadónak (rationista) is

¹⁾ A kapitányi tisztség ismertetéséhez Szegő idézett munkáján kívül két utasítást vettem alapul, egyiket a XVI. század közepéről (Horváth Márkus szigeti kapitány 1558. márc. 31-én kelt utasítása, Orsz. Lvt. Libri Instr. IV., 173.), a másikat száz évvel későbből (Wesselényi Ferenc füleki kapitány 1656. jan. 19-én kelt utasítása, u. o. Instr. Fasc. 1. No. 49.).

neveztek. Az aludvarbíró fizetését az államtól kapta, de nem a kamara nevezte ki, hanem familiárisai közül a kapitány választotta, látta el utasítással, s működéséért a felelősséget is vállalta. Ez az állás is jellegzetes átmenet a középkori magánjogi és az újkori közjogi hivatalviselés között.

Udvarbíró.

A kapitány után az udvarbíró játszotta a vár életében a legfontosabb szerepet, amit az is mutat, hogy a két méltóságot sokszor egy kézben összpontosították. A kapitány elsősorban katona volt, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban csak katonai erejénél fogva vett részt. Az udvarbíró állása ezzel szemben kimondottan közigazgatási, közelebbről pénzügyigazgatási, a várak fenntartására rendelt királyi birtokoknak és jövedelmeknek a kezelője, kamarai tisztviselő. A király a kamara előterjesztése alapján nevezi ki, utasítását a kamara készíti el, számadásait a kamarai számvevőhivatal vizsgálja felül.

Az udvarbíró a kapitánnyal szoros egyetértésben működött, szükség esetén igénybe vette fegyveres támogatását, viszonyuk egymásnak mellérendelt, egyik sem függött a másiktól. Az utasítások mindkettőjük hatáskörét pontosan körülírták, s azt egyik sem léphette át. Legalább is elméletben nem, mert a gyakorlatban igen sok panasz merült fel a kapitányok túlkapásai ellen. Az udvarbíró tartozott a várbirtokok jövedelmeiből mindazt a kapitánynak rendelkezésére bocsátani, amire a vár fenntartására szüksége volt, de mindenről nyugtát kért és gondosan elszámolt. Csak a király és a kamara rendelkezéseit volt köteles követni, a katonai hatóságok közvetlenül nem adhattak parancsot számára.

Ha megnézzük egy udvarbírói utasítást, a jövedelmeknek legkülönbözőbb fajtáit láthatjuk, amelyeket a király, mint a várakhoz csatolt birtokok ura élvezett, s amelyeket az udvarbíró kezelésére bízott. Az udvarbíroság tehát tulajdonképpen földesúri tisztség volt, az udvarbírói feladatok túlnyomó többségükben gazdasági teendők. Az államháztartás és a királyi magángazdaság azonban még ekkor sem vált széjjel, úgyhogy a király földesúri jövedelmei az állampénztárba folytak, illetve a helyszínen honvédelmi, azaz állami szükségletek fedezésére szolgáltak. Ha pontos kimutatások alapján valaki egyszer össze fogja állítani a XVI. és XVII. század állami jövedelmeit, valószínű, hogy a földesúri eredetűek nem maradnak majd el a felségjogon vagy a rendek megajánlása alapján élvezettek mögött.¹⁾ Jelentőségüket még az is növelte, hogy a bonyodalmas adminisztráció ki- kapcsolásával a helyszínen felhasználhatók voltak a katonaság ellátására és a várak fenntartására.

Az udvarbírókat így, bár az uralkodó földesúri tisztje, állami hivatalnoknak kell tekintenünk. Állása azonban, mint e korban majdnem valamennyi állami hivatal, nem nélküli a magánjogi jelleget. Megbízatása csak visszavonásig szól, a kapitányhoz hasonlóan három hónapos felmondással kiléphet a szolgálatból, illetve a király elbocsáthatja. Még nyilvánvalóbban magánjogi a birtok- és jövedelemkezelő alsóbb személyzet szolgálati viszonya.

¹⁾ Az eddigi kutatás az állami bevételek ismertetésénél a földesúri jövedelmeket figyelmen kívül hagyta. Ezt a forrásanyag természete magyarázza, ugyanis igen fárasztó munka alapján lehetne csak, birtokról-birtokra haladva, bonyodalmas számítások révén, ezeket a jövedelmeket összegszerűleg kimutatni. A felségjogon élvezettek viszont, meg az adók, készen állanak a feldolgozók rendelkezésére a kamarai számadásokban.

Ezeket az udvarbíró fogadja fel és bocsátja el tetszése szerint, az államhoz csak az fűzi őket, hogy fizetésüket tőle kapják.

Ez a segédszemélyzet, amelynek tagjait mégis kamarai, azaz állami alkalmazottaknak kell minősítenünk, nagyobb uradalmakban népesebb, kisebbekben alacsony számú volt. Közöttük első helyen a helyettes udvarbíró (viceprovisor) kell említenünk, aki a távollevő vagy másutt elfoglalt udvarbíró munkakörét töltötte be. Udvarbírói számadót (rationista) is említenek az utasítások. Lehetséges, hogy azonos a kamara által az udvarbíró mellé kiküldött ellenőrrel, akit szintén rationistának, olykor contrascribának neveztek, s akiről lentebb lesz szó, de feltehető, hogy a kapitányhoz hasonlóan az egyéb teendőkkkel elfoglalt udvarbíró helyett, illetve nevében az írásbeli munkát, könyvek vezetését és számadások készítését, jelentések fogalmazását stb., külön számadó végezte. A betakarított termést a magtárakban és pincékben a sáfár (dispensator) és a kulcsárok (clavigeri) gondozták és értékesítették. Az udvarbíró személyzetét szakácsok, pékek és különböző mesteremberek egészítették ki. Azonkívül még néhány katonát is tarthatott, a tokaji udvarbíró utasítása pl. 1567-ben nyolc lovas és hét gyalogos fogadására adott engedélyt, akikre a nagykiterjedésű birtokok látogatása és gazdálkodásuk irányítása közben volt szüksége. (Szerepük hasonló a mai mezőőr- és hegyőréhez.)

A várbirtokon létesített majorságok (allodiaturae) vezetőit, a villicusokat ugyancsak az udvarbíró nevezte ki. Tőle függtek a földesúri falvak bírái is. A kilenced- és (amennyiben a tizedet a vártartomány élvezte vagy bérelte) a tizedszedők szintén tőle kapták megbízatásukat és neki számoltak el. Hasonlóképpen a vám- és révszedők, sőt az udvarbíró (pl. a tokaji) ha harmincadhivatalt állított fel, oda harmincadost nevezett ki és a kereskedőtől a külkereskedelmi vámot is szedte. Ez a helyzet természetesen csak átmenetileg állott fenn, amint a kamarai igazgatást Felsőmagyarországon is bevezették, az összes harmincadok a kamara alá kerültek.

Ezt a sokrétegű gazdasági személyzetet az államhoz esküje kötötte, amelyet az uralkodó iránti hűségére az udvarbíró előtt tett. Számadással az udvarbíróhoz tartozott, aki viszont a kamarának számolt el, esküjéhez híven, amit ugyancsak a kamarának tett. Lehetséges, hogy az alsó tisztek is írásban adtak számot gazdálkodásukról az udvarbíróhoz, aki évvégi számadásait a melléje rendelt ellenőr kimutatásaival együtt a többi kamarai hivatalnok, harmincadosok, adószedők stb. mintájára készítette el és nyújtotta be felülvizsgálatra. A kamarai számvévőhivatal kívánságára a homályos tételek felől magyarázatot adott, s ha sikerült magát mindenben igazolnia, a kamara tanácsától megkapta a felmentést. Ellenkező esetben büntetőjogi és vagyoni felelősséggel tartozott. A kamarának, amint láttuk, jogában állott, hogy hűtlen tisztviselőit, a rendes és hosszadalmas bírói eljárás mellőzésével, saját maga vonhassa felelősségre és az ítéletet rajtuk azonnal végre is hajthassa.

Fizetését az udvarbíró részint pénzben, részint természetben kapta. Lakását és ellátását a birtok épületeiben és jövedelmeiből élvezte. Hivatalos utazásainak költségeit megtérítették. Személyzetének fizetését vagy a kamara állapította meg, vagy az udvarbíróra bízta, hogy a szokásnak megfelelően egyezzzék meg velük. Számadásában természetesen a személyzet fizetéséről és saját hivatalos kiadásáról is nyugtákkal igazolt kimutatást nyújtott.

Ami végül feladatát illeti, az elsősorban gazdasági volt, s attól függött, hogy milyen javak és jövedelmek állottak az illető vár rendelkezésére. Az utasítások a leglelkiismeretesebb gazdálkodást kötötték lelkére. Először is arra kellett ügyelnie, hogy a várbirtok idegen kézre ne kerüljön, ellenkezőleg, az elidegenített javakat szerezzék vissza s lehetőleg minél több új jószágot csatoljanak a vár tartozékához. A királyi birtok visszaszerzésére irányuló tevékenységében a várkapitányok és az udvarbírák ösztönözték a kamarát és a királyi ügyigazgatót, ők szolgáltatták a szükséges adatokat és bizonyítékokat.

A gazdaság jövedelmei rendkívül sokfélék voltak, felsorolásukra köz-igazgatástörténeti összefoglalásban nincsen tér. Föld- és szőlőművelés, állattartás, majorkodás, halászat, vadászat, erdőgazdálkodás, malmok, a termények értékesítése, egyeseknél monopólium formájában, vám, rév, harmincad és különböző illetékek a fontosabb ágai. Szolgáltatója pedig elsősorban a föld népe, a jobbágyság földbére, kilencede, tizede, természetbeni szolgáltatásai, az ú. n. ajándékok, s utoljára, de talán elsősorban, munkája, amelyre nemcsak a várak erősségei, hanem birtokai is rá voltak szorulva.

Ez magyarázza az udvarbírói utasítások népvédelmi hangját. A kamara lelkére kötötte az udvarbírónak, a jobbágyságot ne terhelje túlságosan, hogy az még saját munkáját is elvégezhesse. Ezt a jobbágyvédelmet azonban nehezen lehetett összeegyeztetni az államnak földesúri érdekeivel, pl. a monopóliumokkal, vagy azzal, hogy a raktárak romlandó tartalékjait minden évben a jobbágyság friss terményeire cseréljék ki.

Az udvarbíró mint földesúri tiszt bírósági hatóságot is gyakorolt a jobbágyság fölött az úriszékeken. A bírságok szintén a birtok jövedelmeihez tartoztak és el kellett róluk számolnia.

A bírói hatáskörrel szorosan összefüggött a közigazgatási. Az alsófokú közigazgatás mindenütt a földesurak kezén volt és azt a falubírák révén gyakorolták. A falvak bírúit, nem tekintve az autonóm fejlődésű mezővárosokat és nagyobb községeket, a XVI. és XVII. században rendszerint nem a közösség választotta, hanem a földesúr jelölte ki. A királyt mint földesurat képviselő udvarbíró tehát nemcsak mint az állami jövedelmek egyik jelentős ágának kezelője, hanem ezen a réven mint alsófokú hatóság is szerepet játszott a közigazgatásban.¹⁾

Ellenőr.

Az udvarbíró mellé a kamara ellenőrt (rationista, contrascriba) küldött ki, azzal a feladattal, hogy a visszaéléseket megakadályozza. Az ellenőrnek az udvarbíróval párhuzamosan és egyetértésben kellett volna működnie, ez azonban nem mindig sikerült, különösen akkor került sor sokszor súlyos összetűzésekre, amikor az udvarbírói tisztséget önállóságukra kényes kapitányok viselték, akik még udvarbíró sem tűrtek oldalukon, nemhogy ellenőrzésnek vetették volna alá magukat. A kamara az ellenőrzés elvéről mégsem mondott le, minden várgazdaságban megjelentek ellenőrei, akik előzőleg előtte tettek esküt, utasításukat tőle kapták, szükség esetén hozzá fordultak támogatásért és munkájuk eredményéről neki számoltak be.

¹⁾ Kőrössy Mihály deák tokaji udvarbíró 1567. márc. 9-én kelt utasítása alapján Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Arces.

Az ellenőrzés az udvarbíró egész munkakörére kiterjedt, különösen pedig a bevételek és kiadások pontos feltüntetésére és elszámolására. E célból hivatalbalépésekor az ellenőr is megkapta a várbírtok leltárát (inventarium), továbbá az ú. n. várkönyvet (liber arcis), amelyekből megállapíthatta, hogy milyen javak és jövedelmek tartoznak a gazdasághoz. Ezeknek sértetlen megővését, sőt újak szerzését és régiak visszakövetelését a kamarai utasítások, az udvarbíróhoz hasonlóan, az ellenőrnek is lelkére kötötték. A különböző bevételekről és kiadásokról az ellenőr is naplót (regestum) vezetett, év végén pedig számadást (ratio) terjesztett a kamara elé, ahol ezeknek az ellenőri számadásoknak alapján állapították meg, hogy az udvarbírák híuen sáfárkodtak-e,

A gondos könyvelés azonban még nem merítette ki az ellenőr feladatát. Mert a kifogástalan könyvvezetés mellett is rossz lehetett a gazdálkodás, elhanyagolhatták az egyes jövedelmi forrásokat, száz meg száz módon meg-rövidíthették a kincstárt. Az ellenőrnek tehát mindenütt jelen kellett lennie és mindenhez értenie. Ahol valami hibát vagy mulasztást, esetleg visszaélést vett észre, először az udvarbírórt értesítette és megpróbálta vele együtt orvosolni a bajt. Ha pedig fellépése vagy fellépésük nem járt eredménnyel, a kamarához fordult hathatósabb segítségért,

Egymaga természetesen ezt az egész munkát nem végezhette. A kamara is tudatában volt ennek, amikor úgy rendelkezett, hogy az egyes jövedelmi ágak kezelésénél az udvarbíró emberei mellett mindig legyenek ott az ellenőr tisztjei is. Ezeket a kor magánjogi hivatalviselésének megfelelően maga választotta familiárisai közül. Fizetésüket azonban, valamint néhány ellenőri lovas tartását a kincstár vállalta magára és a gazdaság bevételeiből utalta ki. Esküt is a király hűségére tettek, tehát az udvarbírói személyzethez hasonlóan az ellenőr embereit is állami tisztviselőknek kell tartanunk. Fizetésüket, miként az ellenőr is, részint pénzben, részint pedig terményekben kapták. Az ellenőr megbízatása is visszavonásig szólt, de elbocsátása nem volt három hónapi felmondáshoz kötve, ami azt mutatja, hogy tisztsége kevésbé volt magánjogi színezetű, mint a kapitányé vagy udvarbíróé.

A kamarai birtokon élő adózó jobbgáyság kímélését és védelmét egyébként fölöttes hatósága fokozott hangsúllyal kötötte az ellenőr lelkére is.¹⁾

Mindezek a biztosítékok természetesen hiábavalónak bizonyultak abban az esetben, ha az ellenőr összejátszott az udvarbíróval. A kamara ez ellen úgy védekezett, hogy igen gyakran bizottságokat küldött ki, amelyek a helyszínen folytatott vizsgálat alapján állapították meg, hogy törtétek-e s kinek részéről mulasztások és visszaélések,

Mint jellemző tényrt figyelhetjük meg, hogy míg a kapitányok rendszerint a vagyonos nemesek közül kerültek ki, addig az udvarbírákat és az ellenőröket a kamara igen sokszor az ú. n. deákok (litteratusok) sorából választotta. A deákokat tekinthetjük a XVI. század hivatásos hivatalnokainak, akiket iskolai végzettségük alkalmassá tett arra, hogy az állandó írásbeli munkával járó tisztviselői teendőket ellássák. Deákokkal a közigazgatás minden fokán és minden ágában találkozunk, a központi hatóságoknál és a vidéki szerveknél egyaránt. A főméltóságokat viselő nagyurak is mind deákot tartanak, aki személyi titkári szolgálatot teljesít mellettük, s akit

¹⁾ Bélavári György deák lévai ellenőr 1557. júl. 15-én kelt utasítását használtam. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Arces.

azután fokozatosan visznek előre a közszolgálat terén is. Ennek a népes és jelentős osztálynak eredetét, összetételét és szerepét az államkormányzatban érdemes lenne külön tanulmányban vizsgálat tárgyává tenni. Valószínűnek látszik, hogy nagyobb részük a szegényebb nemesek fiai közül származott, de nyitva állott a deákságba és azon keresztül a magasabb állásokba vezető út a polgárság és a jobbágnép tehetségesebb gyermekei előtt is.

A várbirtok-gazdaság rendszere a török veszély hatására alakult ki a korábbi századok hasonló gazdasági és katonai szervezetéből abban az új formájában, amelynek vonásait vázlatosan ismertetni próbáltuk. A török hatalmának hanyatlásával és támadási kedvének csökkenésével párhuzamosan csökkent a végvárok jelentősége és hanyatlott a végvári élet. A XVII. század második felében a nép már nem annyira oltalmazóit, mint inkább kizsákmányolóit látta az ekkor már többnyire idegen, vagy kalandor hazai végvári katonaságban. Az ország felszabadítása azután a végvárrendszer végét jelentette, helyét először idegen zsoldos hadak, majd a XVIII. század elején az állandó magyar hadsereg ezredei foglalták el. Ez a változás azonban nem jelentette egyúttal a kamarai birtokgazdaságok megszűnését is.

Kamarai birtokok.

A királyi birtokok száma a kincstár céltudatos politikájának eredményeképpen, a nagy adományozások ellenére is, egyre növekedett. Óriási méretűvé vált ez a gyarapodás a török kiűzése után, amikor egész vármegyék területe került kincstári igazgatás és kamarai gazdálkodás alá. A gazdálkodásnak a török korban bevált rendszerén nem változtattak. A jószágokat továbbra is egy-egy nagyobb uradalom keretébe foglalták össze. Az uradalmakat ezután is a középpontjukban fekvő várról vagy városról nevezték, rendeltetésük azonban most már nem az volt, hogy a várak fenntartását, a katonaság ellátását biztosítsák. Sok helyen a várakból az őrséget el is bocsátották, de még ahol egy részét megtartották is, a katonai és a birtokkezelő személyzet szoros együttműködését már nem tartották kívánatosnak. A kapitányok és az uradalmak vezetői a jó viszonyt ápolni tartoztak, amit most annál könnyebben megtehettek, mert hatásköreik elkülönülven, a surlódásokra egyre kevesebb alkalom nyílt. Máskülönben azonban egészen függetlenül jártak el tisztükben, a hadügy és a birtokkezelés egymástól immár szétvált területein.

A kamarai birtokokat továbbra is az udvarbíró vezette, de már nem egyedül, hanem közösen az ellenőrrel. A két tisztség szorosan összekapcsolódott egymással, a XVIII. század elején már egyszerre nevezték ki az udvarbíró és az ellenőrt, utasításukat is közös példányban kapták. Valamelyiküknek állandóan az uradalomban kellett tartózkodnia, a távollevőt a másik helyettesítette. Bár feladataik azonosak voltak, az utasításokból arra lehet következtetni, hogy az igazgatás munkáját elsősorban az udvarbíró végezte, míg a termények kezelése inkább az ellenőr alá tartozott.

Udvarbíró és ellenőr viszonya a XVII. század végén és a XVIII. század elején erősen emlékeztet a harmincadosok és ellenőreik közös működésére. Az uradalmi pénztárt ők is ládában őrizték, amelyhez mindkettőjüknek kulcsa volt s csak együtt nyithatták ki. A bevételekről és kiadásokról mindketten külön-külön naplót (diarium) vezettek, annak alapján minden negyedévben kimutatást (extractust) terjesztettek a kamara elé, az év végén pedig

15 napon belül elkészítették a számadást (ratio), amelyben a jövedelmeket természetük szerint csoportosították, s minden egyes tételt kamarai utalványokkal, nyugtákkal és ellennyugtákkal igazoltak.

Az udvarbíró és ellenőr legfőbb gondja természetesen a gazdálkodás irányítása volt, a sokféle jövedelem biztosítása, növelése, a termények minél előnyösebb értékesítése, új bevételi források teremtése. A kamarai birtokok gazdálkodását monográfiáknak kell majd részletesen ismertetniök, hasonlóan azokhoz, amelyek az egyházi és világi nagybirtokok életét veszik vizsgálat alá.¹⁾ Ezekből az udvarbíró és ellenőr szerepére is bővebb fény fog derülni.

A földesúri bíraskodás joga a birtok népe fölött az úriszékeken továbbra is az uradalom vezető tisztviselőit illette meg. Ítéletük ellen a megyei törvényszékhez lehetett fellebbezni, amelynek ülésin, s ez novum, az udvarbíró vagy az ellenőr is megjelenhetett, mégpedig nem azért, hogy a kincstár, hanem hogy a kamarai jobbagyság érdekeit védjék.

A jobbagyvédelem fontosságát a kamarai utasítások nem győzik hangsúlyozni, megfelelően az államhatalom ilyen irányú politikájának, természetesen nem emberiességből, hanem anyagi megfontolás alapján, félve attól, hogy a megyei terhekkal túlságosan sújtott jobbagy földesúri szolgáltatásait nem tudja leróni, vagy hogy a mértéktelen földesúri követelésektől megrémülve máshová vándorol. A jobbagyvándorlás óriási méreteket öltött a XVII. század második és a XVIII. első felében, ellene a kincstári uradalom vezetőinek is küzdeniök kellett.

A kincstár érdekeit a törvényszéki tárgyalásokon ekkor már tisztviselő képviselte, a kincstári ügyvéd (fiscalis procurator), aki az úriszékeken is jelen volt. Hogy ezt az állást, amely alsófokon a királyi jogügyigazgatóénak felelt meg, mikor szervezték, egyelőre nem tudjuk. Nem minden uradalomnak volt kincstári ügyvédje, hanem eleinte csak minden országrésznek, így pl. a XVIII. század elején a tiszántúli kamarai birtokoknak. A kamara hatósága alá tartozott, félig jogi, félig gazdasági tisztviselőnek számított, amit az is mutat, hogy fizetését a gazdaság jövedelméből részint készpénzben, részint pedig természetben kapta. Jogi tanácsra és képviseletre az uradalmaknak lépten-nyomon szükségük volt a birtokkal kapcsolatos kérdésekben és perekben, nem utolsósorban a szökött jobbagyok visszakövetelésénél. Ez a szükség vezetett, valószínűleg a XVII. század utolsó harmadában, a kincstári ügyvédi állások létesítésére, amelyeknek eredetét, esetleges összefüggését a királyi jogügyigazgatósággal, feladatát, hatáskörét, működését és további sorsát a részletkutatásnak kell majd bővebben tisztázni.

Az udvarbíró és ellenőr irányítása és ellenőrzése alatt szolgáló gazdasági személyzet száma az uradalom nagyságától és a jövedelmi ágak természetétől függött. Fizetésüket a gazdaságtól kapták, kinevezésük és elbocsátásuk elsősorban az udvarbírótól és ellenőrértől függött, de ekkor már nem olyan korlátlanul, mint a XVI. században. Minden egyes esetben a kamara hozzájárulását is kérniök kellett. A familiáris viszony lassan, de fokozatosan bomlani kezdett, s helyét alsó fokon is a közszerződési hivatalviselés foglalta

¹⁾ Ruzsás Lajosnak idézett dolgozata az első ilyen természetű munka. Remélhetőleg nem marad folytatás nélkül. *Domanovszky* Sándor szerkesztésében *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* c. sorozat az 1930-as években megjelent kötetei szép eredményekkel kecsegtetik a kamarai gazdálkodás eddig még elhanyagolt történetének művelőit is.

el. A XVII. század végén és a XVIII. század elején már az udvarbírói állás is elveszti magánjogi színezetét, ami abban is kifejezésre jut, hogy az utasítások nem említik többé a három hónapi felmondásos elbocsátást. Az udvarbíró már nem évről-évre, esetről-esetre szerződő ideiglenes alkalmazott, hanem állandóan és rendszeresen szolgáló hivatalnok.¹⁾

Egyházi jövedelmek.

Még a török korszakban alakult ki az a gyakorlat, amellyel azután később is találkozunk, mint pénzügyi forrással, hogy t. i. egyházi javakat és jövedelmeket a király állami, elsősorban honvédelmi célokra lefoglalt. Ennek többféle módja lehetett.

Tized.

Az egyik az volt, hogy a kérdéses egyházi méltóság valamelyik jövedelmi ágáról, pl. a tizedről lemondott az állam javára, amely ezt a jövedelmi ágat vagy valamelyik vár fenntartására rendelte és az illető várgazdaság vezetőinek kezelésére bízta, vagy pedig közvetlenül kamarai igazgatás alá vonta. Így pl. az egri püspökség hatalmas, egész Felsőmagyarországot magában foglaló tartományában a tized egy része a vár szükségleteinek fedezésére szolgált. Ezekben a falvakban a tizedszedőket, mint földesúri tiszteket az udvarbíró alkalmazta és számoltatta el.²⁾ A püspöki tartomány azonban sokkal nagyobb volt annál, hogy egész tizedjövedelmére Egernek lett volna szüksége, hogy az egri udvarbíróra ilyen jelentékeny bevételi forrást rábízhattak volna. A felsőmagyarországi vármegyékben a tizedügy intézése közvetlenül a szepesi kamara feladatai közé tartozott.

A tizeddel, mint kamarai, azaz állami jövedelemmel, külön tanulmány hivatott foglalkozni, amely a tizedszedés módját és a tizedszedő szervezet fejlődését, mint a kamarai pénzügyigazgatás egyik ágát, részletesen, a helyi és időbeli eltérések feltüntetésével fogja ismertetni. E munka keretében meg kell elégednem azzal, hogy a XVII. század második feléből, amikor a gyakorlat már egységessé és szilárdná vált, a pozsonyi és a szepesi kamara egy-egy általános, ebben az időben már nyomtatott utasítását veszem alapul a tizedügy rövid vázlatához.

A tizedszedő (decimator) a többi kamarai hivatalnokhoz hasonlóan, esküt tett és írásbeli biztosítékot (litterae reversales) adott arra, hogy hivatalában hűen, mindig az uralkodó érdekét tartva szem előtt, fog eljárni. A kamara nevezte ki, utasítását a király nevében a kamara tanácsa vagy számvevőhivatala állította ki. Megbízatása egy tizedszedői kerületre (districtus, processus) szólt, amely rendszerint valamelyik megyei járással esett egybe, s amelynek falvait az utasítás pontosan felsorolta. Olykor az is előfordult, hogy a kamara egy egész megye területére több tizedszedőt küldött ki, akik közösen tartoztak működésükről elszámolni. Arra is volt eset, hogy amikor a tizeden a király és a püspök osztozott, a királyi és püspöki tizedszedők együtt járták a falvakat. Valószínűnek látszik, hogy az adószedőkhöz hasonlóan a kamara a tizedszedőket is az illető vidék lakosai

¹⁾ Kerekes Jeremiás nagyváradi udvarbíró és Erdélyi István ellenőr 1721. szept. 11-én kelt utasítása alapján. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Bona.

²⁾ Ez volt a magánföldesúri gyakorlat is. Gyakori volt ugyanis, hogy a földesurak a tizedet bérbevétték, olykor hatalmaskodva lefoglalták.

közül választotta, s minthogy anyagi felelősséggel is tartoztak, lehetőleg a birtokos nemesek sorából.

Fizetésüket a beszedett tized bizonyos hányadában kapták, a szepesi kamara területén pl. a XVII. század végén a gabona harmincadát, a pénz, bor és állatok hatvanadát élvezték. A pozsonyi kamara az 1670-es években a terményekben befolyt tized 3%-át és az egész pénzjövedelmet juttatta a tizedszedőknek. Ezenfelül az eltitkolt és lefoglalt termés (contrabandum) $\frac{1}{3}$ -a is őket illette. Továbbá a tizedelés ideje alatt a falu bírójánál, aki ennek fejében mentességet élvezett a tized alól, kíséretükkel együtt ingyen szállást és ellátást kaptak. Az utasítások hangoztatták, hogy ne lépjenek fel túlzott igényekkel, s a bíró helyett ne szálljanak meg más gazdagabb ember házában, abban a reményben, hogy ott bőségesebb vendéglátásban lesz részük.

A tizedszedő rendszerint egy-két lovas szolgál kíséretében utazott egyik községből a másikba. Ezek magánemberei voltak, tartásukra nem kapott külön fizetést. Megválogatásukba így a kamara nem is szólt bele, csak azt kötötte ki, hogy a kíséret ne legyen túl nagy. Tiltotta továbbá, hogy maga helyett más valakit küldjön ki, azaz hogy állását albérlésbe adja. Visszaélés esetén a tizedszedőt megbüntethette, anyagi felelősségre vonhatta és állásától, amelyet egyébként visszavonásig töltött be, azonnal megfoszthatta.

Tizedet mindenki tartozott fizetni, aki jobbágyföldet művelt, jobbágy, földesúri szolgáló, szabados, mesterember, katona, vagy akár armalista nemes, hacsak külön mentességet nem élvezett, amiről a tizedszedőnek a mentességlevelet be kellett mutatnia. Az irtványföldek általában tíz évi mentességben részesültek. Egyes helyeken a ruténeket és a rácokat felmentették a tizedfizetés alól, de ha olyan földeket kezdtek művelni, amelyek korábban tizedkötelesek voltak, nekik is fizetniük kellett,

A mentességeken kívül még számos más módot megpróbált a lakosság, hogy a tizedfizetés kötelezettsége alól kibújjon. Egyes helyeken összejátszottak a földesurakkal, földesúri földet műveltek, saját tizedköteles földjeiket pedig a földesúrnak engedték át. Jóságukat a tizedelés idején elhajtották, vagy a földesúr nyájába terelték. Termésüket még a tizedszedő megérkezése előtt betakarították, eladták vagy elfogyasztották. Az ilyen és hasonló visszaélések ellen védekezni nehezen lehetett. A tizedszedők ugyan a falu vezetőségét, a bírót és az esküdteket, sokszor minden egyes lakost is, megeskettek rá, hogy kinek miből és mennyije termett, a termésből tizedelés előtt csak a falu vezetőségének tudtával és beleegyezésével használhattak fel vagy adhattak el valamit, mindez azonban nem nyújtott tökéletes biztosítékot. A legjobb orvosszernek még az bizonyult, ha a tizedszedő az aratás után azonnal megjelent a faluban és összeírta a termést, amit az utasítások a kincstár és a lakosság érdekében egyaránt lelkére kötöttek, a késedelemből eredő károkért felelőssé is téve.

A tizedszedő megérkezve a faluba, a bíró házába összehívta az esküdteket, vagy az egész lakosságot és eskü alatt tett vallomásuk alapján összeírta minden egyes tizedfizetőnek nevét és az évi termését. Felvette jegyzékébe a más falubeliakat, az ú. n. extraneusokat is, akiknek abban a községben is volt földjük. Tizedet a gabona- (tisza és vegyesbúza, rozs, árpa, zab) és bortermés, továbbá az azévi méh-, juh- és kecskeszaporulat után kellett fizetni. Az egyes tizedfajták beszédésére rendszerint más és más tizedszedőt küldött ki a kamara, de még ha ugyanaz a dézsmás hajtotta is be a különféle

tizedeket, mindegyikről külön jegyzéket (registum) vezetett. A vallomások valóságát künn a földeken ellenőrizhette, de többnyire nem minden egyes gazda telkét kereste fel, hanem csak azokét, akiknek adatait gyanúsak találta.

A tizedet általában természetben szolgáltatták, de ha a termés a tíz egységet nem érte el, pénzben váltották meg. A gabonatermés legkisebb egysége a manipulus volt, nagyobbik a crux és a capetia. A tizedszedőnek a lajstrom elején fel kellett tüntetnie, hogy az illető vidéken hány manipulust értenek egy crux és hány cruxot egy capetia alatt.¹⁾ Akinek termése a tíz manipulust nem haladta meg, ú. n. kereszténypénzt (pecunia christianitatis) fizetett, általában személyenként tizenkét dénárt. Az aratómunkások, akik részüket természetben kapták, ez után a rész után ugyancsak nem tizedet adtak, hanem meghatározott összegű aratópénzt, általában személyenként 6 dénárt fizettek. Vidékenként változó összeget fizetett a gazda egy-egy méhkas, bárány, vagy gödölye után, ha számuk alul maradt a tizen. A helyi viszonyoktól függött, hogy a kamara előnyösebbnek tartotta-e, hogy az egész állattizedet pénzen váltsák meg. Erre azonban a népet nem kényszeríthették, csak akkor kívánhatták, ha önként beleegyezett. Úgyszintén nem követelhatték, hanem csak ajánlhatták, hogy a gabonátizedet ne szárbán, hanem magban adják, amivel megkímélték a kamarát a rakodási és cséplési költségtől, ellenszolgáltatásul viszont a szalmát kapták. Ilyenkor a tizedszedő a bíró és az esküdtek jelenlétében próbacséplést végeztetett és annak eredménye alapján állapította meg, hogy ki-ki mennyi magot tartozik, jó és tiszta minőségben, beszolgáltatni. A mérésnél lehetőleg egységes mértéket használtak, a szepesi kamara területén pl. a kassai köblöt.

Ha a nép nem vállalkozott a kicséplésre, a tizedszedő rakodókat (structores acervorum) fogadott és azokkal a gabonát biztos helyre vitette és rovásokkal megjelölve a cséplésig ott őriztette. A rakodók és cséplők (triturores) munkáját vagy pénzben vagy pedig hányadban, nyugta ellenében egyenlítette ki, jegyzékében minden kiadást pontosan feltüntetve. A kicséplést a falu plébánosa, a bíró és az esküdtek jelenlétében megmérték s azok írásban igazolták a cséplés eredményét, amivel a tizedszedő azután a kamarának számolt el. Hasonlóképpen a tizedfizetők is írást (recognitio) adtak róla, hogy tized fejében mennyit szolgáltatnak be. Ezeket az ellennyugtákat, amelyeket a tizedszedő ugyancsak csatolt számadásához, az írni nem tudók nevében más hiteles személyek is kiállíthatták.

Azok a mesteremberek, akiknek földjük nem volt, bár az ilyen igen ritka lehetett, meghatározott összegben, amely a kereszténypénznek felelt meg, rótták le a tizedet. A falvak lelkészei, katolikusok és protestánsok egyaránt, tized fejében szintén meghatározott összeget fizettek, az ú. n. census cathedrae, a szepesi kamara területén pl. a XVII. század végén az anyaegyházak után egy, a leánytemplomok után pedig fél forintot.

A tized bizonyos hányada viszont, negyede, nyolcada, tizede, tizenhatoda, az egyes vidékek szokása szerint a lelkészeket illette meg s azt nyugta ellenében a tizedszedők a cséplés után azonnal kiadták. A XVI. században ezt az illetéket még a protestáns lelkészek is élvezték, legalább is nyugták, az egyháztörténetnek eme becses forrásai, erről tanuskodnak,

¹⁾ A magyar terminológia bizonytalan. Valószínűleg manipulus = kéve, crux = kereszt, capetia = kepe vagy kazal. Mint nagyobb egység a gelima is előfordul.

a katolikus megújulás korában azonban az államhatalom csak a katolikus lelkészségek támogatásához járult hozzá,

A tizedelés befejezése és a helyi elszámolás után a tizedszedő a befolyt jövedelmet átadta a kamarai szerveknek. A természetben szolgáltatott tizedet, gabonát, bort, állatokat, nyugta ellenében a legközelebbi kincstári uradalom udvarbírója vagy valamelyik gabonaraktár vette át és a kamara utasítása szerint értékesítette. A pénzben lerótt összeget pedig a kamarai pénztárba fizette be. A pénztár címére szóltak azok a nyugták is, amelyeket a kamara meghagyására történt kifizetésekről kapott.

Működéséről összefoglalóan a tizedlajstromokban (regesta decimarum) számolt el a tizedszedő. Ezeket két példányban aláírva és pecsétjével megerősítve a meghatározott határidőre, a szépesi kamara területén pl. Szent András vagy legkésőbb Újév napjára, a kamarai számvevőhivatalhoz kellett eljuttatnia, felszerelve utalványokkal és nyugtákkal, amelyek minden egyes tétel adatait bizonyították. A mellékelt iratokról, köztük a kamarai utasításról, a számadás benyújtásakor a számvevőhivataltól elismervényt (elenchus) kapott. A számvevőhivatal jelentése alapján a felmentést a kamara tanácsa adta meg. A kamarai számvevőség kiselejtezt levéltárából a tizedlajstromokat megőrizték, s ezek a lakosság nevét és természetét megőrkítő jegyzékek a népiség- és gazdaságtörténet legbecsesebb forrásai közé tartoznak.¹⁾

Egyházi birtokok.

Másik módja az egyházi jövedelmek állami igénybevételének az volt, hogy az egyházfő javadalmi bizonyos hányadáról az uralkodó javára lemondott.²⁾ Ilyenkor azután az egyházi javak igazgatása kamarai irányítás és ellenőrzés alá került. A püspöki vár kapitánya és az uradalom udvarbírója a püspökön kívül a kamarától is utasítást kapott, működésüket a kincstári birtokok vezetőségéhez hasonlóan kamarai hivatalnok ellenőrizte, számadásaikat két helyen is felülvizsgálták.

Harmadszor végül az is előfordult, hogy az egyházi jószágok birtokosa egész bevételét átengedte a királynak, aki viszont a megfelelő kiadások fedezését vállalta magára.³⁾ Ezt a megoldást olyan módon is választották, hogy az egyházi méltóságokat üresedés esetén nem töltötték be, hanem a lelkek gondozásával valamelyik másik főpapot bízva meg, az anyagiak kezelését a kincstárra bízták. Az ilyen kényszerű sedis vacantiak igen gyakoriak voltak a XVI. és XVII. században, de még később is szívesen merítették ebből a forrásból. Főleg az esztergomi érseki széket hagyták az uralkodók hosszú éveken keresztül üresen, a katolikus érdekek felbecsülhetetlen kárára, de a fiscus nem csekély könnyebbségére.

Az érsekség uradalmainak és bevételeinek kezelését jószágigazgatóra (administrator bonorum et proventuum) bízták, akinek állása körülbelül az udvarbíróénak felelt meg, sokszor provisornak is nevezték, hatásköre azonban néhány vonatkozásban felülmúlta amazét. Szintén kamarai tisztviselő volt, az uralkodó a kamara előterjesztésére nevezte ki, utasítását

¹⁾ A magyar kamara 1672. júl. 20-án, a szépesi kamara 1694. jún. 29-én kelt általános tizedszedői utasításai alapján. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 11. Decima.

²⁾ Így pl. Oláh Miklós egri püspök 1548-ban olyan szerződést kötött, amelynek értelmében jövedelmének csak egyharmadát tartotta meg, a többit a vár karbantartására, illetve a katonaság fizetésére adta. *Ruzsás* i. m. 8. l.

³⁾ Verancsics Antal egri püspök 1563-ban tette meg ezt a lépést. U. o.

a király nevében a kamara állította ki, előtte tett esküt, minden fontosabb kérdésben útmutatásért és támogatásért hozzá fordult, működéséért felelősséggel és számadással neki tartozott. A többi udvarbíró fölé elsősorban a katonasághoz való viszonya emelte. Míg a többi várgazdaságban a kapitányok töltötték be a vezető tisztséget, s az udvarbírák bizonyos fokig mindig hozzájuk alkalmazkodtak, addig az érseki jószágigazgató nemcsak a gazdasági személyzet, hanem, kivéve a tisztán katonai vonatkozású ügyeket, Érsekújvár várának kapitánya és hadi tisztjei fölött is rendelkezett. Ennek magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy a vár fenntartásának költségeit és az őrség zsoldját teljesen az érseki jövedelmek fedezték, a katonaságot a jószágigazgató fizette, felszereléséről nemcsak a szokásos szemléken, hanem váratlan látogatások alkalmával is, személyesen győződött meg. A katonákat azonban a haditanács által meghatározott létszámban, a kapitány fogadta fel, az alkalmatlanokat ő bocsátotta el.

Mutatja az érseki jószágigazgató állásának jelentőségét az is, hogy 1586-ban pl. évi 1200 forint fizetést kapott, azonkívül 12 lovas tartására még külön 300-at. Szolgálatá egyébként épúgy magánjogi színezetű, mint a többi udvarbíróé, három hónapi felmondással bocsáthatták el vagy távozhattak.

A különböző gazdatiszteken (officiales) kívül két udvarbíró is a jószágigazgató kormányzása alatt állott, az egyik a Nagyszombatban, a másik pedig a Pozsonyban épült érseki ház fenntartására és ellátására rendelt 3—3 falu szolgáltatásait hasznosította. A gondnoknak (curator) is nevezett udvarbírókat a gazdatisztekhez hasonlóan a jószágigazgató nevezte ki, utasításukat és fizetésüket ugyan a kamarától kapták, de mindenben a jószágigazgató irányítása és ellenőrzése alatt állottak, működésükről neki számoltak el. Az igazgatónak viszont a gondjára bízott személyzetért is vállalnia kellett a felelősséget. Jogában állott, hogy a hanyag és bűnös tisztek által okozott károkat fizetésükből levonja, ha pedig ez elégtelennek bizonyult, a király nevében letartóztathatta őket, s józágaikat zár alá vehette. Elbocsátásukhoz és megbüntetésükhöz a kamara hozzájárulását kellett kérnie. Gondosan ügyelni tartozott arra, hogy a tisztek hatalmukkal ne éljenek vissza, fizetésükkal, amit csak az igazgatótól vehettek át, maguk nem hajthattak be, elégedjenek meg, a népet igazságtalan követelésekkel ne zaklassák.

A jobbágyvédő irányzat vörös fonalként húzódik végig a jószágigazgatói utasításokon. A jobbágyokon kívül a szabadosokat és a praedialista érseki nemeseket is a jószágigazgató védelmébe ajánlotta az uralkodó. Védelemre elsősorban a földesúri tisztek, azután a katonaság túlkapásai ellen, továbbá a megyei törvényszékeken szorultak, bár az érsekség jobbágyai fölött, amint a jószágigazgatói utasításokból kitűnik, felsőbb fokon is földesúri, azaz kamarai szervek ítéleztek, legalábbis abban az időben, amikor a jószágokat a kamara kormányozta.

Első fokon a jobbágyok saját bírái mondtak ítéletet, bíraskodásukba a földesúri tisztek csak akkor avatkozhattak, ha a kincstár érdeke forgott kockán. Egyébként csak a fellebbezett ügyekkel foglalkoztak, amelyekben bírótársaikkal tanácskoztak és döntöttek. Ítéletük ellen a jobbágy a jószágigazgatóhoz folyamodhatott, aki szintén bírótársakkal ítelt. Az út még a kamarához, mint felsőbb fórumhoz is nyitva állott, fej- és jószágvesztési ítéletet a kamara jóváhagyása nélkül nem is hajthattak végre. Sőt, az utasítások szerint, a jobbágyot nem volt szabad megakadályozni abban, hogy panaszával magát az uralkodót is felkeresse.

A kincstári ügyvédekkel (*fiscalis procurator*) az érseki uradalmakon már a XVI. század második felében találkozunk. Feladatuk a kincstári, vagy kamarai kezelésben lévő birtokok jogvédelme, nem utolsó sorban a jobbágyság elnyomásának megakadályozása. Ekkor még, miként a XVIII. század elején is, magánföldsúri hivatalnokok, csak annyiban állami tisztviselők, amennyiben földesuruk a király. A többi földesúri tiszthez hasonlóan a jószágigazgató alkalmazza őket, ő irányítja és ellenőrzi munkájukat. Annak semmi nyoma sincs, hogy a királyi jogügyigazgatósággal valamilyen kapcsolatban lennének, bár a fejlődés azután oda vezetett, hogy feladatuk azonossága indokoltta tette a szerves kapcsolat kiépítését.

Az érseki jószágigazgató és tisztjeinek tág igazságszolgáltatási hatásköre valószínűvé teszi annak a feltevésnek helyességét, bár az utasítások erről kimondottan nem tesznek említést, hogy hasonló szerepet töltsöttek be az érseki falvak közigazgatásában is, már amennyire alsófokú közigazgatásról a XVI. és XVII. században, amikor az állam és a nép élete még sokkal egyszerűbb keretek között folyt le, egyáltalában beszélhetünk. A rendet fenntartották, az államgépezet vidéki szerveinek, adószedőknek, harmincadosoknak, tizedszedőknek stb. munkáját támogatták. Gondot fordítottak az utak ápolására, tűz- és árvíz ellen védekeztek, valószínűleg az egyházak és iskolák ellátásának kérdésében is volt szavuk.

Legelső feladatuk azonban, mint a többi udvarbíróknak is, az volt, hogy a gazdaságot minél ügyesebben vezessék, a jövedelmi forrásokat gyarapítsák és aknázzák ki, az uradalom várának, Érsekújvárnak felszereléséről és ellátásáról minél tökéletesebben gondoskodjanak. Gazdasági tiszteket nemcsak a falvakban és majorokban, hanem benn a várban is tartottak, ezek a terményeket őrizték és értékesítették. A katonaság önkénye ellen a várbeli iparosságot is oltalmazták.

Mint a többi udvarbírónál, az érseki jószágigazgató mellett is kamarai ellenőrt találunk. Működésükről a kamarát ugyanúgy tájékoztatták, a bevételekről és kiadásokról ugyanúgy számoltak el, mint a kincstári uradalmak vezetői.¹⁾

Katonaság ellátása.

A katonaság élelmezése mindig a legfontosabb és legnehezebb feladata, közé tartozott a katonai és pénzügyi igazgatásnak. A török korszakban amikor az állandó katonaság a várakban tartózkodott, ezt a kérdést úgy oldották meg, hogy a várak mellett uradalmakat létesítettek, amelyeknek terményei fedezték a várórség szükségleteit, sőt olykor még más úton értékesíthető felesleget is nyújtottak. A termények gondos kezelése és értékesítése elsősorban az udvarbíró teendői közé tartozott, minthogy azonban őt a gazdaság egyéb ügyei erősen igénybe vették, a kamara erre a célra külön tisztséget szervezését találta szükségesnek.

Élésmester.

Az élelmezőmester (*magister annonae et victualium*) állása tudomásom szerint először 1551-ben szerepel a kamarai utasítások gyűjteményében, ekkor még élelmezési gondoknak (*curator et dispensator annonae et victu-*

¹⁾ Csutor János esztergomi jószágigazgató 1586-ban kelt utasítása alapján. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 12. *Episcopatus*.

alium) nevezik.¹⁾ Kamarai tisztviselő, az uralkodó nevében a kamara nevezi ki, előtte tesz esküt, tőle kapja utasítását, felelősséggel neki tartozik. Szoros együttműködésre utasítják a kapitánnyal és az udvarbíróval, akik működését figyelemmel kísérik, ellenük és tudtuk nélkül nem intézkedhetik, viszonyuk mégis inkább mellé-, mint alárendeltnek mondható. Ha valamiben más-más véleményen vannak, az ügyet döntésre a kamara ítélete alá terjesztik.

Az élelmezőmester feladata az volt, hogy a várgazdaság termését a várban őrizze és főleg a katonaság között értékesítse. A szükséges mennyiségeket az udvarbírótól elismervény ellenében átvette és megfelelő helyiségekben elhelyezte, a romlandókat időnkint felfrissítette, amihez, valamint egyéb előforduló munkákhoz is, a birtok népét igénybevehette. Az eladásra kerülő áruk árát a kapitánnyal és az udvarbíróval együtt méltányosan, az uradalom és a fogyasztók érdekét egyaránt szem előtt tartva, állapították meg. A katonaságnak, amíg zsoldját megkapta, hitelt nyújthatott, de csak annyit, amennyit fizetéséből ki tudott egyenlíteni, s csak addig, ameddig a kapitány le nem tiltotta. A kapitány tartozott arra ügyelni, hogy az őrség, amint zsoldjához jutott, legelőször az élelmezőmesternél egyenlítsse ki tartozását. A tartozásokról könyvet vezetett, a befolyt jövedelmet, levonva belőle saját és emberei fizetését, nyugta ellenében az udvarbírónak adta át, hogy az vele a kamarának elszámoljon, vagy pedig, ha a fogyasztás nagy volt, újabb áruk beszerzésére fordítsa. Az átvett és kimérésre kerülő árukát pontosan lemérte, az illető helyen használt mértéket véve alapul.

Fizetését pénzben, azonkívül lakásban és ellátásban kapta. Hasonlóképpen elégitette ki szolgálóit (servitorait), továbbá az alá rendelt személyzetet, pékeket, mézárókat, kocsmárosokat, akiket a szükségletek kívánta számban fogadott és a helyi viszonyoknak megfelelően a befolyt jövedelemből fizetett.

A részletkutatásnak kell majd tisztáznia, hogy vajjon minden várban megszervezték-e az élelmezőmester állását, vagy pedig, s ez látszik valószínűbbnek, sok helyen maga az udvarbíró látta el ezeket a teendőket is. Ott, ahol volt élelmezőmester, rendszerint egyéb feladatokkal is megbízták. Murányban pl. azzal, hogy a várépítéshez és javításhoz szükséges anyagokat is őrizze, a várban dolgozó iparosokat ellenőrizze, munkájukról és fizetésükről lajstromot vezessen.

Némileg különbözött a többiétől a kassai élelmezőmester helyzete, amint Kassa sem volt kimondottan végvár. Nem volt uradalma, udvarbírája, úgyhogy az élelmiszereket, amelyeket a kassai élelmezőmester árusított, elsősorban a felsőmagyarországi tizedjövedelem szolgáltatta. Az élelmezőmester tett évről-évre jelentést a kamarának, hogy mennyi tized bérbevételét ajánlja, aszerint, hogy milyen fogyasztásra lehetett számítani. A fogyasztók elsősorban itt is katonák voltak, a kassai meg a sárosi őrség, de rajtuk kívül polgári személyek is, hiszen Kassa a legnagyobb forgalmú helyek közé tartozott. Minthogy az árut közvetlenül a kamarától kapta, elszámolással is neki tartozott. Egyebekben inkább függött a kapitánytól, mint a többi élelmezőmester, amit a kassai kapitányság kivételes hatalma magyaráz. Fölöttese mégis a kamara volt, vitás esetekben ez döntött közöttük.

¹⁾ Schweidniczi Kholer Gáspár murányi élelmezési gondnok utasítása, Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. V., 429.

A kassai élelmezőmester különleges feladata a sókereskedés volt. Valószínű, hogy ezen a téren a korábbi kassai sókamara örökét vette át. A sót a tokaji sókamarától kapta, Kassára szállíttatta és ott hozta forgalomba.¹⁾

Élésház.

Az élelmezőmesteri tisztséggel rokon természetű, valószínűleg belőle fejlődött ki, az élésházak gondnokának állása, amellyel először a XVII. század közepén találkozunk. Élésházak (domus annonariae) felállításának szükségét az 1655-i országgyűlésen a rendek is kimondották.²⁾ Három élésház szervezését kívánták a végvárok élelmezésének biztosítására, Felsőmagyarországon Szendrőn, továbbá a Dunán innen és túl, a király belátása szerinti helyeken. A részletekbe nem bocsátkoztak, az egész kérdés rendezését, tipikus rendi módon, az uralkodóra bízták. 1659-ben megsürgették az ügyet, javasolva, hogy Kassán is legyen élésház.³⁾

A rendek érdeklődését az élésházak iránt az keltette fel, hogy az országgyűlések a XVII. század huszas éveitől a hadiadó egy részét nem pénzben és katonában, hanem gabonában szavazták meg.⁴⁾ A gabonaadót a hadiadó mintájára vetették ki és hajtották be, felhasználása a kamara feladatai közé tartozott, s ezt a feladatot volt hivatva megoldani az élésházak intézménye.

A kamara az első élésház felállítását még az országgyűlési határozatok hozatala előtt tervbevette, valószínűleg meg is valósította. Az érsekújvári élés- vagy profuntház első gondnokának (curator domus annonariae) utasítása 1647-ben kelt.)⁵⁾ Eszerint a gondnoknak a következő megyék gabonaadóját és tizedét kellett átvenni a kamarai vagy megyei adószedőktől és a dézsmásoktól: Nyitra, Pozsony, Trencsén, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Hont, Nógrád, Esztergom, Komárom és Moson. A törvény ugyan megengedte, hogy egyes megyék a gabonaadót pénzben váltsák meg, a kamara azonban arra utasította a gondnokot, hogy csak gabonát fogadjon el, az adószedőkre bízva, hogy a pénzen terményt vásároljanak. A beszállított élelmiszereket a kamara által megállapított árakon a kamara rendelkezéseinek megfelelően hozta forgalomba. Elsősorban az országrész végvári katonaságának élelmezéséről kellett gondoskodnia. A katonáknak, amíg zsoldjukhoz jutottak, miként elődei, az élésmesterek, ő is hitelezhetett. A zsoldosokat ebben az időben már nem tisztán pénzben, hanem élelemben, posztóban és fegyverzetben is fizették. A gondnok feladata volt, hogy a kiosztásra kerülő posztót és fegyvereket is őrizze és szétosztásukról, hasonlóan a termények kiméréséről, s általában egész működésének minden részletéről, pontos könyveket vezessen és a kamarának meghatározott időközökben elszámoljon. A gondatlan kezelésből eredő károkért felelősségre vonhatták. Fizetését, valamint személyzete illetményeit, pénzben és természetben kapta.

¹⁾ A kassai élelmezőmester 1553-i utasítását kiadta Kárfy Ödön, Történelmi Tár, 1903., 471—474. l. Ebben az utasításban szó van ellenőről (contrascriba) is, aki az élelmezőmesterrel párhuzamosan működött. Viszont nem említi ez az utasítás a sókereskedést, amiről egy 1555-i utasításból értesülünk (Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. 4., 433.), amelyben azonban az ellenőri állás már nem szerepel.

²⁾ 1655: 6. t.-c.

³⁾ 1659: 6. t.-c.

⁴⁾ 1622: 38., 1625: 11., 1630: 7., 1635: 2., 1647: 31., 1659: 6. stb. t.-c.

⁵⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. IX., 91.

Hogy a többi élésházát mikor állították fel s az egész szervezet hogyan működött, egyelőre nem tudjuk. Különösen nagy fontossághoz jutottak a felsőmagyarországi élésházák, mivel az országnak ezen a részén volt a legtöbb és legnagyobb kamarai uradalom, továbbá mert a XVII. század nagy hadjáratai és szakadatlan küzdelmei főleg ezen a területen játszódtak le. Az élésházákat várakban vagy megerősített városokban állították fel. A nagyobbak élén élelmezési igazgatók vagy biztosok (annonae praefectus, commissarius) állottak, a kisebbeket élelmezési tisztek (annonae officialis) vezették. 1703-ban, közvetlenül a Rákóczi-felkelés előtt, a szepesi kamara önálló működésének csúcspontján, e kamara igazgatása és ellenőrzése alá a következő élésházák tartoztak: Kassa és leányházai (Eperjes, Lócse, Makovica, Szendrő, Szepes), Tokaj, Kálló, Szatmár és leányházai (Huszt, Kővár, Nagybánya), Munkács, Ungvár és Murány. Az élelmezésügy jelentőségét bizonyítja, hogy a szepesi kamara számvevőhivatala ebben az időben kétszerezre oszlott, s közülük az egyik az élelmezési hivatalnokok számadásainak feldolgozásával foglalkozott.¹⁾

Hadi biztosság.

A várakban élő állandó katonaságon kívül az ország területét a török vagy az erdélyi fejedelmek ellen indított hadjáratok alkalmával részint magyar, részint idegen, felkelő és zsoldos seregek özönlötték el, amelyek a hadjárat után feloszlottak és távoztak. Élelmezésükről, valamint a magyar hatóságok alól többnyire kivont és idegen parancsnokság alá helyezett várak ellátásáról (amilyen pl. Győr és Komárom volt) nem a magyar kamarák, hanem az alsóausztriai kamara Magyarországra kirendelt élelmezési szervezete gondoskodott. Ennek a szervezetnek és működésének ismertetése nem a magyar, hanem az osztrák közigazgatástörténet feladatai közé tartozik. E helyen csak annyit tudok róla mondani, hogy élén a hadseregélelmezési főbiztos (Obrister Profaundt Commissari, Obrister Veldt-Profiantmaister az egykorú német, praefectus annonae a latin terminológia szerint) állott, mellette ellenőr (Veldt-Profiant-Gegenschreiber, contrascriba), alatta pedig élelmezési tisztek (Verwalter, officialis) működtek.²⁾ Az egész szervezet szoros kapcsolatban állott a katonai parancsnoksággal és azon keresztül az udvari haditanáccsal. Valószínű, hogy a XVII. század második felében, a hadibiztosság megszervezésekor ez a hivatal lépett a korábbi élelmezési szervezet helyébe. Amikor ugyanis az idegen zsoldos seregeket nemcsak a hadjáratok idejére vezényelték az országba, hanem állandóan benntartották, szükségessé vált egy állandó hivatal felállítása, amelynek bécsi központja és vidéki szervei a katonaság ellátásával kapcsolatos kérdéseket voltak hivatva megoldani.

Országos biztosság.

A hadsereg ellátására szükséges terményeket az ország népétől kellett megszerezni, szállításuk is csak a lakosság segítségével volt lehetséges. A katonaság élelmezésének kérdése tehát az országot is érintette, a magyar hatóságok közreműködése nélkül sikeres megoldására gondolni sem lehetett.

¹⁾ Orsz. Lvt. Kam. lvt. Acta Jesuitica Coll. Cass. Fasc. 8. No. 1.

²⁾ Teuffel Kristóf élelmezési főbiztos 1567-i és Nebest Mihály ellenőr 1620-i utasításai alapján. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. XI., 51. és Fasc. 4. No. 149.

Az alsóausztriai kamarától függő élelmezési biztossággal párhuzamosan magyar részről is felállítottak egy hasonló szervezetet, az uralkodó és a rendek közös kívánságának megfelelően.

Első nyomaival ilyen szervezetnek 1538-ban a horvát-szlavón országgyűlések végzései között találkozunk, amikor a rendek kérik a királyt, hogy küldjön az országba egy élésmestert (magister victualium), aki mellé majd ők is kijelölik a maguk emberét, hogy a termények összevásárlását és szállítását együtt intézzék. Egyben magukra vállalják, hogy minden 25 füst után (ez volt a szlavón adóegység) egy kocsi élelmiszert fognak a lerakodó helyekre (loca de positionis) szállítani. Három ilyen lerakóhelyet jelöltek ki: Verócen, Újudvaron és Velikén.¹⁾

Magyarországon eleinte a földesurakra és a megyékre bízták, hogy a hadsereg ellátására szükséges terményeket rendeltetési helyükre juttassák. Az alispán feladatává tették, hogy maga mellé véve 2—3 megyebeli nemest, rendelje el, melyik falu mennyit köteles szállítani. Az eladóknak azt a kedvezményt nyújtották, hogy a hadsereg számára szállított áru után harmincadot, vámot és révpénzt nem kellett fizetniök.²⁾ Az árakat a parancsnokok az alispánokkal, Erdélyben a vajdával, Szlavóniában a bánnal közösen határozták meg. Az idegen parancsnokok helyett az illető országrész főkapitánya képviselte a tanácskozásokat a hadsereg érdekeit.³⁾ A fuvardíjakat olykor maga az országgyűlés szabályozta.⁴⁾ A baj gyökere ott volt, hogy a katonák a táborba szállított élelmiszerekért nem fizettek rendesen, hanem inkább a környék népét sarcolták, aminek természetesen az lett a következménye, hogy a lakosság termését elrejtette előlük.⁵⁾ A katonák viszont arra hívatkoztak, hogy azért nem tudnak fizetni, mert zsoldjukat rendetlenül kapják.⁶⁾ Különböző visszaéléseket követtek el sokszor maguk a parancsnokok, pl. kényszerítették a jobbagyságot, hogy termését nekik olcsón adja el, ők pedig búsás haszonnal adták tovább katonáiknak.⁷⁾

A rendek az országgyűléseken csak panaszkodtak, cselekedni a királyi hivatalok cselekedtek. Az uralkodó 1566-ban a török ellen tervezett hadjárat idejére Teuffel Kristóf hadi élelmezési biztos támogatására Thurzó Ferencet nevezte ki országos élelmezési főbiztosnak (supremus annonae commissarius). Thurzó irányítása alatt tekintélyes számú személyzet dolgozott, amelynek minden egyes tagja esküt tett a király hűségére a főbiztos vagy a magyar kamara előtt. Ebből az következnek, hogy az egész szervezet a magyar kamarától függött, Thurzó utasításának egy másik helye, amely szerint kétes esetekben Bécsbe kellett fordulnia döntésért, viszont arra mutat, hogy legalábbis a főbiztos az udvari kamara rendelkezéseit követte. Valószínű, hogy maga Thurzó, aki a szervezetet csak irányította, nem a magyar kamarának tartozott felelősséggel, a melléje rendelt két segéd (coadiutor) azonban már igen. Erre mutat az a körülmény is, hogy Thurzó pénzkezeléssel nem foglalkozott, ez a segédek dolga volt, akik önállóan számoltak el a rájuk bízott összegekről, mégpedig minden bizonnyal nem Bécsben, hanem a pozsonyi számvevőségen.

1) 1538 : 11., 12., 14. t.-c.

2) 1545 : 28., 29., 30. t.-c.

3) 1553 : 17. t.-c.

4) 1557 : 7. t.-c.

5) 1559 : 16. t.-c.

6) 1563 : 10. t.-c.

7) 1563 : 12. t.-c.

A hadsereg élelmezése szempontjából számbajövő országrészek, a Dunán innen és túl fekvő területek élére egy-egy segédbiztost állítottak. Dunáninnen a mai Dunántúlt nevezték (Zala, Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér, Vasvár, Sopron, Moson, Győr és Komárom egy része). Dunántúlnak pedig az Északnyugati Felvidék megyéit (Liptó, Árva, Turóc, Trencsén, Nyitra, Bars, Pozsony, Zólyom, Hont, Esztergom és Nógrád) mondták és ide számították volna a hadjárat sikeres menete esetén a töröktől megszállt Gömör, Heves, Külső-Szolnok, Borsod, Pest, Pilis, Solt, Bács és Bodrog vármegyéket is. A segédbiztosok (coadiutores, curatores, procuratores) a megyékbe a maguk embereit, az ú. n. vásárlókat (emptores, ordinatores, sollicitatores) küldték ki, akik felmutatva az ország rendeihez és hatóságaihoz szóló királyi mandátumot, összehívták a megyei közgyűlést, amely a porták arányában megállapította, hogy melyik község miből és mennyit köteles szolgáltatni. A vásárló mellé kirendelt egy szolgabíró vagy megyei nemes, akivel az sorra járta a falvakat. Ha valahol ellenkezésre talált, jelentést tett a segédbiztos útján a főbiztosnak, aki közbenjárt az illető országrész országos főkapitányánál, akinek fegyveres ereje biztosította az egész szervezet eredményes működését.

A termények összevásárlásával a vásárlók feladatuknak még csak első részét oldották meg, a szállításról is nekik kellett gondoskodniuk. Az ehhez szükséges eszközök (szekerek, hajók, tutajok, dereglyék, zsákok, korszók stb.) beszerzésére felhatalmazást kaptak. A jobbágyság munkáját vették igénybe, ahol lehetett, ingyen, ahol nem, az országgyűlésen megállapított díjak ellenében. A megyei gyűjtőhelyekről a táborba vitették a terményeket, s ott a hadi élelmezési főbiztosnak adták át, aki a továbbiakat intézte. Felelősek voltak az áru jóságáért, a gondatlanságukból eredő károkat megtéríteni tartoztak.

A vásárlásokra szánt összeget a magyar kamara a főbiztosnak adta át, az kiosztotta a segédbiztosok, azok viszont a vásárlók között. Ez utóbbiak pontos jegyzéket vezettek arról, hogy melyik községben hány porta után miből mennyit és milyen áron vásároltak, szállításra mit költöttek. Az egyes tételek helyességét nyugtákkal és a melléjük rendelt megyei ember bizonyítványával igazolták. Amikor pedig a szállítmányt a táborban átadták, ugyancsak írásbeli elismervényt kaptak. Mindezek alapján a segédbiztosoknak számoltak el, akik viszont a magyar kamara előtt adtak számot működésükről, ahol a számvéőhivatal vizsgálta át a beterjesztett számadásokat és mellékleteket. Sok gondot okozott a különböző mértékek egyeztetése, ezért azt kívánták, hogy a számadásokban lehetőleg mindig a bécsi mértéket vegyék egységnek.¹⁾

1597-ben maga az országgyűlés választotta meg az országos élelmezési szervezet vezetőit. Élére Joó János személynököt és Nagyváthy Ferencet állította, segédekül Felsőmagyarországra Paczoth Ferencet vagy Dengeleghy Miklóst és Várady Gáspárt, a Dunántúlra pedig Tarródy Istvánt rendelte, felhatalmazva Joó Jánost, hogy ha az említettek vonakodnának tisztüket elfogadni, helyettük másokat nevezhessen ki. Egyebekben, a rendi határozatok módjára, részletekbe a törvény nem bocsátkozott, csak a szállítás ügyét szabályozta olyképen, hogy a megyék minden 25 porta után egy-egy

¹⁾ Thurzó Ferenc 1566. aug. 10-én kelt utasítása alapján. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. II., 93.

négylovas vagy hatökrös szekeret állítsanak ki napi 1 tallér fuvardíj ellenében, amit a hadi élelmezési főbiztos fizet majd ki. Hogy Joó Jánosnak és társainak a szállítások ellenőrzésén és a szállítók védelmén kívül más feladatuk volt-e, kinek tartoztak felelősséggel és elszámolással, a törvénykönyvből mindez nem derül ki. Amíg a részletkutatás világosságot nem derít a katonaság ellátásának XVI. és XVII. századi történetére, csak feltehető, hogy Joó Jánosnak a rendek 1597-ben ugyanazt a szerepet szánták, amit 1566-ban Thurzó Ferenc töltött be.¹⁾

1599-ben három élésmestert nevez ki az országgyűlés Felsőmagyarország, Dunáninnen és Dunántúl számára, a királyra bízva, hogy amennyiben megbízatásukat nem vállalnák, a magyar tanácsban másokat jelöljön ki. Ez a törvénycikk egészen szűkszavú, csak az élésmesterek »Hungarus« jelzőjéből lehet arra következtetni, hogy szemben az idegen hadi élelmezési biztosokkal magyar, azaz az ország lakosságának érdekét is tekintő és védelmező tisztviselőkre gondol, akiknek azt a feladatot szánja, hogy a megyék munkáját, amelyekre a vásárlással és szállítással járó gondok elsősorban nehezedtek, központilag irányítsa és egységessé tegye.²⁾

A következő években a rendek teljesen az uralkodóra bízták, hogy az élésmesteri állásokat betöltse.³⁾ Hogy erre mikor és hogyan került sor, egyelőre nem tudjuk. Valószínűnek látszik, hogy a katonai hatóságok, az élelmezési és később a hadi biztosok, közvetlenül a megyékkel érintkeztek és velük intézték el a felmerülő kérdéseket. Nyoma van annak is, hogy a megyék külön biztost küldtek ki azzal a feladattal, hogy az átvonuló katonaság szükségleteinek kielégítéséről a katonai hatóságokkal egyetértésben gondoskodják.⁴⁾

Amikor I. Lipót 1662-ben Senquizy Mátyást a magyarországi hadsereg-élelmezésügy központi igazgatásával (directio rei annonariae) megbízta, nem a katonai szervek mellé, hanem föléljük rendelte s egyben a kamarai hivatalok működésének felülvizsgálását, valamint a rendi hatóságokkal és a nagyobb birtokosokkal való közvetlen tárgyalást is feladatául tűzte ki. Ennek megfelelően Senquizy, aki egyébként magyar kamarai tanácsos volt, biztosi minőségében egyenesen az uralkodónak, illetve az udvari kamarának számolt be és a Bécsből kapott irányelvek szerint, bár eléggé tág hatáskörrel, rendelkezett.⁵⁾ Senquizy esetében tehát nem hivatali szervezettel, hanem egy biztosnak egy alkalomra szóló kiküldetésével van dolgunk. A biztosok vagy bizottságok általi ügyintézés igen gyakori volt a XVI. és XVII. században, sőt még későbbben is. Amikor a feladat, amelynek megoldásával a biztost megbízták, alkalmiból állandó jellegűvé vált, a biztosi állást is rendszeresítették, rendes hivatalnok lett belőle. Ezt a fejlődést figyelhetjük meg a hadibiztosság kialakulásánál, nemkülönben a katonai biztosok mellé rendelt magyar, azaz országos biztosoknál, továbbá az átvonuló katonasághoz kiküldött megyei biztosoknál is.

A katonaság ellátásának kérdése akkor lett állandó probléma, amikor nem egy-egy hadjáratról, hanem az országban elhelyezett állandó hadseregről volt szó. Ez a helyzet a XVII. század utolsó harmadában következett be,

¹⁾ 1597 : 25. t.-c.

²⁾ 1599 : 21. t.-c.

³⁾ 1600 : 13., 1601 : 16. t.-c.

⁴⁾ 1604 : 13. t.-c.

⁵⁾ Utasítása Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 1. No. 51.

amikor a Wesselényi-összeesküvés után a lázadó lakosság megfékezésére az idegen csapatokat állandóan az országban tartották. Ebben az időben az ellátás kérdését a katonai hatóságok egészen önállóan intézték, a megyékre és a városokra önkényesen kivetették a terheket, amiket azután, ha a törvényhatóságok munkájával elégedetlenek voltak, fegyveres erőszakkal hajtottak be. A súrlódások, sokszor véres összetűzések a polgárság és az elszállásolt katonaság között állandóan napirenden voltak. Mindkét oldalon, az uralkodó és a rendek részéről egyaránt belátták, hogy szükség van egy olyan állandó országos biztosi szervezetre, amilyen a XVI. és XVII. században az egyes hadjáratok alkalmával egyengette a katonai és polgári szerveknek a hadsereg ellátásával kapcsolatos munkáját.

A gondolatot a Kollonich Lipót esztergomi érsek elnöklete alatt Bécsben üléselő és a török alól felszabadult Magyarország új berendezésével foglalkozó bizottság munkája, az 1688-ban készült *Einrichtungswerk* is felvetette, a hadibiztosok mellé országos vagy megyei biztosok kinevezését ajánlotta, feladatuknak a polgári lakosság védelmét, az okozott károkért elégtétel szerzését szánta.¹⁾ A rendek viszont azt szerették volna, hogy az idegen hadibiztosokat magyarokkal cseréljék fel, azaz, hogy a hadseregellátás kérdését egészen vegyék ki az udvari hatóságok kezéből. A 13 felsőmagyarországi vármegye küldöttsége gróf Bercsényi Miklós vezetése alatt 1696-ban Bécsben ilyen értelemben terjesztette elő óhaját. Katonai ügyekben katonák és polgári lakosok egyaránt a magyar biztosság (főbiztos és albiztosok) illetékessége alá tartoztak volna. Kétségtelen, hogy magyar szempontból ez a megoldás lett volna a legmegfelelőbb. Az udvar azonban nem volt hajlandó kezéből kibocsátani az akkor még tisztán császári hadsereg ellátásának intézését. Hozzájárult azonban ahhoz, hogy a hadibiztosok mellett országos biztosi állásokat szervezzenek, ami még 1696-ban meg is történt.

Tartományi biztosság.

A korábbi századok hasonló intézkedéseinek mintájára az ország három részének, a Dunától északra és délre fekvő vármegyéknek, valamint Felsőmagyarországnak, ahova a tiszai vidéket is számították, élére egy-egy ú. n. tartományi főbiztost (*supremus commissarius provincialis*) állítottak. Kinevezésük jogát az uralkodó a maga részére tartotta fenn, de a rendek befolyása is érvényesült, mert az általuk ajánlott 9 személy közül választott ki hármat a király. A Dunától északra gróf Zichy Ádám, délre gróf Nádasdy Ferenc, Felsőmagyarországon pedig gróf Bercsényi Miklós lettek tartományi főbiztosok. Közülük csak Bercsényi működését ismerjük, de abból megérthetjük, hogy miért maradt az 1696-i kísérlet eredmény nélkül.

Az új hivatalnokok részletes utasítást sem az uralkodótól, sem a rendektől nem kaptak. A kinevezésüket közlő királyi rendelet csak általánosságban utalt a fejedelmi szolgálat és a közjó, az annyit hangoztatott *bonum publicum* érdekeire, egyebekben a hadi szabályzat (*regulamentum militare*) pontjainak követését ajánlotta. Fizetésüket a rendek vállalták magukra és évi 3—3000 forintban az illető országrész adózóira vetették ki. Utasítás hiányában azután Bercsényi teljesen önkényesen járt el. Székhelyét Tokajról,

¹⁾ Az *Einrichtungswerk* kivonatát közli Mayer, Theodor: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Wien und Leipzig, 1911.

ahová a rendek szánták, Eperjesre tette át, ahol a felsőmagyarországi hadibiztos lakott. Fizetését megyéivel 6000 forintra emeltette fel. Familiáris alapon nagy személyzetet fogadott, több albiztost, magyar-latin és német titkárt, pénztárost, ellenőrt, számvevőt, irnokokat, fizetésüket ugyancsak az adózókra hárította. Hivatala évi 12.600 forintba került volna. A megyék közül egyedül Abaújvár mert szót emelni a hatalmas főúr ellen. A magyar kancellária sem látta indokoltnak a nagy személyzetet és szemére vetette Bercsényinek, hogy csak a saját érdekeivel törődik. Az a néhány hónap, amelyet Bercsényi hivatalában töltött, állandó viszálykodásban telt el az eperjesi hadibiztossal. Nem valószínű, hogy a másik két biztos is ilyen önkényen járt el, de jelentős eredményt öt hónap alatt ők sem mutathattak fel. Rákóczi harcai az intézmény halálát jelentették, 1697. májusában már nem működött.¹⁾

A Bercsényi-féle kísérlet sikertelenségének okát abban kell látnunk, hogy a biztos szervezet megalapozását uralkodó és rendek egyaránt elmulasztották. Nem tisztázták sem hatáskörét, viszonyát a katonai és polgári hatóságokhoz, sem feladatait. Nem gondoskodtak ellenőrzéséről, a főbiztosok felelősséggel és elszámolással tulajdonképpen senkinek sem tartoztak. A hadibiztosokban nem velük párhuzamosan működő, hanem rangban alattuk álló tisztviselőket láttak, holott azok a fegyverrel leigázott ország igazi urainak érezték magukat, s nem voltak hajlandók a magyar főurak parancsainak engedelmessé válni.

A tartományi biztosság új, immár végleges megszervezésére 1723-ban került sor, az ország közigazgatásának nagy újjáalakítása keretében. Ekkor már nem idegen, hanem az 1715-i országgyűlésen törvénybeiktatott állandó magyar hadsereg ezredeinek ellátását, valamint egyéb feladatokat bízták az új hivatalra, amelynek szervezetét, hatáskörét, a különböző hatóságokhoz való viszonyát, törvényben és királyi utasításban pontosan körülírták. A rendi korszak végéig megszakítás nélkül működő új hivatal, amelynek XVI. és XVII. századi elődeit a katonaság ellátására kinevezett országos biztosokban ismertük meg, történetének vázolója már a magyar közigazgatás multjának következő korszakába tartozik.²⁾

Labor gratuitus.

A katonai-gazdasági hivatalszervezettel kapcsolatban kell megemlékezni két adóról, illetve kezelőszemélyzetéről. Mindkettő szorosan összefüggött a védelmi rendszer fenntartásával, az egyik az ingyenmunka, a másik pedig a fogyasztási adó volt.

Az ingyenmunkát (labor gratuitus) a hadiadóhoz hasonlóan a rendek szavazták meg az országgyűléseken, megállapítva, hogy a porták arányában a jobbágy évenként hány napot tartozik dolgozni a végvárak megerősítésén lóval és szekérral vagy csak keze munkájával, továbbá, hogy ha munkáját inkább pénzen akarja megváltani, ezt milyen összegben teheti. Eleinte csak általánosságban kötelezték magukat, illetve jobbágyaikat az ingyenmunkára,

¹⁾ *Thaly Kálmán*: A székesi gróf Bercsényi család. I—III. Bp., 1885—92., II., 121—170. l. Thaly természetesen Bercsényit nem mint hivatalnokot, hanem mint nemzeti hőst nézi.

²⁾ A tartományi biztosságról szóló részt »A commissariatibus provincialibus felállítása Magyarországon 1723-ban« című, a gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet 1934. évi évkönyvében megjelent cikkemből vettem.

később pontosan kijelölték, hogy melyik megye milyen végvárakról gondoskodjék.¹⁾

Az ingyenmunka, mint a jobbágyságra nehezedő súlyos teher és mint állami bevételi forrás a társadalom- és gazdaságtörténezt, mint a végvárrendszer egyik fenntartója a hadszervezet multjának kutatóját érdekli, a közigazgatástörténet csak arra a kérdésre keres feleletet, hogy mint állami jövedelmet milyen hivatalnoki személyzet kezelte.

Rendi jellege, vagyis az a körülmény, hogy nem királyi földesúri vagy felségjogon élvezett állami jövedelem volt, hanem időről-időre az országgyűlés ajánlotta meg, kezelésében is kifejezésre jutott. A rendek legtöbbször a megyei hatóságokra bízta, hogy az ingyenmunkát a jobbágyságra kivessék, teljesítését ellenőrizték, a dolgozni vonakodókat megbüntették. Az alispánok és a szolgabírák szorosan együttműködtek a végvári kapitányokkal, velük beszéltek meg, hogy melyik várnak mikor van szüksége munkásokra. Tekintettel voltak a jobbágyság érdekére is, aratás vagy szüretelés idején lehetőleg nem szólították munkára. Ügyeltek arra is, hogy a kapitányok a jobbágysággal emberségesen bánjanak, magánmunkára ne vegyék igénybe őket. Védelmet az erőszakos kapitányokkal szemben a főkapitányoknál vagy magánál a nádornál találtak. Mint az egész védelmi rendszert, az ingyenmunkák ügyét is, felső fokon a főkapitányok, a nádor és a bánok irányították és ellenőrizték.

A megyei szervezet, mint a hadiadó kezelésénél, az ingyenmunka körül sem működött kifogástalanul. Az alispánok nem számoltak el pontosan a kamarának, a hátralékok évről-évre halmozódtak, behajtásukról végül is le kellett mondani. Ezért maguk a rendek sem elleneztek, sőt sokszor egyenesen felkérték rá a királyt, hogy vegye az ingyenmunkát is kamarai kezelésbe. Ennek két módját ismerjük.

Az egyik az volt, hogy a kamara, amikor a hadiadót is kezelte, az illető megyébe kiküldött adószedőt egyúttal az ingyenmunka behajtásával is megbizta. Az adószedő az összeírás alkalmával egyúttal az ingyenmunkát is kivetette. Ahol pénzben fizették, nyugtát adott és bizonyítványt kapott róla, ahol ledolgozták, a kapitányok bizonyították ezt írásban. A befolyt összeget a kamara pénztárába szolgáltatatta be, számadását mellékletekkel gondosan felszerelve a kamarai számvevőhivatalnak nyújtotta át.²⁾

Másik módja az ingyenmunkák kamarai kezelésének az volt, hogy a király külön biztost (exactor, perceptor) küldött ki, mégpedig nem egy-egy megyébe, hanem egy egész országrész területére. Így pl. 1674-ben a dunáninneri megyékbe (Moson, Győr, Sopron, Vasvár, Zala, Veszprém és Somogy) Wierth Györgyöt, a dunántúliakba (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Liptó, Árva, Turóc, Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, Esztergom és Komárom) pedig Beniczky Benedeket. Az országrész főkapitányához és minden egyes megyéhez királyi kísérelvelet vittek és támogatásukat kérték. A kivetésnél és a behajtásnál az adórajstromokat vették alapul. A végvári kapitányokkal és építészekkel előzőleg megtárgyalták, hogy hova, mikor és mennyi munkásra van szükség. Működésükről pontos feljegyzést vezettek, mindenről

¹⁾ A törvénykönyv adatait összeállította *Melichár Kálmán* a *Ludovica Academia* Közlönye 1884. évi kötetében.

²⁾ *Vizkelethy Tamás* nyitramegyey adószedőnek, mint a megyey ingyen munkák exactorának 1576. május 25-én adott magyar kamarai utasítás alapján. Orsz. Lvt. Libri Instr. IX., 122.

írást adtak és kértek. Számadásukban, amelyet az adószedőkhöz hasonlóan készítettek és szereltek fel, minden megyéről külön rovatot vezettek. Utasításukat ugyan az udvari kamara állította ki, közvetlen fölöttesük azonban a magyar kamara volt, kétes esetekben hozzá fordultak tanácsért és irányításért, a befolyt összegeket és számadásukat ide terjesztették be.¹⁾

1578-ban nem az uralkodó, hanem a rendek jelölték ki a három ország-rész számára egy-egy perceptort, akiket az illető országrész főkapitánya és megyei választottak. Az ingyen munkákat az alispán vetette ki, ő szedte be a váltságpénzt, amit a perceptorhoz juttatott, aki azt a főkapitány utasítása szerint használta fel, s az alispánok, valamint a király embere (valamelyik magyar kamarai tanácsos) előtt számolt el róla.²⁾

1609-ben az országgyűlés egészen a nádorra bízta az ingyen munkák ügyét. A nádor küldte ki a perceptorokat, akik neki és a megyéknek számoltak el.³⁾

1635-ben a megyék külön biztosokat választottak az ingyen munkák ügyének intézésére.⁴⁾

Közben pedig vissza-visszatértek az eredeti gyakorlathoz, amely a megyei szervezet és a végvári kapitányok közös munkáján alapult. Az ingyen munka kezelése körül tehát éppen olyan változatosságot figyelhettünk meg, mint amelyet a hadiadónál tapasztaltunk. A végvári rendszer felbomlása után természetesen nem volt többé szükség ingyen munkára sem.

Accisa.

A fogyasztási adót (accisa) az 1672. május 25-én kiadott nyílt parancs vezette be.⁵⁾ Hadiadó jellege volt, az egész accisa-jövedelmet az országban állomásozó katonaság fizetésére fordították. Hasonló rendeltetésű adó a repartitio, szintén a hadsereg fenntartására szolgált, alapja azonban nem a fogyasztás volt, hanem a régi hadiadóhoz hasonlóan a jobbágyság vagyona. Mindkét adóról nagyon keveset tudunk. A repartitio bevezetésének pontos idejét sem ismerjük. Azt sem tudjuk megmondani, hogy mikor tértek át az új adórendszerre, amely azután egészen a rendi korszak végéig változatlan maradt.

Annyit megállapíthatunk, hogy a repartitiot a megyékre vetették ki, valószínűleg a kamara és a katonai hatóságok közösen, a megyei adószedők hajtották be és a kamara ú. n. hadipénztárába fizették be. Elszámolással valószínűleg a megyei közgyűlésnek tartoztak. Kezelésének bővebb ismeretése tehát a megyei közigazgatás történetének keretébe tartozik.⁶⁾

Ezzel szemben az accisát csak a városi lakosság fizette. A rendelkezésünkre álló adatok szerint csak az 1670-es években és csak a magyar (pozsonyi) kamara területén. Hogy vajjon később és a szepesi kamara alá

¹⁾ A két utasítás Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. I., 250. és VII., 19. alatt található.

²⁾ 1578: 30., 31., 32. t.-c.

³⁾ 1609: 61. t.-c.

⁴⁾ 1635: 92. t.-c.

⁵⁾ Takáts Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloztatására. Századok, 1904., 122. Sajnos sem az accisával, sem a repartitíóval nem foglalkozik, mindkettőt csak említi. Cikkéből úgy tűnik ki, mintha az accisát a repartitio helyett hozták volna be, holott 1672. után, az accisával egyidőben repartitiot is szedtek.

⁶⁾ Arra van példa, hogy a megye területén fekvő kincstári birtokon vagy magánföldesúri uradalomban nem a megyei adószedő, hanem a földesúri tisztek hajtották be a repartitiot s vitték be a hadipénztárba.

tartozó Felsőmagyarországon is szedték-e, a részletkutatás fogja tisztázni. 1676-ban és 1677-ben a következő szabad királyi, bánya- és mezővárosokból folyt be accisa a magyar kamara hadipénztárába: Pozsony, Nagyszombat, Bazin, Modor, Szent-György, Sopron, Kismarton, Győr, Komárom, Szokolca, Trencsén, Zólyom, Besztercebánya, Breznóbánya, Körmöcbánya, Selmecbánya, Bélabánya és Kőszeg.

Az accisa részint fogyasztási, részint pedig forgalmiadó volt, sőt bizonyos tekintetben vámnak is minősíthető. Fizették ugyanis a városba bevitt, vagy ott eladott és kimért bor, sör és pálinka, valamint a mészárszékeken leölt állatok húsa után, a következő összegekben:

1 akó (urna) bor	után 18 krajcárt (= 30 dénárt)
1 « « sör	« 9 « (= 15 «)
1 « « pálinka	« 30 « (= 50 «)
1 mázsa hús	» 30 « (= 50 «)

Minden tizedik akó vagy mázsa adómentesen került fogyasztásra, illetve forgalomba.

Az accisa természetéből következett, hogy behajtását nem lehetett a városi hatóságokra hagyni, hanem kamarai tisztviselőkre kellett bízni. A bányavárosokban ugyan a kamara bizonyos évi összegért bérbeadta az accisa-szedés jogát, helyesebben ezek a városok egy összegben váltották meg accisájukat,¹⁾ a többi városba azonban accisaszedőket (accisatores, perceptores accisarum, Accis-Einnehmer) küldött ki Ezeket ő nevezte ki, előtte tettek esküt, utasításukat rendszerint az elnök és a német számvevő írta alá.²⁾

Egy városba rendszerint két accisa-szedőt küldött a kamara, s ezek feladatukat közösen végezték. Az ország fővárosában, Pozsonyban külön accisa-szedőket találunk a várban, a városban és a külvárosban, továbbá külön emberek szedték az adót a hús, a bor és sör, valamint a pálinka után. Joguk volt a pincéket megvizsgálni és időnkint ellenőrizni. Állatot a mészárszékeken csak valamelyikük jelenlétében vághattak. A titokban eladott vagy kimért árut a kincstár részére lefoglalhatták s annak $\frac{1}{3}$ -át buzgalmuk és fáradságuk jutalmául kapták. Fizetésüket egyébként meghatározott összegben az accisa-jövedelemből vehették fel.

Működésükről pontos naplót (particulare) vezettek. Minden bevételről és kiadásról nyugtát (recognitio) adtak és ellennyugtát (contrascheda) követeltek. Ott, ahol a városban harmincadhivatal is volt, a harmincados támogatását vehették igénybe. Egyes utasítások szerint a befolyt jövedelmet hetenkint a harmincadosoknak adták át, úgyszintén negyedévi számadásaikat. Valószínűbb azonban, hogy a pénzt közvetlenül fizették be a hadipénztárosnak és számadásaikat is egyenesen a magyar kamara német számvevőségéhez juttatták el.³⁾

¹⁾ Hogy azután a bányavárosok milyen alapon hajtották be polgáraikon az accisa-bért, meghatározott összegű fej- vagy vagyoadóban, avagy a tényleges fogyasztás és forgalom után, nem tudjuk.

²⁾ A fennmaradt utasítások mind német nyelvűek. Egyedül a nagyszombati accisa-szedők 1676-i utasítása kelt eredetileg latin nyelven, később azonban ezt is németre cserélték ki.

³⁾ Két utasítás (1676. júl. 1. és 1677. ápr. 21.) alapján. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri Instr. XIII., 25. és VIII., 6. Továbbá a hadipénztáros 1675—77. évi számadáskönyvének felhasználásával. U. o. Múz. lvt. Kamarai iratok. Fol. Lat. 844.

Hadipénztár, német számvevőség.

Meg kell végül emlékeznem a magyar kamara két tisztviselőjéről, akiknek állását a katonai-gazdasági feladatokkal kapcsolatban a XVII. század utolsó harmadában szervezték. Az egyik a hadi pénztárnok (perceptor et solutor bellicus), aki a katonaság ellátására rendelt kamarai jövedelmeket kezelte, a bevételekről és kiadásokról naplót vezetett és rendszeres számadásokat készített. A másik a német számvevő, aki ezekről a jövedelmekről beterjesztett számadásokat és mellékleteiket, amelyek többnyire német nyelvűek voltak, felülvizsgálta. Mindkettőjük mellett 1—2 őrnök dolgozott, úgyhogy a kor iratai a magyar kamara külön hadipénztáráról (perceptoratus bellicus) és német számvevőségéről (officina rationaria Germanica) beszélnek. Német számvevőség működését ebben az időben a szepesi kamaránál is megfigyelhettük, külön felsőmagyarországi hadipénztárnak nyomaira azonban eddig még nem akadtunk. A hadipénztárnok és a német számvevő egyébként a rendes pénztárnok és számvevő mintájára végezte munkáját.

21. §. Bánya- és erdőgazdaság.**Bányamonopólium, bányaszabadság.**

A királyi felségjog — ius regale — alapján élvezett úgynevezett regále-jövedelmek sorában Magyarországon már az Árpádok korában jelentős helyet foglalt el a bányászatból származó haszon. A föld mélyében rejlő kincsek, mint Európa minden országában, Magyarországon is az uralkodót illették meg. A bányaművelés kezdetben királyi monopólium volt, ha a király tudomást szerzett róla, hogy valamelyik alattvalójának a birtokán bányászni lehet, joga volt hozzá, hogy az ilyen birtokot más jószágra cserélje ki. A bányamonopóliumot csak fokozatosan és lassan szorította ki a földesúri bányaszabadság elve, amelynek értelmében a földesúr, ha birtokán bányára bukkant, azt maga is kiaknázhatta, s csak a kibányászott mennyiség bizonyos hányadát, az úgynevezett bányabért — urburát — kellett a kincstárba beszolgáltatnia. A fejlődésnek erre az útjára az uralkodókat az a körülmény kényszerítette, hogy a bányamonopólium a bányászat kibontakozását akadályozta, mert a földesurak inkább eltitkolták, hogy birtokukon bánya van, semhogy cserére felajánlották volna.

A földesúri bányaszabadságot, amelyet az 1523. évi 39. tc. iktatott törvénybe,¹⁾ megelőzte a bányászok bányaszabadsága, amely szerint a bányászok bárkinek a birtokán szabadon bányászhattak, mégpedig saját hasznukra, csak az urburát voltak kötelesek megadni. Erre az engedményre azért volt szükség, mert bányásztelepések csak ilyen feltételek mellett voltak hajlandóak külföldről, ahol hasonló szabadságot élveztek, az országba költözni. Külföldi bányászokra pedig, hogy a bányák művelése megindulhasson, feltétlenül szükség volt. Már az Árpádok korában megtelepült bányászok, akikkel először a XII. században találkozunk, élvezték ezt a szabadságot, amit azután utódaik is mindvégig megtartottak. Ebből fejlődött ki végső fokon a földesúri bányaszabadság, amely felé az első lépést 1327-ben Károly Róbert tette meg, amikor úgy rendelkezett, hogy a magánbirtokon talált bánya ugyan a király tulajdonába megy át, maga a birtok azonban a földesúr tulajdonában marad,

¹⁾ Maiestas regia committat fodinas minerarum auri et argenti ac cupri et aliorum metallorum libere omnibus colere.

aki a királynak járó urbura egyharmadát is megkapja.¹⁾ Ez a rendelkezés minden bizonnyal lényeges haladást jelentett a korábbi teljes királyi bányamonopóliummal szemben, minthogy azonban azt elvileg és részben gyakorlatilag továbbra is fenntartotta, a kívánt eredményre, az országos bányászat fellendítésére nem vezethetett. Ezt mutatja, hogy Károly Róbert és utódai 1327 után is adományoztak egyes birtokosoknak, mint külön kiváltságot, korlátlan bányaművelési jogot, miként azt már az Árpádok is cselekedték. Azaz egyes esetekben lemondtak a királyi bányamonopólium jogának gyakorlásáról, magához az elvhez azonban egészen 1523-ig, tehát még kétszáz éven keresztül ragaszkodtak. A bányamonopólium elvét végleg csak 1523-ban adták fel, bányászati felségjogukat azonban, az urburára való igényük fenntartásával, bányászokkal és birtokosokkal szemben egyaránt továbbra is érvényesítették.

A földesúri bányaszabadság törvénybeiktatása 1523-ban még nem jelentette azt, hogy a földesurak ettől kezdve, ha birtokukon bányászni akartak, külön kiváltságot erre vonatkozólag az uralkodótól többé nem kértek. A törvények gyengességét és a kiváltságokon alapuló középkori jogrendszer újkori érvényesülését tanúsítja, hogy a földesurak bányaművelési engedélyt a királytól 1523 után is kértek és kaptak, holott a törvény értelmében erre szükségük nem lett volna. Így pl. gersei Petheő Tamás 1525-ben, azaz két évvel a törvény hozatala után.²⁾ Vagy pl. Andrássy Miklós 1669-ben, ami azt mutatja, hogy az 1523 előtti gyakorlat hatása még a XVII. század második felében is érvényesült.³⁾

A bányaművelést engedélyező kiváltságlevelek nem mindig azonos feltételeket tartalmaztak, ami ugyancsak a jogrendszer partikuláris jellegét bizonyítja. Nyoma van annak is, hogy a bányamonopólium gondolata, amivel az 1327-iki rendelet részben, az 1523-iki törvény pedig egészben szakított, még a XVII. század második felében is felmerült. Amikor I. Rákóczi Ferenc 1667-ben magyarországi jószágaira bányaművelési engedélyt kapott, az uralkodó kikötötte, hogy ő, vagy utódai a bányákat, ha akarják, más egyenértékű javakra cserélhessék ki. Úgy látszik azonban, hogy ezt a feltételt az adományos sérelmesnek találta, 1669-ben ugyanis új kiváltságlevelet kért és kapott, amely kifejezetten hangsúlyozta, hogy a bányák a birtok elválaszthatatlan tartozékai.⁴⁾ Az urburaszedés jogát a kiváltságlevelek mindig biztosították

¹⁾ Hóman Bálint szerint (A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921. 151—152. l.) Károly Róbert 1327-iki rendelete már a földesúri bányaszabadságot léptette életbe. Ő a bányászok bányaszabadságát egyszerűen bányaszabadságnak nevezi. (l. m. 150. l.) Wenzel Gusztáv viszont (Magyarország bányászatanak kritikai története. Bp., 1880. 172—173. l.) az 1523-iki törvényt tartja a bányaszabadság országos kihirdetésének. Ezért véltem hasznosnak különbséget tenni a bányászok és a bányabirtokosok bányaszabadsága között. Ha az 1523-iki törvényt a földesúri, azaz bányabirtokosi bányaszabadság általánossá tételének tekintjük, — másként pedig nem értelmezhetjük, minthogy a bányászok bányaszabadságát, ami már az Árpádok alatt megvolt, nem kellett törvénybe iktatni, — nyilvánvaló, hogy az 1327-iki rendelkezés teljes földesúri bányaszabadságnak még nem minősíthető, amit Hóman is megállapít, mondván, hogy az új rendszer nem jelentette a királyi bányaművelési monopólium elvének feladását. (l. m. 152. l.)

²⁾ Wenzel l. m. 439. l.

³⁾ U. o. 393. l.

⁴⁾ 1667-ben: Quodsi autem successu temporis aliquando nos easdem mincras pro maiestate nostra regia habere voluerimus, aut futuri successores nostri . . . pro se habere voluerint, extunc illas aequivalentibus bonis semper redimere possimus et valeamus, possintque et valeant. 1669-ben: Omnes illae fodinae nunquam a bonis eorundem separari queant, sed iis in perpetuum incorporate et quidem coniunctim permanere deberent. U. o. 427—428. l.

az uralkodó részére, a bányaművelés megkezdésekor azonban, hogy a bányászatot ezáltal is fejlesszék, néhány évre rendszerint lemondtak az urburáról. Olykor kikötötték, hogy a földesúri bányászatot külön királyi tisztviselő ellenőrizze,¹⁾ a felügyeletnek ezt a költséges módját azonban aligha alkalmazták, minthogy a nemesérc forgalombahozatalának monopolizálása révén a bányák termelését más úton is figyelemmel kísérhették. A nemesérc forgalmának monopóliumát ugyancsak hangsúlyozták a kiváltságlevelek, azt azonban többnyire megengedték, hogy a bányatulajdonos földesúr a saját szükségletének fedezésére szükséges mennyiséget ne legyen köteles beváltani.

Sóregále.

A sóbányászat helyzete az ércbányászatétól a bányaszabadság kérdésében is különbözött. A sóbányaszabadság fejlődése ellentétes irányú volt, mint az ércbányászat szabadságáé. A sóbányák művelése — az újabb kutatás szerint — eredetileg nem monopólium volt, nem a királyi felségjogon alapult, hanem a birtokjogon, azaz minden földesúrnak joga volt hozzá, hogy birtokán sőt bányáshasson. Minthogy azonban egy-két kivétellel úgyszólván minden sóbánya királyi birtokon feküdt, minthogy továbbá a bányászott só forgalombahozatalának jogát a magyar királyok is kezdetűl fogva a maguk számára tartották fenn, a sóregále, azaz a sóbányászat felségjoga a XIV. század folyamán Magyarországon is kialakult. 1408-ban az uralkodó a sóbányászat jogát a Garay-családnak már adományozta, ami annak a jele, hogy azt ekkor már regálenak tekintette. Az 1492. évi 30. tc. pedig kimondotta, hogy minden sóbányának a király a tulajdonosa. Ugyanez a törvénycikk egyébként az ércbányászat földesúri szabadságát elismerő 1523. évi 39. t.-c. lényegét is tartalmazza. Míg tehát a fejlődés az ércbányászat terén a XV. század végére a teljes földesúri bányaszabadsághoz vezetett, addig a sóbányászat tisztán regále, azaz királyi monopólium lett.²⁾

Urbura.

A bányaregále révén az uralkodót a bányászott só egészen megillette, a bányászott ércnek azonban csak bizonyos hányadát, az úgynevezett urburát kapta. Etekintetben mindegy volt, vajjon az illető ércbánya a király, vagy pedig valamelyik földesúr birtokához tartozott. Urbura címén a középkorban a bányászott aranyak tizedét, más ércnek pedig nyolcadát fizették. Eredete a bányaművelés kezdetéhez nyúlik vissza, valószínű, hogy már az első betelepedett királyi bányászok ilyen feltétel mellett fogtak hozzá az ércerek felkutatásához és napfényre hozásához. Minthogy Magyarország a középkorban az aranybányászat terén Afrika, az ezüsttermelésben pedig Csehország után a második helyet foglalta el a világgazdaságban,³⁾ magából a bányaművelésből származó urburajövedelem is jelentékeny szerepet játszott a királyi kincstár bevételei sorában. Az ércbányászat igazi hasznát a kincstár részére azonban nem az urbura, azaz a bányaregále, hanem a nemesérc forgalombahozatalának monopóliuma biztosította.

¹⁾ Így pl. I. Rákóczi Ferenc esetében 1667-ben. U. o. 427. l.

²⁾ *Paulinyi Oszkár*: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok, 1924. 645—647. l. *Wenzel* szerint 1492-ig a sóbányászat helyzete azonos volt az ércbányászatéval. I. m. 145. l. *Hóman* szerint pedig a sóbányászat kezdetűl fogva királyi felségjog volt. I. m. 14, 156. l.

³⁾ A XIII. század második felében a világ aranyának kb. egyharmadát, ezüstjének pedig kb. egynegyedét Magyarországon bányázták. *Hóman* i. m. 150. l.

A nemesércforgalom monopóliuma.

E monopólium bevezetése Károly Róbert nevéhez fűződik, aki 1329 és 1335 között szánta el magát erre a nagyhorderejű lépésre. Célja az volt, hogy a földesúri bányaszabadság terén tett engedmények következtében fellendült nemesércbányászat hasznát a kincstár részére fokozott mértékben biztosítsa. Korábban a bányászott aranyat és ezüstöt a királyi bányászok vagy a bányatulajdonos földesurak szabadon hozhatták forgalomba, úgyhogy ezek a nemesércek gyakran nyers alakban kerültek külföldre. Ez a körülmény két szempontból is sértette a kincstár érdekeit. Először azáltal, hogy a királyi pénzverés nemesércellátását veszélyeztette, másodszor pedig azzal, hogy a nemesércek áralakulását a külföldi kereslettől tette függővé. Arról nem is szólva, hogy a szabadon forgalomba hozott nemesérc után az urbura behajtása külön hivatali szervezetet igényelt, míg a monopóliumot kezelő személyzet egyúttal az urburát is behajtotta, s így a nemesércbányászatot is ellenőrizte.

Károly Robert rendelkezése értelmében, amit azután utódai számtalanszor megújítottak, nemesércet, azaz aranyat és ezüstöt csak a király hozhatott forgalomba, a termelt ércet a királyi bányászok és a földesurak egyaránt kötelesek voltak a kincstárnál pénzre beváltani. A beváltási árat természetesen a király állapította meg, mégpedig úgy, hogy a kincstár részére jelentékeny hasznót biztosított. Aranyat és ezüstöt ettől kezdve csak pénz alakjában lehetett az országból kivinni, e rendelkezés megszegőit szigorú büntetésekkel fenyegették.¹⁾

Pénzverési regále.

A nemesérc forgalmának monopolizálása tulajdonképpen a pénzverés felségjogából származó hasznót biztosította, mielőtt még az ércből pénzt vertek volna. Ezt a felségjogot a korábbi időkben az uralkodók úgy gyümölcösítették, hogy a pénzeket bizonyos időközökben bevonták, természetesen alacsonyabb árfolyamon, mint ahogyan kibocsátották őket, s azután új pénzt verettek. A pénzváltás legdurvább formája az volt, hogy a régi érmeiket körülmételeve hozták újból forgalomba. A pénzláb állandó váltakozása a kereskedelem érdekeit veszélyeztette és a magyar pénz kül- és belföldi hitelét egyaránt aláásta. Károly Róbert reformja tehát, amely lehetővé tette, hogy a pénzváltásból eredő nyereségről, az úgynevezett kamara hasznáról lemondjon, s ezáltal a magyar pénzláb állandóságát biztosítsa, nemcsak a kincstár hasznát szolgálta, hanem a kereskedelemnek és az ország egész gazdasági életének javára vált.

A bányatörténet feladatai.

A bányászattal kapcsolatos királyi jövedelmek kezelése, úgymint a kincstári birtokon lévő érc- és sóbányák művelése, a bányászott só forgalombahozatala, az urbura behajtása, a beszolgáltatott nemesércek finomságának és súlyának megállapítása, azok pénzre való beváltása, majd pénzzé verése, rendkívül bonyolult, igen sokfelé ágazó, nagy szakértelmet igénylő feladatot jelentett a kincstár számára. E feladat megoldásán külön szervezet fáradozott, több-kevesebb sikerrel. A közigazgatástörténelemnek az a feladata, hogy ennek a szervezetnek összetételét és működését ismertesse. Magának a bányászatnak és a vele kapcsolatos üzemeknek a fejlődését a gazdaság-

¹⁾ *Hóman* i. m. 127. 1.

történelem hivatott tárgyalni, úgyszintén összegszerűen megállapítani azt a jövedelmet, amely belőlük a kincstárba befolyt. A két tudományág azonban ezen a téren különösen rászorul egymás kölcsönös támogatására, mert az üzemek működésének gazdasági részét nem ismerve, a kezelőszemélyzet munkáját sem érthetjük meg, és megfordítva, azok gazdasági fellendülésének vagy hanyatlásának magyarázatát nem egyszer szervezeti okokban találhatjuk.

Magyarország bányászatának feldolgozásával történetírásunk még adós. Az egyetlen összefoglaló munka, amely ezzel a kérdéssel foglalkozik, *Wenzel Gusztáv* könyve: *Magyarország bányászatának kritikai története*, 1880-ban jelent meg. Eredményeit az azóta közzétett részlettanulmányok sok vonatkozásban kiegészítették és módosították, módszere ma már elavult. A bányászat szervezeti kérdéseivel különben sem foglalkozik, úgyhogy közigazgatástörténeti szempontból csak elszórt adatai értékesíthetők, átfogó vagy összefoglaló képet tekintetben egyáltalában nem nyújt. Ugyanez a hibája a legnagyobb bányatörténeti monográfiának, *Péchy Antal* kétkötetes munkájának, amely szervezettörténeti szempontból egyszerű adatgyűjteménynél egyébnek nem tekinthető. Mint ilyen azonban használható, kár, hogy csak 1650-ig ismerteti Alsómagyarország bányaművelésének történetét.¹⁾ Az egyes részletkérdésekkel foglalkozó s *Wenzel* könyve előtt vagy után megjelent részlettanulmányokat a maguk helyén említve, mint általános jellegű munkáról kell megemlékezni *Franz Anton Schmidt* 1834-ben kiadott nagy okmánytáráról, amely a legfontosabb bányatörvényeket, rendeleteket, utasításokat tartalmazza, sok oklevelet is közöl, s amely a magyar bányatörténetnek közigazgatási szempontból még mai napig is legfontosabb, teljesen ki sem aknázott forrása, bár teljességre korántsem tarthat igényt.²⁾

Bányavidékek.

A bányatörténetnek, amikor a magyarországi bányászat múltját vizsgálja, a fejlődés általános jelenségein és törvényein kívül az egyes bányavidékek sajátos helyzetére is tekintettel kell lennie. *Wenzel Gusztáv* az országnak tíz bányavidékét különböztette meg. Az első az úgynevezett alsómagyarországi bányavidék, amely a Garam völgyének középső szakaszát foglalja magába. Ez a bányavidék további három csoportra oszlik. Az első csoport a Garam baloldalán fekszik, legfontosabb helyei Selmecebánya, (Schemnitz, Schemnicium), Bakabánya (Pukantz) és Bélabánya (Dullen vagy Diln). Ezek a helyeken elsősorban ezüstöt és azzal együtt aranyat bányásztak. A második csoport a Garam jobboldalán terül el, legfontosabb helyei Körmöcbánya (Kremnitz, Cremnicium) és Újbánya (Königsberg, Regiomontum). Itt főleg aranyat, továbbá ezüstöt bányásztak. A harmadik, ugyancsak a Garam jobbpartján fekvő csoporthoz Besztercebánya (Neusohl, Neosolium) és környéke, valamint Libetbánya (Libethen) tartozik, e helyek rézbányászatról voltak nevezetesek. E telepek bányászai még a középkor folyamán városi kiváltságokat nyertek, egyik korábban, másik később. Bár mindegyik bányaváros önálló volt, mivel a kiváltságait megerősítő későbbi királyi oklevelek rendszerint együtt említették őket, minthogy továbbá

¹⁾ Alsómagyarország bányaművelésének története. 2 k. Bp., 1884., 1887.

²⁾ Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen. 25 Bd. Wien, 1834—1838.

kiváltságaik is sok hasonló pontot tartalmaztak, valamint sorsuk is azonos módon alakult, bizonyos egységet alkottak, a hét alsómagyarországi bányaváros úgynevezett (bár formailag sohasem létezett) szövetségét.

Második bányavidéknek Wenzel az Északnyugati Felvidéknek a hét alsómagyarországi bányavároson kívüleső bányahelyeit tartotta. Közülük csak egy emelkedett bányavárosi rangra: Breznóbánya (Briesen), a többiben a bányapolgárok vagy a földesurak egyéni kiváltságaik alapján bányásztak. Ez volt a helyzet a Dunántúlon is, amelyet Wenzel a harmadik bányavidéknek nevezett, ahol azonban egyetlen bányaváros sem alakult.

Az ország negyedik bányavidékén, Felsőmagyarországon, azaz az Északkeleti Felvidéken, a bányavárosoknak ismét egész sorát találjuk. Ilyenek: Gölnicbánya (Gölnitz), Szomolnokbánya (Schmölnitz) Lassúpatakkal (Stillbach), Rudabánya, Jászó (Jooss), Telkibánya, Rozsnyóbánya (Rosenau, Rosnavia) és Igló (Neudorf, Iglavia). Ezek együtt a hét felsőmagyarországi bányaváros közösségét alkották, amelyet nemcsak bányajogának azonossága jellemezett, hanem igazságszolgáltatási hatáskör is, amennyiben bányügyekben mint a bányavárosi bíróságok másodfokú bírói hatósága működött. Rajtuk kívül még több más, elsősorban földesúri bányatelep feküdt e vidéken.

Ötödik bányavidéknek Szatmár, Máramaros és Bereg megyék területe tekinthető. Itt Nagybánya (Frauenbach, Rivulus dominarum), Felsőbánya és Kapnikbánya aranyáról, Máramaros pedig sóbányáiról volt nevezetes.

A hatodik bányavidéken, Arad, Bihar és Zaránd megyék területén, egyedül Kőrösbánya emelkedett ki a kisebb földesúri telepek közül. Krassó és Szörény megyékben, Wenzel szerint a hetedik bányavidéken, a bányászat inkább a XVIII. században emelkedett nagyobb jelentőségre, bár vannak nyomai, hogy egy-két helyen már a középkorban is műveltek bányákat.

A nyolcadik bányavidék, Erdély, aranyával és sójával dicsekedett. Aranyat főleg Abrudbányán (Altenburg vagy Gross-Schlatten, Auraria maior), Zalatnán (Goldenmarkt vagy Klein-Schlatten, Auraria minor), Offen- vagy Aranyosbányán (Offenburg vagy Schwendburg), Torockón és Radnán (Roden); sőt pedig Désen, Koloson, Széken, Tordán és Vizaknán bányásztak.

Kilencedik bányavidéknek Wenzel Szlavónia és Horvátország néhány elszórt földesúri telepét, tizediknek pedig Szerbiát, Boszniát, Havasalföldet és Moldvát tekinti, mely országok rövidebb-hosszabb ideig magyar főhatóság alatt állottak.¹⁾

A török térfoglalása Magyarországon e bányavidékek közül sokban teljesen megszüntette, sokban pedig erősen megbénította a bányaművelést. A hódoltatott országok török uralom alá kerültek, Szlavónia és Horvátország nagy része hasonlóképpen, nemkülönben a krassói és szörényi, az arad-bihar-zarándi területek, valamint a Dunántúl. Erdély elszakadt az anyaországtól, az erdélyi bányászat a fejedelemség nemzeti korszakában önállóan fejlődött. A szatmár-máramaros-beregi bányavidék hol a szűkebb értelemben vett királyi Magyarországhoz, hol pedig Erdélyhez tartozott, ami bányászatát zavarólag befolyásolta. Felsőmagyarország bányaművelése a török hódoltság korában erősen visszafejlődött, a szabad bányatelepek földesúri főhatóság alá kerültek. Az alsómagyarországi bányavárosok kevésbé sínylették meg a török hatását, bár az állandóan fenyegető veszély és a gyakori dúlások miatt ez a vidék is sokat szenvedett. Kétségtelen azonban, hogy miként

¹⁾ Minderre l. Wenzel i. m. 31—151. l.

a középkorban, az újkor első két századában is az alsómagyarországi hét bányaváros volt a magyarországi bányászat legfontosabb helye, állandó és rendszeres bányaművelésről, Erdély és a hozzácsatolt északkeleti részek mellett, csak itt beszélhetünk, külön bányagazgatással csak itt találkozunk.

Kamarai igazgatás.

A középkori bányagazgatás, amelyet néhol változatlanul, másutt módosult formában az újkorban is megtalálunk, a kamara-rendszeren alapult. E rendszer gyökerei egészen az Árpádok idejébe nyúlnak vissza, s első megjelenési formái a pénzverő-kamarák voltak. A bányaregálevél kapcsolatos monopóliumok közül a magyar királyok legegelször pénzverési felségjogukat aknázták ki. A pénzt a királyi kamarákban verték, a forgalomból kivont értéket új pénzre itt váltották be. Az Árpád-korban öt pénzverő-kamaráról tudunk, a budairól, az esztergomiról, a csanádegyházmegyeiről, amelynek székhelye valószínűleg Szeged volt, a szerémiről s végül a szlavóniaiáról, amely a bánok főhatósága alá tartozott. A pénzverőkamarák tisztviselői kezdetben a király emberei voltak, valószínűleg az uradalmak, a várbirtokok kezelő személyzetéből kerültek ki. A pénzverési regále saját kezelése azonban, úgy látszik, sokba került s keveset jövedelmezett. Ez indította az uralkodókat arra, hogy a pénzverőkamarákat, pénzverési felségjogukat bérbe adják. A kamarák bérlőit továbbra is régi nevükön kamaraispánoknak (comes camerae) nevezték, de már nem királyi tisztviselők voltak, hanem magánvállalkozók, akik a pénzverési regále tulajdonosával, az uralkodóval esetről-esetre szerződést kötöttek. Alkalmazottaikat, a kamarai hivatalnokokat és munkásokat tetszésük szerint fogadhatták fel vagy bocsáthatták el, működésükért azonban ők vállalták a felelősséget. Őket pedig a királyi pénzügyigazgatás központi szerve, a tárnokmester, illetve később annak utóda, a kincstartó ellenőrizte, vajjon a szerződésben foglalt kötelezettségüknek mindenben eleget tesznek-e? Másik ellenőrző hatóságuk pedig az esztergomi érsek volt, akit a pénzverési haszon tizede illetett meg, akinek tehát anyagi érdeke fűződött hozzá, hogy a pénzverőkamarák forgalmáról pontosan tájékozódjék.

Károly Róbert a pénzügyigazgatás reformjával kapcsolatban hat új pénzverőkamarát állított fel: Körmöcbányán, Szomolnokon (előbb néhány évig Kassán), Szatmáron (később Nagybányán), Nagyváradon, Kolozsvárott és Pécsen. A csanádegyházmegyei kamara székhelyét Szegedről Lippára helyezte át, a szerémit beleolvasztotta a pécsibe, a budait és az esztergomit pedig egyesítette. Az ő idejében tehát nyolc, illetve a szlavóniaival együtt kilenc pénzverőkamarája volt az országnak. A bérletrendszert ő is megtartotta. Legjelentősebb pénzügyigazgatási reformja az volt, hogy kapcsolatot teremtett a pénzverő- és bányakamarák között.

Bányakamarák, urburiatusok már az Árpádok idejében is voltak, Selmezbányán, Telkibányán és Offenbányán van róluk tudomásunk, de lehetséges, hogy más bányahelyeken is működtek. Feladatuk az volt, hogy a bányászott ércekből a királynak járó hányadot beszédjék és értékesítsék. Fontosságuk jelentékenyen megnövekedett, amikor Károly Róbert a nemesérc forgalombahozatalát királyi monopóliumnak nyilvánította. Ettől kezdve nemcsak az urburiat kezeltek, hanem az ország egész nemesérctermelését ők váltották be. Emellett természetesen kezdettől fogva irányították azoknak a bányáknak a művelését, amelyek a király tulajdonában voltak. Mind az

uralkodó, mind pedig a magánosok, bányapolgárok vagy földesurak bányáiban termelt nemesérc finomságát és súlyát a bányakamarákban felállított külön műhelyekben állapították meg. A beváltási árfolyamot a kincstár állapította meg oly módon, hogy megfelelő haszna biztosítva legyen. A beváltott nemes ércet azután a bányakamarák átadták a pénzverőkamaráknak, ahol abból érméket vertek.

A pénzverésnek és a nemesércforgalom monopóliumának ez a szoros kapcsolata érthetővé teszi, hogy Károly Róbert az új pénzverőkamarákat mind olyan helyeken állította fel, amelyek egyúttal valamelyik bányakamarának is székhelyei voltak, illetve hogy a bányakamarák helyét a pénzverőkamarák székhelyén jelölte ki. Így helyezte át az Árpádok selmechányai bányakamaráját Körmöcbányára, a telkibányait Kassára majd Szomolnokra, az offenbányait pedig Kolozsvárra. Idővel minden pénzverőkamara mellett egyben urburariatus is működött.

Kezdetben a király a bányakamarákat is saját tisztviselőivel, valószínűleg szintén a várgazdaságok keretében, kezelte. Az önálló igazgatás azonban, különösen amíg a nemesérc forgalma nem lett monopólium, a pénzverőkamarához hasonlóan a bányakamaráknál sem bizonyult gazdaságosnak, úgyhogy a familiáris alapokon nyugvó bérletrendszer már az Árpádok itt is bevezették. Ezen a rendszeren Károly Róbert és utódai az urburariatusoknál sem változtattak. A bányakamarákat is bérbeadták, a bérlő kamaraispánokkal részletes szerződést kötöttek, amely a kamarai munka minden részletét pontosan szabályozta, s amelynek megtartását ugyancsak a tárnokmester, majd pedig a kincstartó ellenőrizte.

Minthogy a pénzverőkamarák a nemesérc forgalmának monopolizálása óta aranyat és ezüstöt csak a bányakamarákból kaphattak, célszerűnek bizonyult, hogy a párhuzamosan működő és munkájukban egymást kiegészítő kamarákat ne külön-külön személy bérelje, hanem ugyanaz a bérlő rendelkezze fölöttük. Eleinte a közös bérlők még külön-külön kötöttek szerződést a pénzverő- és a bányakamarákról, a XV. századi szerződések azonban már csak egyféle kamaráról beszélnek, ami azt bizonyítja, hogy a kétféle kamara, azaz a pénzügyigazgatásnak a pénzverés és a nemesérc forgalmának monopóliumán alapuló két ága az újkor végére teljesen egybeolvadt. Az így keletkezett közös szerv a bányakamara nevet tartotta meg, s a király tulajdonában lévő bányák igazgatása is feladatai közé tartozott.

A bányakamarák munkája eredetüknek megfelelően több részre oszlott, mindegyiket külön-külön személyzet végezte. Más-más tisztviselők irányították és ellenőrizték a királyi bányákban dolgozó munkásokat, mások szedték be az urburát, mások vették át a beszolgáltatott nemesércet, állapították meg annak finomságát és súlyát, mások vezették a finomító és ismét mások a pénzverő műhelyeket. Sőt, Károly Róbert még a korábbi pénzváltási illeték, az úgynevezett kamara haszna helyett bevezetett kapuadó kezelését is a kamarákra bízta, azaz ezt az adót is bérbeadta. A XV. század végére azonban ennek az adónak a kezelése már nem tartozott a bányakamarai feladatok közé, a kamara haszna beleolvadt az országgyűlések által megszavazott hadiadóba, amelyet külön személyzet, a rovók a rendi hatóságok támogatásával vetettek ki és hajtottak be.¹⁾

A sóbányászat és a sókereskedelem ügye nem a bányakamarák alá tartozott, hanem külön szerv intézte: az erdélyi és Nagy Lajos óta a mára-

¹⁾ Minderre l. *Hóman* i. m. 193—237. l.

marosi sókamara. Élén a kamaraispán állott, aki vagy királyi tisztviselő, vagy pedig bérlő volt, aszerint, hogy a kincstár a sóbányákat és a sókereskedelmet saját kezelésben tartotta, vagy pedig a bányakamarákhoz hasonlóan bérbeadta. Kamaráknak nevezték továbbá az egyes bányahelyeken működő hivatalokat is, amelyeket egy-egy kamarai tiszt, vagy kamaraispánhelyettes vezetett. Így beszélnek a források dési, kolosi, széki, tordai és vizaknai kamarákról, amelyek mind az erdélyi sókamara alá tartoztak. Hasonlóképpen kamaráknak mondták az ország belsejében létesített sóárusító szerveket is. Az Erdélyben bányászott sót a szalacsi, szegedi és lippai úgynevezett kamarák hozták forgalomba, a máramarosit Szatmáron és Várkonyban árusították. Nagy Lajos a tengeri só forgalmának lebonyolítására a Szávaig terjedő hatáskörrel a dalmáciai sókamarát szervezte.¹⁾

Arra a kérdésre, hogy a bányaigazgatásnak Károly Róbert korában új alapokra fektetett szervezete, amelyet Hóman Bálint úttörő tanulmányából ismerünk, utódai alatt miként fejlődött tovább, a magyar történetírás még adós a felelettel. Nem tudjuk, hogy a különböző bányakamarák hogyan működtek, mikor voltak saját kezelésben, mikor adták őket bérbe, egyeseket megszüntettek-e, másokat újonnan felállítottak-e? Mindezzel jelen munka keretében, amely az újkori magyar közigazgatás szervezetét vizsgálja, nem foglalkozhatunk. Meg kell elégednünk annak a megállapításával, hogy 1526 után a legtöbb bányakamara, így a szlavóniai, a szerémmivel egyesített pécsi, a szegedi vagy lippai, a váradí, az esztergom-budai, sót valószínűleg a szomolnoki sem működött. Nem valószínű, hogy munkájukat a török hódítás szakította félbe, inkább feltehető, hogy a bányászat hanyatlása tette őket feleslegessé, továbbá az a körülmény, hogy a kamara hasznának nevezett kapuadó beleolvadt a hadiadóba, így nem volt szükség rá, hogy kezelésére külön szervezetet tartsanak fenn.²⁾ Bányakamarák csak ott maradtak meg, ahol gazdag bányákat műveltek és a termelt nemesérből pénzt vertek. Így elsősorban az alsómagyarországi bányavárosok középpontjában, Körmöcbányán.

A körmöci bányakamara fejlődése.

Ahhoz, hogy a körmöcbányai bányakamara újkori történetét megérthessük, ismernünk kell főbb vonásaiban azt a fejlődést, amelyen a XV. század folyamán ment keresztül, s amely végeredményben a magyar pénzügyigazgatás keretéből való kiszakadására vezetett. E fejlődést két tényező befolyásolta döntően: az egyik, hogy ez a bányavidék több mint száz éven keresztül királynéi birtok volt, a másik, hogy az itteni bányászat a Thurzó-Fugger vállalkozás eredményeképpen rohamosan fellendült.

Zsigmond király 1424-ben más birtokokkal együtt az alsómagyarországi bányavidéket és az ottani bányavárosokat is feleségére, Borbálára ruházta, mint királynéi jószágokat. Ez nem azt jelentette, hogy az alsómagyarországi bányák mind a királyné birtokába kerültek. A király csak azokat a bányákat adományozhatta el, amelyek az ő tulajdonában voltak. A hangsúly nem is annyira a bányákon, mint inkább a bányaműveléssel

¹⁾ U. o. 237—240. l.

²⁾ A XV. század második felében a budai, körmöcbányai, kassai vagy szomolnoki, nagybányai, nagyszebeni és zágrábi kamarákról tudunk. *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. A Gr. Klebelsberg K. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VI., Bp. 1936. 38. l.

kapcsolatos uralkodói jogokon, az urburán, a nemesérc forgalmának monopóliumán és a pénzverésen nyugodott. Pénzügyigazgatásilag pedig azért volt jelentős ez az uralkodói döntés, mert ettől kezdve a bányaregálevél kapcsolatos jövedelmek kezeléséről a királynék rendelkeztek, vagy saját tisztviselőikre bízták azt, vagy pedig bérbeadták. Zsigmond példáját utódai közül többen követték. Albert Erzsébet királynénak, Mátyás Beatrixnak, II. Ulászló pedig Annának adományozta az alsómagyarországi bányajövedelmeket. Mária királyné, II. Lajos felesége, az 1515-iki és 1522-iki házassági szerződésekben kapta meg ezeket a javakat, amelyeknek értékét a Thurzó—Fugger-féle vállalat eredményei időközben jelentékenyen megnövelték.

A Thurzó—Fugger-vállalat.

E vállalat a besztercebányai rézbányákon alapult, amelyeket a besztercebányai Karl-család örökébe lépő Jung-családtól 1466-ban Ernuszt János budai polgár vásárolt meg. A bányák egyideig Corvin János kezére kerültek, de Mátyás halála után Ernuszt János fiai: Zsigmond és ifjabb János visszaszerezték azokat. Tőlük azután 1494-ben bethlenfalvi Thurzó János 22 évre bérbevette. Thurzó Jánosnak ekkor már Besztercebányán több saját bányája is volt, ezeknek és az újonnan bérelteknek gazdasági kiaknázására a Fuggerekkel szövetségbe lépett, akikhez rokoni kapcsolatok is fűzték. Az augsburgi Fugger-család az egész világot átfogó üzleti hálózatába ezáltal a magyarországi rézbányászatot is belekapcsolta. Az első szerződést Thurzó János és Fugger Jakab 1495-ben kötötték, ezt azután több más megállapodás követte. Thurzó 1496-ban kiváltságlevelet kapott a királytól arra nézve, hogy a bányászott rézből az ezüstöt saját olvasztóiban választhassa ki, s azt ne legyen köteles a bányakamarának beszovalgatni, hanem a nemesérc forgalmi monopóliumának ellenére maga árulhassa. Ez igen nagyfontosságú kiváltság volt, mivel a rézolvastásnál jelentékeny mennyiségű ezüstöt is nyertek. Thurzó ekkor állott hatalma tetőpontján. 1496 óta ő volt a körmöcbányai bányakamara ispánja, az úgynevezett főkamagróf.¹⁾ 1500-ban bányáira mentességet nyert az urburafizetés alól, 1501-ben pedig a királynak adott jelentékeny kölcsön fejében többek között a körmöcbányai pénzverést is zálogba kapta. 1508-ban bekövetkezett halála után fiai közül György és Elek folytatták még egyideig atyjuk művét, de már nem olyan kedvvel és jóval kevesebb hozzáértéssel. A vállalat, amelyet ekkor már inkább a Fuggerek vezettek, még virágzott, az ország zavaros viszonyai azonban rája is fokozatosan éreztették hatásukat. Thurzó György egészen visszavonult, Eleket pedig, aki atyját a kamaraispánságban követte, 1519-ben a király előtt bevádolták, úgyhogy 1520-ban a főkamagrófságról lemondott. 1522-ben még a Fuggerek társaként szerepelt, amikor Ernuszt Jánossal a bérleti szerződést megújították, de már ő is a visszavonulás gondolatával foglalkozott. Az 1525-iki országgyűlés az országos bajokért a Fuggereket is felelőssé tette és kimondotta, hogy a rézbányákat magyar embereknek kell bérbeadni. Ebben az időben halt meg Fugger Jakab, akinek örökébe unokái: Rajmund és Antal léptek. A rézbányákat rövid ideig maga a kincstár kezelte, de kitűnt, hogy ilyen módon semmit sem jövedelmeznek, sőt az üzem is fennakadt, mert a munkásokat nem tudták fizetni. 1526-ban II. Lajos ismét bérleti szerződést kötött a két Fuggerrel 15 évre, évi 20.000 forint bérért

¹⁾ Először bérelte, majd zálogba kapta a kamarát. *Paulinyi*: Magyarország aranytermelése. I. m. 53. l.

átengedte nekik a beszercebányai rézbányákat. Az Ernuszt-család birtokjogát e bányákra ugyanekkor ünnepélyesen biztosította, ettől kezdve azonban mindig a kincstár rendelkezett fölöttük. 1540-ben az Ernuszt-család kihalt, birtokai így jogilag is a szent koronára szálltak. Thurzó Elek az 1526-iki szerződésben már nem szerepelt, saját bányái már korábban a kincstár birtokába mentek át, amely ilyen módon a legnagyobb bányabirtokos lett Beszercebányán. 1541-ben ugyan Fugger Antal, aki ekkor már egyedül vezette vállalatát, még újabb öt évre meghosszabbította a bérleti szerződést, amikor azonban ez az utolsó bérlet 1546-ban lejárt, a kincstárra hárult az a feladat, hogy a beszercebányai rézbányákat, amelyeket a Thurzó—Fugger-féle vállalkozás európai méretű üzemmé fejlesztett, továbbra is műveltesse. A kincstár a Thurzók és Ernusztok örökébe lépve, maga is bányabirtokos lett, s mivel-hogy újabb bérlő nem akadt, gondoskodnia kellett róla, hogy a bányaművelés irányítását megfelelő kincstári hivatalszervezet vegye a kezébe. Ez a körülmény indította I. Ferdinándot arra, hogy a körmöcbányai bányakamara jövedelmeit az özvegy királynétól visszaváltsa, s a beszercebányai rézbányák igazgatását is az újjászervezett királyi bányakamara keretébe illessze be. A királynénak adományozott bányajövedelmek visszavételét egy 1548-ban kötött szerződés mondotta ki, még pedig úgy, hogy I. Ferdinánd a javakat növértől évi 54.000 forint fejében bérbevette. A királyné 1558-ban bekövetkezett halála után pedig azok visszaszálltak a kincstárra.¹⁾

A körmöci kamara Mária királyné alatt.

A körmöcbányai kamara sorsáról Mária királyné alatt nagyon keveset tudunk, pedig fontos lenne, hogy megismerjük, mert szervezete valószínűleg ezekben az években alakult ki úgy, ahogyan azután a XVI. és XVII. században működött. A királyné az 1515-i és 1522-iki házassági szerződésekkel jutott a kamara birtokába, igazgatását azonban csak 1524-ben vette át, amikor Thurzó Elek kamaraispánsága megszűnt. Mária, aki szervezés tekintetében ugyanolyan tehetségnek bizonyult, mint testvére, az újkori magyar közigazgatás alapjait megvető I. Ferdinánd, a bérleti rendszerrel végképpen szakított és a jövedelmeket saját kezelésbe vette. Tervei megvalósításában a Mohács utáni kettős királyság zavarai sem befolyásolták. János király ugyan két ízben, először 1526-ben rövidebb időre, majd 1529-től 1532-ig huzamosabban is birtokába vette az alsómagyarországi bányavidéket, az özvegy királyné jogait azonban mindenkor tiszteletben tartotta és a körmöcbányai kamara ügyeibe nem avatkozott. Megelégedett azzal, hogy a Thurzó—Fugger-vállalat, amely nem tartozott a kamara alá, ezekben az években a bérösszeget nem I. Ferdinánd kincstárába, hanem neki fizette. Mária tisztviselői ezalatt az idő alatt is háborítatlanul intézhették a kamarai igazgatással kapcsolatos ügyeket.

A körmöci bányakamara élére a királyné is kamaraispánt vagy kamaragróftól állított, akit, minthogy a XVI. század elejétől kezdve az alkamaragrófi tisztséget rendszeresen betöltötték, főkamagrófnak, főkamaraispánnak, vagy főbányagrófnak nevezték. Ezt a hivatalt megbízható, hű emberre, Beheim (Behem, Pehem, Beheimb, Böheimb, valószínűleg Bóhm) Bernátra bízta, aki ugyan nem tartózkodott állandóan Körmöcbányán, hanem inkább

¹⁾ Az adatokat *Wenzel* és *Pécs* idézett műveiből vettem. A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentőségét *Paulinyi* Oszkár ismertette a *Károlyi-emlékkönyvben*. Bp., 1933.

az udvarban időzött, mint úrasszonyának bizalmas tanácsadója, a kamara irányításában 1524 és 1538 között mégis döntő szerepet játszott.¹⁾ Alatta Körmöc- és Selmechányán alkamaragrófok működtek, Körmöcön olykor egyszerre két alkamaragróffal is találkozunk. A körmöci alkamaragrófságot, mióta a bányakamara a Thurzók kezére került, következetesen betöltötték, ezen a gyakorlaton Mária sem változtatott. Körmöci alkamaragrófjai közül Dobraviczky János, Beheim Bertold és Himmelreich Boldizsár neve ismeretes, Selmeccen pedig Hillebrand (Hilleprandt) Péter alkamaragróft említik a források. A részletkutatás feladata lesz annak megállapítása, hogy a fő- és a két alkamaragróf milyen viszonyban állott egymással, s hogy hatáskörük mire terjedt ki. Tisztázni kell továbbá, hogy a kamarának milyen más tisztviselői voltak még, s azok minő munkát végeztek.²⁾

Beheim Bernátnak 1538-ban bekövetkezett halála után a királyné a főkamagrófi állást nem töltötte be, valószínűleg azért, mert nem volt olyan szakembere, akiben tökéletesen megbízhatott volna. Az alkamaragrófok így irányítás és ellenőrzés nélkül maradtak. Mária ezen a hiányon úgy akart segíteni, hogy 1540-ben hattagú bizottságot küldött ki a bányakamara ügyeinek megvizsgálására, felhatalmazva azt, hogy a tisztviselőket elszámoltassa, a hanyagokat elbocsássa és helyükbe újakat alkalmazzon, általában minden tekintetben önállóan rendelkezzenek, csak a zólyomi kapitány és a körmöci alkamaragróf állásának betöltésénél kérjék ki az ő előzetes hozzájárulását. A zólyomi vár kapitánya ugyanis a bányai igazgatásban is jelentős szerepet játszott. A királynéi vár őrsége jelentette azt a fegyveres erőt, amelyre támaszkodva a kamaragrófok rendeleteiknek a bányászok körében érvényt tudtak szerezni, illetve amellyel a bányaművelés zavartalan-ságát mindenfajta támadással szemben, ha nem is minden esetben, biztosíthatták. Ez a magyarázata annak, hogy a főkamagrófok, vagy amikor ez a tisztség üresen állott, az alkamaragrófok legtöbbször egyben zólyomi kapitányok is voltak. Jellemző, hogy a királynéi bizottságnak 1540-ben adott utasítás hangsúlyozta, hogy a zólyomi kapitány ne birtokos nagyr legyen, akit magánügyei lekötnek, hanem egyszerű nemesember, aki a kamara sorsát szívében viseli és érdekeit az ország lakosságával szemben eredményesen képviseli. Úgy látszik, már ekkor bebizonyosodott, hogy a Thurzó Elekhez hasonló nagybirtokosok mint királyi hivatalnokok nem igen használhatók.

Tanulságos az 1540-iki bizottsági utasításnak az a része is, amely a zólyomi kapitány és a két alkamaragróf viszonyáról szólt. Eszerint Körmöcön és Selmeccen ezentúl csak egy-egy alkamaragróf maradt volna, a körmöci mellett egy-két irnok, a selmecci mellett csak egy. E három ember : a körmöci és selmecci alkamaragróf, valamint a zólyomi kapitány közösen, tanács formájában vezették volna a bányakamarát. A tanácsban a vezető szerepet a körmöci alkamaragróf játszotta volna, aki a tanácsosi címet is megkapta volna. A kollégialis ügyintézés gondolata tehát, az újkori kormányhatóságok egyik legjellemzőbb vonása, az 1540-iki utasításban a körmöci bányakamarával kapcsolatban is felmerült. Az utasítás egyébként más vonatkozásokban is a legkorszerűbb, azt mondhatnók forradalmi hivatali elveket vallott. Így pl., hogy a bányatisztviselők csak a királynét szolgálják, más állásuk ne legyen,

¹⁾ Korábban Hallban volt pénzverőfőnök. *Péché* i. m. I. k. 114. l.

²⁾ Az adatok *Wenzel* és *Péché* idézett munkáiból. L. továbbá *Krizskó* Pál értekezését : A körmöczi régi kamara és grófjai. Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII. k. Bp., 1880.

továbbá, hogy fizetésüket ne terményekben kapják, hanem pénzben.¹⁾ Ezek a követelmények ma természetesen hangzanak, a maguk idejében azonban gyökeres újítást jelentettek. Nagyon is kétséges, hogy sikerült-e őket megvalósítani. Az sem látszik valószínűnek, hogy a tervezett háromtagú kamarai tanács valaha is összeült. A kollégialis ügyintézés ugyan a bányai igazgatásban is szerephez jutott, de nem a körmöci bányakamara keretében, hanem az alsóausztriai kamaránál, amelyet I. Ferdinánd az alsómagyarországi bányai ügyek központi intézésével megbízott, s ezzel a körmöci bányakamara fölöttes hatóságává nevezett ki.

Az alsóausztriai kamara főhatósága.

Hogy ezt a fontos lépést, amely a magyarországi bányászat sorsát századokon át döntően befolyásolta, pontosan mikor és milyen indokok alapján tette meg, egyelőre még nem tudjuk. Jellemző, hogy bányatörténeti irodalmunk még ezt az alapvető jelentőségű kérdést sem tisztázta. Valószínű, hogy mindjárt 1548-ban került erre sor, amikor a besztercebányai rézbányák már kincstári kezelésben voltak, s amikor nővérétől a körmöci bányakamara jövedelmeit is visszaváltotta. Mária királyné 1548-ig nem töltötte be a főkamagrófi állást, valószínű, hogy a kamarát a zólyomi ispán katonai támogatásával a két alkamagróf igazgatta, ha nem is kollégialis tanácsülésen, amint az 1540-iki bizottsági utasítás ajánlotta. I. Ferdinánd ekkor az elé a feladat elé került, hogy a besztercebányai vállalatot hogyan olvassza bele a körmöci kamarába, amelynek korábban arra semmiféle befolyása sem volt. Megtehetette volna ugyan, hogy a két szervet : a besztercebányai bányaműveket és a körmöci bányakamarát továbbra is egymástól függetlenül kezelte, központosító és egységesítő törekvése azonban, amely minden reformjának lényegét jelentette, ezt nem engedte meg. A besztercebányai vállalat vezetőségét egyik alkamagrófnak sem rendelhette alá, mivel ezáltal azt rangban lefokozta volna, hiszen a vállalat mindegyik alkamaránál többet jövedelmezett. Maradt tehát az a lehetőség, hogy a főkamagrófi állást betölti, s annak hatáskörét Besztercebányára is kiterjeszti. Ezt, amint látni fogjuk, később meg is tette. Pillanatnyilag azonban nem talált alkalmas személyt a főkamagrófi állásra, s központosító hajlamát ez a megoldás sem elégítette volna ki. Így jutott arra az elhatározásra, hogy az egész alsómagyarországi bányavidéket, illetve a bányaregálevél kapcsolatos hivatalszervezetet az alsóausztriai kamarának rendeli alá.

A kamarákban decentralizált bányai igazgatás központi ellenőrző szerve a középkorban a tárnokmester, majd később a kincstartó volt. A kincstartói állás helyett I. Ferdinánd a magyar kamarát szervezte, kézenfekvő lett volna tehát az a megoldás, hogy az alsómagyarországi bányászat és a bányaregálevél kapcsolatos jövedelmeket kezelő hivatalszervezet igazgatását, központi irányítását és ellenőrzését a korszerű közigazgatás igényeinek mindenben megfelelő magyar kamarára bizza, amely éppen 1548-ban, tehát a körmöci bányajövedelmek visszaváltásának időpontjában kapott új, az örökös tartományok és az udvar kamaráinak szervezeti szabályzatát követő hivatali utasítást. Az uralkodó mégsem ezt tette, az alsómagyarországi bányai igazgatást nem a magyar, hanem az alsóausztriai kamarára bízta. Hogy miért cselekedett így, a magyar pénzügyigazgatás egységét miért

¹⁾ Az 1540-ik utasítást l. Schmidt i. m. I. k. 121—144. l.

bontotta meg éppen ő, aki a közigazgatás egységére egyébként mindig nagy súlyt helyezett, egyelőre nem tudjuk. Nem valószínű, hogy azért határozott így, hogy a bányajövedelmeket a magyar kamara befolyása alól kivéve, szabadabban rendelkezék fölöttük, hiszen a magyar kamara által kezelt bevételi forrásokot is tetszés szerint használhatta fel. Az is kétséges, hogy az alsóausztriai kamara a bányáügyekhez jobban értett, mint a magyar, a király döntését szakszempontok nem indokolják. Sőt, minthogy a magyar kamara Pozsonyban működött, az alsóausztriai pedig Bécsben, a célszerűség inkább azt kívánta, hogy a bányakamara fölöttes hatósága a Körmöcbányához közelebb eső Pozsonyban székeljen. Lehet, hogy I. Ferdinándot személyi körülmények befolyásolták, ezeket nem ismerjük. Még a legvalószínűbb, hogy a bányavárosok és általában a bányászok és bányatisztviselők német nemzetiségére való tekintettel választotta a magyar helyett inkább az alsóausztriai kamarát. Feltehető ugyanis, hogy a magyar kamarának a németnyelvű ügyintézés terén nehézségei lettek volna.¹⁾

A magyar államszervezet egységét az új helyzet kétségtelenül megbontotta, ha nem is jelentékeny mértékben. Nyílt sérelmet az alkotmány nem szenvedett, hiszen nem volt olyan törvény, amely idegen hatóság szerepét a magyar bányáügy intézésében kifejezetten tiltotta volna. Ez a magyarázata, hogy Magyarország rendi vezetői nem tiltakoztak azonnal, amint I. Ferdinánd intézkedése tudomásukra jutott. Sőt, az alsóausztriai kamara bányászati főhatósága ellen később sem léptek fel kellő eréllyel, amikor pedig az országgyűléseken ismételtlen leszögezték azt a kívánságukat, hogy a király a magyar ügyeket csak magyar tanácsosai és hatóságai útján intézze. A bányászat kérdését, különösen az alsómagyarországi bányavidéken működő körmöci kamara sorsát, úgy látszik, nem tekintették elsőrendű fontosságú magyar ügynek, olyannak, amelynek idegen hatóság által való intézése a magyarság állami létét és önállóságát veszélyeztethette. A magyar rendiségnek ezt a látszólagos nemtörődömségét megérthetjük, ha figyelembe vesszünk két körülményt. Az egyik az, hogy a bányákból származó jövedelmek a királynak részint magánföldesúri, részint pedig tisztán felségjog alapján megnyíló bevételi forrásai voltak, amelyeket még a középkorból származó szemlélet értelmében saját belátása szerint használhatott fel és igazgatásukról tetszése szerint gondoskodhatott. A rendek nem érezték magukat jogosultnak arra, hogy akár a felhasználás, akár az igazgatás dolgába beleavatkozzanak és az uralkodó kezét megkössék. A másik körülmény pedig, amely a rendi passzivitást érthetővé teszi, az volt, hogy a körmöcbányai kamara a magyar pénzügyigazgatás egységes szervezetéből már azóta kikapcsolódott, amióta az uralkodók Zsigmond példáját követve a királynék rendelkezésére bocsátották, akik azt rendszerint bérbeadták, mint eleinte maga Mária is, amíg a Thurzóktól és a Fuggerektől 1524-ben vissza nem váltotta. De még akkor is, ha saját igazgatás alá vették, miként Mária cselekedte 1524-ben, teljesen függetlenül kormányozták. A rendek, az ország, de még a bányászok és a bányatisztviselők szempontjából is egészen egyre ment, vajjon a királyné udvarában

¹⁾ *Eckhart* Ferenc feltételezi, hogy az alsóausztriai kamarában a bányászatnak kipróbált szakemberei voltak. Szerinte az is döntő szempont volt, hogy az alsóausztriai kamara a király székhelyén lévén, gyorsabban érintkezhetett az udvari kamarával, ami az igazgatást meggyorsította. Körmöcbányától való távolsága viszont lassítólag hatott. A nyelvi szempont fontosságát *Eckhart* is hangsúlyozza. (A főbányagrófi hivatal szervezése. Századok, 1914. 199—200. 1.)

tartózkodó Beheim Bernáttól, avagy az alsóausztriai kamara tanácsosaitól kapják-e a rendeleteket, s hogy a jövedelmekről a pozsonyi vagy a bécsi kamara számvevősége előtt adnak-e számot.

A körmöci bányakamarának s vele együtt az alsómagyarországi bányászatnak és a bányaregálen alapuló jövedelmek igazgatásának fölöttes hatósága tehát 1548-tól kezdve, sőt lehet, hogy már korábban, az alsóausztriai kamara lett. A magyar közigazgatás történetének keretében tehát ennek a hatóságnak a szervezetével és működésével is foglalkozni kell. Ez azonban elsősorban az osztrák közigazgatástörténeti irodalomnak a feladata, minthogy az alsóausztriai kamara osztrák hatóság volt, habár magyar ügyeket is intézett. Az osztrák közigazgatástörténeti irodalom ezt a feladatát még nem oldotta meg, így tehát nem tudjuk, hogy az alsóausztriai kamarának a szervezete milyen volt és hogyan működött. Minthogy I. Ferdinánd az udvari, a magyar és az örökös-tartományokbeli kamarákat azonos elvek szerint szervezte, feltehetjük, hogy az alsóausztriai kamara szervezete megfelelt a magyarénak, s hogy azonos módon működtek. A tárgyalásra kerülő ügyeket a tanácsülésben vitatták meg és a kamara elnökének vezetése mellett testületileg hozták a határozatokat. Feltehetjük, hogy a kamarai tanácsnak volt egy-két tagja, aki a magyarországi viszonyokat többé-kevésbé ismerte, a magyar ügyekről ezek tájékoztathatták a plénumot. A határozatok fogalmazatait a titkárok készítették el és az irodában tisztázták le. A bevételeket és a kiadásokat a pénztárnok kezelte, valószínűleg ellenőrel együtt, a bányatisztviselők számadásait pedig a számvevőhivatalban nézték át. Nem valószínű, hogy ezekben a segédhivatalokban külön magyar osztályok alakultak ki, erre csak akkor került volna sor, ha a körmöci bányakamara hivatalos nyelve más lett volna, mint az alsóausztriai kamaráé. Ez azonban nem úgy volt, hiszen a két kamarát elsősorban éppen a hivatalos nyelv közössége kapcsolta egymáshoz.

Az udvari kamara főhatósága.

A részletkutatás hivatott megállapítani, vajjon az alsóausztriai kamara az alsómagyarországi bányászat történetében milyen szerepet játszott, milyen volt a viszony közte és a körmöcbányai kamara között, főhatósága csupán névleges volt-e, vagy pedig döntő súllyal érvényesült? Tisztázásra vár továbbá az a kérdés is, hogy az alsóausztriai kamara a magyarországi bányáügyekben mennyiben intézkedett önállóan s mennyiben függött az udvari kamarától, amelynek — a magyar kamarával ellentétben — formailag is alá volt rendelve. E kor magyar bányatörténezeinek vizsgálódásukat az udvari kamarára, sőt a mindenkori uralkodóra, annak közvetlen környezetére is ki kell terjeszteniök, ha pontosan meg akarják állapítani egy-egy rendelkezés forrását, amely a bányászat javát szolgálta, vagy esetleg hátrányára volt. A rendelkezésünkre álló töredékes adatok arra vallanak, hogy a XVII. század huszas éveitől kezdve az alsóausztriai kamara pénzügyigazgatási jelentősége csökkenni kezdett, s szerepét fokozatosan maga az udvari kamara vette át. 1625 december 31-én egy királyi leirat az alsómagyarországi főkamagróftól arról értesítette, hogy II. Ferdinánd az alsóausztriai kamara irodáját és számvevőségét az udvari kamarába olvasztotta bele, s így mindazok a hivatalok és tisztviselők, akik eddig az alsóausztriai kamarától függtek, a jövőben az udvari kamarának közvetlenül lesznek alárendelve.¹⁾ E rendelet értelmében

¹⁾ Schmidt i. m. IV. k. 443—444. l.

tehát az alsóausztriai kamara főhatósága a körmöci bányakamara fölött megszűnt, illetve átszállt az udvari kamarára. Az alsóausztriai kamara ekkor, úgy látszik, meg is szűnt. Egy 1630 április 23-án kelt királyi leirat legalábbis újonnan való felállításáról beszél. Ez a rendelet az alsómagyarországi főkamagrófi hivatal igazgatójához szólva értesíti II. Ferdinándnak arról az elhatározásáról, hogy az összes osztrák hivatalnokok, akik közé az igazgató is tartozik, igazgatási és számvevési kérdésekben az alsóausztriai, pénztári ügyekben pedig közvetlenül az udvari kamarától függenek. Jellemző a rendeletnek az a megállapítása, hogy a körmöci bányakamara vezetője osztrák tisztviselő. Mutatja, hogy az alsómagyarországi bányászat igazgatása ekkor már — legalábbis a bécsi udvar nézete szerint — egészen kikapcsolódott a magyar közigazgatási szervezetből.¹⁾ Nincs nyoma annak, hogy a körmöci bányakamara német nemzetiségű tisztviselői e téves beállítás ellen tiltakoztak volna, a magyar rendiség pedig talán nem is tudott róla.

Nincs tudomásunk róla, hogy a közvetlen főhatóság megosztása az udvari és az alsóausztriai kamara között milyen gyakorlati eredményekkel és következményekkel járt. Csak annyit tudunk, hogy a központi bányagazgatás terén 1633-ban újabb megoldással kísérleteztek. Ekkor II. Ferdinánd fia, Ferdinánd főherceg saját maga vette kezébe a bányáügyek legfelső irányítását.²⁾ Valószínű, hogy ez a változás az udvari és az alsóausztriai kamara szerepét formailag nem érintette, mivel ezekre a hivatalokra, mint adminisztratív szervekre, a főhercegnek is szüksége volt. Ő nem a kamarák, hanem a király szerepét vette át, s különleges megbízatása 1637-ben, amikor trónra lépett, mindenképpen, de lehetséges, hogy már korábban véget ért.

Az újra felállított alsóausztriai kamara, a jelek szerint, nem váltotta be a működéséhez fűzött reményeket, úgyhogy 1635-ben immár véglegesen beolvasztották az udvari kamarába. Az alsómagyarországi főkamagrófi hivatal igazgatójával egy július 4-én kelt királyi leirat közölte az uralkodónak ezt a határozatát.³⁾ Ettől kezdve tehát a körmöci bányakamara közvetlenül az udvari kamara alá tartozott, nemcsak pénztári, hanem igazgatási és számvevési ügyekben is. Ez a helyzet csak Mária Terézia uralkodásának elején változott meg, amikor a rendeknek sikerült keresztülvinniök, hogy az uralkodó a magyar pénzügyigazgatás egységén az udvari kamara bányáügyi főhatósága révén esett sérelmet orvosolja. Az 1741. évi 14. tc. kimondotta, hogy a magyar kamara, amely független az udvaritól, bányászati és sőügyekben is önállóan rendelkezik. Az udvari kamara tényleges befolyását a magyar bányáügyekre természetesen ez a körülmény sem szüntette meg, minthogy a magyar kamara végső fokon az uralkodótól függött, aki udvari kamaráját bármikor meghallgathatta magyar kérdésekben is. Rendeleteit azután a saját nevében bocsátotta ki, így a törvény betűjén formai sérelem nem esett. A XVI. és XVII. századi helyzethez képest ez is jelentős eredménynek számított.

¹⁾ Alle unsere österreichische Beambten, darunter dann Du (az alsómagyarországi főkamagrófi hivatal igazgatója) auch begriffen bist... *Schmidt* i. m. IV. k. 485. l.

²⁾ Az 1633. márc. 9-én kelt rendeletet l. *Schmidt* i. m. IV. k. 609—610. l. Ferdinánd főherceg ugyanakkor a besztercebányai rézműveket, amelyek 1631 óta bérbe voltak adva, saját kezelésbe vette.

³⁾ *Schmidt* i. m. IV. k. 639—640. l.

Tárgyalások a főkamagrófság betöltéséről.

Habár az alsóausztriai és az udvari kamarák révén az alsómagyarországi bányaművelésnek és a vele kapcsolatos királyi jövedelmeknek egységes és központi igazgatása, legalábbis elvileg, biztosítva volt, a körmöci főkamagrófi hivatal betöltése továbbra is kívánatosnak látszott. Szükség volt ugyanis egy olyan hatóságra, amely a bányászattal és a bányajövedelmekkel kapcsolatos különböző szervek munkáját ne az uralkodó bécsi székhelyéről, hanem a helyszínen irányítsa és ellenőrizze. I. Ferdinánd már 1548-ban közölte az országgyűlésen megjelent rendekkel, hogy egy bányamestert akar kinevezni, akinek az lesz a feladata, hogy az egész ország bányaművelését igazgassa, a bányászattal kapcsolatos királyi jövedelmeket kezelje, s a vitás esetekben igazságot szolgáltatson. A rendek ezt a tervet helyeselték, csak azt kötötték ki, hogy a bányamester, valamint a többi bányatisztviselő is magyar legyen. Továbbá, hogy bányaugyekben első fokon az illető bányaváros bírósága, másodikon a hét alsómagyarországi bányaváros közös törvényszéke, harmadikon pedig a személynök ítélkezzék. I. Ferdinánd e két kívánság közül egyiket sem volt hajlandó teljesíteni. Az elsőt azért nem, mert a német bányatisztviselőket már csak azért sem mellőzhette, mivel megfelelő magyar szakemberek nem állottak rendelkezésére. A másodikat pedig azért nem, mert így a bányaugyi igazságszolgáltatás felső fokon rendi kézre került volna, holott a kor általános joggyakorlata szerint a királyi jövedelmek kezelésével kapcsolatos törvénykezés joga a jövedelmek egyedüli birtokosát, az uralkodót illette meg. Így tehát javaslatát inkább visszavonta, s ideiglenesen azt a megoldást választotta, hogy a körmöci bányakamara keretén belül működő szervek irányítását és ellenőrzését, ha a helyszíni vizsgálat szükségesnek mutatkozott, megbízható szakemberekből ad hoc szervezett bizottságokra bízta.

Egy ilyen bizottságot már 1550-ben kiküldött, többek között azzal a feladattal, hogy a főkamagrófi hivatal felállításáról előterjesztést tegyen. A bizottság is azt ajánlotta, amit az 1548-iki országgyűlés királyi előterjesztése, hogy t. i. a főkamagróf hatásköre ne csak az alsómagyarországi bányakamarára terjedjen ki, hanem az ország egész területére. Egyben zólyomi főispán és Zólyom várának kapitánya is legyen, fizetés fejében a zólyomi és dobronivai uradalmak jövedelmét kapja. Tudjon latinul is, hogy a magyar hatóságokkal érintkezhessek. Nem fontos, hogy kimondottan bányaszakértő legyen, szakértelmének hiányát pótolhatják azáltal, hogy egy jó bányatisztviselőt rendelnek melléje. Legmegfelelőbbnek a bizottság Werner Györgyöt találta, aki ebben az időben a felsőmagyarországi királyi jövedelmeket kezelte.

Werner azonban magas korára és bányaugyekben való járatlanságára hivatkozva, a megbízást sem 1550-ben, sem 1555-ben nem vállalta, noha ez utóbbi év április 4-én I. Ferdinánd már ki is nevezte. Közben 1553-ban Konritz Kristóf főkamagrófsága is szóbakerült, aki a besztercebányai rézműveket már a Fuggerek alatt igazgatta, s akit ebben a minőségében a kincstár is alkalmazott. Kinevezésére azonban nem került sor. 1557-ben felmerült az a gondolat, hogy rendszeresítik a bizottságok útján való igazgatást, de ez a terv sem valósult meg. A legnagyobb baj az volt, hogy megfelelő embert nem találtak. A főkamagrófnak ugyanis tudni kellett volna magyarul, németül, latinul és tótul, értenie kellett volna a bányaugyekhez, azonkívül, mint zólyomi kapitánynak, a katonai dolgokhoz is. Végül az is fontos szempont volt, hogy lehetőleg ne magyar embert nevezzenek ki, ezért ejtették el pl. 1560-ban Thurzó Ferenc jelölését, akit pedig az udvari

kamara elnökségére is méltónak találtak. Thurzó személye azután 1565-ben ismét előtérbe került. Az új uralkodó, I. Miksa, aki 1565 február 10-én új bányarendtartást hirdetett ki az országban, mindenképen szerette volna, ha a rendtartás bevezetését a tapasztalt és tekintélyes főúr vállalja. Thurzó váltig szabadkozott, Wernerhez hasonlóan ő is idős voltát és bányászati tapasztalatlanságát hozta fel indokul, végül pedig olyan feltételeket szabott, amelyeket az udvar nem fogadhatott el. Azt kívánta ugyanis, hogy mind a katonai, mind pedig a bíraskodási, igazgatási és számvevési ügyekben egy-egy szakembert adjanak melléje, azonkívül fizetését is a tervezettnél magasabban állapítsák meg. Ez azt jelentette volna, hogy ő csak nevét adja az álláshoz, a velejáró sokoldalú, bonyolult munkát azonban nem vállalja. Így azután jelölését I. Miksa végül is elejtette, s továbbra is minden a régiben maradt, azaz a bányakamarai igazgatásnak nem volt helyi központi szerve, hanem három részre szakadva megoszlott a beszercebányai igazgató, valamint a körmöci és selmeci alkamaragrófok között. Kisebb-nagyobb időközökben pedig ad hoc kiküldött bizottságok járták be a bányavárosokat, hogy a tisztviselők működését a helyszínen ellenőrizzék, s a szükséges változtatásokat azonnal elrendeljék. A hosszú tárgyalásoknak csak annyi gyakorlati hasznuk lett, hogy 1568-ban a főkamagrófi hivatal utasítástervezete elkészült s azt 1598-ban, amikor az állást végre betöltötték, alapul vehették.¹⁾

Hag Dávid főkamagrófsága.

A részletkutatás feladata lesz annak a megállapítása, hogy az 1568-tól 1598-ig eltelt 30 év alatt is azért maradt-e betöltetlen a főkamagrófi állás, mert megfelelő személyt nem találtak, vagy pedig ezekben az évtizedekben ilyen személy keresésére nem is helyeztek súlyt, hanem megelégedtek a bányakamara tisztviselőinek bizottsági, azaz rendszertelen ellenőrzésével? Azt sem tudjuk, vajjon 1598-ban mi volt a döntő ok, ami Hag Dávid főkamagrófi kinevezésére vezetett. Személyéről csak annyi ismeretes, hogy megelőzőleg az udvari kamara tanácsosa volt, s hogy a bányászattal kapcsolatos kérdésekben alapos szakismeretekkel rendelkezett. De a főkamagrófnak, miként az I. Ferdinánd és I. Miksa alatti tárgyalásoknál kiderült, nemcsak a bányászathoz kellett értenie, hanem a hadügyhöz, az igazságszolgáltatáshoz és a közigazgatáshoz is. Kérdés, hogy Hag mindezekkel az ismeretekkel rendelkezett-e, továbbá, hogy tudott-e annyi nyelven, ahogyan azt a korábbi jelölteknel megkívánták? Valószínű, hogy nála ezekre a szempontokra nem helyeztek túlságos súlyt. Németül származásánál fogva tudott, s ez volt a legfontosabb, hiszen a bányakamarai ügyintézés nyelve a német volt, a királyi és kamarai rendeletek ezen a nyelven szóltak, nemkülönben a különböző bányahivatalok felterjesztései, jelentései, kimutatásai, számadásai. A főkamagrófnak hivatali utasításai is mind németül készültek. Latin tudásra a főkamagrófnak csak azért volt szüksége, hogy a magyar törvényeket és a magyar kancellárián kelt okleveleket megértse. Ennyi tudást pedig, mint az udvari kamara tanácsosa bizonyára elsajátított, hiszen e hatóság állandóan tárgyalta a magyarországi kamarák latinnyelvű felterjesztéseit és a magyar kancellária ugyancsak latin átiratait. Magyarul és tótul a bányatisztviselőknek nem kellett okvetlenül tudniok, bár a földesurakkal és a jobbágyokkal való érintkezésben hasznukra volt, ha közvetlenül tárgyalhattak velük.

¹⁾ Minderre I. Eckhart Ferenc idézett cikkét a Századok 1914. évi folyamában.

Az alsómagyarországi főkamagróf, amint az Hag Kristóf 1598 február 28.-án kelt utasításából megállapítható, középfokú hatóság volt a körmői bányakamara területén működő bányahivatalok, valamint az alsóausztriai kamara között. Legfelső fokon az uralkodótól függött, illetve azoktól a főhercegektől, akiket az uralkodók ezekben az évtizedekben magyarországi helyettesítésükkel megbíztak, azután az udvari kamarától, közvetlen fölöttes hatósága azonban az alsóausztriai kamara volt. Minden hivatalos ügyben ide kellett fordulnia, innen kapta a rendeleteket, bár előfordult, hogy az udvari kamara közvetlenül rendelkezett. I. Ferdinándnak az az elgondolása, hogy az alsómagyarországi főkamagrófnak a királyi Magyarország egész bányaugyét alárendeljék, nem valósult meg. Hag Kristóf hatásköre csak az alsómagyarországi bányakamara területére terjedt ki, igaz, hogy Erdély különválása és az északkeleti vármegyék bizonytalan helyzete következtében a Habsburgok kezén lévő Magyarországon nagyjelentőségű bányaművelés másutt nem is folyt. A főkamagróf hatásköre ezzel szemben nem korlátozódott a királyi bányaművek és bányahivatalok igazgatására, hanem az egész bányavidékre kiterjedt, s a szorosabb értelemben vett bányaugazgatási feladatokon kívül általánosabb közigazgatási, igazságszolgáltatási, hadi és gazdasági tennivalókat is tartalmazott.

Elsősorban természetesen arra kellett ügyelnie, hogy a kincstári tulajdonban lévő bányákat minél gazdaságosabban és eredményesebben műveljék, továbbá, hogy a bányaműveléssel kapcsolatos kincstári üzemek, az égető-, választó- és cimentezőművek, valamint a pénzverőműhely zavartalanul működjenek. Lehetőleg személyesen kellett a bányákat, a műveket és a műhelyeket ellenőriznie, minthogy azonban egyéb feladatai miatt nem lehetett mindenütt jelen, ebben a munkájában a besztercebányai kincstári rézvállalat vezetőjének segítségét vehette igénybe. Az utasítás nem írta pontosan körül, hogy hol és mit cselekedjék, etekintetben meglehetősen önállóságot biztosított részére. Csak azt hangsúlyozta, hogy a felesleges kiadásokat szüntesse meg. A hanyag tisztviselőket azonban nem bocsáthatta el, erre nézve csak indítványt tehetett az alsóausztriai kamarának. Hasonlóképpen a maga számára tartotta fenn az uralkodó azt a jogot, hogy felesleges állásokat megszüntessen, vagy újakat létesítsen, továbbá a tisztviselők kinevezésének jogát. A főkamagróf befolyása ezen a téren csak javaslatétel és jelölés formájában érvényesült.

A bányaugazgatás, mint a pénzügyigazgatásnak mindegyik ága, három részre oszlott: a központi irányításra, az ellenőrzésre és a pénztári kezelésre. A főkamagróf a központi irányításon kívül az ellenőrzésből is kivette részét, mégpedig nemcsak a bányáknak és üzemeknek az irányítással kapcsolatos ellenőrzéséből, hanem a tisztviselők számadásainak felülvizsgálásából is. A pénzügyigazgatás gazdaságosságának és zavartalan működésének egyik legfőbb biztosítéka az volt, hogy munkájának eredményéről minden egyes tisztviselő bizonyos időközökben, többnyire év végén, de gyakran sokkal sűrűbben is, pontosan elszámolni tartozott, számadásának minden egyes tételét írásbeli bizonyítékokkal igazolva. A pénzügyigazgatás központi szerveinek, a kamaráknak egyik legfontosabb feladata éppen az volt, hogy a kamarai tisztviselők számadásait ellenőrizték. Ezt a munkát a kamarák keretén belül külön tisztviselő végezte, a számvevő, akinek tisztségéből idővel külön segédhivatal, a számvevőség fejlődött ki. A főkamagróf ezzel szemben saját maga vizsgálta felül az alája rendelt tisztviselők számadásait. Igaz viszont, hogy nem első fokon, mert mind a besztercebányai rézvállalatnál,

mind pedig a körmöci és selmeci alkamaragrófok mellett működött egy-egy számvevő. A főkamagróf az ezek által átnézett számadásokat csak esetleges megjegyzésekkel kísérte, így terjesztette fel az alsóausztriai kamarához, amelynek számvevősége újból tüzetes vizsgálat alá vetette azokat.

Beszterce-, Körmöc- és Selmecebányán nemcsak számvevők, hanem pénztárnokok is voltak. Ezek a kiadások után megmaradt bevételeket, azaz a bányák és az üzemek jövedelmét nem a főkamagrófnak, hanem egyenesen az alsóausztriai kamarának szolgáltatták be. A főkamagróf a bányagazgatás harmadik ágában, a pénztári kezelésben nem játszott szerepet. Hag Dávid 1598-iki utasításában egyetlen szóval sem történt említés arról, hogy a kamarai pénztárakra befolyása lett volna, legfeljebb annyiban, hogy a felesleges kiadásokat megszüntethette. Utalványozási joga csak a fölöttes hatóságai által minden év elején megállapított, s vele írásban közölt költségvetés keretében volt. Ennek az úgynevezett statusnak tételeit meghaladó összegek kifizetésére a beszteceri, körmöci és selmeci pénztárnokokat csak a bécsi kamarák hatalmazhatták fel. A költségvetésben meghatározott és utólag engedélyezett kiadásokat meghaladó bevételek, azaz a tiszta jövedelem felhasználásáról pedig ugyancsak a király, illetve az udvari és az alsóausztriai kamarák rendelkeztek.

Összevetve az alsómagyarországi bányakamarát a magyar pénzügyigazgatásnak a Habsburgok által szervezett két központi hatóságával, a magyar és szepesi kamarákkal, lényeges szervezeti különbségeket állapíthatunk meg. Az első és legfontosabb, hogy a bányakamaránál az újkori közigazgatás legjellegzetesebb vonása, a testületi (kollégiális) ügyintézés hiányzott. A bányakamarának csak elnöke volt, a főkamagróf, ezt az állást sem mindig töltötték be. Az elnök mellett tanácsot nem szerveztek, így a bányakamarát újkori értelemben vett kamarának nem tekinthetjük. A középkori pénzverő- és bányakamarának volt az utóda annyiban, hogy élén csak egy személy állott, abban azonban különbözött tőlük, hogy ez a személy, a főkamagróf nem bérlő volt, hanem királyi tisztviselő, az alája rendelt hivatalnokokat nem familiárisai közül választotta saját tetszése szerint, nem is bocsáthatta el őket, ha munkájukkal elégedetlen volt, ezek a jogok magát az uralkodót illették meg, a bányahivatalnokok nem familiárisok, hanem a főkamagrófhhoz hasonlóan maguk is hivatásos királyi tisztviselők voltak. Ebből a szempontból, a tisztviselők szolgálatának jogi jellegét tekintve, a bányakamara nem különbözött a magyarországi kamaráktól, sőt azokat némileg meg is előzte, amennyiben a vidéki kamarai szerveknél a familiáris szolgálati viszony még a XVI. és XVII. században is kimutatható.

Kamarai tanács nem lévén mellette, a főkamagrófra egymagára hárult volna mindaz a munka, amelyet az újkori kamarák elnöke másutt a tanácsosokkal közösen végzett. Ezt természetesen nem vállalhatta volna, de az uralkodó nem is kívánta tőle. Tanácsosok helyett a besztecerbányai rézvállalat igazgatója, valamint a körmöci és selmeci alkamaragrófok állottak rendelkezésére. A bányakamarának is megvolt tehát a maga tanácsa, de csak ebben a decentralizált formában. Előfordulhatott, hogy a főkamagróf közös tanácskozássra összehívta a besztecerbányai igazgatót és a két alkamaragróft, amikor olyan ügyben kellett intézkednie, amely mindhármukat érintette, e tanácskozások állandóvá és rendszeressé azonban már csak azért sem válhattak, mert a résztvevők mindegyike más-más helyen vezette hivatalát.

A tanácshoz hasonlóan decentralizálódott a bányakamara pénztára és számvevőhivatala is. A főkamagróf pénztári ügyekkel egyáltalában nem foglalkozott, a számadásokat pedig csak második fokon ellenőrizte. Ezzel szemben mind a besztercebányai igazgató, mind pedig a két alkamagróf mellett egy-egy pénztárnok és számvevő is dolgozott.

A főkamagróf hivatalához legfeljebb egy titkár, egy-két irnok és szolga tartozhatott. Ez is csak feltevés, mert az 1598-i utasítás egyáltalában nem említi őket. Nem szól a főkamagróf fizetéséről sem, így azt sem tudjuk, hogy hivatali személyzetét familiáris alapon saját maga alkalmazta, vagy pedig őket is a király nevezte ki és a kincstár fizette. Ezekre a kérdésekre is a részletkutatásnak kell majd válaszolnia.

A besztercebányai rézvállalatnál, valamint a körmöci és selmeci üzemeknél megfelelő szakemberek állván rendelkezésére, a főkamagróf feladata nem is az volt, hogy minden egyes különleges szakismereteket igénylő ügy elintézésébe beleavatkozzék, hogy a részletkérdések megoldásával fáradozzék, hanem inkább az, hogy a bányakerület területén lévő összes királyi javak igazgatásának zavartalanságát biztosítsa. A bányászathoz, annak minden ágához értenie kellett, mert különben a sokféle ágazó, bonyolult hivatal-szervezet működését nem tudta volna központilag áttekinteni. Megbízatásának lényege éppen ez volt, a központi áttekintés, amivel a különböző üzemek munkáját egységbe tudta foglalni. Ezt a központi egységet tulajdonképpen az alsóausztriai kamara volt hivatva megvalósítani, ez a hatóság azonban távolesett a bányavidéktől, ha valahol valami fennakadt, valaki hibát követett el, bajos volt mindig Bécsbe jelentést tenni s megvárni, amíg onnan intézkednek. A főkamagróf a helyszínen azonnal rendelkezhetett, habár fontosabb dolgokban fölöttes hatóságának hozzájárulását kellett kérnie. Egy példa legjobban megvilágítja szerepét. Ha valamelyik bányatisztviselő hamisan számolt el, a főkamagrófnak nem az volt a feladata, hogy a számadást töviről-hegyire áttanulmányozva ezt megállapítsa. Ez a megfelelő számvevő dolga volt, aki az ehhez szükséges szakismeretekkel rendelkezett. A főkamagróf ilyen esetben azonnal közbelépett, az illető tisztviselőt felfüggesztette, vagyoni elégtételre kötelezte és helyettesítéséről gondoskodott. A hanyagnak bizonyult hivatalnokot azután a király bocsátotta el és utódát is ő nevezte ki. A hangsúly itt azon volt, hogy a főkamagróf azonnal intézkedhetett, amivel a kincstárt az ügy elhúzódása révén fenyegető károsodástól mentesítette. Igaz, hogy ezt olykor a besztercebányai igazgató és a két alkamagróf is megtehetette volna, amikor a főkamagrófi állás nem volt betöltve, meg is kellett tenniük, őket azonban elsősorban a gondjukra bízott üzemek szakkérdései foglalkoztatták, azonkívül sokszor nem is tudtak volna intézkedni, minthogy az egész bányakerület általános viszonyait nem ismerték.

A bányaműveléssel kapcsolatos kincstári üzemek zavartalansága nem egyedül attól függött, hogy vajjon jól vezeték-e őket. Az arany- és ezüstbányák többsége nem a kincstár, hanem magánosok kezén volt, s ha ezeket a bányákat hanyagul művelték vagy művelésüket abbahagyták, az égető-, olvasztó- és cimentező-művek sem dolgozhattak rendszeresen, megfelelő mennyiségű és minőségű pénz sem tudtak verni. A kincstár érdeke tehát megkívánta, hogy gondoskodását a magánbányákra, elsősorban a bányavárosokra is kiterjessze. Az utóbbiakkal szemben ezt annál könnyebben megtehetette, mivel a bányavárosoknak a király volt a földesuruk, a bányászok eredetileg királyi telepések voltak, jogaikat és kiváltságaikat az uralkodóktól nyerték,

s csak tőlük várhatták, hogy kiváltságos helyzetüket az ország többi lakosával, elsősorban a földesurakkal szemben biztosítják. Ez a magyarázata, hogy a főkamagróf a bányavárosok polgárságát szükség esetén anyagilag is támogatta, továbbá, hogy fölöttük közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságot is gyakorolt.

A gazdasági támogatásnak a formája az volt, hogy a kincstár a kellő tőkével nem rendelkező bányatulajdonosnak hitelt nyújtott. Ezt az alsó-ausztriai kamara hozzájárulásával az alkamagrófok is megtehették, a főkamagrófnak ezzel kapcsolatban csak az volt a dolga, hogy olyan személyek anyagi támogatását megakadályozza, akikről feltehető volt, hogy a kölcsönt letörleszteni sohasem fogják.

Ami közigazgatási hatáskörét illeti, utasításából csak annyi állapítható meg, hogy a bányakerület területén rendet és nyugalmat kellett teremtenie, hogy a bányászok és a tisztviselők zavartalanul dolgozhassanak. Nincs nyoma annak, hogy mai értelemben vett közigazgatással, azaz a bányászok mindennapi életének szabályozásával foglalkozott volna. Ezt a munkát abban az időben nem az állami, azaz királyi hatóságok, hanem a rendiség önkormányzati szervei, jelen esetben a bányavárosok tisztikara végezte.

Igen fontos része volt a főkamagrófi hatáskörnek az igazságszolgáltatás. Ez kettős királyi jegen alapult. Az uralkodót először is megillette a felségjegen alapuló jövedelmekkel kapcsolatos vitás kérdések eldöntésének joga. Mint a bányavárosok földesura pedig nem bányászati ügyekben is ítélezhetett a bányapolgárok fölött. A bányászok egyik jogalapot sem vitattak, csupán atekintetben volt eltérés a király és a bányavárosok felfogása között, hogy az uralkodó földesúri bírói hatóságát milyen szervek révén gyakorolhatja. A bányavárosok a középkor századaiban kialakult gyakorlatra hivatkoztak, amely szerint a bányapolgárok ügyeiben elsőfokon az illető bányaváros törvényszéke, másodikon a bányavárosok közös bírósága, harmadikon pedig a tárnokmester vagy a személynök ítélezett. Minthogy a középkor végén mind a tárnokmester, mind a személynök inkább rendi, mint királyi tisztviselők voltak, az volt a helyzet, hogy a bányavárosok fölötti bírói hatóságot, a közvetlenül az uralkodóhoz fellebbezett ügyeket véve csak ki, mind rendi hatóságok gyakorolták. A királyi hatalom ezt nem is bánta mindaddig, amíg a bányajövedelmeket bérbeadta, sőt feltehető, hogy a királyi bányatelepek önkormányzati törekvéseit a bérlőkkel szemben támogatta is. A helyzet azonban megváltozott, amikor a bérletrendszerrel szakítottak, s az uralkodók nemcsak a felségjegen alapuló jövedelmeket vették saját kezelésbe, hanem földesúri jogaikat is gyakorolni óhajtották. Bírói hatóságukat ettől kezdve a rendi jellegű tárnokmesteri és személynöki törvényszékekről át akarták ruházni a királyi bányatisztviselőkre, akiknek nemcsak pénzügyigazgatási, hanem igazságszolgáltatási szerepet is szántak. A bányavárosokban úgynevezett bányabíróságok felállítását határozták el, amelyekben a jogban jártas bányapolgárok bevonásával a királyi bányatisztek szolgáltattak igazságot. Ezt az uralkodói döntést az I. Miksa-féle bányarendtartás szögezte le, amely már I. Ferdinánd idejében elkészült. Kihirdetése éppen azért maradt 1565-re, mert a bányavárosok a törvénykezés új rendje miatt nem voltak hajlandók elfogadni. I. Ferdinánd élete végéig kímélte a bányászok érzékenységét, fia azonban erre már nem volt tekintettel, s a bányarendtartást hozzájárulásuk nélkül is életbe léptette.

A bányabíróságban természetesen a főkamagróf is szerepet játszott, amióta ezt az állást 1598-ban betöltötték. Hag Dávid szolgálati utasítása etekintetben is csak általános rendelkezéseket tartalmazott. Nem tisztázta, hogy a főkamagróf milyen ügyekben illetékes, milyen helyet foglal el az alsóbb- és felsőbbfokú bírói hatóságok sorában, hogy egymaga, avagy hány és milyen bírótárral ítélkezik. Nem tett különbséget a bányaregálen és a földesúri jogon alapuló bírói gyakorlat között, ami azt mutatja, hogy a kettő a bányabíróságok munkájában összeolvadt. Mindezt s egyéb részleteket a monográfikus feldolgozásoknak kell majd megállapítaniok, amelyek a jogtörténeti vonatkozásokat sem hagyhatják figyelmen kívül.

Mind a közrend biztosításához, mind pedig bírói tekintélyének fenntartásához és ítéleteinek végrehajtásához, a főkamagrófnak fegyveres támogatásra is szüksége volt. Ezt az alsómagyarországi bányavárosi kerület főkapitányától, illetve Fülek, Nógrád és Szécsény várak kapitányaitól kapta meg. E várak őrsége fölött nem rendelkezett, ha valamire szüksége volt, a főkapitányhoz fordulhatott, akivel utasítása értelmében a jó viszonyt ápolnia kellett. Ha pedig a vidéket török támadás veszélye fenyegette, a bányavárosok fegyveres őrségét a főkapitány rendelkezésére tartozott bocsátani.

Az alsómagyarországi bányakamarai javakhoz a bányákon és bányüzemekben, valamint a bányavárosokon kívül még két kincstári uradalom is tartozott: a zólyomi és a dobronivai. Ezeket a többi várbirtok mintájára udvarbírák és ellenőrök igazgatták, akik nem a pozsonyi magyar kamara, hanem a főkamagróf főhatósága alá tartoztak. Erre azért volt szükség, mert a bányaművelésnél sokszor igénybe kellett venni az uradalmak jobbágyainak munkaerejét, főleg a fuvarosokét. A bányavárosok élelmezésében is fontos szerepet játszottak a kincstári birtokok. A főkamagróf, szükség esetén, még az elzalogosított királyi jószágok jobbágyságát is munkára kötelezhette.

A bányaműveléssel mindenkor szorosan összefüggött az erdőgazdálkodás, a bányászathoz ugyanis, főleg az ércek szétválasztásához és finomításához sok fára és fából égetett szénre volt szükség. A kincstárnak magának is voltak erdei, amelyeket saját tisztjeivel gondoztatott, ezenkívül azonban a bányavidéken fekvő magánföldesúri erdőket is ellenőrizte abból a szempontból, hogy az egész országra érvényes erejű királyi erdőrendtartás pontjait megtartják-e. Mindkét feladat, a kincstári erdőgazdaság irányítása és a magánföldesúri erdők ellenőrzése a főkamagróf feladatai közé tartozott.

Hatásköre tehát, amint Hag Dávid 1598-iki utasításából¹⁾ megállapíthattuk, igen széleskörű volt, s a bányászattal kapcsolatos összes ügyekre kiterjedt. Az alsómagyarországi bányavárosok legfőbb országos hatósága ezek szerint a főkamagróf volt. A magyar kamara, a többi királyi város főhatósága, e városokban csak az adó kérdésében tudta befolyását érvényre juttatni. Minden más téren, amennyiben az államot képviselő uralkodói hatalom a helyi önkormányzatok életébe belenyúlt, ezt az alsómagyarországi bányavárosoknál nem a magyar kamara, hanem a főkamagróf útján tette. Ez a tény a magyar kamara hatáskörét, s közvetve a magyar közigazgatás egységét, kétségtelenül megcsorbitotta. Gyakorlati következményei azonban a XVI. és XVII. század folyamán, amíg az uralkodói hatalom a királyi

¹⁾ Az utasítást l. *Schmidt* i. m. III. k. 286—299. l.

városok belső ügyeibe nem avatkozott, legfeljebb egy-két ilyen irányú kísérletet tett, lényegtelenek maradtak. Ez a magyarázata, hogy a magyar kamara és a főkamagróf hatásköri viszonyát egyik hatóság utasításai sem szabályozták. Hogy a valóságban azután voltak-e mégis hatásköri összeütközések, azt a részletkutatás fogja majd megállapítani. Ilyen természetű nehézségek feltehetőleg csak a XVII. század végén, méginkább pedig a XVIII. század első felében merültek fel, amikor az uralkodói hatalom a királyi városok belső viszonyainak szabályozását tervbevette. A problémát azután az 1741. évi országgyűlés oldotta meg, amikor a főkamagrófi hivatalt a magyar kamarának rendelte alá.

Hag Dávid egyébként csak rövid ideig töltötte be a főkamagrófi tisztséget. Intézkedései nem bizonyultak helyeseknek. Főleg az a rendelet váltott ki a bányavárosokban nagy ellenkezést, amellyel a pénzverés helyéül Körmöcbánya helyett Selmechányát tette meg. A körmöciek panaszuikkal Mátyás főherceghez fordultak, aki nekik adott igazat, Hag Dávidot felszólította, hogy rendeletét vonja vissza és a körmöcieknek okozott kárt térítse meg. A megszegyénített főkamagróf erre lemondott állásáról.¹⁾

A főkamagrótság a XVII. században.

A bécsi udvar mostmár nem hagyta üresen a főkamagrófi tisztséget. Hag Dávid utódát Rappach Kristóf személyében hamarosan kinevezték, 1600 augusztus 28-án már kiállították részére az utasítást. Ebből derül ki, hogy megelőzőleg az alsóausztriai kamarának volt a tanácsosa, ahol valószínűleg ő intézte az alsómagyarországi bányáügyeket. Egyebekben ez az utasítás pontról-pontra megegyezett azzal, amit Hag Dávid két évvel korábban kapott.²⁾ Működéséről egyelőre semmit sem tudunk, még azt sem, hogy meddig maradt hivatalában s miért távozott onnan.

Ezekre az évekre esett Bocskay István felkelése, ami az alsómagyarországi bányavidékre is érezte hatását. A bányavárosok 1605 második felében és 1606 elején a fejedelem kezébe kerültek. Bányügyi intézkedéseit nem ismerjük. Nem valószínű, hogy a szervezeten változtatott, legfeljebb a vezető állásokba a maga embereit helyezte. Az alsóausztriai kamara 1607-ben úgy nyilatkozott, hogy a magyar bányatisztviselők nem a legjobban gazdálkodtak, s hogy Szentiványi János, Bocskay besztercebányai igazgatója keveset értett hivatalához. Nem valószínű, hogy Rappach Kristóf a felkelés ideje alatt is megmaradt főkamagrófnak, de lehetséges, hogy a bécsi béke után visszatért hivatalába. Annyi bizonyos, hogy 1610 augusztus 21-én már új főkamagrófot kapott királyi utasítást.

Bloenstain Mátyásról, az új főkamagrófról csak annyit tudunk, hogy tagja volt annak a bizottságnak, amelyet II. Mátyás 1610-ben az alsómagyarországi bányáügyek megvizsgálására és rendezésére küldött ki, s amely azután őt hivatalába beiktatta. Kinevezésénél döntő szempont lehetett, hogy a bányaművelés fellendítésére jelentékeny összeget, 15.000 magyar forintot adott kölcsön a kincstárnak. Ennek fedezésére az uralkodó lekötötte részére az alsómagyarországi bányajövedelmeket, sőt arra az esetre, ha ezek nem lettek volna elegendők, még az ausztriai bevételeket is.³⁾ A bányászat egyik legnagyobb akadályja a tőkehiány volt, érthető tehát, hogy Bloenstain aján-

¹⁾ L. Péch i. m. I. k. 381—382. I.

²⁾ L. Schmidt i. m. III. k. 304—316. I.

³⁾ Péch i. m. II. k. 105. I.

latát a kincstár örömmel fogadta. Hivatala azonban ezáltal tulajdonképpen bérletté vált, hasonlóan a középkori kamaragrófokéhoz, mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy működéséről pontosan el kellett számolnia, továbbá, hogy az alája rendelt tisztviselőket nem 6 alkalmazta. A XVII. századi pénzügyi viszonyokra mindenesetre jellemző, hogy a kincstár magánosoktól volt kénytelen kölcsönt felvenni, hogy egyik legjövedelmezőbb bevételi forrását, a bányaműveket üzemben tartsa, s hogy a hitelezőt e művek vezetésével is megbízta. A szakszerűség szempontjai ennél a kinevezésnél másodrendű szerepet játszottak, bár nincs kizárva, hogy Bloenstain nemcsak mint üzletember, hanem mint sokoldalú hivatalnok is megállta helyét. Feladata ugyanaz volt, mint elődeié, utasítása is megegyezett azokéval. Az egyetlen különbség az volt, hogy fölöttes hatóságai közül csak az uralkodót és az alsóausztriai kamarát említette, a főhercegeket és az udvari kamarát azonban nem.¹⁾ A főhercegek szerepe II. Mátyás trónraléptével megszűnt, az udvari kamara azonban továbbra is a régi hatáskörrel rendelkezett, sőt, amint láttuk, az alsóausztriai kamarát az alsómagyarországi bányai igazgatás terén is fokozatosan háttérbe szorította.

A hivatali ügyintézés szempontjából lényeges újítás fűződik Bloenstain nevéhez. Korábban az alsóausztriai kamara a besztercebányai igazgatóval és a két alkamaragróffal közvetlenül levelezett, azok a hozzájuk érkezett rendeleteket csak utólag közölték a főkamaragróffal. Ez a gyakorlat akkor alakult ki, amikor a főkamaragrófság még betöltetlen volt. Nemcsak a hivatali renddel és a szolgálat érdekével ellenkezett, hanem a főkamaragróf tekintélyének is ártott. Bloenstain kérésére azután az alsóausztriai kamara 1611-ben hozzájárult, hogy a besztercebányai, körmöci és selmeci hivatalok vezetőivel csak a főkamaragrófon keresztül fog érintkezni, minden rendeletet neki fog megküldeni, hogy azokat az illetékes hivatalhoz továbbítsa.²⁾

Bloenstain 1619-ig töltötte be a főkamaragrófi hivatalt. Működésének részletei nem ismeretesek, csak annyit tudunk, hogy összeütközésbe került a bányavárosokkal, amelyek Forgách Zsigmond nádorhoz fordultak védelemért. Ez az eset igen jellemző, mert nemcsak a főbányagrófi hivatal tisztára fejedelmi jellegét bizonyítja, hanem a kor nemzetiségi viszonyaiba is betekintést nyújt. A bányavárosok német polgársága magát a magyar rendiség tagjának tartotta, s a német nemzetiségű uralkodó német nemzetiségű tisztviselőjével szemben a magyar rendek vezetőjénél keresett és talált oltalmat. Az ellentéteket az a kérdés robbantotta ki, vajjon azok a bányakamarai tisztviselők, akik a bányavárosokban ház- és földbirtokot szereztek, sőt gyakran városi tisztséget is viseltek, alája vannak-e vetve a városi hatóságnak, vagy sem? Azaz a városi bíróság ítélkezhetik-e fölöttük, természetesen nem hivatalos működésükkel kapcsolatos, hanem egyéb ügyekben? Bloenstain azt az álláspontot képviselte, hogy a kamarai tisztviselők minden tekintetben csakis a kamara, illetve végső fokon a király joghatósága alatt állanak, s ezért meg is tiltotta nekik, hogy városi tisztségeket viseljenek, Forgách Zsigmond nádor viszont a bányavárosok kérésére 1618-ban egy rendeletet bocsátott ki, amelyben a városi hatóságokat felhatalmazta, hogy a kamarai tisztviselők fölött is ítélkezhessenek. Az uralkodó természetesen Bloenstain álláspontját tette a magáévá, kimondva, hogy a városi ingatlanokkal rendelkező kamarai tisztviselők e javakra nézve ugyanolyan terheket viselnek,

¹⁾ Bloenstain utasítását l. Schmidt i. m. IV. k. 180—196. l.

²⁾ Péch i. m. II. k. 117. l.

mint a többi polgár, felelősségre azonban csak a kamara, illetve a király törvényszéke előtt vonhatók. Ez a döntés megfelelt a kor általános joggyakorlatának, amely szerint a peres ügyekben mindig az alperes felettes hatósága volt illetékes. Ha tehát valamelyik kamarai tisztviselőnek az egyik bányapolgár ellen volt keresete, a perben nem a kamara, hanem a városi törvényszék ítélkezett. Bloenstain ellen az a panasz is felmerült, hogy hivatalnokai ezt az ősi joggyakorlatot megsértik, s a városi polgársággal szemben erőszakoskodnak. A dologban lehetett valami, erre mutat, hogy az uralkodó, noha a vita lényegében neki adott igazat, nem küldte vissza a bánya-kerületbe.¹⁾

A Bloenstain elleni elkeseredés nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a bányavárosok Bethlen Gábor hadaival szemben semmiféle ellenállást sem tanúsítottak. A fejedelem elég hosszú ideig, némi megszakítással 1619-től 1627-ig tartotta megszállva az alsómagyarországi bányavidéket. A sok munka, amely róla megjelent, közigazgatási intézkedéseit részletesen nem elemezte, így azt sem tudjuk, hogy a bányaigazgatás terén mit tett. A rendelkezésünkre álló töredékes adatok arra mutatnak, hogy a jól bevált kamarai szervezeten nem változtatott, a tisztviselőket átvette, s csak a vezető állásokba ültette a maga embereit. Ez természetes, hiszen szakemberekben nagy hiány volt, úgyhogy Erdélybe pl. Magyarországból és külföldről kedvező feltételekkel csábította a bányászokat és a hivatalnokokat. Első főkamaragrófja Zmeskál Jarosláv volt, aki nyilván ura szándékainak megfelelően bocsátotta ki 1620 november 13.-án azt a rendeletet, amelyben a bányaművelést, feltéve, hogy a kincstárnak ezáltal kárt nem okoznak, a kamara tisztviselőinek is megengedte. A királyi bányaigazgatás idején ezt következetesen tiltották, bár teljesen megakadályozni sohasem tudták. A közigazgatás megbízhatósága és a tisztviselői etika szempontjából kétségtelenül a királyi álláspont volt a helyes, amely összeférhetetlennek tartotta, hogy a bányászat ellenőrzésével megbízott hivatalnok maga is bányásszék, s így abba a helyzetbe kerüljön, hogy önmagát kelljen ellenőriznie. Bethlen előtt azonban az volt a legfontosabb szempont, hogy a bányászatot minél jobban fellendítse, s ezt a célt minden eszközzel elérni igyekezett.²⁾ Zmeskálon kívül még két főkamaragrófját ismerjük. Az egyik Györky (Gyürky) Benedek volt, akit 1623 október 4-én nevezett ki,³⁾ a másik pedig Bélaváry Dávid, akiről 1626-ban panaszolta a besztercebányai igazgató, hogy az ottani raktárakat mind kiürítette, de a munkásokat nem fizette és csak az adósságot szaporította.⁴⁾ Az kétségtelen, hogy Bethlen jelentékeny jövedelmet biztosított magának a bányaüzemekből, módszerét azonban csak a részletkutatás eredményei alapján lehet majd megbírálni.

A bánya- jövedelmek fontosságát bizonyítja, hogy II. Ferdinánd a nikolsburgi béke megkötése után azonnal intézkedett, hogy biztosa, Weber János, a bánya-kerületet átvegye, s Wendenstein János személyében egyúttal az új főkamaragrófot is kinevezte.⁵⁾ Wendenstein beiktatására azonban csak 1624-ben került sor, akkor is csak néhány napot töltött Selmecen és Beszterce-

¹⁾ Péch i. m. II. k. 150—152. l.

²⁾ Péch i. m. II. k. 165. l.

³⁾ A kinevező oklevelet közölte Diváld József: A körmöczi pénzverdéből. Tört. Tár, 1879. 606. l.

⁴⁾ Péch i. m. II. k. 225. l.

⁵⁾ U. o. 177. l.

bányán, majd panaszkodva Bethlen embereire, akik a besztercebányai kamaraházat feldúlták, visszatért Bécsbe.¹⁾ Csak 1627 elején ment le újra kerületébe, ahol azzal kezdte működését, hogy a kamarai tisztviselők bányaművelési tilalmát ismét életbeléptette.²⁾ 1624 július 6.-án kiállított utasítása egyébként ugyanazokat a pontokat tartalmazta, mint elődeié.³⁾

Wendenstein 1628 végén, vagy 1629 elején halt meg. Halála után a főkamagrófi állást egyelőre nem töltötték be, hanem a főkamagrófság igazgatásával, mint adminisztrátort, Sockh János körmöci alkamagróft bízták meg.⁴⁾ Sockh jó vezetőnek bizonyult, ezt bizonyítja, hogy az 1632-ben kinevezett Puchenberg György főkamagrófsága alatt is ő vezette a kamarát. Puchenberg le sem jött a bányavárosokba, rendeleteit Bécsből küldöztette, s végrehajtásukat az adminisztrátorra bízta.⁵⁾ Ez az állapot ellenkezett a főkamagrófság rendeltetésével, amely éppen az volt, hogy a távoli alsó-ausztriai kamarát a helyszínen helyettesítse. A főkamagrófok azonban többet tartózkodtak Bécsben, mint a bányavárosokban, ahol állandó székhelyük sem volt. A szükségnek megfelelően hol Besztercebányán, hol pedig Körmöcön vagy Selmeceen jelentek meg. Minthogy a pénzverők Körmöcön dolgoztak, legtöbbször itt laktak, úgyhogy az alsómagyarországi bányakamarát még az újkorban is gyakran középkori nevén, körmöci kamarának hívták. Ugyanakkor azonban a besztercebányai igazgató és a két alkamagróf hivatalát is kamarának nevezték. Vigyáznunk kell tehát, ha a körmöci kamaráról hallunk, mert a fő- és az alkamagrófságot egyaránt értették alatta.

Puchenberget már 1633-ban báró Dietrichstein váltotta fel a főkamagrófi állásban. Utasítása semmiben sem különbözött attól, amit elődei 1598 óta kaptak.⁶⁾ Működéséről semmit sem tudunk. A töredékes adatok arra vallanak, hogy továbbra is Sockh János körmöci alkamagróf igazgatta az egész bányakamarát. Az ő adminisztrátorságának idejére esett I. Rákóczi György hadjárata, amikor az alsómagyarországi bányavidék 1644-ben és 1645-ben rövid időre ismét az erdélyi fejedelem birtokába jutott. Elődeinek példáját követve ő is átvette s változtatás nélkül megtartotta a bányakamarát, amelynek tisztviselői különösebb izgalmak nélkül esküdtek hűséget új uruknak, hogy azután néhány hónap elteltével királyi kegyelemben részesüljenek.

1646-ban és 1647-ben királyi bizottság járta be a bányavárosokat. A használható Sockh továbbra is megmaradt adminisztrátornak, s ezt a megoldást az ő 1649-ben bekövetkezett halála után is többször alkalmazták. Amikor megfelelő főkamagróft nem találtak, a bányakamara vezetését adminisztrátorra bízták. Sockh örökébe rövid időre Roth Herman körmöci számvevő és Tschsch Jeremiás körmöci pénztárnok lépett, majd 1649 júliusában, amikor Rothot körmöci alkamagróffá nevezték ki, ő lett az egyedüli adminisztrátor.⁷⁾ Ettől kezdve, minthogy Péch Antal monográfiája csak 1650-ig terjed, még kevesebbet tudunk a főkamagrófság sorsáról. Schmidt Ferenc gyűjteményében 1633 utáni főkamagrófi utasítás nincs felvéve, pedig valószínű, hogy Dietrichstein utódai is mind kaptak utasítást. Egyelőre

¹⁾ U. o. 184—185. l.

²⁾ U. o. 233. l.

³⁾ Schmidt i. m. IV. k. 419—436. l.

⁴⁾ Péch i. m. II. k. 245. l.

⁵⁾ U. o. 304. l. Puchenberg utasítását l. Schmidt i. m. IV. k. 588—605. l.

⁶⁾ Péch i. m. II. k. 304. l. Az utasítást l. Schmidt i. m. IV. k. 612—624. l.

⁷⁾ Péch i. m. II. k. 501. l.

csak annyit állapíthatunk meg, hogy 1654 januárjában még Roth körmöci alkamaragróf vezette, mint adminisztrátor, az egész bányakamarát.¹⁾ 1654 októberében III. Ferdinánd egyik rendeletét már a főkamagrófhoz intézte, de hogy ez ki volt, nem tudjuk.²⁾ 1656 májusában és júliusában ismét adminisztrátort találunk a bányakamara élén, nevét nem ismerjük.³⁾ 1660 áprilisa és 1662 májusa között báró Chaos (keresztneve ismeretlen) főkamagrófságáról vannak adataink.⁴⁾ 1665 áprilisától 1673 júliusáig báró Joanelli János András főkamagrófhoz intézett rendeletek szerepelnek Schmidt gyűjteményében.⁵⁾ A báró Joanelli-család különben is jelentékeny szerepet játszott a magyarországi bányászat történetében, többek között, amint látni fogjuk, mint a besztercebányai rézvállalat bérelője. 1675 júliusa és 1679 áprilisa között újra adminisztrátor kezén látjuk a bányakamarát.⁶⁾ 1680 októberében tűnik fel először Viechter (keresztneve ismeretlen) főkamagróf neve, 1690 decemberében még ő vezette a bányakamarát.⁷⁾

Hogy e főkamagrófok és adminisztrátorok alatt, akiknek névsora még kiegészítésre szorul, a bányakamara hogyan fejlődött, a részletkutatásnak kell majd tisztázni. A XVII. század második felének viszonyai teljesen ismeretlenek. 1690 februárjában egy főkamagrófi rendelet Körnöcbánya város tanácsához *ex consilio camerae Cremnicziensis* kelt.⁸⁾ Ez az adat azt látszik bizonyítani, hogy a főkamagróf mellett ekkor már kamarai tanács működött, vagyis a bányakamaránál is bevezették az újkori közigazgatás legjellegzetesebb elvét, a testületi (kollégiális) ügyintézését. Ez a kérdés is megoldásra vár.

A körmöci alkamaragrófság.

A főkamagróf központi vezetése alatt az alsómagyarországi bányakamara területén három nagyobb hivatal működött: a körmöci és a selmeci alkamaragrófság és a besztercebányai igazgatóság vagy intézőség. Közülük rangban a körmöci alkamaragrófság állott az első helyen, amit bizonyít, hogy — miként láttuk — főkamagróf nemlétében olykor az egész bányakamara irányítását a körmöci alkamaragrófra bízták. Minthogy e három hivatal egymástól, sőt bizonyos fokig a főkamagrófságtól is, többé-kevésbé független volt, minthogy továbbá a főkamagrófi állást sokszor nem töltötték be, s ilyenkor tulajdonképpen alsómagyarországi bányakamara sem volt, a két alkamaragrófságot és a besztercebányai vállalat vezetőségét kamaráknak is nevezték.

A három alkamara közül először a körmöci alakult ki, rangbeli elsőségét ez a körülmény is indokolta. A XV. század első felében már szerepelnek körmöci alkamaragrófok.⁹⁾ Amíg a király a bányakamarát bérbeadta, a bérelő főkamagróf helyettesét, az alkamaragróftot familiárisai közül maga nevezte ki. Még a XVI. század első negyedében is a Thurzó-család egyik familiárisát, Hub Jánost találjuk a körmöci alkamaragrófságban. Szolgá-

¹⁾ Schmidt i. m. IV. k. 795. l.

²⁾ U. o. IV. k. 797. l.

³⁾ U. o. V. k. 1., 5. l.

⁴⁾ U. o. V. k. 15., 191. l.

⁵⁾ U. o. V. k. 203., 232. l.

⁶⁾ U. o. V. k. 234., 375. l.

⁷⁾ U. o. V. k. 388., 417. l.

⁸⁾ U. o. V. k. 417. l.

⁹⁾ Krizskó i. m. 62. l.

latának familiáris jellegét bizonyítja, hogy hatalmaskodása miatt az uralkodó a körmöcbányaiak panaszára nem őt tette felelőssé, hanem urát, Thurzó Eleket, akinek ez a dolog főkamagrófságába került.¹⁾

A bérletrendszer megszűntével azután az alkamagrófság magánjogi jellegét elveszítette, s kincstári, azaz állami hivatallá alakult át. Mária királynénak 1526-tól 1541-ig Dobraviczky János volt a körmöci alkamagrófja, aki az országból többnyire távollévő főkamagróf helyett intézte az ügyeket, s jó tisztviselőnek bizonyult.²⁾ Munkája bőven akadt, ez lehetett az oka, hogy a királyné az 1530-as években még egy második alkamagróft is kinevezett.³⁾ Ez a megoldás azonban nem bizonyult szerencsésnek. Költséges is volt, hatásköri összeütközésekre is vezetett. Az 1540-ben kiküldött királynéi bizottság úgy rendelkezett, hogy Körmöcön csak egy alkamagróf legyen, akit munkájában egy-két őrnök támogasson.⁴⁾ Az idős Dobraviczky azután 1541-ben lemondott, a következő évben Böheim Berthold követte példáját. Helyükre Himmelreich Boldizsár lépett, s amíg Mária a bányajavakat át nem adta, magmaradt állásában. Hogy munkáját megkönnyítse, I. Ferdinánd két tisztviselőt szándékozott rendelkezésére bocsátani: egy ércelosztót (minerarum distributor seu divisor) és egy kohófelügyelőt (gazarum inspector vel superintendens, Kammerhüttenreiter), akiknek az lett volna a feladatuk, hogy a bányászatot ellenőrizzék és a nemesércmonopólium kijátszását megakadályozzák.⁵⁾

Hogy I. Ferdinánd, amikor a bányakamarát 1548-ban átvette, az alkamagrófi hivatal tekintetében hogyan rendelkezett, egyelőre nem tudjuk. Az is tisztázásra vár, hogy Himmelreich helyét mikor foglalta el Roll Farkas, aki közel 40 éven keresztül töltötte be ezt az állást.⁶⁾ Hosszú hivatalnoki szolgálata arra mutat, hogy jól megállta helyét. Nem kis mértékben az ő használhatóságának tulajdonítható, hogy a kincstár — megfelelő személy nem akadván — a főkamagrófi hivatal betöltésével nem kísérletezett.

Roll Farkasnak és XVI. századi utódjának vagy utódainak működését, illetve annak hivataltörténeti vonatkozásait még homály borítja. A körmöci alkamagrófi hivatalra az a királyi utasítás vet némi fényt, amelyet Fleisch György 1607 május 1-én kapott. Fleischot 1606 november 9-én Mátyás főherceg nevezte ki, aki ebben az időben bátyja helyett a bányagazgatást kezébe vette, az utasítás mégis az uralkodó nevében szólott, s valószínűleg az alsóausztriai kamara tervezete alapján az udvari kamara állította ki.

Az utasítás Fleischot alkamagrófnak (Unterkammergraf) és pénztárnoknak (Einnehmer) nevezi. Hogy ez a kettős cím mikor alakult ki, nem tudjuk, a hivatal feladatát mindenesetre jól kifejezi. E feladat egyik része ugyanis az igazgatás, azaz irányítás és ellenőrzés volt, a másik pedig a jövedelmek pénztári kezelése. A kamarai pénzügyigazgatás további feladatait, a pénztári kezelés ellenőrzését és az alárendelt hivatalnokok elszámoltatását már külön tisztviselő végezte, az alkamagróf-pénztárnok mellé rendelt ellenőr-számvevő. Az igazgatási és pénztárnoki feladatoknak ez az összekapcsolása, miként látni fogjuk, Selmecen és Besztercebányán is megállapít-

¹⁾ Péch i. m. I. k. 104. l.

²⁾ U. o. 127. l.

³⁾ Dobraviczky mellett Böheim Berthold és Himmelreich Boldizsár nevével találkozunk. *Krizskó* i. m. 62. l.

⁴⁾ Péch i. m. I. k. 182. l.

⁵⁾ Schmidt i. m. I. k. 149—153. l.

⁶⁾ *Krizskó* szerint 1553. és 1589. között. I. m. 63. l.

ható, sőt más kamaráknál is akad rá példa. A szepesi kamara elnök-igazgatója, amikor ez a hatóság nem mint kamara, hanem csak mint igazgatóság (administratio) működött, amint láttuk, egyben a pénztárt is kezelte.

A körmöci alkamaragróf hatásköre, a kamara munkájának megfelelően, két részre oszlott: a pénzverési (Münzwesen) és a bányaujgyekre (Bergwesen). Ez utóbbiak ismét két ágra szakadtak: a monopóliumon alapuló nemesércbevéltásra és a bányaművelésre. Végül a bányaművelés terén is különbséget kell tennünk a kincstár és a magánosok bányászata között.

Amikor I. Ferdinánd az alsómagyarországi bányakamarát Mária királynétől 1548-ban visszaváltotta, a körmöci és selmeci bányáknak csak jelentéktelen része volt az uralkodó tulajdonában. Hogy az urburából, a nemesércmonopóliumból és a pénzverésből eredő hasznát a kincstár biztossítsa, a magánosok bányaművelését is ellenőriznie, sőt irányítania kellett, mert ennek megszűnése vagy helytelen irányba való fejlődése esetén nem tudott volna mit beváltani és miből pénzt verni. A királyi utasítás a körmöci alkamaragróft megbízta, hogy a bányamester segítségével, akinek ez tulajdonképpen feladata volt, a magánbányákban a rablógazdálkodást akadályozza meg. Sok bányatulajdonos ugyanis csak arra törekedett, hogy minél rövidebb idő alatt minél nagyobb haszonra tegyen szert, bányáit nem rendszeresen műveltette, s mikor a könnyen hozzáférhető ér kimerült, a bányászatot egyszerűen abbahagyta. Az ilyen bányákat azután más valaki nem szívesen vette át, úgyhogy gyakran műveletlenül maradtak. A kincstárnak ez kárt okozott, ezért kellett a körmöci alkamaragrófnak ügyelnie, hogy ilyen eset elő ne forduljon. Joga volt hozzá, hogy a megmunkálatlanul hagyott bányákat alkalmas vállalkozóknak adja. Hatásköre a bányafelügyelet terén a selmeci bányaterületre is kiterjedt, etekintetben tehát a selmeci alkamaragrófnak fölöttese volt. A besztercebányai rézbányák, minthogy nem magánosok, hanem a kincstár birtokában voltak, ilyen szempontból nem szorultak ellenőrzésre. Nincs nyoma annak, hogy a körmöci alkamaragróf a besztercebányai igazgató fölött rendelkezett, kivéve amikor külön megbízás alapján a főkamagróft helyettesítette.

A kincstár minden lehetőet elkövetett, hogy a bányaművelés meg ne szakadjon. Sokszor a tőkehiány okozta a nehézséget, ilyenkor a bányatulajdonos a kamarai pénztárból kölcsönt vehetett fel. Ez a gyakorlat azonban sok visszaélésre vezetett. A körmöci alkamaragróf tartozott gondoskodni róla, hogy kölcsönt csak olyan bányatulajdonos kapjon, akiről remélni lehetett, hogy bányáit eredményesen fogja műveltetni s adósságát majd törleszteni tudja.

Amikor a kölcsön sem segített, új vállalkozó sem akadt, a kincstár az előtt a válaszut előtt állott, hogy a bányát vagy műveletlenül hagyja, vagy pedig saját kezelésbe veszi át. Erre az utolsó kísérletre nem szívesen szánta el magát, mert nyilvánvaló volt, hogy a bányaművelésre rá fog fizetni, s hasznot legfeljebb a nemesércmonopólium révén remélhet. A pénzverés zavartalanságáról azonban gondoskodnia kellett, ez a magyarázata, hogy idővel egyre több arany- és ezüstbánya került a kincstár tulajdonába. E munkának nem lehet feladata, hogy ezt a folyamatot részletesen ismertesse, a bányatörténeti monográfiák különben is etekintetben még a leghasználhatóbbak. Körmöcbányán a legnagyobb kincstári bányauzem az úgynevezett Goldkunsthåndlung volt, amelyet külön intéző vezetett, akinek tiszttségéről lentebb lesz szó. A körmöci alkamaragróf a kincstári bányauzemek munkáját

irányította és ellenőrizte, az ott alkalmazott tisztviselőknek fölüttes hatósága volt. Hatásköre ezen a téren a körmöci bányakerületre korlátozódott.

A bányákból napvilágra került nemesérc még nem volt alkalmas arra, hogy azonnal feldolgozzák, először tisztítani és finomítani kellett. Ezt a munkát, a kohászatot külön üzemek végezték. Az ezüstöt a nem nemes fémektől az úgynevezett égető-műben (domus vagy officina crematoria, Brenngaden), az aranytól pedig a választó-műben (domus vagy officina separatoria, Scheidgaden) különítették el. Az így nyert aranyat azután a cimentező-műben (cimentum, Ciment) finomították tovább. Eredetileg a bányászathoz hasonlóan a kohászat sem volt királyi monopólium. A nemesércmonopólium bevezetése óta azonban a nemesérc forgalmának ellenőrzésére és csempészésének megakadályozására egyik legjobb eszköznek az bizonyult, ha a kincstár vagy a bérlő a tisztítás és finomítás munkáját maga végzi el. Ezt az elvet azonban teljesen megvalósítani nem sikerült. Az aranyfinomítás ugyan királyi monopólium lett, cimentező-műve csak a kincstárnak vagy a bérlőnek volt, égető- és választó-műveket azonban magánosok is üzemben tartottak.

Mária királyné birtoklása idejében Körmöcbányán kincstári cimentező-művön kívül égető- és választó-művek is voltak.¹⁾ A részletkutatás hivatott tisztázni, hogy vajjon 1548 után is megmaradtak-e, avagy miért és mikor szűntek meg? Az 1607-i körmöci alkamaragrófi utasítás csak cimentező-műről szól, s azt az alkamaragróf felügyelete alá helyezi. Ezüstöt nem annyira Körmöc-, hanem inkább Selmecbányán bányásztak, ez lehet a magyarázata, ha a kincstári égető- és választó-műveket az előbbi helyen csakugyan megszüntették. Lehetséges, hogy a választó-mű beleolvadt a cimentező-műbe, s a Körmöcön bányászott aranyat a Selmecről odaszállított ezüsttartalmú arannyal együtt finomították.

A cimentező-mű nemcsak aranyfinomító üzem volt, hanem egyben a kincstári nemesércmonopólium szerve is. Az egész alsómagyarországi bányakamara területén, sőt, a nagybányai cimentező-műhöz — már amikor működött — tartozó bányavidék kivételével, az egész királyi Magyarország arany- és ezüsttermését itt váltották be, a kincstár által megszabott árfolyamon. A cimentező-mű egész személyzete a körmöci alkamaragróf főhatósága alá tartozott, aki köteles volt ellenőrizni, hogy csakugyan minden nemesérceft bevéltanak-e. Ezzel a feladattal együttjárt a nemesérccsempészek üldözése. A lefoglalt csempészárú bizonyos hányada a feljelentőt és az alkamaragróft illette meg, ezzel akarták fokozott éberségre ösztönözni. A nemesércmonopóliummal volt kapcsolatos az alkamaragrófnak az a feladata is, hogy a bányavidék ékszeréseit megfelelő mennyiségű arannyal és ezüsttel ellássa. A bányatulajdonosok, mint már említettük, az általuk bányászott nemesérc bizonyos hányadát saját szükségletük fedezésére megtarthatták.

A beváltásra kerülő nemesérc finomságát külön tisztviselő, a kémlész (probator) ellenőrizte. Állása tulajdonképen az olvasztó-műhöz tartozott, minden olvasztó-mű mellett kémlész is működött, sőt olykor kettő is, egyik a kincstár, a másik pedig a város, azaz a bányatulajdonosok megbízásából. A cimentező-mű kémlésze a selmeci és besztercebányai kémlészek mérésének helyességét ellenőrizte, s amennyiben Körmöcön a cimentező-mű egyben választó-mű is volt, a körmöci választói kémlész tisztségét is viselte. Szintén a körmöci alkamaragróf főhatósága alatt állott.

¹⁾ Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése i. m. 45. l.

Ugyancsak ő irányította a választói és cimentező üzemből dolgozó többi alkalmazott munkáját: az ezüstkísérőkét, akik a Selmecen és Besztercebányán kiolvasztott ezüstöt Kőrmöcre szállították, a fuvarosokét, a szállítványokat biztosító fegyveres szolgálókét, az ezüstégetőkét, a vasmunkásokét, a főcimentező vezetése mellett működő cimentezőket és olvasztókat, a szertárnokét, a kamaraházra vigyázó örökét, nemkülönbben az egész pénzverő személyzetét.

A pénzverés volt a kőrmöci alkamarának legfontosabb, eredetileg önálló feladata, amely azonban a cimentezéssel a legszorosabb kapcsolatban állott, minthogy a verésre kerülő aranyat és ezüstöt a megfelelő minőségben a cimentezőmű állította elő. A királyi utasítás a legnagyobb gondot kötötte a kőrmöci alkamaragróf lelkére, amikor feladatának a pénzverés ellenőrzésével kapcsolatos részéről szólott. Nemcsak a kincstár anyagi érdekét kellett ugyanis megvédenie, hanem a királyi pénzek országos és külföldi hitelét, ami a gazdasági élet alakulását döntően befolyásolhatta. Az utasítás pontosan megszabta, hogy milyen súlyú és finomságú ércből hány darab aranyat vagy ezüstöt kell verni. Megállapította, hogy mekkora lehet a legnagyobb eltérés, amely mellett a veretet még elfogadhatták, ha ezt meghaladta, akár több darabot vertek, akár kevesebbet, a pénzeket újra kellett olvasztani. Az egyes veretekről könyvet vezettek, amelybe minden adatot feljegyeztek. Az ellenőrzés munkájában, amely a finomításra, azaz a cimentezésre és a verésre egyaránt kiterjedt, a számvevő-ellenőrön kívül külön tisztviselő állott az alkamaragróf rendelkezésére: a pénzverési ellenőr, a Wardein.¹⁾ Ez az ellenőr elsősorban a finomítóból kikerült öntvényeket és a kiverett pénzeket vizsgálta felül, de ha lelkiismeretesen járt el, már a finomítás előtt megállapította az ércek arany- és ezüsttartalmát, azaz a különböző választóműveknél alkalmazott kémlészek adatainak helyességét is ellenőrizte. Valami szerepe a kőrmöci városbírónak is lehetett az ellenőrzésben, mert minden veretből kapott egy-két darabot egy irat kíséretében, amely a verésre vonatkozó, s az alkamaragróf által feljegyzett adatokat tartalmazta. Néhány darabot a pénzverési ellenőr is megőrzött a veretből, hogy esetleges panaszokkal vagy vádakkal szemben magát mindenkor igazolhassa. Minthogy a pénzverés tizede az esztergomi érseket illette meg, az érsekek a középkor folyamán külön tisztviselőt, az érseki pisetariust küldték ki a pénzverőkamara mellé. Az 1607-iki alkamaragrófi utasítás az érsek pisetum-jogáról és érseki pisetariusról egy szóval sem emlékezik meg. Lehet azonban, hogy az érseki jövedelmeket ebben az időben éppen a kincstár élvezte, vagy esetleg megváltotta ezt az érseki jogot. Ezt a kérdést is a részletkutatásnak kell majd megvizsgálnia.

Az alkamaragrófi hatáskör igazgatási részéhez járult még a pénztár kezelése. E tekintetben különösen szorosan együttműködött a számvevő-ellenőrrel, akinek segítségét az igazgatásban, főleg a pénzverés ellenőrzésében is igénybe vette. A pénztárt közösen őrizték, mindegyiküknek kulcsa volt hozzá, s csak együtt nyithatták fel. Alkamaragróf és számvevő mellérendelt viszonyban állottak egymással, távollétük vagy akadályoztatásuk esetén egymást kölcsönösen helyettesítették. Hasonlított ez a viszony a magyar kamara pénztárnokának és ellenőrének kapcsolatához, vagy ahhoz, amely a vidéki kamarai tisztviselők és a melléjük rendelt ellenőrök között állott fenn. A pénztárkönyveket is párhuzamosan vezették, ugyanígy készítették

¹⁾ Péch Antal Szakszótára »pénzbecsőr«-nek fordítja a Wardein szót.

az évvégi számadásokat, valamint az egyes cimentezésekről, azaz olvasztásokról az időszakos kimutatásokat. Az alkamaragróf rangban mégis jóval fölülmúlta a számvevőt, minthogy hatásköre az ellenőrzésen, pénztári kezelésen és számadáson kívül olyan feladatokra is kiterjedt, amelyeket önállóan kellett megoldania.

Ilyen feladat volt a bányaugyi igazságszolgáltatás, elsősorban a bányatisztviselők ellen felmerülő panaszok és vádak ügyében, minthogy azok a bányavárosi és az országos bíróságok illetékessége alól mentesek voltak. Ezek az ügyek a bányamester illetékességét is meghaladták, aki egyébként a bányászattal kapcsolatos vétségek esetében az általános bányarendtartás alapján ítélkezett. Ilyenkor az alkamaragróf az alkamara vezető tisztviselőit, elsősorban a számvevőt vette maga mellé bírótársakul, s közös tanácskozás után mondta ki az ítéletet. Ha pedig nagyobbfontosságú ügyben kellett volna határoznia, amelynek eldöntésére nem érezte magát illetékesnek, az esetet az alsóausztriai kamara elé terjesztette, s addig is a zólyomi kapitány támogatását kérte, akinek fegyveres ereje biztosította rendelkezéseinek kellő súlyát.

A bányatisztviselők és a bányavárosok közötti viszony nem volt mindig zavartalan. A tisztviselők szerezhettek ugyan városi ingatlanokat, amik alapján a közös terhekből is részt kellett vállalniok, azt azonban határozottan ellenezte a kincstár, hogy városi tisztségeket viseljenek. Ez érthető nemcsak azért, mert a városi tisztségviselés hivatalos munkájukban akadályozhatta őket, hanem azért is, mert a városok érdekei olykor ellenkeztek a kincstáréival. Hasonló okokból tiltotta az uralkodó, hogy a tisztviselők a bányáknál bármiféle, akárcsak közvetett érdekeltséget vállaljanak. E rendelkezések megtartására, mint a tisztviselők közvetlen előljárója, az alkamaragróf tartozott ügyelni. Ő ellenőrizte, hogy a hivatalos idő alatt, ami délelőtt 6-tól 10-ig, délután pedig 1-től 5-ig tartott, munkahelyükön legyenek és dolgozzanak. Hozzájárulása nélkül senki sem maradhatott távol, három napnál hosszabb szabadságot pedig csak az alsóausztriai kamara engedélyezhetett.

Hozzá tartozott még az alkamaragróf hatásköréhez a bányavidék erdőinek oltalmazása is. A kohóknak igen sok tüzelőre volt szükségük, a gondatlan erdőgazdálkodás az egész üzemet megbéníthatta volna. Főleg a nyájakat legeltető pásztorokra volt sok panasz, akik állataikat rászabadították a fiatal cserjésekre, nem törődve vele, hogy ezáltal a kivágott erdők utánpótlását veszélyeztetik. Az alkamaragróf az erdőtisztek fölött is rendelkezett, hogy a bányászat és az erdőgazdálkodás érdekeit összhangba hozhassa.

A török támadás veszélye a XVI. és XVII. század folyamán állandóan fenyegetett. Utasítása a körmöci alkamaragrófnak is lelkére kötötte, hogy a bányavárosi főkapitányokkal jó viszonyban maradjon, mert fegyveres segítséget szükség esetén elsősorban tőlük várhatott.

Feltűnő, hogy az alkamaragrófi utasítás a főkamaragrófról egyetlen szóval sem emlékezett meg, hanem az alkamaragróf közvetlen fölöttes hatóságaként az alsóausztriai kamarát nevezte meg. Ez azt bizonyítja, hogy a főkamaragrófi állás 1607-ben nem volt betöltve, de mutatja azt is, hogy az alkamaragrófok főkamaragrófi irányítás nélkül is vezették a rájuk bízott hivatalokat.

Fáradságos munkájáért az alkamaragróf 1607-ben évi 600 magyar forint fizetést kapott. Természetbeni járandóságokat nem élvezett. Ebből az összegből azonban valószínűleg a maga személyzetét is fizetnie kellett.

1642-ben az alkamaragróf évi 660 magyar forint fizetéséből, továbbá a főkamagrófi feladatok végzéséért kapott 1000 magyar forintból egy intézőt, egy titkárt, 3 szolgát, cselédeket, 4 háta- és 6 kocsilovat tartott.¹⁾ Az intéző, titkár, irnokok, szolgák familiárisai voltak, akiket tetszése szerint fogadhatott fel és bocsáthatott el. A bányatisztviselőket azonban az uralkodó nevezte ki, fizetésüket a kincstárból kapták, s elbocsátásukat az alkamaragróf csak javasolhatta.²⁾

Fleisch György 1617-ben bekövetkezett haláláig viselte a körmöci alkamaragrófi tisztséget. Jellemző hivatalviselése személyes jellegére, hogy az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy amíg elhunyt férje számadásait rendezzi, a számvevő segítségével az özvegy vezesse tovább a körmöci alkamarát. Az új alkamaragróf és pénztárnok kinevezésére csak 1618 végén került sor. A megbízást Lienpacher János kapta, aki 1607-ben Fleisch mellett mint számvevő-ellenőr szolgált. Közben azonban máshova kerülhetett, mert Fleisch halálakor már nem ő, hanem Wenger Mihály támogatta az özvegyet.³⁾

Lienpacher János 1619 február 22-én kelt s a király nevében az udvari kamara által kiállított utasítása mindenben megegyezett azzal, amit Fleisch György 1607-ben kapott.⁴⁾ Ez a tény azért figyelemreméltó, mert ebben az időben a főkamagrófi hivatal be volt töltve. Ez a körülmény azonban az alkamaragróf hatáskörét semmivel sem csökkentette. Az alkamaragrófok a körmöci bányavállalatok és a pénzverés igazgatásában a főkamagrófok alatt is megőrizték döntő befolyásukat. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy fontosságuk még a főkamagróffokét is felülmúlta. Erre mutat, hogy a főkamagróffokat a XVII. században, amint láttuk, mint adminisztrátorok gyakran a körmöci alkamaragrófok helyettesítették.

Lienpachert, akinek idejében az alsómagyarországi bányavárosok hosszabb időn keresztül Bethlen Gábornak hódoltak, 1627-ben a korábbi számvevő-ellenőr, Sockh János követte az alkamaragrófi tisztségben, akit azután 1629-ben a főkamagrófság adminisztrálásával is megbízták.⁵⁾ Az ő és XVII. századi utódai utasításait nem ismerjük, így csak feltételezzük, hogy a körmöci alkamaragrófság a század folyamán lényeges változáson nem ment keresztül. Sockhról tudjuk, hogy miként a főkamagrófok tették, ő is saját tőkéjét fordította kamarai célokra, a bányaművelés zavartalan-ságának biztosítására. A jövedelmekből azután természetesen elsősorban a maga követelését egyenlítette ki.⁶⁾ Ez az eljárás a tisztviselői összeférhetlenség elvével, amit a kincstár következetesen vallott, nem igen volt összeegyeztethető. Hogyan is kívánhatta a kamara vezetője az alája rendelt tisztviselőktől, hogy a bányáknál érdekeltséget ne vállaljanak, amikor ő maga a kincstár vállalkozásában részesedett? A szükséges tőke és a vállalkozási kedv hiánya azonban a kincstárt arra bírta, hogy a szabály alól egyeseket kivegyen. A magántőke vállalkozására az állam csak akkor számíthatott, ha e tőkéseket a bányagazgatásban szerephez juttatva biztosította, hogy nem fognak kárt vallani.

¹⁾ Péch i. m. II. k. 431. l.

²⁾ Az 1607-iki körmöci alkamaragrófi utasítást l. Schmidt i. m. IV. k. 1—19. l.

³⁾ Péch i. m. II. k. 150. l.

⁴⁾ Schmidt i. m. IV. k. 335—355. l.

⁵⁾ Péch i. m. II. k. 245. l.

⁶⁾ Péch i. m. II. k. 303. l.

A körmöci számvevőség.

A körmöci alkamaragróf mellett, miként láttuk, fontos szerepet játszott a számvevő. Ennek a tisztségnek eredetét egyelőre homály fedi. Az alkamaragróf feladata az igazgatáson kívül a pénztár kezelésére, az igazgatással kapcsolatban pedig az alá rendelt tisztviselők ellenőrzésére is kiterjedt. Az ellenőrzés hatásos csak akkor lehetett, ha a számadások felülvizsgálásával volt egybekötve. Az alkamaragróf munkáját tehát szükségszerűen ki kellett egészítenie egy ellenőrnek, aki neki a pénztár kezelésében segédkezett, s egy számvevőnek, aki a számadások felülvizsgálásában volt segítségére. Hogy a kincstár Körmöcön mikor alkalmazott először az alkamaragróf mellett ellenőrt és számvevőt, azaz hogy a körmöci alkamaragrófság mikor nyerte el az állami pénzügyigazgatásnak ezt a jellegzetes ismertető vonását, nem tudjuk. Feltehetjük, hogy közvetlenül 1548 után, amikor az alsómagyarországi bányavidék Mária királyné birtokából I. Ferdinándnak, az újkori magyar közigazgatás alapvetőjének kezére került.

Kezdetben Körmöcön az ellenőri és a számvevői tisztséget külön személyvel töltötték be, s a körmöci számvevő egyben a selmeci alkamaragrófnak is rendelkezésére állott. A két alkamarának külön-külön ellenőre és közös számvevője volt. A fejlődés azután a század végére oda vezetett, hogy a közös számvevőséget megszüntették és a számvevői hivatalt az ellenőrivel egyesítették. Ettől kezdve a körmöci és selmeci ellenőrök egyúttal a számvevői munkát is végezték. Ezt az újítást a kincstár a török veszedelemmel, a háborús zavarokkal indokolta meg, amely kívánatosá tette, hogy a számvevő hivatalos könyveivel ne vándoroljon állandóan Körmöc és Selmec között, hanem mindig hivatalának székhelyén tartózkodjék. A selmeci ellenőrt 1596-iki utasítása nevezte először egyben számvevőnek, míg a körmöci számvevő-ellenőr első utasítása 1606-ból ismeretes. Az ellenőri munkát is ennek alapján kell vázolnunk, mert korábbi külön ellenőri utasítások eddig még nem kerültek napfényre.

Az ellenőr-számvevő hivatala fontosságban vetekedett az alkamaragrófféval, akit különben az 1606-iki számvevői utasítás következetesen csak pénztárnoknak nevez. Feladata két részre oszlott: ellenőri és számvevői munkára.

Mint ellenőr az alkamaragrófnak nemcsak pénztárnoki, hanem egész tevékenységét ellenőrizte, azaz a körmöci alkamara igazgatásában is résztvett. Kötelessége volt az összes körmöci bánya- és pénzverőüzemeket sorralátogatni, s ha valahol rendetlenséget vagy szabálytalanságot tapasztalt, az alkamaragrófnak, vagy szükség esetén közvetlenül az alsóausztriai kamarának tett róla jelentést. Ugyancsak az alsóausztriai kamarához fordult, ha az alkamaragróf működésében észlelt zavarokat. Az igazgatással kapcsolatos minden munkában támogatta az alkamaragróft, amint láttuk, még az igazgatszolgáltatásban is, noha a számvevői utasítások erről nem emlékeznek meg. Külön is kiemelik azonban a kincstári bányák, az úgynevezett Goldkunst-handlung vezetésében, a nemesércek beváltásánál, a pénzverésnél, a csempészség megakadályozásában, s a magánvállalkozásoknak kincstári kölcsön révén való támogatásában reá váró feladatokat. Ezeket itt, minthogy az alkamaragrófi hivattal kapcsolatban már szoltam róluk, nem részletezem.

Ellenőri szerepének második része a pénztárra vonatkozott. Meg kellett akadályoznia, hogy az alkamaragrófok a hivatalos pénzeket magánpénztárukban kezeljék. Minden bevételnek a hivatali pénztárba kellett

befolyonia, amelyhez az alkamaragrófnak és a számvevőnek külön-külön kulcsa volt, úgyhogy csak együttesen nyithatták ki. A befolyó jövedelmekről adott alkamaragrófi nyugtákat a számvevő is aláírta, úgyszintén láttamozta a kifizetésekről kapott elismervényeket. Bevételekről és kiadásokról egyaránt pontos könyveket vezetett, kimutatásokat készített, év végén pedig elszámolt. Az alkamaragróf az alsómagyarországi végvárok őrségét is csak a számvevő tudtával fizethette. A katonai fizetőmesterrel folytatott elszámolásoknál is jelen kellett lennie. Ellenőri működéséhez tartozott továbbá a kamarai üzemeknél használt súlyok felülvizsgálása és hitelesítése. Ezt is az alkamaragróffal együtt végezte.

Mint számvevőnek az volt a feladata, hogy a körmöci alkamara területén működő összes bányá-, érbeváltó- és pénzverőüzemeket elszámolásra kényszerítse, számadásaikat ellenőrizze, s ezáltal a visszaéléseket lehetőleg megakadályozza, vagy legalább is leleplezze. Hogy ezt a feladatot megoldhassa, az összes kamarai üzemekről könyveket vezetett, elsősorban tehát könyvelő volt. E könyvekhez az úgynevezett heti cédulák szolgáltak alapul. Minden kamarai üzem köteles volt munkájáról hetenkint a számvevőségnek írásban beszámolni. Azt az alkalmazottat, aki a heti cédulák benyújtását elmulasztotta, fizetésének megvonásával büntették. A heti cédulák adatait ezután a számvevő elkönyvelte. Könyvei kettős célt szolgáltak. Először ezekből a könyvekből állította össze kimutatásait, amelyeket bizonyos időközökben, rendszerint minden cimentezési időszak bezárultával tartozott elkészíteni, s amelyek a kamara munkájáról, bevételeiről és kiadásairól voltak hivatva áttekinthető képet adni. E kimutatásokat két példányban állította össze, egyiket az alkamara részére tartotta meg, a másikat pedig az alsóausztriai kamara elé terjesztette. Külön-külön kimutatásokat készített a körmöci kincstári bányákról, a cimentezésről, azaz a nemesérc bevételeiről és finomításáról, továbbá a pénzverésről, tehát a bányakamarai jövedelmek mindhárom forrásáról. Másodsor könyvei alapján ellenőrizhette, hogy a kamarai üzemek rendben működnek-e, továbbá, hogy az évvégi elszámolások a valóságnak megfelelően készülnek-e? Amint valamilyen hibára rájött, azonnal jelentette az alkamaragrófnak, súlyosabb esetekben pedig egyenesen az alsóausztriai kamarához fordult.

Az év végén minden kamarai tisztviselő köteles volt összefoglaló számadást készíteni. Azt, aki a kitűzött időre számadását nem nyújtotta be, negyedévi fizetésének megvonásával büntették. Ezeket a számadásokat elsőfokon a számvevő vizsgálta felül. Az adatok helyességét a mellékelt igazoló iratokból és saját könyveiből ellenőrizte. A számadásokat észrevételei kíséretében az alsóausztriai kamara elé terjesztette, a döntés joga ugyanis az uralkodót illette meg, aki azt bécsi kormányzervei útján gyakorolta.

A számvevői tisztség ezek szerint sokféle és nehéz munkát rótt viselőjére. Igazgatási, pénztári és számvevőségi feladataihoz járult még egy további is: a kamarai üzemekhez szükséges különböző anyagok beszerzése. Az ilyen célokra fordított kiadásokról a számvevő tartozott könyvet vezetni és elszámolni. Nyilvánvaló volt, hogy a sokféle munkát egy ember nem tudja elvégezni. A királyi utasítás ezért megengedte, hogy a különböző könyvek vezetésére és a kimutatások elkészítésére alkalmas irnokot fogadjon, aki őt szükség esetén betegsége vagy távolléte idején helyettesíteni is tudja. Ezt az irnokot tekinthetjük egyben a körmöci alkamara irattárosának is. Az irattárra, vagyis a hivatalos könyvekre és iratokra különös súlyt helyezett az utasítás. Korábban,

úgy látszik, az volt a szokás, hogy a hivatalából távozó számvevő irattárát is magával vitte. Az utasítás ezt kifejezetten megtiltja, s ezáltal a középkori bérletrendszer egyik maradványát küszöbölte ki az újkori bányaigazgatásból. A familiáris jellegű hivatalviselés egyéb nyomai azonban még továbbra is kimutathatók. A számvevői irnokot pl. nem a király vagy az alkamara valamelyik fölöttes hatósága nevezte ki, nem is az alkamaragróf, hanem maga a számvevő fogadta, az tehát az ő magánalkalmazottja, familiárisa volt, noha a pénzt fizetésére a kincstártól kapta, de csak úgy, mint amit szolgálk és lovak tartására vett fel. A számvevői fizetés egyébként 1606-ban évi 356 magyar forintra rúgott, azonkívül természetbeni lakás járt vele a körmöci kamaraházban. Az nem tűnik ki az utasításból, hogy irnokot, szolgát és két lovat vajjon ebből az összegből tartott a számvevő, vagy pedig ezekre a célokra még külön hozzájárulást is élvezett.¹⁾

A XVII. század első feléből az 1606-ikin kívül még két körmöci ellenőri és számvevői utasítás ismeretes. Az egyiket 1613-ban Wennger Mihály, a másikat pedig 1631-ben Roth Hermann részére adta ki az uralkodó nevében az udvari kamara.²⁾ Ugyanazokat a rendelkezéseket tartalmazzák, mint az 1606-iki. A század második feléből való utasítás eddig még nem került napfényre, úgyhogy csak feltételezhetjük, hogy a körmöci ellenőri és számvevői hivatal lényegében a török hódoltság korszakának végéig változatlan maradt. Egy 1642-iki kimutatás szerint az akkori körmöci számvevő, Roth Hermann, évi 350 forint fizetéséből egy hivatalkezelőt, egy irnokot, két hivatalszolgát, egy lovászt és két hátsolovat volt köteles tartani.³⁾ Ez az adat azt mutatja, hogy tisztségéből a század közepére már kisebb hivatal fejlődött ki, a körmöci számvevőség, amelynek alkalmazottjai közül azonban csak maga a számvevő volt királyi, azaz állami hivatalnok, a többi familiáris alapon szolgált.

A Goldkunsthdlgung.

A körmöci alkamara keretében az alkamaragróf és számvevő igazgatása alatt működtek a különböző bánya-, ércbeváltó- és pénzverő üzemek tisztviselői. Munkájuk ismertetése tulajdonképpen nem a közigazgatástörténetnek, hanem a gazdaságtörténetnek a feladata, minthogy nem annyira hivatalnokok, mint inkább gazdasági alkalmazottak voltak. Röviden azonban meg kell emlékeznünk róluk, mivel királyi, azaz állami üzemekben dolgozván, pénzügyigazgatási feladatokat is megoldottak.

A körmöci kincstári aranybányákat közös néven Goldkunsthdlgungnak nevezték. E név még középkori eredetű, a bányák pedig 1545-ben, Mária királyné idejében kerültek magánkézből a kincstár birtokába.⁴⁾ Jelentékeny jövedelmet sohasem hajtottak, sőt, üzembentartásukra a kincstár inkább ráfizetett, úgyhogy szívesen átengedte volna magánosoknak, ha vállalkozók akadtak volna. Minthogy azonban aranyra a pénzverőüzemnek szüksége volt, a kincstár a Goldkunsthdlgungot, a körmöci aranybányákat még ráfizetéssel is műveltette.

A bányaüzemet vezető igazgatónak vagy intézőnek (Verwalter) éppen az volt a legfontosabb feladata, hogy az üzem minél gazdaságosabb működését biztosítsa. E tisztségre annak az utasításnak pontjai vetnek világot, amelyet

¹⁾ Az 1606-iki számvevői utasítást l. Schmidt i. m. III. k. 554—566. l.

²⁾ Schmidt i. m. IV. k. 305—316. és 569—582. l.

³⁾ Péch i. m. II. k. 431. l.

⁴⁾ Péch i. m. I. k. 197. l.

Geier Miklós igazgató 1607-ben kapott.¹⁾ Eszerint az igazgatót az uralkodó nevezte ki és bocsátotta el, tehát nem familiáris alapon szolgált, hanem állami hivatalnok volt. Az uralkodó központi kormányservein kívül a helyi hatóságoktól, az alkamaragróftól és a számvevőtől is függött, bár viszonyuk több tekintetben inkább mellé-, mint alárendeltnek minősíthető. A bányaműveléssel kapcsolatos kérdéseket hárman közösen beszéltek meg, s bár a döntést az alkamaragróf mondta ki, az igazgató szakvéleményére tekintettel kellett lennie.

Az igazgatónak először is azt kellett kijelölnie, hogy melyik bányában érdemes dolgozni, s melyikben hagyják abba a munkát. Hogy ezt megtehesse, a bányákat hetenkint bejárta, mindenütt próbát vétetett, a sáfárokkal és a kohászokkal tanácskozott, a bányamester véleményét is meghallgatta, s csak azután adta elő a maga elgondolását az alkamaragrófnak és a számvevőnek, akiknek hozzájárulásával intézkedett. Az egyes bányákat vezető sáfárokkal állandó összeköttetésben állott, azok azonnal jelentették, ha valamilyen zavar támadt. Új bányák, vagy új járatok megnyitását hasonló alapossgal vitatták meg és gonddal készítették elő. Az igazgató egyik feladata volt arra ügyelni, hogy a bányászok bányaszabadsága, vagyis az a joguk, hogy bárkinek a birtokán kutathatnak érc után, sérelmet ne szenvedjen. E jog gyakorlására, új bányák feltárására azonban nem igen került sor. Még inkább előfordult, hogy valaki valamelyik műveletlenül álló bányában akarta a munkát megkezdeni újra. Az ilyen esetek megvizsgálása és véleményezése ugyancsak az igazgatói feladatok közé tartozott.

A művelésre érdemes helyek kijelölése után munkásokról kellett gondoskodni, valamint arról, hogy a munka gazdaságosan és rendben folyjék. A munkások a bányavárosok lakosai közül kerültek ki. Minthogy egész életükben a kincstári bányákban, zúzómalmokban, kohókban, olvasztókban, műhelyekben stb. dolgoztak, tulajdonképpen őket is állami alkalmazottaknak tekinthetjük, ha alkalmazásuk jogilag nem is szólt állandó időre. A bányászok, kohászok, pénzverők stb. már a középkorban is szakmunkások voltak, akik pályájukra hivatásszerűen készültek, s azon mindvégig megmaradtak, olyan időkben, amikor hasonló jellegű hivatalnokosztálynak még csak a csirái bontakoztak. A bányászat történetében az igazgató szerveknél nem kevésbé fontos szerepet játszott a munkásság, amely az érc felkutatása és feldolgozása különböző fázisainak megfelelően sokféle kategóriára oszlott. Kiemelkedtek közülük az úgynevezett sáfárok (Schaffer) és ügyelők (Hütleute), akik az egyes kisebb üzemek, bányák, malmok, kohók stb. munkásait irányították, összekötő szerepet játszottak a munkások és az igazgató között. Az igazgató hozzájárulásával ők fogadták a munkásokat, míg őket az igazgató csak az alkamaragróf beleegyezésével alkalmazhatta. Az 1607-i utasítás meghagyta az igazgatónak, hogy ne csak a jelenre, hanem a jövőre is legyen gondja, ne csak tapasztalt idősebb munkásokat alkalmazzon, hanem megfelelő utánpótlás neveléséről is gondoskodjék. Gondoskodása a munkásság anyagi és szellemi javainak biztosítására is kiterjedt. Megakadályozta, hogy a sáfárok és az ügyelők a munkásokat saját céljaikra is igénybevegyék. Törődött étellel és itallal való méltányos ellátásukkal. Hatásköre, a bányabíróéval párhuzamosan, a fegyelem, a rend és az erkölcsös életmód fenntartására és biztosítására is kiterjedt.

¹⁾ Schmidt i. m. IV. k. 39—55. l.

A bányák, zúzó, kohók stb. üzemeltetéséhez különböző eszközökre, szekerekre stb. volt szükség. Ezeket külön sáfárok kezelték, akik szintén az igazgató közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt állottak.

Annak nincs nyoma az 1607-iki igazgatói utasításban, hogy a körmői Goldkunsthundlungnál a besztercebányai és selmeci mintára bányatiszteket is alkalmaztak, akik a sáfárokat és az ügyelőket ellenőrizték. Körmőcön ezt a munkát a XVII. század elején maga az igazgató végezte. Ugyancsak reá hárult az a feladat, hogy a bányauzem üzleti könyveit vezesse, a számvető részére az úgynevezett heti cédulákat, azaz jelentéseket a végzett munkáról kiállítsa, év végén pedig számadásokat készítsen. Besztercebányán és Selmecen, ahol az üzem a körmőcinél jóval nagyobb volt, az írásbeli munkára külön bányairnokokat alkalmaztak. Ilyenekről az 1607-iki igazgatói utasítás nem tett említést. A körmői alkamara tisztviselőiről 1642-ben készült kimutatásban a Goldkunsthundlungnál az évi 300 forint fizetést élvező igazgató¹⁾ mellett évi 205 forint 92 dénár fizetéssel egy aligazgató²⁾ szerepel, ami azt mutatja, hogy sokoldalú munkáját idővel egymaga nem végezhette el, s ezért — hogy mikor, nem tudjuk — segéderőt bocsátottak rendelkezésére. Ebben az 1642-i kimutatásban még egy gépész szerepel a Goldkunsthundlung állandó alkalmazottai között, aki a vízműveket kezelte. A többi alkalmazott fizetését nem rendszeresen évenként kapta, hanem a munkások szokása szerint, minden hét végén a végzett munka arányában.

A Goldkunsthundlung igazgatói állásának XVII. századi sorsáról egyébként jóformán semmit sem tudunk. Ebben a tisztségben a XVI. század végén és a XVII. század első felében a salzburgi származású Freiseisen-család tagjait találjuk, Györgyöt, aki 1586-tól 1619-ig szolgált, majd fiát, Kristótot, aki 1612-től 1630-ig aligazgató volt, majd igazgatóvá nevezték ki, s még az 1642-i kimutatásban is szerepel.³⁾ Magának a bányauzemnek a történetére vonatkozólag sok adat található Péch Antal idézett munkájában, így pl., hogy 1635-ben 131 vājár dolgozott a bányákban.⁴⁾ Ezek azonban éppúgy nem pótolhatják a módszeres gazdaságtörténeti feldolgozást, mint ahogyan az igazgatási kérdések tisztázása is a jövő feladatai közé tartozik.

A körmői bányamester.

A bányai igazgatásban a Goldkunsthundlung igazgatójának a körmői bányamester (Bergmeister) volt a segítségére. A bányamesteri állás fontosságban vetekedett az igazgatóival, amelynél sokkal régebbi eredetre tekinthetett vissza. Bányamesterekkel már a középkorban találkozunk, abban az időben is, amikor a kincstárnak saját bányái Körmőcön nem voltak, amikor a Goldkunsthundlung még magánkézen volt. A bányamester egyrészt a kincstár hivatalnoka, azaz állami tisztviselő, másrészt pedig a bányatulajdonosok, illetve az azokat képviselő városi hatóság alkalmazottja volt. Ezt a kettős jellegét akkor is megtartotta, amikor a kincstárnak bányái nem voltak, sőt akkor is, amikor a magánbányákat is a kincstár műveltette. Feladata ugyanis a bányaművelés rendjének és zavartalanságának biztosítása,

¹⁾ Péch i. m. II. k. 432. I. gondnoknak nevezi.

²⁾ Péch szerint: gondnoksegéd. U. o.

³⁾ Péch i. m. II. k. 332. I. Ezek szerint érthetetlen, hogy miként kaphatott 1607-ben Geier Miklós igazgatói utasítást, amikor Freiseisen György akkor még élt. Lehet, hogy 1607-ben nyugalomba vonult.

⁴⁾ U. o. II. k. 352. I.

olyan természetű volt, hogy annak megoldásához a kincstárnak akkor is érdeke fűződött, ha nem saját bányáiról volt szó, miként a városi hatóság szerepét sem lehetett a bányamester tevékenységétől függetleníteni abban az esetben, ha ez a tevékenység a polgárságot nem mint bányatulajdonosokat, hanem csak mint a különböző üzemekben dolgozó munkásokat, vagy akárcsak mint a bányatulajdonosok és munkások lakó-, illetve polgártársait érintette. Ez a magyarázata, hogy a bányamestert a kincstár és a város, illetve a kincstárt képviselő fő- vagy alkamaragróf és a városi vezetőség közösen nevezte ki, mindkét hatóság előtt esküt tett, mindkettőtől függött, de közös támogatásukat élvezte, s fizetését is két helyről, a kamara és a város pénztárából kapta. A városi tanácsnak tagja lehetett, más állást azonban nem vállalhatott, hogy bányamesteri hivatásának akadálytalanul megfelelhessen.

Munkaköre, amint az egy 1537-iki körmöci bányamesteri utasításból kitűnik, amelyet kiegészítésül az 1492-i körmöci bányarendtartáshoz csatoltak,¹⁾ közigazgatási és igazságszolgáltatási részre oszlott. Közigazgatási feladatai közé tartozott annak biztosítása és ellenőrzése, hogy a munkások a különböző bányákban és üzemekben rendszeren, a bányarendtartásban írásban foglalt szokásoknak megfelelően dolgozzanak. Hogy ezt megtehesse, a bányákat és üzemeket állandóan és rendszeresen látogatta, s ahol valami bajt vagy hibát észlelt, azonnal intézkedett, hogy az illetékesek a bajokon segítsenek és a hibákat kijavítsák. Közvetítő szerepet játszott a bányatulajdonosok és a munkások között. Megakadályozta, hogy a tulajdonosok a munkásokat kizsákmányolják, de azt sem tűrte, hogy emezek munkaadóikat rászédjék. A bányaművelés minden ágában jártasnak kellett lennie, mert különben túljártak volna az eszén. A bányászat története azt mutatja, hogy a bányamesterek személyi tulajdonságai, fellendülés és hanyatlás korszakaiban egyaránt, mindenkor döntő tényezőnek bizonyultak.

A bányászattal kapcsolatos jogi kérdéseket, új bányák vagy járatok nyitásával, régiek művelésének abbahagyásával stb. kapcsolatban, elsőkön ugyancsak a bányamesternek kellett megoldania. Az 1492-i körmöci bányarendtartás, majd az egész országra kiterjedő hatállyal az I. Ferdinánd korában kidolgozott s I. Miksa alatt 1565-ben kihirdetett bányarendelet ugyan a részletekig menő pontossággal szabályozta a legkülönbözőbb problémákat, a papíron rendszerbe foglalt elvek gyakorlati alkalmazása azonban sokszor nehézségekbe ütközött, s ezeket elsősorban a bányamesternek kellett kiküszöbölnie. Ez a magyarázata, hogy hatásköre az igazságszolgáltatásra, a magánügyekben való alsófokú bíraskodásra is kiterjedt. Mint bíró, vagy egyedül, vagy pedig a tekintélyesebb polgárok közül választott társakkal ítélkezett. Ítéletei ellen az ügy természete szerint az alkamara- vagy főkamaragrófhhoz, illetőleg a városi tanácshoz lehetett fellebbezni.

A körmöci bányabíróság.

A bányamesteri hivatal történetének tisztázása ezek szerint nemcsak a gazdaság- és közigazgatás-, hanem a jogtörténetnek is megoldásra váró feladatai közé tartozik. A bányabíróságok ugyanis a bányamesteri tisztségből alakultak ki. Nagyobb bányahelyeken, így a besztercebányai rézműveknél vagy a selmeci alkamara területén, a bányamester alatt az egyes bányáknál vagy bányacsoportoknál még külön bányabírákat (Bergrichter) is találunk, akik alacsonyabb fokon és kisebb területen ugyanazt a szerepet töltötték be,

¹⁾ Kiadta Wenzel i. m. 287—290. l.

mint a magasabb fokon és a három nagy bányakerületben, Körmöcön, Selmecen és Besztercebányán, a bányamesterek. Körmöcön a rendelkezésünkre álló gyér adatok tanúsága szerint, bányabírák nem voltak, a legalsóbb fokú bányabíró maga a bányamester volt. Annak azonban van nyoma, hogy a körmöci bányamester mellett idővel egy bányabíróági őrnök (Berggerichtschreiber) működött.¹⁾ Az I. Miksa-féle 1565-iki bányarendelet ugyanis kötelezte a bányamestereket, hogy a hivatalos működésükről külön könyvet, az úgynevezett bányakönyvet (Bergbuch) vezessenek. Ebbe nemcsak a különböző ítéleteiket jegyezték fel, hanem a bányászattal kapcsolatos összes jogügyleteket is megörökítették. Azt mondhatjuk tehát, hogy a bányamesterek a mai közjegyzőkéhez hasonló hiteles helyi tevékenységet is folytattak, az akkori káptalanoknak, konventeknek, megyei és városi hatóságoknak és az udvari kancelláriának megfelelően. Vitás kérdések eldöntésénél a bányakönyvek feljegyzéseit, illetve az azok alapján kiállított bányamesteri okleveleket, a különböző hatóságok bizonyító erejűeknek ismerték el. Ez magyarázza, hogy a bányamester mellett az írásbeli munkák elvégzésére külön tisztviselőt, a bányabíróági őrnököt kellett alkalmazni.

A jogszokás, amit azután az 1565-iki országos bányarendelet írásba foglalt, megszabta, hogy milyen ügyek tartoztak a bányamester, illetve a bányabíróság, s milyenek a városi vagy megyei törvényszék illetékessége alá. Röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a bányabíróság a bányászattal kapcsolatos ügyekben ítélkezett. Más vonatkozású ügyek legfeljebb akkor kerültek a bányamester ítélőszéke elé, ha a vádlottak olyan bányaalkmalmazottak voltak, akik nem tartoztak sem városi, sem megyei hatóság alá. A jogszolgáltatás egyik általános elve ugyanis az volt, hogy a pörös ügyben elsősorban a vádlott fölöttes hatósága illetékes. Bányászati ügyekben az összes bányatulajdonosok és alkalmazottak a bányabíróság igazságszolgáltató hatóságának voltak alávetve, egyéb ügyekben azonban városi vagy megyei illetőségük volt, aszerint, hogy melyik törvényhatóság területén laktak. Az általános elvet különböző mentességek kivételekkel tüzdelték tele, amelyek körül a viták szinte állandósultak, így pl. a városokban lakó nemesek, vagy a kamarai tisztviselők esetében, akik fölött a városi hatóság törvénykezési jogot szerezett volna gyakorolni, ami olykor sikerült is neki. A fejlődés részletei még ismeretlenek, s bizonyára sok tanulsággal fognak szolgálni.²⁾

Egyelőre azt sem tudjuk, hogy a bányamesternek az ítélkezésben segítő bírótársakból mikor lettek Körmöcön állandóan és rendszeresen működő bányabíróági esküdtek, azaz hogy a körmöci bányabíróság mikor nyert testületi (kollégialis) alapon szilárd szervezetet. Selmecen a fejlődés már a XVII. század 70-es éveiben eljutott erre a fokra, 1675-ben egy bányabíróági ülnökről olvasunk,³⁾ Körmöcőről azonban hasonló adatról nem tudunk, úgyhogy valószínűnek tarthatjuk, hogy ott a testületi bányabíróság csak a XVIII. században alakult ki. A részletkutatásnak erre a kérdésére is feleletet kell majd adnia.

A bányabíróságok munkáját nagymértékben megkönnyítette volna, ha saját fegyveres erőre, azaz bányarendőrségre támaszkodhattak volna.

¹⁾ 1642-ben Kirchsclager János bányabíróági őrnök évi 133 forint 30 dénár fizetést kapott. *Péché* i. m. II. k. 432. l.

²⁾ Az 1565-iki bányarendeletnek a bányamesteri bírászkodásra vonatkozó pontját l. *Schmidt* i. m. II. k. 228., 287., 301., 305., 312., 348., 387. l.

³⁾ *Schmidt* i. m. V. k. 234. l.

Ilyennek azonban nincsen nyoma. 1564-ben ugyan Névery Mátyást a bányamunkások kapitányává (Heuerhauptmann) nevezték ki s megbízták a bányászok katonai megszervezésével, fizetésére a körmöci alkamara pénztárából békében évi 100 magyar forintot, háború esetére pedig külön havi 25 forint asztalpénzt utalva ki, azonkívül 4 ló tartását engedélyezve, ennek az intézkedésnek azonban, amelynek megvalósulása különben is kétes, nem a belső rend biztosítása, hanem a török elleni védekezés volt a célja.¹⁾ Általában a bányabíróságok a városi hatóság, kamarai részről pedig a zólyomi várkapitány katonai segítségét vették igénybe.

A körmöci ércfinomítás.

Az akár kincstári bányákban bányászott, akár magánosok által beszolgáltatott nemesérceket finomító művek közül a körmöci alkamara területén, amióta 1548-ban királyi, azaz állami igazgatás alá került, a rendelkezésünkre álló gyér források csak a cimentezőket említik. Mária királyné idejében még égető- és választóművek is voltak Körmöcbányán, az előbbieken az ezüstöt a nem nemes fémektől, az utóbbiban pedig az aranytól különítették el.²⁾ E műveket, feltehetőleg, I. Ferdinánd megszüntette, illetve beleolvasztotta a harmadik finomítóba, a cimentezőbe, amelyben az aranyat tisztították és ötvözték arra a fokra, amelyből a pénzeket verték. Érthetővé teszi ezt az a körülmény, hogy Körmöcbányán a XVI. század második felében ezüstöt már nem igen bányásztak. Az ezüstabányászatnak Selmecebánya volt a középpontja, ahol az égető- és a választóművek a bányakamara visszaállítását után is megmaradtak. A bányászott ezüst finomítását már Selmeceben, a rézből nyert ezüstöt pedig Besztercebányán elvégezték, a körmöci cimentezőműre így csak az a feladat hárult, hogy a pénzverésre alkalmas ötvényeket előállítsa. Volt azonban a cimentezőműnek az ötvények előállításán kívül egy másik feladata is: a magánosok által bányászott arany és ezüst beváltása. A nemesérc forgalmának monopóliumát az uralkodó a bányakamara területén a körmöci cimentezőmű révén gyakorolta. A kincstári bányákban termelt nemesérceket is a körmöci cimentező váltotta be, a király által külön rendeletben megállapított árszabály szerint, amelynek érvénye a magánbányákra is kiterjedt. A beváltásra bizonyos időközökben, úgynevezett cimentezési időszakokban került sor, amelyeknek gyakorisága a bányászat helyzetétől függött. A körmöci cimentezőmű Mária királyné birtokában 1528 és 1540 között évenként 12-szer, azaz minden hónapban cimentezett,³⁾ 1548-ban, a visszaváltás előtt, azonban már csak 8-szor.⁴⁾ Az állami igazgatás idejéből a cimentezési időszakokra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésünkre.

A cimentezés művelete nagy szakértelmet igényelt, amivel általában csak a főcimentező rendelkezett, aki mesterségének titkát féltékenyen őrizte, s abba csak kiszemelt utódát avatta be.⁵⁾ Ez a magyarázata, hogy a főcimen-

¹⁾ Péch i. m. I. k. 240. l.

²⁾ Paulinyi: Magyarország aranytermelése i. m. 45. l.

³⁾ A cimentezés úgy történt, hogy az ezüstöt tartalmazó aranyat 1 rész konyhasó, 1 rész pörkölt vasgálic és 4 rész téglapor (innen a cement elnevezés) keverékébe ágyazva 24—36 óra hosszat enyhén hevítették. A fém ezüstje a hő hatására megolvadt és felszívódott a cementporba, s így az arany tisztán maradt. Paulinyi fenti m. 45—46. l.

⁴⁾ U. o. III. sz. melléklet.

⁵⁾ Az alsóausztriai kamara 1596-ban azt kívánta, hogy az akkori főcimentező a titkot írja le s zárt borítékban a kamaránál helyezze letétbe. Így akarta elkerülni, hogy a főcimentező váratlan halála esetén az üzem fennakadjon. Péch i. m. I. k. 374. l.

tező tisztség sokszor ugyanabban a családban atyáról fiúra öröklődött. Sőt, az ilyen család a hivatalt az uralkodótól adományképen is megkapta. Így adományozta pl. Mátyás király a körmöci cimentező- és választóművet 1479-ben Langsfelder Jánosnak, akit fia: Sáfár János követett. Ennek özvegyét, valamint János és András nevű fiait II. Ulászló 1496-ban megerősítette a művek birtokában. Sáfár András azután tisztét 1505-ben eladta Thurzó Jánosnak és fiának Györgynek.²⁾ A cimentezómű így a Thurzó-Fuggervállalat tulajdonába került, s ott maradt 1520 után is, amikor a Thurzók az alsómagyarországi kamarát már nem bérelték, hanem azt az uralkodó, majd pedig Mária királyné igazgatta. Ez a helyzet egészen 1551-ig nem változott, a Fuggerek a finomítással együtt a nemesérc beváltása jogát is gyakorolták. A visszás állapotnak I. Ferdinánd nem sokkal az alsómagyarországi kamara visszaváltása után véget vetett, a cimentezóművet is visszavásárolta s beleillesztette a kamarai szervezet keretébe, ahová eredetileg tartozott.³⁾ Bizonyosfokú önállóságot továbbra is élvezett, ami a cimentezés alapos szakismereteket feltételező műveletével együttjárt, de a főcimentező többé nem mint bérlő vagy tulajdonos, hanem mint az uralkodó kamarai tisztviselőinek egyike vezette az üzemet, fölöttes hatóságainak: a körmöci al- és főkamagrófoknak, továbbá az alsóausztriai és az udvari kamaráknak engedelmességgel tartozott, s működéséről időről-időre pontosan elszámolt. A cimentezőket és a műnél dolgozó egyéb szakmunkásokat nem ő fogadta familiárisai közül, hanem azok, legalább is a XVII. század közepén, maguk is kamarai, azaz állami alkalmazottak voltak.⁴⁾ E tekintetben, a rendelkezésünkre álló adatok szerint, a XVII. század végéig nem következett be változás. A cimentezómű az egész korszakban megszakítás nélkül működött. Működésének ismertetése azonban már a részletkutatás dolga, mégpedig inkább gazdaság-, mint közigazgatástörténeti feladat.

A körmöci pénzverés.

A cimentezóműhöz, szervezetét és fejlődését tekintve, sokban hasonlított a pénzverőüzem. A törvények állandóan és ismételten hangoztatták, hogy a pénzverés királyi jog,⁵⁾ s az idegen pénzek forgalombahozóit halállal fenyegették,⁶⁾ mindez azonban az uralkodókat nem tartotta vissza attól, hogy pénzverési jogukat, azaz a bányakamarákkal Károly Róbert óta egyesített pénzverőkamarákat, el ne zálogosítsák. A pénzverőüzem a kamarai szervezeten belül bizonyosfokú önállóságot élvezett, s ezt a zálogbirtokosok kezén is megtartotta. Részint azért, mert a pénzverés, a cimentezéshez hasonlóan, szintén szakismereteket kívánt, másrészt pedig azért, mert ellenőrzéséről a királyi hatalom akkor sem mondhatott le, amikor bérbe adta. A pénzjóságához és megbízhatóságához nagyobb országos érdekek fűződtek, semhogy a bérlők kényére-kedvére hagyhatta volna. A pénzverést, még az Anjouk idejében kialakult gyakorlat alapján, amelyet többízben az országgyűlés is megerősített,⁷⁾ az államhatalom részéről a tárnokmester ellenőrizte, akinek

1) Schmidt i. m. I. k. 62—65. l.

2) Paulinyi: Magyarország aranytermelése i. m. 53. l.

3) Schmidt i. m. I. k. 210—211. l.

4) Felsorolja őket egy 1642-iki fizetési jegyzék. Péch i. m. II. k. 432. l.

5) Pl. 1523: 40. t.-c.

6) Pl. 1525: 23. t.-c.

7) Pl. 1522: 19. t.-c.

az esztergomi érsek segédkezett. Utóbbi ugyanis megillette a pénzverés hasznának tizede, az úgynevezett pisetum, aminek behajtására külön embert, a pisetariust, tartott a pénzverőkamarák székhelyén, aki a tárnokmester emberével közösen ellenőrizte, hogy a bérlők a szerződésben foglalt feltételeket megtartják-e.

A XVI. század első tizedeiben az alsómagyarországi kamarával együtt a körmöci pénzverést is a Thurzó—Fugger-vállalat kezén találjuk, ahonnan azután Mária királyné birtokába kerültek. Azt nem tudjuk, hogy a tárnokmester és az esztergomi érsek a királynét is éppúgy ellenőrizte-e, mint a többi bérlőt. Feltehető, az esztergomi érsek az ő idejében is élvezte a pisetumot, s pisetarius a Körmöcön tartózkodott. A tárnokmester ellenőrző szerepe azonban a Habsburgok trónraléptével valószínűleg végetért. Ezt a feladatot az újonnan szervezett magyar kamara lett volna hivatva átvenni, de semmi nyoma sincs, hogy valóban át is vette volna. A körmöci pénzverést a királynak a bányakamara élére állított tisztviselői irányították, akiket időnkint egy-egy bizottság ellenőrizett. Az 1540-i bizottság többek között arra is felhatalmazást kapott, hogy az elmúlt évek pénzverését a Körmöc város őrizetében lévő próbaveretek alapján felülvizsgálja.¹⁾ Az ilyen utólagos vizsgálatnak természetesen nem igen lehetett eredménye.

1548-ban, az alsómagyarországi kamara visszaállítása után, kialakult Körmöcön a pénzverésnek az a rendje, amely azután a XVII. század végéig megmaradt. Az esztergomi érsek pisetarius a továbbra is ellenőrző szerepet játszott, a törvények kifejezetten *contrascribának* nevezik.²⁾ Ez az állás, habár eredetét és tulajdonképeni célját tekintve a pisetarius az érsek familiárisa volt, akinek elsősorban arra kellett ügyelnie, hogy urát kár ne érje, idővel közjogi színezetet nyert. A pisetariust a rendek egyben a maguk képviselőjének tekintették, aki az egész ország nevében vigyázott a pénzjóságára. Ezt az álláspontot az uralkodó is elfogadta, a kamara is magáévá tette. 1625-ben pl., amikor a kamarai tisztviselőket azzal vádolták, hogy rossz pénzt veretnek s a hasznot maguk vágják zsebre, ártatlanságukat hangoztatva a pisetarius tanúságára hivatkoztak, s kérték az érseket, hogy vegye őket védelmébe a rendekkel szemben.³⁾

Az esztergomi érsek pisetarius mellett, a tárnokmester középkori szerepét átvéve, maga az immár nem bérbeadott, hanem kincstárilag igazgatott körmöci alkamara ellenőrizte s egyben irányította az ottani pénzverést. Ebben a munkában, amint már említettük, maga az alkamaragróf és a számvévő is résztvett. Ők vették át a cimentezőműtől a finomított aranyat és ezüstöt, pontosan lemérték, könyveikben feljegyezték, majd továbbadták a pénzverési ellenőrnek, az úgynevezett Wardeinnak. A középkori tárnokmesteri ellenőr utódát a Wardeinben kell látnunk. Feladata a pénzverés ellenőrzésére korlátozódott. Az átvett nemesérceket megvizsgálva s finomságukat a törvényes követelményeknek megfelelőnek találva, az olvasztó segítségével rudakba öntötte s így adta vissza az alkamaragrófnak és a számvévőnek. Azok a rudakat ismét lemérték, így állapítva meg, hogy a Wardein és az olvasztó a nemesércekből semmit sem tartottak meg. Így kerültek azután a rudak a pénzverők kezébe.⁴⁾

¹⁾ Péch i. m. I. k. 180. l.

²⁾ 1557: 15. t.-c.

³⁾ Péch i. m. II. k. 207—208. l.

⁴⁾ Péch i. m. II. k. 208. l.

A pénzverők már nem kamarai tisztviselők voltak, hanem munkások, akiket végzett munkájuknak megfelelően bizonyos időközökben, rendszerint minden hét végén fizettek. Kőrmöcbánya polgárai közül kerültek ki. Számuk 1625-ben kétszáz körül mozgott.¹⁾ A pénzverés a kőrmöci polgárság kiváltságai közé tartozott, amit a kassai, nagybányai és nagyszombeni polgárokéval együtt I. Ferdinánd mindjárt trónralépése után, 1528-ban megerősített, biztosítva őket, hogy idegen pénzverőket csak abban az esetben fog alkalmazni, ha a helybeliek között nincs elég megfelelő munkás.²⁾ 1598-ban Haag Dávid főkamagróf bukását nem utolsó sorban az okozta, hogy a pénzverést Kőrmöcbányáról Selmechányára helyezte át. A pénzverők képviselőjében jutott ellenőrző szerephez a pénzverés körül a kőrmöcbányai városbíró. Minden veretből megőrzött egy-egy darabot, valószínűleg azért, hogy szükség esetén bizonyítani tudja a pénzverők szabályszerű eljárását.

A pénzveréssel kapcsolatban a pénzverésen kívül a kőrmöci alkamara más szakmunkásokat is foglalkoztatott, közülük néhányan évi fizetést kaptak, ami arra vall, hogy állandó alkalmazottak voltak. Felsorolásuk és az általuk végzett munka ismertetése azonban már nem a közigazgatástörténetnek, hanem a gazdaságtörténet megfelelő ágának a feladata, s így e munka keretein kívülesik.

A kőrmöci alkamara egyéb alkalmazottai.

Hasonlóképpen nem térhetünk ki e helyen a kőrmöci alkamara egyéb személyzetének tárgyalására, annál kevésbé, mert csak egy-két töredékes adat áll rendelkezésünkre. Egy 1642-iki fizetési jegyzék szerint szertárnoka is volt a kőrmöci alkamarának, azonkívül két kamaraházi őr, egy fuvarosa, négy katonája, egy főezüstkísérője, hat ezüstkísérője, két ezüstoffvarosa, hogy csak azokat említsük, akik nem a bányákban, a cimentezőműben és a pénzverőben dolgoztak mint szakmunkások, hanem a kamarai üzem rendjének és biztonságának zavartalanosságáról gondoskodtak, tehát inkább közigazgatási, mint gazdasági jellegű feladatokat oldottak meg.³⁾ Fizetésüket mind pénzben kapták, ami a hivatalviselés magasabb fejlődési fokára mutat. Emellett tanúskodik az is, hogy a kiöregedett tisztviselők és az elhaltak özvegyei nyugdíjat élveztek. Ez a gondoskodás lehetővé tette, hogy életükben és munkaerejük teljében egészen hivataluknak szenteljék magukat, abban anyagi gondoktól mentesítő hivatásra találjanak.

Arra a kérdésre, hogy a fentiekben nagy vonásokban ismertetett hivatalszervezet a gyakorlatban hogyan működött, külön tanulmányok lesznek hivatva feleletet adni, amelyek részletes hivataltörténeti monográfiák keretében a szervezeti és hatásköri kérdések mellett a fennmaradt levéltári anyag alapján az ügyintézés különböző meneteit is meg fogják világítani.

Az a kérdés azután, hogy a kőrmöci alkamara egyes üzemei: a Goldkunsthändler, a cimentezőmű és a pénzverő mit jövedelmeztek, továbbá, hogy e jövedelmeket az uralkodó milyen célokra fordította, véleményem szerint nem közigazgatás-, hanem gazdaságtörténeti és általános köztörté-

¹⁾ U. o.

²⁾ Schmidt i. m. I. k. 104. l.

³⁾ A kőrmöci alkamara alkalmazottainak felsorolását 1642-ből I. Péch i. m. II. k. 431—433. l.

neti probléma. Az a tény, hogy az alsómagyarországi bányakamarát a pozsonyi magyar kamara főhatósága alól kivették és az alsóausztriai kamarának rendelték alá, nem jelenti okvetlenül azt, hogy jövedelmeit mindig, vagy teljes egészükben nem magyar szükségletek fedezésére használták fel. A rendelkezésünkre álló gyér adatokból és kitérnek, hogy pl. 1625-ben a körmői pénzverés hasznából a besztercebányai rézművek kincstári támogatásán felül nemcsak a bányavidéki, hanem a felsőmagyarországi, sőt a horvátországi végvárok is jelentékeny összegeket kaptak, a béketárgyalások költségeit isebből fizették, ugyanakkor, amikor az ország, azaz a rendi országgyűlések erre a célra semmit sem adtak.¹⁾ A részletkutatásnak kell majd eldöntenie, hogy mindig és minden bányakamarai jövedelem tekintetében is ez volt-e a helyzet. De még ha így is lett volna, azaz, ha az idegen igazgatás alá helyezett alsómagyarországi bányakamara összes bevételeit állandóan magyar célok fedezésére fordították volna, az alkotmányon és a magyar közigazgatás egységén esett sérelmen ez a körülmény mit sem változtatott.

A selmeci alkamaragrófság.

Körmöcbánya mellett az alsómagyarországi bányaigazgatás másik központja Selmechánya volt. Itt elsősorban ezüstöt bányásztak, részint kincstári, főleg azonban magánosok tulajdonában levő bányákban. Magán Selmecen kívül Baka- és Bélabánya tartozott ehhez a bányavidékhez, továbbá Újbányát is ideszámították, noha közelebb esett Körmöchöz. Minthogy azonban a XVI. század második felétől Újbányán inkább ezüstöt bányásztak, mint aranyat, a körmői alkamara alól a selmeci alá került.

A selmeci alkamarának ugyanis az volt a feladata, hogy a vidék ezüstbányászatát, a kincstárét és a magánosokét egyaránt igazgassa, azaz ellenőrizze és irányítsa. Az ellenőrzésnek és irányításnak természetesen más módjai és eszközei voltak a kincstári s mások a magánbányákban. Szervei pedig a selmeci alkamara különböző hivatalaiban működtek.

E hivatalok közül az alkamaragrófság állott az első helyen. Hogy mikor keletkezett, egyelőre nem tudjuk. Mindenesetre még 1548, azaz az alsómagyarországi bányaajóvedelmek visszaváltása és a kincstári igazgatás bevezetése előtt. Első nyomai Mária királyné idejéből valók, akinek Hillebrandt Péter nevű selmeci alkamaragrófja 1543-ban az általa 1529 és 1539 között kezelt pénzekről adott számot.²⁾ A Thurzók főkamagrófsága alatt selmeci alkamaragróffal nem találkozunk. Thurzó János, mint főkamagróf, 1496-ban Lang Jánost selmeci bányagondnokká (Steiger) nevezte ki s részletes hivatali utasítást adott neki. Ebből kitérnek, hogy Lang János, akinek gondnoksága 1504-ben végetért, tulajdonképpen bányamesteri feladatokat végzett. Alkamaragrófnak semmiféleképpen sem tekinthetjük, sőt mivel utasításában alkamaragrófságról szó sincs, feltehető, hogy ez az állás csak később létesült.³⁾ Minthogy Mária királyné főkamagrófja, mint már említettük, majdnem mindig külföldön tartózkodott, valószínűnek látszik, hogy a selmeci alkamaragrófságot a már régebben működő körmői mintájára ő szervezte. Nem lehetetlen, hogy az első selmeci alkamaragróf az említett Hillebrandt Péter volt.

¹⁾ Péch i. m. II. k. 208. 1. Ez adattal szemben azonban óvatosságra int, hogy a körmői alkamaragróf állítása.

²⁾ Péch i. m. I. k. 191. 1.

³⁾ Péch i. m. I. k. 89. 1. és az Okmánytár III. darabja.

A XVI. századból néhány alkamaragróf nevén kívül alig tudunk valamit a selmeci alkamaragrófságról.¹⁾ 1568-ban az alkamaragróf évi 600 forint fizetéséből egy olyan írnokot, ki őt távollétében helyettesíteni tudta, továbbá egy ajtónállót, valamint egy lovászt és három lovat tartott. Az iroda fűtési és világítási költségeit külön felszámíthatta.²⁾ Ezt a személyzetet familiáris alapon fogadta, a mellette és alatta működő többi tisztviselőt azonban már az uralkodó alkalmazta és fizette. A melléje rendelt ellenőrnek 1580-ból ismeretes első hivatali utasításából némi fény derül az alkamaragróf működésére is.

Eszerint ebben az időben, amikor a körmöci főkamagrófi tisztség betöltetlenül állott, a selmeci alkamaragróf az ellenőrrel együtt közvetlenül az alsóausztriai kamarától függött. A körmöci alkamarával csak annyi kapcsolatuk volt, hogy kimutatásaikat és számadásaikat a körmöci számvevőnek küldötték meg, akinek hatásköre ekkor még a selmeci alkamara ügyeire is kiterjedt, s aki a kimutatásokat a maga jelentéseiben feldolgozta, a számadásokat pedig észrevételei kíséretében az alsóausztriai kamarához továbbította. A selmeci alkamaragróf és ellenőrének viszonya megfelelt a kincstár vidéki hivatalait, pl. a harmincadhelyeket vagy a várbirtokokat vezető tisztviselők és a mellettük működő ellenőrök viszonyának. Rangban az alkamaragróf megelőzte az ellenőrt, aki neki köteles tisztelettel tartozott. Feladataik azonban nagyjában azonosak voltak, s azokat közösen, egymást támogatva végezték.

E feladatok két részre oszlottak: az igazgatásra és a pénztár kezelésére. Az igazgatás a bányák, a szénégetők, a kohók, az olvasztó-, választó- és próbaművek irányítását és ellenőrzését, a nemesérccsempészes megakadályozását, a nemesérccek beváltását és Körmöcre szállítását jelentette. A bányák, szénégetők és kohók közül természetesen csak a kincstáriak, azaz a király tulajdonában lévők tartoztak az alkamaragrófnak és ellenőrének igazgatása alá. A bányászás és szénégetés Selmecen sem volt fejedelmi monopólium, sőt a kincstár érdeke azt kívánta, hogy a magánosok közül minél többen bányásszanak, helyesebben bányásztassanak. A polgárság tökeszegénysége azonban itt is azt eredményezte, ha nem is a körmöcihez hasonló mértékben, hogy egyre több bánya került, tulajdonosa elszegényedvén, állami kezelésbe. A kohóknál már más volt a helyzet. A kincstár azt szerette volna, hogy kohói csak a kamarának legyenek, s a magánbányák tulajdonosai a bányászott ércet ne saját, hanem kamarai kohókban égettesék. Részint azért törekedett erre, mert az égetésért szedett díjak jövedelmet jelentettek, elsősorban azonban azért, mert ha az összes kohók kincstári tulajdonban lettek volna, az egész bányaművelést könnyebben ellenőrizhette s a nemesérccek tiltott magánforgalmát sikeresebben megakadályozhatta volna. A kohókból kikerült nemesércet ugyanis már forgalomba hozhatták, mielőtt a kamarai égető- és választóműben még tovább tisztították és fínomították volna. A kamara ezen úgy akart segíteni, hogy a magánosok kohóit ellenőriztette, de ez az ellenőrzés nem lehetett tökéletes. Azt sohasem tudta elérni, hogy a magánosok kohókat ne tarthassanak, csupán annyit sikerült kivívnia, hogy a kohótulajdonosok csak a saját bányáikban bányásztott érceket égethették, akinek saját kohója nem volt, az ércet csak a kamarai kohókba vihette.³⁾

¹⁾ E neveket I. Péch i. m. I. k. 281., 283., 302., 358. l.

²⁾ U. o. I. k. 259. l.

³⁾ Az 1611-i, 1629-iki és az 1665-iki kohórendeleteket I. Péch i. m. II. k. 119., 54., 256. l. és Schmidt i. m. V. k. 204. l.

Égető- és választóműje, ahol az ezüstöt a nem nemes ércekből kiégették, illetve az aranytól különválasztották, Selmecen is csak a kamarának volt. A kohókat ellenőrző kémilómúvel együtt ez a két mű volt hivatva annak nyilvántartására, hogy a selmeci kamara területén bányászott nemesérceket beváltják-e, tehát nemcsak bányauzemeknek, hanem egyben az állami nemesércmonopólium szerveinek is kell tekintenünk őket.

A kiégetett, illetve kiválasztott ezüstöt és aranyat az égető- és a választóművek a hivatalosan megállapított árfolyamon mindjárt be is váltották, a tulajdonos saját használatára csak annyit hagyva meg, amennyit az alkamaragróf engedélyezett. A meghagyott aranyból és ezüsből tulajdonosa evőeszközöket vagy ékszereket készíttethetett. A beváltott nemesérceket pedig, az aranyosóktól átvett arannyal együtt, az alkamaragróf minden hét első napján átküldötte Körmöcre, ahol a pénzverdébe kerültek.

Az egyes bánya- és kohóüzemek működésükről pontosan könyveket tartoztak vezetni s hetenkint kimutatásokat készíteni. Ezek alapján állította össze az alkamaragróf a maga könyveit és heti kimutatásait, amiket a körmöci számvevőnek küldött meg. A kimutatásokban részletezte az üzemek bevételeit és kiadásait, továbbá ismertette a pénztár helyzetét. Amennyiben a kimutatással nem készült el, egyheti fizetésének elvesztésével bünhődött.

A központi nyilvántartókönyvek vezetésében, a heti kimutatások készítésében és a pénztár kezelésében az ellenőr segítette s egyben ellenőrizte az alkamaragróft. Ha azt tapasztalta, hogy az alkamaragróf vagy valamelyik másik kamarai tisztviselő szabálytalanul jár el, azonnal jelentést tartozott tenni fölöttes hatóságainak. Ha ezt elmulasztotta, maga is viselte a felelősséget és vállalta a következményeket.

Év végén alkamaragróf és ellenőre egyaránt részletes számadást készítettek a kamara egész munkájáról s azt ugyancsak a körmöci számvevőnek küldötték meg, mégpedig úgy, hogy az észrevételeit megtéve a számadásokat még május 24-e előtt az alsóausztriai kamara elé terjeszthesse.¹⁾

A selmeci pénztárnok.

Az alkamaragrófi állást Selmecen 1601-ben megszüntették, illetve pénztárnoki (Einnehmer) tisztséggé szervezték át. Ennek az intézkedésnek közelebbi okait egyelőre nem ismerjük. Lehet, hogy a körmöci alkamaragróf tekintélyét akarták emelni azzal, hogy a selmeci hivatal vezetőjétől megvonták ezt a rangot. Annak ugyanis semmi nyoma sincs, hogy az immár csak pénztárnoknak címezett selmeci hivatalfőnök hatásköre a korábbi alkamaragrófokéhoz viszonyítva megváltozott volna. A selmeci pénztárnokok, ahogyan őket 1601-től kezdve egészen korszakunk végéig nevezték, nemcsak a pénztárt kezelték, hanem éppúgy résztvettek az igazgatás sokrétű és sokfelé elágazó munkájában, mint elődeik, a XVI. század alkamaragrófjai.

Az első pénztárnoki utasításból, amelyet az udvari kamara I. Rudolf nevében 1601. nov. 13-án Fischer Erasmus részére adott, kibontakozó hatáskör a korábban megismert alkamaragrófi feladatokat mind magában foglalja, sőt olyanokat is tartalmaz, amiket az 1580-i és 1590-i²⁾ ellenőri utasítások nem említettek. A bányászat irányításával kapcsolatban a pénztárnok lelkére kötötte, hogy gondoskodjék azoknak a bányáknak újbóli megnyitá-

¹⁾ Az 1580-iki ellenőri utasítást l. *Schmidt* i. m. III. k. 41—45. l.

²⁾ Az 1590-iki ellenőri utasítást, amely az 1580-ival mindenben megegyezik, l. *Schmidt* i. m. III. k. 206—210. l.

sáról, amelyeknek művelését valamilyen okból abbahagyták. A pénztárnoknak minden év végén pontos és részletes leltárt kellett készítenie a selmeci kamara összes bányáinak és üzemeinek helyzetéről. Az 1601-i utasításból tudjuk meg, hogy a selmeci pénztárnokok, s valószínűleg XVI. századi alkamaragrófi elődeik is, a körmöci alkamaragrófokhoz hasonlóan, a kamarai igazgatszolgáltatás terén alsófokú bírói joghatóságot gyakoroltak. Az utasítás nem szabályozta pontosan a selmeci pénztárnok törvénykezési illetékességét, csupán annyit mondott, hogy azokat az ügyeket, amelyeknek eldöntésére a selmeci kamara tisztviselői közül választott bírótársakkal nem érzi magát hivatottnak, terjessze fel a főkamagróf vagy a zólyomi kapitány elé. A bányavárosi főkapitány fegyveres támogatását szükség esetére Körmöchöz hasonlóan Selmecnek is megígérte, egyben felhatalmazta a pénztárnokot, hogy veszély idején a kamara összes hivatalnokaival katonailag is rendelkez-hessék, A fegyelmezett és rendszeres hivatali életre egyebekben is nagy súlyt helyezett az utasítás. A hivatalos munkaidő itt is reggel 6-tól 10-ig, délután pedig 1-től 5-ig tartott. A pénztárnok vagy az ellenőr engedélye nélkül senki sem maradhathott távol, 3 napnál hosszabb időre pedig már csak az alsóausztriai kamara adhatott távozási engedélyt.¹⁾

A selmeci pénztárnoki hivatal XVII. századi fejlődését nem kevésbé sűrű homály fedi, mint amilyen a XVI. századi kamaragrófságot borítja. Nem mindegyik pénztárnok felelt meg a beléje helyezett bizalomnak. 1611-ben pl. Spölin József Jánosnak azért kellett távoznia, mert a pénztárt hűtlenül kezelte.²⁾ Wenger Mihály, amikor 1642-ben felfüggesztették, 3 évi számadással tartozott.³⁾

Nem lehetetlen, hogy ezek a hivatali zavarok eredményezték a XVII. század közepe táján a selmeci kamara önállóságának megszüntetését. Hogy erre mikor és miért került sor, egyelőre nem tudjuk pontosan.⁴⁾ Tény az, hogy 1650 táján rövid időre egyesítették a körmöci kamarával, ami azt jelentette, hogy a körmöci alkamaragróf egyben a selmeci pénztárnoki tisztséget is viselte, valamint, hogy a két kamara számadásait újra közös számvevő vizsgálta felül. Ez az intézkedés azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, úgyhogy III. Ferdinánd az udvari kamara, illetve Sonnau György udvari kamarai tanácsos, az alsómagyarországi bányavárosokba küldött királyi biztos javaslatára, hivatkozva arra, hogy a körmöci és selmeci kamarák igazgatása a köztük fennálló szoros kapcsolatok ellenére is lényegesen különbözik egymástól, 1656. máj. 10-én kelt rendeletével a selmeci kamara önállóságát visszaállította.⁵⁾

Az önállóságát 1656-ban visszanyert selmeci pénztárnoki hivatal további fejlődésére az az igen részletes utasítás derít világot, amelyet az udvari kamara I. Lipót nevében 1676. szept. 22-én a selmeci kamara valamennyi tisztviselője részére adott. A pénztárnok feladatai akkor is, miként 100 évvel korábban az alkamaragróf hatásköre, két részre oszlottak: a bánya-, kohó- és kamaraművek és üzemek igazgatására, valamint az összes művek és üzemek közös

¹⁾ Az 1601-iki pénztárnoki utasítást I. Schmidt i. m. III. k. 348. skk. 1. Az 1605-iki és 1611-iki utasítások ugyanúgy rendelkeztek. U. o. III. k. 536. skk. I., IV. k. 196. skk. 1.

²⁾ Péch i. m. II. k. 114. l.

³⁾ U. o. II. k. 411. l.

⁴⁾ Péch Antal 1650-ig terjedő munkája nem említi, ami arra mutat, hogy a selmeci kamarát 1650 után rendelték a körmöci alá.

⁵⁾ Selmeci pénztárnokká ekkor Gallus György korábbi számvevőt, számvevővé pedig Raittinger Kristóf korábbi ellenőrt nevezték ki. Schmidt i. m. V. k. 1—3. l.

pénztárának kezelésére. E feladatokat azonban az utasítás sokkal aprólékosabban körülírta, mint az 1580-iki tette, úgyhogy a pénztárnoki munka egyes részleteit is megismerhetjük belőle.

A bányagazgatással kapcsolatban az 1676-iki utasítás a selmeci pénztárnoktól elsősorban azt kívánta, hogy a minél eredményesebb és gazdaságosabb bányaművelésről gondoskodják. Neki kellett a szükséges eszközöket beszereznie, az építkezéseket elrendelnie. Ő jelölte ki, hogy hol hagyják abba a kutatást, hol nyissanak új tárnákat. A bányákról térképeket készített és könyvet vezetett, az úgynevezett Bergbuchot, amelybe minden adatot feljegyzett, a jogi és gazdasági vonatkozásokat egyaránt. A rablógazdálkodást megakadályozta, azaz nem engedte, hogy rendszertelenül, csak a pillanatnyi hasznot keresve bányásszanak, s a jövőre ne gondoljanak, a szomszédos bányák érdekét ne vegyék figyelembe. Mindezt természetesen csak akkor tehette meg, ha a bányákat, már t. i. a kincstár tulajdonában lévőket, vagy azokat, amelyeknek a kincstár résztulajdonosa volt, jól ismerte, s az alája rendelt tisztviselőkben megbízhatott. Ezért kívánta az utasítás, hogy a bányák helyzetéről hetenkint tanácskozzék, negyedévenként pedig szemlélje meg azokat. Ezért hagyta meg továbbá, hogy a tisztviselői kar utánpótlására, megfelelő szakemberek nevelésére is gondja legyen.

Az eredmény azonban nemcsak a tisztviselőkön múlt, hanem nem kevésbé a bányamunkásokon is. Az utasítás rájuk is felhívta a pénztárnok figyelmét. Nemcsak buzdítania kellett őket, hogy szorgalmasan dolgozzanak, hanem megvédenie a tisztviselőket és a tulajdonosok esetleges önkényével, kizsákmányolásával szemben. Kívánatosnak tartotta az utasítás, hogy a pénztárnok személyesen legyen jelen, amikor a munkások a bányászott ércet átadják. Ez minden hét csütörtökén történt, a fizetést pedig szombaton osztották ki. A pénztárnoknak az átvételnél és a fizetésnél a kincstár és a munkások érdekét egyaránt szem előtt kellett tartania. Tanulságos lenne a munkásvédelemnek eme első nyomait az államhatalom általános népvédelmi törekvéseivel párhuzamban megvizsgálni. A kamarai tisztviselőknél az uralkodó azért sem engedte meg, hogy maguk is műveltessenek bányákat, mert akkor a munkássággal, mint tulajdonosok, szembekerültek volna. Azt nem tudjuk, hogy a munkásvédelem a magánbányákra is kiterjedt-e, vagy csak a kincstáriakra korlátozódott.

A bányauzemek 1676-ban ugyanúgy működtek, mint száz évvel korábban, igazgatásuk is változatlan maradt. A kincstári bányákban bányászott ércet a kamarai kohókban olvasztották, a magánbányatulajdonosok saját kohóikban olvaszthattak, de a kamara a magánkohókat is ellenőrizte. A kohókból kikerült érc után fizették az urburát, az uralkodónak a bányafelségjog alapján járó hányadot. A kohók ellenőrzésében ebben az időben a selmeci kémlész mellett a körmöci kamara egyik kiküldött tisztviselője is résztvett, aki arra vigyázott, hogy Selmecen is úgy olvasszanak, mint Körmöcön, minthogy a selmeci arany és ezüst is a körmöci pénzverdébe került, ahol zavart okozott, ha különbözőképpen olvasztott érceket kellett megmunkálni. A kémlő-, égető- és választóműveket akkor is a pénztárnok irányította és ellenőrizte, a csempészeket üldözte, s a hivatalos árfolyamon beváltott nemesérceket a kincstári bányákban bányászottakkal együtt minden hét végén Körmöcre küldötte. Magánosok továbbra is csak annyi aranyat és ezüstöt tarthattak meg, amennyiből házi szükségletüket fedezték. A csempészt, illetve a nemesérc tiltott magánforgalmát azonban a leg-

szigorúbb ellenőrzéssel sem lehetett megakadályozni, főleg azokban a bányákban nem, amelyek egészben magánkézben voltak. Ezért ajánlotta az 1676-iki utasítás a selmeci pénztárnoknak, hogy igyekezék a kincstár részére minden nagyobb bánya birtokának bizonyos hányadát megszerezni, hogy így az összes fontosabb bányák, legalább részben, kamarai igazgatás alá kerüljenek, s ellenőrzésük már a tárnákban megkezdődjék.

A selmeci kamarai pénztár kezelésében a XVII. század folyamán lényeges változás nem történt. A pénztárnok és az ellenőr a korábbi gyakorlatnak megfelelően vezették a pénztári és nyilvántartási könyveket, s készítették azok alapján időközi kimutatásaikat és számadásaikat. A kimutatások a fő-kamaragrófon keresztül az udvari kamara elé, a számadások pedig a selmeci számvevő észrevételeinek kíséretében az alsóausztriai számvevőséghez kerültek, amely hivatal az udvari kamara főhatósága alá tartozó hivatalok elszámolásait vizsgálta felül, dönteni azonban a számadások fölött is az udvari kamara döntött. Az 1676-iki utasítás is úgy rendelkezett, hogy a kimutatások hetenkint készüljenek, kérdés azonban, hogy ez a rendelet a gyakorlatban megvalósult-e, hiszen, amint láttuk, a pénztárnokok még az évvégi számadásokkal is gyakran adósok maradtak.

Általában megállapíthatjuk, hogy amennyiben az utasításokban foglalt követelmények maradéktalanul valóra váltak, — amit csak a részletkutatás tud majd tisztázni — a selmeci és az egész alsómagyarországi bányagazgatás a legtökéletesebben működő hivatali ágnak tekinthető, amelyben az összetett gépezet munkájának minden egyes részletét is megörökítették. Az újkori közigazgatásban fokozatosan teret hódító írásbeli adminisztráció az összes XVI. és XVII. századi magyarországi hivatalok közül az alsómagyarországi bányakamaráknál volt a legfejlettebb, a hivatali utasítások legalább is ezt mutatják. A kamarák levéltárait nem ismerjük, s így nem tudjuk, hogy a sokrétű írásbeli adminisztrációnak milyen emlékei maradtak korunkra. A részletkutatásnak elsősorban ezeket az emlékeket kell majd megvizsgálnia, ügyelvén arra is, hogy hiányuk nem jelenti okvetlenül azt, hogy nem is voltak. A tapasztalat arra tanít, hogy a hivatalok ügymenetének egyes mozzanatairól írásos nyomok nem maradtak, noha kétségtelen, hogy e mozzanatokot annak idején írásban is megörökítették. Ilyen esetekben egyedül a hivatali utasítások igazítanak útba, amelyeknek forrásértékét tehát korántsem szabad lebecsülnünk.

A selmeci pénztárnok azért is felelős volt, hogy a kimutatásokat és számadásokat az összes alája rendelt tisztviselők is idejében elkészítsék, mégpedig két példányban, amelyek közül egyik továbbment a fölöttes hatóságokhoz, a másik pedig a kamarai irattárban a számvevő őrzetében maradt. A hanyagokat fizetésmegvonással büntethette. Az utasítás 1676-ban is felhatalmazta a tisztviselői kar fölötti igazgatási és bírói hatáskörrel, amit azonban akkor is csak korlátozottan gyakorolt, amennyiben minden fontosabb és kényesebb ügyben csak fölöttes hatóságainak előzetes hozzájárulásával intézkedhetett.

Ebben az időben a revistyei királyi uradalom is a selmeci pénztárnok igazgatása alá tartozott, akinek az ottani udvarbíró működését is irányítania és ellenőriznie kellett. Az uradalom jövedelmeinek egy részét az udvarbíró bérelte, a pénztárnok azonban ezt sem hagyhatta figyelmen kívül, már csak azért sem, hogy a birtok jobbágyságát az esetleges kizsákmányolástól megvédhesse. Az udvarbíró kimutatásait és számadásait a többi bányatiszt-

viselőhöz hasonlóan tartozott elkészíteni és a pénztárnokhoz benyújtani. A birtok jogi vonatkozású ügyeit, ugyancsak a pénztárnok igazgatása alatt, külön kincstári ügyvéd (procurator) intézte.¹⁾

A selmeci ellenőr.

Az alkamaragróf majd pénztárnok mellett a selmeci alkamara vagy kamara másik vezető tisztviselője az ellenőr (Gegenschreiber, contrascriba) volt. Hatásköre nem korlátozódott a pénztárkezelés ellenőrzésére, hanem mindazokra a feladatokra kiterjedt, amelyeket az alkamaragróf, majd pénztárnok végzett. Rangban az alkamaragróf mögött állott, mégis inkább melléje, mint alája rendelt hivatalnoknak tekintették. Az alkamara működéséért az alkamaragróffal közösen viselte a felelősséget. Fizetését évi négy részletben készpénzben kapta.²⁾

A selmeci számvevő.

1596-ban, miként Körmöcön, Selmecen is egyesítették az ellenőri állást a számvevőivel. Addig Körmöcnek és Selmecnek közös számvevője volt, ettől kezdve mindkét alkamaránál alkalmaztak egy-egy számvevőt, aki egyben az ellenőri feladatokat is végezte.

A selmeci számvevő (Buchhalter) viszonya az alkamaragróffal, majd pénztárnokhoz, valamint fölöttes hatóságaihoz: a főkamaragróffal és a két bécsi kamarához ugyanolyan maradt, mint amilyen az ellenőré volt. Az ellenőr hatáskörét is csorbíthatatlanul örökölte, azaz továbbra is résztvett a bányai igazgatás mindegyik ágában. Irányító és ellenőrző szerepéhez járult még számvevői tevékenysége. Az alkamara területén alkalmazott összes tisztviselők időszaki kimutatásai és elszámolásai a pénztárnokhoz és hozzá futottak be. Noha az utasítások úgy rendelkeztek, hogy ezeket a pénztárnokkal együtt vizsgálja felül, maga pedig a pénztárnoknak a bányai igazgatásban is segédkezzék, mégis feltételezhetjük, hogy a közös feladaton megosztottak. Valószínű, hogy a különböző üzemeket személyesen a pénztárnok irányította és ellenőrizte, az igazgatás írásbeli részét pedig a számvevő végezte, aki mellett egy írnok (Amtsschreiber) dolgozott. Az írnok helyettesítette is a számvevőt, amikor valamilyen okból hivatalában nem lehetett jelen.

Írásbeli munka bőven akadt, két ember is csak ereje megfeszítésével végezhetné el. Az utasítások értelmében ugyanis mindenről, ami a bányakamara területén az egyes üzemeknél történt, pontosan könyveket vezettek, külön az üzemek és külön a számvevőség, amelynek tudomása és hozzájárulása nélkül semmit sem tehettek. Így akarták biztosítani, hogy a számvevőség az üzemek időszaki kimutatásait és számadásait állandóan ellenőrizhesse, s ha valahol hibára, mulasztásra, vagy visszaélésre bukkan, a pénztárnokkal együtt azonnal közbeléphessen, a bajt orvosolja, mielőtt még súlyosabb következményei lennének. Így tették továbbá lehetővé, hogy a pénztárnok és ellenőrszámvevője fölöttes hatóságaik részére a maguk összesített kimutatásait és számadásait ugyancsak idejében elkészíthessék.

Az összes kimutatások és számadások két példányban készültek. Az egyik Bécsbe került az alsóausztriai, illetve az udvari kamara elé, a másik Selmecen maradt, hogy a pénztárnok és a számvevő bármikor felhasználhassa.

¹⁾ Az 1676-iki utasítást l. Schmidt i. m. V. k. 237—261. l.

²⁾ 1568-ban évi 140, 1580-ban pedig évi 260 magyar forint volt az ellenőr fizetése. Péch i. m. I. k. 259. l. Schmidt i. m. III. k. 45. l.

Az alkamaragrófság irattárában (registratura) helyezték el, amelyet a számvevő őrzött, aki tehát egyben irattárnok is volt. Az írásbeliség fokozatos terfoglalásának a bányaigazgatásban volt a következménye, hogy a XVII. századi számvevői utasítások különös gonddal ajánlották a számvevők figyelmébe az irattárat. Sokáig, úgy látszik, az volt a helyzet, hogy a vezető tisztviselők távozásukkor a működésük során keletkezett iratanyagot, a hivatal irattárat is magukkal vitték, azt mintegy egyéni tulajdonnak tekintették. Az utasítások ezt határozottan megtiltották, s ezzel, legalábbis papíron, a bányakamarai levéltár megmaradását biztosították. A részletkutatás hivatott megállapítani, hogy e rendelkezések magvalósultak-e, s hogy a számvevőség a különböző iratokat, kimutatásokat, számadásokat, nyilvántartási könyveket stb. miképpen kezelte és őrizte. A bányahivatalok s egyben az egész bányászat történetének legfontosabb forrásait a bányakamarai levéltárban kell keresni.

A számvevőség az irattárral együtt hosszú ideig a selmeci kamaraházban nyert elhelyezést. A számvevői tisztség fontosságát bizonyítja, hogy a számvevőnek magának is a kamaraházban kellett laknia, ahol a központi ellenőrzés és irányítás munkáját a legkönnyebben végezhetette. Az 1676-i utasítás a kamaraház mellett külön épületet jelölt ki a számvevőség részére. A rendszeres hivatali életre, a munkaidő pontos megtartására is nagy súlyt helyeztek az utasítások,¹⁾ s bizonyos, hogy az összes selmeci bányahivatalok közül a számvevőség felelt meg leginkább az újkori szakszerű közigazgatás követelményeinek.

A selmeci titkár és irattárnok.

A számvevő mellett dolgozó irnokon kívül — akit a számvevő a maga javadalmazásából fizetett, tehát familiárisa volt, noha az uralkodó iránti hűségre és a hivatali titok megtartására is esküt tett²⁾ — idővel külön kamarai titkár vagy irattárnok (secretarius sive registrator) állott a pénztárnok és a számvevő rendelkezésére. Az 1676-i utasítás szerint, amely már néhány év óta szervezettnek mondotta a titkárságot, s fizetését heti két forintban állapította meg, a titkár feladata az volt, hogy a vezető tisztviselők hivatalos levelezését intézze. A fogalmazatok elkészítésén és letisztázásán kívül leveles könyvet (Gedenkenbuch) vezetett, amelybe feljegyezte a fölöttes hatóságoktól érkezett rendeleteket, az azokra adott válaszokat, a Selmecen megtárgyalt ügyeket, a különböző véleményekkel és a határozattal együtt, a bányauzemek helyzetéről készült jelentéseket, a tisztviselők nevét és eskütételük pontos idejét. Mint irattárnok pedig ezeket a hivatalos iratokat őrizte és kezelte.

Eszerint tehát a XVII. század hetvenes éveiben a selmeci bányakamaránál is, miként a pozsonyi magyar kamaránál, kétfelé vált az irattár. A számvevőségi iratokat a számvevő, az igazgatással kapcsolatosakat pedig a titkár kezelte.

A titkár, kiadói és irattárnoki feladatai mellett, egyúttal tanácsjegyzői szerepet is játszott. Utasításából³⁾ legalábbis az derül ki, hogy ebben az időben — de lehet, hogy már korábban is — a selmeci kamara vezető tisztviselői

¹⁾ 1596-ból, 1601-ből, 1605-ből, 1608-ból, 1672-ből és 1676-ból ismerünk selmeci számvevői utasításokat. L. Schmidt i. m. III. k. 256., 337., 524., IV. k. 100, V. k. 217, 261. l.

²⁾ Flösch György számvevő 1602-ben évi 260 forint fizetésből egy irnokot, egy szolgát és két lovat tartott. Péch i. m. II. k. 20. l.

³⁾ Az 1676-iki titkári utasítást l. Schmidt i. m. V. k. 363. l.

a fontosabb kérdéseket, mielőtt határoztak volna, közösen megtárgyalták, s e tárgyalásokon a titkár is jelen volt. Túlzás lenne ebből arra következtetni, hogy e tanácskozásokon szótöbbséggel döntöttek, azaz, hogy a testületi (kollegiális) ügyintézés meghonosodott. A döntés joga már a hivatal vezetőjét illette meg, a fejlődés azonban már megindult a külön selmeci bányakamarai tanács kialakulása felé.

A selmeci bányamester.

Az alkamaragróf-pénztárnok és az ellenőr-számvevő után Selmecen is a bányamester vagy bányabíró (Bergmeister, Bergrichter)¹⁾ következett a tisztviselők rangsorában. Hivatala még középkori eredetű. Nem tisztán kincstári, hanem kamarai és városi hivatalnok. A város választotta, a kincstár nevében a selmeci alkamaragróf megerősítette és fizetését a kamarai pénztárból utalványozta.²⁾ Eleinte rendszerint valamelyik városi tanácsnokot választották meg bányamesternek. I. Ferdinándnak az alsómagyarországi bányavárosok megvizsgálására kiküldött bizottsága már 1535-ben tiltakozott e szokás ellen, hivatkozva rá, hogy a tanácsnok-bányamesternek nem lehet elég ideje a bányászattal való foglalkozásra, s javasolva, hogy a bányamester a bányáügyeken kívül semmi egyébvel ne foglalkozhassék.³⁾ E javaslat sorsát nem ismerjük, de valószínű, hogy elfogadták, s később is megtartották, minthogy a bányamesterség valóban egész embert kívánt.

Hatásköre az összes selmeci bányákra, kohókra és zúzómalmokra kiterjedt, a kincstáriakra és a magántulajdonban lévőkre egyaránt. Ez magyarázza kétféle kötelességét: kamarai és városi jellegét, a kincstár és a polgárok érdekeit egyaránt képviselte. Arról kellett gondoskodnia, hogy a bányákat minden fennakadás nélkül a lehető legeredményesebben és leggazdaságosabban műveljék. Amint láttuk, az alkamaragróf-pénztárnoknak és az ellenőr-számvevőnek is ez volt a legfontosabb feladata. Az ő hatáskörük azonban etekintetben a kincstári üzemekre korlátozódott. A bányamester tehát bizonyos mértékig az övékénél tágabb hatáskörrel rendelkezett, úgyhogy, noha kinevezésekor, azaz megerősítésekor az alkamaragróf-pénztárnok és az ellenőr-számvevő iránti engedelmességre is esküt tett,⁴⁾ inkább melléjük, mint alájuk rendelt tisztviselőnek tekinthetjük. Erre mutat, hogy 1676-iki utasítása értelmében, ha valamilyen kérdésben saját hatáskörében nem akart vagy nem tudott dönteni, útmutatásért nem a selmeci vezetőkhez, hanem közvetlenül az alsómagyarországi főkamagrófsághoz fordult.⁵⁾

A selmeci alkamara vezetőivel közösen vett részt a bányák megsemmisítésében, a tanácskozásokon és a jelentések és javaslatok elkészítésében. Mint aki a tárnákat legalaposabban ismerte, döntő szava volt atekintetben, hogy kik és hol kutathatnak ércerek után, nyithatnak új bányákat és hagyhatják abba a régiek művelését. Ezeket a kérdéseket, valamint a bányászat egyéb jogi vonatkozásait, az I. Ferdinánd korában készült, majd I. Miksa idejében kihirdetett általános bányarendtartás szabályozta, századokra szóló érvénnyel. A selmeci bányamester számára is ez szolgált zsinórmértékül.

¹⁾ Péch i. m. hol bányamesterről, hol bányabíróról beszél, de kétségtelen, hogy a kétféle név ugyanazt a tisztséget jelöli.

²⁾ Péch i. m. I. k. 302. l.

³⁾ U. o. I. k. 151. l.

⁴⁾ Péch i. m. II. k. 124. l.

⁵⁾ Az 1676-iki utasítást I. Schmidt i. m. V. k. 276. l.

A jogi vonatkozásoknál nem kevésbé fontosak voltak a gazdaságiak és a társadalmiak. Magyarországon, miként Európa más országaiban is, a kapitalisztikus gazdálkodás, tőkés munkaadó és munkás viszonyának problémái a bányászatban jelentkeztek először. E problémák megoldására elsősorban a bányamester volt hivatott. Mint a kincstár és a bányatulajdonos polgárok alkalmazottja ugyan a munkaadó tőke szolgálatában állott s annak érdekeit képviselte. Így gondoskodni tartozott arról, hogy a bányákban megfelelő számú és szakképzettségű munkás dolgozzék, mégpedig ne csak úgy, hogy megélhetését valahogy biztosítsa, hanem teljes erővel és szorgalommal. Jogában állott megakadályozni, hogy a munkások munkahelyüket elhagyva máshová költözzenek, ha ezzel a bányászat zavartalan menetét veszélyeztetnék volna. Ez a veszély azonban nem mindig a munkásság részéről fenyegetett, olykor a bányatulajdonosok kapzsisága és önkénye támasztott akadályokat. A bányamester ilyen esetekben a munkások védelmében lépett közbe. Ezt megtehetette anélkül, hogy önmagával, mint a bányatulajdonosok alkalmazottjával, összeütközésbe került volna. Egyik alkalmazójának, a kincstárnak érdeke ugyanis azt kívánta, hogy a bányákban még abban az esetben is dolgozzanak, ha a bányászat keveset, vagy semmit sem jövedelmez. A kincstár igazi jövedelme tudniillik nem magából a bányászatból, hanem az azzal kapcsolatos forrásokból, a nemesércmonopóliumból és a pénzverésből származott. De a bányamester másik alkalmazója, Selmechánya városa sem lehetett közömbös a munkásság sorsával szemben, hiszen a munkások éppúgy, ha nem is olyan befolyásos polgárai voltak, mint a bányák gazdag tulajdonosai. Ez magyarázza a bányamester működésének munkásvédelmi oldalát.

A bányamunkásságnak a bányamester volt az elsőfokú fölöttes hatósága, mind a közigazgatás, mind pedig az igazságszolgáltatás terén. Közigazgatási és bírói működése szorosan egybefonódott. A rendet, fegyelmet, erkölcsös életmódot csak úgy tudta fenntartani, ha e követelmények ellen vétőket meg is büntethette. Ezen a téren működése a városi hatóságét egészítette ki, miként a bányai igazgatásban a kamarai hatóságnak volt segítségére. Felügyelete alá tartozott a munkások segélypénztára, amelybe keresetük bizonyos hányadát befizették, hogy azután a szerencsétlenül jártakat és a kiöregedetteket innen támogassák. Felügyelt továbbá a különböző üzemekben használt mértékekre, amelyeket ő hitelesített.

Mint bíró, elsőfokon ítélkezett a bányaugyekben, továbbá a bányahivatalnokok ellen emelt vádokban. Ítéletei ellen fölöttes hatóságaihoz, elsősorban a főkamara grófsághoz lehetett fellebbezni. Igazságszolgáltató működése volt az, amelyben legkorábban segítségre szorult, s amelynek révén tisztéséből többszemélyes hivatal, a bányabíróság alakult ki.

Selmecei bányabíróság. Esküdt ülnökök, irnok.

I. Ferdinánd királyi bizottsága már 1535-ben azt ajánlotta, hogy a selmecei bányamesternek két esküdt legyen a segítségére.¹⁾ Nincs nyoma annak, hogy ez a javaslat megvalósult. Idővel azután egy esküdtet és egy irnokot találunk a bányamester oldalán.²⁾ Valószínű, hogy nemcsak az igazságszolgáltatásban, hanem egyéb téren is támogatták munkájában. 1675-ben egy királyi rendelet az immár bírósági ülnököknek nevezett esküdtek

¹⁾ Péch i. m. I. k. 151. l.

²⁾ Így pl. 1637-ben. U. o. II. k. 361.

számát négyre emelte fel. Kettő közülük kamarai, a másik kettő pedig városi tisztviselő volt. Az uralkodó nevezte ki őket, az azonban a rendeletből nem tűnik ki, hogy ülnöki működésükért kaptak-e, s ha igen, kitől, külön fizetést.¹⁾ A bányamester 1676-i utasítása már úgy rendelkezett, hogy a bányabíróság (Berggericht) elé kerülő pénzeket az ülnökök tudtával kell kezelnie.

A bányabírósági irnokot a kincstár fizette, valószínű, hogy őt kezdettől fogva nem a város választotta, hanem a király nevezte ki. Feladata az volt, hogy a bányamester írásbeli munkáját elvégezze, az ítéletleveleket és egyéb kiadmányokat elkészítse, a bányamesteri irattárat rendben őrizze. Külön bírósági könyvet (Gerichtsbuch) vezetett, amelybe nemcsak a bányamesteri ítéleteket jegyezte fel, hanem a bányászatra vonatkozó minden fontosabb iratot is lemásolt.²⁾

A selmeci bányamesteren kívül az alkamara más városokban lévő bányáiban ugyancsak alkalmaztak bányamestereket. Így pl. 1568-ban baka-, új- és bélabányai bányamestereket említene a források. E tisztségek jellege valószínűleg megegyezett a selmeci bányamesterével, jelentőségük azonban messze mögötte maradt, amit az is mutat, hogy míg a selmeci bányamester ekkor évi 208 forint fizetést kapott, addig a bakabányai csak 20 forint 80 dénárt, az újbányai 15 forintot, a bélabányai pedig 9 forintot.³⁾ A selmeci bányamesteri tisztség fontosságát egyébként az is bizonyítja, hogy betöltői hosszabb és hűséges szolgálat után nyugdíjban részesültek.⁴⁾

A selmeci bányaszemélyzet.

A bányákban dolgozó munkásokra, vajúrokra, vitlázókra, csillésekre takarítókra, ércválasztókra stb. felügyelni, munkájukat irányítani és ellenőrizni, velük elszámolni, a különböző bányatisztviselők voltak hivatva. Eredetileg magánalkalmazottak, a bányatulajdonosok emberei, akiket a bányapolgárok fizettek. Azokban a bányákban, amelyek nem kerültek egészen vagy részben a kincstár tulajdonába, mindvégig magánalkalmazottak is maradtak. A kincstár azonban Selmecen is egyre több és több bányát megszerzett, vagy érdekeltséget vállalt bennük. E bányák tisztviselői ezáltal kamarai hivatalnokok lettek, úgyhogy szerepükről a bányagazgatás keretében meg kell emlékeznünk.

A kamarai szervezetbe illeszkedve a selmeci alkamaragróf-pénztárnok, ellenőr-számvevő és bányamester közvetlen főhatósága alatt állottak. Azokban a bányákban, amelyekben a kincstáron kívül magánosok is részbirtokosok voltak, elméletben ez utóbbiak is rendelkeztek fölöttük, valószínű azonban, hogy ezt a jogukat nem igen gyakorolták. A királyi utasítások jó keresztényhez illő, istenfélő, józan és szorgalmas életmódot kívántak meg a bányatisztviselőktől. Állandóan munkahelyükön kellett lakniuk, más foglalkozásuk nem lehetett, a bányászattal kapcsolatos üzleti vállalkozásokban csak különleges esetekben és fölötteseik hozzájárulásával vehettek részt.

A bányamunkásokat nem ők alkalmazták, hanem az alkamara vezetői. Hasonlóképpen ha valamelyik munkás ellen panasz merült fel, az ügyet szükség esetén a vezetőség elé terjesztették, amely azután rendelkezett. Egyebekben azonban a munkások engedelmességgel tartoztak nekik, hiszen

¹⁾ Schmidt i. m. V. k. 234. l.

²⁾ 1676-iki utasítást l. Schmidt i. m. V. k. 286. l.

³⁾ Péch i. m. I. k. 260. l.

⁴⁾ U. o. II. k. 123. l.

feladatukat, a bányaművelés zavartalan menetének biztosítását, csak így oldhatták meg. Tennivalóik sok ponton egybeestek, ezért hangsúlyozták az utasítások, hogy jó egyetértésben végezzék munkájukat.¹⁾

Rangban a bányatiszt (Überraiter) állott közöttük az első helyen. Az első kincstári bányatiszttal 1592-ben találkozunk,²⁾ 1676-ban két bányatiszt felügyelt az uralkodó selmeci bányáira és bányarészeire. Feladata az volt, hogy hetenkint egyszer vagy kétszer az összes kamarai igazgatás alatt álló bányákat megszemlélje, mégpedig lehetőleg váratlanul, s a látottakról az alkamara vezetőségét tájékoztassa. A bányákon kívül a kohók és a zúzómalmok is felügyelete alá tartoztak. Az alkamaragróf-pénztárnok és a bányamester helyi szervének tekinthetjük.³⁾

Míg a bányatiszt az ellenőrzésben, a bányasáfár (Bergschaffer) az igazgatásban segédkezett az alkamara vezetőinek. Minden nagyobb bányának külön sáfára volt, aki gondoskodott róla, hogy a bányászathoz szükséges minden eszköz kéznél legyen, a külső és belső építési munkákat a megfelelő iparosok elvégezzék, a munkások az előre meghatározott leggazdaságosabb és legeredményesebb termelési rend szerint dolgozzanak, a munka sehol semmi miatt fenn ne akadjon. A munkásokra állandóan felügyelt, a heti elszámoláskor ő fizette ki a bérüket. A legtöbb bányánál a sáfár szerezte be a munkásság ételmét és italát, aminek árát a fizetésükből levonta.⁴⁾

Külön sáfár kezelte a selmeci alkamara szertárát, a szertársáfár (Zeugschaffer).⁵⁾ Ő szerezte be a vezetőség hozzájárulásával idejében és minél gazdaságosabban mindazokat az eszközöket, amikre az egyes bányáknak szükségük volt s amiket az illető sáfárok tőle igényeltek. Pontos könyvet vezetett s az írásbeli igényléseket csak a számvevő láttamozásával fogadta el mint nyugtákat, amiket azután kimutatásaihoz és számadásaihoz mellékelte. A szertárról bizonyos időközönként leltárt is kellett készítenie. Háborús és inséges időkben a szertárban készenlétbe helyezett gabonával élelmezték a bányák munkásait és tisztviselőit. A szertársáfár volt egyben a kamarai épületek gondnoka (Kammerwirt). Mint ilyen, rendelkezett a kamarai ács⁶⁾ (Kammerzimmermeister) fölött és gondoskodott róla, hogy az épületek jó állapotban legyenek, a szükséges javításokat idejében elvégezzék. A szertársáfár gondviselése alá tartozott a kamarai istálló, lovakkal, kocsikkal, ő parancsolt a kamara fuvarosainak. A szállítmányok biztosítására hajdukat fogadott a kamara, ezek, továbbá a kapus és az éjjeli őrök, ugyancsak a szertársáfár közvetlen irányítása alatt állottak.

A sáfárok mellett az igazgatás és a gondozás írásbeli részét írások (Schreiber) intézték. Péch Antal szerint az írásbeliség csak az 1560-as években tűnt fel a bányigazgatás eme alsó fokán, korábban a sáfároknak nem volt szükségük arra, hogy a bányákban történeteket írásban megörökítsék.⁷⁾

¹⁾ Az 1649-iki utasítást l. Péch i. m. II. k. 478—482. l. Az 1676-ikét Schmidt közölte i. m. V. k. 286. skk. l.

²⁾ U. o. I. k. 360. l.

³⁾ A bányatiszt 1676-iki utasítását l. Schmidt i. m. V. k. 295. l.

⁴⁾ A bányasáfár 1676-iki utasítását l. u. o. V. k. 299. l.

⁵⁾ A szertársáfári állást 1604-ben szervezték. Addig a számvevő végezte azt a munkát, amit 1604-ben külön tisztviselőre bízta. Az első szertársáfári utasítást l. Schmidt i. m. III. k. 519. l. Az 1676-iki u. o. V. k. 358. l.

⁶⁾ Az ács 1676-iki utasítását l. u. o. V. k. 365. l.

⁷⁾ Péch i. m. I. k. 98. l.

A kincstár részéről már korábban felmerült az a kívánság, hogy minden bányavállalat tartson egy irtókot. I. Ferdinánd biztosai 1535-ben ilyen értelmű javaslatot terjesztettek uruk elé.¹⁾

A bányairnok (Bergschreiber) könyvet tartozott vezetni, amelybe a bányában dolgozó összes munkások nevét feljegyezte, mindegyiknél feltüntette, hogy mikor és milyen munkát végzett. A heti elszámolásoknál, amelyekre csütörtökön került a sor, vették számba az eredményt, a béreket pedig szombaton fizették ki. Könyve alapján a bányairnok készítette a fizetési jegyzékeket, amelyeket a sáfár azután az ugyancsak a bányairnok által készített heti kimutatásokkal együtt az alkamara vezetősége elé terjesztett.

A bányairnok kezdetben a bányászott érceket meg is vizsgálta s tartalmuk szerint osztályozta, tehát egyben bányakémlész (Bergprobirer) is volt. E munka elvégzésére idővel külön tisztviselőt alkalmaztak, akit a bányairnok segédének (Mitgehilfe des Bergschreibers) neveztek. A bányakémlész ugyancsak könyvet vezetett és kimutatásokat készített, ő azonban a bányászott érceket nem a mennyiségét, hanem a minőségét tartotta nyilván. Munkájuk szoros kapcsolatából következett, hogy akadályoztatásuk esetén helyettesítették egymást. Egyben a sáfárnak is segédkeztek az igazgatás gondjainak viselésében.²⁾

A szertársáfár mellett ugyancsak egy irtók, a szertáirnok (Zeugschreiber) dolgozott, könyvet vezetett, kimutatásokat készített, összeállította a számadást. Az írásbeliség fokozatos térfoglalásával az irtokok munkája, de egyben jelentősége is állandóan növekedett.³⁾

A bányamunkások nem egyenkint, hanem kisebb-nagyobb csoportokban dolgoztak. Egy-egy ilyen csoportot a bányaiügyelő (Hutmann) vezetett. Ő volt a bányigazgatás legelső szerve, részben még a bányatulajdonosok alkalmazottja, részben azonban már a munkásság embere. Feladata nem volt könnyű, mert a tulajdonosok és a munkások sokszor ütköző érdekeit elsősorban neki kellett összeegyeztetnie. A munkások úgynevezett munkaszakokban (Schicht) napi nyolc órát dolgoztak. Az egyes szakokat reggel 4 kor, délben 2-kor és este 8-kor rövid imával az ügyelők nyitották meg, s felelősek voltak érte, hogy munkásaik az előre meghatározott rend szerint dolgozzanak. Az írásbeliség terjedésével idővel az ügyelők is könyveket vezettek. A bányászott érc átadásánál és számbavételénél vigyáztak, hogy a munkásokat kár ne érje.⁴⁾

Külön úgynevezett választóügyelő (Scheiderhutmann) irányította azokat a munkásokat, akik az érceket részint minőség szerint, részint a tulajdonosok számarányában széjjelosztották. Ezt a munkát legtöbbször asszonyok és gyermekek végezték.⁵⁾

A különböző bányamunkások felsorolása és munkájuk ismertetése már nem hivatal-, hanem gazdaság- és társadalomtörténelmi feladat. E helyen csak annyit jegyzünk meg, hogy részint a termelt érc mennyisége alapján, részint pedig napszám szerint fizették őket.

¹⁾ U. o. I. k. 151., 153. l.

²⁾ A bányairnok 1676-iki utasítását I. Schmidt V. k. 304. l.

³⁾ A szertáirnok 1676-iki utasítását I. u. o. V. k. 308. l.

⁴⁾ Az 1676-iki utasítást I. u. o. V. k. 309. l.

⁵⁾ 1676-iki utasítását I. u. o. V. k. 313. l.

A selmeci kamarai kémleész.

Miután a bányászott ércet a bányáirnok és segéde megvizsgálta és osztályozta, a választósáfar pedig embereivel széjjelrakatta, de mielőtt a tulajdonosok a maguk részét még átvették és a kohókba vitették volna, került sor a mennyiség és a minőség hivatalos megállapítására. Ezt a feladatot a bányatulajdonosok képviselőinek és kohótisztjeinek a jelenlétében a kamarai esküdt kémleész (Geschworener Kammerprobirer, probator) végezte. A kémleész eredetileg városi tisztviselő volt. Mária királyné 1504-ben megengedte a selmeciieknek, hogy a kémleészt maguk válasszák, kivéve Steckl Boldizsár városi jegyzőt, az akkori kémleészt, akít megerősített hivatalában és fizetését a kincstárból utalta ki.¹⁾ Ezt a kiváltságot II. Lajos 1520-ban megerősítette,²⁾ felesége azonban, Mária királyné 1522-ben visszavonta, megparancsolva, hogy a bányászott ércet mindenki a király kémleészenek mutassa be.³⁾ A király ezt a rendeletet 1525-ben hatályon kívül helyezte, ettől kezdve ismét a város választotta a kémleészt.⁴⁾ 1568-ban a selmeci kamarai hivatalnokok jegyzékéből a kémleész hiányzik, ami arra mutat, hogy ekkor még a város alkalmazta és fizette.⁵⁾ 1571-ben azonban az uralkodó helyeslőleg vette tudomásul, hogy a kamara költségén egy kémleészt alkalmaztak.⁶⁾ Valószínű, ettől kezdve a kamarai kémleési állást állandóan betöltötték. Lehetséges, hogy a kamarai kémleész mellett egy ideig még a városi is működött, idővel azonban a bányatulajdonosok rájöttek, hogy felesleges külön kémleészt tartaniok, amikor a kamara emberének működését könnyen ellenőrizhették, s így abban megbízhattak. A kamara ellenben kevésbé bízhatott a városi kémleészből, aki összejárhatott a bányatulajdonosokkal. A kamarai kémleész elsősorban arra volt hivatott, hogy a bányászott érc mennyiségét és minőségét még a bányákban megállapítsa s ezáltal a csempészést, a tiltott magánkereskedést megakadályozza.

A kamara esküdt kémleésze a bányákban már a minőségileg osztályozott érc szétmérésénél jelen volt, ellenőrizte, hogy a mértékek hitelesek-e, s könyvébe (Probirbuch, Rapulatur) feljegyezve, hogy kinek-kinek mennyi jutott. Azután a jól összekevert érchalom közepéből kivett bizonyos mennyiséget, azt zúzólegényével (Probenstampfer) porrá törtette, s ebből a porból egy-egy zacskóban, amit lepecsételt, ő maga, továbbá a bányatulajdonos megbízottja és a kohótiszt is elvitt valamennyit. E zacskókat azután a hét egyik napján a próbaműben (Probirgaden) nyitották ki, ahol az érdekeltek jelenlétében megállapították a kérdéses kőzet nemesértartalmát, amit a kémleész könyvében ugyancsak feljegyzett. Könyve alapján pedig minden hét végén kimutatásokat készített, 3 példányban, egyet-egyét az alkamaragróf-pénztárnok, a számvevőellenőr és a bányatulajdonosok részére.

A kincstár érdeke azt kívánta, hogy a kémleész a bányákban a szétmérésnél személyesen legyen jelen. A bányák számának növekedésével ezt csak úgy tudták lehetővé tenni, hogy mellé még egy segédet (Adjunkt) is alkalmaztak, aki irányítása alatt őt mindenben helyettesíthette.⁷⁾

¹⁾ Péch i. m. I. k. 90. l.

²⁾ U. o. I. k. 105. l.

³⁾ U. o. I. k. 108., 109. l.

⁴⁾ U. o. I. k. 115. l.

⁵⁾ U. o. I. k. 259—261. l.

⁶⁾ U. o. I. k. 275. l.

⁷⁾ A kémleész 1676-iki utasítását I. Schmidt i. m. V. k. 315. l.

A selmeci kohótisztviselők.

A bányákból a hetenkinti elszámolás és a hivatalos próbavétel után a szétosztott érceket túlnyomó többségükben a kohókba, amennyiben pedig olvasztásra alkalmatlanok voltak, a zúzómalmokba vitték. A kamarai igazgatás alá csak a kincstári kohók tartoztak, de a magánosok kohói is kamarai ellenőrzés alatt állottak. A nemesércek tiltott magánforgalmának és csempészésének megakadályozására előnyös lett volna, ha a kincstár a kohászatot monopolizálhatta volna, mert a magánkohók még a legtökéletesebb ellenőrzés mellett is megteveszthették a kamara embereit, s a kohókból kikerült érceket már további finomítás nélkül is forgalomba hozhatták. Ezt a monopóliumot azonban a XVI, és XVII. század folyamán nem vezették be. A kincstár csak annyit tudott elérni, azt sem mindenkor, hogy a magánkohókban csak a kohótulajdonos olvaszthatott, azok a bányabirtokosok pedig, akiknek saját kohójuk nem volt, kötelesek voltak ércüket a kamarai kohókba vinni.

A kamarai kohókat a kohótiszt (Hüttenüberreiter) vezette, közvetve pedig az alkamaragróf-pénztárnok és az ellenőr-számvevő irányította és ellenőrizte. A kohótiszt hatásköre a kohászat összetett munkájának minden ágára kiterjedt, az összes kohótisztviselők és munkások neki engedelmességek, tevékenységükért ő vállalta a felelőséget, bár a munkásokat is csak a selmeci vezetőség hozzájárulásával alkalmazhatta és bocsáthatta el, a tisztviselőket pedig közvetlenül nem fenyegette meg. A fegyelmet, keresztényi életmódot mind a munkásoktól, mind a tisztviselőktől megkövetelte. Etekintetben a városi hatóság közigazgatási gondjaiban osztozott, annál nagyobb önállósággal, minél kívülebb estek a kohók a városon. Jó példával saját maga járt elől. Érdekeltsége a kohóknál nem lehetett, a munkásokat a maga céljaira nem dolgoztathatta. Ételt és italt mérhetett nekik, de csak jutányos áron, anélkül, hogy különleges helyzetével visszaélt volna.

A bányákból kikerült ércékért mindaddig felelt, amíg azokat az utolsó finomítás után át nem adta. Munkája már a bányákban kezdődött, itt vette át a pontosan megmért és a kamarai esküdt kémlész által megvizsgált érceket. Kijelölte, hogy melyik bánya termését melyik kohóban fogják olvasztani. Intézkedett, hogy a fuvarosok időben ott legyenek és gondosan szállítsanak. A kohókban a megérkezett szállítmányt újra megmérték, majd megkezdődött az olvasztás. A kohótiszt gondoskodott róla, hogy az olvasztáshoz szükséges tüzelőfa, adalékanyag, a különböző eszközök mind kellő mennyiségben kéznél legyenek, a kohókat állandóan jókarban tartásuk, az olvasztás minél gazdaságosabban történjék. Ha a szokásos olvasztási módon változtatni akart, ezt megtehetette, de csak akkor, ha fölötteseit meggyőzte az új eljárás előnyeiről.¹⁾ Az olvasztott ércet újra megmérték, majd finomítás céljából az égetőműbe vitték. A szállítást ismét a kohótiszt szervezte, a szállítmányok biztosítására fegyvereseket (Trabanten, Heiduggen) tartott. Az égetőműben az égetésnél vagy személyesen jelent meg, vagy egyik kohóírnokkal ellenőriztette a finomítást. Égetés után az ezüstöt ismét megmérték, majd végül a benne lévő aranyat a választóműben kivonták belőle. A kohótiszt munkája csak akkor fejeződött be, amikor a tiszta aranyat és ezüstöt átadta a vezetőségnek, amely azután az átvett nemesérceket Körmöcre vitette a pénzverdébe.²⁾

¹⁾ Az olvasztás technikai ismertetésére nem térhetek ki.

²⁾ A kohótiszt 1676-iki utasítását l. *Schmidt* i. m. V. k. 319. l.

A kohók munkáját annyival gondosabban kellett ellenőrizni, mint a bányákét, amennyivel könnyebben lehetett értékesíteni az olvasztott nemesércet, mint a nyers állapotban lévőét. Az írásbeliség a kohóknál valószínűleg korábban teret nyert és nagyobb szerepet játszott, mint a bányákban. Erre mutat a kohóírnokok (Hüttenschreiber) szerepének fontossága. A bányákban a bányatiszt után rangban a sáfárok következtek, megelőzve az irnokokat. A kohók tisztviselőinek rangsorában az irnokok nemcsak a sáfárok előtt állottak, hanem mint a kohótiszt mellé rendelt ellenőrök (Gegenhandler) szerepeltek. Kohótiszt Selmecen csak egy volt, akinek működését minden kohóban külön irnok ellenőrizte. A kohóírnokok végezték a kohóigazgatás írásbeli részét. A bányákból kikerült érc útjának minden egyes állomását feljegyezték könyveikben. A kohók munkájáról hetenkint és negyedévenként kimutatásokat készítettek, havonként és minden év végén pedig elszámoltak. Az évvégi számadásokhoz egyben leltárakat is csatoltak. Nyilvántartották a kohókban dolgozó munkásokat, iparosokat, hogy mennyi fát, adalékanyagot, milyen szerszámokat hoztak oda, s hogyan gazdálkodtak velük. Mindenről nyugtát adtak és kértek. Összeállították a munkások heti fizetés-lajstromát, amire a számvevőség láttamozása után az alkamaragróf-pénztárnok kifizette, a kohótiszt pedig szétosztotta a béreket. Az írásbeli munkán kívül a személyes irányításban és ellenőrzésben is segítettek a kohótisztnek, aki iránt engedelmességgel és tisztelettel tartoztak.¹⁾

A kohóigazgatás gazdasági részében, a munkások és iparosok fogadásában és irányításában, az olvasztás lebonyolításában, a kohósáfárok (Hütenschaffer) voltak segítők a kohótisztnek. Minden kohónak külön sáfára volt, aki az irnokhoz hasonlóan ugyancsak mindent feljegyzett, ami a kohókban történt.²⁾

Külön tisztviselőket alkalmaztak a kohómunka egyes jellegzetes részeinek elvégzésére. Ilyen volt az ércmérő (Erzmesser), aki a kohókba került érceket útjuk különböző állomásain megmérte, az adalékmérő (Zuschlagmesser), aki az olvasztáshoz használt adalékanyag beszerzéséről és felhasználásáról gondoskodott és a famérő (Kohlmesser), aki a tüzelőfát kezelte. Valamennyien a kohótiszt utasítása szerint dolgoztak.³⁾

Ezek az alsó tisztviselők ugyancsak írást adtak mindenről, ami kezükön átment. Számadással azonban csak a kohótisztnek tartoztak, aki a kohóírnok által készített kimutatások és elszámolások egyes tételeiben emlékezett meg róluk.

A magánosok kohói természetesen ki voltak véve a kamarai igazgatás alól, de bizonyos fokig mégis kincstári ellenőrzés alatt állottak. A magánkohókban alkalmazott tisztviselőknek is esküt kellett tenniük, hogy a nemesércekre vonatkozó törvényeket és rendeleteket megtartják. A kincstárt itt csak az a veszély fenyegette, hogy a kiolvasztott aranyat és ezüstöt nem váltják be, hanem tilos úton hozzák forgalomba. Ennek a veszélynek a csökkentésére alkalmazott a kamara többnyire csak egy, de néha több ezüstjegyzőt (Silberzeichner). Az elnevezés onnan származott, hogy a jegyzők a magánkohókban olvasztott ezüstöt a kamara jegyével jelölték meg. Az ilyen megjelölt ezüstöt nem lehetett magánforgalomba hozni, hanem be kellett váltani. Az ezüstjegyzők a magánkohókat minden héten megvizsgálták és

¹⁾ A kohóírnokok 1676-iki utasítását I. u. o. V. k. 333. l.

²⁾ Az 1676-iki utasítást I. u. o. V. k. 337. l.

³⁾ 1676-iki utasításukat I. u. o. V. k. 340. l.

az eredményről heti kimutatásokban számoltak be a kamara vezetőségének. Amint egyre több bánya került kincstári tulajdonba, a magánkohók száma fokozatosan csökkent, s az ezüstjegyzők is elvesztették hivatásuk korábbi jelentőségét. 1568-ban még két ezüstjegyzőt alkalmaztak,¹⁾ az 1676-iki utasítás már úgy rendelkezett, hogy amennyiben elég tennivalójuk nem akad, a kamarai vezetőség parancsára másféle munkát is kötelesek elvégezni.²⁾

A selmeci zúzómű.

Azokat a kőzeteket, amelyeket a kohókban kiolvasztani nem lehetett, a zúzóműbe (Pochwerk) vitték. Ez tulajdonképpen vízialom volt, amelyben az érceket a víz erejének felhasználásával porrá őrölték. A zúzóművet malomsáfár (Mühschaffer) vezette, akinek irányítása alatt a szérelő (Schlämmer), valamint nappali és éjjeli zúzólegények (Stampfer) dolgoztak. Az írásbeli munkát a zúzómű irtoka (Pochwerks-Schreiber) végezte, aki a bánya- és kohóirtokhoz hasonlóan készítette heti kimutatásait és az évvégi számadásokat.³⁾

A selmeci égetőmű.

A kohókban megkezdett finomítást az égetőműben (Brenngaden) folytatták és azoknál az érceknél, amelyek aranyat nem, hanem csak ezüstöt tartalmaztak, be is fejezték. Az égetés már kincstári monopólium volt, a magánkohók tulajdonosai is a kamarai égetőműbe vitték félig kifinomított ezüstjüket. Az égetőműhelyt a főezüstégető (Ober-Silberbrenner) vezette, aki mellett egy ezüstégető (Silberbrenner) és utóbb egy segéd (Mitgehilfe) dolgozott.⁴⁾ A kincstári kohókból érkező ezüst átvételénél és égetésénél a kohótiszt vagy egyik kohóirtok is jelen volt, hasonlóképpen ellenőrizték az égetőműhelyt a magánkohók tulajdonosai is. A főezüstégető az átvett ezüstöt lemérte, jegyzéket készített, amelybe az égetés utáni súlyt is feljegyezte. E jegyzék vagy műhelynapló alapján heti kimutatásokat készített a vezetőség téjékoztatására. Hasonlóképpen minden hét végén jegyzékbe foglalta a műhely költségeit, amiket a vezetőség az egyes tételek helyességéről meggyőződve, utalványozott és kifizetett. Az égetett ezüstről nem az égetőműhely, hanem a kohótiszt számolt el, ércheváltással ez a műhely nem foglalkozott. Ez a magyarázata, hogy az 1676-iki utasítás a főezüstégető évvégi számadási kötelezettségét nem említi. Bevételeiről — a magánosok valószínűleg díjat fizettek az égetésért — és kiadásairól, az égetésnél használt tüzelő és más anyagok áráról, feltehetőleg a heti költségjegyzékekben adott számot. Viszonya a selmeci alkamara vezetőihez, továbbá a kamara felső hatóságaihoz olyan volt, mint a bánya- és kohótiszteké. Az ezüstégető és a segéd alkalmazására nézve javaslatot tehetett, egyébként azok nem familiárisai, hanem hozzá hasonló kamarai tisztviselők voltak, akiket szintén a kincstár fizetett.

Az égetőműhely tisztviselői részére adott hivatali utasítások megállapították az égetés módját is. Az ezüstöt olyan finomságúra kellett égetni, hogy abból további finomítás nélkül pénzt verhessenek. Külön intézkedtek az utasítások az égetésnél keletkezett maradékról. Ezt a főezüstégető külön helyen tartozott őrizni, amelyet három lakat alatt rajta kívül az alkamara-

¹⁾ Péch i. m. I. k. 260. l.

²⁾ Schmidt i. m. V. k. 342. l.

³⁾ Az 1676-iki utasítást l. u. o. V. k. 364. l.

⁴⁾ 1568-ban a főezüstégető 96 forint 25 dénárt, az ezüstégető pedig 82 forint 50 dénár fizetést kapott. Péch i. m. I. k. 261. l.

gróf-pénztárnok és az ellenőr-számvevő is lezárt. Év végén azután a vakarékot megolvasztották, az így nyert ezüst a kamara jövedelmét gyarapította.¹⁾

A selmeci választómű.

Az esüstnek a kohókban megkezdett, majd az égetőműhelyben folytatott tisztítását a választó- vagy válatóműhelyben (*domus divisoria*, *Scheidgaden*) fejezték be, itt az aranyat vonták ki belőle. Minden ezüstöt, akár a kincstári, akár a magánbányákban fejtették, s bárhol olvasztották és égették, a selmeci kamara területén az ottani válatóműhelyben mutattak be, ahol megvizsgálták, s ha aranyat tartalmazott, a két nemes ércet megfelelő eljárással külön szétválasztották. A válatómű tisztviselői részére adott hivatali utasítások ezt az eljárást pontosan szabályozták, megállapítva azt is, hogy a műhelybe érkező ezüstöt miként kell átvenni, lemérni, finomságát és aranytartalmát megállapítani, hogy a választással járó súlyvesztés mennyi lehet, azaz mi a műhely haszna, a válatás díja.

A válatómű azonban nemcsak az arany és az ezüst különválasztásával foglalkozott, ez csak egyik feladata volt. A bemutatott ezüstöt a tulajdonos a műhelyből nem kapta vissza, azt a válatómű a mérés és próba után megvette tőle. Azaz a nemesércmonopóliumot a kincstár Selmecen a válatómű révén gyakorolta. A hivatalos árfolyamok pontosan előírták, hogy milyen súlyú és finomságú ezüstért és aranyért mennyit tartozik fizetni. A műhely pedig a megvett nemesérceket a finomítás után átadta a kamara vezetőségének, amely azután Körmöcre szállításáról gondoskodott. A beváltáshoz szükséges pénzt a kamara bocsátotta a műhely vezetőjének rendelkezésére, aki ezért a megfelelő mennyiségű aranyat és ezüstöt beszolgáltatatta.

Látható tehát, hogy a válatómű volt a selmeci kamara legfontosabb üzeme, ellenőrzésére a vezetőségnek különös súlyt kellett helyeznie. A műhely munkájának természetéből következtet, hogy elég tágkörű önállósággal rendelkezett. Lehetetlen lett volna ugyanis a válatás bonyolult fizikai és kémiai folyamatának egyes fázisait nyomon követni és rögzíteni. Inkább azt a megoldást választották, hogy kísérletek révén kiszámították, hogy különböző súlyú, finomságú és aranytartalmú ezüstérből a válatással járó anyagvesztéseket tekintetbevéve átlagosan mennyi arany és ezüst várható. A kamarának így csak azt kellett ellenőrizni, hogy a válatómű mit vesz át. Az átvett nemesérceknek megfelelő mennyiségű és minőségű aranyat és ezüstöt tartozott azután a műhely vezetője beszolgáltatni. Amennyivel többet választott ki, az az ő haszna volt. Így tehát a saját érdekében ügyelt rá, hogy a válatásnál gondosan járjanak el, semmi se vesszen kárba. A kincstár sem járt rosszul, mert legalább pontosan tudta, hogy mire számíthat, s annyival, amennyit a műhely hasznául engedélyezett, a legszigorúbb és legszükségesebb ellenőrzés mellett is megkárosodott volna.

E rendszer mellett a műhelybe hozott ezüst átvétele, súlyának, finomságának és aranytartalmának megállapítása volt a legfontosabb mozzanat. Ennél maga a számvevő, vagy akadályoztatása esetén hivatali írnoke is tartozott jelen lenni. Ilyenkor pontos jegyzékbe foglalták, hogy kitől mit vettek át. E jegyzék alapján készültek a heti kimutatások és az évvégi számadások, amelyeket a válatóműnek éppúgy be kellett nyújtania, mint a többi kamarai üzemnek. Külön naplót vezettek a műhely üzemi költségeiről, ezekről külön kimutatásokat és számadásokat is készítettek.

¹⁾ Az égetőmű 1676-iki utasítását l. *Schmidt* i. m. V. k. 344. l.

A válatóműhelyt a főaranyváltó (Ober-Goldscheider) vezette. 1526 körül a műhelyt magánosok kezén találjuk. Mária királyné, II. Lajos felesége, 1525-ben a műhely felét körmöci kamaragrófjának és zólyomi kapitányának, Behem (Behaim) Bernátnak és örököseinek adományozta, miután az előző adományos, Preuss János budai polgár, örökösök nélkül halván meg, újra tulajdonába jutott¹⁾ A műhely másik fele Krueg János birtokában volt, ő azonban János király pártjára állott, úgyhogy a királyné 1528-ban elvette tőle, s egyik részét kiprobált hívének, Pempfling Sebestyénnek, a másikat pedig Behem Bernátnak adta,²⁾ aki így most már háromnegyed rész birtokosa lett. 1533-ban azután vétel útján a negyedik negyedét is megszerezte.³⁾

Hogy a választómű magánkézben miként működött, nem tudjuk. Kérdéses, vajjon ebben az időben is itt váltották-e be a nemesérceket, avagy a műhely csak finomítással foglalkozott? I. Ferdinánd azután, az alsómagyarországi bányakamarát nővérétől átvéven, 1549-ben évi 2000 rajnai forintért a választóművet is visszaváltotta és kamarai kezelésbe vette.⁴⁾ Ettől kezdve a műhely tisztviselőit a kincstár alkalmazta és fizette. 1568-ban két főaranyváltó, 4 válatólegény, 3 öntőlegény és 1 ezüstszemcsészó (Körner) dolgozott az üzemben, valamennyien mint hetenkint fizetett kincstári alkalmazottak.

A második aranyváltó a műhely vezetője mellett az ellenőr (Controlor, Gegenhandler), szerepét töltötte be. Főfeladata az volt, hogy a beszolgáltatott ezüst finomságát és aranytartalmát megállapította, azaz elsősorban kémlelési munkát végzett. Nemcsak a kincstár, hanem a bányapolgárok is azt kívánták, hogy a főaranyváltó mellett külön tisztviselő vegye a próbát.⁵⁾ 1653-ban mint ellenőrkémlelést ki is emelték a választómű tisztviselői keretéből, s egyben az alkamara titkári feladataival, a kiadóhivatal és az irattár kezelésével is megbízták.⁶⁾ Ez a megoldás azonban nem bizonyult jónak. Az 1676-iki utasítás szerint a titkárnak a választóműhelyt nem kellett ellenőriznie, ezt a feladatot újra a főaranyváltó segédére, a rangban első aranyváltóra ruházták.⁷⁾

A selmeci fogatos.

A selmeci kamara alkalmazottai sorában foglalt helyet az egyfogatos (Einspänniger) is, akinek az volt a dolga, hogy fogatával és legényével, akinek tartására külön segílyt kapott, állandóan a kamarai vezetőség rendelkezésére álljon, s őket hivatalos útjaikon egyik helyről a másikra vigye. Az 1676-iki hivatali utasítás róla is megemlékezett.⁸⁾

A selmeci bányaorvos.

1601-ben Mátyás főherceg az alsómagyarországi bányavárosok kérésére, amit az alsóausztriai kamara is támogatott, hozzájárult, hogy Selmec város orvosa a kincstár részéről évi 50 magyar forint segílyt kapjon, aminek

¹⁾ Schmidt i. m. I. k. 92. l.

²⁾ U. o. I. k. 102. l.

³⁾ U. o. I. k. 110. l.

⁴⁾ U. o. I. k. 198. l.

⁵⁾ Péch i. m. I. k. 270. l.

⁶⁾ Schmidt i. m. IV. k. 769. l.

⁷⁾ A válatómű 1676-iki utasítását l. Schmidt i. m. V. k. 346. l.

⁸⁾ Schmidt i. m. V. k. 365. l.

fejében köteles volt a bányatisztviselőket gyógykezelni.¹⁾ Többet a selmeci bányarvosról egyelőre nem tudunk. Lehet, hogy az 1601-iki kezdeményezés a XVII. században folytatás nélkül maradt.

A besztercebányai rézvállalat.

Az alsómagyarországi bányakamara területén a körmői és selmeci alkamarák mellett a besztercebányai rézvállalat (Kupferhandel) volt a harmadik kincstári kormány szerv, amit a két alkamarához hasonlóan olykor ugyancsak kamarának (Kammer) hívtak, többnyire azonban csak bányászhatnak és kohászatnak (Berg- und Hüttenwesen zu Neusol) neveztek. A besztercebányainak mondott, valójában azonban úrvölgyi és libetbányai réz már a középkorban európai jelentőségre tett szert,²⁾ s előkelő szerepét a magyar gazdasági életben az újkor századaiban is megtartotta. Az itteni rézbányák legnagyobb része a Habsburgok trónrajutásakor már a kincstár tulajdonában volt, de, mint a legtöbb királyi jövedelem, nem saját kezelésben, hanem bérben. I. Ferdinánd pénzügyi politikájának, mint már több vonatkozásban láttuk, egyik alapelve a bérletrendszer megszüntetése volt. Ennek a kétségtelenül helyes elvnek a gyakorlati érvényesítésére Besztercebányán csak 1546-ban került sor. Korábban a rézvállalatot a bérlő igazgatta, hogy miként, annak vizsgálata, lévén a bérlet magánvállalkozás, nem a köz-igazgatástörténelem feladata. A besztercebányai rézvállalat kincstári igazgatásának előzményeit a gazdaságtörténelem hivatott tisztázni.

Az utolsó bérleti szerződés, amelyet a kincstár Fugger Antallal öt évre kötött, 1546 április hó 15-én járt le. I. Ferdinánd a szerződést nem újította meg, hanem a kamarai igazgatás mellett döntött, amelynek megszervezésére és a vállalat átvételére öttagú bizottságot küldött Besztercebányára. Az egyik biztos, Konritz Kristóf bécsi kamarai tanácsos kapott azután megbízást a vállalat ideiglenes vezetésére.³⁾

A besztercebányai vállalat keretében több üzem működött. Az első volt a bányauzem, amely a réztartalmú kőzeteket felkutatta és feltárta. A második a kohóüzem, amely a kibányászott ércet finomította. A finomítás több fázisú összetett kohászati folyamatot jelentett. Az ércet először megpörkölték, azaz halomba rakva égették, s ezáltal a hasznavehetetlen kőzet-részekről megszabadították. Így nyerték az úgynevezett fekete vagy nyers rezet, amit azonban ipari célokra még mindig nem használhattak, minthogy különböző fémeket tartalmazott. Ezeknek egy részétől olvasztás útján a kohókban tisztították meg. A kohókból háromféle réz került ki: az ezüst tartalmú finom réz (reiches Kupfer), gyengébb minőségű vörös réz (geringes vagy Rot-Kupfer) és még silányabb libeti réz (Libeter Kupfer). A két utóbbit már felhasználhatták, s vagy nyersen értékesítették, vagy pedig a hámorban félgyártmányokká feldolgozva hozták forgalomba. A finom réz ezüstjét külön kohókban, az úgynevezett Saiger-Hütte-kben választották ki, ahol a legértékesebb tiszta rézen kívül jelentékeny mennyiségű ezüstöt is nyertek.⁴⁾ A különböző finomságú rezek, félgyártmányok és ezüst árusít-

¹⁾ Schmidt i. m. III. k. 336. l.

²⁾ L. Paulinyi Oszkár módszertani szempontból is igen tanulságos értekezését: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi-emlékkönyv. Bp. 1933.

³⁾ Schmidt i. m. I. k. 166. l. Péch i. m. I. k. 200. l.

⁴⁾ L. Paulinyi i. m. 407—408. l.

tásával a vállalat harmadik üzeme foglalkozott, amely a bánya- és a kohóüzemtől gyakran különvált, sőt olykor, főleg a XVII. században, magánvállalkozók bérelték.

1547-ben, amikor a körmöci pénzverde még Mária királyné kezén volt, I. Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy a besztercebányai rézfinomítás révén nyert ezüstműanyag ugyanott verjenek pénzt.¹⁾ A következő évben azonban a körmöci pénzverde is a kincstár birtokába jutott, úgyhogy külön besztercebányai pénzverésre semmi szükség sem volt. A nemesércmonopólium értelmében ettől kezdve a besztercebányai ezüstöt is Körmöcbányára vitték és ott vertek belőle pénzt.

A besztercebányai intéző.

A különböző besztercebányai üzemek vezetője, Konritz Kristóf, valamint XVI. és XVII. századi utódai, az intézői (praefectus, Vervalter) címet viselte. A körmöci és selmeci alkamarák vezetőihez hasonlóan ő is a főkamargráf, az alsóausztriai és az udvari kamara főhatósága alatt állott, de azoknál, ha nem is elvben, gyakorlatban legalábbis, nagyobb önállóságot élvezett, amit annak köszönhetett, hogy a gondjaira bízott hivatal vállalati, azaz közgazdasági jellegét mindvégig megőrizte.

Feladata az volt, hogy az alá rendelt üzemeket, amelyeket lentebb majd ismertetünk, az azok élére állított tisztviselők munkáját, a segítségére rendelt hivatalnokok támogatásával irányítsa és ellenőrizze, röviden: hogy a rézvállalatot igazgassa. Működéséért egyénileg felelt, a testületi (kollégiális) igazgatásnak, az újkori közigazgatás e legjellemzőbb vonásának némi nyomai azonban kimutathatók kormányzatában. Kezdetől fogva volt mellette segédintéző, akivel, továbbá a pénztárnokkal, ellenőrrel és számvevővel, mielőtt határozott volna, minden fontosabb kérdést gondosan megtárgyalta, sőt az alsóbbrangú tisztviselők véleményét is meghallgatta. Fölöttesei hozzájárulása nélkül azonban jelentősebb döntést nem hozhatott. Az alá rendelt tisztviselők kinevezésének és elbocsátásának jogát az uralkodó gyakorolta, a különböző üzemekben dolgozó munkásokat viszont az intéző az üzem vezetőinek javaslata alapján önállóan alkalmazta. Őt magát, a többi tisztviselőhöz hasonlóan, fölöttesei előterjesztésére, a király helyezte állásba, amelyből, ha méltatlannak bizonyult, bármikor elmozdíthatta. Ha ellenben hűséges szolgálatát megromlott egészségi állapota vagy magas kora miatt kényszerült befejezni, a kincstár eseteként megállapított összegű nyugdíjban részesítette.²⁾ Hivatalviselésének általános irányelveit és egyes részleteit a vállalat minden ágazatára kiterjeszkedő királyi rendeletek és utasítások szabályozták, amelyeket az egész birodalomban bevezetett és bevált pénzügyigazgatási módszerek és rendszerek szellemében az udvari kamara fogalmazott és adott ki.³⁾

A réz bányászatával, kohászatával és értékesítésével foglalkozó üzemeken kívül az intéző igazgatott több olyan gazdasági szervet is, amely a rézvállalattal csak közvetett kapcsolatban állott. Így elsősorban irányí-

¹⁾ Schmidt i. m. I. k. 180. l.

²⁾ L. pl. Péch i. m. II. k. 34. l.

³⁾ Az 1558-iki alaputasítást, amelyre az összes többi hivatkozott, Schmidt idézett gyűjteménye nem tartalmazza. Az 1565., 1612. és 1630. évi általános utasításokat I. u. o. II. k. 7., IV. k. 230., 486. l. Az 1641. évi Péch i. m. II. k. 434. l. ismerteti. 1587-ben az intéző külön utasítást is kapott. L. Schmidt i. m. III. k. 154. l.

totta és ellenőrizte a besztercebányai erdőgazdaságot, amely az épület- és tüzelőfát, továbbá a fából égetett szenet szolgáltatatta. Azután kezelte a turóci tizedet, amelyet hosszú időn keresztül a besztercebányai rézvállalat élvezett, s vagy bérbeadott, vagy pedig maga hajtott be. A természetben beszedett tizedárpából, meg vásárolt gabonából a vállalat sört főzetett és azt saját kocsmáiban mérte ki. A sörfőzés haszna jelentékeny jövedelemmel gyarapította a vállalat pénztárát. Végül még két vasbánya is a besztercebányai intéző alá tartozott: a hronyeci vagy hámori (rhonitzi) és a prasznicai vagy presznickai, mindkettő Zólyom megyében. A rézbányák mellett azonban alárendelt szerepet játszottak.¹⁾ I. Ferdinánd 1548-ban a zólyom-lipcsei várbirtok területén fekvő jaszénai bányákat is a besztercebányai intéző alá rendelte,²⁾ ezek további sorsáról mit sem tudunk. Nem kevésbé ismeretlen ugyancsak I. Ferdinánd egy 1549-iki rendeletének hatása, amelyben úgy intézkedett, hogy a Garam folyó vizéből mosott aranyat a besztercebányai intéző váltsa be.³⁾

Körmöchöz és Selmechez hasonlóan Besztercebányán is kezdettől fogva működött a bányabíróság. Elsőfokon a bányamester ítélkezett, másodikon pedig a vezető tisztviselőknek, mint bírótársaknak a bevonásával az intéző szolgáltatott igazságot. Ítéletei ellen fölöttes hatóságaihoz lehetett fellebbezni. Annak nincs nyoma, hogy a besztercei bányabíróság a selmeci mintájára már a XVI. vagy XVII. században testületi alapon állandó szervezetet nyert volna.

A besztercebányai segédintéző.

Az intéző munkaköre olyan széles volt, annyiféle üzemre terjedt ki, hogy már igen korán segédet (Mitgehilf) rendeltek melléje, akivel hivatali feladatain megosztott. 1558-ban egy kohóutasítás már említi a segédintézőt⁴⁾, de valószínű, hogy állását mindjárt a vállalat 1546-iki átvétele után szervezték. Segédet a vállalat más vezető tisztviselői is tarthattak, így a pénztárnok és a számvevő, ezek a segédek azonban az ő magánalkalmazottaik voltak, akik ugyan az uralkodó iránti hűségre is esküt tettek, s fizetésüket gazdáiknak a kincstár megtérítette, mégsem sorolhatók a kamara hivatalnokai közé. Működésükről csak uruknak adtak számot, aki értük teljes felelősséget vállalt. A segédintéző ezzel szemben nem ilyen familiáris, magánjogi alapon szolgált. Az intézőhöz hasonlóan az uralkodó nevezte ki vagy bocsátotta el, fizetését közvetlenül a kincstártól kapta, hivatali utasítását a király nevében az udvari kamara készítette el. Az intéző iránt engedelmisséggel tartozott, viszonyukat mégis inkább a mellérendeltség, mint a függés jellemezte. A XVII. század közepén legalábbis ez volt a helyzet. A százados fejlődés folyamán, amelynek menetét a részletkutatásnak kell majd megvizsgálnia, az a gyakorlat alakult ki, hogy az intéző a hivatal székhelyén, Besztercebányán tartózkodott, ott tárgyalt, intézkedett és ítélkezett, a városon kívül eső bányákat, kohókat és a hámort pedig, valamint az egyéb gazdasági üzemeket a segédintéző járta sorra, hogy a helyszínen ellenőrizze és irányítsa őket. Ugyancsak a segédintéző képviselte a vállalatot a megyegyűléseken, továbbá rövidebb-hosszabb utazással járó külön megbízatásokban.

¹⁾ Az idézett 1587-iki utasítás alapján.

²⁾ Schmidt i. m. I. k. 189. l.

³⁾ U. o. I. k. 194. l.

⁴⁾ Schmidt i. m. I. k. 262. l.

Emellett a tisztviselők fölötti felügyeletben és a bányabíróság ülésein is résztvett. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy 1662-ben egy sörfőzőház gondozása alól, amit eddig végeznie kellett, mentesítették. Munkája még így is egész embert követelt.¹⁾

A beszercebányai pénztárnok.

Az intéző és a segédintéző után a pénztárnok (Einnehmer) volt a beszercebányai rézvállalat harmadik tisztviselője. Mint a vezetőség tagja, az igazgatásban is résztvett, az üzemeket időnkint bejárta, megsemmisítette, a tanácskozásokon véleményt mondott, tulajdonképeni feladata azonban a vállalati pénztár kezelése volt. Önállósággal, legalábbis papíron, nem rendelkezett. Fölöttes hatóságai kezét megkötötték, hogy esetleges visszaélésére minél kevesebb lehetőséget nyujtsanak. Pénztárnoki működését hárman is ellenőrizték: az intéző, a számvevő és idővel az ellenőr. Csak az intéző írásbeli utalványára fizethetett ki a pénztárból, nyugta ellenében, amit a számvevő és az ellenőr előzetesen aláírt. A befizetésekről ő adott nyugtát, aminek érvénye ugyancsak a számvevő és az ellenőr ellenjegyzéséhez volt kötve. Korlátlan utalványozási jog azonban az intézőt sem illette meg. 1662-ben pl. 100 birodalmi tallért meghaladó összeget csak a főkamagróf utalványozhatott, ha pedig az ügy sürgőssége nem engedte meg, hogy a főkamagróf intézkedését megvárják, a vezetőség együttesen vállalta a felelősséget.

A pénzt a hivatali szobában kellett tartania, nem vihette haza, saját céljaira nem használhatta fel. Magánosoknak a vállalattal szemben fennálló követeléseit nem vásárolhatta meg, semmiféle olyan üzletet nem köthetett, amely állásával, a hivatalnoki erkölccsel nem volt összeegyeztethető.

A bevételekről és kiadásokról pénztári naplót vezetett. A pénztár helyzetéről minden hét végén kivonatban tájékoztatta az intézőt. Negyedévenként összefoglaló kivonatot készített, amit az intéző a főkamagrófi hivatalnak, az pedig az alsóausztriai számvevőségnek küldött tovább. Az intéző jelenlétében minden hónap végén lezárta a pénztárt, az eredményt írásban jelentette s hivatala részére külön naplóban jegyezte fel. Külön könyvben, a tartozások könyvében tartotta nyilván a vállalat adósait és hitelezőit, pontosan feltüntetve, hogy mikor és mennyit törlesztettek. E könyv alapján negyedévenként is összefoglaló kivonatban tájékoztatta a fölöttes hatóságokat. Év végén azután az intéző, a számvevő és az ellenőr együttesen vizsgálták meg a pénztárt, ezt a műveletet leltározásnak nevezték. A leltározás eredményével egyeznie kellett a pénztárnok évvégi számadásának, amit az igazoló iratokkal először a számvevő vizsgált fölül, majd az intéző is aláírta, így került a főkamagróf elé, majd az alsóausztriai számvevőségre, amelynek javaslata alapján a vállalat főhatósága, az alsóausztriai vagy az udvari kamara, a király nevében megadta a felmentést.

A vállalat fő jövedelmi forrása a réz mellett, amit többnyire külön szerv értékesített, a finomítás során nyert ezüsből származott, amit Körmöcbányán váltottak be. A beváltás pénzügyi lebonyolítása ugyancsak a pénztárnok feladatai közé tartozott. A kiadások sorában az üzemek költségei, főleg a munkások bére, foglalták el az első helyet. A pénztárnok, ha tehette, megjelent a bérfizetéseknél, hogy az üzemek vezetőit személyesen ellenőrizze, s a munkásság esetleges panaszairól tudomást szerezzen.

¹⁾ 1662-iki utasítását l. Schmidt i. m. V. k. 64. l.

Miként Kőrmöcön és Selmecen láttuk, a kincstár Besztercebányán sem törekedett a bányaművelés monopolizálására, magánosok vállalkozását jó szemmel nézte, sőt anyagilag is támogatta. A legnagyobb akadályt a tőke hiánya jelentette. Ezen a bajon úgy segítettek, hogy a kincstár magánosoknak kölcsönt nyújtott. A döntés joga atekintetben, hogy ki és milyen összegű kölcsönben részesülhet, az intézőt, nagyobb összeg esetén fölöttes hatóságait, illette meg. A hitelművelet pénzügyi részét a pénztáros intézte, sőt azzal is törődnie kellett, hogy csak tényleg megbízható polgárok kapjanak kölcsönt.

A vállalat zavartalan menetét csak úgy lehetett biztosítani, ha a pénztár állandóan nyitva állott. A hivatalos szolgálat d. e. 7-től 11-ig, d. u. pedig 1-től 5-ig tartott. Minthogy a pénztárnokot feladatai gyakran elszóltították, állandó helyettesről kellett gondoskodnia. Ilyen helyettes tartására a kincstártól kapott fizetést, de tetszésére bízták, hogy kit és milyen feltételek mellett alkalmaz. Ez a helyettes tehát magánjogi, familiáris alapon szerződöttetett hivatalnok a volt, szolgálatának állami, közjogi színezetét csak az adott, hogy a király iránti hűségére is esküt kellett tennie. Működéséért, amit másodlagos közszolgálatnak minősíthetünk, minden tekintetben a pénztárnok viselte a felelősséget.¹⁾

A pénztárnoki tisztség fentiekben ismertetett munkaköréről a szép számban korunkra maradt hivatali utasítások tájékoztatnak. Minden új pénztárnok ugyanis új utasítást kapott, amely azonban többnyire szó szerint megegyezett a régivel. Ezekből az utasításokból nemcsak azt tudjuk meg, hogy a pénztárnoknak hogyan kellett dolgoznia, hanem azt is elárulják, hogy igen sok pénztárnok nem teljesítette hivatali kötelességét. Nemcsak gondatlanok és pontatlanok voltak az írásbeli munkában, hanyagok az elszámolásban, hanem olykor még a hivatalnoki erkölcs követelményeivel is összeütközésbe kerültek. 1662-ben pl. a pénztárnokot fel is függesztették, s a pénztár ideiglenes kezelésével az ellenőrt bízták meg. Az egyes pénztárnokok működésének vizsgálata azonban, éppúgy, mint az intézőké és a többi tisztviselőé, már a részletkutatás feladatai közé tartozik.²⁾

Besztercebányai ellenőr.

A pénztárnok munkáját az ellenőré (Gegenschreiber) egészítette ki. Eleinte külön ellenőri állást nem szerveztek, hanem a számvevőt bízták meg, hogy egyben a pénztárt is ellenőrizze. A számvevőt azonban saját feladatai később annyira igénybevevették, hogy az ellenőrzésre ideje nem maradt. Egyideig helyettesére, a segédszámvevőre ruházta a pénztári ügyeket, de ez a megoldás, minthogy a segédszámvevő nem kamarai tisztviselő volt, hanem csak a számvevő magánalkalmazottja, több szempontból is ellenkezett az állami pénzügyigazgatás elveivel. Ezért került sor azután, — hogy mikor, azt pontosan egyelőre nem tudjuk, — a számvevői és ellenőri tisztség kettéválasztására és külön ellenőr kinevezésére. Az első ellenőri utasítást 1592-ből ismerjük.³⁾ Az ellenőr rangban a számvevő után következett, őt is a vállalat

¹⁾ Pénztárnok és helyettes pénztárnok között 1639-ben kötött szolgálati szerződés szövegét, amelyből viszonyuk magánjogi természete jól kitűnik, közli Péch i. m. II. k. 740. l.

²⁾ Pénztárnoki utasítások 1565., 1587., 1589., 1612., 1630., 1631., 1636. és 1662-ből ismeretesek. L. Schmidt i. m. II. k. 7., III. k. 164., 198., IV. k. 230., 486., 562., 645., V. k. 46. l.

³⁾ Ez az utasítás úgy beszél az ellenőri hivatalról, mintha akkor állították volna fel. Tudva azonban, hogy az utasítások sokszor szó szerint egyeznek a régebbiekekkel, nem lehetetlen, hogy ezt a részt is egy korábbi, eddig ismeretlen utasításból írták át 1592-ben.

vezetőségéhez számították. A király nevezte ki és bocsátotta el, közvetlenül az intéző, közvetve pedig az alsóausztriai, illetve az udvari kamara főhatósága alá tartozott.

Elsősorban a pénztárnok működését ellenőrizte. Mindenről tudnia kellett, ami a pénztár körül történt, a pénztárnok semmit sem titkolhatott előle. Minden iratot, nyugtát, vagy utalványt, amely a pénztárba érkezett, vagy onnan kiment, sajátkezü aláírásával ellenjegyzett, innen származott latin és német neve (contrascriba, Gegenschreiber). Még pedig azonnal, nem pedig utólag (gegen und nicht nach schreiben — hangsúlyozták az ellenőri utasítások), amikor tiltakozásával már elkésett volna. Ha ugyanis a pénztári művelet, ki- vagy befizetés ellen azonnal nem tiltakozott, úgy tekintették, mintha hozzájárult és a felelősséget maga is vállalta volna. Nemcsak a pénztárnok szabálytalan cselekedetei ellen tiltakozhatott, hanem az intéző intézkedéseit is megfellebbezhette, ha úgy találta, hogy a kincstár érdekeit sértik. A pénztáron keresztül tehát az egész vállalat vezetésére is befolyást gyakorolhatott.

Ellenőri hatáskörét a vállalat alsóbb tisztviselőire is kiterjesztették. Felügyelt rá, hogy kimutatásaikat és számadásaikat pontosan és rendszeresen beterjesszék. A heti kimutatások elmulasztását Besztercebányán is egyheti, az elkésett elszámolást pedig negyedévi fizetés levonásával büntették. A kimutatásokat és számadásokat a számvevő mellett ő is felülvizsgálta. Azzal is törődnie kellett, hogy hivatalos útra csak indokolt esetben küldjenek ki valakit, s az illető csak tényleges költségei megtérítését kérje. A vállalat irattára és a latin irnok, aki az iratokat kezelte, ugyancsak alatta állott.

A pénztár két kulcsa közül az egyiket a pénztárnok, a másikat az ellenőr őrizte, úgyhogy csak együttesen nyithatták ki. A napi kiadások fizetésére azonban 1—500 forintot a pénztárnok magánál tarthatott, hogy ne kelljen az időt folyton pénztárnyitással és zárással tölteniök. Napi 8 órát egyébként az ellenőr is a hivatalban tartozott eltölteni, sőt szükség esetén még tovább is benn kellett maradnia. Besztercebányáról csak az intéző tudtával és engedélyével távozhatott.

A pénztárnokhoz hasonlóan az ellenőr is vezette ugyanazokat a naplókat és nyilvántartási könyveket, amelyekről fentebb már szóltunk. Ő is készített időszaki kimutatásokat, év végén pedig zárszámadást, ami a pénztárnok kimutatásaival és elszámolásával együtt a számvevőn és az intézőn keresztül ugyancsak az alsóausztriai számvevőségre, majd onnan az alsóausztriai, illetve az udvari kamara elé került, amely főhatóság azután a király nevében a felmentést megadta, vagy pedig, ha hibának vagy mulasztásnak jöttek nyomára, a hanyagok vagy bűnösök ellen az eljárást megindította.¹⁾

Besztercebányai számvevő.

A számvevő (Buchhalter) tulajdonképen szintén ellenőri munkát végzett, a vállalat összes tisztviselőit ellenőrizte, köztük a pénztárnokot is. Természetes tehát, hogy ameddig külön pénztári ellenőri állást nem szerveztek, vagy amikor ezt a tisztséget valamilyen okból nem töltötték be, feladatai a számvevőre hárultak. A számvevői ellenőrzés elsősorban a tisztviselők működésének írásbeli eredményére terjedt ki és azon alapult. A számvevői utasítások hangoztatták ugyan, hogy a bányákban és a kohókban a

¹⁾ Az 1592. és 1607-iki ellenőri utasítást l. *Schmidt* i. m. III. k. 221., IV. k. 55. l.

munkások fizetésekor legyen jelen, főleg pedig az égetőműben a kémlelész próbaégetését a kohótisztekkel együtt személyesen ellenőrizze, s az eredményről szóló jegyzéket aláírásával hitelesítse, mégis a legtöbbször meg kellett elégednie az írásbeli jelentésekkel, kimutatásokkal és számadásokkal.

Elsősorban arra kellett ügyelnie, hogy a hetenkint, havonkint, negyedévenként és év végén esedékes jelentések, kimutatások és számadások pontosan befussanak. E célból külön könyvet vezetett a vállalat tisztviselőiről, amelyben nyilvántartotta, hogy hivatali kötelességüknek hogyan tesznek eleget. A beérkezett iratokat, amikhez a kémlelész a szóbanforgó ércdarabot is mellékelte, először iktatta, azaz rávezette a praesentatumot, a beérkezés keltét. Arról nem tudunk, hogy iktatókönyvet is vezetett volna. Majd az iratokban foglalt adatok helyességének megállapítása következett. Ha valahol hibára bukkant, először felvilágosítást kért az illető tisztviselőtől, s ha az nem tudta igazolni magát, jelentést tett az intézőnek, aki a szükséges intézkedéseket megtette. A számvevő központi nyilvántartási könyvet is vezetett, amelybe a kifogástalannak bizonyult kimutatások adatait feljegyezte, negyedévenként összegezte, s az ellenőrzésnél később is felhasználta. Minden üzemnek és minden tisztviselőnek külön rovata volt ebben a könyvben.

A vállalat üzeimeiben használt mértékek ellenőrzése és hitelesítése is a számvevő feladatai közé tartozott. Év végén a segédintézővel és a kohótisztekkel az egész vállalatról leltárt tartozott készíteni. Gondnoki szerepet is betöltött, amennyiben gondoskodott róla, hogy íróeszközöket minden tisztviselő kapjon.

A számvevői hivatal is d. e. 7-től 11-ig és d. u. 1-től 5-ig állott az érdekeltek rendelkezésére. Amikor a számvevőt hivatalos munkája másfelé szolgáltatta, a segédszámvevő helyettesítette, aki a segédpénztárnokhoz hasonlóan familiáris alapon szolgált.¹⁾

Besztercebányai latin írnok.

Noha a hivatalos nyelv, miként Körmöcön és Selmeceen, Besztercebányán is a német volt, olykor előfordult, főleg a földesurakkal és a magyar hatóságokkal való érintkezés során, hogy a vállalathoz latin- vagy magyar-nyelvű beadványok érkeztek, illetve, hogy latinul vagy magyarul kellett írnia. E levelezés lebonyolítására alkalmazták az ú. n. latin írnokot (lateinischer Schreiber), aki az intézőnek, segédintézőnek és számvevőnek egyaránt rendelkezésére állott. Amikor nem levelezett, a vállalat irattárát gondozta, az iratokat lajstromozta, a számadások felülvizsgálatában segédkezett, vagy más írásbeli munkát végzett. Az általános hivatali utasítások már a XVI. század közepe óta a vállalati tisztviselők sorában említik. Nem familiáris alapon szolgált, hanem a kincstári alkalmazottak közé tartozott.²⁾

Besztercebányai bányatisztviselők.

A bányászatot az intéző igazgatása alatt közvetlenül Besztercebányán is a bányamester (Bergmeister) vezette. Már a Fugger-bérlet idején királyi bányamester ellenőrizte a vállalatot, azzal a megbízással, hogy a bérleti

¹⁾ Számvevői utasításokat 1558., 1565., 1612., 1623., 1630. és 1662-ből ismerünk. L. Schmidt i. m. I. k. 289., II. k. 7., IV. k. 230., 383., 486., V. k. 55. I. Az 1558-ikot Péch magyar fordításban is közölte. I. m. I. k. 455. I.

²⁾ L. az 1565., 1612. és 1630. évi általános utasításokat. Schmidt i. m. II. k. 7., V. k. 230., 486. I.

szerezés megtartására ügyeljen, s a munkásságot a bérlő esetleges visszaéléseivel szemben megvédi.¹⁾ Az 1546-iki átvétel után természetesen megváltozott a bányamester szerepe. A munkások védelme továbbra is feladatai közé tartozott, elsősorban azonban alkalmazójának, a bányatulajdonos kincstárnak érdekét kellett szolgálnia. A kincstár érdeke azt is megkívánta, hogy a munkásságot sérelem ne érje, hogy megelégedetten, nyugodtan, rendben dolgozzék. Ennek biztosításával a bányamester közigazgatási munkát is végzett. Működésének súlypontja azonban a bérleti szerződés megszűnte óta a gazdasági feladatokra tolódott át, arról kellett gondoskodnia, hogy a bányákban a lehető legkisebb költséggel a lehető legnagyobb eredményt érjék el, a leggazdaságosabb műveléshez minden anyag, eszköz és munkaerő egyaránt, mindenkor idővesztés nélkül rendelkezésre álljon.

Mindezt csak úgy érthette el, ha állandóan a bányáknál tartózkodott, s a bányászat minden egyes mozzanatát figyelemmel kísérte. Utasítása értelmében még Besztercebányára is csak ritkán mehetett be, máshova pedig csak külön engedéllyel távozhatott, miután helyettesítéséről gondoskodott. A XVII. század közepén, de lehet, hogy korábban is, már állandó helyettes tartott, a segédbányamestert (Mitgehilf), feltehetőleg — minthogy külön segédbányamesteri utasítást nem ismerünk — ugyanolyan familiáris alapon, mint a vállalat vezető tisztviselői. A segéden kívül még több más hivatalnok is támogatta a bányamestert sokféle ágazó munkájában. Minthogy a bányákban nem lehetett állandóan személyesen jelen, — az utasítások is csak annyit kívántak meg tőle, hogy havonként kétszer tekintse meg a tárnákat — a munkások irányítására ügyelőket (Hutleute) alkalmazott a vállalat. Az írásbeli munka elvégzésében a bányairnok (Bergschreiber) állott a bányamester rendelkezésére. Külön irnokok tartották nyilván a bányászott ércet (Erzschreiber) és a bányászathoz szükséges különböző eszközöket (Zeugschreiber). Az épületfát a hoszpodár szállította. Ezeket a középfokú tisztviselőket még valószínűleg az uralkodó nevezte ki és bocsátotta el a szolgálatból. A bányamesteri utasítások ugyan etekintetben nem nyújtanak felvilágosítást, minthogy azonban a kohóknál a hasonló rangban lévő sáfárokat és irnokokat a király alkalmazta, feltehetjük, hogy a bányáknál is ez volt a helyzet. A körmöci és selmeci analógia is e feltevés mellett szól.

A bányákban dolgozó munkásokat, vajúrokat, robbantókat, a különböző mesterembereket, ácsokat, kovácsokat stb. már az intéző fogadta. A bányamester szava ilyenkor döntően érvényesült, de nem volt hozzá joga, hogy önhatalmúlag bárkit is szerződtesen vagy elküldjön. A becsülettel távozó munkás szolgálati bizonyítványt kapott, idegenből jöttől megkívánták, hogy írással igazolja magát.

Az írásbeliség Besztercebányán is fokozatosan teret nyert az alsófokú igazgatásban. A bányamester két könyvet tartozott vezetni. A bányakönyvben (Bergbuch) mindent feljegyzett, ami a bányákkal kapcsolatban történt. A napszámkönyvben (Schichtenbuch) pedig a segédbányamester azt tartotta nyilván, hogy kik, hol, mikor és milyen eredménnyel dolgoztak.

¹⁾ Egy királyi bizottság már 1535-ben ajánlotta, hogy a vállalathoz királyi bányamestert nevezzenek ki, erre azonban csak 1542-ben került sor. *Péché* i. m. I. k. 167., 185—189. l. Valószínű, hogy a bérlőnek is volt bányamestere. Erre mutat, hogy 1546-ban a bányamester átvételéről is tárgyaltak. Nyilvánvaló, hogy nem a királyi bányamester átvételéről volt szó, hanem a bérlőről. *U. o.* I. k. 200. l.

A XVII. században már térképek is készültek a bányákról, a bányamester őrizte őket.

A bányák életében az ércátvétel (Erztheilung) volt a legnagyobb esemény, amelyen lehetőleg az egész vezetőség, de legalább valamelyik vezető tisztviselő is megjelent. A bányamesteren és segédén kívül a három őrnök és az ügyelők is ott voltak, továbbá a kohótiszt, mint az olvasztó üzemek vezetője, valamint a kémlész. Ilyenkor állapították meg, hogy milyen mennyiségű és minőségű ércet bányásztak, elszámoltak a munkásokkal, meghatározták a további munkarendet.¹⁾

Körmöcön és Selmecen, amint láttuk, a bányamester hatásköre a gazdasági és közigazgatási feladatokon kívül az igazságszolgáltatásra is kiterjedt. Valószínű, hogy eleinte Besztercebányán is ez volt a helyzet. Idővel azután a bíraskodást külön tisztviselő vette át a bányamestertől, a bányabíró (Berg-richter), aki egyben a bányászattal kapcsolatos jogügyeket is intézte, s ugyan-csak bányakönyvet vezetett.²⁾

Besztercebányai kohótisztviselők.

Miután a bányászott ércet átvették, megkezdődött a tisztítás és finomítás többrészes munkája, amit az intéző igazgatása alatt közvetlenül a kohótiszt (Hüttenüberreiter) vezetett. Tisztsége a legfontosabbak közé tartozott, utasításai hangoztatták, hogy az egész vállalatot ellenőrizi. Már az ércátvételnél jelen volt, s csak a megfelelő réztartalmú érc átvételéhez járult hozzá. Kétség esetén a kémlész az ércet megvizsgálta, s a továbbiakban is mindenkor a kohótiszt rendelkezésére állott. Az átvett ércet az ércirnök őrizte, amíg a kohótiszt kijelölte, hogy mit hova vigyenek, s gondoskodott az elszállításról. Az érc azután a különböző kohókba, majd a hámorba került, ahol megtisztították, finomították, az ezüstöt kiválasztották, s félgyártmányokat is készítettek belőle. A kohók és a hámor tisztviselői engedelmességgel és tisztelettel tartoztak a kohótiszt iránt, aki javaslataikat meghallgatva intézkedett. Maga pedig állandóan tájékoztatta az intézőt, s annak utasításait követte. A gondjaira bízott üzemekről könyvet vezetett, az utalványozásra a vezetőség elé terjesztett kimutatásokat fölülvizsgálta és ha nem volt kifogása ellenük, aláírta. Ügyelt rá, hogy a magánbányatulajdonosokat, amikor ércüket a kincstári kohókba vitték, károsodás ne érje. Besztercebányán, úgy látszik, csak a kincstárnak voltak kohói. A finomítás folyamán nyert ezüstöt beszolgáltatta a pénztárba, ahonnan azután, amint már említettük, Körmöcbányára szállították. A különböző finomságú réz és a hámorból kikerült félgyártmányok értékesítése már nem a kohótiszt feladata volt. Ő gondoskodott azonban arról, hogy az alá rendelt üzemek fában és szénben hiányt sohase szenvedjenek. E célból jó viszonyt tartott az erdőtisztviselőkkel. A rézkohókon és a hámoron kívül a hronyeci (rhonitzi) vasbányáüzemre is felügyelt, ez azonban, minthogy a vasbányászatra nem nagy súlyt fektettek, csak mellékes feladata volt. Utasítása értelmében is csak minden négy hétben egyszer tartozott Rhonitzra kimenni, de az ottani tisztviselők kimutatásait is ellenőrizte és láttamozta.³⁾

¹⁾ A már idézett általános utasításokon kívül 1623. és 1662-ből külön bányamesteri utasítások ismeretesek. L. *Schmidt* i. m. IV. k. 402., V. k. 75. l.

²⁾ 1662-i utasítását l. *Schmidt* i. m. V. k. 94. l.

³⁾ Az idézett általános utasításokon kívül 1625. és 1662-ből ismeretes külön kohótiszt szabályrendelet. L. *Schmidt* i. m. IV. k. 435., V. k. 99. l.

A kohókat és a hámorokat a kohótiszt irányítása alatt sáfárok (Schaffer) és őrök (Schreiber) vezették. A beszercebányai rézvállalat első kohóját az uralkodótól nyert szabadság alapján 1496-ban Moszteniczon Thurzó János állította fel.¹⁾ 1535-ben már négy kohója és egy hámor volt a vállalatnak.²⁾ Háromféle kohót különböztettek meg. Az első volt az olvasztókohó vagy huta (Schmelzhütte), a második a készelő vagy tárcsázókohó (Spleisshütte), a harmadik pedig a csurgatóhuta (Saigerhütte). 1662-ben két olvasztó (az óhegyi és az ú. n. új), két készelő (a theibai és a lengyel) és egy csurgató (a moszteniczi) kohó működött. Mindegyikben más-más fajta rezet más-más eljárással tisztítottak és finomítottak. A sáfároknak és őröknek adott kamarai utasítások részletesen meghatározták a tisztítás és finomítás módját, ennek ismertetése azonban nem közigazgatás-, hanem gazdaságtörténeti feladat.

A sáfárok és az őrök egymás mellé rendelt tisztviselők voltak, működésük kiegészítette egymást. Rangsorban a sáfár állott előbb, aki mellett az őrök ellenőri szerepet játszott. Mindkettőjüket az uralkodó nevezte ki vagy bocsátotta el, hivatali utasításai a király nevében szóltak. Közvetlenül a kohótiszt és a vállalat intézője, közvetve pedig a bécsi kamarák főhatósága alá tartoztak. Feladatuk és hatáskörük három részre tagolható: gazdaságira, igazságszolgáltatására és közigazgatására. Az alájuk rendelt munkások között fegyelmet tartottak, jelentéktelenebb ügyekben ítélkeztek a bűnösök fölött, működésük súlypontja azonban a gazdasági feladatokon nyugodott. E feladatokat a részletkutató hivatott bővebben ismertetni, itt csak annyit mondhatunk róluk, hogy a kohókban folyó munka minden ágára kiterjedtek. A sáfár mindenütt jelen volt és szóbelileg rendelkezett, az őrök pedig a könyveket vezette és a heti jelentéseket, havi kimutatásokat, évi számadásokat készítette, az írásbeli munkát végezte. Ez a feladat sem volt könnyű, mert az írásbeliség, a hivatali utasítások tanúsága szerint, a kohók igazgatásában már ebben az időben nagy szerepet játszott. Az üzemek menetének minden egyes mozzanatát írásban örökítették meg, hogy pontosan számot adhassanak róla. A fuvarosok fuvarlevéllel szállították az ércet a bányákból az olvasztókba, egyik kohóból a másikba, mindenütt elismervényt kapva a szállítmány átvételéről. Így vitték a fát, a szenet, a különböző eszközöket stb., stb. A legtöbb ilyen irat természetesen nem maradt fenn, csak az utasítások őrzik emléküket, amik nélkül a hivatali élet igen sok részletét sohasem ismerhetnők meg.

Egyes hámoroknál olykor külön kémlészt is alkalmazott a vállalat, rendszerint azonban az őrök állapította meg az érc finomságát, amit azután a kohótiszt mellett működő kémlész ellenőrzött, akinek hatásköre az összes kohókra kiterjedt.

Hogy a költségekkel takarékoskodják, a kisebb forgalmú hámoroknál a vállalat az őröket állást nem töltötte be, hanem az őrök feladatokat is a sáfárra bízta. E volt a helyzet pl. 1662-ben az óhegyi olvasztókohónál.³⁾

Őrök nélkül vezette a sáfár a rhonitzi kohót is, amelynek munkája egyezett a rézkohóéval. A rhonitzi sáfárnak, aki a rézkohók vezetőihez hasonlóan a kohótiszt közvetlen és az intéző közvetett főhatósága alatt

¹⁾ Péch i. m. I. k. 85. l.

²⁾ U. o. I. k. 168. l.

³⁾ Az 1662-iki sáfári és őrök utasításokat l. Schmidt i. m. V. k. 115., 128., 144., 166. l.

állott, egy ügyelő (Hutmann) segédkezett a munkások irányításában és ellenőrzésében.¹⁾

A kohók mintájára kezelte a vállalat a réz- és a vashámort is, ahol a megtisztított rézből és vasból félgyártmányokat készítettek. Mindegyik hámort egy-egy sáfár vezette, akik mellett néha közös, olykor pedig külön-külön irnokot alkalmaztak. Feladatuk ugyanaz volt, természetesen a hámorok sajátos munkájának megfelelően, mint a kohósáfároké és irnokoké.²⁾

Besztercebányai kémlelész.

Elsősorban a kohók ellenőrzésében és irányításában volt szerepe a vállalat kémlelésének (Probierer), hatásköre azonban nem korlátozódott a hutákra, hanem a bányászatra is kiterjedt. Ő volt hivatva megállapítani, hogy a bányákban a kőzet milyen érceket tartalmaz, hol érdemes tovább fejteni vagy új tárnát nyitni. A már kibányászott érceket pedig tartalmuk szerint a különböző kohókba irányította, s az olvasztást állandóan ellenőrizte. Nemcsak a kincstári, hanem a magánbányákban termelt ércek finomságát is ő vizsgálta meg, rézét és ezüstét egyaránt. Külön műhelye volt, az égetőmű (Brenngaden). A próba megejtésénél e műhelyben a vállalat számvevője és a kohótiszt is jelen volt, vagy legalább egyikük, hogy a kémlelész ellenőrizze. Munkájáról egyébként könyvet vezetett, meghatározott időközökben kimutatásokat készített, év végén pedig szabályszerűen elszámolt. Állását 1555-ben szervezték, s azóta, feltehetőleg, állandóan betöltötték.³⁾

Besztercebányai szertársáfár és udvarbíró.

A bányászathoz és kohászathoz szükséges különböző anyagok és szerzők beszerzéséről és rendelkezésre bocsátásáról Besztercebányán is külön tisztviselő, a vállalat gondnokának tekinthető szertársáfár (Bergzeugschaffer) gondoskodott. Közvetlen fölöttese a számvevő volt, akinek tudta és hozzájárulása nélkül semmit sem vásárolhatott és adhatott ki. Nagyobb összegű árut pedig csak a vállalat háromtagú (intéző, pénztárnok és számvevő) vezetőségének felhatalmazása alapján szerezhetett be. A gondjára bízott holmit saját céljaira nem használhatta fel, nem adhatta kölcsön és nem bocsáthatta áruba. Működéséről a többi tisztviselőhöz hasonlóan ő is könyvet vezetett, mindenről nyugtát adott és kapott, szabályos időközökben kimutatásokat készített és elszámolt.

A besztercebányai szertársáfárnak az általános, a körmöci és a selmeci kamarák ismertetésénél már részletezett gondnoki munkakörön kívül sajátos helyi jellegű feladatai is voltak. Ő kezelte a vállalatnak átadott ügynevezett túróci tizedet, amit a vállalat tizedszedői hajtottak be és a szertársáfár gondjára bízott magtárakba szállítottak. Itt mindig megfelelő mennyiségű készletet tartottak felhalmozva biztosítékul arra az esetre, ha a vidéket éhínség fenyegette, amikor a vállalat tisztviselői és munkásai innen kaptak gabonát. Ha a túróci tized erre kevésnek bizonyult, a szertársáfár a környék

¹⁾ A rhonitzi vashuta 1580-ban került a kincstár igazgatása alá. A besztercebányai vállalat keretébe tartozott, költségeihez azonban a körmöci kamara is hozzájárult, mivel elsősorban Körmöcbányát látta el a szükséges vasakkal. *Péchy* i. m. I. k. 305., 338. l. A vashányászat fejlesztésére különben nem nagy gondot fordítottak, mert a fára és szénre a többi kohónak volt szüksége. Erre nézve l. *Schmidt* i. m. III. k. 482. l. A vaskohó sáfárának 1662-iki utasítását l. u. o. V. k. 179. l.

²⁾ 1662-iki utasításukat l. *Schmidt* i. m. V. k. 106. l.

³⁾ A szervezésre l. *Schmidt* i. m. I. k. 242. l. 1662-iki utasítása u. o. V. k. 156. l.

piacain vásárolta össze a hiányzó mennyiséget. A tizedből befolyó gabonát kettős célra fordította. Egy részét a vállalat tisztviselői kapták természetbeni járandóság fejében, amit fizetésükhöz számítottak, továbbá a helybeli jezsuiták és a német tanító részesültek belőle, más részét pedig, az árpát, a vállalat sörfőzőiben dolgozták fel. Az 1660-as években egy-egy főzömester (Bräumeister) és a melléjük rendelt írnokok (Schreiber) vezetése alatt két sörfőző dolgozott, mindkettőt a szertársáfár irányította és ellenőrizte. A sörfőzésből jelentékeny haszna volt a vállalatnak. A tisztviselők fizetés fejében sört is kaptak, továbbá világításra fagygyút és szurokfáklyákat, amiket ugyancsak a szertárgondnok osztott ki közöttük.

A vállalatnak saját gazdasága (Kammerhof) is volt, amelyet jobbágyok (kammerhöfische Unterthanen) műveltek. Ezt a gazdaságot a szerszámsáfár igazgatta, akit ebben a minőségében udvarbírónak (Hofrichter) neveztek. A jobbágyok tartozásairól urbáriumot vezetett, s annak alapján hajtotta be szolgáltatásaikat, amikről azután pontosan elszámolt. Az intéző ellenőrzése mellett bíraskodott is fölöttük, bírósági jegyzőkönyvet vezetett, a bírságokat behajtotta. A jobbágyok védelméről is gondoskodni tartozott, nem engedhette meg, hogy a vállalat tisztviselői a robotmunkát saját céljaikra vegyék igénybe.

Részint mint udvarbíró, részint pedig mint szertársáfár gondozta a vállalat összes épületeit, őrizte azok kulcsait, irányította a kapust, az öröket és a hajdukat, akiket szükség esetén ő bocsátott a tisztviselők rendelkezésére és útszámláikat is ő érvényesítette. Ennyi munka mellett természetes, hogy a vállalat gazdaságában kellett laknia.¹⁾

Besztercebányai gereb- és fairnok.

A szertársáfár oldalán két írnok működött, az egyik a Garamon úsztatott fát kifogó és tároló építmények, az úgynevezett gerebek vezetésében segédkezett (Bau- und Rechenschreiber), a másik pedig a vállalat faellátásával kapcsolatos írásbeli ügyeket intézte (Holzschreiber) még akkor is, amikor a vállalat a bányákban, kohókban és hámorokban szükséges fát nem saját maga termelte, vágatta és szállította, hanem erre nézve vállalkozókkal szerződött. A két írnok munkája szorosan összefüggött a számvevőével, úgyhogy őket, miként félig-meddig a szertársáfárt is, tulajdonképpen számvevőségi tisztviselőknek is tekinthetjük.²⁾

Besztercebányai erdőtisztviselők.

E két írnok munkája nem korlátozódott az írásbeli elszámolásra, hanem a kamarai erdőgazdasággal is szoros kapcsolatban állott. Besztercebányán, ahol a kohókban különösen sok fára és szénre volt szükségük, s ennek következtében a vállalat érdeke megkívánta, hogy az erdőkkel rendszeresen gazdálkodjanak, már az 1560-as évektől kezdve erdőtisztviselőket is alkalmaztak. 1564-ben a király a besztercebányai vállalat erdőinek gondozásával két erdészt (Waldförster) bízott meg.³⁾ Közvetlenül a vállalat intézője, közvetve pedig az elsőausztriai kamara alá rendelte őket. Feladatukat abban jelölte meg, hogy a kincstári erdők gazdaságos kihasználásáról gondoskodjanak. Az erdőgazdálkodás általános, minden erdőtulajdonost kötelező szabályait I. Miksának 1565 május 15-én latin és német nyelven kiadott

¹⁾ 1662-iki utasítását I. Schmidt i. m. V. k. 66. l.

²⁾ 1662-iki utasításukat I. Schmidt i. m. V. k. 185., 189. l.

³⁾ Utasításukat I. Schmidt i. m. I. k. 401. l.

erdőrendtartása állapította meg, amely a bányászat céljaira kijelölt erdők részletes leírását is tartalmazta.¹⁾ Az 1564-ben alkalmazott két erdész, valamint a később kinevezett többi erdőtisztviselő működésének alapelveit a XVI. és XVII. században ez az erdőrendtartás foglalta rendszerbe.

A kamarai erdészek jelölték ki, hogy az erdőnek melyik részén lehet fát vágni, ellenőrizték a favágást, az irtásokat újra fásították. Magát a favágást, továbbá a kivágott fa szénné égetését nem kamarai tisztviselők irányították, hanem magánvállalkozók, a fa- és szénmesterek. A vágáshoz és égetéshez szükséges munkásokat ők fogadták és fizették, a termelt fát és szenet külön szerződésben megállapított feltételek mellett szállították a vállalatnak, amely működésüket az erdőtisztviselők által ellenőriztette. Az ellenőrzés nemcsak arra terjedt ki, hogy a megszabott termelési rendet megtartják-e, hanem arra is, hogy munkásaikat rendszeresen fizetik-e. A vállalat érdekét ugyanis veszélyeztette volna, ha a vállalkozók munkásaik elégedetlensége miatt a szerződésbeli kötelezettségüknek nem tettek volna eleget.

Mint hogy a fa- és széntermelés elsősorban a kohók szükségletét volt hivatva fedezni, érthető, hogy a vállalat két erdésze, meg a később alkalmazott többi erdőtisztviselő is, az intéző főhatósága alatt a kohótiszttel működött együtt, aki a favágást és szénégetést köteles volt személyesen is figyelemmel kísérni. E kapcsolatból következett, hogy a kohótiszt bizonyos fokig felügyeleti jogot is gyakorolt a vállalat erdőtisztviselői fölött.²⁾

A két besztercebányai erdész, úgylátszik, idővel kevésnek bizonyult a nagykiterjedésű kincstári erdőségek gondozására. Hogy könnyítsenek rajtuk, 1607-ben Breznóbányán egy új, úgynevezett erdőbírói vagy erdősáfári állást szerveztek, s betöltőjét tágabb hatáskörrel ruházták fel, mint amilyennel az erdészek rendelkeztek. Feladatuk azonban nem különbözött.³⁾

Amikor a bányavállalat közelében fekvő uradalmak rövidebb-hosszabb időre a király kezébe kerültek, erdőiket a bányászat és kohászat rendelkezésére bocsátották, s ilyenkor a kamara külön erdőtisztviselőket bízott meg ez erdők kezelésével. Így pl. az 1620-as években a zólyomlipcei uradalom erdőt a besztercebányai vállalat erdőmestere és három erdésze gondozta.⁴⁾

A besztercebányai erdőkben erdőmesteri (Waldmeister) állás első nyomaival 1662-ben találkozunk, úgyhogy indokolt az a feltevés, hogy szervezésére csak ekkor, a vállalat ügyeinek általános rendezésével kapcsolatban került sor. Négy erdőőr (Waldhüter) tartozott alája, feladatuk ugyanaz volt, mint a korábbi erdészeké, akiknek utódait láthatjuk bennük. A kohászat és az erdőgazdaság szoros kapcsolatai ekkor is fennállottak, amit bizonyít, hogy Fischer Mihály, az 1662-ben kinevezett erdőmester, a kohótiszt mellett a huták és hámorok ellenőrzésében is jelentékeny szerepet játszott.⁵⁾ Mint fentebb már említettük, 1662-ben szervezték az erdészeti és a gerebírónoki állásokat is.⁶⁾

¹⁾ Egykorú nyomtatvány után kiadta *Tagányi* Károly: Magyar erdészeti oklevéltár. I. k. Bp. 1896. 96. l.

²⁾ *Tomcsányi* Gyula: Értekezés a garammenti kincstári erdőkben alkalmazott szállítási rendszerről történeti visszapillantással az erdészeti szolgálat és kezelés fejlődésére. Besztercebánya, 1894., 41. l.

³⁾ A breznóbányai erdősáfár 1607-iki utasítását *Schmidt* után (IV. k. 19. l.) kiadta *Tagányi* i. m. I. k. 287. l.

⁴⁾ *Tomcsányi* i. m. 50. l.

⁵⁾ Az 1662-iki erdőmesteri utasítást *Schmidt* (V. k. 96. l.) után kiadta *Tagányi* i. m. I. k. 524. l.

⁶⁾ Az erdészeti irnok utasítását *Tagányi* is kiadta i. m. I. k. 526. l.

Az erdőtisztviselők létszáma azután fokozatosan emelkedett. 1669-ben az erdőmester alatt egy gerebirnok és egy gerebellenőr, továbbá Besztercebányán három, Mosódon és Kisgaramon pedig egy-egy erdősz munkődött.¹⁾ Feladatuk és hatáskörüik fejlődésének részleteit ma még homály fedti.

Besztercebányai bányarvos.

1569-ben Crisy Bertalan személyében a király egy orvost (physikus) alkalmazott a besztercebányai vállalatoknál, aki évi 30 magyar forint fizetésért a tisztviselőket gyógyítani tartozott.²⁾ Nem tudjuk, vajjon ezt az orvosi állást később is betöltötték-e. Nem valószínű, mert különben a különböző korokból fennmaradt tisztviselői fizetési jegyzékekben szerepelne.³⁾

A besztercebányai réz értékesítése.

A besztercebányai bányavállalatnak egyik legnagyobb gondja az volt, hogy a termelt rézet hogyan értékesítse. Ez a kérdés még nincs kellőképpen tisztázva. A rendelkezésre álló gyér adatok tanúsága szerint legtöbbször azt a megoldást választotta, hogy a forgalombahozatal jogát bérbeadta. A bérlő kötelezte magát, hogy a termelt rézet szabott áron átveszi s azután a maga emberei révén árusítja. Ilyen bérelti szerződést kötött a vállalat pl. 1642-ben a Joanelli testvérekkel három évre, majd 1645-ben újabb három esztendőre.⁴⁾

A vállalat a bérelti rendszer mellett semmi kockázatot sem vállalt, árusító szervezetet sem kellett tartania, ezzel szemben kénytelen volt a haszon jelentékeny részéről a bérlő javára lemondani. Érthető tehát, hogy időnkint kísérletet tett arra, hogy rezét saját vállalkozás keretében értékesítse. Hogy mikor és milyen eredménnyel került sor ilyen kísérletekre, ma még nem tudjuk. Csak arról van tudomásunk, hogy az uralkodó 1681-ben felbontotta Joanelli Jeromossal a bérelti szerződést és a besztercebányai réz értékesítésével két tanácsosát, Mittermayr Lajost és Zollikhoffer Mihályt bízta meg. A tanácsosok igazgatói (Administratores und Correspondenten) címet kaptak és közvetlenül az udvari kamara főhatósága alá tartoztak. Hivataluk székhelye nem Besztercebányán volt, hanem Pozsonyban. A besztercebányai intéző a rézhámor sáfára útján ide szállította az eladásra váró rézet, amely elsősorban Bécsben, Regensburgban, Breslauban és Triestben talált vevőkre. Ezek a helyeken az igazgatók kereskedelmi képviselőket, úgynevezett faktorokat tartottak. Nem tudjuk, hogy a faktorok is kamarai tisztviselők voltak-e, vagy sem, de inkább valószínű, hogy nem meghatározott összegű fizetésért dolgoztak, hanem a haszonból az általuk lebonyolított forgalomnak megfelelő arányban részesültek. Az igazgatóknak pontos könyveket kellett vezetniök és rendszeres kimutatásokat készíteniök, valamint időközönként az alsóausztriai számvevőségen elszámolniök. Az írásbeli munka elvégzésére az uralkodó egy számvevőt (Buchhalter) nevezett ki melléjük.⁵⁾

Az új rendszer, úgy látszik, sikerrel járt. Ezt bizonyítja, hogy öt esztendő elteltével csak annyiban módosították, hogy az igazgatók számát kettőről egyre csökkentették. Ekkor már Mittermayr Mátyás bécsi pénzverőmester

¹⁾ Tomcsányi i. m. 66. l.

²⁾ Schmidt i. m. II. k. 186. l.

³⁾ Az 1640-iben pl. semmi nyoma. Péch i. m. II. k. 400. l.

⁴⁾ Péch i. m. II. k. 436., 458. l. Ismerteti a szerződés pontjait is.

⁵⁾ Az 1681-iki utasítást l. Schmidt i. m. V. k. 390. l.

volt az igazgató, aki mellett Pupfhueber János számvevő az igazgatásban is jelentős szerepet játszott. Pénztárnokra nem volt szüksége a hivatalnak, mivel a befolyó összegeket azonnal átadták a bécsi udvari fizetőhivatalnak, illetve Mittermayr Mátyás igazgatósága alatt a bécsi pénzverde pénztárának.¹⁾ A jelek arra mutatnak, hogy a hivatal ekkor már nem Pozsonyban, hanem Bécsben működött. A részleteket még homály borítja.

Tisztviselőosztály és hivatalviselés a bányakamarában.

Végigtekintve az alsómagyarországi bányakamara fentiekben megismert hivatalain, megállapíthatjuk, hogy a hivatalnokok külön társadalmi rétege, tisztviselőosztálya szolgálta bennük közvetlenül a kincstár és az uralkodó, közvetve pedig az állam és az ország érdekeit. E tisztviselőosztály tüzetes vizsgálata a társadalom- és hivataltörténetnek egyaránt legérdekesebb, még megoldásra váró feladatai közé tartozik. Talán nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy Magyarországon a XVI. és XVII. században a hivatalviselés legfejlettebb formáit a bányahivatalokban, a legegységesebb tisztviselőosztályt a bányahivatalnokok sorában találjuk.

Míg a közigazgatás más ágaiban a hűbéri jellegű familiáris szolgálat a középkor örökségeként a XVI. és XVII. században is tovább él, a bányatisztviselők szinte kivétel nélkül hivatásos hivatalnokok, akik pályájukra rendszeresen készülnek és azon életük végéig, vagy ameddig erejük engedi, megmaradnak, s közben semmi mással nem foglalkoznak. Apát gyakran fia követi, az állás ugyanabban a családban nemzedékről-nemzedékre öröklődik.²⁾ A bányatisztségek egész embert követelnek, a hivatalnok más állást nem vállalhatott,³⁾ még városi tisztséget sem tölthetett be.⁴⁾ Fizetését, ami ugyancsak a hivatásos hivatalviselés jellemzője, többnyire pénzben kapta, csak ritkán terményekben, akkor is meghatározott összeg fejében. Ha kiöregedett vagy megrokkant, s ezt tekinthetjük a mai értelemben vett közszolgálat kialakulása felé vezető úton a legfontosabb állomásnak, nyugdíjat kapott, amit özvegye is élvezett.⁵⁾

Érthető tehát, hogy a bányatisztviselők megválogatására nagy gondot fordítottak. A vezető tisztségek viselőit maga az uralkodó nevezte ki, ami azt jelentette, hogy ügyük az udvari kamara elé került. Az egyes kamarák vezetői, maga a főkamagróf is, csak a munkásokat fogadhatták fel minden további jóváhagyás szüksége nélkül, tisztviselőket csak ideiglenesen alkalmazhattak.⁶⁾ Minthogy a legtöbb hivatalnok pénzt is kezelt, anyagi felelősséget is kellett vállalnia, hivatalbaléptekor kötelezve magát, hogy az esetleges károkat meg fogja téríteni.⁷⁾ Idővel a tisztviselői állások betöltésénél rendszeres gyakorlat alakult ki, pályázatot hirdettek és a pályázókat minősítették.⁸⁾ Ezzel természetesen nem tudták teljesen kiküszöbölni, hogy egyesek kötelességüket hanyagul, sőt vétkezen teljesítsék, illetve megszegjék. Az ilyeneket azután állásukból elmozdították, s az okozott károkat behajtották rajtuk.

¹⁾ A számvevő 1686-iki utasítását l. *Schmidt* i. m. V. k. 409. l.

²⁾ L. pl. *Péché* i. m. II. k. 24. l.

³⁾ L. pl. *Péché* i. m. I. k. 180. l. *Schmidt* i. m. I. k. 121., IV. k. 749. l.

⁴⁾ *Péché* i. m. I. k. 244. l. *Schmidt* i. m. II. k. 5. l.

⁵⁾ *Schmidt* és *Péché* i. m. passim.

⁶⁾ *Péché* i. m. II. k. 233. l. *Schmidt* i. m. IV. k. 584. l.

⁷⁾ *Péché* i. m. II. k. 377. l. *Schmidt* i. m. V. k. 23. l.

⁸⁾ *Schmidt* i. m. V. k. 34., 388. l.

A tisztviselői összeférhetlenség kérdése is felmerült a bányahivatalnokoknál, ami ugyancsak fejlettfokú hivatalviselés jele. Királyi rendeletek, az országos bányarendtartás, sőt törvény is tiltotta, hogy bányatisztviselő a bányászattal összefüggő bárminő üzleti vállalkozásban akár közvetlenül, akár közvetve résztvegyen.¹⁾ Ha mégis így cselekedett, elbocsátották.²⁾ Az a tény azonban, hogy a tilalmat ismételten megújították, arra mutat, hogy mindig akadtak megszegői.³⁾ Ezen nem is csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a hivatalnokokat nem mindig fizették rendszeresen.⁴⁾ Ilyen körülmények között ajándékokat is elfogadtak, noha ez is a tiltott dolgok közé tartozott.⁵⁾ A kincstár különböző módon igyekezett a tisztviselőosztály szociális és gazdasági helyzetén javítani. Nyoma van annak, hogy társaspénztárt szerveztek az arra rászorulókat támogatására,⁶⁾ a leghatásosabb eszköznek azonban az bizonyult, hogy a bányahivatalnokokat kivonták a városi és megyei hatóságok illetékessége alól.⁷⁾

Ezt elsősorban az igazságszolgáltatás terén sikerült megvalósítani. A kincstár itt két célt tűzött maga elé. Az egyik az volt, hogy a bányatisztviselők pörös ügyeit, olyanokat tudniillik, amelyekben alperesek voltak, ne bírói, hanem közigazgatási hatóságok tárgyalják. Másodszor pedig arra törekedett, hogy e közigazgatási hatóságok csak olyanok legyenek, amelyek a bányai igazgatásban résztvesznek. Így a bányavárosok, a megyék, nem különben az igazságszolgáltatás és közigazgatás magyar központi hatóságai kiszorultak a bányabíráskodás teréről.⁸⁾ Mint felperesek azonban a bányahivatalnokok is csak az ország rendes bíróságai előtt kereshették igazukat. Ügyszintén el kellett ismerniök a városi és megyei hatóságok illetékességét, ha városi vagy megyei területen ingatlant szereztek, az ilyen birtok tekintetében.

A tisztviselői összeférhetlenség kérdése az étel- és italmérés dolgában is felmerült. Törvény és királyi rendeletek egyaránt tiltották, hogy bányahivatalnokok a munkásokat élelmezzék és kocsmákat tartsanak, mert ez nyilvánvalóan akadályozta őket hivatásuk gyakorlásában, meg azután anyagi kapcsolatba kerültek a munkássággal, amelynek ellenőrzői voltak.⁹⁾ Ezt a tilalmat azonban éppúgy nem tudták kivétel nélkül megvalósítani, mint az üzleti vállalkozásban való részvételre vonatkozót.¹⁰⁾

Ami a bányatisztviselők osztályának nemzetiségét illeti, a nevekből következtetve azt állapíthatjuk meg, hogy majdnem kizárólag németek voltak. A részletkutatásnak kell majd tisztáznia, vajjon hazai németek voltak-e, avagy külföldről bevándoroltak. A törvény megengedte, hogy a bányatisztviselőket idegenek is viselhessék, csak azt kötötte ki, hogy az ország bírójának illetékessége alá tartozzanak.¹¹⁾ A gyakorlatban, amint említettük,

¹⁾ 1519: 7. t.-c. Péch i. m. I. k. 180. l. Schmidt i. m. II. k. 1., 288. l. III. k. 267., 362. l. IV. k. 587. l.

²⁾ Péch i. m. I. k. 276., 320. l.

³⁾ Péch i. m. II. k. 233. l.

⁴⁾ Péch i. m. II. k. 451. l.

⁵⁾ Schmidt i. m. V. k. 15. l.

⁶⁾ Péch i. m. II. k. 492. l.

⁷⁾ Schmidt i. m. III. k. 535. l., IV. k. 112., 304., 324. l.

⁸⁾ Schmidt i. m. I. k. 226., 459. l., IV. k. 330., 636., 708., 797. l. Péch i. m. I. k. 240. l., II. k. 263., 323. l. L. még az 1659. évi 48. t.-c.-et.

⁹⁾ 1519. évi 7. t.-c. Schmidt i. m. III. k. 482. l. Péch i. m. II. k. 45. l.

¹⁰⁾ Péch i. m. II. k. 378. l.

¹¹⁾ 1552: 31. t.-c.

ezt a feltételt nem tartották kötelezőnek. Megfelelő képzettségű bányatisztviselő ebben a korban, amikor a bányaismereteket külön iskolákban Magyarországon még nem tanították, nagyon kevés hazai ember akadt, többnyire csak a bányavárosok német nemzetiségű polgársága köréből.

Minthogy e polgárság nagy része a XVI. század közepére már protestáns hitre tért,¹⁾ a bányatisztviselők között is sok protestáns akadt, amíg a XVII. században, a katolikus megújulás idején az államhatalom céltudatos politikájának eredményeképpen fokozatosan háttérbe nem szorultak. Az 1609. évi 44. tc. ugyan úgy rendelkezett, hogy a tisztviselők alkalmazásánál vallási és nemzetiségi szempontokra ne legyenek tekintettel, a katolikusokat mégis előnyben részesítették.²⁾ A bányavárosokban már nehezebben nyert teret az ellenreformáció, az összeütközések a katolikus tisztviselők és a protestáns városi hatóságok között nem tartoztak a ritkaságok közé.³⁾

Ami végül a bányatisztviselőosztály munkájának eredményét illeti, ezt elsősorban a gazdaságtörténelem hivatott megbírálni. Kétségtelen azonban, hogy a bányajog és annak keretében a bányahivatali jog egységes fejlődése, ami még részletes vizsgálatra vár, elsősorban ennek a hivatalnokosztálynak köszönhető. Az I. Ferdinánd által kidolgoztatott és I. Miksa által 1565-ben kihirdetett országos bánya- és erdőrendtartás elveinek gyakorlati érvényesülését ez az osztály biztosította. S noha az alsómagyarországi bánya- és erdőhivatalok a magyar központi kormánysszervek alól kivéve az ország alkotmányának sérelmével idegen hatóságok irányítása és ellenőrzése alá kerültek, munkájuk azért a magyar haza javát is szolgálta, azzal a magyar nemzet elismerését és háláját is kiérdemelték.

Pozsonyi és kassai pénzverőházak.

A középkorban, mint már említettük, kezdetben külön bánya- és pénzverőkamarák működtek, s csak később olvadtak össze. A XVI. és XVII. században a Habsburgok uralma alatt álló királyi Magyarország területén csak egy bányakamara maradt meg, az alsómagyarországi, amely Kőrmöcbányán pénzt is veretett. De nyomai vannak annak, hogy ebben az időben a magyar királyok részére másutt is vertek pénzt, ha nem is külön kamarákban, hanem úgynevezett pénzverőházakban, domus monetaria-kban. Pozsonyban és Kassán, a kamarai pénzügyigazgatás két központjában, találunk pénzverőházakat. Szerepüket részletesen nem ismerjük, csak néhány töredékes adat alapján vázolhatjuk.

A pozsonyi pénzverőházzal 1633-ban a szepesi kamarai igazgatóság úgy nyilatkozott, hogy az rövid ideig tartó működés után megszűnt.⁴⁾ Az 1660-as és 1670-es években azonban újra üzembe helyezték. Erre mutat, hogy vezető tisztviselői 1660 körül, illetve 1674-ben hivatali utasítást kaptak. Az 1660 körüli utasításból csak annyi tűnik ki, hogy a pozsonyi magyar kamara főhatósága alá tartozó pénzverőházat egy ellenőr (contra) segítségével egy pénzvizsgáló (Zygostata, Quardein) vezette, a pénzveréshez szükséges nemesércről pedig úgynevezett szállítók (Lieferanten) gondoskodtak.⁵⁾

¹⁾ Péch i. m. I. k. 225. l.

²⁾ Péch i. m. II. k. 14., 17. l. Schmidt IV. k. 456., 459., 582. l.

³⁾ Péch i. m. II. k. 361. l.

⁴⁾ Takáts Sándor: Új pénzverő felállításának terve 1633-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 240. l.

⁵⁾ Utasítás a pozsonyi pénzverőház pénzvizsgálója részére 1660 körül. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 323. l.

1674-ben a pénzverőmester (Münzmeister) és a pénzvizsgáló állott az üzem élén, amelynek munkásai és szolgálói közül hármat állandóan, a többi esetire alkalmazzák. A vezető tisztviselők feladata és hatásköre általában megfelelt a körmői pénzverdét irányító hivatalnokokénak. Utasításuk értelmében a horvátországi aranymosásra is felügyeltek, arról azonban nem tudunk, hogy ezt valóban meg is tették. Ugyancsak bizonytalan, vajjon az alsómagyarországi pénzügyeket, értve ezalatt a nemesércek és a vert pénzek forgalmát, tényleg ellenőrizték-e, amint azt utasításuk meghagyta. A körmői és pozsonyi pénzverdék illetékességét területileg nem határolták el, úgyhogy csak feltételezhetjük, hogy az előbbi a bányavárosokra és környékükre korlátozódott, az utóbbi pedig az Északnyugati Felvidék és a Dunántúl többi részére terjedt ki.

Ki kell emelnünk azt a fontos tény, hogy a pozsonyi pénzverőház nem az alsómagyarországi bányakamara, azaz a főkamagróf és közvetve az udvari kamara főhatósága alatt állott, hanem a pozsonyi magyar kamara alá rendelték, s ezzel megtették az első lépést azon az úton, amely az alsómagyarországi bánya- és pénzverési igazgatásnak az alkotmánynak megfelelő rendezésére vezetett. Az udvari kamara ugyan befolyását a magyar kamarán keresztül is érvényesíthette, de korántsem olyan korlátlanul, mint a bányakamarával szemben. A pozsonyi kamarás urak, noha a királyt szolgálták, egyben a magyar rendiséghez tartoztak, a nemzeti rendi érdekeket másként értelmezték és védelmezték, mint a legtöbbször külföldről jött bányahivatalnokok.

Jellemző a bánya- és pénzverési igazgatás hivatali nyelvére és tisztviselőinek nemzetiségére, hogy a magyar kamara keretén belül a pozsonyi pénzverőházra a német számvevő felügyelt. Ő ellenőrizte a hadi és fogyasztási adófőpénztárt (General-Repartitions- und Accisen-Einnehmeramt) is, ahová a pénzverőház jövedelmei befolytak.¹⁾ Ennek a pénztárnak működéséről semmit sem tudunk, hasonlóképpen ismeretlen a pozsonyi pénzverőház sorsának további alakulása.

Kassán közvetlenül Mohács előtt még működött a középkori eredetű, kamarának is tekinthető pénzverőház. Élén a kamaraispán (praefectus) állott, aki mellett pénzverőmestert (Münzmeister), kémlészt (Probierer) és különböző szakmunkásokat látunk. Nem világos, vajjon ez a kamara csupán pénzveréssel foglalkozott-e, avagy a felsőmagyarországi bányaigazgatásban és a nemesércmonopóliumban is szerepet játszott-e? 1526 után, az eddig ismert adatok szerint, működése a pénzverésre korlátozódott. 1527-ben János király utasította kincstartóját, Tornallyay Jakabot, hogy Kassán a pénzverést folytassa. Nem szünetelt a kassai pénzverés 1527 és 1535 között sem, amikor a város I. Ferdinándot uralta. 1536 és 1579 között azonban működése megszakadt. 1580-tól kezdve azután újra vertek pénzt Kassán, de csak ritkán és keveset. Bethlen Gábor alatt 1622-től kezdve a pénzverőház feléledt, de csak rövid időre. A fejedelem eleinte saját kezelésben veretett pénzeket, majd 1625-ben a pénzverést bérbeadta a városnak. Kassa külföldi szakembereket is szerződtetett, de úgy látszik, hogy számításában csalódott, a bérletet nem újította meg. Bethlen 1628-ban a pénzverőházat eladta,

¹⁾ A pozsonyi pénzverőház tisztjeinek utasítása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900. 81. l. Érdekes, hogy a pénzverőmester fizetésének csak egy részét kapta meg határozott összegben, a másikat a pénzverőház forgalmától függően, mintegy jutalékképpen vette fel.

a pénzverés 1696-ig megszűnt. A XVII. század utolsó éveiben a pénzverési felügyelő (Münzinspektor) vezetése alatt újra megindult a munka, több szakember dolgozott.¹⁾ Nem lehetetlen, hogy II. Rákóczi Ferenc a kassai pénzverőházat átvette, s a maga pénzeit, vagy azok egy részét ott verette. Ez a kérdés azonban már kívülesik e kötet időbeli határain.

A kassai pénzverőház, amikor a XVI. és XVII. század folyamán üzemben volt, a pozsonyihoz hasonlóan nem az alsómagyarországi bányakamara, hanem a pozsonyi pénzügyigazgatás központi szervei, a pozsonyi, illetve a szepesi kamarák alá tartozott. A szepesi kamara érvei alapján vetette el az uralkodó 1633-ban egy magánvállalkozónak, Rund Tódornak azt a tervét, hogy Bártfán pénzverőházat létesít, mivel Felsőmagyarországon sehol sem vernek pénzt.²⁾

Jellemző, hogy ilyen terv, ha nem is lett belőle semmi, felmerült. Nem azt jelenti, hogy elfogadása esetén a király pénzverési felségjogáról lemondott volna, hanem csak annyit, hogy e jogát, illetve a belőle származó jövedelmet bérbeadta volna. A középkori jellegű bérletrendszer ellen elvi kifogást a szepesi kamara nem emelt, minthogy e rendszert a felsőmagyarországi bányagazgatásból az újkor első két századában sem sikerült kiküszöbölni.

A felsőmagyarországi bányászat.

A felsőmagyarországi bányászat multjára nézve nem rendelkezünk olyan monográfiával, amilyen Péch Antalnak az alsómagyarországi bányaművelés történetét tárgyaló munkája. Franz Anton Schmidt nagy forrásgyűjteménye XVI. és XVII. századi felsőmagyarországi adatokat alig tartalmaz, minthogy ez a bányavidék ebben a korszakban, illetve legnagyobb részében nem királyi, azaz kamarai igazgatás alatt állott.

A középkorban a felsőmagyarországi bányavidéket igazgató szomolnoki vagy kassai bányakamara működésének a török hódoltság századaiban nincs nyoma. Ez országrész pénzügyi és gazdasági kormányhatóságának, a Kassán működő szepesi kamarának, illetve igazgatóságnak hatásköre ugyan a bányászatra is kiterjedt, a rendelkezésünkre álló gyér adatok tanúsága szerint azonban az uralkodónak a magánosok által bányászott érc után járó hányad, az urburajövedelem kezelésére, továbbá a nemesércmonopólium, valamint a hamis és idegen pénzek körüli visszaélések megakadályozására korlátozódott. A magyarázatot a birtokviszonyok adják meg.

Felsőmagyarországon az uralkodónak saját bányái nem voltak. A bányavárosok³⁾ ugyan itt is királyt uralták, uruk azonban részben eladományozta őket, egyesek közülük magánföldesurak birtokába kerültek. Etekintetben Igló, Jászó és Rozsnyó helyzete volt a legelőnyösebb, ezek mindvégig királyi kézen maradtak. Gölnic-, Szomolnok-, Ruda- és Telkibányát még Mohács előtt a Zápolyai család kapta, I. Ferdinánd pedig 1526-ban és 1527-ben Thurzó Eleknek adta. Gölnic és Szomolnok a Thurzók szepesvári ágának birtokában maradtak egészen 1636-ig, amikor e nemzetség kihalt. III. Ferdinánd 1638-ban elzálogosította e két várost Csáky Istvánnak és feleségének,

¹⁾ Kemény Lajos: A kassai pénzverőház. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1902. 248—253. 1.

²⁾ Takáts Sándor: Új pénzverő felállításának terve 1663-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 240. 1.

³⁾ Gölnic, Igló, Jászó, Rozsnyó, Ruda-, Szomolnok- és Telkibánya, az ú.-n. hét felsőmagyarországi bányaváros.

Forgách Évának. Gölnic további sorsát nem ismerjük. Szomolnok 1671-ben, majd véglegesen 1690-ben visszakerült a kincstár kezére. Rudabányát idővel a szendrői, Telkibányát pedig a sárospataki várhoz csatolták.¹⁾

A bányavárosok és a városi rangra nem emelkedett községek és telepek földesurai, akár a király, akár magánosok, a bányászattal csak akkor törődtek, ha maguk is bányatulajdonosok voltak. Egyébként a bányászok csak saját magukra számíthattak. Minthogy a királynak a szomolnoki bányák véglegesen 1690-ben történt visszaszerzéséig saját üzemei Felsőmagyarországon nem voltak, ez a vidék nélkülözte azt az állami támogatást, amelynek Alsómagyarország bányászata a török hódoltság idején a legtöbbet köszönhette. A felsőmagyarországi bányászat virágzása vagy hanyatlása attól függött, hogy a bányatulajdonos földesurak és polgárok miként gazdálkodtak, volt-e megfelelő üzleti tőkájük és vállalkozói kedvük. E bányászat történetével tehát nemcsak pénzügyi, hanem szervezeti szempontból is a gazdaságtörténelem hivatott foglalkozni. A kincstárt és az illetékes közigazgatási szerveket a felsőmagyarországi bányászattal kapcsolatban csak az urbura foglalkoztatta, továbbá az, hogy a nemesérforgalmi és pénzverési felségjogon sérelem ne essék. Erre a célra pedig nem lett volna érdemes külön bányakamarát szervezni, ezt a feladatot a szepesi kamara, illetve igazgatóság is meg tudta oldani. A helyzet csak a XVII. század végére változott meg, amikor a szomolnoki bányák kincstári kezeléséről gondoskodni kellett.

Az urburát a Mohács utáni zavaros években, úgy látszik, a bányatulajdonosok nem is fizették. Erre mutat I. Ferdinánd 1551-iki rendelete, amelyben Thurzó János felszólította, hogy Szepes vára körüli bányái után az urburát ne maga élvezze, hanem a kincstárnak juttassa. A király e rendelet végrehajtásával Duk Bernát személyében külön tisztviselőt bízott meg, aki az urburafelügyelői (superintendens urburarum) címet kapta,²⁾ s miként láttuk, a szepesi kamarai igazgatóság főhatósága alá tartozott. Működésének eredményét nem ismerjük. Minthogy későbbi adataink erről az állásról nincsenek, valószínű, hogy megszüntették. Ennek két oka is lehetett. Az egyik, hogy a szétszórta fekvő magánbányákat ellenőrizni egy ember nem tudta, a másik, s ez a valószínűbb, hogy a vidék bányaművelésének fokozatos hanyatlása³⁾ miatt a folyton csökkenő és bizonytalan urburajövedelem kezelésére nem volt érdemes külön tisztviselőt alkalmazni.

Abba a homályba, amely a felsőmagyarországi bányászat multját borítja, némi világot derít az a jelentés, amelyet a szepesi kamarai igazgatóság vezetői, Hoffmann György és Péchy Zsigmond⁴⁾ 1611 végén terjesztettek az uralkodó elé, miután a szepesi bányákat a nádor megbízásából megvizsgálták. A vizsgálatra, hangoztatja a két tanácsos jelentésének kísérő irata, az adott okot, hogy e bányák akkori bérlője, Roll Antal, valamint elődei, nagy haszonra tettek szert. A kincstár pedig szerette volna ezt a hasznot a maga számára biztosítani. Ez azonban nem volt egyszerű feladat. Roll

¹⁾ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880., 215–221. l.

²⁾ Schmidt i. m. I. k. 213. l.

³⁾ Erre jellemző, hogy 1585-ben a szepességi (szomolnoki, gölniczi stb.) bányák újból megnyitására folytak eredménytelen tárgyalások. Selmecről akartak munkásokat vinni a Szepességre. Péchy i. m. I. k. 340. l. V. ö. még Divald József: A rozsnyai bányászat állapota a XVII. század közepén. Történelmi Tár, 1882. 399. l.

⁴⁾ Péchy i. m. II. k. 143. és 553. l. a nevet tévesen Péchnek írja.

Antal ugyanis, magából a jelentésből ez derül ki, nem annyira bérlő volt, mint inkább ügyes vállalkozó. Bérbe a kincstártól csak az urburát vette, a bányák részint sajátjai voltak, részint magánosok művelték azokat, akiktől Roll a bányászott rézet átvette és — elsősorban Lengyelországban — forgalomba hozta. Vállalkozásának hasznát, ami a nádornak is szemet szűrt, nem annyira a bányaművelés, nem is az urburabérlet, hanem a rézzel való kereskedés biztosította. Ha tehát a kincstár ezt a hasznot a maga számára akarta megszerezni, nem lett volna elég, ha az urburabérletet felmondja, sőt még az sem, ha az összes bányákat kamarai kezelésbe veszi, hanem a rézkereskedelmet is saját magának kellett volna lebonyolítania. Az urburabérletet könnyű lett volna felmondani, a bányák átvételére és a rézkereskedelem megszervezésére azonban, megfelelő hivatalszervezet híján, a kincstár még hosszú ideig nem gondolhatott. Ilyen terveknek különben a politikai viszonyok sem kedveztek, hiszen Felsőmagyarország jelentékeny része hol a magyar királyt, hol az erdélyi fejedelmet uralta, s a szepesi kamara, amely hatóság e terveket valóra váltani hivatott lett volna, a XVII. század legnagyobb részében igazgatósággá zsugorodva össze, minden nagyobbjelentőségű újítástól tartózkodott.

A tárgyalások, amelyek Hoffmann és Péchy jelentése nyomán megindultak, nem vezettek eredményre.¹⁾ A felsőmagyarországi bányákat továbbra is bérlőknek mondott magánvállalkozók kezén, illetve vállalatuk keretében látjuk. 1631-ben még Rollt említik a források, 1637-ben már Lang Dánielt.²⁾ A bérlő nevet különben nemcsak a kincstártól bérelt urbura alapján viselték, hanem azért is, mert magánosok bányáit bérelték. A híres szomolnoki rézbányákat pl. a Csákyak 1653-ban 29 évre Joanelli Endrének adták bérbe, akinek helyére azután unokatestvére, Joanelli Szilveszter lépett. A Joaneliek az alsómagyarországi bányászat, főleg a besztercebányai rézértékesítés történetében is jelentékeny szerepet játszottak. Működésük részleteit ma még sűrű homály borítja.

Nem ismerjük a szomolnoki bányák kamarai igazgatás alá kerülésének körülményeit sem. Egyelőre csak annyit tudunk, hogy e bányák Csáky Ferenc hűtlensége következtében 1671-ben a szent koronára, azaz a kincstárra hármlottak, amely a Joanelli-féle bérletet annak lejártáig, 1682-ig fenntartotta, s csak hosszas tárgyalások után vezette be a kamarai igazgatást.³⁾ 1703-ban a szepesi kamara főhatósága alatt már a következő kincstári tisztviselők igazgatták a szomolnoki rézbányákat: 1 felügyelő (inspector),

¹⁾ Péch i. m. II. k. 143—144. l. Továbbá *Divald József*: Adalékok a szepesi bányászat történetéhez a XVII. század elején. *Történelmi Tár*, 1878. 667—678. l. E cikkből, amely az említett 1611-iki jelentést dolgozta fel, kitűnik, hogy milyen volt e korban a szepeségi bányászat szervezete. Minthogy azonban a bányák magántulajdonban voltak, szervezetüket a közgazdaságtörténelem hivatott vizsgálni. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a magánbányászat szervezete sokban megegyezett a kincstáriéval. Dobsinán pl. a XVI. és XVII. században a helyi bányamester volt az elsőfokú bányahatóság és bányabíró, akit valószínűleg a tulajdonosok alkalmaztak, s aki a városi tanács jegyzőjével és esküdtszéjjel együtt ítélkezett. A szomolnoki főbányamester pedig mint a bányavidék másodfokú hatósága működött. (*Mikulik József*: A bánya- és vasipar története Dobsinán. *Történelmi Tár*, 1881. 41. l.) Ezek a töredékes adatok azt mutatják, hogy ott, ahol az államhatalom befolyása nem érvényesült, a bányai igazgatás önkormányzati alapon épült fel, hasonlóan a bányatelepek és városok autonómiájához. E kérdéseket a gazdaság- és jogtörténelemnek kell majd tisztáznia.

²⁾ Péch i. m. II. k. 303., 362. l.

³⁾ Wenzel i. m. 221. l.

1 ellenőr (contrascriba), 1 bányamester (montium magister), 1 bánya- és szertárirnok (Berg- und Zeugschreiber), 1 bányairnok Alsó-Sajón, 1 kohósáfár (Hüttenschaffer), 1 kohóirnok (Hüttenschreiber), 1 kulcsár (claviger), 2 gyakornok (expectans) és 6 ügyelő (Hutmann).¹⁾

E szervezet arra vall, amit különben természetesnek kell tartanunk, hogy Szomolnokon a kamarai gazdálkodás megszervezésénél az immár százados gyakorlatra támaszkodó alsómagyarországi, elsősorban besztercebányai mintát követték. Döntő fontosságú különbségnek kell azonban tekintenünk, hogy a szomolnoki felügyelőséget — azt hiszem, így nevezhetjük — nem közvetlenül az udvari kamarának rendelték alá, hanem a szepesi kamara főhatósága alá utalták, s ezáltal az alkotmánynak megfelelő módon illesztették bele az ország hivatalszervezetébe. A részletkutatás bizonyára megállapít majd még más eltéréseket is, — pl. hogy a tisztviselőosztály nem volt egészen német nemzetiségű, hanem magyar hivatalnokok is szolgáltak Szomolnokon — amikor ennek az új szervnek kialakulását és fejlődését vizsgálni fogja.²⁾

A királyi Magyarország területén, minthogy a máramarosi bányák többnyire az erdélyi fejedelmek birtokában voltak, korszakunkban csak a sárosmegyei Sóváron bányásztak jelentékenyebb mennyiségű só. A sóvári bányákat a középkor végén a Soós-család birtokolta. Az 1492. évi 30. t.-c. értelmében az uralkodó e bányákat megfelelő más birtok fejében átvehette, mert a törvény a sóbányászatot királyi felségjognak nyilvánította. I. Ferdinánd és utódai igyekeztek ezt a jogukat érvényesíteni, a Soós-család azonban nem volt hajlandó a cseréire. Hosszantartó pörösködésre került sor, aminek végén 1592-ben a kincstár végül is diadalt aratott.³⁾ Tehát éppen száz év telt el, amíg az 1492-iki törvény betűi valóra váltak. Közben a bányákat a család kezelte, tetszése szerint, magánjogi alapon és keretek között.

Hogy azután a kincstár az olyan nehezen megszerzett sóvári sóbányákkal mit csinált, nem tudjuk.⁴⁾ A jelek szerint a szepesi kamara gondjaira bízta, olykor azonban eladományozta. II. Mátyás pl. 1616-ban, hogy a várost Bocskay idejében tanúsított hűségéért megjutalmazza, 25 évre Eperjesnek ajándékozta. A város pedig évi 400 forintért egyik polgárának, Mihálykó Jánosnak adta bérbe. Ez volt a helyzet 1643-ban, amikor a szepesi kamara egy bizottságot küldött ki a kérdés rendezésére. E bizottság munkájának

¹⁾ Orsz. Lt. Kamarai lt. Acta Jesuitica. Coll. Cassov. Fasc. 8. No. 1.

²⁾ Annak a hivatali utasításnak adatait, amelyet a szomolnoki felügyelő és ellenőr 1692. jan. 1-én kaptak, e helyen már nem dolgoztam fel, mivel az ekkor életbeléptetett rend nem a XVI. és XVII. századi fejlődés betetőzését, hanem új korszaknak kezdetét jelenti. Csak röviden említem meg, hogy a szomolnoki felügyelőség, amelyet a szepesi kamara közvetlen és az udvari kamara közvetett főhatósága alá rendelték, a szomolnoki, svedléri és göllniczi rézbányákon kívül az Abaújvár megyében fekvő aranyidkai arany- és ezüstbányákat, továbbá a sóvári sóbányákat is igazgatta. Ez az utasítás is bizonyítja, hogy a szomolnoki felügyelőség megszervezésénél általában a besztercebányai mintát követték. (Az utasítást I. Orsz. Lt. Kamarai lt. Instructiones, Fasc. 1. No. 71.)

³⁾ Wenzel i. m. 223—224. l.

⁴⁾ Wenzel csak annyit mond, hogy 1592-től kezdve a bányák kincstári kezelés alatt állottak. Ez tévedés, mert 1616 és 1643 között egy eperjesi polgár kezelte őket. Bakács István szerint a sóvári bányákat 1592 óta az udvari kamara igazgatta. (A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. Századok, 1933. 613. l.) Az udvari kamara befolyása kétségtelen, de nem közvetlenül, a szepesi kamara kizárásával érvényesült.

eredményét, a bányák további sorsát egyelőre teljes homály borítja.¹⁾ 1692-ben, amikor a szomolnoki felügyelőseget a szepesi kamara közvetlen és az udvari kamara közvetett főhatósága alatt megszervezték, a sóvári bányákat is a szomolnoki felügyelő és a melléje rendelt ellenőr igazgatására bízták. Önállóan azonban csak kis mértékben rendelkezhettek, minden fontosabb kérdésben a szepesi kamarához kellett fordulniok.²⁾

A máramarosi és szatmármegyei bányákról, valamint a Partium bányászatáról, minthogy e területek a XVI. és XVII. század folyamán inkább Erdélyhez tartoztak, mint Magyarországhoz, az erdélyi közigazgatást tárgyaló fejezetben lesz szó.

22. §. Posta.

A középkori postaszervezet.

Az éles válaszvonal, amelyet a mohácsi csatavesztés következményei húztak a magyar történetben, s amelyet a közigazgatás minden ágában megfigyelhetünk, különösen szembeszökő a posta fejlődésében. A magyar posta a középkorban, valamint a XVI. és XVII. században egyaránt fejedelmi jellegű szervezet, célja az uralkodó és az uralkodói szervek leveleinek és különböző küldeményeinek rendeltetési helyükre való eljuttatása volt. Amíg az uralkodó az országban székel, s legfontosabb szervei mind székhelyén működtek, postaszervezet csak itt alakult ki. Az uralkodói udvarban több-kevesebb számú futárt, gyalogos és lovas küldöncöt tartottak, amikor valamit vinni kellett, útnak indították őket. Útközben ellátásukról és fáradt lovaiknak frissekre való kicseréléséről az útmenti lakosság tartozott gondoskodni, amelyre ez a kötelezettség adóteherként nehezedett. Ez a szervezet rendszertelenül, akadozva működött. A futárokat és küldöncöket nem meghatározott időközökben, hanem a szükséghez képest indították. Minthogy a küldeményt egészen a rendeltetési helyig ők maguk vitték, sok időt vesztek a pihenéssel. A friss lovak nem várták őket készen, a lóváltásra is időt pazaroltak. Amellett a lakosság nem a legjobb lovakat bocsátotta rendelkezésükre, ami ugyancsak idővesztést okozott. Érthető, hogy ez a rendszer az 1526 után trónra kerülő és az államkormányzatot új alapokra fektető Habsburgok igényeit nem elégítette ki, s azt a birodalmukban már korábban kialakult és jól működő szervezettel cserélték ki.

A Habsburgok postaszervezete.

Rendszeresen és jól működő postaszervezetre elsősorban azért volt szükségük, mert birodalmuk különböző országaival és tartományaival az állandó összeköttetést, az udvarban szervezett központi kormányhatóságok és az egyes országok és tartományok igazgatásával megbízott országos és tartományi hivatalok között az eredményes kormányzathoz és közigazgatáshoz nélkülözhetetlen szoros kapcsolatot csak így teremthették meg és tart-

¹⁾ A vizsgálóbizottságot Cseresnyey Fülöp, őfelsége felsőmagyarországi salétrom-inspektora (administrator rei salnitriariae) vezette. (Erről az állásról sem tudunk semmit.) A sóvári bányához 1643-ban egy akna és egy sófőző huta tartozott. A 47 bányászt és 2 sófőzőt egy ügyelő ((hutmán) vezette, aki mellett egy számtartó deák működött. Mindketten a bérlő magánalkalmazottjai voltak. A bizottság utasítása, jelentése, a bányászok névsora, a bánya 1616-iki és 1643-iki leltára közölve a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében 1899. 117—129. l.

²⁾ Orsz. Lt. Kam. lt. Instructions, Fasc. 1. No. 71.

hatták fenn. Mohács után — mint önálló királyság — Magyarország is a Habsburg-birodalom egyik országa lett, királyai a határokon kívül székeltek, élére különböző hatóságokat állítottak, amelyek részint magának az uralkodónak, részint pedig az udvari magyar és központi kormányzerveknek voltak — az előbbieknél de iure is, az utóbbiaknak csak de facto — alárendelve. A Habsburgok által Magyarországon bevezetett postaszervezet elsősorban az államkormányzat és az állami közigazgatás céljait szolgálta, az uralkodó és az uralkodói kormányzervek között teremtett állandó összeköttetést és szoros kapcsolatot. Ez a szervezet azután idővel magánosok küldeményeinek továbbítását, majd utasok szállítását is vállalta, de csak mellékesen, anélkül, hogy tulajdonképeni rendeltetését ezzel veszélyeztette volna. A mai posta, amely elsősorban a nagyközönség szolgálatán alapszik, csak jóval később fejlődött ki, a XVI. és XVII. században a nem királyi, azaz állami küldemények továbbításáról mindenki úgy gondoskodott, ahogyan tudott. A forgalom lebonyolítása nem is volt monopólium, aki akart, maga is létesíthetett postaszervezetet. Ennek költségei azonban oly nagyok voltak, hogy az államhatalmat képviselő királyon kívül senki sem vállalkozott rá. Egyes magánosok, egyházi és világi birtokosok, valamint különböző testületek, megyék és városok futárokat és küldöncöket tartottak, éppúgy, mint a középkori uralkodók, anélkül azonban, hogy küldötteik részére ingyenes ellátást és lóváltást igényelhettek volna.

A Habsburg-birodalom postarendszerének, amelyet 1526 után Magyarországon is bevezettek, lényege az volt, hogy a kincstár a szervezet minden költségét magára vállalta, az alattvalókat a futárok ellátásának és a lóváltásnak terhe alól mentesítette, a fontosabb útvonalakon maga létesített állomásokat, amelyeken saját küldöncöket és lovakat tartott. Ezek az utakon állandóan és rendszeresen, meghatározott időközökben közlekedtek a futárok és a küldöncök, mégpedig úgy, hogy az állomásokon mind az embereket, mind pedig a lovakat felváltották, azoknak csak egy-egy állomásnyi utat kellett megtenniök, azután visszatértek. A rendes postákon kívül — postáknak kezdetben a futárokat és a küldöncöket nevezték, a posta szóval csak később jelölték magát a szervezetet — a rendkívüli időben indított küldeményeket is hasonlóképen továbbították, azaz minden állomásról új küldönc és ló vitte tovább, előfordult azonban, hogy a futár a gondjára bízott levelet vagy csomagot nem adhatta ki kezéből, s az állomásokon csak friss lovakat és ellátást kapott.

Az egyes állomásokat postamesterek vezették, akiket az uralkodó, illetve a postaügy központi intézésével megbízott udvari hatóság alkalmazott, mint fejedelmi tisztviselőket, s akik az állomás forgalmának megfelelő számú ember és ló tartására kaptak fizetést. Az embereket tetszésük szerint maguk fogadták. Nagyobb állomások postamesterei alá több-kevesebb leányállomást is utaltak, ezek embereit ugyancsak ők alkalmazták. Kisebb állomásokon külön postamester nem is volt, hanem csak küldöncök szolgáltak, a legközelebbi anyaállomás főhatósága alatt.

A postamesterek nemcsak állami tisztviselők, hanem félig-meddig magánvállalkozók is voltak. Vállalkozásuk hasznát azok a díjak jelentették, amelyeket magánosok küldeményeinek továbbításáért és utasszállításért szedtek. Ez törvényes mellékkeresetet jelentett, az uralkodó nem tiltotta, hogy tisztviselői magánküldeményeket és utasokat is szállítsanak, ha ezzel a forgalom gyorsasága és pontossága nem szenvedett csorbát. Csak az udvar-

ből kiinduló futároknak kellett a magánküldemények díjairól elszámolniuk. Ez a rendszer a postamesteri állást jól jövedelmező hivatallá tette, amelynek elnyeréséért sokan versengtek, s ha egyszer elnyerték, igyekeztek minél tökéletesebben teljesíteni feladatukat, hogy a gazdag jövedelmi forrást el ne veszítsék. Hogy a magánforgalmat az állami forgalom veszélyeztetése nélkül bonyolíthassák le, a postamesterek rendszerint több embert és lovat tartottak, mint amennyire a kincstártól fizetést kaptak.

Az udvari postamesterek 1622-ig.

1526 körül, amikor a Habsburg-ház Magyarország trónjára került, a postaügyek legfőbb hatósága maga az uralkodó, illetve a levelezését lebonyolító udvari kancellária — amelybe többek között a magyar expeditio is tartozott — vezetője, a helyettes udvari kancellár (Hofvicekanzler) volt. Ők rendelkeztek az egyes állomások postamesterei fölött, akik között az udvarban alkalmazott futárok, valamint lovas és gyalogos küldöncök főnöke, az udvari főpostamester, ebben az időben még csak a primus inter pares szerepét játszotta. Bizonyos mértékben azonban már kezdettől fogva fölöttük állott, összekötő szerv volt közöttük és az uralkodó, illetve a helyettes udvari kancellár között, a birodalom valamennyi országára és tartományára kiterjedő — ha nem is törvényes, de tényleges — hatáskörrel. Befolyásuknak az egyes országok és tartományok postaügyére — Magyarországot sem véve ki — különböző korokban, országokban és tartományokban különböző mértékben tudtak érvényt szerezni, olykor pedig és egyes helyeken kénytelenek voltak arról teljesen lemondani. Nem változott a helyzet e tekintetben akkor sem, amikor II. Ferdinánd 1624-ben az udvari főpostamesterséget Magyarországra is kiterjedő érvénnyel örökös hűbérként báró Paar Kristófnak és örököseinek adományozta. A birodalom egyes részei akkor már nem tartoztak az udvari főpostamester alá, hanem külön főpostamesterségük volt, amelyet — mint pl. a tirolit, valamint az elő- és felsőausztriai a Taxis családnak — az uralkodó ugyancsak hűbérként kötött le — többnyire nagyobb összegű tartozás kiegyenlítése fejében — a gazdag főpostamesternek. Magyarországnak is kialakult a maga főpostamestersége, amely függetlenségét az udvari főpostamesterséggel szemben hosszú ideig, még a Paar-család hűbéruraságának nagy részében is, meg tudta tartani. Csupán a Dunántúl egyes állomásai voltak kivéve a magyar főpostamesterség alól s tartoztak közvetlenül az udvari főpostamesterség alá, amivel szemben viszont néhány ausztriai állomást nem az udvari, hanem a magyar főpostamester alá rendelték.¹⁾

A magyar főpostamesterek.

A magyar főpostamesteri hivatal, az örökös országok és tartományok hasonló tisztségeinek mintájára, a pozsonyi postamesterségből alakult ki. A magyar kormányhatóságok a török hódoltság századaiban, miután Buda 1541-ben elesett, s már 1529 óta váltakozó sikerrel vívott harcok közép-pontjában állott, Pozsonyban működtek, amely város így az ország fővárosa lett. Érthető tehát, hogy a Habsburgok magyarországi postaszervezetük élére a pozsonyi postamestert állították, akit Magyarország posta-

¹⁾ Az udvari főpostamesterek névsora 1624-ig: Taxis Antal 1526—1548., Taxis Mátyás 1548—1559., Taxis Kristóf 1559—1564., Wolzogen Pál 1564—1570., Wolzogen János 1570—1588., Vacat 1588—1592., Pichl György 1592—1611., Taxis Lamorel 1611—1612., Magno Károly 1612—1620., Magno Jakab 1620—1624.

mesterének, őfelsége Magyarország különböző helyein elhelyezett postái mesterének, pozsonyi postaigazgatónak (praefectus postae), majd pedig főpostamesternek (supremus postarum magister) címeztek.

Hatásköre — az említett dunántúliakat kivéve — az összes magyarországi postaállomásokra kiterjedt. A postamesternek kinevezésének és elbocsátásának, állomások szervezésének és megszüntetésének, az állomásokon tartott legények és lovak száma megállapításának jogát az uralkodó a maga számára tartotta fenn, de a magyar főpostamester javaslata alapján gyakorolta. Ő vette fel az összes postamesternek fizetését, kiosztotta azt, s pontosan elszámolt róla. Valószínű, hogy az állomásokat meg is látogatta, s így ellenőrizte, hogy a postamesternek kötelességüket, amit az egész birodalomra kiterjedő általános érvényű uralkodói rendeletek írtak körül, teljesítik-e?

Függetlenségét mind a magyar, mind pedig az udvari hatóságokkal szemben sokáig megtartotta. A magyar rendiség a postaügy szabályozását királyi felségjognak tekintette, amelybe nem avatkozott. A magyar királyi kormányhatóságok közül, amióta a postamesternek fizetését neki kellett előteremtenie, a magyar kamara foglalkozott a postakérdéssel, jó ideig azonban szerepe csak az anyagiakra korlátozódott. Az udvari kormány-szervek közül az uralkodóház házi kancelláriája, mint a Habsburg irásbeliség központja, döntő befolyását az egész birodalom postaügyére, a magyarra is, mindvégig megtartotta. Ez a befolyás azonban formailag, mint az uralkodó legfőbb rendelkezési joga érvényesült, ami ellen kifogást emelni nem lehetett. Az udvari főpostamester tényleges főhatósága csak időnkint érvényesült, főleg amikor az udvari és a magyar főpostamesteri tisztséget ugyanaz a személy töltötte be, mint Taxis Mátyás 1548 és 1558 között. Az udvari kamara, mint a birodalom legfőbb pénzügyi fóruma, ugyancsak hallatta szavát az igen költséges postaszervezet kérdéseiben. Nemkülönben az udvari haditanács, hiszen a jó hírszolgálat a katonaságnak is elsőrendű érdeke volt. Nagyobb hadjáratok idején külön hadi postaállomásokat szerveztek, amelyeket azután olykor a polgári közigazgatás átvett, a további fenntartásukról már ő gondoskodott.

Taxis Mátyás 1527—1558.

Magyarországon az első főpostamesteri megbízást Taxis Mátyás kapta, Taxis Antal udvari főpostamester fia. Az első és legfontosabb postajáratok megszervezése az ő nevéhez fűződik. Az első járat Bécsből Budára vezetett, 10 állomással, 1527-ben létesült, 1529-ben a török előnyomulásakor részben megszűnt, 1540-ben újra kiegészült, 1541-től kezdve, Buda eleste után, a Bécs—Komárom szakaszra korlátozódott.¹⁾

A Bécs—Pozsony közötti járatot a postatörténelmi irodalom 1530 óta ismeri, de lehetséges, hogy már korábban megvolt. Költségeit eleinte az udvari kamara, 1544-ben azonban már a magyar kamara fizette. Ez a járat megszakítás nélkül működött.

¹⁾ 1559 óta e vonal állomásai: Petronell, Jarendorf (Járfalu), Moson, Hochstrass (Öttevény), Győr, Németi, Komárom, ahonnan elágazás vezetett Bátorkeszibe.

²⁾ Állomásai az 1550-es években: Pozsony, Szenc, Galgóc, Vágújhely, Csitár (helyette később Ripna—Rippény), Nedozsér, Tótpróna, Turóc—Zsámbokrét, Tót—Zsámbokrét, Szucsán, Nocsóva, Rózsahegy, Liptószentmiklós, Hibbe (Gajba), Lucsivna, Kísóc, Lőcse, Koritnó (helyette később Siroka), Bertót, Eperjes, Böki (helyette később Somos), Kassa. 1564 óta új állomások: Tapolcsány, Veszternic, Privigye, Rudnó. Rudolf korában Szencen, Vágújhelyen, Nedozséren és Tótprónán nem volt állomás, viszont Lomsic, Sártó és Farkashida új állomások voltak. Időnkint Cseklészen is volt állomás.

Amikor I. Ferdinánd a Fráter Györggyel kötött szerződés alapján a tiszai vármegyéket és Kassát birtokába vette, Castaldóval együtt Taxis Mátvás is bevonult a városba, s azonnal megszervezte a Pozsony—Kassa járatot, amely 1556-ig mint hadi, azután pedig mint polgári szervezet működött. Pozsonyból kiindulva a Nyitra és a Vág völgyében haladt, majd kelet felé kanyarodott, s Lőcsén, majd Eperjesen keresztül érkezett Kassára.²⁾ E vonal egyes részein már 1527 óta jártak Taxis-posták, az irodalom azonban közelebbi adatokat nem tud róluk.

Erdélyben, mialatt az 1550-es években rövid ideig I. Ferdinándot uralta, ugyancsak postajáratot szerveztek. E vonal Kassából kiindulva Vumig haladt, itt két szárnyra oszlott, az egyik Szászvároson át Déváiig, a másik Szerdahelyen át Nagyszebenig ment.³⁾ Ezt a járatot mint őfelsége főpostamesteri hivatalának erdélyi kezelője Taxis I. Bernát igazgatta, 25 állomásának költségeit az erdélyi kincstartóság fedezte. Ez a vonal 1556-ban, amikor Erdély újra János Zsigmond birtokába került, megszűnt. Ettől kezdve az Erdélybe címzett királyi küldeményeket a győri posta továbbította hivatalos erdélyi küldöncök útján.

A Dunán túl az 1550-es és 1560-as években három járat létesült. 1554 óta Bécsből Körmendre indítottak rendszeresen küldöncöket, elsősorban Nádasdy Tamás nádor-helytartó kedvéért. Ez a vonal nem tartozott a pozsonyi főpostamester alá, költségeit az alsóausztriai helytartóság fedezte.²⁾ A Libe—Szigetvár vonalat viszont, amelyről 1558-ban hallunk először, s amely ugyancsak ki volt véve a pozsonyi főpostamester alól, a stájer rendek tartották fenn.³⁾ Egy harmadik járat 1568 óta Bécsét Kanizsával kötötte össze. Postamestereit az udvar fizette, valószínűleg az udvari főpostamester főhatósága alá tartozott.⁴⁾

Alkalmilag még rövidebb időre másutt is létesült egy-egy járat, így amikor az országgyűlést nem Pozsonyban, hanem más városokban, Besztercebányán, Nagyszombaton vagy Sopronban tartották, ezeket a helyeket is bekapcsolták a Bécs—Pozsony vonalba. A katonaság szükségleteit pedig különböző hadi postajáratok elégítették ki. Szlavóniába a győri postamester továbbította a küldeményeket, olyan dunáninnyi és felvidéki helyekre pedig, ahova rendes posta nem járt, a pozsonyi főpostamester, aki e célra külön küldöncöket tartott, s költségeikről elszámolt a magyar kamarának.

Az állomások 3—5 német mérföldnyire feküdtek egymástól. Mindegyiken 2—3 postalegény szolgált, egy-egy postamester több állomást is kaphatott. A postamesterek kezdetben mind németek voltak, a legények ellenben magyarok közül kerültek ki.

A Paar-család 1558—1619.

Taxis Mátvást, aki 1548 óta egyben udvari főpostamester is volt, 1558-ban Paar Péter váltotta fel a magyarországi posta- vagy főpostamesterségben. I. Ferdinánd ugyan 1550-ben Taxis Kristófot, Mátvásnak fiát, nevezte

¹⁾ Állomásai: Kassa, Hankusz, Vágáska, Sárospatak, Henoszla, Keresztúr, Nagykálló, Majtény, Vene, Tasnád, Sarmaság, Zilah, Zsombor, Borsa, Szamosújvár, Válaszút, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Fejérvár, Vum.

²⁾ Állomásai: Bécs, Waltersdorf, Sopron, Csepreg, Hismun, Körmend, Waltersdorfról Bodenhefen és Pápócon át Cenkre elágazás vezetett.

³⁾ Állomásai: Libe, Simbach, Varasd, Óbarcs, Csurgó, Babocsa, Szigetvár. Lehetőség, hogy ez a vonal Körmend és Varasd között kapcsolatban állott az előbbivel.

⁴⁾ Állomásai: Bécs, Moha (Mossprunn), Pordány (Prodersdorff), Németkeresztúr, (Kreiz), Csepreg (Schöppring), Unyom, Vasvár, Szentiván, Hahót, Kanizsa.

ki magyarországi postamesternek, ő azonban atyját csak az udvari főpostamesterségben követte. 1558-tól kezdve a Bécs—Pozsony—Kassa vonalon kívül a Bécs—Komárom járat költségeit is a magyar kamara fedezte. Paar Péter idejében létesült a Kassa—Tokaj—Szatmár vonal 7 állomással, 1566-ban még mint hadi, 1567 novemberétől kezdve pedig mint rendes járat, amelynek költségét az ugyanakkor szervezett szepesi kamara viselte. Az 1582-ig szolgált főpostamester érdemeit I. Ferdinánd egyebek között 1563-ban a magyar nemesség adományozásával jutalmazta.¹⁾ Fiai, majd unokái állását is örökölték.

Paar János, Péternek fia, 1582-től 1596-ig volt magyar főpostamester. Az ő idejében a Bécs—Komárom vonalon Öttevény, Óvár, Győr, Németi és Komárom állomásait a török miatt a Csallóközbe, illetve a Duna bal partjára, Majtény, Soponya, Tardoskéd, Újvár és Kőbölkút állomásokra helyezték át 1594-ben, 1598-ban azonban helyreállították a korábbi állapotot.

Paar Pompeius, Jánosnak öccse, 1596 és 1613 között viselte a magyar főpostamesteri tisztséget. Az ő idejére esett Bocskay István felkelése, akinek hajdúi a német postamesterekkel, mint kémekkel bántak el. A királyi posták működése egy időre majdnem teljesen megbénult, a fejedelem postáiról az irodalom semmit sem tud, ezek valószínűleg hadi vonalak voltak. Az 1606-i bécsi békekötés után helyreállt a régi rend. A postamesterek fizetése körül azonban továbbra is zavaros maradt a helyzet, noha 1610-ben szabályozták, hogy milyen állomásokat tartozik a magyar (pozsonyi) s milyeneket a szepesi kamara fizetni. A kamarák azonban, miként a XVI. század egész második felében, csak nehezen és későn utalták ki a postamesteri fizetéseket a főpostamesterek kezéhez, akik ismételten kérték, hogy mentesítsék őket a fizetések szétosztása alól, a király azonban kérésüket nem teljesítette. Főhatóságuk továbbra is kiterjedt mind a magyar, mind a szepesi kamara területére, csak a Dunántúl már említett vonalai maradtak továbbra is idegen igazgatás alatt.²⁾

Grác és Zágráb között Stájerország tartott fenn járatot.

Paar Pompeius kiskorú gyermekei, Antal és János nevében Oroszlán György és Schia Miklós postamesterek igazgatták 1613 és 1619 között a magyar főhatóság alatt álló vonalakat, a kamarák továbbra is rendetlenül fizettek, de a magánküldemények fokozatosan szaporodván, a postamesterek így is megtalálták számításukat.

Bethlen Gábor hadai elől a két Paar testvér 1619-ben Bécsbe menekült, ahonnan többé nem is tértek vissza. A királyi postamesterek nagyobb-része a fejedelem szolgálatába állott, egyes állomásokat megszüntettek. A zavaros időkben Magno Károly, majd fia, Magno János Jakab udvari főpostamesterek rendelkeztek a magyarországi ügyekben is. Javaslatukra II. Ferdinánd Stokmayer Pál bécsi postamestert nevezte ki magyar főpostamesterré. A fejlődésnek ez az új vonala azonban, amely a magyar főpostamesterségnek az udvari alá rendelésére vezetett volna, 1622-ben megszakadt. A magyar posta történetében ekkor új korszak, a magyar főpostamesterek és a magyar kamarai főhatóság ideje következett.

¹⁾ Paar Péterrel egyidőben a családnak még 5 tagja szolgált Magyarországon, mint postamester.

²⁾ Ebben az időben a Sopron—Kőszeg—Körmend—Sárvár, továbbá a Varasd—Óbárcs—Csurgó—Babocsa—Szigetvár vonalak, valamint Fischamend, Petronell, Moson, Öttevény és Óvár állomások tartoztak osztrák igazgatás alá.

A magyar kamara főhatósága 1622–1690.

II. Ferdinánd 1622 július 9-én kelt rendeletével Magyarország főpostamesterévé, Stokmayert elmozdítva, Bornemissza Istvánt nevezte ki. Egyúttal pedig a magyar postaügyet a magyar kamara hatáskörébe utalta, a magyarországi főpostamestert, aki egyben továbbra is pozsonyi postamester maradt, e kormányhatóságnak rendelte alá. E rendeletnek hármass következménye lett.

Először is az udvari főpostamestereknek nem sikerült befolyásukat a magyar főpostamesterekre kiterjeszteniök, noha a Paar-család 1624-ben Magyarországra is kiterjedő hűbérjogot nyert a postákra. Ezt a jogot azonban a magyar kamarával szemben, amely hatóságot a nádorok, főleg Esterházy Miklós, szintén hatásosan támogattak, nem tudta érvényesíteni.

Másodszor a magyar főpostamesterek korábbi szerepét fokozatosan a magyar kamara vette át. Eleinte csak a postamesterek alkalmazásánál, állomások létesítésénél vagy megszüntetésénél, később már a tisztviselők fizetésénél és ellenőrzésénél is. A főpostamester főhatósága mindinkább névlegessé vált. A postaszervezet beleolvadt a kamarai szervezetbe, a postamesteri tisztségeket rendszerint a harmincadosok kapták, akik azután az illető harmincadhivatal bevételeiből fizették legényeiket. Anyagilag így a postaügy rendezettebb lett, egységét azonban veszély fenyegette. Ezt a veszélyt azonban ellensúlyozta az a körülmény, hogy a központi irányítás továbbra is egy kézben maradt, bár nem egy személy, hanem egy hivatal kezében.

Harmadszor a postatisztviselők osztálya a magyar kamara főhatósága alatt megmagyarosodott. Most már nemcsak a postalegényi, hanem a postamesteri állásokra is magyarokat neveztek ki, magyarok alatt természetesen nemcsak vérszerintieket, hanem a kor nemzetszemléletének megfelelően idegen eredetű családok megmagyarosodott fiait is érte. Érezhetővé vált ez a magyarosodás a postai igazgatás nyelvében is, ahol a latint és a németet fokozatosan a magyar váltotta fel. A postaszolgálat szabályait azonban továbbra is az egész birodalomra egyaránt érvényes uralkodói rendeletek állapították meg.

Bornemissza István főpostamestersége, a Bethlen Gábor hadjárata által okozott zavarok megszüntetése után, az udvari főpostamesterekkel és a magyar kamarával folytatott hatásköri küzdelmekkel telt el. Az előbbiben a nádor és a magyar kamara segítségével fölülmart, az utóbbiban azonban a rövidebbet húzta, sőt 1635-ben állásából el is mozdították. Utódai, akik többnyire a magyar kamara tisztviselői közül kerültek ki, már természetesnek találták, hogy a postaügy minden ágában ez a kormányhatóság hivatott rendelkezni, s ők maguk nem egyebek, mint elsők a postamesterek sorában.

Ekker Lukács (1635–1643), Serpente Ferdinánd (1643–1645), Angarani Tamás (1645–1657), Lanzer Gáspár (1657–1664), Pákay Benedek (1664–1675) és Andreássy József (1675–1679) főpostamesterek idejében is a főhatóságok közötti hatásköri viták nyomták rá bélyegüket a magyar postaügy fejlődésére. Új járatot csak egyet létesítettek, Lanzer alatt, Bécs és Trencsén között. A főpostamesterek tekintélye fokozatosan csökkent, amit mutat, hogy Pákay Benedeket a komáromi várparancsnok leveleinek késése miatt halálra börtöztatta. Felügyeletet a többi postamester fölött csak annyiban gyakoroltak, hogy a magyar kamara időnkint ellenőrző körútra küldte ki őket. Intézkedni azonban, jelentésük alapján, már a kamara intézkedett.

Thököly Imre harcai a postaszervezet működésében is nagy zavarokat okoztak. Ezeket a Paar család arra igyekezett felhasználni, hogy hűbérjogát Magyarországra is érvényesítse. Már Eyrl Frigyes János főpostamestersége (1680—1690) alatt sikerült 1681-ben egy királyi rendeletet kieszközölnie, amelynek értelmében az összes magyarországi állomásokat megkapta. E rendelet végrehajtására azonban, egy újabb rendelet alapján, csak 1690-ben került sor, amikor az uralkodó gróf Paar Károly Józsefnek és öccsének, valamint fiúutódaiknak hűbérjogát Magyarországon és a hozzá kapcsolt részekben levő összes állomásokra elismerte,

A Paar-család hűbérurasága.

Időközben a török alól felszabadult területeken a Győr—Székesfehérvár—Buda és a Buda—Eszék vonalakon hadi postaállomások létesültek. Ezeknek polgárivá való átszervezése, nemkülönben Erdély postaügyének új alapokra fektetése, a Paar-család érdemei közé tartozik.

Gróf Paar Károly József a magyar udvari örökös vezérpostamesteri (supremus aulae nostrae Hungaricae et generalis ac haereditarius magister) címet viselte. Rövid idő alatt berendezte a Buda—Székesfehérvár, Buda—Eszék, Pozsony—Sopron, Sopron—Zágráb vonalakat, valamint Erdélyben Nagyszebenből kiindulva három járatot: Brassóig, Kolozsváron át Szilágy-somlyóig és Déván át a temesi bántság felé.

A Paar családot a hűbérjog értelmében megillették mindazok a jogok, amelyeket a postaigazgatás terén a magyar főpostamesterek és a magyar kamara gyakoroltak. Élvezte a postamestereknek a magánküldemények továbbításából és az utasszállításból származó jövedelmeit. A postaszemélyzetet azonban továbbra is a kincstár, a magyar és a szepesi kamarák fizették.

Hűbérigazgatásának II. Rákóczi Ferenc felkelése vetett véget. A fejedelem, mint a közigazgatás többi ágában, a postaigazgatás terén is új szervezetet léptetett életbe. Ennek ismertetése azonban a magyar közigazgatás történetének következő fejezetébe tartozik.¹⁾

¹⁾ A postaigazgatás XVI. és XVII. századi történetének e rövid összefoglalása Hennyey Vilmos alapvető fontosságú könyvének alapszik. (A magyar posta története. Bp. 1926.) Hennyey összefoglalta a korábbi — általa idézett — irodalom kutatásainak eredményeit, azonkívül maga is végzett levéltári kutatásokat. A magyar posta multjának legfontosabb eseményeit könyve tartalmazza, a részletkérdéseket azonban monográfiák hivatottak tisztázni. Közigazgatástörténelmi irodalmunk hiányosságain panaszkodva, Hennyey könyvére mint dicséretre és követésre méltó kivételre kell rámutatnunk. Bár a közigazgatás minden ágában hasonló munkákra támaszkodhattunk volna. A korábbi irodalom fontosabb munkái: Csikvári (Wührl) Jákó: A közlekedési eszközök története. 2 k. Bp. 1882—83. Hüberth Károly: A postaintézet Magyarországon. Kőszeg, 1886. Acsádi Ignác: A magyar postaügy történetéhez. Nemzetgazdasági Szemle, 1887. Szádeczky Lajos: Az első magyar postaszervezet a XVI. és XVII. században és az erdélyi posták a nemzeti fejedelmek korában. Bp. 1890. U. a.: A postaügy fejlődésének története. Bp. 1891. U. a.: Thököly Imre és a bujdosók postái. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898. Munkás (Miaveczy) László: A királyi magyar posta története 1528—1715. Bp. 1911. (A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1897-ben, 1898-ban, 1899-ben, 1900-ban, 1901-ben és 1903-ban megjelent cikkeinek összefoglalása.) Laukó Albert: Hírszolgálat a XVII. században. Századok, 1911. Némethi Kálmán: Taxis-posta Magyarországon. Bp. 1917.

IV. FEJEZET.

Az erdélyi fejedelmi hivatalok.

23. §. Terület és államforma.

Az önálló Erdély külső erők következménye.

A török uralmának Magyarországon egyik leglényegesebb következménye az erdélyi fejedelemség másfélszázados önálló élete volt. Erdélyt földrajzi helyzete bizonyos mértékben már a középkorban önállóvá tette, anélkül azonban, hogy valamikor is megszűnt volna az anyaország szerves része lenni. Fejlődése mindenkor párhuzamosan haladt az anyaországgal, szervezete, kormányzata, igazságszolgáltatása és közigazgatása, gazdasági és társadalmi viszonyai, szellemi élete, ha helyi sajátosságokat — az ország más vidékeihez hasonlóan — mutattak is, lényegükben az anyaországiakkal voltak azonosak. Erdély elszakadása Magyarországtól tehát nem a történeti fejlődés szükségszerű eredménye volt, hanem erőszakos külső beavatkozása. Ugyancsak külső erők, a Habsburg-ház politikai céljai, akadályozták meg, hogy a török kiűzése után a XVII. század végén visszatérjen és Magyarországgal újra egyesüljön.

A három nemzet.

Hogy az önálló Erdély nem természetes alakulat volt, azt területének állandó ingadozása bizonyítja legjobban. E terület magva, a tulajdonképeni Erdély, Magyarországnak a Királyhágón túli része, már a középkorban kialakult. Három részre oszlott: a magyarok, a székelyek és a szászok földjére. A magyarok földje megyékből, a székelyeké székekből, a szászoké pedig székekből és vidékekből állott.

Magyar megyék : Székely székek :

Belső-Szolnok,	Aranyos,
Doboka,	Csik,
Fehér,	Három,
Hunyad,	Maros,
Kolozs,	Udvarhely.
Küküllő,	
Torda,	
Fogarás vidéke.	

Szász székek (Királyföld) :

Altland :	Weinland :
Kőhalom,	Medgyes,
Nagysink,	Segesvár.
Szeben,	
Újgyház ;	

Unterwald : Szász vidékek :

Szászsebes,	Beszterce,
Szászváros,	Brassó.
Szerdahely ;	

A Partium kialakulása.

A magyarok és szászok földjén szabad királyi városok, mindhárom földön más kiváltságos helységek és területek is voltak.¹⁾

A tulajdonképeni Erdélyen kívül Mohács óta az egész XVI. és XVII. századon keresztül, de még később is, az 1693 és 1733, valamint az 1848 és 1849 közti két időszakot kivéve egészen az 1860-i októberi diplomával történt átszólásig, hozzátartoztak még Magyarországnak vele határos megyéiből is kisebb-nagyobb területek, az ú. n. *Partium*. Ez az elnevezés az erdélyi fejedelmek címében szereplő »Partiumque Regni Hungariae Dominus« (Magyarország részeinek ura) kifejezésből származott. A XVIII. században ez a név már változatlan határok közti országrészt, Zaránd, Kraszna és Középszolnok megyéket, továbbá az utóbbiból kivált Kővárvidéket jelentette,²⁾ a XVI. és XVII. században azonban állandó változásoknak volt kitéve, terjedelme a mindenkorai fejedelem hatalmától, s nem utolsó sorban a török és a Habsburg-ház hadjárataitól függött.

A Partium Erdélyhez tartozásának jogi alapja tulajdonképen nem is volt, a fejlődést a török veszedelem terelte ebbe az irányba. Zápolyai János idejében 1526-tól 1540-ig Erdély önállósága még szóba sem jött. Mint koronás magyar király, egész Magyarország urának tartotta magát, Erdély élére, elődeinek példáját követve, vajdákat állított. Magyar királyságát az 1538-i váradai békében a másik megkoronázott uralkodó, I. Ferdinánd is elismerte, megerősítvén egymást a ténylegesen birtokolt területek tulajdonában. A váradai béke pontjai pillanatnyilag Jánosnak kedveztek, az ország kétharmad részét ő kapta, Ferdinánd egyelőre megelégedett a harmadik harmaddal. Megtette ezt abban a reményben, hogy János halála után, akár lesz örököse, akár nem, az egész ország reá vagy örököseire száll vissza a békében lefektetett megállapodás értelmében.

A váradai békeszerződést azonban János később már nem tartotta érvényesnek, arra hivatkozva, hogy Ferdinánd a benne foglalt segítségi kötelezettségének nem tett eleget. 1540 július 22-én Szászsebesen elhunyván, újszülött fia gyámoltóinak azt az utasítást adta, hogy a gyermeket egész Magyarország királyává választassák meg. János Zsigmondot a rákosi országgyűlés rendeli, miután apját Székesfehérvárott szeptember végén eltemették, királlyá is választották, de nem koronázták meg. A kormányt pedig gyámjai: Izabella királyné, Fráter György, Petrovich Péter és Török Bálint kezébe adták.

Ferdinánd természetesen nem ismerte el a rákosi királyválasztás érvényességét, ragaszkodott a váradai békében biztosított jogaihoz és megkezdte a János Zsigmondot uraló területek, elsősorban Buda várának fegyveres hódoltatását. A gyámok pedig nem találván más megoldást, a törökhöz fordultak segítségért. A török János Zsigmondot el is ismerte Magyarország

¹⁾ Az 1876-i közigazgatási rendezés, amelyen Magyarország beosztása Trianonig alapult, Erdélyt 15 megyére és 2 szabad királyi városra osztotta. Megyék: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kisküküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagyküküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Udvarhely. Szabad királyi városok: Kolozsvár és Marosvásárhely. L. *Edelényi-Szabó* Dénes igen hasznos összeállítását: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Bp. 1928. Kny. a M. Statisztikai Szemle 1928. évi folyamából.

²⁾ Az 1876-i rendezés alkalmával Zarándot, Arad és Hunyad, Kővárvidéket Szatmár és Szolnok-Doboka között osztották meg, Krasznából és Középszolnokból pedig Szilágy megyét létesítették.

királyának, de Budát és vele a dunántúli és duna-tiszaközi területeket a maga birtokába vette. János Zsigmond királyságának súlypontja így áttolódott Erdélyre. A tiszántúli és felsőmagyarországi megyék közül azok hódoltak neki, amelyeknek urait a fegyverek hatalma, vagy egyéni érdekük pártjára vonta. Így kezdődött Erdély és a későbbi Partium kormányzati kapcsolata, ekkor még a magyar királyság, nem pedig külön erdélyi fejedelemség keretében.

A gyalui egyezmény.

Fráter György, aki János Zsigmond udvarában a hatalmat gyakorolta, nem gondolt önálló erdélyi fejedelemségre, ennek a gondolatnak később sem lett híve. Érdekes ellentét, amely a történetet alkotó erők sokféleségét és bonyolult működését bizonyítja, hogy az önálló Erdély alapjait területileg is, de főleg az uralkodói hatalom megszervezésével, mégis ő vetette meg. A nagy egyéniségek magányos utait járó Barát, akit nemcsak kortársai ismertek félre, hanem a legújabb időkig az utókor sem tudott megérteni, élete tragikus végéig azon fáradozott, hogy Magyarország egységét helyreállítsa. János király halála után azt remélte, hogy ezt a célt a török támogatásával és János Zsigmond királyságával érheti el. A török segítség értékéből azonban hamarosan kiábrándult, s mindjárt Buda elvesztése után felvette a tárgyalás fonalát Ferdinánddal. Ez a tárgyalás már 1541. dec. 29-én az ú. n. gyalui egyezményre vezetett, amelyben Fráter György bizonyos kárptótlás fejében Izabellát és János Zsigmondot Ferdinánd javára lemondatta. A szerződés végrehajtására azonban nem került sor. A német birodalom nagy hadi vállalkozása, amelynek célja a török megtörése és Buda visszafoglalása volt, 1542. október elején csúfos kudarccal végződött. Ez a kudarc meggyőzte Fráter Györgyöt, hogy Ferdinándnak egyelőre nincs olyan ereje, amivel, ha megkapná Erdélyt és a keleti magyar megyéket, a törökkel szemben azokat meg is tudná tartani. Csak egy lehetőség maradt tehát: biztosítva a török jóindulatát és Erdélyre támaszkodva megszervezni János Zsigmond királyságát.

A szervezés munkájához bölcs előrelátással már korábban hozzáfogott. Lippáról, ahol Izabella udvara Budáról eltanácsolva szállást ütött, 1542 tavaszán bement Erdélybe, rávette az erdélyi rendeket, hogy János Zsigmond uralmát országgyűlésükön elismerjék s a gyermek uralkodót anyjával együtt behívják. Az udvar május elején be is vonult Dévára. Fráter György tökéletesen ura volt a helyzetnek, a rendeket mindenre rá tudta venni. 1542. augusztusában hozzájárultak a gyalui egyezményhez, decemberben azonban, kimondva a három nemzet unióját, már tárgyalatlannak tekintették korábbi elhatározásukat. Erdélyt a törökben és németben egyaránt csalódott Fráter György elindította az önálló államiság útján.

A magyarországi megyék csatlakozása.

A keleti magyar megyék nemessége egy ideig bizonytalanul mérgette a két lehetőséget: Ferdinánd Magyarországot és a Barát Erdélyét. Elhatározásukat végül is a török terjeszkedése döntötte el. Ha Ferdinándhoz csatlakoznak, a török és a szultán főhatósága alatt álló Erdély között két tűz közé szorulva helyzetük tarthatatlan lett volna. Így csakis Erdélyt választhatták. Követeik 1544. augusztusában megjelentek a tordai országgyűlésen és ott az erdélyi rendekkel együtt tanácskoztak és határoztak.

Kimondták, hogy ilyen gyűléseket ő felsége területének magyar és erdélyi rendei ezentúl minden esztendőben tartanak majd.¹⁾

Ez a kifejezés: »ő felsége területének (birtokának) magyar és erdélyi rendei« jól kifejezi Erdély és a Partium viszonyát nemcsak annak kezdetén (1544-ben), hanem egész fennállása alatt. A kapocs közöttük mindenkor az uralkodó személye maradt, későbbi kifejezést alkalmazva: uniójuk perszonális, nem pedig reális természetű volt. Alkotmányjogilag nem olvadtak egybe, annak ellenére sem, hogy országgyűléseiket közösen tartották. Erdély fejedelme egyben ura volt a magyarországi Részeknek is, ura, de nem fejedelme.

Ez a magyarázata annak, hogy a Partium területe mindig attól függött, hogy az erdélyi fejedelmek mennyit tudtak belőle szerződésekre vagy fegyverükre támaszkodva a törökkel és némettel szemben megtartani és megszerezni. Ez a viharvert országrész folytonos alkudozások tárgya és szüntelen harcok színtere volt. Erős fejedelmek idejében, mint Báthory István, Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, volt a Partium területe a legnagyobb, ezek olykor még a felsőmagyarországi megyéket is Erdélyhez csatolták. Tanulságos megfigyelni, hogy igen sok erdélyi fejedelem s éppen a leghatalmasabbak, a Báthoryak, Bocskay, a Rákócziak, Partium-beli birtokosok voltak, a fejedelemséget családi birtokukra támaszkodva szereztek meg, így léphettek fel kellő erővel és tekintéllyel az erdélyi rendek előtt. Erdély uraiként azután gátat tudtak vetni a török terjeszkedésének és visszszoríthatták a Habsburg-igényeket.

Mert a Habsburgok, ha ideig-óráig elismerték is Erdély és a Partium különállását, végeredményben sohasem mondtak le egyikről sem. A magyar királyság területi integritásának elve mellett mindvégig kitartottak, s amikor csak teheték, a gyakorlatban is érvényt szereztek neki.

A nyírbátori és szászsebesi egyezmények.

Az integer Magyarország gondolatáról Fráter György sem tudott lemondani. Az 1542-i csalódás után szilárd alapokra helyezte János Zsigmond erdélyi uralmát, de amikor úgy látta, hogy a körülmények új lehetőséget nyújtanak, ismét tárgyalni kezdett Ferdinánd embereivel. A tárgyalások az 1549-i nyírbátori és az 1551-i szászsebesi egyezményekre vezettek, amelyekben János Zsigmond és Izabella különböző kárpótlások fejében lemondtak Erdélyről és a magyarországi részekről. Ferdinánd ezúttal sereget is küldött az átvételre, Castaldo vezérletével, de a török elől nem ez a sereg, hanem a Barát ügyes fellépése mentette meg az erdélyieket. Castaldo azonban félreismerte Fráter György politikáját, azt hitte, hogy a törökkel szemben őszinte s a német sereget törbe akarja csalni, mire a Barátot 1551 végén megölette.

A század első felének legnagyobb magyar államférfia hiába tette kockára és vesztette életét. Ferdinándnak nem volt elegendő ereje arra, hogy erdélyi uralmát megszilárdítsa. A török egyre terjeszkedett, a hódoltság határai egyre közelebb kerültek Erdélyhez, ahol felülkerekedett az a felfogás, amely a török főhatóságát elismerő János Zsigmond országlásában látta a béke zálogát. 1556-ban anyjával együtt visszahívták és ismét uruknak, királyuknak és fejedelmüknek ismerték el.

¹⁾ Singulis annis celebrentur huiusmodi congregaciones generales omnibus ordinibus dicionis Maestatis Sue tam Hungaris, quam Transsilvanis... E. O. E. (Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I—XXI. Bp. 1875—1898.) I. k. 190. l.

Az erők viszonyának következményeit Ferdinándnak is le kellett vonnia. Erdélyről most már hajlandónak mutatkozott lemondani, a magyarországi részekhez azonban ragaszkodott. E részek birtokos urai viszont inkább Erdélyben bíztak, megjelentek az erdélyi országgyűléseken, úgyhogy János Zsigmondnak semmi oka sem volt reá, hogy engedjen. A két fél vezérei váltakozó sikerrel harcoltak, miközben a diplomaták is szünet nélkül tanácskoztak és tárgyaltak. A tárgyalások végét sem Izabella, aki 1559-ben, sem Ferdinánd, aki 1564-ben halt meg, nem érte meg, sőt János Zsigmond is csak néhány nappal élte túl.

A speyeri szerződés.

A speyeri szerződés, amelyet János Zsigmond 1570 végén, I. Miksa pedig 1571 elején szentesített, rendezni volt hivatott Erdély és a Partium közjogi és területi viszonyait. János Zsigmond lemondott a választott magyar királyi címről, csak a törökkel szemben volt joga ezt a címet továbbra is használni. Elismerte, hogy Erdély és a Partium Magyarország és a magyar király főhatósága alá tartoznak, s amennyiben fiúutód nélkül halna meg, visszazállnak Miksára és törvényes örököseire. Addig azonban ő és fiúutódai, mint fejedelmek, teljes hatalommal uralkodnak, csak a koronajavakat nem adományozhatják el örök jogon. A magyarországi megyék közül Bihart, Kraszna, Középszolnokot, a belőle nemrég kivált Kóvár vidékével, valamint Nagybánya és Erdőd tartozékait, kivéve Máramarost, tarthatják birtokukban.

Nem nevezte meg a speyeri szerződés, mint Erdélyhez tartozó területeket, Zaránd megyét, valamint a lugosi és karánsebesi kerületeket, de nem is kötelezte a fejedelmet, hogy azokat átadja, tehát hallgatólagosan a Partium részeinek ismerte el. Ez az öt megye és három kerület alkotta ugyanis a fejedelemség korszakában a Partium magvát, amelyhez a nagy fejedelmek más megyéket is megszereztek, s amiből a török újabb és újabb sávokat szakított le.¹⁾

Az erdélyi fejedelmi hatalom.

A speyeri szerződés szabályozta János Zsigmond címének sokáig vitatott kérdését is. A választott királyi címről való lemondása fejében Miksa elismerte jogát a következő cím viseléséhez: Isten kegyelméből Erdély és Magyarország Részeinek fejedelme (Dei gratia princeps Transsilvaniae ac Partium Regni Hungariae). Az erdélyi országgyűlés már 1556-ban fejedelmének és királyának ismerte el János Zsigmondot, aki a kettős címből a fejedelmet most már az egyedüli magyar király hozzájárulásával viselhette.²⁾

Erdély első fejedelme azonban néhány nappal a speyeri szerződés szentesítése után meghalt, még mielőtt az egyezményt az országgyűlés elé terjesztette volna, hogy az a rendek hozzájárulásával törvény erejét nyerje. Utódává az erdélyi országgyűlés somlyai Báthory Istvánt választotta meg, de nem fejedelemmé, hanem csak vajdává. Báthory István helyzete nagyon

¹⁾ Nagy vonásokban ismertettük itt Erdély területi kialakulását, de további változásait nem kísérhetjük nyomon. Ezt a feladatot különben is kitűnően megoldotta Lukinich Imre, akinek könyvére az eddigiekben is támaszkodtunk. (Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bp. 1918.) Lukinich pontosan meghatározza a Partium határát is.

²⁾ A cím körüli tárgyalásokat Lukinich Imre ismertette: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. Századok, 1913.

kényes volt. Megválasztásakor jelen volt a szultán csauza, aki közvetlenül a választás után felolvasta a rendekhez és Báthoryhoz intézett fermánokat, amelyekben a szultán Báthoryt nevezte ki Erdély vajdájává. Bár megválasztását elsősorban a szultán támogatásának köszönhetette, aki követe útján meghagyta, hogy a némettel szakítson, Báthory iparkodott Miksa jóindulatát is biztosítani. A fejedelmi tanács előtt letett titkos esküjében a speyeri szerződésnek megfelelően elismerte urának a magyar királyt, akinek hűséget és engedelmességet fogadott.

Ez a választás jól mutatja az új államalakulat, Erdély helyzetét az anyaország és a török között. Ütköző terület volt a nyugati és keleti két nagyhatalom között, önálló léte csak addig tarthatott, amíg a kettő közül az egyik végleg fölülm nem kerekedik, s az egész országot birtokába nem veszi. Addig a kettőjük közötti hatalmi helyzet ingadozásától függött Erdély sorsa. Vajdái, majd fejedelmei rendszerint a török támogatásával jutottak uralomra, a szultán főhatóságát elismerték s fizették a török adót. Formailag ugyan az országgyűlés választott, de, miként Báthory István választásakor is történt, a szultán jelölte ki, hogy kit válasszanak, akit azután ő is kinevezett. Ezt a kinevezést fel lehetett ugyan fogni a választás megerősítésének, de ez nem volt egyéb, mint a rideg ténynek formai enyhítése.

Voltak azután Erdély XVI. és XVII. századi történetében olyan korszakok, amikor a magyar király és a mögötte álló német hatalom befolyása erősebbnek bizonyult a törökénél. Ilyenkor a fejedelem nem titokban fogadott hűséget Magyarországnak királyának, miként azt megválasztása után Báthory István tette, hanem nyíltan is melléje állott, attól sem riadva vissza, hogy fegyvert fogjon a török ellen. Ezekben a korszakokban a fejedelem megválasztásánál a magyar király szava döntött.

Ritka volt az olyan fejedelem, aki névleg elismerte ugyan valamelyik nagyhatalom főhatóságát, a valóságban azonban önálló és öncélú erdélyi politikát tudott folytatni, ami abban is kifejezésre jutott, hogy utódát maga jelölte ki.

Fejedelmi dinasztia nem tudott Erdélyben kialakulni, bár kísérletek ilyen irányban történtek. Elsőnek Báthory István szerette volna családjában örökletessé tenni a fejedelemséget, Bethlen Gábor testvérére és feleségére gondolt, I. Rákóczi György fiát szemelte ki utódának. A kijelölt utódok azonban sohasem bizonyultak elég erősnek arra, hogy önállóan is megállják helyüket. Gyenge fejedelem pedig nem tudott helytállni a zavaros idők súlyos követelményeivel szemben.

Erdély és a hozzája csatlakozott Partium sorsa, jóléte vagy szenvedése, a XVI. és XVII. században elsősorban a fejedelmi hatalom birtokosától, a fejedelem személyétől függött. A legfőbb hatalom az államélet valamennyi ágában a fejedelem kezében összpontosult. Érdekes jelenség ez a rendi-dualizmus virágkorában, s éppen olyan területen, amelyen egyetlen fejedelmi dinasztia sem tudott gyökeret verni, ahol mindegyik fejedelem kénytelen volt valamilyen idegen főhatóságot elismerni.

Az erdélyi rendiség.

A folyton változó fejedelmekkel szemben az állandó elemet az erdélyi államéletben a rendek képviselték. Ha végigtekintünk az erdélyi országgyűlési emlékeken, azt látjuk, hogy a fejedelmek a rendek képviselőit majd minden évben, volt olyan esztendő, amikor kétszer-háromszor is össze-

hívták. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a rendiség döntő szerepet játszott Erdély kormányzásában. Ez a következtetés azonban téves. Bár az erdélyi három nemzet önkormányzata, különösen a székelyeké és a szászoké, sokkal fejlettebb volt, mint a magyarországi megyéké, a helyi igazgatáson túlmenően az ország kormányzásában nem tudtak olyan jelentőségre emelkedni, mint a magyar rendiség. Ennek okát nem láthatjuk abban, hogy a fejedelem idegen segítségre, a török vagy a magyar király támogatására számíthatott a rendekkel szemben. Az idegen segítséget a magyar király sem nélkülözte, hiszen egyben az osztrák-cseh tartományoknak, sőt az egész német-római birodalomnak is ura volt. Helyesebb magyarázatot találunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Erdély rendiségének megoszlása három nemzet: magyar, székely és szász között, amennyire alkalmas volt a helyi önkormányzat kialakulására, annyira akadályozta a rendiség egységes állásfoglalását, politikai és államkormányzati vezető szerepre jutását a fejedelmi hatalommal szemben. A három nemzet már a középkorban unióra lépett ugyan, s ezt az uniót a fejedelmi korszakban többször is megújították, mégis a legfontosabb politikai kérdésekben, így a török vagy német sorskérdés eldöntésénél, a legtöbbször más-más véleményen voltak. A három nemzethez, mintegy negyedik gyanánt, 1544 óta a Partium rendisége járult, amelynek érdekei, ha sokban egyeztek is, mégsem voltak teljesen azonosak az erdélyiekével.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az erdélyi rendiség gazdasági és társadalmi viszonyait sem. A magyarországi rendiség erejét a királlyal szemben, de az országban is, az egyházi és világi főnemesség, a nagybirtok ura biztosította. Az országgyűlésekre összegyűlt köznemességet a főurak irányították, a király magyar tanácsának tagjai, az országbároi méltóságok viselői is ők voltak. Ilyen nagybirtokos főúri osztályt Erdélyben nem találunk. A válaszfalak az egyes társadalmi rétegek között, különösen a székelyeknél és szászoknál, megvoltak ugyan, de korántsem olyan magasak, mint amilyenek Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy egyik osztály sem tudta a maga akaratát a másikra kényszeríteni. A három nemzet közül sem volt egyik sem erősebb, mint a másik. Az erőknek ez a kiegyensúlyozottsága a politikai élet folytonos hullámzását eredményezte. Pártok keletkeztek és feloszlottak, rövidéletű szövetkezések váltogatták egymást, a kép, amit Erdély rendi küzdelmei mutatnak, kaleidoszkopra emlékeztet.

Erőskezű fejedelem, főleg ha Partium-beli nagybirtokára támaszkodhatott, mint a Báthoryak, Bocskay és a Rákócziak, jól kihasználhatta a rendi erőknek ezt a laza halmazállapotát. Nem kellett alkotmányellenes eszközökhöz nyúlnia, elhatározását a rendek mindenkor készségesen szentesítették. Az erdélyi országgyűléseken sohasem voltak nagy viták, tökéletes összhangban hozták rövid egymásutánban a homlokegyenest ellenkező törvényeket. Ez magyarázza, hogy az országgyűlési végzéseket csak a XVII. század második felében foglalták törvénykönyvbe, akkor is a legtöbbet, mint elavultat, ki kellett hagyniok, úgyhogy valamennyit még ma sem ismerjük.

Amennyi előnnyel járt az erdélyi rendiségnek ez a lazasága a fejedelmek számára, amikor hatalmukat megszerezték és akaratukat érvényesítették, annyira káros volt a szilárd államszerkezet kialakulása szempontjából. Erdélyben nem volt erős uralkodóosztály, amelyre a fejedelem támaszkodhatott volna. A fejedelmi dinasztiák állandó váltakozása is ezzel magyaráz-

ható. Hiába ültette testvér testvérét, atya fiát, férj feleségét a fejedelmi székbe, amint a rendek megérezték, hogy a gyeplőt gyenge kezek tartják, megindult a pártképződés, az erők egyensúlya felbomlott, s amíg nem akadt új kemény akarat, amely mint mágnes a vasszemeket, a zavargó rendeket a maga erőmezejében lekötötte, zűrzavar és véres testvérharcok dúlták fel a három nemzet falvainak és városainak életét. Csak így, a rendi dualizmusnak ebből a sajátos erdélyi válfajából érthetjük meg Erdély történetének végletek közötti hullámlását, erős fejedelmek alatti aranykorszakait, majd közvetlenül utána vér és könny gyötrelmét, jólétnek és nyomornak tündérek kezére valló váltakozását.

Az erdélyi állam középkori jellege.

Az államhatalom ingazodása, erős és gyenge fejedelmek váltakozása, uralomra képes rendi osztály hiánya, döntő módon meghatározta a XVI. és XVII. századi erdélyi közigazgatás jellegét is. Ez a korszak Európa nyugatán mindenütt az állandó, központi, testületi szervezetű kormányhatóságok kialakulásának, illetve meggyökerezésének és továbbfejlődésének az ideje. Még a magyar királyságban is, ahol pedig az uralkodóház külföldi tartózkodása és az idegen tartományokkal való kapcsolat egészen különleges viszonyokat teremtett, kialakultak és meggyökereztek ezek a kormányhatóságok, amint azt a pozsonyi magyar kamara és a kassai szepesi kamara, illetve kamarai igazgatóság példája mutatja. Hasonló kormányhatóságot a fejedelmek-korabeli Erdélyben hiába keresünk, ilyen hivatalok szervezésére itt csak a török kiűzése után, a Habsburg-ház végleges uralomrajutásakor került sor. Azok a kísérletek, amelyekkel a bécsi kormány rövid lélekzetű erdélyi térfoglalása alkalmával megpróbálkozott, miként látni fogjuk, sikertelenek maradtak. Nem a rendi ellenállás döntötte meg ezeket a tiszavirágéletű kormányserveket, a rendek a bécsi kormány embereinek, ha hátuk mögött erőt éreztek, éppolyan készséggel engedelmeskedtek, mint a szultán hadvezéreinek, vagy a maguk sorából fejedelmi polcra emelkedő s uralkodni tudó akármelyik honfitársuknak. Az erőviszonyok folytonos váltakozása, a Bécsben székelő magyar király gyengesége akadályozta meg, hogy Erdélyben a magyarországiakhoz hasonló központi kormány szerv állandóan működjék.

Erdély példája azt mutatja, hogy az újkori európai közigazgatásnak az uralkodói hatalom állandósága és szilárdsága volt az alapja. Az már kevésbé számított, hogy ez az uralkodói hatalom abszolutisztikus eszközökkel dolgozott-e, vagy pedig a rendi dualizmus keretében szerepet juttatott a rendiség vezető rétegeinek is. Az erdélyi fejedelmek módszereire sokszor nagyon is ráillett az önkényuralmi jelző, komoly rendi ellenállásra sohasem találtak, kormányzásuk közigazgatástörténeti szemszögből tekintve mégis inkább középkori, mint újkori jellegű. Tagadhatatlan, hogy Erdély sajátos gazdasági és társadalmi viszonyai is közrejátszottak ebben, a döntő szerepet mégsem nekik tulajdoníthatjuk, hiszen a viszonyok a török kiűzése után sem változtak meg, a Habsburgok állandó és szilárd uralma mégis egészen új korszakot nyitott az erdélyi közigazgatás történetében.

Felismerve az erdélyi államhatalom középkori, személyi jellegét, megértjük azt is, miért nem tettek Erdély fejedelmei kísérletet arra, hogy a Partiumot, ha már nem közjogilag, de legalább közigazgatásilag egybeolvassák a fejedelemséggel. Erre egyszerűen azért nem került sor, mert

magának Erdélynek sem voltak olyan központi hatóságai, amelyeknek uralmát a Partiumra is ki lehetett volna terjeszteni. Ilyen központi hatóság csak maga a fejedelem volt és a fejedelemnek személyes, nem pedig országos hivatalnokai, akik természetesen Erdély és a Partium ügyeinek intézésében egyaránt rendelkezésre állottak uruknak, anélkül azonban, hogy ezáltal a personalis union túlmenő realis unio államjogi feltételeit megteremtették volna. Más szóval, a fejedelmi kormányzervek nem váltak erdélyi országos kormányzervekké, dicasteriumokká. Erdély közigazgatását így a XVI. és XVII. században a személyes jellegű központi kormányzat mellett az egyes részek, a három nemzet és a Partium széleskörű autonómiája jellemzi. A legerősebb kapcsot az egyes részek között a fejedelem személyén kívül még a fejedelem udvarában összpontosuló közös központi bíraskodás jelentette, ennek vizsgálata azonban már nem a közigazgatás, hanem az igazságszolgáltatás történetének feladatai közé tartozik. A hivataltörténetnek elsősorban a személyes jellegű központi kormányzat különböző formáit, azután az egyes részek, a három nemzet és a Partium rendi alapokon nyugvó önkormányzatát kell megvilágítania, ha a XVI. és XVII. századi Erdély államéletének belső szervezetét ismertetni akarja.¹⁾

24. §. Központi kormányzat.

Mohács előtt Erdélyt a magyar királyok által kinevezett vajdák kormányozták, rendszerint egy, de olykor két vajda állott az erdélyi területek élén. A vajdák hatásköre nemcsak közigazgatási, hanem katonai és gazdasági, főleg pedig bírói feladatokat foglalt magában. A kutatás eddig csak a vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működését tisztázta,²⁾ a vajdai hatáskör három másik részének megvilágítása még a jövő feladatai közé tartozik.

Vajdák 1526—1540.

A Mohács előtti utolsó vajda Szapolyai János volt, aki, miután magyar királlyá választották, Perényi Péter koronaórt nevezte ki Erdély élére. Perényi 1527-ben, amikor János király Lengyelországba menekült, átállott I. Ferdinánd pártjára és mint annak vajdája, továbbra is Erdély élén maradt. Visszatérve Lengyelországból, János király 1529-ben Báthory Istvánt nevezte ki vajdájának, aki Erdély legnagyobb részét visszatérítette ura hűségére. 1533-ban Cibak Imre lett János király vajdája. Cibakot 1534-ben Gritti Lajos ölette meg, aki, mint a török bizalmasa, 1532 óta János király oldalán Magyarország kormányzója címet viselte, s Erdély ügyeibe is beavatkozott. Cibak halála azonban neki is életébe került, az erdélyiek Majláth István vezérlete alatt megtámadták, elfogták és kivégezték. János király ezután 1534-ben Majláth István és Balassa Imre személyében két vajdát bízott meg Erdély kormányzatával. Utolsó erdélyi útjának éppen az volt a célja, hogy a Ferdinándhoz pártolt vajdákat újra hódoltassa. Tervének megvalósítását 1540-ben a halál akadályozta meg.

¹⁾ Erdély történetével eddig két összefoglaló munka foglalkozott: *Kövári László*: Erdély történelme. 6 k. Pest, 1859—66. és *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története tekintettel művelődésére. 2 k. Pest, 1866. A fejedelmi hatalom jellegére hasznos *Biró Vencel* könyve: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1917.

²⁾ *Janits Iván* i. m.

Az 1526 és 1540 közötti korszak vajdáinak működését csak annyiban ismerjük, amennyiben a politikai élet eseményeivel, elsősorban a pártviszállyokkal és a hadjáratokkal kapcsolatban állott. Közigazgatástörténeti tisztázása valószínűleg a politikai szerep értékeléséhez is tanulságos adatokat szolgáltat majd. Sűrű homály fedi e kor vajdai hatóságának szervezetét is. Csak annyit tudunk biztosan, hogy ebben az időben is voltak alvajdák, így pl. 1530-ban Bethlen Elek, 1531-ben Telegdi Miklós, 1538-ban Kendi Ferenc,¹⁾ s valószínűleg még mások is. Azt már csak a Mohács előtti fejlődés alapján tételezhetjük fel, hogy az alvajdákat nem a király nevezte ki, hanem a vajdák familiárisai voltak, éppúgy, mint az alispánok a főispánoké. Mohács előtt a vajdák igen sokszor megjelentek a királyi udvarban, hogy tartományuk érdekeit ott képviseljék, ügyeit a királyi tanácsban ismertessék. Ezalatt az alvajdák kormányozták Erdélyt. A Mohács utáni zavaros évtizedekben a vajdák jelenlétére inkább Erdélyben volt szükség, mint János király folyton költöző udvarában és rendszeresen bizonyára csak ritkán ülésező tanácsában. Ez a körülmény indokolja azt a feltevést, hogy az alvajdai tisztséget nem mindenkor töltötték be.

Bármennyire igénybe vették is e korszak vajdáit a katonai feladatok, valószínű, hogy a kormányzással járó gazdasági, igazságszolgáltatási és közigazgatási munka is vállukra nehezedett. Ez a munka pedig írásbeli intézés nélkül el sem képzelhető. Bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy a vajdai kancellária 1526 után is tovább működött. Ha feltesszük, hogy Szapolyai János 1526 előtti vajdai kancelláriája királlyá választása után mint királyi iroda működött tovább, logikus, hogy az új vajdák új írásbeli szervezet alkalmaztak. Kancelláriának talán nem is nevezhetjük ezeket a kis irodákat, amelyekben bizonyára csak a titkár és egy-két írnok dolgozott, minthogy a vajdák nem egymástól örökölték, hanem magukkal hozták hivatalukba, legszemélyesebb híveik, belső familiárisaik közül szemelve ki munkatársaikat, segítőiket, illetve szolgálóikat.

Kapitányok 1540–1542.

János király halálával a váradi béke értelmében Erdélynek és a Jánost uraló magyarországi részeknek Ferdinándra kellett volna szállniok. Az újszülött János Zsigmond nevében a hatalmat átvevő hármastanács azonban magáévá tette ura elhatározását, amellyel a váradi békét érvénytelennek tekintette, s céljául tűzte ki, hogy a csecsemő királyságát az országgal és a törökkel elfogadtassa. Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint a király holttestével elindultak az özvegy Izabellához Budára, Erdély élére pedig, mint kapitányt, Bornemisza Boldizsárt állították.

Bornemiszaának nem volt könnyű dolga. A két vajda: Majláth és Balassa egyelőre nem szakadt el a királynétól, a 3 tanácsos intézkedésének jogosságát azonban kétségbe vonta. Erdély rendeit megnyervén, országgyűlést hívtak össze, amely őket választotta meg kapitányokká. A vajdai címet letették, minthogy az elhunyt uralkodó elleni lázadásukkal azt amúgy is elvesztették. A kapitányi hatáskör azonban, amivel az országgyűlés felruházta őket, tartalmazta mindazokat a jogokat, amelyekkel a vajdák rendelkeztek.

Megbízta őket az országgyűlés, hogy a havasalföldi és moldvai vajdákkal tárgyaljanak, tehát a külügyet is hatáskörükbe utalta. A hadügy terén

¹⁾ Benkő, Josephus: Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus. I. Vindobonae, 1778., 199. l.

rájuk bízta az esetleges országos felkelés vezetését, a várak ellenőrzését, a székelyek által állított katonaság parancsnokságát, a magyarokra és szászokra kivetett hadiadó kezelését, az azon fogadott katonák vezérletét. A bérbeadottakat véve csak ki, az összes királyi jövedelmeket a kapitányok kezéhez kellett beszolgáltatni, tehát a központi pénzügyigazgatás is a kapitányi hatáskörhöz tartozott. Az igazságszolgáltatás és a szűkebb értelemben vett közigazgatás terén a teljes vajdai joghatóságot gyakorolhatták.¹⁾

A két kapitány közül Majláth volt a tehetségesebb és a nagyratörőbb. A királynénak csak színleg hódolt, céljai magasabbak voltak, független erdélyi fejedelemségre törekedett. Amikor az erdélyi rendek ettől a tervtől húzódoztak, Ferdinánd embereivel kezdett tárgyalni. Balassa, amikor észrevette, hogy Majláth mire törekszik, szembefordult vele és átállott Fráter Györgyék kapitánya, Bornemisza mellé. A kapitányok kormányzásának idejét cselszövések, tárgyalások és véres dúlások jellemzik. Különösen Balassa nevéhez fűződik sok panasz, aki egyik félhez sem csatlakozott őszintén, nádszálként hajladozott jobbra-balra, csak akkor nem habozott, amikor rabolni lehetett.

János Zsigmond pártja, Ferdinánd erőtlenségét tapasztalván, egyre erősödött Erdélyben. Ez a körülmény arra bírta Majláthot, hogy 1541 elején a tordai országgyűlésen kiegyezzek Fráter Györgyék kapitányával. A kiegyezés eredményeképpen a jövedelmi forrásokat megosztották egymás között, a kapitányi hatáskör egyéb részeinek tisztázására azonban nem tértek ki.²⁾ Balassát azután egyesült erővel kiverték Erdélyből.

Majláth röviddel ezután ismét Ferdinánd embereivel kezdett alkudozni, hogy utóbb újból kiegyezzek János Zsigmond híveivel. Kétszínű politikájának a török vetett véget, 1541 közepén csellel elfogatta és Isztambulba vitette. Közben Buda is török kézre került és Izabella udvara Lippára érkezett. A kapitányok zavaros korszakának Fráter György megjelenése vetett véget. A hatalomra kapott Bornemisza megpróbálta ugyan, hogy helyzetét mentse, de hasztalan. Minthogy a török Fráter Györgyöt ismerte el János Zsigmond helytartójának, az 1542 januárjában tartott országgyűlés a Barátot Erdély főkapitányává választotta meg.³⁾

Fráter György-kormány 1542–1551.

A kapitányi méltóság tekintélyét elődei annyira aláásták, hogy Fráter György ezzel a címmel nem elégedhetett meg. Míg egyfelől a kudarcokon nem csüggedve Magyarország egységének helyreállításán fáradozott, másfelől Erdélyben erős központi kormányt teremtett, a fejedelmi hatalom alapjait ő vetette meg. János Zsigmondnak, mint magyar királynak és Izabellának, mint a gyermek király gyámjának névleges főhatósága alatt a gyakorlatban korlátlan hatalommal kormányozott. Az alkotmányos kereteket azonban mindenkor tiszteletben tartotta. A hatalmat nem önkényesen gyakorolta, hanem uralkodói kinevezés vagy országgyűlési választás révén. Az államélet különböző ágainak vezető tisztségeit egymás után elnyervén, a külügyi, hadügyi, pénzügyi, igazságszolgáltatási és közigazgatási kormányzat szálai mind az ő kezében futottak össze. Ezt az összetett hatalmat a helytartói (locumtenens) cím fedte, amelyet közvetlenül főkapitányá

¹⁾ E. O. E. I. k. 40—42. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 64—66. l.

³⁾ E. O. E. I. k. 78. l.

választása után vett fel, s amit az 1542 márciusában tartott újabb országgyűlés ismert el. Ő maga állítólag a kormányzói (gubernator) címet szeretne volna használni, de Izabella ehhez nem járult hozzá.¹⁾ Kezdetől fogva János Zsigmond kincstárnoka (thesaurarius) volt, s mint ilyen rendelkezett az összes királyi jövedelmek felett. A kincstárnoki állás fontosságára mutat, hogy ezt a címet Fráter György a helytartói méltóság elnyerése után is viselte. Az 1544. augusztusában tartott tordai országgyűlés, amelyen a Partium követői is résztvettek, Izabella hozzájárulásával főbíróvá (iudex supremus, iudex generalis) választotta a Barátot, aki ezt az állást is felvette címei közé.²⁾ Az erdélyi három nemzet már 1542-ben felruházta a főbírói címmel, de ő azt akkor még, minthogy a rendek a királyné beleegyezése nélkül cselekedtek, bölcs önmérséklettel elhárította.

Fráter György mint helytartó, kincstartó és főbíró.

Az 1544-i országgyűlésen felmerült az a kérdés is, mi legyen Fráter György címe. Eldöntését azonban későbbre halasztották, s ő továbbra is a helytartói, kincstartói és főbírói hármas címet használta. A részletkutatás hivatott megállapítani, hogy tényleges hatalmának melyik része alapult a helytartói s melyik a két másik méltóságon. Az eddig ismert adatok arra mutatnak, hogy a külügyi tárgyalásokat mint helytartó vezette.³⁾ Hasonlóképpen mint helytartó szervezte és irányította az országos felkelést és a három nemzet által kiállított, illetve adójából fogadott katonaságot.⁴⁾ A megüresedett birtokok adományozásának joga az özvegy királynét és a helytartót közösen illette meg, de nem volt határhoz kötve, mint a magyarországi helytartóké.⁵⁾ A közigazgatási természetű kormányfeladatok is a helytartó vállára neheztedek. Ebben a korban ilyenek főleg a közrend biztosításával, a gonosztevők üldözésével és büntetésével kapcsolatban merültek fel.⁶⁾ A helytartói hatáskörnek ez a része már határos volt a bíróival, sőt bizonyos fókig egybeolvadt azzal. Nem hiszem, hogy Fráter Györgyöt az 1544-i országgyűlés azért ruházta fel a főbírói címmel és hatalommal, mert mint helytartó ezzel nem rendelkezett. Az adatok nem is erre mutatnak. Az 1549 decemberében tartott országgyűlés végzéseiből kitűnik, hogy a fellebbezett perekben, akárcsak Magyarországon, a helytartó, vagy távollétében az alhelytartó ítélkezett.⁷⁾ A főbírói cím és hatalom lényegét megértjük, ha figyelembe vesszük, hogy az 1544-i országgyűlésen a Partium követői is jelen voltak. A magyarországi részek rendei a maguk kormányzását már 1543-ban Fráter Györgyre bízták,⁸⁾ akinek a következő évben a főbírói címet is megszavazták, valószínűleg azért, hogy ezáltal bírói hatáskörének Magyarországra is kiterjedő illetékességét kifejezésre juttassák. A magyarországi pörökben Fráter György csakugyan mint főbíró ítélkezett, mégpedig nemcsak a Részekből, hanem a Felvidékről fellebbezett ügyekben is.⁹⁾ A főbírói címet

¹⁾ Ezt Verancsics Antal állítja. E. O. E. I. k. 123. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 188. l.

³⁾ A helytartó tudomása nélkül külföldre követeket vagy leveleket senki sem küldhetett. E. O. E. I. k. 217. l.

⁴⁾ E. O. E. I. k. 218. l.

⁵⁾ E. O. E. I. k. 220. l.

⁶⁾ E. O. E. I. k. 218—219. l.

⁷⁾ E. O. E. I. k. 296. l.

⁸⁾ E. O. E. I. k. 107. l.

⁹⁾ E. O. E. I. k. 199. l.

tehát igazságszolgáltatási hatáskörének területi meghatározójaként kapta és viselte. A kincstartói címet pedig azért tartotta meg, hogy jelezze vele pénzügyi hatalmát. A helytartói hatáskör ugyan a pénzügyigazgatásra is kiterjedt, hiszen elvileg az egész uralkodói hatalmat felölelte, a gyakorlatban mégis nemcsak a Barát, hanem a rendek is megkülönböztették a kincstartóitól. Fráter György címei közül a kincstartóit sohasem hagyta el, sőt sokszor még a helytartói előtt viselte, ami arra enged következtetni, hogy kincstartóságának a helytartóságnál is nagyobb fontosságot tulajdonított. A rendek pedig, amikor pénzügyi kérdésekben határoztak, mint például az 1548 májusában tartott országgyűlésen, következetesen kincstartóról szóltak, a helytartó szót nem is említették.¹⁾

Fráter György erdélyi helytartósága tehát abban különbözött a Habsburgok magyarországi helytartóinak hivatalától, hogy csak elvileg terjedt ki az államélet valamennyi ágára, a gyakorlatban a kormányzat két legfontosabb ága, a részekbeli igazságszolgáltatás és az egész pénzügyigazgatás külön tisztségek, a főbíró és a kincstartó alá tartozott, aki viszont egyben helytartó is volt, s így végeredményben személyileg mégis teljes hatalmat gyakorolt. Annak magyarázatát, hogy a Barát főbírói és kincstartói hatáskörét miért nem olvasztotta bele a helytartóiba, Izabellához, az özvegy királynéhoz való viszonyában találjuk meg. Ezt a viszonyt kölcsönös bizalmatlanság jellemezte, Izabella félt a Baráttól és gyűlölte, az viszont könnyelműnek és léhának tartotta őt. Minthogy minden percben el lehetett rá készülni, hogy a szeszélyes és bosszúvágyó asszony a helytartóságtól megfosztja, nem akarta teljes hatalmát ebben az egy tisztségben összpontosítani. Hogy aggodalma nem volt alaptalan, azt az 1543 februárjában tartott országgyűlés végzése mutatják. Izabella ekkor Fráter György távollétében rávette a rendeket, hogy kimondják: Erdély kormányzásának joga teljes hatalommal a királynét és fiát illeti meg, minden tisztviselő, a helytartót sem véve ki, tőlük függ.²⁾

Helytartói tanács Fráter György mellett.

Hogy Fráter György Izabella nyílt ellenszenvé ellenére mindvégig a helyzet ura tudott maradni, azt egyedül egyéni képességeinek köszönhetette. A rendektől támogatást nem kért, de nem is várhatott, azok a válságos időkben mindig a királyné mellé állottak, mert a Barát kemény keze alól szívesen kivonták volna magukat. Királynénak és helytartónak, valamint helytartónak és rendeknek ez a viszonya határozta meg az erdélyi helytartói tanács jellegét. Az anyaországban a helytartói tanács tagjait, amikor ez a hivatal a XVI. század első felében működött, az uralkodó nevezte ki. Célja az volt, hogy a helytartó mellé segítőtársakat rendeljen, akikkel együtt az örökös tartományok kormányhatóságainak mintájára közösen tárgyalják meg az ország kormányzásával kapcsolatos kérdéseket, állandóan együtt legyenek és testületileg határozzanak. Az erdélyi helytartói tanácsnak nyilvánvalóan nem ez volt a feladata. Az 1542 márciusában tartott tordai országgyűlés 22 tagból álló tanácsot rendelt a helytartó mellé, hetet-hetet a három nemzetből, a huszonkettediket a gyulafehérvári káptalan kanonokjai közül. A hét magyar megye képviselőit mindjárt az országgyűlésen megválasztották, a szászok közül is négyet, a másik háromnak, valamint a hét

¹⁾ E. O. E. I. k. 238—241. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 175—176. l.

székely tanácsosnak megválasztását a székekre, a kanonok kijelölését pedig a káptalanra bízták.¹⁾

A leglényegesebb különbség tehát az anyaországi és az erdélyi helytartói tanács között, hogy az egyik királyi, a másik pedig rendi szerv. Az egyiknek tagjait az uralkodó nevezte ki, a másik tanácsosait a rendek választották. Ez a különbség kifejezésre jutott az erdélyi helytartói tanács céljában is. Az 1542-i országgyűlés ugyan abban jelölte meg feladatát, hogy a helytartó hívására, valahányszor az ország érdeke úgy kívánja, egybegyűljön és mindenről együttesen tanácskozzék. Igazi rendeltetése azonban nyilvánvalóan az volt, hogy a helytartó működését ellenőrizze, hogy a Barát hatalmát korlátok közé szorítsa. Jellemző viszont a rendek gyengeségére vagy tehetetlenségére, hogy azt már nem mondták ki, hogy ez a helytartói tanács állandóan együttlegyen, mint ahogy azt I. Ferdinánd helytartójának magyar tanácsosaitól megkövetelte. Az állandó és rendszeres működés hozzátartozott az újkori kormányhatóságok lényeges jegyeihez, ennek hiányában már eleve kudarcra voltak kárhóztatva. Ez lett a sorsa az erdélyi helytartói tanácsnak is. Mint-hogy a helytartótól függött, hogy mikor hívja össze tanácsának tagjait, érthető, ha elhanyagolta ezt a szervet, amiben nem támaszt, hanem csak féket láthatott. Nincs is semmi emléke annak, hogy a helytartói tanács valamilyen ügyet tárgyalt vagy elintézett volna.

A helytartói tanácsosok közül egyedül Mikola László szerepéről tudunk, akit Fráter György még 1542-ben alhelytartójának, azaz helytartói helyettesének nevezett ki és aki elsősorban távollétekor, valamint a törvényszéki tárgyalásokon képviselte a rendkívül elfoglalt helytartót. Habár Mikola szerepel az országgyűlés által választott tanácsosok között is, a jelek arra mutatnak, hogy alhelytartói működése a rendek befolyásától teljesen független volt, felelősséggel nem az országgyűlésnek, hanem a helytartónak tartozott, hivatalát tehát familiáris alapon nyerte és viselte.

Valószínűleg Fráter György familiárisai közül kerültek ki kormányzásában segítő emberei, titkárai és leveleit tisztázó írnokai is. Szervezett helytartói kancelláriáról eddig nem tudunk. Lehetséges, hogy a királyi kancellária, amit János Zsigmond atyjától átvett és amely a gyermek király és az özvegy királyné nevében szóló okleveleket állította ki, a helytartónak is rendelkezésére állott. Levelezésének kiterjedtsége és bizalmas, sokszor titkos természete azonban indokolja azt a feltevést, hogy külön saját irodája is volt. Jellemző a rendi intézkedések névlegességére, hogy a helytartói tanácsot törvénybe iktatva arról egy szóval sem emlékeztek meg, hogy ez a hivatal az ügyeket hogyan intézze, tagjait ki fizesse és milyen segédszemélyzet álljon rendelkezésére. Az anyaországban I. Ferdinánd minderről intézkedett, helytartói tanácsának tartós működését mégsem tudta biztosítani. Az erdélyi jóval kezdetlegesebb kísérlet kudarcán tehát nincs mit csodálkoznunk.

Hat évvel később, 1548-ban az országgyűlés újabb kísérletet tett arra, hogy Fráter György mellé tanácsosokat küldjön. Ezúttal már csak tizenkéttagú tanácsot tervezett, minden nemzetből 4—4 képviselőt jelölt ki, azzal a meghagyással, hogy ha a Barátnak szüksége van valamelyikükre, magához

¹⁾ A hét magyar tanácsos: Bethlen Farkas (Szolnok megyéből), Kendi Ferenc (Dobokából), Mikola László (Kolozsból), Bagdy György (Fehérből), Thabiássy János (Küküllőből), Thoroczky Ferenc (Tordából) és Pestessy András (Hunyadból). Az országgyűlésen választott négy szász tanácsos: Süveg György nagyszabeni királybíró, Hegyessy Mihály Segesvárról, Fux János Brassóból és Bálint besztercei bíró. E. O. E. I. k. 84—86. l.

rendelhesse és segítségét igénybe vehesse. Nyilvánvaló, hogy Fráter György nem szorult rá a rendek által választott tanácsosok támogatására, tehát ezt a kísérletet is a helytartó ellenőrzésére irányuló rendi próbálkozásnak tekinthetjük. A Barát hatalmának lényeges megerősödése mutat, hogy a rendek óvatosan elkerülték az ellenőrzésnek még a látszatát is és szándékukat a szolgálatra készség semmiképpen sem kifogásolható formájába öntötték. Hivatalnak ezt az újabb tanácsot, amelyet nem is mint helytartónak, hanem mint kincstartónak bocsátott az országgyűlés Fráter György rendelkezésére, még akkor sem tekinthetnők, ha kiderülne, hogy a tanácsosok szolgálatát a kincstartó igénybevette. Ennek azonban eddig még nem akadt nyoma.¹⁾

Királynéi tanács Izabella mellett.

Még ugyanabban az évben, 1548-ban a következő országgyűlés Izabella mellé is kijelölt egy tizenöttagú tanácsot, minden nemzetből 5—5 tanácsost. Ezeket azonban még csak meg se nevezte, úgyhogy nem valószínű, hogy ez a királynéi tanács valamilyen kérdésben véleményt adott vagy intézkedett volna. Az lehetséges, hogy Izabella is, meg Fráter György is meghallgatta olykor a rendek által ajánlott tanácsosokat, ezt azonban az országgyűlés végzése nélkül is megtették volna, amint hogy minden bizonytalanságot tanácskoztak olyan férfakkal is, akik nem szerepeltek a rendek választottjai között.

A későbbi évek fejedelmi tanácsának első formáját mindenesetre ezekben a Fráter György és Izabella rendelkezésére bocsátott rendi tanácsosokban kell látnunk. Már ez a kezdet is sejteti: a rendek arra irányuló törekvése, hogy befolyásukat az uralkodóval szemben ne csak az országgyűléseken, hanem hivatali úton is érvényesítsék, nem sok eredménnyel fog járni. Erdély urai hatalmukat, az alkotmányos formák tiszteletben tartásával is, mindenkor korlátlanabban élvezték és gyakorolták, mint e kor magyar királyai. Etekintetben arra az alapra támaszkodhattak, amelyet mint helytartó, kincstartó és főbíró Fráter György vetett meg.

Fráter György és I. Ferdinánd viszonya.

A Barát hatalmát személyes tulajdonságain és a török gyanujának elaltatásán kívül főleg annak köszönhette, hogy nemcsak a gyermek János Zsigmond, hanem Ferdinánd nevében is kormányozott, akinek bizalmát az 1541 végén kötött gyalui egyezményrel nyerte meg. Helytartói és kincstartói kinevezését, még mielőtt Erdélybe bevonult volna, Ferdinándtól is megkapta. A gyalui egyezményt a birodalmi felmentő sereg kudarca miatt nem lehetett végrehajtani, ez a körülmény azonban sem Fráter György szándékát, sem Ferdinánd bizalmát nem változtatta meg. Ferdinánd óvatosságának jelét kell azonban abban látnunk, hogy 1542-ben mind a helytartói, mind a kincstartói tisztségben egy-egy segítő társat rendelt a Barát mellé. Második helytartójának Báthory Andrást, Szabolcs és Szatmár főispánját, a keleti részek gazdag birtokosát nevezte ki, az erdélyi királyi jövedelmek beszedője- és kezelőjeként (receptor et administrator proventuum et reddituum) pedig Bajony Benedeket bocsátotta Fráter György rendelkezésére. Bár már a kinevezéskor hangsúlyozta, hogy a jövedelmek kezelője a helytartók irányítása alatt áll, különösen pedig Fráter Györgynek tartozik engedelmességgel, a Barát mégis megsértődött. Ferdinánd jónak látta

¹⁾ E. O. E. I. k. 238—239. l. A 12 tanácsos neve itt található.

Erdélybe küldött biztosai révén nyomatékosan biztosítani, hogy a kincstartói méltóságtól és hatáskörtől megfosztani nem akarta és teljesen tetszésére bízta, vajjon Bajony segítségét igénybe veszi-e, avagy nem.¹⁾

Valószínűnek látszik, hogy Fráter György nem engedte meg, hogy a királyi megbízott a jövedelmek kezelésébe betekentsen, annál kevésbé, mert hiszen a királyi jövedelmeket Erdélyben nem a csak névlegesen uralkodó Ferdinánd, hanem a török által ténylegesen trónra ültetett János Zsigmond élvezte, a Barát mint a gyermek király kincstartója szedte be és használta fel saját tervei szolgálatában.

Báthory András helytartóságát Fráter György már nem utasíthatta ilyen könnyen vissza, bár bizonyos, hogy abban is inkább akadályt, mint támaszt látott. De Báthory gazdag birtokos volt, jelentékeny haderő parancsnoka, akinek erejére tekintettel kellett lennie. A jelek azonban arra mutatnak, hogy hatásköri összeütközésre a két helytartó között már csak azért sem kerülhetett sor, mert Báthory vonakodott szűkebb hazája területét elhagyni és bemenni a töröknek hódoló erdélyiek közé.²⁾ Inkább azt a szerepet választotta, hogy a Részekben képviselje Ferdinánd királyságát. A Barát így részéről zavartalanul kormányozott, csak Izabella ellenszenvével kellett gyakran megküzdenie. 1550-ben az özvegy még azt is kieszközölte a szultánnál, hogy Fráter Györgyöt letegye és utódává Petrovics Pétert nevezze ki. De ezeket a veszélyeket a Barát fölényes biztonsággal hárította el, s ha lehetett, szép szóval, ha kellett, fegyverrel nyerte vissza, illetve tartotta meg befolyását, hatalmát.³⁾

Fráter György kormányzatának középkori jellege.

Fráter György kormányzásának részleteit még nem ismerjük, tisztázása az erdélyi közigazgatástörténet megoldásra váró feladatai közé tartozik. Azt a tanulságot azonban már a most ismert adatokból levonhatjuk, hogy míg Magyarország nyugati és északi részén I. Ferdinánd, a nagy újtító, a Nyugateurópában már diadalra jutott újkori kormányzati elvek meghonosításán és ez elveknek megfelelő szervek megteremtésén fáradozott többkevesebb sikerrel, addig Erdélyben és a hozzácsatlakozó Részekben a Barát az államkormányzatnak még középkori formáit alkalmazta. Példáját azután utódai, az erdélyi fejedelmek is követték, ezáltal a szűkebb értelemben vett Magyarország és a tágabb keretek közé került Erdély fejlődésében, legalábbis ami a közigazgatást illeti, szakadás történt. A jövő kutatói fogják tisztázni, vajjon helyes-e az a megállapítás, ami természetesen nem minden vonatkozásban érvényes, hogy tudniillik a Mohács előtti magyar közigazgatás jellegzetes vonásait a XVI. és XVII. században inkább Erdélyben ismerhetjük fel, mint a Habsburgok magyar királyságában. Vonatkozik ez nemcsak a központi kormányra, hanem a vidéki szervezetre is. Újkori értelemben vett testületi hivatalt, amely állandóan és rendszeresen működött volna, a fejedelmek-korabeli Erdélyben hiába keresünk. Egyetlen ilyen hivatalt ismerünk, azt is Bécsből szervezték, amikor Erdély a XVII. század első éveiben rövid időre ismét a magyar király uralma alá került. Fráter György ilyen testületi kormányhatóságra nem gondolt, mert annak tagjaiban a maga

¹⁾ Tört. Tár. 1878. 506—511., 531—534. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 159. l.

³⁾ E. O. E. I. k. 261—268. l.

hatalmának korlátaira találhatott volna. Ez magyarázza, hogy a helytartói tanácsot nem engedte szerephez jutni, s hogy a kincstartóságból sem szervezett kamarát. Utódai azután követték példáját. A fejedelmi tanácsból sohasem lett újkori kormányhatóság, de a XVI. és XVII. századi magyar tanácshoz sem hasonlítható, amely ha testületileg nem is, de egyes tagjai, mint a rendiség vezetői révén éreztetni tudta befolyását az állam életére. Formailag ugyan rokon a magyar tanáccsal, mindketten a Mohács előtti királyi tanács utódai, de egészen más hatalmi súllyal.

Még jellemzőbb az erdélyi fejlődésre, hogy a középkori eredetű és jellegű kincstartóságot nem váltotta fel az újkori pénzügyigazgatás elmaradhatatlan szerve: a kamara. Mohács előtt a magyar királyoknak is csak kincstartóik voltak, nem hivatásos, hanem hűbéri jellegű hivatalnokaik. A kincstartókra épült központi pénzügyigazgatásnak természetzerű vidéki velejáróját, a bérletrendszert, a XVI. és XVII. századi Erdélyben épüğü megtaláljuk, mint a középkori Magyarországon. Láttuk, hogy a Habsburg-uralkodóknak milyen fáradságába került, amíg a bérbe és zálogba adott királyi jövedelmeket kamarai, azaz állami kezelésbe tudták venni. A kamarai hivatalszervezet nélkül erre nem is gondolhattak volna. Hasonlóképen csak a kamarai pénzügyigazgatás tette lehetővé a hadiadónak nem rendi, hanem állami kezelését. Erdélyben, nem lévén kamara, a fejedelmi jövedelmek jelentékeny részét a XVI. és XVII. században is bérbeadták, az adót a rendek vetették ki és hajtották be, a kincstartónak nem volt más feladata, mint hogy a bért és a behajtott adót átvegye és ura rendelkezésére bocsássa. A kezelő személyzetet a bérlők fogadták, illetve a rendek jelölték ki, nem pedig a kincstartó alkalmazta. Ha a kérdésnek tisztán pénzügyi oldalát nézzük, el kell ismernünk, hogy erőskezű uralkodó alatt a bérletrendszer több jövedelmet biztosított, mint a költséges kamarai kezelés, aminél sokkal egyszerűbb is volt. Ez a magyarázata, hogy olyan kimondottan jó gazdák, mint amilyen Fráter György, azután pedig Bethlen Gábor és I. Rákóczi György voltak, kitartottak mellette. Közigazgatástörténetileg értékelve azonban kétségtelen, hogy a kamarai rendszernél alacsonyabb fejlődési fokot képvisel. Jó kamara gyenge uralkodó alatt is jól működött, az államkormányzat egyik legfontosabb szerve ezáltal függetlenül az államfő személyi adottságaitól. Gyenge fejedelmek idején Erdély állandó pénzzavarokkal küzdött, akár csak az 1526 előtt uralkodott Jagellók. Arról nem is szólva, hogy a bérletrendszer, népvédelmi szempontból nézve a közigazgatást, mennyivel több veszélyt rejtett magában, mint a kamarai.

Magyarország és Erdély egyesítése

I. Ferdinánd alatt.

Fráter György kormányzása másfél évszázadra meghatározta Erdély közigazgatási fejlődésének irányát, a középkori keretek között. Lehetséges, hogy a nyugati kormányzati elveket később ő is átvette volna, ha helyzete megszilárdulván figyelmét erre a kérdésre összpontosíthatta volna. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, ha kormányzását közigazgatástörténeti szempontból akarjuk értékelni, hogy a különálló, Magyarországtól független Erdély gondolatával élete végéig nem tudott megbarátkozni. Feltehetjük tehát, hogy erdélyi intézkedéseit csak ideigleneseknek szánta, s hogy az ország Mohács előtti egységét közigazgatási téren sem akarta megszüntetni. Ferdinánddal a tárgyalásokat a gyalui egyezmény kudarca után sem szakí-

totta meg, s 1549 őszén megkötötte a nyírbátori szerződést, amelyben János Zsigmond és Izabella nevében újból lemondott Erdélyről. Hogy saját helyzetét és Erdély közigazgatási visszaolvasztását az anyaországba hogyan gondolta el, a szerződés szövegéből világosan nem tűnik ki. Eszerint Erdélyt, mint kincstartó, ő fogja kormányozni.¹⁾ Ekkor tehát még a kincstartói méltóságot tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy a középkori vajdaság örökébe lépjen. A vajdai címnek azonban sokkal nagyobb súlya volt, mint a kincstartóinak, úgyhogy, amikor 1551-ben sor került Erdély tényleges átadására, Ferdinánd a vajdaság felújítása mellett döntött. Sőt, középkori magyar elődeinek példáját még abban is követte, hogy Erdély élére két vajdát akart állítani: Fráter Györgyöt és Báthory Andrást. A rendek ezt a kettősséget — valószínűleg a Barát titkos helyeslésével — ellenezték, példákat hozva fel, hogy a vajdai tisztség megosztásából mindig bajok származtak.²⁾ Ferdinánd azután nem is ragaszkodott Báthory vajdaságához, hanem Fráter Györgyöt a vajdaságon kívül helytartójává és kincstartójává is kinevezte.³⁾ Arra azonban, hogy a Barát új hatáskörét kiépítse, már nem maradt ideje. Castaldo, akit Ferdinánd azért küldött Erdélybe, hogy seregével Fráter Györgyöt támogassa, gyanusnak találta a Barát török politikáját, s az idegen környezetben fejét elvesztve, Erdély, sőt egész Magyarország e korbeli legnagyobb államfíát megölette. Hogy halálával Ferdinánd és az egységes Magyarország gondolata mit veszített, az nemsokára megmutatkozott. Nem akadt utóda, aki művét, Erdély visszacsatolását, be tudta volna fejezni.

Castaldo helytartósága.

Erdély rendei csodálatos egykedvűséggel tértek napirendre Fráter György halála fölött. A hatalom most Castaldo kezébe került, szolgálatukat a legnagyobb készséggel ajánlották fel korábbi uruk gyilkosának. Arra nem is gondolták, hogy Ferdinándtól elszakadjanak, természetesenek találták, hogy új vajdát fog kinevezni. Addig is Castaldot helytartónak ismerték el és melléje mindegyik nemzetből 3—3 tanácsost rendeltek. A tanácsosok között szerepelt Mikola László is, Fráter György alhelytartója, az alhelytartóság tehát valószínűleg ekkor szűnt meg. Az új vajdára vonatkozólag csak azt kérték Ferdinándtól, hogy magyar embert nevezzen ki, akivel beszélni tudjanak. Ezáltal burkolt formában tiltakoztak Castaldo esetleges vajdasága ellen.

Castaldo János helytartósága nem egészen világos. A rendek ugyanabban a törvénykönyvben hol helytartónak (*locumtenens*), hol hadparancsnoknak (*generalis*) nevezték.⁴⁾ Ő maga hadi helytartónak (*locumtenens bellicus*) mondotta magát.⁵⁾ Ferdinánd pedig, már az új vajda kinevezése után, parancsnokló helytartónak (*locumtenens generalis*) címezte.⁶⁾ Valószínű, hogy Fráter György halálától (1551. dec. 17.) az új vajda kinevezéséig (1552. ápr. 1.) a hadi feladatokon kívül a kormányzatiakat is intézte, az országgyűlés a külügyi tárgyalások vezetésére, egyes ispánok kicserélésére, bíráskodásra, sőt még adószedők kiküldésére is felhatalmazta. Az újonnan kinevezett vajda egy ideig betegsége miatt nem tudott Erdélybe bejönni,

¹⁾ E. O. E. I. k. 250. I.

²⁾ E. O. E. I. k. 286. I.

³⁾ E. O. E. I. k. 349. I.

⁴⁾ E. O. E. I. k. 383—385., 390—391. I.

⁵⁾ E. O. E. I. k. 399. I.

⁶⁾ E. O. E. I. k. 404. I.

ezalatt Castaldo kormányzott tovább. Minthogy magyarul nem tudott, az ország törvényeit és szokásait nem ismerte, az országgyűlés 1552-ben négytagú tanácsot rendelt melléje.¹⁾ Annak azonban semmi nyoma, hogy ezt a tanácsot, akár a korábbi kilenc tagút, valaha is meghallgatta. Amikor az új vajda megjelent Erdélyben, a helytartói címet többé nem viselte, hanem hadihelyettesnek (rerum bellicarum vicegerens) címezte magát, olykor főkapitányként (capitaneus generalis) is említették.²⁾ Szerepe ekkor már tisztán a katonai ügyekre korlátozódott. 1553 tavaszán távozott Erdélyből.

Báthory András vajdasága.

A katonai támaszától megfosztott új vajda, Báthory András, a korábbi helytartó, akit Ferdinánd még 1552. ápr. 1-én kinevezett, de aki betegsége miatt csak később foglalta el tisztségét, röviddel Castaldo távozása után felmentését kérte az uralkodótól. Bár működése csak egy-két hónapra korlátozódott, mégis tanulságos, mert betekintést nyújt Ferdinándnak Erdélyt illető terveibe. A kormányzói hatalomnak egy kézben való egyesítését Ferdinánd már Fráter Györgynél sem helyeselte, de a Baráttal kivételt kellett tennie. Báthory András kinevezésénél azonban már érvényesíthette eredeti elgondolását. A külügyi tárgyalásokat természetesen nem bízta a vajdára, ezt a kormányzati ágat közvetlenül a maga számára tartotta fenn. Kivette a vajdai hatáskörből azonkívül a pénzügyigazgatást is, aminek fontosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy Fráter György olyan szívósan ragaszkodott a kincstartósághoz. Az új vajda feladatául Ferdinánd az igazságszolgáltatáson és közigazgatáson kívül a katonaságnak a főparancsnokkal megosztott vezetését szánta. Körülbelül tehát azt a szerepet, amit az anyaországban a nádor, illetve a helytartó töltött be. E párhuzam mellett szól, hogy Báthory András vajdát a birtokadományozás jogával is felruházta. Eddigi tudásunk szerint ezt a jogot a királyon kívül csak a nádorok és helytartók gyakorolhatták. A nádori és helytartói adományjog határa 32 jobbágYTELEK volt, a vajda csak 20 jobbágnál kevesebb népű birtokot adományozhatott. Az igazságszolgáltatás terén megmaradt mindama jogok birtokában, amelyeket a korábbi vajdák és székely ispánok — ugyanígy ezt a címet is megkapta — élveztek. Közigazgatási feladatai közül az uralkodó különösen hangsúlyozta a katolikus vallás védelmét és a luteránus szekta kiirtását. A közrend biztosítására, megfelelő számú katonaság tartására kapott fizetést. Kétszáz lovas és száz gyalogos tartozott parancsnoksága alá, valamint azok az Erdélybe küldött királyi csapatok, amelyeket nem kimondottan Castaldo vezetésére bíztak. Castalddal, valamint a temesi gróffal, Petrovics Péterrel egyetértésben tartozott működni, hasonlóképpen a királyi jövedelmek kezelőivel, akiknek a szükséges fegyveres támogatást nyújtotta. A pénzügyigazgatásba azonban nem avatkozhatott, adót sem vethetett ki a lakosságra. Katonáinak parancsnokait, valamint a vajdai tisztviselőket saját maga választotta ki és fizette, ezek tehát familiárisai voltak. Pénzbeli járandóságán (évi 15.000 forint, valamint a 100 gyalogos zsoldja) kívül Újvár várát is megkapta összes jövedelmével együtt. Megbízatása egy évre szólott, ha a következő esztendőre vállalni nem akarta, három hónappal lejárta előtt nyilatkoznia kellett.³⁾

¹⁾ E. O. E. I. k. 409—410. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 434—435. l.

³⁾ Az utasítás szövegét l. M. Tört. Tár. XIX. k. 5—8. l.

A vajdai hatáskört tehát I. Ferdinánd lényegében alig csorbította, mert a pénzügyigazgatást kivette ugyan belőle, de ehelyett a birtokadományozásnak korábban csak nádorokat és helytartókat megillető jogával gyarapította. Feltűnő ellenben, hogy az új vajda mennyire tisztán királyi tisztviselő, kinevezésébe a rendeknek beleszólásuk nincsen, mintegy szerződéses alkalmazottja az uralkodónak, aki egy év elteltével felmondhat, akit gazdája bármikor elbocsáthat, akárcsak egy harmincadost vagy egy udvarbíró. Utasításának formái is szembeszökően egyeznek a kamarai tisztviselők egyöntetű utasításaival.

Kendy Ferenc és Dobó István vajdasága.

Báthory András röviddel azután, hogy tisztét elfoglalta, lemondott a vajdaságról. Valószínűleg betegsége volt az ok, ami már korábban is megakadályozta abban, hogy Fráter György mellett második helytartó legyen. Ferdinánd a lemondást elfogadta, rövid időre Balassa Jánost küldte Erdélybe, mint királyi biztost, majd 1553. máj. 26-án kinevezte az új vajdákat: Kendy Ferencet és Dobó Istvánt. Azt a megoldást választotta tehát, amire már Mohács előtt is számos példát találunk, hogy t. i. Erdély élére nem egy, hanem két férfiút állított.

Míg így a vajdák felelősségét megosztotta, amivel egyben nagyobb biztosítékot nyert arra nézve, hogy nem állnak János Zsigmond pártjára, vagy hogy nem törekszenek független hatalomra, addig hatáskörüket kibővítette. A pénzügyigazgatást ugyan továbbra is külön királyi tisztviselő, a kincstartó kezén hagyta, mereven elzárkózva az elől, hogy a vajdák — akik a kincstartót fegyveres erejükkel támogatni tartoztak — a királyi vagy országos jövedelmek kezelésébe és felhasználásába beleszóljanak, egyéb téren azonban engedékenyebbnek mutatkozott. Megengedte a vajdáknak, hogy külhatalmak követeit Erdély határain fogadhatják, — az ország belsejébe nem bocsáthatták őket — velük tárgyalhatnak, — meghallgatva az erdélyi püspök, a kincstartó és a tanácsurak véleményét — válaszolhatnak nekik, sőt öfelsége pénzén ajándékot is adhatnak, a tárgyalások eredményéről azonban tájékoztatniuk kell az uralkodót. Jelentékeny engedmény volt ez a király részéről, aki a külügyek intézését mindenkor a maga számára tartotta fenn, s hasonló felhatalmazást magyarországi nádorainak és helytartóinak nem igen adott. Kiterjesztette a vajdák hadügyi hatáskörét is, amennyiben Castaldo helyét nem töltötte be, hanem az egész királyi sereg parancsnokságát rájuk bízta. Az országos katonaságnak természetesen szintén a vajdák voltak a vezetői. Ferdinánd 2000 lovasból és 1000 gyalogosból álló sereget szándékozott Erdély váraiban tartani, valamennyit a vajdák irányítása, 400 lovas és 200 gyalogot pedig közvetlen parancsnokságuk alatt. 200 lovasnak a zsoldját a 15.000 forintnyi vajdai fizetésből tartoztak fedezni, a többit a király fizette és gondoskodott ellátásukról is. Valószínű, hogy a királyi fizető- és élésmester a vajdák és a kincstartó közös felügyelete alatt működött. A vajdák rendelkeztek a királyi várak kapitányaival, osztották szét a katonaságot a várak között. Dobó Déva és Újvár, Kendy pedig Görgény várát mint vajdai járandóságot kapta. Még külön ezer forintot utalt ki nekik a király arra, hogy ezen hírszerzőket tartsanak, amiként azt a magyarországi főkapitányok is cselekedték. A vajdákat tehát egyben a király erdélyi és részekbeli főkapitányainak is tekinthetjük, bár ezt a címet nem, csak a vajdáit és a székely ispánit viselték. Birtokadományozási

jogukat és igazságszolgáltatási hatóságukat Ferdinánd a Báthory Andráséhoz hasonlóan állapította meg. Minthogy azonban e sokféle feladat még két vajdának is igen nagy munkát adott, hogy valamelyiket el ne hanyagolják, arra kötelezte őket, hogy vajdai fizetésükből alvajdákat tartsanak. A két alvajdát : Ödönffy (Edenffy) Lászlót és Dobó Domokost azonnal ki is nevezte az uralkodó. Feladatuknak azt szánta, hogy a vajdákat távollétükben vagy más elfoglaltságukkor helyettesítsék. Érdekes hivatalnoktípust figyelhetünk meg az alvajdáknak, átmenetet a familiáris tisztviselő és a királyi, azaz állami alkalmazott között, akit még uralomra fizet, igaz, királytól élvezett járandóságából, személyét azonban már nem önállóan választja meg.

Valószínű, hogy az alvajdák főleg az igazságszolgáltatásban helyettesítették a vajdákat. Az igazságos bíráskodást a királyi utasítás is a vajdák lelkére kötötte, az országgyűlés is hangsúlyozta fontosságát. Az uralkodó etekintetben csak annyit mondott, hogy a vajdák ítélőmestert és ülnököket tartsanak, a rendek már a vajdai törvényszékek helyét és idejét is meghatározták. A vajdai hatóságnak bírói ága érintette az ország lakosságát a legérzékenyebben és a legközvetlenebbül, nem csodálhatjuk tehát, hogy az országgyűlés a vajdai bíráskodás szabályozását nem hagyta egyedül az uralkodóra, hanem törvényhozói feladatnak minősítette. Az 1553-i tordai országgyűlés végzései szerint a vajdák évente háromszor : vízkeresztkor, pünkösdkor és Szent Mihály napján tartoztak törvényszéket tartani, mégpedig felváltva Tordán és Vásárhelyen. A rendek is azt tartották kívánatosnak, amit a király is hangsúlyozott, hogy t. i. a vajdák a vajdai hatóságon ne osztozkodjanak meg, annak mindegyik ágát mindketten egyenlő joggal és mértékben gyakorolják, a törvényszékeken is mindketten legyenek jelen, s csak halaszthatatlanul fontos esetekben helyettesítsék magukat az alvajdákkal. Ez a közös királyi és rendi óhaj azonban valószínűleg csak ritkán teljesült. A törvényszéki tárgyalásokon a főszerepet nem a vajdák, nem is az alvajdák, hanem bizonyára az ítélőmester játszotta. A fejedelmi bíráskodás későbbi fejlődése, valamint a magyarországi nádori igazságszolgáltatás analógiája támogatja ezt a feltevést. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ilyen módon a törvénykezés kicsúszott a vajdák kezéből, hiszen az ítélőmestert maguk választhatták ki legmegbízhatóbb familiárisaik közül. Legalábbis semmi nyoma sincs annak, hogy akár a király, akár az országgyűlés a magáénak vitatta volna az ítélőmester kinevezésének jogát. Az alvajdákhöz hasonlóan bizonyára az ítélőmestert is a vajdák fizették. A törvényszéki ülnököket viszont már a kincstár, azaz az állam fizette, mert igaz ugyan, hogy azokat is a vajdák választották ki, de már nem familiárisaik, hanem a jogban jártas nemesek közül, akik azután esküt is tettek az uralkodónak.¹⁾

A vajdai törvénykezés szabályozásával az országgyűlésnek sikerült befolyását a vajdai tisztségre kiterjesztenie, s ezáltal annak országos, rendi színezetet is adva, tisztán királyi hivataljellegét módosítania. Látszólag maga az uralkodó sem ellenezte ezt, amennyiben korlátokat szabott a vajdák hatalmának, amivel elismerte, hogy már nem tisztán királyi tisztviselőket lát bennük. Dobó és Kendy utasításában ugyanis kimondotta, hogy a fontosabb kérdésekben csak az erdélyi püspökkel, a kincstartóval és a tanácsosokkal egyetértésben intézkedhetnek.²⁾ Kérdés azonban, hogy ezt a korlátot

¹⁾ E. O. E. I. k. 495., 496., 502., 541., 542. l.

²⁾ Az utasítást kiadta Pray, Georgius: *Annales regum Hungariae. Vindobonae, 1767. V. k. 489—493. l.*

fejedelminek, vagy pedig rendinek kell-e minősíteniük? A kincstartó mindenestre a király embere volt. A püspök már a rendiség tagja, de azért erősen függött az uralkodótól. A tanácsosokról pedig az utasítás úgy rendelkezett, hogy őket a király nevezi ki. Ezzel szemben egy 1555-i országgyűlési végzés országos tanácsról beszél (consilium regnicolarum), amelynek tagjait a rendek választják.¹⁾ Minthogy ekkor még a vajdák kormányozták Erdélyt, ez alatt az országos tanács alatt csak a vajdai tanácsosokat érthetjük. A tanácsosok kinevezésének jogát tehát az uralkodó is, a rendek is a maguk számára vitatták, s csak a részletkutatás fogja majd eldönteni, hogy a gyakorlatban melyik álláspont érvényesült. Valószínűleg egyik sem, hanem a vajdák a tanácsosoktól függetlenül intézkedtek.²⁾

Homály borítja a vajdák kancelláriájának sorsát is. Valószínűleg az ítélőmester (protonotarius) vezette és több írnok dolgozott benne, hiszen a törvénykezéssel sok írásbeli munka járt együtt. De szükség volt a kancelláriára a vajdai hatóság egyéb: külügyi, hadügyi és közigazgatási feladatainak elvégzésénél is. Nem lehetetlen, hogy már a vajdai kancellária kétfelé vált és külön iroda intézte a bírósági ügyeket. A fejedelmi kancellária későbbi fejlődése alátámasztja ezt a feltevést, aminek helyességét a részletkutatás hivatott eldönteni.

Fráter Györgynek mint helytartónak és kincstartónak hatásköréből a pénzügyek irányítása sem hiányzott. I. Ferdinánd ezt a megoldást kezdetből fogva helytelenítette és a Barát halála után a jövedelmek kezelését különválasztotta a kormányzat többi ágától. Láttuk, hogy Magyarországon is hasonlóképpen cselékedett, s a helytartónak kezdetben a kamara fölött gyakorolt irányító és ellenőrző hatóságát később teljesen megszüntette. A királyi és állami jövedelmek kezelésére nyugaton a kamarai szervezet bizonyult a legalkalmasabbnak, uralmának megszilárdulásával bizonyára Erdélyben is bevezette volna, egyelőre azonban megelégedett azzal, hogy a kincstartói állást elválasztotta a helytartóitól, illetve a vajdaitól, s Haller Péter személyében külön kincstartót nevezett ki.³⁾

Bornemisza Pál és Werner György megbízása.

I. Ferdinánd ebben az időben Erdély végleges urának tartotta magát, uralmának gyökeres megszervezésére törekedett, amint azt az anyaországban már korábban megtette. Erdély kormányát a vajdák kezébe adta, de nem kisebb gondot fordított a jövedelmek célszerű és korszerű kezelésére. Legelső feladatnak a helyzet megismerését tekintette. Két nagytudású, tapasztalt és tehetséges tanácsosát küldte Erdélybe, mint királyi biztosokat, Bornemisza Pál veszprémi püspököt és Werner Györgyöt, a felsőmagyarországi királyi javak és jövedelmek kezelőjét. A biztosoknak 1552. január 1-én adott

¹⁾ *Biró Vencel* szerint a tanácsosok egy részét az uralkodó nevezte ki, másikát a rendek választották. (Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1917. 19. l.) A kérdést részletesebben kellene megvizsgálni.

²⁾ E. O. E. I. k. 543. l.

³⁾ E. O. E. I. k. 374. l. Valószínű, hogy Haller kezdetben csak a kincstartói címet viselte, mert az 1553. januárjában tartott kolozsvári országgyűlés az adóügy intézésével még Castaldot és Báthory Andrást bízta meg. E. O. E. I. k. 439. l. 1553. júliusában azonban, amikor Castaldot és Báthoryt már Dobó és Kendy váltotta fel, a rendek úgy határoztak, hogy az adót a kincstartó kezeihez kell beszolgáltatni. E. O. E. I. k. 494. l. Ezek szerint Haller hivatalát csak 1553. közepén foglalta el. Utasítása 1553. jún. 25-én kelt.

utasításában hangsúlyozta feladatuk fontosságát, mert, mondotta, minden a jövedelmektől függ, főleg a katonaság tartása, Erdélyt pedig csak erős hadsereggel lehetett volna megvédeni a török és az oláh vajdák támadásaival szemben. Erdély jövedelmeiről még Fráter György készített egy kimutatást az uralkodó részére, a biztosok most azt az utasítást kapták, hogy ennek a kimutatásnak helyességét a helyszínen ellenőrizzék, állapítsák meg, nem maradt-e belőle valami ki, továbbá tegyenek javaslatot arra nézve, hogyan lehetne a jövedelmeket helyesebb kezelés révén gyarapítani, esetleg új forrásokkal szaporítani. Vizsgálják meg, Fráter György hogyan kezelte a jövedelmeket, az ő emberei még szolgálnak-e, s megérdemlik-e a bizalmat. Az alkalmas és megbízható személyek kiválogatására különösen nagy súlyt helyezzenek. Tárgyalják meg Castaldóval és Báthoryval, — ekkor még ezek kormányozták Erdélyt — valamint Nádasdy Tamással, ha az is ott van, vajjon mi lenne az előnyösebb, ha egy személyre bízzák az összes jövedelmek kezelését, esetleg segítő társakat rendelve melléje, vagy pedig ha az osztrák tartományok és Magyarország példáját követve Erdélyben is királyi kamarát szerveznek ?¹⁾

A két biztos, Báthory és Nádasdy távollétében, csak Castaldóval tárgyalt, tanácskozás helyett inkább cselekedett. Sorra járták a jövedelmi forrásokat, a só-, pénzváltó- és pénzverő kamarákat, a huszadhelyeket, a királyi várakat és birtokokat, alaposan tájékoztak az egyházi javak és az adózás kérdéseiben. Részletes jelentésük, amelyet az uralkodó elé terjesztettek, összefoglaló képet nyújt az erdélyi pénzügyigazgatásról a XVI. század első felében.²⁾ Ez a kép zavaros helyzetet mutat, s indokolja a jelentéshez fűzött javaslatot. A legelső feladat eszerint a zavaros helyzet tisztázása lett volna, amihez erőskezű emberre volt szükség. A biztosok ezért Castaldóval egyetértve a kamarai tanácsrendszer bevezetése helyett inkább azt ajánlották, hogy a király az erdélyi pénzügyek irányítását egy emberre bizza, a segítő társakat ne melléje rendelje — ez lett volna a tanácsrendszer — hanem alája. Elsősorban egy számvevőt adjon melléje, mert a legnagyobb hiba az, hogy a tisztviselők pontatlanul számolnak el, azután egy-egy szakembert, aki jártas a két legfontosabb jövedelmi ág, a só- és a nemesérbányászat dolgaiban. Megfelelő embereket megnevezni azonban nem tudtak, — tanta est hic hominum penuria — s Castaldo sem tudott.

Haller Péter kincstartósága.

Az egész terv a megfelelő emberek hiányán szenvedett hajótörést. A király a biztosok javaslatát mindenben elfogadta, de csak egy év múlva talált valakit, aki a nehéz szerepre alkalmasnak látszott. Választása a nagyzebeni Haller Péterre esett, aki már korábban is hasznos szolgálatokat tett a kincstárnak. Haller az igazgatói és kincstartói kettős címet kapta (administrator proventuum in Transsilvania et thesaurarius). 1553. június 25-én kelt utasításában³⁾ az uralkodó feladatát a biztosok javaslatának megfelelően az összes erdélyi királyi jövedelmek központi kezelésében, az alája rendelt

¹⁾ Az utasítást kiadta Engel, Johann Christian von: Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. III. Bd. Halle, 1798. 17—20. l.

²⁾ A jelentést, amelynek adatait az egyes jövedelmi ágak ismertetésénél fogom felhasználni, ugyancsak Engel adta ki i. m. III. Bd. 22—43. l. és IV. Bd. (Halle, 1801.) 6—31. l.

³⁾ Kiadta Engel i. m. IV. k. 52—66. l.

tisztviselők irányításában és ellenőrzésében jelölte meg, sokkal nagyobb önállósággal és cselekvési szabadsággal ruházva fel, mint amilyennel a felső-magyarországi igazgató, sőt maga a magyar kamara rendelkezett. Közvetlenül maga alá rendelte, ami azt jelentette, hogy kivonta a magyar kamara főhatósága alól, sőt formailag az udvari kamara alá sem tartozott. Tekintve Erdély távoli fekvését és rendkívüli viszonyait, az igazgató-kincstartónak nem kellett minden intézkedéséhez előzetes királyi jóváhagyást kérnie, hanem saját belátása szerint cselekedhetett. Valószínű ugyan, hogy ezt az önállóságot az uralkodó később megszorította volna, pillanatnyilag azonban csak így remélhetett sikert.

Pesti Gáspár személyében Haller az egyik segítőtársat utasításával egyidőben megkapta, de nem mint számvevőt, ahogyan a biztosok ajánlották, hanem mint ellenőrt (contrascriba).¹⁾ Hivatali munkájukat egyikük utasítása sem szabályozta, így nem tudjuk, vajjon a befolyó jövedelemről hol tartoztak elszámolni, az alájuk rendelt tisztviselők számadásait ők maguk nézték át, vagy pedig a magyar kamarához továbbították? Valószínűnek látszik, hogy a jövedelmeket nem küldték sem Pozsonyba, sem Bécsbe, hanem az erdélyi kormányzat és katonaság költségeinek fedezésére fordították. Az alájuk rendelt tisztviselőket ők számoltatták el, maguk pedig a királyi biztosoknak adtak számot.

Az ellenőrön kívül a másik két segéderőt a só- és a nemesércbányászat ügyeinek intézésére Haller nem kapta meg, bár kinevezésüket a király a kincstartói utasításban megígérte. Ez a körülmény is hozzájárulhatott, hogy félévi működése nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, ő maga elkedvetlenedett és 1553 végén felmentését kérte az uralkodótól. I. Ferdinánd ekkor kénytelen volt újabb bizottságot küldeni Erdélybe, az egyik biztos Werner György maradt, Bornemisza Pál helyét pedig, akit időközben erdélyi püspökké neveztek ki, Francisci Tamás magyar kamarai tanácsos foglalta el.

Vass László főigazgatósága.

Ez az új bizottság a vajdák és az erdélyi püspök közreműködésével először is Haller utódát szemelte ki. Legalkalmasabbnak²⁾ erre a tisztségre Vass Lászlót találták, a dési sókamara vezetőjét, aki Haller kincstartóságának idején azt a szerepet töltötte be, amit a Bornemisza-féle bizottság a sóbányászat központi irányítójának szánt a kincstartó oldalán, illetve felügyelete alatt. Vass azonban ragaszkodott hozzá, hogy a dési sókamarát továbbra is vezethesse, a bizottság így kénytelen volt eredeti elgondolásáról lemondani, a sóügyek intézésére nem kerestek külön vezetőt, az új igazgató ezt a feladatot magára vállalta. Ezzel szemben külön személyt bíztak meg az aranybányászat ellenőrzésével, az arany beváltásával, finomításával, valamint pénzzé verésével; Macskássy Györgyöt, aki már Fráter György alatt végzett hasonló munkát. Macskássyt Vass alá rendelték, fizetését tőle kapta, a jövedelmet neki adta át, előtte számolt el, minden fontosabb kérdésben csak az ő beleegyezésével intézkedhetett, sőt, ha erre lehetőség nyílt, más ügyekben is rendelkezésére állott. Így tehát Macskássy vállalta azt a szerepet, amelyet a Bornemisza-féle bizottság eredetileg két szakembernek szánt. Állását a kamarai tanácsosokéval állíthatjuk párhuzamba, az igazgatót pedig a kamaraelnökökkel, bár a

¹⁾ Pesti utasítását l. *Engel* i. m. IV. k. 66—67. l.

²⁾ A Kolozsmonostori konvent apátja, Ferenc doktor, a számára felajánlott kincstartói állást nem fogadta el. *Engel* i. m. IV. k. 89. l.

kamarai igazgatás bevezetésére a biztosok és vajdák, valamint az erdélyi püspök még nem látták elérkezettnek az időt.¹⁾

Egy lépéssel azonban közeledtek a kamarai rendszer felé: Vass Lászlót már nem kincstartónak és igazgatónak nevezték, hanem az erdélyi királyi jövedelmek főigazgatójának (supremus proventuum regiae maiestatis in Transsilvania administrator). Utasítását az uralkodó nevében ideiglenesen a vajdától és a püspöktől kapta, megfogalmazásában jelentős szerepet játszottak a biztosok is, kiknek jelentése és javaslata alapján készült el az 1554. április 6-án kelt végleges királyi utasítás, amelyet a pozsonyi magyar kamarán állítottak ki.²⁾ Ez az utasítás magában foglalta Haller Péter korábbi utasítását s azt újabb rendelkezésekkel egészítette ki, részletesen megszabva, hogy a főigazgató a jövedelmeket milyen célokra fordítsa. Pontos költségvetési tervezetével erősen korlátozta a főigazgató rendelkezési szabadságát, de még így is jelentékeny önállósággal ruházta fel. A hanyagnak és hasznavehetetlennek bizonyult tisztviselőket elbocsáthatta, kivéve az ellenőröket, akik nem a főigazgató, hanem a főellenőr főhatósága alá tartoztak. A Haller mellett létesített ellenőri állást ugyanis továbbra is megtartották, ugyancsak Pesti Gáspárral töltötték be, de viselőjét már nem ellenőrnek, hanem — az igazgatói cím főigazgatóira történt változtatásának megfelelően — főellenőrnek nevezték. A főellenőrnek ilyen nagy hatáskörrel való felruházása egészen egyedülálló jelenség, mását nem láttuk sem a magyar, sem a szepesi kamaránál. Ezeknek a hatóságoknak a területén a vidéki kamarai tisztviselők mellé rendelt ellenőrök is a kamara vezetőjétől függtek, a kamara ellenőre csak a pénztári ügyeket intézte, az irányítás és ellenőrzés dolgába beleszólása nem volt. Vass László utasítása ezzel szemben úgy rendelkezett, hogy a főigazgató a főellenőrt minden kérdésben halgassa meg és tudta nélkül semmit se tegyen. A főellenőri állásnak ezt a jellegzetes módosulását azzal magyarázhatjuk, hogy az eredetileg tervezett tanácsosi állásokra megfelelő emberek nem akadván, másrészt a kincstartóból főigazgatóvá előléptetett pénzügyigazgató túlságosan nagyra vélt hatáskörét csökkenteni akarván, a magyar kamara mindkét célra az ellenőrt találta alkalmasnak, akit, hogy a főigazgatóval való párhuzamos helyzetét kifejezésre juttassák, a főellenőri címmel ruháztak fel.

A magyar kamara egyébként is igyekezett befolyását az erdélyi főigazgatóságra kiterjeszteni. A befolyó jövedelmeket ugyan a főigazgató ezután sem küldte a pozsonyi pénztárba, de Vass László utasításának az a része, amely részletes költségvetési tervezetet tartalmazott, már a magyar kamara irányítását jelenti. Méginkább megfigyelhetjük ezt a térhódítást az ellenőrzés kérdésében. Haller Péter még az Erdélybe küldött királyi bizottság előtt adott számot működéséről, Vass Lászlót utasítása már arra kötelezte, hogy félévenként pontos kimutatást (extractus), az év végén pedig részletes számadást (ratio) készítsen és terjesszen a magyar kamara elé. Sőt az alája rendelt összes tisztviselők elszámolásait is Pozsonyba kellett küldenie felülvizsgálatra. A jövedelmek felhasználásán és az ellenőrzésen kívül még az igazgatásba is bele akart szólni a magyar kamara, ezt mutatják Vass László utasításának azok a mondatai, amelyek meghagyták a főigazgatónak, hogy

¹⁾ Érdekes, hogy Macskássy utasításának címe erdélyi kamarát említi. Az utasítást a király nevében és a két biztos jelenlétében Bornemisza Pál püspök és a vajdák adták. Szövegét kiadta Engel i. m. IV. k. 83—85. l.

²⁾ Az ideiglenes utasítást kiadta Engel i. m. IV. k. 79—82. l., a véglegesnek fogalmazatát f. Orsz. Lvt. Kamarai lt. Libri Instr. VIII. k. 465. l.

minden olyan kérdésben, amelyet az utasítás nem érintett, vagy amely különösebb megfontolást igényel, forduljon őfelségéhez, vagy a magyar kamarához.

Hogy azután a gyakorlatban hogyan alakult ki az erdélyi főigazgatóság és a magyar kamara viszonya, azt egyelőre nem tudjuk, ezt a kérdést is a részletkutatás hivatott tisztázni. Az erdélyi főigazgatóság különben is csak rövid ideig működött, I. Ferdinándnak nem sikerült lábát Erdélyben megvetnie. Ez a néhány hónap nem volt elegendő arra, hogy a papírra vetett szép gondolatokat megvalósíthatták volna. A magyar kamara törekvései mindamellett elvi fontosságúak, mert párhuzamba állíthatók a szepesi kamarával szemben később jelentkezett főhatósági igényekkel, azt mutatják, hogy a magyar pénzügyigazgatás Pozsonyban működő központi szerve, amely még maga is a kezdet nehézségeivel küzdött, már a XVI. század ötvenes éveiben arra törekedett, hogy az egész ország — Erdélyt is beleértve — összes pénzügyi hivatalait a maga hatósága alá vonja, s ezáltal megakadályozza, hogy névleg közvetlenül az uralkodó, a valóságban azonban a bécsi udvari kamara idegen tanácsosai rendelkezzenek fölöttük.

Hasonlóképpen inkább elvi szempontból, mint a gyakorlatban elért eredmények alapján kell értékelnünk I. Ferdinándnak az erdélyi igazgatóság, majd főigazgatóság megszervezésében megnyilvánult kísérleteit. Reformjai szervesen beleilleszkedtek abba a nagyvonalú elgondolásba, amelynek célja a magyar pénzügyigazgatás államosítása volt, s amit a királyi Magyarország területén sikerült is megvalósítani. Bornemisza Pál püspök és Werner György jelentéséből kiderül, hogy Erdélyben a XVI. század közepén a királyi jövedelmek nagy részét bérbeadták vagy elzálogosították, s azokat sem tekinthetjük állami (azaz királyi) igazgatás alatt állóknak, amelyeket uralkodói kamarák kezeltek, mert a kamarák vezetőit senki sem irányította és ellenőrizte, így ők sem törődtek az alájuk rendelt hivatali személyzet visszaéléseivel. Ezeknél a kamaráknál a helyzet még rosszabb volt, mint a bérbeadott jövedelmi forrásoknál, mert itt még a bér sem volt biztos, s az önző hivatalnokok ugyanolyan lelkiismeretlenül gazdálkodtak, mint a bérlők, akiknek csak az volt fontos, hogy minél rövidebb idő alatt minél nagyobb hasznot vágjanak zsebre. Hasonló viszonyokat figyelhettünk meg I. Ferdinánd uralkodásának elején a királyi Magyarország területén is. I. Ferdinándnak legnagyobb érdemét éppen abban látjuk, hogy megszervezvé a pozsonyi és a szepesi kamarát, a bérlet- és a zálogrendszert az állami pénzügyigazgatásból fokozatosan kiküszöbölte, s a központi irányítás és ellenőrzés intézményesítésével a jövedelmek kezelését szilárd alapra helyezte. Hogy a török nem foglalta el egész Magyarországot, azt nem az idegen zsoldos seregek akadályozták meg, hanem az új védelmi rendszer, a végvárak szilárd övezete, amelyben magyar katonák harcoltak és hullottak, s amelynek fennállását a magyar királyság korszerűen kezelt jövedelmei biztosították. I. Ferdinándnak és magyar tanácsosainak nagyvonalúságát és éles ítélőképességét bizonyítja, hogy a két oldalról, a török és az oláh fejedelmek részéről egyaránt fenyegetett Erdélyben is haladéktalanul hozzáfogtak, hogy a honvédelem korszerű gazdasági feltételeit megteremtsék.

Ez a munka azonban hosszabb időt igényelt volna, mint amennyi rendelkezésükre állott. Nem utolsó sorban volt oka a sikertelenségnek, hogy alkalmas személyeket nem találtak. Vass László működésének részleteit és eredményeit nem ismerjük, ennek tisztázása a részletkutatás megoldására váró feladatai közé tartozik, csak annyit tudunk, hogy 1555 végén már Kendy

Antal volt a kincstartó.¹⁾ Egyelőre egészen homályos, hogyan lett a főigazgatóból újra kincstartó. Nem lehetetlen, hogy Kendy Antal már nem I. Ferdinánd tisztviseelője volt, hanem János Zsigmondé, illetve Izabelláé, akiket Erdély rendei, engedve a török nyomásának, 1556 tavaszán újra uraiknak ismertek el.

A pénzügyigazgatás Izabella kezében.

János Zsigmond és anyja ekkor következő tizenöt éves országlása idején azután szóba sem került a pénzügyigazgatásnak olyan reformálása, ahogyan azt I. Ferdinánd elgondolta. Izabella még a kincstartói szótól is idegenkedett, mert az Fráter György nagy hatalmát és a Baráttal szemben elszenvedett kudarcait idézte emlékezetébe. Kívánságára az erdélyi országgyűlés 1556 végén a kincstartói állást, annak költséges voltára hivatkozva, megszüntette és az összes jövedelmek kezelését és felhasználását őreá bízta.²⁾ Izabella gazdálkodását nem ismerjük, de nem valószínű, hogy jobb gazda lett volna, mint amilyen államkormányzónak bizonyult. A jövedelmek igazgatása a régi kerékvágásban folyt tovább. Az országgyűlés 1558-ban felszólította a királynét, hogy bízta jövedelmeinek kezelését egy derék és gondos férfiúra.³⁾ Ez az adat arra enged következtetni, hogy a rendek sem voltak a királynéi gazdálkodással megelégedve, de jellemző erélytelenségükre, hogy kísérletet sem tettek arra, hogy a fejedelmi javak és jövedelmek felhasználásába beavatkozzanak, hanem csak arra figyelmeztették úrnőjüket, — a kincstartó szó említését ezúttal is kínos gonddal kerülve — hogy bevételeinek kezelését bízta egy hozzáértő emberre, aki felelősséggel és számadással természetesen csak neki tartozott volna. Nem akadtunk nyomára annak, hogy Izabella ezt a rendi figyelmeztetést megszívlelte, de ha meg is tette, emberét kincstartónak, a szó közjogi értelmében, semmiképpen sem tarthatjuk, legfeljebb a királyné magánpénztárosának tekinthetjük.

A külön pénzügyigazgatás gondolata, az újkori államkormányzatnak ez a sajátos vonása, I. Ferdinánd sikertelen kísérlete után félszázadon keresztül nem jelentkezett Erdélyben. A pénzügyeket, s ez jellemezte talán legjobban a fejedelmi korszak Erdélyének közigazgatását, nem bízták külön kormányhatóság gondjára, hanem az országrész uralkodója a jövedelmek kezelését is személyes hatáskörébe vonta. Ezt természetesen csak úgy tehette meg, hogy a pénzügyi hivatalszervezet államosításáról lemondott s a középkorból jólismert bérlet- és zálogrendszer finánciális szempontból is kifogásolható, népjóléti tekintetben pedig mindig károsnak bizonyult alkalmazásával elégedett meg. Így érthetjük meg, hogy a XVI. és XVII. századi Erdély pénzügyi viszonyai mindenkor az országló fejedelem magánvagyonától és gazdasági rátermettségétől függtek, s hogy a fejedelmi hatalom nem az állami jövedelmekre támaszkodott, hanem a fejedelmi család magángazdaságára. Az újkori állam ezen a fejlődési fokon már túljutott, de Erdély kormányzata I. Ferdinánd kudarca után inkább középkori, mint újkori vonásokat mutat.

János Zsigmond fejedelemsége.

A vajdákra és a kincstartóra, illetve a jövedelmek főigazgatójára épült Habsburg-kormány 1555 végén vesztette el az uralmat Erdély fölött. Nem az erdélyi rendek támadtak fel I. Ferdinánd emberei ellen, a változást

¹⁾ E. O. E. II. k. 8. I.

²⁾ E. O. E. II. k. 58—59. I.

³⁾ E. O. E. II. k. 97. I.

nem belpolitikai okok, hanem külső erő, a török fegyveres ereje idézte elő. A szultán elérkezettnek látta az időt reá, hogy János Zsigmondot visszaültesse Erdély trónjára, s Erdély rendei készségesen hódoltak a hatalom új birtokosa előtt. 1555 decemberében már nem ismerték el a vajdák főhatóságát, hanem Balassa Menyhért személyében főkapitányt választottak.¹⁾ Ekkor találkozunk utoljára ezzel a tisztséggel, amelynek előző viselői a János király halála utáni zavaros időszakban szerepeltek, s amely most is csak átmeneti megoldásnak bizonyult.

Petrovics Péter helytartósága.

A török János Zsigmond trónraültetésével annak régi gyámját, Petrovics Pétert bizta meg. Az erdélyi országgyűlés azzal bizonyította készségét az új helyzet vállalására, hogy Petrovicsot még Izabella és fia visszatérte előtt az ifjú uralkodó helytartójává választotta meg s olyan széleskörű, a bel- és külügyi kormányzatra, hadügyre, igazságszolgáltatásra és pénzügyigazgatásra egyaránt kiterjedő hatáskörrel ruházta fel, amilyennel Fráter György halála óta senki sem rendelkezett s amely mindenben fejedelmi hatalomnak felelt meg.²⁾ Petrovics magát a királyné és fia erdélyi és magyarországi helytartójának nevezte s a rája ruházott jogokat gyakorolta is.³⁾ A rendek ugyan választottak melléje egy hattagú helytartói tanácsot is, amelyben a három nemzetet 2—2 tanácsos képviselte, azonban nem valószínű, hogy ez a tanács különösebb szerepet játszott volna.⁴⁾ Magának Petrovicsnak helytartósága is megszűnt, amint János Zsigmond és Izabella visszatértek Erdélybe. Egészen 1557 őszén bekövetkezett haláláig hűséges embere és szilárd támasza maradt urának, helytartói teljes hatalmát azonban, az országgyűlés hozzájárulásával átadta az ifjú uralkodó gyámjának, Izabellának. Helytartóval többé nem találkozunk a XVI. és XVII. századi Erdély történetében, miként Dobó István, ki mindvégig kitartott I. Ferdinánd mellett, és Kendy Ferenc, az utolsó vajdák. Utánuk már csak a Habsburg-királyok nevezik vajdáknak az erdélyi fejedelmeket, így Báthory István is, míg végül ők is elismerik a fejedelemséget s ezzel a vajdai cím végleg eltűnik.

Izabella szerepe.

Petrovics korántsem mutatott kedvet vagy szándékot arra, hogy a hatalmat, amit a török bizalma s az erdélyiek hódolata kezébe helyezett, felhasználja vagy megtartsa. Inkább hadvezér volt, mint államférfi, a kormányzásban nem lelte örömét, terhétől szívesen megszabadult. Izabella előtt most megnyíltak azok a lehetőségek, amelyektől annakidején a Barát erélye megfosztotta. Azt mondhatjuk, hogy 1556-ban nem János Zsigmond, hanem gyámja, az özvegy királyné lépett Fráter György örökébe, amit I. Ferdinánd nem tudott megtartani. Uralma a török támogatásán alapult, hatalmát csak a szultán haragjától kellett féltenie. De a konstantinápolyi udvar nem találhatott volna alkalmasabb eszközt erdélyi tervei megvalósí-

¹⁾ E. O. E. I. k. 552. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 570—573. l.

³⁾ E. O. E. I. k. 574. l.

⁴⁾ Tagjai voltak: Patócsy Boldizsár és Forró Miklós a magyarok, Kornis Miklós és András Márton a székelyek, valamint Haller Péter szebeni polgármester és Benkner János brassói bíró a szászok részéről. Érdekes, hogy I. Ferdinánd volt kincstartója is (Haller) szerepet vállalt ebben a tanácsban.

tására, mint Izabellát. 1557-ben ugyan kísérletet tett egy lázadó erdélyi főúrral, Bebek Ferencsel, kinevezvén azt a királyfi gyámjává és az ország kormányzójává, azonban ez a kísérlet komolyan pillanatnyilag sem fenyegette Izabella kormányát, a nagyvezér megrendült bizalmát sikerült visszazereznie és egészen 1559. szept 15-én bekövetkezett haláláig háborítatlanul uralkodott.¹⁾

A királyi tanács János Zsigmond mellett.

Gyámi hatásköre, amelyet az 1556 novemberében és decemberében ülésező országgyűlés foglalt törvénybe, az államélet valamennyi ágára kiterjedt, kül- és belügyekre, a hadi, igazságszolgáltatási, közigazgatási és pénzügyigazgatási kormányzatra egyaránt, minden csorbitás, vagy korlátozás nélkül.²⁾ Magyar-, Dalmát- és Horvátország királynőjének címét viselte.³⁾ A rendeknek, illetve a rendi országgyűlésnek felelősséggel és számadással nem tartozott. Az országgyűlés ugyan 1558-ban egy tizenkéttagú tanácsot rendelt melléje, a tanácsosokat az erdélyi három nemzet képviselői és a magyarországi, azaz partiumbeli urak közül választva meg, nem tartom azonban valószínűnek, hogy ez a királynői tanács különösebb jelentőségre emelkedett és nagyobb szerepet játszott volna, mint a korábbi vagy későbbi királyi és fejedelmi tanácsok Erdélyben. A tizenkét tanácsos részére a rendek az ország jövedelmeiből fizetést is rendeltek, hogy valamennyien, vagy legalábbis egy részük állandóan az uralkodói udvarban tartózkodhassék, minthogy azonban az ország jövedelmeit is Izabella kezelte és élvezte, a tanácsot tulajdonképpen ő fizette, ami annak függetlenségét és korlátozó szerepének lehetőségét erősen kétségessé tette. Semmi sem mutat arra, hogy ebben a királynői tanácsban rendszeresen működő újkori kormányhatóságot lássunk, ne pedig a Mohács előtti magyar királyi tanácsnak egyik módosult változatát. A különbség csak az, hogy ezeket a tanácsosokat a rendek választották, de feltehetjük, hogy a királynővel történt előzetes megegyezés alapján. Ez a tanács sem ülésezett állandóan, tényleges befolyást az államéletre csak akkor gyakorolhatott, ha a királynő valamelyik tagját, aki személyes bizalmát élvezte, belevonta a kormányzás munkájába.⁴⁾

Azt, hogy rendi választása ellenére is a királynői tanács mennyire Izabellától függött, nem pedig az országgyűléstől, mi sem bizonyítja jobban, mint az 1559 júniusában tartott országgyűlésnek a tanácsurakra vonatkozó határozata. Eszerint a rendek teljesen Izabellára és fiára bízták azoknak a tanácsosoknak a kijelölését, akik hivatva voltak a királynő halála esetén a királyfi mellett az ország kormányát kezükbe venni.⁵⁾

Tanulságos képet kapunk János Zsigmond királyi tanácsáról Nagyszében városának 1562-i jegyzőkönyvéből. Az uralkodó ebben az évben kíséretével együtt felkereste a szász nemzet fővárosát, amelynek vezetői ajándékokkal kedveskedtek uruknak s azoknak a férfiaknak, akikről

¹⁾ Bebek Ferenc kísérletére I. E. O. E. II. k. 17—18. és 23. l.

²⁾ E. O. E. II. k. 57. l.

³⁾ E. O. E. II. k. 72. l.

⁴⁾ A 12 tanácsos névsora a következő: Perényi Gábor, Bebek Ferenc, Báthory György, Kendy Ferenc, Balassa Menyhért, Kendy Antal, Báthory András, Csáky Mihály, Kemény János, Gyeróffy Mihály, Szalánczy János és Cserepovich Miklós. E. O. E. II. k. 88. l.

⁵⁾ E. O. E. II. k. 111. l.

remélhették, hogy befolyásukat a szászok javára fogják majd az udvarban érvényesíteni. Ezek között találjuk első helyen a kancellárnak, Csáky Mihálynak a nevét, majd 3 tanácsosét, Báthory Andrásét, Szalánczy Jánosét és Báthory Kristófét, azután 3 urét, akik nem viselték a tanácsosi címet, Majláth Gáborét, Nisowsky Szaniszlóét és Báthory Istvánét, végül 3 kancelláriai irnokét.¹⁾ A 3 tanácsos minden bizonnyal tagja volt a királyi tanácsnak, akár országgyűlési választás, akár fejedelmi kinevezés révén. Rajtuk kívül több tagja is volt e tanácsnak, legalábbis semmi nyoma sincsen annak, hogy János Zsigmond az 1558-ban megállapított tizenkettős létszámot csökkentette volna, ezek azonban vagy azért nem voltak ott a kíséretben, mert valamilyen állami vagy egyéni feladat máshová szolgáltatta őket, vagy pedig azért, mert uruk bizalmát nem élvezték. Helyüket az a 3 úr töltötte be, aki forma szerint ugyan nem volt tanácsos, de jelenlétük a kíséretben, valamint megajándékozásuk az okosan számító szászok részéről nyilvánvalóvá teszi, hogy befolyásuk a fejedelemre semmivel sem volt kisebb a tényleges tanácsosokénál, esetleg felül is múlta azt. Ebben a tényben nem kell valami erdélyi jellegzetességet látnunk, gyakori jelenség volt ez a magyar királyi tanácsnál is, sőt az újkori kormányhatóságnak szánt helytartói kormánytanács ülésein is megjelenhettek I. Ferdinánd korában olyanok, akik nem tartoztak e hivatal kinevezett tanácsosai közé. A Nagyszébenben megjelenő erdélyi királyi, illetve fejedelmi tanács jellege még középkori, nincs helyhez kötve, a fejedelmet mindenhova követi, keretei nem merevek, egyes tagjai távolvannak, szerephez jutnak viszont névleg nem tanácsosok is. Valószínű, hogy e tanács rendszeresen nem ülésezik, a felmerülő kérdéseket nem együttesen tárgyalják meg és nem szótöbbséggel döntenek el, hanem az uralkodó egyenként kérdezi meg azokat, akikben megbízik s azután önállóan határoz, esetleg akaratnélküli báb valamelyik erősegyéniségű udvari embere kezében.

A fejedelmi kancellária.

János Zsigmond fejedelemsége, illetve királysága idején az utóbbi történet, Izabella halála után Csáky Mihály, a kancellár vette kezébe a kormányt. Befolyását elsősorban személyes képességeinek köszönhette, nem pedig hivatalának, kancellársága alatt azonban a fejedelmi kancelláriát olyan jelentőségre emelte, hogy ettől kezdve ez a hivatal önmagában is súlyt adott viselőjének, utódai, az erdélyi kancellárok, mindenkor döntő szerepet játszottak a fejedelemség sorsának alakításában.

Az erdélyi fejedelmi kancellária a vajdai kancelláriából fejlődött ki. A mohácsolótti vajdai kancelláriát a vajda titkára (secretarius) és ítélmestere (pronotarius) vezette, alattuk jegyzőknek (notarii) is nevezett irnokok (scribae) dolgoztak. A kancellária ebben az időben még nem oszlott meg, bár a megoszlás lehetősége megvolt, amennyiben az ítélmester főleg az igazságszolgáltatással kapcsolatos ügyeket intézte, a titkár pedig a többi. Mohács után, János király uralkodása alatt a vajdai kancellária továbbra is működött, vajdai titkárról azonban többé nem hallunk, csak ítélmesterről, ami azzal magyarázható, hogy a vajdák feladata elsősorban az igazságszolgáltatás volt. Fráter György a vajdai kancelláriát vette át és fejlesztette tovább, nem pedig Jánosnak királyi kancelláriáját. Alatta ez a hivatal

¹⁾ E. O. E. II. k. 155—156. l.

fontos szerepet játszott, mert a Barát széles hatáskörének megfelelően a külügyi és belügyi kormányzat minden ágának írásbeli munkáját végezte. Izabellának nem volt külön irodája, a királyné nevében kiállított okleveleket is a helytartói kancellária tisztviselői fogalmazták és tisztázták, pecsételték meg és tartották nyilván. Annak nincs nyoma, hogy a helytartói kancelláriát külön kancellár vezette volna, Fráter György ezt a feladatot is a maga számára tartotta fenn. Csodálatos munkabírást bizonyítja, hogy titkárajáról sem tudunk, csak ítélőmestereit ismerjük, akik a kancelláriai irnokok főnökei voltak és a bíraskodásban is résztvettek. I. Ferdinánd hatévi interregnuma alatt a helyzet nem változott, vajdái átvették a helytartói kancelláriát, de nem gondoltak arra, hogy átszervezzék vagy továbbfejlesszék. Erre csak János Zsigmond visszahívása után került sor.

Hogy az erdélyi kancellári állás, valamint a fejedelmi kancellária megszervezése kinek a nevéhez fűződik, nem tudjuk. A rendek már 1550-ben kérték Izabellát, hogy nevezzen ki kancellárt, ezt a kívánságot azonban valószínűleg a Barát ellenkezése hiúsította meg.¹⁾ 1556-ban, amikor János Zsigmond és Izabella Lengyelországból visszatértek, Csáky Mihály volt bizalmi emberük, korábban gyulafehérvári kanokok, majd Izabella titkára és János Zsigmond nevelője, aki urait Lengyelországba is elkísérte és csak velük együtt lépte át újra Erdély határait. Valószínű, hogy a kancelláriai reform elsősorban Csáky személyes műve, így teremtette meg tényleges befolyásának közjogi alapját és keretét. Egyéni kezdeményezését a helyi és időbeli viszonyok is támogatták, az önálló fejedelemségnek, illetve János Zsigmond királyságának feltétlenül szüksége volt egy olyan szervre, amely nemcsak az uralkodással kapcsolatos írásbeli munkát szakszerűen elvégzi, hanem könnyíti a kormányzás gondjain is. Az írásbeliség fokozatos terjedésének hatását az erdélyi kancellária felállításánál is fontos tényezőnek kell minősítenünk, annál is inkább, mivel a protestantizmus erdélyi térfoglalása a két katolikus hiteleshelynek, a gyulafehérvári káptalannak és a kolozsmonostori konventnek világi, azaz fejedelmi igazgatás alá helyezését eredményezte, ami azzal a következménnyel járt, hogy korábbi szerepüknek egy részét a fejedelmi kancellária vette át.

Ennek a kancelláriának élén feltehetőleg már 1556-tól kezdve Csáky Mihály állott s a fő- vagy titkos kancellári, továbbá a tanácsosi címet viselte (summus cancellarius et consiliarius, secretarius cancellarius et consiliarius), röviden pedig csak kancellárnak nevezte magát. Az a szerep, amelyet Erdély államéletében János Zsigmond uralkodása alatt betöltött, a helyi viszonyokhoz arányítva semmiben sem maradt a Mohács előtti magyar fő- és titkos kancellárok államkormányzati tevékenysége mögött. Nyilvánvaló, hogy Csáky mintául a magyar királyi kancelláriát vette, amikor a vajdai kancelláriából az erdélyi fejedelemség első s mondhatjuk: egyetlen XVI. és XVII. századbeli kormányzervét megalkotta. Ezt nemcsak a kancellár címe mutatja, hanem a kancelláriának két részre osztása is, 1556-tól kezdve ugyanis külön kancellária intézte az igazságszolgáltatással kapcsolatos és külön az államkormányzat többi ágával járó írásbeli munkát. Az előbbi kisebb (cancellaria minor), az utóbbit pedig nagyobb kancelláriának (cancellaria maior) nevezték. Mohács előtt, miként láttuk, a magyar királyok kancelláriája is két részre oszlott, mégpedig ugyanilyen hatásköri meg-

¹⁾ E. O. E. I. k. 304. I.

oszlás alapján és hasonló néven. Mindkét erdélyi kancelláriának a kancellár volt a vezetője, a kisebbet azonban csak névleg irányította, a nagyobb munkájában viszont személyesen is tevékenyen résztvett s ebben lényegesen különbözött a magyar fő- és titkos kancellároktól, akik ezt a címüket anélkül viselték, hogy a kancelláriában dolgoztak volna, ezt a feladatukat a kancellárok örökölték. Az erdélyi fő- vagy titkos kancellár ezzel szemben maga nyitotta fel a kancelláriába érkező leveleket, maga pecsételte meg a kiadványokat, szerepe az írásbeli munka minden egyes fázisában kimutatható. Ez magyarázza meg, hogy alkancellárral nem találkozunk, reá ugyanis csak akkor lett volna szükség, ha a kancellárt az államkormányzat feladatai annyira igénybeveszik, hogy a kancelláriai munkára nem marad ideje. Hasonlóképpen Csáky Mihálynak fáradhatatlan munkabírásával indokolhatjuk, hogy alatta a nagyobb kancelláriában titkárt sem alkalmaztak. Az írásbeli munka szellemi részét maga a kancellár végezte, a gépies részt pedig irnokokra és jegyzőkre bízta. Emellett a nagy gonddal és fáradtsággal járó hivatalnoki munka mellett résztvett és döntőfontosságú szerepet játszott az államéletnek minden területén. 1566-ban és 1569-ben rövid ideig mint helytartó (*locumtenens in absentia*) helyettesítette a külföldre távozó, illetve pihenésre térő ifjú királyt.

Újkori értelemben vett hivatalnak ezt a nagyobb fejedelmi kancelláriát még nem tekinthetjük. Hiányzott belőle az újkori kormányhatóságok legjellegzetesebb vonása, a kollegialitás, a testületi ügyintézés. Testülete, tanácsa nem is volt, az ügyeket a kancellár egymaga intézte el, legfeljebb a jegyzők és irnokok segítségét vette igénybe, anélkül azonban, hogy véleményüket köteles lett volna meghallgatni és figyelembevenni. Csáky Mihály nagy szerepét és döntő befolyását nem kancellári állásának köszönhette, hanem egyéni adottságainak. Utódai alatt is ez maradt a helyzet a XVI. és XVII. század folyamán, a kancellária nem mint hivatal, hanem az élén álló kancellárok, mint államférfiak révén tett szert egyre növekvő jelentőségre, bár azt sem tagadhatjuk, hogy az egymást követő kancellárok kimagasló közéleti tevékenysége a hivatal tekintélyének és azzal együtt államkormányzati működésének fokozódásához nem kis mértékben járult hozzá.

A nagyobb erdélyi kancellária fejlődését Csáky Mihály 1572-ben bekövetkezett halála után nem ismerjük, ez a feladat is még megoldásra vár. Csak annyit tudunk, hogy később már alkancellárok, titkárok és altitkárok is feltűnnek a kancelláriai tisztviselők között. A fejlődés tehát hasonló volt a magyar kancellária alakulásához. A kancellárt államkormányzati szerepe a fejedelem oldalán valószínűleg annyira igénybevette, hogy a kancelláriai munkában nem vehetett olyan mértékben részt, ahogyan azt Csáky Mihály tette. Az írásbeliség rohamos térhódítása is lehetetlenné tette, hogy a kancellár az írásbeli ügyintézés minden fázisában személyesen tevékenykedjék. Így került sor alkancellárok, titkárok és altitkárok alkalmazására, akik a korábban osztatlan kancellári munkakör egyes részeit vették át. A kancellárok közéleti tevékenységéből a hivatalra háramló megbecsülésnek pedig az lett a következménye, hogy ezek a vezető kancelláriai tisztviselők az államkormányzatban is szerephez jutottak. A magyar kancellária titkárainak államkormányzati szerepét a Mohács előtti évtizedekben, majd a Habsburgok bécsi magyar expedíciójában az eddigi kutatás eredményei alapján főbb vonásaiban már ismerjük, bár az 1526 utáni fejlődés még nem tekinthető tisztázottnak. Feltehetjük s a részletkutatás majd eldönti

ennek a feltevésnek helyességét, hogy az erdélyi nagyobb kancellária alkan-
cellárai, titkárai és altitkárai államkormányzati jelentőség szempontjából
is párhuzamba állíthatók a magyar kancellária királyi titkáraival.

A nagyobb kancellária vezetőinek bekapcsolódása az államkormány-
zatba a hivatalnak kormányhatóság jellegét biztosította, bár formailag ez
a jelleg a XVI. és XVII. század folyamán még nem jutott kifejezésre.
Formailag a kancellária továbbra is a fejedelmek írásbeli szerve maradt,
a lehető leghosszabb függésben a mindenkori uralkodó személyétől. Ez a
személyes függés a fejedelem korlátlan kinevezési és elbocsátási jogán kívül
abban is megnyilvánult, hogy a kancelláriának állandó székhelye nem volt,
illetve a fejedelmi székhelyet kell a kancellária működési helyének tekin-
tenünk. Amikor a fejedelem valahova útrakelt, nagyobb kancelláriája is
vele ment, hogy az írásbeli munkák elvégzésénél, meg a tanácskozásoknál és
döntéseknél azonnal kéznél legyen.

Ez a fejedelemtől való szoros függés, valamint a fejedelmi udvar
nyomonkövetése nem az újkori kormányhatóságoknak, hanem a középkori
királyi szervezeteknek a jellemző sajátossága. Forma és lényeg tehát nem fedte
egymást az erdélyi nagyobb kancellária működésében, formailag csak egy-
szerű iroda volt, a valóságban pedig tevékeny szerepet játszott az állam-
kormányzat minden ágában. Mert a nagyobb kancellária hatásköre kiterjedt
mindazokra az ügyekre, amelyek a fejedelmi jog alá tartoztak, tehát a kül-
ügyi és belügyi kormányzat minden egyes ágára, kivéve az igazságszolgá-
latást, amely a kisebb kancelláriának volt a feladata. Illetékessége területileg
sem korlátozódott Erdélyre, hanem azokra az országrészekre is kiterjedt,
amelyeket az erdélyi fejedelmek rövidebb-hosszabb időn keresztül uralmuk
alatt tartottak. Ennek az államkormányzati szerepnek és a hivatal lényegé-
ben kormányhatósági jellegének felelt meg, hogy hivatalnokai között már
megtaláljuk az újkori hivatásos hivatalnokosztály képviselőit is, akik
pályájukra szakszerűen készültek és azon lépésről-lépésre haladva érték el
akár a legmagasabb fokot.¹⁾

A kisebb kancellária.

Már formailag is inkább újkori hivatalnak tekinthetjük az erdélyi
fejedelmi kancellária másik részét, az ú. n. kisebb kancelláriát (cancellaria
minor), amely a fejedelmi törvénykezéssel kapcsolatos írásbeli munkát
végezte. A fejedelemnek, mint legfőbb bírónak, igazságszolgáltató hatósága
kiterjedt az erdélyi három nemzetre, valamint az Erdélyhez csatolt magyar-
országi Részekre. Mint székely ispán, középfokú bírói hatósága volt a széke-
lyeknek. Ezeket a bírói jogokat a fejedelem csak ritkán gyakorolta személye-
sen, olykor a fejedelmi tanács meghallgatásával, általában pedig külön
törvényszék, a fejedelmi tábla útján. A fejedelmi táblát két ítélmester

¹⁾ Sulyok Imre pl. 1567-ben írta a nagyobb kancellárián, 1575-ben ítélmester,
1576-ban alkanclár és tanácsos, az év végén pedig már mint kanclár jegyzi ellen a
fejedelem által aláírt okleveleket. Pécsi Anna: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása
és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938. 50—51. l. Az erdélyi kancelláriáról mondottak
ennek az igen hasznos doktori értekezésnek adatai és eredményei alapszanak. Munkája
követésre érdemes. Az írások (scribae) és jegyzők (notarii) megkülönböztetése hatás-
kör szempontjából (45. l.) felesleges. Mind két szó ugyanazt a fogalmat jelölte. A kamarák-
nál is párhuzamosan nevezték írásoknak és jegyzőknek az írásbeli munka segédhivatali
részének végzőit.

(protonotarius) vezette, az egyik az erdélyi, a másik pedig a magyarországi ügyeket irányította. A tábla tagjait, a bírákat, ülnököket, valamint a fejedelmi kincstár érdekeit képviselő jogügyigazgatót, az ítélmesterekhez hasonlóan a fejedelem nevezte ki. Működésének részleteit még nem ismerjük, e kérdésnek tisztázása az igazságszolgáltatás történetének feladatai közé tartozik. Egyelőre csak annyit tudunk róla, hogy a fejedelem személyétől függetlenebb volt, mint a többi fejedelmi szerv, üléseit ugyan a fejedelmi székhelyen tartotta, de nem követte a fejedelmet mindenhová, s távollétében is ülésezett. Etekintetben tehát már megfelelt az újkori hivatalok követelményének. Nemkülönböztetve abból a szempontból is, hogy ítéleteit kollégialis úton a bírói és ülnöki testület határozata alapján hozta. Működéséből egyedül az állandóság hiányzott ahhoz, hogy minden tekintetben újkori hatóságnak minősíthessük. Tagjai ugyanis, a magyarországi gyakorlatnak megfelelően, évenként csak néhányszor gyűltek össze, valamilyen nagyobb ünnep oktavájára, s csak bizonyos meghatározott ideig maradtak együtt. Ezalatt elintézték annyi ügyet, amennyit tudtak, a többit a következő oktavára halasztották.

Ennek a fejedelmi táblának volt az frászszerve a kisebb kancellária. Vezetői ugyanazok, mint a tábláé, a két ítélmester, akik nemcsak irányították a kancelláriai munkát, hanem abban, miként a kancellár a nagyobb kancelláriában, személyesen is résztvettek, sőt érdembeni részét saját maguk végezték.¹⁾ Irnokoknak is nevezett jegyzők állottak rendelkezésükre, akiket elsősorban segédhivatali jellegű feladatokkal bíztak meg, másolással, tisztázással, segédkönyvek vezetésével, stb., de valószínű, hogy a gyakorlottabbakat és a használhatóbbakat a bírósági kiadványok fogalmazásánál is használni tudták, ők maguk pedig csak ellenőrizték, hogy nem követtek-e el valamilyen hibát.

A fejedelmi tábla munkájában nemcsak a kisebb kancellária vezetői, az ítélmesterek vettek részt, bekapcsolódtak abba a jegyzők is. A bíróság ülésein ugyan nem volt szavuk, de megbízást kaptak, mint fejedelmi emberek, a pörökkel kapcsolatos különböző hivatalos feladatok, ú. n. perbeli cselekmények végrehajtására, amilyen pl. a birtokbaiktatás, tanukihallgatás stb. volt. Nevüket is főleg onnan tudjuk, hogy az oklevelek ilyen cselekményekkel kapcsolatban említik őket. E feladatok megoldásához nem volt elegendő a pusztá fráskészség, itt már jogi ismeretekre is szükségük volt, ami feltételezte, hogy pályájukra szakszerűen készüljenek. A jegyzőkben semmiképen sem szabad mai értelemben vett segédhivatali tisztviselőket látnunk csak azért, mert az okleveleket tisztázták és másolták. Már maga ez a munka is magasabbfokú ismereteket követelt, mint az írás és olvasás gépies elsajátítását. Ha pedig figyelembe vesszük a perbeli cselekményekkel kapcsolatos szerepüket is, nem csodálkozhatunk rajta, hogy egy egyszerű irnokból sokszor fejedelmi kancellár lett, vagyis a legalsó hivatali fokról a legmagasabbig emelkedett. A fejedelmi kancelláriák ítélmesterei és jegyzői egyaránt a pályájára tudatosan készülők, megfelelő szakismeretekkel rendelkező, munkájában hivatást látó és életcél találó hivatalnoktípus jegyeit mutatják. Ebbe a jellegzetes újkori hivatalnokosztályba tartoztak az erdélyi fejedelmek kancellárjai is, akik a XVI. és XVII. században még nem egyházi vagy világi nagyurak, hanem elsősorban megbízható tisztviselők.

¹⁾ Névsorukat, amely azonban kiegészítésre szorul, közölte *Hodor Károly*: Erdély ítélmesterei 1365—1848. Tört. Tár., 1878., 693—695. l.

A kisebb kancellária munkája nem ért véget, amikor a fejedelmi tábla ülészsakai befejeződtek. A perrel kapcsolatos cselekményekre rendszerint ilyenkor került sor, de a tábla székhelyén is állandóan szükség volt néhány őrre az írásbeli feladatok elvégzéséhez. A kisebb kancellária tehát állandóan működött, mégpedig mindig ugyanazon a helyen, a tábla székhelyén, függetlenül attól, hogy a fejedelem esetleg máshol időzött. Az újkori hivatalok jellemvonásai közül egyedül a kollégialitást, a testületi tanácskozást és döntést nem találjuk meg nála, amit az magyaráz meg, hogy működési területe, az igazságszolgáltatás, tulajdonképpen nem kancelláriai, hanem táblai feladat volt, tanácskozásra és döntésre így a kancelláriánál sor sem kerülhetett. Formailag tehát a kisebb kancellária sem minősíthető kormányhatóságnak, ilyen hatóság a tábla volt. De ha tekintetbe vesszük, hogy a kancelláriát vezető ítélmesterek, mint állandóan hivatalukban élő szakemberek, mennyivel jobban ismerték a pörrel kapcsolatos jogi kérdéseket, természetesen találhatjuk, hogy a tábla ülésein ők játszották a döntő szerepet, nem pedig az időről-időre megjelenő bírák és ülnökök, akik, ha az általános jogi műveltségnek birtokában voltak is, tulajdonképpen birtokos földesurak maradtak, ha a tábla tagjai közé kerültek is, nem lettek hivatásos hivatalnokok, mint az ítélmesterek. Lényegében tehát inkább a kancelláriát mondhatjuk kormányhatóságnak, mint a táblát, bár formailag ez utóbbi inkább megfelelt az újkori kormányzervek követelményeinek.

Ha pedig nem választjuk szét a táblát és a kancelláriát, aminthogy a gyakorlatban működésük a legszorosabban egybetartozott, hanem az ítélmestereket egy közös hatóság vezetőinek tekintjük, amelynek tanácsa csak bizonyos időközökben ült össze határozatra, fogalmazói és segédhivatali tisztviselői azonban állandóan hivatalukban dolgoztak, egy sajátos erdélyi kormány szerv áll előttünk, amelynél az újkori központi kormányhatóságokat jellemző vonások közül az állandóságot az írásbeli munkát végző rész képviseli, a kollégialitást az ítélező bírói testület, s mindkettőnek hatásköre és illetékessége kiterjed mindazokra a népekre és területekre, amelyek Erdély fejedelmét uruknak ismerik el.

A fejedelmek-korabeli erdélyi kancelláriák sorsát János Zsigmond halála után egyelőre homály fedi. Nem valószínű azonban, hogy lényeges változásra sor került. A fejedelmeknek továbbra is a nagyobb kancellária állott rendelkezésükre, élén a kancellárral, majd a titkárral, (olykor alkancellárral és altitkárral) akik több-kevesebb jegyző fölött rendelkeztek, s urukat mindenhová elkísérték. Nyugati szemmel nézve, ez a szervezet nélkülözte a központi kormányhatóságok kellékeit, ez magyarázza, hogy amikor Rudolf király biztosai 1603-ban jelentést tettek az erdélyi állapotokról, úgy találták, hogy Erdélyben nincsen állandóan és rendszeresen működő kancellária és irattár, ezek megszervezésére Bécsből kellene egy hozzáértő egyént beküldeni.¹⁾ A fejedelemség igényeit azonban, úgy látszik, ez a hivatal is kielégítette. Egy 1664-i kimutatás szerint a következő tisztviselők tartoztak a fejedelmi kancellária keretébe: a kancellár, két ítélmester, a titkár, a jegyző (notarius), aki valószínűleg az őrök élén állott, kilenc ú. n. kancelláriai deák, akik alatt bizonyára az őröket kell értenünk, s végül az őr (conservator), aki a fejedelmi irattárat gondozhatta.²⁾

¹⁾ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. IV. Bd. 2. Heft. 93. S.

²⁾ E. O. E. XIII. k. 317—318. I.

Kérdés, hogy a nagyobb és kisebb kancelláriákat vajjon később is megkülönböztették-e egymástól? Valószínűnek tartom, hogy igen, mert a bírósági kiadványok, amelyek a kisebb kancelláriában készültek, továbbra is különböztek a nagyobb kancelláriában kiállított egyéb fejedelmi oklevelektől. Mindkét fajta iratok a fejedelem nevében szóltak, a nagyobb kancellária kiadványait azonban rendszerint aláírta a fejedelem, a kancellár és a titkár (olykor valamelyik aláírás elmaradt), a kisebb kancellária kiadványain viszont aláírást csak igen ritkán találunk, az ítélőmester által írt és az oklevél felülvizsgálását jelző »lecta« szó pótolta azt. Különböztek továbbá a kiadványok pecsétjük tekintetében is, a kisebb kancelláriában az ú. n. bírósági pecsétet (sigillum iudiciale) használták, a nagyobbban pedig az ú. n. titkosat (sigillum secretum). A kiadványoknak ez a különbözősége azonban nem zárta ki, hogy a két kancellária között bizonyos együttműködés ki ne alakulhatott volna, ha másban nem, legalább annyiban, hogy egymás jegyzőit szükség esetén igénybe vehették. Hogy merev korlátok nem voltak, bizonyítja az a körülmény, hogy a kancellária tisztviselői pályájukon emelkedve gyakran felváltva szolgáltak a két hivatalban. Mindezekre a kérdésekre a részletkutatásnak kell majd felelnie, jelenleg még a kancellárok, alkancellárok, ítélőmesterek, titkárok és altitkárok névsora sem ismeretes.

A Báthoryak kora.

Csáky Mihály kancellár befolyását János Zsigmond udvarában az is bizonyítja, hogy a fejedelem őt és még két másik urat: Békés Gáspárt és Hagymássy Kristófit jelölte ki halála esetére, mint az ország ideiglenes kormányzóit. Amikor az uralkodó 1571 tavaszán meghalt, csakugyan ez a három testamentumos úr hívta össze Erdély rendeit, hogy az utódlás kérdésében döntsenek. A választásnál a jelöltek magánhatalma döntött, az országgyűlés nem a testamentumos Békés Gáspárt, hanem a Részekben birtokos Báthory Istvánt választotta meg Erdély vajdájának. Vajdának, nem pedig fejedelemnek, mert a speyeri szerződést hallgatólagosan érvényesnek fogadták el, eszerint pedig János Zsigmond halálával, aki élete végén a királyi címről lemondott és a fejedelmet vette fel, Erdély és a Részek a magyar király főhatósága alá kerültek vissza. E szerződés értelmében a magyar király vajda révén kormányozta volna a visszakapott területeket, mégpedig tetszése szerint kinevezett vajda révén. A rendek annyiban eleget tettek a szerződés követelményeinek, hogy nem fejedelmet választottak, hanem vajdát, ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy kormányzójukat ne a király nevezze ki, hanem maguk válasszák. I. Miksa kénytelen volt ebbe beletörődni, mert a török jóindulatára támaszkodó Erdély tényleges visszacszerzésére megfelelő erő híján nem is gondolhatott. Az új vajda, Báthory István, nem helyezett súlyt a cím kérdésére, mindvégig vajdának nevezte magát. Számára a tényleges hatalom volt a fontos, amit Békés Gáspár legyőzése után maradéktalanul megszerezett és korlátlanul gyakorolt. Uralmát Fráter György kormányzásához hasonlíthatjuk abból a szempontból, hogy habár formailag a magyar királytól és a szultántól is függött, valójában minden téren érvényesíteni tudta akaratát. Mellette az országgyűlésnek és a fejedelmi tanácsnak csak árnyékszerep jutott, nem irányították és ellen-

őrizték a vajdát, hanem csak hozzájárultak döntéseihez.¹⁾ Kancellárja és kincstartója nem országos méltóságok, hanem személyes jellegű tisztviselői voltak, a kancellária két osztálya a külügyi és belügyi kormányzatban (beleértve az igazságszolgáltatást is) állott rendelkezésére, a kincstartó pedig, akinek tisztéből nem fejlődött ki külön hivatal, jövedelmeit kezelte, valószínűleg együtt a magánföldesuraikat és az államiaknak tekinthető vajdaiakat.²⁾

Egyben azonban, mégpedig a leglényegesebb dologban, határozottan különbözött Báthory István kormányzása a Barátétól. Fráter György, miként láttuk, kezdettől fogva arra törekedett, hogy Erdélyt visszavezze az anyaországhoz. Báthory ügylátszik tisztában volt vele, hogy az ilyen kísérletek az adott viszonyok között, a török ellenzése következtében, eleve sikertelenségre lennének kárhozhatóak. Inkább az óvatos várakozás álláspontjára helyezkedett. Megelégedett a vajdai címmel, ami azt jelentette, hogy formailag nem utasítja el a magyar király főhatóságát, de a valóságban vajdai hatalmát minél függetlenebbé, sőt családjában örökletessé igyekezett tenni.

Az alkalom erre 1576-ban kínálkozott, amikor lengyel királlyá választották meg. Nem gondolt arra, hogy a vajdai állást felajánlja a királynak, vagy hogy betöltését a rendek tetszésére bizza. Helyettesítésével testvérét, Báthory Kristófot bízta meg, akit azután kívánságára az országgyűlés 1576 márciusában vajdának választott meg. Minthogy pedig Kristóf betegeskedett, keresztülvitte, hogy még annak életében fiát, a kiskorú Zsigmondot is vajdának választották. Gondoskodása helyesnek bizonyult, mert Kristóf tíz nappal a választó országgyűlés szétoszlása után, 1581 májusában meghalt.³⁾

Báthory Istvánt lengyel királysága nem akadályozta meg abban, hogy Erdély kormányát továbbra is kezében tartsa.⁴⁾ Testvérének, Kristófnak vajdasága idejében mindenben az történt, amit ő akart. Benne megfelelő eszközt talált magyarországi elgondolásai megvalósítására. Halála új helyzet

¹⁾ Báthoryra I. *Buday* Kálmán doktori értekezését: Báthory István erdélyi fejedelemsége 1571—1576. Szeged, 1932. *Buday* szerint Báthoryt az erdélyiek nem vajdának tekintették, hanem fejedelemnek, mert mindazokkal a jogokkal felruházták, amelyekkel János Zsigmond rendelkezett. 103. l. Ez a magyarázat kissé mesterkéltné, transzilvanista-ízű. A címkérdés csak később, Báthory Zsigmond idejében dőlt el. A rendek egy része már az 1589-i országgyűlésen indítványozta, hogy a tényleges hatalmi helyzetnek megfelelően a vajdai címet a fejedelmivel helyettesítsék. Más részük azonban úgy érvelt, hogy mivel Zsigmondnak atyja (Kristóf) és nagybátyja (István) is csak vajda volt, ő is megelégedhetik ezzel a címmel. Attól is tartottak, hogy a török nem nézi majd jó szemmel a címváltoztatást, mert az erdélyi önállósulás vágyának tekintheti. Ezért a kérdésben nem határoztak, s Báthory Zsigmond még 1592 őszén is csak erdélyi vajdának nevezte magát. 1593 óta azonban már állandóan a fejedelmi címet használta. A változás magyarázata valószínűleg az, hogy Zsigmond ekkor határozta el magát a törökkel való szakításra, így a szultán érzékenységével nem törődött, a magyar király jóindulatára pedig biztosan számíthatott. V. ö. E. O. E. III. k. 93—94., 409., 415. l.

²⁾ Csáky Mihály halála után (1572) Forgách Ferenc, a volt váradi püspök lett a kancellár. Az ő idejében Berzeviczy Márton volt a kancellária tényleges vezetője, aki az alkancellári (vicecancellarius), tanácsosi (consiliarius) és titkári (secretarius) címet is viselte. Forgách kancellársága alatt tehát az erdélyi kancelláriában is a magyarországihoz hasonló fejlődés csiráit figyelhetjük meg, azt t. i., hogy a kancellár csak névleg feje a hivatalnak. Utódai azonban nem voltak Forgáchhoz hasonló nagyurak, így a fejlődés a régi irányba tért vissza. V. ö. *Berzeviczy* Edmund: *Berzeviczy Márton erdélyi kancellár*. Bp. 1899. Továbbá *Veress* Endre: *Berzeviczy Márton*. Bp. 1911. Báthory Istvánnak Gyerőfi István volt a kincstartója. *Buday* i. m. 112. l.

³⁾ E. O. E. II. k. 449., III. k. 5., 40—41. l.

⁴⁾ Mint lengyel király már nem Erdély vajdájának, hanem fejedelmének címezte magát. E. O. E. III. k. 171. l. Ugyanakkor öccsét is fejedelemnek nevezte, aki viszont még csak a vajdai címet viselte.

elé állította a lengyel királyt. A gyermek Zsigmond alkalmatlan volt az uralomra, még abban a formájában is, hogy a tulajdonképeni hatalmat nagybátyja gyakorolta. Nem maradt más választása, mint az, hogy a kormányt a tanácsurakra bizza, elsősorban azokra, akiket az elhunyt vajda végrendeletének végrehajtásával bízott meg: Csáky Dénesre, Bocskay Istvánra, Kovasóczy Farkasra és Kendy Sándorra.¹⁾

A fejedelmi tanács Báthory István alatt.

A fejedelmi (illetve vajdai) tanács kormányzásának részleteit egyelőre nem ismerjük, de világot vetnek reá magának Báthory Istvánnak szavai: »...az tanácsok, kiknek ott az ő számok nem kevés, gyakorlatossággal és szüntelen a fejedelem udvarában lakni lehetetlennek láttatik, és miért hogy az ő értelmeknek is különböző volta igényetlenséget ne szerezzen...«. Kiténik ezekből, hogy a középkori jellegű fejedelmi tanács, amelynek tagjai nem tartózkodtak állandóan az udvarban és rendszeres hivatali munkára nem vállalkoztak, csak akkor volt használható, amikor tulajdonképen nem is volt szükség reá, vagyis amikor a fejedelmi székben kormányzásra alkalmas férfi ült, aki a tanácsosok véleményét meghallgatta ugyan, de nem minden apró-cseprő kérdésben és sokszor csak a forma kedvéért. Amikor azonban, mint Báthory Zsigmond esetében, helyettesítenie kellett volna az uralkodót, annak egész munkakörét magára vállalva, laza szerkezetű középkori összetételében alkalmatlannak bizonyult erre a feladatra.

Báthory István helyzete ekkor hasonló volt I. Ferdinándéhoz, az első magyar királyéhoz, aki külföldön tartotta székhelyét. Az erdélyi tanács működésével épügy elégedetlen volt, mint ahogyan I. Ferdinánd sem találta alkalmasnak a magyar királyi tanácsot az állandó és rendszeres kormányzásra. A Habsburg-uralkodó, amint láttuk, mindjárt uralkodása kezdetén megszervezett egy helytartói kormánytanácsot, amelyet állandóan és rendszeresen működő kormányhatóságnak szánt. Hasonló megoldásra tett kísérletet Báthory István is.

Helytartói tanács Báthory Zsigmond mellett.

1583 márciusában az erdélyi tanács három tagját: Kendy Sándort Kovasóczy Farkas kancellárt, Báthory Kristóf testamentumos urait, továbbá Sombory Lászlót helytartókká nevezte ki. Ezt a háromtagú helytartói tanácsot újkori hivatalnak tervezte, amennyiben tagjait kötelezte, hogy állandóan az ország központjában, a vajda gyulafehérvári udvarában tartózkodjanak, bizonyos meghatározott órákban naponkint összeüljenek, tanácskozzanak és testületileg határozzanak. Vagyis az újkori hivatalokra legjobban jellemző követelményeket: az állandó és rendszeres központi működést és a testületi ügyintézt állította a helytartói tanács elé. Mindhárom tanácsos a helytartói címet nyerte, »egyenlő méltósággal, állapottal, tiszttel ennek az gondnak gondja viselésében«, azaz egyiket sem rendelte a másiknak alá. Mégis Kendy Sándort tekinthetjük a tanács fejének, a határozatokat ugyanis ő mondotta ki. A leglényegesebb munkát pedig a kancellár végezte, ő bontotta fel és nézte át a beadványokat, a tárgyalásra kerülő ügyeket előterjesztette és megmagyarázta. Ha első alkalommal a három tanácsos nem tudott közös véleményre jutni, az illető kérdésben a döntést a következő ülésre halasztották. A határozatot vagy egyhangúan, vagy szótöbbséggel

¹⁾ E. O. E. III. k. 42.

hozták, ha pedig mindhárman más-más nézeten voltak, az ügyet a lengyel király elé terjesztették. Báthory István hangoztatta ugyan, hogy a három helytartót semmiből sem akarja kizárni, de megkívánta, hogy minden fontos kérdésről először őt tájékoztassák. Nyilvánvaló tehát, hogy az új hatóságot nem annyira a kiskorú vajda, mint inkább a saját helytartói tanácsának szánta.

Az erdélyi tanács államkormányzati szerepét a három helytartó kinevezésével Báthory István nem akarta teljesen megszüntetni, miként I. Ferdinánd is tekintetbe vette a királyi tanács jogait, amikor helytartói kormánytanácsát felállította. A tanács tagjainak Erdélyben is joguk volt rá, hogy amikor akartak, megjelenhettek a helytartók tanácskozásán. Sőt, a helytartóknak kötelességük is volt, hogy ha »valaminemű nehéz és szokatlan dolog találkoznék, kinek véghez meneteli nehéznek és kétségesnek láttatnék, valamennyi tanácsost összehívják és a kérdést előttük ismertetvén, véleményüket meghallgassák. A döntés joga azonban csak a helytartókat illette meg, a tanács többi tagjának szerepe a véleménynyilvánítással véget ért.

A helytartói hármastanács hatásköre a belügyi kormányzat valamennyi ágára kiterjedt, de bizonyos megszorításokkal. A »nehéz és nagy dolgok«-ban, valószínűleg idetartozik a külügy is, Báthory István a maga számára tartotta fenn a döntés jogát. A helytartók csak 32 telkesnél kisebb jószágot adományozhattak és csak a kisebb tisztviselői állásokat tölthették be, nagyobb birtokokat és fontosabb hivatalokat maga Báthory adott hű embereinek. A fejedelmi jövedelmeket külön tisztviselő, Sigér János kezelte, akit Báthory nevezett ki, de a helytartók utasítása értelmében járt el tisztében, s a bevételeket az általuk megjelölt célokra fordította. A helytartókra bízta Báthory a kiskorú vajda neveltetését is udvarának illendő gondozását is.

Az írásbeli munkában a kancellária állott a tanács rendelkezésére. A kancellár egyik »jó deákját«, azaz ügyes jegyzőjét magával vitte az ülésekre, az ott a határozatokat feljegyezte, a kiadványok fogalmazatait elkészítette és átadta a kancellárnak, aki felolvasta azokat a másik két helytartó előtt, s ha azok is helyesnek találták, az irodában letisztáztatta, megpecsételte és kiadta. A részletkutatás dönti majd el, hogy a kiadványokat kik írták alá és milyen pecséttel erősítették meg, a helytartók utasítása e tekintetben nem rendelkezett.¹⁾

Báthory István kísérlete a helytartói tanáccsal éppúgy sikertelen maradt, mint I. Ferdinándnak félszázaddal korábbi próbálkozásai Magyarországon. Erdély rendei bizalmatlanul fogadták a helytartókat, a tanács többi tagjának hiúságát valószínűleg sértette, hogy őket a véleményadásra korlátozták és a határozathozatalból kizárták. Hivatali működésük első évének végén maguk is elismerték népszerűtlenségüket. »Mi személyünk és adminisztrációnk oly gyűlölségbe és contemptusba vagyunk, hogy soha mi tőlünk semminemű dolog oly jól, oly hasznosan cum ratione, cum iudicio perfectum nem lehet, kité az emberek ellenkezőre ne magyaráznának« — írták uruknak.²⁾ Pedig nem voltak rossz hivatalnokok, Kovácsóczy kancellár a kormányzat kérdéseivel elméletileg is foglalkozott,³⁾ s valamennyien lelkiismeretesen fogták fel megbízatásukat. Sőt, talán éppen az volt a hiba, hogy túlságosan lelkiismeretesek voltak. A döntés felelősségét nem merték vállalni, minden apró ügyben

¹⁾ A magyar nyelvű utasítás szövegét I. E. O. E. III. k. 171—177. l.

²⁾ E. O. E. III. k. 55—56. l.

³⁾ De administratione Transylvaniae dialogus címen 1584-ben könyve jelent meg. V. ö. Szádeczky Lajos: Kovácsóczy Farkas, a Báthoryak kancellárja levelezése 1577—1594. Bp. 1893.

hosszú jelentéseket szerkesztettek a lengyel király számára, ami az ügyek elintézését rendkívül meglassította és elnyújtotta. Végül maga Báthory is belátta, hogy a felelősség megosztása 3 helytartó között nem célszerű, 1585 májusában, tehát kétévi szolgálat után, a helytartói tanácsot feloszlatta és Giczy János váradi kapitányt kormányzóvá nevezte ki.

Giczy János kormányzósága.

Giczy (vagy Ghiczy) János azok közé tartozott, s ilyenek számosan akadtak, akik a zavaros időkben Magyarországról költöztek át Erdélybe, ahol megtelepedve jeles erdélyi családok alapítói lettek. 1566-ban, Gyula feladásakor, e vár egyik alparancsnoka volt, s a végsőkig védekezni akart. Kapitánya, Kerecsényi László azonban másként határozott, s a tiszántúli részek bástyáját átadta a töröknek, aki még szavát sem tartotta meg, s az elvonulókat gyilkolni és fosztogatni kezdte. Giczy karddal kezében menekült, s a veszélyből megszabadulva a Báthoryak szolgálatába szegődött. Hűséges, megbízható familiáris lett, s több sikerrel elvégzett kisebb feladat után 1577-ben a rendkívül fontos váradi kapitányságot bízták reá. Ezt a tisztséget addig maga Báthory Kristóf töltötte be, akit akkor Erdély vajdájává választottak. A család fejének bizalma Váradról szólította Giczyt Erdélybe, hogy a kiskorú vajda gyámságát és az ország kormányát átvegye.

Jellemző, hogy Giczy kinevező oklevele nem a kiskorú Báthory Zsigmond nevében szólott, hanem Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem a maga nevében és lengyel kancelláriájában állíttatta ki. A király ez oklevél bevezetésében megemlítette, hogy mióta Erdélyt elhagyta, kétféle kormányformával is megpróbálkozott, de sem a soktagú kormány (gubernatio multorum, azaz a tizenkéttagú tanács), sem a kevéstagú (gubernatio paucorum, azaz a háromtagú helytartói tanács) nem vált be, mert mindkettő ellenkezett az erdélyi szokással, s a közösség javát egyik sem szolgálta. Az erdélyiek maguk kérték, hogy amíg a vajda nagykorú lesz, a kormányzás gondját ne testületre, hanem csak egy férfira bizza, akit erre a feladatra minden tekintetben alkalmasnak talál.

E szavak igen jellemzőek az erdélyi rendi dualizmusra, uralkodó és rendek viszonyára Erdélyben. Mindkét kormányforma, a fejedelmi tanács és a helytartók kormánya, sokkal inkább rendi jellegű volt, mint az egy férfiú uralma, amit a rendek kértek. Hiszen nemcsak a tanácsosok, hanem a helytartók is az erdélyi rendiségnek voltak tagjai, akikben társaik inkább bizhattak, mint a magyarországi származású Giczyben, a Báthoryak familiárisából lett váradi kapitányban, aki az erdélyi viszonyokat alaposan még nem is ismerhette. Hogy mégis inkább ezt a megoldást választották, azt bizonyítja, hogy a kormányzás vállalására még éretlenek voltak. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy korábban még sohasem nyílt alkalmuk önmaguk kormányzására. Mohács előtt a vajdák, azután János király, Fráter György, I. Ferdinánd vajdái, Izabella és János Zsigmond nevében Csáky Mihály kancellár, majd a Báthoryak, mind önállóan irányították Erdély sorsát. A fejedelmi tanács tényleges szerepet az államkormányzatban nem játszott, a tanácsosság csak cím volt, nem pedig hatalommal és munkával járó hivatal. Ezek az előzmények teszik érthetővé Erdély további történetét is. Erdélyben minden a fejedelem személyén múlt, mert a rendiségnek nem volt olyan szerve, az országgyűlés sem, amely gyenge fejedelem mellett is szilárdan kezében tartotta volna a kormányt.

Báthory István 1585-ben harmadik kormányformául a kormányzóságot választotta Erdély számára, Giczy Jánost Erdélyország kormányzójává (gubernator regni Transsilvaniae) nevezte ki. A hatalom, amellyel felruházta, kiterjedt az államkormányzat minden ágára, úgyhogy Giczyben tulajdonképpen Báthory István erdélyi helytartóját kell látnunk. A helytartói névtől valószínűleg Fráter György emléke miatt idegenkedett a lengyel király, ezért választotta inkább az egészen új (legalábbis Erdélyben) kormányzói címet, amihez még semmilyen tapasztalat sem fűződött.

A kormányzónak állandóan a fejedelem (Báthory következetesen így nevezte öccsét) udvarában, Gyulafehérvárott kellett tartózkodnia. A fejedelmi tanács (Báthory senatusnak mondta) a kormányzónak éppúgy rendelkezésére állott, mint a helytartóknak. Tagjai azonban nem voltak kötelesek az udvarban élni, hanem csak a kormányzó hívására gyűltek össze, ha az szükségesnek találta, hogy valamilyen kérdést megtárgyaljon velük. Ez a rendelkezés a gyakorlatban a névleg meghagyott tanács mellőzését jelentette, hiszen a kormányzó megtehetette, hogy a tanácsosokat egyszer sem hívja össze.

Báthory bizalmát Giczy iránt bizonyítja, hogy aránylag nagy önállósággal ruházta fel, nagyobb, mint a helytartókat. Csak azokat az ügyeket kellett a király elé terjesztenie, amelyeket különös fontosságúaknak ítélt, s amelyekben a tanács bevonásával sem tudott dönteni. Hatásköre az államélet minden területére kiterjedt: külföldi követeket fogadhatott, összehívhatta az országgyűlést, legfelső fokon ítélkezett, rendelkezett nemcsak a zsoldosok, hanem a 3 nemzet hadbahívott katonái fölött is, elbocsáthatta és kinevezhette a várak és várbirtokok tisztjeit és tisztviselőit (kivéve Várad és Karánsebes kapitányait, akiket csak a király hozzájárulásával tehetett-le), 32 telkesnél kisebb jószágokat adományozhatott, nemességre emelhetett, fejedelmi jövedelmeket magánosok részére kiutalhatott, röviden, mint kinevező oklevele mondotta, teljes hatalmat (rerum omnium summam) kapott, amit csak néhány kivétel korlátozott. Rendelkezni azonban nem a saját, hanem a kiskorú fejedelem nevében rendelkezhetett, akinek nevét az okleveleken ő írta alá. Az okleveleket a kancellár ellenjegyezte, aki hivatalával a kormányzói munka írásbeli részét végezte, s feltehetőleg az érdembeni ügyintézésben is segítségére volt a kormányzónak, már csak azért is, mert ő volt a tanácsnak egyetlen tagja, aki tiszténél fogva ugyancsak állandóan az udvarban tartózkodott.¹⁾

Giczy kormányzóságának részleteit és eredményeit a történelemírás még nem vizsgálta meg. Erőskezű ember volt, amit az is bizonyít, hogy Báthory Istvánnak 1586 januárjában bekövetkezett halála után is megtartotta a kormányzói méltóságot. De az idő már eljárt fölötte, s a fiatal Báthoryak szilaj vére nem szívesen tűrte a józan gyámságot. 1587-ben a fejedelem unokatestvére, somlyai Báthory István akarta megbuktatni, de terve meghiúsult, mert a török ragaszkodott a megbízható kormányzóhoz.²⁾ Mikor azonban észrevette, hogy az ifjú fejedelem maga akarja átvenni az uralmat, megrendült egészségére hivatkozva, s ez nem üres kifogás volt, önként félreállt.

¹⁾ Giczyre I. *Jakab* Elek akadémiai értekezését: *A Ghyczyek Erdély történetében különös tekintettel a kormányzói intézményre*. Bp. 1876. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, VI. k.) *Jakab* szerint (Miles Mátyás: *Siebenbürgischer Würgengel* c. munkája nyomán) Giczyt az erdélyi rendek választották kormányzóvá és Báthory a választást csak megerősítette. (27. l.) Ezt a véleményt már *Szilágyi* Sándor megcáfolta. E. O. E. III. k. 63—64. l. Kár, hogy *Jakab* nem vizsgálta meg Giczy kormányzói működését. Ez a feladat még megoldásra vár.

²⁾ E. O. E. III. k. 73. l.

Lemondását ez engedelmességhez szokott rendek elfogadták, s érdemei jutalmául a főtanácsosi (supremus consiliarius) és az országos főkapitányi (generalis regni capitaneus) címmel ruházták fel. Távozását az országgyűlés 1588 decemberében iktatta törvénybe, Giczy 1589 januárjában meghalt.¹⁾

Báthory Zsigmond ingadozása.

Báthory Zsigmondot fényes ünnepség keretében iktatták be a fejedelemségbe, s ezzel Erdély életének egyik legválságosabb korszaka kezdődött el. Giczy jól ismerte az ifjú természetét, az ünnepély napján állítólag így nyilatkozott: »Kezébe adtátok a gyepiót, megbánjátok.«²⁾ Az országgyűlés is számolt az új fejedelem fiatalságával és tapasztalatlanságával, s úgy rendelkezett, hogy a 12 tanácsúr közül 3: Báthory Boldizsár, Gálffy János és Kovasóczy Farkas állandóan mellette legyenek, a többit pedig, ha szükségesnek találja, bármikor magához rendelhesse. A fejedelmi jövedelmek tekintetében pedig úgy határozott, hogy kezelésüket Giczytól egy pénztárnok (perceptor) vegye át, aki mellett két exactor legyen. Exactorok alatt valószínűleg a jövedelmek beszedőit kell értenünk, míg a pénztárnok, a tanács utasításai szerint azok felhasználásáról gondoskodott.³⁾

Az új fejedelem azonban nem sokat törődött a tanáccsal, eleinte unokatestvéreire hallgatott, Báthory Istvánra és Boldizsárra, később azután csak a saját fejére. A rendeknek nemsokára tapasztalniok kellett, hogy az »egy férfiú uralma« csak akkor jó, ha az a férfiú alkalmas a kormányzásra. Jellemző az erdélyi rendek tehetetlenségére, hogy a nemsokára elkezdődő zavaros időkben, amikor Báthory Zsigmond hol lemondott, hol visszatért, s amikor Erdély urai szinte hónaponként váltakoztak, semmit sem tudtak tenni, hogy a zavaroknak véget vessenek. Egyetlen kísérletükről tudunk, még Báthory Zsigmond első lemondása előtt, de amikor a fejedelem könnyelműségét már eléggé megismerhették, hiába kérvén őt, hogy »computáljon el mindenféle superfluous sumptust és haszontalan költséget«. Ezért amikor 1593-ban egy rendkívüli adót szavaztak meg, az ú. n. kalangyapénzt, amit azoknak is fizetniök kellett, akik a rendes adó alól mentesek voltak, így a papságnak és a nemességnek is, ennek az adónak a kezelését nem a fejedelemre bízták, hanem egy endi bizottságra, amelynek tagjait az országgyűlés választotta. Mindhárom erdélyi nemzetből egy-egy conservatorot jelöltek ki, a magyar Kendy Gábort, a székely Siger Jánost és a nagyszebeni királybíró, Siveg Albertet. Melléjük titkárnak (secretarius) a kolozsvári Trauszner Lukács deákot szemelték ki. E bizottság Kolozsvárott működött, innen küldte ki a pénzszedőket (az adószedőket) a vármegyékbe és a székekbe. A befolyt adót csak a tanács utasítására fizethette ki és működéséről 12 delegátusnak tartozott számadással, akiket, mindegyik nemzetből hármat-hármat, ugyancsak az országgyűlés választott.⁴⁾ Munkájukért a conservatorok a titkárral együtt fizetést kaptak, amit a rendek állapítottak meg.⁵⁾

¹⁾ E. O. E. III. k. 237. l.

²⁾ E. O. E. III. k. 100. l.

³⁾ E. O. E. III. k. 92. l.

⁴⁾ A magyar nemesek közül Forró Jánost, Cseffey Jánost, Makray Bertalant és Szalánczy Györgyöt, a székelyek sorából Béli Jánost, Daczó Ferencet, Mikó Miklóst és Balássy Ferencet, a szászok képviselőiben pedig Vajda Jánost Szebenből, Vasas János segesvári polgármestert, Szabó Orbán besztercei bíró és Fejér Márton megyesi polgármestert. E. O. E. III. k. 452. l.

⁵⁾ E. O. E. III. k. 423—425. l.

Az adókezelésnek rendi formája Magyarországon is ismeretes volt, Erdélyben is többször találkozunk vele, de jellemző módon többnyire csak gyenge fejedelmek alatt, zavaros időkben. Báthory Zsigmond uralkodásával ilyen korszak köszöntött Erdélyre. A viszony a fejedelem és a rendek között egyre hidegebbé vált, úgyhogy Báthory már 1594-ben a távozás gondolatával foglalkozott, amit az országgyűlés szívesen fogadott. Báthory Boldizsár ellen sem volt kifogása, akit unokatestvére kormányzóvá nevezett ki, s aki számított reá, hogy ő lesz a fejedelem utóda. Amikor azonban a már útrakelt fejedelem meggondolta a dolgot, s kijelentette, hogy visszatér, engedelmesen meghajoltak akarata előtt.¹⁾

E mű keretei között nincs reá lehetőség, hogy Báthory Zsigmond uralkodásának a politikai történetekből különben is jól ismert részleteit ismertessük és magyarázzuk. Meg kell elégednünk a kormányforma változására vonatkozó események egyszerű regisztrálásával. 1598-ban a fejedelem újra távozni készült, ezúttal úgy határozott, hogy Erdélyt Rudolf királynak adja át. Az ország egyesítésének terve tehát újra felmerült, de a viszonyok most sem kedveztek inkább, mint I. Ferdinánd idejében. Erdélyi rendei ugyan nem ellenkeztek, ők készségesen hozzájárultak mindenhez, amit mindenkori uruk tőlük kívánt. Az országgyűlés április 8-án, miután előzőleg hasztalanul kérlette a fejedelmet, hogy legalább ideiglenesen maradjon Erdélyben, letette az esküt Rudolf biztosai előtt a király hűségére. Esküvel fogadták, hogy alávetik magukat annak a kormányformának, melyet Rudolf a számukra rendel, akár teljhatalmú fejedelemség, akár kormányzóság lesz az.²⁾ A követek viszont uruk nevében arra tették esküt, hogy az ország kiváltságait és jogait tiszteletben fogja tartani, a kormányzásból a tanácsurakat nem zárja ki és a főbb tisztségeket magyarokkal tölti be.³⁾

Rudolf nem döntött azonnal Erdély kormányformájáról. Báthory Zsigmond távozása után a kormányt névleg felesége, Mária Krisztina főhercegnő vette át, a tényleges hatalmat pedig Rudolf biztosai gyakorolták, kezdetben hárman: Szuhay István váci, majd egri püspök, a magyar kamara elnöke, Istvánffy Miklós nádori helytartó és Pezzen Bertalan császári tanácsos, utóbb csak Szuhay és Istvánffy. A rendek bizalmát azonban nem tudták megnyerni. Rudolf azután öccsét, Miksa főherceget nevezte ki Erdély kormányzójává, de még mielőtt az új kormányzó megérkezett volna, Báthory Zsigmond ismét kedvet kapott a fejedelemségre. 1598 augusztusában, tehát csak négy hónappal második távozása után, visszatért Sziléziából, kibékült a feleségével és átvette a kormányt. Az országgyűlés minden további nélkül elismerte fejedelemnek, Rudolf biztosai távozni kényszerültek.

A következő év (1599) tavasza újabb változást hozott. A fejedelem újból hajlandónak mutatkozott Erdély átadására, Prágába küldött biztosai: Náprágyi Demeter erdélyi püspök és Bocskay István, az erdélyi német-párt legerősebb oszlopa, egyezséget kötöttek Rudolfal, amelyben Báthory Zsigmond lemondott és a király megígérte, hogy Erdély élére az uralkodóház valamelyik tagját fogja állítani. Míg követei a királyi udvarban tárgyaltak, a fejedelem

¹⁾ E. O. E. III. k. 322—324., 327—328. l.

²⁾ »... és valaminémű rendet és formát az mi országunknak, Erdélynek és Magyarországnak részeinek gubernálásában, vagy per absolutum principatum, vagy per gubernatorem, országunkban rendel, mindenekben az ő felsége rendelését acceptáлом...« — így szólt az eskü szövege. E. O. E. IV. k. 162. l.

³⁾ U. o. 163. l.

hirtelen mást gondolt. Az egybehívott rendekkel közölte, hogy lemond, de nem Rudolf, hanem harmadik unokatestvére, Báthory Endre bíbornok javára. Az országgyűlés 1599 március 30-án Báthory Endrét fejedelemnek ismerte el, néhány nappal később írták alá Náprágyi és Bocskay a prágai egyezményt.¹⁾

Rudolf nem közvetlenül fordult a bíbornok fejedelem ellen, hanem Mihály havasalföldi vajdát biztatta fel támadásra. Az ütközet 1599 október 28-án a vajda javára dőlt el, a menekülő fejedelmet október 31-én a székelyek gyilkolták le. Ezen a napon vonult be Mihály vajda Gyulafehérvárra, ahol átvette a fejedelmi kancelláriát, élén Náprágyi püspök kancellárral és Jacobi-nus titkárral, s magát Rudolf helytartójának és főgenerálisának címezve kezdett uralkodni. Az országgyűlés rövidesen elismerte Erdély fejedelmének.²⁾

1600 szeptemberében felkelés tört ki Mihály vajda ellen, akinek zsr-noki uralmát még a kemény kézhez szokott erdélyiek is tűrhetetlennek érezték. A felkelők Básta György felsőmagyarországi főkapitány segítségével győztek, Mihály menekülve hagyta el az országot. Básta szereplését az magyarázza, hogy Rudolf Mihály vajdát csak eszköznek választotta Báthory Endre megbuktatására, de nem helyeselte, hogy az Erdélyt a maga számára szerezte meg. Mihály vajda bukásával a kormány rövid időre az erdélyi tanácsurak kezébe került, akik közül Csáky István volt a legtehetségesebb és a legerélyesebb. Mint az ország főkapitánya (generalis capitaneus regni Transsilvaniae) intézkedett, országgyűlést is tartott.³⁾

Csáky Istvánnak Székely Mózes volt a legerősebb ellenfele a fejedelemségre pályázók sorában. A rendek azonban nem tudtak dönteni, hanem inkább úgy határoztak, hogy volt urukat, a Lengyelországban tartózkodó Báthory Zsigmondot, akinek országlása a rákövetkező zavaros időkhöz viszonyítva a nyugalom korszakának fetszett, újból fejedelmüknek kiállították ki. Básta, aki úgy gondolta, hogy Erdélyt Rudolf számára szerezte meg, felháborodva hagyta el az országot.⁴⁾

A felsőmagyarországi főkapitány most Mihály vajdával szövetségelt, akit nemrég űzött ki Erdélyből. Mihály vajda hitt neki, de vesztére, mert miután Báthoryt legyőzték és Moldvába kergették, 1601 augusztusában elfogatta és megölette szövetségését.⁵⁾

Básta még ezután sem tudott urrá lenni Erdély fölött. Báthory visszatért Moldvából és lassan kiszorította a főkapitányt. De 1602 júniusában újra elkedvetlenedett, lemondott, Erdélyt átadta Rudolfnak, akinek nevében Básta most újra megjelent, az ellenálló Székely Mózeset legyőzte és kormányozni kezdett. Mellette Csáky István játszotta a főszerepet, aki Rudolf kitaró hívének bizonyult.⁶⁾

Habsburg-interregnum.

Prágában, Rudolf udvarában felmerült az a kérdés, amely már I. Ferdinánd idejében foglalkoztatta a központi kormányt: hogyan lehetne Erdélyt, amely most újra a Habsburg-ház birtokába került, a legjobban

¹⁾ E. O. E. IV. k. 76., 81. l.

²⁾ E. O. E. IV. k. 95., 100., 341., 345. l.

³⁾ E. O. E. IV. k. 391., 404., 410., 577. l.

⁴⁾ E. O. E. IV. k. 411., 413. l.

⁵⁾ E. O. E. V. k. 10., 13. l.

⁶⁾ E. O. E. V. k. 28. l.

megszervezni. Basta egyedül a katonaságban bízott s azt javasolta, hogy minél erősebb sereget küldjenek az országba és tartsanak a várakban, mert különben újra elveszítik ezt a tartományt. Ő maga katona lévén, nem látta célszerűnek a polgári kormányzást, legalábbis addig, amíg a nyugalom helyre nem állott.¹⁾ Erdély püspöke, Náprágyi Demeter ugyancsak zavarosnak találta a helyzetet s óva intette az uralkodót: ne küldje le a királyi család valamelyik tagját, hanem inkább kormányzót állítson a tartomány élére, hűséges, okos, szerény, tanult, de hadban jártas katolikus férfiút, akinek bocsásson rendelkezésére megfelelő számú katonaságot és széleskörű hatalommal ruházza fel. Ha ez a kormányzó uralmát megszilárdította, átadhatja majd a kormányt valamelyik főhercegnek. A kormányzó Gyulafehérvárott vagy Szebenben tartózkodjék, külön erdélyi kancelláriára szükségé nincsen, a fontosabb okleveleket a magyar kancellária állíthatja ki. Fontos azonban, hogy a jövedelmeket külön szerv kezelje, legjobb lenne Kolozsvárott vagy Brassóban kamarát létesíteni s a gazdasági vonatkozású ügyeket rábízni.²⁾

Rudolf tanácsosai, követve az I. Ferdinánd korabeli példát, úgy határoztak, hogy egyelőre két királyi biztost küldenek Erdélybe. Istvánffy Miklós, a nádori helytartó nem vállalta a megbízást, mire báró Molart Jánost és Burghausen Miklóst nevezték ki biztosoknak, akik 1602 végén megérkeztek Gyulafehérvárra, csatlakoztak Bastához, 1603 január közepére összehívták az országgyűlést, amelynek rendei készségesen letették az esküt Rudolf hűségére.³⁾

Ezután néhány hónapig a két királyi biztos kormányozta Erdélyt, Basta katonai támogatásával. A török közben megpróbálta, hogy Székely Mózeset uralomra juttassa. Egy tábori országgyűlés 1603 áprilisában ki is kiáltotta fejedelemnek, de Basta Radul vajda segítségével ez év júliusában leverte Székelyt, aki maga is elesett a csatában.⁴⁾

Közben Molart és Burghausen elvégezték feladatukat, tanulmányozták az erdélyi viszonyokat s terjedelmes jelentésükben azt ajánlották az uralkodónak, hogy Erdély élére kormányzót vagy helytartót (gubernatort vagy locumtenentst) állítson, s melléje ügynevezett nagy tanácsot szervezzen. Ez a kormányzói vagy helytartói tanács ne csak közigazgatási hatóság legyen, hanem egyben felső törvényszék is, az egész országra kiterjedő illetékességgel s ítéletei ellen csak kivételes esetekben fellebbezhessenek magához a királyhoz. E tanács tagjai legyenek: a kormányzó vagy helytartó, a püspök, a kancellár, 2 magyar főúr, 2 magyar nemes, 2 külföldi német, 2 erdélyi szász, köztük a mindenkori nagyszebeni királybíró, 2 székely, akik helyett azonban tanácsosabb lenne külföldi németeket vagy erdélyi szászokat kinevezni, mert a székelyekben megbízni alig lehet, s végül a kancellár mellett, aki járatlan a hivatalszerű ügyintézésben, egy latin vagy német titkár, összesen tehát egy elnöke, 12 tanácsosa és egy titkára legyen az új hatóságnak, amelynek tagjait a kormányzó vagy helytartó javaslatára az uralkodó nevezze ki. A kormányzó nevezze ki a fő- és alispánokat,

¹⁾ Jelentését I. E. O. E. V. k. 175—180. l.

²⁾ Náprágyi jelentését az erdélyi viszonyokról I. E. O. E. V. k. 162—175. l.

³⁾ E. O. E. V. k. 37—39. l.

⁴⁾ E. O. E. V. k. 49., 53. l.

a választott tisztviselőket pedig erősítse meg, még a szász városokban is, kivéve Nagyszebent, amely példás hűségéért ezt a jutalmat kapja.¹⁾

Ez a javaslat lényegében az erdélyi alkotmány felfüggesztését jelentette, körülbelül azt, amire Magyarországon 70 évvel később, Ampringen kormányzósága idején került sor. A biztosok nyíltan megmondották, hogy ezentúl ne tartsanak országgyűléseket, hanem rendeletekkel igazgassák az országot. Erdélyt éppen olyan tartománynak, provinciának vélték, mint a Habsburg-ház többi örökös tartományát, élére ugyanolyan regiment, tartományi kormányt szántak, mint amilyen azokban kormányozott. A vezető szerepet e tanácsban a német és szász tanácsosoknak szánták, az erdélyi magyarok és székelyek közül csak olyanokat alkalmaztak volna, akinek hűségében megbízhattak, mint amilyen pl. a kancellárnak kiszemelt Sennyey Pongrác volt. De kénytelenek voltak elismerni, hogy ilyen férfit csak nagyon keveset ismernek Erdélyben.

Erdély rendei talán érezték a veszedelmet, amely országuk alkotmányát fenyegette. Erre mutat az a felterjesztésük, amelyet 1603 februárjában intéztek az uralkodóhoz. Arra kérték Rudolfot, hogy öccsét, Miksa főherceget nevezze ki Erdély kormányzójává, ha pedig ez nem lehetséges akkor Basta Györgyöt. Különösen hangzik az erdélyi rendek ajkáról, amikor Bastát, mint igazságos és dicséretet érdemlő kormányzót ajánlották, tény azonban, hogy országuk önkormányzatát Basta részéről kisebb veszedelem fenyegette, mint a tervezett regimen felállítása által, amit a főkapitány nem helyeselt. Az országgyűlés mint harmadik lehetőséget kérte, hogy a király, elődei példájára, magyar kormányzót nevezzen ki,²⁾ érezve, hogy ezt remélheti a legkevésbé.

A prágai udvar először Basta mellett döntött. Kormányzóvá nevezték ki, főfeladatául a hadügyet jelölve ki, polgári biztosul pedig Kraussenegh Pált küldték le melléje, majd amikor ez visszatért Prágába, Hoffmann György és Sennyey Pongrác voltak segítségére a kormányzásban.³⁾ Ezt a megoldást azonban csak ideiglenesnek szánták, közben megtették az előkészületeket Molart és Burghausen javaslatának megvalósítására. Basta 1604 áprilisában hagyta el Erdélyt, helyettesítésével ideiglenesen Capreolo Tamást bízta meg, akit azután az új kormánytanács váltott fel.

Rudolf biztosainak kormánytanácsa.

Ennek a különben rövidéletű kormánytanácsnak szervezetét és működését egyelőre még homály borítja, amelynek elosztatása a részletkutatás feladata lesz. Valószínű, hogy Molart és Burghausen javaslata alapján szervezték, amit bizonyított, hogy tagjai között német és magyar tanácsosokat találunk. Élére azonban nem állítottak kormányzót, ezt az állást betöltetlenül hagyták. A vezető szerepet három német tanácsos játszotta: Kraussenegh Pál, Hoffmann György és Imhoff Károly, akik közül az első kettő már Basta kormányzósága alatt is szerepelt. Tagja maradt a kormánytanácsnak Capreolo is, aki valószínűleg a katonai ügyeket intézte. A magyarokat Sennyey Pongrác és Mindszenty Benedek, a szászokat pedig a nagyszebeni

¹⁾ A tanulságos jelentést, amelynek szerzői Erdély elnémetesítését is célul tűzték ki, l. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, IV. Bd. 2. Heft. Hermannstadt, 1850.

²⁾ E. O. E. V. k. 221. 1.

³⁾ E. O. E. V. k. 57., 62. 1.

Huet Albert és Renner János képviselte a tanácsban, amelynek tehát nem 12, hanem csak 8 tanácsosa lett. Erasmus nevű titkára valószínűleg Prágából jött le Erdélybe, hogy a hivatalos ügyintézését meghonosítsa, amint azt Molart és Burghausen annakidején ajánlották. A székelyeket csakugyan nem érdemesítették rá, hogy képviselőiknek helyet adjanak az új kormány-szervben.

Szervezeti utasítás, amely e hatóság munkarendjét meghatározta volna, nem készült, legalábbis nem maradt korunkra. Utasítást a három német tanácsos, mint királyi biztos kapott. Érdekes megfigyelni, hogy kiadványaikban öfelsége biztosainak és az erdélyi tartományi kormány tanácsosainak nevezik magukat: *sacratissimae caesariae regiaeque maiestatis commissarii ac excelsi regiminis provinciae Transilvanicae consilarii.*¹⁾ Ez a következetesen használt cím arra enged következtetni, hogy a kormánytanács sajátos átmeneti hatóság volt a királyi bizottságok és az örökös tartományok kormányhatóságai között. Valószínű, hogy ha működése állandósul, átalakult volna tiszta kormányzósággá. Kezdetben azonban tagjainak egy része s éppen a legjelentékenyebbek, Kraussenegh, Hoffmann és Imhof inkább ideiglenes megbízatású uralkodói biztosok voltak s tanácsosoknak Capreolot, valamint az erdélyi magyarokat és szászokat tekinthetjük, akiknek bevonása a fejedelmi bizottságba e hatóság alkotmányos jellegét volt hivatva megadni.

Közigazgatástörténeti szemmel nézve ezt a sajátos bizottságtanácsot, az újkori hivatalokat leginkább jellemző vonásokat, az állandóságot és a testületi ügyintézészt megtaláljuk nála. Székhelye Kolozsvár volt, ismert kiadványai mind itt keltek. Hatáskörét közelebről nem ismerjük, de feltehetjük, hogy az államélet valamennyi ágára kiterjedt. Különös gondot fordított a pénzügyigazgatásra, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a három királyi biztos egyben az 1604-ben felállított erdélyi kamarának is vezető tisztviselője volt.

Rudolf erdélyi kamarája.

A Habsburgok központi kormánya mindenkor nagy súlyt helyezett a korszerű pénzügyigazgatásra. Amikor Erdélyt megszervezték, a fejedelmi jövedelmek minél célszerűbb kezelését tekintették a legfontosabb feladatnak. Láttuk ezt Fráter György halála után, I. Ferdinánd idejében s ugyanezt figyelhetjük meg, amikor Báthory Zsigmond lemondása után Erdély rövid időre újra Habsburg-uralom alá került. 1603 március 1-én, Molart és Burghausen küldetése idején, a nagyszebeni Renner Jánost kinevezték az összes erdélyi királyi jövedelmek igazgatójává és felügyelőjévé²⁾ (*administrator et supremus inspector*). Ezzel megtették ez első lépést a kamarai igazgatás felé, amit Felsőmagyarországon is az adminisztratori rendszer vezetett be.

A kamarai pénzügyigazgatás előnye minden más megoldással szemben, a Magyarországon működő két kamara, a pozsonyi és a szepesi eredményei révén, ekkor már nyilvánvalók voltak. Érthető tehát, hogy amikor Erdély Báthory Zsigmond utolsó visszalépése után ismét a magyar király főhatósága alá került s valószínűnek látszott, hogy állandóan ott fog maradni, az uralkodó tanácsosai elejtették az I. Ferdinánd-korabeli megoldásnak,

¹⁾ E. O. E. V. k. 285. l.

²⁾ E. O. E. V. k. 47. l.

a kincstartóságnak tervét s úgy határoztak, hogy a fejedelmi jövedelmek kezelését Erdélyben is kamarára bízzák. Már 1603 őszén így döntöttek, legalábbis ez tűnik ki Bastának, az erdélyi főkapitánynak és a melléje rendelt királyi biztosnak a dévai országgyűlés rendihez intézett válaszából. Közölték ugyanis a rendekkel, hogy ezentúl a vámokat, harmincadokat és tizeket az egész tartomány (Erdély) területén királyi kamara fogja beszedni.¹⁾ A kamara felállítására azonban csak a következő évben, 1604-ben került sor. Az új hatóság utasítását 1604. január 20.-án készítette el a prágai udvari kamara, működését pedig csak ez év közepén kezdte meg, amikor tisztviselői megérkeztek Erdélybe.

A kamara szervezete.

Az új hivatal vezetőjévé az uralkodó igazgatói címmel (director) Burghausen Miklóst nevezte ki, melléje tanácsosokul Kraussenegh Pált, Hoffmann Györgyöt és Imhoff Károlyt, kik már eddig is mint kamarai tanácsosok működtek az udvari, illetve a magyar kamarákban, úgyhogy a kamarai igazgatásban jártasak voltak. Úgy látszik azonban, hogy Burghausen állását nem foglalta el, ami valószínűvé teszi, hogy helyét a rangelső tanácsos, Kraussenegh töltötte be. Az eddig ismert erdélyi kamarai kiadványokon ugyanis Burghausen neve egyszer sem szerepel. Annak sincs azonban nyoma, hogy Kraussenegh az igazgatói címet viselte volna, így feltehetjük, hogy az elnöki tisztséget betöltetlenül hagyták. Megerősíti ezt a feltevést az a körülmény, hogy az erdélyi kormányzó kinevezésére sem került sor, pedig a kamara utasítása még úgy rendelkezett, hogy a kamarai tanács határozatait a kormányzó elé terjessze s a kamarai rendeletek egy részét, bizonyára a közigazgatási vonatkozásúakat, a kormányzó adja ki.

Kormányzóság, illetve az ahelyett felállított kormánytanácsos (regimen) és kamara között különben is rendkívül szoros kapcsolatot teremtettek, amivel valószínűleg elejét akarták venni azoknak a hatásköri összeütközéseknek, amelyek a közigazgatás és a pénzügyigazgatás szervei között mindennaposak voltak s amelyeket a magyarországi helytartói tanács és a kamara viszonyában is megfigyelhettünk. Erdélyben ezt a nehézséget azáltal küszöbölték ki, hogy a kamara vezetését ugyanazokra a személyekre bízták, akik a kormánytanácsnak is tagjai, sőt vezetői voltak. Kraussenegh, Hoffmann és Imhoff nemcsak kamarai tanácsosok voltak, hanem egyben Erdély kormányzásával megbízott királyi biztosok is. Sőt, később a két szebeni szász, Huet Albert és Renner János is helyet kapott a kamarában és a kormánytanácsban egyaránt. Ez utóbbit ezzel kárpótolták a megszüntetett igazgatói és főfelügyelői állásért. A kormánytanács tagjai közül tehát csak Capreolo, valamint a két magyar tanácsos, Sennyey Pongrác és Mindszenty Benedek nem volt egyúttal a kamarának is tisztviselője. A két hatóságnak ez a szoros kapcsolata, szinte azonossága teszi érthetővé, hogy a kormánytanácsot miért nem szervezték meg az újkori hivatalok mintájára, miért hagyták meg sajátos átmeneti alakjában királyi bizottság és kormányhatóság között, miért nem kapott szervezeti utasítást, pontosan körülírt hivatali szabályzatot. Minderre nem volt szükség, mert a kormányzással megbízott királyi biztosoknak a kamarában rendelkezésükre

¹⁾ E. O. E. V. k. 235. I.

állott egy az újkori közigazgatás követelményeinek minden tekintetben megfelelő szakhivatal.

Az erdélyi kamarát azoknak az elveknek és gyakorlati tapasztalatoknak alapján szervezték meg, amelyek a Habsburg-birodalom és Magyarország pénzügyigazgatásában a XVI. század folyamán érvényesültek. Az udvari kamara által készített utasítás a legtöbb pontjában szöszerint egyezik magának ez udvari hatóságnak, valamint az örökös tartományokbeli és magyarországi kamarák utasításaival. Az eltérésekben azonban tekintettel voltak a sajátos erdélyi viszonyokra és azoknak megfelelően rendelkeztek. Az erdélyi kamarát az uralkodó és udvari kamarájának főhatósága alá rendelték, minden fontosabb ügyben jelentést kellett tennie, vagy írásban vagy pedig külön hírnökök útján, s csak a felső határozatnak megfelelően intézkedhetett. A magyar kancellária pénzügyi vonatkozású rendeleteit csak abban az esetben tartozott végrehajtani, ha azokat az uralkodónak bemutatta, s tőle is hasonló értelmű megbízást kapott.

A kamara feladata és hatásköre.

Feladata kiterjedt az összes királyi jövedelmek kezelésére és az ezzel kapcsolatos teendőkre. Ez utóbbiak alatt valószínűleg nem szorosan pénzügyigazgatási feladatokat is kell értenünk, amit az erdélyi kamara különleges helyzete, a kormánytanáccsal való kapcsolata magyaráz. A többi kamarai utasításból ugyanis a »caeteraque negotia eo spectantia« kifejezés, azaz az egyéb, nem szorosan pénzügyigazgatási teendők említése hiányzik. Illetékessége alól egyedül a Részekben fekvő uradalmak, elsősorban a váradi és kővári, voltak kivéve, ezeket a király a szepesi kamara alá utalta. Mint-hogy azonban Kassától, a szepesi kamara székhelyétől távollestek, az itteni tisztviselőkre is az erdélyi kamara tartozott felügyelni, s ha valamilyen hanyagságot vagy visszaélést tapasztalt, erről a szepesi kamarát értesítette.

Hatáskörébe tartoztak az összes jövedelmek, rendesek és rendkívüliek egyaránt. A prágai udvar az Erdélyből érkező különböző jelentésekből látta, hogy ezek tekintetében nagy a zavar, sok a sürgős tennivaló, ezért elsősorban azt kívánta az erdélyi kamarától, amit annakidején a pozsonytól és a szepesitől, hogy t. i. a helyzetről tájékozódjék, s azután a magánkézbe került jövedelmi forrásokat állami kezelésbe vegye, a magántisztviselőket államiakkal váltsa fel, őket egységesen irányítsa és szigorúan ellenőrizze.

Az egész ércbányászat kincstári kezelésbe vonása egyszerre lehetetlennek látszott, ezért a kamarai utasítás azt ajánlotta, hogy egyelőre csak a bányák egynegyed részét műveltesse a kamara, a másik háromnegyed részt pedig hagyja meg mostani tulajdonosaik kezén. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a bányatulajdonosok a bányászott nemesércel szabadon rendelkeztek. Annak bizonyos hányada, az ú. n. urbura, mint királyi illeték, a kincstárba folyt be, hacsak az uralkodó el nem adományozta. Az ilyen adományleveleket a kamarának gondosan felül kellett vizsgálnia, s az érvényteleneket hatályon kívül helyezni. Az urburán felüli érckészlettel sem kereskedhettek a magánosok, a nemesérc forgalomba hozása királyi monopólium volt, a bányatulajdonosok azt királyi pénzre tartoztak beváltani. Ezt a rendeletet azonban sokan kijátszották, magánosok is vertek pénzt, aminek megakadályozása, valamint a királyi pénzverés irányítása és ellenőrzése, jó pénz veretése, szintén a kamara feladatai közé tartozott. A bányászat államosításához szakértő bányászokra lett volna szükség. Az udvar megígérte, hogy az örökös tarto-

mányokból, elsősorban pedig a magyar bányavárosokból fog ilyeneket Erdélybe küldeni. Szakemberként pedig Kaufmann János sziléziai bányamestert bocsátotta az erdélyi kamara rendelkezésére, akit azzal a feladattal bízott meg, hogy az erdélyi bányaviszonyokat alaposan tanulmányozza, s a kamarát a kezdet nehézségein segítse át. A kamarára bízta, hogy azután Erdélyben is szervezze meg a bányamesteri, a bányabírói és az erdőmesteri állásokat, az örökös tartományok, valamint Magyarország mintájára. Tanulmányozza a cseh- és magyarországi bányarendeleket, s azok alapján Erdély számára is hasonló szabályzatot készítsen. Külön gondjába ajánlotta az aranymosókat, akiket a földesúri önkény ellen kellett megvédenie.

A nagybányai arany- és ezüstbányák, a nemesércbeváltás és pénzverés joga ebben az időben bérbe volt adva két magánvállalkozónak, Lisabona Gerhartnak és Wagen Györgynek. Az udvar úgy tervezte, hogy a bérletet felmondják, Nagybányán állami bánya-, ércváltó- és pénzverőkamara szervezésére, élén kamaragróffal (cameragravius, minerarum praefectus). A nagybányai kamara a szépesi kamara főhatósága alá tartozott volna, ellenőrzésében azonban az erdélyi kamara is részt kapott, hasonlóképpen, mint a partiumbeli megyékben fekvő uradalmakéban.

A híres erdélyi só a dési, tordai, vizaknai, kolosi és széki bányákban, valamint a székelyek földjén bányászták és mosták. A sóbányászat és a sóval való kereskedés szintén királyi jog, regale volt, a fejedelmek azonban ezt a jogot is gyakran eladományozták vagy bérbeadták. Az erdélyi kamara a só tekintetében is azt az utasítást kapta, hogy a fennálló szervezetet tökéletesítse és lehetőleg államosítsa.

A külkereskedelmi vámot ebben az időben már Erdélyben is harmincadnak nevezték a korábbi huszad névvel szemben. Ennek, valamint a királyi birtokon szedett földesúri vámnak, a vectigalnak kezelése szintén kamarai feladat volt. Az erdélyi kamarának adott utasításból úgy látszik, hogy az erdélyi harmincadok ekkor már állami kezelésben voltak. A kamara azt a megbízást kapta, hogy a vámtarifát nézze át, javítsa ki és egységesítse. Néze át továbbá a harmincadosoknak és a melléjük rendelt ellenőröknek adott utasításokat is, ha kell, adjanak újakat, s ezeket az igazgató és a titkár írja alá, s a kamara pecsétjével pecsételjék meg. A harmincadosok és ellenőrök fizetését a helyi viszonyok figyelembevételével állapítsa meg. Negyedévenként, vagy amikor szükségesnek látja, küldje ki valamelyik tanácsosát, hogy az a helyszínen ellenőrizze, vajjon a harmincadosok eleget tesznek-e az utasításokba foglalt kötelelességeiknek? A hanyagnak bizonyult tisztviselőt bocsássa el és helyére alkalmasabbat nevezzen ki.

A rendi országgyűléseken megszavazott hadiadót, amelybe a kamara haszna már beleolvadt, Erdélyben nem a fejedelem tisztviselői, hanem rendi adószedők szedték be. A kamarára ezen a téren az a köteletség hárult, hogy az adót átvegye és az adózó népet a rendi önkénnyel szemben megvédje. Hasonlóképpen feladatai közé tartozott a városok védelme is, amelyek a hadiadón kívül földesúri adót is fizettek, anyagi jólétük ezért kétszeresen is érdekelték a kincstárt. A kétféle adón kívül a szász városokat még az a köteletség is terhelt, hogy a falaik közé érkező fejedelmet és kíséretét megvendégeljék. A prágai udvar azt szeretne volna, hogy ezt a terhet évi különadóval váltsák meg, s megbízta a kamarát, hogy ebben az irányban folytasson tárgyalásokat. Hasonlóképpen tervbevette, hogy a székelyek szabadságukért szintén rendes

évi adót fizessenek. Ezzel a rendkívüli alkalmakkor fizetett ökörsütést korszerűsítette volna.

Annak a birtokpolitikának megfelelően, amelyet ebben az időben a két magyarországi kamara folytatott, s amely azután országos ellenhatást váltván ki, egyik oka lett Bocskay felkelésének, az erdélyi kamara is azt az utasítást kapta, hogy az ú. n. királyi jog (*ius regium*) érvényesítésére a legnagyobb gondot fordítsa. E jog értelmében a magvaszakadt vagy hűtlenség vétkében elmarasztalt családok birtoka a királyra (a szent koronára) szállott vissza, s azt az uralkodó újra eladományozhatta. Már a XVI. század folyamán felmerült az a később még gyakran kísértő gondolat, aminek érvényesítése ellen a rendiség mindig a legélelkebben tiltakozott, hogy t. i. az így megüresedett birtokokat a király ne adományozza el, hanem kincstári (azaz kamarai) kezelésbe vegye. Különös jelentőséget adott ennek a kérdésnek a várbirtokrendszer, amelynek keretében a török elleni védelem bástyáit, a királyi várakat kamarai uradalmak voltak hivatva élelemmel és munkával ellátni. Az adományozást teljesen megszüntetni természetesen sohasem lehetett. Az uralkodó hű embereit elsősorban így jutalmazhatta, de a kincstár állandó pénzzavarain is főleg ennek az eszköznek az igénybevételével segíthetett. A legtöbb adományozás bevezetése ugyanis a kérdéses birtok elzálogosítása volt, amikor a megszorult kincstár a hitelezőnek az uradalom jövedelmét bizonyos időre zálogba adta. Amint azután a zálog összege fokozatosan növekedett, s elérte a birtok értékét, a király odaadományozta a jószágot, amit az adományos ilyenmódon tulajdonképpen részletekben megvásárolt. A zálogügyletek körül természetesen sok visszaélésre nyílt alkalom, s a kamaráknak egyik legelső feladatuk az lett volna, hogy az összes adomány- és zálogleveleket felülvizsgálják, s a kincstár jogát és érdekét minden vonatkozásban érvényesítsék.

Az erdélyi kamara is ezt a megbízást kapta. A visszaszállt és visszaszerzett birtokok közül ki kellett válogatnia azokat, amelyek kamarai uradalmi kezelésre alkalmasak voltak. Ezeket nem adományozták el újra. Ügyelni tartozott arra, hogy adományban csak minden tekintetben megbízható, hű emberek részesüljenek. A prágai udvarnak egyik merész terve az volt, hogy Erdélyben minél több németet fog letelepíteni, s ezeknek nem a magyar birtokjog alapján juttat földet, hanem hűbéri kötelezettséggel terhelt birtokokat, ú. n. feudumokat adományoz.¹⁾ Ennek a telepítési akciónak az előkészítése és keresztülvitele a kamara és a kormányzói tanács közös feladata lett volna. A gondolat, miként láttuk, már Burghausen és Molart királyi biztosok jelentésében felmerült, Rudolf tanácsosai úgy vélték, hogy megvalósítására elérkezett az alkalmas idő. Bocskay felkelése azután megmutatta, hogy milyen nagyot tévedtek.

A világiaknak eladományozott vagy elzálogosított egyházi birtokok visszaszerzésére ugyancsak nagy súlyt helyeztek a kamarai utasítások, így az erdélyi kamaráé is. A katolicizmus támogatásán kívül az a mellékgondolat is meghúzódott ezekben a rendelkezésekben, hogy a betöltetlenül hagyott egyházi méltóságok javainak jövedelmét a *sedisvacantia* idején a kincstár élvezi. A király ugyanis minden egyházi tisztség betöltésének a jogát a maga számára tartotta fenn.

¹⁾ ... omnia bona infidelium ad nos devoluta... debere esse feudalia, ac pro feudis benemeritis et Germanis quidem collatum iri. E. O. E. V. k. 252. l.

A tized Erdélyben nem játszott olyan fontos szerepet a katonaság ellátásában, mint Magyarországon. A földesurak maguk bérelték saját jószágukon, s a bért meghatározott időben a kincstárba fizették be.

A várak fenntartása így elég nagy gondot jelentett a kincstárnak. Az ezzel kapcsolatos feladatokat: a katonaság fizetését, étellemezését, az ingyenmunka megszervezését, a várak jókarbantartását és megfelelő felszerelését stb., a prágai udvar mind az erdélyi kamarára bízta. Valószínű, hogy idővel ezen a téren is a magyarországi rendszert vezették volna be, amelynek keretében ezeknek a feladatoknak jórészt külön szervek vállalták, erre azonban a Habsburg-uralom rövid erdélyi interregnuma alatt már nem került sor.

A kamarai ügyintézés.

Áttekintve az erdélyi kamarának szánt széles hatáskört, nyilvánvaló, hogy a cél az egész erdélyi pénzügyigazgatás kamarai kezelésbe vonása, azaz államosítása volt, amint az Magyarországon már meg is történt. Ennek a célnak az elérésére elsősorban megfelelő tisztviselői karra lett volna szükség. Ilyenre pedig a fejedelmi pénzügyigazgatás, amely a bérletrendszeren alapult, nem rendelkezett. De a prágai udvar nem is szándékozott erdélyi tisztviselőket alkalmazni. A hivatalnokkérdést úgy vélte megoldhatónak, hogy az összes tisztségekbe németeket neveznek ki, mégpedig valószínűleg nemcsak erdélyi százokat, hanem az örökös tartományokból jötteket is, akik már az újkori hivatalviselés szellemében nőttek fel.¹⁾ A tervezett hűbérbirtokokat minden bizonnyal elsősorban ilyenek kapták volna, már csak azért is, mert elvül mondták ki, hogy a hivatalnoknak lehetőleg birtoka legyen, amely biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a kincstárt nem fogja megkárosítani. A kamaráknak ugyanis jogukban állott, hogy tisztviselőiken az okozott kárt közvetlenül, azaz a hosszadalmas törvényszéki eljárás mellőzésével hajtsák be. Kamarai ügyekben egyébként a kamarai tanács is bírói hatóságként működött.

Azoktól a tisztviselőktől, akiknek birtokuk nem volt, kauciót kívántak, vagy pedig megbízható emberek kezességét. A visszaéléseknek pedig azáltal szándékoztak elejét venni, hogy minden fontosabb tisztség betöltője mellé ellenőrt rendeltek, s mindkettőjüket pontos könyvelésre, negyedévenként kimutatások készítésére, év végén pedig részletes számadásra kötelezték. A számadásokat a kamarai számadásmester nézte át, a felmentést pedig a kamarai tanács adta meg, a fontosabb felmentőleveleket maga az uralkodó is aláírta.

Az államosított pénzügyigazgatás központi szervének, a kamarának természetesen sokkal nagyobb személyzetre volt szüksége mint a fejedelmi kincstartóknak. A prágai udvar etekintetben nem takarékoskodott, s az erdélyi kamarát épp oly korszerű hivatalnak szánta, mint a pozsonyi és a felsőmagyarországit. Az igazgatón és a tanácsosokon kívül, akiknek számát háromról később ötre emelték fel, pénztárnokot, pénztári ellenőrt, számadásmestert, titkárt, kiadót, lajstromozót és megfelelő számú irnokot is kineveztek, s a hivatali ügyintézés módját az örökös tartományokban általános s immár a magyar királyság területén is meghonosodott elveknek megfelelően határozták meg.

A kamara állandó székhelyéül Kolozsvárt jelölték ki. A tanács minden hétköznap összeült, délelőtt héttől tízig, délután kettőtől ötig. Az üléseket az

¹⁾ *Omnium arcium et proventuum nostrorum officiales, capitaneos, rationistas, tricesimatores, teloneatores Germanos esse volumus, et tales quidem, quantum fieri poterit, qui sint possessionati ... E. O. E. V. k. 251. l.*

igazgató, vagy távollétében a rangban első tanácsos vezette, előterjesztette a tárgyalásra kerülő ügyeket és kimondta a határozatot. Az előterjesztett ügyszöveghez először az a tanácsos szól hozzá, aki a kérdést legjobban ismerte, azután rangsor szerint a többi. A vélemények meghallgatása után, ha azok megoszlottak, szavazással döntöttek, s az igazgató a többség akaratát tartozott elfogadni. A sürgős ügyeket soron kívül letárgyalták, a fontosakat, ha nem volt elég tanácsos együtt, elhalasztották addigra, amíg a távollévők visszaérkeztek. A tanácskozások nyugodt menetére és a hivatali titok megőrzésére nagy súlyt helyeztek. Az üléseken résztvett a számadásmester és a titkár is, anélkül azonban, hogy szavazati joguk lett volna. Az előbbi szükség esetén szakvéleményt adott, az utóbbi írásba foglalta a határozatokat. Jegyzőről nem szólt az utasítás, a jegyzőkönyvet, ha illet egyáltalán vezettek, ugyan-csak a titkár készítette.

A titkár (secretarius) feladatai közé tartozott, hogy a kiadványok fogalmazatait elkészítse. Azokat valószínűleg bemutatta a tanácsban, s jóváhagyatásuk után az irodában letisztáztatta. A kiadványokat írások (scribae) tisztázták, külön tisztviselő, a kiadó (expeditor) irányítása mellett. Ugyancsak külön tisztviselő, a lajstromozó (registrator) kezelte a hivatal irattárát és készítette a segédkönyveket. Az iroda (cancellaria) és az irattár (registratura) egyaránt a titkár főhatósága alá tartozott. A kiadványokat az igazgató és a tanácsosok olykor aláírták, olykor csak megpecsételték saját pecsétjükkel. A hivatali pecsétet csak ritkán használták. A fontos kiadványokat felküldték az udvari kamarába, hogy a király is aláírja.

Nem terjedt ki a titkár felügyeleti joga két másik, nem kevésbé fontos segédhivatalra, amelyek szinte önálló életet éltek, a pénztárra és a számvéve-hivatalra. A pénztárt a pénztárnok (perceptor) és az ellenőr (contrascrība) kezelte.¹⁾ Minden bevételről szabályszerű nyugtát adtak, amelyet kívülük még a számadásmester is aláírt. A bevételeket csak ők vehették át, a tanácsosok a pénzkezelésbe nem avatkozhattak. A pénztárt viszont irányították, mert a pénztárnok csak a tanács írásbeli rendeletére fizetett, ezeket a rendeleteket (commissiones) az elnök és egyik tanácsos, vagy pedig két tanácsos írta alá. A kifizetett összegekről szabályszerű nyugtát kértek. Mind a bevételeket, mind a kiadásokat pontosan elkönyvelték, róluk évközben kimutatásokat, év végén pedig számadást készítettek. A pénztári számadásokat első fokon a kamara tanácsa ellenőrizte a számadásmester segítségével és könyvei alapján, felülvizsgálatra pedig az uralkodó elé, azaz az udvari kamarához terjesztették fel. A felmentést a király jóváhagyásával a kamara adta meg.

A bevételek felhasználása tekintetében az erdélyi kamara szabad kezet kapott, sokkal tágabb hatáskört, mint akár a pozsonyi, akár a szepesi. Ezt azal magyarázhatjuk, hogy az egész erdélyi pénzügyigazgatás átszervezés előtt állott, arra, hogy bevételi többlet maradjon, az első években gondolni sem lehetett. A katonai kiadások minden bevételt felemésztettek, a legtöbbet előre lekötötték, s a pénztárba többször fizettek nyugtával, mint pénzzel. Ez azonban általánosan jellemezte e kor pénzügyigazgatását. A nehézségek Erdélyben még nagyobbak voltak, mert hiányzott a tapasztalt tisztviselői osztály. Érthető tehát, hogy a prágai udvar úgy találta jónak, hogy az erdélyi kamara tanácsosai, akikben különben is megbízott, hiszen maguk is udvari

¹⁾ A pénztárost Reichl György személyében az utasítás meg is nevezte.

emberek voltak, a bevételeket saját belátásuk szerint használhassák fel. Nyilvánvaló volt, hogy elsősorban a hadi szükségleteket fogják fedezni.

A helyes elveken alapuló pénzügyigazgatásban talán még a központi irányításnál is fontosabb volt az ellenőrzés, azaz, az összes jövedelemkezelő tisztviselők elszámoltatása. Ez a munka és az évvégi és évközi számadások és kimutatások ellenőrzése, a számadásmesterre (magister rationum) nehezedett. A számadásokat nemcsak felülvizsgálta, hanem könyveket is vezetett róluk, amelyekben nyilvántartotta, hogy melyik tisztviselő mikor és mennyivel maradt hátralékban, vagy nem tudott elszámolni. A döntés és az intézkedés joga a tanácsot illette meg, a lényeges munkát azonban a számvevő végezte. Valószínű, hogy néhány irnokot segítségül adtak melléje, tisztségéből idővel minden kamaránál külön hivatal fejlődött ki. Kiadmányait nem a titkár fogalmazta és nem az irodában tisztázták, iratait is külön irattárban őrizte.

Bővebben ismertettük az erdélyi kamara szervezetét és hatáskörét, mint ahogyan azt e hivatal rövid működése megérdemelné, ha gyakorlati, nem pedig elvi szempontból mérlegelnék. Valószínű, hogy a mintaszerű utasítás¹⁾ rendelkezései a gyakorlatban nagy részükben a papíron maradtak. Azonban arról tanuskodnak, hogy a Habsburgok, amint Erdély birtokába jutottak, legelső feladatuknak mindig a korszerű pénzügyigazgatás bevezetését tartották, felismerve a közigazgatás államkormányzati jelentőségét. Más kérdés azután, hogy félreismerték a rendiség erejét, s az erdélyi országgyűlések engedékenységet arra magyarázták, hogy tisztán német hivatalnokokat ültethetnek be az ország nyakára, akiknek az elkönfiskált nemesi javakat hűbéri birtokul adhatják. Ezt még a leghajlékonyabb rendiség sem nézhette tétlenül. Jellemző, hogy az országos elkeseredés abban a férfiúban talált zászlóvivőre, aki korábban — törökbarát erdélyi politikuskokkal szemben, — a Habsburgokkal való együttműködés hívei közé tartozott. Bocskay István felkelése a rövidéletű erdélyi kormánytanács végét jelentette.²⁾

**Bocskay István, Rákóczi Zsigmond,
Báthory Gábor.**

Bocskayt az erdélyi rendek 1605 februárjában választották fejedelmükké s ő ez év áprilisában a szerencsi országgyűlésen felvette a »Magyarország és Erdély fejedelme« címet. Minthogy a felkelés vezetése Magyarországhoz kötötte, erdélyi kormányzójává Gyulaffy Lászlót, majd ennek 1605 júliusában bekövetkezett halála után ideiglenes megbízással Petky Jánost nevezte ki. 1605 szeptemberében jött be Erdélybe, ahol a megyesi országgyűlés ünnepélyes keretek között ismét fejedelemnek nyilvánította, s hozzájárult, hogy távolléte idejére mint kormányzó és generális Rákóczi Zsigmond helyettesítse.³⁾ Rákóczi kormányzóságának részleteit egyelőre nem ismerjük. A fejlemények azonban arra mutatnak, hogy a kezébe adott hatalmat ügyesen tudta felhasználni. Bocskay halála (1606. dec. 29.) után ugyanis a rendek nem az elhúnyt fejedelem által ajánlott Homonnay Bálintot választották meg utódává, hanem Rákóczi Zsigmondot először kormányzójuknak ismerték el, hét tanácsurat rendelve melléje, majd 1607 februárjában fejedelmükké választották.⁴⁾ Rákóczi azonban már öreg és beteges ember volt, a fejedelem-

¹⁾ L. E. O. E. V. k. 244—260. l.

²⁾ Működését a részletkutatásnak kell majd megvizsgálnia.

³⁾ E. O. E. V. k. 301—307. l.

⁴⁾ E. O. E. V. k. 320—323. l.

ség túlságos terhet jelentett számára, nem is szívesen vállalta. 1607 márciusában visszalépett Báthory Gábor javára, akit a magyar király is támogatott.¹⁾ Erdélyi rendei készséggel belenyugodtak a változásba és Báthoryt fejedelemmé választották.²⁾

Az utolsó Báthory uralkodásának részletei jól ismertek az általános történeti munkákból. Ő nyitotta meg a XVII. századi abszolút fejedelmek sorát, de nem rendelkezett azokkal az adottságokkal, amelyeket ez a feladat megkívánt. Ötévi változatos, viharokkal teli kormányzás után úgyszólván mindenkit maga ellen haragított, végül 1613 októberében megölték.³⁾ Erdély igazi ura akkor már Bethlen Gábor volt, a rendek azonnal fejedelemmé választották.⁴⁾

Bethlen Gábor és a fejedelmi tanács.

Erdélyi rendei okultak Báthory önkényuralmán. Bethlen megválasztásakor törvénybe iktatták, hogy az olyan fejedelem ellen, aki esküjét megszegve uralkodik, hűtlenség bűne nélkül felkelhessenek és neki ellenállhassanak.⁵⁾ Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy az ország kormányzásában nagyobb szerephez jutottak, mint a XVI. században. A fejedelmi tanács Bethlen alatt is megvolt, de ekkor sem alakult át állandóan és rendszeresen működő, testületileg határozó, újkori értelemben is hivatalnak tekinthető kormányhatósággá. Bethlen erős egyénisége, kormányzóinak képességei mellett erre sem lehetőség, sem szükség nem volt. Valószínű ugyan, hogy fontosabb kérdésekben magához rendelte a tanácsurakat és véleményüket megkérdezte, azonban önállóan határozott és rendelkezett, miként azt a középkori magyar királyok is tették. Uralkodásának kezdetén e tekintetben az országgyűlés így rendelkezett: »Tanácsosokat maga mellé mind az három nemzetből válasszon, törvény-, igazság-, békességszerető, jó lelkiismeretű embereket, kiknek tanácsadásokhoz oly köteles legyen, hogy belső és külső országos dolgokat, a két császárhoz vagy több szomszéd országokhoz való conföderatiókat, derekas donatiókat és főtiszteket ezeknek hírek nélkül ne cselekedjék, se osszon.«⁶⁾ Ez a szöveg is mutatja, hogy maguk a rendek sem szánták a fejedelmi tanácsot újkori értelemben vett kormányhatóságnak, hiszen akkor legalább a tanácsosok számát meghatározták volna. Csak általánosságban akarták biztosítani azt a jogukat, hogy az ország dolgaihoz ne csak az országgyűléseken, hanem a közülrük kikerülő tanácsurak révén mindenkor hozzájárulhassanak. A »hírek nélkül« kifejezés bizonyítja, hogy a döntés jogát a fejedelemnek tartották fenn, csak azt kívánták, hogy mindenről tudomással bírjanak. Ezt az óhajukat Bethlen nyugodtan teljesíthette és teljesítette is, anélkül, hogy ezáltal abszolút fejedelmi hatalmán csorba esett volna.

¹⁾ E. O. E. V. k. 356. l.

²⁾ E. O. E. VI. k. 8. l.

³⁾ E. O. E. VI. k. 82. l.

⁴⁾ E. O. E. VI. k. 305. l.

⁵⁾ E. O. E. VI. k. 359—360. l.

⁶⁾ E. O. E. VI. k. 358—359. l. A törvény további része kimondja, hogy a fejedelem azt a tanácsost, aki törvényellenes, lelkiismeretlen és ártalmas tanácsot adna, megbüntethesse. Szilágyi Sándor ezt az intézkedést a tanácsosi felelősség életbeléptetésének nevezi. (E. O. E. VI. k. 306. l.) Ez a megjelölés emlékeztet a mai miniszteri felelősségre. De nagy a különbség. A mai miniszterek az országgyűlésnek felelősek, a tanácsurak pedig csak a fejedelemnek tartoztak felelősséggel. Ez pedig nem újítás volt, hanem csak a régi gyakorlat leszőgezése.

Azt különben sem lehet Bethlenről mondani, hogy a rendeket elnyomni, vagy jogaikban korlátozni akarta volna. Legjobban bizonyítja ezt az a javaslat, amelyet 1614-ben, a három nemzet (magyar, székely, szász) uniójának megújítása alkalmával terjesztett eléjük. Azt ajánlotta, hogy minden nemzet válasszon 2—2 embert, akik mellé hetediket a fejedelmi tanács fog kijelölni. Ezek a septemvirek ítélkezzenek az unió és az ország nyugalma (*tranquillitas publica*) ellen vétők fölött. Legyen ennek a septemviratusnak külön ügyésze is (*director causarum unionis*). Egy ilyen törvényszékre, amely a fejedelmi tanácsosokat, az ítélőmestereket és a táblai ülnököket is bevonhatta volna tanácskozásába, azért lett volna szükség, mert az ország felső bírósága, a fejedelmi tábla tulajdonképpen csak a magyar nemzetnek volt igazságszolgáltató hatósága, tagjai is mind magyar nemesek voltak, illetékességét a másik két nemzet kétségbe vonhatta. A terv azután a szászok ellenkezésén hiúsult meg, akik autonómiájukra rendkívül féltékenyek voltak, s az unió érdekeinél is fontosabbnak tartották, hogy ügyeikbe a másik két nemzet semmilyen jogcímen se avatkozhassek. Ha Bethlen a rendiséget háttérbe akarta volna szorítani, nem tette volna ezt a javaslatát, hanem az unió védelmét és a közbiztonság oltalmazását egyedül a maga számára tartotta volna fenn. Ügyszintén nem tanácsolta volna, hogy a három nemzet közpénztárat (*aerarium publicum*) állítson fel, abba a rendek adózzanak és fölötte az országgyűlés rendelkezék. A rendek természetesen még ebben a formában is vonakodtak az adózást magukra vállalni.¹⁾

Bethlen Gábor nem elégedett meg az erdélyi fejedelemséggel, céljai között ott volt az egész Magyarország fölötti uralom is. Ezt a nagy célt azonban csak részben sikerült elérnie. Volt ugyan olyan időszak, amikor a magyar királyság nagyobb része neki hódolt, huzamosabb időre azonban csak az északkeleti megyék egy részét tudta megszerezni. Felvette a magyar királyi címet, de reálpolitikai érzéke nem engedte meg, hogy megkoronáztassa magát. Hatalmának szilárd alapja mindig az erdélyi fejedelemség maradt, az erdélyi fejedelmi és a székely ispáni címet a magyar királyival párhuzamosan viselte. De nemcsak a címet tartotta meg, hanem a kormányt sem adta ki kezei közül. Az államélet minden ágát személyesen irányította és ellenőrizte. Segítőkre természetesen szüksége volt, de a kezdeményezés és a végső döntés mindig kezében maradt.

Bethlen István kormányzósága.

Arra az időre, amikor távol volt Erdélyből, helytartójává kormányzóí (gubernator) címmel testvérét, Bethlen Istvánt nevezte ki. De nem szüntette meg a kormányzóságot akkor sem, amikor Erdélyben tartózkodott. Testvére minden tekintetben megbízható, hű kormányzónak bizonyult, aki a fejedelemséggel teljes egyetértésben járva el, munkáját jelentékenyen megkönnyítette. Közjogi méltóságnak ezt a kormányzóságot csak annyiban tekinthetjük, hogy az országgyűlésen a rendek is hozzájárultak, egyébként jellege egészen familiáris, hatásköre nem volt pontosan körülírva, hanem mindarra kiterjedt, amire testvérétől esetenként vagy általános megbízást kapott.

¹⁾ E. O. E. VI. k. 408—409., 412. l.

Bethlen Gábor kincstartósága.

A fejedelmi jövedelmek gondos kezelésére Bethlen nem kevésbé fektett súlyt, mint a Habsburgok tették az alatt a néhány esztendő alatt, amíg rendelkeztek fölöttük. Mégsem vállalkozott olyan gyökeres reformra, mint a bécsi, illetve a prágai udvar szakemberei. Jobban ismerte az erdélyi viszonyokat, semhogy egyszerre mindenben változtatni akart volna. Józanul ítélve meg a helyzetet, rájött, hogy nem mindig az a jó, ami új, ami korszerű. Kétségtelen, hogy a kamarai pénzügyigazgatás elvi szempontból magasan fölötte állott a középkori jellegű kincstartóságnak, az is igaz, hogy Magyarországon jól bevált, mégis azt látjuk, hogy sem Bethlen, sem utóda, I. Rákóczi György nem tettek kísérletet arra, hogy Erdélyben is bevezessék. Pedig mindkettő elsőrendű gazdasági szakemberek s amellet kiténő gazdák is voltak. A kamarai rendszert nem elvi szempontból ellenezték, előnyeivel tisztában voltak, amit semmi sem bizonyít jobban, mint az, hogy amikor az északkeleti megyékkel együtt a szepesi kamara is kezükre került, ezt a jól bevált hivatalt nem szüntették meg, hanem éppúgy igénybevétték, mint a Habsburg-uralkodók. Erdélyben azonban megelégedtek azzal, hogy jövedelmeik kezelését egyetlen emberre bízzák, megbízható familiárisaik közül választott kincstartójukra.

Korunkra maradt az az utasítás, amelyet Bethlen Gábor 1620-ban adott erdélyi főkincstartójának, Kamuthy Balázsnak.¹⁾ Kiténik ebből, hogy a fejedelem a pénzügyigazgatás irányítását is a maga számára tartotta fenn, s a főkincstartó csak annyiban támogatta, mint a kormányzó a közigazgatásban vagy az igazságszolgáltatásban. A kormányzó egyébként szerephez jutott a pénzügyigazgatásban is. A pénzügyi tisztviselőket a főkincstartó vele egyetértésben nevezte ki és bocsátotta el, de mindenkor a fejedelem hozzájárulásával. A fejedelem adta meg a tisztviselőknek a végső felmentést, miután elszámoltak. Saját maga kezelte a fejedelmi birtokok, az utasítás szerint a »váraknak és udvarházaknak« jövedelmét, a többi jövedelem kezelését pedig a főkincstartóra bízta. De bizonyosnak tekinthetjük, hogy a főkincstartó ezeket sem tetszése szerint, hanem urának rendeleteihez alkalmazkodva használta fel.

A főkincstartó (supremus thesaurarius) volt a fölöttes, azaz irányító és ellenőrző hatóság az összes pénzügyi hivatalnokok fölött, az uradalmakban szolgáló tisztviselőket sem véve ki, bár azok a birtokok jövedelmét egyenesen a fejedelem kezéhez juttatták. Egyedül az exactorok tartoztak közvetlenül a fejedelem alá, minthogy azok semmilyen jövedelmet sem kezeltek, hanem csak a tisztviselői számadásokat vizsgálták fölül. Feladata megkövetelte, hogy az egyes hivatalokat a helyszínen is ellenőrizze, ezért nem tartózkodott állandóan hivatala székhelyén, hanem csak abban az időszakban, az egyes félévek végén, amikor a tisztviselők elszámolásra bejöttek a fejedelem udvarába. A befolyt jövedelmeket ilyenkor a főkincstartó vette át és szabályszerű nyugtát adott róluk. A pénzkezelésben és a könyvelésben a főpénztárnok (generalis perceptor) és két »hütös írődeák« állott rendelkezésére. Ez utóbbiak közül egyik a bevételeket, a másik a kiadásokat tartotta nyilván a pénztári naplóban.

A tisztviselők, amikor a befolyt jövedelmet átadták a főkincstartónak, egyben félévi elszámolásukat, az ú. n. ratiót is magukkal hozták, de ezt már nem a főkincstartó vizsgálta át, hanem a számvevők, az exactorok. Hogy hány

¹⁾ L. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898. 41—43. 1.

számvevő volt, az Kamuthy Farkas utasításából nem tűnik ki, az utasítás többszámban említi őket, tehát legalább ketten voltak. Számukra valószínűleg külön utasítást adott a fejedelem, ilyet azonban nem ismerünk. Valószínű, hogy munkájuk azonos volt a kamarai számvevők eljárásával. A felülvizsgált számadásokat a főkincstartón keresztül a fejedelem elé terjesztették, az hagyta jóvá azokat, s adta meg a tisztviselői felmentéseket. A tisztviselői utasításokat nem a főkincstartó, hanem az exactorok készítették, feltehetőleg azonban a fejedelem nevében a kancellária állította ki.

Érdemes megemlíteni, hogy mind a főkincstartó, mind a főpénztárnok és íródeákjai fizetésüket részint pénzben, részint természetben kapták. A főkincstartó pénzben évi 500 forintot kapott, azonkívül búzát, zabot, bort és posztót. Ebből a fizetésből, ha akart, irnokokat is tarthatott. A főpénztárnok évi 150, a deákok évi 50 forintot kaptak a természetben járó gabonán, boron és posztón kívül.

Bethlen Gábor kincstartóságában érdekes hivataltípust ismerünk meg, a középkori intézmény módosulását az újkori pénzügyigazgatás elveinek hatása alatt. Középkori vonása a hivatalnak a személyes, familiáris kapcsolat uralkodó és tisztviselője között, a kincstartó nem állami alkalmazott, hanem urának hű embere, tágabb értelemben vett familiájának tagja, aki fizetésének egy részét nem pénzben kapja, hanem a fejedelmi ház gazdaságának terméséből. Erdélyben, ahol a fejedelem nem külföldön tartózkodott, nem is távol a tartománytól, hanem annak fővárosában, birtokainak és jövedelmi forrásainak központjában, ahonnan személyesen irányíthatta és ellenőrizhette a kezelő szervezet működését, nem volt szükség állandóan és rendszeresen ülésező testületre. A kincstartó, amint láttuk, az év nagy részét nem Gyulafehérvárott töltötte, hanem szerte az országban, sorra látogatta a vidéki szerveket, hogy munkájukat ne csak a jelentésekből és a számadásokból ismerje, hanem annak minden mozzanatát a helyszínen figyelje meg. A Habsburgok, birodalmuk fővárosában, távol tartományaik székhelyétől, természetesen nem gondolhattak arra, hogy jövedelmeiket ilyen egyszerű, mondhatjuk patrimonialis módon kezeltesék. Érthető, hogy Erdély birtokába jutva, azonnal a kamarai rendszer bevezetésére törekedtek, mást nem is tehettek volna.

A kamarai igazgatást az általános újkori kormányzati elveken, az állandó és rendszeres hivatali munkán, a központi irányításon és ellenőrzésen, valamint a testületi ügyintézésen kívül, a pénzügyigazgatás szűkebb területén a pénzügyi kormányzat három részének, a központi irányításnak, az ellenőrzésnek és pénzkezelésnek fokozatos elkülönülése, majd önállósulása jellemezte. Ez az újkori fejlődésnek következménye volt. A jövedelmi forrásokat az újkori uralkodók nemcsak számbelileg növelték, hanem jövedelmezőségüket is fokozni akarták, s e célból a bérletrendszerrel következő politikával az állami pénzügyigazgatásra tértek át. Ezzel azonban rengeteg munkát is magukra, illetve az államra vállaltak. A bérletrendszer sokkal egyszerűbb kezelést igényelt, a bérletől az évi bért csak át kellett venni, az már az ő gondja volt, hogy a jövedelmi forrást a maga embereivel miként aknázza ki. Az állami pénzügyigazgatásnál az egész kezelőszemélyzetet a kincstárnak kellett megválasztania és irányítania. A jövedelmek nem egy összegben, hanem részletekben folytak be, sokszor előre lekötötték őket, s a tisztviselők pénz helyett utalványokkal és nyugtákkal számoltak el. A tisztviselőket állandóan ellenőrizték és rendszeres számadásra kötelezték. Mindez igen nagy mértékben megnövelte az írásbeli munkát, a levelezést, könyvelést, elszá-

molást. A fejlődés odavezetett, hogy külön tisztviselőt bíztak meg a pénztár kezelésével, egy másikat pedig a számadások felülvizsgálásával. A pénztárnok mellé idővel ellenőrt rendeltek, a számvevőnek pedig segéderőket, alszámvevőt és irnokokat bocsátottak rendelkezésére. A központi irányítás pedig a kamarai tanács feladata lett, amelynek írásbeli munkáját a titkár vezetése alatt a kiadó és a lajstromozó alá rendelt irnokok végezték. A pénztárnok és a számvevő tisztségéből külön hivatalok alakultak ki, amelyek megmaradtak ugyan az anyahivatal főhatósága alatt, sőt annak keretéből sem váltak ki, külön munkaterületük lévén, mégis bizonyos önállóságot élveztek.

Bethlen Gábor nem szakított teljesen a bérletrendszerrel, de ahol a kincstár szempontjából előnyösebbnek ítélte, a jövedelmi forrásokat állami, azaz fejedelmi kezelésbe vette.¹⁾ A kincstár munkája ezáltal jelentékenyen megnövekedett, annak elvégzésére egy személy, a kincstartó kevésnek bizonyult. A kérdést a fejedelem úgy oldotta meg, hogy a pénzügyigazgatás három ágát, a központi irányítást, a pénzkezelést és a számadások átnézését külön tisztviselőkre bízta. Az irányítást és az ellenőrzést részben a maga számszámára tartotta fenn, részben a főkincstartó feladatának nyilvánította. A pénzkezelésben pénztárnokot és íródeákokat bocsátott a főkincstartó rendelkezésére. A számadások felülvizsgálására pedig exactorokat nevezett ki. Az újkori pénzügyigazgatás korszerű eredményeit tehát éppúgy érvényesítette, mint a kamarák tették. Sőt azáltal, hogy a számvevőket a főkincstartó főhatósága alól kivette, korát jóval megelőző újítást vezetett be. A számvevő hivatalt ugyanis a bécsi udvari kamaránál csak Mária Terézia uralkodása alatt, a XVIII. század hatvanas éveiben függetlenítették, amikor külön számvevőkamarát szerveztek belőle. A magyarországi kamaráknál pedig a fejlődés erre a végső-fokra el sem jutott. Ez a tény egymagában is eléggé bizonyítja a fejedelem gazdasági szakértelmét és pénzügyi éleslátását. Elvi szempontból ugyanis kétségtelenül helyes az irányító, pénzkezelő és számvevői munka teljes szétválasztása, hiszen a számvevői hivatal a központi hatóság irányítása alatt álló szervek számadásait bírálva, közvetve magának a hatóságnak működését is felülvizsgálta, amit teljesen elfogulatlanul csak akkor tehetett meg, ha minden tekintetben független volt tőle.

Az újkori követelményeknek megfelelően átszervezett kincstartóság, amelyben maga a fejedelem és a főkincstartó játszotta a kamarai tanács szerepét, s amelynek pénztára és közvetlenül a fejedelem alá rendelt számvevő-hivatala is volt, úgy látszik, alkalmasnak bizonyult a fejedelmi jövedelmek kezelésére. Működésének részleteit még nem ismerjük, eredményeit azonban igen, a politikai történetírás is megállapította, hogy Bethlen kincstára pénzügyi zavarokkal nem küzdött, sőt Erdély államháztartása, ami tulajdonképpen a fejedelem magángazdaságával volt azonos, az ő uralkodása alatt olyan szilárd alapokon nyugodt, mint elődei alatt soha, s utódai közül is csak az idősebb Rákóczi György idejében.

A kincstartóság Brandenburgi Katalin és Bethlen István idejében.

A kincstartói intézmény bevalását bizonyítja, hogy amikor a rendek Bethlen Gábor feleségét, Brandenburgi Katalint még férje életében, 1626-ban fejedelmükké választották, a választási feltételek közé felvették azt a kíván-

¹⁾ Különös súlyt helyezett a fejedelmi monopóliumokra, azaz bizonyos cikkek egyedárusítására. Pl. arany, ezüst, réz, vas, higany, marha, ló, bőr, méz, viasz. Ezek ismertetése azonban már kívüllesik a közigazgatástörténet feladatán.

ságukat is, hogy a fejedelemszony, ha majd az ország kormányát átveszi, a kormányzó és a tanács »tetszéséből«, azaz hozzájárulásával »válasszon«, azaz nevezzen ki egy kincstartót, akinek majd ugyancsak a kormányzó és a tanács »tetszéséből« adjon utasítást az ország jövedelmeinek felhasználására nézve.¹⁾

Brandenburgi Katalint Erdély rendei Bethlen kívánságára fejedelmükké választották ugyan, de biztosítékot kívántak arra nézve, hogy az idegenzármazású fejedelemszony nem fog Izabella módjára uralkodni. A választási feltételekbe ezért belefoglalták, hogy a kormányzó és a tanács tudomása és hozzájárulása nélkül semmit sem tehet, a tanácsba idegeneket nem vehet be, ilyeneket tisztviselőkké sem nevezhet ki. A kormányzó esetleges halála után a kormányzói tisztséget egy hónapon belül²⁾ köteles betölteni. Valószínű, hogy a rendi követelések megfogalmazója maga a kormányzó, Bethlen István volt, aki ilyen módon a rendekre támaszkodva igyekezett a maga hatalmát és az egész ország érdekét testvére halála esetére is biztosítani.

A kincstartóságnak ez a Bethlen István-féle fogalmazása már nem volt teljesen azonos a Bethlen Gábor-féle elgondolással és gyakorlattal. A kormányzó, minthogy a fejedelemszonnal szemben a rendekre kívánt támaszkodni, a kincstartói méltóságot is rendi befolyás alá igyekezett vonni. A Brandenburgi Katalin elé terjesztett választási feltételekben szereplő kincstartó már nem annyira fejedelmi, mint inkább országos, azaz rendi hivatalnok. Ez a magyarázata annak, hogy Bethlen Gábor 1628 novemberében bekövetkezett halála után a fejedelemszony eleget tett ugyan a választási feltételnek és kinevezte a kincstartót, de csak az országos, azaz a rendi hozzájárulástól függő rendkívüli jövedelmek kezelését bízta rá, míg magánjövedelmei, azaz a rendes fejedelmi jövedelmek kezelésével külön igazgatót, praefectust bízott meg.³⁾ A rendek ez ellen természetesen élénken tiltakoztak. Országos gyűléseiken ismételten törvénybe foglalták, hogy »absolutus praefectust Felseged ne tartson«, «minden privatus jövedelmeit is mind Erdélyben és Magyarországon közre bocsátván, thesaurarius uram kezébe szolgáltatni és adminisztráltatni engedje Ő Felsege kegyelmesen.«⁴⁾

Tanulságos párhuzamba állítani a rendiség törekvéseit Magyarországon és Erdélyben a kincstartósággal kapcsolatban. Magyarországon a kincstartó Mohács előtt királyi tisztviselő volt, de Mohács után, amikor helyét a királyi kamarák foglalták el, a rendi kívánságokban — mert a kincstartói állás betöltésére a gyakorlatban nem került sor — tisztán rendi, azaz országos tisztséggé alakult át, amelynek viselőjére a rendek az országos, azaz az országgyűlés által megszavazott jövedelmek kezelését akarták bízni. A királynak azt a jogát, hogy magánjövedelmeit tetszése szerint kezeltesse, sohasem vonták kétségbe. Erdélyben azonban a fejedelem magán- és országos jövedelmei még szorosabb kapcsolatban voltak, mint Magyarországon. Erdély rendei nem is gondoltak arra, hogy e kétféle jövedelmeket szétválasszák, annyira nyilvánvaló volt ennek lehetetlensége. Amikor, s ez igen ritka eset volt, befolyást nyertek az államkormányzatra, nem szerveztek a fejedelmi kincstartóval szemben külön rendi tisztséget, mint ahogy Magyarországon a királyi

¹⁾ E. O. E. VIII. k. 314. l.

²⁾ E. O. E. VIII. k. 313—314. l. A választási feltételeket azután törvénybe foglalták. E. O. E. IX. k. 81—82., 112—115. l.

³⁾ Thesaurarius és praefectus párhuzamos szerepére l. E. O. E. IX. k. 74. l.

⁴⁾ E. O. E. IX. k. 81—82., 85., 91., 114. l.

kamarákkal a rendi kincstartóságot állították szembe, hanem a kincstartói állást egyszerűen a maguk számára sajátították ki, s a fejedelmet magakadályozták abban, amit Magyarországon ők maguk szerettek volna elérni, hogy t. i. magánjövedelmeit az országosaktól különválasztva kezeltesse.

Azzal, hogy a kétféle eredetű jövedelmek egységes kezeléséről vallott fejedelmi principiumot az erdélyi rendek is a magukévá tették, tulajdonképpen a fejedelmi hatalom fegyvertárát erősítették a rendi dualizmus küzdelmeiben. Mert amikor e küzdelem hullámzásában hullámhegyről — ahol Brandenburgi Katalin alatt voltak — ismét völgybe siklottak alá, a fejedelem egyszerűen hivatkozhatott a kincstartóságról hozott országgyűlési határozatokra és e végzéseket a tisztán fejedelmi kincstartókra vonatkoztathatta.

A rendi befolyás érvényesülésének kora még egy évig sem tartott Erdélyben. Tiszta rendi befolyásról azonban még ez alatt a rövid idő alatt sem beszélhetünk, hiszen voltaképpen csak arról volt szó, hogy a kormányzó, Bethlen István, formailag a rendekre, a tanácsra és az országgyűlésre támaszkodva intézte az ország ügyeit az uralkodásra gyengének bizonyult fejedelemasszonnyal szemben. Brandenburgi Katalin nemsokára beleunt a fejedelmi dicsőségbe, 1630 szeptemberében lemondott. De a kormányzó sem volt alkalmas ember az uralomra, amelyre egyébként nem is vágyott. Maga csodálkozott rajta legjobban, amikor a fejedelemválasztásnál a sajátján kívül minden szavazat rája esett. Kéthavi uralkodás után ő is lemondott, utódául Rákóczi Györgyöt ajánlva, akit azután 1630 december 1-én meg is választottak.¹⁾

Bethlen István elhatározásában józan önismeret és az a ritka áldozatkészség érvényesült, amely az egyéni érdeket az ország javának alá tudja rendelni. A rendek szívesebben látták volna a fejedelmi székben Bethlent, akitől remélték, hogy a fejedelemasszonnyal szemben hirdetett rendi színezetű elveket a trónra kerülve sem fogja megtagadni. A Partium gazdag birtokosával szemben viszont minden rendi érvényesülési szándék eleve reménytelennek látszott. Erdély érdeke azonban azt kívánta, — s Bethlen István nagy érdeme, hogy ezt felismerte — hogy erőskezű fejedelme legyen, aki az európai politikai helyzetet török és német viszonylatban egyaránt országa javára tudja kihasználni. I. Rákóczi György személyében ilyen férfiú került a fejedelmi székbe.

I. Rákóczi György.

Amennyire tisztázta a történetírás I. Rákóczi György uralkodásának külpolitikai vonatkozásait, annyira figyelmen kívül hagyta a belső kormányzat kérdését. Pedig nyilvánvaló, hogy külpolitikai sikereit nem utolsó sorban országa belső rendezettségének köszönhette. Uralkodásának megvizsgálása ebből a szempontból még a jövő feladatai közé tartozik. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy kormányzása hasonló volt Bethlen Gáboréhoz. Hatalma elsősorban családi birtokain alapult, ezeknek gondos művelésére igen nagy súlyt helyezett, s jelentékenyen gyarapítva hagyta őket fiára és utódára. A fejedelmi jövedelmeket ő is együtt kezelte családi birtokainak hasznával, valószínűleg a familiárisai közül választott kincstartó révén. Magánvagyonának, továbbá erélyes és eredményes kormányzásának köszönhette, hogy a rendektől még kevésbé függött, mint elődei vagy utódai közül bárki. A rendek

¹⁾ E. O. E. IX. k. 50—51., 57—58. l.

érzékenységet azonban tiszteletben tartotta, a választási feltételeket magára nézve kötelezőnek ismerte el, hasonlóképen érintetlenül hagyta, legalább is formailag, a fejedelmi tanács és az országgyűlés jogait. Sőt az erdélyi törvények kodifikációja éppen az ő nevéhez fűződik. Mióta Erdély az anyaországtól elszakadt, úgyszólván minden évben tartottak a rendek országgyűlést, gyakran kettőt-hármat is. Ezeken az országgyűléseken sokszor egymásnak ellenmondó törvényeket hoztak, úgyhogy egyre érezhetőbbé vált egy törvénykönyv hiánya, amely a régi törvények közül a még hatályban lévőket egységes rendszerbe foglalja össze. Ennek a törvénykönyvnek az elkészítésére az országgyűlés a fejedelem kezdeményezésére bizottságot küldött ki, e bizottság munkájának eredménye lett az 1653-ban, tehát már II. Rákóczi György idejében megjelent *Approbatæ Constitutiones* című törvénykönyv.

A fejedelmi tanács I. Rákóczi György mellett.

Fejedelem és rendek viszonyára I. Rákóczi György idejében igen jellemzőek annak az utasításnak a fejedelmi tanácsra vonatkozó szavai, amelyet az idősebb Rákóczi György 1644-ben adott fiának. Az ifjabb Rákóczi György akkor már választott fejedelem volt, a rendek atyja kívánságára már 1642-ben megválasztották. 1644-ben, a magyarországi hadjárat megindításakor az öregebb fejedelem fiát kormányzóvá nevezte ki és teendőit utasításban foglalta össze. A fejedelmi tanácsról a következőket ajánlotta figyelmébe: »Ennek az hazának is valamivel kötelességed szerint is tartozol és minden rendbeli lakosnak s hivatalban levőknek igazán kiszolgáltatad, megadd jó kedvvel hímezés-hámozás nélkül, tanácsurakat bármi melletted forgó belső-külső tisztviselő hivedet megbecsüld, tanácsokat, jóra való intéseket mind megfogadd és végben is vigyed, becstelen szóval is ne illesd őket, s az mennyire érkezhétel, ki is szolgáltatad kinek-kinek az mivel tartozol, és úgy viseld hozzájuk magadat s úgy tegyed magadévá szüeket, adhassanak ők is hasznos tanácsot és szolgálhassanak vidám szívvvel és akarattal, és vagy tetszik, vagy nem, de meghalld, értsd kinek-kinek ő kegyelmek közül is tanácsokat, intéseket, s azért neheztelésre senkire is fel ne indulj, mert bizonynyal hídd, ha az ellen cselekednél, magadnak ártanál és károdra következhetnék.«¹⁾ Igen bölcs szavak a fejedelmi államkormányzat lényegéről. I. Rákóczi György, miként Bethlen Gábor is tette, a rendiséget nem akarta elnyomni, sem háttérbe szorítani. A fejedelmi tanácsban hasznos kormány szervet látott, éppúgy, mint az Árpádok és a vegyesházbeli magyar királyok. Arra azonban nem gondolt, hogy a középkori jellegű tanácsot állandóan és rendszeresen üléselő és testületileg határozó újkori hivatallá alakítsa át. S úgy látszik, hogy ezt a rendek sem tartották szükségesnek. Az országgyűlések iratanyagában legalábbis nyoma sincs ilyen irányú rendi kívánságnak. Fejedelem és rendek egyaránt megmaradtak a középkori jellegű tanács mellett, amelynek tagjai az ország legelső családjainak fiai közül kerültek ki, olyan családokból, amelyek maguk is adtak már fejedelmet. A birtokos és tekintélyes tanácsurak nem tartózkodtak állandóan a fejedelmi udvarban, birtokaikon éltek és gazdálkodtak. Az udvarba csak akkor mentek, ha valami elintézni valójuk akadt, vagy ha a fejedelem hivatta őket. Azt azonban elvárták, hogy a fejedelem minden fontosabb kérdésben meghallgassa véleményüket. S az olyan fejedelemnek,

¹⁾ Tört. Tár. 1891. 156. 1.

mint Bethlen Gábor és az öregebb Rákóczi György, nem is volt oka arra, hogy a tanácsurak törvényben biztosított véleményadó jogát megsértse. Annál kevésbé, mert egyrészt a hasznos tanácsot megfogadhatták, másrészt mi sem kötelezte őket arra, hogy olyan tanácsot is kövessenek, amelyet rossznak tartottak. Az idézett utasítás »vagy tetszik vagy nem« szavai csattanós rövidegességgel fejezték ki az abszolút hatalmú fejedelemnek azt a jogát, hogy az alkotmányos formák tiszteletbentartásával is tetszése szerint kormányozhatja országát.

Mint már ismételtelen megállapíthattuk, Erdély sorsa ebben az időben mindig attól függött, hogy milyen fejedelem kormányozta. Mert mit sem segített, ha a gyenge fejedelem gondosan megtartotta a választási feltételeket, a tanácsurak véleményét lelkiismeretesen meghallgatta, s azután balul határozott. Az ifjabb Rákóczi Györgynek külpolitikai tévedése, lengyelországi kudarca, nemcsak saját maga számára lett végzetessé, hanem alkalmas utóda nem akadván, a fejedelemség további sorsát is megpecsételte. E szomorú korszak — Báthory Zsigmond emlékére idéző — eseményei a politikai történetből ismeretesek, itt csak a fordulópontokat regisztrálhatjuk.

II. Rákóczi György.

II. Rákóczi György atyjának 1648. október 10-én bekövetkezett halála után vette át a fejedelmi hatalmat. Uralkodásának első 10 éve mentes volt a zökkenőktől, azon az úton haladt, amelyet két nagy elődének példája mutatott. Abban is követte elődeit, hogy utódát még a maga életében fejedelemmé választtatta. Fiát, Rákóczi Ferencet, az országgyűlés 1652-ben ismerte el Erdély fejedelmének. Ugyancsak elismerte, acceptálta a fiatal fejedelem mellé kinevezett, denominált kormányzót, Kemény Jánost.

Rákóczi Ferenc 1652-i választási feltételei azt bizonyítják, hogy uralkodó és rendek viszonya II. Rákóczi György idejében sem változott meg. A fejedelem kötelezte magát, hogy alkotmányosan, azaz a tanács és az országgyűlés bevonásával fog uralkodni, s ezt a közelezettségét, legalábbis formailag, nem szegte meg. A kormányzónak az lett volna a feladata, hogy a kis-korú fejedelem helyett, annak nevében kormányozzon. A rendek eléje is választási feltételeket terjesztettek, amelyek arról szóltak, hogy a fejedelemhez hasonlóan ő is »mindenekben az ország constitutiójához és bévett decretumához alkalmaztatja magát«, továbbá, hogy »tanács híre nélkül absoluta autoritate közönséges ország dolgaiban semmit ne cselekedjék«, mert »mindenütt conjungáltatott az gubernator és tanács autoritása és ezután is aszerint legyen conjungálva.«¹⁾ A kormányzót elvben a tanács és az országgyűlés közösen választotta, Kemény János megválasztásakor ez az elv a gyakorlatban úgy módosult, hogy a fejedelem jelöltjét a rendek elfogadták. Újabb kormányzó választására nem került sor, Rákóczi Ferencből nem lett tényleges fejedelem, úgyhogy Kemény kormányzóságának is csak elméleti jelentősége van. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata idejére, 1657-ben nem fiára bízta a kormányt, nem is Kemény Jánosra, akit magával vitt Lengyelországba, hanem — a rendek választási jogát figyelmen kívül hagyva — három kormányzót nevezett ki, köztük Rédey Ferencet és Barcsay Ákost, nemsokára utódait a fejedelmi székben. Hatalma tehát lényegében ép oly abszolút volt, mint atyjáé vagy Bethlen Gáboré. A rendek megelégedtek azzal, hogy központi szervüknek,

¹⁾ E. O. E. XI. k. 145. I.

a tanácsnak jogait a fejedelemmel és a kormányzóval szemben egyaránt biztosították, ha csak papíron is.

Arra nem is gondoltak, hogy ezt a szervet, a fejedelmi tanácsot, állandóan és rendszeresen működő, testületileg határozó újkori hivatallá alakítsák át, amivel elérhették volna, hogy papíron biztosított jogait nemcsak akkor érvényesíthette, amikor azt a fejedelem is kívánatosnak tartotta, hanem olyankor is, amikor arra az ország érdekében a fejedelem akaratával szemben lett volna szükség. II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozásának kudarca után ez a helyzet következett be. A fejedelem serege odateszett, ő maga kegyvesztett lett a töröknél, utódai az uralomra gyengének bizonyultak. Ez volt az az idő, amikor a rendiség vehette volna kezébe az ország sorsának irányítását. De bebizonyosodott, hogy a középkori jellegű fejedelmi tanács csak arra volt alkalmas, hogy az erőskezű fejedelmek uralmának alkotmányos színezetet adjon, amikor gyenge fejedelmek mellett valóban kormányoznia kellett volan, erre a nehéz feladatra, éppen középkori jellegénél fogva, alkalmatlannak bizonyult. Nem is szólva arról, hogy az államélet egyik legfontosabb ágának, a pénzügyigazgatásnak átvételére a rendeknek még olyan szervük sem volt, mint amilyennel az általános kormányzásra a fejedelmi tanácsban rendelkeztek. Erdélyre 1657 után szomorú évek következtek, sok-sok bajjal és szenvedéssel.

Rédey Ferenc.

II. Rákóczi Györgyöt a török elejtette, s Erdély rendei nem vállalkozhattak arra, hogy a szultán parancsának nyíltan ellene szegüljenek. 1657 november 2-án Rédey Ferencet választották meg fejedelemmé, aki nem szívesen vállalta ezt a magas méltóságot, s 1658 január 24-én vissza is lépett Rákóczi javára. A rendek azonban felhasználták a fejedelemválasztást arra, hogy kísérletet tegyenek az államkormányzatban való tevékenyebb részvételre. A választási feltételekben az új fejedelemmel elfogadtatták, hogy a tizenkétfelős fejedelmi tanácsot, minden nemzetből 4—4 tanácsost, az országgyűlés válassza, a fejedelem csak megerősítse, confirmálja azokat. Az ország és a fejedelem iránti hűségre az országgyűlés előtt tegyenek esküt. Ha ezt a feltételt a fejedelem megtartotta volna, a fejedelmi tanács tisztán rendi szervvé alakult volna át. Korábban, a közép- és újkori magyar királyi tanácshoz hasonlóan, csak annyiban volt rendinek tekinthető, hogy tagjait a rendek közül nevezte ki az uralkodó. A kinevezési jog azonban, amelyet az uralkodó gyakorolt, biztosította a tanács királyi, illetve fejedelmi jellegét.

Kísérletet tettek a rendek egyúttal arra is, hogy a fejedelmi pénzügyigazgatás központi szervét, a kincstartóságot is rend befolyás alá vonják. A kincstartóság ezideig tisztán fejedelmi hivatal volt, a fejedelem a kincstartókat tetszése szerint nevezte ki, egyedül tőle függtek. Rédey Ferenc választási feltételei ezzel szemben azt kívánták, hogy »az ország jövedelmeinek percipiálására az országnak főrendiből álló thesaurarius rendeltessék ő nagyságától és az országtól, ki is az ország jövedelmének erogálásában micsoda modalitást kövessen, ugyan most ő nagysága az egész tanács tetszéséből deliberáljon felőle, ha pedig annak vacantiája történnék, mentül hamarabb a tanácsok egyenlő értelméből más alkalmatost substituáljon ő nagysága, és az következő gyűlésen az ország is approbáljon.«¹⁾ Egyetlen mondat-

¹⁾ A választási feltételeket I. E. O. E. XI. k. 321—325. l. A kincstartóról a 18. feltétel rendelkezett, a tanácsról a 14.

ban egész csomó újítás! Először is feltűnő, hogy a rendek az ország, nem pedig a fejedelem jövedelméről beszélnek. Nem valószínű, hogy ez alatt csupán a rendi megajánlástól függő jövedelmet értik, a fejedelmi felségjogon élvezettet pedig hallgatással mellőzik. Hiszen a multban e kétféle eredetű jövedelmek a fejedelem magánvagyonával együtt mindig közös igazgatás alá tartoztak. Jogosultabbnak látszik az a feltevés, hogy a rendek, felhasználva azt a körülményt, hogy az új fejedelemnek jelentékeny családi vagyona nem volt, továbbá számítva éppen ebből, valamint a zavaros viszonyokból következőleg Rédey engedékenységre, a fejedelmi jövedelmeket egyszerűen átminősítették országos jövedelmekké, hogy ezáltal igazgatásukba beleszólhassanak. Csak ilyen alapon kívánhatták ugyanis: 1. hogy a kincstartó főrend legyen; 2. hogy a fejedelem és az ország közösen alkalmazza, amit úgy értelmeztek, hogy a tanács jóváhagyásával a fejedelem nevezze ki, az országgyűlés pedig megerősítse; 3. hogy működését a fejedelem és a tanács irányítsa. Korábban, még II. Rákóczi Györggyel szemben, is nem is szólva atyjáról vagy Bethlenről, mindez lehetetlen lett volna. A jövedelmek kezelése és felhasználása a fejedelem legszemélyesebb jogai közé tartozott. Magyarországon is csak Bocskay korában gondolt a rendiség arra, hogy a királyt ezen a téren korlátozza, korábban és későbbben csak az adóigazgatásban, tehát a rendi megajánlástól függő rendkívüli jövedelem kezelésében talákoztunk rendi befolyással. Erdély rendjei most egyszerre akarták pótolni mindazt, amit államkormányzatra képes rendi hivatalszervezet felépítése terén korábban mulasztottak. Vád azonban ezért nem érheti őket, hiszen az ilyen hivatalszervezetet nyugaton is, Magyarországon is, nem a rendek, hanem a fejedelmi hatalom építette fel. Mulasztás legfeljebb annyiban terheli őket, hogy a fejedelmeket nem ösztökélték a megfelelő fejedelmi szervek korszerű átalakítására. Túláságosan is engedékenyek voltak a fejedelmekkel szemben, úgyhogy azok megelégedtek a középkori jellegű hivatalokkal, tanáccsal és kincstartósággal. Ezek a szervek tehetséges fejedelmek mellett az újkori követelményeknek is jól megfelelték, gyenge uralkodók alatt azonban csődöt mondtak. Az újkori testületi hivatalok legnagyobb előnye a középkori hatóságokkal szemben éppen az volt, hogy a kormányzatot az uralkodó személyétől függetlenítették. Ilyen kormányzervekre lett volna ekkor Erdélynek szüksége, amelyek átsegítették volna az erélytelen és tehetségtelen fejedelmek korszakán, mint ahogyan a Habsburgok országában nem bomlott fel a rend akkor sem, ha gyenge uralkodó került a trónra. Az erdélyi rendek azonban ekkor sem a személyes jellegű fejedelmi kormányzervek: a tanács és a kincstartóság átszervezésével próbálkoztak, hanem elegendőnek tartották, ha kísérletet tesznek ezeknek a jellegzetes fejedelmi hatóságoknak rendi befolyás alá vonására. Ez a kísérlet sikertelenségre lett volna kárhóztatva még akkor is, ha nem az erdélyi rendiség próbálkozik meg vele, amely mindenkori urával szemben mindig túláságosan engedékenynek bizonyult.

Rédey megválasztása után még negyedév sem telt el, máris visszafogadták II. Rákóczi Györgyöt, aki közben sereget gyűjtött és híveket toborzott magának. Rédey ünnepélyesen fogadta a visszatérő fejedelmet, s mint tanácsúr, letette előtte a hűségesküt.

Barcsay Ákos.

Erdély fejedelmi széke fölött azonban ekkor már nem a rendek döntöttek, hanem a török. A nagyvezér 1658 október 8-án Barcsay Ákost jelölte ki fejedelemmé, aki szabadkozott, de kénytelen volt engedelmeskedni. II. Rákóczi György 1660 június 7-én belehalt a törökökkel vívott harcban kapott sebeibe. A rendek elfogadták az új fejedelmet, de a választási feltételekben újra szorítottak egyet hatalmán, kimondván, hogy »ha valamely dolgot mind az három natio maga hasznára valót ítél, megegyez és áll rajta, s ő nagyságát requirálja: tartozzék confirmálni, melyet ha nem cselekednék is, articulusban irattassék és ereje légyen.«¹⁾ Ez nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy a rendek a fejedelem hozzájárulása nélkül, sőt akarata ellenére is hozhattak törvényt.

Kemény János.

Barcsay elfogadta ezeket a feltételeket, de trónra kerülve nem lett tehetetlen báb a rendek kezében. Rövid uralkodása alatt sok ellenséget szerzett magának, a török is csatlakozott benne, mert az adót pontatlanul fizette. Kemény János könnyen tudott pártot szervezni az országban, s a rendek 1661 január 1-én fejedelemmé választották. Kemény választási feltételei már enyhébbek voltak, mint Rédey és Barcsayé, a rendek törvényalkotó jogáról és a kincstartóságról nem szólottak.²⁾ Valószínű, hogy alatta a fejedelmi hatalom ismét a régi módon, rendi megszorítások nélkül érvényesült volna, de a török II. Rákóczi György volt fővezérének nem tűrte meg Erdély trónján. A bevonuló török hadak vezére magához vitette a jószágán elvonulva élő Apafi Mihályt, más jelölt ugyanis hirtelen nem akadt, s mire a táborba érkezett, a rendek már mint megválasztott fejedelmet üdvözölték. Kemény 1662 január 22-én elesett a nagyszöllősi csatában, 1661 szeptember 14-e óta Apafi viselte a fejedelmi címet. Ez lett a Báthoryak, Bethlen és a Rákócziak örökéből, erővel kellett fogni valakit, aki kénytelen-kelletlen vállalkozott a fejedelemségre. Apafi már nem a Kemény-féle enyhébb, hanem a Barcsay-féle szigorúbb választási feltételeket fogadta el.³⁾

Apafi Mihály.

Erdély utolsó nemzeti fejedelmének országlását államkormányzati szempontból nem ismerjük. A rendelkezésünkre álló töredékes adatok azt mutatják, hogy lényegesebb változás az ő idejében nem történt. Közismert az a döntő befolyás, amelyet a gyengekezű fejedelem fölött felesége, Bornemissza Anna és tehetséges kancellárja, Teleki Mihály gyakorolt. Teleki révén ebben az időben a kancellária lett Erdély legfontosabb kormányhatósága. A fejedelmi tanács ekkor sem alakult át újkori hivatallá, a tanácsurak egymásközt vetélkedtek, ligákat kötöttek, családi és egyéni érdekeket érvényesítettek az országos politikában is. Az Apafi-korabeli tanács nem volt már sem fejedelmi, sem rendi szerv, hanem a zavarosban halászó főemberek váltakozó összetételű érdekszövetkezete. Nem csodálhatjuk, hogy az országgyűlések sem nézték jó szemmel ezt a kicsinyes és önző tanácsúri tevékenységet s bevezették a deputatusi intézményt, azaz a 3 nemzetből deputatusokat választottak, 1680-ban tizenháromat, később még többet, akiknek azt a feladatot szánták,

¹⁾ E. O. E. XII. k. 96. l.

²⁾ E. O. E. XII. 473—479. l.

³⁾ E. O. E. XIII. k. 79—84. l.

hogy a tanácsurak működését irányítsák és ellenőrizzék.¹⁾ Nem tudjuk, hogy ez a rendszer segített-e valamit a bajokon, de kötve hisszük, hiszen a deputatusok sem tartózkodtak állandóan az udvarban, hogy rendszeresen dolgozhattak volna. Az új intézményben, amelyet 1690-ben, Thököly Imre rövid erdélyi fejedelemsége idején, az országgyűlés mint a német befolyás melegágyát kárhóztatott,²⁾ a fejedelmi tanács egyszerű felhígítását látjuk. I. Apafi Mihály halála után a fejedelmi tanács államtanács (status consilium) néven kormányzott a kiskorú fejedelem, II. Apafi Mihály nevében. Az ő fejedelemsége már csak árnyékuralom volt. Erdély vezetői ekkor már a bécsi udvarral tárgyaltak. E tárgyalások ismertetése — eredményük az egész erdélyi államélet ujjaszervezése lett — már Erdély történelmének következő fejezetébe tartozik.

Hasonló zűrzavar uralkodott a pénzügyigazgatás terén. A hatalmas török adó fizetésére, valamint az országon keresztül-kasul vonuló idegen és honi katonaság fizetésére és ellátására a fejedelmi bevételek, amelyeket a kincstartó kezelt, elégtelennek bizonyultak. A rendek kénytelenek voltak újabb és újabb, egyre súlyosabb adókat megszavazni, de ezek kezelését már nem a fejedelemre bízták. A rendi adóigazgatás különböző formáival lentebb még részletesen fogunk foglalkozni.

Az erdélyi fejedelemség sorsát azután ugyanaz a tényező döntötte el, mely létrehozta, s egész létére rányomta bélyegét. A török végleges kiűzése után az önálló Erdély értelmét veszítette. Másfélszázados állami önállósága azonban nem maradt következmények nélkül. Új urai, a Habsburgok, nem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem meghagyták külön fejedelemségnek, maguk vévén fel a fejedelmi címet. Ez a megoldás számukra kényelmesebbnek látszott, mint a magyar királyság integritásának helyreállítása. Erdély rendei részéről nem vártak ellenállásra, nem is találtak, az új kormányzati elveket símán ültethették át a valóságba. A régi intézmények — kancellária, kormányzóság, kincstartóság — nevét megtartották, de a régi név alatt egészen új hivatalokat szerveztek. Ennek az átalakulásnak ismertetése azonban már e munka következő részének keretébe tartozik.

25. §. Harmincadigazgatás.

Az erdélyi fejedelemség jövedelmi forrásai — egy-két kivétellel — ugyanazok voltak, mint a magyar királyokéi, hiszen a mohácsi vész előtt Erdély Magyarországhoz tartozott. A fejedelmi jövedelmeket itt is két részre oszthatjuk: rendesekre, amelyeket a fejedelem királyi jog alapján élvezett, s rendkívüliekre, amelyeket a rendek ajánlottak meg.

A rendes jövedelmek közül a külkereskedelmi vámnak Erdélyben kisebb volt a jelentősége, mint Magyarországon, különösen a XVI. század első felében, amikor az anyaországgal még közös vámterületet alkotott és csak a két oláh vajdaságba kivitt és onnan behozott áruk után szedték a külkereskedelmi vámot. János Zsigmond önálló fejedelemsége idején, 1556 után vámvonalat húztak Magyarország és a Partium között is, ami ezt a jövedelmi forrást jelentékenyen megduzzasztotta. Ettől kezdve nevezték a külkereskedelmi

¹⁾ E. O. E. XVII. k. 76—77., XVIII. k. 551. l.

²⁾ E. O. E. XX. k. 414. l.

vámot Erdélyben is harmincadnak (*tricesima*), míg korábban a magyarországi szóhasználattól eltérően huszad (*vigesima*) volt a neve. A szász városokban szedett külkereskedelmi vámot azonban még akkor is huszadnak nevezték, amikor másutt már általánossá vált a harmincad kifejezés.

Az erdélyi huszad, illetve harmincad fejlődését még annyira sem ismerjük, mint a magyarországiét. Addig, amíg a gazdaság-, illetve a közigazgatástörténelem ezt a kérdést nem tisztázza, meg kell elégednünk azzal, hogy az eddigi irodalomban itt-ott megjelent töredékes adatok alapján vázlatosan ismertetjük, a részletkutatásra hagyva az itt vázolt kép helyesbítését és kiegészítését.

I. Ferdinánd törekvése a harmincadok államosítására.

Fráter György halála után, amikor I. Ferdinánd átvette Erdélyt és királyi biztosai, Bornemisza Pál és Werner György számbavették az erdélyi királyi jövedelmeket, az uralkodóhoz intézett jelentésükben három huszadhelyről emlékeztek meg: a brassóiról, a szebeniről és a beszterceiről. A brassóinak Töröcsvárott, a szebeninek Verestoronynban volt leányhivatala, ahol külön tisztviselő ellenőrizte a határforgalmat. A segesvári vásárokat a brassói, a szászsebesieket és a hunyadiakat pedig a szebeni anyahivatal emberei tartották szemmel, de ezeken a helyeken leányhivatalokat nem állítottak fel.

A huszadjövedelem Mohács előtt, miként Magyarországon, Erdélyben sem volt királyi, azaz állami kezelésben. Az uralkodó a huszadot bérbeadta, mégpedig rendszerint az illető város polgárságának. A brassói polgárok évi 2000, a szebeniek 1000, a beszterceiek pedig 200 forintot fizettek a kincstárba, s ennek fejében ők élvezték a huszadot, amely ebben az időben nevének megfelelően még az áruk huszadrészével volt egyenlő értékű. A bérletrendszer sokkal kényelmesebb megoldást jelentett, mint az állami kezelés, Fráter György is mellette döntött. Igaz ugyan, hogy a huszadjövedelem a bérösszeget jelentékenyen felülmultra, de az állami kezelés nemcsak költséges volt, hanem kockázattal is járt. Mindig fenyegetett az a veszély, hogy a tisztviselőt megcsalják, kirabolják, hogy összejátszik a kereskedőkkel és így tovább. A bérletrendszerrel a kezelés költségeit és kockázatát egyaránt a bérlő viselte, a kincstár pedig évről-évre biztosan számíthatott a kialakult bérösszegre.

I. Ferdinánd azonban a bérletrendszert Magyarországon megszüntetve, a harmincadot a legjövödelmezőbb bevételi forrássá tette. Hasonlóképpen szándékozott Erdélyben is eljárni. Biztosai a lejáró bérleteket felmondták és a huszad szedésével királyi tisztviselőket bíztak meg, akiket az államosított pénzügyigazgatás központi szervének, a kincstartónak irányítása és ellenőrzése alá rendelték, pontos könyvelésre és elszámolásra kötelezték. A szebeni huszados, kinek a királyi biztosok által 1552-ben kiállított utasítása korunkra maradt, saját fizetéseként, továbbá egy lovas és egy szolga tartására évi 44 forint fizetést kapott, a verestoronyi irnok részére 12 forintot, házbérre ugyancsak 12 forintot, azonkívül fűtési, világítási, írószerekre kiadott költségeit is megtérítették. Ellenőrt még nem küldtek melléje, erre valószínűleg csak akkor került volna sor, amikor az új rendszer már bevált.¹⁾

¹⁾ A biztosok jelentését, valamint a szebeni huszados utasítását I. Engel, Joh. Christ. v.: *Gesch. des ungr. Reichs.* IV. k. Halle, 1801. 8–9., 29., 37–38. l.

A harmincadügy János Zsigmond alatt.

A Habsburg-uralom azonban, miként láttuk, csak rövid ideig tartott Erdélyben. 1556-ban János Zsigmond visszakerült az erdélyi trónra, s vele együtt valószínűleg a bérletrendszer is visszatért. A rövid Habsburg — interregnumnak annyi eredménye mégis lett, hogy egységes vámtarifát (u. n. vectigalt) vezettek be, s Kolozsvárott felállítottak egy hivatalt, amely a török felé irányuló forgalmat volt hivatva ellenőrizni. Ezt a hivatalt ugyan János Zsigmond a rendek kérésére 1558-ban megszüntette, de a nyugati határon több új harmincadhelyet szervezett, amivel Erdély elszakadását Magyarországtól és a török által hódoltatott területektől gazdaságpolitikai-lag is kifejezésre juttatta. 1558-ban még csak négy nyugati harmincad-hivatal felállítását tervezték, Déván vagy Vincen, Váradon, Tasnádon és Szatmárott,¹⁾ 1571-ben azonban már 10 ilyen hivatal működését ismerte el törvényesnek az országgyűlés: Váradon, Debrecenben, Bajomban, Székelyhídon, Margitán, Nagyfalun, Hidvégen, Zilahon és Sibón.²⁾

Nem lehetetlen, hogy az új helyekre a fejedelem kezdetben saját embereit küldte, s nem is mindig adta bérbe a harmincadot. Annyi bizonyos, hogy a hatalmukkal visszaélő harmincadosok megbüntetésének jogát a maga számára tartotta fenn, ami egyben a bérlők állami ellenőrzését jelentette.³⁾ Az ösztönzést erre a rendektől nyerte, akiket a saját fogyasztásra szállított áru után vámmentesség illetett meg, akiknek tehát érdekükben állott, hogy a harmincadosok működését az országgyűlésen törvényileg szabályozzák. Sajnos, megelégedtek azzal, hogy nemesi jogukat biztosították, így az országgyűlési végzésekből a harmincadigazgatás szervezetéről vajmi keveset tudunk.

A rendek érdekét szolgálta az 1571-i országgyűlésnek következő érdekes határozata is: »Könyörgünk nagyságodnak alázatosan, hogy a harmincad zászlóját városról városra, sokadalomról sokadalomra ne viseljék, mint ezekéig, hanem ahul helye vagy, ott tartsák.«⁴⁾ Eszerint a harmincadosok nemcsak a hivatal helyén szedték a vámot, hanem vásárról-vásárra jártak, ami gazdaságosabb megoldás volt, mintha minden nagyobb vásárhelyen külön tisztviselőt tartottak volna. A rendeket ez a gyakorlat azért sértette, mert így lépten-nyomon ki voltak téve az ellenőrzésnek, amit ők zaklatásnak tekintettek. A harmincadhivatal érdeke azonban — akár fejedelmi kézben volt, akár bérletben — minél szigorúbb ellenőrzést kívánt, mert a még így is gyakori visszaéléseknek gátat kellett vetni.

A harmincadok a Báthoryak korában.

A Báthoryak korát, ami a harmincadigazgatást illeti, egyelőre sűrű homály borítja. A Partium után a szűkebb értelemben vett Erdély harmincad-hálózata is kiépült. Egy korunkra maradt kimutatás szerint, amely Erdély 1586-i jövedelmeiről adott tájékoztatást a prágai udvar részére, ebben az időben magában Erdélyben a következő helyeken működtek harmincad-hivatalok s a fejedelmi kincstár jövedelmét évenként az alábbi összegekkel gyarapították:

¹⁾ E. O. E. II. k. 89. I.

²⁾ E. O. E. II. k. 507. I.

³⁾ E. O. E. II. k. 188. I.

⁴⁾ E. O. E. II. k. 505. I.

Karánsebes és fiókjai	1.900	forint
Szászváros	249	«
Hunyad	266	«
Sombor	1.990	«
Váradja	1.248	«
Dés	200	«
Kőrösbánya	40	«
Zilah	929	
Brassó	} együtt	3.158 «
Szeben		
Beszterce		

Összesen 9.980 forint:

E hivatalok közül a kőrösbányai harmincad, valamint a brassói, szebeni és besztercei huszad bérbe volt adva, a többit a fejedelem saját kezelésben tartotta.¹⁾ Az önálló kezelés azonban nem hajtott elég jövedelmet. 1591-ben újabb nyolc erdélyi harmincad került bérbe. 1586-ban valamennyi erdélyi harmincad összesen 9980 forintot jövedelmezett, 1591-ben csak 8 hivatal bére fejében 10.000 forintot kapott a fejedelem. E hivatalok közül a zilahi, dési, sombori, hunyadi váradjai és szászvárosi az 1586-i kimutatásban 4882 forint jövedelemmel szerepelt. A valószínűleg közben felállított dévai és nagybányai hivatalok jövedelme semmiképpen sem becsülhető 5118 forintra, amennyi t. i. a különbség az 1591-ben kapott bér és az 1586-i bevétel között. Ezek az adatok jól mutatják a bérletrendszer előnyét a fejedelmi igazgatással szemben. Más kérdés azután, hogy a fejedelmi pénzügyigazgatás korszerű átszervezésével nem lehetett volna-e a harmincadbevételeket megsokszorozni, amint az a kamarai gazdálkodás keretében Magyarországon történt.

Zok Péternek, aki a fenti 8 hivatalt 1591-ben három évre vette bérbe, utasítása korunkra maradt s bepillantást nyújt a bérletrendszerbe. A bérlő az évi bért két részletben fizette, az elsőt Keresztelő Szent János napján (június 24.), a másodikat pedig Szent Márton ünnepén (november 11.). Pénzben fizetett, de ha a fejedelemnek valamilyen árura volt szüksége, pl posztóra, vágómarhára, akkor ezt az árut az udvarba szállította s árát a bér összegéből levonták. A hivatali ügyintézés tekintetében a fejedelem szabad kezét adott a bérlőnek, csak azt kötötte ki, hogy a törvényes rendelkezéseket tartsa meg. Olyan árut, amelynek kivételét a törvények tiltották, nem volt szabad a határon átengednie. Csak a vámtarifában megállapított vámot szedhetette, olyan árut pedig, amely a tarifában nem szerepelt, annak értéke szerint vámost el, minden forint után 3 pénzt kérve. »A kereskedő embereket maga hasznáért, avagy valami reájok való haragért, bosszúságért meg ne saccoltassa, meg se hányja marhájakat« — kötötte lelkére az utasítás. Attól a kereskedőtől azonban, akit rajtacsípett, hogy a vámfizetés alól ki akart bújni, a harmincad kétszeresét hajthatta be. Vitás esetekben választott bíróság döntött, »jámbor személyeket gyűjtsön be és az zászló alatt törvényt láttasson« — hangzottak az utasítás szavai. De senkit sem kényszeríthetett arra, hogy áruját olyan úton ne szállítsa, amelyen nem ő szedte a vámot. A lefizetett vámról elismervényt, ú. n. scédákat adott, az ő területén eladott, de másutt vámost áruk scédáit pedig összegyűjtötte és beküldötte a fejedelmi udvarba, ahol a többi harmincadost ezek alapján ellenőrizték. Ha működése ellen panasz merült fel, a fejedelem nevében annak udvarbírája vonhatta felelősségre.²⁾

¹⁾ Magyar Gazdaságtört. Szemle. 1896. 324. l.

²⁾ Az utasítást l. Magyar Gazdaságtört. Szemle. 1899. 35—37. l.

A XVI. században tehát Erdély fejedelmei a huszadot és a harmincadot csak ritkán tartották saját kezelésben, többnyire bérbeadták, de bizonyos ellenőrzést a bérlők fölött is gyakoroltak. Sőt, a harmincadigazgatásnak harmadik módjával is találkozunk, ami a Mohács utáni Magyarországon is általános volt, s a bérletrendszerhez hasonlított, t. i. a harmincad elzálogosításával. A készpénz tekintetében megszorult fejedelmi kincstár gyakran kölcsönt vett fel városoktól vagy magánosoktól, s adósságának törlesztésére valamelyik jövedelmi forrását, rendszerint egyik sókamaráját vagy harmincadhelyét kötötte le. A zálogos az így lekötött jövedelmi forrást addig élvezte, amíg követelését ki nem elégítette, azt saját maga vagy emberei révén kezelte és róla számadással tartozott. A jövedelmek kezelésének ez a módja a kincstár szempontjából még a bérletrendszerénél is hátrányosabb volt, mert a zálogos ellenőrzése megfelelő központi szervezet híján nehézségekbe ütközött.

**Rudolf biztosainak kísérlete
a harmincadigazgatás rendezésére.**

Amikor Báthory Zsigmond végleges lemondása és távozása után Rudolf biztosai uruk nevében Erdélyt átvették, az egész központi kormányzat átszervezésével kapcsolatban az örökös tartományok és Magyarország mintájára a harmincadigazgatás reformját is tervbevették. Végső céljuk az volt, hogy a bérlet- és zálogrendszer helyett az állami igazgatást tegyék általánossá, mégpedig a birodalom többi részében már bevált elvek alapján. A bérletek felmondása nem is ütközött nehézségbe, a zálogrendszert azonban csak fokozatosan szüntethették meg, mert a zálogosok kielégítésére megfelelő összeg nem állott rendelkezésükre. Brassónak pl. 1603-ban 17.100 magyar forinttal tartozott a kincstár, aminek fedezésére nemcsak a huszadot hagyták meg a város kezén, hanem az egyéb terhek pénzbeli fizetése alól is felmentették arra az időre, ameddig tartozásukat nem törlesztették.¹⁾ A lippai harmincad haszonélvezőjével, Ajthony Jakab deákkal pedig, akinek követelése 3276 magyar forintra rúgott, úgy egyeztek meg, hogy a harmincad tiszta jövedelmének csak a felét tarthatja meg követelése törlesztésére, másik felét pedig köteles a kincstárba fizetni. Hasonló szerződést kötöttek Buza Jánossal, a jenői harmincadossal, akinek azonban csak 720 forinttal tartozott a kincstár.²⁾

Rudolf biztosai: Basta, Molart és Burghausen nem elégedtek meg a bérlet- és zálogrendszer megszüntetésével, hanem kísérletet tettek az egész harmincadigazgatás egységes rendezésére. E kísérlet részleteit és eredményeit ma még nem látjuk tisztán, ennek a kérdésnek a megvilágítása a részletkutatás feladatai közé tartozik. Korunkra maradt egy utasítástervezet, amelyet a három biztos 1603-ban egy erdélyi főharmincados (supremus tricesimalium) vagy más címen harmincadfelügyelő (inspector proventuum tricesimalium) részére készített. Ilyen állással Magyarországon is találkoztunk, mielőtt a bérletből és zálogból kivett, illetve kiváltott harmincadokat közvetlenül a magyar kamara alá rendelték, ezzel a megoldással kísérleteztek. Erdélyben 1603 februárjában, amikor ez az utasítás készült, még sem a központi kormány, sem a pénzügyigazgatás legfelső szervének kérdésében nem döntöttek. Az erdélyi kormányt ekkor még Basta tartotta kezében, aki mellett a pénzügyeket egy igazgató (administrator) intézte. A főharmincadost

¹⁾ A szerződést I. E. O. E. V. k. 203—205. l.

²⁾ A szerződéseket I. E. O. E. V. k. 202—203. l.

ő alájuk rendelték, s gondjaira bízták a felügyeletet az összes fő- és leány-harmincadhivatalok fölött, akár királyi tisztviselők voltak a harmincadosok, akár bérlők. Maguk a harmincadosok szintén a katonai parancsnoktól és az igazgatótól függtek, illetve később ezek hivatali utódaitól, a kormánytanácstól és a kamarától, a főharmincados közvetítő és ellenőrző szerepet játszott a vidéki hivatalok és a központi hatóságok között. A harmincadosokkal az igazgató előtt esküt tétetett, sajátkezüleg aláírt és megpecsételt kötelezvényt kért tőlük, szükség esetén, ha vagyonuk nem nyújtott elég biztosítékot, kezeslevelet is. Ő készítette számukra a hivatali utasítást, amit azonban az igazgató írt alá és pecsételt meg. A főharmincados őrizte a harmincadpecsétet, amellyel a harmincadosi nyugtákat, az ú. n. schedákat vagy régiákat lepecsételte, rájuk vezetvén a harmincadhivatal helyét, az év számát és annak az évnegyednek a jelét, amelyre ezeket az általa aláírt schedákat az illető hivatalnak kiosztotta. Pontos lajstromot vezetett róluk, hogy melyik hivatalnak, milyen év hányadik negyedére, hány darab ilyen schedát adott ki, s a harmincadosok kötelesek voltak minden egyes darabról nyugtát adni és gondosan elszámolni.

A főharmincados legfontosabb feladata a harmincadosok ellenőrzése és elszámoltatása volt, ebben a munkában külön számvevők (rationum exactores) segítettek. A harmincadosok nem csupán év végén, hanem minden egyes negyedév (angaria) elteltével megjelentek a főharmincados előtt, aki tartozott őket két héttel korábban értesíteni, hogy mikor jöjjenek. Számadásaikat aláírva és megpecsételve nyújtották be, utalványokkal és nyugtákkal felszerelve, s a főharmincados a számvevőkkel minden egyes tétel helyességét gondosan megvizsgálta. Ha valamelyik harmincados a neki átadott schedákról elszámolni nem tudott, két esetben pénzbüntetésre ítéltette, harmadszorra pedig állásából elbocsáthatta. A harmincadosok külön lajstromot vezettek azokról a schedákról, amelyeket az ő területükön eladott, de előzőleg egy másik hivatalnál már elvámolt árukról gyűjtöttek össze a kereskedőktől. Ezeket is beszolgáltatták a főharmincadosnak, hogy az segítségükkel ellenőrizhesse a többi hivatal számadásainak helyességét. Amennyiben a számadásokban hibát talált, jelentést tett a fölötteseinek, hogy azok az illető harmincadost azonnal felelősségre vonhassák. Ellenőrző munkája nem merült ki a számadások felülvizsgálatában, hanem sorra kellett látogatnia az egyes hivatalokat, s a helyszínen ellenőrizte, vajjon a harmincadosok az ugyancsak 1603-ban újonnan megállapított s minden hivatalba megküldött tarifa (vectigal)¹⁾ alapján vámolják-e el az árukat, nem játszanak-e össze a kereskedőkkel, minden egyes tételt pontosan elkönyvelnek-e, s a csempészáru elkobzásáról a kincstárt értesítik-e. Az elkobzott áru kétharmada ugyanis a kincstárt illette meg, a harmincados buzgalma jutalmául csak a harmadik harmadot tarthatta meg. Ha azt tapasztalta, hogy valahol új hivatalt kellene felállítani, vagy fiókot szervezni, errenézve indítványt terjesztett az igazgató elé. Fizetését a biztosok évi 300 magyar forintban állapították meg, segédszemélyzetét, amennyiben szüksége volt ilyenre, ebből az összegből fizette. Jellemző, hogy egész illetményét pénzben kapta, nem pedig részben természetben, ami már nem familiáris szolgálatra, hanem hivatasos hivatalviselésre mutat.²⁾

¹⁾ L. E. O. E. V. k. 192. sk. I.

²⁾ Az utasítás eddig még kiadatlan tervezete az Országos Levéltárban őrzött kamarai levéltárban található a harmincadosi utasítások között.

A főharmincados utasításával egyidőben a hármass bizottság az egységes harmincadosi utasítás tervezetét is elkészítette. Kiténik ebből, hogy Erdélyben, a magyarországi gyakorlattal ellentétben, a harmincadosok mellé nem rendeltek ellenőröket, hanem csak számvivőket (rationistae), akik a könyvelési munkát végezték. Rajtuk kívül néhány ló tartására és a harmincadház bérének fizetésére kapott a harmincados a helyi viszonyoknak megfelelően megállapított pénzbeli javadalmat. A harmincadosi utasítás is hangsúlyozta a pontos könyvelés fontosságát, tiltotta az összejátszást a kereskedőkkel és negyedévenkénti elszámolást írt elő. A befolyt jövedelmet a harmincados a főpénztárnoknak adta át, vagy pedig szabályszerű utalvány és nyugta ellenében a helyszínen fizette ki. Intézkedett a bizottság atekintetben is, hogy a harmincadost az erőszakoskodó kereskedőkkel szemben az illető város vagy község bírása és lakossága részesítse védelemben. A kereskedő és harmincados között felmerülő vitás kérdésekben vagy nemesi fogott bírák, vagy pedig az illető hely bírása és esküdtjei ítélkeztek. Ítéletük ellen az elmarasztalt fél a pénzügyigazgatás központi hatóságához fellebbezhetett. Felsőbb utasításra a harmincados a szabálytalanul eljáró kereskedőt le is tartóztathatta. A vámszedéssel kapcsolatos teendőn kívül a bizottság azzal is megbízta, hogy az utasokat tartsa szemmel s ha valami gyanúsat észlel, azonnal tegyen jelentést. Tehát bizonyos tekintetben rendbiztosító, azaz közigazgatási szerepet is játszott.¹⁾

A harmincadügy a XVII. században.

Egyelőre nem tudjuk, hogy a tervezett reformot sikerült-e megvalósítani. A Habsburg-interregnum ezúttal is csak rövid ideig tartott, ezalatt gyökeres és időtálló újításokra nem igen kerülhetett sor. A későbbi fejlődést, Bocskay István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György, Rédey Ferenc, Barcsay Ákos és Kemény János fejedelemiségének viszonyait, ami a harmincadok kérdését illeti, sűrű homály borítja, amit a részletkutatásnak kell majd eloszlatnia. Bethlen Gábor trónraléptekor az 1613-i országgyűlés azt kívánta a fejedelemtől, hogy a harmincadokat ne adja bérbe.²⁾ Ebből arra következtethetünk, hogy elődei bérbeadták, s a bérlőkkel a rendeknek sok bajuk volt. Valószínűnek látszik, hogy lényeges változásra a XVII. században sem került sor. A fejedelmek továbbra is hol saját kezelésben tartották, hol pedig bérbe vagy zálogba adták a harmincadot, aszerint, hogy kincstárak helyzete melyik megoldást ajánlotta. Ezt igazolja a század második felében Apafi Mihály uralkodása is, aki szintén párhuzamosan alkalmazta a harmincadigazgatásnak mindkét módját.

A rendek szerepe a harmincad körül.

Az országgyűlések a harmincadkérdés közigazgatási vonatkozásaival nem foglalkoztak, csupán a vámszedés és a vámfizetés megtagadása körül visszaélések ellen hoztak törvényeket. 1616-ban kimondták, hogy »ha ezután valamely harmincados tisztí és vectigálja kívül cselekednék, — azaz utasítása ellenére a törvényesnél nagyobb vámot szedne — minden vármegyében lévő harmincadosokat ex officio citáljanak afféle cselekedetükért azon vármegyé székire, és comperta rei veritate kétszáz forinttal büntessenek, kiknek két része a fiscusé, harmada az károsé és iniuria-szenvedő emberé

¹⁾ Az utasítás tervezetét l. u. o.

²⁾ E. O. E. VI. k. 360. l.

legyen.¹⁾ A korábbi és Magyarországon is általános gyakorlat az volt, hogy harmincadügyekben a kincstár, azaz Magyarországon a kamara, Erdélyben a kincstartó bíraskodott. Természetes, hogy a kincstár akár saját tisztviselőjéről volt szó, akár bérlőről, inkább ezek felé hajlott s a panaszos kereskedők, akik között sok nemes is akadt, inkább bízott a megye ítélőszékében. Kérdéses azonban, hogy ezek a törvények a gyakorlatban érvényesültek-e, vagy pedig minden a régiben maradt.

A rendek arra törekedtek, hogy ne csak a visszaélő harmincadosok, hanem a harmincadokat elkerülő kereskedők ügyét is rendi bíraskodás alá vonják. 1635-ben úgy rendelkeztek, hogy az ilyen kereskedőt, ha rajtacsípi a harmincados, büntesse meg, ha pedig később derül ki róla, hogy árut csempészett, »az harmincados citálja azon vármegye székire, ha nemes ember léssen, ha pedig len paraszt, kérjen törvényt az földesurától, és így prosequálván iuris ordine büntetődjék meg is in duplo convincáltatván, — azaz kétszeres vámot fizessen az elkobzott áru után — hoc tamen addendo, hogy akár az harmincados, akár az director — a fejedelmi jogügyigazgató — citálja, két törvényes széken az olyan causa obscissis omnibus iuridicis remediis finaliter decidáltassék.«²⁾ Ha a földesúr vonakodott jobbágyát megbüntetni, az 1638: 14. t.-c. értelmében a megye 100 forint büntetésre ítélhette. Ugyanez a törvénycikk a városi kereskedők ügyeit a városi bíróság elé utalta, továbbá havasi marhavásárok megakadályozását a megyei ispánokra bízta. A kereskedők egy része ugyanis, hogy a vámfizetést elkerülje, nem a harmincadhelyeken, hanem a határmenti havasokban adta és vette a marhát. Az 1638: 15. t.-c. a harmincadosok ellen támadók megbüntetését utalta a megyei törvényszék hatáskörébe.³⁾ Az 1641: 3. t.-c. hatályon kívül helyezte azt a gyakorlatot, hogy a harmincados a csempész, ha a harmincadhelytől távolabb fogta el, csak a harmincadzászló alatt ítélhette el. Ettől kezdve az ilyen csempész fölött nem a harmincados ítélkezett, hanem annak a helynek a földesura, ahol a harmincados a csempészt elfogta. Ha pedig a földesúr 15 napon belül nem hozott ítéletet, a megyei törvényszék szállt ki és a helyszínen bíraskodott. A csempész fölött ítélkező földesúr a csempészárú egyhatodát kapta, felét a harmincadost megillető egyharmadnak. Ettől az intézkedéstől várták, hogy a földesurakat is bele tudják majd vonni a csempészek áldözésébe. Felhatalmazták őket, hogy a harmincadhelyeket elkerülő kereskedőket önhatalmúlag is elfoghassák. A csempészekkel összejátszó földesurakat viszont épügy büntették, mint a harmincadkerülőket.⁴⁾ 1650-ben felemelték a csempészek büntetését, ettől kezdve nem a vám, hanem az áru háromszorosát hajtották be rajtuk.⁵⁾ 1653-ban megengedték, hogy a harmincadügyeket a tábla elé fellebbezhessék.⁶⁾

A rendek célja tehát nyilvánvalóan az volt, hogy a harmincadügyet közigazgatási térről igazságszolgáltatási térre vigyék, ahol érdekeiket jobban

¹⁾ 1616: XII. t.-c. E. O. E. VII. k. 392. l. 1619-ben ezt a rendelkezést úgy módosították, hogy a büntetéspénznek egyharmadát a megye ispánja kapja s a kincstár csak egyharmadrészt kapjon. 1619: XIII. t.-c. E. O. E. VII. k. 516—517. l.

²⁾ 1635: XII. t.-c. E. O. E. IX. k. 419. l. Megújította ezt a rendelkezést az 1637: XXII. t.-c., kimondván még azt is, hogy a harmincadügyeket a megyei törvényszéken minden egyéb ügy előtt tárgyalják. E. O. E. IX. k. 596. l.

³⁾ E. O. E. X. k. 142—143. l.

⁴⁾ E. O. E. X. k. 312—313. l.

⁵⁾ 1650: IX. t.-c. E. O. E. XI. k. 73. l.

⁶⁾ 1653: XIII. t.-c. E. O. E. XI. k. 167. l.

meg tudták védeni. A fejedelmek, úgy látszik, ez ellen nem tiltakoztak, egyrészt mert így a harmincadosok is hathatósabb védelmet remélhettek a csempészekkel szemben, másrészt mert a harmincadok egy részét nem fejedelmi tisztviselők, hanem bérlők kezelték. A harmincadügy büntetőjogi részének rendi intézése az erdélyi fejlődés jellegzetes vonása. A kincstár a harmincadost csak olyan mulasztásért vonhatta felelősségre a fiscalis director, azaz a kincstári jogügyigazgató útján, amellyel nem a kereskedőket, hanem a fejedelmet károsította meg.

Mindezeket a törvényeket az *Approbatae Constitutiones* című törvénykönyv II. részének 12. címében rendszerbe is foglalták, s a peres eljárást részletes pontossággal szabályozták. Eszerint a törvénykönyv szerint, amely 1653-ban jelent meg, Erdélyben és a Partiumban a következő helyeken voltak harmincadhivatalok (a leányhivatalokat a törvénykönyv nem sorolta fel): Töröcsvára, Verestorony, Volkány, Szászváros, Karánsebes, Déva, Váradgya, Dés, Kolosmonostor, Beszterce, Máramaros, Csík, Zsibó, Zombor, Tasnád, Székelyhíd, Várad, Debrecen, Jenő, és Belényes. Összesen tehát 20 főhivatal. Arra nézve, hogy közülük a fejedelem hányat adott bérbe és hányat tartott saját igazgatásában, az *Approbatae Constitutiones* nem nyújt felvilágosítást.

Az 1649: 44. t.-c. értelmében, amelyet az *Approbatae* is vallott, a jövőben új helyen leányhivatalt felállítani nem volt szabad. Ezt a törvényt azonban nem tartották meg. Az 1669-ben megjelent újabb törvénykönyv, a *Compilatae Constitutiones* II. részének 3. címében szentesítette azt a fejedelmi határozatot, hogy a kolosmonostori harmincados Tordán és Széken »zászlót erigáljon« és »exigálja a harmincadot«, azaz fiókhivatalokat szervezzen.¹⁾

A magyar-erdélyi kettős vám megszüntetésének terve.

Olykor, különösen mikor Erdély fejedelmei a Partiumon kívül más magyarországi területeknek is birtokába jutottak, felmerült az a gondolat, hogy Magyarország és Erdély között a kereskedelmi forgalmat növelni lehetne olyképen, hogy az Erdélyben már megvámolt áru után a magyarországi harmincadosok ne szedjenek harmincadot, s megfordítva: ha a kereskedő Magyarországon már megfizette a harmincadot, Erdélybe vámmentesen vihesse áruját. Ha ezt a gondolatot megvalósítják, nemcsak a kereskedelemnek vált volna hasznára, hanem a forgalom növekedése révén mindkét országrész kincstárának is. Egyelőre nem tudjuk, hogy a terv melyik fél rövidlátásán hiúsult meg.²⁾

Állami kezelés és bérletrendszer

I. Apafi Mihály idejében.

Az Apafiak korának harmincadviszonyairól szintén keveset tudunk. I. Apafi Mihály uralkodásának kezdetén kísérletet tett arra, hogy a bérbeadott harmincadokat fejedelmi kezelésbe vonja. Törekvését a rendek is támogatták. Az országgyűlés 1663-ban törvénybe foglalta, hogy a töröcsvári főharmincadot, valamint az alája tartozó bodzai, berecki és tömösi leányhivatalokat vegyék vissza a brassaiaktól, akik évi 5000 forint bért fizettek érte, s a jövőben a kincstári jövedelmeket ne adják bérbe.³⁾

¹⁾ Az *Approbatae*-t és a *Compilatae*-t a Magyar Törvénytár milleniumi emlékkiadásának keretében kiadta Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1900.

²⁾ A tervre nézve I. E. O. E. XI. k. 90. l.

³⁾ 1663: II. t.-c. E. O. E. XIII. k. 250—251. l.

A töröcsvári harmincadcsoportot a fejedelem 1672-ben Batizi Jánosra bízta, aki a főigazgatói címet viselte (administrator supremus). Utasításába azokat a rendeleteket foglalták össze, amelyeket a harmincadkérdésben a XVII. századi országgyűlések fogadtak el. Működéséről minden év végén a fejedelmi udvarbírónak (praefectus) és számvevőknek (exactores) adott számot. A törvényes határozatok szabta kereten belül meglehetősen önállósággal ruházták fel. Ellenőrt nem neveztek ki melléje, hanem a fő- és leányhivatalokban egy-egy számtartót (rationista) tartott, akiket maga választott ki, de a kincstár fizetett. Hasonlóképpen hat lovas legényt is fogadott, akiknek az volt a feladatuk, hogy az utakat ellenőrizzék és a csempészeket elfogják. A töröcsvári harmincadcsoport személyzetének évi fizetése a következő költséget jelentette a kincstár számára :¹⁾

Főharmincados fizetése	100	rajnai	forint
Brassai számtartó fizetése	40	«	«
Töröcsvári számtartó fizetése	40	«	«
Tömösi számtartó fizetése	32	«	«
Bodzai számtartó fizetése	32	«	«
Berecki számtartó fizetése	32	«	«
Hat lovas legény fizetése à 20 fr.	120	«	«
A legényeknek 2—2 kordovány bőr	18	«	«
A legényeknek egy-egy vég abaposztó	21	«	«
Összesen	435	rajnai	forint.

Kérdés, hogy mennyit jövedelmezett ez a nagy harmincad kincstári kezelésben? Ezt egyelőre nem tudjuk, de valószínű, hogy a brassaiak által fizetett évi 5000 forintnál jóval többet. Erre mutat, hogy alsótorjai Apor István 1683-ban évi 14.000 forintot ajánlott fel a töröcsvári főharmincadért és az alája tartozó négy leányhivatalért. Ez olyan kedvező ajánlat volt, hogy a fejedelem elfogadta és Aporral 1683 március 31-én megkötötte a bérleti szerződést. Apor ugyanekkor a máramarosi, dési, kolosvári és láposi harmincadokat is kibérelte a hozzájuk tartozó filialisokkal együtt, évi 9600 forintért.²⁾

A bérlő átvéve a bérbevett harmincadokat kötelezvényt, ú. n. reversalist írt alá, amelyben először is hűséget fogadott a fejedelmi ház iránt. Kötelezettséget vállalt, hogy a határokon gondosan őrködik, s nemcsak a csempészeket fogja el, hanem minden gyanús személyt, aki a fejedelem engedélye nélkül akar az országba jönni, vagy onnan távozni. Tehát határrendőri feladatokat is elvégzett, minthogy a fejedelemnek más szerve nem volt, amelyet ilyen célra használhatott volna.

A bért nem egy összegben fizette, hanem minden hónap első napján 1000 forintot, a négy kántorböjtre (a husvét előtti hatodik vasárnapra, pünkösdre, szept. 14-re és dec. 13-ra következő szerda, péntek és szombat) pedig 2500—2500 forintot. Ha a fejedelmi udvarnak valamilyen árura volt szüksége, azt a legolcsóbb áron, minden haszon felszámítása nélkül szállította. A bérből külön fejedelmi rendelet nélkül senkinek sem fizetett semmit, kivéve azokat a fizetéseket, amelyek a bérbevett harmincadokat terhelték. Ilyen volt a kolosvári és szamosújvári főkapitányok, a kolosvári és sebesvári

¹⁾ Batizi János 1672-i utasítását l. E. O. E. XV. k. 286—293. l.

²⁾ A máramarosi harmincadot a dési, láposi és viski filialisokkal 1675-ben Kis Kristóf bérelte évi 6000 forintért, ugyanolyan feltételek mellett, mint 1683-ban Apor. Kötelezvényét l. Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1899. 79—81. l.

vártisztek, a kolosvári egyházi személyek, valamint a brassai magyar prédikátor és skólamester fizetése. Ezeket az összegeket az évi bérből, amikor az év végén elszámolt, leszámította.

Személyzetét maga fizette és választotta, de működésükért felelősséget vállalt. »Rationistákat és egyéb harmincadokba való szolgákat magam fizetésemben tartok ugyan, de mindazokat a hivatalhoz képest alkalmas, elégséges residentias haza fiát állítok, kötelezván azokat az ő nagyságok méltóságok és szerelmesiknek, kiket ha miben az ő nagyságok méltóságok ellen vétetni ha megérthetek, az ő nagyságok kegyelmes dispositiójok szerint való büntetésre elő is állítok« — hangzottak a kötelezvény megfelelő szavai. Ezek a tisztviselők tehát még magánalkalmazottak voltak, de már a fejedelemnek, azaz az államnak is felelősséggel tartoztak, átmeneti fokon álltak a familiáris jellegű és a hivatásos hivatalviselés között.

Maga a bérlő is kötelezte magát, hogy amennyiben a bérleti szerződést nem tartaná meg, vagy a harmincadügyben hozott törvényes rendelkezéseket megszegné, a fejedelem elfogathassa és rajta, valamint vagyonán »mindennemű törvénybeli remediumokat, executiókat megtartoztatható akármi respectusokat kirekesztvén« az okozott kárt megvehesse. A panaszos kereskedők pedig a fejedelmi udvarbíró előtt kereshettek sérelmükre orvoslást. Azaz a bérlő ugyanolyan feltételek mellett vállalta hivatalos működéséért a felelősséget, mint a fejedelmi tisztviselők. Végeredményben tehát a bérlőt is fejedelmi, azaz állami hivatalnoknak tekinthetjük, a különbség csak annyi, hogy nem fizetést kapott, hanem saját hasznára dolgozott. Nyilvánvaló, hogy így több jövedelmet tudott a harmincadokból kipréselni, s tisztviselőit fokozottabb munkára fogta, mint ha egyéni érdeke erre különösképen nem sarkalta volna. Ügylátszik számítását is megtalálta, erre mutat ugyanis, hogy a következő évre is megújította bérletét, teljesen azonos feltételek mellett.¹⁾

A fejedelmi kincstár, nemkülönben a bérlők számára is az a megoldás bizonyult a legelőnyösebbnek, hogy a szomszédos harmincadokat egy harmincadcsoportba összefogva együttesen kezelték, illetve vették bérbe. Jól mutatja a fejlődésnek ezt az irányát a marosváradgyai harmincad sorsa. Ezt a hivatalt 1664-ben még fejedelmi harmincados töltötte be, Logofet Demeter, kinek utasítása korunkra maradt.²⁾ Ebből az utasításokból kitűnik, hogy a váradgyai harmincadhivatalnak legfőbb feladata az volt, hogy a Maroson haladó sószállítást ellenőrizze, s csak olyan szállítmányt engedjen keresztül, amelynek törvényes eredetét a portusi számtartó, azaz a fejedelmi sókamarák marosmenti hivatalnokának kiviteli engedélyével, ú. n. lábbó-céduláival igazolni tudták. Működését egyébként a törvényes rendelkezések szabták meg. Hivatalának áruforgalmáról szabályszerű könyveket vezetett, s minden év végén pontosan elszámolt. A harmincadon kívül a földesúri jövedelmeket: a hídvámot, a kocsmát és a mészárszéket is kezelte. A harmincaddal kapcsolatos könyvelést külön számtartó végezte, a hídvámot vámos szedte, az italt kocsmáros mérte, a mészárszéket pedig bérbeadták. Az alája rendelt személyzetet a harmincados választotta ki, de a kincstár fizette, úgyhogy félig még familiáris, félig már állami tisztviselők voltak. Fizetésüket valamennyien pénzben és természetben kapták. A harmincados évi 50 forintot, 35 köből búzát, minden sószállító hajó után 10 dénárt, minden

¹⁾ A bérleti szerződéseket I. E. O. E. XVIII. k. 96—99. és 219—222. l.

²⁾ Országos Levéltár, kamarai levéltár, Instructiones Diversae.

veder kimért ital után 1 dénárt, továbbá 200 só vámját kapta. A számtartó évi 16 forintot és minden vámcédula után 2 dénárt ; a vámos évi 24 forintot, 12 köből búzát és 33 dénár heti pénzt ; a kocsmáros évi 6 forintot, 6 köből búzát és három hordó bor hasznát élvezte.

1683-ban azután a váradgyai harmincadot, hídvámot, kocsmát és mészárszéket is bérbeadta a fejedelem. A bérlők ; Pater János és Szegedi György évi 6000 forintot fizettek, s kötelezték magukat, hogy ha a Keleti Kereskedelmi Társaság a marhakereskedést Erdélyre is kiterjeszti és a váradgyai vámon át viszi ki az állatokat, a bér összegét 5000 forinttal emelni fogják. Egyebekben ugyanolyan feltételek mellett azonos kötelezvényt írtak alá, mint Apor István.¹⁾

Ez a bérleti vállalkozás azonban, amint a fejlemények mutatják, nem járt sikerrel. Két évvel később, 1685-ben már ismét fejedelmi kezelésben találjuk a váradgyai harmincadot és a hozzá tartozó földesúri jövedelmeket. Az újabb gyakorlatnak megfelelően azonban hozzácsatolták a szászvárosi, dévai és brádi hivatalokat is, s az így szervezett csoportot Batizi János főharmincados gondjára bízták, kinek nevével fentebb már találkoztunk. Batizi utasítása²⁾ lényegében ugyanazokat a pontokat tartalmazta, mint a törvények vonatkozó határozatai és a bérlői szerződések, csak egy-két újabb ponttal egészítették ki, amelyek a csempészek különböző visszaéléseinek megakadályozására hatalmazták fel a főharmincadost. Megtiltották továbbá, hogy saját maga kereskedjék, vagy a kincstár jövedelmét kereskedőknek kölcsönbe adja. Korábban, miként láttuk, a harmincados kereskedhetett, ha a vámot megfizette. Ez az intézkedés a tisztviselői összeférhetlenség megállapítása és érvényesítése felé jelentett egy lépést.

A hivatalviselés familiáris jellegének lassú korlátozását, de még meglétét mutatja Batizi 1685-i utasításának a harmincadosi számtartókra vonatkozó pontja. »Rationistákat pedig, praefectusunk consensusából, jó residentiás nemes embereket, hittel köteleseket, kik is nekünk reversalissal légyenek kötelesek, parancsoljuk, melyektől vett reversalist is in paribus praefectusunknak beadjon.« Ami azt jelentette, hogy a számtartókat a főharmincados választotta ki, minden bizonnyal megbízható emberei közül, de a fejedelmi udvarbíró hozzájárulásával. A felelősséget értük már nem ő vállalta, hanem maguk írták alá a kötelezvényt, amelyben az okozott károk megtérítését ígérték, illetve felhatalmazták a fejedelmet, hogy azokat rajtuk a legrovidebb úton behajthassa. Ezért kellett birtokos nemeseket alkalmazni, mert birtokuk kezekedett hivatali működésükért. A lovaslegények ugyancsak reversalist adtak. A harmincadcsoport személyzete a következő járandóságot élvezte :

Főharmincados 30 köből búza és	100	forint
Váradgyai számtartó	12	«
Váradgyai vámos	18	«
Váradgyai kocsmáros 5 köből búza és minden veder bor után 1 dénár		
Szászvárosi számtartó	12	«
Szászvárosi lovaslegény	10	«
Dévai számtartó	16	«
Dévai lovaslegény	12	«
Brádi számtartó	12	«
Brádi lovaslegény	10	«

¹⁾ A szerződést I. E. O. E. XVIII. k. 116—119. l.

²⁾ L. Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1897. 130—135. l.

Végeredményben tehát azt állapíthatjuk meg az erdélyi harmincadügy XVI. és XVII. századi fejlődéséről, hogy a Habsburgok rövid interregnumait kivéve, akik a harmincadigazgatás teljes államosítására törekedtek, a nemzeti fejedelmek alatt kétféle gyakorlat élt egymás mellett párhuzamosan: a bérletrendszer és a kincstári, azaz állami kezelés. Hogy melyiket alkalmazták, az nem gazdaságpolitikai elvi megfontoláson múlt, hanem mindig a pillanatnyi helyzeten. Amikor a kincstárnak sürgősen pénzre volt szüksége, zálogba vagy bérbeadta a harmincadok egy részét, eleinte csak egyes hivatalokat, később azután több hivatalból szervezett csoportokat. Ha azután a bérlő megbukott, vagy a fejedelem a bér összegét keveselte, a bérletet felmondták, a zálogot kiváltották és újból kincstári igazgatással kísérleteztek. A harmincadigazgatás szabályai lassan kikristályosodtak, törvényes rendezést nyertek, bérlőkre és kincstári tisztviselőkre egyformán kötelezőkké váltak. A hivatalviselés jellegében sem volt lényeges eltérés a bérletrendszer és az állami igazgatás között, legalábbis a század utolsó tizedeiben. A bérlő ugyanolyan kötelezettséget vállalt, mint a harmincados, személyzete is osztozott a felelősségben, akárcsak a harmincados emberei, akik még familiáris alapon szolgáltak, de már félig-meddig állami alkalmazottak voltak.

Minthogy a fejedelmi kincstár levéltára nem maradt korunkra, nem ismerünk olyan számadásokat, amelyeket a magyarországi kamarák pénztárnokai évről-évre készítettek, s amelyeknek alapján a királyi Magyarország harmincadhelyeit, habár csak töredékesen, megállapíthattuk.¹⁾ Az erdélyi és partiumbeli harmincadhelyek megállapítása, nemkülönben az egész harmincadügy tisztázása a részletkutatásra vár, amely gyér adatokra támaszkodó eredményeinket nem csak kiegészíteni, hanem helyesíteni is hivatott

26. §. Adóigazgatás.

Az erdélyi adózás történetével, nem tekintve az általános, valamint a székelyek és szászok multjáról írt összefoglaló munkákat, részlettanulmányok eddig nem foglalkoztak.²⁾ A magyarországi adóügy monográfusai — Acsádi Ignác, Baráth Tibor, Juhász Lajos — az erdélyi viszonyokat figyelmen kívül hagyták, pedig mind a Partium, mind Erdély adóügyi fejlődése tanulságos analógiákkal szolgálhatott volna. Az erdélyi adózás sokkal bonyolultabb volt,

¹⁾ Egyedül Bornemissza Anna gazdasági naplói maradtak korunkra. Kiadta őket Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. k. Bp. 1911. E naplókat feldolgozta Thallóczy Lajos: I. Apafi Mihály udvara című értekezésében. Századok, 1878. Szerinte a harmincadbérlőket Inczédi Pál ellenőrizte. Néhány bérlőt is megemlít, s kísérletet tesz a harmincadjövedelem megállapítására. Eredményeit újabb adatokkal Bíró Vencel egészítette ki: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1911. 134—135. l.

²⁾ Kövári László és Szilágyi Sándor összefoglaló munkái az adózás kérdését csak futólag érintették. Bíró Vencel idézett könyvében inkább az adóból származó jövedelem megállapítására helyezett súlyt, nem pedig az adóigazgatás tisztázására. Doktori értekezések, amelyek rendszerint valamelyik fejedelem korának ú. n. művelődés-történeti viszonyait vették eléggé szűk térre korlátozott forrásanyag alapján vizsgálat alá, egy-egy fejezetet az adózás kérdésének is szenteltek, anélkül azonban, hogy akár a korábbi, akár a későbbi fejlődésre tekintettel lettek volna, sőt legtöbbször a tárgyalt kor viszonyait sem látták tisztán, s megelégedtek töredékes adatok rendszertelen csoportosításával. (Buday Kálmán: Báthory István erdélyi fejedelemsége. Szeged, 1932. 208—209. l. Kopp Tibor: Erdély művelődése I. és II. Rákóczi György korában az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján. Kálcsa, 1902. 33—34. l. Tarcali Zombory Ida: Erdély pénzügy- és hadügyei Barcsay Ákos, Kemény János és Apafi Mihály fejedelmek idejében. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján. Budapest, 1906. 23—43. l.)

mint a magyarországi, mert az erdélyi három nemzet : a magyar, a székely és a szász, nemkülönben az oláh jobbágyok a középkorban más-más módon fizették az adót. Ez a különbség az újkori fejlődésre is éreztette hatását, bár ekkor a különböző rendszerek már hatottak egymásra, s megállapítható a törekvés az adóviselés egységesítésére, anélkül azonban, hogy ez az egység a XVII. század végéig létrejött volna, sőt ellenkezőleg, a középkor aránylag világos gyakorlatával szemben zűrzavaros fejtelenség lett az eredmény.

E munkának nem lehet feladata, hogy az adóügy különböző vonatkozásait tisztázza. Meg kell elégednie az adóigazgatással kapcsolatos fontosabb ismeretek összeállításával, irodalom helyett inkább a forrásanyagra támaszkodva, mivel az eddigi feldolgozások éppen az adókezelő hivatali szervezet működésére helyeztek legkevesebbé súlyt.

Magyarországon, miként láttuk, az adóigazgatásban a rendi dualizmus érvényesült, az adókezelő hivatali szervezet részint királyi, részint pedig rendi tisztviselőkből állott. Az adómegajánlás joga mindenkor a rendeket illette meg, a megszavazott adó kivetésében, behajtásában és felhasználásában azonban váltakozva, olykor párhuzamosan vettek részt a király és a rendek emberei. Voltak évek, amikor az adót királyi rovók vetették ki, hajtották be, s a királyi kamara használta fel. Máskor a kivetés és a behajtás a megyék feladata volt, s a megyei adószedők a befolyt összegeket az országgyűlés által választott adókezelőkhöz juttatták, hogy a katonákat azok fizessék. Az is előfordult, hogy a megyei tisztviselők a kivetett és behajtott adóval a királyi kamarának számoltak el.

Az adómegajánlás Erdélyben is a rendek joga volt, amelyet az országgyűléseken gyakoroltak. Ez magyarázza meg, hogy a XVI. és XVII. században szinte minden évben tartottak országgyűlést, néha többet is. Eredetere nézve tehát az adó rendkívüli jövedelem volt, minthogy azonban a rendek évről-évre megszavazták, a fejedelmi kincstár állandó bevételei közé tartozott. Kivetése és behajtása általában a rendekre hárult, minthogy a fejedelmeknek nem volt megfelelő központi hivataluk, amely a rovókat irányíthatta és ellenőrizhette volna. A rendi adószedőktől a befolyt adót a fejedelmi kincstartó vette át és urának utasítása szerint használta fel. Az erdélyi fejedelmek ezen a téren sokkal szabadabban rendelkeztek, mint a magyar királyok. Egy-két kivételes esetet nem tekintve csak Apafi Mihály idejében találkozunk annak nyomával, hogy a rendek az adó felhasználásából is részt kértek és kaptak.

Az adó latin neve ugyanaz volt, mint Magyarországon: census, contributio, dica, subsidium, taxa; — leggyakrabban a subsidium kifejezést használták. Eleinte évenként egyszer, majd kétszer szavazták meg a rendes állami kiadások fedezésére, rendkívüli szükségletekre pedig külön adókat ajánlott meg az országgyűlés. A rendek vonakodás nélkül fogadták el az adóra vonatkozó fejedelmi előterjesztéseket, hiszen mindannyiok érdeke azt kívánta, hogy az adó zavartalanul befolyjék, mert a török békét csak így vásárolhatták meg, az ország nyugalmának biztosítására erős várakban állandó őrseget csak így tarthattak.

Magyar és oláh jobbágyok adózása.

Az adózás módja a három nemzetnél más és más volt. Igen tanulságos felvilágosítást nyújt e tekintetben I. Ferdinánd királyi biztosainak, Bornemisza Pál püspöknek és Werner Györgynek már többször idézett jelen-

tése. Eszerint a középkorban és a XVI. század első tizedeiben a magyar országgyűlések adóügyi határozatai Erdélyre nem voltak érvényesek, hanem a király mindhárom erdélyi nemzettől külön gyűléseken kért és kapott adót. A magyar nemzet számára ezeket a gyűléseket rendszerint Tordára hirdették meg, s rajtuk királyi biztosok képviselték az uralkodót. A gyűlés azután a szükségnek megfelelően kapunkint (porta) megszavazott bizonyos összeget, rendszerint 99 dénárt, ennél többet a XVI. század közepéig sohasem, amit a jobbágyok fizettek. Hogy kapu alatt mit értettek, vagyis hogy mi volt az adózás egysége, a biztosok jelentéséből nem tűnik ki. Nem tértek ki arra a kérdésre sem, hogy a kapuk számát kik állapították meg, azaz hogy az adót a király emberei, vagy pedig a rendi (megyei) tisztviselők vetették-e ki. A behajtás és felhasználás mikéntjéről sem szóltak a biztosok, csak annyit jegyeztek meg, hogy gondosabb kivetéssel és behajtással az 1552-ben befolyt 24.000 forintnyi jövedelmet meg lehetne kettőzni.

A magyar nemesek oláh jobbágysai nem kapuzám szerint adóztak, hanem külön adót fizettek, az ú. n. ötvenedet (quinquagesima). Ezen a néven eredetileg nem adót értettek, hanem földesúri szolgáltatást, amelyet a magyar urak oláh jobbágyaiktól húsvét és pünkösöd között szedtek. Minthogy a hegyekben pásztorkodó oláhokat megadóztatni különben alig lehetett volna, az uralkodó is ötvenedet kért tőlük, s kívánságát az országgyűlés éppúgy megszavazta, mint a magyar jobbágyok kapuadóját. Az ötvened kivetése és behajtása természetesen nagy nehézségekbe ütközött, s arra sikerrel csak a földesúr vállalkozhatott, aki a maga ötvenede után rögtön megvehette a pásztorokon a királynak járó ötvenedet is. Az uralkodó ezért rendszerint bérbeadta az ötvenedet, a XVI. század első felében általában évi 4000 forintért, vagyis a magyar jobbágság által fizetett összeg egyhatodáért, amit azonban a két királyi biztos igen kevésnek talált. A földesurak a maguk ötvenedét évről-évre rendszeresen behajtották, ami a királyt arra a gondolatra vezete, hogy az adóötvenedet is évről évre járó, nem a rendi hozzájárulástól függő, hanem felségjog alapján élvezett, rendes jövedelemnek minősítse, ez a törekvése azonban a rendek éberségén kudarcot vallott.

Amikor a király nem adta bérbe, hanem maga hajtotta be az ötvenedet, a behajtással megbízott ötvenedest (quinquagesimator, connumerator quinquagesimae) a megyei szolgabíró kísérte faluról-falura, tanyáról-tanyára. Minden 50 juh vagy kecske után egy-egy juhot vagy kecskét, egy-egy bárányt, s egy-egy éves juhot vagy kecskét adtak. Ha a nyáj száma az ötvenet nem érte el, minden állat után 2 dénárt fizettek. Hasonlóképpen 2 dénárt adtak a megnyírt juh gyapja fejében. A falu tartozott az ötvenedest elszállásolni, ahol pedig nem éjjelezett, annak a községnek lakói megváltásként ú. n. abroszpénzt, egy forintot fizettek. Az oláh pópák mentesek voltak az ötvened alól, csupán egy zsákot, egy hevedert és egy marok viaszgyertyát adtak. A kenézek, azaz falubírák, ugyancsak mentességet élveztek, aminek fejében egy zsákot és egy nagy sajtot szolgáltatottak. A juhokon és kecskéken kívül ötvened járt még a disznók és a méhek után is. Az öreg disznók után 2 dénárt, az éves süldők után 1 dénárt fizettek, a malacok után semmit. Egy kas méh adója 2 dénár volt. A szolgabíró fáradsága jutalmául a zsákok, hevederek, gyertyák és sajtok egyharmadát kapta. Az elrejtett állatokat az ötvenedes a maga számára elkobozhatta.¹⁾

¹⁾ Engel i. m. IV. k. 38—39. 1.

Mindez mutatja ennek a királyi jövedelemnek földesúri eredetét és jellegét, inkább a tizedhez hasonlított, mint a három nemzet adójához. Nem is volt hosszú életű, utoljára 1548-ban találkozunk vele, amikor a kincstartó, Fráter György vállalta behajtását, ő küldte ki az ötvenedesekeket, de jóval kevesebbel megelégedett, mint amennyi korábban szokásos volt.¹⁾ Az 1552-iki tordai országgyűlésen már nincsen szó ötvenedről, hanem csak hadiadóról. Hogy ezt most már az oláh jobbágyok is fizették, abból következtetjük, hogy a megfelelő törvénycikkek a falubírákkal párhuzamosan emlékeznek meg a kenézekről, akik alatt az oláh telepek vezetőit kell értenünk.²⁾ Később sincs nyoma annak, hogy az ötvenedet állami adóként újra szedték volna, ami nem zárja ki, hogy mint földesúri szolgáltatás továbbra is megmaradt. Ettől kezdve tehát a magyar és az oláh jobbágyság egyformán adózott. 1552-ben változott meg az adóegység is, a kapuértéket a korábbi 3 forintról ekkor 6 forintra emelték fel. Ebbe a 6 forintba azonban a vetés, a szőlő, a ruházat, a házi eszközök és a hadi felszerelés értékét nem számították be, úgyhogy az adót tulajdonképpen csak a lábas jószág után fizették. Sokféle címen igen sok embert felmentettek az adózás alól, amely az 1550-es évek táján még nem jelentett olyan súlyos terhet a népre, mint például a következő század második felében.

Az adóalap (lábasjószág) közössége lehet egyik oka annak, hogy az oláhok ötvenede beleolvadt a magyarok kapuadójába, amelynek ekkor a kapuhoz, vagyis a jobbágytelkek számához már semmi köze sem volt. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy az oláh adórendszer kiszorította a magyart, mert az adóalap az oláh rendszerben is a lábasjószág volt ugyan, de az új és egységes adózás szerint annak nem bizonyos hányadát fizették, ami az oláh rendszernek felelt volna meg, hanem átszámított értéke után pénzben adóztak, ami már a magyar rendszert jellemezte, éppúgy, mint az adónak magyar eredetét és jellegét hűen kifejező, s továbbra is megtartott régi neve.

Rendi dualizmus az adóigazgatásban.

Megkönnyítette az ötvened beolvadását a kapuadóba az is, hogy az 1550-es évek elején, I. Ferdinánd vajdájának uralma alatt, az adóigazgatás terén is változás következett be. Az ötvened természetéből következett, hogy azt legkönnyebben és legeredményesebben a földesurak vagy a megyei tisztviselők vethették ki és hajthatták be, mert a jobbágyok a királyi rovók elöl az állatokat igen könnyen elrejthették. Hasonló helyzet következett be a kapuadónál is, amikor az adó alapja az elmozdíthatatlan telek helyett a lábon járó jószág lett. Az új helyzet következményeit az adóigazgatás terén is le kellett vonni. Fráter György kincstartósága idején az adószedők, ha nem is voltak mindig saját emberei, szorosan tőle függtek és neki tartoztak pontos számadással.³⁾ 1552-ben Castaldo nevezte ki a rovókat, a rendek csak azt kívánták, hogy helybeli nemeseket szemeljen ki erre a feladatra, s azok a népet ne zsarolják.⁴⁾ Még az 1553-iki első országgyűlés is úgy rendelkezett, hogy az adót Castaldo és a vajda (Báthory András) által kiküldött adószedők kezébe fizessék.⁵⁾ Ez év júliusában azonban, amikor a második

¹⁾ E. O. E. I. k. 240—241. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 407—408. l.

³⁾ E. O. E. I. k. 184., 239—241. l.

⁴⁾ E. O. E. I. k. 408.

⁵⁾ E. O. E. I. k. 439. l.

adót szavazták meg, már úgy határoztak, hogy azt minden nemes a maga birtokán hajtja be jobbágyain, bizonyos határidőre hozza el Tordára, s adja át a kincstartó emberének.¹⁾ Hasonlóképpen állapította meg az adó behajtásának módját az 1555-iki országgyűlés is, Hunyadmegye kivételével, ahol nem a földesurak, hanem a kincstár megbízottjai szedték az adót. A kivetést ellenben a kincstár már nem a földesurakra bízta, hanem a kincstartó által erre a célra kinevezett megyei nemesekre, akiket munkájukban a szolgabírák támogattak.²⁾

A rendiségnek ez a térfoglalása az adóigazgatásban, s éppen I. Ferdinánd uralma alatt, aki más téren a pénzügyigazgatás államosítására törekedett, csak első pillanatra meglepő. Az erdélyi helyzetet összevetve a magyarországgal, ahol az adóigazgatásban királyi és rendi elemek váltakozva szerepeltek, azt kell mondanunk, hogy Erdélyben az uralkodónak még kevésbé volt érdeke, hogy a fejedelmi adókezeléshez ragaszkodjék, mint Magyarországon, ahol szintén szívesen átengedte ezt a feladatot a rendeknek. Az erdélyi három nemzet közül — ebben az időben — úgyszintén csak a magyar adózott kapuszám szerint, a másik kettő meghatározott összeget fizetett. Az uralkodó meglehetősen azzal, hogy a kapuk számának összehasonlításánál képviselteti magát, ezt meg is tette, az így kivetett adó behajtását már a rendekre, a földesurakra és a megyei tisztikarra bízhatta. Így nem kellett minden esztendőben, olykor évenként kétszer is, minden megyében adószedőket keresnie, őket irányítani és ellenőriznie, a költségeket fizetnie. Kivetés — s az erdélyi gyakorlat ebben a magyarországitól eltért, — nem minden adó megszavazása után volt, hanem csak nagyobb időközökben, erre az alkalomra már érdemes volt fejedelmi rovókat kiküldeni.

Az adóigazgatást Erdélyben is az a rendi dualizmus jellemezte, amit a magyarországi fejlődésnél megfigyelhettünk. Az adót a fejedelem kérte, a rendek megszavazták, fejedelmi rovók és megyei tisztviselők kivetették, a földesurak vagy ugyancsak megyei tisztviselők behajtották s beszolgáltatták a fejedelmi kincstárba, amelynek kezelői uruk utasítása szerint használták fel. Az volt a leggyakoribb eset, de sokszor eltértek ettől a gyakorlattól. A rendi dualizmus hullámszerűségének, fejedelem és rendek hatalmi viszonyának megfelelően egyszer a fejedelmi, máskor viszont a rendi befolyás érvényesült erősebben az adóigazgatás különböző fázisaiban.

1555-ben például, amikor I. Ferdinánd erdélyi uralma már inogott, az országgyűlés az adó felhasználását, ezt a különben jellegzetes fejedelmi jogot is a maga számára követelte. Két adókezelőt választott, Kolozs, Doboka, és Szolnok megyék adóját Mikola Lászlóra, Torda, Küküllő és Fejér megyéket pedig Kendi Antalra bízta; Hunyad megye adókezelője: Kenderessy Péter Mikola és Kendi utasításait tartozott követni.³⁾ Arra nézve azonban nem rendelkezett, hogy a két adókezelő vajjon kinek tartozik számadással. A rendek az elszámoltatás jogát valószínűleg az országgyűlésnek szánták, kétséges azonban, hogy ilyen országgyűlés előtti számadásra, amire Magyarországon s később Erdélyben is találunk példát, ezúttal sor került. Az országgyűlés ugyanis 1556-ban a visszahívott Izabellát az adó felhasználása terén is teljes hatalommal ruházta fel.⁴⁾ A királyné azonban igénybevette a

¹⁾ E. O. E. I. k. 494. l.

²⁾ E. O. E. I. k. 547—548. l.

³⁾ E. O. E. I. k. 551—552. l.

⁴⁾ E. O. E. II. k. 61—62. l.

rendek segítségét, nem az adó felhasználásában ugyan, hanem az adószedők elszámoltatásában. 1558-ban az országgyűlésen megjelent magyar nemesek »pro mandato maiestatum suarum« Bánffy Pált és Gyerőfy Mihályt, a székelyek pedig Lázár Imrét és Kornis Mihályt bízták meg ezzel a feladattal.¹⁾

Az 1557-iki országgyűlés végzései szerint az erdélyi magyar nemzet által megszavazott adót a korábbi összeírás alapján a megyei szervezet támogatásával a földesurak hajtották be, s a királyné emberének kezéhez szolgáltatták. A hátralékot a megye tartozott beszedni és beszolgáltatni. Ugyanígy módon adóztak a Partium megyéi is.²⁾

A szászok adózása.

A másik két erdélyi nemzet közül a szászok adózása a magyarországi szabad királyi városokéhoz volt hasonló, ami jogi helyzetük hasonlóságából következett. A bevándorló szászok királyi földre telepedtek, földesuruk a király volt, akinek, miként a magyarországi szabad királyi városok is tették, földbér fejében évi censust fizették. Ezt a censust rendszerint Szent Márton napján rótták le, ezért Márton-napi adónak (census Sancti Martini) is nevezték. Összege az 1550-es években 8500 forintra rúgott.³⁾ Az uralkodó azonban a földbéren kívül adót is kért a szászoktól, amit éppúgy megszavaztak, mint a másik két nemzet, eleinte a Nagyszébenben tartott külön szász gyűléseken, majd az erdélyi országgyűléseken. De nem kapuzám szerint adóztak, hanem ebben is a magyarországi szabad királyi városok gyakorlatát követték, meghatározott összeg fizetését vállaltak. Ez az összeg a XVI. század első felében 10—20 ezer forint között mozgott.⁴⁾ Kivetése és behajtása a szász egyetem feladata volt, amely erre a célra rendes hivatal szervezetét használta fel. A behajtott adót az országgyűlés által meghatározott időre az uralkodó vagy megbízottjának kezéhez szolgáltatták be. A szász nemzet adózása a XVI. és XVII. században változatlan maradt, s a fejedelmi kincstár számára a legkevesebb gondot jelentette.

A székelyek adózása.

A székelyek a középkorban adómentességet élveztek, csak bizonyos alkalmakkor, így koronázáskor, a király házasságkor s amikor az uralkodónak fia született, tartozott minden székely egy ökröt adni. Minthogy ezekre az ökrökre az illető székely szék nevének kezdőbetűjét sütötték, ezt az adót ökörsütésnek (signatura boum) nevezték. Az ökörsütés eredetileg tehát nem adó volt, hanem a királynak adott ajándék. Mohács után azután sor került a székelyek megadóztatására is. Az okot erre a rendkívüli viszonyok, főleg a törököknek fizetett adó szolgáltatása. János király, majd Fráter György a székelyeket is gyűlésre hívta össze s tőlük is rendszeresen adót kezdték kérni. Az adó megszavazása elől ők sem térhettek ki. Eleinte a régi adót, az ökörsütést szavazták meg, de némileg módosított formában. Ugyanis nem minden székely adott egy ökröt, hanem csak a legalacsonyabb rendűek, akik az idők folyamán jobbágysorba süllyedtek. Valószínű, hogy a magyar nemzet adóztatását használták fel ürügyül arra, hogy az adót a jobbágyságra hárítsák. Az ökörsütés ebben a formájában nem jövedelmezett annyit, ameny-

¹⁾ E. O. E. II. k. 105. l.

²⁾ E. O. E. II. k. 72—73. l.

³⁾ Engel i. m. IV. k. 10. l.

⁴⁾ U. o.

nyivel a kincstár megelégedhetett volna, különösen amikor a székely nemesek jobbágyaikat azon a címen, hogy nincs saját jószáguk, mentesíteni kezdték.¹⁾ A fejlődés, amelynek részleteit ma még nem ismerjük, oda vezetett, hogy a székely adózás a szász, illetve a magyar mintájára alakult át.

Kezdetben — úgy látszik — a szászok mintájára egy összegben vállalták az adót, így 1557-ben 5000 forintot, vagyis ugyanannyit, mint a szászok.²⁾ Az adót valószínűleg a széki tisztviselők vetették ki és hajtották be. Az 1560-iki országgyűlés azonban már úgy rendelkezett, hogy a székelyek is kapunkint adózzanak.³⁾ Feltehetjük, hogy ettől kezdve a székely adóigazgatás a magyarhoz igazodott, s ugyancsak a rendi dualizmus hullámzását tükrözte.

Taxás városok.

Az adónak nem kapuszám szerinti, hanem egy összegben való fizetése Magyarországon a szabad királyi városok kiváltságai közé tartozott. Erdélyben a szászokat s egyideig a székelyeket kivéve csak Kolozsvár élvezte ezt a kiváltságot, adóját (census) évi meghatározott összegben fizette.⁴⁾ Az adóztatásnak ez a módja nemcsak az illető városra jelentett könnyebbséget, hanem a fejedelmi kincstárra is, amely ilyképen előre és biztosan tudhatta, hogy milyen jövedelemre számíthat. Lehetséges, sőt valószínű, hogy az így kivetett adó alatta maradt annak az összegnek, amely a kapuk pontos összeírásán alapuló lelkiismeretes behajtás eredményeképpen befolyt volna, de az összeírásnál és a behajtásnál mindig tág tere nyílt a visszaéléseknek, a fejedelm, minthogy megfelelő hivatali szervezettel, amilyenek a magyarországi kamarák voltak, nem rendelkezett, a rendi szervezet kényszerült igénybevenni, amelyekben természetesen sohasem bízhatott. Ez a körülmény, a fejedelmi pénzügyigazgatás hivatali szervezetének hiányossága magyarázza meg azt a sajátos erdélyi adórendszert, amelynek kibontakozását az 1590-es években figyelhetjük meg, mégpedig nemcsak a szűkebb Erdély, hanem a Partium területén is, hogy tudniillik Kolozsvár mintájára egyre több kisebb várost is rovatlanul hagytak, azaz a kapuk számától függetlenül egy összegben vetették ki rájuk az adót. Az adónak ezt a nemét a magyarországi szabad királyi városok adójához hasonlóan taxának nevezték, az így adózó városokat pedig taxás városoknak mondták. Az országgyűléseken minden egyes taxás városra külön-külön kivetették az adót, amelynek szétosztása a lakosság között, behajtása és beszolgáltatása a fejedelmi kincstárba a városi előjáróság kötelessége volt.

Az adónak bizonyos városokra egy összegben való kivetésével először az 1593-iki fehérvári országgyűlés végzései között találkozunk. Ekkor Erdélyben Kolozsvárra, Tordára, Désre, Székelyvásárhelyre és Enyedre, a Partiumban pedig a bányavárosokra: Nagy-, Felső-, Kőrös-, Abrug-, Offen- és Zalatna-bányára vetettek ki meghatározott összegeket.⁵⁾ A következő évben, valószínűleg az 1593-iki tapasztalatok alapján, a taxás városok száma 11-ről 24-re emelkedett.

¹⁾ I. m. IV. k. 40—41. l.

²⁾ E. O. E. II. k. 73. l.

³⁾ E. O. E. II. k. 174—175. l.

⁴⁾ Engel i. m. IV. k. 12. l.

⁵⁾ E. O. E. III. k. 422—423. l.

Kolozsvár	400	forintot	fizetett
Zilah (Közép-Szolnok m.)	125	«	«
Belényes (Bihar m.)	100	«	«
Nagybánya (Szatmár m.)	100	«	«
Székelyvásárhely (Maros-szék)	100	«	«
Kőrösbánya (Zaránd m.)	75	«	«
Abrughánya (Alsó-Fejér m.)	50	«	«
Egeres (Kolozs m.)	50	«	«
Fejervár (Alsó-Fejér m.)	50	«	«
Felsőbánya (Szatmár m.)	50	«	«
Szék (Doboka m.)	50	«	«
Almás (Hunyad m.)	40	«	«
Szentjób (Bihar m.)	40	«	«
Kolos (Kolozs m.)	40	«	«
Vizakna (Alsó-Fejér m.)	40	«	«
Vajdahunyad (Hunyad m.)	35	«	«
Sajó (Doboka m.)	32	«	«
Bánffyhunad (Kolozs m.)	25	«	«
Királyújfalu (Kolozs m.)	25	«	«
Betlen (Belső-Szolnok m.)	16	«	«
Fekete (Maros-szék)	16	«	«
Offenbánya (Alsó-Fejér m.)	16	«	«
Szováta (Maros-szék)	12	«	«
Detre (Torda m.)	10	«	«

Városok és mezővárosok mellett tehát falvakat is felvettek a taxás helységek sorába, hogy az adókezelést ezáltal egyszerűsítsék és a fejedelmi kincstár adóbevételét biztosítsák.¹⁾ Munkánk keretében nem vállalkozhatunk arra, hogy évről-évre kimutassuk, milyen városok és községek fizettek egy összegben a taxának nevezett erdélyi hadiadót. Ez a részletkutatás feladata lesz. Az adóztatásnak ez a módja Erdély fejedelmi korszakában mindvégig megmaradt, ami azt mutatja, hogy a kincstár érdekeinek megfelelő, a kapuszámszerinti rendszernél előnyösebbnek bizonyult.

Az adó deputálása.

Végleges rendszer az erdélyi adóigazgatásban nem alakult ki, általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy a kivetés és a behajtás a rendiségre, annak magyar megyei, valamint székely és szász széki, illetve városi hivatal-szervezetére hárult, míg az adó felhasználásának joga a fejedelem hatáskörébe tartozott, amelyet a rendek csak akkor gyakoroltak, amikor rendkívüli szükségletek fedezésére az immár rendesnek számított évi hadiadón kívül egyéb rendkívüli szolgáltatásokat is megszavaztak. A kivetés és behajtás még olyankor is rendi feladat maradt, amikor a fejedelem a felhasználás jogát valakire átruházta, egykorú kifejezés szerint az adót deputálta, ami nemcsak Erdélyben, hanem, miként láttuk, Magyarországon is előfordult. Így például János Zsigmond 1564-ben felszólította Szabolcs megyét, hogy az azévi adót ne a fejedelmi kincstárba, hanem a tokaji praefectus, azaz várnagy kezébe szolgáltassa be.²⁾ Ez a megoldás már csak azért is jónak ígérkezett, mert a várnagnak megfelelő katonai erő állott rendelkezésére, amellyel a megyét az adómegettagadókkal szemben segíthette. Magyarországon, különösen a hódoltsági részeken, az is előfordult, hogy az uralkodó nemcsak az adó felhasználását, hanem kivetését és behajtását is a várkapitányokra bízta. Erdélyben erre nem ismerünk példát, de nem lehetetlen, hogy olykor

¹⁾ E. O. E. III. k. 460—461. l.

²⁾ E. O. E. II. k. 228. l.

ez is előfordult. A lakosság érdeke egyébként inkább azt kívánta, hogy az adókezelés polgári kezekben maradjon, mert a katonaság a végrehajtásnál könnyen átlépte a törvényes kereteket.

Rendkívüli adó igazgatása.

Rendkívüli adózásra olyan időkben került sor, amikor a fejedelemség kül- és belpolitikai viszonyai zavarosakká váltak, a hadműveletek állandósultak, úgyhogy a katonaság ellátására a rendes adó elégtelennek bizonyult. Ezek az idők többnyire egybeestek a fejedelmi hatalom gyengeségi korszakaival, sőt elsősorban annak következményei voltak. Természetes, hogy a rendek ilyenkor kísérletet tettek, hogy a kivetésen és behajtásán kívül az adó felhasználását is kivegyék a gyenge fejedelmi kézből. Ilyen esetekben azt látjuk, hogy a rendiség országos gyülekezete az adóigazgatással külön rendi tisztviselőket bíz meg, akik az országgyűlés előtt tartoznak működésükről számot adni.

Báthory Zsigmond kora.

»Minthogy penig látjuk az Istennek felgerjedt haragját, ... kényszerítettünk új és szokatlan tereh viselésre ez egy úttal mennünk« — állapították meg az 1593-iki országgyűlésen tanácskozó rendek, miután a rendkívüli adót, az úgynevezett kalongyapénzt megszavazták, amit nemes és nem nemes egyaránt fizetni tartozott, részint termése, részint állatállománya, részint személye után, vagy pedig, mint a szász és a taxás városok, egy összegben. Ezt az adót is a rendi adószedők, a vármegyék, városok és székek által kiküldött úgynevezett pénzszedők vetették ki és hajtották be. Ez a tisztség, amelyet úgynevezett cédula-váltással fizettek, sok fáradtsággal és nehézséggel járt, úgyhogy nem szívesen vállalták. Erre mutat a törvénynek az a rendelkezése, hogy »ha kit az ispán uraim és a vármegye az pénz felszedésére rendelne és fel nem akarná venni, az ispán és szolgabíró vegyen az olyan contumaciáért mindjárt jóságán száz girát és más válasszon helyébe.« A pénzszedők a beszédett adót november 1-re Kolozsvárra a 3 conservator kezébe tartoztak beszolgáltatni. Ezeket az országgyűlés választotta, minden nemzetből egyet-egyét. A magyar nemesség sorából Kendy Gábort, a székelyek közül Siger Jánost, a szászok részéről pedig Siveg Albert szebeni királybíróvá választották meg conservatornak. Melléjük még egy titkárt (secretarius) is választottak, a kolozsvári Trausner Lukács deák személyében. A conservatorok 300—300, a titkár pedig 100 forint fizetést kapott. Feladatuk az volt, hogy a befolyt adót felhasználják, még pedig »semminémű közönséges ezkédig szokott szükségre ne fordítsák, hanem új dolog, szokatlan dolog ha mi találna, minthogy most is talált, arra fordítsák közönséges és egy értelemről.« De nem saját belátásuk szerint használhatták fel, hanem a tanácsnak, mégpedig minden nemzetből 4—4 tanácsosnak írásbeli rendelkezése alapján. Működésükről »az országtól való delegatusoknak,« azaz egy országgyűlési bizottságnak adtak számot. »Kik ha számot nem adhatnának, marhájukhoz, jóságokhoz nyúlhassanak; ha az nem lenne elég, személyekhez is hozzá nyúlhassanak.« Ez azt jelentette, hogy a conservatornak birtokos embernek kellett lennie, akit személyes, azaz nemesi kiváltságaira való tekintet nélkül felelősségre vonhattak és vagyoni elégtételre kötelezhettek. A conservatorok hivatali székhelyét is kijelölte az országgyűlés, Kolozsvárott, Bornemisza

Gergely házában, aminek őrzésére a bíró a tanáccsal egyetemben szorgalmas gondot tartozott viselni.¹⁾

A következő évben, 1594-ben újabb rendkívüli adót szavazott meg az országgyűlés, házankint, helyesebben családonkint 20—20 pénzt, aminek a lugosiak és karánsebesiek csak felét fizették, mivel a török szomszédsága miatt sok sérelmet szenvedtek. Báthory István és Boldizsár 200—200 lovast, az előbbi még 100 gyalogost is állított ki az adó fejében. A szászok egy öszszegben 20.000 forint fizetését vállalták. A magyaroknál és a székelyeknél a megyei és a széki tisztviselők ketten-ketten sorra járták a falvakat és összeírták az adóköteleseket. Az összeírás eredményéről cédulát adtak a falú birájának, aki az adót beszedte és meghatározott időre a vármegyéktől vagy székektől rendelt perceptorok (adószedők) kezéhez szolgáltatotta be. A megyei és széki tisztviselők a cédulákért semmit sem követelhettek, hanem ahol megszállottak, ételt-italt kaptak maguk és lovaik számára. Az összeírás eredményét, a cédulák adatait lajstromba foglalták, amelynek egyik példányát maguknál tartották, másolatát pedig a perceptoroknak adták át, akik azt a befolyt pénzzel és cédulákkal együtt Kolozsvárra vitték, ahol azok alapján számoltak el a conservatorok előtt. A conservatorok rendelkeztek az adó felhasználásáról, de ezúttal sem tetszésük szerint, hanem a fejedelemnek és hat tanácsosának határozata értelmében. Ez azt mutatja, hogy a rendek kénytelenek voltak még a rendkívüli adó felhasználásában is teret engedni a fejedelmi befolyás érvényesülésének. Nem valószínű ugyanis, hogy a hat fejedelmi tanácsos ellenszegült ura akaratának, még ha ez az úr olyan ingatag elhatározású ember volt is, amilyenek ezekben az években Báthory Zsigmond bizonyult.

Az 1594-iki rendkívüli adó kezelésével kapcsolatban a rendek egy új állást is létesítettek, Haller Gábort a fejedelem »kegyelmes akaratjából és tetszéséből«²⁾ fizetőmesternek választották, kötelezván őt arra, hogy a »kezébe járandó pénzt semminémű egyéb bizonyos vagy bizontalan szükségre nem költi, hanem tulajdon csak ez mostani hazánk ótalmára fogadott új népnek fizetésére convertálja.«²⁾ Működéséről a következő országgyűlés előtt tartozott számot adni.²⁾ A fejedelmi hatalom erejét bizonyítja, hogy a rendek a fizetőmestert uruk hozzájárulásával választották, tiszttségét tehát, bár számadással csak az országnak tartozott, nem tekinthetjük tisztán rendi hivatalnak.

A fizetőmester munkája egész embert kívánt, ezt bizonyítja, hogy ezekben az években ahányszor új rendkívüli adót szavaztak meg, mindannyiszor új fizetőmestert is választottak. 1594-ben a már említetten kívül még két ízben vetett ki az országgyűlés katonaság fogadására adót, s annak felhasználását más-más fizetőmesterre, az egyikét Gerendi Jánosra, a másikat pedig Theke Ferencre bízták. A lovas és gyalogos katonák fogadásán, számbavételén és fizetésén kívül a fizetőmester egyre nagyobb szerepet kapott nemcsak az adó felhasználásában, átvéve a korábbi conservatorok szerepét, kiket az új törvénykönyvek már csak a régi adóval kapcsolatban említenek, hanem a behajtásban is. Gerendi Jánost az országgyűlés felhatalmazta, hogy a befolyó adót minden helyről átvegye, ahonnan pedig a vármegyei ispánok és a székely királybírák a hagyott napra be nem szolgáltatnák, »authoritással legyen a fizetőmesternek urunk akaratjával, parancsolatjával

¹⁾ E. O. E. III. k. 421—425. I.

²⁾ E. O. E. III. k. 432—433. I.

reá küldeni arra az ispánra vagy királybíróra, exactorra, és jószágán két annyit vetetni, melyet mindjárt pénzzé tévén, az ország pénze közé tegye.» A korábbi adóhátralékot is behajthatta, ezt azonban a conservatorok kezébe kellett szolgáltatnia.

Az új fizetőmester megválasztásával egyidőben az országgyűlés kijelölte annak a bizottságnak a tagjait is, amely a régi fizetőmestert elszámoltatta, a pénztárt tőle átvette és utódának átadta. Az 1593-ban megszavazott kalanyapénzt kezelő Trausner Lukács deák, valamint az 1594-iki adó felhasználásával megbízott Haller Gábor fizetőmester elszámoltatására a rendek 1594-ben Kolosvári Márton deákot és Tholdalagi Ferencet küldték ki, Gerendi János pedig még ugyanabban az évben Boronkay János, Gyarmathy Gergely deák, Kálnoki Bálint és Hersel Bálint előtt számot működéséről.¹⁾

Theke Ferenc utódává 1596-ban Macskási Pétert választották, akit a következő évben Gyerőfi János követett a fizetőmesteri tisztségben. A legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a megyei és széki exactorok nem számoltak el a fizetőmesternek, aki így maga sem tudott számot adni. Az 1596-iki országgyűlés felhatalmazta a tiszteről lemondó Theke Ferencet, hogy az összes erdélyi és magyarországi exactorokat maga elé rendelhesse Kolozsvárra, s aki nem tud elszámolni, attól 200 forint bírságot az alispán és a szolgabíró segítségével behajthasson. E bírság kétharmada a fizetőmestert, egyharmada pedig az alispánokat illette volna meg. Thekének azután egy héttagú országgyűlési bizottság előtt kellett számot adnia.²⁾

A részletkutatás hivatott megállapítani, hogy ezek az intézkedések megvalósultak-e, vagy ha nem, mi miatt maradtak eredménytelenek. A tanulságot azonban abban vonhatjuk le belőlük, hogy a rendi adóigazgatás Erdélyben épp úgy nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mint Magyarországon. A tizenöt éves török háború végével megszűnt az ok, ami rendkívüli adók megszavazására kényszerítette a rendeket, a rendes adót pedig a régi rendszer alapján vetették ki, hajtották be és használták fel. A XVII. század első felének abszolút hatalmú fejedelmei csak a kivetés és a behajtás terén vették igénybe a közigazgatás rendi szerveit, pontos elszámolást követelve tőlük, az adó felhasználásába azonban alattuk a rendek nem szólhattak bele.

Bethlen Gábor újításai.

Bethlen Gábor 1614-ben hozzájárult ahhoz, hogy a rendek a jobbágyság megterhelése nélkül adót vessenek ki magukra, a befolyó pénzből közpénztárat, aerarium publicumot létesítsenek, s annak felhasználásáról az ország érdekében tetszésük szerint rendelkezzenek, ennek a tervnek a sorsa azonban ismeretlen. A szászok kezdettől fogva elleneztek, s valószínű, hogy a másik két nemzet sem túlságosan lelkesedett érte.³⁾ Hasonló jellegű próbálkozásra, fundus publicus létesítésére Magyarországon csak a XVIII. században került sor, ugyancsak a remélt eredmény nélkül.⁴⁾

Ugyancsak Bethlen Gábor próbálta meghonosítani Erdélyben azt a szokást, hogy katonáit a falvakban és a városokban szállásolta el, s ellátásuk

¹⁾ E. O. E. III. k. 440—442., 450. l.

²⁾ E. O. E. III. k. 496. l., IV. k. 104., 116. l.

³⁾ E. O. E. VI. k. 408., 411. 413—414. l.

⁴⁾ A magyarországi fundus publicusról l. Pleidell Ambrus cikkét a Károlyi-émlékkönyvben, Bp. 1933.

gondját a lakosságra ruházta, amivel tulajdonképen új, mégpedig igen terhes adót vetett ki a népre. A rendek 1629-ben inkább külön rendkívüli adót szavaztak meg a fejedelem katonáinak fizetésére, hogy így az úgynevezett quártérok, azaz elszállásolások megszűnjenek.¹⁾ Ezt azonban csak 1630-ban Bethlen halála után tudták elérni, amikor törvénybe iktatták, hogy »elvesz-szen még neve is az quártérnak«, »mely annak előtte nem volt, most is nem tolerálhatjuk.« »Ennek utána az szokatlan terehviseléssel ne bántassunk és soha többé az katonák jószágunkban ne lakjanak, se pedig városokon.«²⁾ Magyarországon ezzel az adórendszerrel csak a XVII. század utolsó harmadában találkozunk, amikor idegen seregek özönlötték el az országot. A XVIII. században pedig, amikor az állandó hadsereget felállították és központi kaszárnyák híján Bethlen elgondolásának megfelelően a polgári lakosságnál szállásolták el, az ellátás költségeit a rendes hadiadóba beszámították. Az elszámolás bonyolult művelete a megyei és városi hatóságokon és a hadbiztonságon kívül külön hivatalszervezetet foglalkoztatott, az úgynevezett tartományi biztosságot, amelynek az volt a hivatása, hogy a polgári lakosság érdekét képviselje és védelmezze. Hasonló szervezetnek nyomaival Erdélyben először a XVII. század utolsó harmadában találkozunk, amikor ez a keleti országrész újra állandó harcok színtere lett, német és török seregek egymást váltva vonultak rajta keresztül, barát és ellenség ellátásáról egyaránt a föld népének kellett gondoskodnia.

A XVI. században és a XVII. század két első harmadában, akárcsak Magyarországon, Erdélyben is a várak őrsege jelentette az állandó katonaságot. Ellátásukról itt is a várbirtokok gondoskodtak, javításukra pedig ingyen munkát, labor gratuitust szavaztak meg az országgyűlések, amit a jobbágyság pénzben váltott meg s a rendes hadiadóval együtt fizetett. Keze-lése tehát nem igényelt külön személyzetet, a hadiadóval együtt vetették ki, hajtották be és használták fel.

A XVII. század második felének zavarai.

A XVI. század végén Báthory Zsigmond fejedelemsége alatt átszenvedett napok újra elkövetkeztek Erdély életében, még súlyosabb terhekkel, II. Rákóczi György lengyelországi kalandja után, amikor a porta azt kívánta az erdélyiektől, hogy a kegyvesztett fejedelem helyett más valakit válasszanak, ők azonban az intéseket és parancsolatokat »csak siketségre vették« mindaddig, míg »számlálhatatlan hadai az hatalmas császárnak szegény hazánknak rontására elérkezének, kik miatt szegény hazánk lángoló tűzben lévén, különben az pusztító ellenség nyakunkról el nem vették, hanem megfizethetetlen summa vették reánk az fővezértől, az hatalmas császár hadaira való költségeiért« — olvassuk az 1658-ban, immár Barcsay Ákos uralkodása alatt hozott törvények indokolásában. Hogy ennek a nagy hadisarcnak legalább egy részét megfizethessék, a rendes hadiadón kívül, amit a jobbágyság fizetett, a rendeknek kellett súlyos rendkívüli adót magukra vállalniok. Ez adó alól senkit sem mentettek fel, az összes papok is fizették. Ha valaki nem tudott fizetni, más valakinek kellett a pénzt kölcsönöznie, minek fejében az adós jószágát zálogba vehette és hasznát élvezhette mindaddig, amíg az tartozását ki nem egyenlítette. Az adó kivetését és behajtását az országgyűlés a megyei alispánokra és főbírákra, a széki királybírákra és esküdtekre,

¹⁾ E. O. E. VIII. k. 495. l.

²⁾ E. O. E. IX. k. 88. l.

valamint a városi tisztviselőkre bízta, mint perceptorokra. A perceptorok a befolyt összeget Szebenbe vitték Ugron András kezéhez, kinek segítségére egy becsületes embert adott az ottani polgármester.¹⁾

A fejedelem a maga jövedelmei közül a portuson való kereskedés hasznát, azaz a Maroson folyó sószállításból eredő bevételét ajánlotta fel a török kielégítésére. Kezelését külön perceptorra bízta, aki a fejedelmi számvevőség ellenőrzése alatt állott.²⁾

Ugron András azután a befolyt adó egy részét nyugta ellenében a fejedelemnek adta át és működéséről az országgyűlésnek adott számot.³⁾ De joga volt hozzá, hogy az adót saját belátása szerint is felhasználhassa, ugyancsak a rendek előtt való elszámolás kötelezettségével.

Az eredmény, a jelek szerint, nem felelt meg a várakozásoknak. Ennek egyik okát az országgyűlés abban látta, hogy a megyei és széki adószedők, a perceptorok, az adót behajtották ugyan, de nem számoltak el vele. Ezen a bajon a rendek úgy akartak segíteni, hogy a perceptorok ellenőrzésére minden megyébe és székbe 2—5 számvevőt, exactort küldöttek ki. Ezek megjelentek az illető megye vagy szék területén, összehívták a közgyűlést és az egybegyűlteket vallomásából megállapították, hogy a perceptorok hol és mennyit szedtek be. A vallomásokat írásba foglalták és a perceptorokat e lajstrom alapján számoltatták el. A hűtlenül sáfárkodó perceptorok becsületük elvesztésével lakoltak és az eltitkolt összeg kétszeresét fizették büntetés gyanánt. Ha fizetni nem tudtak, börtönbe vetették őket.⁴⁾

Az exactorok azután Ugron Andrásához továbbították az adót, kinek segítségére 1660-ban 3 férfiút rendeltek: Kendy Jánost, Cserey Mihályt és Meltzer András szebeni polgármestert, valószínűleg azért, hogy az adó felhasználását a 3 nemzet képviselőiben ellenőrizzék.⁵⁾ Még ugyanennek az évnek a végén 4 újabb adókezelőt jelölt ki az országgyűlés.⁶⁾ Ugron ekkor már lemondott tisztségéről, utódává 1661-ben Gilányi Gergelyt választották, ez a 4 férfiú, mint generális mellette működött.⁷⁾

1661-ben, ekkor már Kemény János ült a fejedelmi székben, az országgyűlés hozzájárult, hogy a fejedelem a rendkívüli rendi adóhoz is hozzányúlhasson és arra fordíthassa, »amiben szegény hazánknak megmaradását állami bölcs tanácsival együtt Nagyságod feltalálja, de semmi egyéb szükségre ne fordíttassék.«⁸⁾ Ez a megszorítás azonban olyan határozatlanul hangzott, hogy tulajdonképpen semmiféle korlátozást nem tartalmazott. Ez az országgyűlés, amely rendkívüli adót nem szavazott meg, a hátralékok behajtását, valamint az új adó zavartalan beszedésének biztosítását egészen a fejedelemre bízta: »Nagyságod aminémű úton és módon illendőbbnek ítéli, tegye elégséggé őket (t. i. a megyei és széki tisztviselőket) annak (t. i. az adó beszedésének) véghezvitelére.«⁹⁾

¹⁾ E. O. E. XII. k. 99—101. l.

²⁾ E. O. E. XII. k. 224. l.

³⁾ E. O. E. XII. k. 258—265. l. Az 1658. évi adó részletes elszámolását l. u. o. 266—267. l.

⁴⁾ E. O. E. XII. k. 293—294. l. A kiküldött exactorok névsorát l. u. o.

⁵⁾ E. O. E. XII. k. 450. l. Ugron 1660. évi számadását l. u. o. 453—455. l.

⁶⁾ U. o. 459. l.

⁷⁾ U. o. 505. l.

⁸⁾ U. o. 501. l.

⁹⁾ U. o. 502—503. l.

I. Apafi Mihályt 1661-ben a török ültette az erdélyi fejedelmi székbe. Támogatására 6000 janicsár és 4000 végbeli lovas katona jött az országba. Ezeknek eltartására a rendes hadiadón kívül, amit ezúttal is az országos perceptorok kezeltek, a rendek természetben, gabonában és lisztben, rendkívüli adót is megszavaztak, aminek összegyűjtését a fejedelem praefectusára, udvarbírójára, azaz a fejedelmi kincstartóra bízták.¹⁾

Az adókezelés körüli zavaros helyzetet, az adóigazgatásban fejedelmi és rendi elemek keveredését tükrözik az 1662. évi görgényszentimrei országgyűlés végzései. Az adót ezek szerint a vidéki szervektől a rendek által választott perceptorok vették át. Számukat az 1. t.-c. háromban állapította meg. Ezek egy négytagú bizottság előtt tartoztak elszámolni, amelyet ugyancsak az országgyűlés választott. Ez a bizottság köteles volt egyúttal a korábbi adók perceptorait is elszámoltatni. (15. t.-c.) A rendi perceptoroktól a befolyt összegeket a fejedelem kincstartója, Vizaknai Péter praefectus vette át, kimutatást készített róluk és továbbadta őket Thúri László főperceptornak, akit a rendek jelöltek ki, fizetését az ország pénzéből, azaz a rendkívüli adóból utalva ki. (18. t.-c.) Eszerint tehát a rendi főpénztárnoknak mint pénzügyi szakember a fejedelmi kincstartó segédkezett. Ennek megfelelően Thúri László csak az adó feléről rendelkezett, illetve azt a török kielégítésére kellett fordítania, a másik felét azonban a fejedelem rendelkezése szerint használta fel. (19. t.-c.) Így azt mondhatnók, hogy a kecske is jóllakott, a káposzta is megmaradt. Mert a fejedelem rendelkezett ugyan az adó felével, de csak a rendi főpénztárnok által, azaz a rendek ellenőrzése mellett.²⁾

Fokozatosan kialakult az a gyakorlat, hogy mindhárom nemzet maga választotta a maga perceptorait, azaz pénztárnokait, így az 1662. évi megyesi országgyűlésen a magyar vármegyék képviselői Fábíán Istvánt és Domokos Jánost, a székelyek Cserei Miklóst és Pálffy Miklóst, a szász egyetem később jelölte ki a maga két pénztárnokát. Külön perceptorok szedték be a hátralékokat, ugyancsak a három nemzetnek egy-egy megbízottja. Hasonló alapon választotta az országgyűlés a számvevő bizottságot, 1662-ben Bethlen János kancellár mellé a magyar vármegyék Horvát Kozmát, a székelyek Sárosi Gergelyt, a szászok pedig megyesi Auner Jánost.³⁾

Esetenkinti adóigazgatás.

Összefoglaló képet festeni és általános érvényű ítéletet mondani ezeknek az éveknek adóigazgatásáról igen nehéz feladat. A viszonyok állandóan változtak, egyre újabb és újabb állami szükségletek fedezéséről kellett gondoskodni, ami nemcsak azt eredményezte, hogy az országgyűlés évenként több ízben a legkülönbélebb adókat szavazta meg, hanem azt is maga után vonta, hogy úgyszólván minden egyes adó kezeléséről külön-külön rendelkezett, más-más megoldással kísérletezett. Áttanulmányozva e kor országgyűlési emlékeit, úgy látszik, hogy az adóigazgatásnak állandóan és rendszeresen működő központi szerve nem volt. A rendek, miután az adót megszavazták, megválasztották a központi adókezelő tisztviselőket, a pénztárnokokat és a számvevőket is. Ezek száma váltakozott, volt úgy, hogy mindhárom — magyar, székely, szász — nemzet választott pénztárnokot és számvevőt, de az is előfordult, hogy a rendkívüli adó kezelését egyetlen emberre

¹⁾ E. O. E. XIII. k. 85—86. l.

²⁾ U. o. 122—133. l.

³⁾ U. o. 190—193. l.

bízták. Így például 1663-ban, amikor a kapuszám szerint kivetett rendkívüli adón kívüli a magyarországi félharmincadhoz hasonló forgalmiadót is megszávozattak, amelynek negyedrészt a megyék és a székelyek a maguk számára tarthatták meg, mindkét adófajta kezelőjévé Budai Pétert választották. Arról már nem intézkedtek, hogy Budai Péter működéséről hogyan számoljon el.¹⁾

A kivetett adó még be sem folyt, amikor a rendeknek már újabb terhet kellett vállalniuk és a nép nyakába rakniok. Ennek kezelését nem bízhatták a korábbi adó megszávozásakor választott tisztviselőkre, akik feladatukat még nem oldották meg. Új pénztárnokokat és számvevőket jelöltek ki tehát, akiknek megbízatása ugyancsak annak az egy adónak a kezelésére szorított. Sőt, az is előfordult, hogy ugyanannak az adónak a hátralékos részét már új pénztárnokok vették át a rendi adószedőktől és új számvevőknek számoltak el róla.

Az adóigazgatás egységének bomlása nem állott meg azon a fokon, amelyen minden egyes adót más-más központi személyzet kezelt, hanem ezen túljutva odáig fejlődött, hogy ugyanannak az adónak igazgatását területileg is megosztották. Az országgyűlés 1664 elején úgy határozott, hogy az újonnan megszávozott adót a magyar megyék, a magyar és a szász városok és Aranyos székely szék Fábán István pénztárnoknak szolgáltatásuk be, akinek székhelyül Nagyszombat jelölte ki, s egy szebeni polgárt rendelt melléje segítségül. A többi székely szék pedig oroszói Mikó Miklós pénztárnoknak fizetett, aki Segesvárott székelt, s ugyancsak egy ottani polgár segítségét vehette igénybe.²⁾ A máramarosi adó kezelésére ugyanez az országgyűlés Teleki Mihály személyében külön pénztárnokot küldött ki.³⁾ De nemcsak a pénztári kezelés, hanem a számvevés terén is érvényesítették a területi megosztás elvét. Az 1664-iki országgyűlés, megválasztván számvevőnek Vásárhelyi Györgyöt, kijelölve székhelyül Medgyest, továbbá melléje rendelve Seraphin Bálint medgyesi városi jegyzőt, a hunyadmegyei adókra nézve a pénztárnokok elszámoltatásával nem őket, hanem két külön számvevőt: Kopasz Istvánt és Udvarhelyi Györgyöt bízta meg.⁴⁾

1664 közepén újabb rendkívüli adót szavazott meg az országgyűlés. A magyar megyék adójának kezelését Torma Istvánra bízta, a székely székelyekét Sárosi Györgyre, a szász székelyekét pedig, s ez feltűnő, magára a szász egyetemre. Az adó hováfordításáról a fejedelmi tanács határozhatott.⁵⁾ A pénztári kezelés és az ellenőrzés területi megosztottsága mellett a központi adóigazgatás egységét tehát a rendiség országos kormánysszerve volt hivatva biztosítani. A fejedelmi tanács azonban majd mindig a fejedelemnek, vagy valamelyik bizalmas tanácsosának, I. Apafi Mihály idejében például a fejedelemmasszonynak és Teleki Mihálynak a befolyása alatt állott. Hiába került tehát az egész adókezelő szervezet rendi kézbe, ami az adóigazgatás egységének bomlását vonta maga után, a legfontosabb kérdésben, az adó felhasználása tekintetében, ha formailag nem is, de lényegében mégis a fejedelmi akarat érvényesült, fejedelmi akarat alatt a fejedelem legszűkebb környezetének elhatározását értve.

¹⁾ U. o. 256—258. l.

²⁾ U. o. 294. l.

³⁾ U. o. 298. l.

⁴⁾ U. o. 294., 299. l.

⁵⁾ U. o. 327. l.

Tudatában voltak ennek maguk a rendek is. Ezt bizonyítja, hogy a rendkívüli adó pénztárnokává szívesen megválasztották a fejedelem udvarbíráját, aki a nem rendi eredetű jövedelmeket kezelte.¹⁾ Magyarországon is előfordult, hogy az országgyűlés a rendi adó kezelését a magyar kamara elnökére bízta. Számadással természetesen ilyen esetben a fejedelmi udvarbíró az országgyűlésnek tartozott, miként a rendkívüli adó kezeléséről a magyar kamaraelnök is a rendek előtt adott számot. A fejedelmi gazdaság vezetőjének szakértelme sokszorosan fölülmúlta az esetről-esetre választott rendi pénztárnokokét, ez magyarázza, hogy a rendek nem idegenkedtek a fejedelem emberének megbízásától, látva, hogy az adó felhasználása amúgyis a fejedelmen múlik.

A központi adókezelés egységének bomlása, amit az adó felhasználása terén az állandóan érvényesülő fejedelmi befolyás bizonyos fokig ellensúlyozott, áterjedt az adóigazgatás vidéki szervezetére is. E szervezet ugyan állandó alapokon: a magyar vármegyéken, valamint a székely- és a szász székeken nyugodott, amelyeknek tisztí karában ebben az időben állandósult az adópénztárnok (perceptor) hivatala, de a megyék és a székek adóügyi illetékessége alól sok területet, illetve népréteget kivettek. 1664-ben pl. az országgyűlés úgy rendelkezett, hogy a fejedelmi (kincstári) birtokokon élő nép adóját a fejedelmi udvarbíró kezelje. Ugyancsak a fejedelmi udvarbíró kezelte a görögök, zsidók és egyéb kereskedők adóját, minthogy ezek amúgyis az ő főhatósága alá tartoztak. A szász papok adóját a szász, az oláhokét pedig az oláh püspök szedte be. Fogaras várának területén a várkapitány és az udvarbíró hajtotta be az adót.²⁾ A megyék és a székek nem tiltakoztak hatásuknak eme megszükitése ellen. Az adókezelés igen terhes és hálátlan feladat volt, amit bizonyít, hogy a pénztárnoki állásra nem mindig akadt önkéntes vállalkozó. Az 1667-i országgyűlés úgy határozott, hogy a pénztárnok, akit a megye vagy a szék választott, ha tisztét elfoglalni nem akarná, 200 forint büntetést fizessen.³⁾ A pénztárnokok rendszerint nem tudtak pontosan elszámolni, ezért ajánlotta az 1666-iki országgyűlés, hogy a megyék és a székek a pénztárnokok mellé számvevőket is válasszanak.⁴⁾ Egy évnél hosszabb hivatalviselésre a törvény sem kötelezte a pénztárnokokot.⁵⁾

Szerephez jutottak az adóvégrehajtás terén a harmincadosok is. Mint-hogy a görög kereskedők áruikkal gyakran megfordultak a harmincadhelyeken, az országgyűlés 1670-ben a harmincadosokat bízta meg azzal, hogy a görögökre kivetett adót behajtsák. Csak a nagyszebeni görögök voltak etekintetben kivételek, őket bizonyára a város adóztatta.⁶⁾

A legnagyobb nehézséget az adóigazgatás terén az jelentette, hogy a töröknek mindig sürgősen kellett fizetni. Nem volt idő arra, hogy valamelyik kezelési rendszer kialakuljon, hibáitól megszabadulva állandósuljon. A megszakítás nélküli hadiállapot döntően befolyásolta az adóigazgatást is. A kivetett adót valamilyen úton-módon okvetlenül be kellett hajtani, mert a török nem adott haladékot, s az ország a legkisebb késedelmet vérrel és földdel fizette meg. Ilyen viszonyok között azután a jobbagység, amely az adónak legnagyobb

1) Így az 1664-iki harmadik adó megszavazásakor Vizaknai Pétert. U. o. 376. l.

2) U. o. 293. l.

3) E. O. E. XIV. k. 255. l.

4) U. o. 191. l.

5) U. o. 332. l.

6) E. O. E. XV. k. 180. l.

terhét viselte, végzetesen elszegényedett, az évente több ízben kirótt összegeket a legjobb esetben is csak részletekben fizethette. Ez vezetett arra a gyakorlatra, hogy az országgyűlésen összegyűlt nemesek, miután az adót megszavazták, azt a saját erszényükből előlegezték, egyesek önként, mások az országgyűlési határozat értelmében. A hitelezőket azután csak akkor elégitették ki, amikor a kérdéses adó már befolyt. Ha valamelyik nemes nem tudta a rája kivetett összeget előteremteni, zálogkölcönt kellett felvennie, hogy fizethessen.¹⁾

Felügyelők.

1672-ben az adóügy rendezését Bethlen János és Farkas vállalta magára, »házánkhoz való szeretetükből inkább, mintsem ország impositio-jából.« Ök irányították a főpénztárnoknak, Budai Péternek működését.²⁾ Az ő hivatalukból fejlődött ki a felügyelői (inspector) tisztség. A következő évben a rendek Kapy Györgyöt és Rédey Ferencet bízták meg azzal a feladattal, hogy az adókezelő szervezetet irányítsák. Felügyeletük alatt továbbra is működtek a különböző központi pénztárnokok, s a jelek nem arra mutatnak, hogy az új tisztségek beiktatásával a szervezet működése megjavult.³⁾ 1680-ban az országgyűlés bizottságot küldött ki az 1659 óta működött pénztárnokok számadásainak megvizsgálására, de ez a bizottság munkáját el sem kezdhette, mert a régi számadásokat senki sem őrizte meg. A bizottság jelentése, amely beszámol a nehézségekről, jól mutatja a központi adóigazgatás rendszertelenségét. Egyik évben rendi pénztárnokok kezelték az adót, a másokban a fejedelmi udvarbíró, vagy a portusi tisztek, a számadásokat is hol az országgyűlés által választott, hol pedig a fiskális, azaz fejedelmi számvevők vizsgálták felül. A bizottság még a pénztárnokok névsorát sem tudta összeállítani, mert minden országgyűlés új adót szavazva meg, új pénztárnokot választott és oly sok országgyűlést tartottak ezekben a zavaros évtizedekben, hogy »néhány rövid gyűlésekbeli articulások ki sem nyomtattak, hogy azokból mind az felvett adónak mivoltát, mind az generális perceptorokat kitanulhassuk.«⁴⁾

Változást az 1680-as évek sem hoztak, a zavar nem tisztult, majd minden adót másképen kezeltek. 1683-ban pl. az országgyűlés minden kapura 7 forintos rendkívüli adót vetett ki. A rendes adó két főfelügyelőjét és a főpénztárnokot is megválasztotta, de a rendkívüli adót a megyei és széki pénztárnokok nem közvetlenül a főpénztárnokhoz szolgáltatták be, hanem a nagyszebeni polgármesterhez. A szász egyetem tartozott azután az adót jó pénzre átváltani, s a polgármester 10.000 tallért a fejedelemnek adott át, a többi pedig a főpénztárnokhoz juttatta, aki ugyancsak Szébenben működött.⁵⁾ A szász polgármestert bizonyára azért iktatták az adókezelő szervezetbe a főpénztárnokok és a vidéki pénztárnokok közé, hogy az egyetemet a pénzváltásra kötelezhessék. Az adó ugyanis a legkülönfélébb pénznemekben folyt be, amelyek között értéktelen is akadt. A főpénztárnoknak a város ötvösmestereket bocsátott rendelkezésére, a különböző pénzek finomságát és értékét csak ezek segítségével lehetett megállapítani.

¹⁾ U. o. 190—192. l.

²⁾ U. o. 319. l.

³⁾ U. o. 350. l.

⁴⁾ E. O. E. XVII. k. 105—106. l.

⁵⁾ E. O. E. XVIII. k. 87. l.

Ugyanebben az évben még két rendkívüli adót szavazott meg az országgyűlés, az egyiket a török részére pénzben, a másikat az országon átvonuló tatár hadak ellátására természetben. A pénzbeli adót úgy teremtették elő, hogy a rendek önmagukra fejenként és névszerint kölcsönt vetettek ki, aminek törlesztésére kapunkint 18 forintos adót szántak. Mind a kölcsönnek, mind az adónak kezelésével Alvinczy Péter ítélmestert bízták meg. A tatárok vezetésére pedig Kabos Gábor személyében biztost (commissarius) választottak, támogatására az ország minden részéből segítő társakat rendelve. A tartományi biztosság nagyjövőjű hivatalának első nyomaival ekkor találkozunk Erdélyben először.¹⁾

Gabonaadót olykor az ország szükségére, az erdélyi katonaság élelmezésére is megajánlottak a rendek. A megyék és a székek ezt az adót a várakba és a városokba tartoztak szállítani, tőlük az ottani tisztviselők vették át és használták fel, s a fejedelemnek számoltak el róla.²⁾ 1687-ben a városok, ahol a gabonaadót átvették, erre a feladatra külön pénztárnokokat tartoztak választani. A magyar megyékből az országgyűlés jelölt ki 2—2 embert ennek az adónak a behajtására. A székelyek és a szászok maguk választották az adókezelőket.³⁾

Kísérleteket tett az országgyűlés a megyei adókezelő szervezet támogatására is. 1687-ben minden megyébe egy-egy hiteles embert küldött annak a megállapítására, vajjon a tisztviselőkben vagy az adózókban van-e hiba? Felhatalmazta őket egyben arra is, hogy a hátralékokat megyei segítséggel azonnal behajtsák.⁴⁾ A megyei segítség azonban kevésnek bizonyult. A következő évben már 2—2 végrehajtót (executor) küldtek ki a rendek minden egyes megyébe, katonai brachiumot bocsátva rendelkezésükre.⁵⁾

Nem csodálkozhatunk rajta, ha a nép csak katonai végrehajtoknak fizetett, hiszen az adók száma egyre szaporodott, összege egyre növekedett. 1688-ban az országgyűlés 6 főpénztárnokot választott, ezek közül 3 csak azzal foglalkozott, hogy a nagyszebeni görög kereskedőtársaság szakembereivel a különféle pénznemek értékét állapította meg.⁶⁾

Az 1680-as évek végén Erdélyben megjelent a német katonaság, aminek következtében a pénzbeli adót is emelni kellett, de még súlyosabb terhet jelentett a katonaság ellátása, amire egyre több természetbeni szolgáltatást kellett kivetni. Búzaadó, zabadó, széna- és szalmaadó, szekéradó sűrű egymásutánban követte egymást. Az adózásnak ez az új, természetbeni módja az adóigazgatás szervezetére is éreztette hatását s a biztosi hivatal kialakulására vezetett.

Az 1688 márciusában megszavazott búzaadó központi kezelésével az országgyűlés még 6 főpénztárnokot bízott meg, akik közül 3 Déván, 3 pedig Kolozsvárott működött.⁷⁾ Ugyanennek az évnek májusában 500 hatökrös szekeret kívánt Caraffa generális, minden szekeret 2—2 béres hajtott. Az országgyűlés ezt a terhet is adó formájában vetette ki. Kezelését azonban nem pénztárnokra, hanem biztosokokra bízta. A biztosi szervezet élére mint

¹⁾ U. o. 107—111. l.

²⁾ U. o. 369—371. l.

³⁾ E. O. E. XIX. k. 110—111. l.

⁴⁾ U. o. 108. l.

⁵⁾ U. o. 321. l.

⁶⁾ U. o. 314—315. l.

⁷⁾ U. o. 341—342. l.

főbiztost dési Széki Mártont állította, alája 6 biztost rendelt, akik a székelyek és a magyar megyék által adott szekerekre ügyeltek. A szászok szekereire a szebeni királybíró viselt gondot. A rendek nem elégedtek meg a központi biztosi szervezet felállításával, hanem a magyar megyékbe még külön biztosokat is kiküldtek, hogy a megyei tisztikarnak az adó kivetésében és behajtásában segédkezzenek. A székelyekhez és a szászokhoz azért nem küldtek ki biztosokat, mert rájuk az adót nem kapuszám szerint, hanem egy összegben vetették ki.¹⁾

Ezekben az években olyan sűrűn kellett adót megajánlani, hogy az országgyűlés összehívására minden egyes esetben nem is jutott idő. Az országgyűlés úgynevezett deputatusokat küldött ki a fejedelem mellé, akiknek jogában állott, hogy uruk hozzájárulásával adót is megszavazhassanak. Ezzel a jogukkal gyakran éltek is. Még ugyancsak 1688-ban, amikor Caraffának zabra és szénára volt szüksége, az új adót a magyar megyékre és a szász székekre vetették ki. A székelyek ezúttal mentesültek a teher alól. A kívánt takarmányt 4 helyre kellett beszállítani: Dévára, Fehérvárra és a Barcaságra zabot, Kolozsvárra pedig zabot és szénát. A deputatusok pontosan kijelölték, hogy melyik megye és melyik szék hova és mennyit tartozik szállítani. Kijelölték az adókezelő szervezetet is. Élén egy biztos állott, alatta Déván egy, Fejérvárott kettő, a Barcaságon egy, Kolozsvárott pedig három perceptor működött, akik a befolyó gabonát átvették és továbbadták a hadsereg élelmezőtisztjeinek. Tehát biztosi munkát végeztek, ha a deputatusok nem is biztosoknak, hanem a régi kifejezéssel pénztárnokoknak nevezték őket. A deputatusok a magyar megyék adókezelőit (administratoroknak mondták őket) ugyancsak kijelölték, a szász székekben pedig a széki tisztviselőkre hagyták a kivetés és behajtás fáradságos munkáját.²⁾ Amikor azonban nemcsak a magyar megyék, hanem a szász székek is hátralékban maradtak, a deputatusok a szászok közé is biztosokat küldtek ki a hátralékok behajtására és a hanyagnak bizonyult tisztviselők megbüntetésére.³⁾

A természetbeni adózásnak a biztosi szervezet kiépülésével kapcsolatban két következménye lett: a pénztárnokok beolvadtak a biztosi hivatal kereteibe, amely az állami adóigazgatást a megyékre és a székekre is kiterjesztette. Tanulságosan mutatják az új helyzetet az 1689-i országgyűlés adóügyi határozatai. Ez az országgyűlés hatféle adót szavazott meg, minden kapura 200 forintot, 3 mázsa húst, 10 köből zabot, 10 köből búzát, 17 mérő bort és 3 szekér szénát vetve ki. A török hódoltság területén lévő kapukra ennek az adónak kb. a felét rótták. A rovatlan, azaz még össze nem irt személyek közül tizenketten fizették az egy kapura eső mennyiséget, az egy-házi, azaz egyetlen nemesek közül pedig Désen huszonöt, Déván, Fejérvárott, Vincen, Borberekén, Tordán, Enyeden, Hátszegen és Tövisen húszan, egyebütt pedig tizenhatan. A magyar megyék és a szász székek kapuszáma a következő volt (nem számítva a hódoltsági kapukat):

¹⁾ U. o. 415—417. l.

²⁾ E. O. E. XX. k. 139—143. l.

³⁾ U. o. 146—148. l.

Magyar megyék:

Fejér-vármegye	337	kapu
Küküllő-vármegye	215	«
Torda-vármegye	145	«
Kolozs-vármegye	92	«
Doboka-vármegye	50	«
Belső-Szolnok-vármegye	81	«
Hunyad-vármegye	161	«
Zaránd-vármegye	18	«

Összesen 1.099 kapu

Szász székek:

Szebenszék	302	kapu
Medgyesszék	200	«
Segesvárszék	202	«
Brassó és Barcaság	152	«
Kőhalomszék	128	«
Nagy-Sinkszék	191	«
Újegyházszerék	103	«
Szász-Sebesszék	64	«
Szerdahelyszék	100	«
Szászvárosszék	58	«
Beszterceszék	258	«

Összesen 1.758 kapu

A székelyekre egy összegben vetett ki az országgyűlés 25.000 forintot és 15.000 köböl zabot. Ugyancsak egyösszegben megállapított pénzt, illetve terményeket fizetett Fogarasföld, a szász és az oláh papok, a kincstári tisztviselők, a görögök, az örmények és a zsidók, nemkülönbén a következő taxás városok és helyek:

Marosvásárhely,	Udvarhely,
Kolozsvár,	Csikszereda,
Vizakna,	Illyefalva,
Abrudbánya,	Sepsiszentgyörgy,
Fejérvár	Kézdivásárhely,
Hátszeg,	Bereck,
Vajdahunyad,	Oláhfalu.

Az adókezelő szervezet élén főbiztosi rangban Bethlen Elek állott, akinek 4 biztos segédkezett, köztük a fejedelmi tábla két ítélmestere és a segesvári királybíró. Feladatuk az volt, hogy az adóigazgatás zavartalan menetét biztosítsák, a tisztviselőket irányítsák és ellenőrizzék. Jogukban állott, hogy annak a tisztviselőnek, aki elszámolni nem tudott, jöszágát lefoglalják, ingóságait elárverezték, ingatlanait zálogba vessék, s ha a hiány így sem térült meg, őt magát bebörtönöztessék. Tehát bizonyos tekintetben bírói hatóságot is gyakoroltak az adóigazgatás személyzete fölött, ez magyarázza meg a két ítélmester jelenlétét a főbiztos mellett.

A főbiztos irányítása alatt működő szervezet két részre oszlott: az egyik az adót behajtotta, a másik a befolyt adót kezelte és rendeltetési helyére juttatta. Az adóbehajtás terén a régi önkormányzati rendszeren a magyar vármegyékben rést ütött a központosított, azaz állami igazgatás elve. Az országgyűlés minden egyes megyébe ú.-n. administratorokat küldött ki, külön-külön a pénz, a búza, a bor, a hús, a zab és a széna behajtására. Mellettük továbbra is működtek a megyei tisztviselők, így a pénzügy-administratorok oldalán a partialis perceptorok, az irányítás azonban nyilvánvalóan az administratorok kezébe került. A székely és a szász székek, továbbá a taxás városok, megőrizték adóügyi önkormányzatukat, amit valószínűleg annak köszönhetnek, hogy többnyire egy összegben fizették az adót. A fogarasföldi adót az ottani főkapitány hajtotta be, a szász és oláh papokét püspökeik, a görögökét, örményekét és zsidókat pedig bíráik.

A befolyó adó kezelésénél különbséget tettek a pénzbeli és a terménybeli szolgáltatások között. Az előbbieket továbbra is főpénztárnokok kezelték. Számuk váltakozott, 1689-ben egyszer 9, máskor 3 főpénztárnokot választottak a rendek, de az is előfordult, hogy valamelyik rendkívüli adót csak egy pénztárnok kezelte. Az új mozzanatot az jelentette, hogy a főpénztárnokok is a főbiztos irányítása alá kerültek.

A természetbeni adót az administratoroktól és az önkormányzati tisztviselőktől az ú.-n. statióbeli biztosok vették át és adták tovább a katonaság megfelelő szerveinek. Az 1689-iki őszi országgyűlés 7 statiót szervezett: a szebenit, az újegyházit, a segesvárit, a nagysinkit, a kőhalmit, a brassait és a kolozsvárit. Mindegyik élére ú.-n. első commissariust állított, az albiztosok kijelölését részint a helyi hatóságokra, részint pedig magukra az első biztosokra bízva.¹⁾

A biztosi rendszer bizonyosfokú egységet hozott az adóigazgatásba, ezt azonban kivételekkel ismételtén áttörték. Egyes rendkívüli adók kezelését egész külön személyekre, olykor egyetlen pénztárnokra bízták. Thököly Imre fejedelemsége alatt 1690-ben még inkább bonyolódott a helyzet. Amikor I. Lipót átvette az uralmat Erdély fölött, csak fokozatosan, a központi kormányzatszervek átszervezése után foghatott hozzá, hogy az erdélyi adóigazgatás kérdését rendezze. A továbbfejlődött biztosi intézmény e rendezés során igen fontos szerephez jutott. Ennek ismertetése azonban már Erdély történetének új, Habsburg-korszakába tartozik.

27. §. Vár- és birtokgazdaság.

A rendek által az országgyűléseken megszavazott rendes és rendkívüli hadiadó, miként Magyarországon, Erdélyben sem volt elegendő az államháztartás katonai természetű kiadásainak a fedezésére. Erdély fejedelmei a rendi eredetű hadiadóból a töröknek járó adókat, ajándékokat és sarcokat, továbbá az egyes hadjáratokra esetenként fogadott katonaság zsoldjának egy részét fizették. A várak állandó őrségének ellátására és fizetésére már más jövedelmi forrást kellett igénybevenniök. Idegen támogatásra, mint a Habsburg-uralkodók, nem számíthattak. Ez a segítség Magyarországon is csak elenyészően csekély hányadát adta a várvédelmi rendszer fenntartására

¹⁾ U. o. 310—325. l.

fordított összegeknek. A nemesi felkelésnek, székely hadaknak és szász zsoldosoknak szerepe csak egyes hadjáratokra korlátozódott. A várak állandó őrseit a fejedelmek saját birtokaik jövedelmeiből tartották, ami megfelelt a magyarországi helyzetnek, ahol a végvárak rendszere ugyancsak a királyi uradalmak pilléreire nyugodott.

A birtokok jogi helyzete.

A fejedelmi birtokok eredetüket tekintve kétfélék voltak: magán- és kincstári (fiskális) jószágok. Az előbbieket a fejedelmi ház az ország más birtokos családaihoz hasonlóan szerezte, ezek tehát akkor, amikor a fejedelmi székbe új család került, megszűntek fejedelmi birtokok lenni. Az utóbbiakat a mindenkor uralkodó az Erdélyben is érvényes királyi birtokjog (ius regium) alapján birtokolta. A kihalt nemesi családok, valamint a jószágvesztésre ítélt nemesek javai Erdélyben is az uralkodóra szállottak. Kivétel csak a székely föld volt, amely a királyi birtokjog alól mentességet élvezett.

A kétféle eredetű fejedelmi birtok között Erdélyben sokkal élesebb választóvonalat húztak, mint Magyarországon, ahol a királyi javak hasonlóképpen oszlottak meg. De Magyarország trónján Mohács óta állandóan ugyanaz az uralkodóház ült, míg Erdély fejedelmi családjai folyton váltakoztak. Magyarországon a Habsburg-háznak családi birtoka, legalábbis a XVI. és XVII. században alig volt, a királyi javak legnagyobb részét a kincstárnak a jószágai adták. E jószágok tulajdonjoga nem egyedül a királyt illette meg, hanem a szent koronát, amelynek az uralkodón kívül a nemzet, azaz a rendek is tagjai voltak. A szent korona tagsága révén őket illető birtokjogot a kincstári jószágok fölött úgy érvényesítették, hogy a királytól a koronára, azaz a kincstárra háramlott birtokok újbóli eladományozását kívánták. E kívánságuk azonban — adományozáson érdemek ellenszolgáltatás nélküli jutalmazását értve — vajmi ritkán teljesült. A magyar királyok a koronabirtokokkal mindig mint sajátjukkal rendelkeztek, legdúsabb jövedelmi forrásuk azokból fakadt, akár saját kezelésben tartották őket, akár zálogba adták, vagy tartozásuk törlesztésére eladományozták. A fejedelmi Erdélyben már más volt a helyzet.

Erdély fejedelmei, szinte kivétel nélkül, jelentős családi vagyonnal rendelkeztek, legtöbbször a fejedelemséget is annak köszönhették, uralmuk szilárd alapját az biztosította. Etekintetben elég a Báthoryakra és a Rákócziakra utalni, de Bocskay Istvánnál és Bethlen Gábornál is ez volt a helyzet, a Zápolyai-családnak az egész országot behálózó birtokáról nem is szólva. Valószínű, hogy abban az esetben, ha az erdélyi fejedelemséget állandóan egy család fia nyerték volna el, mint ahogyan Magyarország rendei Mohács óta mindig ugyanabból a házból származó királyokat választottak, végül pedig a Habsburg-dinasztia férfi- és nőági örökösödési jogát is elismerték, a fejedelmek családi jószágai és a kincstári javak között Erdélyben sem húztak volna olyan éles jogi választóvonalat. Minthogy azonban Erdély fejedelmi családai folyton váltakoztak, a rendeknek gondoskodniuk kellett róla, hogy fejedelmeik a kincstári birtokokat ki ne sajátíthassák, vagy tetszésük szerint el ne adományozhassák. Jellemző az erdélyi rendiség érélytelenségére, hogy az első lépést a kincstári birtokok pontos megállapítására nem ő tette meg, hanem a Habsburg-ház, amikor a XVII. század elején Báthory Zsigmond lemondása után ideiglenesen Erdély ura lett, s biztosai révén mindenekelőtt a fejedelmi jövedelmek kérdését igyekezett tisztázni. A Habsburgok érdeke

azt kívánta, hogy a kincstári birtokokat a Báthoryak családi javaitól élesen megkülönböztessék, minthogy azokra, mint Erdély uralkodói, ők tartottak igényt. Ezekben az években írták össze először az erdélyi fiskus várait és uradalmait.

1600 körül.

A századfordulón készült kimutatások szerint ekkor az erdélyi fejedelem a következő várak fölött rendelkezett: Belényes, Bethlen, Déva, Fogaras, Görgény, Gyalu, Jenő, Karánsebes, Kővár, Lippa, Lugos, Szamosújvár, Udvarhely, Várhegy, Vécs és a világosi kastély. Sok közülük azonban nem a fejedelem kezén volt,¹⁾ hanem magánbirtokosnak hosszabb-rövidebb időre lekötve, így Bethlen, Déva, Fogaras, Görgény, Gyalu, Udvarhely, Várhegy és Vécs. Tiszta jövedelmet a fejedelmi kézen lévők közül is csak Kővár és Világos hozott, a többinek a jövedelme olykor még a fenntartás költségeit sem fedezte.¹⁾

A várak gazdasági értékét a körülöttük fekvő uradalmak jelentették, ezeknek terméséből látták el az őrségeket. Basta idejében 8 fiskális uradalmat írtak össze.

Déva 30 mezővárossal és faluval ;
 Fogaras 67 mezővárossal és faluval ;
 Gyulafejérvár 14 mezővárossal és faluval ;
 Jenő 25 mezővárossal és faluval ;
 Karánsebes 2 faluval ;
 Lippát nem tudták számbavenni ;
 Lugos 12 mezővárossal és faluval ;
 Szamosújvár 3 mezővárossal és faluval.

Ebben az időben az uradalmak élvezték és kezelték a fejedelmet, mint földesurat a szász székekben megillető tizedet is, ami elsősorban ugyancsak a várőrség élelmezésére szolgált. Fogarashoz pl. a nagysinki, Gyulafejérvárhoz pedig a kőhalmi, segesvári, szászszebesi, szebeni és szerdahelyi tized tartozott.²⁾

Bethlen Gábor alatt.

A Habsburg-interregnum után Bocskay István, Rákóczi Zsigmond, főleg pedig Báthory Gábor sok fiskális jószágot is eladományozott. Mikor azután Bethlen Gábor került a fejedelmi székbe, ezt a kérdést is rendezte. Az 1615-i országgyűléssel kimondatta, hogy az 1588 óta eladományozott, vagy elzálogosított kincstári javakat és jövedelmeket visszaveheti, tartozik azonban méltányosan kárpótolni azokat, akik igaz érdemeik jutalmául részesültek az adományban. Azt, hogy ki volt az adományra érdemes, és ki érdemtelen, a fejedelem és tanácsa ítélte meg. Ez az országgyűlés a következő fiskális uradalmakat sorolta fel: Déva, Fogaras, Görgény, Gyalu, Gyulafejérvár, Huszt, Karánsebes, Kolosmonostor, Kővár, Lugos, Szamosújvár és Várad.³⁾

Bethlen Gábor sikos talajra lépett, amikor a kincstári javakat elvben eladományozhatatlannak nyilvánította. Az elv alól ugyanis mindjárt ki kellett vennie saját magát, mert sem a jószágok elzálogosításából eredő

¹⁾ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896. 325—326. l.

²⁾ E. O. E. V. k. 212—214. l.

³⁾ E. O. E. VII. k. 281—283. l.

jövedelemről nem mondhatott le, sem pedig híveit nem hagyhatta jutalmazatlanul. A kényes kérdést úgy oldotta meg, hogy törvénybe foglaltatta a mindenkori fejedelemnek azt a jogát, »hogy ezen fiscalis-jószágból, az személyeknek érdemeiket igen jól megvizsgálván, nem iure perpetuo, hanem méltó és illendő inscriptioval adhassanak.¹⁾ Utódai azután, miként Bethlen tette elődeivel, éltek azzal a jogukkal, hogy a korábbi adományokat felülvizsgálják, s az érdemetleneket visszavonják. Ez természetesen a birtokjogi viszonyok zürzavarát eredményezte s a rendeket teljesen kiszolgáltatta a fejedelmek kegyének, mert hiszen mindenki tarthatott tőle, hogy birtokától megfosztják, ha valamilyen kérdésben szembeszáll az uralkodó akaratával. Az erdélyi rendiség gyengeségének megítélésénél ezt a szempontot is figyelembe kell venni.

II. Rákóczi György idejében.

A kényes kérdés újabb rendezésére II. Rákóczi György vállalkozott. »Midőn értenők híveinknek panaszokodásokat és bántódásokat az fiscalis jószágoknak bizonytalan száma és keresése miatt, hogy ezaránt is meghatározatván és bizonyos számban vétetvén az fiscalis jószágok, minden panaszok lecsendesítettének« — 1650-ben a fejedelmi tanács meghallgatásával megállapította, hogy melyek a fiscus kétségtelen (contraversia nélkül való) jószágai, a kétséges birtokok ügyét pedig a fejedelmi tanácson kívül az ország hites bíráinak és a fejedelmi tábla hites ülnökeinek a bevonásával döntötte el. A véglegesnek szánt rendezés eredményét azután kinyomtatta, hogy az egész ország megismerhesse. Eszerint a fiscalis-jószágok a következők voltak :

Borosjenői uradalom 63 egész helységgel és 2 birtokrésszel.
 Dévai uradalom 53 egész helységgel és 4 birtokrésszel.
 Enyedi uradalom 4 egész helységgel.
 Fogarasi uradalom 61 egész helységgel.
 Görgényi uradalom 22 egész helységgel.
 Gyalui uradalom 14 egész helységgel.
 Gyulafejérvári uradalom 46 egész helységgel és 2 birtokrésszel.
 Huszti uradalom 13 egész helységgel.
 Karánsebesi és lugosi uradalom 26 egész helységgel.
 Kolosmonostori uradalom 5 egész helységgel és 1 birtokrésszel.
 Kővári uradalom 93 egész helységgel.
 Szamosújvári uradalom 60 egész helységgel és 4 birtokrésszel.
 Váradi uradalom 156 egész helységgel és 4 birtokrésszel.
 Verestorony 1 birtokrésszel.
 Zalatnai uradalom 14 egész helységgel.

Továbbá még 29 egész helység és 13 birtokrész, összesen tehát 630 egész mezőváros és falu, valamint 19 olyan falu, amelynek csak egy része volt a kincstáré.²⁾

Rövidesen e rendezés után, 1653-ban az Approbatæ Constitutiones című törvénykönyv is megörökítette a kincstári birtokokra nézve kialakult joggyakorlatot. Leszögezte, hogy e birtokok az ország tulajdonai, amelyeket a fejedelmek élveznek, de örök joggal el nem adományozhatnak. »Az ország

¹⁾ U. o. 283. l.

²⁾ E. O. E. XI. k. 105—112. l.

háza, fiscalis várai és jószágai, noha az fejedelmeknek kezekbe engedettek, de proprietásokat azoknak az országnak megtartsák.«¹⁾ Az 1650 után a kincstárra szállt jószágokat azonban már nem tekintették az ország tulajdonának, azok fölött a fejedelem tetszése szerint rendelkezett. »Az feljebb megemlített módon fiscalisoknak íteltetett jószágokon kívül valamelyek quoquomodo deveniáltak, vagy ennekutána deveniálnának, sive per notam, contractum, vel defectum fiscus kezébe, fiscalisoknak ne tartassanak, hanem az olyanokat mind iure perpetuo s mind másképen eladhassa a fiscus.«²⁾

Az Apafiak korában.

A fejedelmi birtokok történetét vizsgáló részletkutatás lesz hivatva megállapítani, vajjon II. Rákóczi György és utódai megtartották-e ezeket a törvényes határozatokat s nem adományozták-e a kincstári jószágokból is? Egy 1692-ben készült kimutatás szerint a következő fejedelmi uradalmak személyzete kapott fizetést :³⁾

Alvinci uradalom,
Csernabányai vashámor,
Dévai uradalom,
Görgényszentimrei uradalom,
Gyulaféjérvári uradalom,
Kővári uradalom,
Szamosújvári uradalom,
Zalatnai uradalom.

Az eltérést az 1650-es kimutatástól részint a politikai viszonyok változása magyarázza, közben a török is terjeszkedett, a királyi Magyarország is megnagyobbodott, — részint pedig birtokszervezeti változtatások is indokolhatják, egyes uradalmakat a gazdaságosabb kezelés érdekében megszüntethettek, összeolvaszthattak stb. Ezeknek az okoknak a kutatása már nem is annyira a közigazgatás, hanem a gazdasági élet történelmének feladatai közé tartozik.

A birtokok igazgatása.

A XVII. század folyamán kialakult jogi különbség a családi és kincstári fejedelmi birtokok között e javak igazgatása terén nem éreztette hatását, a fejedelmek jószágait, bármilyen jogcímen jutottak is azok birtokába, egyformán kezeltették. A fejedelmi birtokgazdaság a XVI. században és a XVII. század nagyobb felében a várbirtokrendszeren alapult, akárcsak Magyarországon a királyi uradalmaké. Egy-egy uradalom középpontjában valamelyik vár vagy erősség állott, s a birtok legfőbb célja éppen az volt, hogy e várat minden gazdasági szükséglettel ellássa.

A kapitány.

A várak élén a kapitányok állottak, akiknek hatásköre nem korlátozódott a várórség parancsnokságára, azaz tisztán hadügyi tételre, hanem gazdasági, igazságszolgáltatási és közigazgatási feladatokat is tartalmazott. Irányította és ellenőrizte a várbirtok gazdálkodását, a birtok népe és a vár katonasága fölött bíraskodott, a gondjaira bízott területen nyugalmat és rendet tartott. Működése párhuzamba állítható a magyarországi várnagyó-

¹⁾ Appr. Const. II. rész, 5. cím, I. cikkely.

²⁾ U. o. II. rész, 8. cím, 4. cikkely.

³⁾ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 178—184. l.

kéval és főkapitányokéval. Pénzügyigazgatási és közigazgatási szerepe különös jelentőséget nyert azáltal, hogy Erdélyben a fejedelemségnek nem volt olyan központi kormánysszerve, mint a két magyarországi kamara, nem épült ki az egész országot átfogó kamarai hivatalsszervezet. A fejedelmi hatalom vidéki katonai szerveire tehát nemcsak az a feladat várt, hogy a közigazgatás és a pénzügyigazgatás helyi közegeit fegyveres erejükkel támogassák, hanem az is, hogy őket uruk nevében irányítsák és ellenőrizzék is. Különösen fontos szerepet játszottak etekintetben a partiumbeli-váarak kapitányai, elsősorban Váradé. Nem tartozott a ritka esetek közé, hogy a váradi kapitány egyben a biharmegyei főispánságot is megkapta, hogy így a polgári lakossággal szemben nagyobb súllyal léphessen fel.¹⁾ A kapitányok katonai és közigazgatási főhatóságát a várban élő nemeseknek is el kellett ismerniök, ha egyebekben a megyei hatóság illetékessége alá tartoztak is.²⁾ A kapitányok egyébként, akárcsak Magyarországon, a fejedelem szerződéses tisztviselői voltak, megbízatásuk egy esztendőre szólt, de uruk meghosszabbíthatta. Fizetésüket részint pénzben, részint terményekben kapták. Rendszerint a fejedelmi család megbízható familiárisai közül kerültek ki.

Erdélyben a végvárrendszer nem épült ki oly tökéletesen, mint Magyarországon, ami azzal magyarázható, hogy a fejedelmek a szultán jóváhagyásával uralkodtak, országukat a török részéről kisebb veszély fenyegette, mint az anyaországot. Igaz viszont, hogy az erdélyi végvárak nemcsak a török ellen voltak hivatva védelmet nyújtani, hanem a magyar királyság részéről jövő támadások ellen is, amiként kiinduló pontjai voltak a fejedelmek magyarországi hadjáratainak. II. Rákóczi György szerencsétlenségű lengyelországi hadjárata után a török haragja Erdély ellen fordult, ami többek között azt eredményezte, hogy Erdély végvárait a szultán seregei egymásután elfoglalták. 1658-ban Karánsebes és Lugos, Jenő és Lippa, 1660-ban Várad került a török kezére. Az erdélyi végvonal bátyái ezzel kidőlték, a védelmet beljebb kellett újra megszervezni, most már kifejezetten a királyi Magyarországgal szemben.³⁾ Az új várrendszer középpontja Kolozsvár lett, nagyobb várai pedig Somlyó, Sebesvár és Gyalu. Várad szerepét Somlyó örökölte, nemcsak katonai, hanem gazdasági, igazságszolgáltatási és közigazgatási téren is. A partiumbeli megyékben, Biharban, Közép-Szolnokban és Krasznában, a somlyói főkapitány 1675-ben pl. nemcsak a katonaság fölött parancsnokolt, hanem részint mint tényleges fő- és alispán (Közép-Szolnokban), részint mint a főispán helyettese (Krasznában), részint pedig főkapitányi minőségében (Biharban), behajtotta és kezelte az adót, törvényszéki tárgyalásokon ítélkezett, a vidék nyugalmát és rendjét biztosította, már amennyire ezt ezekben a zavaros időkben megtehetette. A kolozsvári főkapitánytól nem függött, bár rangban utána következett. Utasítását az országgyűléstől kapta, egyebekben a fejedelem és tanács parancsait tartozott követni, valószínű azonban, hogy a legtöbb dologban önállóan járt el.⁴⁾ A kolozsvári főkapitány, a város fekvésének megfelelően, mentesült a gazdasági feladatok, így az adóigazgatás gondja alól. Bírói illetékessége is csak az

¹⁾ Így pl. Bocskay István, a későbbi fejedelem, 1592-ben. Utasítását l. E. O. E. III. k. 406—409. l.

²⁾ E tekintetben l. a jenei vár viszonyait szabályozó fejedelmi határozatot. E. O. E. X. k. 484—489. l.

³⁾ Kiténik ez az új főkapitányok utasításainak azokból a pontjaiból, amelyek a törökkel való jóviszony ápolását ajánlották. L. pl. E. O. E. XVI. k. 181. l.

⁴⁾ Olasz Ferenc somlyói főkapitány 1675-iki utasítását l. u. o. XVI. k. 181—184. l.

ország ellen indított pörökre terjed ki, a városban lakó nemeseknek a vármegye, a polgároknak pedig a város volt az igazságszolgáltató hatóságuk. A közrend fenntartásáról azonban Kolozsvárott is a főkapitány gondoskodott, hatáskörébe tehát csak katonai és közigazgatási természetű feladatok tartoztak.¹⁾

A kapitány alatt a vár katonai vonatkozású anyagi ügyeit a porkoláb intézte. Gondoskodott róla, hogy a vár felszerelése, kapui, falai, árcai tökéletesen rendben legyenek, az ostromot bármikor kiállják. Bírói és közigazgatási szerepe nem volt. Nem a kapitány nevezte ki, hanem maga a fejedelem, de valószínűleg a kapitány javaslata alapján. Megbízása a kapitányéhoz hasonlóan csak egy évre szólt, ennek elteltével azonban a fejedelem megújíthatta. Ez a tisztség is a fejedelmi ház familiárisai számára volt fenntartva, hiszen ilyen kényes helyre csak megbízható embert állíthattak. A kinevezett porkoláb biztosító levelében (reverzális) elsősorban azt fogadta meg, hogy urához minden körülmények között hű marad.²⁾

Az udvarbíró.

A vár körül fekvő uradalom vezetője, akárcsak a királyi Magyarországon, az udvarbíró volt. A fejedelmi és a kincstári birtokok a XVI. században és a XVII. század első felében többnyire valamelyik vár körül csoportosultak, várgazdaságok voltak. Minthogy azonban Erdélyben a végvárok nem játszottak olyan fontos szerepet, mint a királyi Magyarországon, kevesebb volt a vár, és az uradalmak sem kizárólag a várak fenntartását szolgálták. A XVII. század második felében azután a várak Erdélyben is fokozatosan elvesztették katonai jelentőségüket, s még a korábbi várgazdaságok is egyszerű uradalmakká alakultak át. Az ilyen váraktól független uradalmakat is fejedelmi udvarbírák vezettek. Irányítás tekintetében nem találunk különbséget fejedelmi és kincstári birtok között sem, a fejedelem a fiskális javakat is a maga embereivel kezelte és jövedelmüket tetszése szerint használta fel.

Az udvarbíró hivatalviselése nem sokban különbözött a kapitányétól, akivel, már ahol a birtok várgazdaság volt, mellérendelt viszonyban állott. A fejedelem az udvarbíró is familiárisai közül nevezte ki, megbízása csak egy esztendőre szólt. Közvetlen fölöttes hatósága, ebben különbözött a kapitánytól, a fejedelmi udvarbíró (praefectus) volt, akinek a szerepe, mint már láttuk, a magyarországi kamarakéval állítható párhuzamba. Az uralkodó személyes befolyása Erdélyben természetesen sokkal nagyobb volt, mint Magyarországon a királyé, aki idegenben tartózkodott, így a fejedelmi udvarbíró nem jutott el az önállóságnak arra a fokára, amelyen a magyarországi kamarák állottak. Valószínű, hogy a fejedelem az uradalmi udvarbírák kinevezése és elbocsátása előtt praefectusának a véleményét mindig meghallgatta, de minthogy a familiárisait személyesen is ismerte, önállóan dönthetett, mint a Habsburg-uralkodók.

Az udvarbíró hatásköre elsősorban gazdasági feladatokra terjedt ki. Hivatalba lépésekor urbáriumbeli összeírás alapján átvette a birtok népét, jószágát és teljes felszerelését, s mindennek gyarapítására kellett törekednie. A jobbágság oltalmazását első helyen kötötte lelkére a fejedelmi utasítás.

¹⁾ Rédey Ferenc kolozsvári főkapitány utasítását (1675) l. u. o. XVI. k. 115—119. l.

²⁾ Szászvárosi Áron deák vajdahunyadi porkoláb biztosító levelét l. E. O. E. XVIII. k. 554. l.

»Magát pedig a jószág között úgy viselje udvarbíránk, hogy jobbágyink nem hogy fogynának, hanem inkább gondviselése által augeáltassanak minden marhájakban, számokban és értékekben is, mert ha épülnek, jó ipariát, ha pedig fogynak és szegényednek alatta jobbágyaink, kárunkat ismerjük tőle, el is nem szenvedjük neki.«¹⁾ Vigyáznia kellett, hogy a jobbágyok a birtokról ne szökjenek meg, s joga volt hozzá, hogy az új telepéseknek a fejedelmi udvarbíró hozzájárulásával bizonyos időre mentességet adjon a földesúri terhek alól. Minthogy a birtok és népe minden tekintetben az ő gondjára volt bízva, érthető, hogy nemcsak gazdasági, hanem közigazgatási és bírói hatóságot is gyakorolt. Közigazgatási szerepe arra korlátozódott, hogy a birtokon rendet tartott és a lakosságot az útonjáró tolvajok és rablók támadásától megoltalmazta. Ahol vár volt a birtok közelében, a várbeli katonaság segítségét vette igénybe, ahol pedig csak a maga erejére támaszkodhatott, ott a jobbágyok közül rendelt ügynevezett darabontokat. Az országgyűlések által megszavazott adókat a birtok népétől ő hajtotta be, s ügyelt rá, hogy a jobbágyoktól törvénytelen szolgáltatásokat ne követeljenek. Kisebb pörös ügyekben egyedül ítélkezett, nehezebb esetekben azonban nemes bírótársakat vett maga mellé, vagy pedig magát illetéktelennek nyilvánítva a fejedelmi udvarbíró döntését kérte. A kisebb bírságok őt illették, a nagyobbakról azonban el kellett számolnia, azoknak csak bizonyos hányadát kapta. Jellemző, hogy a jobbágyság anyagi erejének kímélése céljából pénzbeli bírságot csak akkor vehetett ki, amikor a megvesszőzés és a tömlöc már hatástalannak bizonyult. Működéséről gondosan pénztári naplót vezetett, csak írásbeli utalványokat vett figyelembe, mindenről nyugtát kért és adott. Negyedévenként tájékoztató kimutatást, évvégén pedig részletes számadást terjesztett a fejedelmi udvar elé. Sáfárkodásáért nemcsak személyében, hanem anyagilag is felelősségre vonhatták és kártérítésre kötelezhették.

Gazdasági tisztek és szegődményesek.

Mellette és alatta több-kevesebb egyéb gazdasági tisztviselő is szolgált. A melléje rendelteket a fejedelem nevezte ki, az alája utaltakat ő maga fogadhatta. Nagyobb uradalomban, mint pl. a gyulafejérvárban, jogi kérdésekben külön kincstári ügyvéd (fiscalis procurator) állott az udvarbíró segítségére, aki valószínűleg a fejedelmi jogügyigazgató irányítását követte. Melléje rendelt tisztviselő volt azután a számtartó (rationista), aki pénztári ellenőri munkát végzett, továbbá a kulcsár (claviger), aki az uradalom raktáira felügyelt. Kisebb uradalmakban a számtartói és a kulcsári tisztséget rendszerint egy személyre ruházták. A gazdaság kisebb tisztviselőit, az egyes majorok ispánjait, majorbírókat, csűrbírókat, az uradalomban foglalkoztatott béreseket, halászokat, pásztorokat, kertészeket, méhészeket, tyúkaszókat, molnárokat, sütőket, vincelléreket, korcsmárosokat és a különböző mesterembereket az udvarbíró fogadta fel. Ezek fizetésüket részint pénzben és terményekben, a legtöbben pedig tisztán természetben kapták és az ügynevezett szegődményesek (conventionatusok) népes társadalmi rétegét alkották.

Független volt az udvarbírótól, bár támogatását élvezte, az uradalom vámosa és tizedszedője. Ezek megbízatásukat közvetlenül a fejedelemtől,

¹⁾ I. Rákóczi György utasításából, amit 1634-ben veresmarti Cikó Mihály gyulafejérvári udvarbírónak adott. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894., 311. l.

illetve a fejedelmi udvarbírótól kapták és működésükről a fejedelmi udvarban adtak számot. Kisebb uradalmakban azonban nem alkalmaztak külön vámost és tizedszedőt, hanem ezeket a jövedelmeket is maga az udvarbíró kezelte.

A birtokok jövedelme.

A kincstári birtokok jövedelmével a fejedelem tetszése szerint rendelkezett, rendszerint abból fizette az uradalom területén alkalmazott papokat, tanárokat, egyháziakat, valamint a fejedelmi költségen tanuló diákok el-látását. Tehát nem tisztán saját céljaira fordította, hanem olyan szükség-letekre is, amelyeknek fedezése napjainkban az állam vállára nehezedik. Összegszerűen meghatározni e jövedelem nagyságát igen nehéz feladat lesz, amire csak a birtokok gazdálkodását vizsgáló gazdaságtörténeti részlet-kutatás vállalkozhatik, minthogy legnagyobb része nem pénzben, hanem terményekben folyt be. Éppen ezért lehetetlen egyelőre az egyéb fejedelmi jövedelmekhez való arányát megállapítani, valószínűk látszik azonban, hogy az adót kivéve valamennyi többit meghaladta.¹⁾

28. §. Tizedigazgatás.

Az egyházi eredetű tized Erdélyben is, sőt még inkább, mint Magyar-országon, fejedelmi jövedelemmé alakult át. Ezt a folyamatot ma még pon-tosan nem ismerjük, az erdélyi tizedügy történetének tisztázása történet-írásunknak megoldásra váró feladatai közé tartozik. E munka keretei között meg kell elégednem azzal, hogy a rendelkezésemre álló töredékes adatok alapján vázoljam az erdélyi tizedszedés XVI. és XVII. századbeli történetét, a részletkutatásra bízva, hogy ezeket az adatokat kiegészítse és, ahol szükséges, megállapításaimat módosítsa.

Fajal és fizetői.

A tizedet Erdélyben is általában azok után a termények után adták, mint Magyarországon: gabona (búza, rozs, árpa, zab, köles), bor, hüvelyes vetemények, méh, liba, disznó, juh és kecske. Természetesen nem mindig és nem mindenütt egyformán, olyan vidék nem is volt, ahol a tized valamennyi fajtáját állandóan szedték. Magyarországon a hüvelyesek tizedét nem ismerték, Erdélyben a nagyobbak mondott többi tizedtől (decimae maiores) idővel kisebb tized néven (decimae minores) különböztették meg.²⁾

A papság és a nemesség Erdélyben sem fizetett tizedet, ami így egyedül a jobbágyság terheit súlyosbította. Minthogy az egész székelyföld nemesi birtoknak számított, e területen elvileg nemcsak a nemesek, hanem a jobbágyok is mentesek voltak a dézsmaadás kötelezettsége alól. Az Approbatae Constitutiones című törvénykönyv legalább is így rendelkezett.³⁾ De

¹⁾ A gyulafejérvári udvarbíró 1634-iki, a balázsfalvi udvarbíró 1670-iki utasítása, továbbá az erdélyi fejedelmi uradalmak személyzetének járandóságáról 1692-ben készült kimutatás alapján. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 311—323. I. 1899. 262—267. és 178—184. I.

²⁾ Az Approbatae Constitutiones II. részének 5. címe említi. A nagyobb és kisebb megkülönböztetésre I. Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány. I. k. Kolozsvár, 1861. 187. I. A XVI. és XVII. századi szóhasználatban e megkülönböztetésnek még nincsen nyoma.

³⁾ III. rész, 76. cikk, 15. cikkely.

nyoma van annak, hogy olykor, ha nem is minden termés után, a székelyföldön élő jobbágyok természeit is megdézsmálták.¹⁾

Bérletrendszer.

Eredetileg a tizedet Erdélyben is a főpapság szedte, mint neki járó szolgáltatást. Idővel azután kialakult az a gyakorlat, hogy a földesurak, mint a birtokukon lévő gyházak kegyúrai, a birtok népe által fizetett tizedet a főpapoktól bérevehették. Valószínű, hogy e gyakorlatot a célszerűség alakította ki. A birtokos ugyanis könnyebben ellenőrizhette, hogy a jobbágy-nak mije termett, s a termés tizedét egyszerűbben és olcsóbban behajthatta, mint a főpapi tizedszedők, akiket a nép sokfélekép rászédhetett. Ez vezethette a főpapságot arra, hogy miként a középkori uralkodók is legtöbb jövedelmükkel cselekedtek, a tizedet a földesuraknak bérbeadták. Ezzel a megoldással mindkét fél jól járt. A főpapok mentesültek a tizedkezelés gondja alól, termények helyett előre meghatározott pénzösszeghez jutottak, amire mindig biztosan számíhattak. A földesurak pedig a jobbágyságot a helyszínen ellenőrizvén, nagyobb értékű dézsmát szedtek, mint amilyen bért fizettek.

Hogy a tizedbérlet rendszere mikor fejlődött ki, egyelőre nem tudjuk. Csak azt látjuk, hogy amikor az önálló erdélyi államélet legelső korszakában, a gyermek János Zsigmond nevében kormányzó Fráter György idejében, az országgyűlés 1544-ben először foglalkozik a tized kérdésével, erre a rendszerre már mint régi szokásra, *antiqua consuetudora* hivatkozik. Ekkorra már kialakult az a gyakorlat, hogy azok a földesurak (patronusok), akik a birtokukon élő nép természeit után járó tizedet bérbe akarták venni, minden esztendő Szent György-napján megjelentek Búza mezővárosban, ahol a tized tulajdonosa megbízottjának, az úgynevezett arendatornak a kezébe lefizették a szokásos bér felét, amivel jogot nyertek arra, hogy a tizedet behajthassák. A bérösszeg második felét csak a termés betakarítása után, Szent Márton vagy Szent Mihály ünnepén a megye székhelyén tartoztak megadni. Az országgyűlés 1544-ben biztosította a földesuraknak ezt a jogát, mind az uralkodóval, mind pedig más birtokosokkal szemben.²⁾ Ha a községnek több földesura volt, mindegyik élhetett bérlői jogával. Ha azonban a kitűzött időre nem jelent meg, a falunak az a birtokosa tarthatott igényt a bérletre, aki elsőnek jelentkezett.³⁾ S csak ha sem falubeli, sem más bérlő nem akadt, hajtotta be maga a tulajdonos a tizedet.

A kalotaszegi területben, amelynek lakossága a váradi püspöknek fizette a tizedet, 1554-ig egy személy bérelte az egész dézsmát. Ebben az évben azonban itt is meghonosították azt a szokást, hogy birtokán minden földesúr maga lett a bérlő. Az országgyűlés az új rendszer bevezetésére, a bérletek arányos szétosztására a birtokosok között, öttagú bizottságot küldött ki, amelyben a püspök is képviseltette magát.⁴⁾

¹⁾ 1562-ben pl. a fejedelem úgy rendelkezett, hogy bárányok, süldők, lúdai és méhrajok után adjanak dézsmát. E. O. E. II. k. 205. l. A főnépeket és a löfejeket ez a rendelet is mentesítette. U. o. 203. l.

²⁾ *Decimae servantur in antiqua consuetudine et invitis patronis tam officiales maiestatis sue, quam alii auferre ne possint.* E. O. E. I. k. 190. l.

³⁾ U. o. I. k. 220—221. l.

⁴⁾ U. o. I. k. 504—505. l.

A szászok, mint a szász székek földesurai, a magyar birtokosokhoz hasonlóan bérelhették a tizedet.¹⁾ Kezdetben tehát nem volt különbség a magyar és a szász területek tizedének, igazgatása tekintetében. A különbség csak az volt, hogy a szász föld terményei után járó tized az *Andreanum* értelmében nem a püspököt, hanem a papokat illette meg.

Szekularizáció.

Amikor az erdélyi rendek I. Ferdinánd átmeneti uralma után 1556-ban Izabella királynét és János Zsigmondot visszahívták, legelső intézkedéseik közé tartozott, hogy a tizedszedés jogát az erdélyi püspökség egész területén, valamint a váradién is, ha a püspök I. Ferdinánd híve maradna, az új uralkodó helytartójára, Petrovich Péterre ruházták.²⁾ A tizednek ez az ügynevezett szekularizációja, azaz egyházi jövedelemből kincstárrá változtatása, éppen a bérletrendszer következtében történhetett zökkenés nélkül. A földesurak ettől kezdve nem a főpapoktól, hanem a kincstártól bérelték a tizedet. A szász tizedre azonban, minthogy az nem püspöki, hanem papi jövedelem volt, a szekularizáció nem érezte hatását.

Izabella királyné a rendek kívánságára még 1556-ban megerősítette a birtokos kegyuraknak azt a jogát, hogy birtokaikon a tizedet a régi szokás szerint továbbra is bérbe vehetik. Változást ekkor még az országgyűlésnek csak az a végzése jelentett, amely a tizedüggyel kapcsolatos viszályokban való ítélkezést az uralkodó udvari törvényszékének, az ekkor még királyi, majd később fejedelmi táblának a hatáskörébe utalta. Korábban, régi szokás szerint, a tizedügyekben való bíraskodás a püspöki joghatósághoz tartozott, s az 1555-i országgyűlés még kifejezetten megtiltotta, hogy ilyen ügyeket a királyi hatalmat képviselő vajdák elé vigyenek. A szekularizáció tehát legelőször az igazságszolgáltatással kapcsolatban hatott. A tizedszedés joga gazdát cserélvén, az új birtokos a tizedügyekben való törvénykezésre is igényt emelt.³⁾ De nem maradt el a hatás a tizedjövedelem igazgatása terén sem.

Kincstári igazgatás.

A bérletrendszer kialakulásának egyik lényeges oka az volt, hogy a főpapoknak a terményekre szükségük nem volt, a pénzben kapott bért jobban használhatták. A fejedelemnél már más volt a helyzet. Az udvar és a várak népének és őrségének élelmezése kívánatosá tette, hogy a tized, vagy legalább egy része, ne pénzben, hanem terményekben folyjék be a kincstárba, mert a pénzen ügyis élelmet kellett volna vásárolni. Így merült fel az a gondolat, hogy a tizedet ne adják bérbe, hanem saját kezelésben tartásuk. Magyarországon is, miként láttuk, a királyi kincstár ott és akkor tartotta a tizedet saját kezelésben, ahol és amikor nem pénzre, hanem a várak őrségének élelmezése céljából terményekre volt szüksége. A kezelésnek ez a módja költségesebb

¹⁾ Az 1549-iki országgyűlés 27. t.-c.-e szerint: *Decretum est, ut quemadmodum nobiles vi et autoritate iuris patronatus sui decimas in bonis eorum existentes pro se contra quoslibet alios solita arendatione retinere possunt, ita etiam Saxones huiusmodi decimas sibi ipsis coemendi habeant facultatem.* U. o. I. k. 300. l.

²⁾ U. o. I. k. 571., 573. l.

³⁾ 1555: *In causis decimarum nemo regnicolarum in presenciam dominorum waywodarum citari possit, sed iuxta veterem consuetudinem huiusmodi causas dominus vicarius Albensis diiudicet.* U. o. I. k. 540. l. 1556: *Causae autem et controversiae ratione huiusmodi decimarum ortae in tabula nostra coram nobis sicuti reliquae causae decernantur.* U. o. II. k. 60. l.

és bonyolultabb volt, viszont azzal kecsegtetett, hogy a jövedelem emelkedni fog.

Az 1558-iki országgyűlés már elismerte az uralkodónak azt a jogát, hogy a tizedet maga hajthatja be, ugyanakkor azonban a bérletrendszer is újból szentesítette. A két rendszer párhuzamosan állott fenn, 1561-ben a kérdést úgy szabályozták, hogy a király minden községben a tized felét saját kezelésben tartja, másik felét pedig bérbeadja.¹⁾ Ez a megoldás azonban nem állandósult, hanem a helyi viszonyok, a várak, az udvar és a kincstár pillanatnyi szükségletei szabták meg, hogy a fejedelem a tizedet hol és mikor kezelte maga, vagy adta bérbe. A rendek nem ragaszkodtak mereven a bérletrendszerhez, azt a kívánságukat azonban kifejezésre juttatták, hogy a kincstár a tizedet ne deputálja, azaz fizetés fejében, vagy tartozás törlesztésére magánosok részére ne utalja ki, hanem csak az udvar és a várak szükségletének fedezésére fordítsa.²⁾

A bérletrendszernek *arendatio*, a fejedelmi kezelésnek pedig *cumulatio decimarum* volt a latin neve. Mindkét fajta igazgatásnak az élén ugyanaz a fejedelmi tisztviselő állott, akit *decimator*nak vagy *arendator*nak, azaz a tized kezelőjének és bérbeadójának neveztek. Az országgyűlések ettől kezdve pontosabban szabályozták a tized bérletének és behajtásának módját.

1558-ban kimondták, hogy ha a bérlők a bér második felét Szent Márton napjára az arendator kezéhez le nem fizetik, az a hátralékosok névsorát adja át a főispánoknak vagy az alispánoknak, hogy a tartozást és a büntetéspénzt, amelynek kétharmada őket, egyharmada pedig a királyt illette meg, azok hajtsák be.³⁾ Ilyen módon a megyei tisztikar is szerephez jutott a tized igazgatásában, amely egyébként fejedelmi jellegét mindvégig megtartotta.

Nem mulasztotta el az országgyűlés azt sem, hogy a tizedfizető nép érdekét a fejedelmi tizedszedővel vagy annak embereivel szemben megvédje. Az általános szokás az volt, hogy a jobbágy a gabonatermést a földéről addig haza nem vihette, amíg a tizedet le nem adta. Ez a szokás nehézséget nem is okozott addig, amíg a birtokos szedte a tizedet, aki azonnal behajtotta követelését. A fejedelmi tizedszedők azonban faluról-falura járván nem mindenhol érkeztek idejében, így a jobbágyot az a veszély fenyegette, hogy termése künn a szabadban megromlik. Az 1558-iki országgyűlés ezért úgy határozott, hogy azokon a helyeken, ahol a tizedszedő késik, a falu bírása és esküdtei menjenek ki a földekre, a termést tizedeljék meg, a tized maradjon a tarlón, a jobbágy pedig a maga részét szállítsa haza.⁴⁾ Így tehát a közigazgatás legalsó szervei, a falusi elöljáróságok is bekapcsolódtak a tized kezelésébe, kiegészítve a fejedelmi tisztviselők működését.

A szász föld tizede.

A szász föld terményeinek tizede, mint említettük, nem a püspököt, hanem a papságot illette meg, a püspöki jövedelmek szekularizációja tehát rája nem terjedt ki. A fejedelmi hatalom azonban, párhuzamosan azzal a törekvésével, hogy a magyar vármegyék tizedét, illetve annak bizonyos

¹⁾ *Integram mediam partem decimarum in cuiusmodi possessionibus habitantium sacra maiestas concedit dominis nobilibus. Reliquam vero partem integram pro se cumulari mandabit.* U. o. II. k. 196. l.

²⁾ 1558: *Constitutum autem est, ne decimae quibusvis deputentur, sed in usum et necessitatem castrorum et curiarum maiestatum suarum cumulentur.* U. o. II. k. 92. l.

³⁾ U. o. II. k. 91. l.

⁴⁾ U. o. II. k. 91—92. l.

részét, saját kezelésbe vegye, a szász papsággal szemben is hasonló igénnyel lépett fel. Célja elérésében nagy könnyebbséget jelentett az a körülmény, hogy a bérletrendszer a szászoknál is meghonosodott, a tizedet a szász papságtól a szász urak bérelték. János Zsigmond, illetve Izabella, a bérletrendszer a szász földön sem szüntették meg, sőt biztosították a szász urakat, hogy rajtuk kívül mások bérlők nem lehetnek, kivéve a fejedelmet. Az országgyűlés ugyanis elismerte a fejedelemnek azt a jogát, hogy a szász tized bizonyos hányadát maga használhassa. Az 1558-iki törvénykönyv megfelelő helyéből ugyan nem tűnik ki, hogy ezt ellenszolgáltatás ellenében vagy pedig anélkül tehette,¹⁾ Báthory Kristóf fejedelemnek a szász papság részére 1580-ban adott okleveléből azonban az derül ki, hogy a fejedelem a szász tizedet nem szekularizálta, nem vette tulajdonába, hanem csak bizonyos hányadát bérelte. Ebben az oklevélben kötelezte magát, hogy a szász tized egy negyedének bérét pontosan megfizeti, s a szász papságot biztosította, hogy a többi háromnegyed rész fölött szabadon rendelkezhetik. Ekkor tehát már pontosan meghatározták, hogy a fejedelem mire tart igényt. A brassóvidéki és a szászvárosi egész, valamint a besztercevidéki kisebb tizedet teljesen a papságnak hagyta.²⁾

A jelek arra mutatnak, hogy a szászföldi tized negyedének saját kezelése a kincstár részére gazdaságosabbnak bizonyult, mint a magyar vármegyéké. Ez utóbbiakban a bérletrendszer továbbra is megmaradt, sőt idővel a kincstári igazgatást egészen háttérbe szorította. Ez megfelelt a birtokos nemesek érdekének is, akik háztartásuk szükségleteit a bérelt tized fejében kapott terményekből fedezték. A bérletrendszer diadalát az erdélyi magyar vármegyékben a gazdasági és társadalmi viszonyok is megmagyarázzák. Ezen a területen a magyarországiakhoz hasonló uradalmak nem igen akadtak, a kisbirtokos nemesség nehezen nélkülözhetette volna a tizedből származó terményjövedelmet, már csak azért sem, mert Erdélyben a jobbágy urának kilenceddel nem tartozott.

A XVII. század második felében így az a jellegzetes helyzet alakult ki, hogy a fejedelem az öt megillető magyarföldi tizedet bérbeadta, a szász papságnak járó tized negyedét viszont, amit csak bérelt, saját maga kezelte. Ez a helyzet 1611-ben, illetve 1612-ben csak annyiban változott meg, hogy ekkor a szászföldi tized negyede megszűnt bérlet lenni, a szász papság birtokából a fejedelem tulajdonába ment át. Báthory Gábor fejedelem 1611-ben, a kőhalomszéki és besztercevidéki papokat kivéve, hűtlenség miatt az egész szász papságot megfosztotta a tizedtől. Az országgyűlés közbenjárására azután 1612-ben visszavonta ezt a határozatát, de azzal a feltétellel, hogy a kincstár a tized negyedét, amit addig bérelt, ezentúl minden ellenszolgáltatás nélkül kapja. A helyzet ettől kezdve egészen 1848-ig, a tized eltörléséig, lényegében nem változott. Néhány hely kivételével, ahol a kincstár vagy többet, vagy kevesebbet kapott, általában a tized negyed részét élvezte és azt rendszerint maga hajtotta be.³⁾

A kincstári igazgatás szempontjából a tized tulajdonában 1612-ben bekövetkezett változás következmények nélkül maradt, a fejedelem a birtokába jutott negyedét továbbra is úgy kezelte, mint amikor még csak bérelte

¹⁾ Decime vero inter Saxones non aliis, sed Saxonibus arendentur, exceptitis illis, quas maiestas sua in proprium usum conservare vult. U. o. II. k. 92. l.

²⁾ *Dósa Elek* i. m. 198. l.

³⁾ *Dósa Elek* i. m. 198–203. l.

aszt. Ennek az igazgatásnak, amely a középkor és az újkor közötti átmeneti pénzügyigazgatás jellegzetes vonásait mutatja, ügymenete még a XVI. század második felében kialakult, s az önálló erdélyi fejedelemség korszakában lényegében alig módosult.

A tizedkezelő szervezet.

A tizedkezelő szervezet élén a dézsmás (decimator) állott, akit azonban, minthogy a bérletek ügyét is ő intézte, inkább bérlőnek, helyesebben bérbeadónak (arendator) neveztek. Fejedelmi tisztviselő volt, működéséről a kincstárnak adott számot, megbízatása azonban csak meghatározott időre szólt, s állásából ura bármikor elbocsáthatta. Valószínű, hogy a fejedelem hűséges emberei, úgynevezett familiárisai közül választotta, minthogy a szervezet további része is familiáris kapcsolatokra épült. Az arendator természetesen nem vállalkozhatott arra, hogy a tizedet minden egyes faluban maga hajtssa be, erre a feadatra külön tizedszedőket alkalmaztak. Ezeket azonban, noha fejedelmi tisztviselők voltak s fizetésüket a fejedelmi jövedelemnek számító tizedből kapták, nem a fejedelem nevezte ki, hanem familiárisai közül az arendator választotta. Hivatali utasításukat, igaz: az arendatornak adott fejedelmi utasítás mintájára, tőle kapták, sáfárkodásukról neki adtak számot, s azért ő vállalta nemcsak az erkölcsi, hanem az anyagi felelősséget is. A középkori familiáris és az újkori állami tisztviselés vonásait tehát egyaránt felfedezhetjük az erdélyi fejedelmi tizedigazgatás szervezetén.

Ez a szervezet fokozatosan fejlődött és nyert szilárd kereteket. Báthory Zsigmond, amikor a szászok kívánságára 1591-ben a tizedszedés szabályait írásba foglalta, még csak úgy rendelkezett, hogy a nagyobb községekbe két dézsmás menjen, a kisebbekbe pedig csak egy. Ebből arra következtethetünk, hogy az arendator ekkor még falunkint jelölte ki a tizedszedőket. 1609-ben a tizedkezelő szervezet már a szász székek rendszeréhez igazodott. Az ez évben kiadott általános tizedszedési utasítás szerint az arendator minden székre egy fődezsmást küldött ki s melléjük 2—2 dézsmást rendelt. Meggyeszékre, mivel ott több bor termelt és területe is nagyobb volt a többinél, nem két, hanem három dézsmás mehetett. Minthogy a dézsmások működéséért minden tekintetben a fődezsmás felelt, valószínű, hogy azokat ő választotta ki maga mellé, nem pedig az arendator. Azaz a familiáris rendszer nemcsak fejedelem és arendator, továbbá arendator és fődezsmás, hanem a fődezsmás és dézsmás között, tehát harmadfokon is kimutatható.

A dézsmások fizetésüket, ez is jellemző a familiáris hivatalviselésre, nem pénzben, hanem természetben kapták. 1609-ben pl. a fődezsmás 12 köből búzát, ugyanannyi zabot és 80 veder bort kapott, a dézsmás pedig 10—10 köből búzát és zabot, valamint 60 veder bort. A dézsmálás ideje alatt pedig a falubírónál laktak s mind maguk, mind pedig lovuk számára ingyen ellátásban részesültek. A falubíró ennek fejében olykor az egész, olykor pedig csak a fél tized fizetése alól mentesült. Az utasítások pontosan megszabták, hogy a dézsmások ellátás fejében mit követelhetnek és egy-egy helyen mennyi ideig maradhatnak. Ebédre és vacsorára egy-egy tál ételnél, egy-egy ital bornál, lovaiknak egy-egy véka zabnál többet nem igényelhettek. »Ezen felül ha az dézsmás vagy főzetni, vagy innyi akar, — mondotta egy 1609-iki utasítás — nyissa meg az erszény száját.« Olyan helyeken, ahol bortizedet is szedtek, a szürettől számított 15 napig maradhattak, a bor forrásához ugyanis ennyi idő kellett.

Általában megállapítható, hogy a fejedelmi kincstár nemcsak azzal törődött, hogy a dézsmások a tizedet pontosan behajtsák, hanem azzal is, hogy hivatalos megbízatásukkal ne éljenek vissza. Így pl. nem volt szabad a lakosságot arra kényszeríteniök, hogy a kicsévelt gabona szalmáját, vagy a dézsmási fizetés fejében járó terményeket tőlük megvásárolja. Hasonló népvédelmi intézkedéseket láttunk a magyarországi kamarai hivatalnokoknak adott királyi utasításokban is. Részben népvédelmi célja volt az utasítások ama rendelkezésének is, amely egyébként a pontos elszámolást biztosította, hogy t. i. mindenről, amit a néptől tized fejében behajtottak, nyugtát adtak és ellennyugtát kértek. Ezeket az ellennyugtákat a falu papja, bírása és esküdtszei adták, akik résztvettek a dézsmálásban és a tizedszedőket munkájukban segítették és ellenőrizték.

A falu papjának már csak azért is jelen kellett lennie a tizedszedésnél, mert a dézsmá negyede őt illette meg. Ő maga a papi földek után nem fizetett tizedet, de ha a falu közös földjében volt vetése, az már nem élvezett mentességet. A falu bírása, az u. n. folnagy, a két esküdtel együtt, közvetítő szerepet játszott a tized élvezői és fizetői között. Egyrészt eskü alatt vallották, hogy kinek mije termett és kezeskedtek róla, hogy természetesenki sem titkolta el, másrészt ügyeltek arra, hogy a dézsmások jogtalan szolgáltatást semmilyen címen se követeljenek. A felmerülő vitás kérdéseket egyes bíróság döntötte el, amelyben a dézsmás, a pap, a folnagy, az esküdtek és az illető szász város vagy szék egyik meghívott tisztviselője foglalt helyet. A városi és széki hatóság tizedügyekben nem volt illetékes, valószínű, bár az utasítások nem említik, hogy e bíróság ítéletei ellen a fejedelmi táblához lehetett fellebbezni.

A tizedszedés.

A dézsmát a learatott földeken, illetve a szőlőkben szedték, mielőtt még a termést betakarították volna. Azt azonban megengedték, hogy a paraszt saját szükségletének fedezésére néhány kévét még a dézsmálás előtt hazavigyen, de csak a dézsmás és a pap tudtával és utólagos elszámolás terhe alatt. A tizedelésnek ez a régi szabálya sok bajnak és vizálynak lett a forrása, mert ha a dézsmás késétt, a termés a tarlón pusztult. Ezt a veszélyt voltak hivatva kiküszöbölni azok az országgyűlési határozatok, amelyek megengedték, hogy a dézsmás késése esetén a jobbágy termését a falu előljárósága vegye számba, tizedelje meg, s azután adjon engedélyt a betakarításra: A tizednek kicséplése és elszállítása, valamint hordók adása már nem a falu feladata volt, erről a dézsmás tartozott gondoskodni. Az általános gyakorlat szerint a tized egyik tizedét cséplés, a másikat pedig szállítás fejében le kellett adnia, úgyhogy csak $\frac{8}{10}$ részével — a jobbágyság egész termésének 8%-val — jelent meg a fejedelmi kincstár által megjelölt helyen és időben, hogy működéséről, minden egyes tételt írásos bizonyítékokkal támasztva alá, számot adjon. A beszállított termények értékesítéséről már a kincstár döntött, amelynek erre hivatott tisztviselői gondosan fölülvizsgálták a tizedszedők számadásait, s vagy a felmentés megadását, vagy a dézsmások felelősségre vonását javasolták. Utóbbi esetben valószínűleg a fejedelmi tábla ítélkezett fölöttük. ¹⁾

¹⁾ Két — 1591-iki és 1609-iki — tizedszedői utasítás alapján. E. O. E. III. k. 379—382. l. és VI. k. 158—161. l.

A tizedszedésnek ez a módja a XVII. század folyamán lényegében alig változott. Az országgyűlés, amikor a tized kérdésével foglalkozott, a dézsmások visszaélései ellen elhangzott panaszokat orvosolta. Az *Approbatæ* és *Compilatae Constitutiones* szerzői elsősorban ezeket a törvénycikkeket gyűjtötték össze. A későbbi tizedszedői utasítások már ezekre a gyűjteményekre hivatkoztak. Pontosan meghatározták, hogy a dézsmának, illetve aldezsmának mik a jogai és kötelességei, hogy milyen kihágásért milyen büntetést szedhet, vagy ha saját maga a vétkes, mennyit tartozik fizetni.¹⁾ Mindezeket a kérdéseket a részletkutatás hivatott tisztázni, amely majd megállapítja azt is, hogy az utasítások törvényekre alapozott elméleti rendelkezései a gyakorlatban miként valósultak meg, hogy a kincstárnak a tizedből mennyi tényleges jövedelme volt, s azt milyen szükségletek fedezésére fordította

A magyar vármegyék tizede.

Lényeges változást a XVII. század végéig a magyar vármegyék tizedének igazgatása sem mutat. Az egész tizedügy élén mindvégig az arendator állott, akit idővel főarendatornak neveztek. A földesurak továbbra is élvezték a tizedbérlet jogát, a fejedelem csak ott vette a tizedet saját kezelésbe, ahol a birtokos e jogával nem tudott vagy nem akart élni. Minthogy Búza városa a bérletek megújításának szokásos helye, elpusztult, az 1615-i országgyűlés úgy határozott, hogy Fejér, Hunyad és Küküllő vármegyék lakosai Enyeden, Belső-Szolnok, Doboka, Kolos és Torda vármegyék birtokosai pedig Kolozsvárott gyűljenek össze Szent György napjára, hogy a tizedet a fejedelmi árendástól, aki 15 napig várakozott rájuk, bérbe vegyék.²⁾ A fejlődés azután oda vezetett, hogy az arendator, egymaga nem győzvé a munkát, vicearendatorokat alkalmazott, mégpedig minden megyében egyet-egyet. Ezeket már nem familiárisai sorából választotta, hanem az illető megye birtokos nemesei közül a főispán és a vármegye hozzájárulásával nevezte ki. A vicearendatornak legalább 200 forintot érő birtokának kellett lennie, valószínűleg azért, hogy az esetleges károkat, amiket hanyagságával a kincstárnak és a bérlőknek okozhatott, megtéríthesse. Állása a magyarországi adószedőkével állítható párhuzamba, akiket ugyancsak a kamara nevezett ki, de legtöbbször nem egyedül a saját tetszése szerint, hanem csak a kérdéses megyében birtokos nemesek közül. A familiáris hivatalviselés rendszerét ebben az esetben nem a szakszerűség követelménye, nem a hivatásszerű tisztségviselés térfoglalása, hanem a rendi érdek és befolyás érvényesülése törte meg.³⁾

A vicearendatorok nemcsak a bérleteket kezelték, hanem ott, ahol a birtokos a bérletre nem tartott igényt, s más bérlő sem akadt, a tizedet is behajtották, tehát egyben dézsmások is voltak. Mint ilyenek, a főarendatortól a szászföldi vicedézsmásokéhoz hasonló utasítást kaptak, s működésükről a kicstárnak számoltak el. Egy 1692-iki utasítás szerint számadásukat kará-

¹⁾ Egy 1692-iki tizedszedői utasítást közöltek a M. Gazdaságtörténelmi Szemle 1900. évi folyamának 18—24. lapjain. Több kiadatlan utasítás található az Országos Levéltár Kamarai levéltárában az *Instructiones* c. gyűjteményben. Az *Approbatæ Constitutiones* II. részének 10. és 11. címe, III. részének 4. és 5. címe, V. részének 11—16. edictuma, valamint a *Compilatae Constitutiones* II. részének 4. címe foglalkozik a tized kérdésével. E törvényes rendelkezések azonban a tizedkezelés részleteit, tehát a kérdés közigazgatási vonatkozásait csak érintik. A részletkutatásnak így a levéltárak anyagát kell majd alapul vennie.

²⁾ E. O. E. VII. k. 288. l.

³⁾ U. o. XVI. k. 176. l.

csony előtt két héttel tartoztak benyújtani. Fizetésüket ekkor — ez is mutatja, hogy szolgálatuk familiáris jellege megváltozott — már nem terményekben, hanem készpénzben kapták.¹⁾

A tized mint kincstári jövedelem (bonum fiscale), sokszor osztozott e javak ama sorsában, hogy a fejedelem, pénzre lévén szüksége, magánosoknak deputálta, elzálogosította, vagy eladományozta. Erőskezű és jól gazdálkodó fejedelmek azután elődeiknek ezeket az intézkedéseit érvénytelenítették, s a tizedet újra visszaváltották. Bethlen Gábor pl. 1623-ban megkapta az országgyűlés hozzájárulását ahhoz, hogy az 1588 után magánosok kezére került tizedeket visszaszerezhesse.²⁾ Hogy ez mennyiben sikerült neki, a részletkutatás fogja majd megállapítani. Az kétségtelen, hogy a kincstár pontos jegyzéket vezetett róla, hogy hol és milyen tizedek vannak a fejedelem, vagy pedig magánosok birtokában. Ezeket a lajstromokat a hiteles helyek, a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent, levéltáraiban helyezték el megőrzésre, s másodpéldányait az érdekelt magyar megyék és szász szék, nemkülönben a vicearendátorok és a vicedézmások állandóan használták.³⁾ Azokon a területeken, amelyek a töröknek hódoltak, a tized terén is zavaros volt a helyzet. A fejedelem itt nem tudta jogait érvényesíteni, ezért a birtokosokat felhatalmazta, hogy a tizedet, ha tehetik, bérlet nélkül is behajthassák.⁴⁾

A tizeddel kapcsolatban kell megemlíteni az u. n. katedrapénzt, a census cathedraticust, amelyet a papság évenként fizetett a tized tulajdonosának, illetve bérlőjének. A szász papság a katedrapénzt a fejedelemnek fizette, s a kincstárnak ezt a jövedelmét 1693-ban kb. 1000 aranyra becsülték.⁵⁾

A tizedjövedelem összegszerű meghatározása, minthogy részben pénzben, részben pedig terményekben folyt be, éppoly nehéz feladat lesz, mint a kincstári uradalmaké.

29. §. Bánya- és erdőgazdaság.

Erdély földje gazdag ásványi kincsekben, területén a középkorban külön bányakamara működött. A bányászat, noha a XVI. és XVII. században fokozatosan hanyatlott, a nemzeti fejedelmeknek is jelentős jövedelmet biztosított. E fejedelmek a szoroson vett Erdély bányáin kívül hosszú időn keresztül a máramarosi, szatmármegyei és partiumbéli bányák fölött is rendelkeztek.

A máramarosi sóbányák.

A máramarosi, közelebről rónaszéki sóbányák már a középkorban szoros kapcsolatba kerültek a hadi szempontból igen fontos Huszt várával, a huszti várbirtokhoz tartoztak, elsősorban a várnak és személyzetének költségeit voltak hivatva fedezni. A bányákat a XV. század végén, de lehet, hogy már korábban is, a kezelő szervezet nevét rájuk is alkalmazva, kamaráknak hívták, s így nevezték azokat az ország különböző részeiben fekvő helyeket, illetve szerveket is, ahol, illetve amelyek a bányászott só t. árusí-

¹⁾ Az 1692-iki utasítást l. M. Gazdaságtörténelmi Szemle. 1900. 24—26. l.

²⁾ E. O. E. VIII. k. 128. l.

³⁾ L. az Approbatae és Compilatae Constitutiones idézett helyeit.

⁴⁾ E. O. E. XV. k. 114. l.

⁵⁾ *Dósa* i. m. 217. l.

tották. A máramarosi sókamarák multjára vonatkozólag csak egy-két töredékes adat áll rendelkezésünkre.

A Mátyás király halálát követő zavaros időkben a Jagellók a huszti várbirtokot többnyire bérbeadták, vagy elzálogosították, csak ritkán tartották kincstári igazgatás alatt. Mátyás király utolsó éveiben Huszt vára, a rónai vagy rónaszéki kastély és a máramarosi sókamarák Beatrix királyné birtokában voltak. II. Ulászló azután az egész uradalmat zálogba adta Perényi Gábornak, a sókamarák ispánjának. II. Lajos trónraléptekor, 1516-ban, Perényi Gábor az uradalom felét visszaadta a királynak, másik felét azonban 10.000 forintos követelése fejében megtartotta. Az uradalmat, benne a sókamarákat, ettől kezdve az uralkodó és Perényi Gábor tisztviselői közösen kezelték. A kezelő szervezetet és munkáját közelebbről nem ismerjük.¹⁾ Hogy a zálogkiváltásra mikor került sor, nem tudjuk. Lehet, hogy csak 1522-ben, amikor t. i. II. Lajos egyéb javakkal együtt a máramarosi sókamarákat is feleségének, Habsburg Annának adományozta.²⁾ A királynéi gazdálkodásról ugyancsak semmit sem tudunk. 1541-ben I. Ferdinánd Majláth István erdélyi vajdának és székely ispánnak adta bérbe a huszti uradalmat a máramarosi sókamarákkal együtt.³⁾ 1546-ban Majláth István özvegye, Nádasdy Anna, már csak az uradalom jövedelmének felét élvezte, az igazgatás munkáját, élén Broderich Mátyás huszti várnaggyal, a máramarosi sókamarák grófjával vagy ispánjával (comes-ével), királyi tisztviselők végezték.⁴⁾

I. Ferdinánd, mint a magyarországi pénzügyigazgatás egyéb ágaiban, a máramarosi sóbányászatnál és sókereskedelemlnél is, a bérletrendszer kiküszöbölését és a kincstári igazgatás megszilárdítását tűzte ki céljául. Törekvése a rendek helyeslésével is találkozott. Az országgyűlés 1548-ban kérte az uralkodót, hogy a máramarosi sókamarákkal törődjék, s állítson fel bányakamarákat, azaz sóárúsító szervezetet. Egyben megengedte, hogy a sókamaráktól távolosó Árva, Liptó és Turóc megyék lakossága lengyel, Szlavónia népe pedig tengeremelléki sót vásárolhasson.⁵⁾ A felsőmagyarországi megyék csak akkor vehettek lengyel sót, ha a királyi kamarák készlete kifogyott.⁶⁾

A máramarosi sóbányászat ügyének rendezésére 1548-ban került sor. I. Ferdinánd két királyi biztost küldött ki a feladat megoldására, a magyar kamara tanácsosait: Werner György sárosi kapitányt és Desseffy Jánost. Küldetésüknek legfontosabb eredménye a huszti, illetve máramarosi katonai és bányászati igazgatás szétválasztása lett. Mint már említettük, 1549 előtt a huszti várnagy egyben máramarosi sókamaragróf is volt, azaz a katonai és a bányászati vezetés egy kézben összpontosult. Az uralkodó 1548-ban szakított ezzel a rendszerrel. Broderich (Brodarich) Mátyás és Mecssey István huszti várnagyokat és máramarosi sókamaragrófokat felmentette, huszti várnaggyá Thoroczky Antalt, máramarosi sókamaragróffá pedig Makay Tamás szepesi kanonokot nevezte ki, akiket a két királyi biztos vezetett be hivatalukba.⁷⁾

¹⁾ Schmidt, Franz Anton: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthumes Siebenbürgen. Wien, 1834. I. k. 85. l.

²⁾ Az 1516-ban kötött egyezség a huszti várnagyon kívül kamarai faktorokat és irtokokat említ. Valószínű azonban, hogy más tisztviselők is voltak. (A máramarosi sóbányák II. Lajos trónraléptekor. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897, 139—141. l.)

³⁾ Schmidt i. m. I. k. 145. l.

⁴⁾ Schmidt i. m. I. k. 164. l.

⁵⁾ 1548 : 29. tc.

⁶⁾ 1550 : 68. tc.

⁷⁾ A kir. biztosok 1548. dec. 12-én kelt utasítását l. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. XI. 97.

A máramarosi sókamaragróf.

A huszti vár és a máramarosi sókamara a várnagyi és a kamaragrófi állások szétválasztása után is a legszorosabb kapcsolatban maradt egymással. A sókamara ezután sem szűnt meg a várbirtok, az uradalom része lenni. Jövedelméből továbbra is elsősorban a vár személyi és dologi kiadásait fedezték. A vár katonai ereje pedig biztosította, hogy a sókamara népei, tisztviselői és munkásai, az uradalom egész lakosságával együtt, zavartalanul dolgozhassanak. A sókamara tisztviselői erre a katonai erőre támaszkodva tudták az igazgatás munkáját elvégezni, a királyi rendeleteket és utasításokat végrehajtani. A huszti várnagy és a máramarosi sókamaragróf viszonyát legjobban ahhoz hasonlíthatjuk, amely a várbirtokokon a vár kapitánya és udvarbírája között állott fenn. A máramarosi sókamaragróft a huszti uradalom udvarbírájának tekinthetjük, akinek a várbirtok különleges viszonyainak megfelelő sajátos, más udvarbírák hatásköréből hiányzó feladatai is voltak.

Ezt nemcsak az a negatív bizonyíték támasztja alá, hogy a huszti várnagyok mellett külön udvarbírói állást — ellentétben a többi várbirtokkal — tudomásunk szerint nem szerveztek, hanem igazolják a korunkra maradt királyi biztosi és sókamaragrófi utasításoknak azok a pontjai is, amelyek a sókamaragróft a huszti várhoz tartozó javak és jövedelmek igazgatójának (administrator) nevezik és azok kezelésével megbízzák. Felszólítják pl., hogy a vár természetbeni ellátása érdekében egy kertes majort (curia seu domus allodialis) létesítsen. Ugyanebből a célból a kincstár két beregmegyei kerület tizedét bérelte, s behajtását a máramarosi sókamaragrófra bízta. Ő volt az előjárója a huszti vár alá rendelt 5 falunak és 5 mezővárosnak, amelyeknek lakosai fölött a földesúri jogokat gyakorolta és az uraságnak járó különböző szolgáltatásokat beszedte.¹⁾ Az 5 falu népe a várnak, az 5 mezőváros polgársága pedig a sókamaráknak szolgált, a bányászatban és a szállításban vett részt. A mezővárosi polgárok fölött a sókamaragróf bírói hatóságot is gyakorolt, bányáügyekben mint elsőfokú, egyébként azonban csak mint másodfokú bíróság, amelyhez a városi bírák ítéletei ellen fellebbezni lehetett. A földesúri jogok közé tartozott a vámszedés is, amit ugyancsak a sókamaragróf gyakorolt. A XVI. század közepén a huszti uradalom területén Huszton, Szigeten, Visken és Konyhán szedette embereivel a vámot.

A máramarosi sókamaragróf legfontosabb feladata azonban a sóbányászat igazgatása volt. Neve is ezt mutatja, a máramarosi királyi só kamaraispánjának vagy kamaraelnökének mondták (comes v. praefectus salium regionum v. nostrorum Maromarusiensium). Kamara alatt nem újkori kormányhatóságot, hanem középkori jellegű jövedelemkezelő szervet kell értenünk, amelyen azonban már az újkori közszolgálat és hivatalviselés hatása is kimutatható. A kamaraispán vagy kamaragróf nem bérlő, hanem kincstári tisztviselő, akit a király nevez ki, az uralkodó iránti hűségre esküt tesz, annak nevében szóló utasítást kap. Ezt az utasítást a magyar kamara állítja ki, mint a sókamaragróf fölöttes hatósága, amelynek engedelmességgel

¹⁾ Az 5 mezőváros: Hosszúmező, Huszt, Sziget, Técső, Visk; az 5 falu pedig: Bustyaháza, Dulfalu, Iza, Száldobos, Talaborfalva. Nemzetiségi és társadalmi viszonyaikra l. Bélay Vilmos: Máramaros társadalmi és nemzetiségi a megye betelepülésétől a XVIII. sz. elejéig. Bp. 1943. A sóbányászat társadalmi vonatkozásait is érinti. Az 5 falu 1550-i, a jobbágyság teljes névsorát tartalmazó, Bélay által nem használt urbáriumát l. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. XI. 38.

tartozik, működéséről negyed- vagy félévenként jelentést tesz, év végén pedig szabályszerűen elszámol. Fizetését nem természetben, hanem pénzben kapja. A leglényegesebb különbség pedig a középkori és újkori helyzet között, hogy a melléje és alája rendelt hivatalnokok nem familiáris alapon szolgálnak, nem a sókamaragróf magánalkalmazottai, hanem hozzá hasonlóan ugyan- csak kincstári, azaz köztisztviselők.

A rónai tiszt.

E tisztviselők közül a bányaaigazgatásban a rónai tiszt töltötte be a legfontosabb szerepet. Maga a kamaragróf Huszton lakott, az úgynevezett faktorházban (*domus factoratus*), a bányák pedig — a XVI. század közepén 3 aknát (*fodina*) említenek a források — Rónán feküdtek. Minthogy a kamaragróftól udvarbírói feladatai Huszthoz kötődtek, a rónai bányászatot csak időnként tekintette meg, annak állandó irányítása és ellenőrzése külön személy munkáját igényelte. Ezt a munkát végezte a rónai tiszt. Valószínű, hogy kezdetben a kamaragróf familiárisa volt, egy 1548-i utasítás még tisztnek vagy irnoknak (*officialis sive scriba*) mondotta. A serviensek sorából azonban ekkorra már kiemelkedett, amit bizonyít, hogy nem fölöttese, hanem a kincstár fizette. Az irnok név azután lekopott róla, miközben tisztiségének jelentősége és önállósága fokozatosan növekedett. Egy 1549-i utasítás már alkamaragrófnak (*vicecomes camerae*) nevezte, olykor alkamarásnak, (*vicecamerarius*) is hívták.¹⁾ Hivatala familiáris jellegét annyiban megtartotta, hogy külön utasítást nem kapott, hanem a kamaragrófi utasítást tartozott követni. Működéséről nem közvetlenül, hanem a kamaragróf útján adott számot. Négy ló tartására lópénzt, a rónai kamaraszolgák ellátására pedig úgynevezett asztalpénzt kapott. Saját maga mellett is tarthatott egy szolgát, szolga alatt természetesen nem a mai cselédet vagy altisztet, hanem éppen olyan szolgáló atyafit (*servitort* vagy *familiarist*) érve, amilyen valamikor ő volt a kamaragróf udvarában. Ezt a *servitort* *lapatista*-nak nevezték az utasítások, feladatát azonban, amiből nevének eredetére következtetni lehetne, közelebbről nem határozták meg. Maga a tiszt a bányákon kívül a raktárakra is felügyelt, amelyeket ugyancsak kamaráknak mondtak. A rónai kamarákon kívül leánykamarák, azaz fiókraktárak voltak még Hosszúmezőn és Szarvaszón is.²⁾

A rónai kamaraszolgák.

A rónai tiszt vezetése alatt dolgoztak az úgynevezett kamaraszolgák (*servitores*), a különböző munkások és a sószállítók. A kamaraszolgák a munkások ellátásáról és felszereléséről gondoskodtak, valamint a tisztnek segédkeztek. Közéjük tartozott a sószámláló (*numerator salium*), a sáfár (*dispensator*), a kulcsár (*claviger*), a szakács (*cocus*), a fürdős (*balneator*), a posztósok (*panniferi*), a szénégetők (*carbonarii*), a kovácsok (*fabri*), a béresek (*mercennarii*). A munkások közül a sóvágók (*sectores salium*), bírák (*iudices sectorum*) vezetésével a bányákban dolgoztak, a gépelyesek (*gepelistae*) és a kerekesek (*rotarii*, *kerekistae*) a sókockákat napfényre hozták, a sóhordók (*portatores salium*) pedig a raktárakba vitték. A piacra kerülő árut azután a Tisza vizén hajósok (*nautae*, *celleristae*) szállították. Mindezek a

¹⁾ 1552-ben Hunyadi Lukács volt rónai alkamarás. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. X. 379.

²⁾ Az egyik utasítás szigeti officialisról is beszél. Lehet, hogy ott is voltak raktárak, s azokat külön tiszt kezelte. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. IV. 17.

személyek kamarai alkalmazottak voltak ugyan, pénzbeli és természetbeni bérért dolgoztak, hivatalnokoknak azonban nem tekinthetjük őket, munkájukat és helyzetüket nem a közigazgatás-, hanem a gazdaság- és társadalomtörténelem hivatott megvizsgálni.¹⁾

A római máglyás.

Velük szemben kamarai tisztviselőnek kell minősítenünk a máglyást vagy ellenőrt (magulator sive contrascriba), noha korábban valószínűleg ő is a kamaraszolgák közé tartozott. Eredeti feladatát, a máglyákba rakott sókockák számontartását, a sószámláló örökölte, ő pedig az egész kamarai üzem ellenőrévé lépett elő. A fejlődés akkor ért el erre a fokra, amikor a bérletrendszer megszűnt, a kamaragróf kincstári tisztviselő lett, aki mellé, a kincstári közigazgatás alapelveinek megfelelően, egy ellenőrt is ki kellett nevezni. A máglyást az utasítások a kamaragróf ellenőrének tüntetik ugyan fel, a valóságban azonban annak udvarbírói működését nem, hanem csak a sóbányászatot és az abból származó jövedelem kezelését ellenőrizte. Nem is Huszton lakott, a kamaragróf tartózkodási helyén, hanem a római bányák mellett. Lényegében tehát nem annyira a kamaragróf, mint inkább a római tiszt ellenőrt láthatjuk benne. Annak asztalánál étkezett servitorával, akit ugyanúgy lapatistanak hívtak, mint a tisztét. Lakást is természetben kapott, fizetést pedig két ló tartására hópénzt. Állásának köztisztviselői jellegét mutatja, hogy a magyar kamarától a király nevében külön utasítást kapott. Eszerint a kamarai pénztár egyik kulcsát a kamaragróf, a másikat ő őrizte. Mindenről, a termelésről, bevételekről és kiadásokról pontos lajstromot tartozott vezetni, s annak alapján a kamaragrófhoz hasonlóan kimutatókat készíteni és elszámolni. Érthető tehát, hogy csak litteratus ember, magyarul deák, lehetett máglyás.²⁾

A huszti factor.

Már nem a bányászat, hanem a sószállítás ellenőrzésében jutott szerephez a huszti factor. A Tiszán a római tiszt és a máglyás kísérőlevelével lefelé szállított rakományokat megvizsgálta, s róluk a kamaragróf nevében, annak pecsétjével megerősített új szállítási igazolványokat adott. Külön utasítást nem kapott, amiből arra következtethetünk, hogy nem mint köztisztviselő, hanem magánjogi alapon, mint a kamaragróf familiárisa szolgált.³⁾

A nagyági tiszt.

Ugyancsak a sószállítást ellenőrizte és a csempészést volt hivatva megakadályozni a nagyági tiszt (officialis). Ő azonban már nem tartozott a kamaragróf familiárisai közé, sőt nem is annak, hanem közvetlenül a magyar kamarának volt alárendelve. A király nevében szóló utasítását Pozsonybó

¹⁾ V. ö. *Iványi Béla* értekezésével (A királyi sókamara szervezete a középkorban. Bp. 1911.), amelyben a kamarai szervezet társadalmi és gazdasági vonatkozásait is vizsgálja. Néhány olyan tisztséget is említ, amelyeknek Máramarosban a XVI. sz. közepén már nincs nyomuk. A középkori viszonyok ekkorra már több tekintetben módosultak.

²⁾ A XVI. század közepén kettőt névszerint ismerünk: Pápai János és Keresztes Lukács deákokat. 1549-i és 1550-i utasításaikat I. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. XI. 87, IV. 46.

³⁾ Egy 1550-i utasítás szigeti faktort is említ. Lehet azonban, hogy összetéveszti a husztiival, esetleg a szigeti officialissal, amennyiben ilyen csakugyan volt. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. VII. 33.

kapta, s noha egy ideig a kamaragróf asztalánál étkezett, működéséről egyenesen fölöttes hatóságának adott számot. Fizetését, amelyből 2 lovat tarthatott, a szállítmányok után szedett díjból fedezték, ha pedig az kevésnek bizonyult, a sókamara jövedelméből egészítették ki.¹⁾

A tokaji tiszt.

A bányászattal és a szállítás ellenőrzésével, a csempészás megakadályozásával, a kamara szerepe nem ért véget, a kincstár érdeke azt is megkívánta, hogy a sót értékesítse, forgalomba hozza. A középkorban nemcsak a sóbányászat, hanem a sókereskedés is állami, helyesebben uralkodói monopólium volt, éppen úgy, mint napjainkban. A királyi bányákban bányászott sót az ország különböző részein úgynevezett lerakóhelyeken (loca depositionis) külön e célra létesített szervek árusították, amelyeket szintén kamarának, vagy leánykamarának hívtak. Ezeket kincstári tisztviselők vezették. Fizetésük sokba került, amikor pedig a sóbányák bérbe vagy zálogba kerültek, feleslegessé is váltak, mert ilyenkor az értékesítésről is a bérlőnek vagy zálogosnak kellett gondoskodnia, aki természetesen olcsóbb módot keresett. Ez a magyarázata, hogy amikor II. Lajos a máramarosi sóbányákat kiadta kezéből, 1521-ben a sókereskedési monopóliumot megszüntette, a lerakóhelyek kamaráit feloszlatta és megengedte, hogy sóval mindenki kereskedhessék.²⁾

Amikor azután I. Ferdinánd a sóbányászatot ismét kincstári kezelésbe vette, újra szükségesnek bizonyult, hogy a kereskedelem megkönnyítésére valahol lerakóhelyet létesítsenek. A kereskedők részére ugyanis nagy fáradságot jelentett, ha a sóért egészen a rónai bányákig, vagy akár csak a huszti faktorig kellett utazniok. A kincstár valamilyen jobban megközelíthető lerakóhelyen sokkal nagyobb forgalmat remélhetett. Ezért szervezték a tokaji tisztséget, officialtust.

A máramarosi sókamara tokaji tisztjének (officialis camerae salium nostrorum Maromarusiensium in Tokaj) az volt a feladata, hogy a kamaragróftól, illetve a huszti faktortól hajón érkező sót átvette, jegyzékbe foglalta, elismervényt adott róla, majd nagyban és kicsinyben árusította, miközben arra is ügyelt, hogy erdélyi sót Magyarországra ne hozzanak be. Bár, mint neve is mutatja, a máramarosi sókamarával szoros kapcsolatban állott, mégsem neki, hanem a nagyági tiszthez hasonlóan közvetlenül a magyar kamarának volt alárendelve, attól kapta a király nevében kiadott utasítását, negyedévi jelentéseit ahhoz küldte, év végén az előtt adott számot működéséről. Asztal- és ruhapénzen kívül 4 ló és egy számtartó (rationista) tartására kapott fizetést. Ez utóbbit familiáris alapon fogadta, s érte teljes felelősséget vállalt.³⁾

¹⁾ A nagyági officialis 1550-i utasítását I. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. IV. 47.

²⁾ *Iványi* i. m. 35. l.

³⁾ A tokaji tiszt 1550-i utasítását I. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. IV. 49. Tokajon kívül Naményen is említenek a források lerakóhelyet, amelyet ugyancsak egy tiszt gondjára bíztak. Róla azonban közelebbit nem tudunk. — A lerakóhelyeket az 1569. évi 18. tc. is említi, kétséges azonban, hogy a felsorolt helyeken csakugyan voltak sókamarak. — 1575-ből a pozsonyi sókamara vezetőjének utasítása maradt korunkra. Ez a hivatal (Salzkammer) azonban nem a magyar közigazgatás szervezetébe tartozott, az Ausztriából Magyarországra szállított sót árusította, mint neve is mutatja (Salzhändler). A pozsonyi hajozás irányítójával (Schiffmeister-Amts-Verwalter) működött együtt, s közvetlenül az alsóausztriai, közvetve pedig az udvari kamara főhatósága alatt állott. Az utasítást kiadta *Schmidt* i. m. II. k. 460—463. l.

A máramarosi sóbányák a nemzeti fejedelmek alatt.

Nagy vonásokban ilyen volt az a hivatalszervezet, amelyre I. Ferdinánd a máramarosi sóbányákból származó jövedelmének kezelését bízta. Kiéptetése több esztendő munkáját igényelte. Werner György és Dessewffy János után még többször járt hasonló rendeltetésű királyi bizottság Máramarosban. 1550-ben Dessewffynek Ormányi Demeter volt a társa. 1551-ben Ormányi egyedül látogatta meg a vidéket. 1553-ban Werner György és Francisci Tamás jelent meg az uralkodó képviselőjében. Fáradságos munkájuk gyümölcsét azonban megbízójuk nem élvezhette zavartalanul.¹⁾

A máramarosi sóbányák sorsát I. Ferdinánd 1550 körüli intézkedései után nem ismerjük, a XVI. század második felének és az egész XVII. századnak eseményeit sűrű homály borítja. Még a bányák tulajdonjogának kérdése is tisztázásra vár. Amíg Mária királyné, II. Lajos özvegye, élt, bizonyos jogok őt is megillették, s noha I. Ferdinánd a javak és jövedelmek igazgatása tekintetében nővérével kötött megállapodásuk értelmében önállóan rendelkezett, a kezelő személyzet, legalább is a vezető tisztviselők, a királynénak is hűséget fogadott.

Wenzel Gusztáv szerint Máramaros megye, benne Huszt várával és a sóbányákkal, tényleg már 1556-ban Erdély birtokába került, a speyeri egyezmény I. Miksa és János Zsigmond között 1570-ben jogilag is odaítélte, s ettől kezdve egészen 1733-ig állandóan ott is maradt.²⁾ Valójában a huszti vár s vele együtt a sóbányák több ízben gazdát cseréltek, hol a magyar király, hol az erdélyi fejedelem rendelkezett fölöttük, egyszer saját igazgatás alatt tartották, máskor elzálogosították őket. Történetüket a részletkutatásnak kell majd megvilágítania, jelenleg csak egy-két töredékes adat nyújt némi tájékoztatást.³⁾

1556 januárjában a bányák még I. Ferdinánd birtokában voltak. Ekkor ugyanis az uralkodó kötelezettséget vállalt, hogy 20.000 forintnyi tartozását 4 esztendő alatt e bányák jövedelméből fogja kifizetni Perényi Péter fiának, Gábornak. Egyben megengedte, hogy Perényi embere a máramarosi kamaragróf (praefectus camerae) mellett legyen és annak a só értékesítésében segédkezzék.⁴⁾

A következő ismert adat 35 évvel későbből, 1591-ből való : Szigety András deák rónai sókamaraispán (praefectus camerae salis Rhonensis in Maramaros) magyarnyelvű hivatali utasítása.⁵⁾ Nem tűnik ki belőle, hogy ki adta, minthogy azonban Gyulafehérvárott kelt, valószínű, hogy az erdélyi fejedelem, aki tehát eszerint ebben az időben a birtokában lévő máramarosi bányákat saját igazgatásban kezelte. A kamaraispánnak, akinek a huszti várkapitány nyújtott katonai támogatást, ekkor is kettős feladata volt :

¹⁾ A máramarosi sókamarára vonatkozó legfontosabb iratok, a már idézettekén kívül, a következők : (valamennyi Orsz. Lvt. Kam. lvt. Libri instr. című gyűjteményben) 1548-i kamaragrófi utasítás (XI. 45.), 1549-i kamaragrófi utasítás (XI. 48.), 1550-i kamaragrófi utasítás (I. 173.), 1550-i biztosi utasítás és jelentés (XI. 36, 37.), 1551-i biztosi utasítás (VII. 33.), 1553-i biztosi jelentés (X. 378.). Makay Tamást 1552-ben Eszékly Ádám követte a kamaragrófi tisztségben.

²⁾ I. m. 237. l.

³⁾ Huszt történetére l. *Nagysomkúti Pap József*: Adalékok Máramaros történetéhez. Máramarosziget, 1909. Az egész megyére pedig *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Bp. 1918.

⁴⁾ *Schmidt* i. m. I. k. 249—250. l.

⁵⁾ Közölve a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, 1898. 454—458. l.

a bányászat és az árusítás irányítása. A kamara szervezete az 1550 körüli helyzethez viszonyítva összezsugorodott. Az utasítás szerint csak egy számos, egy lapátos, egy kulcsár, aki egyben sáfár is volt, egy sütőasszony, egy szakács és egy béres tartozott a kamarai személyzethez, a bányamunkásokat nem számítva. Fizetésüket részint pénzben, részint pedig természetben kapták. A kamaraispán a huszti várbirtok udvarbírói szerepét is betöltötte.

Nem változott a kamarai szervezet, amikor a bányák rövidebb időre királyi igazgatás alá kerültek. 1600 június 22-én a szepesi kamara Ercky János doctor utriusque iuris máramarosi sókamaraispán (praefectus camerae salinariae Maramarusiensis) részére állított ki hivatalos utasítást, amely latin nyelven ugyanazokat a rendelkezéseket tartalmazta, mint az 1591-i magyar nyelvű utasítás. Belőle tudjuk meg, hogy a számos latin neve numerator volt, a lapátosé ventilator, a kulcsár-sáfáré claviger et dispensator és így tovább.¹⁾

A szepesi kamara 1603-ig maradt a máramarosi sókamara főhatósága. Ekkor I. Rudolf Huszt várát és az azzal járó máramarosi grófi (főispáni) címet, valamint a sóbányákat Basta Györgynek adományozta.²⁾

Basta nem sokáig élvezhette a huszti uradalom jövedelmét. A várbirtok összes tartozékaival az erdélyi fejedelmek kezére jutott. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy Bethlen Gábor fejedelem 1626-ban 50.000 arany fejében zálogba adta Bethlen Istvánnak és utódainak. Az Approbatae Constitutiones mint fejedelmi (fiskális) birtokot említik. Wenzel Gusztáv szerint a máramarosi sóbányászat történetében a XVII. század a hanyatlás korszaka volt, a bányák új virágkora akkor kezdődött, amikor ismét magyarországi igazgatás alá kerültek.³⁾

Nagybánya és Felsőbánya.

Máramaros és Erdély között, Szatmár területén, két bányahely feküdt, mindkettő aranyáról és ezüstjéről híres: Nagybánya (Szatmárbánya, Rivulus Dominarum, Ungarisch Neustadt) és Felsőbánya (Mons Medius, Mittelburg). A XVI. és XVII. század folyamán többnyire Erdélyhez tartoztak, még azokban az években is, amikor Erdély a Habsburgokat uralta. Az itteni bányászat Mátyás király korában érte el virágkorát, a Jagellók idejében, majd Zápolyai János alatt fokozatosan hanyatlott. A bányák egy része a kincstár tulajdonában volt, a legtöbbet azonban bányapolgárok művelték.

A középkorban Nagybányán külön bánya- és pénzverőkamara működött, mindazokkal az üzemekkel és ugyanolyan szervezettel, mint az ország többi ilyen kamarája. Ez a szervezet a bányászat hanyatlásával párhuzamosan összezsugorodott. A visszafejlődés okait és menétét nem ismerjük, tisztázása a kamara monográfiájának lesz a feladata. Jelenleg néhány esetleges és töredékes adat összefoglalásával kell megelégednünk.

A nagybányai kamara I. Ferdinánd alatt.

Amikor Fráter György Erdélyt és a magyarországi részeket 1551-ben I. Ferdinándnak átadta, a király Bornemissza Pál veszprémi püspököt és Werner György magyar kamarai tanácsosokat küldte ki a kincstári jöve-

¹⁾ Eredetijét I. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Instr. Fasc. 6. N° 171.

²⁾ Takáts Sándor: A máramarosi sóbányák jövedelme 1551/52 és 1600/01-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 192—195. l.

³⁾ I. m. 237—238. l.

delmek megvizsgálására. Jelentésükből¹⁾ tudjuk, hogy Martinuzzi utolsó éveiben mint kamarás (camerarius) Szentgyörgyi Péter deák vezette a kamarát, amely ebben az időben már nem hetenkint, mint Mátyás király korában, hanem évenként csak négyszer helyezte üzembe az aranyat az ezüstitől elkülönítő választóművet (officina separatoria),²⁾ cementezésre pedig, azaz az arany finomítására, amit a XV. század 80-as éveiben ugyancsak hetenkint végeztek,³⁾ az esztendő folyamán csak két alkalommal került sor. Minthogy a magánosok által bányászott nemesércet a kamara cementezés idején váltotta be, nem csodálkozhatunk rajta, hogy ilyen viszonyok között a nagybányai bányakamara területén a nemesércmonopólium jogát nem gyakorolták, a királyi biztosok szerint a bányászott aranyat és ezüstöt ki-ki annak adhatta el, akinek akarta, annál is inkább, mert a kamara állandó pénzsűkében szenvedett, az üzemi tőkét többnyire a kamarás előlegezte. Rendszeres pénzverésről ilyen körülmények között természetesen szó sem lehetett.⁴⁾

I. Ferdinánd biztosai feltárták uruk előtt a nehézségeket, de a helyzetet nem látták reménytelennek. Azt javasolták, hogy a nagybányai kamara az erdélyi közigazgatás keretében maradjon, s hogy az uralkodó a bányászat, nemesércbevéltás és pénzverés ügyének újjászervezésére külön bizottságot küldjön Nagybányára. Ez meg is történt. Az 1553-ban kiküldött új bizottságnak Werner György és Francisci Tamás magyar kamarai tanácsosok lettek a tagjai, valamint Thorda Zsigmond, aki utóbb szintén a magyar kamara tanácsába került.

E bizottság utasításából⁴⁾ kitűnik, hogy Szentgyörgyi Péter deákot a kamarási tisztségből elmozdították, minden ingó és ingatlan vagyonát lefoglalták. Helyére a kamara vezetőjévé (comes seu praefectus camerae) Szűcs (Pellio) Vincét nevezték ki. A kincstár úgy tervezte, hogy a nagybányai bányászatot újra felvirágoztatja, az uralkodó urburaszedési jogát ismét gyakorolja, a nemesérc forgalmát monopolizálja, s mind az arany, mind az ezüstpénzek veretését újra megkezdi. Megbizta a királyi biztosokat, hogy a kamaraelnök mellé a szükséges tisztviselőket alkalmazzák, elsősorban egy számtartót (rationista) fogadjanak.⁵⁾

A biztosok Szűcs Vincét beiktatták hivatalába, a nagybányai kamara- és vágrófságba (praefectura camerae et castelli) s ideiglenes utasítást adtak ki részére. Észereint a nagybányai kamara már nem az erdélyi közigazgatás keretébe tartozott, hanem közvetlenül a magyar kamara főhatósága alatt

¹⁾ Az 1552-i jelentést kiadta Engel János Keresztély a Halleban megjelent Allgemeine Welthistorie 49. részének 3. kötetében, 1801-ben. A jelentés mellékletét azonban, amely a nagybányai bányászat helyzetét részletesen ismertette, nem közölte.

²⁾ V. ö. Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán c. tanulmányának II. sz. mellékletével. A Gr. Klebelsberg K. Magyar Történetkutató Intézet VI. évkönyve. Bp. 1936.

³⁾ Engel i. m. 16—18, 31. l.

⁴⁾ Kiadta Engel i. m. 67—78. l.

⁵⁾ Az utasítás szerint Nagybányán ebben az időben sem bányamester, sem bányaugyvelők nem voltak. A pénzverő személyzet szintén hiányzott. Cementező, égető és választó művek működtek, de külön kémleiszt nem tartottak. A választó azt vitatta, hogy tisztsége őt örökös jogon illeti meg. Urburát nem szedtek. A kamara épülete a nagybányai várban volt, amelynek birtokához néhány falu is tartozott. A vár élén várnagy (castellanus) állott, aki fölött a kamaragróf rendelkezett. Nagybányán kívül, amely már a középkorban városi (civitas) rangra emelkedett, Felsőbánya mezőváros (oppidum) polgárai műveltek bányákat. Kapnikbánya lakosait földesuruk akadályozta a bányászásban. U. o.

állott. A kamaragróf jelentékeny katonaság fölött is rendelkezett, a várnagy parancsnoksága alatt 14 lovast és 40 gyalogost tartott. Ez a fegyveres erő volt hivatva biztosítani, hogy az uralkodó urbura-, bánya-, nemesércmono-pólium- és pénzverési jövedelmei zavartalanul befolyjanak. Az utasítás megfelelő számú kamarai tisztviselő alkalmazásáról is rendelkezett. Külön személyre, a kamaragróf esküt tett hű emberére (homo fidelis iuratus) bízta a királynak járó urbura beszédését. Egy másik hű embere azt a feladatot kapta, hogy a kohókat sorrajárja, az olvasztásnál jelen legyen, s az olvasztott nemesércet a kamara jegyével jelölje meg. Az ilyen ércet azután magánforgalomba hozni nem volt szabad, hanem a kamaránál kellett beváltani. Az ezüstjelzón (signator argenti) kívül a cementező (cementator), a választó (separator) és az égető (cremator) mellett kémlész (proborator) is működött az utasítás elgondolása szerint, valamint pénzverőműhely megfelelő személyzettel (cutor, sculptor ferramentorum, faber ferramentorum). A bányászatot a bányamester és az ügyelő volt hivatva irányítani. E tisztviselők, noha a kamaragróf iránti hűségüket az utasítás hangsúlyozta, már nem hűbéri alapon szolgáltak, nem magánalkalmazottak, hanem kincstári, azaz állami hivatalnokok voltak. Bizonyos familiáris jelleget azonban hivatalviselésük még feltüntet. Így pl. egyesek közülük fizetésük egy részét pénzben, másik részét azonban természetbeni ellátásban kapták, a kamaragróf asztalánál étkeztek. Közéjük tartozott a kamaragróf mellé rendelt ellenőr (contrascriba) és számtartó (rationista) is, akiknek pedig éppen az volt a feladatuk, hogy a kincstár érdekét védelmezzék. Voltak azután olyan alkalmazottak is, akik egészen magánjogi alapon szolgáltak, pl. a kamaragróf írnoke, vagy a cementező segédei. Ezek tartására uruk bizonyos összeget kapott, s tetszése szerint fogadta vagy bocsátotta el őket. Működésükért természetesen minden tekintetben viselte a felelősséget.

A kimondottan kamarai, azaz pénzügyigazgatási feladatok elvégzésén kívül az utasítás a kamaragróft a bányavárosok lakossága fölött közigazgatási hatósággal is fölruházta, továbbá a nagybányai várhoz tartozó falvak jobbágyszolgáltatásainak kezelésével, azaz némileg a máramarosi kamaragrófra emlékeztető udvarbírói munkával is megbízta.¹⁾

Szűcs Vincét halála megakadályozta abban, hogy a működéséhez fűzött reményeket valóra váltsa. 1554 közepén, amikor az udvari kamara a két Feigel (Feyel) testvért, Jánost és Pétert küldte le, hogy a nagybányai bányákat, mint szakemberek megvizsgálják, a kamarát már Francisci Tamás magyar kamarai tanácsos igazgatta, aki mellé segítségül Duk Bernátot rendelték.²⁾

A Feigel testvérek küldetésének eredményét, valamint Francisci Tamás kamaragrófságának részleteit nem ismerjük. Csak annyit tudunk, hogy I. Ferdinánd 1560-ban Nagy- és Felsőbányát elzálogosította Balassa Menyhértnek,³⁾ akit egy 1563-i királyi rendelet nagybányai kamaragrófnak nevez.⁴⁾ A háborús idők lehetetlenné tették, hogy I. Ferdinándnak

¹⁾ Az utasítást Engel adta ki i. m. 99—106. l. Keltét azonban valószínűleg tévesen teszi 1552. dec. 1-re, vagy pedig a biztosok utasítása nem 1553. júl. 16-án kelt. A biztosok utasítása ugyanis okvetlenül korábbi kell legyen, mint az általuk a kamaragrófnak adott utasítás

²⁾ A Feigel testvérek 1554. júl. 7-én kelt utasítását l. Orsz. Lvt. Kamarai lvt. Libri instr. XI. 20.

³⁾ Wenzel i. m. 230. l.

⁴⁾ Schmidt i. m. I. k. 382. l. A rendeletből nem tűnik ki, vajjon Balassa zálogbirtokos, bérlő, avagy királyi tisztviselő volt.

és biztosainak elgondolásai a nagybányai bányakamarát illetően valóra váljanak. A fegyverzaj elültével azonban a kincstár újra, meg újra megkísérelte, hogy ezt a jövedelemforrást megnyissa.

A nagybányai kamara I. Miksa korában.

Az I. Miksa és János Zsigmond között létrejött egyezmény értelmében a nagybányai bányakamara a magyar király birtokában maradt.¹⁾ Ebben az időben Felsőmagyarországnak, amelyhez Szatmár megye is tartozott, már külön pénzügyi és gazdasági kormányhatósága volt, a szepesi kamara, természetesen tehát, hogy a nagybányai bányakamara ettől kezdve a XVI. és XVII. század folyamán, amikor nem Erdély, hanem a királyi Magyarország jövedelmét volt hivatva gyarapítani, nem a pozsonyi magyar, hanem a kassai szepesi kamara közvetlen főhatósága alatt állott. I. Miksa 1571-ben a szepesi kamarát bízta meg, hogy a nagybányai bányaigazgatást megszervezze. Rendeletéből kitűnik, hogy a bányászat a János Zsigmondnak Erdélybe történt visszahívása óta eltelt másfél évtized alatt mennyire visszafejlődött. Kamaragrófról ez a rendelet nem is beszél, csak bányabírói (iudex metallicus) állás felállítását tervezi, akinek egy számtartó (rationista), egy írnok (scriba), egy kémlelő (artifex experiendarum venarum) és négy bányaügylelő (praesides fodinarum) lesz majd segítségére. A bányászott aranyat és ezüstöt, mondja a rendelet, egyelőre Selmechányára vigyék, a nagybányai pénzverő megnyitására csak később kerülhet sor, esetleg nem is Nagybányán, hanem Kassán vagy Szatmáron, amely helyek sokkal biztonságosabbak.²⁾

A királyi rendelet eredményét nem ismerjük. Nagy akadály volt a bányaüzemek működésének, hogy szakértő tisztviselőket és munkásokat nehezen találtak. 1575-ben is azt ajánlotta a kiküldött királyi biztos, hogy Körmöcbányáról a bányászathoz és kohászathoz értő szakembereket küldjenek a gazdag nagy- és felsőbányai arany- és ezüstbányák kiaknázására.³⁾ Szakemberekben azonban az alsómagyarországi bányakamara sem bővelkedett.

A nagybányai kamara a nemzeti fejedelmek alatt.

1583-ban Nagybánya és Felsőbánya a Báthory család birtokába került. A Báthoryak a bányákat bérbeadták, ez sokkal egyszerűbb és jövedelmezőbb megoldásnak bizonyult, mint ha saját tisztviselőikkel kezeltették volna.⁴⁾ Valószínűleg így cselekedett Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György is, akik a szatmári bányavárosokat ugyancsak királyi adományul kapták. A bányakamara sorsát ezekben az évtizedekben teljes homály borítja.⁵⁾

A nagybányai kamara I. Lipót korában.

A fejedelmi családok kezéről a vasvári békekötés idején került vissza a szatmári bányavidék a királyi kincstár igazgatása alá. 1664-ben Bélaváry Miklós, a szepesi kamarai igazgatóság egyik tanácsosa, mint királyi biztos, vizsgálta meg a nagybányai üzemeket. Jegyzőkönyvéből kiderül,

¹⁾ Wenzel i. m. 230. l.

²⁾ Schmidt i. m. I. k. 210—215. l.

³⁾ Wenzel i. m. 231. l.

⁴⁾ Wenzel i. m. 231—234. l. néhány bérlő nevét felsorolja.

⁵⁾ Bethlen Gábor 1620-ban báró Herberstein Feliciánt elmozdította a nagybányai kamara éléről, s a Nagyverem nevű bányát, valamint a pénzverőházat magának Nagybánya városának adta bérbe. U. o. 416—418. l.

hogy a bányákat és a pénzverőházat ekkor Proczner Bálint bányafelügyelő vezette, akinek Várdai János deák segített. Proczner, bár nem bérlő, hanem kincstári tisztviselő volt, nagy önállósággal gazdálkodott. A bányaműveléshez szükséges üzemi tőkét csak egy lengyel hercegtől tudta megszerezni, s annak fejében lengyel pénzt veretett, amit tulajdonképen nem lett volna szabad tennie, amint hogy a királyi biztos azonnal meg is tiltotta.¹⁾ A kamarai üzemek működésének biztosítására máshonnan kellett pénzt szerezni. Hogy ez miként sikerült, egyelőre nem tudjuk, tény azonban, hogy a nagybányai bányászat fejlődése a XVII. század utolsó harmadában a szepesi kamara irányítása és ellenőrzése alatt felfelé ívelő pályát mutat.

Egy 1667-i hivatalos jelentés szerint, amely azonban hivataltörténeti adatokat sajnos nem tartalmaz, ebben az időben Nagy-, Felső- és Feketebányán négy bányában dolgoztak, az egyiket 18 év óta Proczner Bálint műveltette.²⁾ A magánosok által bányászott nemesércet a nagybányai választóműben rendszeresen beváltották, s a kincstári bányák termésével együtt pénzzé verték. A hangsúly a kamarai üzemek közül a pénzverőműhelyen nyugodott, amit bizonyít, hogy az 1670-es és 1680-as években az egész kamarai szervezet vezetését a pénzverőmesterre (Müntzmeister) bízták, akit egyben pénzbecsőrre (Quardein, Wardein) is kineveztek, kettős tisztsége alapján Müntz—Wardein-nak hívták, sőt a választómesteri és kémlési feladatokat is rá ruházták emellett, hogy a bányákat is irányítani kellett. Ezt a sokfelé elágazó munkát egymaga természetesen nem végezhette el, ezért több tisztviselőt rendeltek melléje, illetve alája. Ezek közül az ellenőr (Contralor) volt a legfontosabb, aki egyúttal a számvevői (Buchhalter) állást is betöltötte. A pénzverőmester és az ellenőr-számvevő mindenben közösen jártak el, együttesen viselték a felelősséget, kezelték a pénztárt, vezették a könyveket, készítették a havi és negyedévi kimutatásokat és az évvégi számadásokat. Hivatali utasításukat a szepesi kamarai igazgatóságtól kapták, ennek a kormányhatóságnak közvetlen főhatósága alatt állottak. Egy számtartó (Rationist) és egy írnok (Schreiber) végezte mellettük az írásbeli munkát. A kamarai jószágok gazdálkodását egy udvarbíró (Müntz-Güter-Hofrichter) vezette. Valószínű, hogy még több más tisztviselő is szolgált a kamara keretében, róluk azonban az eddig napfényre került pénzverőmesteri utasítások, amelyek elsősorban a nemesércheváltás és a pénzverés részleteivel foglalkoztak, s a bányászatról éppen csak megemlékeztek, nem szólnak.³⁾

¹⁾ A jegyzőkönyv egyes részeit kiadta Kármay Ödön a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemleben, 1905, 160—162. l. Tanulságos többek között Nagybánya bírójának és esküdteinek panaszlevele: »Nem kicsiny kárunkra vagon, hogy az ő felsége itt való pénzverő és választó házában való külömb külömb tiszteteknek s nevezetesen az választásnak adminisztrációjára és tanulására senkit a mi magyar atyámfiai közül nem admittálnak... Annak okáért kívánók az nemes kamarától, ha mikor az ott való officialisoknak restaurációja vagy rectificációja lenne, providéálna az nemes kamara, admittálnak az ott való mestersegeknek tanulására s adminisztrációjára becsületben forgó s ahoz alkalmas magyar atyámfiai, holott mostan akár varga, akár mi egyéb mesterember, ha városunkban nem lakik is, csak német natio legyen, az fogadtatik oda.« Fényt vet ez a panasz arra a körülményre, hogy a bányatisztviselő osztályból miért hiányzott, illetve miért volt benne oly kicsiny a magyar származású elem. Eszerint a bányászattól a magyarok sem idegenkedtek.

²⁾ Jelentés 1667-ből a nagybányai bányák állapotáról. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899, 420—421. l.

³⁾ Mittermayr Lipót pénzverőmester 1674. márc. 14-én kelt utasításának egykorú másolata az Országos Levéltárban a Soós-család levéltárában található. Österreicher Péter pénzverőmester és Proczner Bálint ellenőr 1680. máj. 23-án kelt utasítását kiadta Kármay Ödön a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemleben, 1903, 179—184. l.

A XVII. század utolsó negyedében teljes homály borítja a nagybányai kamara multját. 1703-ban, mielőtt még a szepesi kamara működése II. Rákóczi Ferenc szabadságharca következtében megszakadt, a nagybányai pénzverőházat (*domus cusoria*) s egyben a többi üzemet Kropff Ferenc számvevő-ellenőr (*conservator librorum et contrascriba*) vezette a következő hivatalnokok, illetve alkalmazottak élén: 1 bányamester (*magister montium*), 1 bánya- és szerszámrnok (*scriba montium et instrumentorum*), 1 véső (*sculptor*), 1 választómester (*Schaidtmaister*), annak első és második segéde (*Mitgehülf*), 1 pénzkovácsmester (*Müntzschmidtmaister*), 2 pénzverő (*Müntzer*) és 1 lakatos (*Müntzschlosser*). Ez a kimutatás azt tanúsítja, hogy a XVII. és XVIII. század fordulóján a nagybányai bányakamara területén a kamarai üzemek közül a bányákban, a választóműhelyben és a pénzverőházban folyt munka, s a vezetős szerepet, az 1670-es években kialakult helyzetnek megfelelően, ekkor is a pénzverőház játszotta, amelynek irányítója a bányászatra, valamint a választóműben lebonyolódó nemesércbeaváltásra is felügyelt.¹⁾

Uradalmi bányák.

Az Erdélyhez tartozó magyarországi részeken, valamint magában a fejedelemségben is, nemcsak a kamarai keretekbe tartozó bányavárosokban, hanem magánföldesúri birtokokon is műveltek különböző, legtöbbször vas- és réz-, de egyéb, olykor még nemesércbányákat. E bányák az illető birtokokkal egyetemben időnkint a fejedelem, vagy a magyar király birtokába kerültek, s ilyenkor jövedelmük a fejedelmi, illetve a királyi kincstár bevételeit gyarapította. Az ilyen bányákat rendszerint egy földesúri tiszt (*officialis*) kezelte, aki a kérdéses uradalom udvarbírájának igazgatása és ellenőrzése alatt állott. Kincstári birtoklás esetén ez a helyzet csak annyiban változott, hogy az udvarbíró és a bányatisztet a fejedelem, vagy a király illetékes pénzügyi hatósága, a fejedelmi kincstartó, illetve a szepesi kamara alkalmazta és számoltatta el. E bányák részletes felsorolása, XVI. és XVII. századi történetük ismertetése, a magyar gazdaságtörténelemnek még megoldásra váró feladatai közé tartozik. A kincstári birtoklás körülményeivel pedig a közigazgatástörténelemnek is foglalkoznia kell.²⁾ II. Apafi Mihály fejedelem csíki vashámorosa (*provisor ferrifodinae*) — hogy csak egy példára hivatkozzak — a bányán és a hámoron kívül a fűrészmalmot és a vámot is kezelte, sőt kocsmát is tarthatott. A hámorhoz füveskert is tartozott, ahol szénát szoktak kaszálni. A hámoros tehát inkább uradalmi gazdatiszt volt, mint bányatisztviselő. A bányamunkásokat is inkább földesúri jobbágyoknak tekinthetjük, akiknek munkaviszonyát urbárium szabályozta. Egy részük azonban fizetést kapott. Jól kellett velük bánni, mondotta a fejedelmi utasítás, hogy »annyival inkább odaédesedjenek és szolgálatunk meg ne fogyatkozzék«. A hámoros bírságot is szedett, amelynek egyharmada őt illette meg,

¹⁾ 1703. jún. 20-án készült hivatalos kimutatás a szepesi kamara alatt szolgáló tisztviselőkről. Orsz. Lvt. Kam. lvt. Acta Jesuítica, Coll. Cassov. fasc. 8. n° 1.

²⁾ Magánföldesúri kézen lévő bánya helyzetét megvilágítja pl. a munkácsi uradalmi vashámoros 1679-i utasítása. (*Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. 397—401. l.) A munkácsi uradalom ekkor Báthory Zsófiáé volt. A vashámoros az udvarbíró és számtartó főhatósága alá tartozott. — A belényesi vas- és rézbányát ugyancsak a várbirtok *officialisa* kezelte. Az uradalom 1600-ban a király birtokába jutott, a szepesi kamara biztosa azonnal megjelentek, hogy a bányákat feltárazzák. *Károlyi Ödön*: Adatok a bányászati történetéhez. *Tört. Tár*, 1901, 468—471. l.

azaz igazságszolgáltatási hatóságot is gyakorolt. A bányászott és kemenékben feldolgozott vasat árusította, amellett a gazdaságot vezette. Mellette egy számtartó működött, felette a fejedelmi udvarbíró (praefectus) volt, számadásait a fejedelmi számvevő (exactor) vizsgálta fölül.¹⁾ Hasonló módon igazgatták a többi fejedelmi, illetve kincstári bányát és kohót.

A nagyszebeni kamara.

Erdélyben a fejedelmet ugyanazok a bányafelsőjogok illették meg, mint a magyar királyt, e jogok alapján élvezett jövedelmek, valamint azok kezelése tekintetében sem különbözött az anyaországtól. Az erdélyi nemesércbányászat különleges földrajzi adottságai következtében azonban az erdélyi vagy nagyszebeni bányakamara XVI. és XVII. századi fejlődése más irányban haladt, mint a magyarországi, helyesebben alsómagyarországi bányakamaráé. Minthogy Erdély arany- és ezüstabányái — a XVI. század közepén Abrudbánya, Kisbánya, Körösbánya, Offenbánya és Radna voltak a legnevezetesebb arany- és ezüstlelőhelyek — nem egy helyen feküdtek, továbbá mivel legnagyobb részét és legtöbbször nem kincstári, hanem magánföldesúri kézen voltak, valamint annak következtében, hogy az erdélyi arany túlnyomó többségét nem bányászták, hanem az egész országrész területén mindenfelé mosták, a bányafelsőjog alapján élvezett különböző jövedelmek közül nem a bányászat hasznán, nem is az urburán, hanem a nemesércmonopóliumon, főleg az aranybeváltáson volt a hangsúly. Emellett a pénzverés is háttérbe szorult, minthogy ezüstöt aránylag keveset bányásztak, márpedig a pénzverés elsősorban mindenütt az ezüst feldolgozása révén jövedelmezett. Ez a különleges helyzet a nagyszebeni kamara szervezetére és működésére is éreztette hatását. Ez a kamara nem bányagazgatással foglalkozott, hanem elsősorban az arany beváltásával és finomításával, azután pedig, de már csak másodsorban, pénzveréssel. Kiténik ez I. Ferdinánd király Erdélybe küldött biztosainak, Bornemissza Pál veszprémi püspöknek és Werner György magyar kamarai tanácsosnak 1552-i jelentéséből is.²⁾ Ők aranycementező- és váltókamarának (camera cementationis et campsonis auri) nevezték a nagyszebeni hivatalt, amikor hosszas tanácskozások és tárgyalások után úgy döntöttek, hogy az uralkodó azt saját kezelésben tartsa fenn, ne pedig bérbeadja.

A kérdés eldöntése nem volt könnyű. A kialakult gyakorlat már II. Ulászló kora óta az volt, hogy az uralkodó a nagyszebeni kamarát évi 4—5000 forintért bérbeadta. Rendszerint valamelyik gazdag nagyszebeni polgár volt a bérlő, aki megfelelő forgótökével rendelkezett. II. Ulászló csak egy ízben próbálta meg, hogy saját kamarását, Kistarcsay Jánost, állította a nagyszebeni kamara élére, vállalkozása azonban kudarccal végződött. Zápolyai János a bérletrendszer mellett foglalt állást, csak akkor vette saját kezelésbe és vitte Kolozsvárra a kamarát, amikor a nagyszebeni szászok nem őt, hanem I. Ferdinándot ismerték el királyuknak. Az ő idejében Pempflinger Márk nagyszebeni ispán volt a legnevezetesebb bérlő, aki Radnabányát is megkapta.³⁾ Fráter György, aki pedig kiváló pénzügyi szakembernek bizonyult,

¹⁾ Bíró Sámuel csiki vashámoros 1694-i utasítását l. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899, 72—76. l.

²⁾ A jelentést kiadta Engel i. m. 49. rész, 2. és 3. kötet.

³⁾ Radnabánya eladományozását l. Schmidt i. m. I. k. 108. l., a nagyszebeni cementezőmű bérbeadását u. o. 112. l., 1533-ban, illetve 1534-ben.

ugyancsak megmaradt a bérletrendszer mellett. Az ő kormányzása alatt az ugyancsak nagyszebeni Haller Péter bérelte a kamarát több polgártársával egyetemben.

I. Ferdinánd azonban, amikor 1551-ben Erdély birtokába jutott, mint egész pénzügyi politikájában, ezen a téren is szakított a bérletrendszerrel, noha biztosai felhívták figyelmét a különleges erdélyi helyzetből származó nehézségekre. A szanaszét lakó erdélyi bányászokat, főleg pedig az aranymosókat, nem lehetett arra kényszeríteni, hogy azt a legtöbbször kis mennyiségű aranyat, amit hosszú hónapok munkájával termeltek, a veszélyes utakon a távoli Nagyszebenbe vigyék, ahol esetleg hetekig vagy hónapokig kellett várakozniok, amíg a cementezésre s az azzal egybekötött beváltásra sor került. Az 1550-es években ugyanis már nem kéthetenként cementeztek, mint valamikor Mátyás király korában, hanem egy évben csak kétszer. Természetes, hogy a termelők ilyen körülmények között inkább a zúgkereskedőknek, a csempészeknek adták el aranyukat, akik ugyan kevesebbet fizettek, mint a kamara, de legalább a helyszínén átvették az árut. Az eredmény azután az lett, hogy az erdélyi aranytermelésnek kb. csak egynegyed része került kamarai beváltásra, a többi törvénytelen úton hozták forgalomba. A bajon csak úgy segíthettek volna, ha egyrészt a cementezési és beváltási időpontokat szaporítják, másrészt az országrész különböző városaiban fiókbeváltóhelyeket állítanak fel. Mindez elsősorban nagy forgalmi tőkét igényelt, azután nagyobb hivatalnoki szervezetet. I. Ferdinánd azalatt a rövid idő alatt, amíg Erdély ura maradt, a cél felé vezető úton csak az első lépéseket tudta megtenni.

Ezek közé tartozott, hogy a nagyszebeni pénzverést újra megindította, a pénzverőkamarát önállóította, s élére kolozsvári Váczy Pál személyében külön kamaraispánt (praefectus camerae monetariae) nevezett ki, megfelelő személyzetet (kémlészt és szakmunkásokat, valamint egy servitort) bocsátott rendelkezésére és felhatalmazta, hogy az aranybeváltást és a cementezést is ellenőrizze.¹⁾ Ez utóbbi munkát ugyanis továbbra is Haller Péter végezte, de már nem mint bérlő, hanem mint kincstartó, az erdélyi pénzügyigazgatás élére állított királyi tisztviselő, aki mellé az uralkodó a nemesércbányászattal kapcsolatos feladatok megoldására egy külön hivatalnokot szándékozott kinevezni.²⁾

Haller Pétert még 1553 végén Vass László váltotta fel a kincstartói hivatalban. Ugyanakkor a nagyszebeni kamarát is újjászervezték. Úgy látszik bebizonyosodott, hogy külön pénzverőkamara fenntartásának nincs értelme. A pénzverést azért nem szüntették meg, hanem közös igazgatás alá vonták az aranybeváltással és a cementezéssel. Mindhárom munkakört Matskássy Györgyre bízták, akit a kincstartó főhatósága alá rendelték, egy cementezőt és egy pénzverőt, valamint szakmunkásokat és a nemesércmonopólium gyakorlati biztosítására 16 lovast adtak melléje.³⁾

A nagyszebeni kamara s általában az erdélyi nemesércbányászat és a vele kapcsolatos fejedelmi jövedelmek további sorsát a XVI. és XVII. század

¹⁾ Váczy Pál 1552. márc. 20-án kelt, a királyi biztosok által adott utasítását I. Engel i. m. 49. rész, 3. kötet. 35—36. l.

²⁾ L. I. Ferdinánd 1553-i válaszát a királyi biztosok jelentésére Schmidt i. m. I. k. 220. l., továbbá Haller 1553-i utasítását Engel i. h. 52—66. l.

³⁾ Utasítását, amelyet Werner György és Francisci Tamás királyi biztosoktól 1553. dec. 23-án kapott, I. Engel i. h. 83—85. l.

folyamán teljes homály borítja. Egyelőre csak feltételezzük, hogy a bányászat fokozatosan hanyatlott, — Bethlen Gábor ugyan igyekezett fellendíteni¹⁾ — a belőle származó jövedelmek annyira csökkentek, hogy kincstári kezelésük helyett gazdaságosabbnak bizonyult a középkori bérletrendszer alkalmazása, ahogyan már a különvált Erdély első urai, János király és fiának helytartója, Fráter György is cselekedett. A bérletrendszer fokozatos megszüntetésére csak a nemzeti fejedelemség megszüntével, a Habsburgok alatt kezdődő új korszakban került sor. Egyedül a sóbányászatot igazgatták, ha nem is mindig, más elvek szerint.

Az erdélyi sókamarak.

Az erdélyi sóbányászat XVI. századi történetének legértékesebb forrása I. Ferdinánd király biztosainak, Bornemissza Pál veszprémi püspöknek és Werner György magyar kamarai tanácsosnak 1552-ben készült részletes jelentése, amely — egyebek között — a bányagazgatással is behatóan foglalkozott.²⁾ Kiténik belőle, hogy az erdélyi sóbányák igazgatása a kamarai rendszeren alapult. Öt helyen voltak Erdélyben jelentősebb sóbányák: Tordán, Désen, Kolozson, Széken és Vizaknán. Mindenütt egy-egy kamara működött, amelyek közül a vezető szerepet a tordai játszotta, főkamarának (camera principalis) is nevezték. Valamennyi bánya a király tulajdonába tartozott, aki azokat saját igazgatásban tartotta. Jövedelmük egy részét olykor lekötötte egyeseknek, pl. a Fuggereknek, akik ilyenkor a királyi tisztviselők mellé a maguk hivatalnokait állíthatták.

Az egész hivatalszervezet élén a kamarak grófja vagy ispánja (comes camerarum) állott, akit az uralkodó nevezett ki. Olykor, valószínűleg amikor a jövedelem egy részét magánosok élvezték, két kamaragróf vezette a kamarakat, egyforma hatáskörrel, egyik a király, a másik az illető magános megbízásából. A Tordán székelő kamaraispánok nagytekintélyű tisztviselők voltak, évi 1000 forint fizetést kaptak, 2—4 asztalt tarthattak, havi 2 forint zsoldon 100—200 lovas katonát fogadhattak, akikkel szükség esetén harcba is vonultak.

Az egyes kamarak élére alkalmazást (vicecamerarius) a kamaragróf állított. Ha két kamaraispán volt, mindegyik tartott egy-egy alkamarást, akinek személyét megbízható emberei közül maga választotta ki. Ennyiben tehát az alkamarások familiáris alapon szolgáltak, mégsem tekinthetjük őket kamaragrófi szervenseknek, minthogy fizetésüket nem a kamaraispántól, hanem a kincstártól kapták, s ezáltal hivatalviselésük magánjogi jellege mellett közjogi színezetet is nyert. Átmeneti foknak tekinthetjük a tiszta hűbériség és az állami alkalmazás között.

Hasonló alapon szolgáltak, vagyis a kamaragróf fogadta, de — részint pénzben, részint pedig természetben — a kincstár fizette őket, a kamarak különböző alkalmazottai, akik az igazgatással kapcsolatos írásbeli és gazdasági munkát végezték. Ilyenek voltak a számtartó írnök (rationista scriba), a sáfár (dispensator), a szakács (cocus), a kertész (hortulanus), a kovács (faber), a faggyúosztó (distributor saevi), aki a sötétben dolgozó bányászok lámpásairól gondoskodott, a máglyás (magulator), aki a kibányászott és máglyába rakott sókockákat vette számba, a gépelyesek (kepelistae, gepe-

¹⁾ L. Wenzel i. m. 225—229. és 435—436. l.

²⁾ A jelentést kiadta Engel i. m. 49. rész, 2. és 3. kötet.

listae), akik lovak által vontatott gépszerkezet segítségével a sókockákat a bányákból napfényre hozták, a kerekések (kerekistae, milliaristae), akik a sót a gépelyhez, majd a raktárba hordták. A sóvágók és a sószállítók már nem tartoztak szorosan a kamarai szervezetbe, szolgálati viszonyukkal nem annyira a közigazgatás-, mint inkább a gazdaság- és társadalomtörténelem hivatott foglalkozni. Egy részük a bányák mellett települt és királyi földesuraság alatt álló városok (oppidumok) lakosai közül került ki, akik különböző kiváltságai ellenében földesúri szolgáltatásként tartoztak sót bányászni és szállítani, de nem robotban, hanem szerződésileg szabályozott fizetés ellenében.¹⁾ Más részük idegenből szerződött a bányákhoz, ezeket jövevényeknek (advenae, peregrini) nevezték. Mind a sóvágókat (sectores), mind pedig a sószállítókat (celeristae) bírák vagy dékánok (iudices, decani) vezették, a kamaragróf és az alkamarások velük tárgyaltak, amikor valami elintézni valójuk volt a munkásokkal.

Az erdélyi sókamarák Fráter György alatt.

Fráter György, mialatt a gyermek János Zsigmond nevében Erdélyt kormányozta, a kamaraispáni tisztséget nem töltötte be, hanem az alkamarásokat saját maga nevezte ki és számoltatta el.²⁾ Halála után a kamarai szervezet, megfelelő irányítás és ellenőrzés hiányában, bomladoxni kezdett. I. Ferdinánd biztosai, amikor 1552-ben a sóbányákat sorra megvizsgálták, az egyes kamaráknál a következő személyzetet találták:

Tordán a főkamarát ideiglenesen Hanvay György, gömörmezei nemes ember vezette, aki korábban tíz éven át a vizaknai kamara élén állott. Szolgálati viszonyát azonban addig még nem állapították meg. Mellette egy számtartó, egy sáfár, egy szakács, egy kertész, egy kovács, egy faggyúosztó, két máglyás,³⁾ három gépelyes és négy kerekés működött, valamint egy gázlóór (iudex seu custos vadi), akinek az volt a feladata, hogy a sócsempészést megakadályozza.

Kolozson Zilahy Ferenc, a kolozsmonostori apátság udvarbírája, volt az alkamarás, Dési Máté deák a számtartó írnök, aki a kamarát tulajdonképpen vezette, minthogy az apátsági udvarbíró csak ritkán látogatta meg a bányát. Egy kulcsár (claviger), egy szakács, egy kovács, egy faggyúosztó, egy máglyás,⁴⁾ egy gépelyes és négy kerekés egészítette ki a személyzetet.

Désen két sóbánya volt, a cseraknai és a désaknai. Itt bányászták egész Magyarországon a legtisztább sót, itt épült a legszebb kamaraház. Cseraknán egy kovács, egy máglyás, két gépelyes és négy kerekés szolgált, Désaknán hasonlóképpen. A kamarát Fráter György halála előtt néhány évig Dobay János igazgatta, a biztosok látogatása idején ideiglenesen ugyancsak Hanvay György irányította.

¹⁾ Erre nézve l. Vizaknai sóvágás és sószállítás rendje 1639-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898, 163—165. l. Ekkor a város lakosai tartoztak évenként 400+32 söt fizetés nélkül, 100+11 söt pedig fizetésért kivágni, 40 posztos, azaz szerződéses sóvágót tartani, továbbá 5000 söt fizetésért a sókikötőbe szállítani.

²⁾ A János király halálát követő zavaros időkben, amíg Martinuzzi a kormányt még nem vette kezébe, 1541-ben Majláth István és Bornemissza Boldizsár kapitányok osztokodtak az erdélyi sóbányákon. Erdélyi Országgyűlési Emlékek, I. k. 21, 64. l.

³⁾ Turi Kristóf deák és Lippai János deák, mindketten Hanvay György servitorai. Engel i. m. 2. k. 24. l.

⁴⁾ Kelemen deák. U. o. 28. l.

Széken a bányák még János király korában beomlottak, aki halála előtt néhány évvel Kendy Ferencnek adományozta azokat.

Vizaknán Pataki Ferenc alkamarást számtartója, Kolozsvári György deák helyettesítette, két máglyás, három gépelyes és két bányabíró (iudex fodinarum) élén. Ez utóbbiak a kerekések szerepét töltötték be. Említésre méltó, hogy itt a sóvágókat nem az alkamarás vagy annak embere fogadta, hanem a városbíró (iudex oppidi), aki ezért, valamint a munkások irányításáért, fizetést kapott a kamarától.

A Maros folyó partján, Alvinc és Borberek városokban, két leánykamara működött, mindegyik azzal a feladattal, hogy a Magyarország felé irányuló sószállítást ellenőrizze. Alvincen a vizaknai, Borberekén pedig a tordai kamarának, illetve alkamarásnak egy-egy hú embere lakott, s miközben a sószállítóknak segített, egyben ellenőrizte is őket.

A Magyarország felé haladó folyók partján a középkorban még számos sókamara működött, pl. Szatmárban, Tokajban, Szolnokon, Lippán, Szegeden, valamint a szárazföldi utak mentén is, pl. Karánsebesen, Temesvárott stb. Feladatuk az oda hajón vagy szekéren érkező sószállítmányok értékesítése volt. A török terjeszkedése azonban véget vetett a virágzó kivitelnek, az 1550-es években az erdélyi só árusításával foglalkozó kamarák már mind megszűntek.

Az erdélyi sókamarák I. Ferdinánd korában.

I. Ferdinánd biztosai, miután a kamarák helyzetéről személyesen tájékozódtak, azonnal intézkedtek. Mindegyik kamara élére egy-egy kamarást (camerarius) állítottak és melléje ellenőrt (contrascriba) rendeltek. Az ellenőri állás ezideig ismeretlen volt az erdélyi sóbányák igazgatásában, etekintetben a magyarországi kamarai igazgatás jól bevált gyakorlata szolgált mintául. Tordán Vaday János kamarás mellett Balogh András lett ellenőr, Kolozson Zilahy Ferenc kamarás mellett Lippay János deák ellenőr, Désen Hanvay György kamarás mellett az ellenőri állást egyelőre nem töltötték be, Vizaknán Mikola Ferenc kamarást Vingárti János deák ellenőrizte. Kamarásokat és ellenőröket egyaránt a két biztos nevezte ki, előttük tettek esküt a király iránti hűségre, tőlük kapták hivatali utasításukat.¹⁾ Mindegyik kamarás egy-egy számtartót (rationista), az ellenőr pedig egy-egy servitort tarthatott, ezeket familiáris alapon fogadták, maguk fizették s értük teljes felelősséget vállaltak. A többi kamarai alkalmazottat ugyancsak a kamarás fogadta, de nem maga, hanem a kamara fizette. Közülük egyre nagyobb jelentőségre emelkedtek a máglyások, akik ugyancsak hűségesküt tettek a biztosok előtt. Vizaknán és Désen 2-2 máglyást alkalmaztak, Kolozson csak egyet, Tordán pedig egyet egy famulussal. A további személyzet számának meghatározását a biztosok a kamarásokra és az ellenőrökre bízták. A faggyúosztói állást feleslegesnek minősítették. Szerették volna a vizaknai gyakorlatot, amely szerint a sóvágókat a városbíró irányította, valamennyi bányában általánossá tenni. Alapelvként szögezték le továbbá, hogy se a kamarai tisztviselőket, se a munkásokat sóban ne fizessék, mert így ezek a fizetésül kapott sót árusítva saját munkaadójuk kereskedelmi versenytársai lettek. Azt is szerették volna megvalósítani, hogy a munkásokat minden bányában egyformán fizessék, továbbá, hogy mindenütt egyenlő nagyságú kockákat vágjanak. Megkívánták végül, hogy a kamarák hivatalnokai mind hivatali székhelyükön lakjanak.

¹⁾ Az utasításokat kiadta *Engel* i. m. 3. k. 32—35. l.

Amikor 1553-ban az erdélyi pénzügyigazgatás élére Haller Péter, majd Vass László személyében kincstárnok, illetve jövedelemigazgató került, a sókamarákat is az ő, valamint a melléjük rendelt ellenőrök irányítása és ellenőrzése alá utalták. Úgy tervezték, hogy a kincstárnok mellett két tanácsos fog működni, az egyik a nemesérc-, a másik pedig a sóbányászatot igazgatja majd. Nem tudunk róla, hogy e tanácsosi állásokat betöltötték. Vass László amellet, hogy igazgató lett, egyben a dési kamarási állást is viselte.¹⁾

Az I. Ferdinánd által újjászervezett erdélyi sókamarák további sorsát teljes homály fedí.²⁾ Valószínű azonban, hogy a kamarai szervezet lényeges változáson nem ment keresztül, a fejedelmek hol saját kezelésben tartották, hol pedig bérbeadták a kamarákat, amelyeknek jövedelme a legbiztosabb bevételi források közé tartozott. Ez tűnik ki azokból az utasításokból, amelyeket az erdélyi sókamarák és sókikötők tisztviselői részére 1664-ben és 1665-ben az országgyűlés adott.³⁾

Az erdélyi sókamarák I. Apafi Mihály alatt.

I. Apafi Mihály fejedelem ugyanis az 1664 elején tartott nagysinkai országgyűlésen a sóbányászat és a sókereskedés hasznáról — a maga részére 12.000 tallért fenntartva — lemondott az ország javára. A jövedelem igazgatásáról így az országgyűlésnek kellett gondoskodnia. Az évszázados múltra visszatekintő jól bevált kamarai szervezeten a három nemzet rendei sem változtattak. A szervezet élére Alvinczy István személyében egy felügyelőt (inspector) állítottak, felhatalmazva, hogy az alája rendelt tisztviselőket tetszése szerint alkalmazhassa vagy elbocsáthassa, továbbá kötelezve, hogy őket pontosan elszámoltassa s működéséről az országgyűlésnek maga is számot adjon. Fizetését részint pénzben, részint pedig természetben, búzában, zabban, borban és bárányban kapta.

Négy bányakamara tartozott a felügyelő főhatósága alá: a vizaknai, a széki, a tordai és a kolozsi. Az ötödikről, a désiről, hallgatnak az utasítások. Lehet, hogy a fejedelem ezt a maga számára tartotta meg és külön kezelte, de az sincs kizárva, hogy ekkor itt a bányaművelés szünetelt, miként 1552-ben Széken, amelynek bányáit most már újra művelték. Mindegyik kamarát egy-egy kamarás vezette, alattuk nagyjából ugyanazok az alkalmazottak és ugyanolyan alapon szolgáltak, mint ahogy az 1550-es években láttuk.

Vizaknán Pápolczi Ferenc kamarás alatt egy számtartó, egy máglyás, egy lovas legény, két gépelyes, egy kulcsár, egy sütő, egy szakács, két kovács, több millyér (kerekes) és mágláló (sórakó), azonkívül a vizaknai sóvágókat irányító városbíró, valamint a vendég-sóvágók kapitánya, a helybeli sóvágók bírása és az aknák dékánjai kaptak fizetést a kamarától, részint pénzben, részint természetben.

Széken Vízkeleti Benedek kamarás alatt egy számtartó, két máglás, két lovas legény, négy gépelyes, egy kulcsár, egy kertész, egy kovács, egy

¹⁾ Minderre I. Engel i. m.-ban közölt iratokat.

²⁾ 1558-ban az országgyűlés a kolozsi kamara bérbeadását ajánlotta Izabella királynénak. Erdélyi Országgyűlési Emlékek, II. k. 90. l. 1567-ben pedig azt tanácsolta az uralkodónak, hogy »sókamaráit bízná egy jámbor fő személyre,« a többi tisztviselőt ez szerződtesse és feleljen értük. U. o. II. k. 333. l. 1603-ban I. Rudolf biztosai az erdélyi jövedelmeket számbavéve, a vizaknai és tordai kamarákat fejedelmi kezelésben találták, a kolozsit és székit Kolozsvár városának, a désit pedig Mindszenty Benedeknek kötötte le Báthory Zsigmond adósságai törlesztésére. A biztosok valamennyi kamarát bérbeadták. U. o. V. k. 42, 208—212. l.

³⁾ Megjelentek a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, 1897, 168—189. l.

szolgáló, egy szekeres, millyérek, máglálók és taligások szolgáltak. A sóvágó-bíró és az akna-dékánok itt is fizetést kaptak.

Tordán Vas Mihály kamarás egy számtartó, négy máglás, három lovas legény, hat gépelyes, egy kulcsár, egy szakács, egy szolgáló, egy majoros, egy major-asszony, egy kertész, egy kovács, egy millyéres és egy mágláló munkáját irányította.

Kolozson Sárvári Tamás kamarás alá egy számtartó, két máglás, négy gépelyes, egy kulcsár, egy szolgáló, egy kovács, egy mágláló, egy szekeres, millyéresek, aknabírák és dékánok tartoztak.

Az erdélyi sókikötők.

A bányászott sórt részint a kamarákon maguk a kamarások, részint pedig az úgynevezett sókikötőkön (portus) külön ezzel a feladattal megbízott számtartók (rationista) árusították. 1664-ben két helyen volt Erdélyben ilyen sókikötő, azaz raktár és árusítóhely: Marosváradján és Déván. Mind-egyiket egy-egy számtartó vezette, a váradjait Lipcsei György, a dévait Kibéldi Pál deák. A kamarásokhoz hasonlóan ők is a felügyelő főhatósága alá tartoztak, neki számoltak el. Fizetésüket, amelyből familiáris alapon és teljes felelősséggel deákot is tarthattak, részint pénzben, részint természetben kapták.

Hogy a sóbányászat és kereskedelem jövedelme meddig maradt az országgyűlés igazgatása alatt, nem tudjuk. Valószínű, hogy csak rövid ideig. Erre mutat, hogy Lipcsei György portusi számtartó 1669-ben már nem a rendektől, hanem a fejedelemtől kapott utasítást.¹⁾ Működését nem a felügyelő ellenőrizte, — ez a tisztség valószínűleg átalakult rendiből fejedelmi hivattá — hanem a portusi harmincados. A jövedelmet részint a fejedelmi kincstartónak (praefectus) szolgáltatta be, részint külön meghagyások alapján fizette ki. »A portusnak kapuja bezároltatván« a fejedelmi számvevő (exactor) és felügyelő (inspector) előtt adott számot működéséről. Feladata az öt kamarán bányászott só árusítása volt. Erre, valamint a szállítók fizetésére nézve részletesen rendelkezett az utasítás.

A sókereskedés haszna a fejedelem magánjövedelmei közé tartozott. De a portusi számtartó ezen kívül közjővedelmet is kezelt. Az országgyűlés ugyanis ebben az időben minden sószállító hajó után egy-egy tallért szavazott meg az ország javára. Ezt a jövedelmet is a portusi számtartó szedte be és a fejedelmi praefectus kezéhez szolgáltatta, aki azután az országgyűlésnek számolt el róla. Rendi jövedelemnek ilyen fejedelmi szervek útján való kezelésére a XVII. századi magyar adóigazgatásban is láttunk analógiát.

Az erdélyi sóbányászat további történetét a XVII. században nem ismerjük. I. Apafi Mihály az 1670-es években bérbeadta a sókamarákat és a kikötőket. Valószínű, hogy a fentiekben megismert kamarai szervezeten a nemzeti fejedelmek korszakában lényegesen már nem változtattak. A bérlők familiáris alapon fogadták alkalmazottaikat, akik azonban a fejedelemnek is hűséget esküdtek.²⁾ A Habsburgok azután, miként az egész erdélyi köz- és pénzügyigazgatást, a sójővedelem kezelését is új alapokra fektették. Ennek ismertetése már a magyar közigazgatás történetének következő fejezetébe tartozik.

¹⁾ Közölve a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, 1899, 228—229. l.

²⁾ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XV. k. 200—202. l. XVIII. k. 113—116, 119—120, 232—233. l.

Erdőgazdaság.

Ami végül az erdélyi fejedelmi erdőgazdaságot illeti, a bányászat multjával foglalkozó, fenti összefoglalás alapjául szolgáló irodalomban semmi nyoma sincs annak, hogy az erdők gondozására Erdély urai külön hivatal-szervezetet alkalmaztak volna. Márpedig állami erdőgazdaság nyomaival a XVI. és XVII. században Magyarországon is csak a bányagazdálkodással kapcsolatban találkoztunk. Fára és szénre nyilvánvalóan az erdélyi bányáknak is szükségük volt, ha nem is olyan mértékben, mint a magyarországiaknak. E szükséglet kielégítéséről a mindenkori bányaigazgatás, bérletrendszer keretében tehát a bérlő, a maga tisztviselőivel és alkalmazottaival gondoskodott.

30. §. Posta.

Erdélyben a nemzeti fejedelmek idejében a középkori magyar postaszervezet változatlanul továbbélt. Csupán I. Ferdinánd rövid uralma alatt működött a Habsburg-posta erdélyi területen, Kassa és Nagyszeben között, Taxis Mátyás igazgatása alatt, János Zsigmond és utódai azonban az új intézményt nem vették át. Csak amikor a török kiűzése után az erdélyi fejedelemség a Habsburgok kezére jutott, került sor a postaügy szervezésére.

Az erdélyi postarendszer.

Az erdélyi postának az volt a feladata, hogy a fejedelem leveleit és egyéb küldeményeit rendeltetési helyükre juttassa, kizárólag az állami kormányzat és közigazgatás céljait szolgálta, ebben megegyezett a Habsburgok postájával. Magánosok szolgálatával még mellékesen sem foglalkozott, etekintetben már különbözött az újkori Magyarország hasonló rendeltetésű intézményétől. A leglényegesebb különbség azonban szervezetében rejlett. A fejedelmi postaszervezetnek csak központi része épült ki, vidéki hálózata hiányzott. A postaállomások a főútvonalakon megvoltak ugyan, de azokat nem a fejedelem tartotta fenn, hanem az illető város vagy község lakossága. Személyzetük ezeknek az állomásoknak nem volt, sokszor még külön épületük sem, létüket a kötelezettség jelképezte, amelynek értelmében a lakosság a fejedelem futárait, vagy azokat a személyeket, akik erre fejedelmi felhatalmazást nyertek, szállással és élelemmel, valamint a következő állomásig meghatározott számú friss lóval ellátni tartozott. Az előző állomáson váltott fáradt lovakat pedig visszavitték, miként saját lovaikat is visszakapták a következő állomásról. A fejedelmi posta költségeinek jelentékeny része tehát nem a kincstárt, hanem az országot terhelte, azon a jogon, hogy az uralkodót, illetve az ő megbízásából utazó személyeket, az alattvalók útközben minden szükséges dologgal kötelesek ellátni. A fejedelmi kincstárból csak a futárokat kellett fizetni.

Főpostamester.

A postáknak is nevezett futárok (cursores) a fejedelmi udvar esküt tett tisztviselői közé tartoztak. Számuk a mindenkori szükségletnek megfelelően váltakozott. Alkalmazásuk joga a fejedelmet illette meg, aki azt fölöttes hatóságuk útján gyakorolta. Ez kezdetben a kancellár vagy az udvarmester, később a posta- vagy főpostamester (magister cursorum, supremus magister cursorum) volt. Utóbbi tisztséget 1600-ban szervezték, rendszeresen azonban csak

I. Rákóczi György korától kezdve töltötték be. Viselője az országgyűlésen tett esküt, s rendszerint tagja volt a fejedelmi tanácsnak is. I. Apafi Mihály idejében az udvari főméltóságok sorában a tizenötödik helyet foglalta el. Irányította és ellenőrizte a futárokat, akik fölött bírói hatóságot is gyakorolt.

Futárszolgálat.

A futárok szolgálatát hosszú ideig a szokás szabályozta, 1634-ben és 1641-ben e szabályokat postarendtartásokban foglalták össze. Eszerint minden reggel jelentkeztek az udvarmesternél, kettő közülük éjjel-nappal készen állott az útra, a többi szállására mehetett. Induláskor igazolásul a fejedelem ezüst címerét vették magukhoz, valamint útlevelet, amely nevüket, rendeltetési helyüket, s azt tüntette fel, hogy hány ló vagy szekér illeti meg őket, s hogy élelmezés jár-e nekik. A rendtartások részletesen szabályozták, hogy a futároknak mennyi utat kellett megtenniük esős és száraz időben, mikor és mennyit pihenhettek, milyen ellátást igényelhetek, hogyan tartoztak viselkedni. Rendeltetési helyükre érkezve bizonyáglevelet kaptak, amit visszatérve a címerrel és az útlevéllel együtt átadtak a főpostamesternek vagy a kancellárnak, így igazolva, hogy nem vesztegették az időt.

Gyakori eset volt, hogy a futárok hivatalos megbízatásukkal visszaéltek, a lakosságtól mást vagy többet követeltek, mint amihez joguk lett volna. A XVII. század országgyűlési emlékei tele vannak ilyen panaszokkal. A sérelmek orvoslása és a vétkesek megbüntetése a főpostamester hatáskörébe tartozott.

A postálkodás terhe.

Viszont az is sokszor előfordult, hogy a kijelölt helyeken az ellátást nem kapták meg. Az országgyűlés ismételten foglalkozott az u. n. postálkodás, azaz a futárok ellátásának kérdésével. Etekintetben sok volt a kivétel, más-más módon viselték ezt a terhet a magyarok, a székelyek és a szászok. A fejedelmi udvarból induló futárok bizonyos vonalakon saját lovaikon mentek, másokon a gyulafehérvári görögök adtak alájuk lovakat a katonászkodástól való mentesség fejében.

Az udvarból induló rendes futárokétól eltért azoknak a szolgálata, akik a töröknek szóló leveleket és csomagokat vitték, az úgynevezett portai postaké, valamint a székelyké, akik vezetőik jelentéseit vitték a fejedelemhez. Ezek mindvégig saját lovaikon utaztak, csak szállást és élelmet igényelhetek ingyen. A fejedelmi kincstártól pedig fizetést kaptak.

Útvonalak.

A legfontosabb útvonalak, ahol a leggyakrabban jártak a fejedelmi futárok, a következők voltak: 1. Gyulafehérvár—Nagyenyed—Torda—Kolozsvár—Bánffyhunrad—Feketető—Rév—Nagyvárad; 2. Gyulafehérvár—Nagyenyed—Marosvásárhely—Szászrégen—Teke—Beszterce—Huszt; 3. Gyulafehérvár—Szék—Zilah; 4. Gyulafehérvár—Kolos; 5. Gyulafehérvár—Medgyes—Udvarhely, Csík és Háromszék székely székek; 6. Gyulafehérvár—Szászsebes—Szerdahely—Brassó; 7. Gyulafehérvár—Szászsebes—Szászváros—Hátszeg; 8. Gyulafehérvár—Szászsebes—Szászváros—Illyefalva—Lugos és Karánsebes.

Magánforgalom.

Magánosok vagy maguk is futárokat tartottak, vagy pedig alkalmilag utasokkal továbbították küldeményeiket. Bizonyos kedvezményekre, első-sorban szállásra a magánosok is igényt tarthattak az útmenti falvak és városok részéről. Ez a teher azonban, nem különben a fejedelmi futárok ellátása, végeredményben nem annyira a lakosságot, mint inkább a kincstárt nyomta, amely a postálkodásban részes községeket különböző kedvezményekben, többnyire adóelengedésben részesítette.

A rendszer vége.

A Habsburgok tehát nemcsak a népen könnyítettek, amelyet inkább a futárok és az utazók visszaélései sujtottak, mint a törvényes szolgáltatások, hanem az államkincstár javát is szolgálták, amikor a postálkodás közterhét mindjárt Erdély megszerzése után, az 1691-i Lipót-féle diplomában eltörölték, s birodalmuk postarendszerét a fejedelemségben is meghonosították. E rendszer keretében a postaállomásokat a kincstár tartotta fenn, a költség-többletet azonban részint a különböző kedvezmények megvonása, részint pedig a postaforgalom nagyobb biztonsága és gyorsasága ellensúlyozta.¹⁾

¹⁾ Az erdélyi posta történetét, miként a magyarét, *Hennyey Vilmos* foglalta össze. *A magyar posta története* c. művében. (Bp. 1926.) A vonatkozó irodalmat és a kiadott forrásokat példaszerűen feldolgozta, levéltári kutatásokat azonban munkája e részéhez nem végzett. A részletkutatásnak még sok részletkérdést kell majd tisztáznia. L. még *Szádeczky Lajos*: *Az első magyar postaszervezet a XVI. és XVII. században és az erdélyi posták a nemzeti fejedelmek korában*. Bp. 1890. Két erdélyi postarendtartás 1634-ből és 1641-ből közölve a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében*, 1900. 131. és 1897. 262. l.

V. FEJEZET.

A rendi hivatalok.

31. §. Központi szervek.

A királyi és fejedelmi hatalom központi és vidéki kormányhatóságai és hivatalai révén, amelyeknek XVI. és XVII. századi szervezetét és működését az előző fejezetekben vázoltuk, a rendi dualizmus, uralkodó és rendek e korszakban is szakadatlanul tartó küzdelmében olyan eszközök fölött rendelkezett, amelyekkel szemben a rendiség a siker reményével csak úgy állhatta a harcot, ha a maga megfelelő szerveit, amelyeket még a középkorban alakított ki, megtartotta és továbbfejlesztette. Az uralkodói hatalom elsősorban a központi kormányzat és az állami pénzügyigazgatás terén fejtegette ki államszervező tevékenységét, a rendiség viszont, miközben befolyását a királyi és fejedelmi kormányhatóságokra és hivatalokra is gyakorolta, amennyiben az állami tisztviselők túlnyomó többsége az ő sorából került ki, főleg az önkormányzatú igazságszolgáltatás és közigazgatás területén érvényesült. E két utóbbi kormányzati ág vidéki szervei majdnem mind rendi kézen voltak, s a rendi dualizmus küzdelmében az uralkodói hatalommal szemben a rendiség legerősebb fegyveréül szolgáltak. S minthogy a rendi dualizmusban az uralkodói hatalmat 1526 óta idegen dinasztia képviselte, a rendiség küzdelme nemzeti jelleget kapott, a rendi önkormányzat szervei egyben a magyar nemzetiség védőbástyái lettek. Ez a magyarázata a magyar történetben különleges jelentőségüknek, amit csaknem napjainkig megőriztek.

Központi kormányhatóságai, testületi alapon működő hivatalai a rendiségnek, miként a középkorban, a XVI. és XVII. században sem voltak. Az államkormányzatra mégis befolyást tudott gyakorolni, mert vezetői, az egyházi és világi nagybirtok urai, a főpapok és az országbárok helyet foglaltak a királyi kormányhatóságokban, a magyar tanácsban, a magyar kancelláriában, amikor működött, a helytartói és kormányzói tanácsban, a magyar és szepesi kamarában, az erdélyi fejedelmi tanácsban és az ottani rövidebb ideig fennállott kormányzervekben. Ez a befolyás helyenkint, hivatalonkint és koronkint váltakozott, a rendek gazdasági és társadalmi helyzetétől, vezetőik személyes tulajdonságától, nemkülönben az uralkodók egyéniségétől, a Habsburgoknál a birodalmi hatóságok magyar ügyekben való érvényesülésétől függött. Magyarországon nagyobb volt, mint Erdélyben,

a magyar tanácsban, mint a magyar kamarában, I. Ferdinánd alatt, mint I. Lipót idejében.

A rendiség vezetői továbbra is az egyházi és világi főméltóságok viselői, a főpapok és az országbárok maradtak. Az előbbieket az államkormányzatban csak mint a kormányhatóságok tagjai játszottak szerepet, az utóbbiak ezen kívül még az igazságszolgáltatásban, továbbá a katonai igazgatásban is résztvettek. Közigazgatási tevékenységük azonban, a nádort sem véve ki, főispáni működésükre korlátozódott. Főispáni tisztséget különben a főpapok is gyakran viseltek.

Nádor.

A nádor, amikor ezt a méltóságot a Habsburgok betöltötték, egyben a távollévő uralkodó helytartója is volt, a közigazgatásban, amennyiben egyáltalában szerepelt, nem annyira nádori, mint inkább helytartói minőségben tevékenykedett. Mint nádor elsősorban bíráskodott, azután az ország katonaságát vezette, továbbá kisebb jószágokat adományozott, valamint a jászok és a kunok főkapitányi és Pest megye főispáni tisztségét viselte. Két utóbbi minőségében kifejtett tevékenysége azonban már a rendi önkormányzatok működési körébe tartozott.

A nádorság újkori története még ismeretlen. A monográfusnak, aki megírására vállalkozik, tisztázni kell majd, hogy hatáskörének melyik része vezethető vissza a nádori és melyik a helytartói méltóságra. A hatáskör megállapítása különösen azokon a területeken lesz nehéz feladat, ahol mindkét minőségben tevékenykedett, pl. az igazságszolgáltatás terén. A kutató munkáját megkönnyíti, hogy nemcsak nádori és helytartói kiadványokat vizsgálhat, mint a középkornál, hanem jegyzőkönyveket, sőt fogalmazványokat is, amelyek a nádori és helytartói kancellária működése nyomán ebből az időből már fennmaradtak. E kancellária szervezete ugyancsak megvilágításra vár. A jelek szerint tisztára magánjogi alapon működött, s vegyesen intézte a nádoroknak és helytartóknak mind magán, mind pedig hivatalos levelezését, igazságszolgáltatását és közigazgatását, birtokjogit és katonait, főispánit és főkapitányit egyaránt. Élén a nádori ítélőmester állott, aki mellett és alatt titkárok és irnokok dolgoztak. Nádorváltás esetén a kancellária személyzete teljesen kicserélődött, az új nádor a maga familiárisait alkalmazta irodájában.

Magát a nádort, miként a többi országbárót is, az uralkodó nevezte ki, az 1608-i törvények szerint az országgyűlés által jelölt két-két katolikus és protestáns főrend közül. Méltóságukat életük végéig viselték. Jelentékeny összegű fizetést kaptak a kincstártól, amelyből azonban katonaságot is tartottak és irodájuk költségét is fedezték. Alnádorokról e korban nem tudunk.¹⁾

Nádori helytartó.

Nádori helytartóknak vagy propalatinusoknak a nádorok igazságügyi helytartóit nevezték (*locumtenens palatinalis in iudicialibus*), akik a nádori méltóság betöltetlensége idején a nádori igazságszolgáltatást gyakorolták. Feladatuk a bíráskodásra korlátozódott. Valószínű, hogy kancelláriájuk ugyanolyan alapon működött, mint a nádoroké. Őket is a király nevezte ki.²⁾

¹⁾ Az újkori nádorsággal eddig még a történelmi irodalom nem foglalkozott. L. egyébként a helytartóságról szóló fejezetet.

²⁾ A jogtörténelem még adós a nádori helytartóság monográfiájával.

Országbíró.

Az országbíró ugyancsak az igazságszolgáltatás terén működött. Míg a helytartó a nyugati országrész számára, addig ő a keleti megyék részére tartotta az úgynevezett oktavális törvényszékeket. Bírói tevékenységének ismertetése nem tartozik e mű keretébe. Közigazgatási szerepéről, államkormányzati működésén kívül, amit azonban nem mint országbíró, hanem mint különböző kormányhatóságok tagja fejtett ki, nem tudunk. Történelmi irodalmunk egyébként az országbírói méltóság újkori fejlődésével sem foglalkozott. Valószínű, hogy az országbírók oldalán, éppúgy mint a nádorok mellett, külön kancellária dolgozott, az országbírói ítélőmester vezetése alatt, aki, miként a többi ítélőmester is, a XVI. és XVII. század igazságszolgáltatásában, az országot beutazva és törvényszékeket tartva, igen fontos szerepet játszott.¹⁾

Tárnokmester, személynök.

A tárnokmester és a személynök szintén bírói hatóságot gyakoroltak, a tárnoki és személynöki törvényszékek a szabad királyi városok legfelső bíróságai voltak. Szervezetükkel és működésükkel az igazságszolgáltatás multjának kutatója hivatott foglalkozni.²⁾

A kincstartói méltóság a Habsburgok alatt beleolvadt a magyar kamaraelnöki tisztségbe.

Vajda.

A vajdaság újkori alakulását az erdélyi fejedelemséget tárgyaló fejezetben már láttuk.

Bán.

A bán általában azt a szerepet játszotta a szlavón, horvát és dalmát területek élén, amit a nádor az egész ország életében. Minthogy e területek egy részét a török elfoglalta, a többit pedig állandóan fenyegette, a bánnak elsősorban katonai feladatokat kellett megoldania. E vidék védelmének megszervezésében az ausztriai tartományok is érdekelve voltak, költségeit fedezték, ami azután oda vezetett, hogy a gráci és a bécsi kormányhatóságok, elsősorban a haditanács és a kamara, hatáskörüket rája is kiterjesztették. A katonailag megszervezett határőrvidék teljesen a haditanács igazgatása alá került, de a bán joghatósága a többi terület fölött sem maradt csorbítatlan. A báni méltóság újkori történetének monográfiája hivatott megállapítani, hogy ez a hatásköri csorbulás csupán a katonai ügyekre korlátozódott, avagy a báni igazságszolgáltatásra és közigazgatásra is kiterjedt. Kérdés, hogy báni közigazgatásról egyáltalában beszélhetünk-e? A horvát-szlavón megyék szervezte nagy vonásokban megegyezett a magyarokéval, a pénzügyigazgatás központi szervének, a magyar kamarának főhatósága egyes ügyekben, pl. az adózás tekintetében, rájuk is kiterjedt. Más ügyek viszont,

¹⁾ Az országbírói méltóság multjával *Frankl* Vilmos 1863-ban megjelent tanulmánya foglalkozott utoljára. (A nádori és országbírói hatalom eredete és hatáskörének kifejlődése. Pest, 1863.) Újkori története egészen ismeretlen. L. még *Péterfy* Károly: *Curia iudicum regni Hungariae*. Nagyszombat, 1726. *Windisch*: *Der Reichs- und Hofrichter, itzt iudex curiae regiae*. Neues Ung. Magazin. I. Pozsony, 1791.

²⁾ A tárnokmester bírói hatóságáról a legújabb tanulmány ifj. *Szentpétery* Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok, 1934. A személynöki székéről ilyen monográfia még nem jelent meg.

pl. a harmincad vagy a posta, ki voltak alóla véve, ilyen kivételek azonban a szorosabb értelemben vett Magyarországon is előfordultak, hogy csak a dunántúli harmincadot vagy postát említsük, az alsómagyarországi bányagazgatásról nem is szólva. E kivételek a báni méltósággal semmiféle kapcsolatban sem állottak, nem valami külön horvát-szlavón báni közigazgatásról tanuskodtak. Ilyennek e korszak írott emlékeiben semmi nyoma. A bánok a katonaságot vezették, igazságot szolgáltatottak, közigazgatási tevékenységük éppúgy államkormányzati szereplésükre, az országos kormányhatóságokban való részvételükre korlátozódott, mint a nádoroké, országbíráké és a rendiség többi vezetőjéé.¹⁾ A közigazgatásban a rendek nem központi szerveik, az országbárók révén jutottak döntő befolyáshoz, hanem vidéki önkormányzati szerveik: a vármegyék, városok, külön igazgatás alatt álló területek, Erdélyben a székely és szász székek által, továbbá azzal a befolyással, amit mint földesurak a mezővárosok és a falvak igazgatására gyakoroltak.

32. §. Vármegyék.

Rendi önkormányzat.

Az államot képviselő uralkodói hatalom a XVI. és XVII. század folyamán az egész országot behálózó hivatalszervezetet épített ki, illetve fejlesztett tovább, amely a központi kormányzat munkáján fölül elsősorban a kincstár jövedelmeit kezelte, az államháztartás egyensúlyát szolgálta. Az állami közigazgatás ebben az időben csak a központban jelentett általános, az államélet minden ágára kiterjedő kormányzatot, vidéki szervei, kevés kivétellel, gazdasági és pénzügyi jellegű feladatok mellett szűkebb értelemben vett közigazgatással, azaz a lakosságnak, mint kisebb-nagyobb emberi közösségnek megszervezésével, anyagi és szellemi jólétének intézményes ápolásával csak mellékesen foglalkoztak, s csak abban a mértékben, ahogyan azt a kincstárnak közvetlen érdeke kívánta. Ilyen jellegű törvényeket az országgyűlés csak elvétve hozott, rendeleteket a kormányhatóságok csak ritkán bocsátottak ki, s ha meg is tették, azok eredményességét biztosítani, megvalósulásukat ellenőrizni, megfelelő hivatalszervezet hiányában, csak akkor tudták, ha erre a célra a kamarai tisztviselőket és a katonaság fegyveres támogatását igénybe vehették. A fent jelzett szűkebb értelemben vett közigazgatással ezekben a századokban nem az állam, hanem a rendiség önkormányzati szervei törődtek, mégpedig meglehetősen önállósággal. Az állam, a felvilágosodás eszméinek fokozatos térhódításával, csak a következő, a XVIII. század folyamán vonta be ezeket az ügyeket gondoskodása körébe, kezdte meg ezeknek a kérdéseknek egységes szabályozását, s a rendi önkormányzatok ilyen irányú működésének ellenőrzését és irányítását.

A rendi önkormányzatok részint társadalmi, részint nemzetiségi alapon épültek fel, s ebben a korban már mind kialakult területi határok között működtek. Közülük — a nemesség gazdasági és társadalmi helyzetének s a nemzet életében minden téren elfoglalt vezető szerepének megfelelően — ennek a társadalmi osztálynak önkormányzati szerve, a vármegye emelkedett a legnagyobb jelentőségre.

¹⁾ A horvát-szlavón bánaságról *Hampel* József (A báni méltóság eredetétől kezdve napjainkig, Győri történelmi és régészeti füzetek, IV. 1864.) és *Korbuly* Imre (A báni méltóság, Pest, 1868.) tanulmányai óta nem jelent meg újabb átfogó jellegű munka.

Vármegye és társadalom.

Az Árpádok királyi vármegyéjének, amely elsősorban gazdasági és katonai intézmény volt s igazságszolgáltatással és közigazgatással csak másodsorban foglalkozott, amelynek keretébe csak a várban és a körülötte fekvő birtokon katonai és gazdasági szolgálatot végző népek tartoztak, a foglaló magyarság vérségi alakulatai azonban rajta kívül állottak, s csak fokozatos fejlődés folyamán olvadtak belé, átalakulása a rendi dualizmus századainak nemesi vármegyéjévé még a XIII. században megkezdődött, s a XVI. század elejére általában az egész országban befejeződött. Ez az átalakulás, amelynek főbb vonásait a történetírás már tisztázta, egyes részletei azonban, így főleg közigazgatási vonatkozásai, még alaposabb megvilágításra szorulnak, elsősorban társadalmi folyamat volt. Erre a körülményre annak is tekintettel kell lennie, aki a vármegyével mint közigazgatási szervvel foglalkozik. Mindvégig, részben még napjainkban is megtartotta kapcsolatát a területén élő társadalommal, amelynek ismerete nélkül működése sem érthető.

A nemesi társadalom általában az egész országban egységesen fejlődött, mégis az egyes országrészek nemességének fejlődése helyi sajátosságokat is mutat. A nemesség nem egységes társadalmi osztály volt, tagjai sorában egyháziak és világiak, nagy-, közép- és kisbirtokosok, sőt jobbágyosorban élő birtoktalan nemesek egyaránt helyet foglaltak. Aszerint, hogy melyik réteg jutott hatalmi túlsúlyra, az egyes vidékek társadalmi helyzete különbözött, s ez a különbség a vármegyei szervezet kialakulásában és működésében is érvényesült. Voltak megyék, amelyeknek területén hatalmas uradalmak feküdtek, amelyeknek birtokosai közvetve vagy közvetlenül a megyei életre is döntő befolyást gyakoroltak. Másutt a kisbirtokosok voltak nemcsak számbeli, hanem gazdasági erőbeli fölényben is, ami azután a megyei önkormányzatban játszott szerepükben is kifejezésre jutott. A Dunántúl vármegyéi több tekintetben eltértek a felvidékiektől, a horvát-szlavónok az erdélyiektől és így tovább.

Módszertani szempontból ebből az következik, hogy a vármegyei közigazgatás történetét kutatva minden egyes országrész viszonyait külön-külön meg kell vizsgálni, s összefoglaló képet csak a részleteredmények egybevetése alapján lehet rajzolni. Az így nyert kép azután az általános nagy vonalak mellett a helyi színfoltokat is fel fogja tüntetni.

Vármegyei monográfiák.

A lehetőség ilyen összefoglaló ábrázolás számára látszólag adva van, hiszen történelmi irodalmunk vármegyei monográfiákban igen gazdag, minden vármegye úgyszólván becsületbeli kötelességének tartotta, hogy történetét megírassa. E monográfiák azonban nagyon különböző értékűek, főleg ami a közigazgatás multjára vonatkozó részeit illeti. Olyan pedig, amelyik a közigazgatástörténelem összes szempontjainak figyelembevételével készült volna, vagyis a vármegyei szervezet fejlődését és működését, hatáskörét és ügymenetét egyaránt részletesen tárgyalná, egyetlen egy sem akad közöttük.

Munkám keretei nem engedik meg, hogy a vármegyei és egyéb önkormányzati szervek XVI. és XVII. századi történetének ismertetéséhez forráskutatásokat végezzek, még oly kis mértékben sem, ahogyan egyes királyi és fejedelmi hivatalok tárgyalásánál elengedhetetlenül szükségesnek bizonyult, amelyekről az irodalom semmiféle tájékoztatást sem nyújtott. Az önkormány-

zatok irodalmából szervezetük, legalább nagy vonásokban, megállapítható. A részletkutatások feladata lesz, hogy e szervezetek működésére, hatáskörére és ügymenetére is világot derítsenek. Ami a vármegyéket illeti, de vonatkozik ez a többi önkormányzatra is, a monográfiák vagy az egyes területi egységek, megyék, városok, kerületek, székek stb. közigazgatástörténetét választhatják tárgyul, vagy pedig az egyes tisztségeket, fő- és alispánét, bírót és polgármesterét stb., utóbbi esetben természetesen nem csupán egy-egy területre szorítkozva, hanem az egész országra kiterjeszkedve.

Nemesi vármegye.

Magyarország társadalmi fejlődésében a nemesség uralmát az 1514-i parasztlázadás leverése után hosszú századokon keresztül nem fenyegette veszedelem. A jobbágyság nagy kísérlete, amely a rendek kizárólagos hatalmának megdöntésére irányult, kudarcba fulladt. Ez a körülmény a társadalom és a vármegye közötti szoros kapcsolat következtében az utóbbira is döntő módon érezte hatását.

A nemesi vármegye kezdettől fogva magában foglalta a területén élő nem nemes lakosságot is, annak ügyeit is intézte, hatáskörét tekintve nem volt kizárólagos nemesi intézmény. Csak azok nem tartoztak hatósága alá, akiket, mint pl. a szabad királyi és a bányavárosok lakóit, az uralkodó külön kiváltságlevéllel mentesített. A nem nemesi elemek hosszú ideig a vármegye igazgatásában is résztvettek, ha döntő szerepet nem is játszottak. Részvételük a XVI. század elejére megszűnt, ami a vármegyék ezidőben általánossá vált nevében is kifejezésre jutott. A megye főpapjainak, főurainak és nemesinek egyeteme (universitas praelatorum, magnatum et nobilium comitatus) volt a nevük, Erdélyben pedig ahol főpapok a gyulafehérvári püspökség szekularizációja óta nem voltak, a megyei nemesek egyeteme (universitas nobilium comitatus), vagy a megye összes mágnás és nemes urai (universi domini magnates et nobiles comitatus).

Vármegyei közgyűlés.

A vármegyei közigazgatás legfontosabb szerve a közgyűlés (congregatio generalis) volt. Utána vagy mellette a törvényszék (sedes iudiciaria, összevonva: sedria), Erdélyben a derék szék (sedes generalis) következett. Eredetük és egymáshoz való viszonyuk kérdése még nincsen tisztázva. Az a feltevés, amely szerint a vármegyei közgyűlés a nádor által megyénként tartott, s latinul ugyancsak congregatio generalisnak nevezett bírósági gyűlésből fejlődött ki,¹⁾ nem látszik elfogadhatónak. A nádori megyei törvényszékeket az 1486:1. és az 1492:35. törvénycikkek törölték el, vármegyei közgyűléseket pedig már jóval korábban tartottak, amióta a nemesi vármegye, a vármegyei önkormányzat kialakult. A vármegyei közgyűlések célja eleinte elsősorban az igazságszolgáltatás volt, de már kezdettől fogva egyéb, nem bírósági ügyeket is tárgyaltak rajtuk. Kétfelé oszlásuk igazságot szolgáltató törvényszékre és az egyéb ügyeket intéző közgyűlésre hosszú fejlődés folyamán következett be, ez a folyamat egyes vármegyékben csak a XVIII. század elejére ért véget. Nem fogadhatjuk el tehát azt a nézetet sem, amely úgy véli, hogy »az újkori megyei generalis congregatio a sedriából alakult ki a XVI. század folyamán és elsősorban nem bírói, hanem közigazgatási szerepe volt.«²⁾ E megállapításnak csak a második fele fedí a való-

¹⁾ Osváth Gyula: A magyar vármegyei szervezet 1608-ig. Bp. 1913. 88. l.

²⁾ Istványi Géza: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények, 1940., 191. l.

ságot. Az az állítás pedig, hogy a sedria a XVII. században a generalis congregatioból alakult ki a megyei bíraskodás állandó szervévé, nyilvánvaló félreértés vagy elírás.¹⁾ Közelebb jár az igazsághoz az a felfogás, amely a sedriának a vármegyei közgyűlésből való kiválását a XIV—XV. századra teszi, megjegyezvén, hogy a jogtörténelem erről a folyamatról, valamint az autonóm megyei bíraskodás kibontakozásáról, úgyszólván semmit sem tud.²⁾ Véleményem szerint nem lehet, de felesleges is, a vármegyei közgyűlést a törvényszékből száramztatni, vagy viszont, ezek inkább testvérintézmények, közös ősnek, a vármegyei nemesség első tanácskozásainak és ítélkezéseinek, a leszármazottai. Szervezeti és hatásköri különválásuk egyes megyékben előbb, másutt csak jóval később következett be. Erdélyben pl. az egész XVI. és XVII. század folyamán zavaros a helyzet, nemcsak szervezetenként és hatáskörileg nem lehet éles határvonalat húzni közgyűlés és derékszék között, hanem az elnevezés is egészen ingadozó, s »jóformán a vármegyei jegyző pennájától függ, hogy valamely gyűlés, eltekintve tartalmától, congregatio vagy sedes nevet visel-e.«³⁾

A közgyűlésen minden nemes személyesen megjelenhetett, a tanácskozásban és a határozathozatalban részt vehetett, aki a megye területén lakott, vagy ott birtoka volt. Nem nemesek részvételére a XVI. században már nem akad példa. A szabad királyi és bányavárosokat, ha a megye területén birtok fölött rendelkeztek, követek képviselték. Ha a megye területén kamarai uradalmak feküdtek, a király nevében azok vezető tisztviselői jelentek meg. Erdélyben a megyebeli földbirtokosok és nemesek is csak abban az esetben lehettek a közgyűlés tagjai, ha a fejedelem iránti hűségüket, az ú. n. homagiumot letették. A birtokosságot és a nemességet külön igazolni nem kellett, mindkettőt a köztudomás tanúsította. Az új birtokosok és nemesek adománylevelüket éppen a közgyűlésen mutatták be, s azok az ott történt kihirdetés által emelkedtek teljes jogerőre. A részvétel azonban nemcsak jogot, hanem köteleiséget is jelentett, mégpedig a háborús és a rossz közlekedési viszonyok között eléggé terhes kötelezettséget, különösen a szegény nemesség számára. Ez utóbbi éppen ezért arra törekedett, s célját a XVII. században a legtöbb megyében el is érte, hogy a közgyűlésen ne legyen köteles személyesen megjelenni, hanem két-három nemes által képviseltesse magát. Erdélyben azonban bizonyos alkalmakkor, pl. hűségeskü letételére, katonai szemlére, hadfelkelés esetén stb., mindenki tartozott ott lenni. Az indokolatlanul távolmaradtakra 3 gira vagy márka büntetést vetettek ki. Az ilyen közgyűléseket ezért girás vagy márkás gyűléseknek nevezték. E gyűlések alatt a XVI. és XVII. században rendkívüli közgyűléseket kell értenünk, csak 1696 óta kapják ezt a nevet a rendes közgyűlések is, amikor az országgyűlés a rajtuk való megjelenést is bírság terhe alatt kötelezővé tette.⁴⁾ Magyarországon az elnevezés ismeretlen, bár a megyei statútumok ott is gyakran bírsággal fenyegették a közgyűlésről elmara-dókat.

¹⁾ Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a XVI—XIX. században. Bp. 1933. 7. l.

²⁾ Meznierics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században. Bp. 1933.

³⁾ Pokoly József kitűnő tanulmánya Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában. I. k. Dész, 1901. 347. l. A legjobb vármegyei monográfia. Szerzői Pokolyn kívül Tagányi Károly és Réthy László.

⁴⁾ 1696: 8. tc.

A közgyűlések ideje koronkint és megyénkint váltakozott, etekintetben semmiféle szabályszerűséget sem lehet megállapítani, legfeljebb annyit, hogy akkor tartották őket, amikor arra szükség volt. Ilyenkor a sedria is átalakult közgyűléssé, miként sürgős esetekben a congregatio [is bíraskodott.¹⁾ Erdélyben, minthogy ott országgyűlést évenként legalább egyszer, de sokszor többször is tartottak, s a vármegyék országgyűlési követeit a közgyűlések választották, legalább ugyanannyiszor azokat is össze kellett hívni. Magyarországon a XVI. században sűrűbben voltak országgyűlések, mint a XVII.-ben, lehetséges, hogy ez a körülmény a vármegyei közgyűlések gyakoriságára is éreztette hatását, annál is inkább, mert a közgyűléseknek a követek megválasztásán és utasításán kívül az is elsőrendű feladatuk volt, hogy a törvényeket kihirdessék és végrehajtásukról gondoskodjanak.

Ami a közgyűlések időtartamát illeti, még kevesebb törvényszerűségről beszélhetünk. A résztvevők addig maradtak együtt, amíg az elintézésre váró ügyeket letárgyalták, rendkívüli esetekben még előbb eloszlottak.

A közgyűléseket a megye székhelyén tartották. Állandó székhelye azonban ebben az időben még a legtöbb megyének nem volt, hanem a főispán vagy az alispán lakóhelyén gyűltek egybe. A háborús viszonyok is éreztették etekintetben hatásukat. A megyék igyekeztek olyan helyen gyűlésezni, ahol a török elől biztonságban érezték magukat. Fülek várában a XVII. században 5—6 vármegye tartotta közgyűléseit. A megyeszékhely meghatározása egyébként a közgyűlés hatáskörébe tartozott.²⁾

Megyei székházat, amelynek építésére az 1514 : 57. tc. a vármegyét felhatalmazta, csak ott emeltek, ahol a török veszedelem nem fenyegetvén, állandó megyeszékhely alakult ki. Ilyen helyeken a közgyűléseket a megyeszékházakban tartották, azonkívül ott őrizték a vármegye pecsétjét, levéltárát, pénztárát, zászlóit stb. Kezdetben e székházak várszerűleg megerősített épületek voltak, gondozójukat várnagynak nevezték.

A közgyűlést a főispán vagy az alispán hívta össze, Erdélyben, különösen a XVII. század második felében, a főszolgabírák is hirdettek tanácskozást. Itt az az érdekes helyzet alakult ki, hogy minden vármegyének nemcsak két járása és főszolgabírája, hanem ugyanannyi fő- és alispánja is volt. Ez a körülmény azonban a közgyűlésekre csak annyiban éreztette hatását, hogy akármelyik főtiszt meghirdethette őket és — sokszor egymást váltogatva — elnökölhettek rajtuk. Annak nincs nyoma, hogy a járások külön-külön közgyűlést tartottak volna.

Elnökölni a közgyűlésen rendszerint az szokott, aki összehívta, vagy akit az összehívás joga megilletett. A tanácskozások nyilvánosak voltak, a határozathozatalban azonban természetesen csak a közgyűlési tagok vehettek részt. A tárgyalások menetéről, az ügyintézés részleteiről vajmi keveset tudunk. A döntést szótöbbség alapján hozták, a szavazásra jogosultak nagy tömegét tekintve azonban nem valószínű, hogy az újkori kormányhatóságok mintájára minden egyes közgyűlési tag véleményét kikérték, meghallgatták és figyelembe vették volna. Inkább feltehető, hogy az elnök előterjesztése alapján közfelkiáltással határoztak. A döntésnek ez a módja

¹⁾ Osváth-nak azt a megállapítását, hogy a XVI. században kéthetenként vagy havonként, a XVII. században pedig negyedévenként voltak vármegyei közgyűlések, két-kedéssel kell fogadnunk, hacsak a sedriákat is közgyűléseknek nem számítjuk. (I. m. 88—99. l.)

²⁾ 1536 : 37. tc.

természetesen sok visszaélésnek csíráját rejtette magában. Ha a vélemények megoszlottak, s az ellenzék ragaszkodott elgondolásához, a közgyűlési terem viharos jeleneteknek lett színtere. A vérontás megakadályozása érdekében tiltotta az 1486 : 65. és az 1492 : 74. törvénycikk, hogy a közgyűlésen fegyveresen jelenjenek meg, ezt a tilalmat azonban nem vették figyelembe. A széksértők, vagyis a közgyűlés tárgyalási rendjét megzavarók büntetéséről ugyancsak az országgyűlés, az 1486 : 63. tc. rendelkezett. Az elnök tekintélyétől és pártjának hatalmi helyzetétől függött, hogy a tanácskozások nyugalmit és tárgyilagosságát a törvény célkitűzésének megfelelően megtudta-e őrizni. E tényezők különben a határozatok sorsát is megpecsételték, megvalósulásukat csak akkor lehetett remélni, ha végrehajtásukra a tisztikar elegendő erővel rendelkezett. A megye gazdasági és társadalmi viszonyai a közgyűléseknek nemcsak összetételét, hanem lefolyását is döntően befolyásolták. Rokoni kapcsolatok, azonos érdekek stb. alapján pártok és ellenpártok alakultak, s harcaikat a hatalom birtokát jelentő tisztségekért a közgyűlések porondján vívták meg. E küzdelmek, amennyiben a múlt emlékei alapján meg lehet állapítani, nemcsak a vármegyei közigazgatás menetére jellemzőek, hanem a társadalom szerkezetét is megvilágítják. Vizsgálatukat a társadalom történetének kutatója sem hagyhatja figyelmen kívül.

A közigazgatástörténelmet inkább az érdekelné, hogy a közgyűlési határozatokat hogyan készítették elő, az egyes ügyeknek voltak-e előadók, akik azokat még tárgyalás előtt tanulmányozták és jelentésüket előterjesztették, bonyolultabb kérdések megvizsgálására küldték-e ki bizottságot stb.? Általában, hogy a szakszerűség szempontjai milyen mértékben érvényesültek az ügyintézésben? Továbbá, hogy az írásbeliség fokozatos terfoglalásával kapcsolatban az ügymenetnek milyen részeit örökítették meg írásban, s mit intéztek pusztán szóbelileg? Az írásbeli ügyvitelnek milyen emlékei maradtak fenn, s azokból a vármegyei közigazgatásra vonatkozólag minő következtetéseket lehet levonni?

E kérdésekre elsősorban a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek alapján lehet válaszolni, amelyeknek első nyomai a megyei igazságszolgáltatással kapcsolatban a gonosztevékről vezetett jegyzékek alakjában már a XIV. században feltűnnek. Az újkori jegyzőkönyvek, amelyek közül a legrégibb Zólyom vármegyéé 1500-ból, a közgyűlések és a sedriák eseményeit egyaránt megörökítették, eleinte igen szűkszavúan, csak a XVII. században váltak kissé bőbeszédűbbé. A vármegyei jegyző vezette őket, kezdetben az alispán, majd a XVII. századtól kezdve a jegyző őrizete alá tartoztak, mint a vármegye levelesládájának, később levéltárának legértékesebb darabjai. Rajtuk és a különböző helyekre került vármegyei kiadványokon kívül a megyei levéltárakban, vagy tisztségeket viselt családok levelesládaiban fennmaradt fogalmazványok a legértékesebb forrásai az ekorbeli közgyűlések, s általában a vármegyei közigazgatás történetének.¹⁾

A vármegyei közgyűlés hatásköre mindazokra az ügyekre kiterjedt, amelyek a megye joghatósága alá tartoztak, a vármegye illetékessége alá eső minden elvi kérdésben a közgyűlés határozott. A vármegye a törvényhozásban és a jogszabályalkotásban is résztvett. A vármegyéket az országgyűlésen követek képviselték, akiket a közgyűlésen választottak, ott adtak nekik utasítást, amelyhez alkalmazkodniok kellett, ott állapították meg

¹⁾ V. ö. *Föglein Antal* : A vármegyei jegyzőkönyv. Levéltári Közlemények, 1938.

fizetésüket, ott adtak számot működésükről. Az országgyűlésen azonban ebben az időben az állami és a megyei kormányzat és közigazgatás kérdéseivel rendszeresen nem foglalkoztak, törvényhozási úton azokat csak esetenként szabályozták. Az ilyen feladatok nagyobb részét vagy a kormányhatóságok oldották meg rendeleti úton, vagy pedig a törvényhatóságok saját hatáskörükön belül.

A kormányhatóságoktól érkező rendeleteket a vármegyei közgyűlésen felolvasták, s ha törvényeseknek találták, végrehajtásukról intézkedtek. A vármegyét megillette az a jog, hogy a törvénytelen rendeletek végrehajtását megtagadhatta,¹⁾ s eljárását az uralkodó előtt feliratban indokolhatta. E jog gyakorlata révén lettek a vármegyék a magyar alkotmány védőbástyái.

A törvények és a kormányhatósági rendeletek azonban a közigazgatás legtöbb ágában vagy egyáltalában nem, vagy csak nagy vonásokban intézkedtek. Pótlásukról és kiegészítésükről a törvényhatóságok gondoskodtak olyképen, hogy jogszabályokat, úgynevezett statutumokat alkottak. A statutumnak, amennyiben a törvénnyel nem ellenkezett, a törvényhatóság területén mindenkit kötelező ereje volt. A vármegyék jogszabályalkotó jogukat, a *ius statuendit*, a közgyűléseken gyakorolták, a statutumokat pedig a közgyűlési jegyzőkönyvekben örökítették meg. E statutumok a vármegyei élet minden ágára kiterjednek, s annak legfontosabb történeti forrásai közé tartoznak.²⁾

A közgyűlés választotta — a főispán kivételével, akit az uralkodó nevezett ki — a vármegye tisztviselőit, feleskette, ellenőrizte, elszámoltatta és felmentette őket. A hanyagnak és vétkesnek bizonyultakat felelősségre vonta és megbüntette. Döntött a hivatalos kiküldetések, fizetések és napi-díjak dolgában. Irányította a vármegye háztartását, kivetette a megyei szükségletek fedezésére fordított háziadót.

A vármegyébe költöző vagy új adományban részesülő nemesek nemeslevelüket a közgyűlésen hirdették ki, ezáltal lettek a megyebeli nemesség egyetemének tagjai. Erdélyben az új fejedelem iránti hűségüket is a vármegyei közgyűlésen tették le, ott ez a nemesi közösséghez való tartozásnak egyik alapfeltétele volt.

A közgyűlés egyéb: gazdasági, hadi, igazságszolgáltatási és közigazgatási feladatainak felsorolása már a vármegye hatáskörének ismertetéséhez tartozik, amire itt nem tudunk kitérni.

Vármegyei ítélőszék.

A vármegyei ítélőszék és a közgyűlés közös eredetéből, továbbá az igazságszolgáltatás és a közigazgatás szoros szervezeti kapcsolatából következett, hogy miként a közgyűlésen gyakran bíraskodásra is sor került, akként az ítélőszéken sokszor közigazgatási kérdéseket is tárgyaltak. A közigazgatástörténelemnek ezért a *sedria* szervezetével is foglalkoznia kell.

Lényeges különbség e két vármegyei testület szervezeté között, főleg a XVI. században és a XVII. század első éveiben, valamint az ország egyes vidékein, pl. Erdélyben, nem is volt. Még középkori gyakorlat alapján minden megyebeli nemesnek joga volt hozzá, hogy a *sedrián* megjelenjék. E jogukkal,

¹⁾ 1545: 33. tc.

²⁾ Legnagyobb részüket kiadta *Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye címén, I—V. k. Bp. 1885—1904.

amely azonban sohasem vált kötelességé, sokan éltek, éppen ez tette lehetővé, hogy az ítélőszék könnyen átalakulhatott közgyűléssé és az igazságszolgáltatás mellett közigazgatással is foglalkozhatott. Ebben az időben a bíraktól éppúgy nem kívántak meg különleges szakképzettséget, mint a közigazgatási tisztviselőktől, úgyhogy a sedrián ítélkező főispán, alispán és szolgabírák a bírótársakat közülük választották. Ezt a szokást Magyarországon csak az 1613:24. tc. szüntette meg kimondva, hogy a bíraskodásban a rendes és rendkívüli esküdteken kívül a jelenlévő nemesek közül senkinek se legyen szava, Erdélyben pedig, ahol törvény nem tiltotta, még a XVIII. században is kimutatható.

Hogy az igazságszolgáltatás zavartalanságát biztosítsa és a vármegyei törvényszéknek szilárd keretet adjon, az országgyűlés már a XV. században felhatalmazta a megyéket, hogy a kebelbeli nemesek közül állandó bírótársakat, esküdt ülnököket (iurati assessores) válasszanak, akiknek azután nemcsak joguk, hanem kötelességük is volt, hogy a sedrián megjelenjenek. Számukat az 1444:10. tc. megyénként négy-négyben állapította meg, a XVI. század törvényei szerint a megye kiterjedése szerint hat és tizenkettő között váltakozott. Feladatuk elsősorban az volt, hogy a bírói eljárás egyes szakaszaiban a szolgabírának segédkezzenek. Erdélyben a XVI. és XVII. század folyamán mindvégig csak bírótársi minőségben szerepeltek, a közigazgatásban nem vettek részt, úgyhogy nem is tekintették őket rendes megyei tisztviselőknak. Magyarországon ezzel szemben, ahol az esküdt ülnöki tisztség sokkal régebbi multra tekintett vissza, hova-tovább bekapcsolódtak a közigazgatásba, rendes megyei tisztviselők lettek, a szolgabírák hivatali társai, szinte kiegészítői. Ezért írta a szolgabírói hivatal monográfusa a XIX. század közepén: »Szolgabíró és esküdt két test, de egy léleknek tekintik törvényileg.«¹⁾

Mint hogy a szolgabírák és az assessorok más, főleg közigazgatási elfoglaltságuk miatt a magyarországi sedriákon teljes számban megjelenni rendszerint nem tudtak, s így az igazságszolgáltatás zavartalan menetét veszély fenyegette, az 1613:24. tc. megengedte, hogy a vármegyék több ülnököt válasszanak, s ezek, ugyancsak esküt téve, a bíraskodásban segédkezzenek. Ettől kezdve tehát Magyarországon kétféle vármegyei ülnökök voltak: a rendes esküdt ülnökök (ordinarii iurati assessores) és a vagyonosabb nemesek közül választott rendkívüli ülnökök (extraordinarii assessores), későbbi nevükön feljebbviteli bírák (iudices appellationum) vagy táblabírák (iudices tabulae). Ez utóbbiak csak az igazságszolgáltatásban vettek részt, a szolgabírákkal alárendeltségi viszonyban nem állottak, fizetést nem kaptak, csak napidíjat. A sedriákon ezentúl a táblabírák játszották a főszerepet, úgyhogy a szolgabírák közül rendszerint csak egy jelent meg rajtuk esküdt ülnökével, mint legale testimonium. A táblabírói hivatal jelentős mértékben hozzájárult annak a folyamatnak a meggyorsulásához, amely ítélőszék és közgyűlés, vármegyei igazságszolgáltatás és közigazgatás elkülönülése felé vezetett. Erdélyben a XVI. és XVII. században a táblabírói hivatal ismeretlen, ami egyebek között érthetővé teszi az erdélyi sedriának a közigazgatásban játszott további szerepét.

A sedriát Magyarországon az alispánok hirdették meg és elnököltek rajta. Erdélyben ezt 1650-ig csak a főispánok tehették meg, azután az alispánok, sőt a szolgabírák is. A szolgabírákon és a rendes és rendkívüli esküd-

¹⁾ Zsoldos Ignác: A szolgabírói hivatal. Pápa, 1842. II. k. 222. l.

teken kívül a vármegyei jegyző, aki a jegyzőkönyvet vezette, volt köteles az ítélőszéken megjelenni, de Magyarországon 1613-ig, Erdélyben pedig az egész korszakon keresztül, a többi megyei nemes is résztvehetett a bírásokodásban. A tárgyalás menete, az ügyintézés módja nagy vonásaiban ugyanolyan volt, mint a közgyűlésen. Az igazságszolgáltatás különböző fázisainak megfelelően természetesen az egyes perbeli cselekményekhez alkalmazkodott és azok szerint módosult. Részleteinek ismertetése nem a közigazgatás-, hanem a jogtörténelemnek a feladata. Olyankor, amikor a sedria közigazgatási ügyeket tárgyalt, azaz átalakult közgyűléssé, valószínű, hogy a közgyűlések ügyrendje szerint tanácskozott és határozott. Ez nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is gyakran előfordult, amit bizonyít, hogy az ítélőszék üléseiről nem vezettek külön jegyzőkönyvet, hanem eseményeit a közgyűlési jegyzőkönyvben örökítették meg. A sedriákat ugyanott tartották, ahol a közgyűléseket, ugyancsak a szükségnek megfelelően, s így természetesen azoknál jóval gyakrabban. A törvénykezési szünetek¹⁾ kivételével általában minden hónapban, sőt sok helyen kéthetenként is összeült a vármegyei ítélőszék.

Magyarországon a XVII. század közepe óta a sedriának külön tagozata tárgyalta a polgári és külön a büntető ügyeket. Ez utóbbit fenyítőszéknek vagy rabokat ítélő széknek is nevezték (sedes iudiciaria criminalis). A kétféle sedria hatásköre azonban még a XIX. század elején sem vált szét tökéletesen, szervezeten és az ügymenet rendjét tekintve pedig miben sem különböztek egymástól.²⁾

Erdélyben 1664 óta a derékszéknek is mondott sedriák mellett járásokonként úgynevezett alszékek (sedes partialis) is működtek, mégpedig a derékszékéhez hasonló szervezettel, azonban tisztán a polgári pörökre korlátozó hatáskörrel. Nem tudunk róla, hogy az alszékeken közigazgatási ügyeket is intéztek volna.

Ugyancsak nincs nyoma annak, hogy az úgynevezett hirdetett székeken (proclamata sedes vagy congregatio), továbbá a fiúszékeken (filialis sedes) közigazgatással is foglalkoztak volna. Előbbiek a középkor maradványai, 1568-ban említik őket utoljára az országgyűlési iratok. Utóbbiak pedig, mint a jobbágyügyek feljebbviteli bíróságai, csak a XVIII. század első tizedeiben alakultak ki.

Az erdélyi hét magyar vármegye a középkori vajdai gyűlések mintájára 1566-ig közös ítélőszékeket is hirdetett, amelyeknek szerepét azután a fejedelmi tábla örökölte.

Mindeme székek szervezetének és működésének vizsgálata az igazságszolgáltatás történelmének keretébe tartozik. E helyen csak a teljesség kedvéért említettük őket.

Vármegyei tisztviselők.

A közgyűléseken és ítélőszékeken kihirdetett törvények és kormányhatósági rendeletek, továbbá a megyei statutumok végrehajtása a tisztikar feladata volt, a vármegyei közigazgatás a tisztviselők vállán nyugodott, sikere vagy eredménytelensége az ő munkájuktól függött.

¹⁾ Ezeket a XVI. és XVII. századi gyakorlatnak megfelelően az 1723 : 29. t.-c. szabályozta.

²⁾ Legfeljebb annyiban, hogy a polgári sedrián rendszerint az alispán elnökölt, a büntetőn pedig, ahol és amióta ezt a tisztséget betöltötték, a helyettes, vagy másod-alispán.

A vármegyei tiszttviselőket részint az uralkodó nevezte ki, részint pedig a megye választotta vagy alkalmazta. Uralkodói kinevezéssel a főispáni tisztséget töltötték be. Ezáltal biztosította a központi államhatalom befolyását a közigazgatás rendi vidéki szervére, a vármegyére, egyben mintegy jelképezve ennek az intézménynek királyi eredetét és többszázados multját. A többi hivatalt maga a vármegye töltötte be, mégpedig, amint az egyes tisztségeknél látni fogjuk, vagy választás, vagy alkalmazás útján. Ebben a vármegyék önkormányzó tevékenysége nyilvánult meg és nyert biztosítékot. A központi államhatalom azonban a főispánokon keresztül a vármegyei tiszttviselők választására és alkalmazására, tehát a vármegyék önkormányzati tevékenységére is érvényesítette befolyását. Hogy ezt milyen mértékben tudta megtenni, helyenkint, koronkint és személyenkint változott, mindenkor a rendi dualizmus hullámsásától, uralkodó és rendek hatalmi viszonyának alakulásától, s nem utolsó sorban a főispánok egyéni tulajdonságaitól függött. Erdélyben pl., ahol a fejedelmi hatalom az államélet minden terén sokkal erősebben érvényesült a rendiséggel szemben, mint Magyarországon, a főispánok az egész korszakon keresztül döntő szerepet játszottak a vármegyei tiszttviselők választásában és alkalmazásában, sőt elbocsátásában is. Itt a vármegyei tiszttviselőket a főispánok választották, alkalmazták, s ha hanyagnak bizonyultak, elbocsátották, a megyei nemesség csak hozzájárult a főispáni intézkedéshez, mintegy megerősítette azt. Hasonló jelenség egyes megyékben, egyes korszakokban és egyes tisztségeknél, elsősorban az alispáni hivatalnál, Magyarországon is kimutatható, mégis általánosság sehol és sohasem tudott válni, ami a magyarországi rendiség nagyobb erejét bizonyítja. Ennek a kérdésnek, az uralkodói hatalom érvényesülésének a vármegyei önkormányzat terén, vizsgálatánál azonban nem szabad abba a tévedésbe esnünk, hogy a főispánok befolyásából minden esetben a központi hatalom erejére következtetünk. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a főispánok nemcsak királyi tiszttviselők voltak, hanem egyben a rendiség tagjai, sőt legtöbbször vezetői, megyei nagybirtokosok, akiket érdekeik azonossága szoros szálakkal fűzött a többi nemeshez, a rendekhez. E szálak erősebbeknek bizonyultak, mint azok, amelyek kinevezőjükhöz, az uralkodóhoz kapcsolták őket.

A főispáni kinevezés meghatározatlan időre szólt, tartama az uralkodó bizalmától függött, aki bármikor új embert állíthatott a megye élére, de ha elégedett volt vele, évekig ott hagyhatta. Ezzel szemben a vármegye tiszttviselőit általában csak egy évre választotta. A hivatalviselésnek ez a rendszere valószínűleg azzal magyarázható, hogy a megyei tisztségek vállalása hosszú ideig nemcsak kitüntetés és hasznót, hanem elég súlyos terhet is jelentett, amitől a megválasztottak igyekeztek minél előbb megszabadulni. Erre mutat, hogy még a XVI. század közepén is törvény rendelte, hogy a megválasztott vármegyei tiszttviselő köteles állását elfoglalni.¹⁾ A helyzet etekintetben a XVII. század végére lassan megváltozott, a megválasztottak vonakodás nélkül vállalták hivatalukat, kivéve a XVII. század utolsó tizedeiben az adókezelői állást, amelynek viselője, anyagi felelősséggel is tartozván, a zavaros viszonyok között gyakran ráfizetett a tisztségviselésre. A vármegyék védekezése a hosszabb időre megválasztott tiszttviselők önkénye ellen kevésbé játszhatott szerepet az egyéves hivatalviselés rendszerének

¹⁾ 1559: 54. t.-c.

kialakulásánál. Lehetővé tette ezt a rendszert, hogy a magyar honosságon,¹⁾ a nemesi rendbe való tartozáson,²⁾ a vármegyékben való lakáson és megfelelő vagyoni helyzeten kívül,³⁾ amely az esetleges károk megtérítését biztosította, különleges szakképzettséget nem kívántak meg a tisztviselőktől, sem az igazságszolgáltatás, sem a közigazgatás terén. Az a követelmény pl., hogy az esküdtek derék és jogban jártas férfiak legyenek,⁴⁾ jóformán csak erkölcsi megkööttséget jelentett, mert a jogban való jártasságot tanulmányai folyamán vagy gyakorlati úton majdnem minden nemes férfi megszerezte.

E rendszernek ama előnye mellett, hogy a rossznak bizonyult tisztviselők gyors leváltását lehetővé tette, s így a jó hivatalnokok természetes kiválasztódását biztosította, nagy hátránya is volt, az tudniillik, hogy a megyei tisztségeket a pártpolitika és a választási küzdelmek játékszerévé tette, s megakadályozta, hogy a megszakítás nélküli hivatalviselés gyakorlati tapasztalatait a folyton váltakozó tisztviselők érvényesítsék. Ezt a hátrányt azzal tudták kiküszöbölni, hogy a leköszönt hivatalnokokat újra megválasztották.⁵⁾

A fogadott tisztviselőket, amilyen egy ideig a vármegyei jegyző volt, nem egy évre, hanem tetszés szerinti időre alkalmazták. Ennek oka is, megkövetkezése is volt, hogy tőlük már közigazgatási szakismereteket is megkövetáltak.

Esküt a vármegye valamennyi tisztviselőjének kellett tennie, a főispánnak a király vagy a királyi biztos előtt, a többieknek a közgyűlésen az ünnepélyes beiktatás alkalmával.

Ellenőrzést a főispán fölött a király gyakorolt, a választott és fogadott tisztviselők fölött pedig a közgyűlés. Ugyanők vonták őket felelősségre. Elméletileg az ország főbírait is megillette ez a jog, a gyakorlatban azonban nem igen éltek vele. A hivatalnokok a hanyagságuk vagy vétkeességük által okozott kárt anyagilag is tartoztak megtéríteni. Erdélyben az ilyenek ellen a fejedelmi jogügyszagató a táblán, sőt az országgyűlésen is pert indíthatott.

Azt a régebbi irodalomban általános nézetet, hogy a megyei tisztség nobile officium volt, amelynek viselői csak a bírságokból részesültek és hivatalos útjaikraapidíjakat kaptak, az újabb kutatások megcáfolták.⁶⁾ A választott tisztviselők már a XVI. században fizetést (salarium) kaptak, a fogadottak pénz- és természetbeni ellátást (conventio). A fizetéshez járultak még a percesekekmenyek utáni taksák, a perköltség hányada, aapidíjak, valamint a közgyűlés által megszavazott ajándékok. A táblabírák és a tiszteletbeli hivatalnokok csakapidíjakra tarthattak igényt. A fizetések nagysága tisztségenként, megyénként és koronként váltakozott. Országos

¹⁾ 1504 : 2. t.-c.

²⁾ 1291 : 4. t.-c.

³⁾ 1486 : 9. t.-c.

⁴⁾ 1548 : 42. t.-c.

⁵⁾ Tisztújító közgyűlést (sedes restauratoria, electoria, tisztépítő szék) többnyire évenként, de legalább minden három évben tartottak. A tisztikar a búcsúszéken (sedes valedictoria) mondott le. A választásnál a főispán befolyása erősen érvényesült, többnyire az ő jelöltjei közül választottak. Az időközben megüresedett állásokat ideiglenesen a főispán töltötte be. *Meznerics* i. m. : 5—19. l.

⁶⁾ »A nobile officium annyit jelentett, hogy a megválasztott tartozott elfogadni a tisztséget, helyesebben, hogy azt csak bizonyos összeg lefizetése ellenében utasíthatta vissza.« *Meznerics* i. m. 5—19. l.

hatállyal a törvényhozás csak a bírságokat és a bírósági illetékeket szabályozta.

Nem oszthatjuk azt a felfogást sem, hogy a vármegyei tisztségek testületi jellegűek voltak.¹⁾ Abból, hogy a szolgabíró rendszerint egy esküdt kíséretében járt hivatalos útjain, a többi tisztségre is érvényes általános következtetést még nem vonhatunk le.

A tisztviselők hatásköre általában az egész vármegye területére kiterjedt. Még a szolgabírák és a mellettük működő rendes esküdtek illetékessége sem korlátozódott egy-egy járásra, noha ők elsősorban a maguk járásának ügyeit intézték. Egyedül a XVI. század közepéig alkalmilag, majd a század végétől kezdve állandóan szereplő al- vagy segédszolgabírákról mondható, hogy csak a saját járási körük igazgatásával foglalkoztak.

Járások, kerületek.

Az igazgatás egyszerűsítése és gyorsítása érdekében a vármegyék már a középkorban kisebb területi egységekre, járásokra és egyes helyeken körökre vagy kerületekre oszlottak.²⁾ A megoszlás földrajzi alapon történt. A járások (processus) száma ennek megfelelően megyénként váltakozott. Magyarországon általában négy járása volt a megyének, de voltak három-, öt- és hatjárású megyék is. Az erdélyi megyékben mindenütt két-két járást találunk.

Erdélyben a járási megoszlás sokkal többet jelentett, mint Magyarországon. Ott az egyes járásoknak nemcsak külön szolgabíráik, hanem al- és főispánjaik is voltak, tehát szinte önálló megyékké váltak. Az egységet a közös közgyűlések, ezzel kapcsolatban a közös jegyzői tisztség, továbbá az a körülmény biztosította, hogy a főtisztek illetékessége nemcsak a maguk, hanem a megye másik járására is kiterjedt.

A járásoknál is kisebb közigazgatási egységek voltak a kerületek vagy körök (circulus). Bár a földrajzi szempontok ezek kialakulásánál is érvényesültek, erősebb közigazgatási jellegüket bizonyítja, hogy míg a járásokat rendszerint földrajzi névvel jelölték, pl. alsó vagy felső, Tiszán inneni vagy túli stb., addig a kerületeket vagy köröket általában az élükön álló szolgabíró után nevezték el, nevük tehát a szolgabírák cserélődésével évről-évre változott. Állandó székhelyük sem volt, míg a járások központja, a megyei székhelyekhez hasonlóan, hova-tovább kialakult, noha állandónak még azokat sem mondhatjuk. A körök száma Magyarországon kettő és három, Erdélyben három és hat között váltakozott. Élükön alszolgabírák állottak, akik közül a rangidős egyben a járás főszolgabírája is volt. Erdélyben azonban nem tudunk róla, hogy a főbíró egyben valamelyik kör alszolgabírája is lett volna.

Főispán.

Ami az egyes vármegyei tisztségek közigazgatási szerepét illeti, ezt a kérdést külön részlettanulmányoknak kell tisztázniuk, ami felé az első lépések már meg is történtek. A főispánok ekorbeli közigazgatási működéséről nem sokat tudunk. Csak annyit állíthatunk biztosan, hogy helyenkint, koronként, főleg pedig személyenkint más és más volt. Erdélyben, a rendelkezésünkre álló adatok szerint, sokkal inkább résztvettek a vármegye igaz-

¹⁾ Osváth i. m. 99. l.

²⁾ A beosztást a közgyűlés végezte. A megyék közötti határkérdéseket pedig az 1618 : 72. és az 1635 : 19. t.-c. értelmében a nádor volt hivatva eldönteni.

gatásának munkájában, mint Magyarországon. A két országrész helyzete etekintetben már a középkorban is különbözött. Az erdélyi megyék, mint az ottani magyar nemzet egyteme, együtt játszották azt, ha nem is teljesen ugyanolyan szerepet, mint a magyarországiak külön-külön. A rendiség fokozatos hatalomra jutásával és a királyi vármegyének nemesivé való átalakulásával kapcsolatban a magyarországi főispánok már nem annyira az uralkodót képviselték megyéjük, sőt sokszor megyéik élén, mint inkább a megyéket az udvarban. A megyékben pedig az alispánok helyettesítették őket, akiket hosszú ideig nem a megye választott, hanem familiárisaik közül a főispánok neveztek ki. Erdélyt az udvarban a vajda képviselte, az erdélyi főispánok többet lehettek megyéjükben, inkább törődhetek annak kormányzásával. Ez a történeti magyarázata az erdélyi főispánok XVI. és XVII. századi közigazgatási működésének, amit alátámasztott az a körülmény is, hogy a fejedelmi hatalom, amelyet megyéik élén képviseltek, sokkal erősebb kézzel akart és tudott belenyúlni a megyék életébe, mint a Habsburgok Magyarországon.

A magyarországi főispánok az újkor első két századában is megmaradtak annak, amik a rendiség középkori kibontakozása során lettek: nagyhatalmú zászlósurak, óriási uradalmak birtokosai, a rendek vezetői, akik mellékesen, mintegy gazdasági és társadalmi helyzetük természetes velejárójaként, egyben főispánjai is azoknak a megyéknek, sokszor többnek is, amelyekben birtokaik fekszenek. Jól jelképezte ezt a helyzetet az örökös főispánság, amely először egyházi méltóságokhoz kapcsolódott, majd egyes világi családok is megkapták.¹⁾ Az örökös főispánok, de a többi is, a megyék gazdasági és társadalmi életében játszott jelentékeny szerepük következtében, a tisztikar megválasztása és irányítása révén, kormányozhatták megyéiket anélkül is, hogy az igazgatásban hivatalnokok módjára részt vettek volna, bár előfordulhatott, hogy ezt is megtették. A megyei közönség igyekezett a főispánok hatalmát korlátozni. A királyi kinevezés érvényét megyei beiktatáshoz kötötte, amelyen az új főispán ellen a legkisebb nemes is tiltakozhatott, ha ugyan volt bátorsága ilyesmit tenni. A királynak tett eskün kívül a főispán a megye előtt is megesküdött és hitlevélben biztosította, hogy alkotmányosan, a törvényeknek megfelelően fog kormányozni. Hogy ezt azután megtette-e, az mindig a helyi és személyi körülményektől függött.

A főispáni kormányzásnak ez az oldala inkább a jogtörténelmet érdekli. A közigazgatástörténelmet közelebről érintő kérdésekre a főispáni hivatal szervezetét, hatáskörét és ügyvitelét illetően a részlettanulmányok hivatottak világot deríteni. Ami szervezetét illeti, külön főispáni iroda nem alakult ki, bár valószínű, hogy mindegyik főispánnak volt titkára és egy-két irnoka. Hatáskörük természetesen mindazokra az ügyekre kiterjedt, amelyek a vármegye illetékessége alá tartoztak. Erdélyben, ahol a főispán az egész korszakon keresztül résztvett a kormányzás munkájában is, a magyarországi alispánokénak megfelelő szerepkörben főleg a hadrakelt nemesség vezetésében,²⁾ a XVI. században és a XVII. század végén az adóigazgatásban, a gonosztevők üldözésében, az úgynevezett cirkálásban, valamint a közgyűlések és az ítélőszékek összehívásában és tárgyalásaik vezetésében vettek részt személyesen a főispánok. A főispáni ügyvitelről,

¹⁾ V. ö. *Hajnik Imre*: Az örökös főispánság. Bp. 1888.

²⁾ A fejemegyei főispán háborúban a vármegyei hadak parancsnokának halála esetén annak örökebe lépett, sőt az országos hadat is vezethette.

a szó- és írásbeli ügyintézés menetéről, az erdélyi főispánokat illetően sem tudunk semmit.

Alispán.

A főispánok hatalmi helyzetét a vármegyékben mutatja, hogy az alispánokat nemcsak a középkorban, hanem az újkor első századaiban is sok helyen és hosszú ideig ők nevezték ki, nem pedig a megye közönsége választotta. Az alispáni tisztségnek átalakulása főispáni familiárisból a vármegyei önkormányzat vezetőjévé fokozatos fejlődés eredménye, amely fejlődés az ország különböző megyéiben más-más ütemben folyt le és általános vonásokon kívül helyi sajátosságokat is feltüntet. Eredményeképpen pl. a magyarországi alispánok egészen más szerephez jutottak, mint az erdélyiek.

Lényegét tekintve kettős küzdelem kimenetelétől függött az alispáni állás sorsa. Az egyiket a rendek vívták az uralkodói hatalommal, a másikat a rendiség keretén belül a főnemesség a köznemességgel. A főnemesség diadala a főispánok győzelmét jelentette, a köznemességé a vármegyéjé. A rendiséget az uralkodóval szemben a főnemesség vezette, tehát éppen a király által kinevezett főispánok. Ez a magyarázata annak a különben érthetetlen ténynek, hogy az uralkodó az alispáni tisztség betöltésének kérdésében nem az őt képviselő főispánok, hanem a vármegye mellé áll, hogy ezáltal a főnemesség túlságos befolyását csökkentse, s közvetve a rendiséget gyengítse. A társadalmi és gazdasági erőviszonyok ismerete nélkül az alispán-ság történetét nem érthetjük meg.

Jellemző etekintetben, hogy a főispánok alispánkinevező jogának korlátozása Mátyás és a Jagellók korában kezdődött, amikor a köznemesség az uralkodó támogatásával sikeresen szállott szembe a főnemességgel. A harc egyes meneteit a törvények is tükrözik. Az 1486 : 60. tc. még csak annyit mondott, hogy a főispánok megyebeli jeles férfiakat tegyenek meg alispánokká. Az 1492 : 80. tc. már azt is megkívánta, hogy az alispánok az előkelőbb nemesek közül valók legyenek. Ezekről ugyanis inkább lehetett várni, hogy kinevezőjükkal szemben önállóan is megállják helyüket. Az 1504 : 2. tc. azután a főispáni kinevezés érvényét a vármegyei nemesség hozzájárulásához kötötte.¹⁾ Lényegében azonos módon rendelkezett az 1548 : 70. tc. is.²⁾

A főispánok és a vármegye küzdelme az alispánválasztás kérdésében eszerint kompromisszummal végződött. A vármegye kívívta ugyan, hogy hozzájárulása nélkül a kinevezés érvénytelen, azt azonban nem tudta elérni, hogy a főispánokat az állás betöltésénél egészen háttérbe szorítsa. A törvény értelmében az alispáni állást a főispánok és a vármegyék ettől kezdve közösen töltötték be. Atekintetben azonban, hogy ez miként történjék, hallgatott a törvény, s ezáltal lehetővé tette, hogy az ország egyes megyéiben a társadalmi és gazdasági viszonyok különbözőségének megfelelően más-más gyakorlat alakuljon ki. Volt olyan megye, ahol a főispán jelöltjei közül a közgyűlés választott. Másutt a közgyűlés jelölt és a főispán választott. Ismét másutt a főispán is jelölt, meg a közgyűlés is, a közgyűlés választott. Közgyűléstől független főispáni kinevezés és főispántól független közgyűlési választás is

¹⁾ *Quem* (t. i. az alispánt) tamen absque consensu et voluntate nobilium illius comitatus eligere nusquam valeat neque possit (t. i. a főispán.)

²⁾ *Viccomites non per comitem solum, sed consensu totius comitatus iuxta egni decreta eligantur.*

előfordult. A zavaros helyzetet csak az 1723 : 56. tc. tisztázta, kimondva, hogy a főispán négy jelöltje közül a közgyűlés választ.¹⁾

Erdélyben a magyar nemzet 1540. évi constitutioja az 1548 : 70. tc.-nek megfelelően rendelkezett. Itt a főispánok mindenütt megőrizték döntő befolyásukat az alispáni állásra, a főispáni kinevezéshez a vármegyéknek hozzá kellett ugyan járulniok, ezt azonban tartalom nélküli formaságnál egyébnek nem igen tekinthetjük. Ezt bizonyítja az Approbatae Constitutiones ama rendelkezése is, hogy »a viceség is megszűnik, míglén a főispán helybe nem állítottatik,«²⁾ azaz főispánváltáskor az alispáni szék is gazdát cserélt. Ez a magyarázata, hogy az erdélyi alispánok nem játszottak olyan jelentős szerepet a megyei igazgatásban, mint a magyarországiak. Hatáskörük jóval szűkebb volt, már csak azért is, mert főispánjaik is résztvettek a megye kormányzásában és a fontosabb teendőket maguk végezték. Így pl. a közgyűléseken és az ítélőszékeken személyesen elnököltek. Az alispánok a XVI. században még csak vidéki kiküldetéseikben helyettesítették a főispánokat, a cirkálásban, az adóigazgatásban, a katonai szemléken, valamint az igazságszolgáltatással kapcsolatos cselekményekben. A XVII. században már a központi igazgatásban is inkább résztvettek, elsősorban az igazságszolgáltatásban, ahol legsajátosabb feladatuk, a mai tiszti ügyészségnek megfelelően, a vád hivatalos képviselője lett. De továbbra is csak mint főispáni emberek jártak el, ami tekintélyüket nem kis mértékben csökkentette, úgyhogy a XVII. század folyamán a főszolgabíró olykor már rangban megelőzte őket.

A magyarországi alispánok hatásköre ennél jóval szélesebb, s ennek megfelelően tekintélyük is sokkal nagyobb volt. A távollévő főispánokat ők helyettesítették, ilyenkor a közgyűlésen is, az ítélőszéken pedig rendszeresen elnököltek. A tárgyalásra kerülő beadványokat ők terjesztették elő, a megyei kiadványokat pedig a szolgabírákkal együtt aláírták. A vármegyei igazgatás minden ágában vezető szerepet játszottak, közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, hadi és gazdasági ügyekben egyaránt. A XVI. században sok helyen a házipénztárt is ők kezelték, a levéltár is őrizetük alá tartozott.³⁾

Az alispánság középkori familiáris jellegével magyarázható az a még a XVII. században is kimutatható gyakorlat, hogy egyes megyéknek két alispánjuk is volt, továbbá hogy egy alispán két megyében is működött. Erdélyben ez a gyakorlat rendszerré lett, s nemcsak az alispánságra, hanem a főispánságra is kiterjedt. Magyarországon az 1729 : 15. tc. rendelte el, hogy minden megyének csak egy alispánja legyen, de megengedte, hogy helyettes alispánt is válasszanak.

Helyettes alispánnal már a XV. században találkozunk, ekkor azonban még nem választott tisztviselő, hanem csak az alispán familiárisa volt. A magyarországi vármegyék a XVII. század vége óta kezdtek helyettes alispánt választani, nem mindenütt s nem egy időben. Valószínű, hogy az alispáni munkakör megnövekedése vezetett ide. Erdélyben, ahol az alispán hatásköre lényegesen kisebb volt, a XVI. és XVII. század folyamán nem került sor helyettes vagy másodalispáni tisztség szervezésére. De magyarországi megyék is voltak, amelyeknek még a XIX. században sem volt

¹⁾ Holub József : A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Bp. 1917.

²⁾ A. C. III. 43. 1.

³⁾ Füglein Antal : XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok, 1924.

helyettes alispánjuk. A rendes (vicecomes ordinarius) és a másodalispán (vicecomes substitutus) a tisztújító szék után megállapodtak benne, hogy ki milyen ügyeket fog intézni. Általános érvényű gyakorlat etekintetben nem alakult ki, mégis megfigyelhető, hogy a közigazgatásban inkább a rendes alispán szerepelt. Az igazságszolgáltatási feladatokon pedig rendszerint úgy osztottak meg, hogy a rendes alispán a polgári, helyettese pedig a büntető ítélőszéken elnökölt.

Szolgabíró.

Minthogy a főispánt mindvégig az uralkodó, az alispánt pedig hosszú időn keresztül a főispán nevezte ki, a vármegyei önkormányzatot elsősorban a szolgabírák (iudices nobilium, összevonva iudlium) személyesítették. Ez mind latin, mind pedig magyar nevükben is kifejezésre jutott. Latinul a nemesek bírának hívták őket, ami megfelelt a magyar szolgabíró szónak, mivel a köznemesség egyik rétegét, s róla az egész köznemességet is, eredetük alapján hajdan a király szolgálóinak (servientes regis) nevezték.

A szolgabírákat mindenhol és mindig a megye közönsége választotta. Számuk a járások számától függött. A járások idővel kerületekre vagy körökre oszlottak, ezek élére ugyancsak szolgabírák kerültek. A köröket vagy kerületeket igazgató szolgabírákat alszolgabíráknak (viceiudlium), a járásiakat pedig főszolgabíráknak (supremus iudlium) hívták. A kerületek vagy körök s így az alszolgabírák száma járásonként 2 és 6 között váltakozott. Fő- és alszolgabíró között familiáris kapcsolatot csak a középkorban találunk, a XVI. és XVII. században már az utóbbiakat is kizárólag a közgyűlés választotta, tehát közjogi alapon szolgáltak.

A vármegyék gondosan vigyáztak rá, hogy a szolgabírói állás köznemesei jellegét megőrizték, a szolgabírákat nem a gazdag, hanem kisbirtokos nemesek közül választották, akiket gyakran kötelezni kellett, hogy a sok teherrel járó hivatalt elvállalják.

Főleg Magyarországon volt ez így, ahol a szolgabírák a megyei igazgatás valamennyi ágában tevékeny szerepet játszottak. Erdélyben működésük többnyire kimerült az igazságszolgáltatásban, egyéb munkájukat ott maguk a főispánok végezték.

Illetékességük elsősorban saját járásukra terjedt ki, egyes megyékben ott is kellett lakniuk, a közgyűléseken és az ítélőszékeken azonban az egész vármegye ügyeiben határoztak. A fő- vagy alispánok idegen járásba is kiküldhették őket.

Esküdt.

A szolgabírákkal utóbb oly szoros kapcsolatba került esküdt ülnökök (iurati assessores, összevonva iurassores) a középkorban még nem állandó tisztviselők, hanem a megyegyűlésre megjelent nemesek közül esetről-esetre választott bírótársak voltak. Az igazságszolgáltatás zavartalanságának biztosítására az országgyűlések a XV. század második felétől kezdve megengedték, hogy a vármegyék az esküdt ülnököket előre megválasszák és őket az ítélőszékeken való megjelenésre kötelezzék. Számukat az 1444: 10. tc. megyénként négyben, az 1486: 8. tc. 8—12-ben, az 1527: 6. tc. pedig 12-ben állapította meg. Közben az 1492: 53. tc. el is törölte az esküdt ülnöki állást. A vármegyék azonban nem ragaszkodtak a törvényben előírt számhoz, hanem hol több, hol kevesebb esküdtet választottak. A kis Zólyom megyében pl. a XVII. században már 28 esküdtet találunk.

Működésük eleinte a vármegyei igazságszolgáltatásban bírótársként való részvételre korlátozódott. Erdélyben, ahol a nemesség személyes részvétele az ítélőszékeken továbbtartott, s így esküdt ülnökök választására csak a XVII. században került sor először, a nemzeti fejedelemség korszakában ezen a kereten nem is jutott túl. Magyarországon azonban fokozatosan hozzákapcsolódott a szolgabírák munkájához, s így az igazságszolgáltatásról a vármegyei igazgatás egyéb ágaira, a közgyűlésekről és az ítélőszékekről a helyi kormányzatra is kiterjedt. Kialakult az a gyakorlat, hogy az esküdt ülnököket is járásonkint választották, eleinte minden szolgabíró mellé egyet-egyet, majd kettőt-kettőt. Idővel azután az ítélőszékeken nem is jelentek meg teljes számban, úgyhogy helyettük rendkívüli esküdt ülnököket, feljebbviteli vagy táblabírákat választottak, akik azután csak a bíraskodásban vettek részt. A táblabírói tisztséget az 1613: 24. tc. országosan is elismerte, s ezzel törvényileg is kifejezte a rendes esküdt ülnököknek az igazságszolgáltatás teréről a közigazgatására való távozását. Itteni tevékenységük ismertetése, párhuzamosan a szolgabírákéval, csak megfelelő részlettanulmányok alapján lesz lehetséges.

Jegyző.

Az írásbeliségnek a vármegyei ügyintézésben való fokozatos térhódítása a jegyzői tisztség kialakulására vezetett. A XIII. században tűnik fel először a jegyző, mint a főispán magánalkalmazottja, titkárszerű familiárisa. Ugyanilyen magánjogi alapon szolgáltak az első alispáni jegyzők, akik ugyancsak a XIII. század végén jelennek meg. A XIV. században már egyes vármegyéknek, így pl. Zalának is voltak jegyzőik, de a vármegyei jegyző (notarius comitatus) nevet csak a XVI. század vége óta viselték. Az új elnevezésben a tisztség jellegének megváltozása jutott kifejezésre.

A jegyző hosszú ideig nem tartozott a vármegye választott tisztviselői, állandó hivatalnokai közé, hanem csak egyes alkalmakra, a közgyűlések és az ítélőszékek idejére fogadták, a főispán vagy az alispán szerződtette, olykor a megye követei hozták magukkal az országgyűlésről. A jegyzői feladatok az általános jogi műveltségen kívül különleges szakismereteket is megkívántak, úgyhogy megoldásukra alkalmas férfit nehezen lehetett találni. A jó jegyző ritka volt, ezért sokszor több megye is megfogadta, egyik megye közgyűléséről vagy ítélőszékéről átment a másikéra. A XVI. század folyamán ennek megfelelően általában az ítélőszék jegyzőjének (notarius sedis iudicariae) hívták. Nem fizetést, salariumot, hanem esetenként megállapított bért kapott.

Amint azután a megye által elintézett ügyek egyre szaporodtak, az írásbeliség az ügyintézésben fokozatosan teret hódított, a jegyzői feladatok is megnövekedtek, úgyhogy alkalmi tisztségéből állandó hivatal lett. A XVI. század második felében egyes megyék már választották a jegyzőt, de általában ez a gyakorlat csak a XVII. század végére lett. Mint választott tisztviselő, év végén a jegyző is lemondott, minthogy azonban megfelelő szakismeretekkel nagyon kevesen rendelkeztek, majdnem mindig újra megválasztották, úgyhogy a vármegye legállandóbb hivatalnokává lett, aki rendszerint élete végéig viselte tisztségét. Rendes fizetésén kívül az oklevelek kiállításáért külön díjakat is kapott. Rendkívüli megbízatásait külön díjazták.

Legelső feladata még a középkorban a regestrumvezetés, azaz a vármegye által megbüntetett egyéneknek lajstromba foglalása volt. Ebből fejlődő

dött ki a közgyűlési és az ítélőszéki jegyzőkönyv vezetése. Az adózással, katonáskodással stb. kapcsolatos lajstromokat is ő készítette. Így az adókezelésben, a katonaság irányításában, a gonosztevők cirkálásában is részt vett. Legfontosabb feladata azonban, a jegyzőkönyvvezetés mellett, a vármegyei kiadványok megfogalmazása és kiállítása volt, mind az igazságszolgáltatás, mind pedig a megyei igazgatás valamennyi ágában. A XVII. században az alispántól átvette a jegyzőkönyvek és a megyei levéltár őrzését. Mielőtt a pénztárnoki állást megszervezték, a megyei pénztárt is kezelte.

Munkakörének bővülésével tekintélye is növekedett. Előfordult, hogy maga az alispán viselte a jegyzői tisztséget. A XVII. század második felében néhol már írnok (cancellista, scriba) volt segítségére az írásbeli munkában. Egyes megyékben jegyzőhelyettest is alkalmaztak, eleinte csak ideiglenesen, majd állandó minőségben is, általánosan azonban csak a XVIII. század óta.¹⁾

A jegyzői munka részleteinek vizsgálata a vármegyei írásbeliség ismeretetésének keretébe tartozik. Ezen a téren még csak az első lépéseket tették meg a középkorra és a vármegyei jegyzőkönyvre vonatkozólag.²⁾ E kutatások folytatása a vármegyei közigazgatás sok, eddig ismeretlen mozzanatára is fényt fog deríteni.

Adószedő.

Az adóigazgatás vizsgálatánál láttuk, hogy abban mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben sokszor a vármegyék is résztvettek. Idővel azután az adóigazgatás, az országgyűlés által megszavazott adó kivetése és behajtása, egészen megyei feladat lett. Ez Magyarországon a XVII. század végén, Erdélyben azonban már e század első felében bekövetkezett. Ennek megfelelően Erdélyben már e korszakban kialakult a vármegyei adószedői állás, míg Magyarországon erre csak a török uralma után került sor.

Addig, amíg a vármegyék csak ideiglenesen vettek részt az adóigazgatásban, ezt a feladatot a rendes megyei tisztviselők, az alispán, a szolgabírák, az esküdtek, a jegyző, Erdélyben maga a főispán is, végezték, vagy pedig alkalmilag egy-két megyebeli nembest bíztak meg vele, megfelelő tiszteletdíjat biztosítva számukra. Bizonyos mértékben a kamarák által a megyékbe kiküldött adószedőket, a dicátorokat is megyei tisztviselőknek tekinthetjük, amennyiben, ha nem is mindig, a megyék ki tudták vívni, hogy a megyebeli birtokos nemesek közül kerüljenek ki.

Erdélyben pénztárnoknak, perceptornak nevezték a vármegyei adószedőt. Eleinte a hét vármegye közös perceptort tartott. A XVI. század második felétől kezdve azután mindegyik vármegyének külön perceptora volt, akit olykor exactornak is mondtak. Tisztsége a XVII. században állandósult és önállósult. Az erdélyi zavaros viszonyok között feladata nem volt könnyű, úgyhogy vonakodtak is a megválasztottak elvállalni. Egy évnél tovább nem is igen viselték. A vármegyei főtisztviselők alpénztárnokot, viceperceptort rendelhettek segítségére. Munkája bőven akadt, mert az adózás alapjául szolgáló lajstromokat állandóan javítani kellett. A befolyt adót az ország főadószedőjének, vagy a fejedelmi kincstárnak szolgáltatotta be,

¹⁾ Föglein Antal: A vármegyei notarius. Levéltári Közlemények, 1936.

²⁾ Istványi Géza: A megyei írásbeliség első korszaka. Századok, 1937. U. a. : A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században. Levéltári Közlemények, 1937. Föglein Antal: A vármegyei jegyzőkönyv. Levéltári Közlemények, 1938.

ugyanott adott működéséről számot. Bonyolította az elszámolást, hogy sokszor előre kiutalványozták az adót, amit ilyenkor maga a megyei adószedő fizetett ki.

Magyarországon csak az egész adórendszer XVII. századvégi nagy reformja után került sor a vármegyei adószedői állás állandósítására. E reformnak és az állandó vármegyei adószedői tisztségnek ismertetése már a következő korszak keretébe tartozik.

Hajdu.

A fent ismertetetteken kívül állandóan és rendszeresen működő vármegyei hivatalokról a XVI. és XVII. században a történelmi irodalom nem tud. Egy-egy különleges feladat megoldására olykor rendkívüli megbízatással ruházott fel a közgyűlés egyeseket, őket azonban a vármegyei tisztviselők közé nem sorolhatjuk. Az állandó alkalmazottak sorába tartoztak azonban a vármegyei hajduk, akik a tisztviselők mellett altiszti feladatot végeztek. Számuk koronkint és megyénkint váltakozott. A közgyűlés, vagy az alispán fogadta őket tetszés szerinti időre, nem fizetést, hanem pénz- és természetbeni ellátást kaptak.

Vármegyei hatáskör.

A vármegyék hatásköre területileg a szabad királyi és bányavárosok kivételével, amelyek önálló törvényhatósági joggal rendelkeztek, a megye egész területére és minden lakosára,¹⁾ tárgyilag pedig a jogalkotásra, az igazságszolgáltatásra és a közigazgatás valamennyi ágára kiterjedt.

A jogszabályalkotó jogot, a ius statuendit, a vármegyei közgyűlés gyakorolta. Etekintetben a vármegye szabad kézzel rendelkezett, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén egyaránt minden vonatkozásban rendelkezhetett, azzal az egyetlen megszorítással, hogy a vármegyei szabályrendelet, a statutum, az országos törvénnyel, a lex-szel, nem ellenkezhetett. A vármegyék ezzel a jogukkal éltek is. Az erdélyiek 1540-ig közösen, mint magyar nemzet, azután ott is megyénkint külön-külön hozták a szabályrendeleteket.

Igazságszolgáltató hatóságát a vármegye a közgyűléseken, az ítélőszékeken, az alispáni és a szolgabírói törvényszékeken gyakorolta. Bizonyos fokig a földesúri bíróságot, az úriszéket is megyei törvényszéknek tekinthetjük, minthogy rajta a vármegyét a szolgabíró képviselte, ítéleteit annak tanuságtétele emelte jogi erőre. Mindeme szervek működésével, általában a vármegyei igazságszolgáltatással a jogtörténelem hivatott foglalkozni.

Az igazságszolgáltatás és a közigazgatás határterületén mozgott a gonosztevőknek, tolvajoknak, rablóknak, gyújtogatóknak, hamis pénzverőknek stb. üldözése és megbüntetése, azaz a közrend fenntartása. Ezt részint a rendes törvényszékek végezték, részint pedig a vármegye által kiküldött és községről-községre járó bizottságok. Az ilyen cirkálásnak nevezett inquisitiók különösen Erdélyben voltak gyakoriak, ahol az országgyűlés ismételtelen felhatalmazta a vármegyét cirkáló bizottságok kiküldésére. A bizottságokban a főispánok, vagy az alispánok, szolgabírák és esküdtek vettek részt. A gonosztevőket lajstromba írták össze, amit a jegyző készített,

¹⁾ Természetesen mindig és mindenütt voltak kivételek, amiket az uralkodók adományoztak egyes területeknek, községeknek és személyeknek, gazdasági, nemzetiségi, vagy rendi alapon. Ezek ismertetése a monográfiák keretébe tartozik.

azután nevüket közhírré tették. Az így kihirdetett személyeket bárki bárhol megölhette. A bizottságok az ítéletet a helyszínen azonnal végrehajtották. E célból gyakran a várakból katonaságot rendeltek melléjük. Hatáskörük alól a kincstári birtokok eleinte ki voltak véve, ott az uradalmi tisztek cirkáltak, utóbb azonban Fogaras kivételével rájuk is kiterjesztették a vármegyék illetékességét.

Ami a vármegyék közigazgatási hatáskörét illeti, azt is törvények, kormányhatósági rendeletek és, nem utolsó sorban, saját jogszabályaik, statútumaik alakították ki. E hatáskör helyenkint és koronkint más és más volt. A fejlődés és a helyi sajátosságok ismertetése a monográfiák feladata, e helyen csak az általános, főbb vonásokat feltüntető kép vázolására kell szorítkoznunk.

Ami a mai kor közigazgatásának alapját, a népesség és a népmozgalom nyilvántartását illeti, a vármegyei közigazgatásban ilyenek nyomaival még alig találkozunk. A lakosságot ugyan ismételten összeírták, de nem kimondottan közigazgatási, hanem főleg gazdasági és katonai célzattal. Az elköltözéseket is ebből a szempontból tartották nyilván. Minthogy mind az adóigazgatásban, mind pedig a katonai kormányzatban a vármegye is résztvett, a megfelelő lajstromokat az illetékes fejedelmi tisztviselőkkel együtt a megye emberei készítették és azok egyik példányát a megye levéltárában őrizték. A községek és a földesurak segítségével a vármegyék voltak hivatva megakadályozni, hogy a jobbágyság engedély nélkül egyik helyről a másikra költözzék. A szökött jobbágyokat ugyancsak a vármegye közvetítésével követelték vissza. A külföldre utazóknak útleveleit a központi hatóságok állították ki, a határokon belül pedig megyei, városi vagy földesúri engedéllyel lehetett közlekedni. Különös gonddal tartoztak az utasokra ügyelni a határmenti megyék, hogy a jobbágyok kivándorlását, továbbá a nem kívánatos idegenek beköltözését megakadályozzák. Anyakönyveket ebben az időben még az egyházak is csak kivételesen vezettek.

A közbiztonság fenntartását a vármegyék a cirkáló bizottságok kiküldésén kívül a községi előjáróságok révén biztosították. Azonkívül a nemeseket is felhatalmazták a gonosztevők letartóztatására. Az elfogott latrok fölött azután a vármegyék ítélkeztek. A községi előjáróság segíteni tartozott azokat, akik ellopott jószáguk nyomát követve faluról-falura járva keresték a tolvajt. Ha a község a támogatást megtagadta, a vármegyék a falubírók vonták felelősségre. A községek a XVII. századtól kezdve már rendszeresen éjjeli, sőt nappali őrseget is tartottak a vármegyék által megszabott módon és felügyeletük alatt. A közbiztonságot szolgálták azáltal is, hogy a jobbágyok fegyverviselését, sőt olykor lovon járását is tiltották. E tilalmat azonban a török veszedelem miatt sokszor kénytelenek voltak feloldani. Tűzvész elleni intézkedéseket a vármegyék e korban még nem igen hoztak. A vízügyet már szabályozták, a szabad közlekedést gátló berendezések és intézkedések tiltásával. A vízrendészetnek azonban nem annyira közbiztonsági, mint inkább gazdasági jellege volt. Hasonlóképpen a kicsapongó mulatozást, részegeskedést, paráznalkodást, a fényűző ruházkodást, a dohányzást, a sör- és pálinkafőzést, a káromkodást, a szülők meg nem becsülését tiltó vármegyei szabályrendeletek nemcsak az erkölcsi, hanem a gazdasági rend zavartalanságát is hivatottak voltak szolgálni. A cselédügy szabályozásával, a bérek megállapításával és a szökött cselédek visszakövetelésének hatósági támogatásával ugyancsak a gazdasági és társadalmi élet egyensúlyának

fenntartása volt a vármegyék célja. Nem különben a csavargók, dologtalanok, gyanús nőszemélyek, útlevél nélküli idegenek ellenőrzésével és távoltartásával ugyanerre törekedtek.

A vásárok szabályozása már elsősorban a gazdasági jellegű vármegyei intézkedések közé tartozott. A vármegye örködött fölötte, hogy tiltott helyen és időben vásárokat ne tartsanak, hiteles mértékeket használjanak, a szabott árakat túl ne lépjék, törvényes pénzzel fizessenek, se a vevők az eladókat, se pedig ezek amazokat meg ne zsarolják. Az árakat nemcsak a vásárokra terjedő, hanem általános érvénnyel szabályozta a vármegye, hasonlóképpen ellenőrizte a mértékek hitelességét. Az ipar és kereskedelem egyéb vonatkozásaiban a céhek és a városi hatóságok rendelkeztek. A mezőgazdaság terén a vármegyék a községi előljáróságok révén a mezői, erdei, hegyi és halászati rendszet körébe vágó szabályrendeleteiket hajtották végre. A jobbágyvándorlással és a cselédkérdéssel kapcsolatos szerepükről fentebb már volt szó.

A közegészségügy iránt a XVI. és XVII. században a vármegyék még nagyon kevés érdeklődést tanúsítottak. Megelégedtek annak tiltásával, hogy hozzá nem értő személyek betegeket orvosoljanak, veszedelmes orvosságokat adjanak stb. Pozitív intézkedésekre azonban ekkor még nem gondoltak, ilyenekre csak a XVIII. században került sor, de már nem megyei, hanem a központi hatóságok révén megnyilvánuló állami kezdeményezésre.

A közlekedésügy terén már ebben a korban is jelentős volt a vármegyék tevékenysége, mégpedig mind a szárazföldi, mind a vízi forgalom zavartalanságának biztosításával. Erdélyben, ahol a posta-állomásokat nem központi szervezet, hanem az egyes községek tartották fenn, a vármegyék a postaügyet is felügyeletük alatt tartották, s igyekeztek a visszaéléseket mind a postálkodásra kötelezettek, mind pedig az utasok részéről megakadályozni. A postálkodáshoz hasonló teherként nehezedett a lakosságra a labor gratuitus, az ingyenes közmunka, amelyet az állam és a vármegye egyaránt igénybevetett, s amelynek megszervezése a vármegyei tisztikar vállára nehezedett.

Az oktatásügy ekkor még egészen az egyházak hatáskörébe tartozott. A vallásügyben ezzel szemben, amennyiben az állam befolyását érvényesíteni próbálta, a vármegyék segítségét is igénybevette.

Ugyancsak rászorult az állam a vármegyék támogatására a két legfontosabb közigazgatási ágban, a katonai és a pénzügyi igazgatás terén, a nemesi és jobbágysseregek kiállítása és ellátása, valamint az országgyűléseken megszavazott adó kivetése és behajtása körül. Az állami adón kívül a vármegye saját szükségleteinek fedezésére is vetett ki úgynevezett háziadót, amit azután tetszése szerint használt fel.

Vármegyei ügyintézés.

A vármegyei szervezet működésének részleteiről, arról, hogy a megyei hatáskörbe tartozó ügyek közül melyeket milyen szervek és tisztviselők hogyan intéztek, jóformán semmit sem tudunk. A jogtörténelem már megtette az első lépéseket a vármegyei igazságszolgáltatás ezirányú ismertetése terén,¹⁾ de példáját a közigazgatás történetének kutatói eddig még nem

¹⁾ L. *Meznerics* és *Tordai* idézett értekezéseit *Eckhart* Ferenc jogtörténelmi kiadványsorozatában.

kövezték. A vármegyei ügyintézés kérdése szorosan összefügg az írásbeliség térfoglalásával. A szóbeli ügyintézés ugyan valószínűleg még az egész XVI. és XVII. századon át, sőt jóval később is, jelentős szerepet játszott a vármegyei közigazgatásban, az ügymenet egyes fázisait azonban, fokozatosan többet és többet, s egyre részletesebben, írásban is megörökítették, s ezeket az írásos emlékeket a megye levelesládájában, majd levéltárában meg is őrizték. Ezeknek a megyei levelesládáknak és levéltáraknak, amelyeknek jelentékeny része a megyében vezető szerepet játszó birtokos családok iratai között található, vizsgálata alapján lehet majd megállapítani, hogy honnan és mikortól kezdve, valamint milyen ügyekben érkeztek a megyéhez vagy annak egyes szerveihez és tisztviselőihez írásbeli beadványok (rendeletek, átiratok, jelentések, folyamodványok stb.), azokat hogyan tárgyalták és kezelték (iktatták, kivonatolták, lajstromozták, őrizték stb.); általában milyen útat tettek meg a beadványok, mind az írás-, mind pedig a szóbeliek, amíg megérkezésüktől kezdve végleges elintézését nyertek. Ugyanilyen részletességgel kell majd megvizsgálni a megyei kiadványokat, azok fogalmazatait, s minden iratfajtat (jegyzőkönyvet, tisztviselői jelentést, számadást stb.), amely az ügyintézés során keletkezett, nem hagyva figyelmen kívül az ügymenetnek azokat a mozzanatait sem, amelyekről semmiféle írásbeli feljegyzés sem készült. Az eddigi kutatás csak a megyei kiadványok hitelét biztosító pecsételést méltatta figyelemre. Egyes megyék a XVI. század második felétől kezdve már külön vármegyei pecséttel erősítették meg kiadványaikat,¹⁾ de még a XVII. században is gyakori volt az a korábban általános szokás, hogy a vezető tisztviselők, fő- és alispánok, szolgabírák, jegyzők, saját pecséteiket használták hivatalos működésük közben is. Az újkori diplomatika, az irattan, ha a vármegyei iratfajokat, s általában az újkori közigazgatás írásbeli természetét ugyanolyan módszeres vizsgálatnak veti majd alá, mint az oklevéltan tette a középkor írásos emlékeivel, az újkori közigazgatástörténelmet éppolyan értékes eredményekkel gazdagíthatja, mint amilyeneket a középkori kormányzás és közigazgatás történetére vonatkozólag az oklevéltani értekezéseknek köszönhetünk.²⁾

¹⁾ Az 1550 : 62. t.-c. mondta ki, hogy minden megyének legyen pecsétje, amit a király adományoz és a megyei tisztviselők őriznek. A megyei kiadványokat a megye pecsétjével pecsételjék meg és a megyei tisztviselők írják alá. Korábban a kiadványokat nem írták alá, csak megpecsételték. Ez azonban később is előfordult.

²⁾ A vármegyék történetére vonatkozó általános jellegű munkák közül a fenteikben már idézettekén kívül említésre méltók: *Kollár* Adám Ferenc: *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*. Bécs, 1783. *Windisch*: *Der Erb-Obergespan, comes perpetuus comitatus. Neues Ung. Magazin*. Pozsony, 1791. *U. a.*: *Der Obergespan, itzt supremus comes comitatus*. U. o. *Kovachich* Márton György: *Notitia diplomatica veteris constitutionis comitatum*. Bécs, 1814. *Náray* Antal: *Értekezés a főispán bírói hatalmáról*. Pest, 1823. *Gyurikovits* György: *A megyei tisztviselők, főképen szolgabírák választása hajdankorban*. Tudományos Gyűjtemény, VII. 1841. *Fejér* György: *De comitatibus regni Hungariae*. Buda, 1843. *Palugyay* Imre: *Megyerendszer hajdan és most*. 4 k. Pest, 1844—48. *Török* János: *Magyar életkérdések*. Pest, 1852. *Botka* Tivadar: *Vázlatok a megyei alkotmányos élet múltjából*. Magyar Akadémiai Értesítő. Új folyam. A phil. oszt. közlönye. II. 1860. *U. a.*: *Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről*. Budapesti Szemle, 1865—66. *Kassay* Adolf: *A szolgabírák és a megyei esküdtek hatásköre és teendői*. Pest, 1866. *Horváth* Mihály: *A vármegyék szereplése nemzetünk életében*. Pest, 1868. *Csutorás* László: *A magyar vármegyerendszer történeti kifejlődése és politikai jelentősége*. Magyar Igazságügy, 1888—89. *Nagy* László: *A vármegyéről*. Nagykároly, 1900. *Somogyi* Zsigmond: *Magyarország főispánjainak története*. Bp. 1902. *Steiner* Gyula: *A vármegyei közigazgatás múltja, jelene és jövője*. Nyitra, 1908. *Erekly* István: *Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből*. Bp. 1908. *U. a.*: *A magyar helyhatósági*

33. §. Szabad királyi és bányavárosok.

A területi alapon működő önkormányzatok közé a vármegyéken kívül a városok tartoztak. Keletkezésük összetett gazdasági, társadalmi és jogi fejlődés eredménye. Eredetükben földesúri főhatóság alatt álló jobbágyközségek, iparos és kereskedő telepek, amelyek egyre nagyobb és nagyobb önállóságra törekuszenek. Aszerint, hogy a földesúri főhatóság alól felszabadulva az önállóságnak milyen fokára jutottak el, a városoknak különböző fajtái alakultak ki.

önkormányzat. 2 k. Bp. 1908—10. *Osváth Gyula*: Vármegyei autonómia és a vármegyei tisztviselők 1848 előtt. Bp. 1911. *Rábel László*: A vármegyék múltja és jövő hivatása. Sopron, 1911.

A vármegyei monográfiák közül jelentősebbek: *Szirmay Antal*: Notitia historica comitatus Zempléniensis. Buda, 1804. *U. a.*: Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis. Pest, 1805. *Bartholomaeides László*: Incliti Superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico—geographico—statistica. Lőcse, 1808. *Szirmay Antal*: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérte. 2 r. Buda, 1809—10. *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád vármegyének esmertetése. 2 k. Pest, 1826. *Korponay János*: Abaújvármegye monográfiája. Sárospatak, 1866. *Haan Lajos*: Békés vármegye hajdana. 2 k. Pest, 1870. *Fehér Ipoly*: Győr megye és város leírása. Bp. 1874. *Ebeczky Emil*: Gömör vármegye tisztikara 300 évvel ezelőtt. Századok, 1876. *Galgóczy Károly*: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Bp. 1876. *Major Pál*: Moson megye monographiája. Magyaróvár, 1878. *Pesty Frigyes*: A szőrényi bánság és Szőrény vármegye története. 3 k. Bp. 1878. *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája. 3 k. Ungvár, 1881—82. *Szendrei János*: Megyei élet, adózási és árvízszonyok Borsod vármegyében, a XVI. és XVII. században. Századok, 1883. *Iványi István*: Az Új-Bodrog vármegye. Bp. 1887. *Balássy Ferenc—Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. 4 k. Eger, 1890—97. *Villányi Szaniszló*: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891. *Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye főispánjai, tekintettel a vármegyei rendszer fejlődésére. Századok, 1891—92. *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. 2 r. Arad, 1892—95. *Dudás Gyula*: Bács-Bodrog vármegye egyetemes monographiája. 2 k. Zombor, 1896. *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. 3 k. Gyula, 1896. *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig. 2 k. Bp. 1896—97. *Károly János*: Fejér vármegye története. 3 k. Székesfehérvár, 1896—99. *Ortvay Tivadar*: Temes vármegye és Temesvár város története. I—IV. Pozsony, 1896. Bp. 1914. *Sziklay János és Borovszky Samu* szerkesztésében Magyarország vármegyéi és városai címen Budapesten 1896 óta a következő vármegyék és városok monográfiái jelentek meg: Abaúj-Torna és Kassa, Bács-Bodrog, Bars, Bihar és Nagyvárad, Esztergom, Fiume és a magyar-horvát tengerpart, Gömör-Kishont, Győr, Heves, Hont és Selmechánya, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Szatmárnémeti, Temes, Temesvár és Versec, Torontál, Vasvár, Zemplén. Értékük nagyon különböző. *Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye története. 3 r. Bp. 1897—1900. *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monographiája. 2 k. Bp. 1909. *Gábor Gyula*: A somogy megyei Répás kerület története. Századok, 1911.

Megyei tisztviselői, főleg főispáni és alispáni névsorok a különböző folyóiratokban elsősorban a Századokban, a Történelmi Tárbán és a Turulban jelentek meg. (L. ezeknek tartalom- és névmutatóit.) Ezekén kívül l. még *Miller Jakab Ferdinánd*: Comites Biho-rienses, Nagyvárad, 1791. *Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye főispánjai. Bp. 1891. *Czech János*: Győr vármegye főispánjairól. Győr, 1827. *Csery József és Rakovszky István*: Hont vármegye régi tisztviselőinek emlékezete. Új Magyar Múzeum. x. 1860. Elwas über die Obergespáne des Kraschower und Kewienser Komitats. Neues Ung. Magazin. II. 1792. Chronologische Reiche der Obergespáne des Liphauer Comitats. Zeitschrift von und für Ungarn. III. 1803. Moson megye főispánjairól. Győri történeti és régészeti füzetek. I. 1861. *Pesty Frigyes*: Temes megye alispánjai. U. o. III. 1863. *Podhradzky József*: Trencsényi főispárokrol. Tudományos Gyűjtemény. VIII. 1837.

Az erdélyi és a partiumi vármegyékre Szolnok-Doboka vármegye idézett monográfiáján kívül l. *Kozma Pál*: Zaránd vármegye földirati, statisztikai és történeti leírása. Kolozsvár, 1848. *Gróf László Miklós*: Erdély főispánjai 1540—1711. Századok, 1887—89. Ehhez *Torma Károly*: Adalék. U. o. 1889. *Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája. 6 k.

Az önállóságnak legmagasabb fokát mind gazdasági és társadalmi, mind pedig jogi tekintetben, Magyarországon az úgynevezett szabad királyi városok érték el. Mint nevük (*civitas libera ac regia*) is mutatja, földesuruk a király volt, tőle nyerték kiváltságaikat, amelyek kiemelték őket a magánföldesúri úgynevezett mezővárosok vagy vásárhelyek (*oppidum*) és a jobbágyfalvak (*possessio, villa*) sorából. A király földesuraságát mindvégig szívesen vállalták, mert abból rájuk a földbér (*census*) címén fizetett külön adó mellett kiváltságaik révén számos előny származott.

A városok országrendisége.

E kiváltságok között legfontosabb az a közjogi vívmány volt, hogy az országgyűléseken megjelenhettek és ott követeik által szavazati jogot gyakorolhattak. A városi polgárság ezáltal lett a rendiség tagja, az egyházi és világi főnemesség, valamint a köznemesség után a negyedik rend. A szabad királyi városok országgyűlési szereplése, úgynevezett országrendisége, a XV. század elején, Zsigmond király korában kezdődött, s a század közepe táján állandósult. A század végén a városok képviselői már egyéb közjogi cselekményekben, pl. az uralkodó által kötött nemzetközi szerződések megerősítésében is résztvettek. A törvényhozásban való részvételük kezdetben teljesen a királyi kegyen alapult. Az országgyűlésen csak akkor jelenhettek meg, ha oda királyi meghívót kaptak. Az egyszeri meghívás nem biztosított részükre jogot a további megjelenésre is. Az uralkodó tetszése szerint hol több, hol kevesebb város követeit hívta meg, hol ezeket, hol azokat, amint éppen jónak találta.

A három nemesi rend eleinte nem tiltakozott a városi követek megjelenése ellen a rendi dualizmus küzdelmének országgyűlési színterén. Amint azonban azt tapasztalták, hogy a városok e küzdelemben nem ő melléjük, hanem inkább földesuruk és kiváltságaik biztosítója, a király oldalára állanak, felismerték a veszélyt, s arra törekedtek, hogy az uralkodót szabad királyi városi rangot és ezzel országrendiséget adományozó jogában korlátozzák. 1608-ban a koronázás előtt tartott országgyűlés VI. törvénycikke úgy rendelkezett, hogy a király a jövőben csak a magyar tanács hozzájárulásával tehet valamely várost szabaddá. Az 1687. évi XVII. tc. pedig a szabad királyi városok sorába való felvétel jogát az országgyűlésre, azaz uralkodó és rendek közös elhatározására ruházta. A gyakorlatban a szabad királyi városi kiváltságot továbbra is az uralkodó adományozta, az így kiváltságolt városok országrendiségét azonban az országgyűlésen is becikkelyezték. Ez a gyakorlat különben már a XVII. század folyamán kialakult.¹⁾

Közjogilag a szabad királyi városokkal közös fokon állottak a szintén királyi földesuraság alá tartozó bányavárosok, ami a bányászat nagy fontosságából, s a többnyire idegenből bevándorolt bányapolgárok külföldön is élvezett kiváltságos helyzetéből következett. A bányapolgárok ugyancsak a negyedik rendbe tartoztak, az országgyűléseken ugyanúgy megjelenhettek, illetve képviselthették magukat, mint a szabad királyi városok polgárai. Közjogi állásuk városaik latin nevében is kifejezésre jutott, *civitas montana-*

¹⁾ A városok országrendiségéről I. Jászay Pál: A szabad királyi városok szavazati-joga országgyűléseken. Pest, 1843. Podhradczky József: Magyarország karainak és rendjeinek szavazati joga a közgyűléseken. Buda, 1847. Mátyusz Elemér: Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. Protestáns Szemle, 1927. Pásztor József: A szabad királyi városok szavazati joga. Szeghalom, 1935.

nak mondták őket, nem pedig oppidumnak, noha nagyságban és lélekszámban sok mezőváros vagy vásárhely fölülmulta őket.

Városjogok.

A nem közbiztonsági természetű kiváltságok tekintetében már nehezebb választvonalat húzni a szabad királyi és bányavárosok, valamint a mezővárosok vagy vásárhelyek, sőt ez utóbbiak és a szabad községek között. E kiváltságok általában önálló közigazgatásra és igazságszolgáltatásra, a városi vagy községi tisztviselők, ide értve a papot is, szabad választására, továbbá különböző gazdasági előnyökre, vásártartásra, árumegállításra, az adónak és földbérnek nem fejenként, hanem egy összegben való fizetésére, terhek és kötelezettségek, pl. adó, beszállásolás, harmincad, vám stb. alóli mentességre, a földesúrnak járó jövedelmek, pl. hús- és italmérés, malomtartás, vámszedés stb. hasznának élvezésére, a vagyonnal való szabad rendelkezésre stb. stb. vonatkoztak. Igen fontos volt az önadóztatás és a jogszabályalkotás joga, amelyeknek alapján polgáraikra a városi szükségletek fedezésére adót vehettek ki, illetve a polgárságot kötelező erejű rendeleteket hozhattak, amennyiben azok az országos törvényekkel nem ellenkeztek.

Mindeme jogok és kiváltságok a királytól vagy a földesúrtól nyert kiváltsággleveleken alapultak, vagy pedig évszázados szokásban gyökereztek. Az idegenből betelepült városi polgárság magával hozott jogainak és kiváltságainak megerősítését ugyancsak a királytól vagy földesurától nyerte el. Gyakori volt az az eset, hogy a felemelkedő város valamelyik már országos jelentőségre jutott társának jogait és kiváltságait kérte és kapta adományul. Így keletkeztek egyes városi jogcsaládok, amelyek közül a székesfehérvári és a budai volt a legelterjedtebb. A szlavóniai városok a zágrábi jogcsaládhoz tartoztak, a máramarosiak a nagyszőlősihez, a bányavárosok Selmechánya jogát vették át. Az erdélyi és szepesi szász városok jogai nemzetiségi kiváltságokon alapultak.¹⁾

Városi jogkönyvek.

A királyi és földesúri kiváltságglevelek a városi életnek csak legfontosabb, elsősorban országos vonatkozásait szabályozták. A mindennapi élet számtalan ügyes-bajos dolgában a városok önállóan határoztak, régi szokásaik alapján. E határozatokat, s bennük a szokásjogot idővel írásban is megörökítették, így keletkeztek a városi jogszabályok, statutumok, amelyeket egyes városokban összegyűjtöttek és rendszerbe foglaltak. Az úgynevezett városi jogkönyvek közül legrégebb, még a XIII. századból való a selmeci, időrendi sorrendben a szepesi szászoké, a Zipser Willkühr követi. Pozsony város jogkönyve Zsigmond király idejében keletkezett, Budáé pedig, amelynek hatása részint közvetlenül, részint a tárnoki jogon keresztül a legtöbb város joggyakorlatában érvényesült, a XV. század folyamán.²⁾

¹⁾ A városjogról l. *Wenzel Gusztáv*: Magyarország városai és városjogai a múltban és a jelenben. Bp. 1887. *Csizmadia Andor*: Győr városjoga az Árpádok alatt. Győr, 1940. *U. a.*: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941.

²⁾ A pozsonyi jogkönyvet feldolgozta *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. A budait kiadta *Michnay Endre* és *Lichner Pál*: Ofner Stadtrecht, Pozsony, 1845; feldolgozta: *Relkovic Neda*: Buda város jogkönyve, Bp. 1905. V. ö. *Iványi Béla*: Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924.

Személynöki és tárnoki városok.

Aszerint, hogy melyik jogcsaláddhoz tartoztak, azaz hogy a jogok és kiváltságok közül milyeneket élveztek, a városok osztályozása, mint már említettük, nem könnyű feladat, minthogy etekintetben, kivéve közjogi állásukat, lényegesen nem különböztek egymástól. A szabad királyi és bányavárosokat országrendiségükön kívül a megyei joghatóság alóli mentesség különböztette meg, amivel együttjárt az önálló jogszabályalkotás. Pörös ügyekben közvetlenül az uralkodóhoz fellebbezhettek, akinek nevében, de városi bírótársakkal¹⁾ a tárnokmester ítélkezett fölöttük. Legfelsőbb fokon pedig a személynök mondott ítéletet városi ügyekben a királyi kúria ítélőmestereivel a személynöki széken. Egyes városok, legelőször Székesfehérvár, Lőcse és Esztergom, azt a kiváltságot élvezték, hogy a tárnoki szék megkerülésével közvetlenül a személynökhöz fellebbezhettek. E városokat személynökieknek nevezték, míg a többit tárnokinak mondták. Szervezet és közigazgatás szempontjából azonban e kétféle, személynöki és tárnoki városok miben sem különböztek egymástól.

A középkori jogrendszer hajlékonyságát, a gazdasági és társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodását figyelhetjük meg abban a tényben, hogy a városok az egyszer elnyert kiváltságokat csak addig élvezhették háborítatlanul, amíg gazdasági és társadalmi helyzetük meg nem változott. A középkorban számos község kapott városi kiváltságokat a királytól, de nem mindegyik tudta rangját megtartani. Így pl. a legrégebb fennmaradt városi kiváltságlevelet Bodrogolasi kapta 1206-ban, városi rangra azonban sohasem tudott emelkedni. IV. Bélától időrendi sorrendben Nagyszombat, Bars, Zágráb, Szepesolaszi, Zólyom, Pest, Körmend, Korpona, Beregszász, Nyitra, Szina, Vágújhely, Dobronya, Bátaszék, Besztercebánya, Jasztrebarszka, Füzitő, Komárom és Késmárk nyertek városi szabadalmakat, közülük a XVII. század elején csak Nagyszombatot, Zágrábot, Zólyomot, Pestet, Korponát, Besztercebányát és Késmárkot találjuk a szabad királyi és bányavárosok sorában. A városok majdnem mindegyik uralkodótól újra kérik kiváltságaik megerősítését, amit ha elmulasztanak, vagy ha nem kapják meg, lesüllyednek a vásárhelyek közé. Olyan városoknak, mint Székesfehérvár, Esztergom, Buda, Pest, Debrecen, a XVII. és XVIII. század fordulóján új kiváltságlevelet kellett kieszközölniök, amit Debrecen 1693-ban, Buda, Pest és Székesfehérvár 1703-ban, Esztergom 1708-ban szerzett meg, országrendiségüket 1715-ben iktatták törvénybe. Szegedet III. Károly 1719-ben részesítette új privilégiumban.²⁾

A XVI. és XVII. század folyamán Magyarországon a következő szabad királyi városok szerepeltek: Bazin, Bártfa, Buda, Debrecen, Eperjes, Esztergom, Kassa, Késmárk, Kismarton, Korpona, Kőszeg, Lőcse, Modor, Nagyszombat, Pest, Pozsony, Ruszt, Sopron, Szokolca, Szeben, Szeged, Szentgyörgy, Székesfehérvár és Trencsén; Erdélyben Kolozsvár; Horvátországban Kapronca, Károlyváros, Kőrös, Varasd és Zágráb. A bányavárosok névsora: Baka, Beszterce-, Béla-, Breznó-, Körmöc-, Libet-, Nagy-, Selmec- és Újbánya, Zólyomot is ide számíthatjuk.

¹⁾ A középkor végén nyolc város: Buda, Pest, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Eperjes és Bártfa kiküldöttjei vettek részt a tárnoki szék ülésein. L. ifj. *Szentpétery Imre*: A tárnoki ítélőszék kialakulása, Századok, 1934. évi pótfüzet; valamint az ott idézett irodalmat.

²⁾ *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 10—12., 46. l.

Városi polgárjog.

A városi jogoknak és kiváltságoknak, hasonlóképen a velük járó kötelezettségeknek, a városnak nem minden lakosa volt egyformán részese, hanem csak a városi polgárok. A városi polgárjogot a város adományozta, maga döntött afelől, hogy kit vesz fel polgárai közé. A felvételt az egyes városok különböző feltételekhez kötötték, etekintetben fontos szerepet játszottak a céhek, minthogy a polgárjoggal rendszerint együttjárt a céhtagság is. A város földesura, a szabad királyi és bányavárosoknál tehát az uralkodó, általában csak jóváhagyta a polgárjog kérdésében hozott városi határozatokat. Olykor azonban változtatott is rajtuk, s kényszerítette a várost, hogy olyat is felvegyen polgárai közé, akinek a polgárjogot, többnyire valamelyik céh tiltakozása miatt, nem akarta megadni.

Ugyancsak a városok földesura döntött végső fokon a városban való letelepedés kérdésében. Ez a kérdés nagyon kényes volt, mert a városba költöző nemesek, nemesi kiváltságaikra hivatkozva, nemcsak a városok igazságszolgáltatási és közigazgatási joghatósága alól vonták ki magukat, hanem még városi ingatlanai után sem akartak a közös terhek viselésében résztvenni. A városok ezért minden erejükkel arra törekedtek, hogy a nemességnek beköltözését megakadályozzák. A századokon át folytatott küzdelemnek részleteit e helyen felesleges lenne ismertetni. Végeredményben a nemesség, hol később, hol korábban, de mindenütt kivívta a városokban való letelepedés jogát. Ezzel szemben vállalnia kellett a kötelezettséget, hogy városi ingatlanai után a közös terheket viseli. Nem tartozott a ritkaságok közé, hogy a beköltözött nemes idővel megszerezte a polgárjogot, miként a polgárok is nyertek nemességet anélkül, hogy ezáltal polgárságuk megszűnt volna.¹⁾

Összetett városok.

A városok községi eredetéből s a földesúri hatalommal való szoros kapcsolatukból következőleg előfordulhatott, hogy egyes városoknak több földesuruk lévén, polgáraik és lakosaik eszerint oszlottak meg, a város több részből állott. Győrben pl. megkülönböztették a király, a püspök és a káptalan városát. Esztergomban hasonlóképen külön városa volt a királynak és az érseknek. Ezek a városrészek nemcsak területileg különültek el egymástól, hanem különállásuk jogi és szervezeti téren is kifejezésre jutott, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban is érvényesült.

A kamara főhatósága.

A szabad királyi és bányavárosok legfőbb hatósága földesuruk, a király volt. Főhatóságát az igazságszolgáltatás terén a tárnokmester és a személynök révén, közigazgatási és gazdasági téren pedig a két magyarországi kamara útján gyakorolta. A jogalapot ehhez a gyakorlathoz az a szemlélet adta, amely ezeket a városokat a szent korona jószágának — *peculium sacrae coronae* — tekintette, s így természetesnek találta, hogy az uralkodó igazgatásukat a szent korona egyéb javait is kezelő szervezetre bízza. Ilyen szervezet pedig, minthogy a király és a szent korona birtokai és jövedelme között gyakorlatilag semmi különbséget sem tettek, a királyi bevételek és kiadások kezelésével, a birtokok és jövedelmek igazgatásával megbízott kamarákon kívül nem volt.

¹⁾ A polgárjogról l. *Iványi Béla*: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, figyelemmel Buda és Pest városokra. Bp. é. n.

A városok természetesen arra törekedtek, hogy a kamarai főhatóság alól, amennyire lehet, kivonják magukat, hogy belügyeiket minél önállóbban intézzék. Hogy ez a törekvésük mikor és milyen mértékben járt sikerrel, azaz a kamarához való viszonyuknak az alakulása, a magyar várostörténelemnek még megoldatlan kérdései közé tartozik. A kamarákról eddig megjelent tanulmányok sem foglalkoztak vele. E tanulmányok, valamint a várostörténeti monográfiák gyér adatai arra mutatnak, hogy a városokat a kamarák a XVI. és XVII. század folyamán sem közigazgatási, sem pedig gazdasági téren, állandóan és rendszeresen nem ellenőrizték és irányították, erre a célra megfelelő szervezetet nem építettek ki. A kincstár szempontjából az volt a legfontosabb, úgyszólván az egyedül fontos, hogy a városok a rájuk meghatározott összegben kivetett országos adót, a taxát, valamint a királynak mint földesúrnak járó földbért, a censust, pontosan megfizessék. Amikor a városok belügyeibe beavatkozott, rendszerint csak azért tette, mert a taxa és a census fizetése megszakadt, a városok különböző bajaikra hivatkozva könnyítést, vagy mentesítést kértek. Ilyenkor azután a kamarák kénytelenek voltak utánanézni, mi is a helyzet a városok körül, valóban nem tudnak-e fizetni, vagy pedig csak rosszul gazdálkodnak, esetleg félrevezetik a kincstárt. A vizsgálatra, a kor általános gyakorlatának megfelelően, az uralkodó rendszerint egy bizottságot küldött ki, amely főleg kamarai tisztviselőkből állott.

Egy ilyen bizottságnak 1614 augusztus 17-én II. Mátyás nevében az udvari kamara által kiállított utasítása korunkra maradt.¹⁾ Majthényi László tinini püspök, Pethe László magyar kamaraelnök, Pákay Benedek személynöki ítélmester és Hermann Frigyes, a magyar kamara számvevője voltak a bizottság tagjai. Utasításuk értelmében elsősorban az adó kérdését, s azzal kapcsolatban a városok gazdálkodását kellett megvizsgálniok, 1593-tól egészen 1613-ig átnézve a különböző számadásokat. A kincstár arra gyanakodott, s gyanúját hivatalos és magánúton nyert értesülések táplálták, hogy a városok vezetősége hatalmával visszaél, a gondjaira bízott javakat és jövedelmeket hűtlenül kezeli, a közös terheket nem igazságosan veti ki a lakosságra. A városi javak és jövedelmek igen sokfélék voltak. A legtöbb városnak birtokai, jobbágy-falvai, földjei, rétjei, szőlői, kertjei, majorjai, erdői, halastavai, halászóhelyei, malmai stb. szolgáltatatták a bevételek jelentékeny részét. A falvak népe a pénz- és természetbeni szolgáltatásokon kívül ingyen munkával, robottal is tartozott. A vadászat, a fafeldolgozás és értékesítés haszna is jelentékeny összegre rúgott. A városi házak bérbeadásából, sör- és pálinkafőzésből, ital- és húsmérésből, a szőlők után élvezett hegybérből (ius montanum), a tized bérletéből, vám- és vásárpénzekből, a gabonamérésért és a mértékek hitelesítéséért szedett illetékekből, a sókereskedelem monopóliálásából stb. ugyancsak nem csekély haszon származott. Ezekhez járultak még a bírságok, amelyeknek egy része a bírákat, másika azonban magát a várost illette meg, a polgárjog megadásáért szedett díjak, kulturális és közrendészeti célokra kivetett pénzek stb. stb. Nem csodálhatjuk, hogy a kincstárnak az volt a véleménye, hogy e sokféle bevételi forrásból a taxát és a censust is fedezni lehetne. A városok azonban más véleményen voltak. A két királyi adó fedezésére külön összegeket vetettek ki még olyan években is, amikor az országgyűlés hadiadót nem szavazott meg, s a kincstár taxát

¹⁾ Országos Levéltár, Kamarai Levéltár, Instructiones, Fasc. I. No. 30.

nem követelt tőlük. A kivetésnél mindent megadóztattak, amit csak lehetett, vagyont, jövedelmet, keresetet stb. Még az sem került el figyelmüket, ha valamelyik polgár jobban öltözködött, mindjárt felemelték az adóját. De ez még a kisebbik baj volt. A szegényebb polgárok inkább az ellen lázongtak, hogy a befolyásos gazdagok kivonják magukat az arányos adófizetés alól. A kincstár is elsősorban ennek a visszásságnak a megszüntetését várta a bizottságtól.

A baj gyökerei mélyre nyúltak. A legtöbb városban az volt a helyzet, hogy egy-két vagyonos és befolyásos család tartotta kezében a hatalmat, ők osztozkodtak a vezető állásokon, s aki ujjat mert velük húzni, a legkülönbözőbb módokon tapasztalhatta haragjuk erejét. Ezen a rendszeren egy-egy bizottság vizsgálata és intézkedései nem segíthettek. Mert hiába rendelte el, hogy a tisztviselők a bevételekről és kiadásokról pontosan elszámoljanak, könyveket vezessenek és azokat a levéltárban őrizzék, takarékoskodjanak, a kiadásokat a legszükségesebbekre csökkentsék, a bevételeket csak olyan célokra fordítsák, amilyenekre rendelve vannak, — ha mindezt állandóan és rendszeresen nem ellenőrizte, minden a régiben maradt. A hatásos ellenőrzésnek egyik módja az lehetett volna, hogy a kincstár minden város vezetősége mellé kirendel egy kamarai tisztviselőt. Ez a gondolat azonban fel sem merült, a megoldás annyira költséges lett volna. A kamarák még csak azt sem rendelték el, hogy a városok számadásaikat minden év végén felterjesszék, ami a kamarai számvevőség munkáját jelentékenyen megduzzasztotta, több tisztviselő alkalmazását kívánta, s így költségtebbletet jelentett volna.

A kincstár számára az volt a legfontosabb, hogy a városi adók pontosan befolyjanak. Éppen ezért nem tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget a bizottsági utasítás ama pontjainak, amelyek az özvegyek és árvák jogainak megvédését, a gyámok ellenőrzését kívánták. Árvaszékek ebben a korban még nem voltak, gyökerüket éppen az uralkodói hatalom népvédelmi politikájában találhatjuk meg. Hasonló jellegű volt az utasításnak az a követelménye, hogy az alapítványokat, főleg a katolikusokat, az alapítók elgondolásának megfelelően használják fel, ne pedig egyéb célokra fordítsák. Ennél a kérdésnél már szerepet játszott a vallási szempont is, ami a XVII. század második felében elsősorban indította az uralkodót, hogy a városok életébe beleavatkozzék. A század elején a katolikus megújhódás még nem érvényesült a kamarák várospolitikájában.

A háborús kor viszonyai teszik érthetővé, hogy miért kívánta az utasítás a bizottságtól a városok katonai előkészületeinek, a fegyvertáraknak, erődítményeknek, középületeknek, tűzoltófelszerelésnek stb. gondos fölülvizsgálását, továbbá a katonaelszállásolás és a labor gratuitus terén a városi kötelezettségek pontos teljesítését. A város lakosai között a békés összhangot akarta biztosítani azzal, hogy mind a polgárság, mind pedig a nemesség jogait óvta, de a városon átutazó idegeneket is védelmébe vette a vendéglősök túlkapásaival szemben. Az árszabályozás megtartása minden városi lakosnak érdekében állott, nem különben az utcák kövezése és tisztántartása, ami már a közrendészet körébe tartozott. A jogrendet pedig az igazságszolgáltatás zavartalansága volt hivatva elsősorban biztosítani. Az uralkodó etekintetben azt várta a bizottságtól, hogy az országos törvények és gyakorlat, valamint az egyes városok jogszabályai és jogszolgáltatása közötti esetleges ellentéteket kiküszöbölje.

A bizottság működésének eredményét nem ismerjük. Arról sincs tudomásunk, hogy hasonló rendeltetésű bizottságokat a XVII. század további folyamán újból kiküldöttek. Annyit mindenesetre így is megállapíthatunk, hogy az államhatalmat képviselő kincstárnak a XVII. század elején korukat jóval megelőző várospolitikai elgondolásai voltak, amelyek elsősorban a gazdasági életre vonatkoztak, amellet azonban az igazságszolgáltatásra, közigazgatásra, közrendészetre, sőt a szellemi élet egyes megnyilatkozásaira is kiterjedtek. Megfelelő végrehajtó szervezet hiányában eme elgondolások már eleve kudarcra voltak kárhozthatva.

A XVII. század utolsó éveiben találjuk ismét nyomait annak, hogy a kamarák megpróbálták befolyásukat a városokra érvényesíteni. Ezúttal nem egy bizottságot küldtek ki az összes városokba, hanem mindegyikbe külön-külön biztost rendeltek. Céljuk nem utolsó sorban az volt, hogy a katolikus megújhódás városi térfoglalását támogassák, emellet azonban a városok gazdálkodásának és közigazgatásának megvizsgálására és az észlelt hibák és hiányok kiküszöbölésére is felhatalmazták a kiküldött biztosokat. A rendelkezéseiknek ellenszegülő tisztviselőket elbocsáthatták és kártérítésre kötelezhették, az ilyeneket nem választhatta meg újra a közgyűlés. Mint-hogy a kamarai elgondolásnak megfelelően kiadott biztosi rendelkezések sikere vagy kudarca attól függött, hogy kik hajtották azokat végre, azaz hogy kik voltak a városok tisztviselői, érthető, hogy a kamarai biztosokat az uralkodó a városi tisztújító közgyűlésekre küldte ki. Ezeken utasításuk értelmében ügyelni tartoztak arra, hogy a tisztségekre csak városi polgárokat válasszanak meg, s azok esküt tegyenek. Az utasítás csak a városi jegyzőről mondta ki határozottan, hogy katolikus legyen, valószínű azonban, hogy a biztosok befolyásukat olyan irányban érvényesítették, hogy a többi tisztséget is lehetőleg katolikus polgárokkal töltsék be. Meg kellett akadályozniok, hogy a belső tanácsba rokonok jussanak, mert különben az a veszély fenyegette a várost, hogy egy szűkkörű atyafiság uralma alá kerül. Magángyűlések tartását is egyrészt azért tiltotta az uralkodó, hogy a párturalom kibontakozásának elejét vegye, másrészt vallási szempontból, hogy a protestánsok szervezkedését megakadályozza. A városi szabad vallásgyakorlatot különben a biztosi utasítás úgy értelmezte, hogy az csak a polgárookra terjed ki, a városi jobbágyokra már nem vonatkozik. A népvédelmi jellegű rendelkezések az igazságos adózásra, az árvák gyámjainak elszámoltatására stb. vonatkozólag e kor biztosi utasításaiból sem hiányoztak, a városi gazdálkodás, igazságszolgáltatás és közigazgatás olyan mérvű ellenőrzésére és irányítására, ahogyan azt 1613-ban tervezte, a XVII. és XVIII. század fordulóján már nem is gondolt a központi hatalom.¹⁾ E tervek csak jóval később, Mária Terézia uralkodásának második felében merültek fel újra, s kerültek a megvalósulás útjára.

Városi önkormányzat.

Abból a körülményből, hogy az uralkodó, mint a szabad királyi és bányavárosok földesura és legfőbb hatósága, a XVI. és XVII. század folyamán e városok életébe, belső és külső viszonyaik szabályozásába csak alkalmilag, akkor is inkább valamilyen különleges céllal, pl. az adórendszer igazságo-

¹⁾ Egy 1702-i biztosi utasítás egykorú másolatát l. Orsz. Lvt. Kamarai Lvt., Instructinnes, Fasc. I. No. 79.

sabbá tétele, vagy a katolikus megújhódás mozgalmának támogatása érdekében avatkozott, de a városi közigazgatást állandóan és rendszeresen, annak minden ágára kiterjedő figyelemmel és gonddal, nem ellenőrizte és irányította, természetszerűleg következett, hogy ez a feladat magukra e városokra hárult. A városi közigazgatásban, miként a középkorban, az újkor két első századában is az önkormányzat majdnem teljes mértékben érvényesült, a döntő szerepet annak szervei játszották.

A városi önkormányzat szervei nem minden városban fejlődtek ki egyformán és egyidőben. Fejlődésükre, amelynek történetével külön részlet-tanulmányok hivatottak foglalkozni, a tagadhatatlan, de korántsem túlságos jelentőségű külföldi hatás mellett elsősorban a hazai gazdasági és társadalmi viszonyok voltak befolyással. Azonos életkörülmények között a városi önkormányzat szervei is azonos módon alakultak. A részletkutatás bizonyára etekintetben is ki tud majd mutatni egymástól többé-kevésbé eltérő típusokat, miként a városjog terén már eddig is különböző jogcsaládokat állapított meg. Minthogy azonban Magyarországon a városi polgárság a kétségtelenül meglévő helyi eltérések mellett is nagy általánosságban hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok között élt, miként az egyes városjogok, önkormányzati szervei is általában azonos vonásokat mutatnak.

Városi közgyűlés.

E szervek közül a legősibb a városi közgyűlés volt, amelyen minden polgár megjelenhetett. Párhuzamba állítható a vármegyei közgyűléssel, a nemesség legfontosabb önkormányzati szervével. Míg azonban a vármegyei közgyűlés mindvégig megtartotta ezt a szerepét, a városi közgyűlés helyére idővel az úgynevezett választott község vagy külső (nagy) tanács lépett. Ez az átalakulási folyamat egyes városokban már a XIV. században megkezdődött, másutt csak az újkorban tűnnek fel első nyomai. Sok helyen még a XVIII. századba is átnyúlott, bár általában a XVII. század második felében fejeződött be. A külső vagy nagy tanács megalakulása nem jelentette azonnal és okvetlenül a közgyűlés megszűnését, hosszú ideig egymás mellett működtek, s csak fokozatosan vette át a választott község a polgárság egyetemének örökét. Egy-két példa tanulságosan mutatja a fejlődés menetét és különböző fokozatait.

Pozsonyban a XIV. század második felében jelent meg a választott község, amelynek 24 tagja az egész polgárságot képviselte. Ez a külső tanács azonban beleolvadt a belső tanácsba, úgyhogy a XV. század közepén a választott községet újraszervezték, most már nem 24, hanem 60 tagból. E szerv mellett, amelynek Genannte volt a neve, továbbra is szerepelt, Gemein néven, a közgyűlés. Hatáskörük nem volt pontosan elhatárolva. A pozsonyi jogkönyv etekintetben csak nagy általánosságban rendelkezett, kimondva, hogy azokat az ügyeket, amelyeket a külső tanács nehezen tudna elintézni, terjesszék a közgyűlés elé. A Gemein működése még a XVII. század közepén is kimutatható, a Pozsony környéki kisebb városokban pedig, amelyeknek szervezete a pozsonyi mintát követte, így többek között Szentgyörgyben, a XVIII. század második felébe is átnyúlik.

Általában megállapítható, s ez természetes is, hogy a kisebb városokban a közgyűlés tovább megmaradt, mint a nagyobbakban. Sok polgárt már bajos volt összehívni, még bajosabb tárgyalni velük. A közgyűlésen való megjelenést a legtöbben tehernek érezték, erre vall, hogy egyes helyeken pénz-

büntetés terhe mellett kellett őket a részvételre kötelezni. A fejlődés így természetszerűleg, minden erőszakos befolyástól menten terelődött abba az irányba, amely a közgyűlésnek a választott község által való leváltására vezetett. A török hódoltság ideje, amely városaink életére is bénítólag hatott, másfél századon keresztül gátolta e fejlődés szabad menetét.

Sopronban a külső tanács a XV. század közepén alakult meg és 24 tagból állott. Tagjainak huszonnégyes, Vierundzwanziger, volt a nevük. A közgyűlést itt is Gemein-nak hívták. A XVI. század első felében, amikor a polgárok száma már jelentékenyen megnőtt, a tapasztalat azt bizonyította, hogy a közgyűlésen megjelenő tömeg érdemleges tárgyalásra és határozathozatalra alkalmatlan. Ezért 1541-ben a város úgy döntött, hogy a közgyűléseken ezentúl csak a huszonnégyesek és az általuk jelölt 3—3, tehát összesen 72 előkelő és értelmes polgár vegyen részt, kivéve a Szent György-napi tisztújítást, amelyen minden polgárnak joga van megjelenni és szavazatát leadni. Ez a terv a közgyűlést teljesen nem szüntette volna meg, csupán hatáskörét korlátozta a tisztújításra. Egyéb feladatai elvégzésére pedig egy új szervet, mintegy harmadik tanácsot, akart felállítani. Az újítás azonban csak rövid ideig tartott. 1543-ban a Gemeint-ismét visszaállították, a huszonnégyesek által kijelölt 72 polgár csak a külvárosok lakosságát képviselte benne, amely nem tartozott a közgyűlésen személyesen résztvenni. Ebben az alakjában működött egészen a XVII. század végéig.

Budán a XV. század elején a közgyűlés még minden fontosabb kérdés eldöntésére összeült, de már bontakoztak a külső tanács csirái. Az adót 24 választott polgár vetette ki, rendkívüli esetekben pedig az előkelő családok fejeit hívták egybe. A század végére a választott község azután szilárd keretet nyert, mégpedig száztagú tanács, centumviratus formájában. A török hódoltság nemcsak megakasztotta, de vissza is vetette a város fejlődését. A választott község a visszafoglalás után újra kezdte térfoglalását a közgyűléssel szemben, amelyet csak az 1770-es és 1780-as években váltott fel végleg. Tagjainak száma már nem 100, hanem eleinte 12, majd 24, akik mellé utóbb még egy hatvanas testületet választottak. A két külső tanács hol együtt, hol külön-külön szerepelt, míg végül 1783-ban összeolvadt.

Kassa fejlődését, amely a budaihoz hasonlóan indult, a török uralom nem zavarta meg. A XV. és XVI. század fordulójára ott is megalakult a száztagú választott község, amelyet a fekete községnek (communitas nigra) mondott közgyűléssel szemben fehér községnek (communitas alba) is neveztek. Ettől kezdve a fekete községet csak az igen fontos kérdések eldöntésére hívták össze. 1650-ben még szerepel a város jegyzőkönyvében, a XVII. század második felében azonban egészen átengedte helyét a fehér községnek.

E példák számát tetszés szerint lehetne növelni, s majd mindegyik mutatna valami jellegzetességet. Abban azonban valamennyi megegyezik, hogy a városok ügyeit intéző legősibb testület a polgárság egyetemének közgyűlése volt, amely a XVII. század közepéig mindenütt, néhol pedig még a XVIII. század második felében is megmaradt és működött.¹⁾

Közelebbi, a közigazgatástörténelmet elsősorban érdeklő részleteket a városi közgyűlés szervezetéről, hatásköréről és működéséről nem tudunk. A részletkutatás hivatott megállapítani, vajjon a városok minden polgára

¹⁾ Az adatokat *Oszetzky* Dénes értekezése állította össze. A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. 1935.

részvethetett-e, s ha igen, csakugyan részt is vett-e rajtuk, avagy a részvétel jogát bizonyos szempontok szerint, helybenlakás, vagyon stb. alapján korlátozták, illetőleg ha nem is jogilag, de gyakorlatilag korlátozódott. Tisztázásra vár továbbá az is, hogy a közgyűléseket milyen időközökben és milyen alkalmakkor hívták össze. Ez utóbbi kérdéssel összefügg a hatáskör és az illetékeség körvonalazása, vagyis annak a felderítése, hogy milyen ügyekben határozott a közgyűlés, s hogy határozatainak érvénye a város minden lakosára, avagy csak a polgárokra, esetleg a városban birtokos nem polgári rendű személyekre is kiterjedt-e. A közgyűlési tárgyalás és döntés módjáról, azaz az ügyintézés menetéről, az írásbeliségnek térfoglalásáról és fennmaradt emlékeiről is csak megfelelő előtanulmányok alapján lesz lehetséges képet festeni.

Választott község.

Amint a város fejlődött, polgárainak száma folyton növekedett, a közgyűlések tartása, a városi ügyeknek közgyűlésen való elintézése, mindinkább nehezebbé vált. Természetszerűleg kínálkozott az a megoldás, hogy a közgyűlés szerepét a polgároknak szűkebb körű testülete, az úgynevezett választott község (*electa communitas*) vette át. A bíróból és esküdtekből álló belső vagy kisebb tanáccsal szemben külső vagy nagyobb tanácsnak is nevezték. Tagjait pedig a választott polgároknak (latinul *electi cives*, németül *Genannte*) mondozták. Kezdetben a legöregebb és legtapasztaltabb polgárok közül kerültek ki, erre mutat *seniores* nevük. Ekkor még a választott község nem nyert szilárd keretet, ülésein hol többen, hol kevesebben vettek részt, az eldöntésre váró kérdések természetének és a határozathozatalra alkalmas vagy illetékes polgárok számának megfelelően. Később a tagok számát pontosan megszabták, többnyire tizenkettőben, huszonnégyben, hatvanban, vagy százban, s ennek megfelelően tizenketteseknek, huszonnégyeseknek, hatvanosoknak, vagy centumvireknek nevezték őket. Ez utóbbi név volt a legáltalánosabb, még olyan városok is átvették, ahol a külső vagy nagyobb tanácsnak száznál kevesebb tagja volt.

Egyes városokban, mint fentebb már említettük, rövidebb-hosszabb ideig két választott község is működött egymás mellett, míg végül egybeolvadtak. E tény magyarázatát egyelőre nem ismerjük, azt sem tudjuk, volt-e valamilyen hatásköri különbség a kétféle külső vagy nagyobb tanács között.

Miként a tagok számában, választásuk módjában is eltértek egymástól az egyes városok választott községei. A legrégebbi és kezdetben a legáltalánosabb szokás az volt, hogy a külső vagy nagyobb tanácsot a közgyűlés, azaz valamennyi szavazásra jogosult polgár választotta. Sok helyen ez a szokás az egész XVI. és XVII. század folyamán nem változott. Másutt viszont egyre fokozódó mértékben növekedett a választásnál a bíróból és esküdtekből álló belső vagy kisebb tanács befolyása. Eleinte csak jelölés formájában érvényesült, azaz olyképen, hogy a megválasztásra alkalmas személyeket a közgyűlésnek ajánlotta. Később azután maga töltötte be a megüresedett helyeket, ami által a választott község függő helyzetbe került vele szemben. Ez azonban a legtöbb helyen csak a közgyűlés teljes háttérbeszorulásának, majd végleges megszűnésének idején, a XVIII. század folyamán következett be.

A fejlődést ebbe az irányba terelte a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulásán, városi arisztokácia keletkezésén és hatalomra jutásán kívül az a

körülmény is, hogy a választott község tagjainak megbízása formailag ugyan csak egy évre, valójában azonban életük végéig szólt, mert az egyszerű megválasztottat, ha nem költözött más községbe, csak valamilyen becsstelenség elkövetése esetén fosztották meg tanácsosi állásától. Így az évi tisztújítások alkalmával csak az elhúnytak és az elköltözöttek helyeit kellett betölteni, a többieket egyszerűen újból megválasztottaknak nyilvánították. Ezt pedig a belső vagy kisebb tanács nagyobb feltűnés és ellenhatás kiváltása nélkül megtehetette, mert noha így végeredményben az egész választott községet a maga embereivel töltötte meg, egy-egy alkalommal csak a tagsági helyek kis hányadáról döntött.

A harmadik módja a külső vagy nagyobb tanácsosi állások betöltésének az volt, hogy — olykor a belső vagy kisebb tanács jelölése alapján — a választott község saját maga választotta meg új tagjait.

Hatáskörének legfontosabb része a városi főtisztségek, a bírói, polgármesteri és kapitányi állások betöltése volt. Ezt a jogot a közgyűléstől örökölte, s ott, ahol a közgyűléseket a XVI. és XVII. század folyamán rendszeresen megtartották, ebben a korban még nem is gyakorolta. Ugyancsak a közgyűlés örököséként, az egész városi polgárság képviselőjében járt el, amikor a belső vagy kisebb tanács működését ellenőrizte, a hanyag tisztviselőket felelősségre vonta, vád alá helyezte és ítélkezett fölöttük. Felügyeleti joga azonban a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra nem terjedt ki, hanem csak a városi gazdaságra korlátozódott. A belső vagy kisebb tanács minden év végén előtte adott számot a város vagyonának kezeléséről. A tulajdonképeni munka ugyanis a gazdasági ügyekben is a belső vagy kisebb tanácsra és a tisztviselőkre hárult, abban a választott község mint testület nem, legfeljebb tagjai, mint kiküldött megbízottak vettek részt, főleg az adó kivetésében, behajtásában és a végrehajtásoknál.¹⁾

A választott község tanácskozásainak módjáról ép oly keveset tudunk, mint a közgyűléséről. Az évi választógyűléseken kívül negyedévenként úgynevezett vándorgyűléseket tartott. Kassán 1570 óta hat asztalnál tanácskozott, rendszerint a hajnali órákban. Határozatait valószínűleg szótöbbséggel hozta, a döntő szerepet azonban minden bizonnyal a szószóló játszotta, aki az üléseken elnökölt, a tárgyalás anyagát előkészítette, menetét irányította, s a hozott határozatok megvalósulásáról is gondoskodott.

Szószóló.

A szószóló (latinul prolocutor vagy tribunus plebis, németül Vormund vagy Vormünder, németből magyarosított nevén fürmender) igen fontos tisztséget töltött be a városok életében. Nemcsak a külső vagy nagyobb tanácsot irányította, hanem annak képviselőjében, s így tulajdonképen az egész polgárság nevében, a belső vagy kisebb tanács ülésein is megjelent, s bár ott szavazati joggal nem rendelkezett, de felszólalhatott, javaslatot tehetett, vagy tiltakozhatott, azaz e tanács munkáját nemcsak ellenőrizte, hanem irányította is. Közbenjárónak és közvetítőnek tekintették a két tanács között. Fontosabb esetekben a választott község két tagját is magával vihetette, hogy fellépésének ezáltal nagyobb nyomatékot adjon. Általában

¹⁾ *Osváth Gyula* szerint (Adalékok Kassa város közigazgatási helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig, Kassa, 1918.) a statutumalkotás joga is a választott községet illette meg. Ebben azonban téved, ezt a jogot a belső, vagy kisebb tanács gyakorolta. *L. Csizmadia Andor*: A magyar városjog, Kolozsvár, 1941. 25. l.

arra ügyelt, hogy a város jogait és kiváltságait sérelem ne érje, különösen pedig a gazdasági kérdésekkel törődött, a város javairól és jószágairól gondoskodott, rendelkezett a városi borok, a plébánia földjei, a patika stb. dolgában. Az adókvetésben és a különböző számadások felülvizsgálatában is résztvevett. A tisztviselőket nemcsak ellenőrizte, hanem oltalmazta és munkájukban támogatta is. Fizetését kezdetben természetben, később azután pénzben kapta. A hanyag vagy vétkes szószólót a választott község még hivatali évének letelte előtt megfoszthatta tisztségétől.¹⁾

Városi tanács.

A városi önkormányzat harmadik, jelentőségben azonban első testülete a városi tanács (latinul magistratus vagy senatus, németül Rat) volt. A választott községtől való megkülönböztetésül belső vagy kisebb tanácsnak is nevezték. Egyidős a közgyűléssel, sőt egyesek szerint annál régebbi, a legősibb városi kormány szerv.²⁾ Legelső tagjai a bíró, aki egyben a tanács elnöke, valamint az esküdt polgárok (iurati cives, consules, maiores, senatores, Herrn), akik, mint latin nevük is mutatja, kezdetben a legöregebb, tehát legtapasztaltabb és legtekintélyesebb polgárok közül kerültek ki. Az esküdtek, akiket a XVIII. századtól fogva már inkább tanácsnokoknak neveztek, száma általában, miként Európa majd minden országában, nálunk is 12 volt, csak a kisebb városok tanácsában találunk 6 esküdtet. Idővel, inkább már a XVIII. században, a polgármestert, a kapitányt és a jegyzőt is a tanács tagjai közé számították.

A tagokat kezdetben a közgyűlés, majd annak örökösöként a választott község választotta, eleinte csak egy-egy évre, később az esküdteket élet-hossziglanra, a többit pedig két-három esztendőnkint. Egyes helyeken, pl. a selmecbányai jog szerint élő városokban, a bírónak döntő szerep jutott az esküdtek választásánál, amennyiben négy esküdtet a régiek közül ő maga tarthatott vissza, nyolcat pedig ezzel a négygel közösen válogatott ki. Másutt csak az első tanácsnokot nevezte ki, a többit a közgyűlés, illetve a külső vagy nagyobb tanács választotta.

A földesúri főhatóság alatt élő városokban az a szokás alakult ki, hogy a bírót a város által jelölt négy polgár közül a földesúr nevezte ki, rendszerint azt, akit az első helyen ajánlottak. A király hosszú ideig nem élt ezzel a földesúri joggal. Csak a XVII. század második fele óta fordította figyelmét rendszeresen a szabad királyi és bányavárosok tisztújításaira. Befolyása érvényesítésére azt a módot választotta, hogy a tisztújító gyűlések vezetésére egy-egy biztost küldött minden ilyen városba, akik azután a

¹⁾ *Csizmadia Andor*: A győri szószólók. Városok Lapja, 1940.

²⁾ E felfogás szerint a városi önkormányzat eredetileg az egykamarás rendszeren épült fel, ez a kamara, helyesebben testület (kollégium), a tanács volt, amely azután fontosabb kérdésekben nem mervén a felelősséget vállalni, összehívta a polgárság közgyűlését, a második kamarát, amelynek örökébe idővel a választott község lépett. *Csizmadia Andor*: A városi jog c. i. m. 22. l. Ezt a magyarázatot mesterkéltnek találom. Természetesebbnek látszik, hogy a polgárság, amely városi kiváltságlevelekben a bíró és az esküdtek választásának jogát elnyeri és ezzel a városok sorába emelkedik, ezt a jogát csak a közgyűlésen gyakorolhatja, az tehát a városi tanáccsal legalább egyidős. Sőt, a községek lakosai már akkor összeülhettek közös ügyeik megtárgyalására, azaz közgyűlést tarthattak, amikor bírót és esküdteket még nem választhattak. Bíróra és esküdtekre éppen azért volt szükségük, hogy közös ügyeik elintézésére ne kelljen állandóan együttlenniök, illetve hogy ne mindig valamennyien gyűljenek egybe, hanem csak a legalkalmasabbak, akikben a többi megbízik.

helyszínen könnyebben megvalósíthatták uruk szándékait, mint ha távolból és csak papíron rendelkezett volna.

Eleinte mind a bírót, mind pedig az esküdteket az egész polgárság köréből választhatták. Később kimondották, hogy bíró csak az lehet, aki legalább egy, néhol pedig több éven át tanácsnok volt, az esküdti állást pedig az előzetes választott községi tagsághoz kötötték. Egyes helyeken korábban, másutt csak a XVIII. században érkezett a fejlődés erre a fokra, amely szűkkörű városi arisztokrácia hatalmát jelentette, az ilyen kormányzás minden káros következményével. Ezen az egyre fokozódó bajon, néhány befolyásos család önkényuralmán, nem sokat segítettek azok a még korábbi időkben hozott határozatok, amelyek szigorúan tiltották, hogy a tanácsba rokonok kerüljenek.

Szakképzettséget sem a bírótól, sem az esküdtektől nem kívántak meg a különböző városjogok, csupán erkölcsi követelményeket támasztottak. A budai jogkönyv szerint a bíró legyen erőslelkű, félelem nélküli, istenfélő, jóságos, mérsékletes. A szepesi szászok igazságos, erős, bölcs, evésben és ivásban mértékletes, indulatain uralkodó, életét és vagyonát a törvény védelmében feláldozó bírót óhajtottak. Egyes városokban, pl. Budán, hosszú ideig csak német származású bírót választottak, az esküdti állásokat pedig megosztották az egyes nemzetek között.

Azt, hogy a tanács tagjai városi polgárok és birtokosok legyenek, természetesen alapfeltételnek tekintették, mert csak így várhatták tőlük, hogy a város érdekeit tartják mindenben szem előtt. Kassán, ha esetleg a választás idején még nem volt városi házuk, egy éven belül szerezni tartoztak. Különös gonddal ügyeltek arra, hogy a letelepedett nemesek a tanácsba ne kerüljenek, mert a nemesség és a polgárság közötti összeütközések állandóan napirenden voltak. A polgárjogot nyert nemes családok fiai azért idővel városi tisztségeket is viselhetek.

A tanácstagság a rangon és tekintélyen kívül fáradságos munkát is jelentett, ez a magyarázata, hogy hosszú ideig és sok helyen büntetés terhe alatt kötelezték a megválasztottakat, hogy a tisztséget elvállalják. Fizetést kezdettől fogva kaptak, eleinte a bírságokból és a különböző városi jövedelmekből részesedtek, később meghatározott összegben állapították meg járandóságukat, amit részint természetben, részint pedig pénzben vettek fel. A bírságok és díjak bizonyos hányadát azonban továbbra is élvezték.

A tanács tekintélye fölött szigorúan őrködtek, az ellene vétőket súlyosan megbüntették. Viszont a hanyag vagy vétkes tanácsnokokkal szemben is erélyesen léptek fel, gyakran meg is fosztották őket hivataluktól. A XVI. és XVII. században a szabad királyi és bányavárosok ezt még saját hatáskörükön belül megtehették, a XVIII. századtól fogva azonban az ilyen határozatok csak az uralkodó hozzájárulásával emelkedtek jogerőre.

A tanács hatásköre a városi élet egész területére kiterjedt. Statutumok alkotásával minden téren érvényesítette befolyását. Döntött afölött, hogy kiknek adjanak polgárjogot, kiknek csak letelepedési engedélyt és kiket zárjanak ki a polgárok sorából, vagy a város területéről. Választotta az országgyűlési követeket, s azáltal országos viszonylatban is szerephez jutott. Alkalmazta a kisebb városi tisztviselőket, munkájukat irányította és ellenőrizte. Ahol a város volt a kegyúr, az ezzel járó jogokat gyakorolta. Képviselte az özvegyek és az árvák érdekét, kijelölte a gyámokat és elszámoltatta őket. Kezelte a város vagyonát, javait és jószágait, rendelkezett a jövedelmek fölött, szabályozta az ipart és a kereskedelmet, ellenőrizte a mértékek és súlyok

hitelességét, a piacra kerülő áruk árát és minőségét, megállapította az árúsítás helyét és idejét, a piaci és vásárpénzek, rév- és vámilletékek nagyságát, korlátozta a behozatalt és a kivitelt. Gondoskodott a rend fenntartásáról, a közbiztonságról és a köztisztaságról, az utcák kövezéséről és világításáról, a tűzbiztonságról, a csavargókról, koldusokról, szegényekről. Az oktatásügy, a vallási és erkölcsi élet, az egészségügy, orvosok, gyógyszerészek, bábák is felügyelete és igazgatása alá tartoztak. Általában a városi közigazgatás minden ágában irányító és ellenőrző szerepet játszott, ez a közigazgatás pedig a XVI. és XVII. században már igen fejlett volt, s az emberi életnek olyan vonatkozásaira is kiterjedt, amelyekre az állam és a vármegyék csak jóval később terjesztették ki érdeklődésüket. Az adózás és a katonaság kérdése természetesen ugyancsak a tanács hatáskörébe tartozott, nem különben az igazságszolgáltatás, ami a bírónak és az esküdteknek legrégebb és legelső feladata volt.

A tárgyalásnál és a döntésnél a testületi elv érvényesült. A napirenden lévő kérdéshez a tanács minden tagja hozzászólhatott, azután szótöbbség útján határoztak. A részletkutatásnak kell majd tisztázni, vajjon a tanácson belül alakultak-e és mikortól kezdve, valamint milyen ügyek intézésére, szakkbizottságok, továbbá, hogy a bonyolultabb eseteket kiosztották-e előzetes tanulmányozásra és jelentéstételre az egyes tanácsnokoknak, mint előadóknak. Az ügyintézés részleteit egyelőre még homály fedi. Az, amit tudunk róla, inkább a külsőségekre vonatkozik. Ismerünk pl. egy 1404-i statutumot a kassai városi tanács ügyrendjéről. Eszerint többnyire reggel 4 vagy 5 órakor ült össze a tanács, a szükségnek megfelelően hetekint többször is. Szombaton közigazgatási ügyeket tárgyaltak (dies petitoria), a többi napon bíraskodtak (dies iudicialis). Ez is bizonyítja, hogy eredetileg az igazságszolgáltatás volt a tanács legfontosabb feladata. Először az egyházi ügyeket tárgyalták, majd az özvegyek, árvák, szegények, bélpoklosok dolgait, azután a városi közügyeket, végül a magánosok kerültek sorra. Az ügyben érdekelt tanácsos nem vehetett részt a tárgyaláson.

Városbíró.

A városbíró (iudex, villicus) bár a kiváltságlevelek és a statutumok külön jogokat számára nem biztosítottak, szavazata csak egynek számított, pénzét saját felelősségére nem utalványozhatott, mégis, mint a tanács tárgyalásainak vezetője, a határozatok hozatalában a döntő szerepet játszotta. Őt tekintették, s méltán, a város fejének. Ami választását illeti, a tanácsról fentebb mondottak rája is vonatkoznak. Hivatali idejének leteltével újra megválaszthatták, így huzamosabb időn keresztül is viselhette ugyanaz a személy a bírói tisztséget. Vele szemben is csak erkölcsi követelményeket támasztottak, szakképzettséghez nem kötötték az állást. A bíróválasztás minden városban ünnepélyes külsőségek között folyt le, hasonlóképpen a beiktatás, majd a hivatali idő elteltével a leköszönés. Feladata és hatásköre ugyanaz volt, mint a tanácsé, felelősséggel a közgyűlésnek, illetve a választott községnek tartozott.

A távollévő vagy munkájában másképpen akadályozott bírót a legidősebb esküdt helyettesítette, vagy az, akit ő ezzel megbízott. Egyes városokban olykor helyettes bírót (iudex substitutus) is választottak, ez a gyakorlat azonban nem vált általánossá.

Olyan városokban, ahol a lakosság nemzetiségileg megoszlott, s a bíró a többségben lévő nemzet fiai közül került ki, avagy váltakozva választották hol az egyik, hol a másik nemzetből, az egyes nemzetiségek külön bíróival

találkozunk. Pozsonyban pl., amikor a városbíró német volt, a magyarok ügyeit külön magyar bíró intézte. Az ilyen nemzetiségi bírák működéséről, feladatukról, hatáskörükről, a tanácshoz és a városbíróhoz való viszonyukról egyelőre semmit sem tudunk.

Nem sorolhatjuk közéjük a zsidóbírókat, akiket alsóbbfokú városi tisztnek tekinthetünk, mint a koldusbírókat, vásárbírókat stb. Lehet, hogy a felügyeletük alá utalt népeknek, illetve területeken igazságot is szolgáltatottak, legfontosabb feladatuk azonban az volt, hogy rendet tartsanak és a gazdasági vonatkozású ügyeket elintézzék, a zsidókra kivetett adót kezeljék, a koldusokra felügyeljenek, a vásári árakat és árakat ellenőrizzék.

Polgármester.

Városaink mai vezető tisztsége, a polgármesteri állás, a középkorban még csak két városban volt meg, Sopronban a XIV. század eleje, Pozsonyban pedig a XV. század közepe óta. Kezdetben kisebb hatáskörrel főleg a pénztár és a számadások ellenőrzésében vett részt, továbbá alkalmi feladatokat oldott meg. Nagyobb jelentőségre csak Sopronban emelkedett, ahol a XIV. század végén már a város élére került, rangban a bírót is megelőzte.

A soproni fejlődés, amelyre valószínűleg a bécsi példa hatott, a XVI. és XVII. században nem talált követésre a magyar városokban. Pozsony példáját is csak a XVII. század vége felé követték a környező kisebb városok: Nagyszombat, Szokolca, Bazin, Modor és Szentgyörgy, amennyiben gazdasági ügykörrel megszervezték a polgármesteri állást. Városaink legnagyobb része ebben az időben el volt adósodva. A kamara, mint főhatóságuk, ezen a bajon úgy akart segíteni, hogy a városi gazdasági és a pénzügyek rendezésével külön tisztviselő, a polgármester foglalkozzék. A tisztújító közgyűlésekre kiküldött királyi biztosok azt az utasítást kapták, hogy ahol csak tehetik, szervezzék meg a polgármesteri állást. A városok eleinte hevesen ellenkeztek, valószínűleg attól tartottak, hogy a polgármesterek nem annyira városi, mint inkább kamarai hivatalnokok lesznek, s mint ilyenek fogják majd a városi gazdálkodást ellenőrizni. Amint azonban látták, hogy a polgármester is csak tőlük függő tisztviselő, egymásután engedtek, s a XVIII. század elején már Besztercebányán, Eperjesen, Kassán, Késmárkon és Lőcsén is polgármestereket választottak. Egyes városok azonban az egész rendi korszakon keresztül elzárkóztak az új hivatal bevezetése elől. Budán ezzel szemben, feltehetőleg bécsi hatásra, a visszafoglalás után azonnal polgármester került a város élére, bírót csak 1707-ben választottak, de Sopronhoz hasonlóan a város vezetője a polgármester maradt. Többi városunkban a XVI. és XVII. században a bírák mindenütt megtartották vezető állásukat, így Pesten is, ahol 1773-ban töltötték be először a polgármesteri tisztséget.¹⁾

Közelebbi részleteket a polgármesteri hivatalról egyelőre nem tudunk. Ott, ahol a város élére került, választása és hatásköre megegyezett a bíróéval. Másutt is választották, valószínűleg nem élethossziglanra, hanem csak egy-két esztendőre. Feladatát a tanács jelölte meg, működéséről előtte adott számot.

¹⁾ Sopronról l. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története, Sopron, több kötetes oklevéltár 1921 óta. Pozsonyról *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története, 4 kötet, Pozsony, 1892—1912. A polgármesterről *Gárdonyi Albert*: A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban. Városi Szemle, 1939.

Városi kapitány.

A bíró és a polgármester után rangban a kapitány foglalta el a harmadik helyet a városi tisztviselők sorában. Tisztségével a XV. század közepén találkozunk először, mint a város fegyveres őrségének katonai parancsnokával. A török korszakban majd minden város állandó őrseget tartott, aminek következtében a kapitányi állás a legtöbb városban állandósult. A városi őrseget nemcsak külső ellenség elleni védekezésre használták fel, hanem a belső rend biztosítására is. Ez jelentette azt az erőt, amelyre támaszkodva a város elérhette, hogy rendelkezései ne maradjanak a papiroson, hanem meg is valósuljanak. Ennek megfelelően a kapitány szerepéhez jutott a közrendészet és a közigazgatás terén, a városi tanácsba is bekerült. Legtöbbször az egyik tanácsnokot bízták meg a kapitányi feladatok elvégzésével, amiért fizetéséhez pótdíjat kapott.

Hatáskörébe általában azok az ügyek tartoztak, amiket ma a rendőrség intéz. A közbiztonság és a közrend fenntartása közben a jelentéktlenebb ügyekben bíraskodott is, a bűnügyeket a tanács elé utalta. Ellenőrizte a város területén tartózkodó idegeneket, felügyelt a köztisztaságra, s gondoskodott a tanács bírói ítéleteinek és közigazgatási rendeleteinek végrehajtásáról.

Városi hadnagyok és tizedesek.

Mindebben az alsóbbfokú tisztviselők egész sora segítette a városok közigazgatási beosztásának megfelelően felépült hivatalszervezettel. A magyar városok már a középkorban, majd az újkor első századaiban is utcákra tagolódtak. Utca alatt, amit a megyéktől kölcsönzött szóval járásnak is neveztek, nem a mai utakat, hanem városrészeket értettek, amelyek további kisebb egységekre, úgynevezett tizedekre oszlottak.

Az utcák és a tizedek bizonyos mértékig önkormányzati jogokat élveztek a városokon belül. Saját maguk választották előjáróikat, a tizedek a tizedeseket, az utcák pedig az utca kapitányokat vagy hadnagyokat. Ez utóbbiak mellett olykor vicehadnagyokat is látunk. A városok szívesen látták ezt a rendszert, mert a közigazgatást minden tekintetben jelentékenyen megkönnyítette. A tanács a hadnagyokhoz fordult, azokkal közölte óhajait és parancsait, azok gondoskodtak a rendeletek végrehajtásáról.

Nyoma van annak is, hogy a tizedek, főleg pedig az utcák nemcsak közigazgatási, hanem gazdasági önállóságot is élveztek, külön pénztáruk volt, közös költségeik fedezésére meg is adóztatták magukat.

Ez a szervezet alkalmasnak bizonyult a közrend biztosítására is. Amikor a kapitányi tisztség kialakult, a hadnagyokat vagy utca kapitányokat a tizedesekkel együtt a kapitány központi vezetése alá rendelték.

Fertálmesterek.

Német hatásra a XVIII. századtól kezdve egyes városokban az utcákat negyedeknek (Viertel), a hadnagyokat vagy utca kapitányokat pedig fertálmestereknek (Viertelmeister) kezdték nevezni. Ők is a kapitány irányítása alatt állottak, feladatuk elsősorban közrendészeti jellegű volt, amellet azonban, miként elődeik, a hadnagyok vagy utca kapitányok, a közigazgatásban és a gazdasági ügyek intézésében is jelentős szerepet játszottak.¹⁾

¹⁾ Breznay Imre : Az egri fertálmesterségről. Eger, 1939. Zoltai Lajos : Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tizházigazdák. Debrecen, 1939. Csizmadia Andor : Tizedesek a régi Kolozsváron. Kolozsvár, 1942.

Rendőrség.

A városi őrség pedig, amikor feladata már nem a külső ellenség elleni védekezés lett, hanem a belső rend biztosítása, a kapitány parancsnoksága alatt maradván átalakult rendőrséggé, amelynek legényeit őrmesterek és biztosok vezényelték.

A kapitánynak így nemcsak munkaköre, hanem hivatalának szervezete is egyre bővült. Mindez sok írásbeli ügyintézéssel is járt, úgyhogy külön kapitányi irodát kellett szervezni, amelyben tollnokok (actuariusok) és irnokok (cancellisták) dolgoztak. Nagyobb városokban a kapitányhelyettesi állást is be kellett tölteni, mert a kapitány sokféle feladatát egymaga nem tudta megoldani.

Városi jegyző.

A jegyzői tisztség volt az első és sokáig az egyedüli a városi hivatalok sorában, amelyet csak megfelelő szakképzettségű személy viselhetett. A jegyzőnek kellett ugyanis a városi igazgatással kapcsolatos írásbeli munkát végeznie. Ezért egyes helyeken, pl. Pozsonyban, eleinte irnoknak (scriba) hívták. Ugyancsak ennek alapján nyerte a város deákja (litteratus), majd végül a városi jegyző (notarius, Stadtschreiber) nevet. Syndicus (szószóló, képviselő) nevét pedig, ahogyan néhol nevezték, onnan kapta, hogy a várost a bírósági tárgyalásokon képviselte. Ezt a feladatot azért bízták rá, mert rendszerint ő volt az egyetlen egyetemet végzett, jogban jártas tisztviselője a városnak.

A jegyzői tisztséget is választás útján töltötték be, kezdetben a közgyűlésen, később a választott községben, vagy magában a városi tanácsban. A választás általában egy évre szólt, minthogy azonban megfelelő jegyzőt nem egykönnyen találtak, hivatali évének leteltével újra meg újra megválasztották, úgyhogy tulajdonképpen állandó hivatalnoknak tekinthetjük. Némely város már a XVI. és XVII. században élethossziglanra választotta jegyzőjét.

Hivatalánál fogva a jegyző nem volt tagja a városi tanácsnak, de mivel a tanácsülési jegyzőkönyveket ő vezette, résztvett a tárgyalásokon. Ha szavazati joggal nem is rendelkezett, valószínű, hogy véleményét, mint a legképzettebb tisztviselőt, a legtöbb kérdésben meghallgatták, s így a határozatok hozatalában, amelyeket különben is ő fogalmazott meg, érdemi szerepet is játszott. Természetesnek találhatjuk, hogy igen gyakran tanácsnoknak is megválasztották, amivel tényleges jelentőségét formailag is kifejezésre juttatták. Ezt mutatja a többi között pl. az is, hogy Kassán ő helyettesítette a városbíró.

Feladata nem korlátozódott az írásbeli munka elvégzésére, hanem a városi közigazgatás különböző területeire kiterjedt. Azonkívül, hogy a városi könyvet, amelybe minden a várost és a polgárokat érintő jogi vonatkozású cselekedetet vagy eseményt feljegyzett, továbbá a tanácsülési jegyzőkönyveket vezette, a város pecsétjét őrizte, s az azzal megerősített városi kiadványokat kiállította, a város iratait és levéltárát gondozta, a legtöbb városban a jegyzőre bízták a városi pénztárt, a számadások elkészítését, az özvegyekről és árvákról való gondoskodást, a céhek felügyeletét, a városba vezényelt katonaság elszállásolását, a koldusok megrendszabályozását, a rabok ellátását és így tovább. Ezt a sokféle munkát természetesen csak ott és addig tudta elvégezni, ahol és ameddig a város és a közigazgatás fejlődése megengedte. Idővel e közigazgatási és rendészeti jellegű feladatokra külön tisztségeket szerveztek, s a jegyző, mint kezdetben, újra csak az írásbeliséggel kapcsolatos, de közben jelentékenyen kibővült hatáskörben tevékenykedett.

Nagyobb városokban már a középkorban, Kassán pl. először 1475-ben, aljegyzőt (subnotarius, viconotarius) találunk a jegyző oldalán. Az írásbeli munka gépies részét pedig írnokok (scriba, scriptor) végezték. Hogy ezeket, valamint az aljegyzőt, familiáris alapon a jegyző fogadta, avagy választott vagy kinevezett városi alkalmazottak voltak, nem tudjuk. Inkább az utóbbi valószínű, mert a jegyzői fizetésből familiárisok tartására nehezen tellett volna. Kisebb összegű készpénzen és a városházán kapott lakáson kívül a városi kiadványokért szedett illeték bizonyos hányada, rendszerint harmadrésze illette meg a jegyzőt.

Vegyes nemzetiségű városokban, de csak a XVIII. század óta, az egyes nemzetek ügyeit külön jegyzők intézték.

A jegyzői munka részleteiről, azaz a városi írásbeliségről jóformán semmit sem tudunk. Ezzel a kérdéssel, kapcsolatban a városi közigazgatás egész ügymenetével, a részletkutatás még nem foglalkozott. A rendelkezésre álló gyér adatok arra mutatnak, hogy a városi írásbeliség fejlettebb volt, mint a megyei. Sok városnak már a középkorban saját pecsétje volt, városi könyvek, jogkönyvek, számadáskönyvek stb. ugyancsak jóval Mohács előttről fennmaradtak. A nagyobb városi levéltárak középkori és XVI.—XVII. századi anyaga sokkal gazdagabb, mint a velük egykorú vármegyei irattáraké. Ez csak részben magyarázható a gondosabb őrzettel, illetve a mostohább sorssal, inkább a városi közigazgatás korábbi kibontakozására, s azzal kapcsolatban a városi írásbeliség gyorsabb és nagyobbarányú ténfoglalására vezethető vissza, amiből a közigazgatás írásbeli természetének, az irat- és levéltáraknak megbecsülése és gondos megőrzése következett.¹⁾

Városi ügyész.

A városi jegyzők, mint fentebb már említettük, egyetemet végzett, jogban jártas személyek lévén, hosszú ideig városuk jogi képviselőit is vállalták, érdekeit a különböző hatóságok előtt védelmezték. Ezt a feladatukat később külön tisztviselő, a városi ügyész vette át. Fiskálisnak vagy prokurátornak mondott városi ügyésszel a XVI. század végén találkoztunk először. Eleinte csak esetről-esetre fogadott a város ügyvédet, így is fizette, majd a XVIII. század óta rendszeresen betöltötte az ügyészi állást, amelynek részletesebb ismertetése már a városi közigazgatás XVIII. századi és későbbi korszakainak keretébe tartozik.²⁾

Városi tisztek és altisztek.

A fentiekben megismert vezető tisztviselőkön kívül különböző tisztek és altisztek egész sora jutott még kisebb-nagyobb szerephez a városi közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és gazdaságban. Egyes városokban ezeket is választották, vagy évenként, vagy hosszabb időre, másutt a bíró és a tanács fogadta meg őket és szerződött velük.

Minthogy részlettanulmányok ezekkel az alsófokú városi hivatalokkal még nem foglalkoztak, szervezetüket és működésüket közelebbről nem ismerjük, s így egyszerű felsorolásukkal kell megelégednünk. A pénztárnok (camerarius, perceptor) tisztsége a jegyzőből önállósult, mert a városi pénzeket, miként említettük, eleinte a jegyző kezelte. A nagyobb városokban utóbb

¹⁾ V. ö. Pálffy Ilona: Városi levéltáraink kezdetei című cikkével és az ott idézett irodalommal. Levéltári Közlemények, 1940—1941.

²⁾ L. Sejcsik Ferenc: Győr szabad királyi város tiszti ügyészei. Győri Napló, 1906. dec. 12.

a pénztárnoki hivatal is további ágakra szakadt, amennyiben az árvapénzek gondozását külön tisztviselőre bízták. A pénzügyigazgatás alapelveinek megfelelően a pénztárnok mellett ellenőri (contrascriba) állást is szerveztek. A városi javakat és jövedelmeket kezelő tisztek számadásait kezdetben ugyancsak a jegyző vizsgálta fölül, s tett róluk jelentést a bírónak és a tanácsnak, akik viszont a választott község előtt számoltak el a város gazdálkodásáról. A jegyzőtől azután vagy a pénztári ellenőr vette át a számvevői munkát, vagy pedig külön tisztviselőre, a számvevőre (rationista, rationum exactor) ruházták ezt a feladatot.

A város birtokait, ahol voltak, gazdatisztek igazgatták. Kassán a tiszteket grófoknak nevezték. A szőlőművelést a kerülők segítségével a hegymester vezette, a sört sernevelők főzték. A termést gabona-, bor- és sör-tisztek irányítása és ellenőrzése mellett a városi magtárak és italmérések személyzete értékesítette. Közéjük tartoztak a korcsolyások, akik a bort a szőlőkből a kocsmákba szállították. Az erdőkre és mezőkre örök vigyáztak, az erdőőrök vezetőjét Kassán székelynek hívták. A malmok felügyelőjének ugyanitt építőtiszt, a deszka és zszindely készítőjének pedig kapudeák volt a neve. Az építő urak a városi iskolákat gondozták egy gróf felügyelete alatt. A csordákat, méneseket, nyájakat gulyások, csikósok, pásztorok; hajtók terelték egyik legelőről a másikra. A leölt állatok húsát a városi mészárszékekben mérték ki, amelyekre a székbíró felügyelt.

A városi jövedelmeket adó- és vámszedők hajtották be. Ahol a város a harmincadot és a tizedet bérelte, harmincad- és tizedszedőket is alkalmazott. Az alföldi városokban az adószedőbíró kezelte a befolyt adót, s valószínűleg az egyéb pénzbeli jövedelmeket is. A vásárok rendjét a vásárbíró biztosította, a mértékek hitelességét, valamint a gyógyszerházakat a patikatiszt ellenőrizte.

A végrendeletek végrehajtásánál úgynevezett testamentariusok és divisorok működtek közre. Az árvákat tutorok gyámoltották, s kamatoztatták örökségüket.

A városok egészségügyi helyzetének fejlettségét a vármegyékével szemben mutatja, hogy orvosokat és hábakat is alkalmaztak. A sírásók is a városi alkalmazottak közé tartoztak.

A rend fenntartásáról a kapitányon és az alája rendelt, fentebb már említett szervezeten kívül még a koldusbíró, a zsidóbíró, valamint a vigyázóknak is mondott örök gondoskodtak. A tűzrendészet szempontjából fontos kéményseprői állásokat egyes helyeken városi tisztségeknek tekintették és a tanács útján töltötték be.

A városházán szolgáló altisztek, akiket megyei mintára hajduknak is neveztek, zárták le a városi alkalmazottak hosszú sorát. Kassán a hajduk előjárójának cikler (circulator, Zirkler) volt a neve. Közéjük sorolhatjuk a börtönőrt (berten, hörtön, praeco), a hóhért (carnifex), a fegyveres szolgálót (satrapae) és a kocsisokat (aurigae).

Mindezek a tisztek és altisztek természetesen nem mindenütt voltak meg teljes számban, különösen nem már a XVI. és XVII. században. A helyi viszonyoktól függött, hogy közülük hányan hol és mikor szerepeltek már a XVIII. századot megelőzően, amely korszakban a különböző szellemi áramlatok, párhuzamosan a gazdasági és társadalmi élet alakulásával, nemcsak az állami vagy fejedelmi, hanem a rendi közigazgatást is gyors ütemben egyre bővülő hatáskörrel és szervezettel vitték előre a fejlődés útján. Az is lehet-

séges azonban, hogy az itt nem teljesség kedvéért, hanem inkább csak példaképpen felsorolt tisztségeken kívül már az újkor két első századában, sőt esetleg korábban is, egyes városokban másokat is ki fog majd mutatni a részletkutatás. Mindannyiukról csak részlettanulmányok alapján lesz lehetséges pontosabb és világosabb képet rajzolni. Egyelőre e hiányos és elhagyott vázlattal vagyunk kénytelenek megelégedni.

Városi hatáskör.

Ami a városok hatáskörét illeti, az egyes testületi szervek, főleg a belső vagy kisebb tanács, továbbá a különböző tisztségek ismertetésénél nagy vonásokban már vázoltuk. Általában három részre oszlott, közigazgatási, igazságszolgáltatási és gazdasági feladatokat foglalt magában. Az országos törvényhozás, valamint fölöttes hatóságai, a kamarák, a XVI. és XVII. században még igen ritkán avatkoztak be a városok belső életébe, úgyhogy ezeket a feladatokat saját maguknak kellett megoldaniuk. Miként a nagy számban fennmaradt, s a városi hatáskör mindhárom területére kiterjedő statutumok bizonyítják, ezt meg is tették. Ezek a törvényhatósági jogszabályok a városi életnek elsődendő, kellőleg még máig sem kiaknázott történeti forrásai. A városi közigazgatás multjának kutatója is elsősorban rájuk támaszkodhatik. Mellettük azonban az egyéb írásos emlékeket, jegyző- és számadáskönyveket, fogalmazatokat, kiadványokat stb. szintén figyelemre kell méltatnia. Mert noha a városoknak inkább módjukban állott a statutumokat megvalósítani, mint az országos hatóságoknak a törvényeket, a törvényekre érvényes az a megállapítás, hogy nem minden esetben valósultak meg, a statutumokra is vonatkozik.

A városok közigazgatási hatáskörének kialakulásáról a statutumok és a közigazgatás egyéb írásbeli emlékei alapján, a helyi sajátosságokra is kiterjeszkedve, a részletkutatás hivatott beszámolni. Annyit már most is megállapíthatunk, hogy ez a beszámoló úgyszólván az egész városi életre ki fog terjedni. A városok ugyanis, megelőzve mind az államot, mind a vármegyét, már a XVI. és XVII. században, sőt még korábban is, mélyen belenyúltak az igazgatásuk alatt élő emberek életébe, köz- és magánviszonyaikba egyaránt. Ezt annál könnyebben megtehették, mert a céhekbe tömörült polgárság már a középkorban hozzászokott, hogy érdekeit védve egyben életét is szabályozzák. A városi hatóság a céheket felügyelete alá vonva hatáskörét mindazokra a területekre kiterjesztette, amelyeken a céhek már a középkor századaiban közigazgatási jellegű tevékenységet fejtettek ki.

A céhekkal, noha elsősorban gazdasági rendeltetésű érdekképviselői voltak a polgári társadalomnak, éppen ezért a közigazgatástörténelemnek is foglalkoznia kell, mégpedig nemcsak a városi hatóság és a céhek hatáskörének kapcsolata szempontjából, hanem mint a városi közigazgatás gépezetének a statutumokat és egyéb városi rendeleteket a maguk körében végrehajtó, valamint több tekintetben önállóan rendelkező szerveivel is.

A céhek.

A céhek fölött a főhatóságot hosszú időn keresztül szabad királyi és bányavárosokban a város, mezővárosokban és falvakban, ha volt, a földesúr, ha nem, ugyancsak a városi vagy községi előljáróság gyakorolta. Ők erősítették meg és emelték ezáltal jogerőre az úgynevezett céhleveleket (articulí vagy litterae ceuales), amelyekben a céhek maguk foglalták pontokba a

szervezetüket meghatározó és működésüket irányító jogszabályokat. Kivételes esetekben már a középkorban és az újkor két első századában előfordult, hogy a céhszabadalmat az uralkodó vagy a nádor hagyta jóvá, az államhatalom azonban csak Mária Terézia uralkodása alatt terjesztette ki főfelügyeleti jogát valamennyi céhre, a régi céhleveleket mindenütt érvénytelenítve és helyettük egységes elvek alapján egyöntetűen szerkesztett újakat bocsátva ki. Gyakori eset volt, hogy az újonnan alakult céh egy másik helyen már meglévő és tekintélyre emelkedett céhnek szabályait átvette. A régítanya-, az újat fiókcéhnak nevezték egymáshoz való viszonyukban. Az ilyen céhek között olykor bizonyosfokú függés is kialakult, az anyacéh pl. mint feljebbviteli bíróság szerepelt a fiókcéh pörös ügyeiben.

Több céh néha szövetkezett egymással, az ilyen szövetkezetekben rendszerint valamely vidék azonos mesterségű céhei vettek részt, de vegyes céhek is szövetkezettek. Legjelentősebb az a szövetség volt, amelyet Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszseben városok 1635-ben kötöttek és 1656-ban megújítottak. Céheik képviselőiben itt — hasonlóan a külföldi városok nagy szövetségeihez — maguk a városok szövetkeztek. A szövetség gyűlésén, amely mind az öt várost kötelező határozatokat hozott, Kassát 4, a többit pedig 2—2 kiküldött képviselte. Nemcsak gazdasági és közrendészeti jellegű rendeleteket adtak ki, hanem az öt város céhei által fellebbezett pörökben ítéleztek is.

A céhek élén a céhmesterek (magister cehae, praefectus simposii, Zechmeister) állottak, rendszerint egy, de gyakran kettő, sőt némelykor négy. Dékánoknak is mondták őket. Ha többen voltak, a rangban elsőt főcéhmesternek, vagy öreg céhmesternek nevezték. A céhmestereket a céhek felavatott tagjai, a mesterek választották szótöbbséggel a céh napján, általában egy, néha két esztendőre. A megválasztott céhmester fölöttes hatósága, azaz a városi tanács, vagy a földesúr előtt tett esküt, hogy kötelességét hűen fogja teljesíteni. Feladata az volt, hogy a céhet a hatóságokkal és a városi közönséggel szemben képviselje, vezesse, érdekeit megvédje, pénztárát kezelje, a céhszabályok és a fölöttes hatóság rendeleteinek megvalósulásáról gondoskodjék, a céhtagok munkáját ellenőrizze, fölöttük első fokon ítélezzék. A városi igazgatást általában jellemző testületi elv a céheknél is érvényesült. A céhmester nem egymaga határozott és ítélezett, hanem a céh tagjait évenként legalább négyszer (az úgynevezett kántornapokon), de többnyire minden hónapban gyűlésre hívta össze. A mesterek műhelyeit havonként, sőt hetenként ugyancsak nem egyedül, hanem két-három öregebb mester társaságában vizsgálta felül. Nemcsak a céhtagok egymás közötti, hanem minden ellenük indított pörben ítélezett. Ítéletei ellen a városi tanácshoz vagy a földesúrhoz lehetett fellebbezni. A bűnügyeket a városi vagy megyei bíróság elé utalta. Üldözte a kontárokat vagy himpelléreket, azaz a nem céhbeli iparúzókat. Előtte fogadták, majd szabadították fel az inasokat. Őrizte a céh ládáját, abban a pénztárt, a céhlevelet, a céh jegyzőkönyveit, a mesterek és a legények iratait. A láda másik kulcsát egy másik mester, gyakran a legfiatalabb, tartotta magánál. Ő tartotta a céh lakomákat, ezért néhol lakomamesternek is hívták. Működéséről hivatali évének letelével a céhgyűlésen számot adott.

Mellette még több más mester segédkezett a céh ügyeinek intézésében. Az atyamester a legényekre felügyelt, társaságukban elnökölt. A legényeket a munkakereső vagy bejáró mesterek juttatták munkához. A mívlátó vagy

egyszerűen látó mesterek a céhmesterrel, vagy nála nélkül is, a műhelyeket és a munka minőségét ellenőrizték, s ezáltal a céh jó hírét védték. A vásárokon is felügyeltek. Üldözték a kontárokat vagy himpelléereket. A házalók csak úgy árusíthattak, ha áruikat a látómestereknek bemutatták. A szolgáló vagy ifjú mester a céh legfiatalabb tagja volt, aki a céhmester mellett különböző szolgálatokat végzett. Egyes céhekben a fiatalabb mestereknek külön előjárójuk is volt, a kulcsos mester, mert nála volt a céhláda második kulcsa. Előfordult, hogy az ifjú mesterek külön céhszabályzatot alkottak a maguk részére. Az ő feladatuk volt a temetés és a sírásás. Ahol a céhnek jegyzője (notarius) volt, ez vezette a jegyzőkönyvet, írta a bizonyítványokat, tanulóleveleket, vándorkönyveket stb. A jegyzői feladatok elvégzésére egyes céhek külön deákat tartottak. A legények dékánját vagy az öreg legényt a legények választották maguk közül, fölöttük, valamint az inasok fölött ítélkezett, rendet tartott közöttük. A kisebb céhekben természetesen mindezeket a tisztségeket nem töltötték be, hanem csak egyet-kettőt közülük, rendszerint csak a céh-, az atya-, a bejáró és a szolgáló mesterséget. A céhszervezet közigazgatási szerepét érdemes lenne külön tanulmányban megvizsgálni.¹⁾

Város és vármegye viszonya.

Ugyancsak tisztázásra vár a városok és a vármegyék közigazgatási viszonyának kérdése, mégpedig nemcsak a mezővárosokat illetően, amelyek a vármegyei törvényhatóságok keretébe tartoztak, s így a vármegyék főhatósága alatt állottak, hanem a szabad királyi és bányavárosok tekintetében is, amelyek önálló törvényhatóságok voltak ugyan, bizonyos ügyekben a vármegyék mégis rendelkeztek fölöttük, vagy velük együtt. Ilyen volt pl. — hogy a városokban lakó, de azért egészben vagy részben vármegyei illetőség szerint élő nemesek helyzetéről ne is szólnunk, — a piaci és vásári élelmiszerárak szabályozásának a kérdése. Az árszabályozás hosszú ideig a városok hatáskörébe tartozott, minthogy azonban ez a kérdés nemcsak a városi polgárságot, hanem a városokban mezőgazdasági terményeit értékesítő megyei lakosságot is igen közléről érintette, az 1625. évi 40. tc. a vármegyék feladatául jelölte meg. Ettől kezdve a városi élelmiszerárakat is a vármegyei közgyűlésen szabályozták, a városi tanács kiküldötteinek meghallgatása után. Arról, hogy az árszabályozást meg is tartásák, a városok megfelelő tisztviselői, a vásárbírák gondoskodtak, a megyék legfeljebb időnkint ellenőrizték működésüket.

Ami a mezővárosok közigazgatási viszonyát a vármegyékhez illeti, erről alig tudunk valamit. A vármegyei státutumok érvénye a mezővárosokra is kiterjedt, de amellet e városok meglehetősen önállósággal rendelkeztek, ha nem is státutumokat, de azokkal majdnem egyenértékű tanácsi határozatokat hoztak, amelyek alapján ügyeiket intézték. Gazdasági és társadalmi viszonyaiktól függött, hogy az önállóságnak milyen fokát tudták kivívni és megtartani egyrészt földesurukkal, másrészt a vármegyével szemben.

Város és katonaság viszonya.

Sok városban állandóan, másutt csak ideiglenesen, katonaság állomásozott. A katonák külön igazgatás alatt állottak, ennek ismertetése a hadtörténelem feladatai közé tartozik. A polgárság között élvén, elkerülhetetlen

¹⁾ A céhekre vonatkozó adatokat Szádeczky Lajos könyvéből vettem: Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon. 2 k. Bp. 1913. 172—205. l.

volt, hogy vele érintkezzenek. Katonáság és polgárság viszonyával mind a városi, mind pedig a katonai közigazgatásnak foglalkoznia kellett. E viszonyt, közigazgatási vonatkozásaival egyetemesen, külön részlettanulmányok hivatottak tisztázni.

Városi ügyintézés.

Szervezet és hatáskör után a városi hatóság működéséről, a városi ügyintézés menetéről, részleteiről és írásbeli emlékeiről kellene végül szólni. Ez a terület azonban a közigazgatástörténet legkevésbé ismert és kutatott része, úgyhogy azon kívül, amit a városi jegyző tisztségével kapcsolatban fentebb már említettünk, a kutatás jelenlegi eredményei alapján semmit sem tudunk mondani.¹⁾

¹⁾ Várostörténeti kérdésekkel foglalkozó általános jellegű fontosabb munkák a fentiekben már idézettek kivül: *Preuer György*: Dissertatio inauguralis iuridica de civitatis muneribus. Buda, 1784. *Podhradczky József*: Mikor számláltattak a szabad királyi városok közé Debrecen, Korpona, Szeged és Trencsín városok? Tudományos Gyűjtemény, 1827. *Albrecht J.*: Das ungarische Municipalwesen. Hormayr-féle Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Neue Folge, 3. Jg. München, 1832. *Steeger, J.*: Darstellung der Rechte und rechtlichen Gewohnheiten der königlichen freien Städte in Ungarn. 2 Teile. Wien, 1834. *Szabolics János*: A szabad s királyi városok és polgárainak törvényes igazi magyar hazánkban. Magyaróvár, 1839. *Chaply József Alajos*: Polgártükör, vagyis a honi polgárság és szabad királyi városok jogait érdeklő oktatás. 3 k. Pest, 1839—40. *Ujfalussy János*: A szabad királyi városokról. Pest, 1840. *Szalay László*: Szabad királyi városok s az országos reform. Publicistai dolgozatok. I. k. Pest, 1847. *U. a.*: A szabad királyi városok szavazatjoga. U. o. *Frank*: A városi ügy Magyarországon és a pesti tanács. Pest, 1848. *Palugyay Imre*: Szabad királyi városok leírása. Pest, 1853. *Báró Eötvös József*: A szabad királyi városok szabályokat alkotó jogáról. Beszédei. I. k. Bp. 1875. *U. a.*: A szabad királyi városok képviselő testületéről. U. o. *U. a.*: A városok országgyűlési szavazatáról. U. o. *Demkó Kálmán*: Egy rendőri szabályzat a XVII. század végéről. Századok, 1880. *U. a.*: Tisztújítás Lőcsén a 16. és 17. században és vonások a városi hatóság hajdani életéből. Lőcsei reálistkolai értesítő, 1881. *Fejérváry László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. *Mikulik József*: Magyar kisvárosi élet 1526—1715. Rozsnyó, 1885. *Demkó Kálmán*: Egyházi és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI. században. Századok, 1887. *U. a.*: A felsőmagyarországi városok életéből a XV. — XVII. században. Bp. 1890. *Rédey Miklós*: Magyarország városi rendőrsége és annak újjászervezése. Győr, 1892. *Csontos József*: Városaink Mátyás korában. Sárospatak, 1893. *Nagy F.*: A magyar városi jog. Bp. 1912. *Szendé Pál*: Magyar városok a középkor végén. Bp. 1912. *Mályusz Elemér*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1928. *Schünemann, K.*: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Bresslau und Oppeln, 1930. *Wildner Ödön*: Várostudományi tanulmányok. Városi Szemle, 1930. *Takáts Sándor*: A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért. Budapesti Szemle, 1932. *U. a.*: A városi hadnagyok, a parasztkapitányok és a zápisztisztek. A magyar mult tartójáról. Bp. é. n. *Alsó László*: A községszervezés alapelvei. Bp. 1935. *Csizmádia Andor*: A magyar városok kegyurasága. Győr, 1937. *Schwáb Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése az alföldi városokban a török hódoltság idején. Bp. 1939.

Jelentősebb várostörténeti monográfiák a városok betürendjét követve: *Lakatos Ottó*: Arad története. Arad, 1880. *Ocsovsky Ferenc Agoston*: Bazin szabad királyi város történetének rövid rajza. Nagyszombat, 1844. *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlat. Századok, 1874. *Haan Lajos*: Békéscsaba mezővárosa hajdani és mostani állapotjáról. Nagyvárad, 1845. 2. kiadás. Pest, 1866. *Weber Samu*: Geschichte der Stadt Béla. Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest. Pest, 1821. *U. a.*: Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Hauptstadt Ofen. Ofen, 1822. *Podhradczky József*: Buda és Pest... volt régi állapotokról. Pest, 1833. *U. a.*: Budán miért előkelőbb a polgármesteri hivatal a bírónál? Tudományos Gyűjtemény, 1833. *U. a.*: A budapesti bírák. Tudománytár, 1840. *Salamon Ferenc*: Budapest története. 3 k. Bp. 1885. *Áldásy Antal*: Polgármesterválasztás Budán 1705-ben. Századok, 1906. *Gárdonyi Albert*: Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. Századok, 1916. *Takáts Sándor*: Pest első bírája és tanácsa. A magyar mult tartó-

járól. Bp. é. n. *Flaxmayer József*: *Budapest közigazgatása 1686—1872*. Bp. 1936. *Szűcs István*: *Debrecen... történelme*. 3 k. Debrecen, 1870. *Zoltai Lajos*: *Debrecen a törökuralom végén, 1662—1692*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1904. *Breznay Imre*: *Eger a 18. században*. Eger, 1933. *Agoston Károly*: *Eperjes alakulása és hajdani jogi szervezete*. Eperjesi kir. gimn. értesítője, 1889. *Iványi Béla*: *Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéből*. Századok, 1909. *Horner István*: *Gyöngyös városának... leírása*. Pest, 1863. *Karvassy Ágost*: *Győr városa történelme 1594-ig*. M. Akad. Értesítő. Új folyam. A phil. oszt. közlönye. III. 1862. *Bedy Vince*: *A győri vár és várkapitányok a 16. és 17. században*. Győri Szemle, 1933. *Gyulának* polgári és egyházi állapotja a régebbi s újabb időkben. Tudományos Gyűjtemény, 1832. *Mogyoróssy János*: *Gyula hajdan és most*. Gyula, 1858. *Tooth István*: *Kis-Kun-Halás története*. Nagykovács, 1861. *Gyárfás István*: *Halas monographiája*. Budapesti Szemle, 1862. *Münnich Sándor*: *Igló... története*. Igló, 1896. *Horváth Gyula*: *Kanizsa város története*. Nagykanizsa, 1862. *Tutkó József*: *Sz. kir. Kassa városának történeti évkönyve*. Kassa, 1861. *Krones, Franz*: *Zur ältesten Geschichte der oberungarischen Freistadt Kaschau*. Wien, 1864. *U. a.*: *Das Gerichtsprotokoll der königlichen Freistadt Kaschau... 1556—1608*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XII. Ifj. *Kemény Lajos*: *Száz év Kassa legrégebbi történetéből*. Kassa, 1893. *Kerekes György*: *Nemes Almássy István (kassai) kereskedő és bíró*. 1573—1635. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1902. *Hornyik János*: *Kecskemét város története*. 4 k. Kecskemét, 1860—66. *Jakab Elek*: *Kolozsvár története*. Buda, 1870. *Magyary Szulpic*: *Rév-Komárom* törekvései a szabad királyi városi jog elnyeréséért. A komáromi bencés gimn. 1881/82. évi értesítője. *Csery József*: *Korpona városának története*. Győri tört. és régészeti füzetek. IV. 1865. *Matunák Mihály*: *Korpona... bírái és polgármesterei 1247—1898*. Ipolyság, 1898. *Hlatky József*: *Céhtestületek és iparosélet Kőrmöcbányán a XV—XVII. században*. Kőrmöcbányai realisk. ért. 1884/85. *Chernel Kálmán*: *Közseg... város jelene és multja*. 2 k. Szombathely, 1877—78. *Demkó Kálmán*: *Lőcse története*. Kassa, 1898. *Iványi István*: *Lugos... története*. *Szendrei János*: *Miskolc város története*. 3 k. Miskolc, 1886—90. *Lehoczky Tivadar*: *Munkács város új monographiája*. *Galgóczy Károly*: *Nagykovács város monographiája*. Bp. 1896. *Rozvány György*: *Nagyszalonta mezőváros története*. Nagyszalonta, 1870. *Ocsovsky Ferenc Ágoston*: *Historia urbis Tirnaviensis*. Nagyszombat, 1843. *Zöld János*: *Nagyszombat... város történeti multja*. Nagyszombat, 1896. *Ortvay Tivadar*: *Pozsony város története*. 3 k. Pozsony, 1892—1895. *Király János*: *Pozsony város joga a középkorban*. Pozsony, 1894. *Márki Sándor*: *Sarkad története*. Bp. 1877. *Iványi János*: *Szabadka szabad királyi város története*. 2 k. Szabadka, 1886—92. *Nagy Mihály*: *Szalmárméti sz. kir. város egyházi és polgári története*. Szatmár, 1861. *Varga Ferenc*: *Szeged város története*. Szeged, 1877. *Reizner János*: *Szeged története*. 4 k. Szeged, 1899—1900. *Csapó Kálmán*: *Székesfehérvár története*. Székesfehérvár, 1861. *Kuncz Adolf*: *Szombathely-Savaria* rendezett tanácsú város monographiája. Szombathely, 1880. *Abai Imre*: *Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején*. Dunántúli Szemle, 1940. *Preyer, J. N.*: *Monographie der königl. Freistadt Temesvár*. Temesvár, 1853. *Berkeszi István*: *Temesvár sz. kir. város kis monographiája*. Temesvár, 1900. *Relkovic Neda*: *Városi élet Újbányán az 1664. évi török pusztítás után*. Békefi-emlékkönyv. Bp. 1912. *Érdűhelyi Menyhért*: *Ujvidék története*. Ujvidék, 1894. *Mészáros Károly*: *Ungvár története*. Ungvár, 1861. *Findura Imre*: *Vác története*. Rimaszombat, 1875. *Karcsu Antal Arzén*: *Vác város története*. 9 k. Vác, 1880—88. *Milleker Bódog*: *Versec sz. kir. város története*. 2 k. Bp. 1886. *Véghely Dezső*: *Emléklapok Veszprém város közigazgatási életéből*. Veszprém, 1886. L. továbbá a Magyarország Vármegyéi és Városai sorozat egyes köteteit, amelyek várostörténeti fejezeteket is tartalmaznak.

Végül néhány a városi közigazgatás multjára vonatkozó forrásközlés. *Balla Károly*: *Nagykovácsi krónika*. Kecskemét, 1856. *Rozsnyó város számadásai 1555—1596*. Történelmi Tár, 1883—84. *Pettkó Béla*: *Kassa város eskü- és szabályzati könyve*. Történelmi Tár, 1883. *Fejérfataky László i. m.* *Demkó Kálmán*: *Kassa város hatósági szabályzata 1404-ből*. Történelmi Tár, 1886. *Tkalcic, J.*: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*. Zágráb, 1889. Ifj. *Kemény Lajos*: *Kassa város régi számadáskönyvei 1431—1533*. Kassa, 1892. *U. a.*: *Kassa statutumai a XVI. század második feléből*. Történelmi Tár, 1893. *U. a.*: *Kassa város legrégebbi statutuma*. U. o. 1895. *Mihalik József*: *Kassa város 1556-i számadáskönyve*. U. o. 1896. *Ungvár város szabályzata 1593-ból*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896. *Gyöngyös város rendtartása 1659-ből*. U. o. 1897. *Székesfehérvár 1689-i rendtartása*. U. o. 1898. *Kassa város utasítása tizedszedőjé részére 1697-ből*. U. o. 1898. *Munkács város 1670 körüli rendtartása*. U. o. 1898. *Alsólendva város rendtartása*. U. o. 1899. *Kassai fertályos tisztek utasítása 1684-ből*. U. o. 1905. *Kassa külső jóságai tisztartójának utasítása 1694-ből*. U. o. 1905. Ifj. *Kemény Lajos*: *Kassa város jegyzőkönyveiből*. 1553—1707. Történelmi Tár, 1909.

34. §. Mezővárosok.

Földesúri főhatóság.

A szabad királyi és bányavárosokat elsősorban közjogi helyzetük, országrendiségük különböztette meg a latinul oppidumoknak nevezett mezővárosoktól vagy vásárhelyektől, amelyeket ugyancsak különböző kiváltságaik, főleg gazdaságiak és önkormányzatot biztosítók, emeltek ki a községek sorából. A mezővárosok vagy vásárhelyek önkormányzata azonban, amin közigazgatásuk alapult, általában véve korlátozottabb volt, mint a szabad királyi és bányavárosoké, mértékét az oppidumoknak a földesúri hatalomhoz való viszonya határozta meg. Ez a viszony egyébként nemcsak önkormányzatuk és így közigazgatásuk és igazságszolgáltatásuk alakulására, hanem egész fejlődésükre is döntő hatással volt, gazdasági és társadalmi téren egyaránt érvényesült. A részletkutatás, ha valamikor e városok multját vizsgálni fogja, valószínűleg aszerint osztályozhatja őket, hogy milyen földesúr főhatósága alatt éltek. Ezen az alapon lehet majd különbséget tenni királyi, valamint egyházi és világi magánföldesúri mezővárosok és vásárhelyek között. Utóbbiak, a világi magánföldesurak, ismét különböztek atekintetben, hogy csak egy, avagy több család, esetleg egész nemesi közbirtokosság rendelkezett fölöttük. Nyilvánvaló, hogy az önkormányzat ott tudott a legteljesebben kibontakozni, ahol a földesúr a legkevésbé avatkozott a város életébe.

Legkedvezőbb helyzetben ebből a szempontból kétségtelenül a királyi oppidumok voltak. Kecskemét és Nagykovács pl. már a középkorban eljutottak az önállóságnak arra a fokára, hogy földesúri befolyástól menten választották tisztviselőiket és ítékeztek nemcsak rendészeti és polgári, hanem büntető ügyekben is. Szabályalkotási jogot is gyakoroltak, úgyhogy az országrendiség kivételével úgyszólván mindent elértek, ami a szabad királyi és bányavárosok kiváltságai közé tartozott.¹⁾

Az egyházi magánföldesurak városai is aránylag gyorsan haladtak előre az önkormányzat felé vezető úton. Cegléden pl., amelyet Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja, 1368-ban az óbudai klarissza apácakolostornak adományozott, az Anjouk alatt még a kolostor fejedelmasszonya által kinevezett gazdatiszt (officialis) volt egyben a község bírója is. A XV. század második negyedétől kezdve már külön személy a gazdatiszt és a bíró, de még mindkettőt a fejedelmasszony nevezte ki, a bíró az ő nevében szolgáltatót igazságot, ítéleteit megerősítés végett elébe terjesztette fel. A tisztviselőválasztás jogát azután Mátyás király halála után nyerte el a város, a XVI. század elején pedig a bírói és tanácsi ítéleteket már nem megerősítés, hanem csak tudomásulvétel végett mutatta be földesurának.²⁾

A világi magánföldesurak nehezebben mondtak le főhatósági joguk gyakorlásáról, városaik önkormányzata a XVI. és XVII. században még erősen korlátozott, bár egyes helyeken az önállóságnak magas fokát el tudták

¹⁾ Schwáb Mária: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. Bp. 1939. 6—7, 11. l.

²⁾ U. o. 8—10. l.

érni. Ungvárott pl., amelynek földesurai a XVI. század végén a homonnai Drugethek voltak, ebben az időben a városi tanácsot önállóan választották, s a főbíró bizonyos ügyekben végérvényesen ítélkezett, másokat viszont az úriszék elé lehetett fellebbezni. A városi igazgatást szabályozó 1593. évi rendtartást a tanács készítette, a földesurak csak megerősítették. E rendtartás kimondotta, hogy »minden úr részről való embernek parancsolhasson a főbíró«, azaz a földesúr emberei is a városi bíró illetékessége alá tartoztak.¹⁾

Munkács város 1670 körüli rendtartását már a földesúr, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye, Báthory Zsófia adta ki. Kitűnik belőle, hogy Munkácson akkor egymással párhuzamosan hárman gyakorolták a hatalmat: a polgárság főbírája, a nemesség hadnagya és a földesúr udvari hadnagya. »Az bíró a nemesség hadnagyával és udvari hadnagyunkkal egyetértsenek és az vigyáztatásban szorgalmatosok legyenek« — rendelte Báthory Zsófia. Munkács katonai fontossága indokolja a feltevést, hogy a földesúr udvari hadnagy elsősorban a védelmi berendezést és a hadi szolgálatot irányította, az igazságszolgáltatásba és a közigazgatásba legfeljebb annyiban avatkozott, amennyiben a katonai érdekek megkívánták. Erre mutat, hogy a városban lakó földesúri alkalmazottak is a nemesség hadnagyának voltak alárendelve, »kítűl — mondta a rendtartás — mindnyájan az egész nemesség, valakiknek az városon vagyon lakások, függjön, ebből ki nem vévén szolgálóinkat is, az kik tudniillik városunkban telepedtek és ottan vagyon lakások.«²⁾

Gyöngyös földesurai a város élére felügyelőket (inspectorokat) állítottak, az 1659. évi rendtartást ezek készítették és a földesurak hagyták jóvá. Az előljárókat a város választotta.³⁾

Beczkó városának nemes közbirtokos urai két felügyelőt bíztak meg az igazgatással, akik viszont egy-egy személyt jelöltek ki a nemesek és a polgárok közül. »Ezeknek — így hangzott a közbirtokosság által 1634-ben kiadott rendtartás — teljes hatalmok legyen mindenféle közönséges és szükséges dolgoknak eligazításában, az két inspector atyánkfiainak segítségével által is, és kiktűl nemcsak az városlakosok függjenek, de az városban lévő bírák is és hadnagyok.« A bírót és a többi tisztviselőt ugyan nem a földesúri felügyelők nevezték ki, hanem a város választotta, hatalmuk azonban a földesúri felügyelők által kijelölt személyekével szemben aligha érvényesült, amit mutat, hogy a városi jövedelmeket a földesúri felügyelők által kijelölt polgári személy kezelte, s a bizottságnak, amely előtt működéséről számot adott, nemesi és polgári tagjait ugyancsak az inspectorok nevezték ki. Hasonló volt a helyzet a szintén trencsénmegyei Újhely városában, azzal a különbséggel, hogy a városi jövedelmeket itt a város kamarásai kezelték.⁴⁾

Vármegyei főhatóság.

A mezővárosok vagy vásárhelyek szoros kapcsolatából a földesúri hatalommal, amit a felsorolt példák igazolnak, következett, hogy közvetve a földesurak fölöttes hatóságának, a vármegyének is alá voltak rendelve.

¹⁾ Ungvár városának 1593. évi szabályzata. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896. 102. l.

²⁾ Munkács város 1670 körüli rendtartása. U. o. 1898. 594. l.

³⁾ Gyöngyös város 1659-i rendtartása. U. o. 1897. 473. l.

⁴⁾ Beczkó város 1634-i rendtartása. U. o. 1898. 269. és 360. l.

Sőt, ez az alárendeltségi viszony nemcsak közvetve, a földesúri hatalmon keresztül, hanem közvetlenül is érvényesült. Etekintetben valószínűleg különbözött az igazságszolgáltatás és a közigazgatás gyakorlata. Előbbiben inkább megtartották a hatásköri sorrendet, azaz a pöröket előbb az úriszékhez, s csak azután fellebbezték a megyei törvényszékhez. A közigazgatásban ellenben a vármegye többnyire magukhoz a városokhoz fordult, amikor rendeleteinek érvényt akart szerezni. A vármegyei statutumok érvénye a mezővárosokra vagy vásárhelyekre is kiterjedt, még azokra is, amelyek a jogszabályalkotás jogát maguk is gyakorolták. Természetesen előfordult, hogy a vármegye célszerűbbnek látta, ha a városok igazgatásában igénybeveszi a földesúri hatalom közbenjárását. Általánosan követett gyakorlat ezen a téren sem alakult ki, a részletkutatás, amikor e kérdést tisztázni fogja, a vármegyei főhatóság érvényesülésének is a legkülönfélébb módjait állapíthatja majd meg éppúgy, ahogyan azt a földesúri főhatóság esetében láttuk.

Nemesi tisztségek.

A földesúri és a vármegyei főhatóságon kívül a nemességnek a mezővárosokra vagy vásárhelyekre gyakorolt befolyását tanúsítja az a tény is, hogy a nemesek több helyen a városi tanács hatósága alól menten, saját választott tisztviselőik igazgatása alatt éltek, mondhatni, külön községet alkottak. Munkácson pl. az 1670-es években a polgárok élén álló főbíróval párhuzamosan, mellérendelt viszonyban, a városban lakó nemeseket külön hadnagy vagy főhadnagy igazgatta, az alhadnagy vagy strázsamester és a tizedesek segítségével. A főbírókat ugyancsak hadnagy és tizedesek támogatták, a nemesi és a polgári közigazgatás szervezete tehát hasonló módon tagozódott.¹⁾ Hatáskörüik már nem mindenben egyezett, a nemesi főhadnagy feladata valószínűleg csak a rend fenntartására és a védelem megszervezésére korlátozódott. Igazságot nem szolgáltatott, a közigazgatásilag alájatartozó nemeseket nem előtte, hanem a vármegyei törvényszéken foghatták perbe. A városi főbírónak ezzel szemben a törvénykezés volt a legfontosabb feladata.

Városi tisztségek.

A leglényegesebb különbség azonban a mezővárosok vagy vásárhelyek nemesi és polgári községei között mégsem hatásköri, hanem szervezeti volt: a testületi rendszer hiányában, illetve meglétében rejlett. A városok élén álló bíró vagy főbíró, olykor bírák vagy főbírák mellett mindig ott találjuk a több-kevesebb tagot számláló tanácsot, aminek megfelelő szervet a nemesi tisztségek oldalán hiába keresünk. Valószínűleg azért, mert a városokban nem lakott annyi nemes, hogy közös ügyeit ne személyesen tárgyalhatta volna meg és intézhette volna el, hanem e célra egyes tisztségek viselőin kívül külön képviselőtestületet kellett volna választania.

Ugyanez lehet a magyarázata annak, hogy a mezővárosokban vagy vásárhelyeken a külső vagy nagyobb tanács nem alakult ki. A polgárok a közgyűléseken személyesen jelentek meg, tanácskoztak és hoztak határozatokat. Atekintetben, hogy a közgyűléseket milyen időközökben hívták össze és milyen ügyeket tárgyaltak rajtuk, az egyes városok gyakorlata

¹⁾ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898, 594. I.

különbözött. Ez attól függött, hogy a városi tanács milyen fokú önállósággal rendelkezett. A tisztségeket általában a közgyűléseken újtották meg, mégpedig rendszerint évenként. Egyébként csak rendkívüli fontosságú kérdések megvitatására gyűlt egybe a polgárság egyeteme. Az igazságszolgáltatás és a közigazgatás mindennapi feladatait a városi tanács és az egyes tisztviselők oldották meg.

A városi tanács élén, miként a szabad királyi és bányavárosokban, a bíró állott. Sok városban, pl. Cegléden, Kecskeméten és Nagykőrösön, a főbíró (iudex primarius) mellett másodbíró (iudex secundarius) is volt, aki a távollevő főbíró helyettesítette, egyébként pedig a város gazdaságát vezette. Rajtuk kívül az esküdtek és a jegyző, nagyobb városokban fő- és aljegyző, tartoztak még a tanács tagjai közé. Az esküdtek száma városonként változott, általában 12 volt, mint pl. Cegléden, Nagykőrösön és Ungvárott, vagy 24, mint pl. Kecskeméten.

A tanácstagokat általában a közgyűlés választotta, mégpedig rendszerint egy esztendőre. A választás nemcsak megtisztelést, hanem terhet is jelentett, amit bizonyít, hogy a megválasztottakat büntetés terhe alatt kötelezték a tisztség vállalására. Kivételek az általános gyakorlat alól bőven akadtak. Nagykőrösön pl. a tanács önmagát egészítette ki, s az egyszer megválaszott, hacsak le nem köszönt, vagy állásától meg nem fosztották, holtáig tanácsnok maradt. Gyöngyösön a bírakat a leköszönt bírák által jelölt hat személy közül választotta a közgyűlés minden év Szent György napján. Ungvárott a 12 esküdt közül kettőt a főbíró egyedül, tizet pedig a közgyűléssel együtt választott. A főbíró magát a közgyűlés választotta. Cegléden, Kecskeméten és Nagykőrösön a másodbírót az esküdtek közül a főbíró jelölte ki. Ungvár 1593-i szabályzata a jegyzőről úgy rendelkezett, hogy »a főbíró kezéből senki ki ne vehesse«, azaz a jegyzői állást a főbíró tetszése szerint, némileg tehát familiáris alapon, töltötte be.

A többi tisztség száma és rendeltetése az illető város nagyságától és helyi viszonyaitól függött. Kecskeméten, valamint a szomszédos Cegléden és Nagykőrösön pl. külön tisztviselők intézték az adózással, a hús- és italméréssel, nemkülönben a vásártartással kapcsolatos ügyeket: az adószedő, szék-, bor- és vásárbírák. A rend fenntartásáról tizedesek és utcabírák gondoskodtak. Az altiszti feladatokat kisbírák, kapusok és szolgák végezték. Ezeket a tisztviselőket és altiszteket egyes helyeken a közgyűlésen vagy a tanácsban választották, másutt viszont a bíró nevezte ki. Megbízatusuk rövidebb-hosszabb, egy évtől egészen élethossziglan terjedő időre szólt.

Szakismeretekre, akárcsak a szabad királyi és bányavárosokban, az oppidumokban is csak a jegyzőknek volt szükségük, ezt az állást csak jogban jártas, írni és fogalmazni jól tudó férfiak tölthették be, akiket még a XVI. és XVII. században is deákoknak, latinul litteratusoknak neveztek. A jegyző, mivel megfelelő szakembert ritkán tááltak, még ha évenként újra választották is, rendszerint élete végéig, illetve ameddig ereje engedte, viselte tisztségét. Bizonyára a városoknál is előfordult, amire a vármegyéknél több példa akadt, hogy a jegyzőt idegenből hozták.

Nyoma van annak, hogy a lakosság nemzetiségi és felekezeti megoszlására a tisztségek betöltésénél a mezővárosokban is tekintettel voltak. Vegyes nemzetiségű városokban a bírót felváltva hol az egyik, hol a másik nemzetiség polgárai közül választották, a tanácstagságokat pedig arányosan megosztották. Gyöngyös 1659-i rendtartása szerint az adókiivetés kényes

kérdését úgy oldották meg, hogy 6 katolikus és 6 protestáns limitatort választottak. Ezek vetették ki az adót, s a bírók előttük számoltak el az adó és az egyéb jövedelmek kezeléséről.

A városi alkalmazottak fő jövedelmét nem a fizetés, hanem a bírságokban és különböző illetékekben való arányos részesedés jelentette.

A városi hatóság hatásköre.

A városi hatóság legfontosabb feladata a mezővárosokban is az igazságszolgáltatás volt. A rövidebb-hosszabb időközökben összeülő városi törvényszéken az esküdtek meghallgatásával a bíró vagy főbíró ítélkezett. Ítéletei ellen bizonyos értékhatáron felül az úriszékhez lehetett fellebbezni. A város és földesura helyenkint váltakozó viszonyától függött, hogy a városi törvényszék milyen fokú önállóságot tudott elérni.

Az igazságszolgáltatással szoros kapcsolatban állott, de már inkább a közigazgatás körébe tartozott a városi közrend biztosítása. A közrendészetnek sokféle ága volt. A közbiztonságon kívül körébe tartozott az utcák tisztántartása, a tűzbiztonság, a vásárok és piacok rendjének biztonsága stb. Ungvárott pl. vásár idején a főbíró minden nap 10—10 embert bízott meg azzal, hogy a rendet fenntartsák. A kéményeket és a tűzhelyeket minden hónapban ellenőriztette, hogy nem tűzveszélyesek-e. Hasonlóképpen gondja volt rá, hogy az utcákat kövezzék és a szemetet eltakarítsák. Ebben a munkában, valamint a közbiztonság fenntartásában a hadnagyok, utcakapitányok és tizedesek voltak az előjáróság segítségére. Sok város katonaságot is tartott, amely nemcsak a külső és belső ellenség ellen nyújtott oltalmat, hanem a városi rendeletek végrehajtását is biztosította, tehát közigazgatási téren is jelentős tényezőnek bizonyult.

Jelentékeny részét alkották a városi hatóság feladatainak a gazdasági ügyek. A városi adó és jövedelmek, vámok, vásárpénzek, hús- és italmérés stb. kezelésén kívül szabályozta az árakat és a béreket, ellenőrizte a mértékeket és az áruk minőségét. A bíró előtt kötötték az ingatlanforgalmi ügyleteket, amikről megfelelő díj ellenében a város pecsétjével megerősített bizonyoságleveleket állított ki. A város nevében erdő-, hegy- és mezőkerülőket fogadott, ellenőrizte az erdő- és mezőgazdasági, valamint a szőlőművelésre vonatkozó rendeletek végrehajtását. A céhek működésére is felügyelt, s így az ipar és a kereskedelem alakulására is befolyást gyakorolt. Jellemző, hogy Alsóindva város 1558-i rendtartása, amit a Bánffy-család adott ki, majdnem kizárólag gazdasági kérdésekkel foglalkozott.¹⁾

Ügyintézés.

Ami végül a mezővárosi közigazgatás ügymenetét illeti, erről éppoly keveset tudunk, mint a szabad királyi és bányavárosokéről. Sok ügyet még szóbelileg intéztek el, de az írásbeliség fokozatosan teret hódított. Sok mezővárosnak maradtak fenn XVI. és XVII. közgyűlési jegyzőkönyvei, számadáskönyvei és egyéb hivatalos iratai, amelyek alapján a részletkutatásnak módjában lesz majd az ügyintézés multjára világot deríteni.²⁾

¹⁾ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 136. 1.

²⁾ A mezővárosok fejlődése sok tekintetben azonos lévén a szabad királyi és bányavárosokéval, a velük is foglalkozó általános munkákat, nem különben a monográfiákat is, ez utóbbiakról szóló előző § végén soroltuk fel.

35. §. Községek.

Földesúri főhatóság.

A községek életére a XVI. és XVII. században a mezővárosokhoz vagy vásárhelyekhez hasonlóan ugyancsak az a körülmény volt a legnagyobb hatással, hogy földesúri főhatóság alatt állottak. Ebből azonban nem következik, hogy »községi közigazgatásról, mint az állami közigazgatás szerves tagozatáról, hazánkban 1848-ig nem szólhatunk«, sem az, hogy 1848-ig »a községek, eltekintve a szabad királyi városoktól, merőben gazdasági alakulatok voltak, . . . tehát velük a közhatalom (állami törvényhozás és kormányzat) nem foglalkozott.¹⁾» Még azt a megállapítást sem tarthatjuk általános érvényűnek, hogy »a jobbágyközségek szervezetének és jogi állásának szabályozása nem közjogi, hanem magánjogi rendelkezésekkel történt.«²⁾ Mert gyakran előfordult ugyan, hogy a községi előjáróságot a földesúr, vagy annak gazdatisztje nevezte ki, amikor is a községi tisztviselőket földesúri megbizottaknak, azaz magánalkalmazottaknak tekinthetjük, de nem kevesebb példa akad arra, hogy előjáróit a község maga választotta, s a földesúr legfeljebb jóváhagyta, megerősítette a választás eredményét.³⁾ Az előjáróság választása már önkormányzatot, tehát közjogi ténykedést jelentett. A választott községi előjáróság, nem különben az olyan is, amelyet a földesúr vagy gazdatisztje nevezett ki, nem csupán gazdasági feladatokat végzett, bár hatáskörének jelentékeny része gazdasági jellegű volt, az 1848 előtti községeket tehát nem tekinthetjük »merőben gazdasági alakulatok«-nak. A községi tisztviselők rendeltetése elsősorban az volt, hogy kisebb ügyekben igazságot szolgáltatassanak a lakosságnak, továbbá, hogy a községek belső biztonságát, nyugalalmát és rendjét biztosítsák. De ezenkívül, mint az adót kivető és behajtó megyei és állami hatóságok támogatói, maguk is részesévé váltak az állami és megyei közigazgatás szervezetének, velük ebben a szerepükben a kormányhatóságok is foglalkoztak, sőt az adó megszavazásakor a törvényhozás is számolt. Hasonló szerepet játszottak hosszú évtizedeken keresztül a tizedszedés terén azokban a községekben, ahol a tizedet a püspöktől a kincstár bérelte, ahol tehát az már nem egyházi, hanem állami jövedelemnek számított s kezelése az államkormányzat keretébe tartozott.

Községi előjáróság.

A községi közigazgatás élén, a városihoz hasonlóan, a bíró (iudex) állott. A községi önkormányzat fejlődésének különböző fokain a bíró eleinte a földesúr gazdatisztje (officialisa), majd a földesúr vagy annak gazdatisztje által kinevezett falubeli, végül pedig a lakosság megbízott vagy választott embere.⁴⁾ A kinevezés, megbízás és választás egyaránt egy-egy évre szólt, aminek elteltével új bíró vette át a falu igazgatását. A bíróság inkább terhet jelentett, mint megtiszteltetést, nem nagyon törekedtek utána, inkább

¹⁾ Kérészy Zoltán: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIII. tc.) előzményei. Ilés- emlékkönyv. Bp. 1942. 245. l.

²⁾ U. o. 251. l.

³⁾ Maga Kérészy mondja, hogy »már a XIII. században — ilyen korai adatot azonban nem idéz — földesúri kiváltságlevelek és urbáriumok számos jobbágyközséget feljogosítanak bíró és esküdtek választására, sőt némely községben ilyeneket földesúri felhatalmazás nélkül is szokás volt választani.« U. o. 251. l.

⁴⁾ L. pl. Cegléd középkori fejlődését, mielőtt még mezőváros lett. Schwáb Mária: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban Bp. 1939. 8—9. l.

húzódtak tőle. Ez a magyarázata, hogy akár a földesúr, akár a falu töltötte be a bírói tisztséget, többnyire a lakóházak sorrendjében haladt, csak azt a gazdát hagyva ki, aki valamilyen ok miatt nem látszott alkalmasnak. Így mindenki sorra került, a bíróság pedig, miként a magyar nyelv egyik mondása is mutatja, házról-házra járt.

A testületi elv a községi közigazgatásban is érvényesült, ha nem is olyan mértékben, mint a városokban. A bíró mellett a legtöbb községben ott találjuk az esküdteket (iurati), akiknek testületét, ha nem is nevezték annak, községtanácsnak tekinthetjük. Számuk a községek nagysága szerint váltakozott. A mosonmegyei Óvárhoz tartozó városok és falvak 1635-i rendtartása szerint pl. az öreg, azaz nagyobb falvakban 6 vagy 4, a többiben pedig 3 volt.¹⁾ Valószínű, hogy az esküdti tisztségeket ugyanúgy töltötték be, mint a bírót.

A bírón és az esküdteken kívül a jobbágyközségekben a XVI. és XVII. században más tisztviselőt nem ismerünk. Községi jegyzővel ebben az időben még nem találkozunk, ami azt mutatja, hogy az írásbeliség a közigazgatásnak eme legalsó fokán akkor még nem jutott érvényre. A bíró és az esküdtek nem tudtak írni. Ha a község igazgatásával kapcsolatban valamilyen írásbeli munka akadt, annak elvégzésére valószínűleg a falu papját kérték meg. A papság minden bizonnyal jelentős szerepet játszott nemcsak a lakosság lelki életének gondozásában, hanem gazdasági, igazságszolgáltatási és közigazgatási téren is. Elég etekintetben az idegen nemzetiségek, oláhok, rutének, szerbek, szászok, tótok papjaira utalni, akik még napjainkban is megőrizték ezt az irányító befolyást. De a magyar községek és városok katolikus és protestáns lelkészei sem zárkóztak el a világi ügyekkel való foglalkozás elől. Nem lenne érdektelen a papság közigazgatásbeli tevékenységét a múltban külön részlettanulmányokban megvizsgálni.

A községi előljáráóság hatásköre általában azonos volt a városi tanácséval, közigazgatási, igazságszolgáltatási és gazdasági feladatokat tartalmazott, természetesen a községek kisebb lélekszámának és kezdetlegesebb gazdasági és társadalmi viszonyainak megfelelően. Közigazgatási feladataik a rend fenntartására, továbbá az állami és megyei tisztviselők támogatására korlátozódtak. A községi rendészet nem tudott lépést tartani a városival, de a közlekedés zavartalanságára, a tűzvész elleni védekezésre, a gonosztevők üldözésére, a röghöz kötött jobbágyság szökésének megakadályozására vonatkozólag a községek is intézkedtek, részint önállóan, részint pedig a földesúri és a megyei hatósággal egyetérőleg és karöltve. Támogatták a királyi és rendi hatóságokat a pénzügyigazgatás terén is, az adó kivetésében és behajtásában, a tized kezelésében, a felségjogok gyakorlásában stb. A királyi és rendi kormányzervek rendeleteinek érvénye természetesen a községekre is kiterjedt, közelebbről azonban a földesúri rendtartások, vagy az urasággal kötött úrbéri szerződések szabályozták a falvak életét. Különösen a gazdasági kérdéseket, amelyeknek megoldása sokkal több munkát adott az előljáráósnak, mint a közigazgatási feladatok. Az igazságszolgáltatás terén csak a kisebb fontosságú, inkább rendészeti jellegű ügyek tartoztak hatáskörébe, míg a jelentékenyebb pörökben mindjárt első fokon az úriszék ítélkezett.

Írásbeli ügyintézéssel a XVI. és XVII. századi községeknél még nem találkozunk. A szóbeli ügymenetnek minden bizonnyal megvoltak a maga

¹⁾ Thury Etele: Az Óvárhoz tartozó városok és falvakban levő bírák és községek rendtartása 1635-ből. Történelmi Társ., 1905. 572. 1.

régi gyakorlaton alapuló szabályai, ezeket azonban, közvetlen írásos emlékeik nem maradván, nem lesz könnyű feladat megállapítani.¹⁾

Nemesi község.

A jobbágyfalvakon kívül voltak az országban olyan községek is, amelyekben kisbirtokos nemesek laktak. Az önkormányzat elve ezekben még fokozottabb mértékben érvényesült, mint a bíróból és esküdtszékből álló falusi előljáráásoknál. A jobbágyközségnek ugyanis a falu minden lakosa tagja volt, akár akarta, akár nem tetszett neki. A nemesi községek lakosai ezzel szemben, mint a Belső-Szolnok megyében fekvő Retteg példája mutatja, közös ügyeik eredményesebb elintézése érdekében egységre léptek és szerződést kötöttek, amelyet mindnyájan aláírtak és a vármegye tisztviselőjével hitelesítették. A szerződés csak azt kötelezte, aki elfogadta, »az ki penig contumacia ductus magát közölünk kivonsza és excludálja, az oly contumax ember maradjon magának és semmi dolgaiban mi is, hogy ezen igazsággal éltessük, kötelesek rá nem leszünk s nem is tartozunk« — mondotta a 10. pont.

A szerződő rettegi nemesek minden év Szent István napján principálist választottak, aki 10 forint bírság terhe alatt köteles volt a tisztséget egy esztendőre elvállalni. Feladata elsősorban igazságszolgáltatás volt, a nemesség sorából választott bírótársakkal (assessorokkal) 10 forinton aluli pörökben ítélkezett, ezen fölül már a vármegye volt illetékes ítélni, döntött a határvizsályokban és a becsületsértési ügyekben. Szolgák, szolgálók, béresek, napszámosok, munkások hozzá fordultak panasszal, ha valamelyik nemessel nézeteltérésük akadt. Ő szedte be a község papjának és tanítójának fizetését, aki nem akart fizetni, azt megbüntette. Hatásköre tehát, akár a városi és községi bíróé, közigazgatási és gazdasági részeket is tartalmazott. Az ügyek intézésében a kisbíró volt segítségére, akit ugyancsak évenként választottak, s akinek minden nemes, ha a szerződést aláírta, évi 12 pénzt fizetett. A principális és az esküdtek (assessorok) a bírságokból részesedtek²⁾

Kenézek vagy soltészek.

Az ország északi és keleti vármegyéiben, főleg Nyitrában, Trencsénben, Árvában, Liptóban, Túróban, Zólyomban, Gömörben, Szepesben, Sárosban, Zemplénben, Ungvárbán, Beregben, Szatmárban és Máramarosban, egyes községek élén nem bírakat, hanem kenézeket vagy soltészeket (sculteti) találunk. A kenézi vagy soltészti intézmény (scultetia) eredete a közép-

¹⁾ A XVI. és XVII. századi községi közigazgatás történetével eddig még nem foglalkoztak. A XIX. sz. közepén a községrendezéssel kapcsolatban megjelent tanulmányok — Palóczy László, Zsoldos Ignác, Chaply József Alajos, Rodrik Lajos, Friebeisz István, Bonyhay Benjámín, Kovács Márk, Györök György, Hahn Mihály, Szokolay István, Radó Dániel, Vas Gereben, Kassay Adolf, Mihelics János és mások értekezései gyakorlati javaslatokat és útmutatásokat tartalmaztak a jelenre vonatkozólag, a multtal nem törődtek. A községi közigazgatás multjának leggazdagabb, eddig még ki nem aknázott kincsesbányája Kolosvári és Óvári többször idézett statutumgyűjteménye. Néhány községi törvény, főleg hegyközségi szabályzat, látott napvilágot a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle hasábjain. (1894. 30, 167. 1. 1895. 63, 125, 180, 362. 1. 1896. 331. 1. 1899. 467. 1. 1901. 415. 1.) Erdélyre vonatkozólag 1. A bánffyhungyadi bíróságról írt constitutio. (1578.) Továbbá Bölönfalvának az 1690. esztendőbeli boldogtalan állapotban várba szorulásának idején. . . írt constitutio. K. Papp Miklós: Történeti lapok. 298. és 84. 1. A községjegyzőről 1. Alsó László: A községjegyző jogállása. Bp. 1925.

²⁾ A rettegi nemesség rendtartása (1652.) Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1986. 273. 1. Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete c. munkájában (Bp. 1928.) Besenyőtelek helyzetét ismerteti a XVIII. század utolsó negyedében.

korba nyúlik vissza. Elsősorban gazdasági célú és jellegű szerv volt, amely azonban az igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén is szerepet játszott.

A kenézek vagy soltészek arra vállalkoztak, hogy művelés alá még nem vett, vagy elnéptelenedett és elvadult területekre erdőirtó és földművelő telepeseket hoznak. E telepések, s maguk a kenézek vagy soltészek is, többnyire idegen nemzetiségűek, németek, tótok, főleg pedig rutének és oláhok voltak. A földesurakkal, királyi uradalmak tisztjeivel, egyházi és világi magánbirtokosokkal, szerződést kötöttek, tőlük úgynevezett kenéz- vagy soltészlevelet kaptak, mely jogaikat és kötelességeiket szabályozta.

Feladatuk elsősorban az volt, hogy a telepésekre felügyeljenek, gondoskodva róla, hogy azok a földesúrnak járó valamennyi szolgáltatást, munkában, pénzben és terményekben rendben megadják. Ennek fejében ők maguk mentesítést élveztek a szolgáltatások alól, s azonfelül még különféle kedvezményekben, pl. malomtartás jogában stb. is részesültek. Működésük gazdasági része magánjogi keretek között mozgott, voltak azonban ezeken túlmenő feladataik is.

Miként a községbírák, a kenézek vagy soltészek is rendet tartottak a vezetésük alatt álló telepek népei között, a viszályokat elsímították, kisebb ügyekben igazságot szolgáltatottak. Ítéletük ellen, valamint a fontosabb pörökben, már az úriszékhez fordultak a telepes jobbágyok és zsellérek. A megyei és állami közigazgatás szervei, főleg az adó és a tized kezelésénél, a kenézek vagy soltészek támogatását éppúgy igénybe vették, mint a falubírákét. Arról nem tudunk, hogy mellettük esküdtek is lettek volna, bár valószínű, hogy igazságszolgáltatás közben az idősebb telepések véleményét meghallgatták. Esküdtek választására azonban nem került sor.

A kenézi vagy soltészti tisztséget sem választás útján töltötték be, hanem az, gazdasági eredetének és túlnyomóan magánjogi jellegének megfelelően, a családban nemzedékről-nemzedékre öröklődött. A Sztánfalvai család pl. a munkácsi uradalomhoz tartozó Erdőd faluban 1475-től kezdve közel kétszáz éven keresztül viselte a kenézséget. Ha a családnak több felnőtt férfi tagja volt, ezek egymást évenként váltogatva végezték a kenézi feladatokat, a kiváltságokban pedig valamennyien részesedtek. Az intézmény gazdasági és társadalmi hátterét jelenleg még nem látjuk eléggé világosan, közigazgatási szerepét is csak külön részlettanulmányok fogják majd minden vonatkozásban tisztázni.

Vajdák.

Hasonlóképpen ismeretlen még a kenézséggel összefüggő vajdai tisztség eredete, valamint közigazgatási és igazságszolgáltatási szerepe. A jelek szerint egy-egy földrajzilag összefüggő terület kenézfalvai külön kerületet, úgynevezett krajnát alkottak, amelynek élén a vajda állott. Elsősorban az oláh telepések által lakott vidékeken találunk ilyen vajdaságokat. A vajdákat már nem a földesurak bízták meg a krajnák vezetésével, hanem évről-évre a kenézek gyűlékezete választotta. Ennek megfelelően működésük nem magán-, hanem közjogi jellegű, nem gazdasági, hanem közigazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat tartalmazó hatáskörrel. Ebből következőleg gyakoriak a hatásköri összeütközések a vajdák és a megyei tisztviselők között. A vajdaságok történetének megírása ugyancsak a még ezután megoldásra váró feladatok közé tartozik.¹⁾

¹⁾ A kenézségekről vagy soltészságokról és a vajdaságokról I. *Schwartner*, Martinus: *De scultetiis per Hungariam quondam obviis*. Buda, 1815. *Lehoczky* Tivadar: *Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek és soltészok és szabadosok intézményéhez hazánkban*. Történelmi Tár, 1890. *Tagányi* Károly: *Jelentés a soltészszeg története c. pályaműről*. Akad. Értesítő, 1914.

Parasztvármegye.

A községi közigazgatással kapcsolatban kell megemlékezni a XVII. század egyik jellegzetesen magyar, közelebbről inkább alföldi intézményéről, a parasztvármegyéről, minthogy szervezete a községi önkormányzat elvén alapult. Megalakulását a török kor zavarainak, a személy- és vagyónbiztonság állandó fenyegetettségének köszönhetette. Nemcsak a török martalócok, hanem az országban kóborló idegen és magyar katonák, hajduk és végbeliek is folyton dúlták a falvakat, rabolták és gyilkolták a népet. A földesurak és a megyei hatóságok, nemkülönben az országgyűlések is, ezért megengedték, hogy a községek jobbágysága önvédelemre fegyvert tarthasson és szervezkedhessék. A szervezés a nemesség hatóságától, a vármegyétől indult ki, s azzal az intézmény mindig szoros kapcsolatban is maradt, azonban önkormányzati alapon épült fel. A földrajzilag együvé tartozó községek lakossága egybegyűlt és négy-négy jelöltet választott, akik közül a vármegye alispánja nevezte ki a hadnagyot. Ezeket a községcsoportokat nevezték parasztvármegyének. Egy-egy vármegye területén tehát több parasztvármegye is működött. A hadnagyok vagy kapitányok (duces plebei) azután minden községben maguk állítottak tizedeseket (decuriones plebei), akik a község népét szükség esetén fegyverbe szállították. Az egész szervezet a vármegyétől függött, a hadnagyok az alispán előtt tettek esküt, a tizedeseket pedig ők maguk eskették fel a vármegye iránti hűsége. Utasítást is a vármegyétől kaptak, az elfogott gonosztevőket oda szállították be, hogy a megyei törvényszék ítélkezze fölöttük. Minthogy azonban, főleg a török hódoltság alatti vármegyékben, a megyei hatóság távol volt és nem is működött rendszeresen, a parasztvármegyék meglehetősen önállóságra tettek szert, külön gyűléseket tartottak, rendszabályokat alkottak, az elfogott bűnösök fölött saját maguk ítélkeztek. A vármegyék igyekeztek főhatóságukat, hacsak elvben is, fenntartani.

Hatásköri összeütközésekre került sor olykor a parasztvármegye tizedesei és a községbírák között. Az előbbieket ugyanis nemcsak a latrok üldözésére elrendelt fegyveres felkelések idején, hanem egyébként is vezető szerepet igényeltek a falu lakossága fölött, ami sértette az előjáróság tekintélyét. Az ilyen viszályokat a vármegyék igyekeztek több-kevesebb sikerrel elosztatni.

A parasztvármegye célja kimondottan a közrend biztosítása volt. A falusi csendőrség XVII. századi elődjét láthatjuk benne. Alsófokú bírói hatóságot is gyakorolt, bár ez, mint említettük, nem tartozott szorosan vett hatáskörébe.

A XVIII. század 20-as és 30-as éveiben, amikor a közbiztonság az országban fokozatosan helyreállt, egymás után feloszlottak a parasztvármegyék. Utolsó nyomai Pest megye területén 1743-ból maradtak fenn.¹⁾

Zápisz.

Egyes, főleg felvidéki vármegyékben, pl. Barsban, Esztergomban, Nyitrában, a közbiztonság fenntartására a XVII. században a jobbágysághoz hasonlóan a nemesség is fegyveresen szervezkedett. A nemességnek ezeket a szerveit, amelyek megfeleltek a parasztvármegyéknek, zápiszoknak nevez-

¹⁾ L. Gyárjás István tanulmányát: A paraszt vármegye. Bp. 1882. Akad. ért. a tört. tud. köréből.

ték. Ugyancsak önkormányzati alapon állottak. A községek nemes birtokosai kerületekbe, zápiszokba tömörültek, Bars megyében pl. 1638-ban hét zápisz volt, Nyitrában 1626-ban tizenöt. Mindegyik élén egy-egy hadnagy vagy kapitány állott, akit a községek nemes lakosai választottak, s aki az alispán előtt tett esküt. Ő azután minden faluban tizedest nevezett ki, akit ugyan-csak felesküdtetett a vármegye iránti hűségére:

Közelebbit a zápiszok működéséről egyelőre nem tudunk. A vármegyétől, mint a nemesség vidéki hatóságától, nemesi jellegét tekintve, még inkább függött, mint a parasztvármegye. Ugyancsak a XVIII. század közepére tűnt el, amikor a közbiztonság helyreálltával feleslegessé vált.¹⁾

36. §. Kerületek és székek.

A közigazgatás területi alapon működő önkormányzati szerveihez, vármegyékhez, városokhoz és községekhez járultak azok, amelyeket a területi önállóságon kívül bizonyos fokú nemzetiégi különállás is jellemzett: a jászok és kunok, a szászok és a székelyek kerületei és székei. Mintegy átmenetet jelentett feléjük a hajdúk kerülete.

A hajdu városok.

A hajdúk nemzetiségükre nézve túlnyomó többségben magyarok, a török-tatár dúlások következtében pusztuló tiszántúli falvak lakosai voltak, akiket Bocskay István, e vidék egyik jelentős birtokosa, majd Erdély és Magyarország fejedelme, előbb katonai szervezetbe fogott össze, majd a nemesi jogokhoz hasonló kiváltságokkal ruházva fel őket, birtokhoz juttatott, városokban és falvakban letelepített. A telepítés körülményei meghatározták a telepek további sorsát is.

Letelepítőjükkkel, a fejedelmi hatalommal való kapcsolatukat mindig megtartották. Bocskay örökébe ebben a vonatkozásban részint a magyar királyok, részint pedig, a nemzeti fejedelemség korszakában, az erdélyi fejedelmek léptek. A telepek földrajzi helyzetéből, továbbá a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség XVII. századi erőviszonyából következett, hogy a hajdúk fölött a főhatóságot rövid megszakításokkal a magyar királyok gyakorolták. Az erdélyi fejedelmek, mint pl. Báthory Gábor vagy Bethlen Gábor, inkább csak egy-egy hadjáratuk idejére tudtak a zsoldjukba fogadott hajdúknak parancsolni, már amennyire nekik parancsolni lehetett. Egyébként semmi hatalmuk sem volt fölöttük, még kísérletet sem tettek, hogy erre valamiképen szert tegyenek. De jó ideig, amíg a hajdúk a hadakozásról polgári életmódra nem tértek, a magyar királyok főhatóságát is csak névlegesnek tekinthetjük. Ezt a főhatóságot kezdetben, a hajdúk katonai jellegének megfelelően, a felsőmagyarországi vagy kassai főkapitány gyakorolta, akinek szerepét, amikor városi szervezetük kiépült és megerősödött, a szepesi kamara vette át. A nagyobb hajdútelepek ugyanis királyi városok lettek, a kisebbek pedig beleolvadtak a megyei községek sorába. Külön, a megyéktől független közigazgatási egységet csak a városok alkottak, míg a községek, az egyéb falvak mintájára, a megyei igazgatás alá tartoztak, úgyhogy velük nem is kell külön foglalkoznunk.

¹⁾ L. Takáts Sándor: A városi hadnagyok, a parasztkapitányok és a zápisztisztek. A magyar múlt tarlójáról. Bp. é. n.

A legjelentősebb hajdútelepek a XVII. században Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Polgár, Szoboszló és Vámospercs voltak. A királyi mezővárosok vagy vásárhelyek (oppidumok) rangjára emelkedtek. Szervezetükben katonai és polgári elemek egyesültek, eredetüknek és a megtelepülés utáni fejlődésüknek megfelelően. E polgári fejlődésre a szomszédos Debrecen város példája volt a legerősebb hatással.

Noha az első hajdú telepesek Bocskay Istvántól a nemesi jogokhoz hasonló kiváltságokat nyertek, a hét telep városi fejlődése azt eredményezte, hogy a kiváltságokat inkább mint polgári jogokat élvezték és gyakorolták. A polgárjogot, a polgári jogokban való részesedést, a városi föld birtoka biztosította, a hajdúság helyzete etekintetben hasonlított a székelységéhez.

A hajdúvárosokat a polgárok gyülekezete, a közgyűlés kormányozta. A közgyűlésen minden polgárnak joga volt megjelenni, tanácskozni és a határozatok hozatalában résztvenni. Közgyűléseket azonban csak ritkán, évenként egyszer-kétszer tartottak, pl. Szent György napján tisztújítás alkalmával, s csak a legfontosabb kérdéseket tárgyalták rajtuk, pl. a statutumokat itt szentesítették. Egyébként a kormányzás gondja a városi tisztikar vállára nehezedett, amelynek tagjait a tisztújító közgyűlésen választották. A belső vagy kisebb tanácsnak megfelelő tisztikaron kívül külső vagy nagyobb tanácsot a XVII. században nem találunk a hajdúvárosokban.

Városi tisztikar működésének, általában városi életnek első nyomai rövidesen a letelepedés után, már a XVII. század első tizedeiben feltűnnek a hajdúvárosokban. A város fejt, a hajdúság katonai eredetének megfelelően, kapitánynak nevezték. Olykor két kapitánya is volt némelyik városnak, akiket ilyenkor fő- és alkapitány néven különböztettek meg. Mellettük két hadnagy, 12 esküdt ülnök és a jegyző voltak a tisztikar (magistratus) további tagjai. Valamennyien hivatali esküt tettek. Megbízásuk egy-egy évre szólt, kivéve a jegyzőt, aki rendszerint éveken át megmaradt hivatalában. Jogban jártas és a hivatalos iratok fogalmazásához értő férfit ugyanis, amilyenek a jegyzőnek lennie kellett, még ritkán találtak a XVII. században.

A városi tisztikarok hatásköre a hajdúvárosokban is igazságszolgáltatási, közigazgatási és gazdasági feladatokat tartalmazott. Ezekhez járultak még, főleg a XVII. század első felében, a hajdúk különleges helyzetéből adódó katonai feladatok. Valószínű, hogy a kapitányok és a hadnagyok, miként nevük is mutatja, kezdetben katonai tisztségek voltak, idővel azonban a polgári kormányzatot is átvették, majd végül kizárólag ezzel foglalkoztak. A tisztikar hatáskörének és ügyintézésének részletes ismertetése még a megoldásra váró feladatok közé tartozik.

Az alacsonyabb rangú hajdúvárosi tisztviselők sorában egy ideig ott találjuk a várnagyot (castellanus), aki a városi őrségnek parancsnokolt. Katonai eredetű tisztviselők voltak a tizedesek, akiket egy-egy házcsoport lakossága választott. Később a közigazgatásban, főleg a közrendészetben jutottak szerephez. Gazdasági feladatokat is megoldottak.

Nem látjuk még világosan, hogy milyen volt a viszony a hajdúvárosok és a vármegyék között. Az a folyamat, amelynek során a hajdúvárosok külön közigazgatási egységbe, a vármegyéktől független, külön adózó, igazságszolgáltatási és közigazgatási önkormányzatot gyakorló kerületbe tömörültek, csak a XVII. század végére nyilvánult meg szervezeti formákban. Ekkorra alakult meg a hajdúvárosok egyeteme (universitas), amelynek élére a főkapitányt az uralkodó nevezte ki. Főhatóságát a király részint a

főkapitány, részint pedig a szepesi kamara révén gyakorolta. Ettől kezdve tartotta a hét város közös gyűléseit, amelyeken az egyes városokat külön követek képviselték. Ők alkották a főkapitánnyal a hét város tanácsát. Számukat nem ismerjük, általában az egyetem kialakulását, szervezetét, hatáskörét és működését még homály borítja. A főkapitányt gyakran familiárisa képviselte a közgyűléseken. Az egyetem idővel külön jegyzőt, pénztárnokot és biztost is választott. E két utóbbi elsősorban az adóigazgatással, valamint az elszálasolt katonaság ellátásával kapcsolatos ügyeket intézte.¹⁾

A jászkunok kerülete.

A hajdúkhöz hasonlóan ugyancsak az uralkodó telepítette le a Duna-Tisza közén és a Tisza középső folyása mentén a népek országútján keletről érkező, s a magyarsággal rokon eredetű kúnokat és jászokat. Ez a telepítés azonban jóval korábban történt, mint a hajdúságé, még a XIII. század második felében, az utolsó Árpádok idejében. Az új hazát adó uralkodói hatalom mindvégig döntő szerepet játszott a jászkunok sorsának további alakulásában, földjüket mindvégig királyi vagy koronabirtoknak, őket pedig királyi népeknek tekintették. Kiváltságaikat, amelyek jelentős mértékű önkormányzatot biztosítottak számukra, királyi oklevelek adományozták és erősítették meg ismételten. Legfőbb uruk, az uralkodó, főhatóságát eleinte személyesen, idővel azonban különböző szervei révén gyakorolta fölöttük.

Közigazgatási és igazságszolgáltatási téren a nádorok lettek a jászkunok főhatóságai, mint főispánok és bírák. A jászkun főispánságot és bíróságot az 1485. évi 11. tc. a nádori méltóságához kötötte. A XV. század oligarchikus küzdelmei között azonban gyakran előfordult, hogy a jászkunok nem a nádor, hanem valamelyik oligarcha hatalma alá kerültek, s ilyenkor ez nevezte ki főispán-bírájukat. Arra is volt eset, hogy a király, csökkenteni akarva nádora túlságos hatalmát, a jászkunok fölötti főhatóságot nem a nádorra, hanem valamelyik megbízhatóbb emberére ruházta.

Gazdasági téren a budai királyi tiszttartó volt a XV. században a jászkunok főhatósága, ő kezelte az uralkodónak járó szolgáltatásaikat. Egyik tisztje, officialisa, állandóan a kerület központján tartózkodott.

A XVI. században a török hódoltság és a Habsburg-királyság lényeges változást hozott a jászkunság történetében. Területének nagyobb része török uralom alá került, a többit pedig a végvárakhoz, Egerhez, Szolnokhoz és Gyulához csatolták. A Mohács előtti budai királyi tiszttartóság örökébe a török korszakban a kamara, eleinte a poszonyi, majd 1567-ben történt megszervezése óta a szepesi lépett, ez a hivatal kezelte a királyi jövedelmeket, mégpedig valószínűleg az említett végvárak udvarbírái által. De nemcsak gazdasági téren jutott a kamara irányító szerephez a jászkunok életében, hanem az igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén is. A Habsburg-uralkodók ugyanis ebben a században, Nádasdy Tamás nádorságát kivéve, a nádori tisztséget nem töltötték be. Így a jászkun főispáni és bírói hivatal is üresen maradt, a jászkunok közigazgatásában és igazságszolgáltatásában fokozottabb

¹⁾ A hajdúkra nézve l. *Dudás Gyula*: A szabadhajdúk története a XVI. és XVII. században. Szeged, 1887. *Komáromy András*: A szabad hajdúkra vonatkozó levéltári kutatások. Bp. 1898. *U. a.*: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. Tört. Tár, 1900. *Barcsa János*: Hajdúnánás város és a hajdúk történelme. *Málnási Ödön*: Hajdúszoboszló története. *Nagy Sándor*: Hajdúhadház története. Hajdúhadház, 1928. *Császár Edit*: A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1932.

mértékben érvényesült az önkormányzat elve. Amennyiben pedig a központi főhatalom ezekbe az ügyekbe beavatkozott, azt az említett kamarai szervek révén tette meg.

1608 után, amikor a nádori méltóságot újra betöltötték, új korszak Kezdődött a jászkúnok életében. Főhatóságuk újra a nádor lett, aki azonban nem személyesen kormányozta őket, hanem egyik familiárisa személyében főkapitányt állított élükre. A kamara viszont azt vitatta, hogy — a Jász-kúnság koronabirtok lévén — a jászkún főkapitány kinevezési joga nem a nádor, hanem az uralkodót illeti meg. A vita a nádor javára dőlt el. A nádori jászkún főkapitány bíraskodási jogát az 1630. évi 43. tc. biztosította, majd az 1655. évi 44. tc. is megerősítette. A nádor ebben az időben már nemcsak az igazságszolgáltatást és a közigazgatást irányította, hanem a jászkúnok szolgáltatásait is élvezte, s azokat külön ispánnal kezelte.

Nádori sedisvacantia idején a XVII. században is a kamara lett a jászkúnok főhatósága. Ilyenkor a főkapitányt a király nevezte ki, a jövedelmek kezelésére pedig a kamara küldött kitisztartót. Ez történt pl. 1667-ben Wesselényi Ferenc nádor halála után, amikor a királyi főkapitány, Andrassy Miklós, a pozsonyi kamara főhatósága alatt lovas ispánokat tartva, kormányozta a Jász-kúnságot. 1681-ben azután a nádori széket betöltötték és az új nádor új főkapitányt nevezett ki.

A megye befolyása a török hódoltság századaiban úgyszólván csak az országgyűléseken megszavazott hadiadó kivetése és behajtása terén érvényesült. Andrassy Miklós főkapitánysága idején kezdődött a Jász-kúnság függetlenülése az adózás ügyében is a megyei hatóság alól, ami azután odavezetett, hogy a XVIII. század fordulójára már önállóan adózó kerület (districtus) lett. Az igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén már kezdettől fogva érvényesült a jászkúnok önkormányzata.

Az önkormányzat központi szerve már a XV. században a jászkúnok egyeteme (universitas) volt. Így nevezték a székeket együttesen. Egyelőre nem tudjuk, hogy ez az egyetem csak névleg szerepelt-e, avagy a valóságban is működött-e, s ha igen, milyen időközökben ült össze, kik voltak jogosultak rajta résztvenni, milyen ügyeket tárgyaltak, s hogyan intézték el azokat?

A székek működéséről már határozott adataink vannak, bár a részleteket itt is homály borítja. A székek eredetileg egy-egy jászkún nemzetség településhelyei voltak, s szállásokból, vagyis ági telepekből állottak. E szervezetnek tehát eredetileg vérségi alapjai voltak, s csak utólag lettek a szállásokból és a székekből földrajzi és kormányzati fogalmak. Magyar viszonylatban a szállások községeknek, a székek járásoknak, a jászkúnok egyeteme vagy kerülete pedig egy vármegyének felelt meg. A XV. században hat kún (Hontos, Szentelt, Halas, Kecskemét, Mizse, Kolbász) és egy jász (Berény) székről tudunk.

Mind a székek, mind pedig a szállások élén kapitányok állottak. Nevük azt bizonyítja, hogy tisztségük eredetileg katonai hivatal volt, idővel azonban, amikor a jászkúnok letelepedtek és békés életmódra tértek át, kifejezetten katonai jellegét elveszítette, a kapitányok nemcsak hadi feladatokat végeztek, hanem igazságot is szolgáltattak, valamint a közösségeket igazgatták is. Egy szállásnak több, viszont több szállásnak egy közös kapitánya is lehetett.

A szervezet vérségi eredetének megfelelően a kapitányság eleinte a családokban öröklődő tisztség volt. Később a király vagy a nádor is ki-

nevezett kapitányokat. Végül pedig, egyes helyeken már a XV. században, a XVI. és XVII.-ben pedig általánosan, választották őket, mégpedig valószínűleg évenként.

A kapitányoknak ugyancsak valószínűleg évenként választott esküdtek segítettek az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban. A szállási esküdtek számát nem ismerjük. Kisebb ügyekben a szálláskapitány egyedül ítélkezett, nagyobbakban esküdtekkel tanácskozott, mielőtt döntött volna. Lehetséges, hogy az esküdteket eleinte maga választotta a szállás legtekinélyesebb családfői közül. Ítéletei ellen a székbírósághoz lehetett fellebbezni, amelyen a székkapitány elnöklete alatt a szálláskapitányok és 12 választott esküdt bíráskodtak.

Feltehető, hogy a szállási és széki bíróságok közigazgatással is foglalkoztak, illetve, hogy a közigazgatással kapcsolatos ügyeket ugyanazok a szervek intézték, amelyek igazságot is szolgáltattak. Valószínű, hogy a kapitányokon és az esküdteken kívül más tisztviselőik is voltak a székeknek és a szállásoknak. Jegyző nélkül, aki a jogi kérdésekben is jártas volt, az írásbeli munkákat nem tudták volna elvégezni. A rend fenntartására pedig minden bizonnyal tizedesek, esetleg hadnagyok is ügyeltek, amit valószínűsít, hogy az 1670-es években a Jászkunországban is alakult parasztvármegye.

Az egyes szerveknek egymáshoz, valamint a főkapitányhoz, a kamarához és a vármegyéhez való viszonyát, hatáskörüket és ügymenetüket, a részletkutatásnak kell majd tisztáznia, amely ebből a szempontból a jászkúnok multjával még egyáltalában nem foglalkozott.¹⁾

A szepesi lándzsás szék.

A jászkúnokéhoz hasonló önkormányzatot élveztek a kabar eredetű szepesi lándzsás nemesek. Területüket, amely Bél Mátyás szerint a XVIII. század elején 14 helyséből állott, székeknek nevezték, de megkülönböztetésül a nagy megyének mondott Szepes vármegyétől kis megyének is hívták. A lándzsásszék 1804-ben olvadt bele Szepes vármegyébe, addig külön igazságszolgáltatási és közigazgatási egységet alkotott. Élén a bíró (comes, iudex nobilium) állott, akit a nemesség közgyűlése évenként választott. Esküdtek segítették az igazságszolgáltatási és közigazgatási feladatok elvégzésében. A szék központja Szentlászló, későbbi nevén Csütörtökhely volt.²⁾

A szepesi szász városok.

Közigazgatási szempontból a Szepesség volt az ország legtöbb változatot felmutató vidéke. A nagy és kis vármegyén kívül itt találjuk a szepesi szász telepeket. Míg a kabar eredetű lándzsásnemesek falvai a jászkún

¹⁾ A jászkúnokról I. Horváth Péter: *Commentatio de initiis ac maioribus Jazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus*. Pest, 1802. U. a.: *Értekezés a kúnoknak és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjokról*. Pest, 1823. Fekete Lajos: *A jászkúnok története*. Debrecen, 1861. Gyárfás István: *A jászkunország történetéhez a XVI. és XVII. századból*. Győri történelmi és régészeti füzetek. IV. Győr, 1865. U. a.: *A jászkúnok története*. 4 k. Kecskemét, Szolnok, Bp. 1870—1885. Illéssy János: *A jászkunország eladása a német lovagrendnek*. Századok, 1905. U. a.: *A jászkún kerületek visszaállítása 1745-ben*. U. o. 1900. Nagy Szeder István: *Adatok Kiskúnhalas város történetéhez*. Krings Miklós: *Kún és jász társadalmeelemek a középkorban*. Századok, 1932.

²⁾ Hradzsky József: *A szepesi tizlándzsások széke vagy a »kisvármegye« története*. Kassa, 1898.

és székely községek mintájára megyeszerű széket alkottak, addig a szász telepek, amelyek eredetükre nézve erdőirtó soltszések voltak,¹⁾ a városi fejlődés útjára léptek.

Kettő közülük, Lőcse és Késmárk, a szabad királyi városok sorába emelkedett. Gölnicbánya, Igló és Szomolnokbánya, az ez utóbbi környékén alakult kisebb bányahelyekkel, Lassúpatakkal, Svedlérrel, Szepesremetével és másokkal bányavárosok lettek és a hét felsőmagyarországi bányaváros szövetségébe tömörültek, amelybe hármójukon kívül még az abaújtornai Jászó és Telkibánya, a borsodi Rudabánya, valamint a gömői Rozsnyóbánya tartozott. A XVI. és XVII. században e városok mind a megyebeli nagybirtokos családok befolyása, különböző mértékben érvényesülő magánföldesúri hatalma alá kerültek. A XV. század második és a XVI. első felében a Zápolyaiak, azután a Thurzók, a Csákyak, a Thökölyek és a Görgeyek törekedtek arra, hogy önkormányzatukat megszüntessék, vagy legalábbis korlátozzák, s földesúri terhek viselésére kötelezzék őket. Törekvésüket inkább a bányavárosokkal szemben koronázta siker, míg Késmárk, különösen pedig Lőcse, ha nagy küzdelmek árán is, önállóságát majd mindig meg tudta tartani.²⁾

Kezdetben a későbbi szabad királyi és bányavárosok is a szepesi szászok tartományához vagy egyeteméhez (provincia vagy universitas Saxonum de Scepus) tartoztak. Az igazságszolgáltatási és közigazgatási önkormányzatot élvező, az úgynevezett szepesi jog³⁾ (Zipser Willkühr) szerint élő szepesi szász egyetem kiváltságait V. István 1271-i oklevele foglalta először össze, s a magyar királyok ismételtelen megerősítették. Az egyetem magját az úgynevezett 24 szepesi város alkotta, amelyeket a szepesi jog Stadt néven említett. Rajtuk kívül még a szepesi jog által Markt-nak és Dorf-nak mondott kisebb helységek is tartoztak az egyetemhez, önkormányzatuk azonban nem volt, hanem a városok főhatósága alatt állottak. Számuk 1328-ban 20-ra rúgott.

A szepesi szász egyetem földesura a király volt, a tartomány korona-birtoknak számított. Így érthető, hogy Zsigmond király, aki gyakran küzdött pénzzavarokkal, 1412-ben a 24 szepesi város közül tizenháromat, Lublóval, Gnédzavár és Podolinnal együtt, zálogba adott Ulászló lengyel királynak. Ez döntő jelentőségű esemény volt az egyetem életében, ezáltal területileg is, kormányzatilag is kettészakadt és eltérő irányban fejlődött tovább.

A Magyarországon maradt 11 város: Csütörtökhely, Illésfalu, Izsákfalu, Káposztafalu, Kurimján, Mühlenbach, Nagyszalók, Odorin, Pálmafalu, Wellbach és Vilkócz ugyan egy ideig továbbra is megtartotta önkormányzatát, mint a szepesi 11 szász város közössége, élén a választott gróffal vagy ispánnal és a városok bíráival (comes et iudices undecim civitatum regalium terrae Scepusiensis), azonban önállóságát nemsokára elvesztette. Királyi földesuraság alól a városok a Zápolyaiak, Thurzók és Csákyak birtokába kerültek,

¹⁾ Bruckner Győző: A soltszesség intézménye a Szepességen. Bp. 1912.

²⁾ Bal Jeromos: A Szapolyaiak viszonya a Szepességhez. Szepesmegyei Tört. Társ. Évk. XII. 1909. Iványi Béla: Lőcse küzdelme a Zápolyai-pártiakkal 1532-ben. Közlemények Szepesvármegye multjából. III. 1911. Bruckner Győző: Késmárk és a Thököly-család. U. o. I. 1909. L. továbbá: Demkó Kálmán: Lőcse története. Lőcse, 1897. Genersich Christian: Merkwürdigkeiten der kön. Freystadt Kesmark in Oberungarn. 2 k. Kassa és Lőcse 1804. Hajnóci R. József: A szepesi bányavárosok története.

³⁾ Erre nézve l. Demkó Kálmán értekezését: A szepesi jog. Bp. 1891.

lesüllyedtek a jobbágyfalvak sorába, s mint ilyenek, a vármegyei községek közé olvadtak.¹⁾ Szász lakosai nem tudván a jobbágysorsba törödni, a hajdan virágzó városkák vagy elnéptelenedtek, vagy eltótosodtak.

A szepesi szász egyetem az elzálogosított 13 városban élt tovább. Lublóval együtt 14, Gnédzával és Podolinnal pedig 16 városnak is nevezték, az egyetemnek azonban csak a 13 város volt tagja.

A lengyel királyok nem szüntették meg a városok önkormányzatát, kiváltságaikat több ízben megerősítették. Kormányzatukkal egy helytartót, úgynevezett starosztát bíztak meg, aki Lublóban székelte és az ottani várnagy és katonaság segítségével behajtotta az adót és rendet tartott a városokban. Belügyeikbe, főleg igazságszolgáltatásukba azonban nem avatkozott, ezen a téren saját maguk intézhették ügyeiket. Némileg megváltozott a helyzet, amikor a grófi, majd hercegi rangra emelt Lubomirsky-család 1593-ban a helytartóságot, a starosztát örök birtokul kapta, s ettől kezdve állandóan birtokában maradt. A Lubomirskyak nemcsak a városok szolgáltatásait növelték, egyre újabb és újabb adókat vetve ki rájuk, hanem az igazságszolgáltatásba is beavatkoztak, a törvénytörési tárgyalásokra biztosokat küldtek ki, s maguknak követelték az ítéletek jóváhagyásának jogát. A szász gróftól vagy ispántól hűségesküt kívántak, azaz familiárisukká igyekeztek tenni. Törekvéseiknek a városok több-kevesebb sikerrel álltak ellen.²⁾

Az egyetem önkormányzatának élén a gróf vagy ispán (comes) állott. Évenként választották az egyetem közgyűlésén, amelyen a hivatalban lévő és a régi, tehát összesen 26 városi bírón kívül a városok 100 képviselője, az úgynevezett Hundertleute vett részt. Az előző évi gróftól újra megválaszthatták, általában 3—4 éven keresztül meg is választották. Az iglói Dirner Jónás pl. 1605—1606, 1609—1612, 1617—1620 és 1623—1624 viselte a grófi tisztséget. Ha a gróf hivatali évének letelte előtt meghalt, a tanács helyettesítésével a következő választásig megbízott valakit.³⁾

A testületi elv erősen érvényesült az egyetem önkormányzatában. Két tanácsa is volt, a nagyobb (Grosse Botschaft vagy Hundertleute) és a kisebb (Kleine Botschaft vagy Grafenstul). Az előbbinek, mint neve is mutatja, száz tagja volt, akiket a lakosság számának megfelelő arányban a 13 város küldött ki. Élén a szószóló (Urtelmann vagy Vormund) állott, akit a grófhhoz hasonlóan a közgyűlés választott. A kisebb tanácsnak a gróf elnöklelte alatt a 13 bírónak a tagja. A statutumokat a nagyobb tanács készítette, a kisebb megerősítette. Egyebekben a hatáskör megosztását a két tanács között nem ismerjük. A szabad királyi városok analógiája alapján feltehetjük, hogy a nagyobb tanács a szószólóval elsősorban a gazdasági kérdésekben határozott, továbbá ellenőrizte a kisebb tanácsot, amelynek viszont az igazságszolgáltatás volt legfőbb feladata.

Az egyetem jegyzőkönyvét, az úgynevezett Landbuchot, amelybe a statutumokat, az ítéleteket és egyéb fontos iratok szövegét feljegyezték, a XVI. században még maga a gróf, vagy valamelyik bíró vezette, a XVII.

¹⁾ Weber Samu: Ötödik municipium a Szepességen. Századok, 1900.

²⁾ A helytartók névsorát l. Wagner Károly: *Analecta Scepusii*. III. k. Pozsony és Kassa, 1778. L. továbbá Bal Jeromos: A 13 szepesi város lengyel főnökei, illetőleg birtokosai. Közlemények Szepes vármegye multjából. III. 1911.

³⁾ A grófk névsorát l. Wagner Károly i. m., továbbá Fábry Béla: *Igazságszolgáltatás az elzálogosított 13 szepesi városban*. Közlemények Szepes vármegye multjából. IV. 1912.

században azonban már külön tartományi jegyzőt (Landschreiber) alkalmaztak, akit nem évenként választottak, hanem hosszabb időre fogadtak.

Az egyes városok szervezete megfelelt az egyetemének. Élükön a bírák állottak, mellettük a 12 esküdt, a belső tanács. Mindnyájukat a 24-tagú külső tanács, az electi cives, választotta évenként. A külső tanács tagjait viszont a közgyűlés jelölte ki életfogytiglanig. Kisebb városokban külső tanács nem volt, szerepét maga a közgyűlés játszotta. Bíró csak volt esküdt, esküdt pedig csak olyan polgár lehetett, akinek a város területén ingatlana volt és legalább egy éve és egy napja a városban lakott. Egyebekben mind a bíróval, mind pedig az esküdtekkal szemben ugyanolyan erkölcsi követelményeket támasztottak, mint a szabad királyi városok. A megválasztott tanács tag hivatalát büntetés terhe alatt köteles volt elvállalni. A tanács tekintélyét is szigorú büntetésekkel védték.

Bizonyos ügyek intézésére külön tisztviselőket választott a város. Így voltak pénzbírók vagy pénztárnokok, vásárbírók, zsidóbírók, keresztény és zsidó bírótársakkal stb. A városi alkalmazottak sorába számították a hóhért is. A tanácsülési jegyzőkönyveket és a városi könyveket (Stadtbuch) a városi jegyző vezette, aki nemcsak írni és fogalmazni tudott, hanem jogban is jártasnak kellett lennie.

A tisztikar hatáskörét és ügymenetét csak megfelelő részlettanulmányok alapján lesz lehetséges megismerni.

A városokhoz tartozó kisebb községeket ugyancsak bírák igazgatták. Ezeket vagy a falvak választották, vagy pedig a földesúri jogokat gyakorló városok bírái nevezték ki. Egy-két esküdtet viszont ők vettek maguk mellé a tekintélyesebb lakosok közül.¹⁾

Az erdélyi szászok.

A szepesi szászok szervezetéhez több tekintetben hasonlított az erdélyi szászoké. Földjük, amely még a középkorban ha földrajzilag nem is, de közigazgatásilag egységes területté alakult ki, székekre és kerületekre oszlott. A székek és kerületek központjában egy-egy város (civitas) vagy mezőváros (oppidum) állott, amelyről az illető széket vagy kerületet nevezték. Négy széknak (Szeben, Szászsebes, Segesvár és Medgyes), valamint két kerületnek (Brassó és Beszterce) város, öt széknak pedig (Újegyháza, Szerdahely, Szászváros, Nagysink és Kőhalom) mezőváros volt a székhelye, míg az egész Szászföldnek vagy Királyföldnek fővárosa Nagyszében. A városokon és mezővárosokon kívül még kisebb-nagyobb falvak tartoztak a székekhez (sedes) és kerületekhez (districtus.)

A széki és kerületi beosztás arra mutat, hogy eredetileg vérségi alapokra épült a Szászföld szervezete, miként a jászkunok és a székelyek is székekben

¹⁾ A szász városokra és általában a Szepességre vonatkozó fontosabb munkák a már idézetteken kívül: *Szent-Miklós* Godofréd: Terra seu provincia Scepusiensis. Lőcse, 1779. *Weber Samu*: Adalékok a 13 szepesi város történetéhez. Századok, 1881. *U. a.*: A 16 szepesi város az elzalogosítás alatt. Szepesváralja, 1888. *Hradzky József*: Szepesvármegye a mohácsi vész előtt. Szepesváralja, 1888. *Sváby Frigyes*: A régi vármegye. Lőcse, 1889. *Weber Samu*: Podolin város története. Bp. 1891. *U. a.*: Geschichte der Stadt Béla. Igló, 1892. *Sváby Frigyes*: A Lengyelországnak elzalogosított 13 szepesi város története. Lőcse, 1895. *Demkó Kálmán*: Szepes vármegye történeti térképe. Kassa, 1896. *Weber Samu*: Geschichte der Stadt Leibitz. Késmárk, 1896. *Münnich S.*: Igló története. Igló, 1896. *Bruckner Győző*: A szepesi szász nép. Bp. 1913. *U. a.* Igló története. Bp. 1930. *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

telepedtek le. Míg azonban ez utóbbiaknál a széki szervezet a megyékhez igazodott, addig a szász székekben a városok ragadták magukhoz a vezetést és döntő befolyásra tettek szert nemcsak a székek, hanem az egész szász nemzet kormányzatában is. E fejlődés magyarázatát a Királyföld gazdasági és társadalmi viszonyai adják. Nemesség itt nem volt, a szászszág vezető társadalmi osztályát a gazdag városi polgárság alkotta.

A fejlődés amely a városokat a székekben vezető szerephez juttatta, a legtöbb helyen már a középkorban lezárult. Nemkülönben az is, amelynek eredményeképpen a székek élére az uralkodó által kinevezett királybíró tisztsége átalakult széki, azaz a szék által választott hivatalá. A király ugyanis, mint a Szászföld földesura, úgynevezett királybírákat vagy ispánokat bízott meg a székek kormányzatával, akik mellé a lakosság úgynevezett székbírákat állított. A székbíroság azután sem szűnt meg, amikor már a királybírák is lényegében széki tisztviselők lettek.

A XVI. és XVII. században a királyi kormányzat alól városi irányítás alá került székekben három főtisztviselőt találunk: a polgármestert, a királybíró és a székbíró. A testületi elvnek megfelelően, amely a széki és a városi igazgatást egyaránt jellemezte, belső vagy kisebb és külső vagy nagyobb tanács működött mellettük. A széki és városi tanácsok ebben az időben már egybeolvadtak, azaz külön széki tanácsokat nem választottak, hanem a városi tanácsok intézték a székek ügyeit is.

A három vezető széki-városi tisztviselő közül a polgármester (consul, Bürgermeister) és a királybíró (comes, Königsrichter) állott a széki és városi kormányzat élén. Úgynevezett duumviratust alkottak, azaz egymással párhuzamosan működtek. Eredetileg a királybíró rangban megelőzte a polgármestert, a fejlődés további folyamán azonban ez utóbbinak jelentősége egyre növekedett, úgyhogy a XVI. és XVII. században már egyenrangúaknak tekintették őket. A praecedentia kérdését úgy oldották meg, hogy a szék központi városában a polgármestert, a városon kívül pedig a királybíró illette meg az elsőbbség. Mindkettőjüket a széki-városi közgyűlés választotta, minden esztendőben karácsony után. A hivatalából lelépőt újra választhatták, amint hogy éveken keresztül ugyanazok a személyek viselték a polgármesteri és királybírói méltóságot.

Bizonyos ügyeket a polgármester és a királybíró közösen intézett, így pl. együtt gyakorolták a városi kegyúri jogot, az országgyűléseken együtt képviselték a szász nemzet érdekeit, egyébként azonban mindegyiknek megvolt a maga külön hatásköre, amelynek keretén belül önállóan működött, noha a városi statutumok felhatalmazták őket, hogy egymást ellenőrizzék. A polgármester a közigazgatással és a városi gazdasággal kapcsolatos ügyeket intézte, míg a királybíró a székbíróval (Stulrichter), akit ugyancsak évenként választottak, igazságot szolgáltatott. A városi gazdaságalkalmazottainak ügyeiben a polgármester bíraskodott, részt vett továbbá azokon a törvényszéki tárgyalásokon is, amelyeken a városi tanács valamelyik tagja fölött ítéleztek.

A polgármesternek a közigazgatásban és a városi gazdaság vezetésében, a királybírónak pedig az igazságszolgáltatásban az esküdtek vagy tanácsosok segítettek. Ők alkották a belső vagy kisebb tanácsot (senatus, Rat). Szervezete és működése e tanácsnak ugyanolyan volt, mint Magyarországon a szabad királyi és bányavárosokban. A külső vagy nagyobb tanács, amelynek száz tagja volt (centumpatres, Hundertmannschaft), ugyancsak a magyar városok hasonló szervének mintájára működött.

A kisebb városi tisztviselők közül, akiknek állását részint választás, részint pedig kinevezés révén töltötte be a tanács, illetve a polgármester, a legtöbben közigazgatási és közrendészeti, valamint gazdasági feladatokat végeztek. A városgazda (Stadthann) felügyelete alá tartoztak a városi birtokok, malmok, ő gondoskodott a kapuk őrzéséről, az utak és utcák, továbbá a hidak jókarbantartásáról, a kutak tisztaságáról stb. A város földjeire mezőőrök (Feldschütze) vigyáztak. A vásárok rendjéről a vásárbíró (Marktrichter) kezeskedett. Az építkezéseket az építész (Bauherr) irányította. A réz- és vaskohókban dolgozó munkásokat felügyelő (Inspector) alá rendelték. Az egyházak ingóságait és pénztárát az egyházi gondnokok (Kirchenväter) kezelték. A hagyatéki tárgyalásokat külön tisztviselők (Divisores) vezették, akik egyben hivatalos gyámok, az özvegyek és árvák védelmezői is voltak. Külön intézőket (Verwalter) bízott meg a város a szegények és koldusok gyámoltásával, a kórház felügyeletével, a mértékek ellenőrzésével, a tized kezelésével. A befolyó jövedelmeket a pénztárnok (Perceptor) vette át és fizette ki a polgármester és a tanács által meghatározott célokra. A XVII. század második felében szállásmester (Quartiermeister) és biztosok (Commissarii) intézték a katonaság elszállásolásával és természetbeni ellátásával kapcsolatos, az adóigazgatás keretébe tartozó ügyeket.

A városi rendőrség a kapitány (Hauptmann) parancsnoksága alatt állott. Arról nem tudunk, hogy a tizedesi és utcakapitányi szervezet az erdélyi szász városokban is meg lett volna.

A városi jegyző (Notarius) nem kevésbé fontos szerepet játszott, mint a magyar városokban. Az írásbeliség fejlettségét bizonyítja, hogy irányítása alatt több személyt foglalkoztató kancellária dolgozott, titkárokkal (Secretarii), fogalmazókkal (Amanuenses) és kiadóhivatali írnokokkal (Expeditores). Különböző örök és szolgák egészítették ki a hivatalnoki személyzetet.

A fentiekben éppen csak megemlített tisztségek szervezetéről, hatásköréről és működéséről csak megfelelő részletkutatások alapján lesz majd lehetséges hű képet rajzolni. Ezekkel a kérdésekkel a szász történeti irodalom részletesen még nem foglalkozott.

A mezővárosok szervezete megegyezett a városokéval, azzal a különbséggel, hogy király- és székbíráik nem voltak, élükön a polgármester egyedül állott. A kisebb tisztviselők száma és munkaköre a helyi viszonyoktól függött.

A községeket a bíró (Hann) és az esküdtek igazgatták. Általában választott tisztviselők voltak, azokban a falvakban azonban, amelyek valamelyik város földesurasága alá kerültek, a községi önkormányzat gyakran összezsugorodott, sőt néha meg is szűnt, amennyiben az előljárást a város vezetősége nevezte ki. Az ilyen községek lakosai fölött második fokon a városi törvényesék ítélkezett.

Jellegetes erdélyi szász intézmény volt, s a tizedességgel állítható párhuzamba a szomszédság. A községek és városok szomszédos lakosai szomszédját (Hann) választottak, aki a környék öregeivel alsófokú közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságot gyakorolt, rendet tartott és jelentéktelenebb ügyekben bíraskodott.

A községek, mezővárosok és városok legfőbb önkormányzati hatósága s egyben az erdélyi szász nemzet egységének kifejezője és biztosítója e nemzet egyeteme (universitas) volt. Élén eleinte a szepeni királybíró, a százok ispánja (comes Saxonum) állott. Amint azonban a szepeni polgármester a város és a szék kormányzatát fokozatosan átvette a királybírótól, az egyetem

vezetésében is annak örökébe lépett. A XVI. és XVII. században az egyetemi gyűléseken, amelyeket közigazgatási, vagy igazságszolgáltatási ügyekben tartottak az egyes székek képviselői, a szebeni polgármester elnökölt, ő vezette a tanácskozásokat, mondotta ki a döntést, gondoskodott annak végrehajtásáról, őrizte az egyetem pecsétjét, levéltárának kulcsát. Ezt a szerepét csak a XVIII. század végén, 1796-ban veszítette el, amikor a szebeni ispán váltotta fel az egyetem vezető tisztségében. Az egyetemnek külön tisztviselőit nem ismerjük, az írásbeli munkát minden bizonnyal a szebeni városi hivatalnokok végezték. Az egyetem tekintélyét a szebeni várossal és székekkel való szoros kapcsolata nemhogy csökkentette, inkább növelte. A szebeni polgármester az egész erdélyi szászság fölött tényleges hatalmat gyakorolt, amit a város ereje biztosított.

Tanulságos lenne megvizsgálni, hogy az erdélyi szászok vezetésében mennyiben érvényesült az egész nemzet akarata, vagy pedig az egyes tekintélyes és vagyonos családok befolyása. Kutatni kellene, hogyan töltötték be a tisztviselői, valamint a belső és külső tanácsnoki állásokat. E vizsgálat valószínűleg azt bizonyítaná, hogy a patriciusok döntő szerepet játszottak, s az önkormányzat a közösségről egy-két vezető családra szállott át. Ennek kimutatása azonban már nem annyira közigazgatástörténelmi feladat, hanem inkább a társadalomtörténelem körébe tartozik.¹⁾

A székelyek.

Erdély második nemzetének, a székelynek, szervezete szintén székeken alapult. Míg azonban a szász székek városi jelleget nyertek, addig a székely székek fejlődése a vármegyékéhez igazodott, minthogy a vezetést bennük a nemesség ragadta magához.

E helyen nem lehet feladatom a székelyek eredetének, megtelepedésének, társadalmi és gazdasági helyzetének bonyolult, sok tekintetben véglegesen tisztázottnak még ma sem tekinthető kérdéseivel foglalkozni. Meg kell érdeklődnöm a közigazgatási szervezetük vázolásával, amennyire ez az eddigi irodalom eredményei alapján lehetséges. A középkori fejlődés taglalását mellőzöm, csak a XVI. és XVII. századi helyzet ismertetésére szorítkozom.

¹⁾ Az erdélyi szászokról I. *Reusner* György: *Commentatio succincta ad ius statutarium Saxonum in Transilvania. Vitembergae, 1722.* *Seivert, J.*: Die Grafen der sächsischen Nation und hermannstädtischen Königsrichter. *Ung. Magazin*, II—III. Pozsony. 1782—83. *Chronologische Tafel der Provincialbürgermeister, Stuhlrichter und Stadthannen in Hermannstadt.* *Sieb. Quartalschrift*, II. Nagyszeben, 1791. *Seivert, J.*: Die Provincialbürgermeister zu Hermannstadt. *U. o. Kurze Geschichte der Provincial-Bürgermeister von Hermannstadt.* Nagyszeben, 1792. *Hermann, G. M.*: Die Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen und ihre Schicksale. Offenbach, 1792. Über das Amt und die Würde eines Provincialbürgermeisters. *Sieb. Quartalschrift*, VI. Nagyszeben, 1798. Verzeichniss der Schässburger Bürgermeister und Königsrichter. *U. o. Die Bürgermeister von Mediasch.* *U. o. VII. 1801.* *Marienburg, J.*: Die Oberbeamten zu Kronstadt. *Sieb. Provinzialblätter*, II. Nagyszeben, 1805. *Dálnoki Incze József*: Az erdélyi nagyfejedelemségben lakó nemes szász nemzetnek törvénykezésmódja. Brassó, 1837. *Comites de Besztercze, de Medgyes et de Brassó.* *Archiv des Vereins für sieb. Landeskunde*, II. *Rannicher, Jakob*: Das Recht der Comeswahl. Brassó, 1846. *Teutsch, G. D.*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Brassó, 1852—1858. *Schuler v. Libloy Frigyes*: Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsilvania. Nagyszeben, 1853. *U. a.*: Siebenbürgische Rechtsgeschichte. 2 k. Nagyszeben, 1858. *Trauschenfels, E.*: Zusammensetzung und Wirkungskreis der sächsischen Nationsuniversität. *Magazin für Geschichte, Litteratur...* Siebenbürgens. Neue Folge I. Brassó, 1859. *Miksa György*: Az erdélyi szászok köz- és magánjoga. Kolozsvár, 1866. *Stenner, Fr.*: Die Beamten der Stadt Brassó. Brassó, 1916. *Müller, Georg*: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen.

Bár székekre tagoltan, a székelyek földje és népe kormányzati egységet alkotott, a magyar és a szász mellett mint külön nemzet szerepelt, velük ismételtelen szövetséget kötött, unióra lépett. A székely nemzet képviseleti szerve a nemzetgyűlés volt. Összetételéről és működéséről alig valamit tudunk. A XVI. század elején még megvolt, amit bizonyít, hogy 1505-ben pl. tizenhéttagú főtörvényszéket szervezett a székekről fellebbezett pörök felülvizsgálására. Kérdéses, vajjon ez a főtörvényszék rendszeresen ítélkezett-e, s meddig állott fenn? Megszüntetését az 1562. évi segesvári országgyűlés mondta ki, elrendelvén, hogy a pöröket ezentúl ne a nemzetgyűlés, hanem közvetlenül az uralkodó elé fellebbezzék. Valószínű, hogy ekkorra már külön székely nemzetgyűléseket nem is tartottak, hanem helyükbe az erdélyi országgyűlések léptek, amelyeken a másik két nemzet képviselőivel egyetemben a székelyek kiküldöttei is megjelentek, tárgyaltak és határoztak. Az országgyűlések szervezetének és munkájának taglalása kívül esik e munka keretein.

A székely egység másik, az uralkodó részéről való képviselője, szemben az önkormányzati alapon összeülő nemzetgyűléssel, a király által kinevezett székely ispán (comes Sicularum) volt. Hatásköre a kormányzat minden ágára kiterjedt, az összes székek illetékessége alá tartoztak. A középkorban eleinte magyarországi, majd erdélyi főurak viselték ezt a tisztséget, néha ketten is. Olykor nem is tartózkodtak Erdélyben, ilyenkor familiárisaik közül alispánokat vagy helytartókat bíztak meg helyettesítésükkel. A XV. századtól fogva többnyire az erdélyi vajdák nyerték el, mintegy a vajdaság velejárójaként, a székely ispánságot is. Így volt ez Mohács után, a kettős királyság idején is, amikor I. Ferdinánd és János király vajdái egyben a székely ispáni méltóságot is elnyerték. Amikor a vajdaságot nem töltötték be, a székely ispánság is üresen állott. Az 1550-es években, I. Ferdinánd rövid interregnuma alatt, Kendi Ferenc és Dobó István voltak az utolsó vajdák és székely ispánok. Báthory Istvántól kezdve az erdélyi fejedelmek nem neveztek ki többé székely ispánokat, hanem ezt a címet ők maguk viselték. A Habsburgok, amikor 1691-ben a nemzeti fejedelmek örökébe léptek, elhagyták, s csak Mária Terézia vette fel újra 1742-ben a székelyek kérésére. A tisztséggel járó feladatokat a fejedelmek egyéb kormánysszerveik révén végezték, úgyhogy 1571 óta a székely ispánságot lényegében megszüntnek tekinthetjük, noha mint cím továbbra is élt.

A székek jelentősége a székelyek kormányzatában ezáltal még jobban megnövekedett. 1562-ben ugyan, a székely fölkelés leverése után, János Zsigmond főkapitányt (capitaneus generalis) állított a székek élére, s ezt a tisztséget utódai egészen a XVII. század végéig, ha nem is állandóan és rendszeresen, de gyakran betöltötték, a főkapitány azonban, aki kezdetben Székelytámadt és Székelybánja várak várnagya is volt, elsősorban katonai feladatot végzett, a székelységet hadba vezette, közigazgatási és igazságszolgáltatási szerepléséről nincs tudomásunk. Ezek a feladatok az egyes székek tisztviselőire hárultak.

A székek (sedes) földrajzi és közigazgatási kialakulása a középkorra esett, mint hosszú fejlődés eredménye, amelynek részletei még tisztázásra szorulnak. Kezdetben egyetemnek (universitas), földnek (terra), kerületnek (districtus), sőt esperességnek (dioecesis) is nevezték őket, míg végül a szék elnevezés állandósult. A székek száma hét volt: Udvarhely, Maros, Sepsí, Kézdi, Orbai, Csík és Aranyos. Sepsí, Kézdi és Orbai a XVI. század végén Háromszék néven egyesültek. Más székekből viszont úgynevezett fiúszékek

(sedes filialis) váltak ki, amelyekkel szemben őket anyaszékeknek mondták. Udvarhelynek Keresztúr és Bardóc, Marosnak (de csak a XVI. században) Szereda, Sepsinek Miklósvár, Csíknak pedig, amely idővel Al- és Fel-Csíkra oszlott, Gyergyó és Kászon lettek a fiúszékei.

A székek nem vérségi, hanem földrajzi és közigazgatási alakulatok voltak, rajtuk belül azonban a székelyek hosszú időn át vérségi szervezetben, nemek és ágak szerint éltek. A hat nem mindegyike négy ágra oszlott, úgy-hogy a székelység huszonnégy ágra tagozódott. A nemek és az ágak a különböző székekben szétszórtnak laktak. A tisztviselésnek sokáig a vérségi szervezet volt az alapja, a hivatalokat minden évben más ágból valók viselték. Ez a rendszer a középkor végére már megszűnt, a hivatalviselés feltétele ekkor már nem az ágakhoz való tartozás, hanem a székely föld birtoklása volt. Székely örökséget beházasodás révén vagy más úton nemszékelyek is szerezhettek, s ezáltal tagjai lettek a székelységnek, s mint ilyeneket tiszt-ségekre is kinevezhették vagy megválaszthatták őket.

A székek élén a hadnagyok (maior exercitus) vagy kapitányok (capitaneus) és bírák (iudex) állottak. Ez utóbbiak ismét kétfélék voltak: szék-bírák és királybírák. E tisztségek történetét, kialakulását, hatáskörét és működését részleteiben még nem ismerjük. A hadnagynak vagy kapitánynak, miként neve is mutatja, elsősorban az volt a feladata, hogy a katonas-kodásra kötelezett székelyeket béke idején számontartsa, háborúban pedig hadba vezesse. Ezenkívül azonban az igazságszolgáltatásban és a közigazgatás-ban is résztvett. A székgyűléseken és a széki törvényszékeken sokáig ő elnökölt, míg azután a királybíró mellett a XVI. század folyamán lassan háttérbe szorult. Igazságszolgáltatási szerepére mutat, hogy fizetés fejében a bírságokból részesedett. 1562-ig a szék választotta, azután a fejedelem nevezte ki.

A kapitányok mellett alkapitányokat is találunk. Egyelőre nem tudjuk, hogy ezek familiárisaik voltak-e, avagy választott széki, illetőleg kinevezett fejedelmi tisztviselők. Inkább az előbbi a valószínű, ismerve a familiáris viszony széleskörű érvényesülését e kor közigazgatásában és kormány-zatában. Az sem világos, hogy vajjon csak a fiúszékek élére állítottak al-kapitányokat, avagy az anyaszékekben is helyettesítették a kapitányokat.

A székbitót (iudex terrestris) nemek és ágak szerinti sorrendben évenként a szék választotta. 1562-ig fontos szerepet játszott az igazságszolgáltatásban, a székely lázadás leverése után azonban örökébe a királybíró lépett.

A királybíró (iudex regius) a fejedelmi hatalmat képviselte a széki törvényszékeken. A középkorban a székely ispán nevezte ki, a XVI. és XVII. században a fejedelmek. 1562-ig a székbitó mögött háttérbe szorult, ettől kezdve azonban jelentősége, a fejedelmi hatalom megerősödésének meg-felelően, fokozatosan növekedett, s nemcsak a székbitót szorította ki a széki törvényszékből, hanem hovatovább a kapitányt is felváltotta a közgyűlések és bíróságok vezetésében. Hatásköre ekkor már az igazságszolgáltatáson kívül a közigazgatásra is kiterjedt, ő lett a szék rangban első tisztviselője. A székek a királybíró emelkedését megakadályozni nem tudván, arra töre-kedtek, hogy ezt a méltóságot befolyásuk alá vonják. Törekvésüket siker koronázta, amennyiben Bethlen Gábor alatt kivívták, hogy a királybitót ne a fejedelem nevezze ki, hanem ők válasszák. A királybírótság, amely addig a vár-megyeyi főispánsághoz hasonlított, ezáltal az alispáni hivatalhoz vált hasonlóvá.

A XVI. század vége óta a királybitók mellett, — akiket ettől fogva főkirálybitóknak kezdenek nevezni — eleinte csak mint helyetteseket,

később azonban önálló hatáskörben is, alkirálybírákat találunk, hol egyet, hol kettőt, elsősorban a fiúszékekben, de azután az anyaszékekben is. Nem familiáris alapon szolgáltak, hanem őket is a székek választották. Hatáskörük és a főkirálybírákhoz való viszonyuk még tisztázásra szorul.

A testületi elv a székely székek önkormányzatában ugyanolyan formák között érvényesült, mint a magyar vármegyéknél. A megyei törvényszéknek vagy ítélőszéknek, a sedriának megfelelőjét a székely székekénél is megtaláljuk, hasonlóképen a megyei közgyűlésekét. A sedrián a kapitány, illetve a szék-bíró, majd pedig a királybíró elnöklete alatt széktartóknak vagy székülőknek nevezett esküdt ülnökök (iurati assessores) bíraskodtak, az anyaszékeken tizenketten, a fiúszékeken csak kilencen. Sedriákat a különböző székek a különböző korokban más-más időközökben tartottak. Az 1562-i segesvári országgyűlés úgy rendelkezett, hogy a sedria minden tizenötödik napon összeüljön, az 1571-i országgyűlés viszont két törvénykezési időszakot állapított meg, Vízkereszt nyolcadától és június 1-től számított 30—30 napot. Az esküdt ülnököket a közgyűléseken évenként választották a főemberek (primorok) és a lófők (primipilusok) közül. A fiúszékek ítélőszékének vice-sedria volt a neve. A közgyűlést, mint törvényszéket, derékszéknek (sedria generalis) hívták.

A közgyűléseken a székben lakó szabad székelyek mind résztvehettek. A tisztújítás alkalmával legalább évenként egyszer, több ízben pedig a szükségnek megfelelően hívta össze a kapitány, majd a királybíró a székek közös gyűléseit. Míg a törvényszékeken csak igazságot szolgáltatottak, a közgyűlések mindazokkal a kérdésekkel foglalkoztak, amelyek a székek széles hatáskörébe estek, igazságszolgáltatáson és katonai ügyeken kívül a közigazgatás valamennyi ágával. Az országgyűlési követeket itt választották, statutumokat itt alkottak, rendelkeztek a székek közös birtoka fölött és gazdasági ügyeiben. Az ügyintézés részleteit ma még homály borítja.

Az írásbeli munkát a szék jegyzője (notarius) végezte, akit, mint akinek hivatalában jogi és közigazgatási szakismeretekre volt szüksége, nem évenként választottak, hanem rendszerint életfogytiglanig, vagy legalább néhány esztendőre alkalmaztak. A jegyzői hivatal történetéből, ha majd megírja valaki, a székek belső viszonyaira is fény fog derülni.

Más széki tisztviselőkről a XVI. és XVII. században nem tudunk. A megyei szolgabíróknak megfelelő dullókat csak a XVIII. század eleje óta választottak, amikor a székek már járásokra oszlottak. E században a közigazgatás gyors fejlődésével kapcsolatban egyébként a tisztviselői állásokat is egymás után szervezték. E tisztségek ismertetése azonban már a magyar közigazgatástörténelem következő korszakába tartozik.¹⁾

¹⁾ A székelyekről I. *Benkő* József: Az erdélyországi nemes székely nemzetnek képe. Kolozsvár, 1806. *Kállay* Ferenc: Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről. Nagyenyed, 1829. *Orbán* Balázs: A székelyföld leírása. 6 k. Pest, 1868—1873. *Gróf Lázár* Miklós: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. Századok, 1880. *Orbán* Balázs: A székelyek származásáról és intézményeiről. Bp. 1888. *Szabó* Károly: A régi székelység. Kolozsvár, 1890. *Connert* János: A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-i átalakulásig. U. a.: Die Rechte der Szekler v. J. 1562 bis 1691. U. a.: A székelyek alkotmányának története, különösen a 16. és 17. században. Székelyudvarhely, 1906. *Erdélyi* László: A székelyek története. Brassó, 1921. *Szádeczky Kardoss* Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. *Endes* Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. *Ákosfalvi Szilágyi* László: A székely nemesi rendi társadalom. Bp. 1937. *Endes* Miklós: Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp. 1938.

VI. FEJEZET.

A határőrszervezet.

A XVI. és XVII. század magyar történetének két döntő tényezője: a török hódoltság és a Habsburg-birodalommal a közös uralkodó révén keletkezett kapcsolat hozta létre Horvátországban és Szlavóniában a határőrszervezetet, amelyet a török kiűzése és Erdélynek Habsburg-uralom alá kerülése után a XVII. század végén és a XVIII. században az ország déli és keleti határa mentén újabb területekre is kiterjesztettek s csak az 1867-i kiegyezés után szüntettek meg.

Horvátország és Szlavónia, ahol az első határőrszervezetek keletkeztek, a XVI. és XVII. században sem szűnt meg a magyar királyság szerves része lenni. A helytartók és a nádorok hatásköre a horvát-szlavón vármegyékre, városokra és községekre is kiterjedt, amelyek, ha helyi sajátosságokat fel-tűntettek is, lényegében ugyanúgy működtek, mint a megfelelő magyar-oroszági önkormányzatok. A báni kormányzat és a külön horvát-szlavón országgyűlések révén kétségtelenül bizonyosfokú önállóságot élvezett ez a két tartomány, ezáltal azonban épúgy nem váltak ki a magyar állam köz-igazgatási és igazságszolgáltatási szervezetéből, mint a középkori Erdély, amely a vajdák igazgatása alatt a három nemzet uniójában, továbbá a székely nemzetgyűlésen és a szász egyetemen ugyancsak önállóan rendelkezett a legtöbb kormányzati kérdésben, sőt az önkormányzatnak nagyobb mérvét érte el, mint amelyet a horvát-szlavón országgyűlés jelentett.

A török térfoglalása következtében azonban Szlavónia és Horvátország nagyobb része elveszett, a megmaradt terület pedig elnéptelenedett, lakosai biztosabb vidékekre vándoroltak. Helyükre a Balkánról különböző nemzeti-ségű, hegyipásztor életmódjukról vlachoknak, uszkókoknak (vándoroknak) nevezett népek költöztek, s katonai szolgálatba szegődtek. Az ősi lakosság megmaradt töredéke továbbra is a régi szervezetben, megyékben, városokban és községekben élt, az új telepések azonban már katonai igazgatás alatt állottak, s vérségi alapon keletkezett faluközösségekben művelték, illetve családjukkal műveltették földjeiket.

A későbbi határőrvidék alapjának azt a három kapitányságot tekint-hetjük, amely menekülő szerbekből 1538-ban felszslavóniai vagy vend területen Kapronca, Kőrös és Ivanicsközponttal létesült. A három kapitány vagy vajda mindegyike 200—200 harcost tartozott kiállítani. Ennek fejében a katonák a részükre kijelölt földeken adót nem fizettek, sőt zsoldot kaptak és a töröktől ejtett zsákmány egy részét megtarthatták. A szerződést a három kapitánnyal Jurisics Miklós, a kőszegi hős kötötte, aki ebben az időben

belsőausztriai főparancsnok volt. A kapitányságok ugyanis a belsőausztriai főparancsnokság alá tartoztak, zsoldjukat a belsőausztriai rendek fizették.

Az önállósulás felé vezető úton jelentős lépéssel haladt előre a határőrvidék, amikor I. Ferdinánd 1559-ben kivette a belsőausztriai főparancsnok alól és élére külön ezredest (Obrist) állított. Ekkor már megkülönböztették a felsőszlavóniai vagy vend mellett a horvát határőrvidéket is. Az ezredest egy-egy alezredes (Obristlieutenant) képviselte mindegyikben. Mind az ezredes, mind pedig az alezredesek mellé egy-egy tanácsost rendeltek a belsőausztriai rendek, akik a költségek fedezését továbbra is magukra vállalták. Az anyagi ügyek intézésében a hadi fizetómester (Kriegszahlmeister), az élésmester (Proviantmeister), a mustramester (Mustermeister) és a mustraírnok (Musterschreiber) volt a katonai parancsnokok segítségére. A határőrfalvak polgári igazgatása választott kenézek kezében nyugodott, a kapitányságok pedig főkenézeket választottak.

I. Ferdinánd halála (1564) után örökségén fiai megosztottak. Magyarország Horvátországgal és Szlavóniával együtt, továbbá Csehországot és Alsó-Ausztriát Miksa, Felső-Ausztriát, Tirolt és Elő-Ausztriát Ferdinánd, a belsőausztriai tartományokat pedig: Stájerországot, Karinthiát, Krajnát, Görzöt, Triesztet és Isztriát Károly örökölte. A határőrvidéknek így két ura lett, az egyik a király, a másik pedig Károly főherceg. A határőrök zsoldjának fizetéséhez a belsőausztriai rendeken kívül az uralkodó és a horvát-szlavón rendek is hozzájárultak, hiszen a határőrség az ő védelmüket is szolgálta. A hozzájárulás azonban többnyire üres ígélet maradt, mindegyik fél a másiktól várta, hogy fizessen. A határőrszervezetet bomlás fenyegette. A határőrök, akiknek száma ebben az időben a vend vidéken 3000-re, a horvátokon pedig 2000-re rúgott, fosztogatni kezdték a környék lakosságát, mert zsoldot nem kaptak. A bajon Károly főherceg közbelépése segített. 1578-ban Bruckba országgyűlésre hívta össze Belső-Ausztria rendjeit, akik az úgynevezett brucki határozatban kimondták, hogy a két (vend és horvát) határőrvidék költségét fedezik. A terhek felét Stájerország viselte, a másik felén Karinthia, Krajna és Görz osztozott.

Az 1578-i brucki határozattal egyidőben újabb jelentős lépés is történt a határőrvidék önállósága felé. Rudolf király Károly főherceget, mint helytartóját megbízta a vend és horvát határőrvidék kormányzatával. Széleskörű önállósággal ruházta fel, csak a legfontosabb kérdésekben, pl. hadüzenet vagy békekötés dolgában tartozott az uralkodó hozzájárulását kérni, köz-igazgatás és igazságszolgáltatás terén egészen függetlenül intézkedhetett.

A magyar országgyűlés az 1578. évi 15. törvénycikkben hozzájárulását adta az új helyzethez. Károly főherceget elismerte királyi helytartónak, csak azt a kívánságát fejezte ki, hogy a bánnal egyetértésben kormányozzon. A gyakorlatban a bánnak semmiféle beleszólása sem volt a határőrvidék kormányzatába. A magyar alkotmány forma szerint nem szenvedett ugyan sérelmet, mert a főherceg mint a magyar király helytartója, magyar tisztviselővé vált, a valóságban azonban a magyar államiságon tagadhatatlanul csorba esett.

A főherceg-helytartó ugyanis a határőrvidék kormányzatában nem magyar kormányhatóságokra támaszkodott, hanem az ezidőben Grácban felállított kormányzervekre, a titkos tanácsra, a kancelláriára, a haditanácsra, a kamarára és a hadipénztárra. A határőrvidék igazgatásában elsősorban a haditanács játszott fontos szerepet.

Károly főherceg nevéhez sok fontos intézkedés fűződik a határőrvidék történetében. Új telepéseket véve fel katonai szolgálatra, ő alapította Károlyvárost, amelyről azután a horvát határőrvidéket nevezni kezdték, míg a vend határőrségnek Varasd lett névadó központja. A főherceg 1590-ben halt meg.

Utána egyideig még főhercegek kormányozták a két generalatust, ahogyan a károlyvárosi és varasdi parancsnokságokat 1630 óta hivatalosan is nevezték. Melléjük 1598-ban a Kulpa vidékén Petrinja székhellyel harmadik határőrvidék is települt, anélkül azonban, hogy a XVII. század folyamán generalatussá szervezték volna. A főhercegek alatt különböző rangfokozatokban katonatisztek szolgáltak, élükön a parancsnokokkal. E parancsnokok, amikor a főhercegi kormányzat az 1620-as években megszűnt, közvetlenül a Grácban székelő belsőausztriai haditanács főhatósága alá kerültek, amely kormány szerv, Belső-Ausztria többi központi hivatalával együtt, kezdettől fogva irányító és ellenőrző szerepet töltött be a határőrvidék fölött.

A határőrségek katonai alakulataival, kisebb-nagyobb egységeivel, az ezeket vezénylő, továbbá gazdasági ügyeiket intéző tisztek és tisztviselők hatáskörével és működésével nem a közigazgatás-, hanem a hadtörténelem hivatott foglalkozni. A határőröknek azonban nemcsak katonai, hanem polgári szervei is voltak, az ősi kenézi intézmény, amelyet még a Balkánról hoztak magukkal és új lakóhelyükön is megtartottak. Az alsófokú igazságszolgáltatást és közigazgatást ezek a kenézek intézték, a katonai hatóságok ezekbe az ügyekbe, általában a határőrök belső viszonyaiba, nem avatkoztak. Számukra csak az volt a fontos, hogy a megfelelő számú harcos a szükséges fegyverzettel mindenkor harcra készen álljon. Hogy ezek a harcosok magánjogi viszonylatban miként élnek, azzal parancsnokaik nem törődtek. Csak a XVII. század első felében fordult az államhatalom érdeklődése a határőrök polgári szervezete felé. 1630-ból maradt fenn az első szabályrendelet, amelyben az uralkodó befolyását a határőrvidék nem katonai jellegű intézményeire és magánjogi viszonyaira is kiterjesztette.

Az önkormányzati elvet, amelyen az ősi kenézi intézmény alapult, ez a szabályrendelet sem vetette el, megpróbálta kapcsolatba hozni a katonai igazgatással. Minden község évenként maga választotta a kenézt és melléje 2—3 esküdtet, a választás érvénye azonban a katonai parancsnok jóváhagyásától függött. Több falu úgynevezett kapitányságot vagy vajdaságot alkotott, amelynek élén a főkenéz állott nyolctagú esküdttestülettel. A főkenézt, akit főbírónak (supremus comes) is neveztek, ugyancsak évenként választották, mégpedig a községek kenézjei és esküdtei. Ezt a választást is a katonai parancsnokság erősítette meg.

A kenézeknek és a főkenézeknek a melléjük rendelt esküdtekkel az igazságszolgáltatás volt a legelső feladatuk. A büntett súlyosságától függött, hogy a kenézi, vagy a főkenézi törvényszék ítélkezett az ügyben, avagy pedig a bűnöst átadták a katonai hatóságoknak, hogy azok mondjanak föllette ítéletet. Az igazságszolgáltatáson kívül a közrendet, a személyi és vagyonbiztonságot is a kenézek és a főkenézek tartották fenn. A katonai igazgatással kapcsolatban lajstromot vezettek a 17. életévüket betöltött, s ezzel katonaköteles korba jutott ifjakról, ellenőrizve, hogy megfelelő ellátásban részesüljenek, jó testi erőben foghassanak fegyvert. Gazdasági feladataik a faluközösség földművelésének és állattartásának irányítására terjedtek ki. Az adóigazgatásban szerepük nem volt, mivel a határőrök sem állami, sem földesúri terheket nem viseltek.

A főkenézi törvényszékek mellett egy jegyző is működött, aki az ítéleteket fogalmazta és az ítéletleveleket kiállította. Jogban jártas férfinak kellett lennie, akit valószínűleg nem évenként választottak, hanem hosszabb időre fogadtak.

Nincs tudomásunk róla, hogy a határőrvidék szervezetében a török kiűzéséig lényeges változás bekövetkezett volna. A felszabadulás után új helyzet állott elő, a határrendszert új értelmet nyert, új vidékeket szerveztek, új elvek alapján. Mindennek ismertetése már a következő korszak történetének keretébe tartozik.

Horvátország és Magyarország rendei az országgyűléseken ismételtén kérték, hogy a határvidékek külön katonai kormányzatát megszüntetve, ezeket a területeket vegyék ki a belsőausztriai kormányzati szervek főhatósága alól, s utalják a magyar kormányhatóságok alá. Kívánságuknak azonban nem tudtak érvényt szerezni, nem utolsó sorban azért, mert a határőrszervezet költségeit a belsőausztriai rendektől átvállalni nem tudták. A határok védelmének szükségét nem vonhatták kétségbe, így kénytelenek voltak az adott helyzetben — elvi álláspontjuk többszöri leszögezése mellett, a magyar Szent Korona jogigényét mindvégig fenntartva — megnyugodni.¹⁾

¹⁾ A határőrvidékről l. *Hietzinger*, Karl Bernhard v.: *Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums*. 2 k. Wien, 1817. *Stopfer*, Math.: *Erläuterungen über die Militär-Grenz-Verwaltung des österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1838. *U. a.*: *Lehrbuch über die Militär-Grenz-Verwaltung*. Gratz, 1841. *Ortvay* Tivadar: *A horvát-szlavon-magyar határőrvidék*. Temesvár, 1871. *Vaniček*, Fr.: *Specialgeschichte der Militärgrenze*. 4 k. Wien, 1875. *Schwicker*, J. H.: *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*. Teschen, 1883. *Ballagi* Aladár: *A határőrvidék és legújabb monographusa*. Századok, 1884. *Thallóczy* Lajos: *Károlyváros és a horvát határőrvidék keletkezése*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898.

VII. FEJEZET.

A török hivatalok.

A török a meghódított területeket kétféleképpen kormányozta. Egyeseknél, mint pl. Erdélynél, megelégedett azzal, hogy az uralkodókat ő ültette trónra, adót követelt tőlük, külpolitikájuknak irányt szabott, belső viszonyaikba, igazságszolgáltatásukba és közigazgatásukba azonban nem avatkozott. Másokat viszont szorosan beleolvasztott birodalmának szervezetébe, kormányzati rendszerébe. Ez utóbbiak sorába tartozott a szűkebb értelemben vett Magyarországnak hódoltatott része, a Magyar Szent Korona török uralom alá került horvát és szlavón vidékeivel együtt. Török hivatalokat, igazságszolgáltatási, közigazgatási és pénzügyigazgatási tisztviselőket csak itt találunk, Erdélyben semmi nyomuk.

A török kormányzatot Magyarországon elsősorban katonai jellege határozta meg. A török uralmat fegyver szerezte meg és tartotta fenn, a határok mentén, sőt azokon jóval belül, béke idején is szünet nélkül harcoltak, a várakban állandóan őrség tanyázott. A katonák fizetés fejében földet kaptak, de azt nem maguk művelték, nem is laktak kinn a falvakban jobbágyaik között, hanem csak a jövedelmet behajtani mentek ki közéjük. A polgári elem, iparosok, kereskedők, tisztviselők, még kevésbé hagyták el a védett helyeket.

A katonaság fegyvernemek szerint oszlott meg és különböző rangfokozatú tisztek parancsnoksága alatt szolgált. E tisztek a katonák fölött minden tekintetben rendelkeztek, s elkerülhetetlen volt, hogy olykor a polgári lakosság ügyeibe is beleavatkozzanak. Polgári közigazgatással állandóan és rendszeresen azonban csak a tartományok és kerületek parancsnokai foglalkoztak, akiknek főhatósága nemcsak a katonákra, hanem a polgári lakosságra is kiterjedt.

Vilájetek, szandzsákok.

A török Magyarországnak azokat a területeit, amelyek uralma alá kerültek, birodalmának szervezetébe olvasztva tartományokra osztotta. A tartománynak vagy kormányzóságnak törökül vilájet volt a neve. Ejáletnek a kormányzóság kormányzatát hívták. A pasalik szót, amely ugyancsak a kormányzóságot jelentette, csak később, a magyarországi felszabadulás után kezdték használni. A kormányzóságok kerületekre, szandzsákokra vagy livákra oszlottak.

A XVI. században Magyarországon két kormányzóság volt, a budai és a temesvári. Mind területileg, mind pedig jelentőségében a budai jóval fölülmúlta a temesvárit. Legnagyobb kiterjedése idején 18 szandzsák tartozott hozzá, a magyar területen kívül Észak-Szerbia is, keleten Vidinig, délen Nisig. A temesváriban Csanád, Gyula, Jenő és Lippa, valamint a Duna két partján, részben ugyancsak Szerbiában, Moldova szandzsákok feküdtek.

A XVII. század elején a budaiból Kanizsa központtal külön kormányzóságot hasítottak ki, 1660-ban pedig a váradit szervezték, amely azonban már csak egy-két évtizedig állott fenn.

A pasa.

A kormányzóság élén a bejlerbeji vagy beglerbegi, azaz a bejek beje állott. A szandsákokat vagy livákat pedig bejek, más néven emirek vagy mirlivák vezették. A bejlerbeji tisztséggel együttjárt a pasai rang, amit viselője akkor is megtartott, ha hivatalát már nem viselte. A budai pasák a XVI. század vége felé elég gyakran, 1623 óta pedig rendszeresen megkapták a vezéri rangot is, amit korábban többnyire csak a szultánok leányainak vagy nővéreinek férjei viselhettek. A vezéri rang a budai pasának főhatóságot biztosított a többi magyarországi, továbbá a boszniai kormányzóság fölött.

A pasákat a szultán nevezte ki, megbízatásuk egy esztendőre szólt, de meghosszabbíthaták. Mégis sűrűen váltották egymást, 1541 és 1686 között 75-nek a neve ismeretes. Noha a kormányzóságok hivatalos ranglistáján, amelyet a birodalomhoz való csatolásuk időrendje határozott meg, a budai, mint a legkésőbbi hódítások egyike, leghátul szerepelt, a budai pasa állása, tekintettel a kormányzóság földrajzi és politikai helyzetére, a keresztény Európához való közelségére és kapcsolataira, a legfontosabbak és legkényesebbek közé tartozott, úgyhogy mindig gondosan megválogatták, hogy kire bízzák ezt a tisztséget. Rendszerint olyan férfit küldtek Budára, aki a birodalom más tartományaiban már hosszú pályafutásra, gazdag tapasztalatokra tekinthetett vissza, akinek mind katonai, mind pedig kormányzói képességei magasan az átlagon fölül állottak.

Az egyéni kiválóság azonban egymagában, még oly gazdag tapasztalatok birtokában sem tette volna lehetővé, hogy valaki az óriási török birodalom másik végéből Budára kerülve helyét megállja, ha nem minden tartományt azonos elvek alapján, ugyanolyan rendszer szerint kormányoztak volna. Mind ez elvek, mind pedig a rendszer egyszerűek voltak, s éppen ebben rejlett az oly különböző részekből álló hatalmas birodalom fennmaradásának titka. A kormányzat alapelveit a mohamedán egyházi jog (seriat vagy ser) foglalta össze, amelynek a nem mohamedán vallásúakkal szembeni merev állásfoglalásán a török világi jog (kánun) sok tekintetben enyhített. Az egyetemes, az egész birodalomra érvényes kánunon kívül minden egyes tartomány, így a budai kormányzóság részére is készült külön kánun, amely azonban lényegében teljesen megegyezett a birodalmi törvénykönyvvel.

Abból a tényből, hogy a török világi törvénykönyv, a kánun, a mohamedán egyházi jog, a seriat alapján épült fel, következett a magyarországi török közigazgatásnak a katonai jelleg mellett második sajátos vonása, vallásos színezete. A meghódított területek lakói csak akkor lettek török állampolgárok, ha áttértek a mohamedán hitre. A hitetleneket pedig nem nemzetiségük szerint különböztették meg, hanem gyaurt (nyugati keresztényt), koptot (keleti keresztényt), vagy zsidót láttak bennük, s olyan helyeken, mint pl. Budán, ahol a lakosság vegyes vallású volt, közigazgatásilag is hitük szerint osztályozták őket, külön tisztviselőik voltak a gyauroknak, a koptoknak és a zsidóknak. Sőt, önmagukat sem törököknek, hanem mohamedánoknak nevezték, a török szónak csúfolódó mellézközlője volt és csak ilyen értelemben használták.

Az egyházi és világi jog egyetemes érvényéből következett a magyarországi és általában az egész török közigazgatásnak harmadik sajátossága, aminek sikerét elsősorban köszönhette, az tudniillik, hogy a kormányzat szervezete is egységes volt. Mintául a központi szervezet szolgált, a többi kormányzati egység, tartományok és kerületek, mintegy tükörképei, kisebbített másai voltak a birodalomnak, bennük rendre megtaláljuk ugyanazokat a hivatalokat, amelyek a fővárosban kormányoztak. Ez az egység nemcsak a szervezet azonosságában nyilvánult meg, hanem az ügyintézés minden ágára kiterjedt. A kormányzat, közigazgatás, pénzügyigazgatás, igazságszolgáltatás minden egyes mozzanata évszázados gyakorlat alapján kialakult formákhoz igazódott, amelyekhez aprólékos pontossággal ragaszkodtak. Lehetetlen el nem ismernünk, hogy a török igazgatás etekintetben magasan fölötte állott nemcsak a magyarnak, hanem a nyugateurópainak is. A török birodalomban nem lehetett valaki tisztviselő anélkül, hogy a szükséges szakismeretekkel ne rendelkezett, pályájára hivatásszerűen ne készült volna. A budai pasák pl. a galatai vagy a drinápolyi szerájban sajátították el a katonai ismereteket, a kormányzat tudományát pedig a legmagasabb szerájban, az isztambuli szultáni udvarban tanulták. De az alacsonyabbrangú tisztviselők is mind elvégezték az azonos módszerek szerint oktató szerájok valamelyikét.

A pasa oldalán, aki a kormányzóság élén, mintegy helytartóként, a birodalom fejét, a szultánt képviselte, s akinek hatásköre ennek megfelelően a kormányzat minden ágára kiterjedt, nemcsak a katonai ügyekre, a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra, hanem a szomszédos országok és tartományok államfőivel és államférfiaival folytatott diplomáciai tárgyalásokra, sőt a vallás dolgaira is, minthogy ezt a sokféle feladatot egymaga nem oldhatta meg, akárcsak a szultáni udvarban, a kormányzóság székhelyén is tanácsadó testület, az úgynevezett diván működött.

A diván.

A divánnak tagjai közül a rangbeli elsőbbség a fegyver embereit, a különféle fegyvernemek parancsnokait, az agákat és a basikat illette meg. Utánuk a toll emberei, a kormányzóság polgári főtisztviselői, a kádi, a müffi és a defterdár következtek. Végül helyet kaptak a pasa familiárisai, udvarának bizalmas szolgálattevői. Ez utóbbiak sorába tartoztak többek között az íródeákok, nemkülönbén a magyar deákok, akik nemcsak fogalmazták és írták uruk magyarnyelvű levelezését, hanem a magyar vonatkozású ügyek elintézésében tanáccsal is szolgáltak neki.

A diván szerepe a tanácsadásra korlátozódott, a határozatot a pasa tetszése szerint önállóan hozta. Ha jogilag nem volt is köteles a diván véleményét elfogadni, a gyakorlatban rendszerint a magáévá tette tanácsosai javaslatát, amit minden fontosabb kérdésben meghallgatott. Csak a kisebb jelentőségű ügyekben döntött megkérdezésük nélkül, mert a török állambölcsélet szerint »egész ember csak az olyan ember lehet, aki magában okos, de azért tanácsot tart, mert aki tanácsot nem tart, ha okos is, csak félember, s ha meg nem is okos, akkor semmi ember.«¹⁾ A divánnak ilyen szerepéből következett, hogy nem állandóan és rendszeresen üléselő hivatal, hanem a magyar tanács mintájára működő kormány szerv volt, amit a pasa akkor és ott hívott össze, ahol és amikor azt éppen jónak látta.

¹⁾ Idézi *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. A *Szendy Károly* által szerkesztett Budapest története III. k. Bp. 1944. 201. l.

A kádi.

A pasa mellett a török kormányzat második vezető tisztviselője a kádi volt. Ugyancsak a kormányzóság székhelyén működött. A ruméliai kadiaszker főhatósága alá tartozott, az nevezte ki bizonyos megváltási díj ellenében, rendszerint másfél esztendőre, ítéletei ellen ahhoz lehetett fellebbezni. Fizetését részben a kincstárból kapta, részben pedig különböző illetekeket élvezett.

Hatásköre széles és sokrétű volt. A kormányzóság valamennyi lakosára, katonákra és polgárookra, mohamedánokra, keresztényekre és zsidókra egyaránt kiterjedt. Elsősorban igazságot szolgáltatott, bizonyos ügyekben elsőfokon, többnyire azonban mint különböző alsóbbfokú bíróságok fölöttes hatósága. Az igazságszolgáltatással kapcsolatban ügyvédi, hiteles helyi és árvaszéki feladatokat is végzett, előtte kötöttek mindenféle szerződést, amelyek az ő közreműködése révén nyertek jogi érvényt, ő intézte a hagyatéki ügyeket, kezelte a kincstárt megillető hagyatéki illeteket, gondozta az örökösök nélkül elhúnytak gazdátlan vagyonát, ami a kincstárra háramlott. A pénzügyigazgatás más ágában is jelentős szerepet játszott, ő hitelesítette a defterdári kimutatásokat és számadásokat. A piacok fölött felügyeletet gyakorolt, ellenőrizte az áruk minőségét és megszabta az árakat. Működésének ez a része már a közigazgatás mezejére nyúlt át. A pasával szemben inkább mellé-, mint alárendelt viszonyban állott, bizonyos mértékben ellenőrizte annak tevékenységét.

A kádi hatáskörének kiterjedtségéből következett, hogy egymaga nem tudta összes feladatait megoldani, hanem különböző segéderőket alkalmazott. Ezek részben a tartomány egyes pontjain mint alsófokú bírúk (náibok) működtek, részben pedig a központban meghatározott ügyeket intéztek. A mahlúl kjátibi pl. a gazdátlan vagyon kezelésében segédkezett, a kasszám a polgári, a kasszám-i aszkri pedig a katonai hagyatéki ügyekben ítélkezett, a békebíró (szueh hákimi) a kisebb pörökben szolgáltatott igazságot, a muhteszib aga a piacok és vásárok rendjét biztosította. A jelek szerint valamennyien a kádi familiárisai voltak, minden tekintetben tőle függtek, tőle kapták fizetésüket. Működésükért az államhatalommal szemben így valószínűleg a kádi viselte a felelősséget.

A müfti.

Az igazságszolgáltatás terén a kádi működését a müftié egészítette ki. Mintegy a bírói tanácsot pótolta a kádi oldalán. Ő maga nem ítélkezett, csupán véleményt nyilvánított az eléje terjesztett vitás jogi kérdésekben. Véleményét mindig írásban, a pörökben szereplő személyek nevének megemlítése nélkül adta, a véleménynek fetvá volt a neve, a müfti szó azt jelenti, hogy fetvá-kibocsátó. Sejch ül-iszlám-nak, azaz a mohamedánok vénének is nevezték, minthogy ezt az állást rendszerint idős, nagytekintélyű egyházjogászokkal töltötték be. A tartományi müftiket az isztambuli müfti, a török birodalom legkiválóbb jogtudósa, nevezte ki, mégpedig ugyancsak egy-egy évre. Fizetést a kádihoz hasonlóan kaptak. Nincs tudomásunk róla, hogy egy kormányzóságban több müfti is működött volna.

A defterdár.

A török pénzügyigazgatás élén minden egyes tartományban a defterdár állott. Ő igazgatta az összes kincstári jövedelmeket, bevételek és kiadások egyaránt az ő kezén keresztül és rendelkezése szerint kerültek rendeltetési

helyükre. E helyen nem lehet feladatomban a török államháztartás részletes ismertetése, csupán annak említésére szorítkozom, hogy a jövedelmeket két nagy csoportba sorolták. Az egyikbe azok tartoztak, amelyek különböző jogcímenek: adó, bér, illeték, vám stb. fejében folytak be a kincstárba, a másikba pedig a földesúri jogok, amelyeknek eladományozásával a kincstár katonáit és tisztviselőit fizette. A török birtokjog szerint ugyanis minden ingatlan az uralkodó, azaz a kincstár volt a tulajdonosa, aki a birtokot csak kivételes esetekben engedte át öröktulajdonul, hanem csak jövedelmét adományozta el hosszabb-rövidebb időre. Az első csoportba tartozó jövedelmeket a pénzügyi defterdár (mal defterdári) igazgatta, a másodikba soroltakat pedig a birtokdefterdár (timár defterdári) kezelte. Kisebb tartományban csak egy defterdárt alkalmaztak. Fölöttes hatóságuk a fővárosi defterdár volt, az nevezte ki őket, rendszerint csak egy esztendőre, működésükről előtte adtak számot.

A defterdár irányítása és ellenőrzése alatt az alsófokú tisztviselők, úgynevezett eminek egész serege kezelte a különböző jövedelmeket, mind a kormányzás központjában, mind pedig a vidéki városokban és falvakban. A hídpénzt a hídbiztos (köprü emini), a révpénzt a révbiztos (iszkele emini), a vámot a vámbiztos (gümrük emini), a nem mohamedánok fejadóját a dzsizje emini szedte, a kincstári bérleteket a mukátaa emini kezelte. Valamennyiük felsorolására a török pénzügyigazgatás részletes ismertetése keretében kerülhet majd sor. Egyelőre azt sem tudjuk határozottan megmondani, hogy vajjon a defterdár hűbéres familiárisai voltak-e, avagy pedig töle magánjogilag független állami alkalmazottak. A török államrendszer hűbéri jellegéből következően inkább familiárisoknak látszanak. Valószínűleg azok voltak a defterdár íródeákjai, az úgynevezett kjatibok is, akik a jövedelmek összeírását, az úgynevezett deftereket, a hódolt Magyarország történetének páratlan gazdagságú, s még alig kiaknázott forrásanyagát, készítették.

Rendőri tisztviselők.

Azokban a városokban és falvakban, ahol a török bennlakott, külön tisztviselők, úgynevezett basik őrködtek a közrend és a közbiztonság fölött. Ilyenek voltak Vácott pl. a szubasik, Budán pedig a városbiztos (sehir emini) és a városgazda (sehir kethüdászi). A vásárok rendjére a vásárbiztos (pazar basi) felügyelt. Valószínűleg a kádi főhatósága alá tartoztak, az sem lehetetlen, hogy familiárisai voltak. Szerepük még mindenestre tisztázásra szorul.

Magyar hatóságok.

Végül meg kell említeni, hogy a török az uralma alá került városokban és falvakban a magyar hatóságokat nem szüntette meg, csupán hatáskörüket csökkentette erősen. Budán pl. a hódoltság ideje alatt is volt magyar bíró, voltak magyar esküdtek. Sőt, külön bírások voltak az egyes városrészeknek, azonkívül a görögkeleti lakosságnak kenézei, a cigányoknak vajdái, a zsidóknak kethüdái. Ezek az illető népcsoport tagjainak egymásközötti pöreiben ítélkeztek, rendet tartottak, azonkívül segédkeztek a török közigazgatási és pénzügyigazgatási tisztviselőknek. Olyan helyeken, ahol török hivatalnokok nem voltak, a magyar hatóságok hatásköre természetesen sokkal kevésbé szenvedett csorbát.¹⁾

¹⁾ A török hivatalok rajzához *Fekete Lajos* tanulmányai szolgáltak alapul. Felsorolásukat, nemkülönben a korábbi irodalmat l. legújabb nagy munkájában: *Budapest a törökkorban*. Bp. 1944. (A Szendy Károly általszerkesztett Budapest története III. köt.)

VIII. FEJEZET.

A tisztviselőosztály.

A közigazgatás történelmének nemcsak a hatóságok szervezetével és működésével, hanem a bennük dolgozó tisztviselők jogi és társadalmi helyzetével, nemkülönben a hivatalviselés jellegével is foglalkoznia kell. A magyar közigazgatástörténelem ilyenirányú részlettanulmányokat eddig még nem végzett. Ezek hiányában természetesen nem gondolhatunk arra, hogy a XVI. és XVII. század magyar hatóságaiban dolgozó tisztviselők jogi és társadalmi helyzetéről, valamint hivatalviselésük jellegéről részletes képet rajzolhassunk. Itt is, miként az előző fejezetekben a hatóságok szervezetének és működésének vázolásánál tettük, az eddigi kutatás eredményeinek összefoglalásával, rendszerezésével s a még ezután megoldásra váró feladatok feltüntetésével kell megelégednünk.

A tisztviselők száma.

Kérdés, hogy a tárgyalt korban, a XVI. és XVII. században, egyáltalában beszélhetünk-e tisztviselőosztályról, mint a társadalom külön rétegéről? Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a királyi és fejedelmi, valamint a rendi hatóságoknál alkalmazott, tehát közszolgálatot végző hivatalnokok száma elérte azt a határt, amelyen már külön társadalmi osztály kialakulhatott volna. Pontos statisztikai adatok etekintetben nem állanak rendelkezésünkre, ezeket a részletkutatásnak kell majd összeállítania, elég azonban a korábbi fejezetekben tárgyalt hatóságok során végigtekinteni, hogy e megállapítás helyességében ne kételkedjünk.

A közszolgálatban álló uralkodói és rendi tisztviselők száma a XVI. és XVII. század folyamán fokozatosan növekedett, ami több tényező együttes hatásával magyarázható. Mind az uralkodói, mind pedig a rendi kormányzat az emberi életnek egyre több területére és egyre mélyebben terjesztette ki ellenőrző és irányító befolyását. Ennek érdekében újabb és újabb hatóságokat állított fel, több és több tisztséget szervezett. A kormányzók és kormányzottak egymáshoz való viszonyát szabályozó római jogrendszernek már a középkorban kimutatható hatása az újkor századaiban még fokozottabb mértékben érvényesült. A kormányzás és közigazgatás módszere is fejlődött. E tekintetben az írásbeliség térhódításának volt a legnagyobb jelentősége. Ezt a folyamatot külön tanulmányban kellene megvilágítani. A hatóságok egymásközött írásban érintkeztek, magánosok is így adták elő kívánságaikat, így kaptak azokra választ. A beadványokat iktatták, azaz hátlapjukra rávezették a rövid tartalmi kivonatot és a kézhezvétel napját, majd lajstromba

foglalták őket. A tanácsi tárgyalásról jegyzőkönyvet vezettek, az elintézésről tervezetet készítettek, amit kijavítva és jóváhagyva letisztáztak és megpecsételték. A kiadványok fogalmazatait ugyancsak lajstromozták, s a beadványokkal, a jegyzőkönyvekkel, valamint az ügyintézés során keletkezett egyéb iratokkal együtt az irattárban gondosan megőrizték. Különösen sok írásbeli munka akadt az elszámolással kapcsolatban. A számadásra kötelezett tisztviselők tisztségüket írásbeli leltárak alapján vették át, pontos naplót vezettek, hosszabb-rövidebb időközökben kimutatásokat készítettek, elszámolásuk minden tételét írással, fizetési meghagyásokkal és nyugtákkal igazolták. A pénztárkezeléssel megbízott tisztviselők mellett ellenőröket alkalmaztak, akik maguk is ugyanúgy könyveket vezettek, kimutatásokat és számadásokat készítettek, mint akiket ellenőriztek. A számvévőhivatalokban pedig mindent gondosan feljegyeztek és pontosan nyilvántartottak, aminek alapján az elszámolások helyességét megvizsgálhatták. Az írásbeliség térfoglalása nagyot lendített a közigazgatás menetén, egyben azonban költségesebbé is tette, amennyiben egyre több tisztviselőt foglalkoztatott. Ez a költségtöbblet azonban hasznos befektetésnek bizonyult, mert az eredményességet biztosította.

A tisztviselők jogi helyzete.

A tisztviselők számának megnövekedése, bármilyen nagyra emelkedett is ez a szám, egymagában még nem jelentette tisztviselőosztály kialakulását. Ehhez arra is szükség lett volna, hogy a tisztviselők azonos jogi és társadalmi helyzetben éljenek, s hivataloskodásuk jellege se mutasson lényeges különbséget. E feltételek azonban a XVI. és XVII. század magyar tisztviselőinél hiányoztak, ez az oka, hogy külön tisztviselőosztály ebben a korban még nem tudott kibontakozni, bár kezdeteit már ki lehet mutatni.

Ami a tisztviselők jogi helyzetét illeti, két részre oszthatjuk őket, az egyik közjogi, a másik magánjogi alapon szolgált. Közjogi alapon szolgálóknak azokat minősíthetjük, akiket az uralkodó vagy a rendek nem mint magánosok, hanem mint az államhatalom részesei, képviselői és gyakorlói alkalmaztak. Ezeket nevezhetjük köztisztviselőknek. A lényeg nem az volt, hogy kit vagy mit, hanem hogy milyen alapon szolgáltak. Mert szolgálhatta valaki az államhatalom részeseit, képviselőit és gyakorlóit nem ebben a minőségükben, hanem mint magánosokat, miközben az államhatalom gyakorlásával kapcsolatos munkát végzett. Munkáját azonban alkalmazója, mint magánember fizette, csak tőle függött, tőle kapott utasítást, neki tartozott számadással, munkaadója tetszése szerint elbocsáthatta, működéséért minden tekintetben vállalta és viselte a felelősséget. Az ilyen, magánjogi alapon, hűbéri jelleggel szolgáló tisztviselőket familiárisoknak, servienseknek vagy servitoroknak nevezték. A familiárisok az újkor két első századában is megtartották azt a jelentékeny szerepet, amit a kormányzat és a közigazgatás valamennyi ágában a középkorban játszottak. A legmagasabb tisztségektől a legalacsonyabbakig mindenütt találkoztunk familiárisokkal.

A familiáris viszonyal a kormányzat és a közigazgatás tényezőinek számolniuk kellett, azt nem küszöbölhették ki, noha az újkori fejlődés a közjogi alapon való tisztségviselés felé haladt. Erre mutat az a törekvés, hogy a familiáris szolgálatnak közjogi jelleget igyekeztek adni azáltal, hogy a familiárisokat az urukhoz, dominusukhoz való hűségen kívül, ami magánjogi szolgálatuk alapja volt, a dominus által képviselt és gyakorolt állam-

hatalom iránti hűségre is esküvel kötelezték. Ugyancsak ezt a célt követték akkor is, amikor a familiárisok fizetését az államhatalom vállalta magára, ha nem is közvetlenül, hanem csak olyan formában, hogy e hatalom részesei és gyakorlói familiárisok tartására külön fizetést kaptak. Az ily módon fizetett és az államhatalomra esküt tett familiárisokat már nem tekinthetjük tisztán magánjogi alapon szolgáló tisztviselőknek, ők már átmeneti fokot alkottak a magánalkalmazottak és a közhivatalnokok között.

A tisztviselők társadalmi helyzete.

Miként jogi, azonképen társadalmi helyzete sem volt egységes a XVI. és XVII. század tisztviselőinek. Társadalmi téren még nagyobb különbségeket mutatnak, mint szolgálatuk jogi természetét tekintve. A társadalomnak úgyszólván valamennyi osztályát és rétegét képviselve találjuk soraikban, kezdve a királyi tanácsban és az udvari, valamint az országos hatóságok elnöki székében helyet foglaló főpapokon és országbárókon, a királyi és fejedelmi, nemkülönböztetve rendi kormányzerveknél tisztséget vállaló középirtokos nemességén, a városok életét irányító vagyonos polgárságon át a kenyérért hivatalában kereső kismemesig, s a polgári vagy jobbágyi sorból a közszolgálat mezején felfelé törekvő deákokig. Tévedés lenne azt hinnünk, hogy ebben az időben köztisztviselő csak nemes ember lehetett, viszont majdnem szabályként állapíthatjuk meg, hogy akik a köz szolgálatában érdemeket szerezve kitűntek, előbb-utóbb elnyerték a nemesi rangot. A rendiség olvasztó ereje a tisztviselőkkel szemben is teljes mértékben érvényesült. Az a tisztviselő, akit az uralkodó kegye nemességgel jutalmazott, még ha uralkodói szolgálatban állott is, a nemesi jogok és kiváltságok birtokába jutva többé már első-sorban nem uralkodói hivatalnoknak, hanem a magyar rendiség tagjának tekintette magát, s annak érdekeit tűzön-vízen keresztül védelmezte. Ezt a rendi szellemet tekinthetjük az egyetlen olyan vonásnak, amely a tisztviselőrétegek valamennyi tagját egyformán és kivétel nélkül jellemezte, ez azonban nem valami külön tisztviselői, hanem általános rendi jelenség volt, amely a rendiség nem tisztviselő tagjainál ugyancsak kimutatható.

A hivatalviselés jellege.

A tisztviselők társadalmi helyzetéből következett, hogy a legtöbben közülük a hivatalviselést csak mellékes foglalkozásnak, társadalmi és gazdasági állásuk természetes velejárójának, hatalmuk biztosítékának tekintették, nem pedig élethivatásnak. Elsősorban főpapok, birtokos főurak, jómódú nemesek és polgárok voltak, s csak másodsorban, inkább mellékesen, hivatalnokok. A hivatalnoki pályára szakszerűen nem készültek, erre szükségük sem volt, mivel a tisztségek viselőitől általában nem kívántak különleges szakismereteket. Az általános műveltség, amit a kor iskolái nyújtottak, elegendő volt a vezető állások betöltéséhez. Csak egy-két, inkább középső és alsófokú tisztségnél, pl. a királyi és kormányhatósági titkárokénál, a bírósági ítélmesterekénél, a vármegyei, városi és széki jegyzőkénél, s bizonyos közigazgatási ágakban, pl. a bányaigazgatásban, általában a számvevőségeken volt a szakismeret nélkülözhetetlen. Az ilyen tisztségek betöltőinek hivatalviselése lényegesen különbözött a többiétől, bennük láthatjuk a lassan kibontakozó tisztviselőosztály első képviselőit, őket tekinthetjük az újkori hivatásos hivatalnoktípus már a középkorban felbukkanó, s a XVI. és XVII. század folyamán egyre nagyobb számban szereplő megszemélyesítőinek.

A hivatalnoktípus kialakulásával külön tanulmány lenne hivatott foglalkozni. Társadalmi eredetét tekintve, a közép- és kisbirtokos nemesség fiai közül kerültek ki képviselői, de polgári és jobbágyi származásúak is akadtak soraiban. Feltűnően sok volt közöttük az úgynevezett deák, latinul litteratus. Ez a cím iskolai végzettséget jelentett, mégpedig éppen a deákok nagy számából következtetve valószínűleg nem kizárólag egyetemet, hanem hazai középiskolait is, amelynek révén a deák elsajátította az írás és fogalmazás tudományát és ez utóbbihoz szükséges jogi és bölcséleti ismereteket. Valószínű azonban, hogy a deákok közül sokan külföldi egyetemeken fejezték be tanulmányaikat. Az egyetemek anyakönyvei azt bizonyítják, hogy a magyar ifjak igen nagy számban látogatták a főiskolákat, főleg az olaszokat, németeket, németalföldieket és franciákat. Az egyetemek hatása az újkori közigazgatásra semmivel sem volt kisebb, mint a középkorban, csupán róla ezideig még kevesebbet tudunk, mint amennyit a középkori ilyenirányú kutatások már kiderítettek.

A hivatásos hivatalnoktípust elsősorban az jellemezte, hogy pályájára szakszerűen készült és különleges ismeretekkel rendelkezett. Ebből azonban nem következett szükségszerűleg, hogy élete végéig megmaradt pályáján. A felfelé való emelkedés útja nyitva állott előtte, s elérhetett olyan tisztségeket, amelyekben szakismeretekre már nem volt szüksége. Egyes családok két-három nemzedéken át tették meg ezt az utat. Ebben a korban már nem volt ritka jelenség, hogy apát fiú, majd unoka követett, ha nem is ugyanabban a tisztségben, de ugyanannál a hivatalnál, vagy általában a közszolgálat mezején. E hivatalnokcsaládok azután, ha nem lettek volna már nemesek, rövidesen nemességet nyertek, s beleolvadtak a rendiség osztályaiba. Igen sok nagymúltú és fényesnevű magyar családot a hivatalnoki pálya lendített magasba. A családtörténelemnek erre tekintettel kellene lennie s akkor tanulságos adatokkal szolgálhatna a közigazgatástörténelemnek.

Hivatali jog és etika.

A hivatalviselés jellegével szorosan összefüggött a hivatali jog és a hivatali etika kérdése. Mindkettő csak a közjogi alapon történő hivatásszerű hivatalviseléssel kapcsolatban fejlődhetett ki, bár nyomai másutt, pl. a városi tanácsoknál is kimutathatók. Ezzel a kérdéssel is külön tanulmánynak kellene foglalkoznia. Általános érvényű törvény vagy rendelkezés a hivatalviselésről nem rendelkezett, a kor gyakorlata az volt, hogy minden tisztviselő névre szóló hivatali utasítást kapott fölöttes hatóságától. Ezekből az egyéni utasításokból azonban kimutathatóak bizonyos általános törekvések, amelyek a tisztviselői képzés, az alkalmazás és elbocsátás, a felelősség és felelősségre vonás, a közigazgatási bíráskodás, az összeférhetetlenség, a munkaidő, a munkarend, a hivatali titok, a hivatalon belüli viselkedés és azon kívüli életmód stb. kérdéseinek egységes szabályozására irányultak. Hogy belőlük mi valósult meg, azt csak megfelelő részlettanulmányok alapján lehet majd látni.

Utóhang.

Munkám nem akart a magyar közigazgatás XVI. és XVII. századi történetének összefoglalása lenni. Tudom, hogy ilyen összefoglalást csak megfelelő részlettanulmányok alapján lehet majd írni; hogy ezekre mennyire szükség van, s belőlük milyen kevés, azt lépten-nyomon kénytelen voltam megállapítani és hangsúlyozni. A sok panasz helyett, mondhatná valaki, jobb lett volna, ha a szerző inkább valamelyik részletkérdés teljes tisztázására vállalkozott volna. Az igazat megvallva, sokkal szívesebben tettem volna ezt. Fájdalmasan hagytam abba vagy mellőztem egy-egy közigazgatási ág vagy hivatal multjának részletes és teljes megismerését és megismertetését, de így kellett cselekednem, mert nem ez volt a feladatom.

Feladatom csupán az volt, hogy az eddigi irodalom alapján összefoglaljam azt, amit az újkori magyar közigazgatás két első századának, helyesebben török-kori történetéről tudunk. Török-kor alatt az 1526-tól a török kiűzéséig terjedő időt értem. A két határpont nem mesterséges, a Habsburg-ház trónralépte és a török kiűzése egyaránt mélyreható változásokat hozott a magyar közigazgatás szervezetében. Ez a változás az egyes hatóságoknál nem pontosan egyszerre következett be, erre a tárgyalásnál figyelemmel voltam.

Eredeti feladatomat aránylag könnyen megoldhattam volna. Látva azonban, hogy az eddigi irodalom alapján a magyar közigazgatás multjáról mily keveset tudunk, arra a meggyőződésre jutottam, hogy munkám csak úgy nem lesz torzó s a magyar közigazgatástörténelemnek csak úgy teszék szolgálatot, ha arra is kiterjeszkedem, amit nem tudunk, de tudnunk lehetne és kellene. Vagyis nemcsak beszámolókat adok, hanem a jövő kutatás feladatait és kereteit is megjelölöm. Törekedtem a teljességre, amit azonban természetszerűleg lehetetlen volt elérnem.

E módosított célkitűzés folytán elkerülhetetlenné vált, hogy egyes kérdések, pl. a szepesi kamara fejlődésének tisztázására levéltári kutatásokat végezzek. Ezt azonban mindenütt, ahol szerettem volna, nem tehettem meg. Munkám így is túllépte az eredetileg tervezett kereteket és időbelileg is nagyon elhúzódott. Az eredeti forrásanyaghoz való visszatérés magyarázza meg az egyes fejezetek aránytalanságát. Csak így érthető, hogy éppen azok a részek lettek aránytalanul hosszúak, amelyeknél az irodalom jóformán teljesen hallgatott, s így kényszerültem magukat a forrásokat megszólaltatni.

Munkám — ezt ismétellen hangsúlyozom — nem összefoglalás, hanem célkitűzés, s így megállapításaim végleges érvényre nem tartanak igényt. Annál kevésbé, mert sokszor voltam kénytelen feltevésekhez folyamodni. Feltevéseim és megállapításaim helyességét vagy helytelenségét a részlettanulmányok fogják majd eldönteni. Ezeknek munkám semmiképen sem akart elebevágni, sőt ellenkezőleg, utat nyitni kívánt nekik. Rendeltetését akkor fogja elérni, amikor minden vonatkozásban meghaladottá válik.

Végül kötelességemnek tartom kegyelettel megemlékezni Magyary Zoltánról, akinek gondolata volt e munka megjelentetése, annak sorsát mindvégig a legnagyobb gonddal kísérte figyelemmel, elkészültét azonban már nem érthette meg.

Figyelmeztetés!

A kötet utólagos átszámozása következtében a mutatóban a lapszámokat jelző számokhoz mindig még +2 adandó. Így pl. Abai Imre nem az 564., hanem az 566. lapon keresendő.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abai Imre 564
Abaujvár m. 151, 167, 280
Abele, osztrák államférfi 196
Abroszpénz 458
Abrudbánya 289, 505
— adózása 462—3, 475
Abstemius I. Bornemissza
Accisa 184, 282—4
Acsády Ignác 75, 118, 125, 133,
141, 157, 162—3, 202, 211,
214, 216—7, 224, 229, 232,
240—1, 248, 253, 377, 456
Adams, Georg Burton 14
Adler, Sigmund 11, 16, 71
Administratori tisztség Erdélyben 476
Adófajták 229—230
Adófőpénztár 365
Adóigazgatás 123—4, 147, 154,
170, 172, 184, 192, 227—246
— Erdélyben 394, 419—420,
427—8, 456—476
— a középkorban 38
Adorján kancellár 33
Adóztatás joga 227
Aga tisztsége 595
Aichinger Mihály 131
Aichpüchl Károly bizottsága
199—201
Ajthony Jakab 448
Ajtonállómesteri tisztség 29—30
Albáni tisztség 26
Albrecht, J. 563
Alhelytartóság Erdélyben 389,
391, 395
Alispáni tisztség a középkorban
38—39
a 16—17. században 531—3
szerepe az adóigazgatásban
233
— törvényszék 536
Alkapitányi tisztség 257
Alkancellári tisztség a középkorban 33—36
— a 16—17. században 112
Alkancellárok névsora 112
- Alkincstárnoki tisztség 29
Alkotmány felfüggesztése
105—110
— helyreállítása 110
Almás adózása 463
Alnádori tisztség a középkorban
24
— a 16—17. században 110, 516
Alországbírói tisztség 26
Alsó László 563, 572
Alsóausztriai handgrófság 209
— helytartóság 374
— kamara szerepe a bányai-
igazgatásban 296—9
szerepe a harmincadigazga-
tásban 211, 213, 217
— számvevőség 62, 67
Alsólivda 569
Alsómagyarországi bányai-
kamara 292—362
— bányavárosok szövetsége
289
Alsósajói bányászat 369
Alsóvereckei harmincad 221
Alszászy András 76
Alsзык 526
Alszolgabírói tisztség a közép-
korban 39
— a 16—17. században 529,
533
Altárnokmesteri tisztség 28
Altland 378
Aludvarbírói tisztség 260—2
Alvinci sókamara 509
— uradalom 480
Alvinczy István 510
— Péter 145, 473
Amade Lénárt 243
Ampringen János Gáspár kor-
mányzósága 105—110
Andrássy Gyula 71
— Márton 405
— Miklós 285, 578
Andreasich Mátyás 130, 145
Andreássy József 376
Angarány Tamás 130—1, 376
- Angol államtitkárok 55
— közigazgatás fejlődése 14—16
— közigazgatástörténelem 4
Ankerraith János Péter 130
Anna királyné, II. Lajos
felesége 493
— királyné, II. Ulászló
felesége 293
Annona 229, 246
Antiquavilla I. Ófalu
Anyakönyvvezetés 537
I. Apafi Mihály fejedeleméé
443—4
II. Apafi Mihály fejedeleméé
444
Apor István 453
Apponyi Albert 71
Approbatæ Constitutiones 439
Arad m. 151, 167, 379
Aranyidkai bányászat 191, 369
Aranymosás 350, 365
Aranyos szék 378, 586
Aranyosbánya 289
Aratópénz 269
Arendatori tisztség Erdélyben
487—492
Armbruster Pál 130—2
— Pál Kristóf 129, 131
Aszalay István 130, 176—8
Auner János 469
Auspitzi handgrófság 209,
224—6
Ágoston Károly 564
Áldásy Antal 563
Államtudomány fogalma 3—4
Állandó konferencia 52
Árszabályozás 201, 538, 562
Árva m. 274, 493
- Babocsa posta 374—5.
Bachmann, A. 16, 71
Bagdy György 391
Bajomi harmincad 222, 446
Bajony Benedek 392—3
Bakabánya, 288 329, 543
—i bányamester 339

- Bakács István 369
 Bakics Pál 205
 Bal Jeromos 580
 Balassa Imre 75, 97, 386—8
 — János 397
 — Menyhért 405—6, 501
 Balássy Ferenc 41, 419, 540
 Balázsfalvi uradalom 484
 Balázssy Tamás 77
 Balla Károly 564
 Ballagi Aladár 592
 Balogh András 509
 Bancalis repraesentatio 226
 Baranyay Bálint 130
 Baráth Tibor 229, 243, 456
 Barcaság 474
 Barcsa János 577
 Barcsay Ákos kormányzósága 440
 — fejedelemsége 443
 Barcsi posta 374—5
 Bardóc szék 587
 Bars m. 274, 574—5
 — város 543
 Bartholomaeides László 540
 Basi tisztség 595, 597
 Basta György 448, 499
 — kormányzósága 421—3
 Batizi János 453, 455
 Batthyány Boldizsár 76
 — Kristóf 76
 Bazin 283, 543, 555
 —i harmincad 216
 Bálint beszercei bíró 391
 Báni méltóság a középkorban 26—27
 — a 16—17. században 249—250, 252, 517—518
 Báni kancellária 26
 Báni tisztség I. Várkapitány
 Bánffy István 76, 78
 — Kristóf 77
 — László 76, 78
 — Pál 461
 Bánffy-család 569
 Bánffyhunyadi 513
 — adózása 463
 Bányahivatali jog 364
 Bányagazgatás 147—8, 153, 162, 192—3, 200, 284—370
 — a középkorban 37—38
 — Erdélyben 426—7, 492—511
 — Felsőmagyarországon 366—370
 — I. még Beszerce-, Körmöc-, Selmecbánya alatt
 Bányajog 364
 Bányakamarák 290—2
 Bányamonopólium 284—286
 Bányarendtartás életbe-léptetése 305
 Bányaszabadság 284—6
- Bányatisztviselők bányaművelése 309—310, 363
 — nemzetisége 503
 Bányaugyi bíráskodás 153, 300, 305—6, 316, 323—5, 338—339, 350, 363
 Bányavárosok 200
 — igazgatása 306—7, 540—564
 — joghatósága bányatisztviselő fölött 308—9
 Bányavidékek 288—290
 Bártfa 151, 543, 561
 —i harmincad 151, 159, 217, 220—1
 —i pénzverőház terve 366
 Bأتي harmincad 207
 Bátaszék 543
 Báthory András 76, 91, 97, 392—393, 395, 400, 406—7
 vajdasága 396—7
 — Boldizsár 419—420, 465
 — Endre bibornok fejedelemsége 421
 — Gábor fejedelemsége 432
 — György 406
 — István nádor 100, 249
 helytartósága 90—91
 — István országbíró 76
 — István erdélyi vajda 386
 — István erdélyi fejedelem 407, 413—418
 — István (Báthory Zsigmond unokatestvére) 418—9, 465
 — Kristóf 407, 414
 — Miklós 76
 — Zsigmond vajdasága 414
 fejedelemsége 415—421
 — Zsófia 504, 566
 Bátorkeszi posta 373
 Beatrix királyné, I. Mátyás felesége 293, 493
 Bebek Ferenc 406
 Bebek-család 151
 Beck Lipót 130—2
 Beczkó 566
 Bedy Vince 564
 Beheim Bernát 294—5, 347
 — Bertold 295, 312
 Behr Henrik 130—1
 Bej tisztség 594
 Bejlerbeji tisztség 594
 Belényes adózása 463
 —i harmincad 222, 452
 —i uradalom 478
 —i vas- és rézbánya 504
 Bellusi harmincad 211
 Below, Georg v. 5, 20
 Belsőausztria 590, 592
 — és a horvát-vend végvonala 249—250
 Belső-Szolnok m. 378, 460, 491
 — adózása 475
 Beniczky Benedek 281
- Benkner János 405
 Benkő József 387, 588
 Beóthy Ákos 71
 Bercsényi Imre 130, 171—2
 — Miklós 279—280
 Berdöci harmincad 219
 Bereck adózása 475
 —i harmincad 452—3
 Bereg m. 151, 167
 —i tized 494
 Beregszász 543
 Berény (Jász-) 578
 Berkeszi István 564
 Berthold, mainzi érsek 18, 54
 Bertóti posta 373
 Berzeviczy Edmund 414
 — Márton 414
 Beszerce városa 513
 —i harmincad 445, 447, 452
 Beszerce vidéke 378, 582
 —i tized 488
 Beszercebánya 283, 288, 543, 555
 Beszercebányai bányabíró 356
 — bányabíróság 350
 — bányairnok 355
 — bányamester 354—6
 — bányorvos 361
 — bányatisztviselők 354—356
 — bányatügelők 355
 — ellenőr 352—3
 — erdőtisztviselők 359—361
 — égetőmű 358
 — fairnok 359
 — gerebimnok 359
 — harmincad 210, 216
 — hámorok 358
 — intéző 349—350
 — kamara 348—362
 — kémfész 358
 — kohótisztviselők 356—8
 — latin irnok 354
 — pénztárnok 351—2
 — pénzverés 349
 — posta 374
 — rézbányászat 293—4, 299, 348—362
 — rézvállalat 348—362
 — réz értékesítése 361—2
 — segédintéző 350—1
 — sörfőzés 359
 — számvevő 353—4
 — szertársáfár 358—9
 — udvarbíró 359
 Bethlen Elek 387, 475
 — Farkas 391, 472
 — Gábor fejedelemsége 432—6
 adóztatása 466—7
 és a bányászat 309
 — István 499
 kormányzósága 433
 fejedelemsége 436—8
 — János 469, 472

Betlen adózása 463
 —i uradalom 478
 Bezenczy Kelemen 130
 Bezgani harmincad 219
 Bezsák Miklós 20
 Bécsi handgrófság 222—4
 — harmincadpénztárnoki tisztség 223—4
 — rézfaktor 361
 — városi bank 224
 Békés Gáspár 413
 Békés m. 151, 167
 Bél Mátyás 129, 146, 578
 Bélabánya 283, 288, 329, 543
 —i bányamester 339
 Bélaváry Dávid 309
 — György 264
 — Miklós 176, 178, 502—3
 Bélay Vilmos 494
 Beldi János 419
 Bérletrendszer a pénzügyigazgatásban a középkorban 37—38
 — Erdélyben 394
 Bidermann, H. I. 71, 114
 Bidermas Zsigmond János 109, 131
 Bihar m. 151, 167, 382, 481
 Biró Sámuel 505
 — Vencel 386, 399, 456
 Birodalmi kamarai törvénytörvények 48
 — kancellária 54, 56—58
 Birtokadományozás joga 396
 Birtokgazdaság 1. Koronabirtokok és Várbirtokgazdaság
 Biztosok adóigazgatása 241—2
 Biztossági feladatok 184
 Bloenstein Mátyás 307—8
 Bocskay György 113
 — István 101, 415, 420—1, 575
 várad kapitánysága 481
 fejedelemsége 431
 Bodenheli posta 374
 Bodrogolási 543
 Bodzai harmincad 452—3
 Bónis György 14
 Bonyhay Benjámín 572
 Borbála királyné, Zsigmond felesége 292
 Borberek adózása 474
 —i sókamara 509
 Boreczky Elemér 28
 Borkivitel Lengyelországba 172, 184
 Bormérés 177
 Bornemissza Anna 443—4, 456
 — Boldizsár 387—8, 508
 — Ferenc 130—1
 — Gergely 157, 213
 kolozsvári lakos 464—5
 — György 242
 — István 376

Bornemissza János 130—1
 — Pál 75, 76, 78, 95, 97, 100, 207—8, 399—401, 445, 457, 499—500, 505, 507
 Boronkay János 466
 Borosjenő I. Jenő
 Borovszky Samu 540
 Borsai posta 374
 Borsod m. 151, 167
 Bosnyák István 111—2
 Bossáci harmincad 211
 Bossány Baltazár 242
 Boszniai vilájet 594
 Botka Tivadar 41, 539
 Böheim I. Beheim
 Böhm Tamás 132
 Böki posta 373
 Branck György 130, 132
 Brandenburi Katalin fejedelemsége 436—8
 Brankovics János Pál 130
 Brassó városa 448, 452, 454, 513
 —i harmincad 445, 447—8, 453
 —i posta 377
 Brassó vidéke 378, 582
 —i tized 488
 Bratiköci harmincad 219
 Bratikovecz I. Bratikóc
 Brádi hamincad 455
 Brean Lipót Ignác 130
 Breiner Szigfrid Kristóf bizottsága 186—197
 Bresslauer rézfaktor 361
 Breznay Imre 556, 564
 Breznóbánya 283, 289, 543
 —i erdősfár 360
 Broderich (Brodarich) Mátyás 493
 Brucki harmincad 218
 — határozat 590
 Bruckner Győző 580, 582
 Bucsuszék 528
 Buda 543, 549, 553, 555, 597
 — mint kormányzékhely 91
 Budai bányakamara 292
 — harmincad 207
 — jog 542
 — jogkönyv 542
 — pasa 594
 — pénzverőkamara 290
 — posta 377
 — tisztartó 577
 — várnagy 29
 — vilájet 593—4
 Budai Péter 470, 472
 Buday Kálmán 414, 456
 Burghausen Miklós 422, 425, 448
 Burgundia közigazgatása 16
 Burgundi Mária, I. Miksa császár felesége 16, 47
 Burgundi recepció kérdése 16
 Bustyháza 494

Buza János 448
 Búza város 485, 491
 Büdöskuti harmincad 218
 Capreolo Tamás 423—5
 Caraffa 473—4
 Cassa parochorum 183
 Castaldo János 381, 395—6, 400
 Cegléd 565, 568, 570
 Cenki posta 374
 Census 229
 Centumvirek 550
 Cédulaváltság 464
 Céhek a középkorban 42
 — a 16—17. században 560—2
 Céhmeisteri tisztség 561—2
 Chaos főkamagróf 311
 Chaply József Alajos 563, 572
 Chernel Kálmán 564
 Cibak Imre 386
 Cigányvajda 597
 Cikler 559
 Cikó Mihály 483
 Cirkálás 536—7
 Cles Bernárd, trienti érsek 55, 113
 Cokon I. Koheim
 Commissariatica 184
 Connert János 588
 Conservatori tisztség 419, 464—6
 Contributio 229
 Corbely János 130—1
 Corvin János 293
 Crisy Bertalan 361
 Czech János 540
 Czengell Kristóf 132
 Cziráky Mózes 145
 Czurdorff I. Zurány
 Czvetlini harmincad 219
 Csanád m. 151, 167
 Csanádi szandzsák 593
 Csanda István 131
 Csapó Kálmán 564
 Csáky Dénes 415
 — Ferenc 368
 — István 366—7, 421
 — László 78
 — Mihály 406—410, 413—4
 Csáky-család 368, 580
 Császár Edit 577
 Cseffey János 419
 Cseh kancellária 57—58
 — közigazgatás 20
 Cseklézi posta 373
 Cseléndrendészet 537—8
 Csepregi posta 374
 Cseraknai sóbánya 508
 Cserey Mihály 468
 — Miklós 193, 469
 Cserepovich Miklós 406

- Cseresnyey Fülöp 370
 Csernabányai vashámor 480
 Csernyánszky Ferenc 131—2
 — Miklós 131—2
 Csertézi harmincad 221
 Csery József 540, 564
 Csik szék 378, 513, 586
 Csiki harmincad 452
 — vashámor 504—5
 Csikvári (Wührl) Jákó 377
 Csikszereda adózása 475
 Csitári posta 373
 Csizmadia Andor 542—3,
 551—2, 556, 563
 Csongrád m. 151, 167
 Csontos József 43, 563
 Csurgói posta 374—5
 Csutor János 272
 Csutorás László 41, 539
 Csütörtökhely 579—580
 —i harmincad 221
- Daczó Ferenc 419
 Dallos Miklós 77
 Dalmát sókamara 292
 Danchy István 131—2, 135
 Danéczy György 178, 181
 Darabontok Erdélyben 483
 Daróczy Ferenc 163
 Datum per manus formula 33
 Dauber Péter Kristóf 130
 Dávid Pál 112
 Deák Ferenc 71
 Deákok 264—5, 601
 Debrecen 543
 —i harmincad 222, 446, 452
 —i sóhivatal 200
 Defter 597
 Defterdár 596—7
 Delegatusi tisztség 419,
 464—5
 Demkó Kálmán 43, 563—4,
 580, 582
 Dengeleghy Miklós 277
 Deputáció, udvari 71
 Deputatusi kormányzerv
 Erdélyben 443—4, 474
 Deputátusok adóigazgatása 241
 Derékszék 520—1, 524—6,
 588
 Dessewffy János 76, 78, 125,
 129, 493, 498
 Detre adózása 463
 Dés 289
 — adózása 462, 474
 Dési harmincad 447, 452—3
 — sókamara 200, 292, 401,
 507—511
 Dési Máté 509
 Déva 380, 397, 473—4
 — adózása 474
 Dévai harmincad 446—7,
 452, 455
- Dévai posta 374, 377
 — sókikötő 511
 — uradalom 478—480
 Dézsmási tisztség Erdélyben
 489—90
 Dica 229
 Dietrichstein főkamagróf
 310
 Dilenschneider János
 Claudius 109
 Diósgyőr vára 151
 Dirner Jónás 581
 Divald József 309, 367—8
 Diván 595
 Divisor 559
 Dobay János 508
 Dobó Domokos 398
 — István 586
 — vajdasága 397—9
 Doboka m. 378, 460, 491
 — adózása 475
 Dobrasowsky Venceszlav
 131—2
 Dobraviczky János 295, 312
 Dobronivai uradalom 306
 Dobronya 543
 Dobsinai bányászat 368
 Domanovszky Sándor 202,
 266
 Domitrovich Péter 112
 Domokos János 469
 Domus annonariae I.
 Élészázak
 Donativum 229, 246
 Dornberg Rézmán 90
 Dósa Elek 484, 488, 492
 Draskovich György 76, 95,
 100, 111—2
 — János 77, 100
 — Miklós 77
 Drágffy-család 151
 Drégelyi harmincad 217
 Drugeth-család 566
 Dubniczay János 130—1
 Dudás Gyula 540, 577
 Dudich (Sbardelato) András
 76, 112
 Duk Bernát 367
 — Sebestyén 148
 Duka István 174—176
 Dulfalu 494
 Dullersberg Fülöp Jakab 130
 Dullói tisztség 588
 Dvornikovich Mihály 112
- Ebeczky Emil 540
 — Imre 130—1
 — Mátyás 130—2
 Ebenfurti harmincad 219
 Ecker Lukács 130, 376
 Eckhart Ferenc 36, 297, 301,
 538
 Ecsedi harmincad 221
- Edelényi-Szabó Dénes 379
 Edelspacher Antal 27
 Edenffy László 398
 Eger vára 151, 232, 249,
 267, 270
 Egri érsekség tizedjüvedelme
 267
 Egeres adózása 403
 Egészségügyi rendszert 538
 Egyetek hatása a köz-
 igazgatásra 601
 Egyházi birtokok kamarai
 igazgatása 270—2
 — Erdélyben 428
 Egyházi eredetű kincstári
 jüvedelmek 267—272
 Einrichtungswerk 279
 Eiselsberg Ferenc 130
 Eisforth Pál 109
 — Tamás János 130—1
 Ejálet 593
 Ekker I. Ecker
 Ellenőrség Erdélyben 401—2
 Ember Győző 89, 280
 Emin tisztség 597
 Emir tisztség 594
 Enczenbeis György 131
 Endes Miklós 588
 Engel János Keresztély 400,
 402, 445, 458, 461—2,
 500, 505—7, 509—510
 Engelsheim János Adolf 130
 Eördögh Péter 131
 Eötvös József 563
 Eperjes 151, 280, 369, 543,
 555, 561
 — mint kamaraszékhely
 157, 167—8, 171
 — mint a sóvári sóbányák
 bérloje 177
 —i erdők 185
 —i élészáz 275
 —i harmincad 151, 168, 217,
 220—1
 —i posta 373
 Erasmus kormánytanácsi
 titkár 424
 Ercky János 499
 Erdély államformája 382—6
 — elnemetesítésének terve
 423, 429
 — különállása 378
 — területe 378—382
 — és a szepesi kamara 151
 Erdélyi alvajdai tisztség
 26—27, 387, 398
 — államtanács 444
 — fejedelemség 413
 — fejedelmi alkancellárok
 409—410, 412
 altitkárok 409—410, 412
 birtokok igazgatása
 476—484

Erdélyi fejedelmi cím 382, 414
 exactorok 419
 hatalom 382—6
 irattár 412
 írások 411—2
 ítélőmesterek 410—2
 jegyzők 411—2
 jogügyigazgató 411
 főszálgazgató 1.
 Kincstartóság
 kancellária 407—414, 416,
 418, 422, 443
 kancellárok 408—412,
 414—6, 418
 szerepük a postaigazgatás-
 ban 512—3
 kiadványok 412
 kincstartóság 1.
 Kincstartóság
 pecsétek 412
 pénztárnok 419, 434—6
 tanács 392, 394, 406—7,
 413—419, 421, 431—3,
 436, 439—444, 470
 tábla 410—2, 433
 táblai bírák 411—2
 táblai ülnökök 411—2
 titkárok 409—410, 412
 udvarbíró 1.
 Kincstartóság
 udvarmester szerepe a
 postaigazgatásban 512—3
 — főharmincados 448—9
 — harmincadfőigazgató 453
 — három nemzet 378
 — jobbágyadózás 457—461
 — kamara 422, 424—431
 — magyar vármegyék 378
 — közös ítélőszékük 526
 — magyar vámhatár 452
 — rendiség 383—5, 417
 — só kizorítása Felső-
 magyarországról 177
 — sókamara 291—2
 — szász adózás 427, 461
 egyetem 582—5
 ispán 584—5
 királybíró 583
 községek 584
 mezővárosok 584
 önkormányzat a közép-
 korban 42—43
 papok adózása 471,
 475—6
 katedrapénzük 492
 polgármester 583
 székek és kerületek
 378, 582—5
 adózásuk 475—6
 székbírói tisztség 583
 széki pénztárnoki tisztség 471
 tized 478, 486—9
 városok 582—5

Erdélyi szász városi tisztviselők
 584
 vidékek 378, 582—5
 — vajdai méltóság a közép-
 korban 26—27
 a 16—17. században
 386—7, 395—9, 405, 413—4,
 517
 ítélőmester 398, 407
 kancellária 26—27, 399, 407
 titkár 407
 törvényszék 398
 — vámtarifa 446, 449
 Erdélyi István 267
 — László 568
 Erdőd vára 151, 382, 573
 Erdődy Antal Kristóf 77, 129
 — Ádám 89
 — György 129
 — Sándor 129
 — Tamás 77
 Erdőgazdaság 153, 193, 306,
 316, 350, 359—361
 — Erdélyben 512
 Erdőőri tisztség 559
 Erdőrendtartás 359—360
 Ereky István 41, 539—540
 Erhard Ágoston 109
 Erkölcrendészet 537
 Enleutner Bálint 130—1, 157
 Ernő főherceg 250—1
 — helytartósága 101
 Ernuszt János 293
 — János ifj. 293
 — Zsigmond 293
 Ernuszt-család 294
 Erzsébet királyné, Nagy
 Lajos anyja 565
 — Albert felesége 293
 Esterházy Imre 89
 — Miklós 77, 100, 108, 116,
 249, 253, 255, 376
 nádorsága 102—3
 — Pál 77, 100, 110, 200
 Eszéki posta 377
 Eszéky Ádám 498
 Esztergom m. 274, 574
 — város 543—4
 Esztergomi bányakamara 292
 — érsek főkancellársága 111
 helytartósági tagsága 93
 szerepe a pénzverés ellen-
 őrzésében 290, 315, 327—8
 — érsekség birtokgazdasága
 270—2
 jövedelmeinek kamarai
 igazgatása 270—2
 — harmincad 218
 — pénzverőkamara 290
 Exactori tisztség Erdélyben
 419, 434—6, 468
 Eyrl Frigyes János 377
 Élelmezési biztosság 275—9

Élelmezési főbiztosi tisztség 275
 — tisztek 155, 160, 180
 Élelmiszeraladó l. Annona
 Élészázak 160, 177, 184,
 191—2, 246, 274—5
 Élésmesteri tisztség 147, 259,
 272—5
 Építészek 259
 Építészeti felügyelők 259
 — főtitizt 159—160
 Építőtitizt 559
 Építő urak 559
 Erdújhelyi Menyhért 564
 Érsekújvár 253
 —i élészáz 274
 —i harmincad 216
 —i posta 375
 —i uradalom 271—2
 Étekhordómasteri tisztség
 29—30
 Fabriczi György 199
 Fabritius Mihály 181
 Falvak igazgatása 570—5
 Falubírói tisztség 43, 234,
 263, 570—1
 Falujegyzői tisztség 571
 Famesterek 360
 Familiárisok 44—45, 599—600
 Farkas Péter 131
 Farkashidai posta 373
 Fábrián István 469—470
 Feczer János 131
 Fehér Ipoly 540
 Fehér község 549
 Feigel János 501
 — Péter 501
 Fejér György 41, 539
 — Márton 419
 Fejér m. (Erdély) 378, 460, 491
 — adózása 475
 —i főispáni tisztség 530
 Fejérvány István 76, 95, 100,
 111—2, 129
 Fejérpataky László 36, 563
 Fekete község 549
 — adózása 463
 Fekete Lajos 42, 579
 — Lajos 595, 597
 Fekete Nagy Antal 582
 Feketebánya 192, 503
 —i bányászati 193
 Feketető 513
 Fellner, Thomas 48, 49, 52,
 53, 58, 60—63, 71, 113—4
 Felsőbánya 192—3, 200, 289,
 499—504
 — adózása 462—3
 Felsőmagyarországi bánya-
 városok közössége 289
 — főkapitány 155, 160,
 164—5, 177, 1. még
 Főkapitány

- Felsőmagyarországi főkapitány viszonya a szepesi kamarához 256—7
— városok megvizsgálása 177
- Felügyelői tisztség Erdélyben 472—6
- Fenyítőszék 526
- Ferdinandy Geyza 71
- I. Ferdinánd pénzügyi politikája 403
- Ferdinánd főherceg, I. Ferdinánd fia 590
— főherceg, II. Ferdinánd fia 299
- Ferenc doktor, kolozsmonostori apát 401
- Ferenczffy Lőrinc 113
— Miklós 131
- Ferrari Márk Antal 98
- Ferschner György 199—201
- Fertálymesteri tisztség 556
- Fetva 596
- Feya Mátyás 165
- Félharmcad 177, 217, 243—4
- Findura Imre 564
- Firnhaber, F. 71
- Fischamendi posta 375
- Fischer Erasmus 331
— Mihály 130—1, 183, 186, 191, 196, 360
- Fiuszék 526
- Fizetőmester, mezei 252
—i tisztség Erdélyben 465—6
- Flandria közigazgatása 16
- Flaxmayer József 564
- Fleisch György 312, 317
- Fogarás vára adózása 471
— vidéke 378
adózása 475—6
—i uradalom 478—9, 537
- Fogyasztási adó I. Accisa
- Folnagyi tisztség 490
- Forgách Ádám 77, 105, 109
— Éva 367
— Ferenc 76, 95, 100, 111—2, 414
— Simon 76
— Simon pohárnokmester 76
- Zsigmond 94, 100, 236, 308
- Forró János 419
— Miklós 405
- Forsteter János 131, 135
- Főbiróság Erdélyben 389—390
- Főellenőrség Erdélyben 402
- Főgabonabiztos 201
- Föglein Antal 41, 233, 523, 532, 535
- Főhadbiztoság 70—71
- Főhadinarsall 252
- Főhadszertárnok 259
- Főharmcadlovasi tisztség 227
- Főherceg-nádor gondolata a 17. sz. elején 101
- Főigazgatóság Erdélyben 401—4
- Főispáni tisztség a középkorban 27, 30, 38
— a 16—17. században 527, 529—531
- Főkancellári tisztség a középkorban 35
— a 16—17. században 111
- Főkancellárok névsora 111
- Főkapitányi tisztség 251—8
— viszonya a helytartósághoz 95
— Erdélyben 257—8, 388, 396, 405, 421, 481—2
- Főkapitányságok 253
- Földbér (census) 229
- Földesúri tisztviselők a középkorban 43
- Földváry András 109
- Főpénztárnokok adóigazgatása 242—3
- Főpostamesteri tisztség 372—7
- Főszertártiszt 160
- Főszolgabírói tisztség 533
- Fraienfels Ferenc 130, 201
- Fraknói Vilmos, 25, 26, 79, 92, 517
- Francia államtitkárok 55
— közigazgatás fejlődése 11—14
— közigazgatástörténelem 4
- Francisci Tamás 129, 207—213, 401, 498, 500—1, 506
- Franck Ferenc Herman 109
— János 130—1, 140
- Frank 563
- Frankl Vilmos I. Fraknói Vilmos
- Fráter György 379—381
— kormánya 387—392
— kancelláriája 407—8
- Freiseisen György 322
— Kristóf 322
- Freyenfels I. Fraienfels
- Friebeisz István 572
- Fueger Kristóf 131
- Fugger Antal 293—4, 348
— Jakab 293
— Rajmund 293—4
- Fugger-család 507
- Fugger-vállalat 293—4
- Fundus publicus 466
- Fux János 391
- Fülek vára 254, 306, 522
- Fürmenderi tisztség 551—2
- Füzesmegyery Imre 145
- Fűzítő 543
- Gabonaadó 274
— Erdélyben 473
- Gabonaházak I. Élészházak
- Gabonatisztek 184
- Gabonaügyi igazgatása 200
- Gajári harmincad 206—7, 218
- Gajbai posta 373
- Galgóci harmincad 216
— posta 373
- Galgóczy Károly 540, 564
- Gallus György 332
- Gans Ferenc Menyhért 130
- Garay-család 286
- Gazdasági tisztek Erdélyben 483—4
- Gazdatiszti tisztség 271
- Gábor Gyula 41, 540
- Gálfy János 419
- Gárdonyi Albert 36, 555, 563
- Gátai harmincad 218
- Geier Miklós 321—2
- Geisler Frigyes 131
- Generalatus 591
- Genersich, Christian 580
- Gerenday János 465—6
— Miklós 91, 117, 129
- Ghyllány György 130
— I. még Gilyányi
- Giczy János kormányzósága 417—9
- Gilyányi Gergely 468
— I. még Ghyllány
- Gingel György 109
- Girás gyűlések 521
- Gneist, R. 14
- Gnözda 580—1
- Gombaszeg vára 151
- Gödingi satellesi tisztség 227
- Gölnicbánya 200, 289, 366—7, 369, 580
- Gömör m. 151
- Görgey László 131
— Márton 131
- Görgey-család 580
- Görgény vára 397
—i uradalom 478—480
- Görög kereskedők városi polgárjoga 201
— adózása Erdélyben 471
475—6
- Görz 590
- Graniay Mátyás 165
- Gráci haditanács 69, 250, 590—1
— kamara 217, 250, 590—1
— posta 375
- Gregoriansz Pál 75, 76, 78
- Grinavszky Mihály 131
- Gritti Lajos 386
- Grófi tisztség 559
- Gross, Lothar 58, 71
- Grossmann, I. 71
- Gubasóczy János 111
- Gubernium (Ampringen-féle) 105—110
- Gullik Mátyás 131

Gyula vára 481
 —i egyezmény 380
 —i uradalom 478—9
 Gyanafalvai harmincad 219
 Gyarmathy Gergely 466
 Gyárfás István 43, 564, 574, 579
 Gyergyó szék 587
 Gyerőfi István 414
 — János 466
 — Mihály 406, 461
 Gyöngyös 566, 568
 Győr vára 252—3, 275
 — városa 283, 544
 —i harmincad 207, 218
 —i posta 373—5, 377
 Györky Benedek 309
 Györök György 572
 Gyula vára 232, 253, 417
 —i szandzsák 593
 Gyulafehérvár 415, 418, 474, 513
 — adózása 463, 474—5
 —i görögök postáldokása 513
 —i káptalan 390—1, 408
 —i posta 374
 —i uradalom 478—480, 483—4
 Gyulaffy László 431
 Gyungel Dániel 131
 Gyurikovitz György 539
 Gyürky I. Györky

Haan Lajos 540, 563
 Hadbiztosok 71, 184, 192, 275
 Hadiadó 229
 Hadipénztárak 185, 192, 284
 Hadszertárnokok 259
 Hag Dávid főkamagrófsága 301—7
 Hagymássy Kristóf 413
 Hahn Mihály 572
 Hahóti posta 374
 Hainburgi harmincad 218
 — harmincadpénztárnoki
 tisztség 227
 Hajdu főkapitány 576—7
 — kerület 576—7
 — városok önkormányzata
 575—7
 Hajduböszörmény 576
 Hajdudorog 576
 Hajduhadház 576
 Hajdunánás 576
 Hajduszoboszló 576
 Hajnal István 11, 37, 102, 165
 Hajnik Imre 25, 26, 37, 41, 74, 530
 Hajnóci R. József 580
 Halas 578
 Haller Gábor 465—6
 — Péter 405, 506, 510
 kincstartósága 399—401
 Hampel József 27, 518
 Handgrófság 209, 222—6

Handler Tamás 132
 Hankuszi posta 374
 Hanvay György 508—9
 Harmincadelnöki tisztség 207—210
 Harmincadfelügyelői tisztség 208—210, 212—3
 Harmincadigazgatás 147, 153—4, 159, 169—170, 172, 176—7, 180, 185, 191, 193—194, 200, 202—227
 — a középkorban 37—38
 — Erdélyben 427, 444—456
 Harmincadigazgatóság I. Ferdinánd alatt 208—212
 Harmincadispánság 208
 Harmincadosok szerepe az adóbehajtásban Erdélyben 471
 Hartung, Fritz 17, 71
 Hartyány András 130
 Határmenti felügyelőségek 227
 Határvídek kialakulása 250
 —i szervezet 517, 589—592
 Hatschek, Julius 14
 Háromi vasbánya 350
 Három-szék 378, 513, 586
 Hátszeg 513
 — adózása 474—5
 Házi Jenő 555
 Házi kancellária I. Udvari kancellária
 Hegyessy Mihály 391
 Hegymesteri tisztség 559
 Helytartók névsora 100
 Helytartóság 89—107
 — szerepe a harmincadigazgatásban 207—8, 210, 212
 — Erdélyben 388—393, 395—396, 405, 409, 415—7, 421
 Helytartói kancellária 516
 — tanács Erdélyben 390—2, 395—6, 405, 415—7
 Hencszlai posta 374
 Hennyey Vilmos 377, 514
 Herberstein Felicián 502
 — Zsigmond 93
 Herchenhahn 71
 Heresinczy Péter 76, 111
 Hermann Frigyes 130—1, 545
 — G. M. 585
 Hersel Bálint 466
 Hertely Pál 165
 Herzog József 166, 168, 195
 Heves m. 151
 Hibbei posta 373
 Hídvégi harmincad 446
 Hietzinger, Karl Bernhard 592
 Hillebrand Péter 130, 295, 329
 Hillebrandes Menoldus 130
 Himmelreich Boldizsár 295 312,
 — Tiburtius 113
 Hintze, Otto 11, 55, 71
 Hirdetett szék 526

Hirsch Pál 130
 Hirschberg Fülöp Jakab 130
 Hismuni posta 374
 Hivatal fogalma 3
 Hivatali etika 601
 — jog 601
 Hivatalnokosztály 132—4, 264—265, 411, 598—601
 — a bányagazgatásban 362—4
 — Erdélyben 410
 Hivaltörténelem 3—5
 Hivatalviselés jellege 600—601
 Hlatky József 564
 Hoher János Pál 103
 Hochstrassi posta 373
 Hodor Károly 411
 Hofbauer György 131
 Hoff ad Láitam-i harmincad 218
 — ad Moravam-i harmincad 218
 Hoffkirchen Károly Lajos 109
 Hoffmann György 130, 367, 423—5
 igazgatósága 163—8
 — János 109
 Hohenwolkersdorfi harmincad 219
 Holdswort, W. S. 14
 Hoficsi harmincad 208, 211—212, 216
 Holló János 177
 — Zsigmond 181, 186, 191, 201
 Hollókői harmincad 221
 Holtzmann, Robert 11
 Holub József 41, 532
 Hóman Bálint 38, 41, 42, 143, 247, 285—7, 291—2
 Homonnai harmincad 151, 217, 220—1
 Homonnay Bálint 431
 Honorarium 229, 246
 Hont m. 274
 Hontos 578
 Horner István 564
 Hornik János Sebestyén 187
 Hornyik János 43, 564
 Horvát határvídek 589—592
 Horvát-vened végvonal 249—250
 Horvátország 249—250, 589—592
 —i aranyosás 365
 —i közigazgatás 517—8
 —i várak 253
 Horváth (végjai) Gáspár 129
 — György 131
 — Gyula 564
 — Kozma 469
 — Márkus 260
 — Mihály 539
 — Péter 43, 579
 Horváth-Kissevich György 130

- Horváth-Simonchich János 145
 Hosszpodár 355
 Hosszúmező 494
 —i sókamara 495
 Hosszútothy György 129, 131
 Hrabovszky István 145
 Hradischi satellesi tisztség 227
 Hradistye 225
 Hradszky József 579, 582
 Hronyeci vasbánya 350
 Hub János 311—2
 Huber, A. 71
 Huet Albert 424—5
 Hunyadi harmincad 447
 —i vásárok 445
 Hunyad m. 378—9, 460, 491
 — adózása 470, 475
 Hunyadi Lukács 495
 Hüsmérés 177
 Huszad 445
 Huszt 151, 494, 513
 —i élésház 275
 —i harmincad 222
 —i sófaktor 496
 —i sófaktorház 495
 —i várbirtok 478—9, 492—499
 —i várnagy 493—4
 Hüberth Károly 377
 Hűségeskü az erdélyi fejedelem iránt 524
 Hűtlenségi pörök 163

 Igló 289, 366, 580
 Ikervári harmincad 218
 Illavai harmincad 211, 214, 216
 Illés József 41
 Illésfalva 580
 Illésházy István 100—1, 130, 162—3, 241
 Illéssy János 579
 Illyefalva 513
 — adózása 475
 Imhoff Károly 130, 423—5
 Incze József 585
 Inczédi Pál 456
 Ingyenmunka I. Labor gra-tuitus
 Innsbrucki kamara 58—59
 Ipari rendészet 538
 Ipolyi Arnold 563
 Írásbeliség térfoglalása 598—9
 — a szepesi kamaránál 179
 Istállómesteri tisztség 29—30
 Istvánffy Miklós 76, 113, 241, 420, 422
 — Pál 75, 97
 Istványi Géza 41, 520, 535
 Itélőmesteri tisztség 398, 410—412, 517
 Ivanicsi kapitányság 589—590

 Iványi Béla 496, 542, 544, 564, 580
 — István 540, 564
 — János 564
 Iza község 494
 Izabella királyné 379—382, 390, 392—3, 404—6
 Izsákfalva 580

 Jacobinus, erdélyi kancellária titkár 421
 Jakab Elek 418, 564
 Janits Iván 27, 386
 Jarendorf posta 373
 Jaszenai bányák 350
 Jaszikai harmincad 219
 Jasztrebarszka 543
 János leleszi prépost, alkancellár 112
 János Zsigmond 379—382
 — fejedelemsége 404—413
 Járay Lukács 177
 Járfa I. Jarendorf
 Jászay Pál 541
 Jászkun egyetem 578
 — esküdtek 579
 — főispánság 577
 — főkapitány 578
 — kapitány 578—9
 — kerület 577—9
 — önkormányzat a középkorban 42—43
 — szállások 578—9
 — székek 578—9
 Jászó 289, 366, 580
 —i harmincad 221
 Jellinek, Georg 4, 7
 Jenő vára 481
 —i harmincad 448, 452
 —i szandzsák 593
 —i uradalom 478—9
 Jó Fülöp burgundi uralkodó 16
 Joanelli János András 311
 — Endre 368
 — Jeromos 361
 — Szilveszter 183, 368
 Joanelli-család 361
 Jobbágyszék Erdélyben 457—459
 Jobbágyszékés gátlása 537
 Jobbággyvédelem I. Népvédelem
 Jolliffe, J. E. A. 14
 Joó Balázs 145
 — János 76, 113, 277—8
 — László 242
 Jóságigazgatói tisztség 270—2
 — ellenőri tisztség 272
 Jóságkormányzói tisztség 184
 Juhász Lajos 229, 456
 Jung-család 293
 Jurisics Miklós 589—590

 Kabos Gábor 473
 Kalangyapénz 419, 464—5
 Kalotaszegi kerület tizede 485
 Kaltenbaeck 71
 Kamara I. Magyar, illetve Szepesi Kamara
 Kamara haszna 229, 291
 Kamarai birtokok I. Korona-birtokok
 Kamaraispáni tisztség 290—2
 — a középkorban 37—38
 Kamaramesteri tisztség 120, 126—7
 Kamarásmesteri tisztség 29—30
 Kamarjay Tamás 76
 Kamper Ferenc 130
 Kamuthy Balázs 434
 Kancellária (magyar királyi) a 16—17. században 111—117
 — a középkorban 33—36
 — melletti tanácsosok 88
 Kancellári méltóság a 16—17. században 111
 — a középkorban 33—36
 Kancellárok névsora 111
 Kancelláriai jegyzetek 22, 30, 35
 — levéltár a középkorban 36
 — pecsétőri tisztség 36
 — titkári tisztség 34, 36, 54—56, 112—4
 — titkárok névsora 113
 Kanizsa 251, 253
 —i posta 374
 —i vilájet 594
 Kapy György 472
 Kapitányi tisztség I. Várkapitányi tisztség
 — Erdélyben 387—8, 480—2
 Kapnikbánya 289, 500
 Kapronca 543
 —i kapitányság 589—590
 Kapuadó 291
 Kapudeák tisztsége 559
 Karácsonyi János 540
 Karánsebes 167, 382, 418, 465, 481, 513
 —i harmincad 447, 452
 —i sókamara 509
 —i uradalom 478—9
 Karcsony Antal Arzén 564
 Karinthia 590
 Karl-család 293
 Karlingh János 129
 Karvassy Ágost 564
 Kassa 151, 195, 253, 260, 502, 543, 549, 551, 553—5, 557—9, 561
 — mint kamaraszékhely 157, 167—8, 185
 Kassai bányakamara 291—2
 — borpéntárnok 184

Kassai élelmezőmester 273—4
 — élésház 177, 181, 274—5
 — harmincad 151, 219—221
 — kapitány 155
 — katonaság ellenőrzése 148
 — malom 201
 — pénzverőház 364—6
 — pénzverőkamara 290
 — polgárok pénzverési kivált-
 sága 328
 — posta 373—5
 — regalejövedelmek 177
 — sókamara 274
 Kassay Adolf 28, 539, 572
 Katapán kancellár 33
 Katedrapénz 269
 Erdélyben 492
 Katonaság ellátása 183—4,
 192, 272—280
 Erdélyben 429, 466—7
 — fizetése 274
 Katolikus hitújítás és a szepesi
 kamara 183
 Katzianer János 95, 236
 Kaufmann János 427
 Kazai harmincad 221
 Kádi tisztség 596
 Kállay Ferenc 588
 Kállói járás Szabolcs megyé-
 ben 195—6
 Kállói élésház 275
 — harmincad 222
 — posta 374
 Kálmáncsai kamarai taná-
 csos 201
 Kálnoki Bálint 466
 Kánun 594
 Kápolnaispáni tisztség 34
 Káposztafalu 580
 Kárfy Ödön 274, 503—4
 Károly főherceg, I. Ferdinánd
 fia 250, 590—1
 — helytartósága 101
 Károly Róbert pénzügyi poli-
 tikája 37
 Károly János 540
 Károlyi harmincad 222
 Károlyi Árpád 68, 86, 100—1,
 105, 116, 163
 Károlyváros 253, 543, 591
 Kászon szék 587
 Kechethy Márton 97
 Kecskemét 567, 568, 578
 Kecskés János 131—2
 Keir, D. L. 14
 Kelemen diák, kolozsi máglyás
 508
 Kemény János 406
 kormányzósága 440
 fejedelemsége 443
 — Lajos 366
 — Lajos ifj. 219, 564
 Kenderessy Péter 460

Kendy Antal 403—4, 406, 460
 — Ferenc 387, 391, 406,
 509, 586
 vajdasága 397—9
 — Gábor 419, 464
 — János 468
 — Sándor 415—7
 Kenézi tisztség 572—3, 590—1,
 597
 Kenézy Csatár 27
 Kerecsényi László 417
 Kerekes András 130
 — György 564
 — János 130—1
 — Jeremiás 267
 Kereskedelmi rendészet 538
 Kereskedők adózása Erdély-
 ben 471
 Keresztes Lukács 496
 Keresztessy Márton 132
 Kereszténypénz 269
 Keresztur- szék 587
 Kereszturi posta 374
 Kerülő tisztség 559
 Keszthelyi harmincad 218
 Kethüda 597
 Kevi harmincad 207
 Kékedy György 242
 Kérészy Zoltán 117—8, 122,
 143, 157, 570
 Kéamárk 543, 555, 580
 —i harmincad 151, 217, 220—1
 Kézdi szék 586
 Kézdivásárhely adózása 475
 Khlesl bíboros 57
 Kholer Gáspár 273
 Kibéldi Pál 511
 Kincstartói méltóság a közép-
 korban 28—29
 — a 16—17. században 117—8,
 124, 132, 143, 230—1,
 234—8, 242, 517
 — Erdélyben 389—390, 392—5,
 399—401, 403—4, 414,
 443—8, 441—4, 471, 482
 Kincstartói kancellária 29
 Kincstári birtokok I. Korona-
 birtokok
 — igazgatása Erdélyben 428
 Kincstári ügyvédi tisztség 266,
 272, 335
 — Erdélyben 483
 Király János 43, 542, 564
 Királyi ajándék 229, 246
 — jogügyigazgatóság 144—5,
 152
 — jogügyigazgató helyettese
 179—180
 — könyvek a középkorban 36
 — levéltár a középkorban 36
 — tanács a középkorban 21—
 33, 35—36
 a 16—17. században 73—89

Királyi tanács
 Erdélyben 406—7
 — titkári tisztség 34, 112—4
 — vármegye átalakulása nemesi
 vármegyévé 519
 Királyföld 378, 582—5
 Királynéi ajándék 229, 246
 — tanács Erdélyben 392, 406
 Királyújfalu adózása 463
 Kirchmayr János Albanus 109
 Kirchsclager János 324,
 Kis Kristóf 453
 R. Kiss István 30, 90, 93—96,
 98—99
 Kiss Lukács 165—6, 172—3
 Kisbánya 505
 Kisgarami erdősz 361
 Kismarton 283, 543
 —i harmincad 218
 Kisóci posta 373
 Kissereényi Ferenc 120, 125,
 129, 131, I. még Serényi
 Ferenc
 — Pál 131—2
 Kistarcsey János 505
 Kistárkányi harmincad 221
 Kisvárdai harmincad 151,
 220—2
 Kithonich János 130, 145
 Kittsee I. Köpcseny
 Kiváltságos területek adózása
 229—230
 Kjátib 597
 Klanyeci harmincad 219
 Kleselel György 132
 Knauz Nándor 30
 Kobzott jószágok fölötti itél-
 kezés 180
 Kocheim Farkas 205
 Kofflisperger Jakab 109
 Kohászat I. Beszterce-, Kör-
 möc-, Selmecbánya
 Kolbász helység 578
 Koldusbiró 555, 559
 Kollár Ádám Ferenc 41, 539
 — Kristóf 132
 Kollégialis hivatalszervezet
 kialakulása 14
 Kollonich Lipót 105, 109, 129,
 132, 279
 Kolos helység 289, 513
 — adózása 463
 —i sókamara 292, 507—511
 Kolosmonostori harmincad 452
 — konvent 408
 — uradalom 478—9
 Kolosvári Sándor 452, 524, 572
 Kolozs m. 378, 460, 491
 — adózása 475
 Kolozsvár 424, 429, 453—4,
 464—5, 473—4 491, 510,
 513, 543.
 — adózása 462—3, 475

- Kolozsvár vára 481
 Kolozsvári bányakamara 291
 — főkapitányság 257—8, 481—2
 — harmincad 446, 453
 — kamara 505
 — pénzverőkamara 290
 — posta 374, 377
 Kolozsvári György 509
 — Márton 466
 Komárom m. 274
 — vára 253, 275
 — városa 283, 543
 —i harmincad 218
 —i posta 373, 375
 Komáromy András 577
 Kommer Magda 25
 Konritz Kristóf 300, 348—9
 Konyha község 494
 Kopasz István 470
 Kopp Tibor 456
 Korbuly Imre 27, 518
 Korescolás tisztség 559
 Koritnói posta 373
 Kormánytanács Erdélyben 422—4
 Kormányzástörténelem 3—5
 Kormányzóság terve a 17. sz. elején 101
 — (Ampringen-féle) 105—110
 — (Gritti-féle) 386
 — Erdélyben 406, 417—420, 423, 431, 433, 436—440
 Kornis Mihály 461
 — Miklós 405
 Korompay Péter 77, 111
 Koronabirtokok elzálogosítása 163
 — igazgatása 148, 152—3, 183—5, 191, 194—5, 199—201, 265—7, 1. még Várbirtokgazdaság
 Koronapénz 229, 246
 Korpona 543
 Korponay János 540
 Kovachich Márton György 41, 75, 113—4, 539
 Kovasóczy Farkas 415—7, 419
 Kovács Márk 572
 Kozma Pál 540
 Kőbölkúti posta 375
 Kőhalom szék 378, 582
 —i tized 488
 Köpcsényi harmincad 218
 Körmend 543
 —i harmincad 218
 —i posta 374—5
 Körmöcbánya 283, 288, 307, 543
 Körmöcbányai alkamara-grófság 295—6, 311—7
 — bányabíróság 323—5
 — bányailgazgató 320—2
 — bányakamara 291—362
 Körmöcbányai bányamester 322—3
 — bányamunkásság 321
 — cimentező-mű 314—5, 325—6
 — ellenőrség 318
 — égető-mű 314, 325
 — ércfinomítás 325—6
 — főkamagrófság 293—311
 — Goldkunsthundlung 320—2
 — irattár 319—320
 — kamarai alkalmazottak 328—9
 — kémlész 314
 — pénztár 315—6
 — pénztárnok I. alkamagróf
 — pénzverés 326—8
 — pénzverőkamara 162, 290
 — polgárok pénzverési kivált-sága 328
 — sáfárok 321—2
 — számvevőség 318—320
 — ügyelők 321
 — választó-mű 314—5, 325
 — városbíró 315, 328
 — Wardein 315, 327
 Kőrös város 543
 —i kapitányság 589—590
 Kőrösbánya 289, 505
 — adózása 462—3
 —i harmincad 447
 Kőrössy Mihály 263
 Köszeg 283, 543
 —i harmincad 218
 —i posta 375
 Kővár 151, 167
 — vidéke 379, 382
 —i élelház 275
 —i uradalom 426, 478—480
 Kővári László 386, 456
 Kövesdy András 76
 Közbenjárók a királyi udvar-ban 22—23
 Közép-Szolnok m. 151, 167, 379, 481
 Közigazgatás fogalma 3
 —i típusok 5—7
 a középkorban Magyar-országban 43—45
 Közigazgatástörténelem 3—5
 Közigazgatástudomány fogal-ma 3—4
 Közjóléti gondolatok érvénye-sülése 179
 Közlekedési rendészet 538
 Közpénztár terve Erdélyben 433, 466
 Közrendészet 536—8, 556, 569
 Községek igazgatása 570—5
 Községi bíró 570—1, 1. még Falubíró
 — előjáróság 570—2
 — esküdtek 571
 — jegyző 571
 Krajna 573, 590
 Krapinai harmincad 219
 Krassó m. 289
 Kraszna m. 151, 167, 379, 382, 481
 Krasznahorka vára 151
 Krasznovi harmincad 211
 Kraussenegh Pál 423—5
 Kreizi posta 374
 Kremmer Mihály 131, 157
 Kreskó András 132
 Kretschmayr, Heinrich 48—50, 52—53, 58, 60—63, 71, 113—4
 Kriechbaum Frigyes 183, 196
 Kring Miklós 43, 579
 Krizskó Pál 295, 311—2
 Krones, Franz 564
 Kropff Ferenc 504
 Krueg János 347
 Krusely János 145
 Kubinyi László 130
 Kulcsári tisztség 262
 — Erdélyben 438
 Kulpai határvidék 591
 Kumorovitz Lajos Bernát 37
 Kún önkormányzat a középkor-ban 42—43, 1. továbbá Jász-kún alatt
 Kuncz Adolf 564
 Kunevald Coeuquolsqui Gáspár 130
 Kunich Antal 132
 Kurcz János Ignác 130
 Kurimaj harmincad 221
 Kurimján helység 580
 Kutassy János 76, 95, 100, 111
 Kutrzeba, Stanislaus 20
 Kuttich János 109
 Küküllő m. 378, 460, 491
 — adózása 475
 Külső-Szolnok m. 151, 167
 Labor gratuitus 155, 229, 246, 255, 280—2
 — Erdélyben 429, 467
 Ladaméri harmincad 221
 Lajta melletti Hoff-i harmin-cad 218
 Lakatos Ottó 563
 Laky Balázs 145
 Landesüberreiteri tisztség 227
 Landshuti satellesi tisztség 227
 Lang Dániel 368
 — János 329
 Langsfelder János 326
 Lanzer Gáspár 376
 Lassupatak 289, 580
 Láposi harmincad 453
 Lázár Imre 461
 — Miklós 540, 588
 Lehoczky Tivadar 540, 564, 573
 Lengyel közigazgatás 20
 — pénzverés Nagybányán 503
 — só behozatala 493

Lengyelországi pénztárnoki
 tisztség 185
 — rézkivétel 368
 Lerchenfelder György 206
 Letthenyey Imre 131—2
 Lépes Bálint 111
 Léva I. Illava
 Lévai harmincad 217
 Libei posta 374
 Libetbánya 288, 348, 543
 Lichner Pál 542
 Liebhard György 109
 Lienpacher János 317
 Lindvay Ferenc 130
 Lipcsei György 511
 Lipótvár 253
 Lippa 380, 481
 Lippai bányakamara 292
 — harmincad 448
 — pénzverőkamara 290
 — sókamara 292, 509
 — szandzsák 593
 — uradalom 478
 Lippay Gáspár 129, 243
 — György 53, 102, 104, 111,
 116
 — János 76, 113, 131, 157,
 508—9
 Lisabona Gerhart 427
 Liptó m. 274, 493
 Liptószentmiklósi posta 373
 Listhius János 76, 111—3
 Liszkői harmincad 211
 Litteratusok I. Deákok
 Liva 593
 Lobkowitz Vencel 105—7
 LoebI, A. H. 71—72
 Logofet Demeter 454
 Logschan György 112
 Lomsici posta 373
 Loránth Ferenc 130—1
 Loserth, Johann 250
 Losonci harmincad 207,
 217, 221
 Lósy Imre 111—2
 Lócse 151, 543, 555, 561, 580
 — mint kamaraszékhely 185
 —i élésház 275
 —i harmincad 151, 217,
 220—1
 —i nemesérbévaltóhely 162
 —i posta 373
 Löwenburg János Jakab
 130, 199—201
 Lubló 580—1
 —i harmincad 151, 220
 —i sztarosza 581
 Lubomirsky-család 581
 Lucrum camerae 229, 291
 Luczi harmincad 221
 — (Ónod filialisa) 221
 Lucsivnai posta 373
 Lugos 167, 481, 513

Lugosi kerület 382, 465
 —i uradalom 478—9
 Lukinich Imre 167, 258,
 382, 498
 Luschin v. Ebengreuth, A.
 72
 LustkandI, W. 72
 Lustramesteri tisztség 252
 Macedoniai László 112
 — Péter 76
 Macskássy György 401—2,
 506
 — Péter 466
 Madarász András 130
 Magisteri tisztség (udvari)
 29—30
 Magno Jakab 372
 — János Jakab 375
 — Károly 372, 375
 Magtárak I. Élészázak
 Magyar expeditio az udvari
 kancelláriában 112—4
 Magyar kamara 117—145
 — hadipénztára 284
 — hatásköre 517—8
 — irodája 127—8
 — irattára 127—8 140—1
 — német számvevősége 284
 — népvédelmi törekvései
 141—3
 — pecséte 126
 — pénztára 120, 126—7,
 133—6
 — számvevősége 120, 126—7,
 133—140
 — szerepe az erdélyi igazga-
 tásban 402—3
 a postaigazgatásban 376—7
 — tisztviselői 132—4
 névsora 129—132
 — ügyintézésének nyelve 126
 — viszonya a főkapitányok-
 hoz 257
 a helytartósághoz 95
 az udvari kamarához
 126, 143—4
 Magyar közigazgatástörténe-
 lem 5
 Magyar tanács 73—89, 252
 Magyar ügyek intézése az
 udvarban 103—4
 Magyaróvár 571, I. Óvár alatt
 Magyary Szulpic 564
 Maholányi János 77, 113
 Mainzi érsekség 54
 Majláth Gábor 407
 Majláth István 386—8, 493,
 508
 — Miklós 145
 Major Pál 540
 Majorosi tisztség 262
 Majtényi posta 374—5

Majthényi Bertalan 145
 — Gergely 130
 — György 130
 — János 105, 109 130, 145
 — László 545
 — Mihály 129—130
 Makay Tamás 493, 498
 Makovicsai élésház 275
 Makray Bertalan 419
 Malatesta Frigyes 98, 113
 Malbank 72
 Mangold Lajos 72
 Mannagetta János György 89
 Margittai harmincad 222, 446
 Marienburg, J. 585
 Markoviczky Kristóf 132
 Maros szék 378, 586
 Marosváradjai sókikötő 511
 Marosvásárhely 513
 — adózása 475
 Martersdorf I. Nagymarton
 Martinuzzi György I. Fráter
 György
 Mathesi István 76
 Matunák M. 564
 Mayer, Theodor 17, 72, 126,
 133, 143, 279
 Málnási Ödön 577
 Mályusz Elemér 43, 541
 Mária királyné, II. Lajos
 felesége 202, 206—7,
 293—6, 498
 — helytartósága 90
 Mária Krisztina, Báthory
 Zsigmond felesége 420
 Máramaros m. 148, 151, 167,
 382
 — adózása 470
 Máramarosi grófság 499
 — harmincad 452—3
 — sóbányászat 195, 200,
 289, 492—9
 — sókamara 291—2
 — sókamaragróf 493—9
 Máramarossziget 494
 —i sófaktor 496
 —i sótiszt 495
 Márk László 74, 86—8, 116
 Márkás gyűlések 521
 Márki Sándor 540, 564
 Márton-napi adó 461
 Másodalispáni tisztség 532—3
 Mátyás főherceg 307
 — helytartósága 101
 Meccséry Ádám 131
 Medgyes 470, 513
 — szék 378, 582
 tizede 489
 Mednyánszky Ferenc 130—1,
 136
 — Pál I. 130—1, 186—197
 — Pál II. 130
 — Pál Lipót 130

Megerle 72
 Megyei emberek 40
 Mekcsey István 493
 Melichár Kálmán 281
 Melith György 171
 Meltzer András 468
 Menčík, F. 72
 Merész Fülöp burgundi
 uralkodó 16
 Merész Károly burgundi
 uralkodó 16
 Meskó Ádám 145
 — Jakab 145
 Messin János Richárd 130
 Mesztecsekői harmincad 211
 Metz Márton 131
 Mezőnerics Iván 521, 528, 538
 Mezőgazdasági rendészet 538
 Mezőőri tisztség 559
 Mezővárosok igazgatása
 565—9
 — és vármegye viszonya 562
 Meynert, H. 72
 Méltóságsor 33
 Mérey Mihály 75, 76, 78, 97
 Mértékek egységesítése 201
 — hitelesítése 538
 Mészáros Károly 564
 Miaveczi László 377
 Michnay Endre 542
 Migazzi Miklós 132, 143, 163
 Mihalik József 564
 Mihály havasalföldi vajda 42
 Mihálykó János 369
 Mihelics János 572
 Miklósvár szék 587
 Mikó Miklós 419, 470
 Mikola Ferenc 509
 — László 391, 395, 460
 Mikolay Gergely 145
 I. Miksa német-római
 császár 16—18, 47, 58—59
 Miksa főherceg, I. Ferdinánd
 fia 252, 590
 — (Rudolf öccse) 423
 erdélyi kormányzósága 420
 Miksa György 585
 Mikulich Tamás 77
 Mikulik József 368, 563
 Miles Mátyás 418
 Milleker Bódog 564
 Miller Jakab Ferdinánd 540
 Mindszenty Benedek 423,
 425, 510
 Miniszteri ellenjegyzés a
 középkorban 35
 — felelősség a középkorban 35
 — konferencia 52—53,
 88—89
 Mirliva 594
 Mittelburg I. Felsőbánya
 Mittermayr Lajos 361
 — Mátyás 361—2

Mizse község 578
 Mócz Lőrinc 130
 Mocsáry Antal 540
 Modor 283, 543, 555
 Módossy Imre 130
 Mogyoróssy János 564
 Mohai posta 374
 Molart János 422, 448
 Moldovai szandzsák 593
 Molnár Kálmán 25
 Mons Medius I. Felsőbánya
 Montelli Károly 130
 Morava melletti Hoff-i
 harmincad 218
 Moravamenti felügyelőség 227
 Mórocz Farkas 130
 Morva handgrófság 214,
 224—6
 — harmincadpéztárnoki
 tisztség 224—6
 Mosdossy Imre 174—6
 Mosgrabmer Miklós 109
 Mosódi erdész 361
 Moson m. 274
 Mosoni posta 373, 375
 Mossóczy László 131
 — Zakariás 76
 Mossprunni posta 374
 Mosztheniczi kohó 357
 Munkács 151, 566—7
 —i élésház 275
 —i harmincad 221
 —i vashámoz 504
 Munkás László 377
 Munkáspéztár 338
 Munkásvédelem 333, 338,
 355, 360
 Muraköz 253
 Murány vára 273
 Murányi élésház 275
 Mustramesteri tisztség 70
 Müfti tisztség 596
 Mühlenbach 580
 Müller, Georg 585
 Münnich Sándor 564, 582

 Nagovith István 130—1
 Nagy F. 43, 563
 — László 539
 — Mihály 564
 — Sándor 577
 — Szeder István 579
 Nagyi sőtiszt 496—7
 Nagybánya 148, 151, 192,
 289, 382, 502, 543
 — adózása 462—3
 —i bányászat 181, 193, 200
 —i bányakamara 292, 427,
 499—504
 —i élésház 275
 —i harmincad 222, 447
 —i nemesérbeváltóhely 185
 —i pénzverőkamara 290

Nagybányai polgárok pénz-
 verési kiváltsága 328
 — vár 500
 — várnagy 500—1
 Nagyenyed 491, 513
 — adózása 462, 474
 —i posta 374
 —i uradalom 479
 Nagyfalui harmincad 446
 Nagykároly I. Károly
 Nagykőrös 565, 568
 Nagymartoni harmincad 218
 Nagymihályi Ferenc 130
 Nagysink szék 378, 382
 Nagyszalók 580
 Nagyszében 406—7, 423,
 461, 468, 470, 472, 582
 —i bányakamara 292,
 505—7
 —i görög kereskedőtársaság 473
 —i görögök adózása 471
 —i harmincad 445, 447
 —i polgárok pénzverési
 kiváltsága 328
 —i polgármester 584—5
 —i posta 374, 377
 Nagyszombat 283, 543, 555
 — mint tervezett kormány-
 székhely 93
 —i érseki ház 271
 —i harmincad 205—8,
 211—2, 214, 216
 —i posta 374
 Nagyszőlősi harmincad 222
 — jog 542
 Nagytapolcsányi harmincad 216
 Nagyvárad 513
 — vára 417—8, 481
 —i bányakamara 292
 —i béke 379
 —i harmincad 222, 446, 452
 —i kapitányság 481
 —i pénzverőkamara 290
 —i uradalom 426, 478—9
 —i vilájet 594
 Nagyváthy Ferenc 131, 277
 Nakevil Ferenc 130
 Naményi sólerakóhely 487
 Nádasdy Anna, Majláth
 István felesége 493
 — Ferenc 76, 100, 104
 — István 117, 129
 — Pál 257
 Nádasdy Tamás 75—76,
 94, 96—97, 100, 249,
 251, 374, 400
 — helytartósága 98—99
 Nádorispáni méltóság a
 középkorban 23—25
 — a 16—17. században
 101—3, 110, 246, 516,
 577—8
 — és helytartóság viszonya 100

Nádorispáni méltóság és szepesi kamara viszonya 164—5
 — szerepe a megyei határkérdésekben 529
 — szerepe a végvárok igazgatásában 249
 Nádori birtokadományozási jog 91
 — gyűlések 110
 — helytartóság 516
 — őrnök 110
 — ítélmesterek 110, 516
 — kancellária
 a középkorban 24
 a 16—17. században 110, 516
 — levéltárak 110
 — törvénycikkek 24, 101
 Náprágyi Demeter 420—2
 Náray Antal 539
 Nebest János 178
 — Mihály 173, 275
 Nedelici harmincad 217—9
 Nedozséri posta 373
 Neksei Demeter tárnokmester 28
 Nemesércmonopólium 153, 162, 185, 286—7, 314, 325—6, 426, 500—7
 — a középkorban 37—38
 Nemesi felkelés 155, 257
 — község 572
 — vármegye kialakulása 519—520
 Nemeslevelek kihirdetése 524
 Nemesség letelepedése kamarai birtokon 161
 — városokba költözése 544
 Nemsovai harmincad 211
 Neudegger, M. I. 72
 Neusiedl I. Nezsider
 Neustadti harmincad 219
 Nezsideri harmincad 203—4, 218
 Némäti Kálmán 377
 Német közigazgatás fejlődése 18—20
 — közigazgatástörténelem 4—5
 — lovagrend közigazgatása 18
 Németh János 25
 Németesítés Erdélyben 423, 429
 Németi posta 373, 395
 Németkeresztúri posta 374
 Népösszeírás 537
 Népvédelem 161, 255, 260, 263—4, 266, 271—2, 281, 333, 427, 482—3, 490, 547
 Névény Máttyás 325
 Niedermann János Mihály 130
 Nigri Lőrinc 132
 Nisovsky Szanisztó 407

Nobile officium 528
 Nocsóval posta 373
 Nógrád m. 274
 — vára 306
 — i harmincad 217
 Nosticz György 130
 Novigrádi harmincad 219
 Nutzi Károly 130
 Nyáry Ferenc 75
 Nyers Lajos 25
 Nyirbátori egyezmény 381—2, 395
 Nyitra m. 232, 274, 574—5
 — város 543
 — i harmincad 216
 Nyolcvanad 202

Oberleitner, K. 72
 Óbudai klarisszák 565
 Ocsovsky Ferenc Ágoston 563—4
 Odorin 580
 Ófalvi harmincad 220
 Offenbánya 289, 505
 — adózása 462—3
 — i bányakamara 290—1
 Oktatásügyi rendszet 538
 Olasz Ferenc 201, 481
 Oláh Miklós 75—76, 95, 100, 111—3, 270
 Oláh jobbágyok adózása 457—9
 — papok adózása 471, 475—6
 Oláhfalva adózása 475
 Olbern János Ferenc 130
 Ónodi harmincad 221
 Oppersdorff kamarai tanácsos 201
 Oppidumok I. Mezővárosok
 Orbai szék 586
 Orbán Balázs 588
 — István 113
 Ordódy Ferenc 131
 — Gáspár 130
 — Imre 130, 132
 Ormányi Demeter 498
 Oroszlán György 375
 Oroszlány Mihály 174
 Oroszy György 113, 131
 Országbírói méltóság a 16—17. században 517
 a középkorban 25—26
 — ítélmester 517
 — kancellária 26, 517
 Országház építésére szavazott adó 246
 Országos biztosság 275—9
 — jövedelmi főigazgatói tisztség 243
 Országtanács 90
 Ortway Tivadar 540, 555, 564, 592
 Osváth Gyula 41, 43, 520, 522, 529, 540, 551

Osztetzy Dénes 549
 Osztrák kancellária 57—58
 — közigazgatás fejlődése 16—18
 — közigazgatástörténelem 4—5
 Óvári harmincad 205, 207, 211, 213, 217—8
 — posta 375
 Óvári Kelemen 452, 524, 572
 Ódönffy László 398
 Ókórsütés 428, 461
 Örmények adózása Erdélyben 475—6
 Örökös főispánság 530
 — tartományok 46
 Összetett városok 544
 Ötvenyi posta 373, 375
 Ötvened 458—9
 Paar Antal 375
 — Károly József 377
 — János 375
 — János II. 375
 — Kristóf 372
 — Péter 374—5
 — Pompeius 375
 Paar-család 374—377
 Paczoth Ferenc 277
 — János 157
 — Sándor 130
 igazgatósága 171—2
 Palóczy László 572
 Palocsai harmincad 217
 Palugyay Gábor 130—1, 245
 — Imre 41, 539, 563
 Pap (nagysomkúti) József 498
 Papp (k.) Miklós 572
 Papság szerepe a közigazgatásban 571
 Parasztvármegye 514, 579
 Partinger Gáspár 130—1
 — Mihály 130—1, 244
 Partium 379—382, 385—6
 Pasa tisztség 594—5
 Pasalik 593
 Patak vára 158, 367
 — i posta 374
 Pataki Ferenc 509
 — Vidor 249
 Patatich István 77
 Pater János 455
 Patikatiszt 559
 Patócsy Boldizsár 405
 Pauler Gyula 41
 Paulinyi Oszkár 286, 292—3, 314, 325—6, 348, 500
 Pákay Benedek 77, 131, 376, 545
 — István 132
 Pálffy Miklós 469
 Pálffy Ilona 558
 Pálffy István 76

- Pálffy Miklós 76, 100
 — Pál 53, 100, 102, 129, 132—3
 — Tamás 77, 111
 Pálmafalu 580
 Pápa 251
 — vára 252
 —i harmincad 218
 Pápai János 496
 Pápóci posta 374
 Pápolczi Ferenc 510
 Pásztor József 541
 Pázmány Péter 102, 111
 Pecunia coronalis 229, 246
 Pecsényédi harmincad 218
 Pello I. Szűcs
 Pelsőc vára 151
 —i harmincad 221
 Penflinger István 90, 117,
 122, 129, 203
 — Márk 505
 — Sebestyén 347
 Pereghi Albert 122, 129, 130,
 145, 205
 Perekey Miklós 130, 145
 Perényi Gábor 76, 151, 406,
 493, 498
 — Péter 94, 111, 386
 Perszonális I. Személynök
 Pest m. 151, 574
 főispánsága 516
 — város 543, 555
 —i harmincad 207
 Pestessy András 391
 Pesthy Ferenc 156
 — igazgatósága 148
 Pesti Gáspár 401—2
 Pesty Frigyes 27, 41, 540
 Peterka, Ottó 20
 Pethe László 129, 545
 — Márton 95, 100, 111
 Petheó Tamás 285
 Pethő János 76
 Petky János 431
 Petri Mór 540
 Petrinja 591
 Petronelli posta 373, 375
 Petrovich Péter 379, 387, 393,
 396, 486
 — helytartósága 405
 Pettkó Béla 564
 Pezzen Bertalan 420
 Péch Antal 288, 295, 307—310,
 312, 315, 317, 320, 322,
 324—330, 332, 335—342,
 345, 347—9, 352, 354—5,
 357—8, 361—4, 366—8
 Péchy Zsigmond 130, 164, 367
 — igazgatósága 169—171
 Pécsi bányakamara 292
 — pénzverőkamara 290
 Pécsi Anna 410
 Pénzbeváltás a középkorban
 37—38
- Pénzverés 153, 315, 326—8,
 349, 364—6
 — a középkorban 37—38
 — Erdélyben 426
 — Körmöcbányán I. Körmöc-
 bánya
 — Nagybányán 500—4
 — Nagyszebenben 505—7
 —i regále 286
 Pénzverőházak 364—6
 Pénzverőkamarák 290—1
 Pénzszedői tisztség 464
 Péterffy János Ferenc 130—1
 — József 131—2
 Péterfy Károly 517
 Pétervárady Balázs 125, 129,
 131,
 Piber János 77
 Pichl György 372
 Pichler (Putler) Farkas 122, 129
 Pilgersdorfi harmincad 218
 Pjnkafeld I. Pinkafő
 Pinkafői harmincad 218
 Pisetariusi tisztség 315, 327
 Pispék Jakab 130
 Plas Henrik 132
 Pleidell Ambrus 42, 466
 Podbellány Mihály 175
 Podhraczký József 25, 540—1,
 563
 Podolin 580—1
 Pogrányi Benedek 78
 Pohárnokmesteri tisztség
 29—30
 Pokoly József 521
 Polgár város 576
 Polgármesteri tisztség 555
 Polner Ödön 72
 Polyancz I. Polyánc
 Polyánci harmincad 219
 Polyány Ferenc 129
 Pongrácz Ferenc 131—2
 — Zsigmond 131
 Pór Antal 28
 Pordányi posta 374
 Porkolábi tisztség 258
 — Erdélyben 482
 Porosz közigazgatástörténelem
 4—5
 Porsio Henrik 130
 Porta (adóegység) 245
 Portai posták 513
 Portio 184, 245
 Portus I. Sókikötő
 Posel Pál 206—207
 Postaigazgatás 176, 370—7
 — Erdélyben 512—4
 — Felsőmagyarországon 180
 Postamesteri tisztség 371—372
 — Erdélyben 512—3
 Posztókereskedés 177
 Potihurnay Boldizsár 181,
 190
- Pottmayr Péter 132
 Pozsony m. 274
 — város 283, 361, 543, 548,
 555, 557
 mint kormányzékhely 91,
 93, 97
 —i érseki ház 271
 —i hajózási igazgatóság 497
 —i harmincad 203—4, 206—7,
 211, 213, 217—8
 —i ispánság 30
 —i jogkönyv 542
 —i pénzverőház 364—5
 —i posta 373—7
 —i postamesterség 372, 376
 —i sókamara 497
 Pötschingen I. Pecsényéd
 Pötting János Sebestyén 109
 Prandorffer Tamás 129
 Prasznicai vasbánya 350
 Pray György 398
 Prellenkirchener harmincad 218
 Presznickai vasbánya 350
 Preuer György 563
 Preuss János 347
 Preyer, J. N. 564
 Privígyei posta 373
 Proczner Bálint 503
 Prodersdorffi posta 374
 Puchenberg György 310
 Puchói harmincad 211, 214,
 216
 Pupfhueber János 362
 Puskaporgyártás 155, 195—6
 Putler I. Pichler
 Putnok vára 151
 —i harmincad 221
 Püspökök királyi tanácsossága
 86—87
 Püspöky Jakab 145
- Rabokat ítéltő szék 526
 Rachfahl, Felix 16, 72
 Radai harmincad 219
 Radéczy István 76, 95, 100,
 129
 Radna 289, 505
 Radó Dániel 572
 Radul vajda 422
 Rayck István 129
 Raisz János 165, 168, 175,
 189
 Raittinger Kristóf 332
 Rajkai harmincad 218
 Rakászi harmincad 222
 Rakoviczky György 129—131,
 174—5
 Rakovszky István 540
 Raktárak I. Élészházak
 Rannicher Jakab 585
 Rappach Kristóf 307
 Rattky György 257
 Rau kamarai tanácsos 201

Rauber Kristóf 90
 Rauch Dániel 219
 — János Jakab 130—1
 Ravon Mihály 145
 Rábel László 41, 540
 Ráckanizsai harmincad 219
 Rácok tizedfizetése 268
 I. Rákóczi Ferenc 285
 — fejedelemsége 440
 I. Rákóczi György fejedelemsége 438—440
 II. Rákóczi György fejedelemsége 441—1
 — halála 443
 Rákóczi Zsigmond 241
 — fejedelemsége 431—2
 Rátkay Antal Péter 130
 Regensburgi rézfaktor 361
 Reichenbach Sebestyén 131
 Reichersdorffer György 75, 129
 Reichl György 430
 Reisinger János 223
 Reiter Ferdinánd 131
 — János György 130
 Reizner János 564
 Relkovic Néda 542, 564
 Rendi közigazgatás 515—588
 Rendiség kialakulása Magyarországon 23
 Rendőség 557
 Renner János 424—5
 Repartitio 184, 245, 282
 Repraesentatio bancalis 226
 Resman Kristóf 203—4
 Retteg község 572
 Reusner György 585
 Revistyei uradalom 334—5
 Rédey Ferenc 472
 kormányzósága 440
 fejedelemsége 441—2
 kolozsvári főkapitány 482
 — Miklós 563
 Résó Ensel Sándor 41
 Réthy László 521
 Rév község 513
 Révay Ferenc 75, 97, 157
 Rézbányászat 348—362, 368—370
 Rézkereskedés 368
 Rhonitz vasbánya 350, 357—8
 Ribisch Szigfrid 129
 Richói harmincad 211
 Rimaszombati harmincad 207, 217, 221
 Ripnai posta 373
 Rippényi posta 373
 Rivulus Dominarum I. Nagybánya
 Rodrik Lajos 572
 Roll Antal 367—8
 — Farkas 312
 Római jog hatása a közigazgatásra 598

Rónaszéki kastély 493
 — sóbányák 492—9
 — sókamaraszolgák 495—6
 — sólapátos 495
 — sómáglyás 496
 — sótiszt 495
 Rosenthal, Eduard 16, 48, 49, 72
 Roth Herman 310—1, 320
 Rottal János 182—183
 Rovói tisztség 232—3, 235—246
 — a középkorban 38
 Rozvány György 564..
 Rózsahegyi harmincad 208
 — posta 373
 Rozsnyóbánya 289, 366, 580
 Rudabánya 289, 366—7, 580
 Rueber János 157
 Rudnói posta 373
 Ruméliai kadiaszker 596
 Rund Tódor 366
 Ruszt 543
 —i harmincad 218
 Rutének tizedfizetése 161, 268
 Rutkay András 131
 — István 130
 Ruzsás Lajos 249, 266, 270
 Sajó adózása 463
 Salamon Ferenc 42, 248, 563
 Salétromfelügyelői tisztség 370
 Salétromfőzés 185, 195—6
 Salm Miklós 96—97, 249
 Salvay József András 130
 Sarmasági posta 374
 Sassini harmincad 205—8, 211—212, 216
 Sasvár I. Sassin
 Satellesi tisztségek 227
 Sauska János 132
 Savoyai Jenő 71
 Sáfár András 326
 — János 326
 — ifj. 326
 Sáfári tisztség 262
 Sági harmincad 207
 Sándorffy Miklós 130
 Sárközi posta 373
 Sárközy Albert 145
 Sáros m. 151
 — vára 151
 Sárosi Gergely 469
 — György 470
 Sárospatak I. Patak
 Sárvári posta 375
 Sárvári Tamás 511
 Sátoraljaújhelyi harmincad 221
 Sbardelato András I. Dudics
 — Ágoston 75
 Sbarra Fülöp 130, 186, 191
 Schad Ádám Xavér 130
 Schaiclich Mátyás 219—220
 Schams, Franz 563

Schia Miklós 375
 Schifferer Mátyás 131
 Schiller Bódog 30, 74
 Schmidt, F. A. 288, 298—9, 306—8, 310—2, 317, 320—321, 324, 326, 328, 330—332, 335—7, 339—354, 356—364, 366—7, 493, 497—8, 502, 505—6
 Schmoll Éliás 132
 Schmoller, Gustav 3—4, 7, 9, 20
 Schöppringi posta 374
 Schreiber Farkas 209
 Schrötter Vilmos 130
 Schuber v. Libloy Frigyes 585
 Schünemann, Konrad 42, 563
 Schwartner Márton 573
 Schwartz Gyula 30
 Schwarz Vencel 227
 Schwáb Mária 563, 565, 570
 Schweidniczi Kholer Gáspár 273
 Schwendi Lázár 157
 Schwicker, I. H. 72, 592
 Sebesvár 453—4, 481
 Sedria I. Vármegyei ítélőszék
 Seeliger, G. 72
 Seer Vilmos 130
 Sefcsik Ferenc 558
 Segesvár 470
 — szék 378, 582
 —i vásárok 445
 Seidler, G. 72
 Seivert, J. 585
 Sejch ül-izlám 596
 Sellyei harmincad 214, 216
 Selmecbánya 283, 288, 307, 543
 —i alkamara egyesítése a kör-möcbányaival 332
 —i alkamaragrófság 295—6, 329—331
 —i bányaalkalmazottak 339—341
 —i bányaácsi tisztség 340
 —i bányabíróság 337—9
 —i irnoki tisztsége 339
 —i bányaírnoki tisztség 340—1
 —i bányakamara 290—1
 —i bányakémlési tisztség 341
 —i bányamesteri tisztség 337—338
 —i bányaorvosi tisztség 347—8
 —i bányasáfári tisztség 340
 —i bányatiszti tisztség 340
 —i bányaügyleti tisztség 341
 —i ellenőség 330—1, 335
 —i ezüstégetől tisztség 345—6
 —i ezüstjegyzői tisztség 344—5
 —i égetőmű 345—6
 —i fogatosi tisztség 347
 —i főaranyváltói tisztség 347

- Selmecbányai irattárnoki
tisztiség 336—7
—i jog 542
—i jogkönyv 542
—i kamarai kémléslői tisztiség 342
—i kohótisztviselők 343—5
—i malomsáfári tisztiség 345
—i pénztárnoki tisztiség 331-5
—i számvevőség 335—6
—i szertárirnoki tisztiség 341
—i szertársáfári tisztiség 340
—i titkári tisztiség 336—7
—i választómű 346—7
—i választóügyleői tisztiség 341
—i zuzómű 345
- Senkviczy Mátyás 130, 178—
180, 278
- Sennyey István 77, 111—2
— Pongrác 423—5
- Sepsi szék 586
- Sepsiszentgyörgy adózása 475
- Septemviratus terve Erdélyben
433
- Seraphin Bálint 470
- Serényi Ferenc 122, 129, 131,
1. még Kisserényi
- Seriat 594
- Sernevelői tisztiség 559
- Serpente Ferdinánd 376
- Servisek 599—600
- Servitorok 599—600
- Sibói harmincad 446, 452
- Sibrik Gergely 75, 97, 129,
208—210
— Oszvald 117, 122, 129
- Siger János 416, 419, 464
- Simbachi posta 374
- Sinzenorff János 129
— Lajos 89
- Sirokai posta 373
- Siveg Albert 419, 464
- Sockh János 310, 317
- Sóbányászat 177, 195, 200,
291—292, 369—370, 427,
492—9, 507—511
- Sókamarák 291—2
— Erdélyben 492—9, 505—511
- Sókereskedés Erdélyben 427, 468
- Sóklőkötők Erdélyben 511
- Sólerakóhelyek 191, 195, 200, 497
- Solt m. 151
- Soltési tisztiség 572—3
- Sombori harmincad 447, 452
— posta 374
- Sombory László 415—417
- Somlyó vára 481
—i főkapitányság 258, 481
- Somogyi István 145
— Zsigmond 41, 539
- Sómonopólium 148, 154, 195,
200, 274, 286, 291—2, 497
— a középkorban 37—38
— Erdélyben 507—511
- Somosi posta 373
- Sonnau György 332
- Sonnebroth Gallus 219—220
- Soós-család 369
- Sopornyai posta 375
- Sopron város 283, 543, 549, 555
—i harmincad 203—4, 218
—i posta 374—5, 377
- Sóregále 286
- Sóvári sóbányászat 177, 185,
191—3, 195, 200, 369—370
— uradalom 191
- Sörmérés 177
- Spankau Páris 109
- Speyeri szerződés 382
- Spork János 182
- Spölin József János 332
- Stangh György 109
- Statiobeli biztosi tisztiség
Erdélyben 476
- Stájer főkapitányság 252
- Stájerország 374—5
- Steckl Boldizsár 342
- Steege, I. 563
- Steiner Gyula 41, 539
- Stenner, Fr. 585
- Stinkenbrunn I. Búdöskút
- Stipticz György 130
- Stokmayer Pál 375—6
- Stomfai harmincad 206—7, 218
- Stopter, Math. 592
- Straiperger Salamon 132
- Strobl-Albeg, E. 72
- Stubik János Keresztély 130
- Stubnyai harmincad 208
- Subsidium 229
- Sulyok Imre 410
- Suppanich István 145
- Süveg György 391
- Sváby Frigyes 582
- Svedlér 369, 580
- Sycellius Mihály 157
- Szabad királyi városok 201,
540—564, 1. még Városok
- Szabó Dezső 25
— Károly 588
— Orbán 419
- Szabolcs m. 151, 167, 195—6,
463
- Szabolca 283, 543, 555
—i harmincad 205—8, 211—2,
214, 216
- Szalacsi sókamara 292
- Szalaházy Tamás 55, 100,
111—2
— helytartósága 91—92
- Szalay Jakab 131
— József 42
— László 563
- Szalánczy György 419
— János 406—7
- Szamobori harmincad 219
- Szamosújvár 453
—i posta 374
—i uradalom 478—480
- Szandzsákok 593—4
- Szapáry András 130
- Szapolyai I. Zápolyai
- Szarka János 25
- Szarvaszói sókamara 495
- Szatmár m. 151, 167, 379
— vára 151, 161
— városa 176, 502
—i erdők 176
—i élésház 275
—i harmincad 222, 446
—i pénzverőkamara 290
—i posta 375
—i sókamara 292, 509
- Szatmárbánya I. Nagybánya
- Szatmárnémeti I. Szatmár
- Szádeczky Béla 456
- Szádeczky Lajos 377, 416, 514,
562
— Kardoss Lajos 588
- Száldobos 494
- Számadói tisztiség 260—2
- Szántartói tisztiség Erdélyben
483
- Szárd vára 151
- Szászföld 582—5
- Szászok I. Erdélyi és Szepesi
szászok
- Szászrégen 513
- Szászsebes 513
— szék 378, 582
—i egyezmény 381—2
—i vásárok 445
- Szászváros 513
— szék 378, 582
—i harmincad 447, 452, 455
—i posta 374
—i tized 488
- Szászvárosi Aron 482
- Szeben (Kis-) 151, 543, 561
—i harmincad 217, 221
- Szebeni szék 378, 582
- Szebeni grófi tisztiség 28
- Szederkényi Nándor 540
- Szeged 543
—i bányakamara 292
—i pénzverőkamara 290
—i sókamara 292, 509
- Szegedy Ferenc 111
— György 455
- Szegő Pál 249, 251, 253, 260
- Szegődményesek Erdélyben 483
- Szekfű Gyula 5, 44, 72, 247
- Szelepcsényi György 77, 100,
109, 111
— helytartósága 105—7
- Szelestey György 145
- Szempci harmincad 205—7,
211—2, 214, 216
—i posta 373

Személynöki méltóság a 16—17. században 517
 a középkorban 35
 — városok 543
 Szende Pál 43, 563
 Szendrei János 248, 540, 564
 Szendrő vára 151, 158, 367
 —i élésház 177, 274—5
 —i harmincad 221
 Szendy Károly 595, 597
 Szentceci harmincad 205—8, 211—2, 216
 Szentábrahám Páter 207
 Szentenedeky Márkus 130, 132
 Szentelt község 578
 Szentgyörgy város 283, 543, 548, 555
 Szentgyörgyi Péter 500
 Szentiváni posta 374
 Szentiványi János 307
 Szentiványi László 130, 186, 191, 194—5, 201
 Szentjános harmincad 216
 Szentjób adózása 463
 Szentkereszthy Jakab 78, 130-1
 Szentlászló község 579
 Szentmárton vára 151
 —i harmincad 218
 Szent-Miklós Gyodofréd 582
 Szentpétery Imre 30, 37
 — Imre ifj. 28, 156—7, 517, 543
 Szepes m. 151
 Szepesi élésház 275
 Szepesi grófi vagy ispáni tisztség 28, 581—2
 Szepesi jog 580
 Szepesi kamara 145—202
 — elnöke 148—9, 157, 163—4, 183, 186
 — feladata 151—5, 159—162, 164—5, 169—171, 175—6, 178, 183—5, 192—6
 — felállítása 148
 — hatásköre 147, 151, 167
 — hivatali nyelve 162, 199
 — igazgatója 168—172
 — irattára 149—150, 158, 174, 187—8, 200
 — irodája 149, 174, 187—8, 200
 — katonai feladatai 154—5, 164—5
 — levéltára 167—8, 175, 178, 180—1, 185, 188—9, 200
 — népvédelmi politikája 161
 — pecsété 154, 174
 — pénztára 146—7, 150, 158, 170, 172—5, 178, 180—1, 185, 190—1, 199—200
 — számvevősége 150—1, 154, 159, 162, 169, 178, 188—190, 198—9

Szepesi kamara szervezete 148—151, 157, 163—5, 167—183, 186—192, 199—201
 — székhelye 148, 156—7, 185
 — tanácsosai 148—9, 157, 168, 171, 174—6, 179, 186, 199, 201
 — titkára 149—150, 157, 174, 179, 187—8
 — ügyintézője 148—151, 179, 186—7
 — vjszonya a felsőmagyarországi főkapitányhoz 256-7 a magyar kamarához 146-7, 155—6, 164—5, 167—9, 187, 196—9
 az udvari kamarához 155—6, 187, 196—9
 — 1611-i zárszámadása 165—7
 Szepesi lánzsás szék 579
 Szepesi prépostság 181
 Szepesi szász egyetem 580—2
 tanácsa 581
 — jogkönyv 542
 — szószóló 581
 — városok 579—582
 Szepesolaszi 543
 Szepesremete 580
 Szepsii harmincad 178, 221
 Szerbia 593
 Szerdahely szék 378, 582
 — városa 513
 —i posta 374
 Szerdahelyi György 132
 Szeredi harmincad 216
 Szereda szék 587
 Szerencs vára 151
 Szerémi bányakamara 292
 — pénzverőkamara 290
 Szerémi Sebestyén 98, 125, 129, 130, 208—211
 Szertárak ellenőrzése 160
 Szertárgondnoki tisztség 160
 Széchenyi György 111—2
 Szécsény vára 306
 —i harmincad 207, 217, 221
 Székakna 289, 513
 — adózása 463
 —i harmincad 452
 —i sókamara 292, 507—511
 Székbírói tisztség 559
 Székesfehérvár 543
 —i jog 542
 —i harmincad 207
 —i posta 377
 —i préposti tisztség 34
 —i törvénynapok 22
 Székely Mózes 421—2
 Székely adózás 427—8, 461—2
 475—6
 — alkapitány 587
 — esküdt 588
 — főkapitány 586

Székely hadnagy 587
 — ispán 27, 28, 396—7, 596
 — jegyző 588
 — kapitány 587
 — királybíró 587—8
 — közgyűlés 588
 — nemzetgyűlés 586
 — önkormányzat 42—43, 585-8
 — posta 513
 — sedria 588
 — székek 378, 585—8
 — székbíró 587
 — széki pénztárnoki tisztség 471
 — tizedkötelezettség 484—5
 Székely tisztsége 559
 Székelybánya 586
 Székelyhidi harmincad 222, 446, 452
 Székelytámadt 586
 Székelyvásárhely adózása 462-3
 Széki Márton 474
 Szénmesterek 360
 Sziget vára 251, 258
 —i posta 374—5
 Szigety András 498
 Sziklay János 540
 Szikszói harmincad 151, 159, 220—1
 Szilágy m. 379
 Szilágyi László 588
 — Loránd 5, 14, 23, 29, 30, 37, 55, 58, 72—75, 111, 113, 116—7
 — Sándor 257—8, 381, 386, 418, 432, 456
 Szilágysomlyói posta 377
 Szina 543
 Szinyérváraljai harmincad 222
 Szirmay Antal 540
 Sziszek vára 258
 Szkolek Imre 132
 Szlavón határőrvidék 589—592
 Szlavónia 249—250, 517—8, 589—592
 —i bányakamara 292
 —i harmincadok 217
 —i pénzverőkamara 290
 —i posta 374
 —i sóbehozatal 493
 —i várak 253
 Szokolay István 572
 Szolgabírói tisztség a középkorban 39
 — a 16—17. században 233, 533
 Szolgabírói törvényszék 536
 Szolnoki ispánság 27
 — sókamara 509
 Szolnok-Doboka m. 379
 Szombathelyi György 130
 — Márton 130

- Szomolnokbánya 289, 366—7, 580
 —i bányászati 191, 193, 200, 368—370
 —i bányakamara 291—2
 —i pénzverőkamara 290
 Szomor János 145
 Szomszédság 584
 Szopori harmincad 222
 Szószólói tisztség 551—2
 Szováta adózása 463
 Szöllős I. Nagyszöllős
 Szőlőgazdaság 161, 184, 194—5, 200
 Szörény m. 289
 Sztánfalvai család 573
 Sztenyicsnyaky Mihály 131
 Sztropkói harmincad 151, 177, 217, 220—1
 Szubasi tisztség 597
 Szuborics János 563
 Szucsáni posta 373
 Szuhay István 129, 132, 143, 163, 420
 Szunyogh János György 130
 Szücs István 43, 564
 — (Pellio) Vince 500—501
- Tagányi Károly 41, 360, 521, 573
 Tahy Ferenc 76, 78, 251
 Takáts Sándor 68, 214, 217—8, 220, 223—4, 226, 248, 282, 366, 499, 563—4, 575
 Talaborfalva 494
 Talhaim József Domokos 130
 Tamásfalvai István 131—2
 Tanárky Gedeon 72
 Tapolcsányi posta 373
 Tapolcsányi Tamás 129
 Tarcali szőlőművelés 195
 Tardoskeddi posta 375
 Tarródy István 277
 Tartományi biztosság 184, 279—280, 467
 — Erdélyben 473—6
 Tasnádi harmincad 222, 446, 452
 — posta 374
 Tassy Gáspár 171
 Tatai harmincad 218
 Taxa 229
 Taxás városok adózása 462—3, 475—6
 Taxis Antal 372
 — Bernát 374
 — Kristóf 372, 374—5
 — Lamorel 372
 — Mátyás 372—4
 Taxis-család 372
 Táblabírák 525, 534
 — fizetése 528
 Tárnoki szék 28, 543
- Tárnoki városok 543
 Tárnokmesteri méltóság a 16—17. században 517
 a középkorban 28
 szerepe a pénzverésben 326—7
 — kancellária 28
 Teke község 513
 Telegdy Miklós 65, 112, 387
 Teleki Mihály 443—4, 470
 Telkibánya 289, 366—7, 580
 —i bánya 191
 —i bányakamara 290—1
 Temes m. 151
 —i ispánság 30
 Temesvári sókamara 509
 — vilájet 593—4
 Tengeri végvidék 253
 Tengeremelléki só behozatala 493
 Tenturicz István 130
 Tescheni harmincadpénztárnoki tisztség 227
 Testamentarius 559
 Teuffel Kristóf 274—6
 Teutsch, G. D. 585
 Tezner, Fr. 72
 Técső község 494
 Thabiássy János 391
 Thaly Kálmán 280
 Thallóczy Lajos 38, 129, 157, 229, 232, 456, 592
 Than Antal 165, 167—8, 189
 Tharnóczy András 76
 Thavonath Lajos 129—130
 Theilliers Pál Márton 130
 Theke Ferenc 465—6
 Thiel Viktor 72, 250, 253
 Tholdalagi Ferenc 466
 Thomson, M. A. 14
 Thorda Zsigmond 129, 157, 500
 — igazgatósága 146—8
 Thoroczkay Ferenc 391
 Thoroczkóy Antal 493
 Thököly Imre fejedelemsége 444
 Thököly-család 580
 Thuri László 469
 Thury Etele 571
 — Ferenc 120, 130
 Thurzó Elek 100, 123, 205, 236, 249, 251, 293—4, 312, 366
 helytartósága 91—96
 özvegye 207—8
 — Ferenc 63, 76, 78, 97, 125, 129, 133, 276—7, 300—1
 — György 100, 164, 293, 326
 — János, 293, 326, 329, 357, 367
 — Szaniszló 77, 100
 Thurzó-család 366, 580
 Thurzó-vállalat 293—4
 Timon Ákos 25
 — János 131—2
- Tiszabecsi sóhivatal 195
 Tisztépítő szék 528
 Tiszttartó I. Udvarbíró
 Tisztújító vármegyei közgyűlés 528
 Tisztviselői összeférhetetlenség 154, 178, 363
 Tisztviselőosztály 132—4, 264—5, 411, 598—601
 — a bányagazgatásban 362—4
 — Erdélyben 410
 Titkos kancellári tisztség a középkorban 35
 — konferencia 51—52
 — tanács 17—18, 50—51
 szerepe magyar ügyekben 52—53
 — tanácsosi cím első adományozása magyar ember részére 53
 Tizedesi tisztség 556
 Tizedigazgatás 147, 161—2, 164—5, 176—7, 180, 185, 267—270, 350, 358
 — Erdélyben 429, 484—492
 Tkalcic, I. 564
 Tokaj 151, 158, 262, 279, 463
 —i élelmezési tiszt 195
 —i élésház 275
 —i harmincad 151, 159, 217, 220—1
 —i posta 375
 —i sókamara 148, 195, 200, 509
 —i sőtiszt 497
 Toldy Ferenc 30
 Tolnay Dániel 145
 Tomcsányi Gyula 360—1
 Tonkó János 77
 Tooth István 564
 Torda m. 378, 460, 491
 — adózása 475
 Torda város 289, 398, 458, 460, 513
 — adózása 462, 474
 —i harmincad 452
 —i posta 374
 —i sókamara 292, 507—511
 Torday Lajos 521, 538
 Torma István 470
 — Károly 540
 Torna m. 151
 Tornallyay Jakab 365
 Torockó 289
 Torontál m. 151
 Tóth Sándor 540
 Tótrónai posta 373
 Tótsámbokrédi posta 373
 Tout, T. F. 14
 Tömösi harmincad 452—3
 Törösvári harmincad 445, 452—3
 Török hivatalok 593—7
 Török Bálint 379, 387

Török István 117, 129
 — János 539
 — Pál 41
 Törös János 130
 Törvénykezési szünetek 526
 Tövis adózása 474
 Trauschenfels, E. 585
 Trausner Lukács 419, 464, 466
 Trauttmanstorff Miksa 53, 102, 104
 Trencsén m. 274
 — város 283, 543
 —i harmincad 208, 211—2, 214, 216
 —i posta 376
 Triesti rézfaktor 361
 Tschech Jeremiás 310
 Turdossini harmincad 208, 211, 214, 216
 Turi Kristóf 508
 Turi I. még Thuri
 Turóc m. 274, 493
 —i tized 350, 358
 Turócszámokréti posta 373
 Tutkó József 564
 Tutori tisztség 559
 Tüzrendészet 537
 Udvarbírói tisztség 25, 160—1, 184, 261—3, 265—7, 271
 — Erdélyben 482—3
 Udvarbírói ellenőri tisztség 263—7
 Udvarhely szék 378, 513, 586
 — város adózása 475
 —i uradalom 478
 Udvarhelyi György 470
 Udvari bankbizottság 224
 — bizottságok 52
 — főpostamesterek 372
 — haditanács 68—70, 249—251, 254—6, 517
 — kamara 18, 58—68, 251, 256, 517
 szerepe a bányagazgatásban 298—9
 ügyésze 67
 — kancellária 53—58, 372
 — tanács 17, 47—50, 59 (császári) 48
 Udvarmesteri tisztség 29—30
 Offenbach 72
 Ugocsa m. 151, 167
 —i sótelepek 177
 Ugron András 468
 Uhlirz, Karl und Mathilde 50
 Ujbánya 288, 329, 543
 —i bányamester 339
 Ujgyháza szék 378, 582
 Ujfalussy János 242, 563

Ujhely I. Sátoraljaújhely és Vágújhely
 Újkori európai közigazgatás alapjai 8—9
 — kialakulása 9—20
 Újlaky Ferenc 56, 75, 95—97, 100, 111—3, 249
 — János 76, 129
 Újudvari lerakóhely 276
 Újvár I. Érsekújvár
 Újvár vára (Erdély) 396—7
 Újvárosi harmincad 222
 Ung m. 151
 Ungarisch Neustadt I. Nagybánya
 Ungvár 566, 568—9
 —i élésház 295
 —i harmincad 151, 220—1
 Unterwald 378
 Unyomi posta 374
 Uradalmak I. Koronabirtokok
 Urbura 148, 153, 284—6, 367, 500—1, 505—7
 Urizsék 536
 Úrvölgy 348
 Usaly Péter 130
 Uszkókók 589
 Utcakapitányi tisztség 556
 Útlevéltűgy 537
 Uzsora tiltása 201
 Vaday János 509
 Vajda János 419
 Vajdai méltóság I. Erdélyi vajda
 — tisztség I. Várkapitány
 — (krajnai) tisztség 573
 Vajdahunyad adózása 463, 475
 Vallásvédelem mint kamarai feladat 162, 183
 Vallásügyi rendészet 538
 Valentini Domokos 130
 Valóságos titkos tanácsosi cím 52
 Vanicek, Fr. 592
 Varannói harmincad 151, 220—1
 Varasd vára 253
 — városa 543, 591
 —i harmincad 219
 —i posta 374—5
 Verbó I. Verbó
 Varga Ferenc 564
 Vas Gereben 572
 — Márton 178
 — Mihály 511
 Vass László 506, 510
 — főigazgatósa 401—4
 Vasas János 419
 Vasbányászat 350, 357—8
 Vasvári posta 374
 Vattay Lukács 130

Vác 597
 —i harmincad 207, 217
 Váczy Pál 506
 — Péter 23, 25—26
 Vágáskai posta 374
 Vágsellye I. Sellye
 Vágújhely 543, 566
 —i harmincad 208, 211—2, 214, 216
 —i posta 373
 Választott község 548—551
 — polgárok 550
 Válaszúti posta 374
 Vámigazgatás Erdélyben 427
 Vámosi tisztség Erdélyben 483—4
 Vámospércs 576
 Várady Gáspár 277
 — László 130—1
 Váradjai harmincad 447, 452, 454—5
 Váraljay Ferenc 131
 Várbirokgazdaság 155, 159—161, 164—5, 176, 246—67 I. még Koronabirtokok
 — a középkorban 38
 — Erdélyben 429, 476—484
 Várday János 503
 — Pál 55, 75, 91—93, 100, 111, 123, 236, 249
 helytartósága 94—98
 Várerődítési főbiztos 160
 Várhegyi birtok 478
 Várkapitányi tisztség 247, 254—5, 258—261
 — a középkorban 38
 Várkonyi sókamara 292
 Vármegyék a 16—17. században 518—539
 a középkorban 32—33, 38—41
 — neve 520
 — és társadalom 519
 Vármegyei adószedői tisztség 471, 535—6
 — biztosi tisztség 184, 192, 278
 — esküdt ülnöki tisztség 40, 233—4, 525, 533—4
 — hajdui tisztség 536
 — hatáskör 536—8
 — háziadó 538
 — írnoki tisztség 535
 — ítélőszék 520—6
 — járasok, kerületek 529
 — jegyzői tisztség 40, 234, 528, 534—5
 — jegyzőkönyvek 535
 — jogszabályalkotó jog 536
 — jogszabályok 524
 — közgyűlés 52C—4, 528
 jegyzőkönyvei 523

Vármegyei levéltár 535, 539
 — monográfiák 519—520, 540
 — országgyűlési követek 523—4
 — pecsét 539
 — pénztár 535
 — pénztárnoki tisztség 233—4, 243, 535—6
 — székház 522
 — székhely 522
 — tisztviselők 526—536
 — ügyintézés 538—9
 — várnagy 522
 Vármunka I. Labor gratuitus
 Várnagy I. Várkapitány
 Városok a 16—17. században 201, 540—564
 — a középkorban 32, 42
 — adózása 229—230
 — országrendisége 541—2
 — viszonya a kamarához 544—7
 a katonasághoz 562—3
 a vármegyékhez 562
 Városi aljegyző 558
 — altisztek 558—560, 568
 — bába 559
 — bíró 42, 552—5, 568
 — biztos 184, 192
 — börtönőr 559
 — esküdt 552—4, 568
 — hadnagy 556
 — hajdu 559
 — hatáskör 560, 569
 — hóhér 559
 — irnok 558
 — jegyző 42, 557—8, 568
 — jogkönyvek 542
 — jogszabályalkotás joga 551
 — jogszabályok 542
 — jövedelmek 545
 — kapitány 556—7
 — kéményseprő 559
 — kocsis 559
 — közgyűlés 548—550, 567—8
 — levéltár 558
 — monográfiák 540
 — orvos 559
 — pecsét 558
 — pénztárnok 558—9
 — pénztári ellenőr 559
 — polgárjog 544
 — rendőrség 556—7
 — sírásó 559
 — számvevő 559
 — szenátor I. tanácsnok
 — szolga 559
 — tanács 42, 548—554, 568
 — tanácsnok 42, 552—4
 — tisztek 558—560, 568
 — tizedes 556

Városi ügyész 558
 — ügyintézés 563, 569
 Városjogok 542
 Városrendészet 556, 569
 Városszövetség 561
 Várostörténeti irodalom 563—4
 Városvédelem 427
 Vásárbírói tisztség 555, 559
 Vásárhely (Maros-) 398
 Vásárhelyek I. Mezővárosok
 Vásárhelyi György 470
 Vásárrendészet 538
 Velkei lerakóhely 276
 Velkhei György 209
 Vend határőrvidék 589—592
 Venei posta 374
 Venier Bernát 130
 Verancsics Antal 95, 100, 111, 270
 — Faustus 113
 Verbói harmincad 208, 211—2, 214, 216
 Veress Endre 414
 Verestoronnyi harmincad 445, 452
 — uradalom 479
 Verőcei lerakóhely 276
 Veszprémi harmincad 218
 Veszteniczky János 131
 Veszteniczki posta 373
 Vezéri (török) rang 594
 Vécsi birtok 478
 Véghely Dezső 564
 Véglesi harmincad 208
 Végvárok ellenőrzése 155, 158
 — igazgatása 159—160, 176—8, 246—267
 — vége 192
 Végvári katonák elbocsátása 183
 Vicearendatori tisztség Erdélyben 491—2
 Viechter János Ignác 129—130, 311
 Vigyázói tisztség 559
 Világosi kastély 478
 Vilájetek 593—4
 Vilkócz 580
 Villányi Szaniszló 540
 Vimpassingi harmincad 218
 Vinc adózása 474
 —i harmincad 446
 Vingárti János 509
 Vinkler János 100
 Viollet, Paul 11
 Visk 494
 —i harmincad 453
 Vízakna 289, 508
 — adózása 463, 475
 —i sókamara 292, 507—511
 —i városbíró 509

Vízaknai Péter 469, 471
 Vízkelethy Benedek 510
 — Tamás 129, 131, 157, 162—3, 281
 Vízrendészet 537
 Vlachok 589
 Volkányi harmincad 452
 Volkra Ottó Kristóf 129, 182—3, 196
 Vumi posta 374

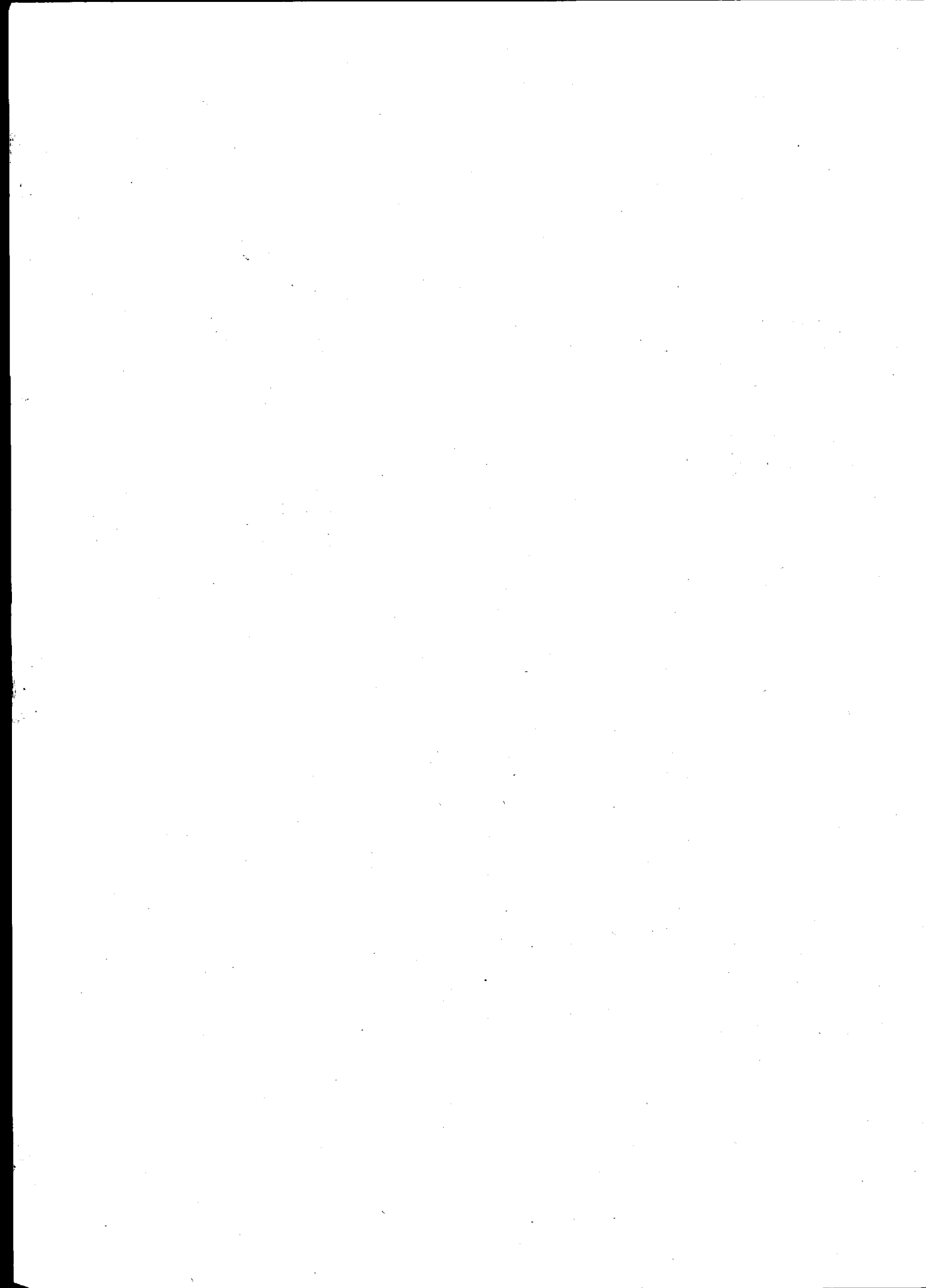
Wagen György 427
 Wallsegg Wagele Ferenc Bernát 130, 183, 196
 Waltersdorfi posta 374
 Walther, Andreas 16, 72
 Wardeini tisztség 315, 327
 Wartschobiczter Péter 131
 Weber János 309
 — Samú 563, 581—2
 Weinland 378
 Weiss János Tamás 109
 Wellbach 580
 Wenger Mihály 317, 320, 332
 Wendenstein János 309—310
 Wenzel Gusztáv 28, 42, 285—6, 289, 295, 323, 367—9, 498—9, 502, 507, 542
 Werknekingh Joahim Gáspár 131
 Werner György 75, 125, 129, 300, 399—401, 445, 457, 493, 498—500, 505—7
 — igazgatósága 145—8
 Wertner Mór 27, 41
 Wesselényi Ferenc 100, 254—7, 260
 — összeküvése 104
 Wiener András 131
 Wierth György 281
 Wildner Ödön 563
 Windisch, K. G. 26, 41, 517, 539
 Winter, G. 72
 Witmayer János 130
 Wolf, A. 72
 Wolzogen János 372
 — Pál 372

Zalatna 289
 — adózása 462
 —i uradalom 479—480
 Zaránd m. 151, 167, 379, 382
 — adózása 475
 Zauer Miksa 109
 Zay Ferenc 76, 78
 Zágráb városa 543
 —i bányakamara 292
 —i harmincad 219
 —i jog 542

Zágrábi posta 375, 377
 Zápizs 574—5
 Zápolyai János 379, 386
 Zápolyai-család 366, 580
 Zbiskó György 130—2
 Zeller Lukács 132
 Zemplén m. 151, 167, 181
 Zempléni harmincad 221
 Zermegh János 129, 131
 Zichy Ádám 279
 — István 77, 129, 244
 Zilah város 513
 — adózása 463
 —i harmincad 446—7
 —i posta 374

Zilahy Ferenc 508—9
 Zipser Willkühr 542, 580
 Zmeskál Jarosláv 309
 Zok Péter 447
 Zolger, I. v. 72
 Zollikhoffer Mihály 361
 Zoltai Lajos 556, 564
 Zólyom m. 274
 — város 283, 543
 —i harmincad 210
 —i kapitányság 295—6
 —i uradalom 306, 360
 Zombory Ida 456
 Zöld János 564
 Zrínyi György 76

Zrínyi Miklós, a költő 76, 249,
 255
 Zurányi harmincad 203—4,
 218
 Zurndorf I. Zurány
 Zsámbokréti harmincad 216
 Zsibó I. Sibó
 Zsidóadó 201
 — Erdélyben 471, 475—6
 Zsidóbíró 555, 559, 597
 Zsilinszky Mihály 540
 Zsoldos Ignác 41, 525, 572
 Zsolnai harmincad 211, 214,
 216
 Zsombor I. Sombor

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.	
Bevezetés	5—47
1. §. Az újkori közigazgatás kialakulása	5—22
2. §. A középkori magyar közigazgatás	22—47
I. fejezet. A bécsi központi hivatalok	48—74
3. §. Udvari tanács	49—52
4. §. Titkos tanács	52—53
5. §. Titkos konferencia	53—54
6. §. Miniszteri konferencia	54—55
7. §. Udvari kancellária	55—60
8. §. Udvari kamara	60—70
9. §. Udvari haditanács	70—72
10. §. Főhadbiztosság	72—73
11. §. Deputáció	73—74
II. fejezet. A magyar királyi központi hivatalok	75—203
12. §. Magyar tanács	75—91
13. §. Helytartóság	91—106
14. §. Gubernium	107—112
15. §. Kancellária	113—119
16. §. Magyar kamara	119—147
17. §. Szepesi kamara	147—203
III. fejezet. A magyar királyi vidéki hivatalok	204—379
18. §. Harmincadigazgatás	204—229
19. §. Adóigazgatás	229—248
20. §. Vár- és birtokgazdaság	248—286
21. §. Bánya- és erdőgazdaság	286—372
22. §. Posta	372—379
IV. fejezet. Az erdélyi fejedelmi hivatalok	380—516
23. §. Terület és államforma	380—388
24. §. Központi kormányzat	388—446
25. §. Harmincadigazgatás	446—458
26. §. Adóigazgatás	458—478
27. §. Vár- és birtokgazdaság	478—486
28. §. Tizedigazgatás	486—494
29. §. Bánya- és erdőgazdaság	494—514
30. §. Posta	514—516
V. fejezet. A rendi hivatalok	517—590
31. §. Központi szervek	517—520
32. §. Vármegyék	520—541
33. §. Szabad királyi és bányavárosok	542—566
34. §. Mezővárosok	567—571
35. §. Községek	572—577
36. §. Kerületek és székek	577—590
VI. fejezet. A horvát-szlavón határőrszervezet	591—594
VII. fejezet. A török hivatalok	595—599
VIII. fejezet. A tisztviselőosztály	600—603
Utóhang	604
Név- és tárgymutató	605—625

